

Published by HARISIDDHANATH VASUDHAR DIVATIA, M. A. LL. B.,
High Court Vakil; HOV. SECRETARY, THE FORBES GUJARATI SABHA
Maharaj Mansions, Sandhurst Road, BOMBAY No. 4.

Printed by Nattaraj Itcharam Desai at
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS.

BALARGATE STREET, MARCOON BUILDINGS, ELPHINSTONE CIRCLE,
FORT, BOMBAY. NO. 1.

Price Rs. 5-8-0.

एलेक्झान्डर किन्लाक फાર्वस-रचित

रासमाळा

अथवा

गुजरात प्रान्तना इतिहास

तेना गुजराती भाषामां भाषान्तरकर्ता
हीवान अछादुर रणछोडसाई उदयराम

छपावी प्रसिद्ध करनार
इर्भस गुजराती सभा

पुनः शोधित तथा वर्द्धित
नीछ आवृत्ति
लाग २ ले

પ્રકટકર્તા

ફાર્બસ ગુજરાતી સમાજી વતી

માનદ મંત્રી

૨૮ રા. હરસિદ્ધલાઈ બજારમાં હાલેલીયા.

એમ. એ., એલ. એલ., બી. હાંધરે વગેરે.

મહારાજ મેન્શન, સેન્ટરલ રોડ, મુંબઈ નં. ૪.

‘ગુજરાતી’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

નંદવરલાલ પ્રમીલારામ રેશમીએ બાપુ

સાસન બિલ્ડિંગ, એલફીન્સ્ટન સર્કલ,

ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૧.

મૂલ્ય રૂપિયા ૫-૮-૦

ત્રીજી આવૃત્તિ વિષે સૂચન

રાસમાળાની ત્રીજી આવૃત્તિનો પહેલો ભાગ સને ૧૯૨૨ માં પ્રકટ થયો અને આ બીજો ભાગ પ્રકટ થઈ શકે તે પહેલાં તેના બાબતરક્તો દીવાન બ્રહ્મદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામનું અવસાન થયું. તેમની ધારણા આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાંથી કેટલીએક ઐતિહાસિક નોંધો કાઢી નાંખી પાછળથી આ નવિન આવૃત્તિના ત્રીજા ભાગમાં વિશેષ માહિતીઓ અને વિગતો સાથે રાસમાળા પૂર્ણિકા રૂપે આપવાની હતી. પરંતુ તેમના અવસાનને લીધે આ યોજના પાર પડી શકી નહિ, અને તે યોજના બીજા કોઈ વિદ્વાનને દ્વારે પૂરી પડાવવામાં ધણો સમય થઈ જાય અને તેથી આ બીજા ભાગને પ્રકટ કરવામાં ધણો વિલંબ થાય, તેથી જે નોંધો તેમણે કાઢી નાંખી હતી તેની તે જ નોંધો આ પુસ્તકના પરિચિત રૂપે દાખલ કરી છે. આશા છે તેમ, આ અવરોધ રહેલી સામગ્રીની સાથે બીજી પણ હજી સુધી અપ્રકટ રહેલી ઐતિહાસિક સામગ્રીઓને એકત્રિત કરીને બાવિષ્યમાં રાસમાળા પૂર્ણિકાની પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય આ સમા દ્વારમાં લઈ સફળ કરશે.

જસમા એડણનો રાસડો રાસમાળાના પહેલા ભાગના ૧૫૦-૧૫૨ મે પાને આપેલો છે, તે અપૂર્ણ છે. પરંતુ તેનું કેટલાક મુખપાઠો ઉપરથી એક સર્ગમ સંસ્કરણ ઉપજાવી, વડોદરાના રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર બી. એ., એલ. એલ., બી., એમણે આ સમાને મોકલીને ઉપકાર કર્યો છે અને તે સર્ગમ સંસ્કરણ આ પુસ્તકની અંતે જાપેલું છે.

સ્વ. દિવાન બ્રહ્મદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામની દયાતીમાં તેમની દેખરેખ દેઠી અને તેમના અવસાન પછી રાસમાળાની આ તૃતીય આવૃત્તિના બન્ને ભાગોનું પ્રકાશન તથા વિચિત્ર ચપ્પોની અનુક્રમણિકાનું કામ રા. રા. અંબાલાલ ધુલાબીરામ જાની બી. એ. એ સુધરના તથા સંપૂર્ણતાની કડું છે.

મકર સંક્રાન્તિ પૈત્ર થઈ

૧૨ સં. ૧૯૮૩

વા. ૧૪-૧-૨૭ મુંબઈ

} હરસિદ્ધલાલ, વલ્લભાઈ દીવેડીઆ
માનદ મંત્રી, રાજ્ય ગુજરાતી સમા.

અનુક્રમણિકા

વિભાગ ૩ જે

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧. મરોઠા....	૧
૨. ગૂંજરાતમાં શ્રિદિસનું પ્રથમ આગમન	૧૩
૩. આનંદરાવ ગાયકવાડ.	૨૩
૪. મહારા રાવ ગાયકવાડ	૩૩
૫. કાઠિયાવાડની મુલકગીરી	૪૫
૬. વાઘેલા-ધોળકાન્ત કરખાતી-જાલા	૫૪
૭. ધોલેરાના ચૂકાસમા-ગોહિલ	૭૦
૮. બહુચરાજી-ચુંવાળ.	૮૫
૯. મહીકાંઠા.	૧૧૩
૧૦. ઈંદરના મહારાજા-આનંદસિંહ-શિવસિંહ-ભવાનીસિંહ- ગંભીરસિંહ	૧૨૧
૧૧. હાંતા, રાણા પુંજેજી	૧૩૯
૧૨. ઈંદરના મહારાજા ગંભીરસિંહ.	૧૫૯
૧૩. ઈંદરના મહારાજા ગંભીરસિંહ.	૧૭૮
૧૪. ઈંદરના મહારાજા ગંભીરસિંહ.	૧૮૭
૧૫. મહીકાંઠાનું યાજ્ઞે પડવું.	૧૯૯

રાસમાળા

૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦

પ્રકરણ ૧

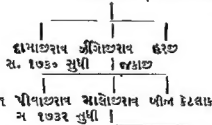
મરાઠા પ્રથમ ગૂજરાતમાં આવ્યા ત્યાંથી તે અમદાવાદ લેવાયું ત્યાં સુધી^૧

અરાડમા સૈંકાના પ્રારંભમાં, મરાઠાના રાજ્યનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડે, પોતાના લંટારા ઘોડા ગૂજરાતમાં ઝોકાવા લાગ્યો, અને ત્યાંથી ખંડણી સેવા લાગ્યો. પ્રથમ તો અમદાવાદની પડોશમાં બટકવા લાગ્યો; પણ પછીથી ત્યાંથી પાછો જઈને નાંદોદ અને રાજપીપળાની પાસેના બળવાન દેશમાં વિશેષ સ્થાયી સ્થાપના કરી, અને ત્યાં રહીને ગૂજરાત અને દક્ષિણની વચ્ચેના વ્યાપારના ધોરી માર્ગ ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૭૩૦ માં ખાલાપુર આગળ લડાઈ થઈ, તેમાં દાભાડેનું લશ્કર તેઓના ગરીબપણાથી પ્રખ્યાતિ પામ્યું, અને તે જ રણક્ષેત્રમાં એક સરદારે પ્રથમ જ કીર્તિ મેળવી, તે સરદાર એવો હતો કે, ગૂજરાતના કારભારમાં અગત્યની સત્તા ચલાવવાનું તેના ભાગ્યમાં લખ્યું હતું. દાભાઈ ગાયકવાડને^૨ સેનાપતિના હાથ નીચે હવે કરાવવામાં આવ્યો, અને તેને “સમશીર બહાદુર”ની પદવી આપીને તેનું માપ વધાર્યું.

૧ આ પ્રકરણમાં અને બીજા પ્રકરણમાં જે લખવામાં આવેલું છે તેનો આધાર આનંદ હંફના મરાઠાના ઇતિહાસમાંથી અને ફાર્ગસ એન્ટિગ્વિટી સોન્વાર નામના પુસ્તકમાંથી લીધો છે

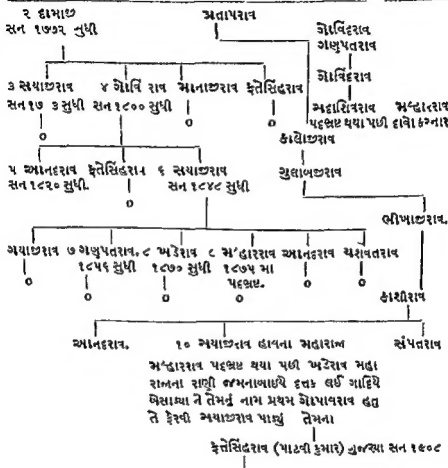
૨ ગાયકવાડ

કેરોજરાવ (દાવડી ગામનો પટલ)

૧ મહારાવ

ખંડેરાવ અને તેના હાથ નીચે નવો ઠરાવેલો સરદાર એ બંને બધા ઉપરની લડાઈમાં જ્ય પામ્યા પછી તરત જ મરણ પામ્યા. ત્ર્યંબકરાવ

હમણાના યુવરાજ વિદ્યાસપાત્ર હોતા

રા રા ખાસેરાવની સખાજી નીચે રાખેલા છે

ગાયકવાડના રાજ્યની સુમરે ૮૬૦૦ ચોરસ મેલ જમીન છે, ૨૬૩૧ ગામ, વસ્તી આસરે બારીશ લાખ માણસની અને પેદારા દોઢ કરોડ રૂપિયાની વાચ છે આ રાજ્યને 'શ્રીમત સરદાર, સેનાપાસખેવ, અમરોર બહાદુર'ના ખિતાબ છે મહારાણી શ્રી વિન્ટારિયાએ "ફ્રેસરેલિદ"નું પદ ઇ સ ૧૮૭૭ ની તા ૧ લી જાન્યુઆરીને દોન ધારણ કર્યું ત્યારે દિલ્લીના દરબારમાં મહારાજ સયાજીરાવ પદાર્થા હજી તે વખતે તેમને 'ફેરબંદે ખાશા દેવત ઇન્ડિયા'ની વિશેષ પદવી આપી છે બ્રિટિશ સરકાર વરફી રેગી અને વિવાયલી લશ્કરની સવામતી અને ૨૧ તોપ ફેડી માન આપવામાં આવે છે

દાસાડેને તેના આપની જગ્યાએ સેનાપતિને પોશાક આપવામાં આવ્યો, અને જંકાજી ગાયકવાડના દીકરા પિલાજીને, તેના કાકા દામાજીને જે અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો તે આપ્યો. સાર પછી થોડે વર્ષે ઉદાજી પંવાર કરીને એક ખીજો આલાક અને ઉપયોગી પક્ષકાર સરદાર હતો, તે મરાઠા અશ્વારો ગૂજરાત અને માળવામાં લઈ આવ્યો અને ગૂજરાત પ્રાન્ત, હુણવાડા સુધી લૂંટીને ત્યાં આગળ રાજ્યની સ્થાપના કરી; અને ભોજના વંશની રાજગાદીનો કબજો કરી લઈને તે જ વંશનું નામ ધારણ કર્યું. સુજાતખાનને ગૂજરાતના સૂબા સર યુલ્હંખાનના હાથ નીચે આ વેળાએ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો અને નીજમુલમુલકને પ્રાન્તના અધિકાર ઉપરથી ફઠાડી મૂક્યો હતો, એટલા માટે, તેના કાકા હુમેદખાન તેની સામે થયો. હુમેદખાને મરાઠા સરદાર કંતાજી કદમ ભાડેને ચોથ આપવાની કબૂલ કરી, એટલે, તે એથે આવવાને તૈયાર થયો, અને આ બંને સરદારોએ પોતાની ફોજ એકઠી કરીને સુજાતખાનના ઉપર હુમલો કરીને ગૂજરાતની રાજધાનીથી થોડા માઈલને અંતરે, તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને ઢરાવ્યો, અને ઠર કર્યો. જ્યારે આ બંન્ના બન્ને સારે સુજાતખાનને બાઈ રૂસ્તમ-અલી સુરતની ફોજનો સરદાર હતો, અને તે શહરની પાસે પિલાજી ગાય-કવાડની સાથે લડતા ફાવી ગયો હતો.

રૂસ્તમઅલિયે પોતાના બાઈની હારના અને મરણના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે તણે પોતાના મરાઠા શત્રુની સાથે સલાહ કરી, અને હુમેદખાનના ઉપર અડાઈ કરવામાં પોતાની સાથે સામેલ રહેવાને તેને તેડાવ્યો. આ ખંદા મરાઠા સાથે સામાપક્ષવાળાએ ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો, તો પછી, તેનું ફહેણુ તેણે માન્ય રાખ્યું અને કેના બણી રહેવાથી લાલ થાય એમ છે તેના ખરેખરે નિશ્ચય થઈ શકે એટલા માટે તે તેની સાથે અમદાવાદ બણી ગયો. તે બંને જણા ફૂલપુર આગળ મહી નદી ઉતરીને અડાસ બણી ચાલ્યા હુમેદખાને આ ઠેકાણે તેમના ઉપર હુમલો કર્યો, પણ રૂસ્તમઅલીના તોપોના મારા આગળ તેને પાછા હાલુ પડ્યું. આ વેળાએ તો પિલાજી ગાયકવાડે કાની બણી થયું તે વિષે પોતાના મનથી નક્કી કર્યું હતું; તે ઉપરથી તેણે રૂસ્તમઅલીને કહ્યું કે, તોપો મારે સ્વાધીન કરીને શત્રુએ નાસે છે તેમની પછવાડે દોડીને મારો ચલાવો. આ શરા સુસલમાને પિલાજીની નાયકારક સલાહ પ્રમાણે વર્તવાને પ્રારંભ કર્યો નહિ એટલામાં તો તેની તોપો ફેરવી દઈને તેના નિશ્વાસધાતી સાહાયકારિયે તેની જ ફોજ ઉપર પાછળથી હલ્લો કર્યો. રૂસ્તમઅલિયે બહાદુરીથી કેટલીક વાર સુધી

પોતાનું રક્ષણ કર્યું, પણ તેની ફાજનાં માણસો છેક ધટી ગયાં હતાં તેથી બચવાનો સંભવ તેને લાગ્યો નહિ, અને તેણે જાણ્યું કે મને ઠેક કરીને મારી દુર્દશા કરશે તે ઉપરથી તે પોતાની છાતીમાં કટાર મારીને મરણ પામ્યો.

પિલાગિયે આ ઘાતકી કર્મ કર્યું તેના બદલામાં તેને કંતાજીની સાથે ચોથમાં અર્ધો ભાગિયો કર્યો; અને બંને જણા એકઠા મળીને પોતાનો ભાગ વિધરાવાને ગયા; પણ દ્રવ્યમાં ભાગ પડવાથી સદાનો કનિયો રહ્યો. કેટલીક વાર સુધી તે આ વાંધાને લીધે સદર અને ગામડાં ઉપર માત્ર વધારે બોલે પડ્યો. પણ જ્યારે મરાઠા સરદારે ખંભાતની પાસે આવ્યા અને ધારા પ્રમાણે ડર બતાવા સાથે પરા સળગાવા માંડ્યા ત્યારે લોકોના જાણવામાં તેઓના કનિયાનું કારણ આવ્યું, અને કંતાજીને શ્રેષ્ઠ ગણતા હતા તેથી પિલાજીની પાસે માણસ મોકલીને આ વાત જાહેર કરી અને તેને પૈસા આપીને પાછા જવાનું કહ્યું. પિલાજીનું આ પ્રમાણે અપમાન કર્યું તેથી કાપાવમાન યર્ધને તેણે માણસને કેદ કર્યો; કંતાગિયે તેને છોડી મૂકવાને આમ્રહ કર્યો, અને બંને જણ પોતપોતાનો હક્ક નક્કી કરવાને હથિયાર લઈ ઉઠ્યા. કિલ્લાની સમીપ સારી પેઠે લડાઈ થયા પછી, પિલાજી હાર્યો અને ખેડાની પાસે માતર છે ત્યાં નાથી ગયો. કંતાગિયે ખંભાતમાંથી ખડણી લીધી. અંગ્રેજની કાઠીવાળા પાસેથી પાંચ હજાર રૂપિયા માગવા માંડ્યા તે પોસાય નહિ એવી એજન્ટોએ તકરાર કરી અને કારણ જણાવ્યું કે શાહુ રાજાએ અમને બાપારની ધૂટ આપેલી છે, પણ કાઠીનો મુખ્ય મિસ્તર ઈન્સ ચીડાઈ જઈને જેઓને “હથિયાર સંગ્રહા હરામખોર” કરીને ફેંકે છે, તેઓ આ એજન્ટના આવા બોલવા ઉપર માત્ર હસ્યા.

હામેદખાનના સાહાય્યકારી તેને તજીને જાય નહિ માટે આગળથી વિચાર કરીને તેણે ઠરાવ કરી લીધો, તેમાં મહી નદીની પૂર્વ બાજીની ચોથ પિલાજીને લેવાની ઠરાવી અને પશ્ચિમ બાજીની કંતાજીને નીમી આપી. મરાઠા ચોમાસામાં પોતાને ઠેકાણે જવાનો મૂળ ચાલ હજી લગણુ રાખી રહ્યા હતા. તેથી ખંભાત આગળ લડાઈ થયા પછી પિલાજી સુરત પાસે એનગડ ગયો. અને કંતાજી પોતાનું એક પરગણું ખાનદેશમાં હતું ત્યાં જવો રહ્યો.

સર યુતંદખાન એક ઉત્તમ પ્રકારનો અને લોકપ્રિય સરદાર હતો, તેને ગેરવાજખી રીતે કાણુલમાંથી ખસેડ્યો હતો. પણ આવી સંકટની વેળાએ પાદશાહે આજ્ઞા કરીને, હામેદખાનનો જખરો બળવો બેસારી દેવા સાથે તેને પોતાનો ગૂજરાતના રાજ્યમાં પાછા જવાની પ્રાર્થના કરી. તે ઉપરથી

૪૦ સં ૧૭૨૫ માં મોટી ફોજ એકઠી કરીને તે અમદાવાદ આવવાને નીકળ્યો. હુમદખાનને તેના મરાઠા સાહાયકારી આવી મળવાની આશા રહી નહિ, એટલે સર યુલંદખાનની ફોજ આવી પહોંચવા ઉપરથી, અમદાવાદના રક્ષણને અર્થે થોડા કિલ્લેદાર મૂકીને ત્યાંથી નીકળી આવ્યો. પણ મરાઠા મહી નદી ઝોળાંગીને તેને મેહેમદાવાદ આગળ મળ્યા એટલે તે રાજધાની નગર લાણી પાછો આવ્યો. શહરમાં એક ટોળી હતી તે નવા સૂએદારની પક્ષમાં હતી, તેણે હુમદખાનના કિલ્લેદારોને ઢરાવીને શહરની બહાર હઠાડી મૂક્યા; અને સર યુલંદખાનની ફોજ જે દિવસે અડાલજ આવી પહોંચી તે દિવસે હુમદખાનને પોતાનું મેલાણુ શાહીબાગ કરવું પડ્યું. સર યુલંદખાનની ફોજને બહુ આગળ ધપાવી દીધી હતી, તેની સાથે લડાઈ ચતા બંડખોરની જિત યર્ષ, પણ તે પ્રાપ્ત કરી લેવામાં લણું તુકસાન વેઠવું પડ્યું, અને મરાઠા બીજી લડાઈ કરવાનું જોખમ માથે વહેરી લે એમ ન હતું, એટલે તે પણ તેમની પેઠે લૂંટારો યર્ષ પડ્યો. નવા સૂએદારે પરગણે પરગણે લશ્કરી અધિકારી મૂકી દીધા, અને જોખમે તે કરતાં પણ વધારે જોખમી બપર્યા કરી દીધી, તથાપિ કંતાજી અને પિલાજીએ આઠે મહિના લૂંટ કરવાની જારી રાખી, અને જ્યારે ચોમાસું આવે ત્યારે જ એ ધંધો છોડીને પોતાના રહેઠાણ ઉપર જવા લાગ્યા. મરાઠાને ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, "મૂલાવો ખાખ્યે એતુ શાન્તપણું હવે ચાલ્યુ;—વર્ષાદ વરસવાનો પ્રારંભ થયો. "તેની સાથે લીસારા પાછી આવી; અને ગૂજરાતની રણિયામણી ધરતી જે "સકડો માર્હલિ સુધી, ઈંગ્લન્ડના અમીરના સારામાં સારા બગીચાઓ સાથે "ચડસાચડશી કરી શકે એવી હતી તે, ત્વરાથી આવતી લીસેતરી અને બહુ "વૃદ્ધિ પામતી વનસ્પતિ એ સર્વ વડે તેની સ્વાભાવિક મુદરતાથી શણગારાઈ. "ન્યા થોડી વાર પહેલાં, કાંઈ નહિ પણ સદા ચતા ઝમડા વિના બીજું

* મરાઠા રાજ્યોની વસાવણ.

૧ રિવાજ	સન ૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦ સુધી
૨ સંભાજી	સન ૧૬૮૦ થી ૧૬૮૯ સુધી.
૩ રામરામ	સન ૧૬૮૯ થી ૧૭૦૦ સુધી
૪ રિવાજ બીજો	સન ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૮ સુધી.
૫ શાહુ	સન ૧૭૦૮ થી ૧૭૪૮ સુધી.
૬ રામરામ	સન ૧૭૪૮ થી ૧૭૭૭ સુધી.
૭ શાહુ બીજો	સન ૧૭૭૭ થી ૧૮૧૮ સુધી.
૮ મતાપસિદ્ધ (ખાયા સાહેબ)	સન ૧૮૧૮ થી ૧૮૪૦ સુધી.
૯ શાહાજી (આપા સાહેબ)	સન ૧૮૪૦ થી ૧૮૪૮ સુધી.

“કાંઈ જોવામાં આવતું નહિ; ત્યાં ઘોળે દહાડે ખુન અને ચોરિયો થતી;
 “ત્યાં જળદૂર ઝોખું રાખવામાં આવતું છતાં પણ, સંધ લૂંટાતા અને ગામડાં
 “બાળવામાં અથવા ઉજ્જડ કરવામાં આવતાં; ત્યાં હવે શાન્તિ પોતાનું
 “રાત્ર્ય ચલાવતી જોવામાં આવવા લાગી.”

મરાઠાની હુંદકાટ થતી અટકાવાને સર ધુવંદખાને પ્રયત્ન કરવા માંઓ તેને સ્વાધીન દેશ હતો તેની અવસ્થા એવી થઈ ગઈ હતી કે તેનાથી પોતાના અપમા આવે એટલી ઉપજ કરી યકામ એમ હતું નહિ, તેથી દ્રોમ મોકલી દેવાને તેણે બાદશાહને લખ્યું; તથાપિ તેની માગણી ઉપર કાંઈ ખ્યાન આપવામાં આવ્યું નહિ, ત્યારે પિલાણ અને કંતાણને ચોથ આપવાની ઠરાવીને તેઓનાં મન મનાવ્યા, પણ તેની આ મહેનત પણ વ્યર્થ ગઈ. કેમકે તેઓ સર્વ ઉપજ ઉધરાવી ખાવા લાગ્યા, પણ કોઈ પ્રકારે દેશનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા નહિ. છેવટે બાહુરાવ પેશ્વાનો ભાઈ ચીમનાથ આપા મોટી સેના લઈને આવ્યો, અને તેણે ધોળકા લૂટી લીધી, તથા પેટલાદમાંથી ભારે ખડણી વસુલ કરી લીધી. તેણે પોતાના ભાઈના ફદાવ્યા પ્રમાણે કશું કે ગૂંજરાતની ચોધાર્ધ તથા સરદેશખુખી આપવાની કબૂલાત આપવામાં આવે તો ખીજા સર્વ લૂંટારાઓના જીલમમાંથી અમે દેશનું રક્ષણ કરિયે. સર ધુવંદખાને છેવટે પેશ્વાનો ઠરાવ મજબૂર રાખ્યો, પણ તે સાથે એવો કરાર કરી લીધો કે, જે હજાર પાંચસેં મરાઠા ધોડેશ્વાર પેશ્વાએ જાતુ ગૂંજરાતમાં રાખવા, અને રાજસત્તા સાચવી રાખવાને બને તેટલી મદદ આપવી. વળી ઉપરના ઠરાવ સાથે, શાહુ રાજની લણીથી, બાહુરાવે એમ પણ કબુલ કર્યું કે, ઉચાં મન થયેલા જમીનદાર, અને લોકની સલાહ શાન્તિના બેગ કરનારા ખીજા હરકોઈને મરાઠી પ્રજા કોઈ પણ પ્રકારનો આશ્રય આપશે નહિ અથવા તેમનામાં સામેલ થશે નહિ આ ઠરાવ મુખ્યત્વે કરીને ઉઘાડી રીતે પિલાણ ગાયકવાડને અર્પે કરેલો જણાતો હતો, કેમકે દેશના બીજા અને કોળિયોની સાથે તે મળી ગયો હતો, તેથી મુસલમાનો ધણુ કરીને તેનાથી બહુ ડરતા હતા.

પેશ્વાએ સર ધુવંદખાન સાથે ઉપર પ્રમાણે કરાર કર્યો કે તરત જ, ત્ર્યંબકરાવ દાભાડેએ, ખીજા મરાઠા સરદારો સાથે સપ કરવાનો, અને ગૂંજરાતમાં ફોજ એકઠી કરવાનો આરભ કર્યો જ્યારે તેની પાસે પાંચીશ હજાર માણસની ફોજ થઈ, અને નિમમુલમુલકે આશ્રય આપવાની હા કહી, ત્યારે, દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પિલાણ ગાયકવાડ, કંતાણ અને રઘુજી કંદમ ભાન્ડે, શિવાજી અને

આનંદરાવ પવાર તથા બીજા કેટલાએક સરદારો તેની મદદે આવી પહોંચ્યા, અને તેણે જાહેર કર્યું કે, રાષ્ટ્ર રાજાનું રાજ્ય લેવાનો પેશ્વા લોભ કરે છે તેનો બચાવ કરવાને હું દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરું છું. યત્નથી તૈયાર થઈ રહે તે ખેલાં બાજુરાવે તેઓની સામે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની ફોજ સંખ્યામાં ઓછી હતી, પણ તેમાં જૂની પાયગાના અશ્વાર હતા, અને કીર્તિ પામેલા કેટલાક સરસ મરાઠા માનકારિયો હતા. તે લઈને પોતે સત્વર ગૂજરાત બહી ચાલ્યો, અને થોડી વારમાં નર્મદા ઓળંગીને પેશ્વી પાર ગયો. આ ઠેકાણે તેની ફોજના મોખરાના ચોદાને, પિસાણ ગાયકવાડના દીકરા દામાજીના હાથ નીચેની ટુકડી સાથે લડાઈ થઈ, તેમાં તેની છેક હાર થઈ. તો પણ બાજુરાવ નિરાશ થઈ ગયો નહિ. આગળ ધપીને અને ડમોઈ તથા વડોદરા બંને સહર પિસાણ ગાયકવાડના તાબામાં હતાં તેઓની વચ્ચે એક જગ્યા આગળ યત્નથી તેઓની સામે બીડાવ્યાં, તેમાં તેની ખરેખરી નિત થઈ, એટલે મરાઠી રાજ્ય ઉપર તેની સર્વ સત્તા બિડી.

આ અગત્યની લડાઈ ઈ. સ. ૧૭૭૧ ના એપ્રિલ મહિનાની ખેલ્લી તારીખે થઈ. એમાં જ્યારે બાજુરાવને તેના દેશિયો સાથે લડાઈ કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો ત્યારે પોતાની સદાની રીતિથી હિલડી રીતે વર્તીને તરત જ તેઓની સાથે શેળમેળ થઈ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. સેનાપતિનાં નવાં રાખેલાં માણસોથી ટકી ચકાવું નહિ, અને હલ્લો ચતાં ખેલાં, ખેલે મારે જ નાથી ગયાં. તેમની સાથે કંતાણ કદમ બાન્ડે નાહો અને ખંડેરાવ દામાડેનાં જૂનાં માણસ તેના દીકરાના રક્ષણ અર્થે રલાં; બાજુરાવ થોડા ઉપર બેસીને આવા મ્હોટા પ્રસંગે જોઈએ તેવું ચરાતન બતાવીને લડવા લાગ્યો. દામાડે હાથી ઉપર બેઠો હતો, તેણે પોતાની ફોજ નાસતી જોઈને પોતાના હાથીને પગે સાંકળ નખાવી દીધી. રણક્ષેત્રમાં ઘુમુલ મુદ્દ થયું; પણ કોનો જય થશે તે કેટલીક વાર સુધી સમબળ એમ રહ્યું નહિ, તેવામાં અંબકરાવ કમાનની પણ્લ કાન સુધી ખેંચીને બાણનો પ્રહાર કર્યો જતો હતો, તેને અચાનક ગોળી વાગી. એટલે તે પડ્યો.

* પેશ્વાઓની વંશાવલિ.

૧ બાલાજી વિશ્વનાથ	સન ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦ સુધી.
૨ બાજુરાવ મ્હોલે (બલ્લાળ)	સન ૧૭૨૦ થી ૧૭૪૦ સુધી.
૩ બાલાજી બીજો	સન ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૧ સુધી.
૪ માધવરાવ	સન ૧૭૬૧ થી ૧૭૭૨ સુધી.
૫ નારાયણરાવ	સન ૧૭૭૨ થી ૧૭૭૭ સુધી.
૬ સવાઈ માધવરાવ	સન ૧૭૭૭ થી ૧૭૮૫ સુધી.
૭ બાજુરાવ બીજો	સન ૧૭૮૫ થી ૧૮૧૮ સુધી.

આજરાવનો એ પ્રમાણે જ્ય યથા પછી પિલાજી ગાયકવાડ રણસેનમાંથી માપલ યર્ધને નાઠો હતો તેના તાળાનું વડોદરા સર કરવાને તે સર યુલંદખાનની સલાહથી તૈયાર થયો, પણ પછીથી આગળ મદિનામાં સલાહ યર્ધ, અને ચોમાસા પછી આજરાવ સનારે પાછો ગયો.

દાહાડે ઉપર જ્ય મેળવ્યાથી, જેમ ખીજ દરેક મુલકી લડાઈમાં યામ છે તેમ, ધણા લોકોને તેના ઉપર ઈર્ષી આવી તે મટાડી દેવાને તેને ધણા પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. અને તેનું સમાધાન કરવાને તેનાથી બન્યા એટલા ઉપાય કળ્યા. તેમાં શ્રેયજકરાવ દાહાડેના આજપુત્ર યશવંતરાવને તેની માના દેખ-રેખપણા નીચે સેનાપતિનો અધિકાર આપ્યો, અને તેઓનો પ્રથમ મુતાલિક પિલાજી ગાયકવાડ હતો તેને તે જગ્યા ઉપર કાયમ કરીને તેના વંશપરં-પરાના “સમશેર બહાદુર”ના પદ સાથે “સેનાપાસબેલ”ની ખીજ પદવી આપી. પછીથી ફરીને તકરાર થાય નહિ એટલા માટે, શાહુ રાજાની સમક્ષ એક લેખ તૈયાર કર્યો, અને તેમાં પેશાએ અને સેનાપતિએ સહીયો કરી, તેમાં ઠરાવ એવો કર્યો હતો કે, ગૂજરાત અને માળવા એક ખીજની જે જગ્યાએ છે તેમાં કોઈ કોઈ પેસવું નહિ. આખા ગૂજરાતમાં પ્રાન્તની સર્વ વ્યવસ્થા સેનાપતિ કરે; પણ તે પેશાની મારફતે સતારા સરકારને ઉપજતો અર્ધો ભાગ આપે.

સર યુલંદખાને આદેશાહને મદદ મોકલવાની અરજ કરતાં લખ્યું હતું કે, મારા લખવા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે નહિ તો ધણું સંકટ વેઠવું પડશે, અને બહુ અપમાન થશે; એ ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ એ વાત તો એક કાર રહી, અને ગૂજરાતની ચોથ અને સરદેશમુખી મરાઠાઓને તેણે આપી, તે વાત તેને પસંદ પડી નહિ, માટે સર યુલંદખાનની જગ્યાએ મારવાડના રાજા અભયસિંહ રાઠોડને કરાવ્યો. તે નવા રાજ્યનો કબજો કરી લેવાને ફોજ લઇને આવ્યો તેની સામે સર યુલંદખાન કેટલી વાર સુધી થયો. પણ પછીથી તે દિલ્લી પાછો ગયો ત્યાં તેનું અયોગ્ય રીતે અપમાન કરી ખીજ રીતે ધણા દાલદવાલ કર્યા.

સર યુલંદખાનના હાથ નીચે, ભરૂચ પરગણાની ફોજદારી આ વેળાએ અબદુલ બેગ કરતો હતો. એ પરગણું નિજમુલમુલકને તેના અંગના પરગણા તરીકે આગળ આપવામાં આવ્યું હતું, તે ઉપરથી, અબદુલ બેગ હવે નિજમનો નોકર પોતાને ચાની લેવા લાગ્યો; તેની પાસેથી તેને “નેક આલમખાન”નો કિતાબ મળ્યો, અને અભયસિંહની કે મરાઠાની કાંઈની તે પત કરવા લાગ્યો નહિ.

ઈ. સ. ૧૭૩૨ માં અભયસિંહના ફોજદાર ગાયકવાડ પાસેથી વડોદર લઈ લીધું. પણ પ્રજાનો ભાવ પિલાજીના ઉપર વધારે હતો. તે લડવાને બદલે પશ્વો, કેટલીક જિતો મેળવી લીધી, અને કેટલાક મુખ્ય કિલ્લા સ્વાધીન કરી લીધા. છેવટે રાઠોડ સરદારે પિલાજીને રામચરણ કરી દેવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તેની સાથે સલાહ કરવાને મિથે તે કામ સાધી લેવાને માણસ મોકલ્યાં. ઠાસરા પરગણાના હાકોર ગામમાં, જ્યાં શ્રી રણછોડજીનું ધામ છે ત્યાં, આ સમયે પિલાજી પડેલા હતા. તેને બહેમ આવે નહિ એટલા માટે તેઓએ કેટલીક વાર અવર જવર કર્યા. એક દિવસે તેઓ છેક સંજ થતાં સુધી બેઠા, અને અંધારૂં થયું એટલે આઠા લઈને ગાયકવાડના તંત્રમાંથી નીકળ્યા. તેમની માંહેસો એક, કાંઈક જરૂરિયાતની વાત કહેવાની રહી ગઈ હો એવું મિથ કરીને પાછો ગયો, અને પિલાજીના કાનમાં કહેવાનું ડોળ કરીને તેના કાળજીની વચ્ચે કટારી મારી.

આ પ્રમાણે પિલાજીનો ઘાત કર્યો, તો પણ, અભયસિંહની મન-કામના પૂર્ણ થઈ નહિ; કેમકે વડોદરાની પાસે પાદરા ગામ છે ત્યાંના દેસાઈ પિલાજી સાથે મિત્રતા રાખતો હતો તેથી તેણે આખા દેશના બીજા અને કાળી લોકોને ઉભા કર્યા. પિલાજીનો ભાઈ મહાદજી ગાયકવાડ જંત્રસરથી આવ્યો, અને વડોદર પાછું લીધું. તે દિવસથી વડોદર ગાયકવાડના વંશમાં આવે છે. પિલાજીનો વડો પુત્ર દામાજી મોટી સેના લઈને સોન-ગદથી આવ્યો, તેણે ગૂજરાતની પૂર્વ બાજીનાં કેટલાંક મુખ્ય પરગણાં પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને જોધપુર સુધી આક્રમણ કર્યું. તેથી અમદાવાદ એક મુતાલિકને સોંપીને પોતાનું વંશપરંપરાનું રાજ્ય સંભાળવાને અભયસિંહને જોધપુર જવાની અગત્ય પડી.

દામાજી ગાયકવાડે હવે ગૂજરાતમાં પોતાની સ્થાપના કરી, અને, ત્યાર પછી બે વર્ષે, તેના બાપના પ્રતિસ્પર્ધી કંતાજી કદમ બાબડેને પ્રાંત-માંથી હટાડી મૂક્યો. પણ બીજા વર્ષે ઈ. સ. ૧૭૩૫ માં તે હોલકરને ગૂજરાત ઉપર હલ્લા કરવાને તેડી લાવ્યો. તેઓ આવિંતા આવ્યા; અમદાવાદની ઉત્તરનાં કેટલાંક સદરો તેમણે લૂંટ્યાં, અને ઈડર, પાલણપુર, અને છેક બનારસ નદી સુધી ખંડણી ઉધરાવી; પછી જેવા તેઓ એકાએક આવ્યા હતા તેવાજ પાછા એકાએક જતા રહ્યા. પછીથી તરતજ અભય-સિંહને આઠા કરી ગૂજરાતના અધિકાર ઉપરથી ખસેડીને તેને ઠેકાણે નજીબ ઉદાવલા મોમિનખાનને આદરણે ઠરાવ્યો હતો, પણ અભયસિંહના મુતાલિક બેડારી રતનસિંહે અમદાવાદ તેને સ્વાધીન કર્યું નહિ, એટલે તેને હટાડી

મૂકવાને દામાજી ગાયકવાડનો આશ્રય માગવાની અગત્ય પડી. ગાયકવાડે અને મોમિનખાને એકબીજાની પાધડિયો અદલખદલ કરી, અને રતનસિંહને ફદાડી મૂકવાને ગાયકવાડે રંગાજીને ફોજ આપીને પોતાના નવા મળતિયા સાથે મોકલ્યો. જેવો તેઓએ અમદાવાદ ઉપર હુમલો કર્યો કે તરત તેઓને પાછા હઠાવી ફદાજી, પણ રતનસિંહ છેવટે તાબે થયો. ઈ. સ. ૧૭૩૭ ના મે મહિનાની આશરે વીરથી તારીએ અમદાવાદ તેમને સ્વાધીન થયું, અને મોગલ તથા મરાઠાનો ખંડણીમાં અને સત્તામાં બરાબર ભાગ ઠરાવ્યો. આ ગોઠવણ એવી થઈ કે, જેથી હવે તેમના કબજાનો કદિ પાર આવશે નહિ એ વાત અગાઉથી કંપનામાં આવી શકે. એ જ વર્ષમાં બાદશાહે નિજમુલમુલકને સમગ્રવીને દિલ્હી બાલાવી લીધો, અને ગૂજરાત તથા માળવાનો અધિકાર તેને તેના દીકરા ગાજી ઉદીનને નામે સોંપ્યો, અને તેની સાથે એવી શરત કરી કે તારે મરાઠાને એ બંને પ્રાંતોમાંથી હાંકી ફદાડવા. પણ આ કરાર પ્રમાણે કરી શકવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી. તેણે તેના બળવાન શત્રુ બાજીરાવ પેશ્વા સગાથે લડાઈ કરી, અને તેની સાથે કરાર કરવો પડ્યો. તેમાં એમ ઠરાવ્યું કે બાજીરાવને આખો માળવા પ્રાન્ત અને ગ્યંબલ તથા નર્મદાની વચ્ચેના પ્રદેશનું સંપૂર્ણ આધિપત્ય બાદશાહ પાસેથી નિજમે અપાવવું.

દામાજી ગાયકવાડ હવે તો સત્તાવાળું માણસ થઈ પડ્યું. ગ્યંબલરાવની વિધવાનો તે વ્યવસ્થાપક હતો તેથી દાબાડેની ટુકડી લણીની સર્વ સત્તા પોતાની મરજી પ્રમાણે ઉપયોગમાં અણુવા લાગ્યો. કેમકે યશવંતરાવ તે કામ ઉપાડી લેવા જેવો પાકી ઉમરનો થયો તો ખરો પણ બાગેવાન તરીકે કામ ચલાવવા જેટલી તેનામાં આવડ ન હતી. મરાઠાઓની ગૂજરાતમાંની સર્વ સરદેશમુખી તથા કબ્જિયાવાડની ખડણી, દામાજીએ, મોમિનખાનનું ઈ. સ. ૧૭૪૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં મરણ થયું ત્યાં સુધી ઉધરાવવા માંડી. બાદશાહના હુકમથી અબદુલ અઝીઝખાનને ગૂજરાતનો નવો સૂબેદાર ઠરાવ્યો, તે, તે સમયે દક્ષિણમાં ઐરંગઘાબાદમાં હતો. ત્યાંથી કેટલાંક માણસોની ફોજ એકઠી કરીને પોતાના નવા અધિકાર ઉપર જતાં, સુરત મુઢીને ભર્યની પાસે અંકલેશ્વર આગળ આવી પહોંચ્યો. પણ ત્યાં આગળ દામાજીના પક્ષવાળાઓએ તેના ઉપર એકાએક હુમલો કરીને તેની ટુકડીનો પૂરેપૂરો નાશ કર્યો, ત્યાર પછી, ફકિરઉદ્દીલાને અમદાવાદનો કબજો લેવાને દિલ્હીથી મોકલ્યો. (ઈ. સ. ૧૭૪૪ માં) પણ દામાજીની એક ટુકડી રંગાજીના પુત્રની હતી તે તેની સાથે થઈ, અને કબજો લેવા દીધો.

નહિ. આ વેળાએ દામાજી સતારામાં હતો તે સમય સાધીને તેના બાઈ ખંડેરાવે પોતાને અનુકૂળ પડતો અમલનો ફેરફાર કરી દીધો. તેમાં રંગાજીને તેણે દૂર કર્યો, અને પોતાના એક માણસને અમદાવાદમાં રાખવાની ગોઠવણ કરી. વળી કૃષિરવિદ્વાસને તેણે કેટલોક આશ્રય આપ્યો, પણ દામાજીએ તાત્પર્ય-તાપ્ત પાછા આવીને તેઓનો સંબંધ મરાઠાઓના સ્વાર્થને હાનિકારક યર્ષ પડે તેના ખેડમાં તો તે તોડી નંખાવ્યો અને ખંડેરાવને બેરસદ કિલ્લો અને મૂલ્યવાન નડિયાદ પરગણું આપ્યું, તથા વડોદરામાં તેને પોતાનો મુતાલિક કરાવ્યો. આ ઉપરુક્ત બવરચા કરવાથી દામાજી પોતાના હુંદૂબના ધણા માણસો ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું જાળવી શક્યો, અને પોતાની સત્તાને ખસેલ પ્લેગ્યાડનારી ખરેખરી અડચણ વચ્ચે આવી હતી તે દૂર કરી. તેણે કૃષિર-વિદ્વાસને માન્ય કચ્ચો નહિ, અને તેને બદલે પોતાનો જૂનો મળતિયો જે મોમિનખાન હતો તેના પુત્રને અને બાઈને આશ્રય આપ્યો.

શિવાજીના પુત્ર રાજરામની મા તારાબાઈએ ૪૦ સં ૧૭૫૧માં દામાજી ગાયકવાડને લખી મોકલ્યું કે, મરાઠી રાજ્યને અને રાજાને બ્રાહ્મ-જ્ઞાના હાથમાંથી છોડાવવાને તમારે સતારે આવવું. તારાબાઈએ પ્રથમ રાજાને સમજાવ્યું હતું કે તારો ચાકર બાલાજી બાજરાવ તારી સર્વ સત્તા બચાવી પકો છે તે તું પાછી મેળવી લે, પણ તેમાં તે બાઈનું કાંઈ વળ્યું ન હતું તેથી ગાયકવાડ આવી પ્લેગ્યે છે એવા સમાચાર તેને મળ્યા, એટલે રાજાને સતારાના કિલ્લામાં બાલાજીને કેદ કર્યો. પ્રથમ તો દામાજીએ પેશ્વાના સરદારોને હરાવ્યા અને તારાબાઈને સતારે જઈ મળ્યો. પણ પછીથી તરત જ તેને પાછું હાલુ પડ્યું, અને બાલાજીની સાથે કાલકરાર કરવાની અગત્ય પડી. પેશ્વાએ દામાજીને પોતાના કબજામાં બેઠીને ગૂજ-રાતમાંના જે કાંઈ ચડેલા રૂપિયા હતા તે અને કેટલોક બધા મુશ્કેલ માગવા માંજો. દામાજીએ કહ્યું કે હું તો દાભાડેનો મુતાલિક છું તેથી તમારી માગણી કબૂલ રાખવાનો મને અધિકાર નથી. આવા ઉત્તર ઉપરથી પેશ્વા-એ ગાયકવાડના તથા દાભાડેના હુંદૂબના કેટલાક માણસોને કેદ કરીને એક ડુગરી કિલ્લામાં રાખ્યા. પછી તેણે વિશ્વાસઘાત કરીને દામાજીની હાલતમાં લૂંટ કરીને તેને કેદ પકડીને યુને પ્લેગ્યતો કર્યો સાંધી તેને છોડતાં ખેડમાં પેશ્વાએ ધણા સખ્ત કરાર કહી બતાવ્યા, તે એવા કે,— ચડેલા રૂપિયાને બદલે પંદર લાખ રૂપિયા આપવાથી તે કરજનો નિકાલ થાય અને ગાયકવાડના તાબામાં હાલ જે દેશ છે તે, તથા હવે પછી, જે જિતી લેવામાં આવે તેનો અર્ધો ભાગ આપવો. દામાજીએ અર્ધોઅર્ધ મુશ્કે

આપવાને હા કહી, અને જે ઠેકાણેથી ખડણી, ઉપજનો ભાગ, સરદેશમુખી અથવા નૃદ જે કાંઈ મળે, તેમાંથી ખર્ચ બાદ કરતા બાકીના ભાગમાંથી અર્ધો હિસ્સો આપવાને માન્ય કર્યું. વળી દસ હજાર ઘોડા સહિત પેશાને ન્યારે અગલ હોય તો આગ્રય આપવાનું કબૂલ કર્યું. દાસાડેના મુતાયિક તરીકે તેના ગૂજરાત પ્રાન્તના ભાગને પેટે પ્રતિવર્ષે પાંચ લાખ વીસ હજાર રૂપિયા આપવા, રાજના માણસોના ખર્ચને પેટે મદદ તરીકે પ્રતિવર્ષે કાંઈક રકમ આપવી, આ કરારથી પેશાના તાબામાં જે પરગણા આવે ત્યાં થાણાં બેસરાવવામાં મદદ આપવી અને સૌરાષ્ટ્રના આખા દ્વીપકલ્પમાંથી ખડણી ઉધરાવાના કામમાં મદદ આપવી એ સર્વ વાત તેણે કબૂલ કરી. પેશાના ન્હાના બાઈ રઘુનાથરાવ અથવા રાધોબાએ, ઉપરના દામાણ ગાયકવાડના સર્વ કરારને અમન કરી લેવા સારૂ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, અને દામાણને કેદમાંથી છોડ્યો, એટલે એ પંથુ ગૂજરાતમાં જઈને પોતાની ફોજ સહિત તેને મળ્યો. તેઓ બન્ને એકઠા મળીને ખડણી ઉધરાવતા, અને દેશને વશ કરી લેતા ચાલ્યા, તેમાં તેઓ અમદાવાદના કિલ્લા સુધી આવી પહોંચ્યા ત્યાં સુધી કાંઈયે તેઓનો અટકાવ કર્યો નહિ.

ગૂજરાતનું રાજધાની નગર (અમદાવાદ) તે સમયે જીવનમર્દખાન બામીના હાથમાં હતું. તેને મોમિનખાનના બાઈયે પોતાનું મરણ થતા પહેલાં મોગલના તાબાના ભાગ ઉપર પ્રથમથી ઠરાવો હતો. પંથુ દામાણ જેવામાં કેદ પડ્યો હતો તેવામાં, શહરની સર્વ સત્તા તે પોતાને સ્વાધીન કરી મેળો હતો, માત્ર ગાયકવાડનું લેણું વસૂલ કરી લેવા દેતો. ન્યારે બંને એકઠા મળેતા મરાઠા સરદારો અમદાવાદ આગળ આવ્યા ત્યારે જીવનમર્દખાન પાલપુર હતો. શહર ચઢી ઉતરીને તાબે કરી લેતા પહેલાં તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એટલે કિલ્લેદારને નવો જુસ્સો ઉત્પન્ન થયાથી તેઓએ ધણા આગ્રહથી બચાવ કર્યો. જીવનમર્દખાન બામીની સમુદાઈને લીધે તેના લાભમાં પ્રતિષ્ઠિત કરાર થયો, તે એવો કે તે જો શહર ઊડી દે તો તેને પંથુ વાડનગર, રાધનપુર, વિજાપુર અને ખીજા કેટલાક પર ગણા આપવા ઈ. સ. ૧૭૫૫ ના એપ્રિલ મહિનામાં છેવટે અમદાવાદ મરાઠાઓને સ્વાધીન થયું. તેની ઉપજ પેશાએ અને ગાયકવાડે અર્ધ-અર્ધ બહેલી લેવા માઠી, પંથુ પેશાએ સર્વ કિલ્લેદાર પોતાના બધીના મુકાબા અને હમણાં જે ગાયકવાડની હવેલી રહેવાય છે, તે જ કિલ્લામાં દામા-ની ફોજ રહે એમ હતું.

અકરણુ ૨

ગૂજરાતમાં બ્રિટિશનું પ્રથમ આગમન

મિ० ધુર્શિયરને મુંબઈના ગવર્નરની જગ્યા ઈ० સં ૧૭૫૦ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૭ તારીખે મળી સારથી બ્રિટિશ અને મરાઠાઓનો સન્ધ વધારે નિકટ થવા લાગ્યો. તે વેળાએ સુરતમાં મેગસોની સત્તા નબળી પડી જવાથી ધણી અવ્યવસ્થા ચર્ચ પડી હતી તે વ્યવસ્થા કરી દેવાને, અને સા પોતાના હક્ક અને બ્યાપારનું કામ સારા પાયા ઉપર સ્થાપવાને, અંગરેજોને પેશાનો આશ્રય મેળવવાને બહુ અગત્ય હતી. પણ પેશાથી તેમને આશ્રય આપવાનું બની આવ્યું નહિ; અને જ્યારે તેઓએ પોતાનું કાર્ય તેના આશ્રય વિના કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, ત્યારે મુંબઈ એટ ઉપર ચડાઈ કરવાનું મિષ બતાવીને, પેશાએ તેઓને કાર્ય સાધી લેવા દીધું નહિ. તો પણ પોતાના માણસોના અને અધિકારિયોના ધણા નાશ થવા છતાં પણ ઈ० સન ૧૭૫૬ ના માર્ચ મહિનાની ૪ થી તારીખે, અંગરેજોએ સુરતનો કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. ત્યાર પછી તરત જ ગૂજરાતમાં પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરવાના ઉપાય તેઓએ કરવા માંડ્યા. ઈ० સં ૧૭૭૧ માં તેઓએ, પોતાના સુરતના અધિકારની રૂપે ભરૂચના નવાબની ઉપર કેટલાએક દાવા કર્યા. તક-મતડા કરવાનો વિચાર તેઓએ કેટલાક દિવસ સુધી જવા દીધો, અને નવાબની સાથે કોલકરાર કર્યા, તે બેધમે તેવા તેના લાભમાં થયા નહિ, એટલે પછી તરત જ તેણે તે રદ કર્યા. તેથી પ્રથમ જે ચડાઈ કરવાનો વિચાર કરી રાખ્યો હતો તેના હવે અંગરેજોએ અમલ કર્યો, અને ઈ० સં ૧૭૭૨ ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૮ થી તારીખે, ભરૂચ ઉપર હસ્તો કરી છાપો મારીને તે લીધું. તેમાં અંગરેજોનો ગેરો અને નિપુણ જનરલ, ડેવિડ વેડરબર્ન આવ્યો ગયો.

તેવામાં દામાજી ગાયકવાડ પોતાની પછવાડે ચાર પુત્ર મૂકીને મરણ પામ્યો. તેમાં શિવાજીરાવ વડો પુત્ર હતો, પણ તેનો જન્મ દામાજીની બીજી સ્ત્રીને પેટ થયો હતો, તેથી, ખેલી સ્ત્રીના પુત્ર ગોવિંદરાવ વડે ન્હાનો હતો છતાં પણ, તેણે ગાદી ઉપર આવવાનો પોતાનો દાવો કર્યો. બાકી રહેલા બે માણુ-કજી અને ફતેહસિંહ ન્હાની સ્ત્રીના પુત્ર હતા. માધવરાવ પેશાએ પ્રથમ તો ગોવિંદરાવનો દાવો બહાલ રાખ્યો; પણ તેની ન્યાયની કચેરીમાં એ વાત નામજુર કરી, એટલે, તેનો દાવો રદ કરીને શિવાજીને “એના ખાસખેવ

સમશેર બહાદુરનો" ખિતાબ આપ્યો. પણ તે મૂર્ખ હતો તેથી પેશાબે, તેના બાઈ ફત્તેહસિંહને તેનો સુતાલિક કરાવ્યો. માધવરાવ મરણ પામ્યા પછી, અને તેના બાઈ નારાયણરાવનું પુત્ર થયા પછી, તેઓનો કાકા રાધોબા, જે બાજીરાવનો ન્હાનો પુત્ર થતો હતો તે, થોડા દિવસ સુધી પેશાબા અધિકાર ઉપર આવ્યો, એટલે તેણે શિયાળુને દૂર કરીને ગાયકવાડની ગાદિએ ગોવિંદરાવની સ્થાપના કરી. એટલે ફત્તેહસિંહના હાથમાંથી રાજ્ય સર્જ કોવાને ગોવિંદરાવ તરતજ ગૂજરાત આવ્યો, અને આ પ્રતિસ્પર્ધી બાઈયોની ટોળિયો વચ્ચે સદા કનિયો ચાલવાનું કારણ ઉભું થયું.

રાધોબાનો અધિકાર લાંબો ચાલ્યો નહિ. પુત્રાની ગાદીના પ્રધાનો સાથે હોલકર અને સિંધિયા મળી ગયા, અને તેઓ ધૃં સં ૧૭૭૫ ના જાન્યુઆરી મહીનામાં તેની સામે થયા, એટલે તે ગૂજરાતમાં વડોદરા નાશી આવ્યો. તે વેળાએ તેના પક્ષનો ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ પોતાના બાઈને પકડવાના બેતમાં ફરતો હતો. પદસ્ટ થયેલા પેશાબે ગૂજરાતમાં આવવાની એક ખીજ મતલબ હતી. મુંબઈ સરકારના આશ્રય મેળવવાને તેણે જે આગળ કહેલું ચલાવ્યું હતું તે હવે તેણે પાળું કરીને ચલાવવા માંડ્યું. તાં ૬ ફી માર્ચને દિવસે બંને પક્ષકારો વચ્ચે કાલકરાર થયા તેમાં રાધોબાને ફોજની મદદ આપવાનું અંગરેજોએ કબૂલ કર્યું. અને તે પ્રમાણે ગૂજરાતમાં રાધોબાની ફોજ હતી તેને જઈ મળવાને મુંબઈથી એક કાફો રવાના કરવામાં આવ્યો. તે કાફો જ્યારે સુરત આવી પહોંચ્યા ત્યારે રાધોબાની ખરાબી થયેલી અંગરેજોના જાણવામાં આવી. પ્રધાનોની ફોજ તેની પછવાડે પડી, તેથી વડોદરાનો ઘેરો ઉઠાવીને મઠી નદીની પાસેના અડાસના મેદાનમાં, તેઓની સાથે લડાઈ કરવાની તેને અગત્ય પડી, તેમાં તેની છેક દાર થઈ. કર્નલ ક્રિસ્ટી જના ઉપરીપણા નીચે અંગરેજોનો કાફો રાધોબાને લઇને ખંભાત આવ્યો, અને તાં ૧૭ મી માર્ચે તેઓ જમીન ઉપર ઉતર્યા. ત્યાર પછી, એક માસ કરતાં પણ વધારે દિવસ ગુજરાત. પછી રાધોબાની ફોજનાં માણસો જે પ્રથમની લડાઈમાંથી નાશી ગયાં હતાં તે ખંભાતની ઉત્તરમાં અગિયાર માર્ચ ઉપર એક ધર્મજ નામે ગામ ઉ ત્યાં તેઓને આવી મળ્યાં; અને આ પ્રમાણે એકઠી મળેલી ફોજ મે મહિનાની ત્રીજ તારીખે માતર પહોંચી. તેઓએ આઠકાણેથી પોતાનો રસ્તો બદલ્યો. પુત્રે જવાના મનસુખાથી તેઓએ પાંચમી તારીખે માતર ઊડ્યું, અને આઠમી તારીખે નડિયાદ આવી પહોંચ્યા; ત્યાં તેઓએ એક અડવાડિયું મેલાણ રાખી સદરમાંથી ખંડણી લીધી. પછી નડિયાદ છોડીને ફોજ મઠી સણી ચાલીને અડાસ આવી. જે ઠેકાણે રસ્તમજબૂતોની દાર થઇને

તેનું મૃત્યુ થયું હતું, તથા ત્યાં આગળ રાધોબાએ પ્રથમ દાર ખાધી હતી તેજ આ જગ્યા આગળ, તા. ૧૮ માને દિવસે લડાઈ થઈ, તેમાં શત્રુઓને દાર ખવરાવી. પણ અંગરેજ ફ્રાન્સે ઘણું નુકસાન થયું. તારીખ એગસ્ટ-ત્રીશમીને દિવસે કર્નલ કિટિંગ ભરૂચ આવ્યો અને પોતાની ફ્રાન્સમાંના જે ધાવણ થયેલાં હતાં તેઓને ત્યાં મૂકીને, નર્મદાને કાંઠે શત્રુ પડેલા હતા, તેમના ઉપર હસ્તો કર્યો. પણ તેની સાથેના મરાઠી લશ્કરની ટંગધડા વિનાની હાલમાલ ઉપરથી તેઓ ચેતી ગયા, અને પોતાની તોપો નદીમાં ફેંકી દઈને ઉત્તર કિનારા ભણી નાશી ગયા; એટલે પછી ચોમાસાના દિવસોમાં ગૂજ-રાતમાં રહીને ફારી ઝલુ બેસતાં પુના ભણી જવાનો છેવટે નિશ્ચય કર્યો. બ્રિટિશ ફ્રાન્સે ચોમાસાના દિવસ ઉમોઈના કિલામાં ફલાડવાનું કર્યું હતું, તથા આક્રમી જીને કર્નલ કિટિંગ ભરૂચથી નર્મદાને કિનારે થઈને તેણી મગ ચાલ્યો. ખાવા પીરને ચારે શત્રુના ઉપર છાપે મારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા પછી, નદી છોડી દઈને અંગરેજ લશ્કર ઉમોઈ ભણી વળ્યું. અસાધારણ વાવાઝોડા સહિત ચોમાસું બેઠું, અને તેઓની સામે થવાને કાર્મળીને શત્રુ હતો નહિ, તથા પોતાને ઠરાવેલે ઠેકાણે પહોંચવાને વીચ માઈલ કરતાં વધારે ચાલવાનું રહ્યું ન હતું, તો પણ બ્રિટિશ લશ્કરના અધિકારિયોને અને બીજાં માણસોને અશુદ્ધિલગ્નના રાત્રીઓએ બંધાવેલા અને કાળે કરીને ડાળી ગયેલા કિલામાં જઈને રક્ષણ મેળવતાં એક પખવાડિયા કરતાં પણ વધારે દિવસ લાગ્યા.

ગૂજરાતમાં બ્રિટિશની પહેલી ચડાઈના આ પ્રમાણે છેડે આવ્યો. તેમાં કદાપિ તેઓ ઉક નિષ્ફળ થયા નહિ તો પણ તેમાંથી તત્કાળ ફળ તેમને કાંઈ મળ્યું નહિ. બંગાળામાં સર્વને માથે એક અધિકારી મંડળી ઠરાવીને તેને નવો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. તેણે પદભટ્ટ ચયેલા પેશ્વાને આશ્રય આપ્યાની વાત નાપસદ કરી તેથી સામી ટોળીવાળા સાથે શત્રુતા રાખવી બંધ પડી, અને જ્યારે રસ્તા પાંચરા થયા ત્યારે કર્નલ કિટિંગનું લશ્કર રાધોબાની સાથે મુક્ત પાછું આવ્યું.

ચોડાં વર્ષ પછી પુના સરકાર સાથે બ્રિટિશોને મુખ્ય પક્ષકાર તરીકે ફરીને લડાઈ ઉભી થઈ તેમાં પ્રસિદ્ધ નાના ફ્રાન્સિસ તેનું કારણ હતો. ૪૦૨૦ ૧૭૮૦ ના જાન્યુઆરી અઢિનાતી પહેલી તારીખે, જનરલ ગાર્ડ બ્રિટિશ ફ્રાન્સે લઈને મુરત આગળ તાપી નદી ઉતરીને ધીરે ધીરે ઉત્તર ભણી ચાલ્યો. તેનું તોપખાનું અને સરસામાન તેને પછવાડે આવી મળ્યો ને ઉમોઈ જે પેશ્વાના તાબાનું હતું તેના ઉપર હસ્તો કરવા ચાલ્યો, અને આણીગમ,

બ્રિટિશ સરકારના મુક્તી કામદારો હતા, તેઓએ લશ્કરની ભરતી કરીને મુરત તથા ભરૂચ પરગણામાંથી નાના ફૂડનવિસના પક્ષકારોને હાંટી ફેલાયા. અરાધમી જન્યુઆરિયે જનરલ ગાડ્ડનું લશ્કર ઉબોઈ આગળ આવી પહોંચ્યું અને જે દિવસ પછી તેઓના મારો ચલાવવાને મારચે તૈયાર થયો ત્યારે તો મરાઠા કિલ્લેદાર રાત્રિની વેળાએ કિલ્લો છોડીને જતા રહ્યા. ફત્તેહ સિંહને ગાયકવાડના રાજ્યના માલિક તરીકે જ્ઞાત રાજવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે સલાહનું ફેરેણ ચાલતું હતું તેણે લડાઈને સમયે એક ખીજના શત્રુ સામે સહાયભૂત થવા વિધેના કાલકરાર ઉપર સહી કરી. તેની બેઠી એવી હતી કે, મહી નદીની ઉત્તરે પેશાનેા પ્રાન્ત હતો તે ગાયકવાડે રાખ્યો, અને તેને બહલે મુરત તથા ભરૂચ જિલ્લાનાં ગાયકવાડનાં ગામ હોય તે તેણે અંગરેજ સરકારને સ્વાધીન કરવાં જનરલ ગાડ્ડે પછી ઉત્તર બણીની કુચ જારી રાખી અને દશમી ફેબ્રુઆરિયે ગૂજરાતની મુસલમાની રાજધાની આગળ બ્રિટિશ સરકારનો વાવટો પ્રથમ જ ઉડવા લાગ્યો. લાંબા મરાઠા મુઆએ શરણ થવાને ના પાડી, એટલે તા. ૧૨ મીએ મારચે બાધીને એક દિવસમાં કિલ્લાની ભીંતમાં બાકી પડ્યું. ક્યાને લીધે, અને શહરમાં જુલમ જાસ્તી થાય નહિ એટલા માટે બીજા આવ્યો દિવસ હુસ્મો કરવાનો વિચાર બધ રાખ્યો, અને એવી આશા બાધી કે કિલ્લેદારે એમની મેળે આવીને શરણ થશે પણ તેમ તો જન્યુનહિ, એટલે પદરમી તારીખની સવારે અંગરેજોની ટોળીએ બાકીરામાં થઈને ધસી જવાને તૈયાર થઈ, ત્યારે કિલ્લેદારેએ તે ઠોકણે ચુક કર્યુ તેમાં તેઓનાં ત્રણસેં માણસ માર્યા ગયા એ પ્રમાણે ગૂજરાતની રાજધાનીનું નમર તાણે થયું. એટલામાં તો ગાડ્ડનના સાબળવામાં આવ્યું કે, સિંધિયા તથા હોલકર આગળુત્રીશમી તારીએ નર્મદા ઉતરીને વડોદરાની લગભગ ઘોડેસવારોની મોટી સેના લઈને આવી પહોંચ્યા છે, પણ આ બ્રિટિશ જનરલ તેમના ઉપર થડ્યો એટલે તેઓ પાવાગઢ બણી જતા રહ્યા.

મુક્તી ચાકરી ખાતાનો મિ. જેમ્સ ફાર્બસ જે એરિએન્ટલ મેન્ચાઇ નામના પુસ્તકના રચનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેને સ્વાધીન ઉબોઈ હતું તેની આસપાસ મરાઠા અચાર વિટળાઈ વળ્યા તે કિલ્લાની ભીંત ઉપરથી દેખાતા હતા પણ ત્યાંથી તેઓના મારો પહોંચી શકે એમ હતું નહિ. કિલ્લાની રખેવાળી કરનાર લશ્કરમાં સિપાઇઓની ત્રણ પલ્ટણો અને તેઓના ઉપર ત્રણ યુરોપિયન કામદાર, થોડાક યુરોપિયન ગોલદાજ તથા ખારવા અને આરબ તથા સિંધિની પાલદળની પાંચ ટુકડીઓ એટલું હતું. મરાઠી

ઝાવણીમાં એક મુદ્દા અને એક લશ્કરી એવા બે અધિકારીને ઓળખાં મૂક્યા હતા. તેઓએ છાની રીતે શહર માંહેલા પોતાના દેશિયોને બાતમી મોકલી કે, તમે સામા થશો તેથી કાંઈ વળવાનું નથી માટે શરણુ થાને. પણ ડોમોઈની માંહેલી મગ તો જૂદા જ પ્રકારનો જુસ્સો પ્રવર્ત્યો હતો. જેમ્સ ફાર્ગસની પાસેના ન્હાના સરખા પુસ્તકસંગ્રહમાં વાર્ષિક રેગિસ્ટરે અને વિદ્યામાળાની ઓપડિયો મુખ્યત્વે કરીને હતી તેમાંથી નાના પ્રકારના કોલકશરના વિષય તેણે વાંચી રાખ્યા હતા, તે એવી સમજણથી કે અગલ પડે તો, ધટિત સલાહનું કહેણ કરવામાં આવે સારે તે ઉપયોગી થઈ પડે. આ ઉપરાન્ત તેણે કિસ્સા બાંધવાની વિદ્યા, અન્યત્રવિદ્યા, અને એવા જ બીજા વિષયનું બહુ લક્ષ્યપૂર્વક મનન કરી રાખ્યું હતું. વળી તેણે કિશ્તાની મજબૂતી કરવાની તથા અસલની મરાઠી તેણે ઉપયોગમાં આણવાની તૈયારી પણ કરી રાખી હતી. પરંતુ જનરલ ગાર્ડ લશ્કર લઈને અમદાવાદથી આવી પહોંચ્યો તેથી ડોમોઈના કિસ્સાદારોએ કરી રાખેલી તૈયારીને ઉપયોગ કરવાનો સમય આવ્યો નહિ, અને મરાઠી લશ્કર પોતાની ઝાવણી ઉઠાવીને જતું રહ્યું.

સાર પછી કેટલાંક કારણોને લીધે કેટલીક દારજિતની લડાઈઓ થઈ તેથી ગૂજરાતમાંના તેમના હિત ઉપર માત્ર આડકતરી રીતે અસર થઈ. પછી ૯૦ સં ૧૭૮૨ ના મે મહિનાની ૧૭ મી તારીખે સાલબાઈમાં બ્રિટિશ અને મરાઠા વચ્ચે સલાહ થઈ તેમાં, મદદાદજી સિંધિયો મધ્યસ્થ હતો. પણ તે સલાહના કોલકરાર ૧૭૮૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૨૪ મી તારીખે અમલ કરવાને કબૂલ રાખવામાં આવ્યા. તેમાં એવું હતું કે, ૧૭૭૫ માં લડાઈ થઈ તેના પહેલાં જેઓનો ગૂજરાતમાં જે મુદ્દો હતો તે તેમની પાસે રહે; વડોદરાના મુદ્દામાં કાંઈ ભાગ પડાવે નહિ, તથા જ્યાં સુધી દુરમનાવટ ચાલુ રહી ત્યાં સુધીની ખંડણીનો દાવો કુતેહસિદ ઉપર પેશા કરે નહિ. વળી એમ હતું કે, “ઈ. સં ૧૭૭૫ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં વડોદરામાં મદદાદજી સિંધિયાએ મુંબઈ સરકાર પ્રતિ ઉદારતાખરેલી વર્ષજુક ચઢાવેલી; તથા તે સમયે બે અંગરેજ ગૃહસ્થો ઓળખાં આપેલા તેઓની દયાખરેલી રીતે ખરદાસ્ત કરી અને તેમને છોડ્યા એ ઉપરથી, તેમના વિષે જે અભિપ્રાય બાંધવામાં આવ્યો તેની નિશાની દાખલ” તેમને ગવર્નર જનરલ ઇન કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે મુસ્તવાન ભરૂચ જિલ્લો આપવો. ઉપરના દરાવ પ્રમાણે, જેમ્સ ફાર્ગસના તાબામાં, ડોમોઈ, જનોડ અને બીજાં ગૂજરાતનાં પરમણાં હતાં તે મરાઠાને પાછાં આપવાનો તેને દુકમ થયો અને સૂચના કરવામાં આવી કે મરાઠી સંસ્થાનમાંથી જે અધિકારીને એ પરમણાં કબ્જે

લેવાને મોકલવામાં આવે તે અધિકારીને તે પાછાં સ્વાધીન કરવાં. તે જ પ્રમાણે ભરૂચ શહેર અને પરગણું મદદાદજી સિંધિયાનો ભારકર રાવ કરીને માણસ હતો તેને આપવાને સાંના મુખ્ય અધિકારી અને ટ્રાન્સિલને આગ્રા કરવામાં આવી.

ડોમોઈ અને ભરૂચ મરાઠાઓને આમ પાછાં આપવામાં આવ્યાં તે સમયનું જાણવા યોગ્ય વર્ણન “ઓરિએન્ટલ મેગેઝિન”ના કર્તાએ આપ્યું છે તે પ્રમાણે આ ઠેકાણે અમે દાખલ કરિયે છિયે:—મિ. ફાર્ગસ રહે છે કે, “ડોમોઈ” અને તેના તાબાનાં પરગણાં મરાઠાને પાછાં આપવાનાં છે એ વાત પ્રસિદ્ધ થઈ, અને મારે સાંથી નીકળવાનો દિવસ પાસે આવ્યો, સારે શહેરના મુખ્ય “મુખ્ય ખાલ્લો એકઠા થઈને દરબારમાં મારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા, અને “આ પ્રમાણે ફેરફાર થયો તેનું, તેઓએ અંતઃકરણપૂર્વક મારી સાથે દિલસોજી “જતાવી અને નજરાણું આપવા માંડ્યું, પણ તેનો સ્વીકાર કરવાની મેં ના “પાડી. સારે તેમને એટલું બધું માફુ લાગ્યું કે, ઉલ્ટે મારે તેમને ફેરવું “પડ્યું કે, એક વસ્તુ મારે તમારી પાસેથી માગી લેવાની હતી, તેમ કરવામાં “મને સબતતા લાગી નહિ માટે અગાઉ મેં તે માગી નથી, પણ બ્યારે હવે તમે “મને નજરાણું લેવાનો આમ્રહ કરો છો ત્યારે તો, તે વસ્તુ તમે મને આપશો તો “મારા અંતઃકરણમાં જરા પણ સંકોચાયા વિના હું તે લઈશ. હિન્દુની પ્રાચીન “કાળની ડોમોઈમાં બાકી રહેલી મણી નિશાનિયો, શહેરની પડી ગયેલી “પ્રમારતોનાં કાતરકામના કડકા, અદિતદિ પડેલા લાગી ગયેલા સ્તંભ, ખંડિત “થયેલી મૂર્તિયો, એઓ વિષે મારે કાંઈક અચચે જતાવીને, અને તેઓનાથી “ઉપકૃત થવાની અતિશય ઇચ્છા દર્શાવીને ખદારના ખંડિત લાગ માંહેથી “ન્હાના ન્હાના કડકા પસંદ કરીને લેવા દેવાની આગ્રા આપવા બાબત “મેં તેઓને વિનંતિ કરી, અને કહ્યું કે, હું એ અવશીષેને યુરોપ લઈ જઈને “મારી વાડીમાં એક દેવાલય બનાવીને તેમાં પધરાવીશ. માફ આવુ બોલવું “સાંભળીને તેઓને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને સર્વ ચડીચૂપ થઈ ગયા. હું “તેઓના ધર્મનું હાસ્ય કરીશ એવી તેમને બ્હીક લાગતી હોય એવું તેઓએ “જતાવ્યું નહિ, પણ એક ક્રિશ્ચિયન ધર્મના પ્રચરને હિન્દુ ધર્મની મૂર્તિયો “રાખવાનું શું પ્રયોજન છે તે જાણવાની આતુરતા જતાવી. યુરોપિયન “લોકોની સામાન્ય જિજ્ઞાસા, પૂર્વ બણીની કાતરણીના નમુના તેઓને જતા- “વવાથી થતો આનંદ, અને મનને અસર કરનારી દબરો વાતોનાં સ્મરણ “વડે કરીને પ્રિયકર થઈ પડતી દૂરની જે જગ્યા, સાંથી આવેલી પ્રાચીન “વસ્તુઓ હું મારે પોતાના દેશમાં બેઠું, તે સમયે મારા મનમાં જે આનંદ

“દાયક વિચારસંકલના ઉત્પન્ન થાય, એ સર્વ વાત તેમના મનમાં ઊતારવાને
“મને જરા મુશ્કેલ પડ્યું.”

“ઠાઈ દિવસ તેઓએ સાંભળેલી નહિ એવા પ્રકારની નવતર માગણી
“સાંભળીને તેઓને નવાઈ લાગી અને ફટલાક સંન્યાસિયોને પૂછીને એકાંતમાં
“વિચાર કર્યા પછી થોડીક વારમાં પાછા આવવાની તેઓએ મારી
“પાસે આગા માગી, તે સમયે મારો વિયોગ થવાનો છે એમ જાણીને
“તેઓની આંખમાંથી આંસુ ઝહેવા લાગ્યાં. બીજી દિવસે સવારમાં
“તેઓ મારી પાસે પાછા આવ્યા સારે, એક રીતે, મારે જવાની વેળા
“પાસે આવેલી જોઈને એક પામેલા દીસવા લાગ્યા, તેમ જ બીજી રીતે,
“મારી માગણી માન્ય રાખવાનો તેઓને પ્રસંગ આવ્યો. તેથી રાજ થયેલા
“જોવામાં આવ્યા. તેઓએ ઘણી જ ઉદારતાભરેલી રીતે મને કહ્યું કે તમે
“તમારા માણસ મોકલીને તમારી નજરમાં આવે તે વસ્તુઓ પસંદ કરી
“લ્યો, અને મિત્રાઈદાવે તમારા પોતાના દેશમાં લઈને દેવાલયમાં પધરાવો.
“મિં તે પ્રમાણે કર્યું; ઉજ્જડ પડેલા દેવાલયની ટૂંકી પડેલી પાળોની માહેથી
“મમની ન્હાની મૂર્તિયો, અને હીરાના દરવાજાની બહારની કાતરણીના નમુના
“હિન્દુ કારીગરો મોકલીને ગગાવી લીધા. અને સ્થાનમેર ડુંગર ઉપર એ જ
“કામને માટે અણકોણ આકારની જગ્યા બંધારી છે તેમાં તેના આઠ સમુ-
“દાય ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે તે જગ્યાના સણગાર રૂપ થઈ પડ્યા છે. તેના
“ઉપર લીંબોઈના ઝાડની ધટા છે, અને પાસે એક તલાવ છે તેમાં સુદર
“કમળ આવી રહ્યાં છે, તેની પાંખડિયો અને પાદડાં દક્ષિણ ભણીના વાલુથી
“જ્યારે નાણુકપણે હાસે ■ સારે ગૂજરાતના પવિત્ર તલાવનું મને સ્મરણ
“થાય છે”

આ ગ્રંથકર્તા પછી ભર્ય જયો. હાં પણ એવો જ દેખાવ તેના
જોવામાં આવ્યો:—

“ભર્યના લોકને બ્રિટિશના સરલ અધિકાર નીચે રહેવાની ટેવ પડી
“ગઈ હતી તેથી નવા ફેરફારનો તેઓ ધિ ધાર કરવા લાગ્યા, અને ભાસ્કર
“રાવને આવવાનો સાંભળીને ત્રાસ પામવા લાગ્યા; પણ મલખારના કિનારા
“ઉપર ફરીને પાછી શત્રુતા થઈ એવી ગપ ચાલી હતી તેથી તેને આવવાને
“વાર થઈ, એટલે ભર્યના લોક ખોટી આશા રાખવા લાગ્યા કે હવે રાજ્યનો
“ફેરફાર થશે નહિ. બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય તેમના ઉપર ચાલુ રહે એટલા
“માટે જૂદી જૂદી નાતના અને ધર્મના લોકોએ ઠાઈ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના,
“ઠાઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા, અને ઠાઈ પણ પ્રકારના હોમહવન કરવાને મળ્યા

“રાખી નહિ. અમારો જવાનો દિવસ જ્યારે નક્કી થયો, સારે સર્વે જાતના
 “સોદાનાં હૃદયમાં ખરેખરો શોક છવાયો હતો, તે જરા પણ સંદેહ વિના
 “મારા સ્મરણમાં રમી રહ્યું છે. ઇંગ્લિશ લોકે ભર્ય જિતી લીધું તેના ખુલા
 “તે મોગલોના તાબામાં હતું, અને તેના ઉપર મુસલમાન નવાબ રાજ્ય
 “અલાવતો હતો; તેથી ફરકાર કેવો થશે તે તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા.
 “પૂર્વે બણીના ખીજ સર્વ રાજના જુલમ કરતાં મરાઠાઓના પોતાની સ્વેચ્છા
 “પ્રમાણે ચતો જુલમ વધારે ભારે પડે છે; તેઓ હરેક જાતનું ત્રાસદાયક
 “ઘાતકીપણું કરીને ધન હરી લે છે, તેમાં વ્યાપાર, ખેતીવાડી, અને ધન
 “તથા આળાદનીનાં ચાલતાં સાધનને સારા રાજકર્તા ઉત્તેજન આપે છે તેવું
 “તે આપે જ યાના ? અગર જો મુસલમાનોને પણ ધનનો એટલો બધો
 “લોભ છે તો પણ તેઓ વધારે ઔદાર્યથી ખરચે છે. ઉપયોગી અને
 “શોભાવમાન કામોને ઉત્તેજન આપે છે, અને વિદ્યા તથા કળાનું પ્રતિ-
 “પાલન કરે છે”

‘ મહાદેવ સિંધિયાને ભર્ય આપવાનો દિવસ ૧૭૮૩ના જુલાઈ
 “મહિનાની ૯મી તારીખનો કરાયો હતો તે દિવસ ઉપર ભારતીય રાજ ભર્ય
 “આવ્યો. સારે રીત પ્રમાણે દરબાર ભરીને તેનો આદરસાદાર કર્યો અને
 “શહરના દરવાજાની ડુંચિયા તેને હસ્તગત કરી. નર્મદા નદી ઉતરીને સુરત
 “જવા સારૂ અમે તરત જ નદીના કાંઠા પાસે ગયા, અને અમારી સાથે શહરના
 “મુખ્ય મુખ્ય લોકો બોલ્યા ચાલ્યા વિના આવ્યા. જ્યારે અમે કપનીના
 “ન્હાના મજવામા બેઠા, સારે અમારા માથા ઉપર એક કાળકત્રાણ વાદળ
 “ચઢી આવ્યું, અને વર્ષાદનું એક ઝાપડું પડ્યું. તે જોઈને અમારા શોકા
 “પુર મિત્રો હવે વધારે વાર મુગે મ્હોડે રહી શક્યા નહિ, અને મરાઠા-
 “ઓના જુલમનો માથે આવેલો ત્રાસ વિસરી જઈને કશું ઉપજો એવો
 “પોકાર કરી બોલી ઉઠ્યા કે, ભર્યના દુર્ભાગને લીધે આકાશ રડે છે તેના
 “આ આશુ છે ! અંમરેજોના ઉપર આધાર વિનાના અપવાદ અને પાપા
 “વિનાના હજારો બેઠમ રાખવામા આવે છે, અને જે મુરોપમા એકદમ
 “માનવામા આવતા હતા, તેની સામે હું ઉપરની વાત રજુ કરું છું હિન્દુ-
 “સ્થાનમાં ધણી એક મ્હોટા અધિકાર ઉપર છે તેમાંથી કેટલાએક બેશક
 “કપડાને પાત્ર છે. આપણા દેશમાં પણ જોઓ એવા જ અધિકાર ઉપર છે
 “તેઓમાંથી બધાપ નિર્દોષ છે એમ નથી, દ્રવ્ય અને સત્તાની લાલચ કાઈ
 “કાઈ વેળાએ અતિ જળવાન મનવાળાઓને પણ વશ કરી લે છે, પણ મોદ
 “પામી જવાથી દૂર રહેવાનો કાળ પાસે આવી પહોંચે છે, સારે નિર્દોષ

“અંતઃકરણ રહ્યું હોય તેથી જ માત્ર સુખ થાય છે. યુરોપિયન કે હિન્દુસ્થા-
 “નો રહેવાશી બેમાંથી ગમે તે જે ધન ઉચાપત કરનાર હોય તે હવણાં
 “મનુષ્યના કાયદાનો જવાબદાર હોય અથવા ન હોય તો પણ હૃદયની અંદર
 “બિરાજમાન થયેલો કાર્ષ સિદ્ધક તેનું આલોકનું પ્રત્યેક સુખ નષ્ટ કરી
 “નાંખે છે; અને હવે પછી, કદિ ભૂતે નહિ એવો ન્યાયાધીશ તેના પોતાના
 “કાયદા સહના અને ન્યાયના ધારણ ઉપર રચાયા છે તેના ભંગ કરનારનું
 “વેર લેશે. જે લોકોનો ચાલતો સંપ્રદાય જગતમિત્રતા, ઉદારતા, અને
 “પરોપકારબુદ્ધિમત્તા ઉપર રચાયેલો હોય એવા માણસોના આખા વર્ગ ઉપર
 “સામાન્ય અપવાદ મૂકવો એ અધટિત છે.”

આ સમયથી ભરત સિંધિયાના તાબામાં આબું, તે તેણે બ્રિટિશ સરકાર સાથે લડાઈ કરી ત્યાં સુધી તેના તાબામાં જ રહ્યું. તેની પાસેથી કર્નેલ વુડિંગ્ટને ૧૮૦૩ ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૯ મી તારીખે વડોદરાની સાહાય્યકારી ફાજ વડે પાછું હસ્તી કરીને લઈ લીધું.

ફોર્સિઠ ગાયકવાડ પોતાના ધરના મેડા ઉપરથી પડી ગયો, તેથી ૧૭૮૯ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૧ મી તારીખે મરણ પામ્યો, અને રીજેન્સી માટે ફોર્સિઠના બાઈ માનાજી અને ગોવિંદરાવની વચ્ચે કનિયો ઉઠ્યો, તે ચાર વર્ષ પછી ન્યારે મનાજીનું મરણ થયું ત્યારે જ પતી ગયો. હવે ગોવિંદરાવનો ગાદીનો હક્ક થવાને કશો વાંધો રહ્યો નહિ, તો પણ પૈશ્વાની રાજધાની છોડીને આવવાની રણ મેળવતાં ગોવિંદરાવને કઠણ યર્ષ પડ્યું.* આગળ ગાયકવાડની સાથે પૈશ્વાએ ધણા ભારે કાલકરાર કરી લીધા હતા, તે ઉપરાંત પૂના સરકારને કાયદો થાય એવી રીતે તેની પાસેથી વધુ કરાર કરી લેવાને ન્હાના ફૂડનવિસે ધારણા કરી. પરંતુ સાલખાઈમાં જે કાલકરાર થયા હતા તેથી ઉલટાં ચાલીને ગાયકવાડના મુલકમાં વિભાગ પાડવા નહિ દેવાને માટે બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે પડી, અને ન્હાના ફૂડનવીસે તેમની તકરાર વાજખી

* મનાજી વડોદરામાં હોતાં ગાદી બચાવી પચ્ચો હતો. અને પૈશ્વાને ૩૦,૨૩,૦૦૦ રૂપિયા નજરાણાના તથા પેશાશીના ચઢેલા સુમારે ૩૪,૦૦૦ રૂપિયા આપવાનો કરાર કરી તેમની સત્તમતિ મેળવી હતી. તેથી મનાજી મરણ પામતાં, આ કરાર ગોવિંદરાવ પાસે પાળવાની ચારત કીધા પછી તથા હાથી, વેણા અને દામીના ચર્ષ સુમારે એક લાખ રૂપિયાનો નજરાણો આપ્યા પછી ખૂનેથી જવાની તેને પરવાનગી મળશે એમ ન્હાના ફૂડનવિસે ફરમાવ્યું, તે ઉપરાંત વાપી નદીની દક્ષિણ દિશાના દેશમાં ગાયકવાડનો જે હક્ક હતો તે હક્ક તથા સુરત ખંદરની જગત પૈશ્વાને આપી દેવાની માગણી પણ કરી હતી. ૨. ઉ.

ગણીને, ૧૭૪૪ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૯મી તારીખે વડોદરાની રીજન્સી માટે ગોવિંદરાવને છેવટે પૂતેથી જવાની રજા આપી.

ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ ૧૮૦૦ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં મરણ પામ્યો. બાહ્યરાવ પેશ્વાના બાઈ ચિમનાજી આપાનો મુતાલિક આપાજી સેતુકર ગુજરાતનો સરમુખો હતો તેની સાથે તે બે વર્ષ લગી લડાઈમાં પડ્યો હતો. સેતુકર જ્યાં લગી અધિકાર ઉપર રહ્યો ત્યાં લગી લોકોના ઉપર જીવન દરવાખી અને બલાતકારે તેમની પાસેથી ધન હરી લેવાને લીધે ધણો જ ધિકારવા લાયક થઈ પડ્યો હતો. અમદાવાદમાં જે ઈમારતમાં આગળ અદાલત બેસતી* તે એણે બંધાવી હતી. મુસલમાન સુલ્તાનોના રાજ-મહેલના પાયા ઉપર તેણે ચણવર ચણાબુંદ અને લોકો પાસેથી ખર્ચે લીધું, તેઓને સરસામાન તેમની પાસેથી ખુંચાવી લઈને તેમાં વાવડ્યો અને તેમની પાસે મદત મળુરી કરાવી. ઉપરાંત તેણે કેટલાંએક ધાતકી કર્મ કર્યાં, તેમાં એક યુરોપિયન સિપાઈ પૈસાવાળો હતો તેની સાથે કપટ કર્યાને અપવાદ તેને માથે બેઠો; તેનું નામ મોનશોર જિન હતું (અથવા સાધારણ રીતે જે મોસાળન કહેવાતો હતો) તેની પાસેથી દ્રવ્ય લઈ લેવાને માટે તેને તોપને મટાંડે બંધાવીને ઉડાડી દેવાયો હતો. મુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો એટલે ૧૮૦૦ ની સાલમાં, મુંબઈનો ગવર્નર મિ. ડંકન તે શહરનો અધિકાર પોતાના તાબામાં લેવાને જ્યારે મુરત આવ્યો ત્યારે તેને મુબારકખાદી આપવાને મિષે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે પોતાના વકીલો મુરત મોકલ્યા, પણ તેની ખરી મતલબ તો સેતુકરનો નાશ કરવા સાર ઓરિસ સરકારનો આશરો મેળવવાની હતી. મિ. ડંકન તો ગાયકવાડ પાસેથી મુરતની આસપાસનું ચોરાશી પરગણું અને મુરત બંદરની ચોથ માગી લેવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. સેતુકરની સામે મદદ મેળવવાને ગોવિંદરાવના તરફથી અરજ કરવામાં આવી પણ તે વાત ઉપર લક્ષ દેવામાં આવ્યું નહિ, તેમ જ તે વેળાએ ચોરાશી પરગણું અને ચોથ વિષે પણ કંઈ મનમાનતો પરિણામ થયો નહિ. હવે ગાયકવાડે પોતાના સ્વતંત્ર સાધનથી સેતુકરને તોડી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને વડોદરેથી અમદાવાદ ઉપર ફોજ આપી. સેતુકરે ડોકિરજી અને કાઠિયાવાડથી પોતાના સરદારોને બોલાવ્યા અને શહરની બહાર શાહ આસમનો રોજો ત્યાં આગળ ગાયકવાડની ફોજ સાથે લડાઈ કરી. તેમાં તેની દાર થઈ અને તે કિલ્લામાં જઈને બરાઈ પેઠો ત્યાં છેવટે તેનાં

* જે ઈમારત પછી નવ એવી થઈ છે એમ કરવાને ઉત્તરાવી નાંખી છે. ૨.૫

માણસોએ તેને તણ દીધો તેથી તેને ગાયકવાડે કેદ કરી લીધો.* સેલુકર ન્હાના ફૂડનવિસ સાથે સંબંધ રાખતો હતો તેથી પેશ્વાને તેના ઉપર વૈર હતું માટે ગૂજરાતની ઉપજનો પોતાનો ભાગ ગાયકવાડને પાંચ લાખ રૂપિયા માટે પાંચ વર્ષની મુદતે પટે આપ્યો, અને ગાયકવાડના પ્રધાન રાવજી આપાજીના પીનાઈ ભાઈ રઘુનાથ મહીપતરાવને (જે કાકાજી કહેવાતો હતો) અમદાવાદનો સૂચો કરાવ્યો.

પ્રકરણ ૩

૦૮૭૦૦૦૦૦૦

આનંદરાવ ગાયકવાડ.†

મહારાજા ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનું મરણ સન ૧૮૦૦ ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૧૯ મી તારીખે મધ્ય રાત્રે થયું. આખાજી આપાજી, અને મીર હમાયુદ્દીનખાન મુખ્ય લશ્કરી સરદાર, તથા મંગળ પારખ અને સામળ બ્રહ્મચર નામે બે મોટા શરાફ-જેઓના તાબામાં આરખનું લશ્કર હતું તેઓએ એકઠા મળીને કામની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. સવારના પ્રહરમાં કુંડુંબની સર્વ બાજેથી એકઠી થઈ, તેમાં લખતરના ઝાંલા રજપૂત દરબારના કુંડુંબની ગેનાબાઈ કરીને મહારાજાની રાણી હતી તે સતી થવાને તૈયાર થઈ. પણ તેના કારભારિયોએ તેને સારી પેઠે સમજાવી, અને કુશનના તથા હિન્દુની રીત પ્રમાણે સોગન ખાઈને તેને ખાત્રીપૂર્વક કચ્છું કે તમારા સ્વામીના સમયમાં તમારી જેવી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા હતી તેવી તમારી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા અમે જળવી રાખીશું. પછી ગોવિંદરાવના શબને અગ્નિદાહ દેવાને લઈ ગયા, અને તેનો દફનાર વડો પુનઃ આનંદરાવ ગાદી ઉપર બેઠો. માજી ગાયકવાડ ગોવિંદરાવનો પ્રધાન રાવજી આપાજી અમદાવાદ હતો તેણે તરત જ ત્યાંથી પાછા આવીને કારભાર સંભાળવા માંડ્યો. કાનોજરાવ કરીને માજી રાજાનો દાસીપુત્ર હતો, તેણે પોતાના બાપની દેવાતીમાં તોફાન કર્યું હતું તે વાત પ્રધાને ખીળ કારભારી અને શરાફોને કહીને, તે લોકોને લીધે આગળ પગલાં ભરે નહિ, તેના અટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કરવા માંડ્યો. પણ એ રાવ કબૂલ રાખવામાં આવ્યો નહિ: અને પછી તરત જ કાનોજરાવ, પોતાની

* અંદરખાનેથી તેમ કરવામાં ગાયકવાડને પેશ્વાની પરવાનગી હતી. પ્રથમ તે ગાયકવાડ તેને બટોદરે લઈ ગયો, લાંબી બોરસદ કિલ્લામાં કેદ રાખ્યો. ઉપરે બ્રિટિશ મરાઠાની સ્ટેશનનીથી તે છૂટ્યો. ૨. ઉ

† અદિથી અમદો આખાર બાઠ લોકોની દત્તકથા ઉપર, અને લાંડનમાં ઈસ્ટ-ઇન્ડિયા કાંટસમાં ફક્તરખાનું છે તે માંડેલા વચ્ચે જપાયેલા કાગળો ઉપર છે.

સાથે મળી ગએલા કેટલાએક કારભારિયોની મદદથી રાજ્યનો ધણી થઈ બેઠો અને આનંદરાવ ગાયકવાડને તેણે કેદ કર્યો. કાનાજીનો સ્વભાવ ધણો લુલ્હમી હતો તેથી તે પ્રદર્શિત કરવાનો હવે તેને પૂરેપૂરો લાભ મળ્યો. તેણે ગાજીના સર્વ કારભારિયો ઉપર બહુ બહુ ત્રાસ વર્તાવવા માંડ્યો. અને આનંદરાવ ઉપર ખરેખરી સખ્તાર્થ બતાવી નહિ, પરંતુ તેના એટલો બધો ધિંકાર કરવા માંડ્યો કે તેના ભાઈની ઉધાડી સલાહથી કાનાજીની સામે સર્વની એક ટોળી બધાઈ. સન ૧૮૦૧ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૭મી તારીખની રાત્રે કાનાજી રાવનું ઘર ઘેરી લઈને, કેટલાએક અટકાવ તેની તરફથી થયા છતાં, તેને પકડી લઈને આનંદ રાવની સામે લાવવામાં આવ્યો. આનંદ રાવની આગાથી તેના હથિયાર મૂકાવરાખ્યા, અને તેને બેડિયો જડીને ગૂંજરાત અને માળવાની વચ્ચેના ડુંગર ઉપર રામપુર રોટિયાનો કિલ્લો છે ત્યાં લઈ જઈને કેદ કર્યો. આ બનાવ બન્યા પછી, રાવજી આપાજી ખરેખરે રાજ્યસત્તાનો ધણી થઈ પડ્યો.

એપ્રિલ મહિના બેસતા વેંત જ, ગજરાખાઈ કરીને ફત્તેસિદ ગાયકવાડની પુત્રી હતી તેને રાવજી આપાજી સાથે કનિયો થયો. એ કનિયાનું કારણ જાણવામાં નથી પણ ગજરાખાઈએ ત્યાંથી નીકળી ચાલીને મુરતમાં જઈને આશ્રય લીધો, અને વર્ષની આખેરી પહેલાં તે રાવજીના પ્રધાનવટાના કારભારની સામે એ કરતાં પણ વધારે બચકર એવો એક નારાજ થયેલો પુરુષ બનેલો થયો. પિલાજી ગાયકવાડે કડીના રાજ્ય ઉપર પોતાના ન્હાના કુમાર ખંડે રાવને ઠરાવ્યો હતો, અને તેવામાં પિલાજી, એનાપતિ દાલાડેનો મુતાલિક હોતો તેથી તે જગ્યા ઉપર તેને કાયમ કરીને ખંડેરાવને “હિંમતેમહાદુર”ના ખિતાબ આપ્યો. સાર પછી તેની પછવાડે તેનો કુમાર મહદાર રાવ થયો, તેને તેના રાજ્ય ઉપર ફત્તેસિદ ગાયકવાડે સ્થાપ્યો અને તેના બાપનો ખિતાબ પણ તેને ધાગ્યું કરવા દીધો, તથા ગાયકવાડના વડા ઘર સાથે તેનો રાજધર્મ આગળ ઉપર ચાલતો રાખવાનું તેણે કબૂલ કરવા ઉપરથી, ચારસો અશ્વા-રાની તેની પાસે નોકરી લેવાનું અને જો તેમ કરવાની મરજી હોય નહિ તો ૧,૨૦,૦૦૦ રૂપિયા આપવાનું ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે કરવાથી તે કડીનો જાગી-રદાર નહીં થયો, અને અગર જો તેને વડોદરાના રાજાનો પટાવત તરીકે જાણવામાં આવ્યો, તો પણ, ગાયકવાડ જેમ પોતાના રાજ્યમાં ઉપરી મરાઠા રાજ્યથી સ્વતંત્રપણે અધિકાર ચલાવતા હતા તે જ પ્રમાણે તે પણ પોતાના રાજ્યમાં ગાયકવાડથી નિઃકુલ સ્વતંત્રપણે કારભાર ચલાવવા લાગ્યો.

રાવજી દિવાને બતાવેલા કારણ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે મહદાર

રાવની પાસે તેણે ચઢેલી ખંડેણી માગી, અથવા કાનાજી રાવની હાલહવાલ થયેલી સ્થિતિ મસ્તૂર રાવથી સહન કરી શકાઈ નહિ એવું પ્રસિદ્ધપણે તે કહેવા લાગ્યો અને તે પક્ષનો ગજરાખાઈની ટોળાવાળાઓએ સ્વીકાર કર્યો; આવો મામલો યઈ પડવાથી હવે મસ્તૂર રાવે ફોજ એકઠી કરવાનો આરંભ કરવા માંડ્યો; અને ઉઘાડી રીતે બોલવા લાગ્યો કે રાવજી આપાજી અને તેના ભાઈ આખાજિયે કેટલાંએક સત્તા ઉપરાંતનાં, અને જીલમનાં કામ કર્યાં છે, માટે હું તેઓને શિક્ષા કરવાનો છું, તથા કાનાજીરાવ અને ગાય-કવાડના કુટુંબનાં બીજાં માણસો સાથે યોદી વર્તણૂક ચલાવીને એ જીલમી કામદારોએ તેમના વાજખી હક્ક ખુંચી લીધા છે તે પાછા અપાવાને હું આગળ પશો છું. મુકંદરાવ કરીને બીજે એક માણ રાજનો દાસીપુત્ર હતો તે પણ ડાકોર શ્રીરણજીડજીનાં દર્શન કરવા જવાને મિથે બહુ ઝવેર અને ધન લઈને વડોદરાથી ચાલી નીકળ્યો. તેને પાછો બોલાવી આણવાને કામદારોએ પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેણે તેમનું માન્યું નહિ, અને તોફાન કરવા લાગ્યો. એટલે તેઓએ તેના ઉપર ફોજ મોકલી તેથી તે કડી પરગણામાં નાશી ગયો, અને મસ્તૂર રાવનો આશ્રય લઈને રહ્યો. મસ્તૂર રાવે વિસલ નગર અને વિજયપુરના કિલ્લા બેરાવરીથી લઈ લીધા હતા, ને તે તેણે પોતાના મહારાજા આનંદરાવને માટે લઈ રાખ્યા છે એવું ડોળ બતાવતો હતો, તથા તેને વાસ્તે લડવાને સારૂ જૂદે જૂદે ઠેકાણે ચર્ધને માલીશ હજાર ફોજ તૈયાર છે એવી બડાશ મારતો હતો. ગાયકવાડની ચાકરીમાં એક જૂનો નોકર શિવરામ કરીને હતો, તે પણ કામદારોની વર્તણૂક ઉપરથી કટાણી ગયો હતો, એટલે, તે મસ્તૂર રાવની પાસે જઈ પહોંચ્યો, અને એવી વાત ચલાવી કે બીજા કેટલાક કુકમદારો પણ મારી પેઠે કરવાની તૈયારીમાં છે.

આખરે ઠગિયો કરી ઉઠેલી ટોળિયોની ફોજ સામાસામી આવી ગઈ. આખાજી આપાજી અમદાવાદ આગળ શાહીબાગમાં ડાવણી કરીને પશો હતો, અને તેની એક ટોળી કાલિના કોટ આગળ પડી હતી. મસ્તૂર રાવ પોતાની ફોજનો એક ભાગ રાખીને કડીમાં રહ્યો હતો, પણ તેના ભાઈ હુનમંતરાવ બીજે ભાગ લઈને કડીથી આઠ કોસ અગાડી આવીને બાળાજીની ફોજથી સુમારે સાત કોસને અંતરે કુમોલ આગળ ડાવણી કરીને પશો હતો. ન્હાની ન્હાની ત્રણ લગાઈયો તો યઈ ચૂકી હતી, તેમાં મસ્તૂર રાવ પોતાની જિત થયેલી માનતો હતો.

આવી સ્થિતિ હોવા છતાં, બંને પક્ષવાળાઓએ ઔદિય ગવર્નરને આશ્રય માગ્યો હતો. કાનાજીની વતી ગજરાખાઈ અને તેના કામદારે ઔદિય સરકારને ચોરાયી પરગણું તથા સુરતની ચોષ આપવાને કબૂલ કર્યું, નિર્વિ-

દરાવે પ્રથમ આ બે વાનાં આપવાને કબૂલ કર્યું હતું, પણ તેનું મરણ થયું
 સાંસુધી, પેશ્વાએ તે મંજુર નહિ રાખવાથી તેના અમલ થયો નહિ હતો.) તે સાથે
 વળી તે કહેવા લાગ્યો કે ચોરાશી પરગણા કરતાં ચીખલી પરમણું ઘણું સરસ છે
 તે પણ આપીશ. આણી મગ ઈં ૦ સં ૧૮૦૨ ના જન્યુઆરી મહિનામાં
 મહારાજ આનંદરાવની વતી તેના પ્રધાન રાવજી આપાજીએ મિં ૦ ડંકન
 પાસે મીર કમાલઉદ્દીનખાન, અને ખીજ બે વકીલો મોકલ્યા. માજી ગાયકવાડ
 ગોવિંદરાવના વારામાં ચોરાશી પરગણું અને મુરતની ચોથ આપવાનો ઠરાવ
 થયો હતો પણ તેનો અમલ થયો નહિ હતો, તે રીતસર થવા વિષેનો
 તેઓએ દસ્તાવેજ કરી આપ્યો. બ્રિટિશ ગવર્નરે, કેટલીક વાર સુધી બન્ને
 પક્ષકારોના હક્ક વિષેના વિચાર કરવા પછી છેવટે આનંદરાવના નામથી પૂર્ણ
 અધિકાર ચલાવનારા કામદારોને આશ્રય આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે
 કરવાને મિં ૦ ડંકનને ધણા કારણ મળી આવ્યા. આનંદરાય ગાયકવાડનાં
 પરગણાં જે કડીના જાગીરદારની હદની પાસે હતાં તેના તે કબ્જે કરી બેઠા,
 તે જતા બાકીનો આખો દેશ આનંદરાવના તાબામાં હતો. આવી સ્થિતિવાળા
 પક્ષકારોના વચન ઉપર બરોસો રાખવાનું પડ્યું મૂકીને તેના સામાવાળા
 કાનાજીના પક્ષના લોકોના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને ગવર્નરને કાંઈ
 વિશેષ કારણ જણાયું નહિ. વળી ગાયકવાડના રાજ્યનો ખરેખરો ઉપરી
 જે આનંદરાવ મહારાજ, તેણે પોતાના કામદારોના કરવા ધારેલા ઠરાવ
 વિષે પોતાની ઉપરછલની અથવા કદાપિ ખરેખરી સમ્મતિ આપ્યાથી,
 તેઓ સાવખાઈના કેાલકરાર પ્રમાણે ગાયકવાડના રાજ્યમાં વિભાગ થતો
 અટકાવવાને બ્રિટિશ સરકારને વચ્ચે પડવા સારૂ અતિ આદરસત્કારભરેલી
 રીતે અરજ કરતા હતા. ગવર્નરને એવી પણ સૂચના કરવામાં આવી હતી
 હતી કે મહદાર રાવ સિંધમાંથી પરરાજ્યની ફોજ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે,
 એ પ્રમાણે જો યાવ તો ગૂજરાતમાં બ્રિટિશની જે સત્તા છે તે ઝાંખી પડી
 જાય, અને મીં ૦ ડંકનને એમ પણ ધાર્સ્તી હતી કે, આનંદરાવના કામદારોને
 માગેલો આશ્રય બ્રિટિશ બણીથી આપવામાં આવે નહિ તો તે સિંધિયાની
 પાસે જઈને આશ્રય માગશે.

આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી બ્રિટિશ સરકારના મધ્યસ્થપણને વજન આપ-
 વાને સારૂ, અને ગાયકવાડનું રાજ્ય આખે આખું સાચવી રાખવાને સારૂ ફોજની
 એક ટુકડી તૈયાર કરવામાં આવી. તે બે દબાર માણસની હતી, તેમાં ચારસં
 યુરોપિયન હતા, અને તેના અધિકાર મેજર અનેકજાન્ડર વોકરને આપ-
 વામાં આવ્યો હતો. એ અધિકારીનું નામ પછવાડેથી ગૂજરાતના ઇતિહા-

સમાં યોગ્ય રીતે પ્રસિદ્ધ છે. મેજર વર્કિરને માટે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે જેમ અને તેમ તેણે તાકીદથી લશ્કરી દેખાવ મૂકી દર્શને વડોદરાના બ્રિટિશ રેસીડેન્ટનું પદ ધારણ કરવું. મી૦ હંકને વિચારયું કે એની હજી લગી એવી મરજી હતી કે બળને ઉપયોગ કર્યા વિના તકરારનો છેડો આણવો. આ ઠરાવ લડાઈમાં ઉતરવાને તેને વિશેષ અપ્રવૃત્ત કરશે. મેજર વર્કિરને ઉધાડી એવી સૂચના કરવામાં આવી કે મહારાજા આનંદરાવને તેમના પિતાના મોતનો દિલાસો આપવાનો હતો પણ ચોરાશી પરગણું અને ચોથ આપવા ઉપર તે કામ મુદત્વી રાખવામાં આવ્યું હતું તેનો અમલ કરવાને માટે તમને મોકલવામાં આવે છે. માટે પ્રથમ તો તમારે ગાયકવાડના વઘીસો સંગ્રામે વડોદરા જવું. આ કારણ તો ઉધાડું જ હતું, પણ તેની ખરી મતલબ એ હતી કે આનંદરાવના મનની ખરી સ્થિતિ કેવી છે, તથા તેનો પુત્ર હુનમન્ટરાવ, આખાજીના હાથ નીચે લશ્કરમાં રહ્યો છે તેમાં તે અનુમત છે કે નહિ તે વિષેનો નિશ્ચય કરવો. તેટલી વારમાં લશ્કરી ટુકડી દરિયાને રસ્તે ખંભાત આવવાની હતી અને મેજર વોર્કર વડોદરા પોતાનું કામ કરી રહે સારે તે ત્યાં જઈને તેને મળવાનો હતો.

સન ૧૮૦૨ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૪ મી તારીખે મેજર વોર્કર મુરત છોડ્યું, અને ૨૬ મી તારીખે વડોદરા પહોંચ્યો. તે ભરમમાં થઈને ગયો તે વેળાએ સિંધિયાના કામદારોએ તેનો સારો આદરસત્કાર કર્યો. વડોદરાથી થોડા માર્ગે અને અંતરે પ્રધાન તરફના માણસો તેને માટે થોભેલાં હતાં તે તેને મળ્યાં; અને શહેરથી એક ટ્રેસ ઉપર તેનો આદરસત્કાર કરવાને માટે રાવજી આપાજી સાથે આવ્યો હતો. તેની સાથે સર્વ મુશ્કેલી અને લશ્કરી કામદારો હતા તે તે ઠંકણે મેજર વોર્કરની મુલાકાત લેવાને રાહ ભેઈ રહ્યા હતા. આરખ જમાદાર વગેરે પ્રત્યેક મળવા લાયક માણસો સાથે મેજર વોર્કરની મુલાકાત થઈ અને સર્વેએ અતિથય ભાવ બતાવ્યો. ત્યાંથી તે શહેરમાં ગયો, ત્યાં તેને ઉતારો આપવા માટે તંત્ર ખડા કરાવ્યા હતા ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યો, સારે અદખસર હથિયાર રાખીને તેને માન આપવાને સાર ફોજ ઉભી રાખેલી હતી તથા તે જગ્યાએ તોપોના બાર કરીને તેને સલામતી આપી. બીજે દિવસે તે દિવાન તેની પાસે ગયો, અને કડી લઈ જઈને મદદાર રાવને ફદાદી મૂકવાની તેણે પોતાની બહુ આતુરતા તરત જ બતાવી દીધી. મેજર વોર્કર તે વેળાએ એ વાતની ચચો ચલાવવાને રાજી હતો નહિ, એટલા માટે વાત ફેરવીને ખંભાત આગળ આવેલી ફોજને સરસાગાન પહોંચાડવા વિષેની વાત ચલાવી. આ મુલાકા-

તની વેળાએ એવો ઠરાવ થયો કે મેજર વૉકરે મહારાજની મુલાકાત લેવા સારૂ ત્રીજે પ્રદરે જતું. આ ઠરાવ આનંદરાવે ફેરવાવ્યો અને કહ્યું કે મુલાકાત લેવાને પ્રથમ એમને બોલાવવા એ ઠીક નહિ. આ સમયતાના બદલામાં ગાયકવાડ રસ્તે જતો હતો તે સમયે મેજર વૉકર તેને મળ્યો, અને આનંદરાવ પોતાના હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરીને તેને ભેટ્યો અને તેની સાથે તંબુએ ગયો. તેની દરઆરના સર્વ કામદારો તેની સાથે હતા, અને ઘોડે-સ્વાર તથા પાપદળનો પરિવાર હતો, તે ત્યાં પહોંચ્યો, એટલે તેને તોપની સલામતી આપવામાં આવી. મેજર વૉકરે વિનંતિ કરી તે ઉપરથી પોતાની સાથે, લઈ જવાને તેણે પરમંદ કર્યા તે સરદારો અને અધિકારિયોને લઈને એક ખાનગી ખોલીમાં ગયો; હાં આગળ ગવર્નરની સલામ પહોંચાડવામાં આવી, અને માજી ગોવિંદરાવના મૃત્યુ વિષેના દિલાસાનો સંદેશો પણ રૂઢેવામાં આવ્યો. મહારાજાએ જરા પણ લક્ષ આપ્યા વિના તે સાંભળ્યું, અને મેજર વૉકરને તરત જ જણાવ્યું કે કોઈ પણ બાબત ઉપર એક લક્ષ કરી દેવાને તેનું ચિત્ત અશક્ત હતું. હાં જે દેખાવ થયો તેનું વર્ણન મેજર વૉકરના શબ્દોમાં અમે નીચે આપિયે છિયે —

“આનંદરાવ આશરે તેત્રીશ અથવા ચોત્રીશ વર્ષની વયનો દેખાય છે, “તેનું શરીર બળવત છે, તેના અગ ઉપર નખળાઈની કંઈ દેખીતી નિશાની “છે નહિ, પણ તેનો એકરોધ ધ્રુવિત નથી જણાતો અને ભારે આખોએ “કરીને નખળાઈ હોય એમ લાગે ॥ તે કદાપિ સ્વભાવિક હશે, અને “નાશકારક કેશી પદાર્થ ખાવાપીવાની તેને ટેવ પડેલી સાંભળવામાં આવી “છે તેથી હશે. લખું કરીને આ બે કારણોથી એ મહારાજાના મનને “અસર થયેલી જણાય છે. પણ કામ કરવાને તે અશક્ત છે તેનું કારણ “તેના અગના નિર્મળપણાને લીધે નહિ, પણ વિશેષે કરીને ગાળે ફૂંકવાની “નહારી ટેવને લીધે છે. મનના આવા નિર્મળપણાની નિશાનિયો છતાં પણ “તેનામાં સ્મરણશક્તિ હોય એમ જોવામાં આવ્યું. તેણે પોતાના કામ- “દારોમાંથી કેટલાએકના નામ ગણાવ્યાં, તેમ જ તેને પોતાના રાજવદ્ધિ- “વટનું સામાન્ય જ્ઞાન નહિ હતું એમ નથી. એ ગમે તે વેળાએ તે ગભરાઈ “ગયેલો જોવામાં આવતો તો રાવજી અને કમાલઉદ્દીન તેને મદદ આપ- “વાને તૈયાર રહેતા. તેનું કંઈ પણ લક્ષ જતું તો ધરણા પહેરેલા કોઈ પણ “ભાગ ઉપર જતું. તે પોતાની પાષડીનો શીરપેચ વારે વારે પાંચરો કરતો, “અને પોતાના હાથનું કઠું ઠડિયો અમરખાની ચૂક બણી ખરોડતો. આમાં “મહમદની ધડિયાળ ઉપર તેનું લક્ષ જવાથી તે લઈને તેને છાકરવાડ રીતે

“તપાસ્યું. મુલાકાત થઈ રહેવા આવી એટલે તે સાવધાન થતો હોય એમ
 “જણાયું, અને તેણે કહ્યું કે મારે માથે ધણા શત્રુ છે, તે મારી જગ્યા
 “વિષે અને મારા મનની સ્થિતિ વિષે જોટી વાતો કહાડે છે. પણ મને આશા
 “છે કે તમે ફરેશો એટલે ગવર્નર ઠગાશે નહિ, માટે તમે તેને સાચેસાચું
 “લખજો. આવી અરજ કરતી વેળાએ રાવજી અને કમાલઉદ્દીન વારે વારે
 “મોક્ષવા લાગતા હતા અને ફરેતા હતા કે વાત ચત્તવાથી મહારાજને
 “કેટલું બધું તુકશાન થયું છે તે સેહેલાઈથી જણાઈ આવે છે. આર પછી આનંદ-
 “રાવે મહદાર રાવની દુસ્મનાવટ વિષે વાત ફઢાડી અને કહ્યું કે મારા શત્રુને
 “શિક્ષા કરવાને તમે હિતાવળા જશો એવી મને આશા છે. તેમને કડીમાંથી
 “ફઢાડી મૂકવાને માટે તેણે ધણી વાર કહ્યું. આ મતલબ તેની પૂર્ણ થયલી
 “બેવાને તેણે બહુ આતુરતા બતલાવી; ને તે વિષે તેના કામદારો પણ ફરી-
 “ફરીને ફરેવા લાગ્યા. મહારાજને આગ્રીપૂર્વક ફરેવામાં આવ્યું કે ગાયકવાડ
 “સંસ્થાનના લાભ વિષે કંપની સરકાર સદા નજર રાખે છે અને તમારા હક્કના
 “વાજખીપણાને લીધે અને ઈંગ્લિશ સરકારની ફોજથી તમારા શત્રુઓની સામે,
 “પરિણામે તમારૂં રક્ષણ થશે. આ મુલાકાતની વેળાએ આનંદરાવ મહારાજને
 “વિનયપૂર્વક વર્તણૂક ચલાવી અને અંગરેજ સરકાર ઉપર તેનો આધાર છે
 “તે, તથા તેના પૂર્વજોના કંપની સાથેના ધાડા સંબંધને લીધે કંપની સાથેની
 “તેની પ્રીતિ અને માન એ સર્વે તેણે વારે વારે ફરી બતાવ્યું. રીત પ્રમાણે
 “પાનસોપારી અને અત્તર ગુલાબ આપ્યા પછી આનંદરાવ ગાયકવાડ રજા
 “લઈને વિદાય થયો.”

તારીખ ૧ લી ફેબ્રુઆરીને રોજ એજર વોકર, મહારાજને તેના મહેલ-
 માં જઈ મળ્યો. તે ફરે છે કે, “ખેલી વાર કરતાં આ વેળાએ મહારાજ-
 “નો દેખાવ વધારે ઝંખીર દેખાતો હતો; તે આનંદી દીસતો હતો અને
 “તેના પ્રથમના દેખાવની ખૂબાઈ, કેટલીએક દૂર ધઈને તેને ડંકાણે ઉદારતા
 “અને બુદ્ધિનો ફેટલોટ અંચા પ્રવેશ થએલો દીસી આવતો હતો. ખુશી રીતે
 “વાતચિત થયા પછી, આનંદરાવે અમને શીરપાવ આપ્યો અને તે પછી એક
 “માનગી ઝોરડામાં આવવાને અરજ કરી, એટલે મુખ્ય મુખ્ય માણસોનું ટોળું
 “તેઓના ચાકરો સહિત ઝોરડામાં ધસી આવ્યું. આનંદરાવે રાવજીનાં
 “વખાણ કર્યાં, અને મહદાર રાવને યોગ્ય સિદ્ધા કરવાની ખરેખરી ઇચ્છા
 “જણાવી, તેણે કહ્યું કે મારા કુંવર હનમન્ટરાવને મારી ખુશીથી જ ફોજમાં
 “સામેલ કર્યો છે; તેનું બાર વર્ષનું વય છે એ વાત જણાવ્યા પછી તેનાં
 “વખાણ કરવામાં આવ્યાં. લગઈ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારે મહદારરાવે

“મારી પરવાનગી લીધી નથી એવી તેણે ચોખ્ખી ના દહી. પણ તેને પૂછવામાં
 “આબું કે કાનાજીને તમારા અભિપ્રાયથી કેદ કરવામાં આબું છે કે નહિ,
 “ત્યારે તેણે તેનો કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ; તે પોતાનું માથું નીચે રાખી
 “રહ્યો. આંખો ફેરવી, અને ચૂપ થઈ રહ્યો. તેના કામદારે ઉત્તર આપવા
 “માંડ્યું, પણ તે તો ચૂપ જ રહ્યો. તેણે મારા કાનમાં કહ્યું કે આરબ
 “જમાદાર બધા મારા કદા સત્રુ તેથી છુટથી તેઓ મને વાત કરવા નહિ
 “દે. ત્યાર પછી અમે સર્વ વિદાય થયા.”

મહારાજનો એક વિશ્વાસુ મંત્રણ પારખ કરીને હતો, તેણે પછવાડેથી
 મેજર વોકરને કહ્યું કે કાનાજીને કેદ કરવા બાબત પૂછવામાં આબું તે વખતે
 ધર્મની અસરને લીધે તેનાથી બોલાયું નહિ. પોતાના બાઈને કેદ કર્યો હતો તે
 ગુન્હાનું અને પાપનું કામ છે એમ સમજતો હતો તો પણ તેમ કરવાની તે લોકને
 માટે તેને અગત્ય હતી અને એ વાત જ્યારે બની ત્યારે શોકની નિશાની ખાતર
 તેણે પોતાની દાઢી વધારી અને બહુ દિવસ સુધી તેનું તેને દુઃખ રહ્યું.

મેજર વોકરને ગાયકવાડનું રાજ્ય એટલું બધું નબળું અને અબ્ય-
 વસ્થિત જણાયું કે બહારનો તેને આશ્રય મળ્યો હોત નહિ તો તે દૂરી
 ગયું હોત બંદોબસ્તની અબ્યવસ્થા અને તેથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખ લોકોના
 ઉપર એટલા બધાં વિંટળાઈ વળ્યાં હતાં કે તે બાગ્યે જ વિચારમાં આવી
 શકે—કંઈ નહિ પણ જ્યાં ત્યાં અબ્યવસ્થા જ આવી રહી હતી, સર્વ ખાતાના
 માથુસોનો પગાર ચડી ગયો હતો; પૈસા ધીરનારાઓને દેશ સાનમાં લખી
 આપ્યો હતો, તેઓ તેમની નજરમાં આવે તેમ તેમાંથી વસૂલ કરી લેતા
 હતા; એક પગારદાર નામક પણ રાજના કરતાં વધારે સત્તા ધારણ કરીને
 દેશમાં ફેરતો હતો; અને લશ્કરી ચરદારોએ તો આખું રાજ્ય પોતાને
 સ્વાધીન કરી લીધું હતું, અને મહારાજને ખરેખરો સ્વાધીન કરી લીધો
 હતો; તેમ જ તેઓ પણ રાજકારભારમાં કુશળ ન હતા તેથી ચરદારના
 હાથમાં ખરેખરા હતા. આખા વર્ષમાં ગાયકવાડને જે ખર્ચ થતો તે ઉપ-
 જના કરતા ચાર પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે થતો. રાવજી આપાજી દિવાન
 તેની નીકળુ શુદ્ધિ અને ગ્રહાપણથી રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને માટે યોગ્ય
 પુરૂષ હતો, પણ ચાલીશ વર્ષની સુઘતમાં મરાઠા રાજ્યની કેટલીક બધી
 શાખાઓ ઉખડી ગઈ તે જોવાથી અને ફેરફારમાં સામેલ રહેવાથી રાજ્યના
 ફેરફાર સાથે માહિતગાર થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે થવાથી તે બહેમી
 થઈ ગયો હતો તેથી તેની સાવધાની મટી જઈને તેનામાં કાઈ કાઈ વેળાએ
 બહીષ્કણપણનો પ્રવેશ થયો હતો. તેને પોતાની રીત પ્રમાણે કરવાને છૂટ

ન હતી, અને આરજ કામદારોએ જેટાવી લીધેલી સત્તા તેમની પાસેથી પાછી છીનવી લેવાને તેનામાં ધૈર્ય ન હતું. કોઈ કોઈ વાર અંગરેજ સરકારના વિચાર ઉપર વિશ્વાસ આવતો નહિ એવું જોવામાં આવ્યું છે અને ખીજાઓની સાથે જ્યાં ચોક્કસી રાખવાની હોય ત્યાં વાતચીત કરવામાં સાલસાઈ અને નિષ્કપટપણું દર્શાવ્યું છે. એ દિવાન વિષે એમ રહેવાય છે કે, તે વારે વારે પોતાના અભિપ્રાય જણાવી દેતો અને તેના એવા સ્વભાવને લીધે રાજ્યનાં અને તેનાં પોતાનાં કામે માત્રા જતાં હતાં.

મેજર વોકરના અભિપ્રાયમાં એમ હતું કે ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારની સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપવામાં ખરેખર વિઠ્ઠલ પાડનાર માત્ર આરજ લોકો જ હતા, તો પણ ખરું જોતાં તેમનાથી કરી જવા જેવા તેઓને ગણતો નહિ. અગર જો તેઓ થરવીર હતા તો પણ તેમની તોરીને લીધે હાથ નીચે રહેવાને લાયક ન હતા; અગર જો તેઓ જૂદા જૂદા સરદારોના હાથ નીચે રહ્યા હતા તો પણ તેમના તે જ સંબંધને લીધે કોઈ પણ સાધારણ રીતથી તેઓનાથી મળી જઈને એક થવાનું ન હતું. તેઓની ખરેખરી સંખ્યા જાત હજાર કરતાં ઓછી હતી; તેમાં એક હજાર કરતાં વધારે એક જગ્યાએ એકઠા ન હતા. તેમનામાંનો ચોથો ભાગ માત્ર આરજસ્તાનનો હતો. ખીજા ભાગી રહેલા આરજી લોહીના હતા, પણ તેમનો જન્મ ગૂજરાતમાં થયો હતો. તેઓની પાસે હથિપાશ જેવા જથ્થે તો સુખ્યત્વે કરીને ખંડુકો હતી, તેની જાત કાંઈ સારી ન હતી, અને તેઓનું લડાઈ વિષેનું જ્ઞાન ધિછારવા લાયક હતું; તેમના તાબામાં જે કિલ્લા હતા તેમાં વડોદરાનો કિલ્લો હતો, તે સારામાં સારો ગણવામાં આવતો હતો, અને ખરું જોતાં તે એક નિયમ-સર હુમલાનો અટકાવ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હતો નહિ. બ્રિટિશ લશ્કરની જે દૂકડિયો જે વડોદરે રાખવામાં આવી હતી, તે મેજર વોકરના વિચાર પ્રમાણે આરજોની સાથે ખરાબરી કરી શકવાને બસ હતી, અને તે એવી આશા રાખતો હતો કે આવા સાધનથી તેઓની સત્તા નરમ પાડવામાં આવે તો તેમનો પ્રભાવ તેમની જ નજરમાં નમાસેા ગણાઈ જશે, અને તેઓની સંખ્યા ઓછી થતી જશે. આરજોની જે દૂકડિયો હતી, અને તેમને માથે મંજળ પારખ અને સામળ જીંદુચર એ બે શરારો હતા, તેમાં ઘેલ્લા શરારોનો સ્વભાવ ખંદો, લોખી, અને દગલદગ કરે એવો પૂરી, બ્રિટિશના બધી તેનો સારો ભાવ ન દેતો, અને તેની સત્તા ની ખુદી આરજોની દુકડી હતી તેમાં માણસો વધારે હતાં.

રાવજના સાંભળવામાં એમ આવ્યું કે મહારાવના પુત્ર એક બંગલો

જઈને તેને શિક્ષા કરવાને બદલે બ્રિટિશ સરકાર ધરમેળે પતાવી દેવાને ધારે છે સારે તે ધણેજ નારાજ થયો. તે તકરાર કરવા લાગ્યો કે કડી લીધા વિના કંઈ થવાનું નથી. તેના ઉત્તરમાં તેને મેજર વોકરે તેને સમજાવીને કહ્યું કે તમારા વિચાર પ્રમાણે કરવાથી દેશમાં નિરંતર ગડબડાટ થઈ રહેશે. કેમકે અગર જો કડી લેવાનું કામ સહેલું છે, તો પણ કદાપિ મહદાર રાવ હાથમાંથી છટકી જશે અને ફેટલાક કાળ સુધી દેશમાં લૂંટફાટ કરીને હેરાનગતિએ પહોંચાડશે. રાવજિયે કહ્યું કે, મારે એવી અરજ કરવાની છે કે શત્રુને પાછો આવતાં અટકાવવાને વારતે બ્રિટિશ સરકારે જે પદ્ધતિ રાખવી, અને જો મદદના બદલામાં દરિયા કિનારા ઉપરનો સુગમ પડતો ભાગ આપીશું. મહદાર રાવના આખા દેશ સાથે કડી તો લેવી અને વળી તેને કહ્યું કે હાથી, ઘોડા એ સર્વ લેઈ લઈને દેશમાં ફાઈ એક બીજે ઠેકાણે એક લાખ રૂપિયાની જગીર તેને આપવી. બ્રિટિશ એલમીને એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી કે ધરમેળે તકરાર પતાવી દેવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર હાથમાં લઈ રાખવો અને જો રાવજી ગમે તે થાય તો પણ મહદાર રાવનો નાશ કરવાને નિશ્ચય કરીને બેઠો હોય તો બ્રિટિશ સરકારે વગર પડીને આગળ પગલા નહિ ભરતાં ફાજને પાછી બોલાવી લેવી. ઉપરે રાવજિયે કપૂલ કચ્છું કે કડીના જગીરદારે વડોદરાના મુલક ઉપર હુલો કર્યો છે તેના બદલામાં અંગ્રેજ લશ્કર એ ત્રણ હજાર સુધી તેની હદમાં છાવણી કરશે તો હું રાજ થઈશ, તે સાથે તેણે કહ્યું કે, મહદાર રાવ સલાહભરેલી રીતે ચાલવાને કપૂલ થાય તો તેની પાસેથી ખડણી લેવામાં આવે છે તેના ધણે ભાગ પાછો તેને છોડી દેવામાં આવે.

મેજર વોકરે સરકારને રિપોર્ટ કર્યો તેમાં તેણે પોતાના અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે મહદાર રાવ જો પોતાના રાજને સરજી થવાને ના પાડે તો ન્યાય અને રાજનીતિના ધારણથી તે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. મહારાજાને એક પટાવત તરીકે તેની જગીર ખાઈને ખડણી આપવાને ના પાડે છે, અને તે જગ્યાએ માગવામાં આવી સારે પરદેશી શત્રુનાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને બદલે હથિયાર લઈ ઉઠ્યો છે, અને તેની મતલબ તો કંઈ ઉલટી જ પ્રસિદ્ધ કરી છે તેથી મહારાજાને પદબ્રજ કરવાના સંપૂર્ણ વિચારને લીધે રાજદ્રોહ કર્યો તો હો-સાખા તેને લાગુ પડે છે. કાનાજીને માટે મહદાર રાવ હથિયાર લઈને ઉઠ્યો કે દેરદાર સજાનું બતાવે છે તે ઉપર થોડો આધાર રાખી ચકાવ છે, કેમકે તે રાજ થઈ ગયો હતો છો ઉપર ખરો કાવો નથી, અને મહદાર રાવે પોતે જ કાનાજીને બહીષ્કરણના - તે વાત પસંદ કરી છે એટલું જ નહિ પણ તેના પદબ્રજના

સમાચાર સાંભળીને પોતાની ખુશાલી જણાવવાને માટે જ તોપોના બહાર કરાવ્યા હતા. તેણે ગાયકવાડના મુલ્ક ઉપર હસ્તો કર્યો હતો તે એ બનાવ બન્યા પછી બહુ પછવાડે કર્યો હતો. તે વેળાએ તેણે કશી શબ્દતા પ્રસિદ્ધ કરી ન હતી, તેમ જ કંઈ ફરિયાદ પણ કરી ન હતી, જો મહારાવ હઠ પકડીને રહેશે તો તેને તોડી પાડવાનું કામ લોકને પસંદ પડતું થશે, અને તે કામ પાંચરે પાંચરૂં સરાડે ચડશે તો પછી સહાયકારી લશ્કર કબૂલ રાખવામાં આવશે. આ મતલબને માટે મહદ આપવાને બ્રિટિશ સરકારને ખુશી રીતે અગત્યનું છે, અને કડીની ચકાઈનો જય થયા પછી તો પેહેલાંની ટુકડી અથવા તેના જેવી ફોજની પદ્ધતિ વડોદરે મોકલીને નિરંતર રાખવાને ઠીક થઈ પડશે.

મેજર વોલ્કર પોતાને સૌપેલું કામ સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડીને તારીખ ૮ મી ફેબ્રુઆરીને ત્રીજે મહરે વડોદરેથી વિદાય થયો. ગાયકવાડની ફોજ આખીને બાબાજીને તેની સાથે મોકલ્યો, અને મહારાવ સલાહ કરવાની અરજ કરે તો મહારાજના રાજ્યને જેવી રીતે ફાયદો થાય તેવી રીતે કરવાની તેને પૂરેપૂરી સત્તા આપવામાં આવી.

અકરણુ ૪

મહાર રાવ ગાયકવાડ

પાછળના પ્રકરણમાં કોલકરારનો વૃતાન્ત, આ પુસ્તકનો પ્રકાર જોતાં ગાંધને બહુ વિસ્તારથી લખેલો લાગશે, પણ ગૂજરાતના હવે પછીના ભાગ્યનો ખરેખરો આધાર તેની જ ઉપર રહેલો છે, માટે તેમ કરવાની અગત્ય પડી છે. જો બ્રિટિશ પાસે માગેલો આશ્રય આપવામાં આવ્યો હોત નહિ, અને ખંભાત આગળથી લશ્કરે આગળ ડગલાં ભર્યાં હોત નહિ, તો પછવાડેથી જેમ હોલકર અને સિંધિયાનાં રાજ્યોની વલે થઈ તે પ્રમાણે વડોદરાનું રાજ્ય પણ દુઃખદાયક અંધેર કારભારવાળી અને ધણીધોરી વિનાની ગડબડાટભરેલી સ્થિતિમાં અચૂક આવી રહ્યું હોત. પણ કામ એકદમ આગળ વધીને એવા નિયમ પર આવી ગયું કે, તે નિયમ, ગૂજરાતના સર્વ રાજ્યનો આગળ ઉપર થવાનો જે સબંધ, તેનો દઢીમૂત આધાર થઈ પડ્યો.

મુરતથી બીજી ફેબ્રુઆરિયે નીકળેલી ફોજ ખંભાતને બારે ઉતરી, અને આગળ સન ૧૭૭૫ માં કર્નલ ક્રિસ્ટિજના તાબાની ફોજ જે ખુશા જગ્યામાં પડી હતી તેજ જગ્યાએ નારાયણ સરના કુંડ પાસે આવીને પડી, અને ઉપરી અધિકારિયોને ઉતરવાને માટે વાડી મારેલો એક બંગલો

સોપવામાં આવ્યો, એટલી વારમાં આણીમગ બાબાજી અને મહારાવ રાવની ફાજ વચ્ચે અનિર્ણીત અને અવ્યવસ્થિત ન્હાની ન્હાની લડાઈયો થવા લાગી, અને તે સાથે, માલ વિનાનાં સલાહનાં ફેફસે પણ ચાલવા લાગ્યાં. મહારાવ રાવનું લશ્કર બધું મળીને પેદર હજારનું હતું એવું ફેફસામાં આવતું હતું.* શિવરામ કરીને માત્ર એક સરદાર દમવાળો હતો. તેની પાસે કવા-પત શીખ્યાનું ડોળ ધારણ કરવાવાળા સાતસેં હિન્દુસ્થાની હતા; અને ત્રણસેં કે ચારસેં મરાઠા અશ્વાર હતા. “ગોસાઈની બાપડીનું લશ્કર” એવા નામથી એક પદ્ધતિ ઓળખાતી હતી, તેના ઉપર પાટ્ટરકર કરીને એક અંગરેજ ઉપરી હતો. ખીન્ને બસેં માણસ હતાં તેના ઉપરી જોકિવમ કરીને એક ફિરંગી હતો. તેણે પોતાની દુકડીમાં એકસરખો દેખાવ રાખવાને મહેનત લીધી હતી તેથી તેઓ “લાલ મગા” પહેરતા; પણ “બાઈના, પોતાને ગોઠે તેમ પોશાક પહેરતા અને લડતા” એમ પારકર તેમને માટે લખે છે. આ શેળબેળ લશ્કરમાં બાઈ રહેલા સિંધિ, અને પઠાણ તથા કાઠી અને ફોળી હતા. તે માહેથી કાઠી અને ફોળી તો કવચ પહેરનારા અશ્વાર હતા, અને બાબાજીની ફાજ સાથે એક બે ન્હાની લડાઈયોમાં જે હવણાં હવણાંમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો તે ભૂપતસિંહ તેઓનો ઉપરી હતો. એ સખ્ત વગોવાયેલો નામધારી ભંડોડાનો ઠાકોર હતો. એ હવણાં તો મહારાવ રાવની ટોળીનો બહુ નામીયો માણસ થઈ પડ્યો હતો, પણ પ્રથમ તો એનો કદો શત્રુ હતો. કાનાજીના રાજકારભાટમાં, કડીના જાગીરદારના ઉપર મોઢવવાનું કહીને એ ઠાકોરને વડોદરે તેડાવ્યો હતો, પણ કાનોજી કેદ થયો તે વેળાએ એને પણ કેદ કરવામાં આવ્યો હતો, તેમ છતાં તે હવે પછીના દેવલાવને લીધે બલેને મહારાવ રાવના મુલક ઉપર ચડાઈ કરવાને નીકળી ચાલે એટલા માટે રાવજિયે તેને છોડી મૂક્યો હતો.

તારીખ ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી સુધી બ્રિટિશ ફોર્સે કાંઈ આગળ પગલાં બચ્યાં નહિ. એટલી વારમાં મહારાવ રાવ, આરજ્ય કામદારો સાથે, કાનાજીને છોડી મૂકવાનાં કપટકાર્ય રમતો હતો. અને આ બાબુ બણી અંગરેજોએ દીલ કરી હતી તેથી, અને ખંભાતથી રસીકેન્ડે પોતાનો એક વજીલ કડી મોકલ્યો હતો તેથી, સર્વે પક્ષકાર નિરાશ થઈ ગયા હતા. મહારાવ રાવે પોતાની ફાજનાં હથિયાર છોડાવાની ના પાડી, તેમજ, વિસલ નગર અને બીજી જગ્યાઓ

- * આ ગણતરી પાટરકરની આપેલી છે અને તેનાજ લખવાથી તેમા ફેરફાર નહાય. એજર વોજર એવી ગણતરી કરે છે કે, દરથી બાર હજાર સુધી વોટચાર અને પાયદંત મળીને હતું તથા ધણી ખરી ન્હાની મેટ્રી દરા પેદર તોપો હતી

જે તેણે લેઈ લીધી હતી તે પાછી આપી દેવાને પણ ના કહી. અને કંઈ બંદોબસ્ત કરતાં પહેલાં મહારાવની પાસે જો બંને વાનાં કબૂલ કરાવ્યા વિના આગળ કામ ચાલે એમ હતું નહિ, તેથી મિંઝ હંકન જે આ વેળાએ ખંભાતમાં હતો, તેણે બાબાજીની ફાજને જઈ મળવા સારૂ લશ્કરને ઉપડી જવાની આજ્ઞા આપી. મહારાવને ખબર આપવામાં આવી કે મહારાજને મુલક તમે ગેરવાજખી રીતે દબાવી પડ્યા છો તે છોડાવવાને ફાજ રવાના કરવામાં આવી છે, તમે જો તે મુલક પાછો આપવાને કબૂલ કરો તો માત્ર સો માણસ લખને મિંઝ હંકનને મળવા આવવાની રજા આપવામાં આવશે. જો વિના ખીજ કોઈ કરાવની તમારે આજ્ઞા રાખવી નહિ.

મેજર વૉકર તા. ૨૩ મીને દિવસે નીકળ્યો તે માર્ચ મહિનાની ૪ થી તારીખે અમદાવાદ પહોંચ્યો. સાંથી તે બીજે દિવસે અડાલજ ગયો. સાં તેણે પોતાનો હારે સરસામાન અને માદા માણસોને મૂકીને ચોડી રાખી. મહારાવ હજી લગણ સયાહતુ ફેરેણુ અધાવતો હતો પણ તે પ્રમાણે કરવાની તેની મરજી હોય એવી ખાત્રીપૂર્વક સાખીતી આપતો નહતો. બ્રિટિશ ફાજ તા. ૧૦ને રાજ કડી માહાલમાં પેડી; તેની સાથે ગાયકવાડની ફાજ હતી તે પછ-વાડે રહેવા દીધી. જો એમ કર્યું હોત નહિ તો તે તેની અવ્યવસ્થિત રીતિને લીધે વાંકમાં આવી જાત. તેઓએ ફેરેતા આગળ ઊવણી કરી તે ઠેકાણે મેજર વૉકરની મુલાકાત લેવાને મહારાવે પોતાની મરજી જણાવી તે પ્રમાણે મુલાકાત તો થઈ પણ તે અવસરની સર્વ દુકીકત ઉપર નજર રાખતાં સલાહશાન્તિથી તકરાર પતી જાય એમ મેજર વૉકરને લાગ્યું નહિ. મહારાવના મનમાં અવિશ્વાસ અને દગો હતો, એ વાત તે મુલાકાતની વેળાએ થણાં જ હથિમાર સજેલા માણસો લઈ ગયો તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. ધોડેશ્વાર અને પામદળ થઈને બે હળાર કરતાં પણ વધારે માણસ તેણે સાથે રાખ્યું હતું, અને સગાથે ત્રણ તોપો હતી. બ્રિટિશ ઊવણીમાં મુલાકાત લેવા જવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો અને ઊવણીથી બે મેવ ઉપર મુલાકાતને માટે ચદરવો બાંધવામાં આવ્યો હતો સાંથી આગળ ડગલું ભરવાની પણ તેણે ના કહી. તો પણ બીજે દિવસે સાંજે મેજર વૉકરને કેટલાંક કારણ જતાપીને તે તેને મળ્યો અને પોતાની નવી ફાજ ફેલાડી મૂકવાની અને બ્રિટિશ સરકાર ફેરે તે સર્વ વાત કબૂલ કરવાની પોતાની મરજી જણાવી. પણ તેની ચોખ્ખતા સચવાય એટલા માટે કોઈ વિશ્વાસુ વકીલોની મારફત ટોચકાર ખાત્રી રીતે કરાવવાની તેણે ઇચ્છા જણાવી. તે પ્રમાણે મેજર વૉકર તેનું ફેરે જવા રાખ્યું. તેવી

પાસે એવી માગણી કરી કે મહારાજનો મુલક જે તમે જિતી લીધો છે તે તેમનો પાછો આપવો, ગાયકવાડની પ્રજામાંથી જેઓને કેદ પકડવામાં આવ્યા છે તેઓને છોડી મુકવા, તથા તેમની પાસેથી લીધેલી રકમ તેમને પાછી આપવી, ને મહારાજની ખંડણી બાકી હોય તે આપવાને વ્યવસ્થા કરવી, લડાઈનો ખર્ચ આપવો; અને હવે પછીથી સારી ચાલ ચલાવવા બાબતના જામીન આપવા, એ રીતે સર્વ પ્રકારે મહારાજનું મન મનાવવું વળી તેણે પોતાની નવી ફોજને રાજ આપવી અને હમેશાં રહેતી હોય તેટલી ફોજ કડીના કિલ્લામાં રાખવી, અને તેના નિષ્કપટપણા વિષેની મેજર વહિરની ખાત્રી થાય ત્યાં સુધી કડીની પાસે છાવણી કરીને બ્રિટિશનું લશ્કર પડી રહે.

બ્રિટિશ ફોજને એકદમ ક્ષોભ જવાનો ઠરાવ થયો અને ગાયકવાડની ફોજને પછવાડે આવવાનું કહ્યું. તે ઠેકાણે મહારાજ રાવની છેલ્લી મુલાકાત લેવાનો ઠરાવ થયો. મેજર વોકર ૧૫ મી તારીખે ક્ષોભ આવ્યો ત્યારે ત્યાં કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ, ને મહારાજ રાવના કંઈ સમાચાર જણાયા નહિ, એટલે કડીથી આશરે ત્રણ મૈલને છેડે છુડાસણ કરીને એક ગામ ઉ ત્યાં તે ૧૬ મી તારીખે ગયો. બ્રિટિશ લશ્કર આવી પહોંચ્યું ત્યારે મહારાજ રાવના થોડા એક ઘોડેચાર જોવામાં આવ્યા તે કંઈ દુરમનાવટ બતાવ્યા વિના તરત જ જતા રહ્યા. પાસે એક ઉંચી જગ્યા હતી તેના કબ્જે લઈને છેક ઉંચા ભાગ ઉપર એક તોપ તથા એક દુકડી રાખી આવી ઉંચી જગ્યા કબ્જામાં આવી તેથી આખો કડીનો દેખાવ, મહારાજ રાવની છાવણી, અને તેની આખી ફોજ ધાસમેલ કરતી તથા મેદાન ઉપર પખરાઈ જતી મેજર વોકરના જોવામાં આવી કડીનો કિસ્સો ન્હાનો અને વકિલચૂકો હતો, તેને ચાર દરવાજા હતા તેમાં ફતેહ દરવાજો હતો તેને જ માત્ર નવા મોરચા બાધ્યા હતા, અને તેના ઉપર તોપ ચડાવી હતી મહારાજ રાવને રહેવાની જગ્યા એક કિલ્લામાં હતી તે વેગળેથી દેખાતી હતી તેમાં તેનો મ્હોટા મિનારા જેવો ધુરજ, અને ખુધી અગાથી એ મુખ્યત્વે કરીને જણાઈ આવતા હતા તેના ઉપરથી આસપાસનો પ્રદેશ નજર તળે ચડી શકે એમ હતું.

સુમારે બપોરની વેળાએ મહારાજ રાવની પામેથી કાગળ લઈને માણસો આવ્યા. તે કાગળમાં એટલી બધી નમ્રતા બતાવેલી હતી કે કપટકાર્ય ઠાકવાનું એક સાધન ઉભું કરવામાં આવ્યું છે એવું અદેશા સરખુ મેજર વોકરના વિચારમાં કંઈ આવ્યું નહિ નેટિવ એજન્ટ *સુદરજી અને કંયાપટન

* શેઠ સુદરજી રિવજી, બ્રહ્મજીની કચ્છ મંડવી પાસે ગુલિયાજી છે લાનો વતની, પ્રથમ ઘોડાનો ફોદાગર હતો, તેમાંથી નેટિવ એજન્ટને પદે પ્હોંચ્યા હતા. ૨

વિલિયમ્સ સાથે કાગળનો ઉત્તર લખી આપીને મોકલ્યા. તેઓને ગયાને વીશ મિનિટ થઈ નહિ અને મહારાવની ફેજની જાવણી આગળ પૂરા પહોંચ્યા નહિ એટલામાં તો તેઓને કદ કરી લીધા, અને તેની પાસે બે તોપો હતી તેના મારો બ્રિટિશ જાવણી ઉપર ચલાવ્યો. મેજર વોકરે ગાયકવાડના સરદારો સાથે થોડીક મસલહત કરી ત્યાર પછી તેઓને કામ નીમવામાં આવ્યું અને તેમની સાથે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે આખી ફેજે ધસારો કરીને શત્રુની જાવણી ઉપર હલ્લો કરવો. કમાલઉદ્દીનખાન પાસે લગભગ એક હજાર ઘોડેશ્વારો હાજર હતા તે લઈને બ્રિટિશ ફેજની જમણી બાજુએ તે રહ્યો; અને બાબાજી પાયદલ તથા થોડા ઘોડેશ્વાર અને થોડાક ગોલંદાજ લઈને ડાબી બાજુએ રહ્યો. ગાયકવાડની ફેજ તૈયાર થયાના સમાચાર બ્રિટિશ ફેજને પહોંચાડવામાં આવ્યા એટલે સુમારે અઢી કલાક પછે હારબંધ ચાલવા લાગી, તથા સંગ્રામે ચાર તોપો લીધી તે ધીરે ધીરે પણ ધણી સરસ બ્યવસ્થાથી આગળ ચાલવા લાગી, અને કોઈક ઉંચી જગ્યા હાથ કરી લેવાને તથા શત્રુની ફેજને મોખરે જઈ પહોંચવાને તે જમણી બાજુ તરફ નહીં. જેમ બ્રિટિશ ફેજ આગળ ચાલવા લાગી તેમ મહારાવ રાવના તોપખાનાનો મારો વધવા લાગ્યો, અને દુહાંગ્યે કરીને શત્રુએ એવી જગ્યા પસંદ કરી હતી કે ત્યાંથી મારની અસર ધણી થતી હતી, તો પણ, આશરે પાંચ વાગતાં શત્રુની ફેજથી સુમારે અર્ધા મૈલને છેટે મેજર વોકર આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં આગળથી શત્રુની જાવણી આખેઆખી દેખાવા લાગી. તેણે હલ્લો કરવાનો વિચાર અગાઉથી કરી રાખ્યો હતો, તે પ્રમાણે કરવાની તૈયારીમાં તે હતો પણ તેટલામાં તેને એવી ખબર આપવામાં આવી કે બાબાજીની દૂકડી જાવણીથી જરાક આગળ ચાલી છે, અને તેના આરબ લોકો બ્રિટિશ ફેજની પછવાડે જવાને આનાકાની કરે છે; તેમજ કમાલઉદ્દીનને જે ઠેકાણે રહેવાનું ઠરાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તે કટલીએક વાર સુધી રહી શક્યો અને હવે શત્રુના ચડિયાતા ઘોડેશ્વારના સરકર આગળ ટકી નહિ શકતાં પછવાડે પડી ગયો છે, એવા સમાચાર પણ તેને તેજ વેળાએ મળ્યા. ગાયકવાડની ફેજને અસર કરે એવો આશરો મળ્યા વિના ધારેલા વિચાર પ્રમાણે કરવાનું મેજર વોકરને ધણું જોખમજરેહું લાગવાથી તેને તે વિચાર માંડી વાળવાની અગત્ય પડી. તેથી તેણે જમણી બાજુએ વધારે જવા માંડ્યું, કમકે જેમ તે તેણી તરફ ચાલે તો તેમ તેમ શત્રુના મારાથી દૂર રહેતાં રહેતાં વધારે છેટે તે જઈ ચકતો, અને તેઓના ઘોડેશ્વાર જે ઉંચી

જગ્યાએ હતા, તે જગ્યાએ જઈ પહોંચવાને તેને બની આવતું હતું. આ ઠુકાણે અંધારૂં થતાં સુધી ફોજ રહી અને સાંથી ચતુના બળીનો કાંઈ અટકાવ થયા વિના પોતાની જાવણીની જગ્યાએ પાછી વળી. ચતુના પક્ષનું ક્ષણ નુકસાન થયું તેમ બ્રિટિશ ફોજને પણ કારે નુકસાન પહોંચ્યું. લેફ્ટનેન્ટ ફીંગ રાજની ઓંછીમી પસ્ટણનો હતો, અને મ્યાકડોનલ્ડ અને લોવેલ નામના બે કયાપટનો કંપની સરકારની ચાકરીમાંના હતા તે મારવા ગયા. સર્વ મળીને ૧૪૬ માથા ગયા તથા ધાયલ થયા તેમાં પચીસ યુરોપિયન હતા અને એક તોપનાં પેડાં બાગી ગયાં તેથી તેને રણભૂમિમાં રહેવા દેવી પડી.

મેજર વોકરની પાસે જેટલી ફોજ હતી તેટલાથી તાબડોતોબ અને ઓચિંતો હલ્લો કરીને લડાઈનો અત આણવાનું બની શકે એમ ન હતું એવી હવે તેની ખાતરી થઈ. મારે મરાઠાની રીતિ પ્રમાણે લડાઈ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને બાજાજની સલાહ લીધા પછી મોરચો બાંધીને તે જેમ કિલ્લો બાંધેલું સહર હોય તેમ ચતુની જાવણી ઉપર જવાનું તેણે કબૂલ કર્યું. તેટલી વારમાં ખંભાતમાં મિઠું રહેતે તથા કૌન્સીલના બીજા અધિકારિયોએ બની શકે તેટલી ફોજ એકઠી કરીને મોકલવાનો પ્રયત્ન કરવા માંજો. મુંબઈથી મોકલવાને નક્કી થયું હતું એટલી ફોજ રવાને થવાને બહાણુ ઉપર ચડી, અને ગોવામાં બ્રિટિશ કમાન્ડીંગ ઓફિસર કર્નલ સર વિલિયમ ક્લાઈકે હતો તેને હુકમ થયો કે તમારા તાબાનું યુરોપિયન સરકર અને દેશી પાયદલની પસ્ટણુ લઈને કડી આગળ ફોજને જઈ મળવું. ઇન્ટ્રેપિડ અને ટર્પસિકાડ કરીને ઈંગ્લડના રાજાનાં બે બહાણુ અને કાર્નવાલિસ અને અપટન કયાસલ એ નામનાં કંપનીનાં બહાણુ હતાં તે વધારાનું સરકર ઉત્તર બણી લઈ જવાના કામમાં કામે લગાયા.

જેટલીક વાર સુધી કડી આગળ બેતાલ લડાઈઓ થઈ, તેમાં સામાવાળા મેજર વોકરના સરકર ઉપર ઘણું કરીને નજર રાખતા હતા અને સુખ્યત્વે કરીને ગાયકવાડના સરદારોની ફોજ ઉપર દુશ્મનાવટ જણાવતા હતા. આણીમગ મેજર વોકરના બણુવામાં આવ્યું કે આપણી પાસે જોઇએ તેટલો દારૂગોળો નથી તથા બાજાજની ફોજનું તોપખાનું કામમાં લાગે એવું નથી અને તેનું સરકર જો કે ખરેખર નાદિમતવાન નથી તેમ જ પ્રામાણિકપણા વિનાનું નથી તો પણ તેમના મનમાં હોસ હોય એમ લાગતું નથી, અને મહારાવની ફોજમાં વગર 'કવાયત શીખેલા પઠાણુ, ગોસાઈ અને કોળિયો જે શૂરવીર છે તેઓના મનમાં જેટલી ઉલટ છે તેટલી તેમના મનમાં

નથી. તે ઉપરથી તેણે વિચાર્યું કે ગાયકવાડની ફેજની મદદ મળ્યા વિના હત્તો કરવાનું કામ પાર ઉતારી શકાય એમ નથી, માટે બહેતર છે કે તેમ નહિ કરતાં પોતાનું રક્ષણ કરી બેસી રહેવું. વળી તે જ વેળાએ મેજર વૉકર અને મહારાવ વચ્ચે સલાહનાં ફેરેણુ ચાલતાં હતાં. ક્યાપટન વિલિયમ્સને કેદખાનાના દુઃખમાંથી મોકળો કરાવા સાર મેજર વૉકરે પ્રખાસ્ત કરી પણ મહારાવ પોતાની બાણીની બહુ માગણી કરવા માંડી, તેથી છેવટે કાંઈ પરિણામ આપ્યું નહિ.

સર વિલિયમ ક્લાર્કે આવીને તા. ૧૨ મી એપ્રિલને દિવસે ખંભાત આગળ ફેજના ઉપરીપણાનો અધિકાર લીધો. તેણે પ્રથમ એવો મનસ્ખો કરી રાખ્યો હતો કે ફેજ જેવી ઉતરે તેવી એકદમ રવાના કરી દેવી. પણ તેમને અટકાવ કરવાને ભંડોડાને ભૂપતસિંહ એક હજાર અશ્વાર લઈને વાટ બેઠું રહ્યો હતો તે ઉપરથી તેનાથી થતા તુકસાનમાં નહિ આવી પડવાને માટે ફેજ એકદમ રવાના નહીં કરવાનું વાજબી લાગ્યું. તેથી સર વિલિયમ ક્લાર્કે આખી ફેજ પોતાની સંગાથે લઈને ચાલ્યો, અને એપ્રિલ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે છુડાસણ આગળ મેજર વૉકરને મળ્યો. તે વેળાએ ગાયકવાડનું લશ્કર બાદ કરતા બહુ પાચ છ હજાર માણસ થયું, તેમાં બે હજાર કરતા વધારે માણસ તો યુરોપિયન હતાં.

પ્રથમ કોલકરાર કરવાને માટે જે ફેરેણુ ફહાડવામાં આપ્યું હતું તે પ્રમાણે ધરમેજે કબૂલ કરવાની મહારાવની મરજી છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાને માટે બ્રિટિશ સેનાપતિને નક્કી કરવા સાર સદેશો મોકલવાનો હતો. મહારાવને ત્યાં મસલત થતી હતી તેવામાં સર વિલિયમ ક્લાર્કના આવી પહોંચવા વિષેના સમાચાર જાહેર કરવામાં આવ્યા. તે વેળાએ, શિવરામ, ભૂપતસિંહ અને પદાણેના સરદારે ધરમેજે કહ્યો પતાવી દેવામાં દરકત નાંખી માટે સુકદરાવ ગાયકવાડે તેઓને ઠપકો દેવા માંગ્યો અને તેમને લીધે હવે સકટ આવી પડશે એવો તેમને માથે દોષ મૂક્યો. ટોળી માંહેલા ખીમ્મ જે આગેવાન હતા તે ચિંતાગુર થઈને એક ખીમ્મ સામુ જેવા લાગ્યા; મહારાવને પણ ડર લાગ્યો અને ગજરાયો અને ઠાણુ જાણે શાએ કારણને લીધે ફેરેણુનો તેણે કસોય ઉત્તર વાળ્યો નહિ. અને જેમ જનવાકાળ હશે તેમ જનવા લીધું.

કડી શહર ઉપર હલ્લો કરતાં પહેલાં, ચતુની ફેજ ખાઈ ખોદીને મોરચા બાંધીને રહી હતી, તે વિખેરી નાંખવાની અગત્ય સર વિલિયમ ક્લાર્કને લાગી. તેમાં જમણી બાજુ ધણી જળચાન થઈ ત્યાં તોપખાતું,

ફોજના ખર્ચની જામીનગીરીને માટે સુરત અગ્રાવીલીનો પોતાનો ભાગ આપ્યો. એક ગુલ ઠરાવ થયો તે લડાઈના અત આવર્તા સુધી અમલમાં લાવવાને બધ રાખ્યો. તે ઠગવ પ્રમાણે બે દળર દેશી પાયદલ, એક યુરોપિયન ગોનદાજની ટુકડી અને તેના પ્રમાણમાં ખારવા, એ પ્રમાણે ફોજને નિર-તર પગાર આપવાને ગાયકવાડ સરકારે કબૂલ કર્યું તેના ખર્ચને પેટે અને પક્ષકારોને સુલભ પડે તે ભાગ ગાયકવાડના રાજ્યમાંથી અંગરેજને આપવાનો કર્યો. આરજનું લશ્કર ફહાડી નાખવાનું હતું. ગાયકવાડને બ્રિટિશે આશ્રય આપ્યો તેના બદલામાં ખુશી થઈને આનંદરાવ ગાયકવાડે, જુન મહિનાની ચોથી તારીખે સુરત અગ્રાવીલીનું ચીખલી પરગણું કંપની સરકારને આપ્યું, અને સાર પછી બે દિવસે એક બીજો ઠરાવ થયો તેમાં માર્ચ મહિનાનો કોલકરાર અને ચીખલી આપવાનો ઠરાવ રીતિ પ્રમાણે બાહ્ય રાખવામાં આવ્યો અને એમ ઠરાવ્યું કે જે આરખોને આજી કરવાના છે તેમનો પગાર આપવાને બ્રિટિશ સરકારે ગાયકવાડને રૂપિયા ધીરવા ન તેને પેટે ગાયકવાડે વડોદરા, કોલર, જનોડ, પેટલાદ, અને અમદાવાદના પરગણા લખી આપવા તેજ દિવસે આનંદરાવ ગાયકવાડે એક દસ્તાવેજ કરી આપ્યો તેના ઠરાવ પ્રમાણે ગાયકવાડને દરે પછી મહદ આપવા સાર બ્રિટિશે સહાયકારી ફોજ સવત ૧૮૬૦ (ઈ. સ. ૧૮૦૪)ની સાલથી રાખવી અને તેના ખર્ચને સાર ગાયકવાડે ધોળકા પરગણું આપવું એમ હતું ખેલા વર્ષમાં લશ્કરના ખર્ચના રૂપિયા ૭,૮૦,૦૦૦ થયા હતા તેનો પછુ દસ્તાવેજ થયો અને તેને પેટે ૫૦,૦૦૦ રૂપિયાની નડિયાદના ગામની જમદાદ આપવામાં આવી, તથા બાકીના રૂપિયા પૂરા કરવાને કડીની ઉપજ અને કાઠિયાવાડની સવત ૧૮૫૭-૫૮(ઈ. સ. ૧૮૦૧-૨)ની યુદ્ધગીરી (જમા) સોંપવામાં આવી જુનની સાતમી તારીખે મેજર વોર્કર વડોદરાનો રેસિડેન્ટ કર્યો તે પ્રમાણે તે સા જુલાઈની ૧૧ મી તારીખે આવી પહોંચ્યો. તે સમયે ગાયકવાડે તેનો મલો આદરસરકાર કર્યો રાવજના ફહેવા ઉપરથી એના ધરની પાસે પરામાં એક વાડી હતી સા આગળ મેજરને માટે તંબુ ઠાકાયા અને સા બ્રિટિશનો વાવટો ચગો.

આનંદરાવના રાજ્યની સામે એક બીજું બડ થયું હતું તે જગી ગયાના સમાચાર થોડા દિવસ અગાઉ મળ્યા હતા. ગાયકવાડના કુટુંબનો સગો એક ગણુજનરાવ કરીને હતો તે માજી મદારાજ ગોવિંદરાવના કરતા પોતાનો વિશેષ હજી ધરાવીને સર્વ સત્તા લઈ લેવાને ઉભો થયો હતો, તે

પણ ભલા સ્વભાવના મહારાજો તેને સંખેડાનો કિલ્લો અને તેનું ન્હાનું પરગણુ થોડે રૂપિયે હળરે આપ્યું હતું તેના રૂપિયા આપવા બધ કરી બેઠો હતો અને મહદાર રાવની સાથે મળી જઈને પોતાની સ્વતંત્ર સ્થાપના કરવાને તૈયાર થયો હતો. પણ કડી જેર થયા પછી તે પોતાના કિલ્લામાં ભરાઈ પેઠો હતો. લાં માત્ર બે તોપો હતી અને ખીજું રક્ષણનું બરાબર સાધન નહિ હતું ગાયકવાડનો હલ્લો સદન કરી ચક્રો હતો. ગણપતરાવની સાથે મહારાજના પિતાનો એક દાસીપુત્ર મોરારરાવ કરીને હતો તે તેને મળી ગયો હતો બ્રિટિશ ફોજની એક ટુકડી કંથાપટન બેથુનના ઉપરી-પણા નીચે જઈને તરત જ ગાયકવાડની ફોજ સાથે મળી, અને જુલાઈ મહિનાની ૭ મી તારીખે સંખેડુ તામે થયું, તેમાં કિલ્લેદારની ખાનગી મિલકત અને તેમના જીવ બચાવનો કોલકરાર થયો. પણ ઠરાવ થતા પહેલાંની રાત્રે ગણપતરાવ અને મોરારરાવ, થોડા માણસ લઈને પગે ચાલી નીકળ્યા હતા તે ગોવિંદરાવનો સાળો બાપુ પૌંવાર કરીને માળવામાં મ્હોટો જાગીરદાર હતો તેના રક્ષણ નીચે ધાર જઈ રહ્યા.

હવે ગાયકવાડની પ્રધાન ટોળાનું અને બ્રિટિશ રેસિડેન્ટનું મન કેટલાક મહિનાથી આરખાને ફેલાડી મૂકવાના વિકટ કામ ઉપર લાગ્યું હતું. તેઓ એટલા બધા બળિયા થઈ પડ્યા હતા કે, રાજ્યના પ્રત્યેક કામકાજમાં પોતાનું માથું ધાલતા હતા. આ કામનું ચમારિયત વર્ણન આ ટેકાણે આપવાની કાંઈ અમલ નથી ટુકામાં એટલું જ કે બ્રિટિશ ફોજના આશય વિના તે થાય એમ ન હતું ઉપર આરખોના જમાદારોને વડોદરાના કિલ્લામાં ઘેરી લીધા, અને કુર્નલ પુલ્કિનના તાબાની ફોજના જોરથી ૧૮૦૨ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૬ મી તારીખે તેઓને તાબે સર્જકરાર કરવાની જરૂર પડી.

બ્રિટિશની સત્તા ગૂજરાતમાં કેમ પ્રવેશ પામી તે વિષેનો થોડો વૃત્તાન્ત ઉપર પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો. હવે તેની હવે પછીની વૃદ્ધિ વિષે અમે ટુકામાં લખીશું

ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૫ ના એપ્રિલ મહિનાની ૨૧^{મી} તારીખે ગાયકવાડ સાથે ઉવટનો એક કોલકરાર થયો તેમાં આગળ જે ઠરાવો થયેલા તેમાં વધારો અને ફેરફાર કરવાનો જે ચોખ્ખ જણાયો તે કરીને ચોક્કસ ઠરાવ થયો ગાયકવાડે પ્રથમ બે હળર માણસની સાહાયકારી ફોજ રાખી હતી

* જિયોર્જનામામાં તા ૧૨ મી લખી છે, તે ભૂલ છે

આ તહનામાના સબખમાં સુદ્ધા ફિરોજ પોતાના જિયોર્જનામામાં વિશેષ પટલ લખે છે ૨

તેને બદલે હવે ત્રણ હજાર રાખવાને કબૂલ થયો, અને તે તેના મુદ્દમાં રહેવાની ઠરી, પણ જ્યારે અગલ પડે સારે જ તેને કામમાં લેવી એમ હતું. તેના ખર્ચને સાર ૧૧,૭૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજનાં પરગણાં આપવાનાં હતાં. ચૌરાશી, ચીખલી, અને ખેડાનાં પરગણાં તથા મુરતની ચોથ બ્રિટિશને આપી હતી, અને ગાયકવાડને બ્રિટિશ સરકારનું દેવું હતું તેના પેટામાં બીજાં પરગણાંની ઉપજનો સમાવેશ થઈ ગયો.*

ગોવિંદરાવના સમયથી પૈશા અને વડોદરા સરકાર વચ્ચે કાંઈ કોલરાર થયા નથી. આખા સેયુકરનું બંડ બેસારી દીધા પછી પૈશા પાસેથી ગાયકવાડે અમદાવાદ, કાઠિયાવાડની મુલકગીરી, પેટલાદ, નાપાડ, મુઝા, રાણપુર, ધંધુકા, અને ગોધાનાં પરગણાં, તથા અંલાતમાં જે તેઓના કેટ-

* આનંદરાવ ગાયકવાડના રાજ્યમાંથી આનંદરાવ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને જે આપવામાં આવ્યું તેની યાગી ગણધાર શાંત્રીની વિગત પ્રમાણે કર્નલ વોલરના ૧૮૦૬ ના જન્યુઆરી મહિનાની જેવી તારીખના રિપોર્ટ સાથે ભેડવામાં આવી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે —

ઇનામ

ખેડાની કિલ્લેદારી	..	૩૦	૪૨,૦૦૦
ચીખલી પરગણું	૭૬,૦૦૦
સુરત બહરની ચોથ	૫૦,૦૦૦
ચૌરાશી પરગણું	૮૦,૦૦૦

૨,૫૮,૦૦૦

જમીનદાર

નડિયાદ પરગણું	૭૫,૦૦૦
સોળા	૪,૫૦,૦૦૦
વિજયપુર	૧,૩૦,૦૦૦
માતર	૧,૩૦,૦૦૦
મનુધા	૧,૧૦,૦૦૦
કાઠિયાવાડ	૨૫,૦૦૦
કીમ કોલેરાની જમીન	૫૦,૦૦૦
કાઠિયાવાડની વાર્ષિક વસત	૧,૦૦,૦૦૦

૧૧,૭૦,૦૦૦

૧૪,૨૮,૦૦૦

લાક હજ્જ હતા તે ઇબને લીધા હતા. પણ વસઇનો ફાલકરાર થયો તેમાં રાણુ-પુર, ગોધા, અને ધંધુકા, તથા ખંભાતમાંનો પેશાનો ભાગ પેશાએ બ્રિટિશ સરકારને આપ્યો હતો. અને બાકી રહ્યું તેનો પટો દસ વર્ષની મુદતથી પેશા સરકારે ગાયકવાડ સરકારને ૧૮૦૪ ના જુન મહિનાથી આપ્યો હતો; પણ પ્રથમની મુદત થઈ રહી ત્યારે પેશાએ નવો પટો કરી આપવાની સાફ ના પાડી અને ગૂજરાતમાં પોતાની રાજસત્તા વધારવાની આતુરતા થઈ, તેથી ૧૮૧૫ માં ત્ર્યંબકજી ડેંગલેને સરસૂબેદાર કરાવ્યો; તેણે તે પ્રાંતમાંનાં પરગણાં પેશાને નામે લીધાં, અને આ પ્રમાણે પોતાને સત્તા મળી તેના બ્રિટિશ સરકાર સામે કપટકાર્ય કરવામાં ઉપયોગ કરવા માંજ્યો. પણ પેશા સાથે ૧૮૧૭ માં કરાર થયો તેમાં આ તોફાની સૂબાને તેણે માન્ય રાખ્યો નહિ; અને તેણે ગાયકવાડના ઉપર હવે પછી દાવો કરવાનો છોડી દીધો, તથા પાછલા દાવાનો ચૂકાદો કર્યો, અને તેણે ગૂજરાતની પોતાની હિપજ, ઐરપાડ ખાતલ કરતાં, બ્રિટિશ સરકારને આપી.

નવેમ્બર મહિનાની ૬ ફી તારીખે વડોદરામાં વિશેષ કરાર થયો, તેમાં પુનાના કરારથી ગાયકવાડને લાભ થયો હતો, તેથી ગૂજરાતમાં જે એક બીજાનાં રાજ્ય હતાં તેની થોડ પડતી બંધનથી કરવાની રીતિ કબૂલ કરી, અને તેની સાહાયકારી ફોજમાં એક હજાર ક્વાયતી પાયદલ તથા થોડે-શ્વારની જે પદ્દત્તો વધારી લેવાનો કરાર કરી તેના ખર્ચના બદલામાં બ્રિટિશ સરકારને થોડ પડતી વળકણ કરવામાં વચ્ચે આવતાં પરગણાં આપવાનું કબૂલ કર્યું.

પ્રકરણ ૫ મું

કાઠિયાવાડની મુલ્કગીરી

અણ્ણદિલપુરના રાજા અને અમદાવાદના સુલ્તાન, એ બંનેની, પોતાની પકોશના રાજાઓ સાથેની વર્તણૂક, એકંદરે સમાન હતી, એવું આપણા જોવામાં આવી ગયું. કટલાએકને જિતી લેવા જેટલું જોર પોતાનામાં છે એમ તેમને લાગતું. તેઓને તેઓ સંપૂર્ણ રીતે જિતી લેતા, પણ જેઓને પરાજય કરી સકાય એમ ન હતું, તેઓની સાથે લડવાથી શો પરિણામ થશે એ વિવેચના ખાતરી નહિ હોવાને લીધે, લડવાના કરતાં તેઓ માહેથી વધુ જણ પાસેથી ખડણી લેવાનું કરાવીને તેઓ સંતોષ પચરદમ પચરાઈ પ્રમાણેની પોતાની પ્રાપ્ત કરી લીધેલી સત્તા કાયમ રાખવામાં આવે, તેથી તે સુલ્તાનોએ, અને ત્યાર પછીના દિલ્લીના સૂબેદારો, રજપૂત તાનુકદાર

મુકવામાં આવ્યા હતા, તેઓએ, દેશમાં પોતાનાં યાજ્ઞાં બેસારી દીધાં હતાં, તેથી નિયમસર ખંડણી ઉધરાવી લેવાને બની આવતું હતું, અને જ્યાં અગલ પડતી હતી ત્યાં જ માત્ર ચડાઈ કરી તે વસુલ કરી લેતા હતા. આ પ્રમાણે બેસારેલાં યાજ્ઞાં રહેતાં રહેતાં ઉઠાડી લેવામાં આવ્યાં હતાં, અથવા ઉઠાડી મુકવામાં આવ્યાં હતાં. તેથી ભોગલ રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ, જે અર્ધર કારભાર અને અડખડાટ વારે વારે થયેલા જોવામાં આવ્યો છે તેવે પ્રસંગે, ખંડણી ઉધરાવી લેવાને માટે ઘણું ઠંકણું પ્રતિ વર્ષે હુમલા કરવા પડેલા છે. આ રસ્તો પકડવાને સુસલમાનોને તો અગલ પડી હતી. અને જ્યાં તે પ્રમાણે કત્યા વિના ઘટકો ન હતા ત્યાં તેઓ તેમ કરતા હતા. પણ તેમના પછી મરાઠા થયા, તેઓને તો હુમલા કરવાનો રસ્તો મન અમતો થઈ પડ્યો હતો અને તે રસ્તો ઝાલવાને તેઓ ચૂકતા જ ન હતા.

મરાઠાના રાજ્યની મુખ્યત્વે કરીને જેવી રાજનીતિ હતી તે પ્રમાણે જે જે દેશ ઉપર તેઓએ હથિયાર ચલાવ્યાં તે તે દેશમાંથી પૈસા કઢાવવા ઉપર તેઓએ મુખ્ય નજર ગાળી હતી. કેટલાક અનુભવ ઉપરથી, જ્યારે ઘણે દિવસે તેઓની ખાતરી થઈ કે ખંડણીની રકમ નક્કી કરી તે ઉધરાવી લેવાથી લાભ થાય છે સારે તેઓએ જિતી લીધેલા દેશમાં નિયમસર કારભાર ચલાવવા ઉપર તેઓએ નજર પહોંચાડેલી છે. તેઓને ઇતિહાસકર્તા લખે છે, “મરાઠા જ્યારે પોતાની સીમા છોડીને બહાર જતા સારે તેમને મને “પૈસો ઉધરાવવો અને લડાઈ કરવી એ બે સમાન હતું. જ્યારે કોઈ “ગામમાં અટકાવ કરવામાં આવતો સારે ત્યાંના અધિકારિયોને પકડવામાં આવતા, અને તેઓને ધમકી બતાવીને અથવા કોઈ કોઈ વાર તો થોડો “ઘણો સખ્ત અત્યાચાર કરીને તેઓની પાસેથી સુકારો કરી લેતા હતા, “રોકડા પૈસા તો તેમને બાગ્યે જ મળતા હતા, પણ જે ચારોફોનો ગામડાંમાં “વેપાર ચાલતો હોય તેઓની જમીનગીરી લેવાની રીતિ પસંદ કરવામાં “આવતી હતી, કેમકે તેમની ચિહ્નિયો હિન્દુસ્તાનના ગમે તે બાગમાં હુડિ- “યોની પેઠે વટાવી ચકાતી હતી. જ્યારે ગઢના ગઢપતિઓ તેમના સાથી “ટકર લેતા અને ઉવટે તેમનાથી હારતા ત્યારે તેઓને કલ્લ કરવામાં “આવતા.” આ પ્રમાણે પૈસાના લાલચુ મરાઠાને માફક આવતી ચડાખોયે “મુદકગીરી” એવા નામથી જોળખાતી હતી.

રાતમાં પ્રથમ આવ્યા ત્યારે, પોતાની પ્હેલાં થયેલા સુસલ-
ર્ષને, અને દેશની સ્થિતિને અનુસરીને, તથા પોતાના મનના
પદકગીરી કરવા નીકળવાની રીતિ તેઓએ પસંદ કરી

દીધી. હાલમાં જે તાલુકા રજપૂત તાલુકદારોને સ્વાધીન હજી લગણુ છે તેઓ તથા ચાર હજાર ભૂદારા અથવા લઈને, તોપણ કે ઇવણી કરવાનો સરસામાન સાથે લીધા વિના, લૂંટફાટ કરતા ચાલ્યા જતા હતા, અને ભોમિયા કબૂલ કરી શકે અથવા પોતાનું બળ ચલાવીને બની શકે તે પ્રમાણે પોતાના દાવાનો નીકાલ કરી લેતા હતા. જેમ દેશનું રાજ્ય વધારે થાળે પડતું ગયું તેમ નક્કી કરેલા અવ્યવસ્થિત પાપદળનું લશ્કર લઈને તેઓ જાણુ મુલકગીરી કરવા લાગ્યા. મરાઠા સરદારોનો એવો એક નિયમ હતો કે જેમ બને તેમ વધારે ખંડણી લેવી, અથવા એમ બને નહિ તો પછી પોતાના પૂર્વના ઠરાવ કરતાં ઓછી તો પછી લેવી જ નહિ, અને આ છેલ્લા નિયમને તેઓ એટલા બધા વળગી રહેતા કે, કોઈની પાસેથી ચડી ગયેલી ખંડણી વસુલ કરી લેવાની હોય તો સામટા નીકાલ બહુ ઘટ્ટ મૂકીને કરવાને બદલે આગળના ઠરાવ પ્રમાણે બે વર્ષનું વસુલ લેવાનું તેઓ વધારે પસંદ કરતા હતા. આણ્વી-મગ રજપૂત રાજાઓ પશ્ચુ ગમે તેટલી ખંડણી આપવાને જેમ બને તેમ સામા યવામાં પ્રતિષ્ઠા સમજતા હતા અને બ્યારે કોઈ ચાલતું નહિ ત્યારે જેમ પોતાને લાભ થાય તેમ ફડચો કરવાને તૈયાર થતા. મુલકગીરી લશ્કર આઓ દેશ તાપે કરી લેવાને અથવા જે ગઢનો બચાવ આમહથી કરવામા આવે એવા ગઢ જેર કરવાને શક્તિવાન ન હતું; તેટલા માટે તેનાં માણુઓ ખુલાં શહર અને ગામડાંમાં લૂંટફાટ કરવા માડતાં, અને તે કામ શરૂ કરવાને મોસમની વેળા પસંદ કરવામાં આવતી; તેનું કારણ તાલુકદાર પાસેથી તરત જ કબૂલાત લેવાની જરૂર પડવાનું એકલું જ ન હતું પણ ફોજને ધાસદાણા મળવાનું સારૂ સાધન મળે માટે તે ઝલતું પસંદ કરતા હતા. જે તાલુકદાર પાસેથી ખંડણી વસુલ કરવાની હોય તેના તાલુકામાં મરાઠી ફોજ આવે ત્યારે તેના સામા યવાનો નિચાર ન હોય તો તાલુકદારને વિશ્વાસ ઉપજે એવા એક વકીલને, સર્વ વાળજી માગણીને પૂરી પડે એટલી જામીનગીરી આપીને, પોતાના તાલુકાની સીમા ઉપર મોકલ્યા વિના આવે નહિ. જે તે પ્રમાણે તે મોકલે તો આગળ ચાલનારી ફોજની દૂકીના એક અથવા તેથી વધારે અથારો જે બાંહધર ફેદવાતા હતા તે તેના તાલુકાના દરેક ગામમાં મુકવામાં આવે તેથી ત્યાં લૂંટફાટ કરવામાં આવે નહિ; પણ જે તાલુકદાર સામા યવાની મરજી જણાવે નહિ અથવા તરત પનાવી દેવાનું મન જણાવે નહિ, તો પછી પિદારાઓ ચોમરદમ પધરાઈ જાય; અને રસ્તામાં સર્વ પ્રકારની લૂંટફાટ ને નાચ કરતા ચાલે, તેથી તે રસ્તે યઈને ફોજ ગઈ છે એમ જણાઈ આવે. અને તે રજપૂત તાલુકદાર

માગેલી ખંડણી રજુ કરવાને દબૂલ ચાપ તેના પહેલાં તો ખેતરોમાંથી પાકેલો ફાલ રફેતફે કરવામાં આવે; અને ગામડાંને ધાતકીપણે સળગાવી નાંખે અને નાશ કરે, ધરની ઉધાડી લીંતો સિવાય કંઈ રહેવા દે નહિ અને તાલુકાનું એકેએક વિધું ઉત્તજડ કરી નાંખે અને એકેએક ગામ ઉત્તજડ કરીને નાશના દગલા કરવામાં આવે.

શિવરામ ગાર્દી જે કવાચત શીખેલા લશ્કરનો સરદાર હતો એવું આગળ જણાવેલું છે તેને સ્વાધીન મુલ્કગીરી કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું સારથી મુખ્યત્વે કરીને તેઓએ મુલ્કગીરીના દર આગળના કરતાં ઘણો વધારી દીધો હતો. મરાઠાના પહેલાંના અધિરાજ્યોના સમયથી જે ખંડણી લેવામાં આવતી હતી તે સિવાય મરાઠા જૂદે જૂદે નામે ખીજ ખંડણી લેતા હતા, જેમ કે, તેમના ઘોડાને માટે “ધાસદાણો” અને એ કરતાં પણ જેમાં સર્વ વાત આવી જાય એવો “ખીન્ને પ્રચૂર્ણ” ખર્ચ લેવામાં આવતો. ખંડિયા પ્રાન્તના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, એક કાઠિયાવાડ; તેમાં સોરઠનો દ્વીપકલ્પ, ઝાલાવાડ; અને ખીન્ને તેને લગતો દેશ આવ્યો હતો; ખીન્ને મહીકોટો, તેમાં મહી નદીથી તે અંબા જવાની અને કુચના રજુ સુધીનો દેશ આવ્યો હતો.^૧

આરબ સિપાઈયો કેટલીક સત્તા બચાવી પચા હતા. મહારાજ ગોવિંદ રાવ મરણ પામ્યા હતા, અને કાન્દાજ તથા મહારાવનાં બંડ હિલાં થયાં હતાં, એ સર્વ કારણોએ કરીને કાઠિયાવાડમાં મુલ્કગીરી કરવાને ફોજ મોકલવાનું બની આવ્યું ન હતું તેથી સન ૧૭૯૮-૯૯ ની સાલથી ખંડણી ચડી ગઈ હતી. તે ઉધરાવાનું કામ બાબાજી આપાજીને સોંપવામાં આવ્યું. એટલે કડી જેર કર્યા પછી ૧૮૦૨ ની સાલમાં તે મુલ્કગીરી કરવાને નીકળ્યો. પણ તેટલી વારમાં કાઠિયાવાડના તાલુકદારો કિલ્લા બાંધીને સામા ચવાને સજ્જ થઈ રહ્યા હતા, અને જે પૈસા ખંડણી આપવાના કામમાં આવી શકત તે નાના પ્રકારનાં ખર્ચમાં અને મુખ્યત્વે કરીને તેઓના પેતાના જ

૧ આ બંને પ્રાન્તની મુલ્કગીરીના આંકડો ઈ સ ૧૮૦૨ મા ગાયકવાડ સરકારે કર્નલ વૉરરને યાદી કરી આપવા પ્રમાણે નીચે મુજબ હતો :-

પ્રાન્ત	ગાયકવાડના ભાગ	પેશવાના ભાગ	૫૫
	રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
કાઠિયાવાડ	૪,૦૬,૫૨૧	૫,૭૮,૦૧૬	૯,૪૭,૫૪૦
મહીકોટો ...	૩,૦૦,૬૨૨	૧૫,૦૦૦	૩,૧૫,૬૨૨

કનિયા પછવાડે વાવરી નાંખ્યો હતો. વળી તેઓના સંભળવામાં એમ આબું હતું કે બાબાજિયે ચડેલાં અવેજ સામટો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે ઉપરથી તેઓને ધણી ધાસ્તી લાગી ગઈ હતી. મલ્હાર રાવની ટોળીમાં પાટડીનો દેસાઈ હતો તેને જિત્તી લઈને બાબાજી કાઠિયાવાડમાં પેટા. તેમાં માળિયા, મોરબી, જૂનાગઢ, ભાવનગર, અને વઢવાણ સાથે લડાઈ કરીને જિત્ત મેળવતો આવ્યો; તેણે કડીના જાગીરદારને તથા તેના દીકરાને કેદ પકડીને ભાંતું ભયભરેલું ખંડ બેસારી દીધું; અને દેશમાં જેટલી ખંડણી ફેલાઈ હતી તેટલી વસુલ કરી લીધી, તથા આગળ કેટલાંક સૈન્યોથી જોવામાં આવેલા નહિ એવો દાબ અને સત્તા બાબા દેશમાં બેસારી દીધાં. બાબાજી આ પ્રમાણે પોતાની મુશ્કેલીમાં જય પામ્યો, તેટલી આદા રાખવામાં આવી ન હતી, તથા તેટલું જોર મારવા જેટલી ખરી શક્તિ ગાયકવાડમાં ન હતી, પણ કાઠિયાવાડના તાલુકદારો બાબાજીના ઠરાવને શરણ થયા તેનું દેખીતું કારણ એ હતું કે, એ તથા એના રાજાને બ્રિટિશ સરકારની ઓથ હતી, તે તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા; તેઓના પોતાના જ શબ્દોમાં આપણે બોલિયે તો “ફિરંગીની ફોજ બધે પખરાઈ જશે એવો “ડર તેઓ રાખતા હતા.” આ પ્રમાણે હકિકત છતાં, બ્રિટિશની નિર્દોષ રાજનીતિ, અને દલાલાવના હેતુથી તથા તેમની સારી નામનાની ખાતર બ્રિટિશની જે સત્તા હવણાં બલવાન થઈ પડેલી જોવામાં આવી તે સત્તા ઉપાડી રીતે દેખાઈ આવે તથા તે પૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થાય એવી તેમની ભાવના હતી.

બ્રિટિશ સરકારનો ગાયકવાડ સાથે પ્રથમ સંબંધ થયો તેવામાં જ જણાઈ આવ્યું હતું કે, મહોદરા સરકારની ઉપજનો મહોદરા ભાગ કાઠિયાવાડની ખંડણી નિયમિત વસુલાત કરી લેવા ઉપર આધાર રાખતો હતો, તેથી પ્રતિવર્ષે નિયમસર તે ઉધરાવી સેવાની ધણી અગત્ય પડતી, અને હમણાં તો ધણી બાકી ચડી ગઈ હતી તેથી તે ઉધરાવી લીધા વિના ચાલે નહિ, એમ થઈ પડ્યું હતું. ગાયકવાડના કારભારી સારી પેઠે સમજતા હતા કે બ્રિટિશ સરકારની મદદ વિના આપણાથી એ બાકી વસુલ કરી શકાય એમ નથી, અને એ જ તેમની અશક્તિને લીધે તેઓએ સાહાય્યકારી લરકરની તથા પાવલની પદ્ધતિ રાખી હતી તથા અગત્ય પડે તો એક પદ્ધતિને કાઠિયાવાડ મોકલવાનો ઠરાવ પણ ધણું કરીને એ જ કારણ ઉપરથી કરી રાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે ગાયકવાડની મતલબ જરૂર પડ્યાં આપવાને બ્રિટિશ સરકાર મોઘમ રીતે બેધાયલી પોતાને સમજવા લાગી, અને ગાય-

કવાડની ઈચ્છા રીતિ પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે તો પોતાની હિંમેશાંની રીતભાત અને રાજનીતિથી હલદી રીતે વર્તવું પડે તેથી સન ૧૮૦૨ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૧૫ મી તારીખે હિન્દુસ્તાનની વડી સરકારના અધિકાર ઉપર માર્કિવસ આફ વેલ્સલી હતો તે વેળાએ તેણે પોતાનો એવો અભિ-પ્રાય જણાવ્યો કે, મુલકગીરી કત્તા વિના કાઠિયાવાડના રાજાએ, દારો સાથે તેઓને પ્રતિવર્ષે ગાયકવાડને આપવાની ખંડણી વિધેનો સુદેહભરેલી રીતે કરાવ થાય તો ગાયકવાડની તેમજ ગૂજરાત માટેલા બ્રિટિશ સરકારના સ્વાર્થની સારી સેવા બળવેલી ફેલાય. આ પ્રમાણે ખડ્ જોતાં મળતા પ્રસંગ એવા આવી ગયા કે, કાઠિયાવાડના કામકાજ સંબંધી બ્રિટિશ સર-કારને વચ્ચે પડવાની અગત્ય આવી પડી. રજવાડાવાળા પોતાની મેળે ગાયકવાડને ખંડણી આપે એટલે ગાયકવાડે પણ પોતાનું વધી ગયેલું લશ્કર ઘટાડી દેવા ઉપર પોતાની નજર પડ્યો; વળી ખંડણી ઉધરાવાને જે અતિ ધણો ખર્ચ થતો તે નહિ થતાં પોતાના ખર્ચનામાં તે વધ્યા કરશે એવો અગમવિચાર પણ તેઓએ કર્યો; પણ આ પસંદ પડે તો કરાવ અમલમાં આણવાનો બધો આધાર તેઓએ પોતાના સાહાય-કારી બ્રિટિશ સરકાર ઉપર રાખ્યો. પણ આણીમગ બ્રિટિશ સર-કાર અગર જો, કરાવની રૂઢિ ગાયકવાડને મદદ આપવાને બંધાયેલી હતી, અને એવી મદદ આપવાને મનથી ઈચ્છતી હતી; અગર જો જે કરાવ કરવાથી, જીલમભરેલી મુલકગીરીની રીતિમાં સુધારો થયે કાઠિયા-વાડના તાલુકદારોને જે ફાયદા થવાના તે સારા પ્રકારનું સાદુ વાળી આપે એવા પ્રકારના તેના મણુવામાં હતા; અગર જો તે તાલુકદારો, તેનું મધ્ય-સ્થપણ તરત જ કપૂલ રાખશે એવું માનવાને તેને કારણ હતું; અને અગર જો તે સારી પેઠે જાણતી હતી કે, પોતે વચ્ચે પડે નહિ તો, તે વેળાનો પ્રસંગ અને અગત્ય જોતાં, વડોદરાનો ગાયકવાડ ગૂજરાતના દ્વીપ-કલ્પ ઉપર, પોતાની મતલબ હાંસલ કરી લેવા સારુ, એવા સાધનો ઉપ-યોગમાં આણે કે તે બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિની સામે જતાં વગર આશ્રય આપવે તેના આશ્રયની અસર તે સાધનોને પહોંચવાથી તે બળ પડે, તો પણ મુલકગીરી સરખા વાંધાભરેલા કામમાં મદદ આપવાને તેને ખુશી લાગતી ન હતી.

ઉપર પ્રમાણેનાં બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિનાં કારણ, કેટલીક વાર સુધી માન્ય કરવામાં આવ્યાં હતાં, તો પણ સન ૧૮૦૭ના એપ્રિલ મહિનાની ૩૭ તારીખે કામ આવતાં સુધી, એ માથે લેવાનો પ્રસંગ,

મુંબાઈ સરકારને આવ્યો ન હતો. કર્નલ વોક્સ જોઈતી માહિતગારી ધરાવતો હતો, અને ત્યાં તેનું વજન બંધાયું હતું; એ બે અગત્યના ગુણોએ કરીને તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો, અને તે દિવસે ગાયકવાડની ફાજ સાથે એક લશ્કરની ટૂંકડી લેઈને સોરઠના દ્વીપકલ્પમાંનું જે કામ પૈશ ખોંચાડવાનું હતું તે પરિપૂર્ણ કરવા જવા માટે તેને હુકમ કરવામાં આવ્યો.

બ્રિટિશ સરકારના મધ્યસ્થપણથી ગાયકવાડની મુલ્કગીરી બંધ કરાવીને તેને બદલે હંમેશાંને માટે અમુક ખંડણી આપવાનો બંદોબસ્ત કરવાને કાઠિયાવાડના તાલુકદારોની મરજી છે કે નહિ તે વિષે તેમનું મન જોવાને અગાઉથી ઉપાય કામમાં લગાડવામાં આવ્યા હતા. આ કામને પરિણામ પહોંચા સારો આવ્યો, તો પણ કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ સરકારની ફાજે દેખા દીધી એટલે એ સરકારની ખરેખરી સ્વાર્થ વિનાની વર્તણૂક વિષે તાલુકદાર લોકોના મનમાં ખરેખરો ખ્યાલ આવ્યો નથી એમ કર્નલ વોક્સના જણવામાં તરત જ આવી ગયું. તે કહે છે, કે

“તાલુકદારોને, પોતાની ઉપર મોકલેલા સરકારી પત્રમાં લખેલી “વાત સાચી છે એમ લાગ્યું નહિ. અને ફાજ આગળ વધવા લાગી. “તેમ તેમ તેઓ તરેહવાર કહેણ કહાવવા લાગ્યા, તેથી સર્વના વિચાર “જણાઈ આવ્યા. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે એમ ધારવા લાગ્યા કે અમે “અમારા તરફથી મુલ્કગીરી કરવાને નીકળ્યા છીએ; તે ઉપરથી કેટલાક કહેવા “લાગ્યા કે, અમને પૈસા ફઠાડી લેવાની સુક્તિયો ઘણી સારી આવડે છે, “અને અમારી ફાજ ઘણી લડાયક છે, તેથી લૂટમાં અમને લાગિયા કરશે તો “તમારી ફાજને મહેનત કરવી પડશે નહિ. માણિયાના ઠાકોરે રણ ઉપરના “રસ્તાનો કબજો કરી લેવાની ઇચ્છા કરી, અને ચોરવાડ, કુચ, અને “સિંધ ઉપર એકઠા મળીને લૂટફાટ કરવાને હયા કરવાનો અભિપ્રાય આવ્યો. “વળી કેટલાક એમ સમજ્યા કે, ગાયકવાડનો હજી સુક્તિયો ખરીદી દઈને “બ્રિટિશનો હજી સ્થાપી દેવાનો અમારો વિચાર છે, તેથી કંપનીની સત્તા પાળવાની ઘણી જ ખાતરીપૂર્વક ઇચ્છા બતાવા લાગ્યા, અને ગાયકવાડની સત્તા “નહિ માનવાનો પ્રયત્ન કરતા જણાયા. તેમ જ ગાયકવાડના પ્રામાણિકપણા “ઉપર યક ઉત્પન્ન થાય એવી ઠગાઈખરેલી સુક્તિયો કરવા માંડી. આવા “તેઓના પ્રયત્નોની સામે તૈયાર થઈ રહેવાની, અને તેઓને તરત જ તોડી “પાડવાની અગત્ય હતી. તેઓનો ધરાદો ઠગાઈખરેલો હતો. ત્યાં એકઠો “સ્વાર્થ દોષ એવા કામમાં એકસંપની અને નિષ્કપટપણાની વર્તણૂક નહિ “અસાધ્યથી જેનાં ગંજીર પરિણામ થાય તેવાં કામ કરી નાંખે એવા તેઓ

“હતા. એવા કારણ ઉપરથી કાઠિયાવાડમાં કંપની સરકારની ફોજ આવી છે તે
 “ગાયકવાડના સાદાપચારી તરીકે આવી છે, અને અમારી મતલબ ગાયક-
 “વાડના રાજ્યના લાભ ઉપર નજર રાખીને અને બોમિયાઓનો સદા સ્વાર્થ
 “મુધારીને કંપનીના મધ્યસ્થપણથી દેશમાં સારો બંદોબસ્ત કરી દેવાની છે,
 “એ વાતની બોમિયાઓને ખાતરી કરી આપવા ઉપર મારો પ્રયત્ન મેં
 “ચલાવવા માંજો.”

કર્નલ વોકરને તેના પ્રયત્નમાં, ગાયકવાડની ફોજના સેનાપતિ ત્રિફલ
 રાવ દિવાને સારી મદદ કરી, તેથી તરત જ બોમિયાઓના મનમાં વિશ્વાસ
 આવવા માંડ્યો; બ્રિટિશનો આવો સ્વાર્થ વિનાનો મનસૂમો બિન તકરારે
 સાધી લેવાને એક પ્રસંગ મળી ગયો, તે એ કે કુંદોરણાનો કિલ્લો તેના
 ધણી પાસેથી નવાનગરવાળાએ લઈ લીધો હતો તે બ્રિટિશની ફોજે પાછો
 લઈને તેના ધણીને સ્વાધીન કર્યો. આ બનાવ ઉપરથી બોમિયાઓના
 વિચાર બિલકુલ બદલાઈ ગયા; અને નબળા તાબુકદારો હતા તે સ્વમવત્ત
 આશા બાધવા લાગ્યા, અને હવે બ્રિટિશ સરકારના વાજબીપણાથી, તેઓને
 નુકસાન થયેલાં તેનો ન્યાય મળશે એમ ધારવા લાગ્યા. અગર જો જેઓનું
 રક્ષણ કરવાને બની આવ્યું તેઓનું કરવાને માટે દરેક પ્રસંગ આતુરતાથી
 સાધી લીધો, અને અગર જો, ધણી બહારવટિયાઓને ઠેકાણે લાવવાને
 અને ધણી જુલમ થતા અટકાવવાને બ્રિટિશનો એલચી ખરેખરી રીતે
 ફતેહ પામ્યો, તો પણ નિર્ણય થાય નહિ એવી અને મટાડી શકાય નહિ એવી
 બોમિયાઓની વિપત્તિઓની તકરારો વિષેની ચંચાલમાં પડવાને બદલે એક-
 સરખા ધોરણથી હવે પછી તેઓને નિર્ભય કરવાના પ્રયત્ન ઉપર લક્ષ આપ-
 વાની તેને અગત્ય જણાઈ. આટલા દિવસથી ખંડણીનો દર નક્કી કરેલો ન
 હતો, તથા તેમાં ફેરફાર થતો હતો તેને એક વાજબી ધોરણ ઉપર આણીને
 નક્કી કરવાનું તેને મુખ્યત્વે કરીને કઠણ પડવા માંડ્યું. વડોદરા સરકારની
 નાણાં સંબંધી સ્થિતિ બ્રિટિશ સરકારના જાણવામાં ખરેખરી હતી, તેથી
 વડોદરા સરકારની ઉપજ કદાપિ વધારી આપે નહિ પણ છેવટ હોય તેટલી
 ને તેટલી કાયમ રહે એવો બંદોબસ્ત બ્રિટિશ સરકાર કરી આપે એવી
 દેખીતી આશા રાખવાને તેઓને કારણ હતું. તેમ જ, બોમિયા તાબુકદારોની
 બ્રિટિશ સરકાર વિષે ખાતરી થઈ હતી તેથી તેઓ જાણતા હતા કે અમારી
 પાસેથી ધણી પૈસા કઢાવવામાં આવશે નહિ તથા અમારા ગળ ઉપરાન્તની
 ખંડણી લેવાનો હુમલોનો કરાવ થશે નહિ.

ખંડણીનો ચાલતો દર બાબાજીના અને બીજાઓના વારામાં વધારી

મૂક્યો હતો, તે મુખ્યત્વે કરીને “બીજાં પ્રચૂર્ય ખર્ચ”ના પેટામાં વધ્યો હતો, તે બોમિયાઓએ નારાજ થઈને કબૂલ રાખ્યો હતો, પણ તેમની ધણીમાં ધણી ઉપજ ગણીને તે આધારે ઠરાવ્યો હતો, માટે તે હમેશાંના દર તરીકે કાયમ કરવાને યોગ્ય ન હતો. તેનાં બે કારણ હતાં, એક તો એ કે તે દર ધણી વર્ષથી ચાલતો ન હતો, તેથી તેના ઉપર આધાર રખાય નહિ, બીજું એ કરતાં વિશેષ કારણ એ કે, તે દર ઠરાવ્યા પછી પ્રતિવર્ષે બલાતકાર કચ્છા વિના વસુલ થઈ શક્યો નહિ હોય, એ વાત પણ ઉઘાડી છે. તેથી ધણી કરીને સર્વ તાલુકદારોને બીજાં પ્રચૂર્ય ખર્ચને પેટે લેવા દરાવેલી ખંડણીમાંથી છૂટ મૂકવાની ઠરાવી, બ્રિટિશ સરકારની જાંઠધરીથી નક્કી કરેલી ખંડણી પ્રતિવર્ષે ગાયકવાડને આપવાનો ઠરાવ થયો, અને તાલુકદારોએ મહિમામાંહે લડાઈયો, લૂંટફાટ, અને ત્રાસ વર્તીવીને દેશને નિરંતર દુઃખી અવસ્થામાં નાંખી દીધો હતો, તેથી હવે દૂર રહેવાને તેઓની પાસેથી કબૂલાત કરી લીધી; દરિયાકાંઠા ઉપરના ન્હાના સરમાનવાળાઓએ આંચવાનો ધંધો છોડી દેવાની કમુલાત આપી, અને ખરાબા ઉપર વહાણો પોતાની હડમાં ભાગી જવાથી જે મળતર તેઓને થતુ હતું તે ઉપરનો હક્ક તેમણે છોડી દીધો. તેમ જ જાડેજ અને જોડવા રજપૂતોએ પોતાની દીકરિયોને દૂધપીતી કરવાનું ધાતકી કામ બંધ કરવાને કબૂલ કર્યું; આણીમગ મધ્યસ્થ રૂડેલી બ્રિટિશ સરકારે દેશમાં ત્રાસ થતો અટકાવવાને અને આજ સુધી મુસ્લમીરી કરવા નીકળતી ફોજથી પ્રતિવર્ષે જે નુકસાન થતું તે બંધ કરવાને વચન આપ્યું. આ પ્રમાણે સર્વ ઠરાવ નિરંતર અમલમાં આવી શકે એટલા માટે અને ગાયકવાડ સરકારને જે શ્રેષ્ઠતા આપવાથી આવા ફાયદા નિપળવાનો આધાર રહ્યો હતો તે શ્રેષ્ઠતા તેમની ચાલતી રહે એટલા માટે

૧ પૌરબદના જેઠવા અયોધ્યાના રાજ રામચદ્રના સેનાપતિ, કશિલ દેશના રાજ હનુમાનજીના મહાર્જન યયા તેને શ્રીનગરનુ રાજ્ય રામચદ્ર તરફથી મળ્યુ તેના મેહાર્જને મેહારખી વસાવ્યું એમ રહેવાય છે. એમ “ચંદ” નામના સાત રાજ યયા તે પછી અડતાળીસ “કુમાર” પદવી ધારણ કરનાર રાજ યયા પછી બાર રાત “રાજન” પદવી વાળા યયા તે પછી સતાવીસ રાજ “મહારાજ” પદવીના યયા. ૯૪ બાણુ મહારાજના ૯૫ જેઠીય યયા તે ઉપરથી તેમના વંશજ “જેઠવા” રહેવાય. હંતકયા એની બેસવી ૩ હનુમાનજી સેવુ એળગીને લાંબામાં જતા હતા તે વેળાએ પરસેવાનું એક જિન્દુ સમુદ્રમાં પડતા તે એક મહરી ખળી ગઈ તે મહરીને ગર્ભ રહ્યો તેથી જન્મ થયેના પુત્ર મહાર્જન, હનુમાન મળુષ કોઠિના હતા, એ વિષે જુલે. O. V. Vaidya M. A. L. L. B.'s the Story of the Ramayon P. 55.

મરાઠી ધોડેશ્વારો અને બ્રિટિશના સાહાય્યકારી લશ્કરની એક પદ્ધતિનો રસાલો કાઢિયાવાડમાં રાખવાનો ઠરાવ થયો.

આ પ્રમાણે બ્રિટિશ એલમીની સત્તાથી બદોબસ્ત કરવાનું કામ ધણી સારી રીતે પાર પડ્યું, તેની ખૂબીથી અતિશય ત્રાસભરેલી રીતે પૈસા કઢાવવાની રીતિમાં સુધારો થયો, તથા હવે પછીનો ખંડણીનો દર મુકરર થયો, તેથી કાઢિયાવાડના તાલુકદારો રાજી થયા, તેમજ દેશના તાલુકદારોએ પોતાની રાજીથી તેમની મેળે ગાયકવાડ સરકારનો હક્ક (આગળ પ્રમાણે વધારે બળવાન સાધનને લીધે ઉપરીપણું ગણીને તે હક્ક ઠરાવવામાં આવતો હતો તેવી રીતે નહિ) રીત પ્રમાણે અને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક માન્ય કર્યો, અને વધારે સુધરેલાં સંસ્થાનના સંબંધનો ઠરાવ જેવા ધારણથી થાય છે તે ધારણ પ્રમાણે આગળને વાસ્તે તે હક્ક સ્થાપન કરવામાં આવ્યો,—“આવો લાભ”, કર્નલ વોકરે રહે છે કે, “એ શબ્દના સંપૂર્ણ અર્થ પ્રમાણે ગાયકવાડની “રહેલાં થઈ ગયેલી કાંઈ સરકાર મેળવવાને શક્તિમાન થઈ ન હતી.”

પ્રકરણ ૬ કું

વાઘેલા—ધોળકાના કસબાતી—ગાલા

જે વેળાએ ગૂજરાતનાં કેટલાંક પરગણાં બ્રિટિશના હાથમાં આવ્યાં, અને પછવાડેથી જે કોલકરાર થયા તેની રીતે બ્રિટિશ સરકારની સત્તા, દેશના ખીળ ભાગ ઉપર આવી, તે વેળાએ કર્નલ વોકરના જોવામાં જે રજપૂત તાલુકદારો હૈયાતીમાં રહેલા આવ્યા તેઓ વિષેનું આ પ્રસંગે અમે વર્ણન કરિયે છિયે.

રાજવંશી વાઘેલાઓની ન્હાની શાખા વિષે અદ્ભુતસાદની વેળાથી તે બાળદીન સુધી અમારે કાંઈ લખવાનું નથી.^૧ ધોળકા તાલુકાના સ્વતંત્ર ગરાસિયામાં સાહુદ અથવા કોઈનો દરબાર સર્વથી ઊંચી જગ્યા ધારણ કરતો કર્નલ વોકરના જોવામાં આવ્યો; તેની પાસે માત્ર ચોવિસ ગાય હતી, તો પણ તે રાજનું પદ ધારણ કરતો હતો, અને અલ્પહિલપુરના આગળના રાજા-ઓના ઊંચા કુળનો પોતાને માનીને મમત રાખતો હતો. તેનું મુખ્ય શરદર કોઠું જે તેની આસપાસ રક્ષણને સારું કિલ્લો નથી, પણ તેની આસપાસ ગહન જંગલ વિટાઈ વળ્યું હતું, અને તે જે હજાર પાવણનું લશ્કર રાખતો હતો, તથા એક સૌ પચાસ અશ્વાર તેના રહેઠાણની ચોડી કરતા હતા. તેઓને

૧ હુઓ પ્રથમ બાગના વિભાગ બીજાના પ્રકરણ ૩ બનાં પાનાં ૪૫૨-૪.

રાજના લશ્કરની પેઠે તેનું અંગરક્ષણ કરવા સારૂ અથવા લડાઈપેા કરવા સારૂ રાખ્યા હતા. તેના સગેા ગાંઝડનો ઠાકોર હતો, તેની પાસે માત્ર આઠ ગામ હતાં, તેા પછી તેના તાલુકા ઘણો સરસ બન્યો હતો, અને તે એક હબ્બર માણસનું લશ્કર રાખતો.

આ ઠાકોરેા અધિરાજને વાર્ષિક ખંડણી આપતા તેની રકમમાં વખત જોઈને ફેરફાર કરવામાં આવતો. કર્નલ પોકર લખે છે કે, ઉપરી સરકારનો અધિકાર, તેઓના રાજકારભારમાં માણું ધાલવાનો ન હતો પણ પોતાની ખંડણી વસુલ કરી લેવાનો અને તેઓ પોતાના તરફથી દેશની સલાહશાન્તિમાં ભગ કરે નહિ, તેની તપાસ રાખવાનો હતો.

ધોળકાના કર્યાતી

વાઘેલાની પડોશમાં ધોળકાના કર્યાતી હતા, તે શ્રરા મુસલમાન હતા, અને તેમની સંખ્યા ઘણી હતી, તેઓ પોતાના તાલુકાના મુખ્ય ગામમાં વસતા હતા, અને મરાઠી સરકાર તેમને રજપૂત ગરાસિયાની સત્તા સમતોલ કરવાને ઉપયોગનું સાધન ગણતી હતી. મેણા, રહેણ, અને પરમાર એવી કર્યાતિયોની ત્રણ જાતિ છે; તેમાંથી પહેલી જે જાતિવાળા, સોળમાં સૈકાની સમાસિની વેળાએ દિલ્હીથી આવ્યા હતા. મૂળીના પરમારની એક શાખા બોટાદ જઈને વસી. ત્યાં તેઓ મુસલમાન ધર્મમાં ગયા, તેથી પરમાર રજપૂતના નામ ઉપરથી તેઓ પરમાર કહેવાય છે.

ભાટની કથા એવી છે કે સન ૧૬૫૪માં બે ભાઈ વચ્ચે બોટાદમાં ઠળિયેા થયેા, તેમાંથી એક અલેક મહંમદ કરીને હનેા તે રીસાઈને ધોળકે જતો રહ્યો. તેના દીકરાના દીકરા કમાલ મહંમદને સાત દીકરા હતા, તે બસે અધાર સહિત અમ્રયસિંહ રાડોડ બ્યારે અમદાવાદના સૂબાની જગ્યાએ હતો ત્યારે તેની ચાકરીમાં રહ્યા હતા; અને ત્યાર પછી, નવાબ કમાલઉદ્દીન (અથવા જવાનમર્દખાન) બાબીની પાસે રહ્યા. બ્યારે એ બાબીને અમદાવાદ પાછું આપીને જવું પડ્યું ત્યારે પરમાર જૂને-ગદ ગયા, ત્યાં તેઓએ ધણું વર્ષ નોકરી કરી. છેવટે જ્યારે તેઓના પગાર ચડી ગયેા, ત્યારે ગારિયાધારના ગામેતી પાસે નવાબની જમાબંધીનું દેહલું હતું, અને તે પોતાનાથી વસુલ થઈ ચકે એવું ન હતું, તેવું તેમને લખી આપ્યું. એ ભાઈએને ગારિયાધારવાળા સાથે મૂળથી સારી માયા હતી, તેથી તેઓ પોતાના કબીલેા અને શિરબંધી લઈને ત્યાં ખુશીથી ગયા. ગામના સૈકા બહુ દુઃખી થયા, અને આવી પડેલા પાપનું કાટણું કરી નાંખવાનો

તેમને ઘણી વાર દરાવ્યા હતા, અને તેટલા માટે, માંહેમાંહે પ્રાણુષાતક કનિયો ઉઠ્યો હતો, પણ તેણે પોતાની ન્હાની ઉમ્મરમાં એટલી બધી બહા-દુરી બતાવી, અને રાજ તેની કીર્તિ વધતી ચાલી તેથી તેની સામે થવાને જટ લોકો ડરવા લાગ્યા.

શેરમિયાંએ પેશ્વાની ચાકરી કરી હતી, પણ ખાવામિયાંએ ગાયક-વાડ સાથે પોતાનો સંબંધ બાંધ્યો હતો અને તે બહુ પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. ગાયકવાડની ફોજ સેનુકરને દહાડી મૂકવા સાર સન ૧૮૦૦ માં અમદા-વાદ ઉપર ગઈ, ત્યારે બસં અશ્વાર લઈને ખાવામિયાં તેની સાથે ગયો હતો, અને સન ૧૮૦૨ માં જ્યારે ગાયકવાડે મહદાર રાવની સામે થવા શ્રિદિશને પોતાની મદદે બોલાવ્યા, અને ખંભાત આગળ ઉતરેલી શ્રિદિશની ફોજ, ત્યાંથી કડી આવી પહોંચતાં રસ્તામાં અડચણમાં આવી પડી તે વેળાએ ગાયકવાડે ખાવામિયાંને લખ્યું તે ઉપરથી બસં અશ્વાર લઈને તે કડી લગી ફોજની સંગાં ગયો હતો, અને શ્રિદિશની સાથે પણ તે ઘણી સારી રીતે વર્તતો હતો.

ખાવામિયાં ઘણી આજર મેળવ્યા પછી, સન ૧૮૧૨ માં મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેને ખાપુમિયાં અને મલેકમિયાં એ બે દીકરા હતા, તેમાંથી મોટો તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો. આ વેળાએ તેના તાલુકા નીચે ત્રીસ ગામ હતાં.

ધોળકાના કસ્બાતી વિષે કર્નલ વોકરે લખ્યું છે તેઓનું મુખ્ય કુટુંબ ઉપર પ્રમાણે હતું. તે લખે છે કે, તેઓ ચરવીર અને તોફાની લોક હતાં તેમનામાંથી કેટલાએક જથ્થાબંધ અશ્વારો રાખીને, જેઓને તેમની મદદ જોઈતી હોય તેમને આશ્રય આપવાને જતા. તેઓએ ધોળકા પરગણાને ધણોખરો આપ્યો સુલેહભરેલો લાગ, અગાઉથી જમાબંધી આપીને સાનમાં લખાવી લીધા હતા, અને એવી રીતે કરવાથી તેઓએ પોતાની સત્તા ધણી વધારી દીધી હતી.

યધને બે જૂદા ગરાસ અથવા તાલુકા બંધાયા હતા, તે આજ લગી પણ પોતાનું સ્વતંત્રપણું સાચવી રહ્યા છે. ચંદ્રસિંહજીનો વડો કુંવર પૃથ્વીરાજ હતો, તેણે પોતાનો વારસો ખોચે હતો, પણ વાંકાનેર અને વડવાણમાં તેણે ગાદિયો સ્થાપી હતી ખીન્ને કુંવર અમરસિંહ હતો તે પોતાના બાપની પછવાડે હલવદની ગાદી ઉપર બેઠો. ડાંગધ્રામાં હાલ જે રાજા છે તે એના વંશનો છે. ત્રીજો કુંવર અમેરાજજી થયો તેણે લખતરમાં ગાદી કરી. સાયલામાં જે કુટુંબ છે તે હલવદના અમરસિંહના કુટુંબની શાખા છે, અને ચૂડામાં પડવાણવાળાના ન્હાના ભાઈથી ચાલેલી શાખા છે. મિરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે મહારાણા ચંદ્રસિંહજી ગૂજરાતના પાદશાહી સુબેદાર ખાન અઝીઝ હોઠાને વિરમગામમાં સન ૧૫૯૦ માં મળ્યો હતો. શેખડોજી કરીને હરપાલનો ખીન્ને કુંવર હતો તેણે વિરમગામ પરજણાના સંચાણા (અથવા સસાણા) ગામમાં ગાદી કરી, અને ચોરાશી ગામનો ગરાસ કર્યો. તે પછવાડેથી બ્રિટીશ સરકારના મુદક સાથે ફરીને ભેટી દેવામાં આવ્યો, પણ તેમાં તેના વંશવાળા હજી લગણ વાટા ભોગવે છે. હરપાલનો ન્હાનો કુંવર મંગોજી હતો, તેણે લિંબડીમાં ગાદી કરી, પણ તે પ્રથમ શિઆણીમાં હતી, અને પછી જંજુમાં કરી હતી.

ચંદ્રસિંહજીના પુત્ર પૃથ્વીરાજ વિશે બાદ સોફાની એક નીચ પ્રમાણે વાત છે —

રાજાશ્રી ચંદ્રસિંહજી હલવદમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને ત્રણ કુંવર હતા; તેમાં પૃથ્વીરાજ વડો હતો. અદાજી કરીને શિયાણીનો એક રજપૂત હતો. તેને અમદાવાદના સૂબા સાથે કળિયો થવાથી પોતાના ગામમાંથી જયાળા ભરીને હલવદને પાદર જઈને ગિતર્યો. તેવામાં કુંવર પૃથ્વીરાજજી ઘોડો ફેરવવા સારૂ નીકળ્યો હતો, તે ઘોડાને પાણી પાવા સારૂ તથાવે લઈ ગયો, અને અદાજી પણ તેજ કામ સારૂ તે વેળાએ ત્યાં આવ્યો. તલાવ-કાંઠે કેટલાએક લોક હતા, તેઓએ અદાજીને કહ્યું કે પૃથ્વીરાજજી ઘોડો પાવ છે, તેને પડ્યે તમો જરો નહિ, કેમકે તેની પડ્યે ઘર્ષને જે કાર્ક ઘોડું નીકળે તેને તે ચાળખો મારે છે. પણ તે વાત ન મણકારતાં કુંવરને પડ્યે જઈને ઘોડો પાવા માગ્યો. ત્યારે કુંવરે તેના ઘોડા ઉપર ચાળખો ઉગામ્યો, એટલે અદાજીએ ચલારીમાંથી જરણી ફેંડાડી અને સામે ઉગામી અને કહ્યું કે તું મારા ઘોડાને ચાળખો મારીશ તો હું તને જરણી મારીશ. આ વેળાએ પૃથ્વીરાજ પામે કાર્ક દયિયાર ન હતું, તેથી તે ચદગમાં પાછો ગયો, અને અદાજીનો જિયાળો લૂંટવા સારૂ માણસ એકાઈ કરવા માગ્યો.

આ વાત ચંદ્રસિંહજીના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેણે પૃથ્વીરાજને ફેરવ-
રાખ્યું કે અદાજિએ જિયાળા લાવીને મારા ભરોંસાપર મારા ગામને પાદરે ઠેકા
છે, માટે તે જિયાળા લૂટાય નહિ; પણ પૃથ્વીરાજે એ વાત માની નહિ, અને
તે જ્યારે પોતાની પૂરેપૂરી તૈયારી કરી રહ્યો ત્યારે જિયાળા લૂટવાને નીક-
ળ્યો. તે જાણીને ચંદ્રસિંહજી ઘેડે ચડીને અદાજીના જિયાળા પામે જઈને
ઊતર્યો એ વાતની પૃથ્વીરાજને જાણ થઈ, એટલે તેણે હથોડી ધરીને વિચાર
માંડી વાળ્યો, અને રીસાઈને વડવાણુ જઈ રહ્યો, ત્યાં આગળથી આસપાસનો
દેશ લૂટવા લાગ્યો.

કેટલાક દિવસ પછી તેની પાસે બે હજાર સિરમધીનો જમાવ
થયો. એવામાં જૂનેગઢથી પાદસાહનો ખજાનો અમદાવાદ જતો હતો
તેની ખજાને પૃથ્વીરાજને પડી, એટલે તેણે ખજાનાના ઊંટ લૂંટી લીધા.
તે સમાચાર, મુસલમાની સરકારમાં ચલાયી પૃથ્વીરાજનું માથું કાપી લાવ-
નારને ધનામ આપવાનું જાહેરનામું ફેરવ્યું અને બે હજાર અશ્વારો સહિત
એક જમાદાર તેના શોધ સાથે મોકલ્યો. પૃથ્વીરાજનાં માણસોનું જોર કેટલું
છે તે વાત જમાદારના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેણે તેની સાથે કપટકાર્ય
રચવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે વડવાણુ માણસ મોકલીને પૃથ્વીરાજને
ફેરવરાવ્યું કે અમે દેશની ખડણી ઉધરાવવા સાથે આભ્યા છિયે માટે તમે
અમારી સાથે આવો. જમાદારે કુરાન ઉપાડી સોમન ખાધા કે-જો
પૃથ્વીરાજ મારી સાથે પ્રથમ દગો નહિ કરે તો હું—એમની સાથે કદિ દગો
કરવાનો નથી, એટલે પૃથ્વીરાજ તેને આવીને મળ્યો.

ત્યાં પહેલેથી ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો તે પ્રમાણે તેઓએ ગિવાણી
ગામ માથું અને અદાજીને ફેરવ્યો. ત્યારે અદાજીની હકરાણીને સત ચડ્યું
અને પૃથ્વીરાજ જાણી માણસ મોકલીને પોતાના સ્વામીનું માથું તેણે
મગાવ્યું. કુવરે અદાજીનું માથું કાપીને એક ઝાડે લટકાવ્યું હતું. તેથી
પૃથ્વીરાજે બાઈને ફેરવરાવ્યું કે “તમે તમારી મેલે ઝાડ ઉપરથી માથું ઊતાર-
“રીને લઈ જાઓ તો બાપુ” અદાજીની હકરાણી ત્યાં આવી, અને કાછડો
વાળાને ઝાડ ઉપર ચડી, ત્યારે પૃથ્વીરાજે અદાજીને મહેલું મારીને ફેરવા
માંડ્યું કે, “હાકરા! તે મારા ઉપર બરછી ઉગામી હતી, ખરું! પણ હવે
“જો તારી બાપડીને કેવી ઝાડે ચડતી કરી છે.” સતી પૃથ્વીરાજના આવા
સખ્ત સાંભળાને તેના ઉપર ક્રોધાવમાન થઈ અને તેને શાપ દઈને કહ્યું કે,
“હા તે તો મને ઝાડે ચડતી કરી, પણ તારી સ્ત્રીને તો તારું સ્નાન પણ

“કરવાનું રહેશે નહિ.”^૧ એવું સાંભળીને બીજા લોકોએ, તેમ જ સતિયે પૃથ્વી-રાજને ઠપકા દીધા અને ત્યાર પછી તરત જ તેને પણ પોતાના કામનો પરતાવો થવા લાગ્યો, પણ એ તો પછી જમાદાર સાથે ખંડણી ઉઘરાવા નીકળી પડ્યો.

એ પ્રસંગે કોઈ વગડામાં મેલાણ કરવાનું ધારેલું ત્યાં, પૃથ્વીરાજનાં માણસો આગળ જઈ પહોંચ્યાં, અને તે ઠેકાણે પાણીની ઘણી તંમાશ હતી તેથી ત્યાં આગળ એક કૂવો હતો તેના ઉપર તંબુ તાણી લીધો અને જણાવ્યું કે આટલામાં એક કૂવો નથી. આ પ્રમાણે તેઓને કૂવામાંથી પાણી મળવા લાગ્યું અને જમાદારના માણસોને તો છ માઈલને છેટેથી આણું પડ્યું. પણ પછવાડેથી જમાદારને તે વિષેની ખબર થઈ ત્યારે તેણે કહ્યું કે “પૃથ્વી-રાજે મારી સાથે ખેસો દગો કર્યો તેથી મારા સોગન છૂટ્યા.” પછી કપટ કરીને પૃથ્વીરાજને તેણે પકડ્યો ને પોતાની સાથે લઈ ગયો. ત્યાર પછીથી તેનું શું થયું, તે દેશમાં કોઈ જાણતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે બનવાથી પૃથ્વીરાજનો બાપ મરણ પામ્યો ત્યારે તે, હાજર ન હતો તેથી તેનો ન્હાનો બાઈ અમરસિંહ હલવદની ગાદિયે બેઠો. પૃથ્વીરાજને બે કુંવર હતા, તેમાં એક સુસ્તાનજી હતો. તેના વંશમાં વાંકા-નેરનો હાલનો રાજા વખતસિંહજી છે. બીજો કુંવર રાજેજી કરીને હતો તે વડવાણી ગાદીનો પ્રથમ પુરુષ થયો. વીરમ દેવજીનો બાઈ રાવ નારણદાસ હતો, તેના કુંવર રાંઠોડ શ્રી હસબદાસજીની પુત્રી સોમકુંવર બાઈ બહેર રાજેજી પરણ્યો હતો. ઈડરના રાવના ચરિત્રમાં જે બાઈ વિષે લખવામાં આવ્યું છે, તે બાઈ સો વશા આ હશે. એ બાઈ પોતાના સ્વામીની પછવાડે સન ૧૬૪૭ માં સતી થઈ. એ સતીનો પાળિયો જે શ્રી રાંઠોડ માતાનો કહેવાય છે તે તેના લેખ ઉપરથી ઓળખાઈ આવે છે. દુબિયારી રાણક દેવીની દેરી પાસે એક દેરાની અંદર તેની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તે ઠેકાણે વારપર્વને દિવસે તેને રાણીના જેવો પરણતી વેળાનો પોશાક અને ધરેણું પહેરાવવામાં આવે છે અને તેના વંશવાળા તેની પૂજા કરે છે.

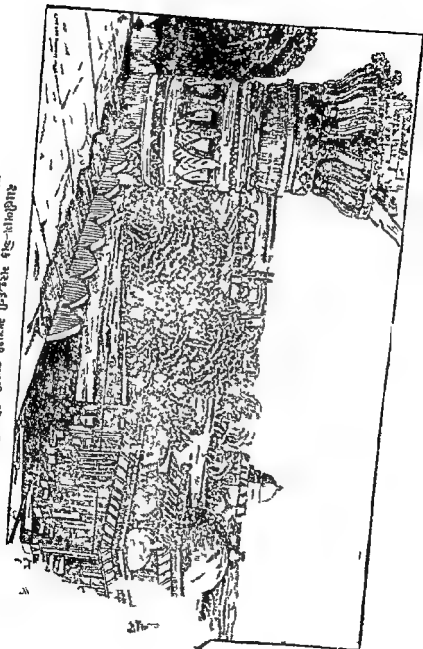
વડવાણ આગળ સતિયોની દેરિયો છે તેમાં એક હાડી માતાનું દેર કહેવાય છે. આ બાઈનું નામ બાઈ શ્રી દેવકુંવર હતું. તે અમરસિંહ નામના હાડા કાકીરની પુત્રી થતી હતી, અને તેના સ્વામીનું નામ મદારાણા શ્રી અર્જુનસિંહ હતું. તેની પછવાડે તે સન ૧૭૪૧ માં સતી થઈ હતી. તેના ઉપર અર્જુનસિંહ પછવાડે યનાર તેના પુત્ર મદારાણા શ્રી સબળસિંહે દેડે

૧ મતલબ કે, કું ક્યા અને ક્યારે મરી નહિસ તેની ખબર પણ તોરી સીને (રાંઠવા પૂતી પણ) પડશે નહિ.

ચણાબુંદ હતું. એ પુત્ર હાડી રાણીના પેટનો ન હતો પણ તેની મા પરમાર વંશની શ્રી આચ્છુઆ નામે હતી. હાડી માતાના દેરાની દારમાં મહારાણા શ્રી ચંદ્રસિંહની છત્રી છે. તે સન ૧૭૭૯ માં તેની પછવાડે ચમલા તેના પુત્ર મહારાણા શ્રી પૃથ્વીરાજે બધાવી છે. તેની માતાનું નામ બાર્ધ શ્રી કુશળ-કુંવર હતું. તે ધેયાપુરના વાઘેલા ઠાકોર શ્રી જોરાજીની પુત્રી થતી હતી. આવી થોડી ઘણી નિશાનિયો રહેલી છે તે ઉપરથી જાણા વચની ઘણા વર્ષની સ્થિતિ વિષેની સૂચના આપણને મળે છે. એ વિના બીજો કંઈ આધાર અમારી પાસે નથી.

ઉલ્લા લખેલા વડવાણના મહારાણા ચંદ્રસિંહજી વિષે નીચે પ્રમાણે ભાટની વાત છે:-

વડવાણની પામે મેમકા કરીને એક ગામ છે. સાંનો લોહાણો જાવર- (વાલ)નો પોઠિયો ભરીને ભાવમાં રોજકા ગામ ધંધુકાની પામે છે સાં વેચવા ગયો. રોજકાના ચૂડાસમા ગરાસિયા મેપજીની એક દીકરી જાણા રજપૂત સાથે પરણાવી હતી તો પણ મેપજીને જાણા રજપૂતો સાથે કનિયો હતો. તેણે મરકરીમા લોહાણાને કહ્યું કે “તારા જાણા શા ભાવે વેચાય છે?” લોહાણાએ ઉત્તર આપ્યું કે, “સો ભાલિયે? એક જાણો.” ચૂડાસમાએ એવું ઉત્તર સાંભળ્યું તેથી તેને રીસ ચડી અને લોહાણાને માર મારી તેનો પોઠિયો ખુંચી લઈને ગામ બહાર ફાડી મૂક્યો. એટલે તેણે વડવાણ જઈને પોતાના રાજા ચંદ્રસિંહજીને ફરિયાદ કરી. ચંદ્રસિંહજીએ પોઠિયાની તથા જાણરની કિંમત પૂછી લઈને તેને આપી, પણ રોજકાવાળા પાસેથી વેર લેવાને તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો.

The Shihoo Digh from the Terrace of a Mosque
 at Delhi

નદીની તીરે મેલાણુ કર્યું, અને તેઓની સાથે કેટલીક તોપો હતી માટે ચંદ્રસિંહજીનો રસ્તો રાકીને બેસવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે તેઓની પાસે પોતાનો પડાવ કર્યો. તેને લાગ્યું કે હવે આપણાથી લૂંટનો સામાન લઈ જઈ શકાશે નહિ અને જો એક પછી ગારુ પછવાડે રહી જશે તો આપણી આખર જશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે તે સર્વ બાળી મૂક્યું. તેને નક્કી લાગ્યું હતું કે લડાઈ થશે તેમાં આપણે બચવાના નથી, તેથી રાત્રીના પાછલા પ્રહરે ઉઠી ન્હાણી ધોઈને કસુંબો પીધો તથા ગંગાજળ આરોગ્યું, અને પુલ્લસીદસ તથા પરવાળું મોમાં નાંખ્યાં.

આમ મરવાને તે જ્યારે તૈયાર થયો ત્યારે, તેની ચાકરીમાં ગોરિમ્બો કરીને એક આરબ જમાદાર હતો તે તેની પાસે આવ્યો અને ફૂલેવા લાગ્યો, “ઠાકાર! “તમે તમે ફૂલો તો હું મારા પાંચસું મકરાણી લઈને એમની તોપો ઉપર જાઉં “અને તમે ફોજ સામે જાઓ, અથવા તમે તોપો ઉપર જાઓ તો હું ફોજ “સામે જાઉં.” ચંદ્રસિંહને પહેલી સૂચના પસંદ પડી. તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડીને ઠાક તરવાર સજીને પગપાળો ચાલ્યો. તે વેળા તેના એક ઉમરાવ હતો તેણે પગપાળે નહિ જવાને બહુ સમજાવ્યો પણ દરબારે ઉત્તર આપ્યું કે, “હવે આપણે જીવવાની કાંઈ આશા રહી છે?” ત્યારે ઉમરાવ બોલ્યો કે, “હવે જીવવાની આશા તો પરમેશ્વરના હાથમાં છે. આજરો કુળદેવ અને “શક્તિદેવી તમારું રક્ષણ કરશે! પણ જ્યારે તમારી પાસે ઘોડો છે ત્યારે “પગપાળે લડવાની શી જરૂર છે?” આ પ્રમાણે કહીને ઘોડા ઉપર બેસવાને તેણે તેને સમજાવ્યો, અને તેની સાથે બાકીના પણ ઘોડે ચડીને શત્રુના ઉપર હુમલો કરવાને ચાલ્યા. અને ગોરિમ્બો જમાદાર પણ પોતાનું પાંચસું માથુસનું પાપદલ લઈને તોપો ઉપર સામો ચાલ્યો. તે જોઈને સામાવાળાએ નદીની સામી બાજુએ તોપો મૂકીને મારો ચલાવવા માંડ્યો, પણ તેઓ નદીમાં ઉતરી ગયા તેથી તેમના માથા ઉપર થઈને ગોળા ચાલી ગયા અને તોપો-વાળા ઉપર હુમલો કર્યો એટલે તેઓ તોપો છોડી દઈને નાશી ગયા, તેથી જમાદારના હાથમાં તોપો આવી ગઈ. આણીમગ ચંદ્રસિંહજીએ હુરભમજીની ફોજ ઉપર હુમલો કર્યો એટલે તોપોવાળા ન્હાશી ગયા બાકીને તેઓ પણ નિરાશ થઈ પાછા ફરીને નાઠા. હુરભમજી લિંબડી ન્હાશી ગયો તેની પછવાડે ઠેઠ સુધી ચંદ્રસિંહજીએ દોડ કરીને તેના સુમારે પચાસ અશ્વારો મારી નાંખ્યા.

જ્યારે લડાઈ થઈ રહી, ત્યારે ગાયકવાડના સૂચા ભગવાનભાઈએ ઇડીદાર મોકલીને ફૂલેવાગંધુ કે તોપો ગાયકવાડ સરકારની છે. ચંદ્રસિંહજીએ કહ્યું કે એ વાત મારા બાણવામાં ન હતી માટે તમારે તમારી તોપો લઈ જવી અથવા હું મારી

મેળે તમારી પાસે મોકલાવી દઈશ. પછી મરાઠા અધાર જઈને તોપો લઈ આવ્યા અને ભગવાનભાઈ વડોદરે પાછો ગયો અને ચન્દ્રસિંહજી વડવાણુ ગયો.

ચન્દ્રસિંહજી અને હુરભમજીના મરણ પછી લિંબડીના ઠાકોર હુરિસિંહજી, હુરભમજીનો પુત્ર થતો હતો તેણે ચન્દ્રસિંહજીના પુત્ર પંચાભાઈ (પૃથ્વીરાજ) ઉપર બાપનાં વારાના વેર ઉપરથી ચડાઈ કરી, અને વડવાણુ આવ્યો, સારે તેની સાથે પાંચસે અધાર અને બસે પાંચદસ હતું. અધારના લશ્કરની ત્રણ દુકડિયો કરી હતી તેમાંથી એક દુકડી વડવાણુથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ખારીને કિનારે પડાવ કરીને પડી. અને ખીજ બે કેરાલાના તલાવ તથા પાગિયાવાળી તલાવડી આગળ ઉતરી. તેમાંથી પચીસ અધારે વડવાણુ આવીને ગામના દરવાજા પાસે, એક ખેડુત જતો હતો તેને માથો તથા ખીજું નુકશાન કર્યું એટલામાં પંચાભાઈના ચૌદ અધાર ચોડી કરવા ફરતા હતા તે આવી પહોંચ્યા, એટલે લિંબડીના અધારો નાના તેઓની કેડે ચૌદ અધાર થયા તે ખારી આગળ ખીજ અધાર હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમની છાવણી ઉપર બધુંજ ચલાવવા માંડી, અને પાંચ માણસોને મારી નાંખ્યાં, એટલે બાકીના દોડીને કેરાલાના તલાવ આગળ ખીજ દુકડી હતી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. વડવાણુવાળા ત્યાં સુધી પહોંચી તેમની પછવાડે પડ્યા. રાજ પંચાભાઈના સાંભળવામાં આવ્યું એટલે તે બસે પાંચદસ અને ત્રણસે અધાર લઈને તાબડતોબ આવ્યો અને કેરાલા આગળ દુસ્મન હતા તેઓને હરાવીને નહસાડ્યા. આ લડાઈમાં ખરબડીના રામોભાઈ તથા લાખોભાઈ કરીને હુરિસિંહજીના મામા હતા તે કામ આવ્યા. તેમની છત્રિયો આજે પણ તે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

ખીજ લડાઈ ખારી નદી ઉપર થઈ. તે વેળા હુરિસિંહજી હાજર હતો. આ લડાઈમાં પંચાપુરવાળો શેરભાઈ વાઘેલો, પંચાભાઈના મામે થતો હતો, તેની ધોડી ચતુની ફાજ વચ્ચે થઈને પાર નીકળી ગઈ, તેની પછવાડે હુરિસિંહજી પડ્યો, અને તેને ઠેર કરી નાંખ્યો. ત્યાર પછી બંને બાજુની ફાજ વેરાઈ ગઈ.^૧

૧ નીચે આપેલા બે દસ્તાવેજો ઉપરથી ફાજ કેડી મોકલણુ થયેથી વેરાઈ તેનો ખુલાસો મળે છે. જેથી જો તે રણવર્તી દસ્તાવેજ છે, તે મરાઠાના માણસના વારસને નુકશાનના બદલામાં કરી આપેલો છે, અને ખીજો, વ્હાસ્વરિયાઓને તેમને જે પાછા આવવાની આજ્ઞા મળવા ઉપરથી તેઓએ સખી આપેલા છે.

૧

મહારાજા શ્રી હરભમજી જ્યેષ્ઠ લ. ઝાલા ગોપાળજી, તથા ઝાલા ધોસાજી, તથા ઝાલા ભાવજી, તથા ઝાલા ભાઈજી, તથા ઝાલા અન્નભાઈ, તથા ઝાલા મુળોજી, તથા

થોડાં વર્ષ પછી સંવત ૧૮૬૩ (ઈ. સ. ૧૮૦૭) માં જાલાઓ પાછા ફરીને માંહોમાંહે લડી ગયા. વઢવાણ સંસ્થાનની સીમા ઉપર ખોટા ગામ

જાલા રામસિંહજી, તથા જાલા રતનજી, તથા જાલા સંગરામજી, તથા જાલા રતનજી લાખાજી, અને ખીલ બાયાતો સમસ્તના રામ રામ વાંચજો. ખીલું ખારેજડા ગામમાં બાધયો બાધયો વચ્ચે જગડો થયો, અને જાલા માલજી, તથા જાલા હમીરજીએ જાલા રામસિંહજીનું માથું કાપી નાખ્યું એટલા માટે ચેરાસી ગામમાંથી (લિંબડીનાં) જાલા માલજી, તથા જાલા હમીરજીને દેરાવટા દીધો છે, અને જાલા માલજી, તથા જાલા હમીરજીનો ગરાસ ખારેજડા અને જાલિયા ગામોમાં તેમના બાળનો છે તે જાલા રામસિંહજીના માથા બદલે જાલા કશિયાને સૂર્ય, ચંદ્ર તથે લાં સુધી ગણાટ આપ્યો છે. જાલા કશિયાને એ જે ગામની ઉપજ મળ્યાં જશે અને ગરાસ ભોજવશે. ખીલું, જાલા માલજી, તથા જાલા હમીરજીના વરાના કોઈને ચેરાસી ગામોમાં વસવા દેવામાં આવશે નહિ. એવા માણ્યોને જે કોઈ રાખશે તે દરબારના ચુનેદગાર થશે (અર્થાત-લિંબડીના મહારાણાને) અને તેને દરબાર સિક્કા કરશે તો તેની કોઈ ફરિયાદ સ્ત્રી શકશે નહિ. અને બધા આ કાર મમાણે ચાલીશું, અને તે બાબતના નીચે લખેલા જમાન છે, - ખોડાણાના રાખા વાસગ, તથા રાખા જગા, તથા રાખા નારણ તથા રાખા ધના, તથા મઢવી અણ્ણા ઉપર લખ્યા મમાણે અમે ચાલીશું. સંવત ૧૮૩૩ (ઈ. સ. ૧૭૭૭) માગસર શુદ્ધ ૬ સોમવાર

અત્ર મહુ

તત્ર સાખ

ગોપાળજી વગેરે

૧. જાલા સંગરામજી.

શ્રી જનહીરા (એટલે સૂર્ય)

જાલા માલજી.

જાલા ખેપાભાઈ.

જાલા આંદાભાઈ.

રહેડ કાંદા

ગોચેતર, રામજી.

દેસઈ લલ્લભાઈ.

૧ જાલાનીદાસ ધણી ખેડનુર લખ્યું છે.

૨

નીચેનો લેખ અમે યાજીશું, જે ના પાળિયે તો વચ્ચે શ્રી લીમનાથજી જમાન છે. મહારાણા શ્રી હરિસિંહજી, જેમ લ. જાલા કરિયાજી રામસિંહ, તથા કેરાબાઈ રહેવાસી ખારેજડાના જત અમારે સા નહાનજી હુમરશીનું દેવું હતું, તેની સાનમાં ગામ ખારેજડા અમે તેને લખી આપ્યું હતું પણથી નહાનજી સાથે અમારે કનિયો થયો, એટલે ગામ ઊઠીને ઉમરાળે જઈ વચ્ચા, અને લાં રીતે દરબારને પગવણી કરવા લાખ્યા. તેના પસ્તાવાના બદલામાં અમે ખારેજડા ગામ દરબારથીને શીતેર વર્ષ લખી સોંપિયે છીએ. તેટલાં વર્ષ પૂરાં થતાં સુધી દરબારે તે ભોજવડું, અને લાર પછી, સા નહાનજીના દેવા માટે જે માણસ જેમ રહેશે તેમ અમે નીકાલ કરીશું. ઉપરના

છે, તેને ધણો જૂનો કિલ્લો છે, તે સિદ્ધરાજ બંધાવેલો દહેવાપ છે. લાંબી ત્રણ ગાઉ ઉપર ધ્રાંગધ્રાના રાજનું ગૂર્જરવેદી ગામ છે. એ બંને ઠેકાણે, પટવાણ અને ધ્રાંગધ્રાનાં પોતપોતાને ગામ યાણાં રહેતાં હતાં. એક સમયે બકરી ઈંદને દિવસે ગૂર્જરવેદીના યાણાના અસહમાન સિપાઈયો ગામમાં ફર્યા પણ બકરી મળી નહિ એટલે ખોડુ ગયા. ત્યાંના બરવાડ પોતેથી દોહોડ રૂપિયે બકરી કરાવીને લીધી, પણ મૂલ આપવા વિના જતા રહ્યા. ત્યારે બરવાડે સિંબડીના યાણામાં ફરિયાદી કરી, એટલે યાણાવાળા, ગૂર્જરવેદીયો પાસે બકડું પાછું લેવા ગયા. ત્યારે ધ્રાંગધ્રાના સિપાઈયોએ મૂલ આપવા માંડ્યું, પણ તે નહિ લેતા બકડું પાછું લઈને ઘેર ચાલતા થયા. જ્યારે ધ્રાંગધ્રાના માણસો પોતાના રાજ પાસે હુલ્લવદ ગયા અને બનેલા સમાચાર તેને કહ્યા ત્યારે તે ક્રોધાચમાન થઈને બોલ્યો: “તમે તમારા તહે-
“વારને દિવસે વેચાતી લીધેલી બકરી શા વારતે પાછી આપી?” તેણે પછી પટવાણ ઉપર ચડાઈ કરવાનો કરાવ કર્યો, અને કાનેર, વાંકાનેર, સાવલા

કરાચી દરમિયાન અમને બોવાવીને ગામમાં જવાઈ સાડ જમીન આપી છે તે અમે ખાઈશું અને હવે પછી કંઈ દુનો કરીશું નહિ. ઉપરના કરાર મુજબ અમે ચાલીશું તેની ખાતરીને મઠિ નીચેના જમીન આપિયે ડિય-બોળકા (ધંધુકા) કર્યાતિયો સૈયદ જુલાઈ આગ્રમબાઈ, તથા શેખ સાહેબ, તથા ખરબડીના ચૂડાસમા રામસિંહજી, એ સર્વ પોતપોતાની માવમિવક્ત મુજ્જાત જવાબદાર છે. સ ૧૮૫૩ (૪ સ ૧૮૬૭) બાડ થા શહિ ૨ સનિવાર

ખીજું ઉપર લખેલા જમીનો નાકજૂલ થાવ તો મેહેવા બગવાનદાસ જમાન છે, વળી, મઠવી કલા જીવણ તાપડિયા સાખાના, તથા મઠવી જીવણ શાહુ અબજાવના, તથા મઠવી અલ અદા, ખુમગામના દેયા સાખાના, તથા રાવળ દેવકરશાહવાળા ખાનશીખા ગામના એ સર્વે પોત પોતાની માવમિવક્ત મુજ્જાત જવાબદાર છે

સાખ

મઠવી કલા, ઉપર લખ્યું તે સહી
મઠવી અલ દેયા, ઉપર લખ્યું તે સહી

મઠવી જીવણ શાહુ, ઉપર લખ્યું તે સહી
રાવળ દેવકરશાહવાળા, ઉપર લખ્યું તે સહી

શ્રી જમદીરા (સૂર્ય)
રહોડ કાંનદા
ઝાવા બાજબાઈ ગેરી ગામના
વાવેલા હડીબાઈ જાવાનજી ગામ લોલિ
યાના
શા પિતાબર જાવાની
સેલજી કામ જેતારા
પટેલ મુલ આશા
ગોલિય વલ્લજી જેઠાજી ડેખરલાના
લખીતજ મવારામ, ધણીબેદનુર લખ્યું છે

અને ચૂડાના ઠાકોરાને તથા લિંગડીના હુરિસિંહને મદદે બોલાવ્યા. તેમાં પાંકાનેરવાળો આવ્યો નહિ, ને બાકીના પોતાનું લશ્કર લઈને ચડાઈ કરવા સાર આવી મળ્યા. પછી હુરિસિંહે વઢવાણવાળાને ફરમાવી મોકલ્યું કે “તમે ‘શરણુ થાઓ, તમે હલવદ અને લિંગડી વચ્ચે જૂદાગરી ગણો છો? જો ‘તમે હનુમાન સાથે લડશો તો નક્કી હાર ખાઈ જશો. ડાહ્યો માણસ ‘યમને પોતાને બારણે બોલાવતો હશે? જો જનવાનું હતું તે બન્યું, પણ ‘હવે જો તમે હક પકડશો તો તમારા કિલ્લાનો નાશ થશે, અને ફિરંગિયોનું ‘લશ્કર આખા દેશમાં ખખરાઈ જશે.”^૧ પણ વઢવાણના પંચાભાઈએ તો સામા થવાને નક્કી કર્યું, અને ફોજ એકઠી કરીને એક વાર ધ્રાંગધ્રા અને ખીછ વાર લિંગડીના ગામ વારા ફરતી લૂટીને તેનું પૂર કરવા માંડ્યું. જ્યારે હલવદના સાહાધ્યકારી આવ્યા ત્યારે તેઓને તેણે એક દિવસ જમાડ્યા; ત્યાર પછી પોતપોતાની ગાંઠનું અર્થ ખાવા લાગ્યા. પછી ફેટલીક લડાઈએ થયા પછી પંચાભાઈને વઢવાણના કિલ્લામાં સતાર્ધ પેસવું પડ્યું, એટલે સામાવાળાએ કિલ્લાને ઘેરા લાલ્યો અને તોપ ચલાવીને રસ્તો પાડ્યો. એ વેળાએ ભાટ અને ચારણો વચ્ચે પક્ષા અને પચાત કરીને લડાઈ પતાવી.

આ પ્રમાણે ભાટની વાત છે, અને કુર્નલ વોકર આ બનાવ બન્યા પછી તરત જ ઝાંખાવાડમાં ગયો હતો તે તેઓ વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે.—

“લિંગડી, વઢવાણ, અને ધ્રાંગધ્રાના ઠાકોરા વચ્ચે હવણાં લડાઈ

૧ જુઓ, કવિ જમાને રચેલું ‘જાત્રીની લડાઈ’નું ગીત, શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સમાના સમક્રમાનું હસ્તલિખિત પુસ્તક અ. ૩૫-૧-૨.

હરિ હદે ફરમાવ લલ્યો, ઘઠી મેજ્યો યદવાળ
હલવદ ને ગઢ લિંગડી, જૂદા પયા મ જાણ,
જૂદા પયા મ જાણ, નવી નહિ ધારિયે,
હઠમત સાથે ગાય, મરતાં હારિયે,
ફર માંહ નાથવ પ્રીત અજારે કારણે
બુદ્ધિ કોય જમરાજ તેઢાવે નારણે ?
વેધિયા જ્યાં નજીશે, દુજો જાશે દરગ
ફેલાશે ફરગી ષટ, ચોઠાશે ચતરંગ
ચોઠાશે ચતરંગ, સવહયા ચાલશે
હોક દવાહયા ફરંક, ગાળ હાલશે
ગોલે મારી કોટ, પિયલે પાલણાં
હલહલો દીલોક, નેમાલ ગાલણાં ૨ ઉ.

“યર્ધ એ પણ (દેશની નઠારી સ્થિતિનું) એક ખીલું કારણ છે. આ
 “લડાઈ થવાનો હસવા યોગ્ય પ્રસંગ એવો બન્યો કે, ધ્રાંગધ્રાના યાણના
 “માણસોએ એક ભરવાડ પાસેથી મૂલ આપવાનું કરીને એક બઝડ લીધું,
 “પણ ભરવાડે જઈને ફરિયાદ કરી, એટલે વડવાણના માણસોએ તેઓના
 “ઉપર ચડીને, તેઓ બકરાનું માંસ પકાવતા હતા તે પાછું ખુંચાવી લીધું,
 “એટલે ધ્રાંગધ્રાવાળાને વેરભાવ ઉપજ્યો; એક લડાઈમાંથી ખીજ સળગી,
 “લિંબડીનો ઠાકાર કનિયામાં સામેલ થયો અને વડવાણનાં સાઠ ગામ
 “કરતાં વધારે હતાં તેમાંથી માત્ર ચાર ગામ સિવાય બાકીનાં ગામ
 “ઉજળડ થઈ ગયાં તથા વડવાણનો કિલ્લો દુટ્ટ્યો ત્યાં સુધી તેનો છેડો
 “આબો નહિ. ખીજ તાલુકાએને પણ તેના પ્રમાણમાં તુકસાન થયું.”

ભાટની કથા પ્રમાણે હુલવદના રાજને એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો, લિંબડીવાળાને પચાસ હજાર, અને ચૂડા તથા સાવલાવાળાઓને દશ દશ હજાર રૂપિયા થયા.

કાઠિયાવાડનાં મરાઠીની મુલકગીરીનાં પરમણામાં ઝાલવાડ પણ આવી હતી. તે સર્વનો કરાવ કર્નલ વોકરે કર્યો તે વેળાએ આખી ઝાલવાડ ધણી કારણોએ કરીને છેક હલકી દશામાં આવી ગઈ હતી. રાજના વંશમાં જોટલા થયા હોય તેઓને ભાગ આપવાથી તેની મીલકતના ભાગ અને વિભાગ કરી નાંખવાની રીતિ એ જ કલહનું ખરેખર મૂળ હતું અને તે એકલું ઝાલવાડમાં જ હતું એમ ન હતું. વડીલ સાખાવાળા ન્હાની સાખાવાળાઓને તેઓનો ભાગ નહિ આપવા સાફ જોર કરે અથવા કપટ કરે અને પોતાનો મુલક જોડ્યાઈ જાય નહિ તે માટે પ્રયત્ન કરે, તેથી રજપૂતોનાં કુટુંબોમાં નિરંતર શત્રુવટ ચાલી જતી હતી, તેમ જ પહાર ખાતેનાં સંકટ દેશના ઉપર ઓછાં દુઃખદાયક ન હતાં. કાઠિ, જટ, મિયાણા અને ખીજ બુંદાર લોકો, આ દેશનાં થોડાં અને અતિ દુઃખિત ગામડાંનાં લોકોને નિરંતર ત્રાસ ઉપજાવતા હતા. ઝાડપાનની છેક ઓટ પડી ગઈ હતી, તે

૧ સિંધિ નાતિના મિયાણા ક્રીને લડાયક લોક અજિવામા ધણા રહે તેઓ કેવા હતા, તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાઈ આવે છે.—

એક દિવસે ગાયકવાડને એક આરજ સિપાઈ નિમાજ પડતો હતો, ત્યાં આગળ યઈને જતા એક મિયાણાએ તેને પૂછ્યું કે આ પ્રમાણે શું માણું નમાવે છે તો એવરો કોનાથી કરી ગયો છે? આરજે જરા કંપાયમાન થઈને કહ્યું આપ્યું, કે હું અહીં વિના કોઈનો કંઈ રાખતો નથી તે ઉપરથી મિયાણાએ કહ્યું કે અરે ત્યારે, શું અમારી સાથે માળિયે આવે; અમે ત્યાં અહીંથી પણ ડરતા નથી

ઉપરથી ખેતીવાડીની દુર્દશા વધારે જણાઈ આવતી હતી. ઝાલાવાડના ધણીખરા ભાગના ખેડુતો હથિયાર સજીને પોતાનાં ખેતરનાં રખોપાં કરતા હતા, અને પ્રત્યેક ગામમાં, કોઈ જિંયા ઝાડ ઉપર અથવા જિંયા જગ્યાએ માળા ખાંધીને ચોડીની જગ્યા કરી રાખવામાં આવી હતી, ત્યાં આગળથી ત્રાસદાયક લૂટારા અથવા જોવામાં આવતા તેની તરત જ ખપર આપવામાં આવતી, એટલે, દોર, વાવરવા જેટલાં વાસણ, અને હળ એટલી મતા દરેક ગામડિયા પાસે હોય તેમાંથી ટોરને નહસાડી મૂકીને જ્યાં તેનું જેવું તેવું રક્ષણ થઈ શકે એવે ગામડે ખસેડાડતા. તેવામાં જો લૂટારાને હાથ આવી જાય તો રણમાં થઈને કુચમાં અથવા ચોરવાડમાં વેચી દેવામાં આવે, તેમ જ જરૂરિયાતની ધણીખરી કલદૂપતાથી સ્વાભાવિક રીતે ભરચક થયેલો દેશ, પૈશ્વ, ગાયકવાડ, અને જૂનાગઢના નવાખની વાર્ષિક મુલકગિરીની ચકામચોતે લીધે વળી વિશેષ ઉજ્જડ અને વસ્તી વિનાનો થઈ જતો હતો. જ્યારે મરાઠા સૂબેદાર ઝાલાવાડમાં થઈને ચકામચોતે કરતા પસાર થતા હતા ત્યારે કોઈ કોઈ વાર બળતણની એટલી બધી તંગી પડતી કે લશ્કરને તે તંગી પૂરી પાડવા સાદુ લાંના ભોમિયા કાઢીને એક ગામ ઉજ્જડ કરી દેવાની જરૂર પડતી કે તેના કાઠથી લશ્કરનું કામ ચાલે. આ ઉપરથી તે દેશ કેટલો બધો ઉજ્જડ હતો તે ખરખરી રીતે જણાઈ આવે છે. તેમાં વળી, આગળ લખવા પ્રમાણે, જે વેળાએ ઝાલા ગરાસિયાઓ માંહોમાંહે લડી મૂવા, અને જે વેળાએ મલ્હારરાવ નડિયાદમાંથી છૂટીને દેશમાં પેઠા, અને તેથી લડાઈનો હુમ્મમ મચ્યો, તમા બાબ્જાનિયે ચડેલી ખંડણી વસુલ કરી લેવા માંડી, તે વેળાએ ઝાલાવાડને માથે વિશેષ દુઃખ આવી પશું હતું.

ઝાલાવાડમાં ધણાં સંસ્થાન બંધાઈ ગયા છે, તેઓમાં મુખ્ય, હુલવદ અથવા ધ્રાંગધ્રા, લિંબડી, પઢવાણ, વાંકાનેર, ચૂડા, લખતર અને સાયલા છે, તેઓની ઉત્પત્તિ વિષે આગળ લખાઈ ગયું છે. ધ્રાંગધ્રાના રાજાને કુળની મોટપનું માન હતું લગણુ આપવામાં આવે છે. દરબારી પ્રસંગને સમયે તેઓને પ્રથમ માન આપવામાં આવે છે અને હુરપાલના વંશના ખીજ તાલુકદારોમા સર્વના કરતાં જિંમી ગાદી ઉપર તે બિરાજે છે. આ તાલુકદારનો કારભાર ઠીક ચાલતો ન હતો, અને તેના અયોગ્ય કાર-ભારિયે મુલક લૂંટી લીધો હતો. પણ તે હવે કામથી દૂર થઈ જતો રહ્યો છે. ખીજ ઝાલા તાલુકદારોનાં સંસ્થાન એ કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં ન હતાં, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ચૂડા અને લખતર મરાઠાઓની સત્તા નીચે

કેટલીક વાર સુધી પડતી દશામાં આવી પજાં હતા. લખતરના દરબારના કારભારી હીરજી ખવાસે દરબારને પૈસા ધીરૂં દતા, અને સરથાન ઉપર તેની અંપૂર્ણ સત્તા ચાલતી હતી તેથી તેણે કિલ્લો બાંધી સેવાની તૈયારી કરી, અને પોતાની સત્તા ખેસારી દેવાનો મનસૂબો કર્યો. તે ઉપરથી દરબારની એક કુવરી ગેનાબાઈ મહારાજા ગોવિંદરાવ ગાયકવાડની વિધવા હતી, તેના તેણે આશ્રય લીધો. વડોદરા સરકારે વચ્ચે પડીને હીરજી ખવાસનું દેવું આપી દીધું; પણ ગાયકવાડી કારભારિયોને પોતાનું નાણું વસૂલ કરી સેવાનું હતું તેથી તેઓને લખતરના સરથાનનો વહિવટ હાથમાં લઈ સેવાની અગત્ય પડી, માટે દરબારના અર્થ સાફ ભાગ ઇલાખદો ફદાડીને તેઓએ પોતાના કબજામાં વહિવટ લઈ લીધો.

પ્રકરણ ૭

ધેણેરાના ચૂડાસમા ગાહિલ

અમે આગળ સૂચબું છે તે પ્રમાણે, ગિરનારના અસહી અને રાજ-
વશી કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જેઓ ગણાતા હતા તેઓના આશ્રય નીચે,
ઘોરકના દ્વીપકલ્પમાં શ્રિદિગ્ગની પ્રથમ સ્થાપના થઈ. ઘોરકના એક રાવને
ન્દાનો કુમાર બાણુજી કરીને હતો તેને પોતા ૧૧ ભાગમાં ચાર ઘોરાશિયો અથવા
ઘોરાશી ઘોરાશી ગામનાં ચાર પરગણા મળેલા રહેવાય છે, તે માહેણું એક ધંધુકા
પરગણું તેના કુમાર રામસલજીને વારસામાં મળ્યું. તે રામસલજીને યોધો
કુમાર મેહેરજી હતો તેના વચમાંથી થયેલા ચૂકાસમાં ગરાસિયા રામસલજીના
તાનામાં, આનંદરાવ ગાંધકવાડના સમયમાં, ધોધેરા, રાહતલાવ બદર, ભાંગડ,
ભીમતલાવ, ગુમા, અને સૈમેનાવનાં ગામ યઈને આસરે એક લાખ વિધાની
જગ્યા હતી, અથવા તે તેટલા ઉપર તેણે પોતાનો દાવો કર્યો હતો. પણ
એ ગામે માહેલા ત્રણે તે વગર વસ્તીનાં હતા.

અમદાવાદના સૂનાની અને મરાઠાની વચ્ચે દેશ બંધાયેલ ગયો ત્યારે ધધુકા પગલું કૂતાજી ભાણેડના હાથમા આવી ગયું તે તેને પોતાની ઇતાવદી જાગીર ગણીને પછી રાખી રહ્યો, પણ દામાજી ગાયકવાડે તેની પાસેથી તે હાઈ લીધું, અને જ્યારે દામાજીને પેંચાને તાબે ચલુ પડ્યું, ત્યારે તે પૂના સરકારના હાથમા ગયું મરાઠા સરકારના રાજ્ય નીચે દેશની થાળે પડેલી સ્થિતિ નહિ હોવાને લીધે, અને રાજકર્તાઓને નિરતર અહિં તહિંથી પૈસા સળધી ફાફા મારવાની વેળા આવવાને લીધે, કુમાવિસદાર અથવા

પરગણાના ઈન્ટરદારોને એવી સરતના ઠરાવ કરવાની અગત્ય પડતી કે ધણો જીલમ કરીને વસુલ કસ્યા વિના તેઓનાથી પોતાની ઘોઘી પાળી શકાતી ન હતી. તેઓને સ્વાધીન જે સુલક હતો તેમાં આસપાસના સંસ્થાનોવાળા લૂંટફાટ કરતા એટલું જ નહિ, પણ ગમે તે લૂંટારો, પચાશ કે સો માણસ એકઠાં કરીને લૂંટફાટ કરવાને શક્તિમાન થતો. તેથી ગામડાંની ખરાબી થઈ ગઈ હતી, અને તેઓમાંથી ધણાખરાં તો બિલકુલ ઈનજડ થઈ ગયાં હતાં. ધણાખરા ન્હાના જગીરદારોના મનમાં એવી ઇચ્છા હતી કે, કોઈ વધારે બલવાન સરકારની એથ મેળવીને પોતાની જગીર તેના રક્ષણ નીચે કરી દેવી કે તેથી કરીને આસપાસના સંસ્થાનવાળાઓ તેમાંથી દબાવી પડવા અટકે, તથા જે વેળાએ દેશ વધારે સારી સ્થિતિમાં હતો તે વેળાએ મોગલ પાદશાહોને જે ખડણી આપવાને ઠરાવ કસ્યો હતો તે કરતાં તેમની પાસેથી વધારે ખંડણી લેવામાં આવે નહિ. આ વિચારને અનુસરતી સત્તા ધારણ કરનાર, ગરાસિયાઓની નજરમાં, બ્રિટિશ સરકાર યોગ્ય છે એમ તેમને લાગ્યું તેથી તેના આશ્રય તેઓએ માગ્યો.

મિસ્તર ડંકને તા. ૧૨ મી જુલાઈ સન ૧૮૦૨ માં ખંભાત મુકામથી ગવર્નર જનરલને ઠાગણ લખ્યો, તેમાં તેણે લખ્યું કે, “અહિંથી દક્ષિણ દિશામાં વીશ માઈલ ઉપર રાહતલાલ અથવા ધોલેરા કરીને એક બંદર છે, તેના માલીક માનાભાઈ ગોડભાઈ, રાયસલજી સંતાજી, અને તેઓના બીજા લાખાતો છે, તે આજે ચાર વર્ષથી મને આગ્રહથી રૂઢે રૂઢે કરતા હતા કે, અમારા ગામની ઉપજમાંથી ખર્ચ જતાં અર્ધો ભાગ આપવાનું કબૂલ કરીને અમારું બંદર તમારે સ્વાધીન કરી લેવો. ગૂજરાતના દ્વીપકલ્પ સાથે આપણો વ્યાપારસંબંધ સુધારવાની અને છેવટે રાજકીય સંબંધ વધારવાની ધારણા ઉપરથી આ પ્રગણેનું તેઓનું માગવું મેં માન્ય રાખ્યું છે. આવી રીતે કરવાનું કારણ તેઓને એમ હતું થયું છે, તેમની આજીવનના તાલુકદારો તેમના ગામમાં લૂંટફાટ કરે છે, તેના અટકાવ માપ તથા બીજું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે, ધોલેરા કરતાં ભાવનગરનું બંદર ઓછું સવળ પડે એવું છે, માટે ભાવનગરનો ઠાકોર એ સરસ બંદર દબાવી પડીને, તેની આબાદની થતી અટકાવી પોતાનું બંદર ચડિયાતું રાખવાને ઈચ્છે છે. આપણે તેમ યત્ન દેવું નહિ જોઈએ. આવી પોતાની મતલબ પાર પાડવા સારું કેટલાક ગરાસિયાઓ સાથે ઠાકોર સંતલસ કરીને તેઓના ભાગ લઈ લેવાની મુક્તિમાં ફરે છે, અને તેમનામાંનો એક ન્હાનો ભાગિયો હાસિજી કરીને છે, તેણે તો પોતાનો ભાગ ક્યારેનાય લખી આપ્યો છે.

“પણ તે ભાગ (ધોસરાની ઉપજનો સેકડે ૧૧ મા ભાગ કરતાં કાંઈ વધારે
 “થતો નથી) સર્વ ગરાસિયાઓના સામટા સ્વાર્થનો આપણી સાથે જે એકંદર
 “ઠરાવ થયો છે તે રદ કરી ચકવા જેટલો થતો નથી, કેમકે પ્રમાણમાં તે
 “છેક ન્હાનો છે, તેમ જ વળી, એક ભાઈ મજિયારી મિલકત લખી આપે
 “તે રીતસર ફહેવાય નહિ, તેમ જ આપણો દાવો દબાવી દેવા સારૂ ઠાકોર
 “આવો દમ વિનાનો પ્રયત્ન પછવાડેથી કરવા માંજો છે; અને સર્વ ગરાસિ-
 “યાઓએ એકઠા મળીને આપણી સાથે ઠરાવ કરવાને પ્રથમ દરખાસ્ત કરી
 “તે ઉપરથી જ એ પ્રયત્ન તેણે ચલાવવા માંજો છે એમ વગર અંગે
 “અને વાજખી રીતે વિચારમાં આવી જાય એવું છે. આ ગરાસિયાઓનો
 “ગરાસ ધંધુકા પરગણામાં આવેલો છે, અને તેના ઉપર પૈશ્વાની ખંડણી
 “લાગુ છે, તો પણ, ગરાસિયાઓની માંહેનાંહેની વ્યવસ્થાની વચ્ચે પડવાને
 “પૈશ્વા માધું ધાલતો જોવામાં આવતો નથી, ભાવનગરનો ઠાકોર ધોયરા
 “લઈ લેવાને હવણું પ્રયત્ન કરે છે, તથા જે ઠરાવની રૂબરૂ તેના ન્હાનો
 “ભાગ ઠાકોરને સ્વાધીન ખરેખરો કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પણ
 “એ વાત પૂરેપૂરી જણાઈ આવે છે.”

રાયસલજી અને માનાભાઈએ જે રસ્તો ફેલાવ્યો તે પ્રમાણે ધોળકા
 અને ધંધુકા પરગણાનાં ગામોના ધણા એક માલીકો અને દાવાદારોએ તે
 રસ્તો પકડ્યો, અને સર મિતુઅલ્લી સૈયદાની મારફતે અરજિયો કરી,
 તેમાં તેણે ઉલટથી આશય આપ્યો. પણ આ પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારને જે
 ગામડાં આપવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી તે વીસ વર્ષ અથવા તે કરતાં
 પણ વધારે મુદતથી ભાવનગરના રાવળ, અને લિંગડીના ઠાકોર તેમ જ
 ખીજા ઠાકોરોના કબજામાં હતાં તેથી, આ પ્રમાણે દાવાદાર લોકો નવા
 ઉઠવાથી તેઓનો દાવો ખડુ જૂનો થઈ ગયેલો ગણીને કુર્નલ વૉગર સામે
 થયો, તેથી ગામડાં લેવાની દરખાસ્ત ન્હાથ રહી નહિ. તેણે લખ્યું કે
 “કંપની સરકારને જે ગામડાંઓની જગ્યાઓ ઉદારતાભરેલી રીતે આપ-
 “વાને જે દાવાદાર ગરાસિયા હતા થયા છે તેઓના હક્ક પતા વિનાના,
 “દોષળા, અને તકરારી છે; તે સાથે વળી, તે જગ્યાઓ ક્યાં છે તેની
 “નિશાનિયો પણ ભાગ્યે જ રહેલી છે. વળી, તેઓની સરત એવી છે કે
 “જે ઉત્તર જમીન ખેડીને સારી સ્થિતિમાં આવેલી છે તેના દાલના
 “કબજેદારોને ખરીડીને ગરાસિયાના ફાયદાને માટે ગામ ફરીને વસાવવાં અને
 “તેની અર્ધ ઉપજ માત્ર કંપનીનાં જ સાધનથી તેઓને બાંધી આપવી એવી
 “તેઓ શરતો કરે છે.*** કાઠિયાવાડમાં આપણા રાજકીય વિચાર અમ-

“લમાં લાવતાં જનકલ્યાણ ઉપર મુખ્યત્વે કરીને આપણે ધ્યાન પહોંચાડ-
“વાનું છે. અને માંહેમાંહે ગરાસિયા લડી મરે, અને વૈરભાવ રાખે તેનો
“લાલ લેવાને બદલે તેઓનું સમાધાન કરાવી આપવામાં કંપની સરકારને
“લાલ, પ્રતિષ્ઠા, અને માન છે.”

સોરઠના દ્વીપકલ્પના કિનારા ઉપર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં નવી
જગ્યાઓ આવી તેની છેક પાસેના તેઓના પડોશી ગોહિલ હતા તેઓના
દારબાર વિષે વિષમ અંગે કરીને પાછો ચલાવિયે છિયે.

ગોહિલોનો દસોદી બારોડ ફહે છે કે? પાદસાહનું રાજ્ય શાહુ રાખના

૧ રૂપક છંપા

રાક્ષા શાહકા ફરકા હુઆ શાહ હુવા ગજ રાક્ષા,
લગરા હલકા લગે આરખાકા લાર.
લગે મક્કા પુર્વકા અડાને બદ્રકા લગે,
દુણા ઠકા લેવે એસા પક્કા મુજિદાર. ૧

બેઠ ફરી ફરી આયા કમાયા મલક ગરી,
બણી સભા આવી કરી હાજરી બખત.
ગદ્ગદો સંગીત ગીત કોઈ બાત વાતા માતા,
તાતા થેઈ થેઈ રાજે પીરિ તખત. ૨

શયાજી પોત્રી બાબા કાંક તોડી ગોલા શમજ,
હલીકા મરોડી તોડી લીયાને સંદેશ.
હાથ ભેડી દેરાપતિ કોણ દેરા પેરા હુઆ,
ગુઆ કોણ દેરા પેરા દેરાકા નરેરા. ૩

લડી આઠ કાઠ લગે રાજદે નીમ જેલિયા,
ખાટ કીયા બાઠ રાજ નાટ રાજ પેરા.
નરાં તરાં કાઠ બધે તોય કાઠ આપે નાવે,
દરંગા તોપાકા કાઠ હે સોરઠ દેરા. ૪

પીર પક્કા મુજિદાર બકા દહા કકા પીલા,
તકા લખા પદા કીયા તકાલી તાલીર.
અકા ભે સોરઠા જિતી આવતો સોરઠ આપુ,
બકા તકા નજ કકા તકાં હી જતીર. ૫

અઢાયા મુગટા પટા ઝટા પટા ચડે ચેન,
વેરા ખડા સોઈ ઘટા જેખટા વસાવ.
વસતા રસતા રાહેર સોઈ ભવે ઉપસતા,
રસતા ખસતા આયા ધાયા ગુજરાત. ૬

બડા રાવે ખાના લલી દલીઝ અસલી નદા,
ખાનાં ઝલી આવા બડે મુઝલી બધાર;

હાયમાં આવ્યું; સારે આરગીનું ટાણુ એના ભેગુ ભળી ગયું; તેથી તેણે મક્કા સુધી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, અને પૂર્વમાં ભદ્રિકા સુધી પહોંચ્યું, તેના સુમે-

મહી વરી રત ચાલી ફુસ્તમ અલી માર,
 હવે લાર બાર જુમલે એસી હબાર. ૭

કાલ પામી જમીદાર શીશ નામી એમ કહે,
 ઠેઠ સામી નદે કાઢ સવામી ગામ કામ,
 દાગો કાણુ બાધે અંદે હમારો ગરીબ દાવો,
 નમારો ભાવો તો પાતી સતારે હનામા. ૮

આપો ડેરા દેતા દેતા દેરા કરે ફરી આયા,
 શીશુ નમાયા બાયા થે હો મેરા સામ,
 કાઠ બીયા ખેચ લીયા પેરા બીયા કીયા કેક,
 કંઠે રાખ ધરી કીયા કાસ દો મકામ ૯

ખંડે કુઓ બાયા પાતી મડેનબી ભાવા પાસ,
 શીદોરમ કાઠ છડું તો શાશુન સોગન,
 મકુમા મબાત જડા ડહું રોહર ચાર મેર,
 ફેરે તેરે ચાર પહેર રસડા મજન ૧૦

ચીડી ફીડી ધીડી તાતિ ઝાઝુલેન ત્રિડી ચડી,
 પડા પીડી દાખ મારા વચ ઠીકા પાપ
 ખેર ગરો પરિતડો તણે કંઠા આગે કહે ખડો,
 બાઠ બડો લડો કાઠ ચડો મારા બાપ. ૧૧

નોખતા નિરાન ગડે ચડે ફેલ બડે નોર,
 નેડા અડે આયા અડે શીદોર નરદ
 બહેલે મક બાણુ કણલે લગતે બાણુ
 નહેલે નાના ડાગોળા ધણેલે મરદ ૧૨

દાખળા કુઆકા ચોટ તાકી ચોટ દહું દોઢ,
 ચલાયે કંઠકા કાઠ આમ સામી ચોટ,
 ગમે નાહી ચોટ લડે લોહ નવરા કાઠ લાખ,
 લગે ચોટ લોટ પોટ જુલું ખજુન લોટ ૧૩

ફડકે કડકે કક બીયા સીસ કુડ ફેકે,
 ન પૂમડી રહી મહા જડ ફેરે દાન,
 રહે ન ચડકી બેઠા ભાવસિંહ રવનાણી,
 મરેડા કડકે બેડા બડકે મેદાન ૧૪

કાચ ઘં હેરાન મણે કાનમા દિવાન કીયો,
 સામન આપકો રીચો રે નહીં સામાન
 કાચ ઘં સુમાન કરે મેર કાચે માન કાઠ,
 માન આપો નહીં માર લાગો આસ્માન ૧૫

દાર એવા સત્તાવાન થયા કે તેઓએ બમણી ખંડણી લેવા માંડી. અને દેશ તાણે કરી લઈને તેઓ તેની પાસે પાછા આવ્યા. તે વેળાએ સર્વેને બોલાવ્યા, રાજસભા ભરાઈ, અને ગાંધર્વ ગાયન કરવા લાગ્યા તથા વાર્તાઓ ફરેવા માંડી; નૃસ્ય યર્ધ રહ્યાં; રાજ ગાંધર્વે બિરાજમાન થયો. શાહુએ શિવાજીને કહ્યું:—“આપણે દિલ્હી તોડીને વિશાળ પ્રદેશ લીધો. હવે ક્રિયા ક્રિયા દેશ આપણે “નિતી લીધા છે અને ક્રિયા ક્રિયા જિતવાના બાકી છે?” ભારે શિવાજી બોલ્યો:— “તમારું લુણ્ય ખાઈને મેં ધણા દેશ લીધા છે, ભાટી રાજને જિત્યો છે, પણ “સૌરાષ્ટ્ર એવો દેશ છે કે, તેમાં ધણાં માણસો છે અને તોપોવાળા ગઢ છે, એ દેશ જિતાયો નથી.” શાહુએ કંતાજી અને પીલાજી એ બે સરદારોને સરએસરખા બેઈને એક લાખ વર્ષનો પટો તેમને આપ્યો અને કહ્યું: “જો “સૌરાષ્ટ્ર તમારાથી જિતાય તો હું તમને આપું છું; અને સાં જે જે શહેર હશે “તે સર્વે તમને જાગીરમાં આપીશ.” એમ કહીને તેઓને રાજપદ આપીને શીરપાવ કર્યો, સેના તાબડોળ ચાલવા માંડી; તે વસ્તીવાળી જગ્યાઓ ઉજળડ કરતી આગળ જઈ પહોંચી, અને ગૂજરાત આવીને તેને કબ્જે કરી લીધો. દિલ્હીના સરદારો લડવાની સામગ્રી લઈને તેઓને મળ્યા. મોગલાઈ તરવારો તેઓએ ખેંચી. રૂસ્તમચંદ્રી એંથી હબાર ફાળ લઈને આવ્યો હતો તે આ લડાઈમાં પડ્યો. જમીંદાર માયાં નમાવીને ફરેવા લાગ્યા:—“તમે અમારા ધણી છો; ફરેકે ગામમાંથી તમને સલામી મળશે; “અમે ગરીબ છિયે, તમારી સાથે તે કેાણુ લડનાર છે! પણ તમે ભાવને “નિતી લેશો તો સતારામાં તમને ધનામ મળશે. ભાવે અમને બહુ પીડા “કરી તેથી અમે તેને ગાથું નમાવીને કહ્યું કે, ‘તમે અમારા ધણી છો.

શુદી હુ કરે ગીયા કહા તો કાઠડ ગીયા,
કુને કીયા રેરા પડિ ઉપાડે મકામ;
ગીયા નાટી ધરે ફરે જતા જતા મરે ગીયા,
રાવ ધરે નકે ગીયા અસા ગીયા રામ. ૧૧
ફરે સાળ આઈ સાલ રાવતાં જોલાયા ફરે,
અરે રાજે ધર આયા કળાયા આલમ;
પીલા કહા નાકા ફરે, અડે કડે ફરતા પાયા,
મતા પાયા ખતા પાયા ન પાયા માવમ ૧૭
ફરે રાવ તાણુ કાવે નાવકા નીવાવ ફાવે,
જાવે જાવે સોઈ જાવે કણુ આવે જોય;
કુગો હતો લાવે જે તો ઉત્પાકો ઉત્પાવે,
ભાવાકુળ લેવા જાવે, ન આવે જાવાય. ૧૮

“તેણે કહ્યું ગઢ લઈ લીધા છે” કુંનાજીએ જ્યારે આવ્યા રાખે. સાંભળ્યા ત્યારે તેને હાડોહાડ લાગી ગઈ, તેથી તે આવ્યો અને સિંહોરથી બે કાસને છેડે તંબુ તાપવા અને એક બ્રાહ્મણને બોલાવીને ભાવના ઉપર કાગળ લખી મોકલ્યો, તેમાં લખ્યું કે, “સિંહોરનો ગઢ આપી દો, નહિ તો શંભુના તમને “સમ છે. સવાર ચતામાં તમારા ચહરની આસપાસ મારા વાવટા ફરકાવવામાં આવશે. હું રાત્રિના ચાર પ્રહર તમને આપું છું.” ભાવસિંહ તેની લખેલી પત્રિકા વાંચીને કોપાયમાન થયો. તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, “તું મને “પીઠ બતાવ કે તને મારી નાંખવાનું પાપ મારે માથે બેસે નહિ.” બ્રાહ્મણ જતો રહ્યો અને તેણે કુંતાજીને કહ્યું કે, “સવારમાં તમે નિકળો અને “એની સાથે લડો.”

નોખતો ગઢગડી, સેના ચાલી, અને સિંહોરમાં જ્યાં મનુષ્યોનો ધંદ (નરેન્દ્ર) બિરાજ્યો હતો ત્યાં કુંતાજી આવી પહોંચ્યો. કાકબાણ ઉડવા લાગ્યાં, તોપોના ગોળા રમકારા લેવા લાગ્યા, અને ડુંગરા માંજી ઉઠવા માંડ્યા. બંને બાજુએથી ગોળા ચાલ્યા. કિલ્લામાં વસનારાઓને તેઓનાથી કાંઈ દરકાર થઈ નહિ, પણ દલ્લો કરનારાઓને કબૂતરની પેઠે વિખેરી નાંખ્યા, જે બહાર હતા તેમાંથી કયો પડ્યા, અને ધૂળ ખાવા લાગ્યા. કિલ્લામાં રહેનારા ડમ્બા વિના રહ્યા. રતનસિંહનો પુત્ર ભાવસિંહ જરા પણ ડર્યો નહિ. મરાઠા થાકી ગયા. દિવાન બોલ્યો:—“તમે તમારી મેલે કુખી થી કરવાને થાઓ છો! “આપણું દારૂખાનું અને ફોજ બહુ ઓછી રહી છે. મારી સલાહ સાંભળો. “આકાશ જેવડો ઉંચો મેરૂ આપણા હાથમાં આવ્યો નથી.” આ પ્રમાણે કહીને તેઓ પોતાના તંબુ ઉપડાવી ચાલના થયા. કુંતાજી ઘેર પાછો ગયો નહિ. તે રસ્તામાં મરણ પામ્યો. તે પોતાના રાગને ત્યાં ગયો નહિ. પણ તે ચમને ઘેર ગયો.

ખીજું વર્ષ આવ્યું. ત્યારે શાહુએ વળી પાછા પોતાના રાવતોને એકઠા કર્યા. અને બોલ્યો: “દેશ જિતીને તમે સર્વ આવ્યા? પીલાજી “અને કુંતાજી કહિ દોર્યા છે કે શું? જે તે જાને પાછા આવ્યા નથી? “એમની શી વસ થઈ છે?” ત્યારે રાવતો બોલ્યા.—“જે કાંઈ જાને જાણ “તે તેનાં છોકરાંનાં છોકરાંને સાથે એટલું દ્રવ્ય લઈને પાછો આવે, પણ જે “ભાવની સાથે લડવા જાય તે કદિ પાછો આવે નહિ.”^૧

૧ ગૂજરાતમાં એક કહેવત આવે છે કે —

“જે જાય જાય, તે કદિ ન આવે,

એ તે આવે તો તેનાં પરિવારના પરિવાર આવે ” ૨. ઉ.

આગળ લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ભાવસિંહ ગોહિલે પોતાની રાજધાનીનું શહેર ભાવનગર ઈ. સ. ૧૭૨૩ માં વસાવ્યું^૧ તે સાહસિક અને શુદ્ધિમાન ઠાકોર હતો, અને તેના મરતાં પહેલાં વસાવેલા શહેરને વ્યાપારનું મુખ્ય સ્થાન થયેલું જોવાનો^૨ લાભ તેને મળ્યો હતો. તે સમયે મોગલ રાજ્ય પડતી દશામાં આવી પહોં હતું તેથી હુલ્લડ ચાલવાને લીધે દરિયા રસ્તે અવરજવર કરવાનું કામ જાવજારેલું થઈ પડ્યું હતું; તથા વ્યાપારને અંગે જીલમજારેલા કર ભેવામાં આવતા હતા. ગોધા અને ખંભાતને રક્ષણ મળતું બંધ થયું હતું, તથા અમદાવાદની સાથેના લાભ-દાયક વ્યવહાર ઓછો થયો હતો તે પ્રમાણમાં એ બે બંદરોના વ્યાપારને હાનિ પહોંચી હતી. ત્યાં ચોડા લોકો રહ્યા હતા; મહી નદીના મુખ પાસેથી તે સિંધુ નદી મુખીના કિનારો લૂંટારા લોકોના કબ્જામાં જઈ પડ્યો હતો, તેઓ વ્યાપારિયોના માલને નજરમાં આવે તેમ લૂટી લેતા; અને દરિયામાં ચાંચવા લોકો ફર્યા કરતા હતા. એટલા માટે ભાવનગરમાં^૩ તેના ગળ પ્રમાણે શક્તિ ધારણ કરનાર રાજ યત્રથી ધણે લાભ ચામ એમ હતું અને

૧ એ પ્રમાણે ગોહિલ વરાના દસોદી બાટ ફેરે છે. કર્નવ બોક્કરના ફેરેવા પ્રમાણે એ નગર ઇ. સ. ૧૭૪૨-૪૩ માં સ્થપાયું. પણ એ તેની ભૂલ છે. એક દિવસ ભાવ-સિંહજી સિંહોરથી રૂપાપરી માતાના દર્શન કરવા ગયા હતા, તેવામાં વડવા ગામ નજીકના રમણીય મેદાન આગળ જઈ ચઢ્યા, ત્યાં એક બાજુ આવેલી સુદર દરીયાની ખાડી, એક તરફ સિંહોરનો મનોહર કિલ્લો અને પાશ્વરીતાણના ડુંગરા, બીજી બાજુએ સમુદ્રનો વિસ્તાર અને પીરમ બેઠોના અદ્ભુત દેખાવ ઇલાહિ મનોહર કુદરતી રચના જોઈ મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયા અને ત્યાં શહેર વસાવવા વિચાર ઉપજ્યો. સિંહોરમાં આસારે ૧૫૦ વર્ષથી ગારી હતી, અને તે સ્થળ ઘણી વારે અત્યુજ્જવ હતું, પરંતુ દરિયાઈ લહેરવાળા શહેર વિના વ્યાપારની અડચણ ઉપજ અને જોઈતો મુદારો થતો નથી, ઇલાહિ વિચાર દૃઢ કરીને પંડિત બોલાવી મુહૂર્ત નક્કી કરું પછી સવત ૧૭૭૯ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને રોજ અતે પ્હોરે પોતાના નામથી ભાવનગર વસાવી પોતે ત્યાં રાજધાની કરીને રહ્યા. ઇ. સ. ૧૭૨૩. ૨. ઉ.

૨ સુરતના સીદી કિલ્લેદાર સાથે તેમણે નીચે પ્રમાણે કરાવ કર્યો હતો:—

સને ૧૭૩૯ ની સાલમાં ભાવનગરના મહારાજા અને સુરતના કિલ્લેદાર વચ્ચે એવો કરાવ થયો કે એક પક્ષે મહારાજાએ બંદરની જગતની ઉપજનાંથી ૧૫% સવા ટકો સીદીને આપવો અને સુરતથી અદતા વ્યાપારીઓના માવ ઉપર ઓછી જકાત લેવી; બીજે પક્ષે સીદીએ ભાવનગર બદલે ભાવનગર રાજ્યના વેરી સામે મદદ કરવી, અને ભાવ નગરના વ્યાપારીઓનો માવ સુરત બંધતેના ઉપર બિવલ્લજકાત લેવી નહિ. સને ૧૭૬૦ માં દિલ્હીના બાદશાહે સુરતના કિલ્લેદાર સીદીનો હક્ક ખિાટશ સરકારને સ્વાધીન કર્યો. ત્યારથી ભાવનગર રાજ્ય અને ખિાટશ સરકાર વચ્ચે મિત્રીનું બીજા સંપાધ ૨ ઉ

■ ભાવનગરના રાજાની વંશાવલિ પ્રથમ ભાગના બીજા વિભાગના ગોદિવના મપ્પામાં આપી ■ તે જોવી

તે પ્રમાણે ત્યાંનો ઠાકોર વ્યાપારને આશ્રય આપવાને શક્તિમાન તેમ જ ઉત્સુક હતો. આ વેળાથી ગોહિલ રાવળોનો મુંબાઈ સરકાર સાથે બંધાર આલવાનો પ્રારંભ થયો, અને કર્નલ વોકર કહે છે કે “તે વેળાએ આ “ધંધાકાનો વ્યાપાર અને સાધન એ બન્ને હાલની વેળા કરતાં બહુ ઓછાં “હતાં, (ઈ. સ. ૧૮૦૭) એવે પ્રસંગે ભાવનગરના ઠાકોર સાથેની મિત્રતા “પરિશ્રમથી અને લક્ષ દર્શને કરવામાં આવેલી જણાય છે.”

ભાવસિંહની પછી ઈ. સ. ૧૭૬૪-૬૫ માં તેનો કુંવર અખેરાજી ગાદિયે બેઠો. તે સામાન્ય રીતે ભાવાજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. તે લોભી સ્વભાવનો ન હતો, તેમ જ લડાઈ કરવામાં પણ તે ભાવ રાખતો નહિ. તે સમયે તત્કાળ અને મહુવા જે કોણિયાના તાળામાં થઈ ગયાં હતાં, અને જેઓ વ્યાપારીઓના ઉપર તથા ફરેક જાતના લોકોનાં બદલાં ઉપર હક્ક કરીને પોતાનો નિર્વાહ પોતે કરી બેઠા હતા તેઓના ઉપર હક્ક કરીને તત્કાળ તથા મહુવાને તોડી પાડવાને મુંબાઈથી ફ્રાન્સી ટૂંકડી રવાને કરવામાં આવી ત્યારે પોતાના બંદરના વ્યાપારને ઉત્તેજન આપવાને, અને તેનું રક્ષણ કરવાની અમત્ય પડવાને લીધે, રાવળ ફ્રાન્સ લઈને તેઓને મળ્યો. તત્કાળની જિત કરી લીધા પછી, બ્રિટિશ સરકારે તે શહેર રાવળ અખેરાજીને આપવા માડ્યું, પણ તેણે વિવેકને લીધે લેવાની ના પાડી. તે ઉપરથી ઈ. સ. ૧૭૭૧ અથવા ૧૭૭૨ માં તત્કાળ ખંભાતના નવાજને આપ્યું; ત્યાર પછી સુમારે એક વર્ષે રાવળ અખેરાજી મરણ પામ્યો. તેની પછવાડે તેનો કુંવર વખતસિંહ ગાદિયે બેઠો.

રાવળ વખતસિંહ આતાભાઈને નામે વધારે પ્રસિદ્ધ હતો. તે તેના આપના કરતાં વધારે લોભી અને સાહસિક હતો. ઘણા પ્રકારની પ્રાપ્તિ કરી લઈને તેણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું અને વ્યાપારનું રક્ષણ કર્યું. તેનો હસીંદો કહે છે કે “સંવત ૧૮૩૬ (ઈ. સ. ૧૭૮૦)માં શ્રી વખતસિંહજીએ “નૂરમહમ્મદને મારી ફઠાડીને તત્કાળ લીધું, અને ઝાંઝમેર પણ સ્વાધીન “કરી લીધું. તે જ વર્ષમાં કાળી જસા ખસિયાને મારી ફઠાડીને મહુવા “બંદર લીધું.” કર્નલ વોકર કહે છે કે, ખંભાતના નવાજ પાસેથી તત્કાળ ફઠાડી લેવા સાર વખતસિંહે બળ અને યુક્તિ એ બંનેનો ઉપયોગ કર્યો હતો; વળી તે કહે છે કે રાવળે ત્યાર પછી તરત જ વાલાકના પરગણામાં (અસલ તે વાલર રજપૂતના તાળામાં હતું તે ઉપરથી તેનું એ નામ

૧ વલ્લીપુરનો નેશ ચવાથી ત્યાંના રાજાને વશ થઈને પછી એવાડમા ગયો. ત્યાંથી વળી એક શાખા મુંજસવમાં આવી, જે આજે ધર્મપુરમાં છે એવાડમા બાપા-

પશું હતું.) પોતાની સત્તા બેસારી, પણ તેમાં સરવાળા જાતિના લોકોનાં ગામડાં બાતલ મૂક્યાં હતાં; વળી બ્રિટિશ સાથે મળીને મહુવા ઉપર ચડાઈ કરીને આગળ તેને તોડી પાડવામાં આવ્યું હતું તેને કિલ્લો બાંધીને ફરીને વસાવ્યું અને તેને આબાદની પામતું એક બંદર કરી દીધું.

કર્નલ પોંકર રહે છે કે, “આ ઠેકાણે જાણવું જોઈએ કે આ મૂલ્યવાન દેશ “અને વિસ્તીર્ણ સમુદ્રકિનારાની પ્રાપ્તિ તેઓને યદ્યપિ તે ચાંચવાનો ધંધો કરનારા “લોકો પાસેથી થઈ, અને ભાવનગરના ઠાકોરાએ પોતાની મતલબને માટે ગમે “તે ત્રાસ અને લોકના ઉપાધ કર્યા હશે તોય પણ તેઓની છેવટની મત- “લબ તો વ્યાપારનું રક્ષણ કરવાની હતી. આ રાજનીતિની સારી અસર “બહુ જ થઈ, અને વ્યાપારનું રક્ષણ કરવાની આવી નિયમિત રીતિને લીધે “કુંપની સરકારની રૈયતના કિનારા ઉપરના વ્યાપારને દરેક જાતની સુધ્ધતા “મળી, આ રાજનીતિથી થતા ફાયદા રોધી ફેલાડવાનો વિચાર ભાવ- “નગરના રાવજોને પ્રથમ જ સૂઝ્યો; તેમ જ તેઓની રૈયતને લૂંટફાટ “કરીને ગુજરાન કરવાની ટેવ પડી હતી તે છોડાવી દઈને મહેનત કરી “પૈસા પેદા કરવાનો ધંધો કરવા ઉપર તેઓનું મન લગાડવાની સૂચના “કરીને તેઓને સુધારી દેવાનો તેમનામાં અન્યથા જેવો ગુણ હતો; જે “કિનારા ઉપર આગળ લૂંટફાટનો ધંધો ચાલતો હતો તે બંધ કરાવીને તે “ઠેકાણે વ્યાપારિયોના જનભાલની તેઓએ નિર્ભયતા કરી દીધી, તેથી “નિરંતર ધણી લાલ થવા લાગ્યા. તેમ જ વળી, આ ઠેકાણે લખવું જોઈએ

રાવળના વંશજ રાણા રહેપ(ઇ. સ. ૧૨૦૧-૧૨૩૯)ના વંશજ રામરામ અથવા રામરાહે ગુજરાતમાં આવી અલીરામપુરમાં ગાંધી સ્થાપી.

૧ દોલત વ-ઇબકાબ-પનાહ-સેહતવ-ઇન્સાલ દર- તમાહ-અસાન દોસ્તોના બેસેસાદાર મોટા ખાન- દાનવાલા રાજ આસાબાઈ બરખતસખ પરમેશ્વર તમને સલામત રાખે.

દોસ્તીની નીચાનીઓની ગુનારખાતી અને પછી દવા આપના દોસ્તીના રાણુ તારના વિચારને નહર ફરીએ છધએ. કેટલોક વખત ધણે જો તે દોસ્તીની રીતને પત્ત તો પમી માટે અસ્તુનો આવ્યો તેનો જવાબ આપી અમારૂં લખાત પણ પછા કામેને લીધે દીવમાં રહી આપે લખેલ હત કે વાપનગરના કોળીએને આ તરફથી કાઠી મુખ્યા સુરત અને મુંબઈનાં બંદર મુબારકના વેપારીએને મદદ મળતુર બંદર સાફ ધણે એટલા મદદ કે પુરાઈ દિલથી તેઓ હવે બંદર મળતુરના વેપારના કારેખારમાં કામે લાગે. આપ દોસ્તદારને આ લખાએક ચોરો ઉપર ફોજ અને જથ દોવાયી મારા મનની પુરાઈ વધી અને બંદર મળતુર આપ ઉજાવના નીચાનના રાજ્યના લાગતા

“કે, જ્યાં લોભની વાન આવેલી સાં વખતસિંહે પ્રતિદાનો અને ન્યાયનો
 “વિચાર થોડો જ રાખ્યો છે. પોતાની સત્તા વધારવાને, અને પોતાની મતલબ
 “બર આજીવાને અગર જો તેણે દમ રાખીને અને ધણું કરીને વિચારથી
 “ઉપાય કામે લગાડ્યા છે, તોય પણ તેનો ઉડાવ પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ
 “માત્ર થયેલો અને તે ઉપાયનો અમલ કરતી વેળા બેદરકારપણે બળ પ્રયંય,
 “અને યુક્તિ કામે લગાડેલાં છે.”

આવા પ્રકારના સાધનને લીધે ગૂજરાત, મોરઠ, અને મારવાડનો
 માલ ભાવનગર આવવાને, અને ભાવનગરનો માલ એ દેશો ખાતે જવાને,
 ભાવનગર મુખ્ય સાધન થઈ પડ્યું; અને વ્યાપારિયોને સાં ઉત્તેજન મળવા
 માંડ્યું, તેથી, ધણા પૈસાવાળા લોક સાં આવી વસવાને લલચાયા, અને
 એની પાસેનું ગોધા બંદર એના કરતાં બહુ સગવડવાળું હતું, તે, તરત જ
 ભાગી પડવા આન્યુ.^૧ ગોહિલ ઠાકોરોનો ઉત્તમ વિચાર અને રાજનીતિનો એક
 દાખલો આપતી વેળાએ કર્નલ વોડર એક જાણુવા જેવું પ્રમાણ આપે છે
 કે, ગોધાનું બંદર તે વેળાએ પેશા સરકારના તાજામાં હતું. સારે તે
 સરકારને બહાણો ભાગવાથી ઓલનો માલ કબજામાં આવે તેની, અને
 મહોટા બહાણોની દર વર્ષે ઉપજનું એક સાધન થઈ પડતું હતું, અને ગોહિ-

વંશગતને કળને થઈ મટિ આ ખુશીના પત્રથી મુજારી આપીએ છઈએ ને હમેદ છે
 કે એ ખુદાનો આપેલો વાહુકો તે મોટા હવાજા અને જોરાવર દેખાવના ખુદાની મદદથી
 હમેશા આપ હકબાલના નીશાનના કળને સ્વાધીન રહો જેથી ફીને તે તરફની તમામ
 ચોરીઓ બંધ થાય અને વેપારીઓનાં વહાણોને મજૂર ચોરો લૂટ કરે છે તે વેપારીઓને
 નફો થાયે કદાપિ જો નવાબ હામદખાં વાધનનરના કાઠી મુફલા કેળીએને આસરો
 આપરો તો અમે દોસ્તના દિલની સમજુરણુ નાખુશીતુ કારણુ થરો વિરોધ ફીને એ કે
 આપની ઇચ્છા પ્રમાણે અમે શક્તિવાન નથી કે હમણા આપ દોસ્તદારની મદદ કરીએ
 ઉંદર ઇચ્છાએ ફીને હમેદ છે કે મજૂર નવામ અદિ આપ દોસ્તદારના કામ વીરો
 ખરાબ વિચાર કરો નહિ ને ખુદાની મહેરબાનીથી આપ દોસ્તદારને હકબાલની નીશા-
 નીવાળી કુંપની બહાદુરની મદદની દરખાસ્ત કરવાની જરૂર પડશે નહીં આપ એકીન
 કરો કે અમે હમેશા દિલથી આપના અસ્તબાજો અને દોસ્તી અને ફતેહ અને જયનો
 વધારો આદનારા છઈએ. હવે દોસ્તી અને પ્રીતિના વધારાની ઇચ્છા વના વધારે કુ
 લખીએ ખુશી અને જોશના દાદા હમેશાં મુખ ભોજવવામાં રહો
 મુબરક, તા. ૧૪ ડીસેમ્બર સં. ૧૭૮૫.

૨. ઉ.

અમેજી અમરે સહી

૧ સ્થાવર પછી તો ઉલટામુલતી થઈ ગયું છે, ગોધાનો વ્યાપાર આજુ થયો છે,
 અને ભાવનગરનો પડતી દરખા આવી ગયા છે ૨ ઉ.

કના તાબામાંના કિનારા ઉપર સર્વ ઠેકાણે તેઓનું રક્ષણ થતું હતું અને વ્યાપારિયોને તેમનું જે હોય તે પાછું આપવામાં આવતું હતું.

૪૦ સ૦ ૧૭૬૨ માં ભાટની દંતકથા પ્રમાણે, વખતસિંહને કાઠિયો સાથે વેર બંધાયું, સારે તે કટક કરીને મોજે ચીતલ ગયો, એટલે બધા કાઠિયો નાશી ગયા. અને વખતસિંહજિયે ચીતલ^૧ લૂંટીને સાંતાં ઘોડાં, ઊંટ અને ગાડાં વગેરે ધણોએક માલ લઈ લીધો, પછી કુંડોળે જઈને વાવટો ચડાવ્યો.^૨

બધા કાઠિયો જૂનેગઢ જઈ સાંતા નવાબ અહમદખાનને મળ્યા અને કહ્યું કે, વખતસિંહજિયે અમારા બધો ગરાસ ખુંચી લીધો. નવાબ પછી ફોજ લઈને આવ્યો ત્યારે ચાળીસ હજાર માણસોની ફોજ લઈને ઠાકોર

૧ એ ચીતળની લડાઈનું ચિત્ર સિંહોદના દરબારી મહેલમાં છે તે ઉપરથી ગજ-કાના આકારમાં મહાસાગર સર લાવસિંહજી કે. સી. એસ. આઈ.એ. ઉપાધી બહાર પામ્યો છે, તે બહુ મનોરંજક છે. ૨. ઉ

૨ વખતસિંહજીયે જે ગઢો કોરે દમ પર દમ બાધીને એક પછી એક લીધેલા તેનું વર્ણન શ્રી કૃષ્ણસ ચુજરાની સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંમહના અં. ૪૪ ઘ. પાના બીતમાં કરેલું છે. તે નીચે આપેલું છે:—

ઠાકોર વખતસિંહજીનું બીત સપાખદ

મધ્યમ સિયો ગઢ તજાળો,^૧ બંદર સરતનપર,^૨ તેમ ઝંખેરે^૩ અઠ બદ્દતમાં;

મવાજ, બાદ્રોડ શિરમોડ મરહાં પરદ, સરદ ખુલાપુરી નદી સામા. ૧

માંજ્યા દેસ નાધેર, કિનારદ, રોજુલે તખતંત્ર બાણુ રડીયા, ઊંડલે દો શુભે મીતપર આણીયા, છત્રપતિ કુંડોળે જંડા ચડીયા ૨

પર કરી આંદમર અને સેલડી યકા, વેહેદ ઉપરલિયે ડંકા વાગા, રાદર લાડી કરી બામરા સામળી, બટ લીયા જાબરા હોઈ બાગા. ૩

મઠપતિ, રાવલે સુંદગઢ ગાડીયો, નવઢ અટકા ધસ એનો રે; પોહોલિ બોટાદ, લીમકાદ વે પાણુખી, કાડીયારી અરિ હરપરાશે રે. ૪

કોરવા જેમ ઝાંઝેરયા કોપિયા, મરદ પર અડાપ ખેપ માતે, ગેથ લાવાદરો બીમ પાંડવ જેટી, આંબલી પીપડી કરી આતે. ૫

દેખી બાણુએ સમુદ મોર્ન દુવો, દેકળી બાણુએ હસમ દાલે, કુંડ ભડ ચોડરી આજ કોવો દુવો, તણા સળ માવરી જુવો તાલે. ૬

લાજ રખ મજુદરા કેક ખાલા કિયળ, કવિ એકા રસાણુ કદે કંવા, પાટો બેટ ખેરબરો પાતસા, અતલબલ લોખલે દેસ એતા. ૭

દામ વખતે ધણા ભેદ વખતા દુવા, મયી રમપાલરો દેસ વખતે, શિઓરો પાટખી જ્યોત્તમ સલામત, વખતવત લાવાળે તખત વખતે. ૮

(ઝંખેરે=ઝંખેર નાણાપુરી=રસા ગામ પાસે મુન્દગ=કાડીનું ગામ હતું. અથ

મ=પરતણું=દસમ સ્વારી.)

તેમની સાથે ગયો, અને મોજે પાટણને મેલાણે નવાળ સાથે તોપોની
મ્હોટી લડાઈ કરીને તેની પાસેથી મોજે રાજીલુ લીધું. પછી, જોડવા રજપૂત
જિયાજિયે નવાળ અને રાવળ વચ્ચે સલાહ કરાવી આપી અને કસુંખા-
પીધા, પણ રાવળને તો કાઠિયો સાથે બાર વર્ષ સુધી વેર રહ્યું.

અમદાવાદનો છેલ્લો મુસલમાન રાજકર્તા કમાલઉદ્દીન અથવા જવાન
મર્દખાન બાખીના કુટુંબવાળાના હાથમાં આ વેળાએ બૂનાગદ હતું.

ઉપરની લડાઈનું વર્ણન^૧ કવિતા રૂપે થયેલું છે, તેની મતલબ નીચે

૧ ગીત; શ્રી ફાર્ગસ ગુજરાતી રામાના હસ્તલિખિત પુસ્તકના સંપ્રદર્શન અં. ૩૪
૫ માં આ પ્રસંગનું વર્ણન કરેલું છે, તે નીચે આપેલું છે.—

વખતસિદ્ધનું બીન

ચોપે આવીયા નવાળ સેન મહીઆંત્રી ધરે ચાડ
અડે નકો ગદે કોટિ મામડે અસોરા.
ચડે જટાધાર કોથ કેના નણા ઇન્દ્ર ચડે,
વડે વાળવનાં સામાં ચડે વખતેરા. ૧

ત્રંબાળાં રણકે ધોસાં કણકે ચરદા કુંક,
સોરાસા સળકે, વોમ કળકે સમંદ્ર.
બળબી શક્તિ તેક બળદું પ્રલોકે બાણ.
નબાળાં સાંઢમો સકે અખેરાનનંદ. ૨

અસંખા ફોડતા સંધી પકાણા ધરૂર આયા,
ધણા અરબાંણાં ધાયા બજે ત્રાસા ધાવ.
આતાતન બ્રાતા સોત સા મહાત વરસે આય,
આયા બહાં કાજ બાબી ચોરે ખેત આવ. ૩

ટોળાં ટોવળાં દળાં તો પાપી સલામી દીધી,
કીધ હેડા ધંડા લે મોરઆબંધી કીધ.
કીધો કો સાંઢે ફેર હેમદે વચાર કીધ,
દીધનાં દોઢા અણ્ણે રોક માર દીધ. ૪

નવારાં નવાળ હાડ મંથ ચાત લટી નાડા.
ચર ટોલે હોલે કામ ઠાંગા જેમ થાય,
નંદ મોખતાંકા બાગા એડ ખેડ ગણે નાદી.
નળ નાદેડવે આતો કંડ લીધે નય. ૫

પરાહી છીનાહી ફોજ લાહી મહેલ ગઈ પરી.
અખે કાઠી કહેનકે બાગીચાં બિગાર,
અધિપતિ સિદ્ધોરકો માર માર ચકો આપો.
શિલાજવં ખાંદરકા બરદાં સંભાર. ૬
બેરશી ખસાઈ કરી ફરી સો પાટણે આયા
કાયા માયા દૂર કરી ધરી કોથ કામ.

પ્રમાણે છે:—“નવાળ પોતાની સાથે કાઠી લોકોની ફેજ લઈને તરત જ
 “ચશ્મો; કિલ્લામાં, દરબારમાં, કે ગામમાં એકે માણસ રહેવા દીધું નહિ.
 “તે જેવો ક્રોધાયમાન થઈને આવ્યો તેવો જ વખતસિંહ જીને ઈંદ્ર હોય તેમ
 “યવનની સામે ચવાને ચડ્યો. નોખત થઈ, અને ડંકો વાગ્યો, તેથી
 “પર્વતનાં શિખર ગાજી ઊઠ્યાં, શેષ નાજ કંપવા લાગ્યો અને દરિયાનાં
 “મોજાં આકાશ સુધી ઊછળવા લાગ્યાં. તેના હાથમાં સૂર્યનાં કિરણની
 “પેઠે બરછી ચકચકવા લાગી; નવાળની સામે તો અખેરાજનેા પુત્ર ચડી
 “શકે, ખીજાનું ગળું નહિ. અગ્નિચિત રોહિલા, સિંધી અને પહાણ આવ્યા,
 “ધણા આરબ પણ ડંકો કરતા આવ્યા. આતાબાઈ પોતાના ભાયાતોને

હલેતા બનરા સામી આધા ફેરા પલે ધરી,
 માઝ હરી હરી કરી માંડીયાં મક્રમ ૭
 ફેવતાં ફેલીતાં જેમ આમ સામાં ઝુંગે દળા,
 હુખે કાળાં મળ નેડાહ બેઘલીયાલ.
 ગહકે સખકાં પંચ દુર ભેર ત્રાજાગળા,
 લડવા વીજળાં ખવાં આંકેવાં કાવ ૮
 ધકે મલકાળા નાળાં ચક્રુ એકે પડી હાક,
 ફોરંગી બિરખા છુટી બહે દીન દીન
 લખેર વખતાવળા ઇન તીર હોર લાગા,
 મીયાં તીન પહોર મોહ માની ગયા મીન. ૯
 ક્રાવે વરાહી સામી અરબાં જીવડી કરે.
 કુવાડી પવગી રીત લપાઈ કુરાવ
 દીયા ને રાજુવા તોય કુંડલા ચીતળ દીયા
 બદી માન તોય પ્રભુ દહી સારી બન ૧૦
 કરી પરવાના એર સરી મોર છપ કીતી.
 પોસ્વાળા ધીર માના પ્રીયે પ્રવીન
 બંકા ફેરિ સખાયતાં દુહરીયા હાકા બાકા
 હુવા સોહામ સુખ તરે રાકા દીણા. ૧૧
 કુપા વાજસુર દાહા બળી રાન બાર કરા
 નાય પેરમરા પેર છતરા નીસાણુ
 બરા બાળે બાળીયારા કાઠીયારા કુખખરા
 દરા બાવા લખા અબનુવરા દાવાયુ. ૧૨
 સતં રતનેરા બાવા અખેરાજ નીર આડે
 રંગડે પરબં કોઠ પાડે દિવા રેશ
 મેરીની મંત્રજ માયા સોવનગી જખા મંડી
 બરી ફતે પાવા ધતાં આયાં વખનેશ. ૧૩

“લઈને તેમની સાથે લડવાને આગળ આવ્યો. ‘બાપી તમે દીક્ર મતલબ માટે
 “આવ્યા છો ! ઘેડે અમાર થાઓ અને લડાઈમાં આવેલ’ પછી તેણે મોરચો,
 “બાપો, તોપની સલામી આપી અને તેને દિલગીરીમાં નાંખ્યો. હુમલે વિચાર્યું
 “કે મને પૈસાના કરતાં વધારે શા મળશે, એટલે રાજડંકો કચ્છા વિના
 “અહીં રાત્રે તે નાઠો. કાઠિયોએ પણ અહિં તહિં કાગડાની પેઠે ન્હાસવા
 “માંડ્યું. મોહોખતખાનનો દીકરો નાઠો, અને તે કિયે રસ્તે નાઠો તેનું પણ
 “તેને લાન રહ્યું નહિ. યવનની પછવાડે આતો પડ્યો. સિંહોરનો ધણી
 “આમળ ધપતો ગાજી ઉઠ્યો કે,—‘મારો ! મારો ! સલાખતખાનની’ આખર
 “ની ખખર લો.’ તે પોતાના દિલથી દોસ્તી દૂર કરીને કાપાયમાન થઈ
 “પાટણ મેલાણ કરીને પડ્યો, તે ગામ રાત્રીના સીમાડયી એક કાચ દૂર
 “હવું ! હરિ ! હરિ ! કહીને તેણે પોતાનું મેલાણ કચ્યું.

“દેવ અને દાનવ લડવાને તૈયાર થયા હોય, તેમ કાળા હાથી અને
 “લાંબી કેશવાળીના ઘોડા ઉભા રહ્યા. પાંચે પ્રકારનાં વાદિત્રોના નાદ થયા
 “લાગ્યા; લડવાને માટે તરવારો, વિજળાની પેઠે ઝણકા લઈ રહી; જાણે
 “છેલ્લો દિવસ આવી પહોંચ્યો હોય તેમ સૌને લાગ્યું; બંદુકોના બડાકા થયા
 “લાગ્યા; હારબંધ આરખોની ટુકડી દીન ? ! દીનના ! પોકાર કરતી આગળ
 “આવી. વખતસિંહનાં યરવીર માણસો જેમ ફાવતું આવે તેમ લડતાં હતાં. એક
 “ધડી થઈ નહિ એટલામાં મિયાં પોતે જ ઉગારવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા;
 “હું કુરાનના સમ ખાઈને કહું છું કે હું કરીને તમારા ઉપર હલ્લો કરીશ
 “નહિ. હું તમને રાજીના, કુંડલા અને ચીતલ આપું છું; પરવરદિગારે તમને
 “આખો દેશ આપ્યો છે ! તેણે પદો લખાવ્યો, અને તેના ઉપર સહિ ચિહ્નો
 “કચ્છો. પોરબંદરનો રાણો જીએજી જેલો હતા તેણે તેને દિમ્મત દેવા માંડી;
 “ખીજ તેની સાથે હતા તે નાહિમત થઈ ગયા હતા. સોરકના સુમેદારને
 “આખર વિનાનો કરી નાંખ્યો. તેની સાથે જેતપુરનો કુપાવત, બાજસર
 “કોટી, અને જસલણનો દાહો એટલા હતા. પીરમ ઉપર જિતનો વાવડો
 “કરકો રહ્યો હતો, તેવી જગ્યાના રાજાની સાથે લડવાનું તેમનું મન થયું.
 “બાપીનું બળ દૂર હતું તો પછી કાડીના બળનું શું ફરેવાનું રહ્યું ? લાવ-
 “સિંહના લંસાજ અને તેનો કુંવર અદ્ભુત કામ કરવાવાળાએ રતનેચ, લાવ
 “અને અખાજની તરવારને ફરી ચળકાટ આપ્યો, આખા દેશમાં કીર્તન

૧ નવાબનો જર્જ. ૨ દીન સખ્તનો અર્થ મુસલમાની ધર્મ અને તે લડતી વેળાએ
 દીન દીન પોગાર કરી લડવેલાઓને યરાતન ચડાવવા વાપરવામાં આવે છે. ૨. ઉ.

“ગવાયાં, આસપાસ રાજ્યોએ સૌનાના વર્ષાદ વરસાબ્યાં વખતેશ જિત
“મેળવીને આનંદભર્યો ઘેર આવ્યો.”

૧ વતુનાગદના નવાળ સાથે વખતસિદ્ધાંત સમાધાન કરી કમુળા પીવાનો ડાયરો
ક્યો હતો. તેમાં નવાળને કેવી રીતે નમવું પડ્યું તેનું રસીકું વર્ણન કરનાર એક લોકગીત
કી ફાઈનસ ગુનરાત્રી સમાના યુસ્વકસંમદમાં અં. ૩૬ અ.માં આવેલું છે, તે નીચે
પ્રમાણે છે:-

(દેહો પાર ખલા પળી કમુળા પીવા પોતાના લસકરમાં ઠાકેરે નવાળને

બાલાવ્યા તેનું ગીત)

મહે પાખરાં ચંચલે દસે નંજા ટાપ ઝલમલે,	
સાખલે મુંગલે આપ્તા ઉપરાં સામંદ,	
સાખલે ડાનલે આયો જમવા પ્રાદેણો શુભો,	
તુંદલે પેંદલે લડે પાંગલો હાંમદ.	૧
સાંભલે આપાજ ઉઠ ખાદ ખાપ વખતેરા,	
આદરો સેતાળ ખાગાં નોતરો અમાપ,	
હાય મુંછે નોખો આપ ચકાવો અખાળ લોહ,	
નશીબ આપરે આયો પ્રાદેણો નવાપ.	૨
ખેતર ચક્ર લીખા લારાં, મુના ધારાં, તોપખાના,	
મેલિ આંતર કલારાં પેસારા પસંદ;	
ધમકારે પાટી અંજ ચોધારાં ચોધારાં ધારા,	
મામસે અખારાનંદ વરસા સમદ્ર.	૩
બલકાક બાલુ લીડે સરધાર ઝલેળીયા,	
માથે ગોલી કલી સાર, હોડેધાર માર,	
કલી નેરો લખા ને વારવાર નાને પાર,	
અહો મનદાર કરે પીસણાં અપાર.	૪
કટારાં કડવા દાય, ઝુઝમલાં ઝુઝમલાં,	
શુભાસેન કલમલાં લીવાલે સમાપ,	
અધાયાં મુગલાં પ્રાયા ગલી કેનવલા બાપા,	
નોતરાંકી બલી રોખા જેરંબલા નાય.	૫
તીરાંસા કત સેતસે લાડુ ગોલી અશી બાલ,	
લાગા બચી પશી બરે ધતરતાં લલ.	
અલે અરે દેનદાર પાણી તસાં તલે આહે,	
મરે લોધડસે ધાન મશી જુ મુગલ.	૬
લોહરાં બપારે લોસે અપસે કટારાં લારાં,	
પહાં ચાને પાન બીડાં પાવડાં અપાર.	
કવિ કહે વારવાર પાંચ સળે નેજાર,	
દાય ધમે કીધી મુંગરા લખાં દનદ.	૭

મહારાવ ગાયકવાડે ફરીને બંડ મચાવ્યું હતું, તેવામાં સન ૧૮૦૩ ના ઓક્ટોબર મહિનાના આરંભમાં બાબાજી આપાજી કાઠિયાવાડમાં મુલ્કગીરી કરવા નીકળ્યો હતો તેના લશ્કરના ઘોડેચારની એક દુકડીને તેને માવરકુંડલા આગળ ભેટો થયો, તેમાં મહારાવનાં માથુસો 'હાથ્યા, અને તેના ખટલો લૂટાયો; એટલે તે ભાવનગર ન્હાણી જઈને વખતસિંહ ગોહિલના આશ્રય માગવા લાગ્યો. પણ વખતસિંહનો વિચાર તેના પક્ષ ખેંચવાનો ન હતો તેથી દ્વારકા કે ભૂજ હોડીમાં બેસીને તેને ન્હાણી જવા દીધો. પરંતુ તેટલામાં તો બે ઈંગ્લિશ હોડિયો લગભગ દુકારી આવી, અને તેના બહાણ ઉપર બે ખુદાર ઠર્યા. તેટલા માટે મહારાવને ફરીને કિનારે આવવું પડ્યું, અને તે ભાવનગર ગત્યો, પણ રાવણે તેને આશ્રય આપવાની ના કહી એટલે ડરી જઈને બે લૂથા એનો દીકરો, પોતાનાં નિશાન, નગારાં, હાથી, ઘોડા, છોડી દઈ નાઠા તે શત્રુજય અથવા પાલીતાણાને કુતરે આવી પહોંચ્યા, ત્યાં સુધી કોઈ ઠેકાણે ઢાળો કર્યો નહિ. ત્યાં માત્ર એક ચાકર સહિત તેઓ કેટલાક દિવસ સુધી ધણા ખરા જૂએ મરતા રહ્યા, એટલામાં પાસે વસનારા લોકોએ તેની બાતબી બાબાજીને આપી. તેઓને લઈ આવવા સાર તેણે ત્રણ કુંતલ ઘોડા સહિત એક સો અશ્વારની દુકડી રવાના કરી. પેલા ત્રણ જણાએ મરી જવાય એવી જૂખની પીડા સહન કરતા હતા, અને સર્વ આશાઓ તેઓએ ગિયી મૂકી હતી, તેથી અશ્વાર જઈ પહોંચ્યા તેમની સામે અટકાવ કર્યો નહિ. તેઓને ગાયકવાડની જાવણીથી થોડે અંતરે આહુવા, એટલે તેમને લેવાને બાબાજીએ સામા આના મોકલ્યા. કડીના હુદિમાન, લોભા, ગોહંગી, અને લામ્બહીણ જગીરદારની ગૂંજરાતમાંના તેના હેલા કેખાવની વેળાએ આવી રિયતિ થઈ. મે મહિનામાં તેને તેના દીકરા ખડે રાવ સહિત બ્રિટિશ સરકારને સ્વાધીન કર્યો. પછી તેને મુંબઈ જઈ જવામાં આવ્યો, ત્યાં તે મરતાં સુધી નજરકેદ રહ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૦૪માં વડોદરા સરકારની મુલ્કગીરી ખડણીનું પતાવી દેવા સાર ભાવનગરના રાવણ પાસે અંતરેજ મરકારનો વડીલ મોકલ્યો, — આ પ્રમાણે કરવાની સલાહ કર્નવ વોકરે ગાયકવાડને આપી હતી અને કેટલીક વાર સુધી વખતસિંહે તે વિષેની વાત સત્કારપૂર્વક સાંભળી હતી

જેઠવા નમાવુ ઝાલા, હાલા તણી જયે ભલિ,
દળાવુ વાધેવા પાડે તલે મક દન
છવતો બે જીને ભલિ આતાજી ન માગે બે,
સાબળે પ્રોદોલો નવુ અલાજી સોવન

પણું પછીથી ધણું કરીને તેના કારભારિયોની સલાહ ઉપર તેણે ફેટલાક દિવસ મુઠી તો વાત ટપ્પે ચડાવી, અને છેવટે આખો ઠરાવ રદ કરી દીધો. નીકાલ થવાની આશાએ આખાજી ફેટલાક દિવસ મુઠી રાવળને સીમાડે વાટ બેઠે રહ્યો હતો, તેને આગરદ મહિનામાં રાવળના દેશમાં પેસવાની અગત્ય પડી. તે સિંહાર ઉપર ચડી આવ્યો, તેના પીઠારિયોએ આસપાસના પ્રદેશની ખરાબી કરી અને ગામડિયા લોકોનાં ઢોર વાળી લઈ ગયા. ગોધા પરગણાની ધરતી ધણું કરીને બ્રિટિશ અને રાવળની સહિયારી હતી, અને તે એક ખીજના ભાગ સાથે એવી મળી ગયેલી હતી કે એક ભાગને નુકસાન કરવામાં આવે તો ખીજને થયા વિના રહે નહિ એમ હતું, તે ઉપરથી આખાજી વખતસિંહને હરકત કરશે નહિ એમ વખતસિંહના સમજવામાં આવ્યું છે એમ કુર્નલ બોકરને લાગ્યું. તે ઉપરથી તે લખે છે કે, “આવા વિચાર ઉપરથી તે ગાદિલ રહે નહિ તથા “ગાયકવાડ સરકારની ચાલતી આવેલી ખંડણી નહિ આપવાને સામા થવાથી “પરગણાને નુકસાન થશે તેનો કંપની સરકારના નુકસાનનો ભાગ તમારી “પાસેથી ભરી લેવામાં આવશે એવી તેને સૂચના આપવાની મને અગત્ય “પડી છે. મારા એ સંદેશનો ઉત્તર હજી લખણ મને મળ્યો નથી, અને “મને લાગે છે કે એથી કરીને કાંઈ સારી અસર થશે, કેમકે તેના કારભારિયો ઉપર તે નારાજ થયો છે, અને તેઓએ તેને બદસલાહ આપી માટે “તેમને દૂર કરવાની ધમકી દીધી છે.”

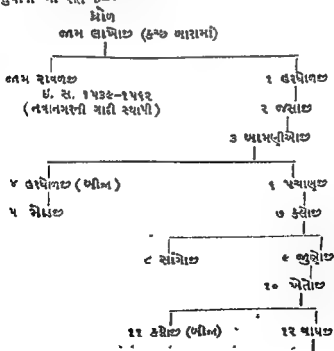
છેવટે ગોઠિલ રાવળે મરાઠાઓના યરવીરપણા કરતાં, બ્રિટિશ સરકારનો ધમકીનો વધારે ડર રાખીને ચાલતા દર પ્રમાણે ત્રણ વર્ષની ખંડણી આખાજીને ચૂકવી આપવાને કબૂલ કર્યું. ગાયકવાડની ફોજ સામે, સિંહારે જયવંતપણે પોતાનું રક્ષણ કર્યું, તે વિષે બાટ લોકો નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે:—

“વડોદરાના બલવાન અને કીર્તિમાન આખાજીના ડંકાનો અવાજ “એવો ઉઠ્યો કે તેથી કરીને આખી પૃથ્વી ગાજી ઉઠી. તેણે પોતાના શત્રુ- “ઓની સામે લડીને તેઓના સીમાડા તોડી નાંખ્યા. વગર દંદાળેલો ચાંબલો “તો કડીવાળો મસ્દાર રાવ હતો. કડી અને વડોદરાના ધણિયોની વચ્ચે “દુરમનાવટ હતી. આખાજી ફોજ કડી ઉપર ચડી તે ટાળે તેના વાવટા “ફરકવા લાગ્યા, અને આકાશ ગરદથી છવાઈ ગયું. આખો કડી ઉપર “અંગરેજ ફોજ લાગ્યો. અગણિત યોદ્ધાઓની ગળ્ગનાઓ ચવા લાગી. તેઓએ “બે ચાર મહિના લગી કડી ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો, છેવટે મસ્દાર “રાવ કડી છાટીને નહાડો. આખાજીે દુર્બલ કડી ઉપર જય મેળવી લીધી,

“તેના સામુ કાઈ લડી શકે એમ રહ્યું નહિ; તેણે કડી સરખો કિલ્લો જલ્દીથી
“લઈ લીધો તેથી સર્વ તેને સલામ કરવાને આબ્યા.

“પાટડીના દેશાઈ કાઈને નમ્યું આપતા ન હતા, તેઓના ઉપર ફોજ
“ચડી. અને તેમની સાથે લડીને એક લાખ રૂપિયા લીધા. રસ્તામાં કાંઈ
“પડ્યું હોય તે કાઈનાથી ઉપાડાય નહિ એવી બાબાની હાક વાગી. જેની
“તેણે કડીની ચાકરી કરી તેવી પાટડીની કરી; મેવાસિયોના તેણે ધણા કિલ્લા
“તોડી પાયા; તેણે જટવાડ અને લતાડ ઉપર ખંડણી બેસારી. બ્યારે
“જે સૂચો કાઈ જગ્યા ઉપર આવે ત્યારે જાણે લૂંટારાઓનું ટોળું તેના
“ઉપર આવી પડ્યું હોય એમ લાગતું. લરકરતેપાર કરીને તે લડવાને ઝાલાવાડ
“આબ્યો. ધ્રાંગધાનો રાજ અરાડસે ગામનો ધણી હતો, તેની પાસેથી
“પ્રથમ તો ખંડણી લઈ લીધી. તેણે વડવાણ દંડું; વાંકાનેર પણ દંડું;
“લિંબડી અને સાયલા દંડાં; તેણે મ્હોંમાગ્યા પ્રમાણે ઉધરાવી લીધું. એ
“મુખાએ આખી ઝાલાવાડને હરાવીને દંડી નાખી; તેણે મોરબીના ધણીને
“દંડો; તેમ જ માળિયા દંડ્યું. નમ્યું આપે નહિ એવા જામને દંડો;

૧ જામના બાવાત ધ્રોળવાળા ઉપર પણ લરકર મયુ હતું ધ્રોળવાળાની વંશાવળી
જાળ મુધીની આ રીતે છે—

"એ સુખાએ ચાર હજાર તાલુકદારોને દંડા. હાલાર તેણે લઈ લીધું; તોપે
 "ચલાવીને જૂનાગઢના નવાબને દંડી લીધો. કાડી લોકોને દંડીને તેમનો દેશ
 "નબજો કરી નાંખ્યો. પોરના ધણી માના જોડવાને તેણે દંડો; તેમ જ
 "ચૂડાસમા દંડું; કાઠનાથી તેના સાચું થવાયું નહિ. આખા સોરઠને દંડીને
 "તે સિદ્ધાર ઉપર ચડ્યો. ફાજ એટલી બધી ચાલી હતી કે પૃથ્વી ધમધમવા
 "લાગી. પાંચ કાસને અંતરે આંખલા આગળ જાવણી નાંખી. તે બોલ્યો
 "૪ 'આતાએ ધણો મુશ્કેલિતી લીધી છે, તેના પ્રમાણમાં મારે એની પાસેથી
 "ધન લેવાનું છે,' અને બાજુએથી તોપો અને બન્દુકો ચાલવા લાગી.
 "જોળિયોનો વર્ષાદ વરસી રહ્યો. મરાઠા ચાકી ગયા; તેમના શરીરમાંથી
 "લોહી બહેવા લાગ્યું; અને તેઓ હિંમત હારી ગયા. ધણા મરાયા, ધણાનાં
 "મસ્તક કપાયાં, ધણાક આંધળા થયા. વખતાના ચોદાઓએ, સાંકળેથી
 "વાધ છૂટે તેમ બાજાની ફાજ લૂંટી લીધી; ધરતી મહાંથી અને માથાથી
 "ઢંકાઈ ગઈ; અને ચારે દિશાએ તેઓએ ન્હાસવા માંડું.

"આખા ઉપર આ આક્રમ, સંવત ૧૮૬૦ (ખ. સ. ૧૮૦૪)માં પડી.
 "પાંચ મહિના સુધી તેને ન્હાસવાનો રસ્તો ચલ્યો નહિ; તેથી એ સુખો બહુ
 "દુઃખી થયો. ખેડણી ઉધરાવાનું તો એ ક્યાંય જૂલી ગયો; અને હવે ન્હાસવા
 "વિધેના સર્વ વિચાર કરવા લાગ્યો. તે તંજુમાં ભરાઈને પોતાનું મ્હોં સંતાડી
 "રહ્યો. પછી જ્યારે તેણે ભરપાયાની ખોંચ કરી આપી ત્યારે તેને જવાની

૧૩ જયસિદ્ધ

૧૪ ભુલોલ (ખીમ)

૧૫ નાચોલ

૧૬ મોડલ

૧૭ ભૂપતસિદ્ધ

૧૮ જયાસદ (ખીમ)

૧૯ હરિસિદ્ધ

૨૦ દોલતસિદ્ધ

મોજના તાબામાં ૪૦૦ ચોરસ મેડ જમીન, ૬૧ ગામ, આસરે ૨૨,૦૦૦ માણસની
 વસ્તી અને વાર્ષિક કપલ સવા લાખ રૂપિયાની સુમારે છે. તેમાંથી ગાયકવાડ અને
 જૂનાગઢને મળી કુલ રૂ. ૧૦,૨૩૧ આપે છે. ઠાકોર સાહેબને નવતોપનું માન છે. ર. ઉ.

“આતા મળી. જાવના પોત્રે જે જે દરખાસ્તો કરી તે તે તેણે કબૂલ કરી;
 “તે દંડ ઉધરાવાને આજ્યો, પણ ઉલટો દડ આપવો પશો એવો એક માધાનો
 “તેને મળ્યો, કેમકે અઢી લાખ તેને લઈ જતા પૂરા પાચ બેઠા””

૧ આ રસબર પ્રસંગને વર્ણવનાર લેખનીત શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી મંથાના હસ્ત
 લિખિત પુસ્તકના સંમદમાં આ ૩૪ છંદ મા આપેલું છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

ગામ કડીથી ખાખાછનું લક્ષર આવુ તેની સાથે લડાઈનું મીઠ

જાણે સાળધી પ્રથમી ચક્ષા બાળે ભેસ વાગવા
 બલકમી જરાળે વડોદે અના વાદ
 મવાળે દોખીયા તણી પડી બાળે બધી મીણ,
 ગાડી ખબ કડી રાળે મલારા અપાઢા ૧
 પડી નાગી કડી સાથે આવતી બડોદા પતિ
 ફોલ ખાખા તણી ચડી નીરાણા ફટક
 જમી દૂક પડી ખેલ ગાડી અસમાન ભતી,
 કડી માયે લાયો બાળો વિલાતી કટક ૨
 હલકે અતામા સેનશર બીરા બાળે હાક,
 માસ દોનુ ચાર લાગા તોણુ તણા માર,
 ન ટકે મલારા પાપ ધન્યા કાગા મોર નોર,
 મેલી કડી પડી બાચા હપડે મલાર ૩
 નિતીયો અનમ કડી ચડી ખબ બાળે જીલ
 સામ કુન લડી રાકે કરે કે સવામ
 કડી જસા કોઠ બાળે ચડી ચોઠ હાય કીધા
 કીધા પાટડી કેસરે ફોલ કામ કામ ૪
 અનમી દેસાઈ હુતા પાટડીકે પીઠ આવુ
 લડી લડી જમે લાગી લાગુ મોઢે લીધ
 પડી કા હઠાવે નાહી અસી સાખ આવી પડી
 કડી રીત ભેસી ભેગી પાટડીએ કીધ ૫
 કોઠ મેવણીકા પાડે વખડે બલડે કીધા
 લીધા જતવાડ દેડે સાળધી લતાડ
 ધાડ ધાડ થીઓ શુભો ગઢે કટિ પડી પાહ
 વઢે વાહુ ચઢે સેન આયા અલાવાડ ૬
 કાંચધરા દેડે પેવા અદારસો તણા ધણી
 નસા વઢવાણ દેડે, દેડે વાંકાનેર,
 લીંબડી શાયલા દેડે મોય માળી જમે લીધ
 અલાવાડ દડી શુભે કીધી નેર નેર ૭
 દેડે મોરબી, કોસાચ માલીયા સહિત દેડે
 અનમી જામકો કામ દેડે સો અખાળ

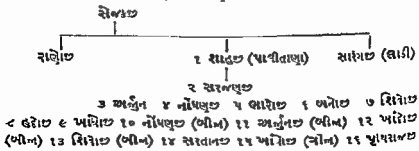
કર્નલ વોકર ક્રાઈયાવાડમાં આવ્યો ત્યારે, ભાવનગરના રાવળે મહુવા અને તલામનાં બંદરો, અને આગળ લખેલાં છે તે પરગણાં સિવાય તેણે બધું કરીને આખા વાલાકમાં, અને સાવર કુંડલાના પરગણામાં તથા ખીછા છૂટી છવાઈ, જગ્યાઓમાં પોતાની સત્તા ચલાવી હતી. પ્રજાને જંપવાવારે આવ્યો ન હતો, તેથી, તેની જગે પૂરેપૂરી ઉધરાવી લેવાતી નહિ, તથા

હજારા સીંચારાં હંડે વાલીયો હાલાર હોયે
નસાં પાર ગોલે હંડે, જુનાંકા નવાળ. ૮
ઝાડીયોકા દેરા હંડે, બાધા પેસ પેસ કીધા,
મયમ કુરેસ દીધા હંડે સારાપોર.
સામા, હાલા, જાલા, માણા, જેઠવાન મંડીરાખ્યા,
સાખધી દેરાઈ દડી નોંધાણા શીઓર. ૯
હલખસે મયવી પીઠ અસા, સેન આયા હળી,
પાંચ કોસો પાડી કીધા આંખલે પડાવ.
દેરા ધણા ખાસે અઠતો તેના જુવા માંતું દામ,
આય મહુવા તેણુ તેણેંકા અડાવ. ૧૦
હંડે અપાર નાડાં, નંભ્યાં કાંડે એમ,
ધંડે ઘણાં અસી જસી અંધધાર.
બંડે કંડે તાં તો સાળખાં મરેકા ખેડા,
આવતા હંડે પુર રગ તાં અપાર. ૧૧
કાંકાંકા ગાંઠ જુકા, કે કચ્ચા આવડ કુકા,
કે મરેકા શીશ ફટા બચુટા કરે.
વખતકા જુટા જોધ હુટા સેન ખાવા વાલા,
ભણ કે સકસે સિંહ વાજરા જરર. ૧૨
હંડે મરેકાના તુંડ ધંડે સ્ત્રી દીધા,
જુજુવા બંગાણુ પકા, દો દો વઢિ નય.
નેજ સેન માકા અંડે કે કચ્ચા મોહકા નાકા,
માકા દીઠ ખાળા વાળા દુવા સાકા માંચ ૧૩
પાચ માસ નવા નાધો કુખો ધણો દુધારા પુરે,
જમે તણી આસા છંડે નવા દે તો નય.
પાળો નવે કાની પાચ છાકરિ લાકડો પેડા
મોટો વાસ કરે જોડા ખાળો દેરા માંચ ૧૪
નવા આવી દોજ તારે ફારકી દીધી નરે
વસવા દરા વણી છમે દીધી સીધી બાળ.
દેરા દેવા આવી તાં તો સામે પોતે પાચે દેરા,
લાળ ચડી કાંચો વાંતો વાંચો પાંચ લાળ. ૧૫

કાઠિયોની સામે થવાને તેને ફોજ વધારવી પડી હતી, તેથી તે ધણો દેવામાં આવી પડેલો ગણાતો હતો. તેના લશ્કરમાં પાંચસે આરબ અને બે હજાર પાંચસે સિંધીનું પાલદલ તથા સુમારે પાંચસે જાથુના રાખેલા ઘોડેસ્વાર હતા. તે સિવાય ગોહિલ વંશના તેના ભાયાતોનાં ગામોમાંથી ત્રણ હજાર રજપૂત અશ્વાર એકઠા કરી શકે એમ હતું; અને લૂંટફાટ કરવાની ચડાઈમાં લડતાં કરતાં આવડે નહિ એવા પણ કામમાં લાગી શકે તેવા બે હજાર પાંચસે વણકરોનો તે જમાવ કરી શકે તેમ હતું. તેણે વળી, તેવામાં ધોળકાના પરમાર કુસબાતી બાવામિયાના સૌ અશ્વાર રાખ્યા હતા. તેને બદલે તેને તેના પૂર્વજના તાબાનું બોટાદ કરીને રાણપુર પરગણાનું ગામ જે કારી બોટાના મુખ્ય સ્થાન જસદણની સામી બાજુએ છે તે આપ્યું હતું. ગોધા શહેર મોગસોનું બંદર હતું, તેથી ખંભાતના તાબામાં હતું. તે બાર ફહેવાનું હતું અને તેનો અર્થ બદરના જેવો જ ધણું કરીને યાવ છે, પણ વિશેરે કરીને તેના તાબામાં તેના સીમાડાની જમીન આવેલી હતી. ગાયકવાડ અને પૈશ્વા વચ્ચે ગૂજરાતની બેચણ યર્ષ ત્યારે, ગોધાનું બાર પૈશ્વાના હાથમાં આવ્યું, અને બાકી રહેલી ગોહિલવાડની મુલકગીરી ખંડણી ગાયકવાડને લેવાની કરી. પણ પછીથી તે બધું બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં ગયું.

ગોહિલ વંશના રજપૂતોના હાથમાં બધાં મળીને આઠસે ગામ હતાં, તેમાંથી, આશરે હસે ને પચાસ વખતસિંહના તાબામાં હતાં, ઠાકોરોએ લઈ કરીને દુર્ગમ જગ્યાએ પોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું હતું, અને ફેટલાકે તો પતથરના મ્હોટા કિલ્લા બાંધ્યા હતા, પણ તેના ઉપર જોઇયે તેટલી તોપો રાખી ન હતી. તેમજ, રક્ષણ કરવાને બીજાં પૂરતાં સાધન પણ રાખ્યાં ન હતાં. એ રજપૂતોની ન્હાના વંશની શાખાઓ યર્ષ છે તેમાં વળા, લાડી, અને પાલિતાણીની મુખ્ય છે. વળાની શાખાએ શીલાદિત્યના

૧ ખાતીતાણ

ગ્રામીન નગરના ખરેખરા પોતાની સ્થાપના કરી છે, તેના મૂળ પુરુષ, ભાવનગરની સ્થાપના કરનાર ભાવસિંહ રાવળનો બીજો પુત્ર વીસોભાઈ^૧

૧૭ નોંધણી (બીજી) ૧૮ સરતાનજી (બીજી)

૧૮ ઉત્તમજી ઇ સ ૧૭૬૬-૧૮૨૦

૨૦ આધોજી (ચાચા) ઇ સ ૧૮૨૦-૧૮૪૦

૨૧ નોંધણી (ચાચા) ઇ સ ૧૮૪૦-૧૮૬૦

૨૨ અતાર્થસિંહજી ઇ સ ૧૮૬૦-૧૮૬૦

૨૩ સુરસિંહજી ઇ સ ૧૮૬૦-૧૮૮૦

૨૪ આનસિંહજી

સામત સિંહજી

પાલીતાણાના તાબામાં ૩૦૫ ચોરસ મેલ જમીન, ૧૦૦ ગામ, પચાસ દબર માણસની વસ્તી, વાર્ષિક હુપત આશરે પાંચ લાખ રૂપિયાની જ તેમણી આવકમાં ને જીનામદને રૂ ૧૦,૩૬૪ આપે છે કહેવાર સાહેબને નવ તોપડુ માન છે

૧ વળા

૧૮ ભાવસિંહજી ભાવનગર ઇ સ ૧૭૦૩-૧૭૬૪

૨૦ અખેરાજી (બીજી)
(ભાવનગર)

૧ વીસાજી

(વળા) ઇ સ ૧૭૬૪-૧૭૭૪

૨ નથુભાઈ ઇ સ ૧૭૭૪-૧૭૮૮

૩ અદાભાઈ^૨ ઇ સ ૧૭૮૮-૧૮૧૪

૪ હરભજી ઇ સ ૧૮૧૪-૧૮૩૮

૫ દોવતસિંહજી ઇ સ ૧૮૩૮-૧૮૪૦

૬ અધાભાઈ ઇ સ ૧૮૪૦-૧૮૫૩

૭ પૃથ્વિરાજી ઇ સ ૧૮૫૩-૧૮૬૦

૮ મેધરાજી ઇ સ ૧૮૬૦-૧૮૭૫

૯ વજતસિંહજી ૧૮૭૫ માં ગદિયે બેઠા છે

• એ અધાભાઈને એ બાઈ દત્તા એક પાતાભાઈ, નેને દરેક વરેદે ૨૪ ગામ મળ્યા અને બીજા અદાભાઈને માનપુર, રતપુર ને પીપળ એ ત્રણ ગામ મળ્યા અદાભાઈના દીપસિંહજી, પછી સુભાનસિંહજી થયા અને સુભાનસિંહજીના કુમાર આનસિંહજી દાવ દાનપુરમાં ગાળી ઉપર છે

કાઠિયોની સામે થવાને તેને ફોજ વધારતી પડી હતી, તેથી તે બહોટ દેવામાં આવી પડેલા ગણાતો હતો. તેના લશ્કરમાં પાંચસે આરબ અને બે હજાર પાંચસે સિંધીનું પાયદલ તથા સુમારે પાંચસે જાથુના રાખેલા ઘોડેસ્વાર હતા. તે સિવાય ગોહિલ વસના તેના બાપાતોનાં ગામોમાંથી ત્રણ હજાર રજપૂત અશ્વાર એકઠા કરી શકે એમ હતું; અને લૂંટફાટ કરવાની યાત્રામાં લડતાં કરતાં આવડે નહિ એવા પણ કામમાં લાગી શકે તેવા બે હજાર પાંચસે વણકરોનો તે જમાવ કરી શકે તેમ હતું. તેણે વળી, તેવામાં ધોળકાના પરમાર કસબાતી બાવામિયાના સા અશ્વાર રાખ્યા હતા. તેને બદલે તેને તેના પૂર્વજના તાબાનું બોટાદ કરીને રાણપુર પરગણાનું નામ જે કાઠી લેઢિાના મુખ્ય સ્થાન જસદણની સામી બાજુએ છે તે આપ્યું હતું. ગોધા શહેર મોગસાનું બંદર હતું, તેથી ખંભાતના તાબામાં હતું. તે બાર ફહેવાતુ હતું અને તેનો અર્થ બદરના જેવો જ ધણું કરીને ચાલે છે, પણ વિશેષ કરીને તેના તાબામાં તેના સીમાડાની જમીન આવેલી હતી. ગાયકવાડ અને પેશ્વા વચ્ચે ગૂજરાતની બહેચણ યર્ષ ત્યારે, ગોધાનું બારું પેશ્વાના હાથમાં આવ્યું, અને બાકી રહેલી ગોહિલવાડની મુલ્કગીરી ખંડણી ગાયકવાડને લેવાની હતી. પણ પછીથી તે બધું બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં ગયું.

ગોહિલ વંશના રજપૂતોના હાથમાં બધાં મળીને આઠસો ગામ હતાં, તેમાંથી, આશરે હસો ને પચાસ વખતસિંહના તાબામાં હતાં, કાઠિયોએ ધણું કરીને દુર્ગમ જગ્યાએ પોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું હતું, અને કેટલાકે તો પત્થરના મોટા કિલ્લા બાંધ્યા હતા, પણ તેના ઉપર જોઇયે તેટલી તોપો રાખી ન હતી. તેમ જ, રક્ષણ કરવાને બીજાં પૂરતાં સાધન પણ રાખ્યાં ન હતાં. એ રજપૂતોની ન્હાના વસતી સાખાઓ યર્ષ છે તેમાં વળા, લાઠી, અને ખાલિતાણાની મુખ્ય છે. વળાની સાખાએ શીસાદિત્યના

૧ ખાલીતાણા

સેનકચ

રાણોજ

૧ રાહજ (ખાલીતાણા)

સારંગજ (લાડી)

૨ સરજણજ

૩ અર્જુન ૪ નોંધણજ ૫ બારોજ ૬ બનોજ ૭ સિવોજ

૮ હરોજ ૯ ખણોજ ૧૦ નોંધણજ (બી.બી.) ૧૧ અર્જુનજ (બી.બી.) ૧૨ ખારોજ (બી.બી.) ૧૩ સિવોજ (બી.બી.) ૧૪ સરતાનજ ૧૫ ખણોજ (બી.બી.) ૧૬ પૂાપરાજ

સુરસિંહ થયો. તેને સ્વાધીન તેના અસલના ગરાસ પૈકી માત્ર પાંચ ગામ રહ્યાં. દામાણ ગાયકવાડના વારામાં લાંબો લાખાણ કરીને ઠાકોર હતો. તેણે પોતાની પુત્રી દામાણ બહેરે પરણાવી, તેથી જ કરીને આ શાખાનો પૂરો નાશ થતો અટકી ગયો છે. આ સંબંધ થયો તેથી લાકીના ગોહિલોને વડોદરા સરકારનો આશ્રય મળ્યો અને મુલકગીરી ખંડણી બીજા પાસેથી લેવામાં આવતી તે તેને માફ કરી હતી, પણ ગાયકવાડનું ઉપરીપણું માન્ય રાખવાને માટે પ્રતિવર્ષે એક ઘોડો આપતા હતા. ગોહિલપુત્રીની ખેરામણીમાં અમકા પરગણું આપ્યું હતું તે મરાઠા વરને નામે પછવાડેથી દામનગર ફહેવાયું.

અમે જે તાલુકાઓ વિષે લખ્યું છે તે સિવાય, કર્નલ વોકરના કાઠિયાવાડના હરાવમાં બીજા ઘણા રજપૂત તાલુકાઓ આવી ગયા છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને કચ્છના જાડેમ^૧ રજપૂતોની શાખા છે, પણ તેમના વિષેનું મૂળ સાહિત્ય અમને મળ્યું નથી, તેમ જ અમારા લખાણની વાત સાથે તેઓના કારભારનો કશો સંબંધ આવી લાગ્યો નથી, માટે તેમના વિષે અમે ફક્ત લખતા નથી.

પ્રકરણ ૮ મું

બહુચરાણ-ચુંવાળ^૨

આરાસુરી (અંબા) માતા કરતાં દેવી શ્રી બહુચરાણ બહુ આધુનિક છે, તો પણ તેના કરતાં તેનો મહિમા કાંઈ ઓછો નથી, અને આરાસુરી માતા સાથે કાંતાના પરમારોનો સંબંધ જેમ છૂટો પાડી શકાય એમ નથી, તેમ જ બહુચરાણ સાથેનો ચુંવાળ રજપૂતોનો સંબંધ જૂદો કરી શકાય એવો નથી.

૧ જાડેમ રજપૂતોમાં કચ્છના મહા “શાવ” મુખ્ય છે અને તેમના બાધ્યાત ધણા છે. કાઠિયાવાડમાં હાલાર અને મચ્છુકાંડો જાડેમોનો છે. કાઠિયાવાડમાં જાડેમ-શાવ, ઠાકોર, અને તાલિકદારનાં નીચે લખ્યાં સંસ્થાન છે:—

૧ નવાનગર (જામનગર), ૨ મોરબી, ૩ કોળ, ૪ રાજકોટ, ૫ ગોંડલ, ૬ વીર-પુર, ૭ કોડડા-(સાંઘાણી) ૮ મણિયા, ૯ મેગણી, ૧૦ ગવરીડ, ૧૧ પાળ, ૧૨ ધડકા, ૧૩ જાળિયા (દેવાણી), ૧૪ ભાડવા, ૧૫ રાજપરા, ૧૬ કોડારિયા, ૧૭ શાપર, ૧૮ લોપીકા, ૧૯ વડાલી, ૨૦ ખીરસરા, ૨૧ સીસાંત ચાંડલી, ૨૨ વીર-વાલ, ૨૩ કાઠીઆણી, ૨૪ જોવા, ૨૫ કોડડા-(નાયાણી), ૨૬ દ્રાક્ષ, ૨૭ સાતોદડ વાવડી અને ૨૮ મૂલી લાડેરી. તે સિવાય પાવનપુર એજન્સીમાં સાંતલપુર છે. તેના તાબામાં ૪૪૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૩ ગામ, આસપે અઢાર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ૭૫૪ સુમારે પાંચીસ હજાર રૂપિયાની છે.

૨ “ચુંવાળ બહુચર બાળી બેવાને જાયે” વક્ત્ર બહુ

એક દંતકથા એવી છે કે, ચારણોની કેટલીક સ્ત્રિયો શલખનપુરથી^૧ નીકળીને તેની પાસે એક ગામ હતું ત્યાં જતી હતી, તેવામાં કોળિયો તેમની ઉપર દૂટી પડ્યા, અને તેઓને લૂંટી લીધી. તેમનામાં એક સ્ત્રી બહુચરા કરીને હતી, તેણે, પોતાની રહેનાતમાં એક છોકરો હતો તેની પાસેથી તરવાર ખુંચાવી લઈને પોતાનાં બન્ને સ્તન કાપી નાખ્યાં, ને તરત જ મરણ પામી. તેની બે બહેનો ખૂત અને બલાલ કરીને હતી તેઓએ પણ આપઘાત કર્યો. પછી ત્રણે જણિયો દેવી યર્ધ તેમાંથી શ્રી બહુચરાજીની સ્થાપના સુંવાળમાં યર્ધ; ખૂન માતાની, કોંડની પાસે અરજણ છે ત્યાં યર્ધ; અને બલાલ દેવીની, સિંહોરની દક્ષિણમાં પંદર માર્ગલ ઉપર આખલકું છે, ત્યાં યર્ધ.

જે ઠેકાણે બહુચરાજીનો કાળ થયો તે ઠેકાણે સંકુ આકારની પથ્થરની ખાંખી કરી. સાર પછી તે ઠેકાણે ન્હાતું દેડે કર્યું, તે હજી લગણ છે. ખેલાની પાસે એક બીજું દેડે તેનાથી જરા મોટું બંધાવેલું છે, ને તેની સામી બાજુએ છેક પાસે છે તેથી ખેલા દેરાનું બારણું ધણું ખરું ટંકાર્ધ ગયું છે. ખેલું દેવાલય સલખર રાજાએ બંધાવેલું કહેવાય છે, તે કાર્ધકંપી ક્ષદાસી પુરૂષ હોય એમ ખુલ્લી રીતે જણાય છે. અને બીજું મરાઠા કુડનવીસે બંધાવેલું કહેવાય છે. એ દેવાલયોની પાસે, પણ બીજી બાજુ બણી, એક મોટું દેવાલય છે. તેને એક ક્ષિપર, અને બે ધુમટ છે. તે દેડે સન ૧૭૮૩માં માટા દામાજીનો ન્હાનો કુમાર અને કુતોસિંહનો ભાઈ માનાજીરાવ^૨ ગાયકવાડ હતો તેણે બંધાવ્યું છે. એ દેવાલયની સામે એક અમિતુંડ છે, તેની પછી એક ચાચર છે તેના ઉપર પ્રાણિયેતું બલિદાન આપવામાં આવે છે. દેરાની આસપાસ માત્રાણુ લોકોને ઉતરવાને સાર કેટલાંક ધર છે, અને ખૂબપાનો તથા બીજો જોષિતા પરચૂરણ સરસામાન વેચવામુકવાનાં હારબંધ ઠેકાણાં છે. એક ખૂણામાં અષ્ટકોણની બે માળની દીપમાળા છે અને તે ઉપર ખુલ્લી ધુમટ છે, તે તેહેવારને દિવસે દીપકથી ચણુગારવામાં આવે છે સારે ઝગઝગાટ યર્ધ રહે છે. દેવાલયોની અને તેઓના સંજમની ધમારતોની આસપાસ કોટ બાંધી લીધેલો છે. તેને બન્દુકો ફેડવાને સાર કોચિકાં મુકેલાં છે તથા ચારે ખૂણે ગોળાકાર ચાર સુરજ છે. કોટને ત્રણ દરવાજા છે, તે માંહેલો મુખ્ય છે તે ચોખૂણુ સુરજમાં છે તે ઉપર મોડો છે તેના ઉપર નોખત અને બીજાં વાદિત રહે છે. સુરજ ઉપર અગારી છે તે ઉપરથી ખુલ્લી સપાટ પ્રદેશ ઉપર ચોગરદમ નજર પહોંચી વળે છે, અને ઝાડની ધટામાં આવેલાં એવાં ગામમાંથી એ પ્રદેશ ભરચક દેખાય છે.

૧ “શલખનપુર સારી મા બહુચરી” ચર્ચતબ છદ્ ૨ સવખન=સવણ
એણું નામ હતો. ૨. ઉ. ૩ અંગરેજ પુસ્તકમાં અરનેજ નામ છે.

તેમાં ચન્દ્ર, પંચાસર, અને વનોદ જે અણુહિલવાડના પ્લેલા રાજની વાત રમરણ કરાવે છે તે, તથા વાધેલ જે રજપૂતોની છેલ્લી થયેલી શાખાવાળાં ઓનું પાલણું છે તે, તથા કુંજસાગર જે તેની ખરેખરી વેળાના દખ્ખાનાં રાજકીય ખંડેર સહિત રહેલું છે તે, આ ઠેકાણેથી લક્ષમાં આણી શકાય છે. શકખનપુર સમીપમાં છે, અને તે કરતાં બહુ સમીપમાં એક નેસ છે, તે માતાજીને નામેનામ બેહેચર નેસ ફહેવાય છે. કાટની આસપાસ બાવળ અને ખીજાં એવાં જ આછાં પલ્લવવાળાં ઝાડની વાડ બની રહી છે. કાટની બહાર એક ન્હાનું ચોખંડુ તલાવ છે તે “માન સરોવર” ફહેવાય છે, તેના પાણીથી આશ્ચર્યકારક રીતે રાગની નિવૃત્તિ થયેલી છે તેથી તેના મહિમા વધ્યો છે, માન સરોવરની પાસે ખીજાં, એ કરતાં મ્હોટાં તલાવ છે પણ તેઓના મહિમા એના કરતાં ઓછો છે.

અમદાવાદમાં મેત્રાડો બાહ્યણ વલ્લભ ભદ્ર ચર્ચ ગયો. તેણે ૪૦ સ. ૧૭૪૪ માં બહુચરાણની ધણી ગરબિયો બનાવી, તે સર્વ ઐકડી કરવાથી બહુચરાણ પુરાણ થાય છે ને તેના થોડો કરીને બહુચરાણનો મહિમા ધણ કરીને ચાલેલો ફહેવાય છે. બહુચરાણનો તે દુર્ગા રપે ગુણ ગાય છે, પણ બહુચરાણનું નામ તેને આ વિના ખીજા પ્રસંગે લાગુ પાડવામાં આવ્યું નથી. ગૂજરાતમાં શ્રી બહુચરાણનાં દેરા જુદે જુદે ઠેકાણે ધણાક બંધાર્યા છે તેમાં તેની મૂર્તિનું સ્થાપન નથી, પણ હિંગતો સૂર્ય સામે આવે એવી રીતના તાકામાં આંગી બેસાડવામાં આવે છે. તવરાત્રી અને ખીજા હેવારને દિવસે કાળિયો અને ખીજા લોકો, જ્યારે તેનાં છોકરાં અને મિત્રોને માથે માતની ધાસ્તી રાખવામાં આવે છે ત્યારે તેના નિવારણાર્થે સાધારણ હોમહવનની સાથે બકરાનો કે પાડાનો ભોગ આપે છે. આ ભોગ મ્હોટા દેરાની સામે ચાચર છે તેના ઉપર ખુદી જગ્યાએ આપવામાં આવે છે. ખીજા વેળાએ રજપૂતો, કાળિયો અને ખીજા લોકો ચાસન રીતે દાર અને માંસનુ ખલિદાન બહુચરાણને આપે છે, અને બાહ્યણ તથા વાણિયા જે વામ માર્ગમાં હોય છે ને રાકિતપૂજા કરે છે, તેઓ રાત્રિની વેળાએ છાની રીતે આપે છે. આ નેવેલ માતાને ધરાવ્યા પછી તેઓ આરોગી જાય છે. બાહ્યણ અને વાણિયાઓ પણ માતાને જીવતા ફૂંડા ચડાવે છે. તેથી તેઓની સંખ્યા ધણી વધી પડે છે અને દેરાની આસપાસ જગ્યા કરે છે. આ ફૂંડા માંહેલા એકની વાત એવી ચાલી ■ કે એક હિમ્મતવાન મુસલમાન હતો તેણે તેને તળી ખાધો પણ પછી તેનું પેટ ફાડીને તે જીવતો બાહાર નીકળ્યો.

સોરઠિયો દુહો.

“કુકડિયા બોજન ક્રિયા, તળિયા તેલ તાય.

“એજાના ઘટ માંય, તે બાલાબ્યા બેચરા.”

એ ઉપરથી, કાઈ માણસ બીજાનું દહેણું આપે નહિ ત્યારે ગૃહસ્થ-
માં કહેવત આસે છે કે, “એજે તને બહુચરાજીના કૂકડાની પેઠે યર્ષ પડતું.”
આંધળા, લૂલા અને બીજા ઝોડીલા લોકો, નેમ જ જેઓને દીકરાની કે
બીજા કથાની આશા હોય એવા લોકો બહુચરાજીની બાધા રાખે છે, તેઓ
માતાને પારે ભય છે અને માન સરોવર ઉપર લાંઘવા બેસે છે અને તેઓની
પ્રત્યે પૂર્ણ ધવા વિધેનું માતાએ વરદાન આપ્યું એવું સાંભળ્યાની કલ્પના
મનમાં ઉતરે છે ત્યારે જ ત્યાંથી ઉઠીને ઘેર પાછા ભય છે. બહુચરાજિયે જોને
દીકરો આપ્યો હોય છે તેનું નામ તેના બદલામાં બેહેચર પાડે છે; જોન ધર્મ
માનનારા માણસો પણ બહુચરાજીની બાધા રાખે છે.

આ માતાના પૂજારી બ્રાહ્મણ લોકો છે, પણ વાળં વગાડનારા અને
બીજા આકર યુસલમાન ભતિના છે. દેરામાં જે ઉપજ આવે છે તેના ધણી
કમાણિયા છે, તેઓ સ્ત્રી, પુરુષ, ન્હાનાં, મોટાં બધાં મળીને સો છે, અને
તેમને માતાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, એવું તેઓ માને છે. તેઓ બહુચરાજીની
પૂજા કરે છે અને ત્રિશૂળ હાથમાં લઈને ફરે છે, તથાપિ તેઓ યુસલમાન
ધર્મ પાળે છે અને અધાઉદીને જોરલુલમથી અમને વટાવ્યા છે એવું કહે
છે. જે હલકી ભતની બેટ હોય છે તે જ કમાણિયાઓને મળે છે; જે વધારે
મૂલ્યવાન હોય છે તે, દેરાના ખર્ચને સાર ગાયકવાડ સરકારની કેમ્પરેખ તળે
રાખવામાં આવે છે, આમ છતાં પણ, માતાની પાસે એક કાલરી ગામ છે,
ત્યાંના રજપૂત જમીદારો કમાણિયાઓનો હક્ક લેવાય છે તેમાંથી તેમને
જે ભાગ મળે છે તેના ઉપર પણ દાવો ઉઠાવે છે. થોડાં વર્ષ ઉપર એ સિક્કા
મહિલા આશરે ચાળીસ જણા એકઠા થઈને બહુચરાજીના કાટને ત્રણે દર-
વાજે થઈને મહિ પેશી ગયા અને તેમના જોવામાં જેટલા કમાણિયા આવ્યા
તેમને ઠલ કરી નાંખ્યા. ખુની લોકો તે વેળાએ ન્હાશી મયા ત્યાર પછી
દશ કમાણિયાઓને બહુચરાજીના દરવાજા આગળ ડાટવામાં આવ્યા. કમા-
ણિયા કરતાં પણ છેક હલકા શ્રી બહુચરાજીની સેવામાં રહે છે, તેઓ પાવૈયા
કહેવાય છે અને લોકમાં ચાલે છે તે વાત સાચી હોય તો અસ્વાભાવિક બધ-
વાર તેઓ કરે છે. તેઓ બાવડિયોનો પોચાક મ્હેરીને માથે પુરપના જેવી
પાધડી પહેરે છે. તેમની સંખ્યા આશરે ચારસોની થાય છે, તેમાંથી અર્ધી તો
હલવદ પાસે ટીકર ગામ છે સી રહે છે, અને બીજા હિન્દુ તથા યુસલમાન

બીજારિયો બીવરાવીને તથા પજવણી કરીને જેમ બીજા માગે છે તેમ તેમના માંહેલા બાકી રહેલા પશુ દેશમાં બટકીને બીજા માગતા રહે છે. કેટલાક પાંચે પાસે બહુ પૈસો હોય છે એવું સર્વે લોકો રહે છે.

બહુચરાજના દેરાથી થોડા માર્ગેને છેટે દેતરોજ કરીને એક ગામ છે, તે સુંવાળના મધ્ય ભાગમાં છે. આ ઠંકણે એ દેવીનું એક બીજું દેવું છે તે અસલ જ એમ કેટલાએક માને છે. તે તેની પાસેના કોણી ઠાકરડાની કુળ-દેવી છે; ત્યાં નવરાત્રીને આગલે દહાડે આજલગી મેળો ભરાતો હતો અને ઠાકરડા એકઠા થઈને માતાને તેજ પાડતો ભોગ આપતા હતા. જંગલી ઠાકરો આ વેળાએ દાર પીને ચકચૂર હતા તેને લીધે કબ્રિયા ઉઠવાથી છેવટે લોકોની ઓળો ઉડતી હતી, તેથી થોડા દિવસથી હવે દેતરોજના માતાનો મેળો ભરાવા હતા નથી, તો પશુ તે દહાડો આવે છે ત્યારે ઠાકરડા દેતરોજની સીમમાં જૂઠા જૂઠા પડીને જાય છે અને અંકેકો જશુ બહુચરાજને પાડતો ભોગ આપે છે.

દેતરોજના કુળવાળાની સાથે સોલંકી રાજવંશના ધરની શાખાના મુખીનો સંબંધ થયો હતો એવું સુંવાળના દસોંઠી ભાટ રહે છે. પશુ તે કપારે થયો હતો તે જાણવામાં આવ્યું નથી. તેના વંશજ, કાળિયોની સાથે મળી ગયા, અને તેઓ માંહેલો એક કાનજી જે રાતના ઉપર નામથી ઓળખાતો હતો તેને તાબે સુંવાળીસ ગામ હતાં તે ઉપરથી “સુંવાળ” રહેવાય છે.^૧

૧ આ રજપૂત ઠાકરો, અસલી વંશની ભત્રિયો માથે નાયક થઈને રકઠલગંડની હાથકાળાની ભત્રિયોના પરદેશી નાયકોને બરાબર મળતા આવે છે. “હાથકાળાની ભત્રિયોના ઉપર સરદારી ચલાવનાર મદાન કુટુંબના મૂળનું સોમન બહુ પ્રાચીન “સમયથી કરતાં તેઓ બહુ કરીને દુરોગિક ભત્રિયા હતા એમ માલમ પડે છે, એ વાત “લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. અચારંગેનદ, અચારંગેનદ, અને અચારંગેનદના ભગીરદાર “નારંગેનદના લોકોના હતા. ક્રેડર, ગાર્ડન, કયામખેલ, કયુમિન અને બીજા ધણીક “નારંગેનદ હતા. એમ જણાય છે કે સેલ્ટિક લોકો અનુગામી તરીકે, જેવા ખંડીલા, શરા, “અને સહનરીલ હતા તે પ્રમાણે તેમના ઉપર ઉપરી તરીકે કેટલાક પૂર્વ ભણીની “ભત્રિયા લોકોની જે, જેઓ નિયમમાં રાખવાને અને હુકમ ચલાવવાને વધારે યોગ્ય “હતા એવા ભત્રિયા લોકોમાંના નાયકની તેમને અગત્ય હતી. એ સિવાય ગાર્ડનો અને “ક્રેડરોની બાબતમાં એમ થયું કે તે ભત્રિયા, પોતાનામાં ધણી નહાની ભત્રિયોનો સમા- “વેશ કરીને, અને તરેહવાર નાના પ્રકારના સેલ્ટિક કિતાબ કણુલ રાખેલા એવા બટકતા “લોકોને પોતાનામાં ગ્રહણ કરીને, પોતાના નાયકનું નામ ધારણ કર્યું; તે ઉપરથી ગાર્ડન “અથવા કુમિનનાં નાયકેનું નામ લેવાનારા લોકો બહુ જ થોડાં એવરસી બાપા ભાસતા “એવામાં આવે છે. અને તેો નાયકે ભત્રિયું નામ ધારણ કર્યું, અથવા ભત્રિયે નાયકોનું,

ફેરે છે કે, એક સમયે જામનગરનો દસોદી ઝાર ગઢવી કાશીની યાત્રા કરીને દેતરોજ આવી આ કાનજી રાતને ઘેર ઉતર્યો, ત્યાં તેની ધણી પરેશુગત કરવામાં આવી, અને એક ઘોડો બક્ષિસ આપ્યો. ચારણે ઘેર જઈને કાનજી રાતનાં જામની આગળ બહુ વખાણુ કર્યાં અને કહ્યું કે મને તમારો દસોદી જાણીને માફ લારે સન્માન કર્યું. આવી વાત સાંભળીને જામે કાનજી રાતને શિરપાવ મોકલ્યો. આ વેળાએ દેતરોજનો પટેલ ગોપી પટેલ કરીને ગામમાં રહેતો હતો તે બહુ બળિયો ધર્મ પણો હતો. કાનજી રાતને આખરે આપવામાં આવી તેની તેણે અદેખાઈ કરવા માંડી, અને ગામ છોડીને જવાની તેને આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે કાનજી દેતરોજથી નીકળીને ત્યાંથી બે માઉ ઉપર જંગરાપર છે ત્યાં જઈને રહ્યો. એવામાં શ્રાદ્ધના દિવસ આવ્યા ત્યારે કાનજી રાતે પોતાના બાપના શ્રાદ્ધને દહાડે દેતરોજમાં દૂધ ઉધરાવવા સાર પોતાના હજમને મોકલ્યો. હજમ દૂધ ઉધરાવતો ઉધરાવતો ગોપી પટેલને ઘેર ગયો, અને કહ્યું કે, તમારે પણ દૂધ આપવું જોઈયે. પટેલ કોપાયમાન ધર્મ ગયો, અને ઉધરાવી આણેલા દૂધનો ધડો પોતાના ચાકરો પામે ફાડાવી નંખાવ્યો; તેથી હજમ રોતો રોતો કાનજી રાત પાસે ગયો. તે ઉપરથી પટેલની વર્તણૂક જોઈને કાનજીને બહુ માર્કુ લાગ્યું પણ તે વખતે તે ગમ ખાઈ ગયો. આ વેળાએ એક ચારણ કાનજીને ઉતારે આવ્યો, અને તેનું ગીત કહીને એક પામરી માગી. કાન-

“નામ ધારણુ કહ્યું પણ નાયકોના વધારે એક સુધારા ઉપર જુની લૌકિક રીતભાતે અને ગુણની તોડી પડાય નહિ એવી સત્તા આવી અને તેઓનાં કુટુંબોએ રહેતાં રહેતાં, ને લોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા તેઓની સંસારી રીતભાત અને બેલો પોતા “નામો દાખવ કરી આવો અદ્યુત બનાવ આશ્ચર્યોન્દમાં પણ બનેલા છે. ત્યાં ‘નતિ-’ ‘અથ ધણેલા અંતરેને’ ને સેવિકા આધરિશ લોકો બેગા પેડી ફર પેડીથી રહેતા ‘હતા તેઓએ ને લોકોને સુધારવાની આજ્ઞા રાખતા હતા તેઓની રીતભાત અને ‘પોતાક પોતાનામા દાખવ કરીને પ્રિટિશ સરકારને નતી માત અને ખાતમિન્દો ‘શિક્ષા કરે એવો કામ બેડોરી લીવો.”—અર્દન્સ લાઇફ આફ સિમન, લાર્ડ લોવાટ.

ગૂજરાતના રજપૂત કેળી કાકોરોની ટીપ આ પ્રમાણે છે—ચુંવાળમાં, કુકાવ, લોકડા, ઇનિયાર, અને રોકાવાડાના સોલંકિયા, કટાસણ, જિનુવાડા, અને પનારાના મકવાણા; સામ્રમલીના કિનારા ઉપરના ધાંડી અને વાઘપુરના રાઠોડ, અરેડરમાંના ચોડાસરના ઠાણી, મહીકાંડામાંના આમલિયારાના ચોદાણ, કાકરેજના વાણલા આ દરેક કુટુંબવાળા પ્રથમ કેળિયોના સબંધમાં આવ્યા એટલે ને નતિના તેઓ રજપૂત હતા તે નતિથી ભૂટા થયા, અને એ કે એ માંહેથી ધણાએકે હિંદુની બ્રહ્મ વર્ણને મળતો અને એ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો, તથાપિ અત્યંત પડતી મઈ તેમ તેમ કેળી લોકોની રીતભાત તેઓને દાખલ કરવી પડી ર ઉ.

છની પામરી આપવાની શક્તિ ન હતી, તેથી દિલગીર ચર્ચને એક દુહો કહ્યો:—

કાન પાપસેં અવતરે, બડે બાપકે પૂત,

માગણ માગે પામરી, ધરમેં મિલે ન સૂત.

કાનજિયે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આપણે હવે દેતરોજની માતાએ જઈને આપણો ભોગ આપવો. પછીથી તે સૂઈ ગયો, ત્યારે માતાએ સ્વપ્નમાં આવીને તેને કહ્યું કે, “તું ગભરાઈશ નહિ, નવરાત્રીની આઠમે દેતરોજ આવજો; ગામના ઝાંપામાં એક પાડો તને સાગો મળશે.” તે પાડો મને ચડાવજો. પછી પટેલનું ઘર લૂંટજો, તેમાં તારી જિત થશે.” આ સ્વપ્નની વાત ખરી છે તેની તારા મનમાં ખામી થવા સાથે હું “આ તને એક પામરી આપુ છું તે ચારણને આપજો.” આ પ્રમાણે કહીને માતા અલોપ થઈ ગયાં; કાનજી જાગ્યો અને તેણે જોયું તો પોતાની પાસે પામરી પડેલી હતી. તેણે સવારમાં ઉઠીને ચારણને તે આપી. પછી નવરાત્રીની આઠમ આવી ત્યારે પોતાના મિત્રોના બંને અશ્વાર હથિયારબધ લઈને દેતરોજ ઉપર ચલ્યો. ત્યાં ઝાંપામાં પટેલના ઘરનો એક અલમરત પાડો મળ્યો, તેનો માતા આગળ ભોગ આપ્યો અને તેનું રૂઢિર તેણે માતાને ચડાવ્યું. આ વેળાએ પાદશાહનું ચાણુ દેતરોજને પાદર કિલ્લામાં રહેલું હતું ત્યાં કાનજી રાતે પોતાના એક સો અશ્વાર તેમના ઉપર નજર રાખવા સાથે મૂક્યા, અને બાકી રહેલા સો પોતાની સાથે લઈને પટેલને ઘર ગયો, અને કહ્યું કે તું મને નમન કર્ય, પણ ગોપી પટેલે તેમ કરવાની સાથે ના પાડી, ત્યારે તેણે પટેલને તથા તેના છ દીકરાને ઠેર કરી નાખ્યા. સાતમાં દીકરાને તેણે જીવતો રાખ્યો. તેના વંશમાં કાલિદાસ થયો, તે આજે દેતરોજની પટેલાઈ કરે છે.

પટેલને માલ્યો તે બાબતની દિલ્હી ફરિયાદ કરી, તે ઉપરથી પાદશાહે કાનજીને વશ કરવા સાથે આગ્રીમખાનને મોકલ્યો. તે વેળાએ દેતરોજની આસપાસ ઘણી વિશાળ ઝાડી હતી. તે “ઝાંઝરાની ઝાડી” કહેવાતી હતી, તેના સંવંધમાં એક નીચે પ્રમાણે વાત છે:—

જ્યારે દારાશાહ પોતાના લાઈથી નાસેડું રમી, દેતરોજ આવ્યો ત્યારે કાનજિયે કહ્યું કે “તમે અહિં રહો અમે તમને રાખીશું.” ત્યારે દારાશાહે કહ્યું કે “તમારે કિલ્લો ક્યાં છે કે મને રાખી શકશો?” કાનજિયે તેનું ઉત્તર આપ્યું કે “આ ઝાડી છે તે કિલ્લાથી પણ સરસ છે.” એટલે દારાશાહ માલ્યો કે “એટલી ઝાડી તો પાદશાહના ઊંટ ચરી જાય અને તેનાં લાકડાં.” તો પાદશાહનાં ઘોડાંની મેજો થાય એટલાં છે. તો પણ તમને સાબાશ

“છે કે તમે આટલી દિગ્ભત રાખો છો” એ પ્રમાણે ફરીને દારાસાહ સિંધ^૧ ગયો. હવે આઝીમખાન ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે બધી ઝાડી કાપી નંખાવી, ત્યારે કાનજી ત્યાંથી ન્હાણી કટોસણુ ગયો, ત્યાં તેનો બહેવાઈ જશવંતસિંહ કરીને રહેતો હતો. તે બંને મળીને આઝીમખાનની સામે થયા, પણ છેવટે તેઓને ન્હાણીને ઝિજ્જુવાડે જવું પડ્યું. ત્યાં જોહાજી મકવાણો હતો, તેણે તેમને રાખ્યા. પણ પછીથી ત્રણે જણને ઠાકરજી પરગણામાં થરા ગામમાં ન્હાણી જવું પડ્યું; તે વેળાએ ત્યાં કાળી ઠાકર કુંપોજી રાજ્ય કરતો હતો. કુંપોજી તેમની સાથે મળી ગયો અને ચારે જણા ન્હાણીને કરજ કુંગરમાં ગયા. ત્યાં તેઓ બાર વર્ષ સુધી રહ્યા. અને પ્હારવડું કરવા લાગ્યા. પછી ચંદુર ગામનો કરમશી કરીને એક વાણિયો આઝીમખાનનો મહેસુલ ખાતાનો કામદાર હતો, તેણે તેમનો પાદસાહ સાથે મેળાપ કરાવ્યો અને તેમનાં પરગણાં પાછાં અપાવ્યાં. તે ઉપરથી ઠાકરડાઓએ કરમશીને ફક્ત આપ્યો કે અમારી ભતમાંનો ચંદુર ગામને પાદર કાઢીને લૂંટશે નહિ તથા ચંદુરના કાંઈ માણસને કાંઈ નુકસાન કરશે નહિ.

ગીત.

સુણે ધોઈ^૧ ગોપી તણી ક્યારી ચાહરી, ચવે^૨ દરિયાહ, કે કાન ચૂકો^૩;
 “મરદ ઉમરાવ જૂજરાત લે મોકલો, “ઝાંઝરી કાનરો કરે ઝૂકો^૪,”
 માન સન્માન આઝીમખાં મેલિયો, કરવા કાજ પર સૂત કાંકા^૫;
 કાન, જશવંતને ઝંઝેરી^૬ કા’ડિયા, નરપતિ જેસિયા સાત ન્હાહા.
 કુમો સન્માન દીવાન આઝીમ કિયો, મેહેપ^૭ કેતાક કરમેડ મળિયા;
 ધડક^૮ આઝિમ તણી નાસ થરા ધણી, ચાર કરજ સરે જૂપ ચડિયા.
 ઉતર્યા કરજેથી ધન્ય હાં આગમણ,^૯ કહિ બોરેવાત મોહેથી કયવી;
 જશવંત, કાન કુંમરાજ, જેસિયો રાખિયા વાડ ઉનાડ રધવી.^{૧૦}

આ બનાવ બન્યા પછી કાનજિયે કેતરોજી વગર અડચણે પાતાના તાબામાં સાચવી રાખ્યું, અને તેણે ધણી સત્તા અને શ્રીર્તિ મેળવી. તેમ જ વળી એમ પણ ફહેવાય છે કે અકબરે તેને રાજચિહ્ન—નોખત, ચોપદાર, અને આક્રતાબગીરી (સૂરજમુખી) આપ્યાં હતાં.

૧. સિંધ જવા પહેલા દારાસાહ કંઈ ભુજ આવ્યા ત્યાંના રાવે તેને માનથી રાખ્યો અને જે વાડીમાં ઉતરો આપ્યો હતો તે વાડી ના જ પણ “દારા વાડી”ને નામે ઓળખાય છે. ત્યાંથી તે સિંધ ગયો.

૨. દરિયાહ ૩ રહે. ૪ સુમરો કરે, પપ્ટે. ૫ લડાઈ ૬ સિંધુ ૭ મહીકાઠો ૮ મારી હુદાશ્યા ૯ રાજ. ૧૦ ધાડ. ૧૧. દિગ્ભત ૧૨ બટ ૧૩ ચંદુરવાળા કરમશી અથવા કુમારું આડ નામ.

કાનજની પછી તેના ત્રણ દીકરા—રામસિંહજી, અદેભાણજી અને નારણજી થયા. તેમાંથી નારણદાસની છત્રીના ચોતરો ચુંવાળમાં ભંકોડામાં છે. અને ત્યાં એક લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે રાત થી નારણસિંહની છત્રી ભાઈ શ્રી હરિસિંહજી, અને તેના કુમારશ્રી કાનાજિયે સન ૧૭૨૦ માં બધાવી છે.

ન્હાના કાનાજિયે તેની પ્હેલાં યએલા કાનજની છત્રિની બરાબરી કરેલી જણાય છે.

(કુહોલ)

કાના તરકસ કાનરો, તે બાંધોજ જીવાણ^૧;

બીજે બોજ ન ઉપડે, દેત રોજ દેવાણ^૨.

કાનજ રાતની પેઠ એ પશુ મુસલમાનોની સાથે લડાઈમાં મચ્યો હતો.

ગીત.

દણી^૩ કરતી બકોર સોર ગર્ધ શાહ આગે દોડી,
બણી બાત સુણી સાચી અવણે સજાણ^૪;
“આગરે કહાતો જ કે ઝાગરો કાનરો આગે.”
“કાનરો ઝાંગરો દુળે દુઓ દુળે કાન.” ૧
જંજળા લહે બડાં ત્રાળાં ધરાવે ભેર,
સૂઢાળા વધેસે કાળા નાઢાણી સતાળ;
“પેંગાળા કાકશા ધાખા,” સુણો શાહ કે પ્રભ,
“નેજળા ધજળા સોતા મારિયા નવાળ.” ૨
મારકા હસમ મળે ફારકા ભેરકા મડે,
ધુમાડે ત્રવડી ઘટા કાઢે સત્રા ધાણ;
ગવાડે સિંધુડા રાગ, નમાડે ત્રવકા ગઢા,
બળેડે બાવરી ગાદી હરો અદેભાણ. ૩

૧ જીવાનીમા ૨ દેવ ૩ દુનિયા ૪ સબા

૧ દુનિયા સોર બકોર કરતી દોડીને પાદશાહ આગળ ગર્ધ અને સાની વાત રહી, તે પાદશાહની સભાએ સાબળી કે, “જેમ આજ આગરામાં છુટારો કરન રહેવાતો હતો તેવો બીજે ઝાગર કાન પેઠા થયો છે

૨ તે જંજળા અને ચેહદા સાથે લઈને નેજથી નેળતો વગડાવે છે અને તે નાઢાજીને પુત્ર કાળા સૂઢાળા ડાકિયોને વધાવે છે પ્રભ પાદશાહને રહે છે કે, “સાબળ! તેણે નેજ નિશાનવાળા નવામોને માસ્ય તો પાવડળને માસ્ય એમા શું?”

૩ તે વણા ભેરથી ગદીને બહુ ધા ફી પાર મેચે છે અને ત્રેવડી ફોજ ફેરવીને શત્રુઓનો ધાણ ફેલાવે છે, સિંધુ રાગ ત્રવરાવે છે અને ત્રેવડા વાકા કિશા નમાવે છે એ અદેભાણના વશનો પોતાના બાપની ગાદી સોંપાવે છે.

એ આંકી શાહસુ સદા ધરણો કાનરો આગે,
ધરે શાહ તણી સરે મટે નહિ ધાહ;
“વાહ વાહ” હુઈઓતોજામ રાવ આગે વાતા,
શાહરા રસાલા પાડે કાનો પાદશાહ. ૪

ભાટ ને નાયકનું વર્ણન કરે છે તેનામાં ચરવીરપણાની સાથે હિદાયતનો
શુભ અગત્ય કરીને બોધ્યે. કાનજીની હિદાયત નીચેના છપ્પમાં વર્ણવેલી છે -

ઈંદ્ર પુઠે પખ આઠ, માસ બાર તું ઝડ મડે,
તે કરે સરસ કેદાર, તું વેદુઆ દરિદ્ર વિહડે,
એ ગાળે અળી ઉપર, ગાળતો તુ ધમસાણુ,
એ પુઠે ધન ધાન, તું તો પુઠે કેકાણે,
દેતરોજ રાણુ મોજાદઝલ, દનદન ચવદદાખિયે;
કોનાણી તુ નાદાસ તન, ઈંદ્ર સમોવડ આખિયે.

શુંવાળનો માત્ર ચોથો ભાગ કાનજીના તાબામાં હોય એમ જણાય છે.
શુંવાળના ચાર તાબુકા પડ્યા હતા—કોકવાવ, ભંકેડું, છનિયાર અને કેકા-
વાડા. પણ એ ભાગ ક્યારે પડ્યા હતા તે જાણવામાં આવ્યું નથી. કાનજી
હેવાત છતાં પોતાના ત્રણ દીકરાઓને ગામની બહુચણી કરી આપી હતી,
મ્હેરો દીકરો નયુભાઈ હતો તેને રામપુરા, કાનપુરા, અને કાંજ, એ
ત્રણ ગામ મળ્યા. બીજો દીકરો દાદો હતો તેને દયલાણું તથા નારણપુર
આપ્યું, ત્રીજો ભૂપતસિંહ હતો તેને કોષતિયુ, તથા ધટેણુ આપ્યું. બાકી
રહેલા ગામ ભંકેડા, કાંતરોળી ચુડાણીનું પડું, દાંગડુ, બાલસાસન, ઐંદરા,
અને કંઠવાહણ, કાનજીએ પોતાને સાર રાખ્યાં.

કાનજીનું મરણ થયું ત્યારે ભૂપતસિંહ બાર વર્ષનો હતો, તેને તેના
બાપોએ કહાડી ચૂક્યો, એટલે તે છનિયારના ઠકોરને ત્યાં જઈ રહ્યો. એ

૪ શાહની સાથે સદાય કાન લડાઈ મચાવે છે, શાહની રૈયતની ધાસ્તી મઠવી
નથી જામની આગળ વાતો થઈ કે, “વાહ વાહ કાનો પાદશાહી શાહનો રસાલા
નારા કરી નાખે ■

૧ ઈંદ્ર તો આઠ પખવાડીય વરસે, અને છ બાર માસ વરસે છે તે ઈંદ્ર
ક્યારડાને સરસ કરે છે અને ૬ વિદ્વાનેનું દરિદ્ર કાપે છે, તે પૃથ્વી ઉપર ગાળે છે
અને ૬ લડાઈમાં મળેલા કરે છે, તે ધન અને માન્ય વરસાવે છે, અને ૬ ઘોડાં વર
સાવે છે (આપે છે) જો! દેતરોજના રાણા! દાનના આપનાર, અંદ્રની પેઠે દિન
દિન વધતો હું તને બોળજુ છું જો! નાદાજીના દીકરા કાન! અમે તને ઈંદ્ર બરાબર
કદિયે છીએ

ઠાકાર એનો વેગળેનો સગો થતો હતો. જૂપતસિંહની પાસે એક બકરી હતો, તે તેનો ધણો માનીતો હતો, તેને અને છનિયારના ઠાકારના બકરાને એક દિવસે લડાઈ થઈ, તેમાં તે માર ખાઈને પાછો દહ્યો. આ ઉપરથી જૂપતસિંહને પોતાના બકરા ઉપર ક્રોધ ચડ્યો, અને તેને કહ્યું, “ધિકાર છે તને કે તે મારી આબરૂ લીધી.” પછી તેણે બકરાનું ડાકું બ્હાડી નાંખ્યું. છનિયારના ઠાકારને ખીંક લાગી કે જૂપતસિંહ એ જ પ્રમાણે મારાં બાળકો સાથે શરૂસે થઈને કદાપિ તેમને નુકસાન કરશે. એવો વિચાર કરીને તેણે જૂપતસિંહને ખીંચે કપાથે રવાને કરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. જૂપતસિંહને તેના બાપે ક્રોધતિયું ગામ આપ્યું હતું ત્યાં તે જઈને રહ્યો. પનારના કુંપાજી મકવાણા હતો, તેને એક દીકરી હતી તે જૂપતસિંહને દેવાને તેના કામદાર પધુએ તેને સલાહ આપી. કુંપાજી આખા દેશમાં મ્હોટા પ્રખ્યાત ઠાકાર હતો, તેણે પોતાના કામદારને કહ્યું કે જૂપતસિંહને કાંઈ ધરતી નથી તો એવો વિચાર થાય જ કેમ? તારે કામદારે કહ્યું કે જો તમે જૂપતસિંહને મદદ કરશો તો તે પોતાને ગરાસ પાછો વાળશે. આ ઉપરથી તે જવાન ઠાકરડા સાથે કુંપાજી પોતાની કન્યા પરણાવી, અને એ હજાર કોળિયોને એકઠા કરીને, તેના બાઈ દાદાને, અને તેના દીકરા બનેસિંહને ઢસલાણામાં ઠેર કન્યા તે ઉપરથી તેના ખીંચે બાઈ નથુભાઈ કરીને ન્હાચી ગયો. તે પ્રથમ તો કંટોસણમાં જઈ રહ્યો, અને પછી, ધાંટી ગયો, એટલે જૂપતસિંહ આવીને પોતાના બાપને અને બાઈયોને ગરાસ લઈ લીધો અને ભંડોડામાં ગાદી કરીને રહ્યો.

ભંડોડામાં ગોસાઈના મઠમાં એક અતીત રહેતો હતો, તે જૂપતસિંહની માની પાસે જતો હતો, તે ઉપરથી તેના વાણિયા કારભારિયોએ એ વાત ગોઠવીને જૂપતસિંહને કહ્યું કે અતીત દરબારમાં આવે છે, તેથી તમારી ખાદી વાત થાય છે. જૂપતસિંહને તેથી ધણો ક્રોધ ચડ્યો, અને પોતાની તરવાર વતે તેણે તેની માને ઠેર કરી, તે ઉપરથી અતીત ન્હારી ગયો, અને ફરીથી કદિ પાછો આવ્યો નહિ. પણ તેનો ચેલો તેના મઠનો ધણી ચર્ચ પડ્યો.

આ વેળાએ પનારના કુંપાજી મકવાણાના “મેલીકરો,” જે લૂટારા હતા, તેમણે એક બાળુએ વઢવાણ અને લાંબડીથી તે ખીંજ બાળુએ અમદાવાદ સુધી આખા દેશમાં ચડાઈયો કરવા માંડી. સાણુંદના રાજાએ કુંપાજીને દર વર્ષે દીવાળીને દહાડે અકેકો ધોડો આપીને પોતાના તાલુકામાં લૂટકાટ કરવી નહિ એવો ફરવ કર્યો. કુંપાજીએ ખીંજ ધણાં ગામડાંમાંથી પાલ ઉઘરાવવા માડી મઠંલનો જેઠા પટેલ હતો તે મરઠાઓનો બહુ માનીતો ચર્ચ પડ્યો હતો, અને પેશ્વાની ફાજ ભોમિયા તાલુકદારે પાસેથી મુલકગીરી

ખંડણી ઉપરાવવાને આવતી હતી સારે તેની સાથે તે જતો. એક વાર હલવદના રાજ પાસે ખંડણીને પેટ પેશાના બે લાખ રૂપિયા ચડી ગયા હતા. જોઠા પટેલ બાપી વસુલ કરી લેવાના બંદોબસ્ત સારા લાં ગયો. તેવામાં, તે કુંવર ન્દાનો હતો તેથી, સાંની રાજમાતા એ તાતુકાની વ્યવસ્થા કરતી હતી. તેણે જોઠા પટેલને કહ્યું કે હવણું તો મારી પાસે દેવું આપવાને કાંઈ નથી, કેમકે થોડા દિવસ ઉપર વડવાણના ઠાકારે મારો મુલ્ક ઉજ્જડ કરી દીધો છે, અને મને એક ધડીની નિરાત વળવા દેતો નથી. જોઠા પટેલે ધમકી આપીને કહ્યું કે મારા માગવા પ્રમાણે આપવામાં આવશે નહિ તો મામ બાળી નાંખીને નેરલુભથી લઈ લેવામાં આવશે. એમ કહીને તે ચાલતો ચલ્યો. હવે કુંપાણને તે બાઈ બાઈ કહીને બોલાવતી હતી, તેથી તેણિયે તેને તેજો અને કહ્યું કે જોઠા પટેલ મરશે નહિ ત્યાં સુધી મને જંપ વળશે નહિ. આ વેળાએ જોઠા પનારના છરિયાળા ગામને પેશાની વતી તોરણ બાંધવાને આવ્યો હતો. કુંપાણને તેની સાથે લડાઈ કરવાનો આ સારો લાગ મળ્યો. અને પોતાની તરવારવતે તેને ઠેર કચ્ચો તેથી સર્વ બોમિયા બહુ જ રાજી થયા.

આ બનાવ બન્યા પછી કુંપાણિયે એક સૌ પચાસ બખ્તરિયા અશ્વાર લઈને અમદાવાદની પાસે એાડ કમોદ ગામ છે, તે ઉપર હુમલો કર્યો અને સાંથી ઢોર વાળી ગયો. એ ગામમાં મરાઠાઓના સાઠ અશ્વારોનું થાણું હતું, તે બંદારે આવ્યું, પણ તેમની સાથે કુંપોણ લજો અને તેમના મહેલા વીશ માણસોને મારીને તેમને પાછા હઠાવ્યા, તેમાં તેનાં માત્ર ચાર માણસ માર્યા ગયા. પણ સરખેજમાં એક ખીલું થાણું હતું ત્યાંથી માત્ર છ અશ્વાર અને બે ડંકા લઈને એક વાણિયો કામદાર, કોળી સોફો ઉપર એકદમ ચડી આવ્યો, તે વેળાએ તેઓ એક ઠેકાણે મેલાણુ કરીને પચા હતા. મેલીકરાએ ડંકાનો અવાજ સાંભળીને ધાણું કે કોઈ સરદાર ધણી ફોજ લઈને ચડી આવે છે, એટલે તેઓ ન્દાશી ગયા. કુંપોણ ઠાકાર જેવો થોડો દોડાવીને જતો હતો, તેવો જ તેને બાલો ઘોંચવામાં આવ્યો એટલે તે નીચે પડ્યો. મરાઠા તેનું મડદું લઈ ગયા, અને તેઓના ગામ ઉપર કદિ હલ્લો કરવો નહિ એવું વચન કુંપાણના દીકરા શાંતાનિયે આપ્યું ત્યારે તેને મડદું સોંપ્યું. એટલે શાંતાનિયે પનાર આગળ તેને અગ્રિદાહ દીધા, અને એાડ કમોદ આગળ તેના એક પાણિયો કરીને રચાપ્યો.

હવે ભૂપતસિંહની વાત પાછી ચાલુ કરિયે છિયે.—મદદાર રાવ ગાયકવાડે કડીયાં ભૂપતસિંહને ફદાબંધુ જે ગાયકવાડનાં ત્રણ ગામ—કાંત્રોડી, કોષતિયું, અને ધોરણું, અમારા દક્ષતરમાં લખાવે છે, અને તમે ખાઓ છો.

તે અમારે તામે કરો. પણ ભૂપતસિંહે માન્યું નહિ, તેથી ફટલાક વર્ષ સુધી તકરાર ચાલી. એક સમયે પાટણના એક વેપારીના રેશમને માલ ગાડામાં ભરીને લઈ જવાતો હતો, અને તે વેપારિયે છનિવારવાળા ઠાકરડાનું વળાતું લીધું હતું. તે માલ ભૂપતસિંહે દયલાળુ અને ભંકાડા વચ્ચે પડાવી લીધો. પણ પછી ભૂપતસિંહે ચૌદ હજાર રૂપિયા દંડ લઈને વેપારીને તે માલ પાછો આપ્યો. તેની આવી વર્તણૂકને લીધે તેને છનિવારવાળા સાથે ભારે વેર બંધાયું, તેમાં બંને બાલુનાં ઘણાં માણસ મર્યાં. અને એક પ્રસંગે ભૂપતસિંહ બંદુકની ગોળીથી ધાવલ થયો, પણ છેવટે તેને આરામ થયો. પછી કડિયેથી મહાર રાવનો ભાઈ હુનમંતરાવ મરાઠી ફોજ લઈને ભંકાડે આબો, અને ભૂપતસિંહને ફાંસી કે તમે માથે પાણી ધાલો છે તેથી અમે પાણી બંધાવવાને આબ્યા છિયે. ત્યારે ભૂપતસિંહે કહ્યું જે અમારે તમારી પાણી બંધાવી નથી અને મરાઠાઓને અમારા ગામમાં પેસવા હર્થું નહિ. આબું સંજાળીને હુનમંતરાવે પાસેનાં ગામડાં આગળ પડાવ કર્યો, અને કડિયે ફાંસી મોઢ્યું કે, ભૂપતસિંહને છેતરી પકડી ચકામ એમ નથી. તે ઉપરથી મહાર રાવે બાંધધર આપીને ભૂપતસિંહને કડી તેડાવ્યો. ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો એટલે તેની પાસે પેલાં ત્રણ ગામ ફરીને માગ્યાં, પણ ભૂપતસિંહે તે વાત માની નહિ. આ વેળાએ કાપણીની મોસમ હતી, અને એતરોમાં માલ ઉભો હતો, તે ઉજ્જડ કરીને પોતાનો કબીલો વિરમગામમાં મૂકીને ભૂપતસિંહ બહારવટે નીકળ્યો. તે વેળાએ ભૂપતસિંહની પાસે પોતાના ત્રણસો અધારો હતા અને જરૂર પડે ત્યારે પોતાની સાહાયતામાં એ હજાર માણસો મેળવી શકે એવું હતું. તેણે પછી ગાયકવાડનાં ગામડાં લૂંટવા માંડ્યાં.^૧

ભૂપતસિંહના પૂર્વજ કાનછ રાતને પાકસાહે નોખત, ચોપદાર અને આફતાબગીરી (સૂરજમુખી) આખ્યાં હતાં, તે પોતે પણ રાખતો હતો. ભંકાડામાંથી ભૂપતસિંહના ઊંચાળા ગયા પછી, કડિયેથી મહારરાવે આવીને ભૂપતસિંહની મેડિયો તેમજથી પાડવા માંડી, ત્યારે એક ચારણે મરકરીમાં કહ્યું કે, “ભૂપતસિંહ લડે એમાં નવાઈ શી? પણ હાલ તો એના ધરની

૧ માંદુ માણસ સાબુ યાવ છે ત્યારે તેને પ્રથમ નડવરાવવામાં આવે તેને માથે પાણી ધાવ્યું કહે છે.

૨ ભૂપતસિંહે મરાઠાઓને સલાહ્યા વિશે નીચેના એક દુહો મસિદ્દ છે.

દેવરાજા દનીયા ચાલ્ય, દખણી કરતા કામ
નથી ને કામ્યે પોલ, બાલબી ગણીએ ભૂપતા.

છંટા યોદ્ધાપણું ધારણ કરીને લડે છે.” આતું વચન સાંભળીને મસ્દાર રાવ સરમાઈને પાછો વળ્યો. પછી ભૂપતસિંહ ધણા દિવસ સુધી મરાઠાઓને ત્રાસદાયક થઈ પડ્યો.

(દુહા)

ભોંકોડું ને કડો લડે, જાણે સતારા જમ;
ભડવા^૧ આલ્યો ભૂપતો, રાવણ માથે રામ.
કાનાણી^૨ કળખો તણા, બેજા ભરખણનાર;^૩
ભડ થઈ ડાકણ ભૂપતા, તું વાળી તરવાર.
મહિલા^૪ જે મરાઠા તણી, કેમ સજે શણમાર;
ભડતો જિભો ભૂપતો, માથે મોટો માર.
રાવે^૫ રાફે^૬ ન જાણિયો. ધર્યો વરાંસે પામ;
ભડ અજરાયલ^૭ ભૂપતો, જમડેયો જડનાગ.
કડી ઉખેલી^૮ કાંડશે, કરશે કોલકરાર;
ધર^૯ બોગવશે ભૂપતો, મરશે રાવ મસ્દાર.
કાળા કંઈ ડંબર કરે, કાલા તુરકડાય;
ભલ તે કીધા ભૂપતા, ચોખંડ ચાકરડાય.

જમારે કડીમાં મસ્દાર રાવની ઝીને કુવર અવતર્યો સારે તેની દાસી ગાંધીની દુકાને સૂંક લેવા ગઈ, કેમકે બાળક જન્મ્યા પછી શક્તિ આવવાને સાર હિન્દુ ઝિયો તે ખામ છે. દાસિયે ફરી ફરીને ગાંધીને ફેંકેવા માંજું કે, “તમારી દુકાનમાં સારામાં સારી સૂંક હોય તે આપજો.” તે સાંભળીને ગાંધી બોલ્યો કે, “સારી સૂંક હતી તે તો ભૂપતસિંહની મા ખાઈ ગઈ, હવે તો “ફૂચા રહ્યા છે.” દાસિયે પછી ઘેર જઈને જે બન્યું હતું તે મસ્દાર રાવને કહ્યું. તે ઉપરથી તે ગાંધી ઉપર ક્રોધાભાન થયો અને તેની દુકાન ભૂંડી લીધી. પણ ભૂપતસિંહના જાણવામાં આ વાત આવી ત્યારે ગાંધીનું જેટલું ગુસ્સાન થયું હતું તેટલું તેને લરી આપ્યું. આ પ્રમાણે ભૂપતસિંહ અને મસ્દાર રાવ ધણા દિવસ સુધી એક બીજાના સામા હતા. છેવટે, મસ્દાર રાવને બ્રિટિશ અને વડોદરા સરકાર સાથે લડાઈ થઈ ત્યારે તેણે ઝિજીવાડેથી ભૂપતસિંહને પોતાની મદદે બોલાવ્યો હતો, અને મસ્દાર રાવ જ્યારે કેદ પડ્યો ત્યારે તેનાં બંધીઓમાં તેણે ભૂપતસિંહની સંભાળમાં ચૂક્યાં હતાં.

૧ ભડવા. ૨ કાનાણ કુળના. ૩ માંસ ખાનાર. ૪ સ્ત્રી. ૫ મસ્દારરાવે. ૬ સાપનો ચાકડો. ૭ નિતાય નદિ એવો. ૮ ખોડી ફડાડશે. ૯ પુત્રી.

એ ઠંકાર વિષે એક નીચે પ્રમાણે વાત છે:—

ધાંધલપુરનો ગોદડ કરીને એક કાઠી હતો તેના ઉપર જૂનાગઢના નવાખતી ફાજ ચડી આવી. ત્યારે તેણે હલવદના રાજને મદદે ખોલાવ્યો, પણ તે નવાખના ડરથી આવ્યો નહિ; એટલે ભૂપતસિંહને તેણે તેડાવ્યો તેણે આવીને ધાંધલપુરનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું.^૧

મેથાણનો ગરાસિયો, હલવદના રાજનો ભાષાત યતો હતો, તેના ગરાસ હલવદવાળો દબાવી પશ્યો હતો, તે ઉપરથી મેથાણના ઝાલાએ જેમ એવે પ્રસંગે બીજા ઠંકારોએ યુસલમાનોને કન્યા દીધી હતી, તેમ ભૂપતસિંહને પોતાની કન્યા દીધી, તેથી ભૂપતસિંહના ડરથી દબાવેલો ગરાસ હલવદના રાજે તરત જ ચૂકી દીધો.

ભૂપતસિંહ બારસે બારસે બ્રાહ્મણ જમાડતો હતો તેણે પોતાના ગામમાં સદાવ્રત બાંધ્યું હતું, અને તે ગરીબ લોકોને લૂંટતો નહિ. તે ઇ. સ. ૧૮૧૪માં મરણ પામ્યો.

ચુંવાળના સોલંકી કોળીની પડોશમાં મકવાણા કોળી રહેતા હતા, તેમના તાબામાં ઝિજીવાડા, કટોસણ અને પનારના ગરાસ હતા. કેસર મકવાણાને હરપાળ ડુંવર હતો. તે ઝાઝા રજપૂતોનો મૂળ પુરુષ હતો. તે સિવાય વજેપાળ અને શાંતાજી કરીને બે ડુંવરો હતા. યુસલમાનો સાથે લડાઈ થઈ તેમાં વજેપાળ ધવાઈને કેદ પડાયો, પણ તે મોલેસલામ થયો. એના વંશજ મહીઠાંઠામાં માંદુવાના જમીનદાર છે. તેના કુટુંબના મુખ્યતું નામ લાલમિયાં છે, તેના સંબંધી ધંડરના રાવ વીરમદેવના અરિતમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે. શાંતાજીએ જોરાવરીથી સાંચલ લીધું હાં, મહમૂદ બેગડાના વારામાં તેના વંશજ કાનોજી રહેતો હતો. કાનોજી એક બીલ

૧ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સંખાના હસ્તલિખિત પુસ્તકસમૂહમાંના અં. ૪૬-૧-૫૭માં આ પ્રસંગના કવિત નીચે પ્રમાણે આપેલા છે —

ખરો ખેડ ખવડા તણી લેલ માતી ખરી. લાખ લાખા ફલા મેલ લાડો.	
જોરર રાખ્યથી લીરન ફાદ જાદી, આવીયો ભૂપતો તદે આડો.	૧
ખેલ ખરા સાણુરા, વેધ નાતા ખરા, ધરાપર ધમધમે ચેલુ કૂલે	
બીર ગોદડ તણી લાણુવા મહા ભડ, ડમર નર આવીયો કાન દુલે	૨
હોમરા હુગરા નરા ચાપતા હરામ, વરામ ગત સંધિવા રાગ વાગે.	
ઝીલ્તો આખસર કેક દે ઝીલીયો, ખેલીયો પ્રજા બીચ ખાગે	૩
અલગારો ખેલીયો નાકદર ડકરો, દલે દલ પાણુ ધમસાણુ દાખે	
બાંકડા ધરાવે અણો ધર ભૂપતો રાખ કાઠા તણી ધરા રાખે	૪

ઠાકારની કન્યા બહેરે પરણ્યો હતો. તેથી તે નાતજ્ઞાર રણો હતો; પણ મક-
મના હાથ નીચે તે સારી નોકરી ઉપર હતો તેથી, તેણે તેને કટોસણની
જગીર આપી હતી. તેના વાળામાં ચોરાશી ગામ હતાં. કાનાજીથી તેરમે
પુરુષ નારણજી કરીને કટોસણનો ઠાકાર થયો, તેની વેળાથી એ કુટુંબની ઇસ્કા-
મતનો પતો ધણી સારી રીતે લાગી શકે એમ છે, અને હિન્દુઓમાં જમી-
નના ભાગ કરીને બંધી લેવાની રીતિ પડી છે તેનાં કેવાં પરિણામ આવે છે,
તેના આખા ગૂજરાતમાં સારામાં સારો દાખલો, એ ઉપરથી મળી આવે છે.
તો પણ તેની વિગત આપવાનો અમારો વિચાર નથી, કેમકે જમીનના વતન
વિષેની માહિતગારી મેળવનારાઓને તો ઉપયોગી છે, પરંતુ સામાન્ય વાંચ-
નારાઓનું લક્ષ્ય ખંચે એવું નથી. હંકડાવાળાઓનાં વખાણની ભાટ લોકોએ
વાતો બનાવી છે, તે પ્રમાણે કટોસણના મકવાણાની કીર્તિની વાતો બના-
વવાને તેઓને એટલું બધું સારું સાધન મળ્યું નથી, તો પણ અજબોજી,
તથા અગરોજી જે નારણજીના પિત્ર થતા હતા તેમનાં વખાણની કવિતા
યર્ષ છે, તેમાંથી આ ઠેકાણે થોડો ભાગ પસંદ કરીને દાખલ કરિયે છિયે.

કટોસણમાં અજબોજીને દરબાર કેવો હતો તે વિષેનું નીચેની મત-
લબનું વર્ણન કવિતામાં છે.^૧

“દરબારમાં નોબતો મડગડતી હતી; લોચ ઉપર પાણીના ઇંટકાવ
“થવા હતા. ધણા ઠાકારો હાથ બેડીને સરણું માગતા ત્યાં આવ્યા હતા.
“ઈંદ્રની પેઠે કાનાજીના વંશવાળાની આગળ છત્રીશે વાજ્ઞ વાગતાં
“હતાં; તેના મુખ આગળ વિદ્વાનો વેદ બણતા હતા. પરાણાઓને સાકર,
“તથા બકરાંઓનું અને બુંડનું માંસ પૂરું પાડવામાં આવ્યું. નિલ નિલ
“અફીણ અને કેસરના કસુબા ઘુંટાવા લાગ્યા. અજબોજીની આગળ નાથ
“થવા લાગ્યા; નિરંતર તે રંગ રાગમાં રમવા લાગ્યો; સરણાખયો વાગવા
“માંડી; ક્ષણતા હાથિયોની પેઠે ગાનારા ઠેકાણે ઠેકાણે ગાવા લાગ્યા; પૈસો
“ખર્ચવામાં ઠાકાર બળારાજના જેવો ઉદાર હતો; તેના રસોડામાં દૂધપાક
“અને અમૃત સરખાં બોજન થવા લાગ્યાં; તેના ઘર ઉપર ધર્મની કવળ
“જોડવા લાગી; સુંવાળનો ધણી આવો હતો. તેની આંજી પાદશાહ ઉપર
“પણ વરતાતી હતી. એ જસાના પુત્ર! હિન્દુઓના અને સીમાના પિતા,
“તું સૂર્ય સરખો મકવાણો સારો ઉઠ્યો. તારો ભાઈ અગરોજી આજો પ્રખ્યાત
“ન હતો; એ ભાઈએ લોકોના મનમાં દશરથના પુત્રોનું સ્મરણ કરાવે છે.”

૧ શ્રી ફાર્ગચ ગુજરાતી સમાના હસ્તલિખિત પ્રસ્તુતસંગ્રહમાં અજબ બરદ
શંકાર નામનો કાવ્યગ્રંથ નારણજી વિગતોનો રચયો છે. તે મઠિ અંક ૪૮-૨-ખ નુબો.

ભાટના વર્ણન પ્રમાણે અજબાણ આખા જગતનો જિતનાર હતો, તેણે “શાહુ રાજની દક્ષણી ફેળને ફરાવી.” તેમ જ “દિલ્લીની ફેળને પણ “ફરાવી;” તથાપિ એ કરતાં પણ પોતાને મનગમતા વધારે પરાક્રમનું એવું જ કામ કરવાને ચૂક્યો નહિ; ગામે ગામ તેણે ગ્રાસ કર્યો; દિનપ્રતિદિન હૂંટફાટ કરવામાં તેણે કીર્તિ ગેળવી. વિશ્વરોડિયા, ખનારા, મરતોલિયા, અને અર્ધા નાગા એવા ગામડાંના ધણા એક ધણિયો તેના અમીર હતા; “તથાપિ તે પોતાના અંગ માટે ઉંચા પોશાક રાખવામા પણ કમ નહતો, કેમકે તેના ભાટ મુખ્યત્વે કરીને લખે છે કે, “તે જરિયાન અને રેશમી પોશાક પહેરતો.”

અજબાણ અગનેતરાના દુઃખદાયક કાળની વેળાએ (ઈ. સ. ૧૮૧૩) ગરીબોને માટે પોતાના કાઠાર ઉધાડા મૂકવાથી વધારે કીર્તિને પાત્ર થયો છે, તેનું સ્મરણ, ક્ષર્ધ દુઃખદાયક રાજની નહિ ફેડાઈ જતી એવી પડખાની છાયાની પેઠે બહુ આનંદ પમાડે એવી ભાટની કવિતાને અરેખાત જાંખવી નાખે એમ છે:—

“પૃથ્વી દુઃખી થવા લાગી, રાજ આધા વિના રહ્યા, રાવ ને રાણાને “એક દાણા અપવાને રહ્યો નહિ ધણી અને ધણિયાણી એક ખીજને છાડીને “ગયાં, માબાપે પોતાના છોકરાં તણ દીધાં; ધર્મ કરવાનું બધા ભૂલી ગયા; “સદાવ્રત લાગી પડ્યાં, કૂવા તળાવમાથી પાણી સૂકાઈ ગયાં, આકાશમાંથી “એક ફેર પણ પડ્યું નહિ; એકેએક ગામડેથી આવી દુઃખદ ખબરો આવી “હોઝી, અને જમારે આખો દેશ બીખારી થઈ ગયો, ભારે કાનાના વંશ- “વાળાએ પોતાની ધર્મની ધજા ફરકાવી. તેણે પોતાના કાઠાર ઉધાડા મૂક્યા; “અને જમારે ખીજ રાજાઓએ પોતાના ગામમાં પેસવા હેવાનું બંધ કર્યું, “ભારે અજબોરો સર્વનો સત્કાર કરવા માંડ્યો. સ્વર્ગનો ઈંદ્ર કાપાયમાન થયો, “પણ પૃથ્વી ઉપરનો આ ઈંદ્ર તો પ્રસન્ન રહ્યો. તેણે દેશમાંથી કાળને હાંકી “હાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો”

મુસલમાનો સાથે તેને લડાઈ થઈ તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.—

“આ વેળાએ કડીમા આણુખાન અને લેખો કરીને બે તુર્ક અમલ “કરતા હતા. તેઓ દેશના ઉપર બુલમ કરતા હતા. તેઓએ અજબાની “અને અગરાની કીર્તિ સંભળી ત્યારે કટોસણુ લખી વાલ્યું કે અમારે તાબે “થઈને અમને ખડણી આપો. અજબાએ આ સમ્માચાર સંભળ્યા એટલે “કાપાયમાન થયો ને સદેશ ફહેવા આવનારને કલ્લ કરતો હતો, પણ “અગરાએ તેને વારી રાખ્યો. તેઓએ પોતાના દીવાન મદનશાહના દીકરા “દીપચંદને તોડાવ્યો, અને તેની પાસે તરકડાઓને ફાપ ઉપજાવે એવું ઉત્તર

“લખાવ્યું, તેમા કેસર તથા કર્તીગઢ (કીર્તિગઢ)ના અધિપતિયોનાં પરા-
 “કમનું પણ સ્મરણ કરાવ્યું. મ્હોટી મ્હોટી દાઢીવાળા અભિમાનભરેલા
 “મુસલમાનો એકઠા થયા, તેમણે ડાંગરવા આગળ પોતાનો પડાવ નાખ્યો.
 “એ સમાચાર જ્યારે કટોસણ મ્હોત્યા ત્યારે અજબાબ્બે પોતાના બાપાત
 “મેધરાજ, જમતો, અને સૂરજ એઓને બોલાવ્યા. તેમા તેજલ હતો તેની
 “તરવાર તો કાઢી દિવસ ભાગી ન હતી. અગરાએ મૂંછે હાથ નાખીને તેમને
 “ભાપણુ કસ્યું, બાપાતોએ સોગન ખાધને કહ્યું કે અમે અમારો બાપાતપણનો
 “ધર્મ પાળીયું. વિકમથી કવિએ કહ્યું કે વાહ! વાહ! તું તમારી દિંમત જોઈને
 “ખુશી થયો, એમ કહીને તેણે સાંધળના શાંતાજી, હુરખા મવાઈ, અને
 “કાનો એ આદિને તેઓના બાપના વખાણુ ગાઈ સભળાવીને તેમને શરૂ થડાવ્યું,
 “ધણા કાળી એકઠા થયા, તેઓ ખબે ભાયા બાંધીને ધનુષ્યના ટકા કરતા
 “આવ્યા, કેટલાક અશ્વાર હતા, કેટલાક પાળા હતા, અને કેટલાક ધાડપાડુ
 “હતા. જઠાણના માણસો લઈને જોરો અને જસો આપ્યા, અગરમનો હુમે
 “આવ્યો, મરતોલીનો માનો પણ ત્યા હાજર થઈ ગયો” અને ખીજ બહુ
 જણા આવ્યા. ભાટ લોકની રીત પ્રમાણે લડાઈનું સંભળેળ કરી નાખેલું
 તેમણે વર્ણન આપેલું છે તે બધું તે જ પ્રમાણે દાખલ કરવાની અત્રે અમત્ય નથી,
 શેપનાગ મુજવા લાગ્યો, પર્વતને પર્વત મળે તેમ હિન્દુ અને મુસલમાનો સાથે
 મળ્યા, લોહીની નદિયાં બહેવા લાગી, આવે પ્રસંગે શિવ સદા આવીને ઉભા
 રહે છે તેમ વીર, જૂત, રાક્ષસ વગેરેને લઈને આવ્યા. સૂર્ય પોતાના ઘોડા
 ખેંચી રાખ્યા તેથી તેનો રથ ખમચ્યે. “અસરાએ અને પરિયો હિન્દુ
 “અને મુસલમાનોને પોતાના દેવી રથએ લઈજવાને આવી, આમે અને લેખો
 “મ્હાશી જવાને પાછા ફર્યા નહિ, પણ તરવારોવાળા ક્ષત્રિયોની સાથે લખા”
 આ તો સર્વ સાધારણ વર્ણન છે પણ નવાઈ જેવું તો નીચે પ્રમાણે છે -
 “જ્યારે અગરેશો અજબાને ઉરકેવ્યો ત્યારે તેઓની સાથે દિવસે
 “લડતા હતા તેમ રાત્રની વેળાએ પણ સત્રુની ઉપર વાધની પેઠે દૂરી
 “પડવાને અજબાએ નિશ્ચય કર્યો એકએક તણુએ તેણે ખાતર પાડ્યું, પૈસો
 “અને ધરણી, હથિયાર અને લૂગડા સર્વે તે લઈ ગયે. એ પ્રમાણે બે પ્રકારે
 “શત્રુને ધા વાગ્યા, અને ખાવાનું કાઈ રહ્યું નહિ એટલે ઘોડા ધણા બાકી
 “રહેલા અશ્વાર અને પાળા સહિત પોળાર ગણી ગયા.”

આ પ્રમાણે તેમની અવસ્થા ચર્ચાઈ ચર્ચાઈ તેથી વરસોડાનો ઠાકાર વચ્ચે
 પડ્યો, એટલે મુસલમાન રાજ થયા, અને જે વિધેનો વાધો હતો તેનો
 નિકાલ કરી દીધે કબિયો પતાવી દીધો.

પ્રકરણ ૯ મું

મહીકાંઠા

ગૂજરાતનો મુસ્લી અને લશ્કરી ભાગ, જેને મરાઠા મહીકાંઠા કરીને કહેતા હતા તે, તેના નામ પ્રમાણે કેવળ મહીના કાંઠા ઉપરનો જ પ્રદેશ નથી પણ તેનો વિસ્તાર એ નદીની ઉત્તરમાં પેાસીના, અંબાજી, અને બનાસ સુધી છે, અને અહીં ભેતાં તો ખરા ગૂજરાતના જે ભાગમાં ગાયકવાડને ખંડણી ઉપરાવાને પોતાનું લશ્કર લઈ જતું પડતું હતું, તે સર્વ ભાગ તેમાં આવી ગયો છે. દેશના સ્વાભાવિક બંધારણ અને આકાર વિષે અમે આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં વર્ણન કરેલું છે. અને આ પ્રાન્તના જૂદા જૂદા ભાગ જૂદા જૂદા સત્તાધારીના હાથમાં આવી ગયા છે તેનું કારણ પણ ધણું કરીને તે જ છે. ધણો ખરો આખો સપાટ દેશ મરાઠાના રાજ્યની સત્તા નીચે થઈ ગયો હતો. તોય પણ, સુંરાણના જંગલમાં અને દક્ષિણમાં છેક વડોદરા સુધીના મહીના કાંઠાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર જાતિના લોકોને રક્ષણ મળતું હતું, અને મહુધા, નાપાડ તથા ધોળકા, તેમજ બીજાં કુળરૂપ પરગણાનાં ધણાં ગામમાં, તથા બાધેલા વગેરે રજપૂત ગરાસિયાઓનાં ગામમાંથી ખંડણી ઉપરાવાને મુશ્કેલી કરવી પડતી હતી; જેમ ન્હાની નદિયોની શાખા વધતી આવી છે તેમ તેઓના કાંઠા ઉપરની ઝાડીમાં અને કોતરોમાં ધણા સ્વતંત્ર લોકો આવી ભરાવા લાગ્યા; અને જેણેયો જેમ વધારે થતો આસેયો અને જંગલ પણ વધારે ધાર્ડુ થતું આસું તેમ, છંડર, તથા લૂણાવાડાનાં હજી લગણું નહિ વરા થયેલાં સસ્થાન ઈલાન કોણના પર્વતોમાં આવેલાં છે, ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર દેશી ભરચક સમુદાયવાળા થવા લાગ્યા અને ધાડી વસ્તીથી ભરાઈ ગયા.

મહીકાંઠામાં કણ્ઠી, વાણિયા, અને બીજા ગરીબડી જાતિના ધણાં લોકોની વસ્તી હતી, પણ દેશની સત્તા જેઓના હાથમાં હતી અને જેઓ દયિયાર ધારણ કરવાવાળા હતા તેઓ તો રજપૂત, કોળી, અથવા મુસલમાન જાતિના હતા. તેમાં કોળી લોકો, જો કે, રજપૂતોની સત્તા નીચે જોવામાં આવતા હતા, તથાપિ તેમની સંખ્યા મોટી હતી. રજપૂત એ પ્રકારના હતા—એક, છંડરના રાજકર્તા વંશ સાથે જેઓ જોધપુરથી આવી વસેલા એવા મારવાડી; તથા બીજા, અચલના રાવોને પોળોમાં ન્હાસાડી મૂકવામાં આવ્યાનું આપણે વર્ણવી ગયા છિયે તેવા તેમના પક્ષકારી હતા તે. આ જે પ્રકારના રજપૂતોમાંથી મારવાડી રજપૂતોને પોશાક અને રીતભાત મારવાડવાળાઓને મળતાં હતાં, પણ તે સાથે વળી તેઓએ તેમનાથી જૂદા પડી.

અદિ રણા તેવામાં, ખીજા જેટલીક કઠગી રીતભાતનો જેટલોક વધારો કર્યો હતો. તેઓ ધણા શરવીર રહેવાતા હતા પણ મૂર્ખ, આળસુ, દગ વિનાના અને અદિણિયા તથા દારૂડિયા થઈ પડ્યા હતા રેહેવર અને ખીજા નાતિના રજપૂતો જે હજી લગણુ રાવ મોણુગજીના વચન પ્રતિ પોતાની રાજલક્ષિ જણાવે છે તેઓ મારવાડિયોના કરતા વધારે સુધરેલા, વધારે પ્રતિષ્ઠિત, અને વધારે કલાગરા ગણુવામાં આવ્યા છે, પણ તેઓ ઓછા વ્યવસાયી, અને ઓછા શરવીર છે સર્વ રજપૂતો, દામો, તરવારો, બુદ્ધા, અને ભાતા રાખતા. તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાને ધણી વાર દેહોડાનું કે આમડાનું કવચ પહેરતા, અને તેનું પોતાના ગોડા ઉપર નાખતા, તેઓ કાઈ કાઈ વાર ધનુષ્ય પણ રાખતા, તેઓની લડવાની રીતિ પોતાનાં ગામોનું રક્ષણ કરવાના હેતુ સર હતી તેઓ કોળિયોની પેઠે જગલમાં ભરાઈ પેસતા નહિ, પણ ખચાવ કરવામાં ફાવી જાય નહિ ત્યારે જ માત્ર તેમ કરવાની તેમને અગત્ય પડતી માલ વિનાની લડાઈમાં કોળી ભોળાની પેઠે તેમને ફાવતું નહિ આખા મહીકાદામાં કોળી અથવા ભીંડ ભોળાની વસ્તી ધણી વધારે છે. ત્યાંના ખીજા ભોળા કરતા તેઓ કદમાં ધણા ન્હાના હોય છે, અને તેઓની આંખો ચચળ અને ખદાઈભરેલી જણાય છે. તેઓ કદાપિ પાધડી પહેરે છે તો ધણી જ ન્હાની પહેરે છે, પણ પાછું કરીને તો તેઓ માથે ફાળિયું વિટે છે તેઓ લૂગડાં પહેરે છે તે ઘોડા અને જાડાં પહેરે છે જ્યારે ત્યારે પણ તેઓની પીઠ પછાડે તીરનો બાથો બાધેલો જોવામાં આવતો, તે સાથે તેઓ પાસે એક લાણુ કામરું રાખતા, અને કાઈ જહીક જેવું જોવામાં આવતું અથવા કાઈ અજાણ્યાને એકાએક દેખતા એટલે કામરું ચડાવા મડી જતા. તેઓ ચમત્કારિક ત્વરાવાળા, ચચળ, અને અજકટ હતા ભૂખ, તરસ, યાક, અને ઉભગરા, મનાય નહિ એવી રીતે તેઓ સહન કરી શકતા, તેઓ સાવધાન, સાહસિક, બેદુ, સુક્તિયો શોધી ફેલાડવામાં કુશળ, અને રાત્રિની વેળાએ હુમલો કરવામાં, છાપો મારવામાં અને લપાઈને સવાઈ રહેવામાં આશ્ચર્યકારક રીતે યોગ્ય ગણુવામાં આવ્યા છે. તેઓનાં હથિયાર અને તેઓની ટેવ એવા પ્રકારની હતી કે ખુલા લડાઈના મેદાનમાં ઉભા રહેવાને તેઓ અયોગ્ય હતા, અને તેઓના ઉપર હલ્સા

૧ રકોટડના લો ટયાન્ડરો ત્યાંના હાથ દશાન્ડરો વિષે એવી જ તરાડનો અભિ પ્રાય રાખતા. / ખાત્રીજન સેદાન નામની દલિતામાં નીચ પ્રમાણે —

“હાથ દ્યાન્ડરો લોકો દાન તરવાર અને તોપની વ્યવસ્થા કરવામાં દોશિયાર છે, “પણ રણમિમાં ટકાવ કરી રહે એવા અને તોપનો અવાજ સહન કરે એવા નથી,

કરવામાં આવે ત્યારે ખેડીકણા બની જતા, પણ શ્રિદિશના કવાયત શીખેલા લશ્કરે પકડવ કરેલા ઠેકાણા ઉપર પણ હુમલો કરવામાં તેઓએ ધણે પ્રસંગે અસાધારણ શૂરવીરપણું બતાવ્યું છે. તેઓ સ્વતંત્ર ગુસ્તાના હતા, અને તેઓ પાકા ચોર ફહેલાતા હતા, તથાપિ તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે તો ત્યાં અજબજેબ જેવા નિમકહલાલ ગણવામાં આવેલા છે, અને કદિ તેઓએ ધાતકીપણું બતાવેલું નથી. તેઓને નિયમિત ઉઘોગ કરવો ગમતો નહિ, અને દારૂ પીવાનો તેઓને અત્યંત હંદ પડેલો હતો, તથા જ્યારે તેઓ છાકટા બનતા ત્યારે ધણે કનિયો કરતા, તેઓને લૂંટફાટ કરવી ધણી ગમતી, અને દેશમાં જ્યારે સર્વ ઠેકાણે બંડ ઉઠે ત્યારે તેઓને ધણું સારું લાગતું. જો કોણી લોકો સંપ કરીને પોતાનો જથ્થો બાધે તો તેઓ ધણા બચકર થઈ પડે. પણ તેઓનામાં પોતાની જાતિનો પ્રેમ છતાં, તેઓ એક જ સમૂહના છે એમ તેઓએ ગણ્યું નથી, તેમજ ખુદારના શત્રુ સામે થવાને તેઓએ પોતાનો સર્વનો એક જ સ્વાર્થ છે, એમ માન્યું નથી.

ઈડર સંસ્થાનના તાખાનાં અહંમદનગર અને મોડાસાનાં સંસ્થાન છે તે બાદ કરતાં તેની ઉપજ ચાર લાખ રૂપિયાની ગણવામાં આવી છે. રાવોના વારામાં ઈડર સંસ્થાનનો વિસ્તાર ધણે વધારે હતો, પણ પરાંતીજ અને ખેરાલા પરગણાં અમદાવાદના મુસ્તાનોએ જિતી લીધાં હતાં અને ખીન્ન પરગણાં મેવાડના રાણાઓએ અથવા કુંજરપુરના રાવજોએ લઈ લીધાં હતાં. ઈડરના મહારાજની ખરેખરી ઉપજ તો લાખ ૬ દાદ લાખ રૂપિયાની છે ને બાકીની તેના આઠ રજપૂત પટાવતોને સ્વાધીન કરવામાં આવી છે, તેને બદલે તેઓ તેની લશ્કરી ચાકરી કરવાને, અને થોડી ખંડણી આપવાને બંધાયેલા છે. આ સિવાય વીસ કે ત્રીસ રજપૂત અને કોણી ઠાકોરોને આગળના રાવોએ લશ્કરી નોકરીના પેટામાં આપેલી જમીન છે પણ તેને બદલે તેઓ મહારાજને દર વર્ષે ખંડણી આપે છે. આખા ઈડર સંસ્થાન ઉપર ગાયકવાડની ખંડણી છે તે મહારાજ અને તેના પટાવતો પાસેથી ચૂકવી લેવામાં આવે છે, પણ પછવાડેથી રૂપતના ઉપર વધારાનો કર નાંખીને તેઓ તે આંકડો પાછો વસૂલ કરી લે છે. મહારાજની પોતાની સરખંધી પચાસ થોડા અને એક સો ને પચાસ પાચ-દળની માત્ર છે, પણ જો અગલ પડે તો જોઈયે તેટલા પગારબંધી માણ-

“કેમકે તેઓ ધણા હવાડા ચરીરના છે જન્દાબાની રાત્રે તોપનો ધધડાટ, હવામાં
 “ગર્જના થતી હોય તેવો થાય છે તે હાયથાન્ડ પોચાક જેરનારાઓમાં એક માણસ
 “નથી કે સામે ઝેંડે ખમો શકે.”

સોનો વધારો કરી શકાય એમ છે, કેમકે તેવા લોકોની ટાળિયોની લાંબો નથી. નોકરી કરનારા પટાવતોની સરખામી અન્ધાર અને પામદલ મળીને એક દળરની યાચ છે અને તે વિના હસે બીજું લશ્કરી માણસ છે.

અહમદનગર, મોડાસા, અને બાંધાં એ ત્રણ સસ્થાનવાળા ઈરના મહારાજના સગા યાચ છે, અને ઈરવાડા મહિનો દેસ તેમને સ્વાધીન છે તો પણ, ખરું જોતાં તેઓ ઈર સસ્થાનથી સ્વતંત્ર છે. અહમદનગરનો તાલુકદાર પોતાના સગા, ઈરવાળાનો ધણું કરીને કદો ચતુ છે, અને થોડા વર્ષ ઉપર તો બનેનો કબ્જો બહુજ વધી પડ્યો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે, મોડાસાનો તાલુકદાર ગુજરી ગયા પછી, ઈરના મહારાજે તેના તાલુકા ઉપર પોતાનો હક્ક ક્યો અને અહમદનગરવાળાનો કુંવર મોડાસાવાળાએ દત્તક કરી લીધો હતો, તેથી તે પોતાના કુંવરને માટે તાલુકો રાખી રહ્યો.

ઈરના આઠે પટાવત (એક ચોદાણુ હતો તે બાદ કરતાં) રોડોડ પશના હતા, અને પોતાના કુળના જોધા, ચાંપાવત, કુપાવત, અને એવાજ બીજા નામથી પ્રસિદ્ધ હતા એવા નામ પડવાનું કારણ એ હતું કે જેણે જોધપુર વસાવ્યું તે જોધા, તેના બાઈ ચાંપો, અને તેના બનીને કુપો તથા મારવાડના બીજા રાજકુટુંબિયોએ તેને કુળની પ્રથમ સ્થાપના કરી હતી, તેથી તેઓના નામથી તે કુળ ઓળખાતા હતા. તેઓની પદવી ચોક્કસ ઠરાવી હતી, અને તેઓને જે પ્રતિષ્ઠા આપી હતી તે ધણી સલાહથી નિયમિત કરી દીધી હતી ઊંડણીના કુપાવતને સર્વથી શ્રેષ્ઠ પદવી હતી. તેને ચામર, ચોપદાર અને ડકાની પરવાનગી હતી, તથા પાલખી આપી હતી. તેને પોતાની જગીરને પેટ કાઢી ખડણી આપવી પડતી નહિ, તે બ્યારે દરબારમા આવે ત્યારે મહારાજ ગાદી ઉપરથી ઉડીને તેને મળે અને જતી વેળાએ પણ તેટલું જ માન આપે. તેની બેસવાની જગ્યા મહારાજના જમણા હાથ બહાર પહેલી હતી આ કરતાં પણ તેને બીજી જ છુટકો હતી તે પરદેશી લોકોને ધણી નવાઈ જેવી લાગે એવી હતી. તે એ કે, તેને સોનાનો તોડો પહેરવાની તથા મહારાજની હજુરમા સોનાનો ઢુકો પીવાની રજા હતી તેમા તેઓ મોટું માન સમજતા હતા સુંદરીના ચોદાણુની જગીર મોટી હતી પણ તે સર્વ કરતાં હસડી પદવીનો પટાવત હતો તેને મહારાજ ઉડીને મળે અને તેના મોં આગળ ડકો ચવા દે એટલી જ પ્રતિષ્ઠા તેને આપી હતી

પ્રથમ વર્ગના ઉમરાવોથી બીજી પદવીના બહારોટજી અથવા દસોંદી લાલ હતો, તેની બેસવાની જગ્યા મહારાજની ગાદીની સામે હતી અને

દરબારમાં આવતી વેળાએ અને સાંધી જતી વેળાએ મહારાજ તેને આદરસત્કાર કરતા.

ખીજા કેટલાક લશ્કરી જમીનદાર છે, તેઓને મોટા પટાવતો પાસેથી જિલ્લામાંથી જમીન મળેલી છે અને તેઓ “જીલ્લાપત” કહેવાય છે. તેઓ-માંથી કેટલાકનો સત્કાર દરબારમાં આવતી વેળાએ મહારાજ કરતા, પણ જતી વેળાએ તેમ કરવામાં આવતું નહિ. તેઓ દરેક ધણામાં ધણા દશ અશ્વાર રાખતા અને પોતાના જીલ્લાના પટાવતની સાથે સ્વારીએ ચડતા.

સંસ્થાનની જમાનંધીનું કામકાજ કારભારી અથવા દીવાન ચલાવતા, તે ધણું કરીને જાતના વાણિયા હતા. બાકીનું ખીજું કામકાજ પોતાના સરદારોમાંથી એક જથ્થેને સોંપવામાં આવતું, તેને “પ્રધાન” કહેતા. તેને નિરતર મહારાજની હુકમો રહેતું પડતું. પટાવતો સંબંધીનું કાંઈ પણ કામકાજ પ્રધાનની સંમતિ વિના મહારાજ અિકલાથી કરી શકતું નહિ. જો કાંઈ પટાવતને દરબારમાં બોલાવવાને કાગળ લખ્યો હોય તેમાં મહારાજે સહિ કરી હોય પણ તીએ પ્રધાનની સહિ હોય નહિ તો તે માન્ય રાખવામાં આવે નહિ, એટલું જ નહિ પણ, માહિ કાંઈક ઈગો છે એવો બહેમ પટાવતને પડે.

ઈડરવાડો પશ્ચિમ ભણી ખુલ્લો છે, તથાપિ બહુધા તેનો બચાવ ધર્મ શકે એવો છે. તેમાં નદિયો, કુંગરા, અને જંગલ ધણું છે. ધરતી ફળદ્રુપ છે, અને તેમાં અખિનાં ઝાડ પુષ્કળ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આગળ તેમાં વાવેતર થતું હશે; ધણો ભાગ તો હમણાં જંગલથી ઊધાર્ મળ્યો છે.

મહીકાંઠામાં લૂણાવાડાનું રજપૂત સંસ્થાન આવ્યું છે, પણ તે સંબંધીનું લખાણ અમારે હાથ આવ્યું નથી. તેમાં હાંતાનું સંસ્થાન તથા ખીજા ધણા ન્હાના ન્હાના ઠાકોરોની જાગીરા આવેલી છે (તેઓ માંહેલા દરેકની પાસે પંદરસૈથી તે ત્રણ હજાર સુધી લડવૈયા હોય છે, અને પાસેના સખળ કિલ્લા-ઓમાં રહે છે) તે માંહેથી જે પ્રસિદ્ધ છે તેના ચાર કે પાંચ જથ્થા બંધાયેલ છે, આંબલિયારા, લોહાર, અને નીરમાલીના કોળી ઠાકોરો, તથા માંકુવા, પુનાદરા, અને કરાળના મકવાણા જમીનદારો છે. તેઓના તાનામાં આશરે પદર માઈલ ક્ષેત્રફળની વાત્રક નદીની પાસેની ધરતી છે: ખીજે જથ્થે કોળિયોનાં નવ ગામનો છે, તે વિજપુર પરગણામાં સામ્રમતી નદી ઉપર છે; આ જથ્થાને લગતાં દક્ષિણમાં, વરસોડા, માણુસા, અને પેયાપુરનાં રજપૂત સંસ્થાન છે. ખનાસની પાસેના કાંકરેજના આઠ હજાર કાંમઠાવાળા કોળી છે. તથા ચુંવાળના પાંચ હજાર છે, પણ તેમનો આન્ત બળવાન નથી, અને તેઓએ હવે પોતાની પડોચના લોકોને છોડવાનું છોડી દીધું છે.

મહેવાસી લોકો ઉપર દાખ બેસારવાને માટે મુસલમાન પાદશાહોએ બંધાવેલા વિશાળ અને ધણા કિલ્લાઓના ખંડેર દબડ પડેલા ભાગમાં હજુ પણ જોવામાં આવે છે. મુસલમાનોએ આવો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો તેઓના ખરેખરો બળના સમયમાં પણ ધણું કરીને તેઓનું ચાલુ હોય એમ જણાતું નથી, અને મોગલ રાજ્યની પડતી આવી તે વેળાએ દેશમાંથી યાણાં ઉઠાડી લઈને તેઓએ ત્યાંના તોફાની લોકોને કાવતું કરવાને દેશ ખુલ્લો મૂકી દીધો હતો. મરાઠાઓના આવ્યા પછી સર્વ રીતિભાત બદલાઈ ગઈ હતી. તેઓ કિલ્લા ખાંખ્યા વિના, અથવા લાગણું જ રાજ્ય સ્વાધીન કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના, ખંડણી વસુલ કરી લેતાં સુધી, પોતાના રિવાજ પ્રમાણે હુમલા કરતા હતા, અને જેમ તેઓને પ્રસંગ મળતો જતો હતો તેમ ખંડણીના દરમાં વધારો કર્યા જતા હતા.

વર્ષા ઋતુમાં મહીકાંઠાના જે ભાગમાં પડાવ કરવાની અમલ પડતી લાં મરાઠાનું મુલકગીરી લશ્કર પડાવ કરીને રહેતું હતું, અને બાકીના આખા આઠ મહિના અહિં તહિં નિરંતર લખ્યાં કરતું. માગતાં વાંત ખંડણી આપવામાં આવતી નહિ ત્યારે, તાલુકદારના ઉપર અમુક રકમને માસલ કરવામાં આવતો હતો. આમ છતાં પણ, તાલુકદારથી રકમ ભરાતી નહિ ત્યારે તેના તાલુકામાં લૂંટફાટ કરનાર લશ્કર પેસતું, અને તેના ત્રાસથી પણ કરાર પળાવી શકતો નહિ ત્યારે તાલુકાનો પાક કાપી નાંખતા, ઝાડની ખરાબી કરતા, અને તેની ધરતી ઉલ્લંઘ કરી નાંખતા. કરાવેલી ખંડણીના દર કરતાં વધારે ઉધરાવી લેવાને આ પ્રમાણે કરવું પડતું, તેમ જ, ધણાં ગામડાંવાળા પણ લશ્કર ચડી આવે ત્યારે જ ખંડણી આપવામાં માન સમજતા હતા. ખંડણી આપવામાં જ્યારે તેઓ ધણા હડીલા થતા, અથવા લૂંટ કરતા કે તે કરવાની ઉશ્કેરણી આપતા, ત્યારે ગાયકવાડનો સરદાર તેઓના સામી ઉઠાડી દુશ્મનાવટ ખાંધતો.

બહુધા મહેવાસિયોનાં ગામડાં ઉપર લશ્કર સહિત ત્વરાથી ચડી આવીને છાપો મારતો, અને તેઓના મુખીને અથવા તેઓની જિંદગીને પકડી જતો. જે તેના જય થતો તો મહેવાસી યરણુ થતા; પણ તેનું ચાલુ નહિ તો તે ગામ મારતો અને બાળતો, એટલે ત્યાંના મહેવાસી ધણું કરીને કોળી હોય તો તે જંગલમાં નહાશી જઈને તેનું કાંઈ ચાલવા દેતા નહિ. કોળિયોનાં જે બહુ જખરાં ગામ હતાં તે નદીથી ધણી વેગળી બાજુએ ખુલ્લાં હતાં, અને ખીજ બાજુએએ ટેકરા કરી લેતા તેનું કારણ એજ હતું કે અગત્ય પડે ત્યારે કોતરામાં નહાશી જવાય. કોળિયોને આ પ્રમાણે નહાશી જવાને અથવા સંતોષ

રહેવાને સાધન મળતાં હતાં, તેથી, તેમના મનમાં ધણી હિંમત રહેતી હતી, અને આણીમગ, હલ્લો કરનારાઓને પેલા ટેકરા બણીના રસ્તા કાઢી પછુ પ્રકારે કોળી લોકોના જેટલા ફાળી જવા જેવા થઈ પડતા નહિ. આવે પ્રસંગે કોળિયો કામઠાં અને બંદુકા વડે ગાયકવાડના લશ્કરને ધણી વાર લગી દળવળાવતા હતા. પણ જે તેઓને તેમની જગ્યાએથી નહસાડી મૂકવામાં આવતા તો તેઓ વિખરાઈ જતા, અને ઝડપથી ધણી લાંબી દૂર કરીને જ્યાં શત્રુથી ખોંથી શકાય નહિ એવી જગ્યાએ એકઠા થઈ જતા. અને કોઈ કોઈ વાર તો લાગ ફાવતો ત્યારે, રાતની વેળાએ એવી યુધ્ધાથી ગાયકવાડના લશ્કરની ડાવણી ઉપર હલ્લા કરતા કે કવાયત શીખ્યા વિનાના ભરકુશિયા લશ્કરમાં ગભરાટ ઊડી રહેતો. પણ ચાલતાં સુધી તો તેઓ ગાયકવાડી સરદારનાથી નહાસતા કરતા, અને જે ગામડાં સાથે તેને લાગતું વળગતું હોય તેઓની લૂંટફાટ કરીને આડે રસ્તે તેની પળવણી કરતા. આણીમગ ગાયકવાડી સરદારો, કોળી લોકોની ખાતમી મેળવવાને, તથા તેઓને મારી નાંખવાને, અને તેમના કુટુંબનાં માણસોને પકડવાને પ્રયત્ન કરતા. તેમ જ, તેમને ખાવાપીવાનું મળે નહિ એટલા માટે બનતી ચોક્કસાઈ રાખતા, તથા તેઓને જે આશ્રય આપતું હોય તેમને સિક્કા કરતા. આ પ્રમાણે બંદાબસ્ત થવાથી કોળિયોને જ્યારે ખાવાનું મળતું નહિ ત્યારે તેઓ મહુડાં અથવા ખાયા જોગ લાજપાલો ખાઈને રહેતા; પણ રહેતાં રહેતાં તેમનાં માણસો પોતાને ગામ પાછા ફરતાં તેથી તેમના જથ્થામાં ઘટાડો થઈ જતો, માત્ર આદરી એટલા માણસો પોતાના કોરોરોની સાથે વગડામાં રહેતા. એ પ્રમાણે તેઓ મરાઠાઓના હાથમાં આવતા નહિ અથવા તેમના વિષે તેઓ સરતચૂક થઈ જતા ત્યાર પછી વાંધા પતાવીને અથવા સરણુ થઈને પણ કાકોર પોતાનાં ગામને ફરીને કબ્જે કરી લેતા. કોળી લોકો સાથે કળિયો રાખવામાં છેવટે ગાયકવાડને ધણે પ્રસંગે તુકસાન વેઠવું પડેલું છે.

આંખલિયારા ગામની માત્ર એક જ બાજુએ રક્ષણકારક લાંબી ન્હાની ગાડી આવેલી અને આસપાસના સૂકા કાંટાની વાડ વિના ખીજી કાંઈ પણ નહોતું, છતાં સાત હજાર માણસોના ધેરોનો ટકાવ છ મહિના સુધી રહ્યો. અને પછી હાથે મારીને તે લેવામાં આવ્યું; પણ ચોડાક કોળી લોકો ફરીને ટોળે મળીને દૂરી પડ્યા, એટલે લડાઈને ઠોકણે તેઓના ત્યાર મુખ્ય સરદાર અને તોપો રહેવા દઈને ધેરો ધાલનારા લોકો જીવ લઈને નહાડા. એક બીજે પ્રસંગે લોહારના લોકો આસરે એક હજાર ટોળે મળીને ગાયકવાડના દશ હજાર માણસના લશ્કરને પોતાની પછવાડે એક કાતરમાં થઈને વાતક

નદીમાં લલચાવી લાગ્યા, અને સામે કિનારે એક ન્હાની ટુકડી તેમના સામે દઢાવ કરતી હોય એવો ડોળ તેઓએ ધારણ કર્યો, એટલી વારમાં, સંતોષ રહેલાં માણસો બાબાજી આપાજીના લશ્કર ઉપર ક્રોધરતે આગસે લાગે મારો ચલાવવા લાગ્યાં અને આખા લશ્કરને ન્હસાડી ચૂક્યું, ને તેના સરદાર બાબાજી પોતાના ઘોડાની ઇડપવાળી દોડને લીધે મહા સંકટમાંથી ઉગરી ગયો.

આવો પ્રસંગ જ્યારે રજપૂતોને આવતો ત્યારે તેઓ ધણું કરીને પોતાના ચામતો હમેશ બચાવ કરતા; સાબમતીના કિનારા ઉપર જખ્ખર ક્રોધરોમાં કરોડ ગામ છે, તેના ઉપર ગાયકવાડની ફોજે ધણી દલા કર્યા હતા તે સર્વમાં તેઓને હઠાવીને ઘેરા ઉઠાવવાની જરૂર પાડી હતી. રજપૂતો કાંઈ કાંઈ વાર પરભાચ્યા લોકોને પગાર આપીને લડાઈના કામને અર્થે લાવતા, પણ ધણે પ્રસંગે તો, કેળી લોકોને વારે વારે બોલાવતા; તથાપિ કેળિયોને તો ખીજી કાંઈ જાતના લોકોને કદિ બોલાવવા પડ્યા નથી.

સુમારે અઢારમા સંકટાની આખરે મહીકાકામાં મરાઠાની સત્તા ધમધોકાર ચાલતી હતી, તે વેળાએ શિવરામ ગાર્દી કવાયત શીખેલા લશ્કરનો સરદાર હતો, તે વિષે આગળ લખેલું છે, તેને પ્રાન્તની વ્યવસ્થા કરવાના કામ ઉપર નિમ્મે હતો. ફોતેહસિહના મરણ પછી, ગાયકવાડના રાજ્યમાં વ્યવસ્થા યર્ષગયાને લીધે, શિવરામે મેળવેલા જય ધોવાઈ ગયા; પણ રાવજી આપાજીના પિત્રાઈ રઘુનાથ મહીપતરાવે (અથવા કાકાજી) ઈ. સ. ૧૮૦૪ ને સુમારે વ્યવસ્થા કરી નાંખી, અને અગર જો ત્યાર પછી, ગાયકવાડી ફોજની સામે અટકાવ થયા હતા, તો પણ, તેમ કરનારા સર્વે એકસંપ થઇને સામા થવાને ઉઠ્યા હોય એમ થયું નથી. મહીકાકાની બાબતમાં, બ્રિટિશ સરકાર ઈ. સ. ૧૮૧૩ ની સાલમાં મધ્યસ્થ થવા લાગી, તે વેળાએ મેજર બાલેન્ટેને, કર્નલ પોકરની ચલાવેલી સરસ રીતિ પ્રમાણે, ગાયકવાડની વતી, એ પ્રાન્તના ખડિયાં સંસ્થાનો સાથે ઠરાવ કર્યા, પણ કાંઈજ લુજ ચૂકને લીધે, તે ઠરાવ પછીથી ખૂબ રાખવામાં આવ્યા નથી, તેમજ, ૨૬ કરવામાં પણ આવ્યા નથી. તે વેળાએ આખો મહીકાકો ગાયકવાડના ખયા જમાદારને સ્વાધીન હતો; તેણે સાં ઘણીક ફોજ રાખી હતી, અને ગાયકવાડની સત્તા ઘણી સારી રીતે અને જોરથી ટકાવી રાખી હતી, તેણે સંસ્થાનો પાસેથી ખંડણી લેવાનો કર વધારી દીધો, અને જેઓ ઉધાડે છાગે બંડ કરવાને ઉભા થયા તેઓને સિક્કાએ મ્હોંચાડ્યા, પરંતુ લૂંટ થતી તે અટકાવી શક્યો નહિ; બ્રિટિશ સરકારનાં પરમણામાં કેળી લોકો લૂંટ-ફાટ કરવા લાગ્યા તે વિષેની વારે વારે ખૂબ પડવા લાગી. સન ૧૮૧૮ માં

ખયા જમાદારના તાખાની ફાજનો ધણો ભાગ, ખીજને મદદ આપવા સાર બાલાવી લેવામાં આવ્યો, અને સાર પછી, બધાંય માણસોને બાલાવી લીધાં, તેથી, એ પ્રાન્તમાં ધણી ખરી આગળતી પેઠે જ અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. ત્રણ વર્ષ પછી જ્યારે શ્રી. એલિફન્ટન મુંબઈના ગવર્નર ત્યાં ગયો, સારે તે પ્રાન્તમાં સલાહશાન્તિ રૂઢે તથા વડોદરા સરકારની ખંડણી સુલેહની રીતે ઉધરાવી લેવામાં આવે એટલા સારૂં એની સૂચનાથી ત્યાં બ્રિટિશ એજન્સી સ્થાપવામાં આવી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ઈડરના મહારાજ-આનંદસિંહ-શિવસિંહ-ભવાનીસિંહ-ગંભીરસિંહ

જેમપુરના રાજા અનિતસિંહ વિષે બોલતાં ઈડરનો ફસાંડો બાટ રૂઢે છે કે, તે ધણો પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે (દિલ્હીમાં) સાત શાહજાદાને ગાદી ઉપર બેસાડ્યા, અને તેમને પાછા ઉઠાડી મૂક્યા. છેવટે તેણે મહમદશાહને ગાદીએ બેસાડ્યો. સાત દિવસ સુધી દિલ્હીમાં અનિતસિંહની આજ્ઞા વર્તી, અને જમપુરનો રાજા, જેસલમેરનો રાજા, ભાવલપુરનો નવાબ, શિરોઈનો રાવ અને શિખરનો રાવ, એ પાંચ રાજા તેને શરણે રહ્યા. પાદશાહને ગાદિએ બેસાડીને ત્રણ વર્ષ લગી અનિતસિંહ દિલ્હીમાં રહ્યો, અને કુંવર અબયસિંહને પાંચ હજાર અન્નાર સહિત પાદશાહની આકરીમાં મૂકીને, પોતે જેમપુર પાછા ગયો. એક દિવસે પાદશાહ જમનાજીમાં નાવ નંખાવીને અબયસિંહને સાથે લઈને રહેલ કરવા નીકળી પડ્યો. જ્યારે તેઓ નદીની મધ્યે આવ્યા સારે, પાદશાહે કુંવરને નદીમાં નાંખી દેવાને કહ્યું, સારે અબયસિંહે પૂછ્યું કે “એમ કરવાનું તમારે કારણ શું છે ?” સારે પાદશાહ બોલ્યો કે, “અનિતસિંહને મારી નાંખવા વિષે તમે તમારા ભાઈ વખતસિંહ ઉપર “કાગળ લખો તો હું તમને બચાવું.” આ ઉપરથી અબયસિંહે ભંડારી રઘુનાથ પાસે એવો કાગળ લખાવ્યો કે “તમે અનિતસિંહને મારી નાંખશો તો હું “તમને નાગોરની ગાદી આપીશ.” એ કાગળ વખતસિંહને પહોંચ્યો સારે તેણે મધ્ય રાત્રે જઈને પોતાના પિતાને ઠર કહ્યો. રાજીયો તેની સાથે સતી થવાને ચાલી; તેઓએ પોતાની સાથે આનંદસિંહ, રાયસિંહ અને કિશોરસિંહ જે અબયસિંહના ન્હાના ભાઈ થતા હતા તેમને લીધા, કેમકે જેમપુરની રીતિ પ્રમાણે તેઓની આંખો ફાડી નાંખવામાં આવે નહિ. જેમપુરના રાજાનું સ્મશાન મંડોવરમાં હતું, ત્યાં જ્યારે રાજીયો આવી પહોંચી સારે તેમને

સરકારને સ્વાધીન કર્યાં. તેમાંના રાયસિંહ અને આનંદસિંહ ચોદાણુ રાણીના કુંવર થતા હતા અને કિશોરસિંહ ભાટિયાણીને કુંવર થતો હતો. તેમને ચોદાણુ સરદાર, માનસિંહ અને દેવીદાસ, તથા માનસિંહના કુંવર જોરાવરસિંહને સ્વાધીન કર્યા. તેઓને રેઠાંધ્યા ગામનો પટો હતો, તેની ઉપજ એક લાખ રૂપિયા આવતી હતી; તે છાડી દઈને કુંવરને લઈને જોધપુરની પૂર્વમાં પંદર કાસ ઉપર ચાંદેલા ગામ છે ત્યાં પડાવ કર્યો. મારવાડમાં વડોદરાનો પટાવત મોકમસિંહ ઠાકોર હતો, તેનો પટો દસ હજાર રૂપિયાનો હતો, તેને વખતસિંહે કહ્યું કે, તમે પાછળ જઈને કુંવરને મારી નાંખો અથવા પકડી લાવો. પછી તે આઠસે અશ્વારો લઈને ચાંદેલે ગયો. તેને આવતો જોઈને, તેઓએ કમરો બાંધી અને પોતાના બારસે અશ્વારોને પોતાની આસપાસ મૂકી દઈને વચ્ચે કચેરી કરી વિચાર કરવાને બેઠા. મોકમસિંહ તેઓના ડેરા પાસે જઈને ઉતર્યો, અને કહ્યું કે ત્રણે કુંવરો મને સોંપો. હારે માનસિંહે કહ્યું કે “જેવા સતિયોએ કુંવરો મને સોંપ્યા છે તેવા “જ હું તમને સોંપું છું.” એ પ્રમાણે કહીને પોતાની કટારી તેના મઠો આગળ ધરીને બાંધ્યો, “જો તમારે તેમને મારી નાંખવા હોય તો હવડાં મારો.” મોકમસિંહ બાંધ્યો:—“ઠાકોર તમે ધણી કરી, તમે મને પણ તમારા ભેગો “ભેજ્યો. હવે તો જે તમારું ધરી તે મારું થશે.” પછી ચારે જણા મારવાડમાં આડોવલે કરીને કુંગર છે ત્યાં જઈ રહ્યા અને બહારવડું કગવા લાખ્યા. તેઓએ પોતાનો કબીલા વિકાનેરમાં દેશલોત ગામ છે ત્યાં ચારણોની માતા કુર્ણીજી છે ત્યાં મેલ્યો. ત્યાં આજ સુધી એવો ઘરુર હતો કે કોઈ મોટા રાજાનું ધુન કરીને પણ કુર્ણીજી માતાને શરણુ આવે તો તેનું કોઈએ નામ લેવાય નહિ, એવી એ માતાની સત્તા હતી.^૧

આ બનાવ બનતાં પહેલાં શણાલાના પટાવત ચાંપાવત સવાઈસિંહ, માનસિંહ, પ્રતાપસિંહ અને જીવજીદાસ હતા, તેઓનો પટો સિતેર હજાર^૨ રૂપિયાનો હતો. તેઓને મહારાજા અજીતસિંહ સાથે કબિયો થયો હતો તથા તેમનો પટો જમ થયો હતો. તેઓ પણ બહારવટે નીસરીને આડોવલે ગયા હતા, અને તેમના કબીલા તેમણે કુર્ણીજી માતાને શરણે મૂક્યા હતા. એવામાં દિલ્હીના પાદશાહનો ખજાનો અજમેરથી દિલ્હી જતો હતો, તે તેઓએ લૂટી લીધો. બ્યારે રાજકુંવરો આડોવલે આવ્યા

૧ કુન્ડમાં માતાની તુબાઈ નામે ગામ છે, ત્યાં કોઈ અપરાધી જતો તો તેને અબધ અણવાનો રીવાજ અત્યાચિ સુધી હતો. ૨

૨ મારા જણવા પ્રમાણે તે સાત હજારનો હતો. ૨. ઉ

સારે આંપાવતોએ એ ખબરો તોએને અર્પણ કરી દીધી અને. તેઓની ચાકરીમાં રહેવાને તૈયાર થયા. કુંવર આનંદસિંહે તેમની વાત માન્ય રાખી અને મોકમસિંહ, જોધા માનસિંહ ચોહાણ, અને મતાપસિંહ આંપાવત એ ત્રણે જણને કાંઈ આપ્યો કે, તમે તમારા ધણીના સામઘર્મી છો તેથી મને રાજ્ય મળશે ત્યારે હું તમને ત્રણેને પટા આપીશ.. આડોવલેથી કુંવરોએ અને તેઓના સોળતિયોએ મારવાડ ઉપર લુંટફાટ કરવા માંડી અને માનસિંહ ચોહાણ વિષે કવિતામાં એવું જોડાયું કે, "મહ વરા મધી, દધિ જેમ માને." (ભાવાર્થ, -હેવે જેમ સમુદ્રમેથન કર્યું તેમ માનસિંહે મારવાડની ધરતીનું મેથન કર્યું.) ન્યારે અભયસિંહે પાદશાહના ડરથી પોતાના બાપને મારી નાંખવાને વખતસિંહને લખ્યું હતું, ત્યારે પાદશાહે તેને ઈડર પરગણું બક્ષિસ આપીને નવ મહારનો લેખ કરી આપ્યો હતો. તે લઈને અભયસિંહનેા પુરોહિત બ્રાહ્મણ જમુજી દિલ્હીથી જોધપુર જતો હતો, તેવામાં આ બહારવટિયા, તેઓને પકડીને આડોવલા ઉપર લઈ ગયા. ત્યાં તેણે તેઓને કહ્યું કે, અભયસિંહને ઈડરનો પટો કરી આપ્યો છે, અને તમે મને જો દિલ્હી પાછો જવા છો, તો હું તમારા નામનો પટો કરાવી લાવું. તેઓએ પુરોહિતના સોગન ઉપરથી તેની વાત માની. એટલે તેણે અભયસિંહની પાસે જઈને કહ્યું કે, "તમારા બાઈ મારવાડ દેસ સૂંડીને ખરાબ કરે છે, મઠિ તેઓને "જોધપુરનાં બાવીશ પરગણાંમાંથી કોઈ પણ પરગણું છેલ્લી વારે આપવું તો "પડશે, તેને બદલે ઈડરનો પટો લવણું જ આપીને સમાધાન કરો." અભયસિંહે તેને પટો આપ્યો અને તે લઈને આડોવલે ગયો.

આ વેળાએ, સંવત્ ૧૭૮૫(સન ૧૭૨૯)માં ઉદાવત લાલસિંહજી

૧ મહીમાંડાને પોસિટિસ આર્મ ન્યારે મેનર માઈસના તાબામાં હતો, ત્યારે તા. ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર સન, ૧૮૨૧ ને રાજ રિપોર્ટ કર્યો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:--

"સંવત્ ૧૭૮૫ માં જોધપુરના રાજાના બાઈ આનંદસિંહ અને રાયસિંહે વાણુ અને પાલણુપુરથી થોડા અંતર ગણવાના કાળી સારે આણીને ધણી સુસિખત વિના "ઈડરનો કબજો કરી લીધો. તેઓને દિલ્હીને હુકમ હતો એમ રહે છે. પણ ખરી વાત "એમ જણાય છે કે, દેસની સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ હતી તેથી તેઓનું આવડું થયું હતું, "અને મારવાડના કુંવરો જે અમદાવાદની સુબેદારી ઉપર તે વેળાએ હતા તેઓએ "ધણું કરીને તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. કેટલાંક વર્ષ પછી ઉપર લખેલો દેસાઈ કે જેને "(સુરાઈખરો ઈડર લીધા પછી તેનો તાબો સોંપ્યો હતો તે) મારવાડિયાએ હઠાડી "મૂક્યો હતો એમ જણાય છે, તેની ઉસરણીથી જગાજ દેવાજી કરીને હામાજ ગાયક- "પાડના તાબામાં એક કામદાર હતો તેને પેથાની બણીથી ઈડરનો કબજો લેવાને

આંપાવત. સવાઈસિંહ અને પ્રતાપસિંહ, બોધા મોઢમસિંહ, જેતાવત અદેરામજી, આંપાવત. જીવંજીદાસ, અને કુંવર જોરાવરસિંહ. એટલા જણને બે દળર અધારો સહિત. બોરસદ ઉપર મોકલ્યા. ત્યાં એક મહોદી લડાઈ થઈ, અને કિલ્લા ઉપરથી તોપોના મારો ચાલ્યો, તેથી દસ દિવસ સુધી કિલ્લો લેવાયો નહિ. છેવટે બોરસદના કારભારિયે આવીને કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડ્યા. એ લડાઈમાં કુંવર જોરાવરસિંહને તરવારના બે ત્રણ ધા વાગ્યા, અને પચાસ મારવાડી માણસ મરાયા, તેમ જ સામાવાળાનાં પણ આશરે તેટલાં જ મુર્ચા. પછી નવાબને માલિયે બેસાડ્યો, ત્યારે મહારાજ રામસિંહજીને તેણે કહ્યું કે, “પરમણુમાં મારો અમલ ‘સારી પેઠે જમાવીને પછી તમે ઈંડર પધારજો.’” તે ઉપરથી રામસિંહ આઠ મહિના ત્યાં રહ્યો.

આ વેળાએ રાવજિયે પોસીનાના વાઘેલા સિવાય પોતાના સરદાર રણાસરના ઠકોર અદેસિંહ રેહેવર તથા મોનપર, સરડોઈ, રૂપાલ, અને ઘોરવાડના રેહેવર ઠકોરોને અને આસપાસના બોમિયાઓને એકઠા કર્યા. સરદારોએ કહ્યું કે, અમે જઈને તમારે માટે લડીશું, અને અમારાથી બનતાં સુધી ઈંડર લઈશું. ત્યાંથી તેઓ દેશોતરમાં ગયા. ત્યાં હાબી રંજપુતોનાં પાંચસો ધર હતાં, અને ત્યાંથી ઈંડર ગયા. આ વેળાએ ઈંડરમાં ખુસલમાન કસબાતિયોનું ભેર ધણું હતું. તેમની બે ટામ હતી: એક નાવકની અને બીજી ભાટીની (તેઓનાં ધર આશરે પંદરસો હતાં). ઈંડરના દરવાજાની તથા મોરચાની સાંપણી તેઓને હતી. રાવજીના પટાવતોએ કસબાતિયોને સાધી લીધા, અને ઈંડર સહર લીધું. મહારાજ આનંદસિંહની પાસે કુંપાવત અમરસિંહ અને ચોઢાણુ દેવીસિંહ બે સરદાર રહ્યા, તેમને લઈને પોતાના કુટુંબ સહિત તે કુંગર ઉપરના કિલ્લામાં ગયો. ત્યાં પણ હજામણી, ચઈ, એટલે પેલી તરફની બારિયેથી મોતાના સરદારોની સાથે કુટુંબ વિદાય કર્યું, અને પોતે ધાંટીને દરવાજાની નીકળીને કિલ્લાની ઉત્તરમાં ફરીને, કુટુંબની સાથે ભેગો ધવાની આસાએ ચાલ્યો. મહારાજની સાથે થોડા અધારો હતા, તે પણ જૂદા જૂદા પડી ગયા. આ વેળાએ રેહેવર અધારોની એક ટુકડી પાસે આવતી જોઈને પોતાનાં માણસો એકઠા થઈ જાય એટલાં માટે તેણે પોતાના નગારચીને ડંકા ધરવાને કહ્યું. તે સાંભળીને નગારચીએ કહ્યું જે આપણા અધારો તો વેગળા રહી ગયા છે, તેઓ તરત આવી શકશે નહિ, પણ ડંકા સાંભળીને રેહેવરો આવી પહોંચશે. આનંદસિંહ બે ત્રણ વાર ગુસ્સે થઈને ટુકડા કર્યો એટલે તેણે તરત જ ડંકા કર્યો. રેહેવરો તે સાંભળીને

ધોડા ફેલાવતા આવી પહોંચ્યા અને તેના ઘોડા રહેલા માણસોને પકડી પાડ્યા. ત્યાં આગળ લડાઈ થઈ. મહારાજની ભણીને ચોહાણુ દેવીસિંહ પહેલો કામ આપ્યો. પછી કુંપાવત અમરસિંહ ધવાયો, અને નગારાવાળો રામદાન કરીને હતો તે માણ્યો ગયો. પછી મહારાજનો ઘોડો મરાયો અને છેવટે પોતે પણ કામ આપ્યો. તેનાં માણસોમાંથી ઘોડાં બચ્યાં, અને રેહેવરોએ ઈડરનો કિલ્લો લીધો.

ગીત

- અત્રવ ડડલ યાળ, કેવાળ કે આરતી, સવલ મજ ગાહ વિવાહ સામો;
જાગંદ મહારાજ ગઢ પરણતે ફેંડે, મદેહદ જાન દેવિદાન મામો. ૧
- દુગાંળી ચુકાવતા ધાવ દૂળા દિયો, માળને સારથી કહે માલો;
ઇન્દ્ર યું વિંદ બજમાલસુત બોપિયો, ઘીંદરી ઢાલ ફતમાલવાલો. ૨
- સિંધુયા રાગ મનરી જતા ગોંહલા, ધીર રણ ઘકાવતા પાવ ઘરતા;
ધૂરતા ફૂરતા બહે પીષા યકા, કમ ધન છરીક અર સીફ કરતા. ૩
- ગઢપતિ સળ માળેજ મામો ગયા, ફરણ ગર્મ વાસરા ઢાલ ફેરા;
મુહ જઢે લહેવા આલેવા માઢહા, કરાં વાલાળ ચઢુવાળ ફેરા. ૪

મહારાજ આનંદસિંહની રાણીયો—સોનંમરીજી અને વામેલી શિરોઈ તાબાને રોહીડે ગામ જઈને તેની પછવાડે સતી થઈ. તેમની સાથે એક દાસી પણ બળી મોઈ. તેમની છત્રિયો આળે પણ રોહીડે છે.

આ વાતની ખબર બેરસદમાં મહારાજ રાવસિંહને થઈ, એટલે તે ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો. પ્રથમ તો તેણે સુનધયે પોતાનું રહેઠાણ કર્યું અને ત્યાં ચાર મહિના રહીને ઈડરવાડામાં લૂટફાટ કરવા માંડી, પણ ઈડર ગઢ

૧ બાણુ રૂપી અક્ષત કીજ્યા, અને તરવાર રૂપી આરતી થઈ, અને સબળ દાધિ-યોની સામે ન્યારે મહારાજ આણુદસિંહ ઈડર ગઢ બેઠે પરણ્યા લાગ્યો ત્યારે દેવીદાન સામે. ધૂળ જન મહાલ્યો.

૨ તેણે બમણા પા કરીને દાવા ચુકાવી આપ્યા, તે સુધે તેનો સારથી ફેડે કે નહોતો જુઓ અનમસનો ઈડરો. આણુદસિંહ, ઈન્દ્રની પેઠે વર યજ્ઞને સોસ્યો, અને ફેડે માવનો પુત્ર (દેવીદાન) તે વરની ઢાલ થયો.

૩ ત્યાં સિંધુ રાગ થયા અને અવરિયે રોહવા ગયા, ધીર પુરયો રણુજનમાં ધકાવતા પગ મૂકતા દતા અને રહિડ તથા ચઢુવાણુ ચતુઓને ઝીકતા સ્થિર થતા અને જુરના, પીધેલા ચઈને (દાધિયોની પેઠે) ચાવતા દતા.

૪ બાણેજ અને મામો મેઠાં ચડાવી લડવા માંડી ગયા. પછી બે મઃપતિ સ્વર્ગમા ગયા, એટલે તેઓને જર્નવાસમાં ફેરા ફરવાના ટપ્પો ગયા. એ ચઢુવાણુનાં સાં જખાણુ કરે.

ઉપર હલ્લો કરવાનો કાંઈ દાવ ફાળ્યો નહિ. છેવટે બે બ્રહ્મરોષ એક વિભ-
પુરનો કેસરીસિંહ, અને બીજો દાવડનો અનોપસિંહ કરીને દતા, તેઓની
સાથે સલાહ કરીને રાવની પક્ષના સાબર કાંઠાના કોળી દાકારોને ફેડવાનો
બેલ રચ્યો. અને બ્રહ્મરોષોએ જઈને તેઓને સમજાવ્યા કે જ્યારે લડાઈ
થાય ત્યારે તમારે બહુકોના ખાલી બાર કરવા. હવે રાયસિંહ મુનધપેથી
બરોડાગિયે ગયો. ત્યાં (મારવાડી વગેરેની) દસ હજાર માણસોની ફોજ જમાવી.
ઈડરના ભટ્ટી અને નાયક એ બે કોમના કસબાતી દતા તેઓને પટા તથા
જાગીર આપવાનો દિલાસો આપીને ખુટવ્યા, તો પણ તેઓએ રાવને કહ્યું કે,
અમે શહરનું રક્ષણ કરીશું. રાયસિંહે હવે ઈડર ઉપર હલ્લો કરીને શહરને
ઘેરા બાંધી દીધા. તે પોતે તથા માનસિંહ ચોહાણ, ડુંવર જોરાવરસિંહ,
જોદ્દા મોકમસિંહ, અને અતાપસિંહ, સવાઈસિંહ, માનસિંહ અને જીવણદાસ
એટલા આંખવાતો ઈડરના કુમરની મદારસાહની દુક કે જે ઉપરથી ઈડર
દેખાય છે તે ઉપર ચઢીને પછી શહરમાં ઉતરી કસબામાં આવ્યા, એટલે
કસબાતિયો સામા મળવાને આવ્યા ત્યારે સરદારોએ મહારાજ રાયસિંહને
પૂછ્યું કે કેમ કરવું છે ? મહારાજ બોલ્યા કે, સામા માનસિંહ ફોજના
આગેવાન છે માટે એમને પૂછો. તેને પૂછતાં તે બોલ્યો કે કસબાતિયોને
મારી નાંખવા જે નિષ્કટક રાજ્ય થાય સૂચના પ્રમાણે મારવાડિયોએ કસ-
બાતિયોના ઉપર દૂડી પડીને આશરે એક હજાર માણસને કતલ કરી નાંખ્યા,
પછી તેમણે કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરીને કેટલાક રેહેવરોને મારી નાંખીને તે
સ્વાધીન કરી લીધા, એટલે રાયજી યોગેશ્વરે જઈ રહ્યા ને રેહેવરો આશરે
આઠ મહિના સુધી ઈડરનું રાજ્ય ભોગવાને છેવટે પોતાને ડેકાણે ગયા.

મહારાજ આનંદસિંહજીયે શિવસિંહ કરીને એક કુવર મૂક્યો હતો તે
૭ વર્ષનો હતો. તેને રાયસિંહે ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે દારબાર
ચલાવવા લાગ્યો.

દહોડ મહિના સુધી રણાસણમાં રહ્યા, તેનાં ચોવીસ ગામ ખાલસા કર્યાં, ત્યાં પોતાનું થાણું બેસાર્યું અને કુંભા ભટ્ટીને ત્યાં ગૃહ્યેલ. રણાસણ પાંચ વર્ષ સુધી ઈડરના તાબામાં રહ્યું, પરંતુ રેહેવરેા નિરંતર હેરાન કરવા લાગ્યા, તેથી દેસોતર વગેરે બાર ગામ રાખીને બાકીનાં બાર ગામ તેઓને પાછાં આપ્યાં.

આ વેળાએ રેહેવર અને રાહોડ વચ્ચે લડાઈ ચર્ધ હતી, તે વિષેનું એક ગીત નીચે પ્રમાણે છે:—

ગીત

- નિજ દિહ નગારાં બ્રોહ મટે નહ, ઘડ જોધારા નકે ઘટે;
 નત કોજાં ગજવંધ મટે નહ, મારુરે ના ધંધ મટે. ૧
- આફલલે વદતે દન આલો, ચડતે પડતે રેત ચડે;
 પઢિયા પાલે સાંસ ન પડસે, પડે ઘણા તદ સાંસ પડે. ૨
- દલ જુદે જલ્લબોલ દહુ દગ, સાસા તીર પાલર રમસોલ;
 કેદિ કેર મટસો કાલો ? ઘર ફેંદર ઘાલ્યો ધમરોલ. ૩
- આવધ મલાં કે મલા અસાંમલ, સોહણ મલા કે મલા સય;
 રેહેવર મલા કે મલા રાઠપડ, હેમર મલા કે મલા હય. ૪
- ધાદાં પડે ઉપડે ધમસાં, રાહાં સઢે ન કામ રડે;
 સોહ પડે મડે દલ સામા, ઘરતી હોય ન કડેધડે. ૫

શિવસિંહને ઈડરમાં મૂકીને રાવસિંહ હવે મેહડાસામાં જઈને રહ્યો. તેણે સાં પોતાને તથા પોતાના કબીલાને માટે મ્હેલ ચણાવ્યા. પાંચ વર્ષ પછી મરાઠાની ફોજ ધૂનેથી મેહડાસે આવી, તેમાં જનકાશની સ્ત્રી મુખ્ય હતી. તેઓએ આવીને ખંડણી માગી; મરાઠાની ફોજ પંદર હજાર માણુ-સોની હતી, તેા પણ રાવસિંહે ખંડણી આપવાની ના પાડી. ફોજની આગે-

૧ રાત્રિદિવસ નગારાંનો ધમકારો મટે નહિ, અને નેહડા રૂપી ત્ર પણુ ધટ નહિ, નિલ હાથાવાળી ફોજો મટે નહિ, અને મારવાડીયોનું ધાધળ મટે નહિ. ૨ અફળાતા લડતાં આખો દિન ભય, અને ચડતાં પડતાં પણ રણસેત્રમાં પડે; કાઈ મુઘા વિના સાંસ પડે નહિ. ૩ પણુ ધણા પડે તો જ સાંસ પડે. ૪ દરે દિશામાં રેલની પેડે ફોજ નેડાય, ધણા તીર અને પાખરની રમડડ મચી રહે, ઈડરની ધસ્તીમાં ધમરોળ ઘાલ્યો છે તેનો આનો કાજો કેર કિયે દાહડો મટસો ? ૫ આયુધ ભલાં કે ભલા યોદ્ધા, સરદાર ભલા કે માણુસ ભલાં, રેહેવર ભલા કે રાહોડ ભલા, યોદ્ધા ભલા કે હાથી ભલા ? ૬ ફોજો ઉપડે ને ત્રાસ પડે, રસ્તા રોકાઈ ભય ને કામ સરે નહિ, ફોજ સામા સરદારો લડીને પડે; પણુ ઠડેમટે ધરતી યાય નહિ. (ચિથી અને પાંચમાં કવિતા અંગેજીમાં ફાફેર છે.) ૭ ઉ.

વાન સ્ત્રી હતી, તેણિયે, રાવસિંહને કહાવ્યું કે, તમે રૂપવાન છો અને મારે તમને જોવાની ઇચ્છા છે, તેથી જો તમે અશ્વારી કરીને આવશો તો હું ખડ્છી માફ કરીશ. મહારાજે કહ્યું કે હું રૂપાળો નથી, તો પણ તીર મારનાર ધણો સારો છું. એમ કહીને કિલ્લાની ભીંત આગળ યઈને એક મરાઠો બીસ્તી પાડા ઉપર પખાવ નાખીને જતો હતો તેને જોઈને પેલા કહેવા આવેલા માણસને કહ્યું કે, પાણી સુદ્ધાંત પખાલ વીધીને પાડાની આરપાર તીર નીકળી જાય કે નહિ? એમ કહીને તેણે તીર ચડાવ્યો, અને કાન સુધી કશીને ઠોક્યો, તે પાણી સુદ્ધાંત પખાલ અને પાડાની પાર નીકળી ગયો. પખાલિયે દોઝાં દોઝાં જઈને લશ્કરમાં ફરિયાદ કરી, એટલે મરાઠાનું આખું લશ્કર મહારાજ ઉપર ચડી આવ્યું. એક સૌ ને પચાસ મારવાડી કિલ્લેદાર હતા તેઓ મરતાં સુધી લડ્યા, પણ રાવસિંહે પોતાની સ્ત્રીને પોતાના ઘોડા ઉપર બેસારીને તેને પછવાડે લૂગડાં વતે પોતાના શરીર સાથે બાંધી લીધી ને રાયગઢ બહી ઘોડો મારી મૂક્યો. અલુધડ ગામ તેણે ખાલંસા કરી નાખ્યું હતું, તેની પાસે એક ડુંગરા ઉપર આ કિલ્લો તેણે બધાવ્યો હતો. અહિં અશ્વાર અને પાળા યઈને બસે માણસનું યાતું હતું. આ ઠેકાણે પોતે બે ત્રણ દિવસ રહ્યો અને પછી ત્યાંથી ઈડર ગયો.

જ્યારે મરાઠાઓએ મોડાસા લીધું ત્યારે ચાંપાવત જીવજીવાસ કામ આવ્યો, અને તેના બાઈ પ્રતાપસિંહ રણભૂમિમાં ધાવલ યઈ પડ્યો. મરાઠાઓએ જાણ્યું કે, એ મહારાજ રાવસિંહ છે તેથી તેને પાલખીમાં ધાલીને અમદાવાદ લઈ ગયા અને ત્યાં કેદ કર્યો, અને એથી હજાર રૂપિયા ભરે તો તેને છાડવો એવો ઠરાવ થયો; તે ઉપરથી તેટલી રકમ ઈડરના ખજાનામાંથી કહાડીને ઊંટ ઉપર લાદી અમદાવાદ પહોંચતી કરી, ને તે બધું પેથાપુર પહોંચ્યું. એટલામાં તો, ઠાકોરે કેદમાંથી છૂટી જવાનો ખેત કર્યો હતો તેથી ત્યાંથી છૂટી આવીને તેઓને મળ્યા, અને રૂપિયાનાં ઊંટ ઈડર પાછાં વાળી ગયા. રાવસિંહે કહ્યું કે એ પૈસા પ્રતાપસિંહને માટે કહાજો છે, માટે તેમણે જ રાખવો. પણ પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે, જ્યારે મહારાજે મારે માટે સર્વ સારી પેઠે પૂરું પાડ્યું છે ત્યારે મારે પૈસાની કાંઈ અગત્ય નથી. પછી સરદારોએ મળીને એવો નિર્ણય કહાજો કે અર્ધો રૂપિયા પ્રતાપસિંહે લેવા અને અર્ધો ખજાનામાં પાછા નાખવા.

ભાટ લખે છે કે, સંવત ૧૭૯૪ (ઈ.સ. ૧૭૪૧)માં મહારાજે પોતાના સરદારોને આકરીને બદલે પટા આપ્યા, મુડેટીનો પટો માનસિંહ, ચોઠાણને આપ્યો, ચાંદણીનો ચાંપાવત સુનાઈસિંહને, મકુને ચાંપાવત

પ્રતાપસિંહને, ગાંધિયોલનો જેતાવત અદેરામજીને, દીટોઈનો કુંપાવત અમરસિંહને, વડિયાવીનો કુંપાવત બહાદરસિંહને, મેરાસણ(બેરણા)નો જોદા ઈંદરસિંહને, અને ભાલુપરનો પટો ઉઠાવત લાલસિંહને આપ્યો. આ વેળાએ ઈડરની ગાદી ઉપર રામસિંહ અને શિવસિંહ બંને હતા. તેથી સરદારોએ વિચાર કર્યો કે, એક મ્યાનમાં બે તરવારો સમાય નહિ મારે કાર્પક દિવસ દગો થશે; તેથી બંને મહારાજ જૂદા પડે એવો મનસૂબો કરવા સાર એાદાણની હવેલિયે બધા સરદારો એકઠા થયા. આ સમયે શિવસિંહનું વય અગિયાર વર્ષનું હતું. સર્વેએ સલાહ કરીને કુંપાવત અમરસિંહને રામસિંહ મહારાજ પાસે મોકલ્યો. તેણે જઈને કહ્યું કે “મહારાજ! આપ માશ ઉપર રાખે ભરાઓ નહિ તો મારે “એક વાતું રહેવાનું છે.” રામસિંહે કહ્યું, “મુખે કહો,” ત્યારે ઠાઠારે કહ્યું કે “સર્વ રહે છે કે, જેમ એક મ્યાનમાં “બે તરવાર સમાય નહિ તેમ જ એક રાજધાનીમાં બે રાજવિયોથી રહેવાય “નહિ, વારતે આપે બીજા ગામમાં પધારતું બેઠાયે.” રામસિંહ બોલ્યો, એવું “મારી આગળ કાર્પ રહેતું નથી, માત્ર તમે જ કહ્યું, તો પણ મારે હવે “અહિં રહેતું નહિ, અને તમારે પણ રહેતું નહિ.” એમ કહીને રામસિંહ રામગઢ ગયો અને અમરસિંહ મારવાડ ગયો, એટલે તેના દીટોઈનો પટો આંપાવત માનસિંહને આપ્યો.

રામસિંહ મહારાજને એકે કુંવર ન હતો, પણ ગાર્પ ઈજનકુંવરી કરીને એક પુત્રી હતી, તેને જયપુરના રાજા માધવસિંહ બહેરે પરણાવી હતી.

અમરસિંહને મારવાડમાં પટો મળ્યો નહિ, એટલે ૭ વર્ષે ઈડર પાછો આવ્યો ત્યારે તેને મણીયોલનો પટો આપ્યો. તેને શેરસિંહ અને ધીરતસિંહ એવા બે પુત્ર હતા. તેઓએ મહારાજ શિવસિંહની એવી સારી ચાકરી ઉઠાવી કે તેણે તેઓને કુઠડિયાનો અને હિંડણીનો પટો આપ્યો. મહારાજ શિવસિંહે બીજાઓને પણ પટા આપેલા છે. ફત્તેહસિંહ અને ખુમાનસિંહ જે આંપાવત પ્રતાપસિંહના પૌત્ર થતા હતા તેઓને મહુ અને વાંકાનેરના પટા આપ્યા. બીજા ઘણા રજપૂતોને પણ તેણે ગામ આપ્યાં. તેઓ બીજા સરદારોના નિલાયત થઈને રહ્યાં.^૧

૧ લાદી જેતસિંહને દોરકા ગામ આપ્યું, તે પછી આંપાવત નિલાયા ગળ્યા. આંપાવત ગમાનસિંહને ચીંગોડું ગામ આપ્યું, તે મહુના નિલામાં બળ્યો. આંપાવત અબયસિંહને ભેરાણી ગામ આપ્યું, તે સ્વતંત્ર રહ્યો. સુનઈ ગામ લાડીને આપ્યું તેઓ કુંપાવતના નિલામાં બળ્યા. પુનાસણ ગામ શિરોદિયા મહાસિંહને આપ્યું, તે આંપાવતના નિલામાં બળ્યા, પણ હાલ કુંપાવતના નિલામાં છે. રોપ ગામ જેતાવતને આપ્યું, ઈસાદિ ૨ ઉ.

સંવત્ ૧૮૪૪-૪૫(ઈ. સ. ૧૭૮૮-૮૯) માં જ્યારે આપા સાહેબ ગામકવાડની ફોજ લઈને રેહેલો અને પોળોના રાવજી વગેરે ભોમિયાઓની ઉશ્કેરણીથી તેઓને લઈને ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો અને દાપમકાપ અને લૂટમ-લૂટા કરવા લાગ્યો ત્યારે સરદારો પોતાના કબિલા સહિત ડુંગરામાં જતા રહ્યા, અને સર્વે પછી ધુંવા ડુંગરા ઉપર એકઠા થયા. એ ડુંગર દાંતા અને પોળીનાની વચ્ચે આવ્યો. અને તેના ઉપર ચડવાનો માત્ર એક સાંકડો રસ્તો છે, સાંધી તેઓએ આપા સાહેબ ઉપર રાત્રિની વેળાએ હુમલો કરવા માંડ્યો અને કતલ તથા લૂટ ચલાવવા માંડી. જ્યારે ધુંવા ડુંગર ઉપર ફોજ ચડી આવી ત્યારે સરદારો ઈડરની ઉત્તરમાં મેવાડ મહિલા પાનવરા બણી ન્દાશી ગયા, મરાઠા મુંડેડી ઉપર ચાલ્યા, અને તે પરમણુનાં સર્વ ગામ લૂટ્યાં અને બાળા નાંખ્યાં; તેમ જ, પોરોના, મદુ, ચાંદણી, અને બીજાં પરમણુનાં ગામનું પણ તેમ જ કચું. છેવટે, મહારાજ શિવસિંહની સામે તેઓ ઈડર ઉપર ચડી આવ્યા, અને રમણસર તળાવ આગળ પડાવ કરીને રહ્યા. તેઓએ મહારાજને ફઠાવી મોકલ્યું કે, તમે અમારી સાથે વાત કરવાને તરત જ હાજર થશો નહિ, તો ઈડર ઉરાડી મૂકીશું. આ ઉપરથી શિવસિંહ પોતાના પાંચે કુંવર લઈને તેમની પાસે ગયો. આપા સાહેબે કહ્યું કે, તમારો અર્ધો મુલક અમને આપવાનો આ હસ્તાવેજ છે, તેના ઉપર તમે સહિ કરો, નહિતર આખો મુલક ઉલ્લંઘ કરી નાંખીશું તેઓએ આ પ્રમાણે હાલો કરવાનું મિથ એ બતાવ્યું કે, તમે તો માત્ર આનંદસિંહના વારસ છો, પણ રામસિંહ મહારાજ પુત્ર વિના મરણ પામ્યો છે તેના ભાગ ઉપર અમારો હાલો છે અને ઈડરવાડો તે બંને મહારાજાઓએ સહિમારો લીધો છે. આપુ સાંભળીને મહારાજે આપા સાહેબને ધણો વિનવ્યો, પણ કાંઈ તેણે માન્યું નહિ, ને ઉલટી ધમકી આપી કે, જો તમે મારૂ માનશો નહિ તો તમને પકડી લઈને ઈડરમાં અમારૂં ચાણું બેસારીશું. આવું સાંભળીને મહારાજે ડરી જઈને કહ્યું કે, “દેશનો લેખ કરી આપવાનું મારા હાથમાં નથી, તે તો “સરદારોના હાથમાં છે; કેમકે જે રાજ્ય ઉપર હું રાજ્ય કરું છું તે તેઓનાં “સાધનથી મેળવેલું છે.” પંડિતે કહ્યું કે, “ત્યારે તમે સરદારોને બોલાવો.” શિવસિંહ ફરે કે, “તેઓ મારા તેજા નહિ આવે. વળી તમે તેઓનાં ગામ ઉડ્ડ “કરી નાંખ્યાં છે, અને તેઓએ પણ તમને થોડુંક નુકસાન કર્યું છે, તો “તેઓ શી રીતે આવી શકશે.” આપા સાહેબે બાંહેધરી આપી, અને મહારાજે પણ ખાનગી કાગળ લખ્યો કે “જો તમે આવશો નહિ તો મને કેદ કરશે.” આ ઉપરથી સર્વે સરદારો આવ્યા. પણ ચાંદણીનો સરદાર સૂરજમલ આવ્યો.

નહિ; તે એક સો અશ્વાર અને બસે પાળા લઈને પોતાને ગામ ગયો. સરદારે આબ્યા એટલે રાવસિંહનો ભાગ ધમકાવીને લખાવી લીધો, તે લેખ ઉપર મહારાજએ પ્રથમ મતું મારી આપ્યું, તે પછી સાત સરદારોએ સહિયો કરી.

આ કામ થઈ રહ્યા પછી, સરદારોએ કહ્યું કે, “સૂરજમલ સહિ કરશે “ભારે લેખ ખરો કરશે, નહિ તર કરશે નહિ.” તે ઉપરથી પંડિતે કહ્યું, કે “તેને તેડાવો.” એક આરખ જમાદાર જાન મહમદની બાંદધરી લઈને મરાઠાના એક સરદાર, અને મહારાજનો એક અશ્વાર એ જો તેની પાસે ગયા. ભાર પછી તરત જ એક સો ને વીસ અશ્વાર લઈને સૂરજમલ આબ્યા. પંડિતે તેના આદરસાક્ષાર કરીને પોતાના તંબુમાં આવકાર આપ્યો અને પોતાની પાસે બેસારીને, બીજા સરદારોનો પેઠે સહિ કરવાને લેખ તેને આપ્યો. સૂરજમલે તે વાંચ્યો કે તુરત કાઢી નાંખ્યો અને બોલ્યો કે, “મહારાજ પાટના ધણી છે “ને અમે તો ઠાકના ધણી છીએ, માટે એમ નહિ થાય” એવું કહીને જમાદારને કહ્યું કે મને ચાંદણિયે ખેંચાડો. એમ કરી તરત જ બીડીને પોતાને ગામ ચાલતો ગયો. આપા સાહેબ ધણો લીલોપીળો થયો અને મહારાજને તથા સરદારોને ખૂબ ધમકાવી આપી, પણ તેઓએ કહ્યું કે, એમાં અમારો કશો દોષ નથી, અમે તો લેખમાં સહિયો કરી આપી છે. ભારે પંડિતે કહ્યું કે મારી સાથે તમે ચાંદણી ઉપર ચડાઈ કરવાને ચાલો.^૧ એ વાતની તેઓએ હા કહી. પછી ચાંદણી ઉપર જઈને તોપો ચડાવી, અને એક આખો દિવસ હલ્લો રહેવા દીધો. મહારાજ અને સરદારો દેખીતા મરાઠાની લણી હતા પણ અંદર-ખાનેથી સૂરજમલના પક્ષમાં હતા. રાત્રિની વેળાએ સૂરજમલ ડુંગરમાં ન્હાણી ગયો, ભાર પછી મરાઠાઓએ ગામ લૂટીને બાળી નાંખ્યું. તેઓ ભાં ચાર દિવસ રહ્યા, તેટલી વારમાં, સૂરજમલ ભાગ ફાવતો ગયો તેમ તેઓના ઉપર પડ્યો અને દય બાર માણસોને ઠેર કરીને ચોદ ધોડા લઈ ગયો. પછી ચાંદણિયેથી મેલાણુ ઉપાડીને ફાજ સાંબળિયે ગઈ, ભાં પણ સૂરજમલે રાત્રિની વેળાએ તેઓના ઉપર પડીને, તેમનો એક અંદરજ કામદાર તોડખાના ઉપર હતો અને જો “તાના, તાના, તાના,” ચાતો રોટલી બનાવતો હતો તેને ઠેર કવો. પછી મહારાજએ આપાજીને કહ્યું કે, એ રજપૂત ધણો કપરો છે, તે એ જાને માચ્છા વિના મૂકશે, એ ફહેવાઈ ચકાતું નથી. માટે રૂપિયા

૧ એ વિષે પહોંચાટો રહે છે કે—

સોરઠો.

નિદયે નિંદરગ્રીહ, અસ્થિતે આત્મે નહિ;
ચક્રે ચાંદણીહ, તે કીંમતિ સુખ કમંધ.

આપવાનો જે દરાવ થયો છે તે રૂપિયા ફોજ ગયેથી હું ખુશ થતા કરીશ. પછી પીંછા હજાર રૂપિયાનો એક લેખ મહારાજે કરી આપ્યો તે લેખને મરાઠી ફોજ ગઈ અને મહારાજ ઈંડર પાછા આવ્યા. તેણે તરત જ સૂરજમલને પોતાની પાસે તેડાવ્યો, અને કહ્યું કે, “તમે તમારું ગામ ફરી વસાવો”. પછી તેને માટે હવેલી બાંધવાને ચાર હજાર રૂપિયા આપ્યા. સૂરજમલે તેમ કહ્યું, પણ સાર-પછી તે પોતાના ચરવીરપણાથી અભિમાની થઈ ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે “મહારાજ કે સરદારો કેઈનામાં બળ નથી, ઈંડરની ગાદી બચાવી તે મેં એકલાએ.”

મરાઠી સરકાર પાકું વળ્યું તે વેળાએ અહમદનગર, મોડાસા, અને ખીજી જગ્યાઓએ થાણા બિસારીને વળ્યું. સરદારોએ તેમાંનાં પશુખર્શ થાણા ઉઠાડી મૂક્યાં, પણ કેટલીક જગ્યાએ તો બેસારેલા રૂલા અને તેમાંથી પેશાને અર્ધો ભાગ મળ્યો.

હવે જ્યારે આંધ્રાવત સૂરજમલ ઈંડરમાં કારભાર કરતો હતો ત્યારે તે રસ્તા ચોખ્ખા રખાવતો હતો અને જે તેની આગા માનતા નહિ તેને ધમકાવતો. એક સમયે દરબારના નોખત વગાડનારાએ રાજમાર્ગમાં ગંદકી કરી તેથી સૂરજમલ તેના ઉપર ક્રોધ્યો અને તેને પકડીને તેને હુટિયે દોરકું બાંધીને મરતાં સુધી પાણીમાં ઝબકાળ ઝબકાળ કરાવ્યો. આ વેળાએ મહારાજ શિવસિંહ વૃદ્ધ અને નબળા થયા હતા. તેવામાં હુંવર ભવાનીસિંહ અને સૂરજમલને ઘણી મિત્રતા ગંધાર્ધ હતી. એક વેળાએ સૂરજમલે આંદોલિયે ઉભાણી કરી અને હુંવરને જમવા તથા. કચેરીમાં બંને જણ બેઠા હતા, તેવામાં હુંવરને એક બોજક પ્રાણશુ મેડા ઉપર ધુંક્યો, તે બેઠાને સૂરજમલને ક્રોધ ચઝ્યો અને પ્રાણશુને આગા કરી કે, “તારી જીભ વતે “તું” બે જગ્યા સાફ કર.” પ્રાણશુ કંઈું કે “મેં વાંક ક્યો છે તો હું મારા “લૂગડા વતે જગ્યા ચોખ્ખી કરું છું.” પણ સૂરજમલ તો પોતાનો હુકમ પળાવવાની હક પકડી રહ્યો, ત્યારે મહારાજ હુંવરે કહ્યું કે “એણે બોતું કશું “છે તેથી તમારી ખુશી હોય તો હું મારી ચાલવતે ચોખ્ખું કરું.” પણ સૂરજમલ તો એકનો બે થયો નહિ અને કહેવા લાગ્યો કે “એણે એની એ જ જીભથી “સાફ કરવું પડશે” ત્યારે હુંવરને ઘણો ક્રોધ ચઝ્યો અને ઉઠીને ચાલતો થયો. ઈંડર આવીને તેણે સર્વ વાત માંડીને મહારાજને કહી, અને કહ્યું કે, “એ સરદારને “એટલો બધો ગર્વ ચઝ્યો છે કે, કાંઈની પત કરતો નથી.” મહારાજ સાંભળી રહ્યા, પણ કાંઈ ઉત્તર આપ્યું નહિ. હુંવરે પોતાનો રાપ મનમાં રાખ્યો.

એ વાતને વિચારે નાખીને મહારાજ હુંવરે સૂરજમલને જમવાને નોતર્યો.

તેને તે ઈડર મદ હિપર કિલ્લો જોવાને લેઈ ગયો, અને રૂઠી રાણીને માળિયે લઈ આળ્યો, સાં તરવારવતે તેને કતલ કર્યો. એના મોતથી ઈડર સંસ્થાનને ધણી હાનિ પહોંચી, એવું નીચેની કવિતાથી જણાય છે,—

સોરઠો

ચાંપા ચૂક કચ્ચે, નરેન્દ્ર જો મારત નહિ;
ગુજ્જર ધરા ધરે, કર દેતો સૂને કમધ.^૧

સૂરજમલ પોતાના મરણ પછી ભૂત થયો, અને ધણી કાળ મુધી બહુ હરકત કરવા માંડી.

સૂરજમલના કુંવર સખસિંહે પોતાના પિતાના મરણના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ડરીને બહારવટે નીકળ્યો; પણ તેને લાલચથી પાછો બોલાવ્યો; અને તેના હુરસોલનાં બાર ગામ લઈ લીધાં. રુઠેટીના માનસિંહની પછવાડે તેના કુંવર જોરાવરસિંહ થયો. રઘુનાથ કરીને તેને એક બીજો ન્હાનો કુંવર હતો તેને ગોતાનો ગરાસ આપ્યો તે તેના પછી તેના કુંવર સુરતસિંહને મળ્યો.

પટાવતોની પાસે ધણી ગામ જતાં રજાં હતાં, અને ખાલસા ગામ થોડાં રજાં હતાં, માટે મહારાજ કુમાર જવાનીસિંહે સુરતસિંહ પાસેથી ગોતાનો ગરાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંજો. તેણે સુરતસિંહને રૂઢાવી મોકલ્યું કે, તમારા ગામમાંથી એક કે બે ગામ અમને આપો. આ વાત મહારાજ શિવસિંહને સારી લાગી નહિ, પણ કુંવરનો તેને કર રહેતો હતો તેથી તેને વધારે રૂઢેવાયું નહિ. સુરતસિંહે સંદેશાના ઉત્તરમાં બહારવડું લીધું, અને પોતાના કબીલાને પાસની અગ્નિકાલુમાં જેવાડનાં જવાસ અને પહાડણ ગામ છે સાં લઈ ગયો, અને ઈડરતાડા ઉપર દલા કરી, ઢોર વાળી જઈને બેઠુત તથા ગામના બાપારિયોને પકડી લઈને તેમની પાસેથી દડ લેવા લાગ્યો. એક સમયે બ્રહ્મખેડ ઉપર તેણે હલ્લો કર્યો. સાં ઈડરનું ચાલું રહેતું હતું તેમાં ઘોડા અને પાયદળ થઈને એક સો માણસ હતું. આ ઠેકાણે ભારે લડાઈ થઈ. સાર પછી ઈડરના કેટલાક વાણિયા સાદરી ખીલુમાં ઝડપભરેથી યાત્રા કરવાને જતા હતા, તેમણે પોતાની સાથે પચીસ કોળી વળાવા રાખ્યા હતા, તેઓ સહિત તેમણે થાણા ગામના આગળ ઢાળો કર્યો. ત્યાં સુરતસિંહ આવ્યો અને તેમને પૂછ્યું કે આટલા બધા વળાવા રાખવાની શી અગત્ય છે? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તમે બહારવટે છો માટે. તે સાંભળી સુરતસિંહ બોલ્યો, કે તમારે મારી બીક રાખવી નહિ, કેમકે ઈડર તો મારે માતા સમાન છે, તેથી

તેનું લૂગકું નહિ એવું. પછી તેમની સાથે માત્રાને સ્થાને ગયો અને પાછાં વળતાં તેઓને ઘેર પહોંચ્યા. બ્યાપારિયો જ્યારે ઈડર ગયા ત્યારે તેઓએ મહારાજને અને કુંવરને કહ્યું કે મુરતસિંહે ઈડર ચઢરના લોકોનું રખવાણું કસ્યું માટે એને બોલાવેલ. આ વાત કુંવરને ગળે બિતરી નહિ. ત્યારે મહારાજે કુંવર જાગે નહિ એમ મુરતસિંહને કાગળ લખ્યો કે ચોરીવાડ મારૂ થાણાનું ગામ છે, માટે તમે જો તે ગામ મારશો, તો હું લાંધણું કરીશ, અને તમને પાછા બોલાવવાની કુંવરને અગત્ય પાડીશ. આ કાગળ ઉપરથી ઠાકારે પોતાના માણસ એકઠાં કરીને ચોરીવાડ હુટ્યું, અને ટોર લઈ જઈને તથા માણસોને કેદ પકડીને ગામ બાળી મૂક્યું. આ સમાચાર સાંભળીને મહારાજે લાંધણું કરવા માંડી. તે ઉપરથી ઈડરના એક અતીતની બાંહધરી આપીને કુંવરે મુરતસિંહને તરત બોલાવ્યો. તે જ્યારે આવ્યો ત્યારે કુંવર તેના ઉપર બહુ કોપાવમાન થયો અને આટલું બધું તુકસાન પહોંચાડવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે મુરતસિંહે મહારાજનો કાગળ બતાવ્યો; અને જ્યારે શિવસિંહને આ વિષે કુંવરે પૂછ્યું, ત્યારે તે સરમાઈ ગયો, અને પિતાપુત્રની વચ્ચે જે યત્નવદ બંધાઈ હતી તેમાં આથી કરીને વધારો થયો. દરબારે મુરતસિંહને કહ્યું કે, "મેં તમારા લાલને જ્યે જે કાગળ લખ્યો હતો, તે તમે આ માટે કુંવરને "કેખાઓ? તમારી શુદ્ધિ આવી ફરી ગઈ છે, તેથી તમારું મોત પાસે "આવ્યું હોય એમ મને લાગે છે." મુરતસિંહને પોતાનો ગરાસ પાછો મળ્યો, પણ ત્યાર પછી જ મહિને તે મરણ પામ્યો. સંવત ૧૮૪૧ (ઈ. સ. ૧૭૮૫)માં તેના પછી તેના કુંવર ઉદયસિંહ ગાદિએ બેઠા.

મુંડીના જોરાવરસિંહનો પૌત્ર દોષતસિંહ મરણ પામ્યો ત્યારે તેને કાંઈ સંતાન ન હતું, તેથી મુંડીનો મોટો પટો પણ ઉદયસિંહને મળ્યો.

સંવત ૧૮૪૮ (ઈ. સ. ૧૭૯૨)માં મહારાજ શિવસિંહ દેવસાક પામ્યો. * ત્યાર પછી બાર દિવસ તેનો કુંવર ભવાનીસિંહ પણ જન્મીશ વર્ષની

* નીચેના લેખ ઉપરથી ઈડરના મહારાજ વિશેની સમગ્ર માહિતી મળી આવે છે.

૧ ઈડરની પાસે એક જૈનની છત્રી છે, તેમાં લખ્યું છે કે "સંવત ૧૮૪૦ (ઈ. સ. ૧૭૮૪), શ્રી મહારાજાધિરાજ મહારાજ શ્રી શિવસિંહજી ઈત્યાદિ."

૨ ઈડર ગઢમાં વજર આવતી વાવ છે, તેમાં લેખ છે કે, "શ્રી ગણેશાયનમ. શ્રી "રામજી, સંવત ૧૮૪૭ (ઈ. સ. ૧૭૯૧)ના ફાલ્ગુન શુદ્ધ ૫ ગુરુવારે, શ્રી શ્રી શ્રી "૧૦૮ શ્રી મહારાજાધિરાજ શ્રી શ્રી શ્રી શિવસિંહજી, શ્રી મહારાજ કુંવર શ્રી ભવાની-સિંહજીએ આ વાવ બંધાવી છે." ઈત્યાદિ.

૩ ઈડર પાસે એક જૈન લેખ છે કે "સંવત ૧૮૫૬ (ઈ. સ. ૧૮૦૦) મહારાજ-વિધરાજ, મહારાજ શ્રી ગેશ્વરસિંહજી." ઈત્યાદિ.

વધે મરણ પામ્યો. ભવાનીસિંહ મહારાજની પછી તેનો કુંવર ગંભીરસિંહ ગાદિયે બેઠો, તે સંવત ૧૮૩૫(૬૦ સં ૧૭૭૬)માં જન્મ્યો હતો. ભવાની સિંહને તેના સિવાય બીજા ચાર ભાઈ હતા—જાલમસિંહ, સગરામસિંહ, અમરસિંહ, અને ઈન્દ્રસિંહ. ગંભીરસિંહની બાળપણમાં જાલમસિંહને બોળામાં લઈને ગાદિયે બેસી રાજકારણ ચલાવતો હતો. તેવામાં થોડા દિવસ પછી સરદારે ચાંપાવતની હવેલિયે એકઠા થયા, તેમાં વિજયપુરવાળો મહારાટ મહોબત તે વેળાએ દીવાન હતો, તે પણ સામેલ હતો. તેઓએ મળીને એવો નિશ્ચય કર્યો કે, એક ચાનમાં બે તરવાર સમાતી નથી, માટે વાળખી છે કે, જાલમસિંહે ગાદી ઉપર નહિ બેસતાં એક બાળુએ બેસવું જોઈએ, જાલમસિંહને આ વાત જાણ કરવા ઉપરથી તેણે પૂછ્યું “તારે ‘મને હવે શી સલાહ આપો છો ?’ તે સાંભળી સરદારેએ કહ્યું કે “તમે ‘રાજવી છો, અમે તમને શી સલાહ આપીએ.’ આજુ સાંભળીને જાલમસિંહ તથા તેના ભાઈ સગરામસિંહ અને અમરસિંહ પોતપોતાનાં માથાસો સહિત નીકળી પડ્યા અને મેઢાસા, અહંમદનગર, અને આપડનો અતુકમે વગર આપને કમળે લીધો. ઈન્દ્રસિંહ જે આંખે આખમ હતો, તે કુરૂરમાં રહ્યો, તેથી તેને સુવરનો પટો મળ્યો.

સગરામસિંહની પછી કર્ણસિંહ થયો, ને કર્ણસિંહની પછી જોધપુરનો હાલનો મહારાજ તખ્તસિંહ થયો.

ઈન્દ્રસિંહે પોતાની પછવાડે ચાર કુંવર મૂક્યા, તે આજે પણ હયાત છે. જાલમસિંહ અને અમરસિંહ નિઃસંતાન મરણ પામ્યા.

જ્યારે ગંભીરસિંહ મહારાજ અદાર વર્વેનો થયો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મધ્ય ભાઈ વચ્ચે બે પરગણાં રહેવા દેવાં જોઈએ, અને તે પ્રમાણે કરવા સાર તે રાજ તૈયાર કરીને અહમદનગર ઉપર ચલ્યો. રસ્તામાં હિંગલગળ બાગળ પગલ કરીને પડ્યો. ત્યાં જાલમસિંહ તથા સગરામસિંહ એકઠા થઈને તેના સામા ચઢી આવ્યા. એટલે લગાઈયઈ બન્ને પક્ષવાળાઓની પાસે તોપો હતી, તેથી બન્ને બાળુમાં ધણી માથુસ પડ્યાં. સાંજ પડી એટલે લગાઈ બંધ પડી. બીજે દિવસે ચાંપાવત જોધો, અને થોડાજ સરદારે મહારાજ પાસે આવી પહોંચ્યા, તથા શત્રુને કહેણ કહાળ્યું કે “અહંમદનગર અમારે સ્વાધીન કરો.” આ વેળાએ ઈંટાઈના ભવાનસિંહ પદાવતે પોતાની બે ચાર દિવસ ઉપર બરી રાખેલી બંદુક બરિયાન મૂકીને છોડવા માંડી, પણ છૂટી નહિ, એટલે પથરી સાધ કરીને છોડતાં તે કુટી તેથી તેનો હાથ ફાટી ગયો. આવા અપચકુન થયા, એટલે મહારાજ લગાઈ કરવાનું જવા દઈને ઈંડર પાછો ફર્યો. ભવાનસિંહને ઈંટાઈ

લણી લઈ આપ્યા, પણ મહિ ગામ આગળ ભવનાથ મહાદેવની પાસે તેણે પોતાનો દેહ છોડ્યો.

પછી મોડાસાના ઠાકોર જલમસિંહજીએ, પોતાની આસપાસનાં આંબ-લિયારાના ઠાકોર અને માલપુરના રાઠોડાનાં, તથા માનપુર, અને સરડોઈનાં રહેવરોનાં બાવન સંસ્થાનનાં ગામ મારવાડી ફોજ અને ખીજી ભેળી કરીને ડબાવા માંડ્યાં. પ્રથમ માલપુર ઉપર સુમારે ૬૦ સં ૧૭૯૯ માં પાંચ દળર માણસ સહિત જલમસિંહ મહારાજે ચડાઈ કરી, ત્યારે માલપુરના રાઠોડ પાસે આફસે માણસ હતું. ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી અને છેવટે માલપુર લીધું, અને રાવળ મરાયો. પછી મહારાજે માલપુરમાં ચાલું બેસાડ્યું, પણ રાવળ તખ્ત-સિંહે ખ્હારવટે નીકળીને મોડાસાનાં ગામડાં બાળીને બહુ તુકસાત કરવા માંડ્યું. તે ઉપરથી છેવટે માલપુરની સલામીમાંથી ૭૨૬ રૂપિયા અને મગોડીની સલામીમાંથી પાંચસે રૂપિયા પ્રતિ વર્ષ લેવાના ઠરાવીને રાવળ તખ્તસિંહનાં ગામ તેને પાછાં આપવામાં આવ્યાં.

સંવત ૧૮૬૪(ઈ. સં ૧૮૦૮)માં પાલણપુરના પીરખાનજીની સાથે તેના બાઈ સમશેરખાનને કનિયો થવાથી તે રીસાવીને ધર છોડી ઈડર આવ્યો. મહારાજે પોતાનું આંબલપુર ગામ પોસીના પરગણામાં છે તે તેને વસવાને ઠરાવી આપ્યું, એટલે સમશેરખાન ત્યાં જઈને રહ્યો. આ બનાવ ઉપરથી પાલણપુરના પીરખાનજીએ મહારાજને લખી મોકલ્યું કે, “તમારે ‘મારા બાઈને રાખવો નહિ.’ પણ આ વાત ઉપર મહારાજે કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ, એટલે પાલણપુરનું લશ્કર ગઢવાડામાં પેઠું અને તે પરગણાને કબજે કરી લીધો. તે ઉપરથી મહારાજાએ પોતાની ફોજ એકઠી કરીને પાલણપુરની ફોજને હાંકી ફદાડી, અને તેણે દીવાનના શીશરાણા ગામમાં બેસીને તેને ફદાવી મોકલ્યું કે, “જો તમારે લડવાની મરજી હોય તો અમે અહિં વાટ ‘જોઈને રહ્યા છિયે.’” પીરખાનજીએ ચડી આવવાની કાંઈ મરજી બતાવી નહિ, એટલે તે ગઢવાડામાં પેઠા હતો, તેને બદલે પાલણપુરનાં એક બે ગામ મારવાની મરજી મહારાજે જણાવી, પણ તે વેળાએ કુંપાવત નારસિંહ પ્રધાન હતો, તેણે કહ્યું કે, “મહારાજ! આપણે પાલણપુરની સીમા ઓળંગીને ‘આબ્યા છિયે, તેથી આપણી જિત ચમેલી જ છે. તમે ધારો છો તે પ્રમાણે ‘ગામ મારવાથી માત્ર કનિયો વધશે.’” મહારાજે આ સલાહ માન્ય કરી અને ધર બણી પાછા વળીને ત્યાંથી તેણે દાંતા ઉપર ચડાઈ કરી. એટલે ત્યાંના રાણો જગતસિંહ કુમરામાં ન્હાશી ગયો. ઈડરની ફોજે નવાવાસ અને લીમાલ ગામ લૂટ્યાં (ત્યાંના લોક ત્યાંથી ન્હાશી ગયા) અને શેલડીનું વાવે-

મહીશંગી માલે મહાદેવ ભાવનાથનું દેર
 Temple of Mahadev Bhavnath in Mahakanth

લઈને નીકળી આવ્યો. જ્યારે ત્રણે જણુ નીકળ્યા ત્યારે કુવર જપસિંહદેવે પૂછ્યું કે, “તમે કયા જાઓ છો?” તેઓએ ઉત્તર આપ્યું કે, “અમે દરબારને

કેદારસિંહદેવ ઇ સ ૧૦૬ તરસગમામા રાજધાની મ્હી

જગતપાળ પંડી કેટલીક પેઢિયે —

જગતપાળ પાસેથી અવાહદીન ખીવણ(ઇ સ ૧૨૯૫-૧૩૧૬)એ તરસગમે લઈ લીધો. પંડીથી જગતપાળે તરસગમે પાદરાહ પાસેથી નિતી લીધી તેની છઠી પેઢિયે —

કાનડદેવ

મેઘલ ઉપર ઈરના રાવ લાણે ઇ સ ૧૪૪૫ મા ચડાઈ કરી તરસગમે નિતી લીધી, પણ પંડીથી અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ(ખીજ)ની મદદથી ફરી તરસગમાનું રાજ મેળવ્યું

આરાધરજીએ આશયે અમર પાદરાહનો રાહબંદો આવી રહ્યો હતો, તે દિલ્હી ગયા પંડી અમર પાદરાહને તેને વરાપરવરા રાણાજીની પદવી આપી યાદને ઈરના રાવ કે ચાણુમન નિતી મેદ કરી લઈ ગયા, જ્યાં પોતાને હાથે આપવાત કરી મરણ પામ્યા તે પંડી તેનો બાઈ—

જાયમન, એને પણ ઈરના રાવે નિત્યો તેથી તેણે હાતામા રાજગાદી કરી ॥ ઇ સ ૧૫૪૪

જેતમાલજી

પુત્રજી

માનસિંહદેવ ઇ સ ૧૬૮૨ મા મરણ પામ્યા

ગજસિંહદેવ ઇ સ ૧૬૮૨-૧૬૮૭

પૃથિરાજજી ॥ ઇ સ ૧૬૮૭-૧૭૪૩ તે પંડી તેનો બાઈ વીરમદેવજીના કુવર

કર્ણજીને મેઘરાજ નામના તેના સરદારે ગદિયેથી ઉઠાડી મૂકી મુદાસણવાળા અમર સિંહદેવે જેસામ્યા હતા, પણ કર્ણજીએ પાલણપુરના દીવાન બહાદુરખાનની મદદથી રાજ પાછું મેળવ્યું

રાનજી પાંચ વર્ષ રાજ કર્યું એને કુવર ન હોવાથી એનો બાઈ અબપસિંહદેવ ઇ સ ૧૭૫૫ માં મરણ પામ્યા

માનસિંહદેવ ઇ સ ૧૭૬૫-૧૮૦૦ તે પંડી તેનો બાઈ—

જગતસિંહદેવ ઇ સ ૧૮૦૦-૧૮૨૩ તે પંડી તેનો બાઈ—

નાદારસિંહદેવ ઇ સ ૧૮૨૩-૧૮૪૭

લલમસિંહદેવ ઇ સ ૧૮૪૭-૧૮૬૦

“કામે જમ્યે છિયે.” કુંવરે જાણ્યું એમ જ હશે; કારભારી કાંઈ કામને માટે મોકલતો હશે. તો જણ ધનાલિયે ગયા અને વાઘેલા ડાકાર મોકમ-સિંહને પૂછ્યું કે, પુંજી ક્યાં છે? તેણે કહ્યું કે, એ તો ચિત્રાસણિયે છે. પછી તેઓ ચિત્રાસણિયે ગયા અને રાત્રિયે વાસો રહી સવારમાં તે ગામના ધણી સિંધાને બોલાવીને કહ્યું કે, “પુંજી તમારી પાસે રહે છે, માટે તમે તેની ચાકરી કરશો?” તેણે કહ્યું કે, “તણસે ચારસે માણસો તમારી પાસે છે; જમે તે કામ તમે દરબારમાં તે કરવાને હું તૈયાર છું.” પછી તે પોતાના માણસ લઈને તૈયાર થયો, એટલે ગઢવી અમરાજિયે પુંજીને કહ્યું કે, “અમારી સંગાથે તમે દાંતે ચાલો.” તે કહે કે “મને તો મારી નાંખે, માટે હું નહિ આવું.” ગઢવી કહે કે, “તમને કોઈ મારી નાંખે નહિ.” તે વિધેના હું જમાન છું, પછી પુંજીને લઈને તેઓ મોટા સડામાં આવીને રહ્યા. બીજે દિવસે જયસિંહને ગાદિયે બેસવાનું મુદત હતું, તેથી ધણી ધામધૂમ થઈ રહી હતી, અને જયસિંહદેવ દરબારમાં પોતાક પ્હેરતો હતો, એટલી વારમાં પુંજી આવી પહોંચ્યો, અને કારભારિયે અને સરદારોએ તેને ગાદી ઉપર બેસારી દીધી. દાંતાના નગરશેઠ ન્હાનાલાઈને સૌએ કહ્યું જે, તમે દરબારને ટીકું કરો. પછી તેણે તિલક કરીને પચીસ રૂપિયા બેટ કર્યા. ત્યાર પછી સર્વે જણે જોને જેમ ઘટે તેમ બેટ કરી. તે સમયે ચિત્રાસણી-વાળા શિરબંધિએએ આવીને પૂછ્યું, કે “અમને શી ચાકરી બતાવો છો?” ત્યારે કહ્યું કે, “તમે દરબારની ચારે બાજુએ ચોક્કી રાખો કે, કોઈ જવા આવવા પામે નહિ.” પછી તેઓએ પક્કો બંદોબસ્ત કર્યો. નગારાં વગડાબ્યાં અને તોપો છાડાવી, તે સાંભળીને જયસિંહદેવે પૂછ્યું કે “નગારાં કેણે વગડાબ્યાં?” ત્યારે કોઈએ કહ્યું જે પુંજી પાટ બેઠા. એટલી વારમાં હુકમ આવ્યો જે, “તમારી પાસે દરબારના દાગીના હોય તે મોકલી દો. અને” “તમે આ જગ્યા છોડીને જાઓ.” જયસિંહદેવે કહે કે, “હું ક્યાં જાઉં?” તેનું ઉત્તર આપ્યું કે, “તમારી માને ગંગવા ગામ જવાઈમાં આવ્યું છે,

ઉત્તરસિંહજી ॥ સ. ૧૮૬૦-૧૮૭૬.

જસવતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં ગાદિયે બેઠા છે.

દાંતાના તાબામાં ૭૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૭૮ ગામ, સુમારે ૧૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે પચાસ હજાર રૂપિયા થાય છે. તેમાંથી ગાયકવાડને રૂ. ૨૩૭૧-૧-૧૧, ખંડલીના, ઈસ્તે ખીચડી હક્કના રૂપિયા ૫૧૩-૧૫-૩ અને પાલ-પુરને રૂ. ૫૦૦ આપે છે. આ રાજ્ય મહીડામાં બીજા વર્તનું છે. ૧૮૮૬

“ત્યાં જાઓ.” પછી જયસિંહદેવે કહ્યું કે, એ ગંગવાથી મારું ખર્ચ પૂરું થશે નહિ.” તે ઉપરથી તેને માંદગી ગામ આપ્યું. પછી પોતાનો કબીલો લઈને તે ગંગવે જઈ રહ્યો.

પુંજેજી ગાદિયે બેઠા, તે જ દિવસે તેને વમન થયું. સારે સરદારોએ આ પ્રમાણે વમન થવાના શકુન કેવો દર્શો, તે જાણવા સાર તપાસ કરતાં, એક શકુન જાણનારે કહ્યું કે, “રાજા હત્યો, માટે ધણું પરગણુ હાથ કરશે.” પુંજેજી જપારે પાછી વધનો ચયો, સારે ધાનધારમાં ફટલીક વેળા રોકાઈ હતી તે વાળી. તેમ જ ખેરાળા પટામાં પોતાના વાંટા ડાખાવતા હતા, તે પણ પાછા હાથ કરી લીધા. વળી તેણે તરસંગમે વસાવાનો મનસૂમો કર્યો, પણ તેમ કરવાનો તેને અવકાશ મળ્યો નહિ. આ વેળાએ ગામ રોડા જે હવણા ઉજ્જડ છે તે અગરાજી બાકુવાને આપ્યું; તથા કુંડલ ગામનો કેરિયો વાંટો પચીશ આંખા સહિત આપ્યો. ત્યાર પછી થાણા ગામની સીમમાંથી થોડાં ખેતર આપ્યાં. તે એ ગઢવિયે પોતાના ઘોરમાઈ ભાઈ સામેજ તથા સખાજી કરીને હતા, તેઓને આપ્યાં; પછીથી રાણા પુંજેજી સીરાઈના ભાયાત જે મોજે લેમનજવાળો હતો તેને ઘેર પરણ્યો. એ લેમનજનો ધણી આંદોજ હતો, તે સીરાઈના ધણી અખેરાજ ઉપર વખે નીકળ્યો હતો, તે દાંતે આળ્યો સારે તેને પુંજાજિયે વસાઈ ગામ રહેવાને આપ્યું. એ ગામ દાંતેથી અંબાજી જતાં રસ્તામાં આવે છે. સાં રહીને આંદાજિયે સીરાઈવાળા સાથે વખો કર્યો, તેનું પાંચ વર્ષ પછી સમાધાન થયું. સારે આંદાજિયે પોતાની બહેન પુંજાજીને પરણાવી, અને પોતાની વસ્તી જે વસાઈમાં કરી હતી તે દાયજામાં આપી. એ રીતે રાણા પુંજાજિયે રૂડી રીતે રાજ્ય કર્યું. તેને ત્રણ કુંવર હતા, માનસિંહ, અમરસિંહ, અને ધેંગોજી.^૧ તેમાંથી છઠ્ઠાને મોજે ગણુછેર મળ્યું.

પુંજા રાણાની પછી માનસિંહ ગાદિયે બેઠા. અમરસિંહને સુદાસણા મળ્યું. પણ એક વાર એવો બનાવ જન્મ્યો કે, તે મિત્રાઈને લીધે મોજે ચિત્રા-સણિયે સાંના કઠિારની મુલાકાત લેવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો આવતો હતો, તેવામાં રાધનપુરના બાળીની ફેજ આવી ચડી, તેણે તેને ધાનધાર પરગણાના પદ્મખડીના વનમાં ઠેર કર્યો. તેને બે કુંવર હતા: એક હુઠિયોજી અને બીજો

૧ એક બાટની વાતમાં પુંજાજીને ત્રણ કુંવર હતા એમ લખ્યું છે. માનસિંહ, અમરસિંહ, સખજસિંહ અને સુરસિંહ. ધેંગો અથવા ત્રાખડિયા બાળીમાં ધેંગો સળજને રહે છે, તેજ તે જ સખજસિંહ હતો બા. ૬.

જગતોજી. તેઓને માનસિંહના કુંવર ગજસિંહે પાટ બેઠા પછી મારી નાંખ્યા, તેની વાત નીચે પ્રમાણે છે —

એક સમયે ગજસિંહ દાંતાના મહેલમાં બેઠા હતા, તે વેળાએ પોતાની આસપાસ બેઠેલાઓને કહ્યું કે ‘પેલા લીબડા ઉપરથી દૂધકારા મારીને કાઢી આ ગોખમાં પડે એવું છે.’ તે સાંભળીને હુકિયોજી લીબડે ચડીને ગોખમાં ફરી પડ્યો. તે ઉપરથી રાણા ગજસિંહે જાણ્યું કે એ કાઢી વેળા મને દગો દેશે. પછી ફેરલાક દિવસ વીતવા દીધા પછી, એક આવડો રજપૂત પોતાની આકરીમાં હતો તેને કહ્યું કે, “જો તું આ બે બાંધીને મારી નાખે તો હું “તને એક પસાવતુ ખેતર આપુ.” આ વાત સાંભળીને પેલા રજપૂતે એકને તો દાંતાની કચેરીમાં જ ઝટકાવી નાંખ્યો, અને બીજાને, દરબારની બારીની સામે ડુંગરા ઉપર ઠેર કર્યો. ત્યાં આગળ જગતાજીનું સ્થાનક આજે પણ પૂજ્ય છે, કાંધને તે જગતાજીનો વળગાડ ચાપ છે, અને કાંધના બેવામાં તે આવે છે ત્યારે તે ઠેકાણે ઉતાર મૂકાવે છે. હુકિયાજીને ખુમાણસિંહ કરીને એક કુંવર હતો, તેની પાસેથી સુદાસણુ લઈ લીધું, તેને બદલે તેને જવાઈમાં અડેરણુ ગામ આપ્યું. તેનું કારણ એમ બન્યું કે, હુકિયાજીનું ખુન થયું એટલે તેની જિંદગી, ખોમાન તે દિવસે બાળક હતો તેને લાવીને રાણા ગજસિંહના ખોળામાં મૂક્યો, અને કહ્યું કે, “આ દીકરાનું પણ તમારી નજરમાં આવે તે કરો.” તે સાંભળીને રાણાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે, “મેં એના બાપને મરાવી નાંખ્યો છે, પણ હું એને કાઢી પણ આપીશ તો “ગોત્રહલામાંથી જીંદગી,” એમ વિચારીને તેણે તેને અડેરણુ ગામ આપ્યું. જગતાજીને સત્તાન ન હતું.

હવે માનસિંહની વાત પાછી ચાલુ કરીએ છીએ. તેણે ચાર પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને લાર પછી તે મરણુ પામ્યો, તે વેળાએ તેને ગજસિંહ અને જસવાંજી કરીને બે કુંવર હતા. રાણપુર ગામ પ્રથમ જસવાંજીને આપ્યું હતું, પણ હુકિયાજી અને જગતાજીના મરણુ પછી રાણપુર સાથે સુદાસણુ પણ તેને મળ્યું. જસવાંજીને પછી દાંતા પટામાનું વસાઈ, અને જસપર ચેલાણુ ગામ મળ્યું હતું.^૧

ગજસિંહે રૂઢી રીતે રાજ્ય કર્યું,^૨ તેને બે કુંવર હતા, પૃથ્વીસિંહ

૧ ૧ જસવાંજીના વસને મદિ આ મકરણની આખેરિયે સુદાસણુ વિષે નોંધ આપી છે, તે જુઓ.

૨ રાણા ગજસિંહની છત્રી બાજુ બાહાર ગામની પગલાં છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે પ્રસ્થિત છે —

“ ઇસવ ૧૭૪૩ વર્ષે માચર સુદ ૧ રવિવાર રાજા થી ગજસિંહજી વડેનું વધારા

અને વીરમદેવ. વીરમદેવને નાગેય ગામ મળ્યું. પૃથ્વીસિંહના વારામાં દામાજી ગાપકવાડની ફોજ દાંતે આવી. તેની સામે તે કેટલીક વાર સુધી યથો, પણ ઉપરે ડુંગરામાં નાધી જવું પળું પછીથી બાહધરી મળવા ઉપરથી તે મરાઠાની છાવણીમાં ગયો અને ખડણીને પેટે કાંઈ આપવાનું કબૂલ કર્યું તે મળ્યું, એટલે મરાઠા પાછા ગયા. ત્યાર પછી દિલ્હીની વતી હૈદરકુલી નવાબ ફોજ લઈને આવ્યો, તેની સાથે પણ લડાઈ કરી અને તેના ત્રીય માણસ ઠેર કર્યા. ઉપરે ફોજ પાછી જતી રહી અને રાણાની જિત થઈ ત્યાર પછી પાનણપુરનું ગામ ઘોડિયાલ હતું તેમાં દાંતાનો ફાઈ હક્ક હતો, તે પાલણપુરવાળાએ બંધ કર્યો, ત્યારે તે ગામ મારવાનો રાણાએ વિચાર કર્યો, તે વાત પાલણપુરવાળાએ જાણી ત્યારે પોતાના તાબાના મેજે મેમદપરના ભાટ સેકિને કહ્યું કે, તમે મેજે ઘોડિયાલમાં ચોડી કરવા રૂહો. તે ઉપરથી તે લોકો ત્યાં ચોડી રજા તે સમાચાર દાંતે આવ્યા આ વેળાએ રહિયો ગાંધી કરીને એક વાણિયો દાંતાનો કારભારી હતો, તેણે ભાટ સેકિને દાંતે તેઓ અને કહ્યું કે “તમે પાનણપુરનું ગામ સાચવવા રૂહો “તો અમારું પણ સાચવો જેટલું તેઓ તમને આપશે તેટલું અમે તમને “આપીશું, ધનાલી અને શીસરાણા ઉપર પાલણપુરવાળો દાવો કરે છે તે “રાખો” ત્યારે ભાટ બોલ્યા કે, “અમે બે ઘોડે ચડાય નહિ” પછી તેઓને રજા આપી અને કહ્યું કે, “તમારે જાળવો રાખવો હોય તેમ રાખો, “અમે ચડીને આવિયે છિયે” પછી ભાટે ધાણું કે મેમદપર જઈને આપણા માણસ લઈશું અને પાનણપુરથી ત્યાંના માણસ લઈને ઘોડિયાલ જઈશું એટલી વારમાં રાણોજી એકદમ ચૂંચો અને ઘોડિયાલ માણસ, લૂટકું તથા ત્યાંના બાન પકડ્યા, અને ઢોર લીધાં ને દાંતે પાછો આવ્યો. આ સમાચાર પાલણપુરવાળે સાંભળ્યા ત્યારે ભાટ સેકિને તેઓને કપડાં દીધો કે, તમારી ચોડી છતાં આ કાન થયું તે ઠીક નહિ, હવે તમારું જોર હોય તે કરીને અમારા બાણ વગેરે પાછા લઈ આવો પછી ભાટે ધરણું કર્યું તેમાં સી માણસ હતો તેઓ પોતાને ગામથી નીસર્યા ત્યાંથી જ ગાઉ ગાઉને આંતરે એકેકે માણસને બાળતા આવ્યા, અને એ પછી પુનઃ સુધી આવ્યા ત્યારે સાત આઠ માણસોને બાળી ચૂક્યા પોતા દાંતાના માણસોએ પુનઃ સામા

“વાસે સતી ૩ મલી તે સતીઆલુ નામ વહોંજી શ્રી રાદિમ બારે ચળી અણદકુવર વહોંજી
 ‘શ્રી સાવેલી રુપાલી અણદકુબર, વહોંતી ધી મટિઆળી જેસલમેરી અનોગુવર ઇ સતી
 “ત્રગ થઈ તારે વાસે રાણામી ગજસપતીની છત્રી કરાવી સ ૧૭૪૮ ના મદા
 “વદ ૭ વાર શુકર છત્રી કરાવી”

જીને ભાટ લોકાને સમજાવીને પાછા વાળ્યા. રાણાજિયે તેમને કાંઈ આપવાનું કહ્યું, પણ તેમણે લીધું નહિ અને બોલ્યા કે, “અમે કાંઈ લઈએ તો “રાણાજીનું આ પાપ પોવાઈ જાય, માટે અમારે કશુંયે લેવું નથી.” એમ કહીને તેઓ પાછા ગયા. આ પાપને લીધે, પૃથીસિંહ રાણાને સાત કુંવર હતા, તેમ છતાં પણ તે નિઃસંતાન મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેની બે રાણિયો તેની પછવાડે સતી થઈ. તેમાં એક લેખજના દેવડા સખતસિંહની પુત્રી હતી; અને બીજી ચેયાપુરના વાઘેલાની પુત્રી હતી.^૧

પૃથીસિંહનો વંશ રહ્યો નહિ, એટલે કારભારી અને સરદારાએ મળીને વીરમદેવના કુંવર કરણજીને ગાદિએ બેસાવ્યો. એ કરણજીને પોતાનો સરદાર મેધરાજ વાજાવત ધારડ, જે દીવડી અને ભદ્રમાળાનો પટા ખાતો હતો તેની સાથે ખટપટ થઈ. આ વેળાએ દાંતામાં એક રજપૂત કોઠિયો વખતો હતો, તેને અશીજી આપતાં રાણાજી રાજ ગાળ દેતો, તેથી તેને એક દિવસ રીસ થડી, એટલે રાણાજીને તરવારનો ઝટકો મારીને નહાડો, તે મેધરાજને શરણે રહ્યો. ત્યારે રાણાએ મેધરાજને ફહાવ્યું કે “એ અપરાધી અમને સોંપે.” તેના ઉત્તરમાં મેધરાજે કહ્યું કે, “શરણે આવે તેને પાછો સોંપવાનો રજ; “પૂતનો ધર્મ નથી, માટે એ તો અમારા માથા સાટે છે.” પછી રાણાજિયે ઘણી તાકીદ કરી ત્યારે મેધરાજે તેને મથરા(કુમરા)માં ફહાડી મૂક્યો, અને પોતે રીસાર્ધને નીકળ્યો તે ગંછેરે ગયો. ત્યાં જ મહિના સુધી રહ્યો, પણ રાણાજિયે તેને મનાવ્યો નહિ. ત્યારે મેધરાજે ધાત્યું જે, “હવે અહિ “રહીને શું કરવું?” પછી તે મુદાસણે ગયો. ત્યાં હાકાર અમરસિંહે તેને એક વર્ષ સુધી રાખ્યો, પણ રાણાજિયે તો મનામણું કશું નહિ. છેવટે મેધરાજે અમરસિંહને કહ્યું કે, “આલો હું તમને દાંતાની માદી આપાવું.” પછી ફોજનો સામાન તથા એક હજાર માણસો લઈને દાંતા ઉપર આવ્યો, અને દાંતામાં પેઠા. રાણા કરણજી ત્યાંથી નહાડો, તે ઘાટે ચડીને દાંતાથી પાંચ ગાઉ પેપળાદરે ગયો. આ ગામ પાટવી-

૧ દાંતામાં એક છત્રી છે, તે ચરિ બાનુએ ખુદી છે; પણ માહેલી બાનુએ ઇંટાની બીંટ ભરી લીધેલી છે; તેમાં આરસખાણનો પાળિયો છે, તેમાં એક અશ્વાર અને તેની આગળ બે સિંયો છે. ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્ર કાતરેલા છે તેની છત્રીની ઉપરની બિંટિ આ અશ્વાર કાતરેલા છે:-“રાણા શ્રી પૃથીસિંહની છત્રી રાણા શ્રી કરણજિયે કરાવી.”

એક બીજી પ્રસસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે:-

“શ્રી ગણેશાયનમ- રાણાશ્રી પ્રથીસંખજી શ્રીવલ્લુક પધારા તાદારે સતી લેખ બળી, “તેદનાં નામ વલુજી શ્રી દેવડી કુલકુવર, વલુજી શ્રી વાગેશી ચેયાપરી સરદાર કુંવર, ‘સંવત ૧૭૯૬(ઈ. સ. ૧૮૪૩)ના વરખે ધાવણ ગુદિ ૨ વાર ગયો.”

કુંવરને હાથ ખર્ચમાં હમેશથી આપવામાં આવે છે. હવે અમરસિંહ દાંતામાં ગાદિયે બેઠો અને આખું પરગણું પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું. આ પ્રમાણે બે ત્રણ વર્ષ સુધી આસુનું. છેવટે પાણિયાલીના બાહુવા ગોરખદાસ તથા તેના ભાઈ યોગે વિચાર્યું જે, આપણુ છતાં આપણો ધણી રાજબદ્ધ થયો તે કાંઈ ઠીક નહિ. પછી તેઓ રાણા કરણજી પાસે ગયા અને કહ્યું જે, “આમ હંડા” “ધર્મને શું બેઠા છો. કાંઈ મેહેનત કરો તો દાંતાનું રાજ્ય મળે.” સારે રાણાએ કહ્યું કે, “મને કરો રસ્તો સૂઝતો નથી. તમને સૂઝે તે ઉપાય કરો.” ગદવિયોએ કહ્યું કે, “તમે તમારા સરદારોને એકઠા કરો.” પછી તેણે સરદારોને બોલાવ્યા. ઘોરડના ઠાકોર સાહેબસિંહ ભાટી, હુડાદનો ઠાકોર અનોપસિંહ રાઠોડ; અને ગોધણીનો ઠાકોર દેવીદાસજી વાઘેલો, એટલા એકઠા થયા. આ સરદારોએ મળીને એવો ઠરાવ કર્યો કે, પાંચજુપુરના દિવાન બહાદુરખાનનો આશ્રય મળ્યા વિના આપણી મતલબ બર આવે એમ નથી. પણ તેમને વળી સાચું કે ઝાઝા રૂપિયા વિના દિવાનજીની મદદ આપણને મળવાની નથી. ને આવી વેળાએ આપણી પાસે રૂપિયા નથી. પછી કરણસિંહે નાગેલથી પોતાના ન્હાના ભાઈ ઉમેદસિંહને બોલાવ્યો, અને તેને કહ્યું કે, “તમારી “કુંવરી પરણ્યાં વિનાની છે તે બહાદુરખાનને પરણાવો, તો તે આપણને “આપણી જગ્યા પાછી વાળી આપે.” તેના ઉત્તરમાં ઉમેદસિંહે કહ્યું કે, “જગ્યા “વળશે તો ગાદીના ધણી તમે થશો, એમાં મને શું મળશે, જે હું તરકકાને “દીકરી આપુ ?” સારે દાંતા પાછુ મળે તો કરણસિંહે તેને પાંચ ગામ આપવાનો લેખ કરી આપ્યો. એ લેખમાં મોજે નાગેલી અર્ધી, મોજે થાણું, કુંડળ, પાણોદરા, અને વડુસણ, તથા હાલનું મોજે ગદ જે કુંડળની સીમમાં પછીથી વસાવ્યું તે, લખી આપ્યાં. સારે ઉમેદસિંહે રજા આપી. જે આપણી જગ્યા વળતી હોય તો તમારી નજરમાં આવે તે કરો. પછી ગદવિયો પાલજુપુર ગયા, અને તેને મળીને પક્ષો બંદોબસ્ત કર્યો કે, “તમે અમારી જગ્યા “વાળી આપો, તો અમે ઉમેદસિંહની દીકરીનું સગપણ તમારી સાથે કરિયે.” આ વાત સાંભળીને દિવાનજી બહુ રાજ થયો અને બોલ્યો, “ઠીક છે, “તમારી જગ્યા વાળી આપું, સાર પછી પરણાવજો.” પછી નાગિયેર રૂપિયો આપ્યાં અને સગપણુ કર્યું. તેઓએ દિવાનજીની ફાજ લઈને દાંતા ઉપર આવીને પૂંજપરના મહુડામાં મેલાણુ કર્યું. અને અમરસિંહને હુદાવ્યું જે “હવે તમે દાંતામાંથી નીસરો.” સારે અમરસિંહે વિચાર્યું જે, “પાલજુપુરની ફાજ આવી, એટલે હવે આપણાથી દાંતા હાથમાં રખારો નહિ.”

તેથી તેણે ફહાવ્યું કે, “તમારું દાંતા હું તમને પાછું સોંપું, પણ તમે મારા “ગુજરાતને માટે શું આપશો?” આવું બોલવા ઉપરથી તેને પંદર ગામ હતાં તેમાં બીજા પાંચ જેતપર, ન્હાનાસડા, ટોડા, ખારી, અને બામણિયું તથા માતાજીના દાણમાંથી ચોથો ભાગ આપવાનું કળ્યૂલ કહ્યું. તે સમયે માતાએ જનાર પાસેથી જણ્યું એકે રૂપિયો એક દાણનો લેવાતો હતો. પછી જેટલાંક વર્ષ સુધી તેમાંથી ચાર આના સુદાસણવાળાને આપ્યા, પણ પછી હિસાબમાં તકરાર થવા માંડી, ત્યારે રાણાજિયે દર માણસ પાસેથી બાર આના લેવા માંડ્યા. અને ચાર આના તેમના ભાગના પચા મૂક્યા, અને કહ્યું જે “તમારા ગામને પાદર ધર્મને જે આવે તેની પાસેથી તમારા ચાર આના “તમે ઉધરાવી લેજો.” તે દિવસથી સુદાસણે તેઓએ ચાર આના ઉધરાવી લેવા માંડ્યા.

હવે રાણો કરણજી દાંતે આવીને ગાદિયે બેઠો. ત્યારે પાલણપુરની ફોજ પાછી વળી ત્યારે મોજે થાણાની સીમમાં ડુમરી પાસે ચાર આંખા હતા તે ઢંકણે, બાઈને નાગેલથી લાવીને દિવાનજી સાથે પરણાવી, અને પાલણપુર વળાવ્યાં.

કરણસિંહને બે કુંવર હતાઃ રતનસિંહ અને અલપસિંહ. તેમાં રતનસિંહ ગાદિયે બેઠો. તેના પહેલાં ધનાઢીના કાઠિાર લાડખાન, અને પાહાડખાન બે ભાઈઓ હતા, તેઓને મારી નાંખ્યા હતા. તે વિષેની વાત એમ છે કે, એક સમયે લાડખાનજી દાંતામાં રાણા કરણજીની સલામતે આવ્યો હતો, કારણ કે તે દાંતાનો ઉમરાવ હતો. એક સમયે કુંવર રતનસિંહ રમતો હતો તેવામાં લાડખાનજિયે કહ્યું જે, “તમે ક્યાં સુધી કુંવરજી વાજશો?” એમ કહીને મશ્કરી કરી. તે સમયે કુંવરની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતી. આ વાત કુંવરે જઈને રાણાજીને કહી. તે સાંભળી કરણજી બોલ્યોઃ “કીક છે ત્યારે, “તમે મને મારો અને રાણા ફહેવાઓ.” પછી કુંવરજિયે કહ્યું જે, “બાપજી! “તમને તો ધણી ખમા, પણ હું એને મારીશ.” રાણાજિયે કહ્યું જે તેમ કરવાની તમારી શક્તિ બેધયે. એ વાત લાડખાનજીના નજીવામાં આવી કે તુરત તે તો અગિયાર મણી ગયો. આ વાતને બે વર્ષ વીત્યાં. પછી રાણા કરણજી સહજ ગામ નાગેલ ગયો, ત્યાં પેલા બે વાઘેલા ભાઈઓ તેમને મળવાને આવ્યા. ત્યારે કુંવરે મનસૂનો ધાર્યો કે, આજે હું તેમને મારું. પછી પોતાના માણસોને સમજાવીને ઠરાવ કર્યો જે, લાડખાનજીને લઈ સરસ્વતી નદિયે ન્હાવા જવું, અને પાહાડખાનજીને રાણા પાસે રહેવા દેવા ને પછી લાડખાનજીને ત્યાં મારી નાંખવો, ને ત્રે વેળાએ બંદુકનો લડાકો.

કરવો. તે અવાજ સંભળાય, એટલે પાંદડાખાનજીને અદિ મારી નાંખવો. એ પ્રમાણે ઠરાવ કરીને કુંવર બાલો લઈને ન્હાવા ગયો. તે બાલો લાડખાનજીને માર્યો, એટલે બીજા માણસોએ તેને ખૂરો કર્યો. પછી બંદુકનો અવાજ કર્યો. તે સાંભળીને રાણાની પાસે માણસો હતાં તેઓએ પાંદડાખાનજીને ઠેર કર્યો. પાંદડાખાનજી દિવાન બદાદુરખાનને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “એ બે ઠાકોરને આપણી બાંદધરી હતી માટે તેમના “કબીલાનો આપણે જાપતો રાખવો જોઈએ, રાણાજી તેની આખર લે નહિ.” એમ કહીને બસે અમારો ધનાલિયે અને રોશરણીમાં મૂક્યા. તે આજ સુધી નીસર્યા નહિ, તેથી તે ગામ પાંદડાખાનજી ખાતે ખાલસા ધર્મ ગયાં. એ મરનારાઓને અકેકા દોકેરા હતો, તેમાંથી એક માણે ગોપાણીમાં રહ્યો, કેમકે તે ગામ તેનું હતું. ત્યાં તેના વંશ જ આજે પણ છે અને બીજા સુદાસણમાં પોતાની ફાઈને ઘેર ગયો, ત્યાં તેને ત્યાંના ઠાકોર પાસેથી વાટો મળ્યો.

રતનસિંહે પોતાના આપના મંરણ પછી પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને પછી નિઃસંતાન મરણ પામ્યો. તેની પછવાડે તેનો ન્હાનો ભાઈ અભયસિંહ ગાદિયે બેઠો. ચોપડો કરીને મરાઠો હતો, તેને આ રાણો અરજણરાવ ચોધા ભાગની ઉપજ આપવી કરીને દાંતામાં લાગ્યો. તેનું કારણ એમ હતું કે, તેને તેના પટાવતો સરદારો અને તેના ભાયાતો, તેમ જ, આસપાસના રાજા હરકત કરતા હતા. અરજણરાવ પોતાની સાથે ગાયકવાડના સૈન્ય અમાર લાગ્યો, તે દાંતામાં રહ્યો. ત્યાં પ્રથમ તો થોડીક સત્તા મળી તેથી સંતોષ પામ્યો, પણ બે ત્રણ વર્ષ વીત્યાં એટલે, પોતાનો ખરો હક્ક હોય તેમ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો, અને પોતાના ઉતારાને ગદી કરવા માંડી, તથા વસ્તીને હરકત કરવા માંડી. ત્યારે રાણાને ખેડીક લાગી કે, “રખેને મારી ગાદી દબાવી પડે.” આવી વેળાએ તે ધર ચલાવતો હતો, તેને માટે ગામના રજપૂતોને આંગણે વાંસ પડ્યા હતા તે તેણે જોરાવરિયે લીધા. તે વેળાએ રજપૂતોની આંખ ફાટી ત્યારે પેલા મરાઠા સિપાઈએ ‘ધકડમ તીકડમ’ કરવા માંડ્યું. આ વેળાએ લડાઈ થાત, પણ પેલા રજપૂતોએ વિચાર્યું કે, આપણે લડાઈ કરીશું તો રાણાજીને મુશ્કેલ પડશે. તેઓએ જઈને દરબારમાં જાહેર કર્યું કે, “અમને “આ મરાઠા લોકોએ ધણી હરકત કરવા માંડી છે.” ત્યારે રાણો કહે કે, “જે “તમને હરકત થાય તે મને પ્હેલી હરકત છે.” એમ કહીને તેણે પોતાના સરદારોને બોલાવ્યા. કુંવર શ્રી માનસિંહ આ વેળાએ પાંત્રીશ વર્ષનો હતો; તેણે રાણાજીને કહ્યું કે, “આપનો હુકમ હોય તો એ લોકોને હું ફડાકું.” ત્યારે રાણો કહે કે, “તું સપૂત હોય તો ફડાડ.” પછી કુંવરે ચોપાને કહે-

વરાળું જે “હવે તમે અહિંથી જાઓ.” પણ મરાઠાઓએ એ વાત ઉપર કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ, ત્યારે કુંવરે તેઓને ઘેરો બાંધ્યો, અજ, પાણી, ધાસ, બંધ કર્યું, તથા ધમકી આપી કે, ‘હવે નીસરો, નહિ તો તમને મારીશું.’ છેવટે તેઓ નીકળ્યા. તેમને દાંતાના માણસોએ જે પ્રમાણે ઘેરી લીધા હતા તે પ્રમાણે તેઓ ગઢવાડમાં પહોંચ્યા પાછા આવ્યા. પછી ભાલુસણના ઠાકોર મુળજીએ તેમને રાખ્યા અને મુદાસણવાળા સાથે ટોંઠો માર્યો, જે અમારો વારો મુદાસણમાં છે તે અમને આપો. ત્યારે મુદાસણના ઠાકોર ફોતેસિંહે દાંતામાં જઈને કુંવર માનસિંહની મદદ માગી. તે ઉપરથી કુંવર ફોજ લઈને મુદાસણે ગયો અને શત્રુઓને મારી ફેલાળા. ત્યારે ભાલુસણવાળાને બહીક લાગી જે, દાંતા સાથે મારે વૈર બંધાશે તો હું માણ્યો જઈશ, તેથી તેણે ગાયકવાડની ફોજને રજા આપી, અટલે તેઓ અમદાવાદ ગયા, અને કુંવર માનસિંહ પક્ષે બંદોબસ્ત કરીને પાછો દાંતામાં આવ્યો. ત્યાર પછી સંવત્ ૧૮૫૧ (ઈ. સ. ૧૭૯૫)માં રાણા અભયસિંહ મરણ પામ્યો.

અભયસિંહને ત્રણ કુંવર હતા, તેમાં માનસિંહ તેની પછવાડે ગાદિએ બેઠો, તેની મા વસાઈની ચાવડી હતી; બીજા બે જગતસિંહ, અને નહારસિંહ કરીને હતા, તેમની મા ભટિયાણી તરસંગમાની પાસેના ધરડના ઠાકોર સાહેબસિંહની પુત્રી થતી હતી.

માનસિંહે ગાદિએ બેસતાં વેંત જ પ્રથમ પરાક્રમ તો એ કર્યું કે, પોસીનાના ગામ ધનાલમાં સહજ ફેરો કરીને ત્યાંની લેસો વાળી, પણ પછવાડેથી બહાર આવી અને લેસો પડાવી ગયા. ત્યાર પછી છ મહિને પોસીનાનું ગામ આંગ્રહ માર્યું, લૂંટ્યું અને ઢિલ્લંક કરી નાંખ્યું, તે આજ લગી તેવું જ છે. ઇંડરનો ગંબીરસિંહ કટક કરીને જ્યારે મહેવાસી લોકો ઉપર ગયો, ત્યારે તેણે રાણા માનસિંહને તેડાવ્યો. તે આખીશ અધાર લઈને ગયો, અને મુઠંગીરી કરીને આવ્યો, ત્યારે મહારાજે એક હજાર રૂપિયાની કિંમતનો તેને ઘોડો આપ્યો. પછી પાંચ વર્ષ રાજ્ય કરીને માનસિંહ સંવત્ ૧૮૫૬ (ઈ. સ. ૧૮૦૦)માં મરણ પામ્યો. તે વેળાએ ભાધયોમાં અણુખનાવ હતો, તેથી તેના લોક ફેલાવા લાગ્યા કે, એને ઝેર દીધું.

તેનો ભાઈ જગતસિંહ ગાદીએ બેઠો કે તરત તેણે દીલા ધાડ કરીને ગઢવાડનું નેદરડી ગામ માર્યું, લૂંટ્યું, જાળ્યું, અને ત્યાંનાં બાન પકડ્યાં. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એવું કે, ત્યાંના બીજા લોકો નવા વાસની લેસો લઈ ગયા હતા, ત્યારે ત્યાંના પટેલે આવીને દાંતે ફરિયાદ કરી જે, “પાવડો ‘લાવો, મારા ધણી માનસિંહનાં હાડકાં કહિં પણ હોય તો હું તે શોધી ફેરડું.

“તે ધણી હોય તો મારી ભેંસો નેંદરડીવાળા લઈ ચકે નહિ.” બીજી એક વેળાએ તે કટક કરીને પોસીના ઉપર ચાલ્યો, ત્યારે ત્યાંના ઠાકોર કેશરી-સિંહે હુડાદ તથા પોસીના વચ્ચે સામે આવીને એક ઘોડો રાણાજીને નજર કર્યો અને જમાન આપીને મેળાપ કર્યો પછી તે ફોજ ત્યાંથી પાછી વળી ને ગઢવાડા પરમણામાં આવી અને મહાવડ ઉપર ભેર કર્યું. ત્યારે ત્યાંના ઠાકોર વખતાજિયે આવીને એક ઘોડો નજર કર્યો તથા જમાન આપીને મેળાપ કર્યો. પછી ન્હાના કઠોરણના ગઢિયા હાથીજી ઉપર ચોરીનો મુદ્દો હતો, તેની પાસેથી એક ઘોડો નજરાણામાં લીધો; ત્યાંથી ફોજ ધર ભણી પાગી વળી.

ફરીને સવત ૧૮૭૦ (ઈ. સ. ૧૮૧૪)માં રાણાજિયે ફોજ કરીને ધનાસની બધી ભેંસો વાળી આણી. પછી બીજે ફેર દેરાવના રાજાનું મોજે આવળી કોઠિયુ માર્યું અને લૂટ્યું. બીજે વર્ષે પોસીનાના ઠાકોરના ભાઈનું મોજે ખેડોજ માર્યું અને લૂટ્યું. ત્યાં રાણાનાં બે માણસ મરાયાં. અહિં તેના ભાઈ ન્હારસિંહ પરણ્યો હતો, તે તેની પાસે આવીને ફેરવા લાગ્યો કે, “આ વેળાએ મને બટો લાગશે જે, ન્હારસિંહજિયે સાથે આવીને સસ-” “રાનું ગામ મરાયું.” આ ઉપરથી ફોજ પાછી વળી, અને ધરોઈ મારવા ચાલ્યા. આ જગ્યાએ બારડ કીરતાજી જે ફોજમાં હતો તેને સામાવાળે ખૂટ્યો, તેથી તેણે તે ગામને પાદર જઈને રાણાજીને કહ્યું જે, શકુન સારા થતા નથી, માટે પાછા વળો. પછી પાછા વળીને મોજે થાણે આવીને મેલાણ કર્યું આ ઠેકાણે રાણાએ પોતાના કારભારી અને સરદારોને બાલા-વીને પૂછ્યું કે, “આ સિરખધિયોને ચડેતો પગાર ક્યાંથી આપીશું?” ત્યારે સરદારોએ કહ્યું જે, “મોજે પાવડીનો ઠાકોર રતનસિંહ તથા અંધારિયાનો ઠાકોર અણુદોજ આપણા પરમણામાં મહેવાસિયોને મોકલીને લૂટફાટ કરાવે છે, “માટે તેઓના બે ગામ લૂટિયે એટલે સાનો માવ આવશે, તેમથી પગાર “ચૂકાવી આપીશું” પછી ત્યાંથી અંધારિયા ઉપર ગયા, ત્યારે ત્યાંનો ઠાકોર ન્હાલીને મોજે પાવડીમાં પેટા અને મોરચો બાંધીને પાવડીના ગામ મોજે મુમણવાસમાં સૌ તૈયાર થઈને લડવા સારુ બેઠા. મોજે થાણેથી પાછળી રાત્રે રાણાજીની ફોજ ચડીને અંધારિયે ગઈ, ત્યારે તે ગામ ઉજ્જડ દીર્ઘ, એટલે તે ફોજ મુમણવાસ ઉપર ગઈ. ત્યાં મોરચામાંથી બહુકો છટી, તે ઉપરથી રાણાજીની ફોજમાના આગળ ચાલનારાઓએ જાણિયો ચસાવી, તેથી અંધારિયાનો ઠાકોર અણુદોજ મરાયો, એટલે મુમણવાસમાં બીજા માણસ હતા તે ન્હાલીને કુમરા ઉપર ચડી ગયા પછી ગામ માર્યું અને લૂટ્યું,

ત્યાર પછી તરત જ રાણાજી જઈને પાલડીમાં ઉતર્યો, અને તે ગામ પંચ માથું તથા લૂંટું, અને માલ લઈને પાછા વળ્યા, તે મહેાટે સડે આવીને પડાવ કર્યો. આ ઠેકાણે ખાતડીનો ઠાકોર બાંદખરી લઈને રાણાજી પાસે આવ્યો, અને મોજે અંધારિયામાં રાણાજીનો ત્રીજો ભાગ કરાવ્યો, અને સામસામાં લખત કરીને બંદોબસ્ત કર્યો. પછી આસપાસના મહેવાસિયોના જમાન લઈને સંવત ૧૮૭૨(ઇ. સ. ૧૮૧૬)માં રાણાએ ફોજ વેરી નાંખી અને પોતે દાંતામાં ગયો.

ઠાકોર વખતાજી જીનાજિયે એક વેળા રાણા જગતસિંહને કહ્યું કે, ખાબીવાસ તથા કણુખીવાસથી મારો ખર્ચ પૂરો થતો નથી, માટે “મને કાંઈ વધારે આપો.” રાણાએ કહ્યું જે, “તમારા બાપને જે મળેલું છે, તેથી કાંઈ વધારે હવે તમને મળવાનું નથી.” આવું સાંભળીને વખતાજી રીસાઈને ડીસે દિવાન સમક્ષેરખાનની પાસે ગયો, અને તેને કહ્યું કે, “મને ફોજ આપો તો હું જઈને દાંતા પરગણામાં કાંઈ તુકસાન કરું, તો મને કાંઈ મળે.” દિવાનને રાણાજી સાથે મિત્રતા હતી, તેથી તેણે રાણાજીને લખ્યું જે, “તમે વખતાજીનું સમાધાન કરો, નહિ તો તે કાંઈ તમારું તુકસાન કરશે.” પછી રાણાજિયે વખતાજીને તેડાવીને પોતાનાં ગામ ઉંટડી તથા ભૂતવાસ એ બે અતીતને ઘેર ઘરેણે હતાં, તે છાડવી લઈને રાખે તો લખી આપવાને કહ્યું. તે પ્રમાણે વખતાજિયે તે બે ગામ છાડવી લીધાં. પણ તે બંને ગામ ઉજ્જડ હતાં, તેથી તે બંનેની ધરતીમાં એક જ ગામ અભાપડ વસાવ્યું અને ભાં પોતાનો કખીસો રાખીને પોતે દાંતામાં કારભાર કરવા રહ્યો. તે બે વર્ષ પછી શુજયો, હારે તે અભાપડ પોતાના બાઈ ભવજીને તથા પોતાના દોકરાઓને રહ્યું.

આ વેળાએ કુંડળનો ઠાકોર સરદારસિંહ નિઃસંતાન ગુજરી ગયો, હારે રાણાજી જગતસિંહ તથા તેના બાઈ નહારસિંહે જઈને કુંડળનાં પાંચ ગામ જપ્ત કર્યા અને તે ઠાકોરની સર્વ જલ્સભાવ દાંતામાં લઈ આવ્યા. પણ કુંડળમાં તેનું ખર્ચપાણી કર્યું, તથા ભાંતી કકરાણીને જીવકમાં ત્રણ કોસ આપ્યા. પણ ભવજી જીવાજિયે વારસા બાબત દાવો કર્યો અને કહ્યું કે, “કુંડળમાંથી મને કાંઈ આપવું જોઈએ.” હારે રાણા જગતસિંહે કહ્યું જે, “તમને જે તમારા બાપ જીવતાનું જીવક—ખાબીવાસ તથા કણુખીવાસ—“મળેલું છે તે તમે આપો. આમાંથી તમને કાંઈ મળવાનું નથી.” તે ઉપરથી ભવજી રીસાઈને પાલણપુર ગયો અને તેની સાથે જમાદાર ત્રેર સિન્ધી જે રાણાજીનો જૂનો ચાકર રીસામજે હતો તે પણ ગયો. હવે ભવજિયે

પાલણુપુર જૂઠને માઈલ સાહેબને અરજ કરી જે, “કુંડળના વારસા ઉપર “મારો અને રાણાજીનો હક્ક બરાબર પડ્યો છે અને તે રાણાજી આપો. “દયાવી પડ્યા છે, માટે એ ગામ હું અંગ્રેજ સરકારને લખી આપું છું, “તેમાંથી સરકારની નજરમાં આવે તે મને આપજો.” આ વાત રાણાજીના કાર્ધ દિતરિવે રાણાજીને લખી જણાવી. તે ઉપરથી તેણે પોતાના કાર્ધ ન્હારસિંહને તથા જીવલો કલાલ કારભારી હતો, તે બંનેને પાલણુપુર મોકલ્યા. અને પોતાના તમામ પરગણા ઉપર સાત આની ભાગ અંગ્રેજ સરકારને લખી આપીને દાંતામાં અંગ્રેજ સરકારની જમી લાવ્યા. એટલે ભવજીના હાથ હેઠે પડ્યા. પછી ભવજીએ પાલણુપુરના કિવાનજી ફેતેહ-ખાનની ચાકરીમાં રહેવાનું કબૂલ કર્યું, ત્યારે વાનજીએ નાગેલમનો પોતાનો ચોથો ભાગ તેને આપ્યો. પછીથી રાણાજીએ પણ મોજે કરજપુર આપ્યું અને કસુના પાયા. અંગ્રેજ સરકારનું ચાલુ દાંતામાં સંવત ૧૮૭૬ (૫૦ સં ૧૮૨૦)મા મુકયુ હતું.

આ જગતસિંહના વારામાં કાકરેજના મહેવાસી કાળિયોએ બસે અશ્વાર અને પંચસે પાલદલ સહિત દાંતાના તામાનાં રતનપર તથા પુંજપર ઉપર ચડીને લાંની ભેંસો લીધી. તેની જ્હારે જગતસિંહ પચાસ અશ્વાર તથા બસે પાળા લઈને ચલ્યો. તેઓના મેળાપ મેહોદા સહા આગળ થયો, એટલે લડાઈ થઈ, તેમા ધાડના પચીસ માણસ મરાયાં, અને રાણાજીનો જમાદાર ભીખો ભટ્ટી રજપૂત જખ્ખી થયો અને તેની ઘોડી ભાગી, તે ભેંસો પાછી વાળી લાવ્યા, અને રાણો જ્યારે દાંતે ગયો ત્યારે ભીખા જમાદારને સોનાનાં કડા તથા એક ઘોડી વગેરેના શિરપાવ કર્યો.

એ જગતસિંહને દીકરો ન હતો, તેથી તેણે પોતાના કાર્ધ ન્હારસિંહને કહ્યું જે, “તમારા બે કુંવર જીવમસિંહ તથા હુરિસિંહ છે, તેમાંથી એક મારે “ખોળે આપો.” ન્હારસિંહે વિચાર્યું જે, “દીકરાને ગાદી મળે ત્યારે ખાપને હેઠે “બેસવું પડે, તથા તેની સલામ ભરવી પડે.” માટે તેણે તે વાતની ના પાડી. ત્યારે કાર્ધ લેઠાએ જગતસિંહને કહ્યું જે, “ન્હારસિંહ તમને ઝેરથી અથવા “હથિયારથી મારવાના વિચારમા છે.” આ વાત તેના હૃદયમાં ઉતરવાથી તે મહેલમાં બહોળસ્ત કરીને પેશી રહેવા લાગ્યો, કચેરીમાં બેસે નહિ. તેના પરિજ્ઞામ એવો થયો કે આસપાસના ગામના બીલ અને કાળી લેઠાએ લૂટફાટ કરવા માંડી. ત્યારે લેઠાએ આવીને અરજ કરવા માંડી જે, “આપ આવી રીતે કાર્ધ બહોળસ્ત રાખશો નહિ અને મહેલમાં બેશી “રહેશો તો રાજ્ય થી રીતે ચાલશે.” રાણા જગતસિંહને કાર્ધ પણ કારભારી

ઉપર વિશ્વાસ ન હતો, માત્ર જીવા કલાલની સલાહ પ્રમાણે જ તે ચાલતો; તેથી લોકો નિંદા કરવા લાગ્યા, જે રાણાજિયે કલાલને કારભારી કય્યો છે. આ પ્રમાણે હકિકત છતાં દાંતામાં શિસોદિયો રજપૂત ગમાન નામે હતો તેની વડારણને જીવાએ જખરાઈથી લીધી, તેમ જ એ જીવાને જે બાપડિયો હતો તેમાંથી એકની સાથે પેલા ગમાન લાગેલો હતો, તેથી બન્ને જણાને માંદોમાંદો ધણી અદાવત ચાલતી હતી. પણ રાણાજીના ડરથી પેલા કલાલને ગમાન કાંઈ કહી શકતો ન હતો. તથાપિ કેટલાક કારભારિયો વગેરે લોકોની જીવા ઉપર ધતિરાજ ચર્ચ હતી.

એક સમયે કલાલ કળતર કરવા નીકળ્યો, સારે પેલા ગમાનનો વાડો પસાપતા જોવો હતો, તેનું પણ કળતર કરવા માંડ્યું. તે ઉપરથી તે રજપૂતે કહ્યું કે, “મારો વાડો કળતરમાં લખશે નહિ.” પણ તે વાત તેણે માની નહિ, અને હુકમ બજવીને ઉઘટી ગાળો દીધી. તેથી રજપૂતને ધણી ગુસ્સો ચલ્યો, અને કલાલને મારી નાંખવાનો તેણે વિચાર કય્યો. પ્રથમ તો તે પોતાની માને તથા બાઈને મોજો હુડાડ પોસીને જઈને મૂકી આવ્યો. પછી પરાકમાં ઉઠીને કલાલના ધરના રસ્તા સામે જોડો. તેવામાં પેલા જીવા કલાલ કળશિયો લઈને દિશાએ ચાલ્યો. તેણે પેલા રજપૂતને રસ્તામાં દોડી, એટલે પૂછ્યું કે, “તું ક્યાં જાય છે?” રજપૂતે ઉત્તર આપ્યું કે, “મારે પર-” “ગામ જવું છે, માટે શકુન જોવા જોડો છું.” આવું સાંભળતાં કલાલે કાંઈકે ડર લાગ્યો ખરો, પણ થોડે વેગળે ચાલીને ઝટપટ દિશાએ જઈ પાછો વળ્યો. અને રજપૂતથી વેગળે વેગળે ઉતાવળથી ચાલીને ઘેર જવા લાગ્યો. આવો પ્રસંગ જોઈને રજપૂતે ધાસ્યું કે આ તો જતો રહેશે. પછી તેણે જઈને પછવાડેથી બાપ બીડી, એટલે બન્ને જણા મધ્યોબધ આવ્યા. કલાલને લાગ દાંત્યો, એટલે તેણે રજપૂતના માથામાં કળશિયો માર્યો. સારે રજપૂતે પોતાના હાથમાં છરી હતી તે કલાલના પેટમાં એ વાર ધોંચી. પછી કલાલ ધૂટીને ન્હાઠો તે ઢેડના ધરમાં પેસવા લાગ્યો. તેવામાં વેગળે દાલ તરવાર પડી હતી તે લઈને રજપૂત દોળો તે જઈને ઢેડના બારણા વચ્ચે કલાલને ઠેર કય્યો. અને તેના કાનમાં ચરચિયો વગેરે દાગીના હતા તે ફહાડી લઈને ચાલ્યો. સારે લોકોએ ખૂબો પાડવા માંડી, તેઓને રજપૂતે કહ્યું જે “બાલશે તો તમને પણ મારી નાંખીશ.” એટલે તે લોકો ચૂપ રહ્યા, અને તે રજપૂત મગરામાં ન્હાણી ગયો. આ વાત રાણાજીને શામચંદ ગાંધિયે જઈને જાહેર કરી. તે વાત રાણાજિયે ઉપમાંથી અચાનક બગીને સાંભળી, અને પોતાને જીવલોકો ધયો. પોતે પછી હુકમ કય્યો જે “જીવાને

“મારનારને મારી નાંખો.” પછી ચારે મગ અથારો ચડ્યા, પણ સૌ છતાંના મુવાથી રાજા દત્તા, તેથી આધા પાછા જઈને પાછા આંબ્યા, અને કહ્યું જે “ખૂની અમારે હાથ આંબ્યો નહિ.” આ બનાવ બનવા ઉપરથી જગત્-સિંહના મનમાં આંબ્યું જે, મારા કારમારીને નહારસિંહે મરાંબ્યો, અને હવે મને પણ મારશે. આ પ્રમાણે તે સોઢાની આગળ ફેરવા લાગ્યો. ત્યારે નહારસિંહે રાજાજીને ફેરવરાંબ્યું જે, “તમે મારે માથે બદનામ ચા વાસ્તે “મૂઠા છો? હું તમારા ગામમાંથી જાઉં છું.” આ પ્રમાણે કહીને પોતે અહં-મદનગર જવા સાર તૈયાર થયો. ત્યારે સોઢાએ રાજાજીને કહ્યું જે, નહાર-સિંહજી રીસાર્ધ જાય છે માટે તેમને પાછા વાળો; એ જાય તેમાં તમારી શોભા નહિ. આવું સાંભળીને રાજાજીએ માણસ મોકલીને નહારસિંહને પાછા વાળ્યા. પછી સોઢાએ તે જામે લાખ્યોને કસુત્રા પાયા. આ વાતને એક મહિનો થયો, એટલે કાષ્ઠે રાજાજીને બેઠમ ધાડ્યો જે, તમને નહાર-સિંહ મારશે. આ વાત માનીને રાજાજી મુદાસણે ગયો અને સાં બે મહિના સુધી કાઢાર મોઢોખતસિંહને ઘેર રહ્યો. ત્યારે નહારસિંહ તથા કાર-ભારિયો મળીને મનાવા ગયા; અને મનાવીને દાંતામાં તેડી લાંબ્યા. સાં દસ બાર દિવસ રહીને નહાડો, તે ધેવાપુરમાં અતીતના મઠમાં જઈને રહ્યો, અને કહ્યું જે, મને તો નહારસિંહ મારી નાંખશે. પછી સાં એક મહિનો રહ્યો, ત્યાર પછી ફરીને મનાવી આપ્યો, તેવામાં તેને તાવ વગેરે મદવાડ થયો, તે એક મહિનો માદો રહીને સંવત ૧૮૭૬(૪૦ સં ૧૮૨૩)ના ફાગણ વદિ ૭ ને દિસે શુજરી ગયો.

જગત્સિંહ રાજાના મરણ પછી નહારસિંહ ગાદિએ બેઠો.

સંવત ૧૮૬૨(૪૦ સં ૧૮૩૬)માં ઉદેપુરના રાજા જવાનસિંહ શ્રી અંબાજીની યાત્રા કરવા પધાયા, ત્યારે તેણે રાજા નહારસિંહને મેટ લેવાને બોલાવ્યો. પોતે અંબાજીમાં ઉતર્યો હતો. તેણે નહારસિંહને ફેર-વરાંબ્યું જે આપણી મુબાકાત કેવા પ્રકારે થશે, એ વિષેની નાંધ કાર્ધ તમારા દક્ષતરમાં છે? આ ઉપરથી નહારસિંહે સૌ કારભારિયોને પૂછીને નપાસ કરાવ્યો, પણ કાર્ધ દાખલો મળ્યો નહિ, ત્યારે ઘરડા ઘરડા લોકોને પૂછતાં મને પણ (આ વૃત્તાત લખાવનારને) પૂછ્યું. એટલે મેં દાખલો બતાવ્યો જે, રાજો કાનડદેવ ઉદેપુર પરબ્યો હતો, ને સિસોદણીજી કોટ-ડાને પાદર સતી થયાં હતાં તેની છત્રો દાલ સુધી છે.^૧ પછી આ વાત

ઉદેપુરના જવાનસિંહને કહેવરાવી, જે દાંતાના રાણાજીને તમારે માન આપવું થાય છે. તે ઉપરથી તેણે ન્હારસિંહને મળવાને બોલાવ્યો અને તેણે ઉભા થઈને તાજિમ આપી. ન્હારસિંહે તેને એક ઘોડો તથા સો રૂપિયાના મૂલની એક બંદુક ભેટ કરી. જવાનસિંહે પણ તેના બદલામાં એક ઘોડો તથા એક મોતીની માળા ન્હારસિંહને આપી. પૂજારી બટજીને સોનાનાં કડાં આપ્યાં. પછી બે દિવસ રહીને જવાનસિંહ સીધાંબો, ત્યારે કુંવર જાલમસિંહ પોતાના અમારો લઈને તેને શિરોઈ સુધી વળાવી આવ્યો.

સંવત ૧૮૯—માં ન્હારસિંહ ચંદ્રમહલ ઉપર આગુજીની યાત્રાએ ગયો. તે વેળાએ કુંવર જાલમસિંહ પણ સંગાથે હતો. તે પર્વત ઉપર મારવાડ, મેવાડ, અને ગુજરાત ઇત્યાદિ ઠેકાણાના સંઘ આવ્યા હતા. મહલની વેળાએ લોકોએ નખી તલાવમાં ન્હાવા માંડ્યું. ત્યારે અતીતે આવીને કહ્યું જે, આ વેળાએ કાંઈયે તલાવમાં ન્હાવું નહિ, જે કાંઈ ન્હાશે તે મરણ પામશે. કેટલાક યાત્રાળુ લોકોએ માન્યું અને તેઓ ન્હાયા નહિ પણ ધણી ભાગે માન્યું નહિ અને તેઓ ન્હાયા. આ વેળાએ ચોસઠે જોગણિયોના રથ આઠાસ-માંથી હેઠા ઉતર્યા અને તેઓએ ન્હાવા માંડ્યું. સવારના પ્રદરમાં જોગણિયું ચાલ્યું અને જેઓ આગલે દિવસે ન્હાયા હતા તે સર્વે મરી ગયા, માત્ર ઘોડા જ બચ્યા. રાણો અને કુંવર મહલ મુક્ત થયા પછી ન્હાયા હતા, તથા તેઓને કાંઈ થયું નહિ, તેમ જ તેમના સંબંધમાંથી કાંઈ મરણ પામ્યું નહિ. ત્યાં તેઓ ચાર દિવસ રહ્યા, અને પછી અંબાજી ગયા.

પછીથી મુંબઈથી ગવર્નર સાહેબ સાહેરે આવ્યો, અને મળવા માટે તેણે મહીકાંઠાના સર્વ બોમિયાઓને બોલાવ્યા, ત્યારે રાણો ન્હારસિંહ તથા કુંવર જાલમસિંહ પણ સાહેરે ગયા. તેમણે સાહેબને એક ઘોડો, કીનખાખનો એક તકી, મંડીલ ઇત્યાદિની ભેટ કરી. એટલે સાહેબે શાલભેટા અને પાલડિયોના શિરપાવ રાણાને તથા કુંવરને કર્યો. એ જ પ્રમાણે સાહેબે સર્વે બોમિયાઓના શિરપાવ લીધા, અને આખા ત્યાર પછી સાહેબ મુંબઈ પાછો ગયો, અને બોમિયા સૌ સૌને ઠેકાણે ગયા. હિન્દુ રાજાઓમાં મુખ્ય, ઈરના મહારાજા ગંભીરસિંહ, અહમદનગરના મહારાજા હરણસિંહ અને રાણા ન્હારસિંહ હતા; મુસલમાન સરદારોમાં પાલણપુરનો દિવાન ફતેહખાન, રાધનપુરનો નવાબ અને વડગામનો દિવાન સમશેરખાન એટલા હતા.

તે પછી રાણો ન્હારસિંહ પોતાના પરગણાના બંદોબસ્ત માટે મેજર માર્શલ પાસે પાલણપુર ગયો, અને તેને જઈને અરજ કરી કે, અમારા પરગણામાં બંદોબસ્ત રાખવા સારું અંગરેજ સરકારની બંધી રાખી છે, પણ અંગરેજ

સરકારનો મહેતો કે પાળો નહિ આવતાં પાટણપુરના દિવાનજીના મહેતા તથા પાળા શા માટે આવે છે? અમે કાંઈ તેમની સાથે બંદોબસ્ત કર્યો નથી. આ તકરારનો ખુલાસો જહારસિંહને મેળે ખાતરીપૂર્વક આપ્યો નહિ; અને નવરાત્રિ નજદીકે આવ્યાં. તેથી રજા લઈને રાણેજી માતાએ પધાર્યા. છેવટે જ્યારે લાંગ^૧ સાહેબ સાહેરે આવ્યો. ત્યારે તેણે દિવાનજીની જમી ઉઠાડી. તેના ખેલાં તે આસરે સત્તાવીસ વર્ષ સુધી રહી.

જહારસિંહ સંવત ૧૯૧—૨માં મરણ પામ્યો, તેને જાલમસિંહે ગાંગવાને પાદર અમિદાહ દીધો. તે જગ્યાએ પછી તેણે છત્રી બંધાવી.

દાંતાવાળાના વંશની સુદાસણની શાખા વિષેની નોંધ.

જ્યારે રાણા માનસિંહનો હુંવર ગજસિંહ દાંતાની માથે હતો, અને તેનો બાઈ જસવાજી રાણપુરનું છવક ભોગવતો હતો, ત્યારે યુદ્ધજી રાણાને હુંવર અમરસિંહ જે રાણા માનસિંહનો બાઈ થતો હતો તે સુદાસણે હતો. આ વેળાએ સુદાસણને તાણે માત્ર સુદાસણું જ હતું. અમરસિંહ ધરવીર યોદ્ધો હતો, અને તે જસવાજીનું રાણપુર પોતાને તાણે કરવા ઇચ્છતો હતો, તેથી રાણપુર ઉપર ચડી આવીને તેણે ત્યાંનાં ઢોર ધણી વાર વાળી આપ્યાં હતાં. એક સમયે તેણે રાણપુર ઉપર ફેરા કરીને લેશો વાળી ત્યારે જસવાજીએ કહ્યું જે, “ઠાકા! મારે દૂધ ખાવાની બેઠા હતી તે તો તમારે “લેવી ચોગ્ય ન હતી” ત્યારે અમરસિંહે ઉત્તર મોકલ્યું કે, “રાણપરની “ધરતીમાં પાડા ધણા છે, માટે જો તમને દૂધ પીવાનું મન થાય તો તેમાંથી “કાઠિનું પીજો.” પછી જસવાજીએ આ વાત દાંતે જઈને રાણા માનસિંહને સંભળાવી ને દિલગીર થયો. માનસિંહે કહ્યું જે, “આ સમયે અમરસિંહ “છેડવા જેવો નથી, માટે કાંઈ સમયે જોઈ લઈશું.” પછી રાણા માનસિંહે અદાવત રાખીને મહેવાસિયોને અને ગઢિયાને સલાહ આપી જે, “તમે અમરસિંહને મારી નાંખો તો તમને ધનામ આપું.” આ ઉપરથી તે સોફા સુદાસણને હરકત કરવા લાગ્યા. એક સમયે ગઢિયા લોકોએ સુદાસણનાં ઢોર લીધાં, તેની જહારે અમરસિંહ ચડ્યો અને મોજે લાગુસણે જતાં તે ઢોર પડાવી લાવ્યો, ત્યારે સુદાસણના એક બેડુતે આવીને કહ્યું જે, “તમે તમામ

૧ કર્નલ લોગે ધણાં વર્ષ સુધી મહીકાંડાના પોસિટિવ એજન્ટની નોકરી કરી છે, ત્યાં તેનું નામ સર્વ ટેકણે પ્રસિદ્ધ છે અને ચોગ્ય રીતે તેના નામને માન આપવામાં આવે છે.

૨ સંવત ૧૯૦૨ના એક મુદિ ૧૦ ને સોમવારે, એ રાજાને ગાંગવાને પાદર સરસ્વતીને મોઢે દાહ દીધો છે, એ વાત ખરી, પણ તેની છત્રી દાંતાને પાદર કરાવેલી છે. ૨ ઉ.

“દોર પાછાં વાળ્યાં, પણ મારો એક બળદ સો રૂપિયાનો છે તે એમાં નથી, “માટે તમે કાંઈ મારી બહાર કરી નથી.” આતું સાંભળીને અમરસિંહ પાછો ધાડ પછવાડે ગયો, અને તે બળદને પાછો વાળવા માંડ્યો, પણ તે લડકીને નહાઠો ને પાછો વળ્યો નહિ. ત્યારે અમરસિંહે જાણ્યું જે, “આ બળદને “ધાડવાળા લઈ જશે તો મારી આખર જશે.” એમ વિચારીને બરછી મારી તેથી બળદ મરી ગયો, અને અમરસિંહ પાછો આવ્યો. તે ચાર મહિના જીવીને મરણ પામ્યો. એટલે લોહા ફહેવા લાગ્યા જે બળદની હત્યા લાગી તેથી એ મરાયો. તે એવી રીતે કે પોતે મોજે ચિત્રાસણીના ઠાકારને મિત્રાચારીને ક્ષીધ મળવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો વળ્યો, ત્યારે તેની સાથે. એક મીર હતો, તેને કહ્યું જે, “આ વેળામાં બહારવટિયા ધણા છે, અને તું મારી “સાથે ઢોઢી શકીશ નહિ, માટે મારી સાથે આવીશ નહિ.” ત્યારે મીરે કહ્યું જે, “આપણા હું તમારી સાથે ઢોડી આવીશ.” પછી તે આલ્યો. તેવામાં રાધનપુરના બાબીના ઘોડા ફેરો કરવા આવ્યા હતા તેની સાથે મોજે પક્ષપટ્ટી આગળ અમરસિંહને બેઠો થયો. તે વેળાએ નહાસતાં મીરની ઘોડી ચાકી એટલે અમરસિંહે કહ્યું જે હેઠા હિતરીને તારી ઘોડીને મારી નાંખ્ય અને તું મારી પછવાડે મારે ઘોડે બેશ. પછી તે મીર તો હેઠા હિતરી શક્યો નહિ અને પેલા ઘોડા આવી પહોંચ્યા, એટલે મીર બૂમ પાડી જે આપણા મને મેલીને જશો નહિ. આતું સાંભળીને અમરસિંહ તેની મદદે પાછો વળ્યો, ત્યાં તેની છાતીમાં ગોળા વાગવાથી મરણ પામ્યો.

અમરસિંહના કુંવર હુઠિયાજીના મરણ પછી તેનો કુંવર ખુમાણસિંહ માત્ર અઢાર મહિનાનો હતો, તેથી જસવાળિયે સુદાસણ પોતાને કબજે કરી લીધું. એટલે હુઠિયાજીની ઠકરાણિયે આવીને રાણાજીને કહ્યું કે, “હવે માફ “ગુજરાન દાંથી ચાલશે ?” ત્યારે રાણાએ તેને મોજે અડેરણ આપ્યું, ત્યાં તેના વંશજ આજે પણ છે.

જસવાળ સુદાસણે રણો. તેને પાંચ કુંવરો થયા, તેમાં વડો કુંવર સરદારસિંહ હતો, તે તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; અજબોજ અને ધનરાજ-જીને રાણા પાસેથી મોજે રોકાણ મળ્યું; નાયજી અને જોરજી એ બેને જસવાળનું વસાવેલું જસપર મળ્યું. જસવાળના વારામાં ગાયકવાડની ફાજ આવી તેમાં વિહુજા નામનો સખો સુખત્યાર હતો. તેણે ફાજ આણીને સુદાસણને હરકત કરવા માંડી. તે વેળાએ લોજરાજ રાવળ, તેગો ગણેશ, ઘેલોજી બાહુવા, અને પાણિયાળીનો ગઢવી એટલા જથ્થે

કામ.આબ્યા. પછી તે ફોજ ગામ મારીને પાછી ગઈ; ત્યારે લોકો કુમરામાંથી પાછા આવી વશ્યા. આ સમયે ગાયકવાડની ફોજ દર ત્રણ અથવા ચમ્યાર વર્ષે આવતી હતી. જ્યારે ગામના લોકો દર બાર માહ ઉપર ફોજ આબ્યાનું સાંભળે ત્યારે ત્રધાયો ઢોલ વગડાવે, અને ધૂમ પડાવે જે, “ન્હાથી જન્ને, ‘ફોજ આવે છે!’” તે ઉપરથી લોકો ન્હાથીને કુમરામાં સંતાર્ધ પેસે. જ્યારે ફોજ આવી ખોંચે ત્યારે ગામ છોટે તથા બાળા નાંચે; પછી તેઓ ત્યાં ધણા દિવસ પડાવ રાખે તો પતાવી દેવા સાર ફાળો નાંખીને થોડા ધણા જમેબંધીના રૂપિયા આપીને પાછા તે લોકો ગામમાં વસતા હતા.^૧

જયસોજી ગુજર્યા પછી, સરદારસિંહ પાટ બેઠો. જ્યારે રાણો ગજ-સિંહ ધરડો થયો, પણ તેને કુંવર થયો નહિ, ત્યારે સરદારસિંહને તેણે બોલો લીધો. ત્યાર પછી, ગજસિંહને પૃથીરાજ નામે કુંવર થયો. ગજસિંહના મરણ પછી સરદારસિંહે દાવો કર્યો કે, “દાંતાની ગાદીને વારસ હું છું.” આ દાવાને પેટે, મોજે વસાર્ધ, ડાવોલ, ડાવેસણું, અને ખીજાં કેટલાંક ગામ આપીને સમાધાન કર્યું. એ સરદારસિંહના ભાઈઓ પણ જીવાઈ સાથે વખે નીસર્યા હતા, તેઓને ખેતરપાદર આપીને પતાવ્યું.

સરદારસિંહના વડા કુંવરનું નામ ઉમેદસિંહ હતું. ચાર ન્હાના ચંદ્રસિંહ, વખતસિંહ, સરતાનસિંહ, અને પ્રતાપસિંહ કરીને હતા, તેઓને મળિયાઈ મોજે વસાર્ધ આપ્યું. જ્યારે સરદારસિંહ ફોજ કરીને મોજે દીંબા ઉપર ફેરો કરીને વળ્યો અને ત્યાંનાં ઢોર તથા બાળ લીધાં ત્યારે દીંબાની ન્હાર ન્હરી, ને બન્ને બાણુવાળાઓનો બેટો થયો. તે લડાઈમાં કુંવર ઉમેદસિંહ કામ આબ્યો. તે વેળાએ તેને ત્રણ કુંવર હતા, તેમાં અમરસિંહ પાટવી કુંવર હતો ને ખીજા બે જગુજી અને અમરસિંહ હતા, તેમને જીવાઈમાં પાંચ ગામ સહિયારા ભાગમાં મળ્યાં.

સરદારસિંહના મરણ પછી તેનો પૌત્ર અમરસિંહ ગાદિયે બેઠો. ખિસોડ જીલ્લો જે સુદાસણા અને તારિંગાની વચ્ચે છે, તે દાંતાના પટાવત હુડિયાલ રજપૂત ખાતા હતા. પણ તેમને ન્હેવાસી લોકો બહુ પજવતા હતા તેથી તેઓ ત્યાંથી નીકળી જઈને વડનગર પરગણાના મોજે કરબટિયે રહ્યા. એટલે તે જીલ્લો સુદાસણાવાળાએ દબાવ્યો, અને એ વાતમાં રાણાજીની પણ ખુશી હતી. એ અમરસિંહના વારામાં ગાયકવાડની ફોજને પાછી ન્હસાડી

૧ આ વાત કહેનાર કહે છે કે આવાં નાસેણાંમાં મારે પણ ધણી વાર ન્હાસડું પડ્યું છે.

મુઝી હતી તેમાં શેજનાં કેટલાંક માણસ મરાયાં હતાં પણ ઠાકોરનું એક માણસ મરાયું ન હતું. દાંતાની ગાદી હાથ કરી લેનાર પણ આ અમરસિંહ હતો.^૧

અમરસિંહને ફત્તેહસિંહ કરીને હુંવર હતો, અને ફત્તેહસિંહને મોહોબતસિંહ અને પનછ એવા બે હુંવરા હતા. મોહોબતસિંહના વારામાં સંવત ૧૮૬૦ (ઈ. સ. ૧૮૦૪)માં ગાયકવાડની ફોજ લઈને ઠાકાણ આવ્યો તે સાથે ખૂબ લડાઈ થઈ, તેમાં શેજનાં સાઠ માણસ મરાયાં અને ઠાકોરનું એક માણસ મરણ પામ્યું નહિ. જે માણસનાથ પદાવાએ અમદાવાદમાં માણસોએ તથા માણસ છુરબથી પોતાનું નામ રખાવ્યું અને જે તરસંગમે તથા મુદાસરે રહેતો હતો તેની જગ્યા ત્યાં હમણાં સુધી છે, તે આ વેળાએ ન હતો, પણ તે દેવરૂપ થયેલાએ આ ઠાકોરને સાહાયતા કરી, તેથી ઠાકોરની જિત થઈ એવું લોકો કહે છે. મોહોબતસિંહે રણુશીપુર ઉપર ફેરા કરીને ત્યાંનાં ઘોર તથા ખાન લઈને પાછો વળ્યો. તેનું ચડી જવાનું કારણ એવું કે, તેનું ગામ ડાવોલ હતું, ત્યાંની ભેંસો તે જગ્યાના બીલ લોકો વાળી ગયા હતા.

મોહોબતસિંહને ચાર હુંવર હતા: હુરિસિંહ, રતનસિંહ, પરબતસિંહ અને મોકમસિંહ. હુરિસિંહે ચાર વર્ષ સુધી ગાદી ભોગવી, ત્યાર પછી રતનસિંહે બે વર્ષ ભોગવીને તે મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો હુંવર ભૂપતસિંહ ગાદિયે બેઠો, તે એક વર્ષ જીવ્યો, એટલે હાલનો પરબતસિંહ ગાદિયે બેઠો. મોકમસિંહ તો ન્હાનપણમાં જ મરણ પામ્યો હતો.

~~~~~

મકરણ ૧૨

ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ

ખુમાણસિંહે મહારાજાની સારી આકરી કરી હતી, તે ઉપરથી તેણે તેને કહ્યું જે, “તમને વધારવાની મારી ધણી મરણ છે, પણ હું જ્યારે “તમને વધારીશ ત્યારે તમે મારા સામા લડવા ઉઠશે, એવો મને શક રહે છે.” ત્યારે ખુમાણે સમ આપીને કહ્યું કે, “હું આપના સાગી કદિ તરવાર “પકડીશ નહિ.” આ ઉપરથી મહારાજાએ તેને પાંકાનેર^૨ ગામ આપ્યું તથા તે કચેરીમાં આવે ત્યારે મહારાજા તેને ઉઠા યમને મળે, એવો એક મ્હોટો તાજખી સરદારનો કરબ આપ્યો.

૧ ૫૪ ૧૩૯ ચું જીવ્યો.

૨ આ પાંકાનેર ઈડરવાડામાં છે, તે સોરઠના જાંઘનેર સાથે એક સમજવું નહિ. ૨. ઉ.

મામ પાનોલ એક ચારણનું હતું. તે નિસતાન મગ્ધ પામ્યો, ત્યારે તેના ઘરમાં તેની વિધવા માથે તથા તેની સ્ત્રીએ પોતાના એક સમાને તથા તેના બે દીકરાને રહેવા દીધા અને તે છોકરાને પરણાવ્યા, તથા જન્મે જન્મ પચ્ચે પાનોલનો છદ્દો ભાગ લખી આપીને તેઓને જૂદા રાખ્યા. તથાપિ આખા ગામનો કબજો સેવાની આદ્યએ તે જન્મે ભાષ્યોએ પેલી બાઈએને મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રમાણે ધરડી ઠાકીને તે તેઓએ કટાર વડે મારી નાખી ને ચારણની વહુ છટકી ગઈ, તે મહા સકટથી ઈડર જઈ પહોંચી અને મહારાજ આગળ ફરિયાદ કરી ત્યારે મહારાજે આસપાસના ચારણોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, “તમે જઈને જન્મે ‘ખુનિયોને કહો કે, તમારે પાનોલમા રહેવું નહિ’ આ પ્રમાણે તેઓએ જઈને કહ્યું પણ તેમણે કુકમ માન્યો નહિ. ત્યારે મહારાજે પોતાના એક સરદારને ખોલાવીને કુકમ કર્યો જે, ‘તમે જઈને એ ખૂની ચારણને મારી ‘નાંખો, અને પાનોલ ખાલસા કરો.’ ત્યારે તે સરદારેએ ઉતર આવ્યું જે, કહ્યો તો અમારૂં અંદરુ ગામ આપને હવાસે કરિયે, પણ ચારણને મારવો ‘યોગ્ય નથી, માટે તેઓનો અપરાધ ક્ષમા કરવો જોઈયે” પછી મહારાજે રૂપિયા ખર્ચીને સિંધના હૈદરાનાદમાથી પચાસ હજારસિંધો તેડાવ્યા તેઓ આવીને હાજર થયા ત્યારે બધા મરદારોએ મહારાજને વાર્તા, પણ તેણે માન્યું નહિ, ત્યારે સર્વે ખુમાણસિંહ પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા જે, ‘મહારાજની તમારા ઉપર સંપૂર્ણ કૃપા છે માટે તમે જઈને સારી ચેટ કહો તો ‘જરૂર ચારણોનો બચાવ થાય.’ પછી ખુમાણસિંહે આવીને મહારાજને કહ્યું કે, ‘કૃપા કરીને એ ચારણોનો અપરાધ ક્ષમા કરો તો બહુ સારું” ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, ‘તમારી એ વાત હું માનવાનો નથી” આવું સાલજીને ખુમાણસિંહ કહે કે, ‘હવે હું કોઈ વેળાએ આપને વિનવવા આવવાર નથી” મહારાજે કહ્યું કે, ‘તમારી ઇચ્છા હોય તો આવજો, નહિતર ‘આવશો નહિ.” આ ઉપરથી તેને હું ખ લાગ્યું, તેથી તરત જ ત્યાંથી જી પોતાને ઘેર ગયો.

હવે મહારાજે ચારણોને મારવા સારૂં હજારસિંધો મોકલ્યા, જે વાતની આવતનિયોને જાણ થતાથી એક જગે પોતાના બે છોકરાનાં ગળાં કાપી નાંખ્યાં, તથા બે હજારસિંધોને ઠેર કર્યા, અને પોતે પોતાના હાથે મરણ તોલ કવાયો. તેથી બાપ પણ પોતાને હાથે મુવો પણ તેને ભાઈ ધર હતો નહિ તે ઉગર્યો. પછી હજારસિંહો કોઈ ઈડર પાછા આવ્યા ત્યાર પછી જે ચારણ ઉગર્યો હતો તે પોતાના ૫૦૦ નાતીલાઓને એકઠા કરીને ધરને

ધરણું વેરાવી નંખાવ્યું. ચારણોના મરણનું દુઃખ માનીને ખુમાણસિંહ હિમાળે ગળવા આજ્યો, ત્યારે મહારાજે જાણે તેને વાંકાનેરમાં રાક્યો. તે પોતાના સરદારો સહિત ગયો હતો. તેણે ધણી મહેનત કરી પણ ખુમાણસિંહે માન્યું નહિ. મહારાજે કહ્યું કે, ચારણોના મરણને માટે તમે જતા હો તો તેના વારસને પાનાલને બદલે ખીજું કાંઈ મોકલું ગામ આપિયે. ત્યારે ખુમાણસિંહે કહ્યું કે “હું આપને વિનવવા આવ્યો તે વેળાએ મારું માન્યું હોત તો હું “રહેલ; પણ હવે કાટી ઉપાથ કરે પણ હું રહેનાર નથી.” એમ કહી તે વાંકાનેરથી આજ્યો. તે વેળાએ તેની સાથે અગિયાર માણસો હિમાળે ગળવા સાર આજ્યાં. તે સમયે તેની ઠકરાણિયો તથા ગામની રેવન ધણી શોકાતુર થઈ. મહારાજ ગંભીરસિંહે રસ્તામાં આજા જાણે છેલ્લો વાર કહ્યું જે “હું “તમારા આગળ પાધડી ઉતારીશ.” ત્યારે ખુમાણસિંહે સમ ખાઈને કહ્યું જે, “તમે પાધડી ઉતારશો તો હું મારું માન્યું આપની આગળ મૂકીશ.” પછી મહારાજ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. ખુમાણસિંહે માથે ભગતું છુગડું બાંધ્યું હતું, અને હથિયાર વિના રૂપાના તારે વીંટળી એક સાદી હાથમાં રાખી હતી અને થોડે અઢ્યો હતો. તેની સાથે કાંઈ સગાં, કાંઈ મિત્ર તથા ચાકર ધણે અગિયાર જણ હતા; તેમાં મોજે વાવડીનો એક બીલ હતો. તેને ત્યાંના બીસાએ દુઃખ દીધું હતું માટે તે ફડેનો હતો કે “હું હિમાળે ગળતાં પ્રભુ પાસે માગીશ “જે હું આંદણીનો ઠાકોર થાઉં અને વાવડીના બીસાને મારું.” તે વિના ખીજા લોકોને તો ગૌમેક પ્રાપ્તિની આશા હતી.

ખુમાણસિંહનો કુંવર ધીરજી આ વેળાએ વીશ વરસનો હતો તેને વાંકાનેરની ઠકરાન ગણા. તે પછી મહારાજ કુંવર ઉમેદસિંહની ચાકરીમાં રહ્યો. તેણે કૃપા કરીને વધારે ભોંપ આપી તથા તેની સ્વારીમાં મોખરે ચાલવા થોડે નામત આપી.

મહારાજ ગંભીરસિંહની વાંકાનેરના^૧ ધીરજી ઉપર ધણી મહેરબાની હતી, તેનું કારણ એવું જે, પોળના રાવોએ ઈડરની ગાદીનો દાવો કરીને ઈડર જલ્દાનાં ધણાં ગામ લૂંટ્યાં, માર્યાં ને બાળ્યાં હતાં તેથી મહારાજે

૧ ૭૧૫૫—વંકનેર પતિવર્તા, શહેર ખુમાણ ધમક સિવ,
મહાર વંશકો ગીસ, ખાપ ચપો ખળ ખડવ;
ભાટી શકતો લીમ, આદુ મારેય એ રાડો,
ચીત્રોડે ગુવસિંહ, જ્યો ગુણ લોક બિરાડો;
મોખરી કુવ દરલે મેહર, બારટ સય બેસીઓ,
ચતુર પુરય મુક્તિ ચતુર, હિમાયળ ચડતાં મુખે—

મનમાં ધાર્યું જે મારે એક વાર પોળો મારવી. ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં તેણે ૭ હજાર બંદુકદાર સિરખંધી રાખ્યા અને પોતાના સર્વે સરદારોને ઇંડર તેડીને તેમને સંગાથે લઈ વડાલી ગયો ત્યાં સુધી કાઢીને ખજર પડવા દીધી ન હતી કે પોળો ઉપર ચડાઈ. તેઓએ જઈને પોળાથી બે ગાઉ પર મેલાણ કર્યું.

ત્યારે મહારાજની કોજ ઇંડરથી નીકળી ત્યારે પોળના ઢાવ અને તેના અસહના સરદારો રેહેવર અને વાધેલા ઠાકોરોને જાણ થવાથી તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, કેમકે તેઓના હેરકો ખજર ફાડવા સાથે ફરતા હતા. પોળમાં પેસવાનો રસ્તો એવો છે કે ઉગમણી આયમણી નદી વહે છે; તે ઉભી નદીમાં ચાલીને પોળના બે દરવાજામાં જવાય છે. એ રીતે પોળ વચ્ચે નદી છે અને જવાઆવવાનો રસ્તો એટલો જ છે; બાકી ચારે દિશા બધી મોટો પહાડ છે. તે બંને દરવાજા વચ્ચે રાવે ભાંન ચણાવીને રસ્તો બંધ કર્યો અને તે બંને ઠાકોરે પોતાના ભાઈઓ તથા સિરખંધીઓને બંદુકો લઈને બેસાડ્યા, અને મહારાજનો કાઈ આદમી નજરે પડે તો તેને ગોળાથી મારી નાંખવા લાગ્યા.

એ રીતે મહારાજનાં ચાળીસ માણસો મુલા. તેણે ચાર મહિના સુધી મેલાણ રાખ્યું પણ કશો ઉપામ ચાલ્યો નહિ, ત્યારે ધણી દિવસગીરી ઉપજી. આ વેળાએ તેણે ચારસં બેડી સોનાનાં કડાં કરાવીને આસપાસના બીસોને વહેંચી આપ્યાં, અને તેઓને કહ્યું કે, “પોળોમાં જવાય એવો રસ્તો બતાવો.” બીસોએ કહ્યું જે, “બીજા કઈ રસ્તો તો નથી, પણ પોળોથી દક્ષિણાતો “કુમર છે, સાં નીસરણિયો મૂકીને એકેક આદમી દધિયાર વિના ચડે તો “ધણી મુશકેલીથી ચડી શકે એમ છે.” મહારાજે એકદમ નીસરણિયો મંગાવી અને તે ઠાકોરે પોતે જાને આવીને ઉભો રહીને એકે એક સિરખંધિયોને તથા સરદારોને ચડાવ્યા. તે વેળાએ બધા સરદારોનાં મનમાં એમ હતું જે કુંપાવત ઉપર મહારાજની કૃપા છે, માટે તેઓ આગળ ચર્ચને આ કામ બજાવશે, આપણે કાંઈ જરૂર નથી. આણી મગ વાંકાનેરના ધીરજ અને બીજા ચાંપાવતોએ મળાને ધરમેળ વિચાર કર્યો જે, આપણા ભાઈને જે (ઠાકા ટુંકાના) ઠાકોરે માલ્યો હતો, તે હાલ રાવજ પાસે છે માટે તેનું વેર લેવાની આ વેળા છે; પછી કુંપાવતની પછવાડે ચાંપાવત ધીરજ વગેરે ચાલ્યા અને ઠાક પોળ પાસે જઈને આરબોને કહ્યું જે મરફો બજાવો. પછી તેઓએ મરફો બજાવ્યો તથા બંદુકોના બડાકા કર્યા, ત્યારે રાવજ કબીલા સુદાં કુમર ઉપર ચડી ગયો; અને તેઓના મોરચાવાળા પણ ન્હાશી ગયા. એટલે મહારાજ પોળોમાં પેલા, અને દરવાજામાં ગાદી તકિયા નંખાવીને બીરાલ્યા.

ત્યાં તેને ચમર થવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે એક મહિના સુધી તે ત્યાં રહ્યા. તેના મનમાં એમ હતું જે કબીરો તેડાવીને અદિ રહેવું. પણ રાવજીએ ઈડર જીજ્ઞાસાં ગામ નિત્ય નિત્ય મારવા માંડ્યાં, ત્યારે સરદારોએ મહારાજને કહ્યું કે, “આપણે પોણા લીધી, આખર વધારી. માટે હવે આ દરબાર “સિવાય ગામનાં ઘર બાળી મૂકીને ઈડર જઈએ તો બહુ સારું; નહિ તો રાવજી “ઈડરમાં પેશી જશે.” પછી મહારાજે તેવી રીતે કહ્યું અને ત્યાંથી મેલાણ ઉપાડીને ઈડર જીજ્ઞાસાં લીધેલા ગામમાં આબ્યા. ત્યાં શિરબંધિયોએ પોતાનો બે ત્રણ મહિનાનો પગાર ચઢ્યો હતો તે લેવાની ઉતાવળ કરી, અને બે દિવસ સુધી મહારાજને ઢુલ્લો પીરા લીધો નહિ તથા ખાવા પણ દીધું નહિ. ઉત્તરે મહારાજે સર્વે ખાલસા ગામોના પટેલોને બોલાવીને કહ્યું જે, “તમે અમારા ગામની બધી પેદાશ ખર્ચ જાઓ છો, અને અમને “થોડી દેખાડો છો, માટે આ શિરબંધિયોએ મને રોક્યો છે તેને કાંઈ ઉપાય “કરો.” સારે પટેલોએ પોતપોતાની ખુશીથી ગળ પ્રમાણે દંડ આપ્યો. પછી મહારાજ ઈડરમાં પાછા આબ્યા. આ બંધારીમાં ચાંપાવતોએ સારી ચાકરી બજાવી તેથી મહારાજની તેમના ઉપર કૃપા થઈ હતી.

આ વળાએ સિંધના સિંધિયોની પાંચ હજાર ફોળે આવીને ડુંગરપુર ઉપર ચડાઈ કરીને તે લીધું અને ત્યાંના રાજાને આનામાં બેસારીને પોતાની ફોળ સાથે ફેરવવા લાગ્યા. સાચી વાંસવાડા ઉપર ગયા. ત્યાં ઘણી જળારી લગાઈ થઈ, અને બંને બાજુનાં ઘણાં માણસ મરાયા. પછી વાંસવાડાનાં ટટલાંક ગામ તેઓએ જાળ્યાં. સારે વાંસવાડાના પટાવત અરજજીસિંહે ફોળ બેકડી કરીને સિંધિયોને ફેલાડી મૂક્યા. એ લગાઈ પાંચ વર્ષ સુધી ચાલી, તેથી અરજજીસિંહના શિરબંધિયોનો પગાર ચડી ગયો તે આપવા મળ્યો નહિ, સારે અરજજીસિંહે ફોળ સુધી લૂણવાડા તથા વાડાસિનેર ઉપર ચડીને સાંધી ખંડણી લીધી. પછી ઈડરવાડામાં પેસતાં મોજે પાન ઉપર આબ્યા. તે સમયે ખાલવાળા સાથે વાંકાનેરના ધીરજીને અક્ષવત હતી અને અરજજીસિંહ સાથે ધીરજીને મિત્રતા હતી તેથી ધીરજી જઈને અરજજીસિંહને મળ્યો. આ વાત સાંભળીને ખાવનો હકિર (રાવસિંહ) પણ જઈને અરજજીસિંહને મળ્યો, અને કહ્યું જે, “મોજે ટોરડાવાળા હકિર પાદાડજી સાથે “મારે વેર છે માટે તેને મરો તો હું તમને રૂપિયા આપુ.” આ વાત અરજજીસિંહે કબૂલ કરી; પણ તે ટોરડાવાળા સાથે ધીરજીને મિત્રાઈ હતી માટે ધીરજીએ મના કરી, પણ અરજજીસિંહે માન્યું નહિ, સારે ધીરજી રીસાઈને ચાલી નિસર્ગો, અને કહ્યું જે “હું ટોરડામાં જઈને બેસુ છું. તમે મારા

“સામા લડવા બહેણા આવજો.” એમ કહી પોતે ટોરડે ગયો, ત્યાંના ઠાકારે પણ શિરમંધી એકઠી કરી, પણ ધણા થોડા લોક એકઠા થઈ શક્યા, તેથી તેણે ઈંડરમાં જઈને કુંવર ઉમેદસિંહને કહ્યું જે, “આ સમયે તમે મને “આશ્રય આપો, નહિ તો હું ફોજ સાથે લડીને મરીશ અને ટોરડા યત્રુના “દાયમાં જશે.” આતું સાંભળીને કુંવર પણ પોતાના સરંમમ લઈને ટોરડે પધાવ્યા. યત્રુની સંખ્યા પોતાનાથી વધારે છે, એ વાતની ખબર સામા-વાળાને થવાથી તે ફોજ સહિત પાછા વળીને જતા રહ્યા. અને સૌ સૌને ઠેકાણે ગયા. આ સમયે પણ ધીરજની રીતભાવ એઈને મહારાજ તેના ઉપર બહુ રાજ થયા.

ચાંદણીના મૂરજમલનો કુંવર સમળસિંહ બપોરે દેવ થયો, ત્યારે તેના જે કુંવર સામસિંહ અને માલમસિંહ કરીને હતા તેઓની વચ્ચે ગાદીના કબજા સાર ટોટા થયો. મોટો કુંવર સામસિંહ કબજા અપેક્ષિયો હતો. તે રીસાઈને વાંકાનેર જતો રહ્યો, ને ન્હાનો કુંવર માલમસિંહ ટીટાઈ જઈને ત્યાંના ઠાકાર કનકાજીને ફરિયાદ લાગ્યો કે, “તમે મને ચાંદણીની “ગાદિયે બેસારશો તો હું તમારા કુંવરને મારે બોલે લઈશ.” આ ઉપરથી કનકાજી ચાંદણીયે જઈને ફરિયાદ લાગ્યો જે, “માલમસિંહ ગાદિયે બેસશે” પણ વાંકાનેરનો ધીરજ આવીને ફરિયાદ લાગ્યો જે, “સામસિંહ ખરો હજી-“હાર છે માટે એ ગાદિયે બેસશે” એમ કહીને બંને ઠાકારો લડી પડ્યા અને પછી પોતપોતાને ઠેકાણે જતા રહ્યા. ત્યાર પછી કુંકાજીયે તરત જ ચારસો શિરમંધી એકઠી કરીને વાંકાનેર ઉપર ચડાઈ કરી. ધીરજ તેના સામે થયો અને તેનાં દશ બાર માણસ મારી નાંખ્યાં; તેવામાં આસપાસના ઠાકારોએ વચ્ચે પડીને કહ્યું કે, “બીજા લોકોના કનિયા માટે તમે શું કર-“વાને માર્મારા આવો છો ?” એ પ્રમાણે સમજાવીને કનકાજીને પાછો ફરડાવ્યો. પણ બંનેના મનમાં પાકું વૈર બંધાયું. હવે ચાંદણીનો કારભારી, ગંભીરસિંહ મહારાજ પાસે આવ્યો. અને ફરિયાદ લાગ્યો જે, “મહારાજા! “ચાંદણીના કુંવરને ગાદિયે બેસારવા સાર આપ પધારો.” ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, “ગાદિયે બેસારવા સાર ધીરજ અને કનકાજી આવ્યા હતા તે શું થયું ?” ત્યારે કારભારીયે કહ્યું કે, “આ ધણી છતાં તેઓનાથી ગાદિયે બેસારાય “નહિ, આપ પધારો ત્યારે જ તેનાથી ગાદિયે બેસાય.” ત્યારે પછી મહારાજે કહ્યું જે, “ગામ કોટકું મને આપો તો હું આતું. અને તમને હું “શીઓલી ગામ બદલામાં આપીશ.” પછી કારભારીયે સામસિંહની સલા-હથી મોજે કોટકું મહારાજને લખી આપ્યું. પછી મહારાજે ત્યાં જઈને

ટિલાયત કુંવર સામસિંહને તરવાર બંધાવીને ગાદિયે બેસાડ્યો, પણ ગામ આપવા બાબત તેણે કારબારીને કહ્યું હતું તે તો કંઈ આપ્યું નહિ, તથાપિ ચાંદણીના ફટાયા કુંવરને તેના ભાગનું એક ગામ આપ્યું.^૧

૧ મેન્ડર માહત્તે મહીકાંડા વિષે તા. ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૧ માં રિપોર્ટ કર્યો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

“ચાંદણીના સખળસિંહનો બાપ સૂરજમલ આશરે ચાળીસ વર્ષ ઉપર મરી ગયો છે. સખળસિંહનામાં સાધારણ પક્ષની સમજણ છે એમ કહેવાય છે, અને તેના નકારા કારબારને લીધે મહુનો કઠોર ફત્તેહસિંહ પછવાડેથી ચાંપાવતોમાં મુખ્ય સત્તા ધારણ કરી બેઠો હતો. ફત્તેહસિંહ ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં મરણ પામ્યો ત્યાર પછી અન-રસિંહ તેની પછવાડે થયો અને તે પણ ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં મરણ પામ્યો. તેના કુંવર જોપાળસિંહ બાળક છે, અને ત્યાર પછીથી આણી મર્મના વહિવટમાં ધણે ગદબડાટ આવી પડ્યા છે. જોપાળસિંહ આશરે પંદર વર્ષની ઉંમરનો છે. સખળસિંહના બે મોટા દીકરા માલજી અને શામજી વચ્ચે કંઈક કલિયો ઠાકવાથી ચાંપાવતોના પટ્ટામાં થોડી વારથી ભાગ પડ્યા છે. માલજીની બણી દીંટાઇને કઠોર કેનકાજ થયો છે. શામજીની બણી ઈડરનો રાજા અને ધીરજી છે. ધણું બંદ અને કાપાકાપ થયા પછી પરિશ્રામ એવો થયો છે કે ખેર કસબો અને હરસોલનું અર્થ પરગણું ઈડરના રાજાએ કેનકાજની સંમતિથી લઈ લીધું છે, અને તેણે બાકીનો ભાગ પોતાના કબ્જામાં લઈ લીધો છે. માલિકો છેક આધાર વિનાના થઈ ગયા છે. તે, સર્વ તરફેણ વાળાઓની આલ વિષે ફરિયાદ કરે છે.”

લોકુન્ટ કર્નલ બાલનટ્ટેને સાદરા મુકામથી તા. ૧૫ મી ઓક્ટોબર સન ૧૮૨૨ ને રાજ રિપોર્ટ કર્યો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

“ચાંદણી-આ પટાના માલિકો બે કલિયો કરી હડયા હતા તેઓએ પ્રથમ તો તેને છાડી દેવાનું ધારણ અને તેની વહેંચણી કરવી, એ કેનકાજ તથા ધીરજીએ મચાવેલા બંદનું મૂળ હટાવ્યું, તેમાં તેઓ પટા દબાવી પડે નહિ એટલા માટે ગંભીરસિંહ પછવાડેથી પેરવી કરી. એ કારણથી ચાંપાવતનું બદ બહુ. માલજી અને શામજી એ બે સખળસિંહના દીકરા છે અને એમ જણાય છે કે તે બંને, પટાને વહિવટ ચલાવવાને સર્વે વાતે અયોગ્ય છે, માટે તેના ઠરાવનું કામ સરદારોનું એક કમીરાત કરીને તેઓને સોંપેલું હતું તેઓએ બે ઠરાવ કર્યો છે, તેની મતજળ નીચે પ્રમાણે છે:-

“માલજી અને શામજીની તકરારનો નીવેડો કરવાનું કામ અમને સોંપ્યું છે, પણ તેઓના જમીન યવાનું અથવા અમારી વ્યવસ્થા અને ઠરાવ પ્રમાણે તેઓને મળતા કરવાનું કામ અમને અસાધ્ય લાગે છે. બંને બાઈ હંદપારની કેફની સત્તા નીચે આવી ગયા છે, તે વળા તેમની ડાળા ખસવાં સુધી; અને બંને જણાએ, આવી સ્થિતિને લીધે અતિશય ધિક્કારવા લાગ્યું કામ કર્યાં છે; અમારા વિચાર પ્રમાણે, તેઓ ટેકાણે આવે એમ લાગતું નથી તે ઉપરથી અમે અમારો એવો અભિપ્રાય આપિયે છીયે કે, નીચે પ્રમાણે તેમને માટે ઠરાવ કરવો અમારી નજરમાં બહુ ઘટિત અને વાળખી છે. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ટોરડાના બનાવ પછી એક મહિને, ચાંદણી સંબંધી ટંટાને લીધે, ધીરજિયે માણસો એકઠાં કરીને દીટાઈ ઉપર ચડી જવાની તૈયારી કરી; પણ ખીમ ઠાકોરો જઈને વચ્ચે પડ્યા, અને તેને પાછા વળી જવાને સમજાવ્યા. આ ઉપરથી કનકાજિયે ટોરડાવાળો જે ધીરજીનો મિત્ર થતો હતો તેની ઉપર દુમલો કર્યો.

તે સમાચાર સંભળીને ધીરજી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં ખુબ લડાઈ થઈ તેમાં દીટાઈવાળાનાં દસ માણસ માર્યા ગયાં ને તેને પાછા હાલું પડ્યું.

તો પણ કનકાજિયે ઘેર પાછાં આવીને ટોરડા ઉપર ખીજી વાર હક્કો કરવા સાડ કરીને શિરબંધી એકઠી કરવા માંડી, તે વાત જાણીને ધીરજિયે ખુબર ઉમેદસિંહને ટોરડાની મદદ સાડ બોલાવ્યો. તે વળાએ મહારાજ ગંભીરસિંહે તેને ના પાડી પણ તે ગયો. કનકાજી ફાજ લઈને ટોરડાને પાદર આવ્યો, સારે તેણે જાણ્યું કે “રામનો કુંવર માંદ છે. માટે તેને કાંઈ યાદ “તો ઠીક નહિ.” તેથી ટોરડાને પાદર થઈને મોજે યાદ ગયો, અને લાંબી વાળ લીધી. લાં જવાનું ખીજી કાંઈ કારણ ન હતું પણ પેટભરાઈ સાડ પેમા લૂંટવાને તે ગયો હતો. ત્યાર પછી તેણે ખીજી ગામડાંમાં જઈને ત્યાંની વાળ લીધી. અને ત્યાંથી કુંવરને કાગળ લખ્યો કે, “આપ તો મારા ધણી “હો, માટે આપને ટોરડામાં રહેવું થતું નથી. એ તો અમે અને તેઓ “સમજીશું. જે તમે મારા સામા લડવા આવશો તો મારાં ભાતોડાં તથા “ગોળિયોને આપ્યો નથી, તેથી કુનિયામાં તમે મને નીચું જોવાવશો.” આ કાગળ વાંચીને કુંવરજીને હલટો કોથ ચડ્યો, એટલે પોતાના શિરબંધિયો આપીને ધીરજીને કનકાજી સાથે લડવા મોકલ્યો. દીટાઈના ઠાકોરનો એક આરજ જમાદાર પોતાની ઘોડી ફેરવતો હતો તેના સામી ધીરજીના માણસોએ ગોળી વાલી તેથી ઘોડી મરી ગઈ. તે વાત આરજે જઈને કનકાજીને કરી અને કહ્યું જે, “હવે અમે તેમના સામા લડીશું.” ત્યારે કનકાજીએ કહ્યું જે, “આપણે ત્યાં લડવા જવું નહિ, પણ બંદુકદાર માણસોને રસ્તા “ઉપર આ કેાતરમાં બેસારી મૂકા, અને આપણે સામા ઉભા રહીશું તેથી “તેઓ આપણા ઉપર આવશે, એટલે તેમના ઉપર ગોળિયો ચલાવવી.” તેઓએ તે પ્રમાણે કર્યું અને તેના પરિણામ એ આવ્યો કે ધીરજીના સત્તર અશ્વાર માર્યા ગયા, અને તેને ટોરડે પાછાં જવું પડ્યું.

ઉપરની લડાઈ થઈ તે વળાએ ધીરજિયે એક બારગીરને પોતાનો પોશાક આપ્યો હતો તે માંદ મરાયો. તેવામાં સર્વે મરી ગયેલા બારગીરના પોશાક કનકાજીનાં માણસ લઈ ગયાં તેમાં ધીરજીનો પોશાક પણ

ગયો. તે જોઈને તેઓએ ધાણું જે ધીરજ પણ મરાયો છે. તે ઉપરથી દીટોઈના ઠાકારે લાલ પાથડી ઉતારીને ધાણું ફાળિયું બાંધ્યું, એટલે તેના કુંવર લાલગિયે કહ્યું જે “હવે શોક કરો છો ત્યારે આગળથી શા વાસ્તે “વિચાર કર્યો નહિ?” તેણે ઉત્તર આપ્યું કે, “તમે બધાથે મળીને મારું “મન ફેરવ્યું હતું, તેથી એમ જન્યું” પછીથી બપોર કઢાવી તો જાણવામાં આવ્યું કે ધીરજ કુશળ છે, એટલે તે રાજ થઈને પછી દીટોઈયે ગયો.

પછી ધીરજને બહુ દિલગીર દેખીને કુંવરે કહ્યું જે, “તમારે હવે શોક “રાખવો નહિ, જે મુલા તે હવે પાછા આવવાના નથી, પણ હવે હું તમને “કશી વાતની કમી રહેવા દઈશ નહિ. તમારા ઘોડાચાકરો હું તમને નવા “આપીશ” ધીરજ કહે કે, “કનકાજિયે મારી લાજ લીધી, માટે આપણે દીટોઈ મારવું જોઈએ.” ત્યારે કુંવરે સોગન આધા જે, “દીટોઈ માત્રા વિના “મારે ઈડર પાછા જવું નહિ.” પછી ધીરજ કુંવરને લઈને દીટોઈ ગયો. કુંવર ઉમેદસિંહે મહારાજને કાગળ લખ્યો જે, “આપને મારી મદદે પધા- “રવું ઘટે તો આપનો સરંજમ લઈને પધારજો, નહિતર હું દીટોઈવાળા સાથે “લડીને મરીશ.” મહારાજને આ પ્રમાણે કરવું ગમતું ન હતું, પણ કુંવરનું રક્ષણ કરવા સાર પોતાનું લશ્કર લઈ જઈને દીટોઈને પાદર જઈ કુંવરને મળ્યો. શિરોધનેા એક પ્રતિષ્ઠિત ચારણ ખોડીદાનજી કરીને હતો, તેને ત્યાના ઠાકારે દેશવટો દીધો હતો, કારણ કે, તે ઠાકારોના જમીન થયો હતો, પણ તે કરાર પ્રમાણે નહિ આસ્યો ત્યારે ચારણે તેને તાકીદ કરી, એટલે તેણે ચારણને દેશવટો દીધો. તે આ સમયે દીટોઈના ઠાકાર પાસે હતો. જ્યારે મહારાજની ફોજ આવી હોય ત્યારે તેણે કુંવરી ઉપર કિસ્મો ગંધાળ્યો હતો. તેમાં લડાઈનેા સામાન લઈ જઈને પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થયો. પણ ખોડીદાનજિયે જઈને મહારાજને વિનંતિ કરી જે, “તોપો લઈને અહિ “પોતાના સરદાર સામે લડવા આવવું આપને યોગ્ય નહિ.” એ રીતે મહારાજને તથા કનકાજીને તેણે સમજાવ્યા, પણ ધીરજ તથા કુંવરજી માનતા ન હતા; છેવટે કનકાજીયે રૂપિયા આપ્યા, એટલે સમાધાન થયું, પછી કુંવરજી તથા મહારાજ પાછા ઈડર ગયા.

આટલું થયા છતાં પણ ધીરજનું મન માન્યું નહિ. તેણે પોતાને ઘેર જઈને કુંવર ઉપર રીસ લાવીને તેની જવાઈનું ગામ લીસોડું હતું ત્યાં જઈને ત્યાંનાં ઢોર વાળ્યાં, અને તે વેચી આપ્યાં. ત્યારે કુંવરે ધીરજને દપકાનેા કાગળ લખ્યો. તેનું ઉત્તર ધીરજિયે લખ્યું જે, “મારાં ઘોડાને તથા માણ- “સોને તમે કેમ મરાવ્યાં?” ત્યાર પછી દરબારનું ભુતાવડ ગામ છે ત્યાંનાં

ઢોર તથા ખાન પકડ્યાં, તથા કુંવરની જીવાઈનું ખીજું ગામ વસાઈ હતું તે માણ્યું. તે વેળાએ રક્ષણ કરવા જતાં તેનાં બે ચાર માણસોને ગોળાઓ વાગી. વળી તેણે શીવાસણ, રોંગું અને ખીજાં ગામ લૂંટ્યાં, ત્યારે છેવટે બે દુગ્ધર માણસોની ફાજ રાખીને બે તોપો તથા સરદારોને સાથે લઈને કુંવરજી વાંકાનેર ઉપર ચલ્યો. તે વેળાએ ધીરજી પણ સામે લડવાને તૈયાર થયો, અને બસે શિરબંધી રાખ્યા. કુંવરે વાંકાનેર જતાં રસ્તામાં વસાઈ આગળ પહોંચી દિવસ મેલાણ રાખ્યું. ત્યાં અર્ધી રાત્રે ધીરજી આવ્યો અને તોપખાના ઉપર આરબ હતો તેને મારી નાંખીને જતો રહ્યો. ખીજે દિવસે ઉમેદસિંહ ત્યાંથી ઉપડીને ભીંસાડે ગયો અને ત્યાંથી વાંકાનેર આવ્યો. ત્યાં ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ થઈ. તેમાં કુંવરના દસ માણસ મરાયા, અને ધીરજીનાં ત્રણ માણસ મરાયા. ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ કરી પણ ગામ બેલાયું નહિ, ત્યારે કુંવરે ઈંડર મહારાજને પત્ર લખ્યું જે, “ત્રણ દિવસ થયા વાંકાનેર બેલાયું નથી, માટે ખીજા વધારે શિરબંધી મોકલજો.” આ ઉપરથી મહારાજે બસે પાળા અને પચાસ અશ્વારો મોકલ્યા. આ વેળાએ ધણાં માણસોએ ધીરજીને સમજાવ્યો કે “કુંવર હવે ઉપર આવ્યો છે, તે વાંકાનેર માથા “વિના જશે નહિ, અને તમે માત્ર ત્રણ ગામના ધણી છો તેથી હોયી “શકશો નહિ. તમે ત્રણ દિવસ ટકાવ કર્યો, તેથી તમને શાખાશ છે પણ “હવે તો તમે નહાશી જાઓ.” ત્યારે ધીરજીએ પોતાના દરબારમાં બિલાવત કરી; ઢોલિયો ઢાળીને આગળ દારૂના સીસા તથા મીઠાઈ મેલીને થોડા રૂપિયા બેટ મૂક્યા અને ત્યાર પછી પોતે નહાશી ગયો. પછી કુંવરે ગામ લૂંટ્યું, ખાલ્યું, તથા ત્યાંના આંખા મહુડા કપાવી નાંખ્યા, કૂવા પૂરાવી નાંખ્યા, અને ત્રણ દિવસ રહીને પાછો ઈંડર ગયો. તેટલી વારમાં ધીરજી પોતાના કબીલા સુદાંત કુંવરપર ગયો. ત્યાંના રાવજે ગામ આપ્યું. ત્યાં રહીને તે ઈંડર જિલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો, અને ધણું તુકસાન કર્યું. ત્યારે મહારાજે બાંકપર આપીને ધીરજીને ઈંડરમાં તેડાવી લીધો ને મનાવ્યો, તથા તેનાં ગામ તેને હવાને કર્યાં. વળી કુંવરે તેને પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો.^૧

૧ ધીરજી પોતાના તા. ૨૬ મી મે, સન ૧૮૨૧ ના મેજર માર્શલસ ઉપરના કાગળમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે -

“મને તમરો કાગળ પ્લેઝ્યો છે, અને તેમાં લખેલા સમાચાર જાણ્યા છું. “વાધાબંદેશી ત્યાં સુધી જુએમ તમે સાબળું છે, એવું લખે છે એ વાત ખરેખર “સાચી છે. પણ અંબેદેજ સરકારના મુકામાં મેં લૂંટફાટ કરી નથી, અને કારણ વિના “દાઈને ઉરકત કરી નથી. ઈંડરના રાજના હાથની લખેલી મારી પાસે ચિઠ્ઠી છે. તે

ત્યાર પછી એક વર્ષે કુંવરે ધીરજને કટલાક રૂપિયા આપીને તેટલામાં નેટલા ઘોડા આવે તેટલા ખરીદવાને કાઠિયાવાડ મોકલ્યો. એ રૂપિયા

‘મને આપ્યા પછી એમણે પોતાનો મનમૂઝા ફેરવ્યો છે. એમણે મારે એક ગામ લીધું
‘છે અને મારા સાથિયેના મોતવું કાઢ્યું પણ-એ જ છે. તેનો કરોડ બદલો મને વાળી
‘આપ્યો નથી. વળી એમણે મને દસ ઘોડાનું હુકસાન કરાવ્યું છે તે પણ ભરી આપ્યું
‘નથી એ ને બાબતનું મહારાજે મને વચન આપેલું તે બધુંયે બૂઠું પડ્યું છે. એમના
‘કામને માટે મેં ચોદ દુનવર રૂપિયા ઉપાડીને ખર્ચ્યા છે, તેમાંથી એક પૈસો પણ
‘એમણે મને આપ્યો નથી ને ઉલટું મારે ગામ લઈ લીધું છે; અને મને મારી નાંખવા
‘માટે મારા રાત્રીએ ઉઠે છે રાત્રીની લખેલી ચિઠ્ઠી એ તમારે જોવી હોય તો હું
‘મોકલું, તે વાંચીને મને પાછી મોકલાવી દેજો; અને મારો વાંક જાણીશો તો પછી જોમ
‘તમે કહેશો તે પ્રમાણે કરીશ. જેઓ મારા દુરમન છે, અને જેમના ઉપર મારો દાવો
‘છે તે વિના કાઠિને મેં હેસોહરકત કરી નથી. અંગરેજ સરકાર મોટી છે, પણ મારો
‘હુકમ મહારાજ ઉપર છે તે મને અપાવવા જોઈએ, અને અપાવવા પડતાં બધાં ગામ
‘જો હજાવી પડ્યા છે તે પાળાં અપાવવાં જોઈએ. ત્યાર પછી મારે કશું માગવાનું નથી,
‘અને અંગરેજ સરકારની ચાકરી કરવાને તૈયાર રહીશ ઈડર પરગણામાં મારા ધણા
‘રાત્રી છે. મારી પાસે તમે માલુસ મોકલજો એટલે તેની સાથે હું ઉપર લખેલા કાગળ
‘મોકલશીશ. હું તેની ચાર દિવસ સુધી વાઢ જોઈશ મારા રાત્રીએ માનશો નહિ,
‘મારે ઈડર દરબાર સાથે કળિયો છે.” ઇ ઇ.

કર્નલ બાલેન્ટાઈને ખરોટ દામોદર મોદોળવસિંહને ધીરજ પાસે મોકલ્યો હતો,
તે તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૧ ને રોજ છાવણીમાં આવ્યો અને ત્રીજે પ્રમાણે
બખર આપી:-

“હું છાવણીમાંથી મથો કે વરત કાઢિર ધીરજ મને આવીને મળ્યો. તે પ્રથમ
‘તો પોતાના કાચણના વાળખીપણાથી મનમાં સતોષ પામેલો જણાયો. પણ પછીથી
‘જોતાની ખૂલ ક’તુલ કરી. ઈડરનાથાનું હુકસાન કરવાનું એ કામ તેનું ખેલનેરકું જ
‘હવું, પણ હવણું ધણો પમાતાપ કરે છે, અને મને કહે છે કે લાલજ મહારાજ
‘(કુંવર ઉમદેસિંહ) સાથે તમે વચ્ચે પડીને મારો નીકાલ કરાવી આપો. તે મોટી
‘ફોજ લઈને આ વેળાએ વાંકાનેરની પરોરામા ચઢી આવ્યા છે. કાકેરિ મને પરિ પરિ
‘અરજ કરી તે ઉપરથી તેમ કરવાને મને મન થયું-તેણે ત્રીજે પ્રમાણે કોલકાર કરવાની
‘મને સત્તા આપી છે.-

“હેતું. તો આજ સુધી ફેંટી લીધેલી માલમતા પછી આપવી.

“બીજું. વાંકાનેરની સભે ફોજ રાખવાને જે અર્થ થયો હોય તેનો બાગ આપવો.

“ત્રીજું. તેણે પોતાના એક હુમલામાં એક બ્રાહ્મણનું યુગ કચ્છું છે તેનો, ધન

“આપીને કે પછી સોંપ આપીને, નિકાલ કરવો અને,

“ઉત્તરું. તે મહારાજની ચાકરીમાં હાજર થાય.”

લઇને ધીરજ ચાલ્યો તે માણસા પાસે વરસોડે જઇને તે રૂપિયા ખર્ચીને પોતે પરણ્યો. તેને એક બીજી ઠકરાણી હતી. નવી ઠકરાણીને માટે લૂગડાં

“આ ઉપરથી હું એકદમ લાલજ મહારાજ પાસે ગયો અને સર્વ વાત સારી પેઠે સમજાવીને કહી અને કહ્યું કે, એની એ અરજ કબૂલ રાખવી, તેમાં વળી અમરેજી સરકારને એ બાબતની જાણ થતાં સુધી તો એમ કરવું જોઇએ એમ સમજાવ્યું પણ “લાલજ મહારાજે એકદમ કહ્યું કે ધીરજિયે માવું છવાવતું ગામ માસ્ટર છે, માટે હું “એમ કરવાનો નથી. એમ કહીને એમને વિચાર ધીરજને જાણ કરીને પાછા આવવાની “મને રજા આપી. પછી ગામ (વાંકાનેર) ઉપર હુમલો કર્યો, અને આ વેળાએ ધીર “જિયે નિઃશયપૂર્વક ખસાવ કર્યો નહિ, એટલે આખું ગામ લૂંટીને બાળી નાંખ્યું.”

લાલજ મહારાજનો કર્નલ ખાલેન્ટાઇન ઉપર કાગળ, તા. ૭ મી સપ્ટેમ્બર, સન ૧૮૨૧ નેઃ—

“ગયા બાર મહિનાથી ધીરજિયે વાંકાનેરથી અમારા પરગણામાં બહુ મુશ્કાત “કરતા માસ્ટર છે. ત્યાં આગળ તેણે બધાં માણસ રાખ્યાં છે. તેમાંથી લૂંટારા મોઢવાં ન “કરે છે. તે સિવાય વળી ઈંદર કિડીમાંથી એક વાલિયાને બાળ લરીકે પકડી ગયા છે. “તેમ છતાં ચાર મહિના સુધી અમે એને સમજાવ્યો પણ માન્યું નહિ. ત્યારે ફોજ રાખ- “વાની અમને જરૂર પડી. તે વતે અમે વાંકાનેર ઉપર હુલો કરીને આંધાવત ધીર “જનો કબ્જે છોડાવી દીધો છે, એટલે તે નાશી જઈને હુંમરપુરના મુલકમાં બરાઈ પેડો છે.”

ધીરજનો કર્નલ ખાલેન્ટાઇન ઉપર કાગળ, તા. ૮ મી સપ્ટેમ્બર, સન ૧૮૨૧ નેઃ—

“મને તમારો કાગળ પોહોંચ્યો છે. તેમાં મારા શત્રુએ ખોટું સમજાવ્યું છે તે લખ- “વામાં આવેલું છે, પણ તમારી જો મરજ હોય તો મહારાજાની ચિકી તમને વાંચવા “સાર મોકલુ. તે ઉપરથી તમારા જાણવામાં આવશે કે, એમની વરસણી ઉપરથી મેં “મારી આવી કરણી બધાવી છે. એક વેળાએ મેં એમની ચાકરી ઉઠાવી તેમાં આડ “દરા માણસ અને આડ દરા ઘોડાં મસયાં અને ધાયલ થયાં. આ વાત જોઈને મેં “મેજર માઈલ્સને જાહેર કરી છે. લખાણની મતલબથી મહારાજ આડા ગયા, ત્યારે “એમનાં પરગણાંમાં પગપસારો કરવાની મને જરૂર થઈ છે. ત્યાર પછીથી મહારાજે “મારા ગામ ઉપર હુલો કરીને તે માસ્ટર છે, તેમાં હું તેમના સામે ગયો નથી, તેમાંથી “તેણે પચાસ હજારની મિલકત લૂંટી લીધી છે. આ વાત ખરી છે કે ખોટી તે વિર “તમે અહમદનગરના મહારાજને પૂછજો, અને મેજર માઈલ્સ પણ બહુ બાબતોથી “તમને જાણીતા કરશે. જો હું તમારી નજરમાં અપરાધી જણાઉં તો તમારી નજરમાં “આવે તેવા જવાબ મારી પાસેથી લેજો. જો મહારાજ મને વરસેથી અને પછીથી “તેને પરિણામ જોવાને મને તજ દીધા. હું હવેલાં નજરમાં છું. મારી પાસે આડે “માણસ અને સો ઘોડાં જ ને જુએ મરે છે, અને જો મારા ગામ (વે) કાંઈ કરવામાં “આવશે નહિ તો પછી ઈંદરવાડામાં મારે લૂંટકા કરવી પડશે. બીજું, હું મારાં માણસો “અને ઘોડાં સહિત તમારી ચાકરી કરવાને છોડું છું, કેમકે હવે ફરીને મહારાજની ચાકરી “હું કરવાનો નથી.”

ધરણી ખરીદ કરતાં થોડા રૂપિયા રહ્યા તેનાં બે થોડાં ખરીદી લાવીને ઈડર આવીને કુંવરને હાજર કર્યાં. ત્યારે ઉમેદસિંહે પૂછ્યું કે બાકીના રૂપિયા ક્યાં ગયા? ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યું જે, “તે રૂપિયા મારા ધણીના હતા અને ‘મેં મારા કામમાં વાવર્યા. હું કાઈના ધરમાં ચોરવા ગયો નથી.’” આવું સાંભળીને કુંવર તો કાંઈ જોત્યો નહિ, પણ મહારાજે તાડીદ કરીને કહ્યું જે, “અમારા રૂપિયા લાવો.” ત્યારે ધીરજીએ કહ્યું જે, “રૂપિયા તો મારા ધરમાં નથી. આપ આહે તે કરો.” આવું સાંભળીને મહારાજે તેના ઉપર મોસલ કર્યા ત્યારે ધીરજીએ તે રૂપિયાને પેટે પોતાનું ગામ ધાંટી મહારાજને લખી આપ્યું. પણ ધીરજીના મનમાં બહુ દુઃખ લાગ્યું તેથી તે વખે નીકળ્યો, અને કબીલા સુદાંત મેવાડ જીલ્લાના મહેવાસમાં પાટિયા વસેલા નામનું બીલનું ગામ છે, ત્યાં એક વર્ગ રહીને ઈડર જીલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. એક સમયે ટીટોઈના ગામ ખામણવાનાં ઠોર લઈ ગયો. તે વેળાએ તેની પાસે વીશ અશ્વારો હતા, પણ એક દિવસમાં વીશ ગામોમાં ઘૂમ પડાવતો હતો. તથાપિ ઈડર જીલ્લામાં ખીજ બીલ લોકો જે લૂંટફાટ કરતા તેઓનાં માથાં કાપી કાપીને ટોપલામાં ભરીને મહારાજને ભેટ મોકલતો. વસાઈ, ખજોલી, લીસોડા, ઇત્યાદિ ધણાં ગામ ધીરજીએ જાળ્યાં, તથા ત્યાંનાં ઠોર અને ખાન લીધાં. ચારણ, ભાટનાં ગામ સિવાય ખાલસાનું કાઈક જ ગામ ધીરજીએ લૂંટ્યા વિના રાખ્યું હતું.^૧

એક સમયે મહારાજે દરબારમાં કહ્યું જે, “મેં અધિકાર આપીને ‘ધીરજીને વધાર્યો ત્યારે તે મારાં ગામ મારે છે, પણ એવો તરવારિયો છે ‘ત્યારે ખીજ રજવાડામાં જઈને પટો ફેમ લેતો નથી?’” આ વાત ધીરજીને કાને ગઈ, એટલે ગહોટે ઉદયપુરના રાજા શ્રી લીમસિંહ^૨ પાસે તે ગયો. એ રાજાજી ઈડરમાં જ્યારે મહારાજ ગંભીરસિંહની જ્હેન જ્હેરે પરણવા આવ્યો હતો, ત્યારે ધીરજીને તેની સાથે જોળખાણ થયું હતું તથા તે વખે કર્યાથી દેસાવરમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેથી રાજાજીએ એક ભારે ઉપજનો પટો કરી આપ્યો. તેનો લેખ લીધો પણ જાગીર તેણે લીધી નહિ; અને કહ્યું જે, “અહિ રહેવાથી કાઈ રહેશે જે પોતાના બાપની જગ્યા વાળી શકે નહિ.

૧ કર્નવ ખાલેનદેનનો સરકાર ઉપર કાગળ, તા. ૨૨ મી માર્ચ, સન ૧૮૨૨ નો:—

“કાંઈ પણ કાણુ વિના ધીરજી ફરીને બદાલ્દી નીકળી પડ્યો છે. અતિસય ધાતકી

“કામ કરવામાં તે ગુંથાયો છે. લીસોડાના પદર સોળ બ્રાહ્મણોને તેણે ઠેર કે ધાપવ

“કર્યા છે અને ખીજાં ધણાં ધાતકી કામ કર્યા છે, એવી તેની વાત આસે છે.”

૨ ઉદયપુરની ગાઢીનો ૧૪ મો સળ, એનો સમય ઇ. સ. ૧૭૭૮ થી ૧૮૨૮ સુધી.

“તેથી મારી પ્રતિષ્ઠા જાય.” પછી ત્યાં ચાર મહિના સુધી રહીને પાછો ઈડર
છલ્લામાં આવ્યો. અને પોતાનો કબીલો મારવાડમાં કુડા ગામ છે, ત્યાં
રાખીને પોતે પાછો ઈડરનાં ગામ લૂંટવા લાગ્યો.

આ વેળાએ કર્નલ ખાલેન્ટેને દેશનો ઠરાવ કરવાના વિચારે ઈડરના
સર્વે સરદારોને સાદરે બોલાવ્યા. તેઓના મનમાં ઘણી નારાજ ધર્ષ ગર્ષ
ન હતી અને તેમાંના ઘણાખરા તો મહારાજને દહેણી ખંડણી આપવાને ના
પાડતા હતા, કેટલાએક તો પોતાના ઘોડા ખંડી વાળવાને આપ્યા અને કહ્યું
જે અમારી પાસે રૂપિયા નથી પણ અમે તો દરબારના ચાકર છીએ, અને
અમારાં માથાં રાખનાં છે. એકલા કુંવાવોતોએ બરાબર જવાબ દીધો. એક
મહિના લગી વિચાર કરીને પ્રિટિય એજન્ટે મુંડેડી, ટીટાર્ક, ટોરડા, અને
વાંકાનેરના ઠાકોરોને બેઠિયો જડી અને બીજાઓ ઉપર જોરવરી કરીને
મહારાજનો ભાગ અપાવ્યો. વાંકાનેરના ધીરજીને ચારણની બાંદધરી આપીને
બોલાવ્યો તે પાંત્રીશ શિરનેધી લઇને આવ્યો, પણ તેમને મહારાજે કુદાડી
મૂક્યા, અને તેનો બનિજે ઉદ્દેશ કરીને જવાન કુંવર હતો તેને તેની પાસે
રહેવા દીધો. જ્યારે સરકારના સિપાઈ ધીરજીને ઝાલવાને આવ્યા, ત્યારે
ઉદ્દેશિયે તે માંહેલા કેટલાકને ફર કચ્ચા, તથા બીજાઓને ઘાપલ કચ્ચા
ત્યાર પછી તે મરાયો.

(કુદા-સોરઠા)

ભાઈ તણે શિર ભાર, પડિયો ધીરા ઉપર;
શર્તા વળડે સાર, અપજર વરિયો ઉદ્દેલો.
કર આરબ કટકાહ, પ્રશણુ પર્માતલ પાડિયા;
બુબે હોમ બટકાહ, એકણુ ધાવે ઉલ્લા.

એ ધીરજી છ મહિના સુધી કેદ રહીને, પછી બેઠિયો તોડીને, કાઠ
ઉપરથી પકડતું મૂકીને ન્હાણી ગયો. મુંડેડીનો ઠાકોર ચાર મહિના સુધી કેદ
રહ્યો, તે જમાન આપીને તથા મહારાજનો દાવો ચૂકાવીને છૂટયો. અને
તેજ વેળાએ ટીટાર્ક તથા ટોરડાના ઠાકોર પણ એવીજ રીતે છૂટયા.^૧

■ ધીરજીના કામની કર્નલ ખાલેન્ટેનની ચાહી તા. ૩૦ મી આગસ્ટાબર ૧૮૨૩ -
“ધીરજીને આશ્વિનનાં ખુન કર્યાં, અને બીજા ગુનાહ કરચા તે વિષે અગાઉ
“વિગતવા” સરકારને જાહેર કરવા ઉપરથી તેનો હંક કરવાનો, તેને દાખમાં રાખવાનો,
“અને તેની જગીર તેના પાસેના સખાને આપી દેવાનો હુકમ થયો છે. તેને શિક્ષા
“કરવા સાર ફોજ મોકલી, પણ આ પ્રસંગે તેણે બરોડા દામોદર મોહોબતસિંહની
“મારફત રાસણુ થવાની ઇચ્છા જણાવી, તે ઉપરથી, આયબવાડની ખંડી વગેરે
“બાબત જામીનનો બંદોબસ્ત કરતાને કર્નલ ખાલેન્ટેને બીજા સરદારોને હુમ્મોમાં

ધીરજ નેવામાં વડોદરે કેદમાં હતો તેવામાં તેણે સામળાજીને એવી માનતા માની હતી કે, હું કેદમાંથી છૂટીશ તો એક મુલ્યવાન બેટ કરીશ. ઉવટે

“એકડા કરયા. ત્યારે ધીરજને પણ બોલાવ્યો, અને તેને શ્વાયું કે, તમારે ગંભીરસિં-
 “હની સાથે જે ફરિયાદ જાહેર કરવી હોય તે કરજો. ધીરજનિયે બાંહેધર માગ્યો, તે
 “ગેહગરસિંહ પાસેથી મેળવી આપવામાં આવ્યો. તે આવીને હાજર થયો, અને તેને
 “આશા મળી, તથા તેના ગુજરાન સાથે તેને પૈસા ધીરવામાં આવ્યા અને આખા
 “જાંપાવલ પરગણાને હાથ ગંભીરસિંહ પાસેથી મહા મુકદ્દિમી કરાવી આપ્યો. પછી
 “તેની પાસે નમીન માગ્યા, પણ દેવામ નવાનું બહાનું બવાળીને ધીરજ સહી ગયો,
 “અને રસ્તામાં વસાઈમાંથી બાન પકડ્યાં, અહંમદનગરના એક વ્હોરાને કંદ કરચો,
 “ભીડોડાનાં દોર વાળી ગયો, અને બીજા અનર્થ કરવા માંડ્યાં. હાકોર ગેહપાળસિંહ
 “ત્યારે બાળક હતો અને હાંતાના મુકદ્દમાં રહેતો હતો, તેને હવણું તેણે પોતાની અને
 “પાહાડજી(દિશ્વરના)ની સાથે મળી જવાને સમજાવ્યો અને પછી તરત જ ત્રણે
 “મળીને કાગળ લખ્યો કે, અમે મુન્ડ લૂંટીશું. ધીરજ ડુંગરામાં બસાઈ પેડો. તે ઉપરથી
 “તેને શોધવાને પક્કો તપાસ થવા લાગ્યો; અને ભાડી પાહાડજી, કનકાજી અને બીજા
 “જાણી સપસાઈ ગયા. તે ઉપરથી ધીરજ ડરવા લાગ્યો અને ઉદયપુર ન્દારા ગયો. ત્યાં
 “રાજા અને તેના સરકારો ધીરજના ધાવકી કર્મથી અનલુ હતા, તેથી ત્યાંના રેસિ-
 “ડેન્ટની (સર રેવિઝ એચઠરસ) અને તેની વચ્ચે મધ્યસ્થ થયા. એટલે રાજાને રાજ
 “રાખવાને રેસિડેન્ટ ધીરજની તરફેણનો કર્નલ બાલનટૈન ઉપર કાગળ લખ્યો. તેમાં
 “લખ્યું કે, ઉદયપુરના રાજાની ખાતર ધીરજના ગુનાહ ઉપર અખાડા કરવા, અને
 “હવે પછી તે મટિ વાળખી અને ખરેખરો હાથ એની તરફેણમાં ગંભીરસિંહ સાથે
 “કરી આપવો. આ ઉપરથી કર્નલ બાલનટૈન રેસિડેન્ટને લખ્યું કે ધીરજને સારૂ
 “મોકલજો. ધીરજનિયે રેસિડેન્ટની રૂબરૂ ગેહપાળસિંહની સાથે જવાને બદોબસત કરચો
 “અને, તેની રજ લઈને, તેના કામલ સાથે તથા માણસો સહિત, તેમ જ રાજાના
 “એક આખરદાર પુરોહિત લાવજીને સાથે લઈને નીકળ્યો. ધીરજનિયે ગેહપાળસિંહને ધન-
 “કાવી શ્વાસીને તેના જમીનનો બાગ પોતે લખાવી લીધો હતો. તેણે ગેહપાળસિંહને
 “ઉદયપુર મૂક્યો, અને રસ્તામાં તેના ચાકર પાસેથી તેનું જાંબર ખુચાવી લીધું; અને
 “ગેહપાળસિંહે ત્યાં ત્યાં પૈસા કે લૂચાં સંતાડી રાખ્યાં હતાં તે ધીરજનિયે જોરજુલમથી
 “જઈ લીધાં. જ્યારે તે સરકારે આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે ગેહપાળસિંહે તેના તર-
 “ફની મને સત્તા આપી છે. તે પુરોહિત લાવજીની સમક્ષ પેશિદિક્કલ એજન્ટને
 “સારણ થયો, ગેહપાળસિંહને પાછાં બોલાવવાનું વચન આપ્યું, અને તે બાબતનો એક
 “લેખ લખી આપીને કનકાજી તથા પાહાડજીને વચ્ચે નમીન આપ્યા. હવે ધીરજને
 “તેના ગુજરાનને અર્થે પૈસા મળ્યા અને ઘેર પાછાં જવાની તેને રજ આપી. ત્યાં જઈને
 “ત્યાં સરકારનું ચાલું હતું તે ઉઠાડી મૂકવાની અજી કરી. તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં
 “આવ્યો. પણ તેણે ગેહપાળસિંહને તેડાવી મંગાવ્યો નહિ, પણ બ્હોરોબ્દાર તેના સાબ-
 “જવામાં આવ્યું કે હાથ થવાને બિચાર સાથે છે તેથી તે આવીને સારૂ રાજી થયો.

જ્યારે તે કિસ્લાની-જોત ચડી ઉતરીને ઝૂટી ગયો ત્યારે તે સામળાજી ગયો અને માનતા પૂરી કરી. ત્યાંથી પછી છાનોમાનો કુટિયાવાડમાં ગયો, ત્યાં ઘોડા ખરીદ કરીને, અશ્વાર રાખી ફરીને ઈંદર જિલ્લામાં પેહો અને

“એટલે ધીરજને જોનાચાનો સમન થયો. તેનું ઉત્તર તેના ચાપે અદ્ભુતનગરથી લખી ‘મોખુ પાલુ લખ્યા તારીખ વાંઘનેરની ધાલી, અને જ્યારે ચાપને પૂછ્યું કે તારો ‘ધણી કયા છે? ત્યારે ઉત્તર આપુ કે વીજપુર છે પત્રી કર્નલ બાગેરીન તેના નમી ‘નદાર ઉપર લાગ્યું થયો અને તેના તથા તેજોના ઉપર મોસલ મ્યા ધીરજ સારે ‘જાપે. એટલે કર્નલ બાગેરીન રાજ તેને જોવાવતો ત્યારે જાજ પતાવુ, કાલ પતાવુ ‘એમ મહીને કમું કસ્યા વિના દિવસ ફેલાડવા લાગ્યો. તેના નમિનો આવીને છત્રી પશ્ચ ‘અને ફેલેવા લાખ્યા કે હવે જમે ન્યું જોખમ અમારે સાથે રાખતા નથી એટલે તેના ઉપર ‘મોસલ મ્યા ધીરજને કમું કે મોસલ ને ખરોડો નહિ, તો હું આત્મધાત ખીરાજને ‘પગવાડેથી શું નીપજશે તે ફેલેવાઈ રાકશે નહિ, એમ મારા માલસ હવે મારા હાથમાં નથી.

તાં ૧૫ મી નવેમ્બર, ૧૮૨૩

“ધીરજના ઉપર મોસલ કસ્યા છે ત્યારથી દસ દિવસ થયા એની ચા ‘ઉદ્ધતાઈબેરી અને ધમકી દેનારી થઈ પડી છે. તે ફેલે છે કે, તેને તેવા નમી ‘માપવાની મારી તો મારજ છે, પણ મારા હથિયારદાર માણસોની ચાપ વિષે ‘જવાબદાર નહિ આમ ફેલેતા છતાં તે પોતાનાં મણુગો સહિત ધાવગીમાં લશ્કરી ‘દમામ બનાવવાને આજ્ઞા કરીને પોતાનું વચન લાવ્યું ન તેડે છે *** જેવી તેની ‘આશા રાખી રાકાય તેમ ધીરજ હુજ્જતપણથી અને આદરી જેરા દોષ તેમ તેના ‘હથિયારદાર માણસો જોગ કરી નાખવાની મારી તત્પરીથી સામે થયો અને તેના ‘પરિણામમાં ને કનિયા ઉડ્યો. તેમાં તેના માણુમ એક અશરજ ઉપર ધા કરવા નતો ‘હતો તે અજણે એના ઉપર થયો અને પાગવા ભાગમાં પવારો વગી એ ને કનિયામાં ‘એક અશરજ પવારો તેના બે માલસ ધાયવ થયા અને તેમાંથી એક ને બહુ ન પવારો ‘હતો તે ત્યારે ન મરણ પામ્યા.”

મુખઈ સરમારનો કોઈ અફ હાથેકદેસ ઉપર દિસ્પાય,

તાં ૧ લી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૬

“ત્રણ ઠાકોરને (ધીરજ, કનકાજી, અને પાહાડજી) ઉપર વડોદરે મોખી હીધા ‘કમકે તેઓ મહીકાકામાં રહે તે દુસ્ત લાગું નહિ તેમાં રાજને (ઈંદરના) સમલવ ‘વામાં આવ્યું છે કે તેઓ વડોદરે છે તેથી તેઓના તમારા મલિના પ્રત્યક્ષને કોઈ ‘વાને ખસેલ પ્હોચઈ નથી તેમ ન તેઓના પાસેના સગાઓને તેઓની જગીર આપ ‘વનો, અને તેઓને મારે તથા તેમનું કુટુંબ ને તેમની સાથે વડોદરે રહેવાનું નહિ ‘તેમને મારે પણ જહોગસ્ત કર્યો હતો. તાં ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૪ ને ‘રાજ ધીરજ વડોદરામાંથી નહોતો તેને ઈંદરના ઠાકોરના હીકા લાવજિયે તે રામમાં ‘મદદ કરી (તે તો ફેદમાં ન રહ્યો) તેણે મહીકાકામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેની પછ ‘વાડે ડીસેથી થોડી ફેજ રવાને કરવી પડી.”

આગળની પેઠે લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. કુર્નલ બાલેન્ટૈને મામેા ગામ યાણું મકી દીધાં. પણ ધીરજિયે રાત્રની વેળાએ તેઓના ઉપર પડીને પણ સિપાઇઓને મારી નાંખ્યા. એક વેળાએ ધીરજિયે એક ગામનાં બાન પકડ્યાં ત્યારે ત્યાં સરકારનું યાણું અને ઈડરના અધ્યાર હતા, તે તેની પછવાડે પડ્યા. પણ રસ્તામાં વચ્ચે એક વાંધું બહુ ધોળું આવ્યું તે ધીરજીની ઘોડી ફૂદી ગઈ. પછી તેણે પછવાડે ફરીને જોયું અને કહ્યું જે, “આ વાંધું ફેદી શકે તે “ધણી મારી ફેડે આવજો.” પછી સરે પાછા વળ્યા.

ટીરોઈના મોકેર કનકાજીનો હુંવર લાલજી આ વેળાએ ધીરજી સાથે લગી ગયો. પછી તે બન્ને બહારવટિયા હુંગરપુરના મહેવાસમાં ગયા ત્યાં તેઓને રક્ષણ મળ્યું, એટલે ત્યાં રૂઢીને ઈડરવાડામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા.

આ વેળાએ હુંગરપુરના રાવજીનું વય બીસીસ વર્ષનું હતું, પણ તેને લાગ્યું, જે હવે આપણને હુંવર યરી નહિ માટે એક દત્તક કરી લઉં. પછી પોતાના ગોત્રના દેવળિયાના રાજના હુંવર દલપતસિંહને તેડાવીને રાખ્યો, તથા તેને વારસો લખી આપ્યો. આ હુંવર બહારવટિયાની તરફેણમાં ન હોય, તેથી તેઓને તેનો વિશ્વાસ ન હતો, માટે પોતાના કબીલા સામજાજીની પાસે એક જગ્યાએ રાખ્યા હતા, પણ તેઓ હુંગરપુર જિલ્લામાં રહેતા હતા, અને ઈડરવાડામાં લૂંટફાટ કરતા હતા. તે ઉપરથી હુંગરપુરના હુંવરે જાની રીતે એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે, જે મને એ બહારવટિયા નજરે જતાવે તેને મો રૂપિયા ધનામ આપું. એક વેળાએ ધીરજી અને લાલજી હુંગરપુર જિલ્લાના એક ગામમાં આવ્યા હતા, તેમાં ધીરજીની આંખો કુખવા આવી હતી, તેથી તે હેરાન હતો. તેથી એક જણને ત્યાં રસોઈ કરાવતા હતા, તે વાતની હુંવરને જાણ થઈ એટલે તેણે સો અધ્યાર મોકલ્યા. તેઓ તે ગામમાં આવી પહોંચ્યા, એટલે નગાફે કહ્યું. તે સાંભળીને ધીરજી અને લાલજી ઘોડે અધ્યાર યઈને સટકી ગયા. હુંગરપુરના અધ્યાર તેમની પછવાડે પડ્યા, તે નજરોનજર યઈ ગયા, એટલે બહારવટિયાઓને ફહેવા લાગ્યા જે, “તમે રજપૂત યઈને ન્હાસો છો એ શું ?” ધીરજિયે ઉત્તર આપ્યું જે, “તમે “ધણી છો અને અમે માત્ર બે જિયે, માટે આ સમયે તો ન્હાસી જવું એ જ “લીક છે.” પણ લાલજિયે તો પોતાનું ઘોડું ધીમે ધીમે ચલાવા માંડ્યું, એટલે હુંગરપુરવાળા આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેણે ઘોડાને દોડાવા માર્ગો પણ તે દોડ્યો નહિ, તે લાલ જોઈને એક આરણે ઘોડાની પીઠ ઉપર ન્હાસુ વાલી, એટલે લાલજિયે પણ પોતાની તરવાર તેના ઉપર ચલાવી. એટલામાં બીજા અધ્યારે લાલજીના ઉપર બાલો માર્યો, પણ તે જગાવી લઈને તેણે તેના

ઉપર બાલો નાંખ્યો તે સુસંગે ઉતરી ગયો તેથી તે મરણ પામ્યો. કા
અનુ ઘોડું હતું લગભગ આશુ નહિ. તેથી તે દેહો ઉતરી પડ્યો અને મૃત્યુ
બેને મારીને પોતે પછી મરણ્યો. પણ ધીરજિયે જણ્યું જે વાતક વગર
આવે છે તેથી તે આગળ દોડી ગયો.^૧

પછી ધીરજ કાંઈને ઘેર ઉતર્યો છે, એવું સંમતિય કે તરત તે
ધણીને ઘેર સરકારના પચાસ અશ્વારો જઈ પહોંચે, અને તેને હમન કરી
એક વેળાએ ધીરજ પોતાને ગામ આબ્યો, તે ગામ એક ચારણના ગામથી
પાસે હતું. તેથી તેના ઉપર રોક લાવીને તેના ઉપર બે અશ્વ મોકલ
કર્યા. ધીરજિયે આ વાત સાંભળી, ત્યારે તે તાબડોતોળ ચારણને ગામ આવી
પહોંચ્યો અને એક અશ્વારને રોક કર્યો, પણ બીજો નહાણી ગયો. ચારણે આ
વટિયા કાઢીને ત્રાસ બતાવવાને પોતાના હાથને અને જાંઘને ખા કર્યા અને
પોતાના કુંડુંમની એક પદ્મ ડોશીના ગળામાં કટારી ખોલી. અશ્વારોના ઉપર
હક્કો થયાના સમાચાર મહારાજે જાણ્યા ત્યારે તેને લાગ્યું કે, ચારણે તેમ
કરવાની ઉશ્કેરણી કરી હતો, માટે તેના ગામ ઉપર ફોજ મોકલવાની આજ્ઞા
કરી, પણ વખતે ચોક્કસાઈ કરતાં જે ખરી વાત હતી તે જણાઈ આવી
આવી વેળાએ ધીરજ પોતાના મિત્રોના ગામને પાદર પણ નીકળતો
નહિ, તેમ જ તેને ખરા મિત્ર કાંઈ હતો પણ નહિ. તેણે મેવાડના કુંમર
રામા પોતાનો પડાવ રાખ્યો, પણ ઠેક પાટણર સુધી લટકાટ કરવા

૧ મેવાડ આમસના જપનીપલા નીચે પડ્યા પટિયાઓની પગવાડે કુંમરપુર ઉપર
ફોજ બીડી, અને તા. ૧૧ મી માર્ચ સન ૧૮૨૫ ને રોજ દિલ્હી લીધો. પછીના જુન
મહિનામાં કુંમરપુરના જવાન કાઠારે લાનછને મારી નાખ્યો, તે કામથી તેનો બાપ કે
જેનો તે હતક થઈ રહ્યો હતો તે ધણે કાપાયમાન થયો. અંગ્રેજો દક્ષિણ ઉપરથી.

૨ સોરઠા

પાટળ ઘોઢા પાય, મગરી રહી મેવાડી,
આમો કુંડલ માદ, પારે તો લે ધીરતો.

માલ્ય ધરતી માદી, પૂના લગ પાદાં પહે;
ફલકતે કમાદ, ઘાકે જહિયા ધીરતા.

ત ધીરા તરવાદ, નર સદસા કાલત નહિ,
જગી નિર્ધાર, લલ નવે હોતે સતી.

૧ મેવાડની કુંમરી ઉપર રહીને માટણને પાદર પાડા પાય, જે ધીરો પારે તો
કારને પોતાની બાથમાં લઈ લે

લાગ્યો અને સરકારના અમારો ઉપર હુમલા કરીને ગામડાંમાંથી દોર અને ખાન લઈ જવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેણે રાવગઢની આસપાસના મુલક ઉપર હુલા કરવા માંડ્યા, એ રીતે તેણે ચૌદ વર્ષ સુધી વખો કર્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં ઈડરના ડુગરામાં તે સંતોષ રહ્યો હતો તેવામાં તેના મિત્રોના તરફથી તેને ફેડવાનો જે દાર મળ્યો હતો, તે સૂકવવાને તેણે જાજમ ઉપર મૂકાવ્યો કર્યો હતો, તેમાંથી શિરખંધીયોને વહેંચી આપતાં કાઠની જામગીરી લાગ્યાથી બધા દાર સળગી ઉઠ્યો. તેથી ધીરજીને પીડા થઈ ને મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેનું વય આશરે પીસતાળીસ વર્ષનું હતું. ધીરજીનું કદ નીચું હતું અને તે શરીર પાતળો હતો. ઈડરના કાઠ પશુ સરદારના વખા કરતાં ધીરજીનો વખો ઘણો ફેલાયો. આખા મહીકાકામાં તેનાં પરાક્રમનાં ધણું વખાણ થાય છે અને તેના રાસડા, ગીત, તથા કવિત બધાં છે.

ધીરજી મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો કબીરો મારવાડમાં હતો. તેની એ ઠકરાણીમાંથી આવડીજીને તેના એક ચાકરે જઈને ધીરજી પૂરતો તે પાધડી બતાવીને સમાચાર કહ્યા, એટલે તેજ પાધડી સાથે સતી થઈ. તેને કાઠ સંતાન ન હતું. બીજી ઠકરાણીને એક કુંવર અને એક કુંવરી હતી, તે લઈને તે વાંકાનેર ગઈ.^૧

૨ ધીરાની પાકથી માળવેથી તે છેક પૂના સુધી ત્રાસ વર્તાઈ જવા માંડ્યો ને કલકતા શહેરના હરવાજ પશુ બીટી દેવા પડ્યા

૩ અરે ધીરા! તે જો નવા મકાની સહસા કરીને તરવાર ઝાંસી દેત નહિ તો નવે ખડ પૂચ્છી નક્કરી છે, એમ ફેલાવત.

૧ ખુદાવટિયા ઠાકોરને પકડવાને બ્રિટિશ સરકારે જે જે પ્રયત્ન કર્યા તે તે નિષ્ફળ ગયા, કેમકે મહીકાકાના સર્વે ઠાકોરો તેના ઉપદ્રવ વિષે ધણું કરીને સરખી રીતે અખાડા કરી જતા હતા. તેને લીધે મુખ્યત્વે કરીને એમ બન્યું હતું, એવું મુખર્ષી સરકાર ફેલે છે. ધીરજી સાથે સલાહના ફેલેણ કરવા અને તેની ફરિયાદનો તપાસ કરીને જે વાજબી લાગે તેનો ઇન્સાફ આપવાનું વચન આપવાને બડોદરાના રેસિડેન્ટને મુલવવામાં આવ્યું. મિ. બ્રિસ્ટોલી તે દાહાડે રેસિડેન્ટનો ઉપરી હતો. તેણે ખુદાવટિયા સાથે ફેલેણ ચલાવવા માંડ્યું, પણ તે ચાલતું હતું તેવામાં જ તેના મરણના સમાચાર તેના સાંબળવામાં આવ્યા એટલે તે વિષે તે ગુઢચે તા. ૬ ઠી આગસ્ટ ૧૮૨૭ ને રોજ રિપોર્ટ કરી વાળ્યો. વાંકાનેરના ઠાકોર ધીરજીને કદ થઈ, ત્યાર પછી તે ૭ દિવસ જીવ્યો, અને તેનું મરણ પાસે આવ્યું બાણીને તેણે પોતાના એક રત્નપૂત માણસને હાકલ કરવાને મી. બ્રિસ્ટોલી પાસે મોકલ્યો અને પોતાના કુટુંબની સંભાળ રાખવા વિષેની ચરજ ફેલાવી

દંડ લઈને તેમને છોડી શૂંપ્યા, અને પોતે કપીલા સુદાંત મદુના કુમરમાં રહીને ઈંદર જિલ્લામાં લંદકાટ કરવા લાગ્યો. છેવટે મહારાજે પોતાની ફાલ સુદાંત જઈને મહુ પાસે ઉવનાથ મહાદેવ નજીક મેલાણ કચ્છું, અને વીળપુર્નમ ખંડારાટ દામોદર મોહાળતસિંહને બાહધર આપીને ગોપાળસિંહને તેગબોલે તે આબો. એટલે મહારાજે તેને કમુત્રો પાછને કહ્યું જે, “તુ મારે “છોડે છું, તારા જેવું મારે કાણુ છે? તને દેખું છું ત્યારે મને કુવર “ઉમેદસિંહ જોયા જેટલો સતોષ થાય છે.” એવા વચન કહીને તેને મહુમાં રાખ્યો. પછી મહારાજ ઈંદર ગયો પણ રહેવા લાગ્યો જે, “ગોપાળસિંહ વિના મને અન પણુ આવતું નથી.” આમ કહી તેણે તેને ઈંદરમાં તેગબોલે.

૪૦ સ. ૧૮૩૦ માં મહારાજ પરગણામાં અધારી ફરવા નીકળ્યો, તે સમયે પેાશીનામાં એરોદના કાકોર બદસિંહને પકડીને બેઠિયો જડી તેવું કારણ એવું જે:—

હુડાક પેાશીનાનો કાકોર ૪૦ સ. ૧૮૨૮ માં યુજરી ગયો, તેના કુવર પર્વતસિંહ અદાર વર્ષનો હતો, પણ તે ચરવીર ન હતો. જામતસિંહ અને બદસિંહ તેના પિત્રાઈ બાઈ થતા હતા. તેમથી જામતસિંહને પર્વતસિંહ જે ખરો વારસ હતો તેને ગાદિયે બેસારવાનો હતો, પણ બદસિંહને પોતાને બેથી જવું હતું. તથાપિ તેના ઉપાય ચાલ્યો નહિ, એટલે ઈંદરમ મહારાજની પાસે આવીને રહેવા લાગ્યો જે, “જે તમે મને પેાશીનાની “ગાદિયે બેસારો તો હું તમને એ પટાનો ચોથો ભાગ લખી આપુ.”

વાત મહારાજે માન્ય કરી. પરંતુ તે કુંવરે તથા જામતસિંહે જાણ્યું, તેઓ પણ ઈંદરમાં આવીને મહારાજને રહેવા લાગ્યા જે, “કુંવર “પિત્રાઈને ગાદિયે બેસારવાનો શિરસ્તો નથી, મારે તેમ કરવું એ આપને “નથી” ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, “એ મને ચોથો ભાગ લખી આપે છે “હું એને બેસારીશ.” આવું સાંભળીને તેઓને કશો ઉપાય નહિ. તેમણે પણ કહ્યું જે, “અમે તમને ચોથો ભાગ લખી આપિયે છિયે.” ત્યારે મહારાજ કહે જે, “ચોથો ભાગ તો એ લખી આપે છે, જ

સાપુશોનાથી શું વધારે આપો છો જે તમને ગાદિયે બેસારે?” પછી દેટલી ૪ માસવા પછી કુંવરે નીજે ભાગ લખી આપ્યો, એટલે તેને ગાદી ઉપર બેસી યથેસાર જામતસિંહ પેાશીને ગયો. ત્યારે બદસિંહે મહારાજને ૫ સર્પ ચ લખી આપવાનું કહ્યું, એટલે મહારાજે હુકમ લખ્યો. વૈભવ પામ બેસાર્યા વિના પાછા અહિં આવજો. તે ઉપગથી તે પાર

આગ્યો, એટલે મહારાજે કહ્યું જે, “બદ્દલ છ આની^૧ ભાગ લખી આપે
“છે માટે એ ગાદિયે બેસશે.” આ વિષેની બાંજગડ^૨એ મહિના સુધી ચાલી,
છેવટે કુંવરે અરધો ભાગ લખી આપ્યો. ત્યારે મહારાજે સુવેરના કુંવરને
પચાસ બંદુકદાર, પચાસ અશ્વાર, દાથી, નગાફૂ તથા ચોપદાર આપીને
કુંવરને ગાદિયે બેસારવા સાર તથા દરબારનો અર્ધો ભાગ તપાસી લેવા
સાર મોકલ્યો. કુંવરે તે પ્રમાણે જઈને પર્વતસિંહને ગાંદિયે બેસાડ્યો, એટલે
બદ્દલિસિંહે ખેરાજમાં પોતાને ઘેર જઈને પોશીના પટાના ગામને હરકત
કરવા માંડી, તે ઉપરથી નવા ઠાકારે ઈડર ફરિયાદ કરી. મહારાજે બદ્દલને
ઈડર તેડાવ્યો, પણ તેણે જણ્યું કે મને મારી નાખશે તેથી તે આગ્યો
નહિ. પછી બાંદધર આપીને તેને તેડાવ્યો, એટલે તે આગ્યો તો ખરો પણ
મહારાજનો ભરોસો રાખતો નહિ. તેવામાં શિરોઈનો કારભારી ત્યાં કાંઈ
કામ વાસ્તે આગ્યો હતો તેના ભેગો બદ્દલ આવીને ઉતપાં, એટલે મહારાજે તેને
દરબારમાં બોલાવીને ઠપકા દીધો, પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ. ત્યારે મહારાજે
તેને પકડવાનો વિચાર કર્યો પણ શિરોઈનો કારભારી સામે યશ એવો તેને
ડર લાગ્યો, તેથી એ વિચાર જવા દીધો, અને તેને શીખામણુ દઈને રજા
આપી. એટલે બદ્દલિયે ઘેર જઈને પાછી એ જ રીતે પોશીના પટાને હરકત
કરવા માંડી. ત્યારે વળી મહારાજે બાંદધર આપીને તેડાવ્યો, પણ તેણે ઈડર
આવવાની ના કહી. એટલે મહારાજે તેના બે કારભારી, એક બાલણુ અને
એક ભાટ હતો તેમને ફેલા અને કહ્યું કે, “તમે બદ્દલને દરબાર સુધી લાવશો.
“તો તમને અઠકું ગામ આપીશ.” પછી તેઓ બદ્દલને બોળવાને ઈડરમાં
લાવ્યા, ત્યારે મહારાજે તેની ઘણી આગતારવાગતા કરી. પછી તેને કચેરીમાં
બોલાવ્યો પણ તે આગ્યો નહિ, ત્યારે ઘણો વિશ્વાસ આપીને તેડાવ્યો અને
મહારાજે સિંધી મેર જમાદારને કહ્યું જે, “બદ્દલ આવે એટલે તેને તરત

૧ ડિન્દુઓમાં જેમ આના અથવા ફરિયાના ફૂંફ માં ભાગ વહેવાય તે જ
પ્રમાણે વેદસમાં હજી લેગણુ એના જેવી જ રીત ચાલે છે. બહાણના ભાગ સંબંધી
એક મુકદ્દમા કોર્ટમાં ચાલતો હતો તેમાં બધા સાક્ષિયો વેદસ લોક હતા તેઓ પોતાના
ભાગની વાત કહેતાં બહાણને વળનની વાત લાગુ પાડતા હતા તે સાંભળીને સર્વે
આશ્ચર્ય લાગતું હતું. તેના ખુલાસો ઇન્ટરપ્રિટરે નીચે પ્રમાણે કર્યો:-બહાણ બંધાવાતું
હોય તેના ચોસા ભાગ કરવામાં આવે છે અને બધા ભાગીદારો મળીને જે ભાગ રાખે
છે તે સર્વે એકદર એક પૌંડ ગણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ફૂંફ જેનો ભાગ હોય
તેને એક આંસનો ભાગિયો કહે છે ફૂંફે તે અર્થ આંસનો ભાગિયો કહે છે, ફૂંફે નો
૫૧ આંસનો ભાગિયો કહે છે; એ રીતે પ્રમાણ ગણાય છે.

“પકડી લેવો.” પછી તે ઠચેરીમાં આવવો હતો તેવા જ તેને પકડીને તે પોતાને ઉતારે લઈ ગયો અને કેદ કરીને તેના પગમાં બેડિયો નાંખી.

ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં મહારાજ અશ્વારી દુરવાને નીકળ્યા ત્યારે બદલેને કદમાં સાથે લીધા. પણ બે મહિના પછી તેનો એરોદ પડો બેતલબ કરીને ફેલજામીન લઈને તેને રાજ કરી છોડી મૂક્યો, એટલે તેણે ધેર જઈને પેલા બે કારબારિયોને બોલાવીને વિશ્વાસ આપી રાખ્યા, પછી જાણણું માયું કાપી નાંખીને તે કૂતરા પાસે ચુંથાવ્યું, અને બાટને પણ મારી નાંખવાની યુક્તિ કરી પણ તે લાંથી સટકી ગયો.

મહારાજ પોતાની અશ્વારી લઈને નીકળ્યા, ત્યારે અહંમદનગરના રાજા કરજીસિંહ, મહુના ઠાકોર બોપાળસિંહ, અને સર્વે સરદારો સાથે હતા, તેવામાં ઉપર લખેલા બે સરદાર, તથા અંડેટીના ઠાકોર જલમસિંહ એ ત્રણે મળીને ધરમેળે ઠરાવ કરીને મોજે પાલ ઉપર અશ્વારી લઈ જવાનો વિચાર કર્યો, અને મહારાજ તથા તેના કારબારી દરજીસિંહને વિચાર રેહેવર ઉપર જવાનો હતો. પણ પેલા સરદારોએ બોળવીને પાલ બણીને રસ્તે અશ્વારી ચલાવી અને સરજમ આગળ મોકલીને પાલ મારવાની પોતાના માણસોને આજ્ઞા આપીને તેઓ મહારાજની સાથે રહ્યા. તેઓએ ત્યાં જઈને પાલ મારી અને ત્યાંનાં બધાં ધર બાળી નાંખ્યાં. ત્યાંના ઠાકોર મોહોબતસિંહ ડુગરામાં ન્દાશી ગયો. તે ન્દાશી બધાં એવો તો ન હોતો પણ પોતાના બણીની ફોજ બણીને ન્દાશી ગયો. પછી મહારાજ આવ્યા અને ગામ બળી ગયેલું જોયું, ત્યારે ત્રણે સરદારોને બણે કપકા દીધા, અને પાલને પાદર મેણાલ કર્યું. ત્યાંના ઠાકોર મોહોબતસિંહે બીલ ભેગા કરીને ફોજને પાછા જવાના રસ્તા બધાં કચ્યા. તેથી ત્યાં દશ દિવસ સુધી પડાવ રાખ્યો અને પાલમાંથી મળેલી લૂંટ ઉપર મુજબ કરવા માંડ્યો. દરજીસિંહના માણસોએ કશું લૂંટ્યું નહિ પણ પેલા એકસંખી થયેલા સરદારો આસપાસના ગામ લૂંટતા હતા તેથી મહારાજને બણી ચીડ ચડતી હતી, જો ફોજમાં એક વ્યાપારી^૧ હતો તેનાં જિંટ સામાન લઈને ઇડરથી આવતાં હતાં તેઓને તથા તેનાં માણસોને બીલોએ ધાવલ કરીને બધા સામાન લૂંટી લીધો. એ સમાચાર ફોજમાં આવ્યા, અને પાલના ઠાકોર મોહોબતસિંહે પણ કહાવ્યું કે, “મહારાજે માફ ગામ રૂપિયા ભરતાં છતાં પણ વાંક “કરવે માયું છે તેથી હવે ફોજ લઈને પાછાં જતાં કડિય પડશે.” ત્યારે મહારાજે કહાવ્યું જે, “મારે પાલ મારવી ન હતી, પણ આ ત્રણ સરદારોએ

“મારી છે.” ત્યારે તેણે કહ્યું કે “તેઓને તો હું પહેંચી વળત પણ આપ
“શા વાસ્તે તેમની સાથે પધાર્યા?” પછી મહારાજે તેને તેડાવ્યો પણ તે
આવ્યો નહિ ત્યારે તેણે બંદોબસ્ત કરી આપ્યો કે, “પાસ વસાવ્યા પછી
બે વર્ષ સુધી કશી મારે જમાવંધી લેવી નહિ. એવો કરાવ કરીને ત્યાંથી
મેલાણ ઉઠાવ્યું, અને મનમાં જોડું લાગ્યું, તેથી બીજા કંઈ નહિ જતાં
પાછા ઈડર ગયા, અને ફાજ વેરી નાંખી.

મહારાજે ગોપાળસિંહને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો, તેવામાં તેને
અને દરગજીસિંહ પ્રધાનને માંહોમાંહે દેવભાવ બંધાયો હતો. મહારાજે
ગોપાળસિંહને કહ્યું જે, “ઈડરના કારોબાર તમને આપવો છે, અને એક
“વાત વળી તમે પેટમાં રાખો તો તમને કહું.” તેણે કહ્યું કે “હું પેટમાં રાખીશ.”
ત્યારે મહારાજ કહે જે, “દરગજીસિંહને મારી નાંખીશું?” ગોપાળસિંહ કહે
કે, “આ વાત તમે સાચી કહો છો કે મારી મરકરી કરો છો?” ત્યારે
મહારાજ કહે કે, “સાચી કહું છું.” ત્યારે કહ્યું કે વચન આપો, એટલે
મહારાજે વચન આપ્યું. પછી ગોપાળસિંહે મહુ જવાની રજા માગી તે
શિરપાવ આપીને તેને આપી તે ઘેર જઈને પાછો આવ્યો, ત્યારે મહારાજે
કુંવર ઉમેદસિંહની હાલતરવાર તેને બક્ષિસ આપી. પણ ધણી ભોક્કા
ગોપાળસિંહને કહેતા કે, “કાઈ સમયે મહારાજ તમને મારી નાંખશે.
“જુવો કે, મેંજે આંદણીના ઠાકોર સુરમલને લવાનસિંહે દગાથી માર્યો
“હતો. મેંદાસણના ઠાકોર ખુમાનસિંહના કુંવર જયસિંહને પણ તેણે
“દગાથી માર્યો હતો, એમના ધરની એવી રીત છે,” પણ આવી વાત
ગોપાળસિંહે માની નહિ. ટોરડાનો ઠાકોર પાહાડસિંહ તેના સસરા થતો
હતો તેણે સમજાવ્યો તમાપિ ગોપાળસિંહને ગળે એ વાત ઉતરી નહિ
અને હિલકું એવું ઉત્તર આપ્યું કે “ટીટાઈના ઠાકોર કનકાજીને ઈડરના
“દરબારથી વેગજો રાખ્યો; વાંકાનેરના ઠાકોર ધીરજીને પણ વેગજો
“રાખ્યા અને મને પણ એવો બેહમ બતાવીને વેગજો રાખવા ઈચ્છો છો?”

પછી ગોપાળસિંહની મા ગુજર્યા, ત્યારે ધણી આગ્રહથી રજા લઈને
પોતે મહુ ગયો અને તેની ક્રિયા કરી. ત્યાં પણ ધણી માણસોએ કહ્યું કે
તમે ઈડર જશો નહિ, પણ ગોપાળસિંહે કાઈની વાત માની નહિ. ત્યારે
તેની એરમાન માએ, અને કકરાણીએ મુકિત કરી રાખ્યા પ્રમાણે, ત્યારે
ગોપાળસિંહ ઈડર વાપ્યો ત્યારે, એક સ્ત્રી કાળા અને કાળા ફૂટેલાં હાથોમાં
પાણી ભરીને સામી આવી, એ વગેરે અપશુકન કરી બતાવ્યા. તો પણ ગોપા-
ળસિંહ તો ઈડર ગયો.

સાર પછી ધણે દિવસે ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં મહારાજે પોતાના કસ-
ખાતીને વાત જાણ પડવા ન દેવા વિશે પક્ષા સોગન દઈને કહ્યું જે “આજ
“ગોપાળસિંહને તમે મારી નાંખો.” આ વાત કાંઈને કંપૂસ દરી નહિ, ત્યારે
મેર જમાદાર મિંધી હતો તેને ગોલાવાને એ જ રીતે મોગન દીધા પછી
કહ્યું. તેણે તે પ્રમાણે કરવાની હા કહી. આગસે દિવસે મહારાજે ગોપાળ-
સિંહને કહ્યું જે, “કાલે સિવરાત્રી છે, માટે તમે સવારનાં પ્રદરમાં બહેલા
“આવજો. એટલે આપણે દરજણસિંહને મારવાનું ધાર્યું છે તે દરીશું.” ગોપા-
ળસિંહે તે પ્રમાણે નાહી જમીને તૈયાર થઈ ડાઁડિયે જઈ દુર્ગરને અખર કરાવી
ત્યારે નિત્યના ધારા પ્રમાણે દરવાને તેઓનાં હથિપાર ડાઁડિયે મૂકાવ્યાં. ત્યા
મેર જમાદારનાં માણસ બંદુકો ભરીને તૈયાર હતા અને ગોપાળસિંહને
મારવાને તેની આવવાની જ માત્ર રાહ જોતા હતા. દરબારમાં જે પ્રતિ-
ષ્ઠિત માણસો હતા અને જે ગોપાળસિંહના પક્ષના હતા તે સર્વેને મહારાજે
કાંઈ ચાકરી બતાવીને પરજણામાં મોકલ્યા હતા. ત્યારે ગોપાળસિંહ કાળા-
રમાં આવ્યો ત્યારે મહારાજ વડી રાણીનારૂં મહેલમાં ગાદી તકિયા નંખા-
વીને બિરાજ્યા હતા, ત્યાં ગોપાળસિંહને બોલાવ્યો તે વળાએ દરબારને
આરોગવાનો થાળ આવ્યો, ત્યારે મહારાજે ગોપાળસિંહને કહ્યું જે “તમે
“મારા ભેગા જમવાને બેસો” ત્યારે તેણે ના કહી, પણ ધણો આગ્રહ કરીને
તેને જમવા બેસાડ્યો. જમી રહ્યા પછી મુખવાસ આવ્યો. ગોપાળસિંહના
સસરા પાદાસિંહે તેને કાંઈ લઈ જઈને કહ્યું જે, “મારા ચનમાં એમ જણાય
“છે જે, આજ એ આપણને મારશે, માટે મારી પુત્રી ચૌદ વર્ષની તમને
“પરજાવી છે તેની ખાતર હું તમને કહું છું કે તમે તમારો બચાવ કરો.”
ત્યારે ગોપાળસિંહે કહ્યું કે, “તમને જોડો બહેમ આવે છે.” પછી ગોપાળ-
સિંહનો સસરા કુઝો પીવાને મિષે ધણી મુશ્કેલીથી પોતાનો જીવ બચાવીને
હિતારે પહોંચ્યો અને ત્યાંથી અચાર થઈને સટકી ગયો. ત્યાર પછી જમાદારે
પક્ષો બંદોબસ્ત કર્યો કે કાંઈ પણ ત્યાંથી બહાર છટકી જઈ શકે નહિ.

પછી મહારાજે ચાકરને આજ્ઞા કરી કે, “અતરની શીશી લાવો.”
પછી ચાકર જે જે શીશી મેડી ઉપરથી લાવ્યો તે તે પસંદ કરી નહિ.
ઉપર પોતે શીશી લેવા જવાને બદાને જઈને દાદર બંધ કર્યો. તેણે જમા-
દારને કહ્યું જે, “હવે એ જીવતો જશે તો તારૂં માથું કપાવીસ.” એટલે

૧ તેમનું નામ દેવસવરજા હતું, અને તે ઝોગવાના બાકી કાઠારની કુત્રી
હતાં એ બાકી કાઠાર મારવાડના જેસલમેરવાળાનો બાચાવ હતો હતો. ત્યારે મહારાજ
દેવ થયા ત્યારે એ રાણી પણ તેમની સાથે સતી થઈ હતી. ૨. ઉ.

ચારે તરફનાં આરણ્યં બંધ થયાં અને ચારે તરફથી બંદુકો છૂટી, ત્યારે ગોપાળસિંહ સાથે બાર માણસો હતાં તે તેની આસપાસ વીંટાઈ રહ્યાં, પણ ગોળિયો વાગ્યાથી તેઓ મરાયાં, અને ગોપાળસિંહ જખ્મી થયો. ત્યારે મહારાજે ડોકિયું કરીને કહ્યું જે, “ગોપાળસિંહ! તારે ઈપરની વાણિયણોને “પકડવી ઘટતી હતી કે? હવે તારે જે જોર કરવું હોય તે કર. આ લે બે “તરવારો બાંધ.” એમ કહીને બે તરવારો નાંખી. પછી ગોપાળસિંહે ભટિ-વાણીજી રાણીને પોકાર મારીને કહ્યું જે, “હું તમારા મહેલમાં તમારે શરણે “હું.” એટલે રાણિયે મહારાજને કહ્યું કે “હવે ગોપાળસિંહને મારશે તો હું “પણ તેની સાથે મરીશ.” ત્યારે મહારાજ ફેરે કે, “હવે એ ઈગરશે તો મને “મારશે, અથવા ઘણી દરામખોરી કરશે.” રાણી ફેરે કે, આપણે પકકે! બંદોબસ્ત કરીશું પણ હવે તો એને મરાય નહિ. પછી એ રીતે બે દિવસ અને એક રાત ગઈ. બીજી રાત્રે ગોપાળસિંહે વિચાર્યું જે, “રાજગઢ “ઢીકાને ન્હાણી જાગે,” આવા વિચારથી તે બહાર નીકળ્યો એટલે સિપાઈ-યોએ તેને તરવારથી ઠેર કચ્યો. પછી મહારાજે બંગિયાને બોલાવીને હુકમ કચ્યો જે એ સર્વેનાં મડદાંના કડકા કરીને સમળિયોને ખવરાવો. આવી વાત સાંભળીને મહાજનના મુખ્ય શેઠિયાઓએ આવીને અરજ કરી જે, “મહારાજ! જે ગુન્હેગાર હતા તેઓને તમે સિક્કા કરી. હવે તેમની “માઠી સાથે તમારે કાંઈ વેર નથી, માટે તેઓને બળાવો.” પછી ગાડામાં મડદાં ભરીને સ્મશાનમાં લઈ જઈ એક ચિતામાં બાળ્યાં. એ ત્રણ દિવસ સુધી દરખાસમાં મહારાજ સુદાંત કોઈએ અન ખાધું ન હતું.

ગોપાળસિંહના હુંવર બે હતા, એક ભારથસિંહ, સાત વર્ષનો હતો અને બીજો પર્વતસિંહ ત્રણ વર્ષનો હતો. તેઓ તથા તેઓના કબીલો તથા તેમની તરફના જે લોકો હતા તે ઉપરના સમાચાર સાંભળીને ફુગરામાં ન્હાણી ગયાં. ત્યારે મહારાજે મહુ જઈને પાસે મેલાણુ કચ્યું અને ગોપાળસિંહના હુંવરોને પાછા બોલાવીને તેમને તેમની જગ્યા પાછી સોંપી.

ટીપ—મહુના ગોપાળસિંહની ઉપર પ્રમાણે અવસ્થા થઈ તે સંબંધી અંગરેજ દફતરમાં કાંઈ લખાણ થયેલું જોવામાં આવતું નથી. લેફ્ટેનન્ટ ફર્નલ બાલનટૈનના પછી મહીકાંઠામાં પોલિટિકલ એજન્ટની નમણૂક થઈ નથી, તેથી કરીને એવા પ્રકારનું કામ અંગરેજ સરકારને કાને જઈ પહોંચે નહિ એમ છૂંપું રાખવામાં આવે અથવા તે ઉલટી રીતે સમજાવી પણ દેવાય; તથાપિ મહારાજ ગંભીરસિંહ વિષે જે કાંઈ બીજું લખાણ થયું છે તે ઉપરથી

સીમા વિષે ચોમાસામાં તકરાર હોય. તે વેળાએ બન્ને પક્ષધારીને વેરી નાંખવામાં આવ્યા. પછી તેઓએ પોતપોતાના ધણી પાસે ફરિયાદ કરી ત્યારે બન્ને ધણીઓએ પોતપોતાના માણસોને એવું ઉત્તર આપ્યું કે, “તમે “મરદ દત્તા કે કોણ દત્તા? એમાં અહિં શું ફરિયાદ કરવા આવ્યા? લડી મરિયે “નહિ?” પછી ખીજે દિવસે બન્ને લણીના ખેડુતો દધિવારબંધ થઈને દળ લઈને ગયા, અને ખૂબ લડાઈ થઈ. શેરસિંહના લણીનું એક માણસ મરાય, અને ખીજાં ધાપણ થયાં; અને સામી બાજુનાં ધણાં માણસ ધાપણ થયાં. આ વાત સાંભળીને શેરસિંહે મુંડેટી જઈને પોતાના પિતાને કહ્યું કે, વલાસણુવાળાએ મારું એક માણસ માર્યું માટે તમે અને આશ્રય આપો, નહિ તો, ત્યાં ધણું લક્કર છે, તેમ છતાં પણ હું તો વલાસણુને પાદર જઈ લડીને મરીશ. આવું સાંભળીને જાપમસિંહ કટક કરીને વલાસણુ ગયો, અને લડાઈ થઈ. મુંડેટીવાળાએ ઈડરના મહારાજને એ વાતની ખબર કરી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, વલાસણુવાળા જ્યારે તમારાં માણસોને મારશે ત્યારે આપણી મારવાડિયોની શી લાજ રહેશે? વળી કોઈ સમે તેઓ તમારી મુંડેટી પણ દબાવી પડશે. માટે તમારે જોઇએ તો દરબારના સિરબંધી તથા નાણાં મંગાવજો. પછી વલાસણુવાળાએ મહારાજની મદદ માગી, કેમકે તેના પટામાં અર્ધો-અર્ધ ભાગ મહારાજનો હતો. તો પણ મહારાજે જાલમસિંહને જોવા જવાબ દીધો હતો તેવા જ તેને દીધો, કેમકે, તેની એવી મરજ હતી કે “એમાંથી એક ‘જે માર્યો જશે તેનું સાલ મારે એણું થશે.’” આ વેળાએ વલાસણુમાં એક બાવી રહેતી હતી. તે પુરુષને પોપાક પ્હેરતી અને તેણે માનદાસ (મહાન-દાસ) એવું પુરુષનું નામ રાખ્યું હતું. તે ચોવટ કરવામાં પ્રસિદ્ધ હતી, અને તે જ પ્રમાણે ઈડરમાં આવેલા તડકો મારીને મહારાજની દુકૂરમાં ફેરવા લાગી જો, “વલાસણુના માણસોએ મારવાડિયોને અપમાન પહોંચે એવી રીતે ન્હસાડી “મૂક્યા.” દરજણસિંહ પ્રધાન આ વેળાએ દરબારમાં હતો, તેને એ વાત સાંભળીને ધણું લાગ્યું. કેમકે, તેના દીકરા તથા તેના ભાઈ મુંડેટીના ઠાકોરની પસે ગયા હતા. તેણે જાલમસિંહને લખ્યું કે, “વલાસણું મારવા વિના આવો “તો ઈડરમાં મ્હોડું દેખાડશે નહિ. રૂપિયા જોઇએ તો મંગાવી લેજો.” આ કાગળ વલાસણુ પહોંચતાં પ્હેલાં આગસે દિવસ થોડી ધણી લડાઈ થઈ હતી, પણ પાસેના એક ઠાકોરે વચમાં પડીને સમાધાન કર્યું હતું. જાલમસિંહને કારભારીને કાગળ પહોંચ્યો, એટલે તેણે હલ્લો કર્યો. તેમાં ખાસકરના ઠાકોર મરાયો, ગામ લૂંટ્યું, બાળ્યું, અને ત્યાંનાં દોર તથા બાન લીધાં. તે વેળાએ તો તેટલેથી જ તકરાર બંધ પડી, અને મારવાડી પાછા ઘેર ગયા. અંમરેજ સરકારના

બંદોબસ્તે કરીને વલાસણવાળાથી વેર વળાયું નહિ, પણ તેઓ એમ ધારે છે કે અંગરેજ સરકારનું રાજ્ય હશે નહિ, ત્યારે મુંડેડી ઉપર વેર વાળીશું.

ઈ ૦ સ ૦ ૧૮૨૦ માં ચૌહાણ વંશના છેલ્લા સગૌત્રી ગુજર્ણ, એટલે મહારાજ ગંભીરસિંહે તેના ગામ ઉપર દાવો કર્યો, તે એવા મુદ્દા ઉપરથી કે, એ ગામ મુંડેડીના પટાથી ખલાયદું છે, માટે હવે અમે ખાલસે કરીશું. જલમસિંહ સામે થયો, અને કહ્યું કે, “તમે મારો હક્ક છીનાથી લેશો તો હું ‘ખહારવટે નીકળીશ.’” આ વેળાએ કર્નલ ખાલન્ટેન ઈડરવાડાનો ઠરાવ કરવામાં ગુંથાયો હતો. તેણે જલમસિંહને કેદ કર્યો, પણ ચાર મહિના પછી તકરારી ગામ પાછું આપવાને કબૂલ કર્યું, અને મહારાજને ધીજા તેના હક્ક જે આપવાના હતા તે આપ્યા તથા ધીજા દસ વર્ષ સુધીના સારી ચાલના જમીન આપ્યા, ત્યારે તેને છોડ્યો.^૧

૧ કર્નલ ખાલન્ટેનના સાદરા સુકામના તા ૦ ૧૫ મી આગસ્ટ ૧૮૨૨ ના સામાન્ય રિપોર્ટમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“એ કાઠેરની (મુંડેડીના જલમસિંહની) ચાલ, ગયા એપ્રિલ મહિનાની ૭ મી “તારીખના મારા રિપોર્ટમાં મેં સરકારની જાણમાં આણી છે, અને તેના ફગાવી વાત “સાબીત કરી છે. ત્યાર પછી, એ કાઠેરે હું જમીને ઈડર સાથેના વધી પતાવી દીધી “છે, અને તેને તેનો પટા પાછો આપવામાં આપ્યો છે. * * * ફરેક પટાવતને “જિલાયત હોય છે, અને તેના જેવા રાજ સાથે મર્તબો હોય છે તેવા તેઓની સાથે “જિલાયતનો છે. આકરીને પેટ તેઓ જમીન ભોગવે છે, અને તે આ બંદોબસ્તમાં “સામેલ ગણવામાં આવી છે. આ પટામાં ચાર જિલાયતો છે, પણ જિલાયતોની જમીન “પણ ઈડર ખસીસ કરેલી છે, અને એટલા મટિ તેના સરખો દક્ક અને મર્તબો છે. “એની હકિકત આ પ્રમાણે છે:—દાલના રાજવેરની બ્યારે ઈડરમાં સ્થાપના થઈ “ત્યારે દાલના જિલાયતોના પૂર્વે રાજના પટાવતોના અનુયાયી, સગા, અથવા પક્ષકાર “હતા, અને ઈડર ખસેથી તેમના પ્રમાણે સરખા ભોગવટની જમીન પામ્યા. પટાવત “પોતાના જિલાયત પાસેથી જમીન લઈ શકતો નથી, પણ તેની પાસેથી આકરી લે “છે, અને ફેર માત્ર એટલો છે કે તેઓ પોતાના તરવના ઉપરિયોને ધલાયદા જમીન “આપે છે. તેથી તેઓની વતી લઘાડી રીતે તે પટાવતો જવાબદાર છે. * * * આ “કાઠેર ગંભીરસિંહને બેવાઈ થાય છે. એની દીકરી ડિલાયત કુંવર ઉમેદસિંહ બેરે “પરણાવી છે, પણ આ સંબંધથી એકસંપ થવાને બદલે ઉલટો કસંપ થયેલો જણાય “છે. જલમસિંહ પોતે પોતાના રાજની કુંસી બેરે પરણ્યો છે. તેને તેના પેટને તેનો “વારસ સુરજમલ કરીને કુંવર છે. મા અને દીકરાને તેની સાથે ઘણા દિવસથી અણ- “બતાવ છે. કેટલાક દાહાડા લગી તે તેઓ ઈડરના આશ્રય નીચે જઈને રહ્યાં, અને “ગંભીરસિંહે સુરજમલ અને તેની માને સાથે જીવાઈ મેળવી આપવાના કામમાં બાગ “લોવો હોય એમ જણાય છે, પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નથી. જલમસિંહ આ ત્રિરે “ખાટું લગાણું ને મેં એને બોલાવાને સમન કર્યો તે વેળાએ ખરેખરો ફિસાહ કરવા ન્તો. “હતો. ત્યારથી કુંવર સિદ્ધાર્થવાળાને લાં આપરિયે ગયા છે, અને તેની મા પોણ પાળી ગઈ છે.”

૬૦ સં ૧૮૨૬ માં ગોરાલનો હકાર મરણ પામ્યો, તેને ત્યાંથી કરીને એકની એક પુત્રી હતી, તેને મહારાજ ગંભીરસિંહ બહેરે પરણાવી હતી, તેથી મહારાજે કહ્યું કે, મારા સસરાએ પોતાનું ગામ અને કન્યાદાનમાં આપેલું છે, માટે તે ખાવસા કરીને હું મારૂં યાણું રાખીશ, અને મારી સાસુને અન્નવત્ર વગેરે જે જોઈશે તે આપીશ. હાકારની વિધવાને આ પ્રમાણે ગામની ઉપજમાંથી આપવાનું કબૂલ કર્યું એટલે તે પણ મહારાજના કરાવને મગતી આવી ગઈ. પણ મુંડેડીના જાવમસિંહે કહ્યું કે સ્વર્ગવાસી હકારનો હું હતક છું માટે તેની કિયા હું કરીશ, એમ કહીને જોરાવરીથી મૂઝ મૂઝાવી સપિંડી આદિ વગેરે કિયા તેણે કરી. એ કિયા મહારાજને પોતાને કરવાની મરજી હતી. ગંભીરસિંહને ૩૨ લાગ્યો કે એ બહારવટે નીકળશે, તેથી વળી કોઈ સમયે જોઈ લઈશું. હવણા તો એને રાજ રાખવો. આમ વિચારીને તે ગામ મુંડેડીને તાણે કર્યું. એક વર્ષ પછી જાવમસિંહે પોતાના પાટવી કુવર સૂરજમલને કહ્યું કે, “પ્રથમ ગોતા ગામ ઉમેદસિંહને આપવાનો મારો વિચાર હતો. “તે તમારી માએ તમારા સગા ભાઈ શેરસિંહને અપાવ્યું માટે આ ગોરાળનો “પટો ઉમેદસિંહને આપો.” આ વાત સૂરજમલે કબૂલ કરી નહિ, ભાંડે જાવમસિંહ શુસ્તે થઈ, રીસાવીને જોધપુરમાં મહારાજ આનસિંહ પામે ગયો. ત્યાં છ મહિના સુધી રહ્યો. પણ ત્યાં કોઈ પટો મળ્યો નહિ, અને ગાંઠની ખર્ચ ખાવી પડી, વળી ઉમેદસિંહ તેની સાથે હતો તેથી ખર્ચ વધારે થવા લાગ્યું, એટલે જોધપુરથી ફેરે ગયો. ત્યાં તેને કામ મળ્યું એટલે એક વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યો. પોતે ધાર્યું હતું કે હું રીસાઈને જોધપુર જઈશ, એટલે સૂરજ-

૧ તા. ૨૪ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૨૬ ને રોજ કર્નલ બાલન્ટાઈન વડોદરાના રેસિડેન્ટને નીચે પ્રમાણે લખે છે —

“આ પ્રસંગે મને, ગંભીરસિંહે અને મુંડેડીના કુવર સૂરજમલે અરજ કરી કે, “હકાર જાવમસિંહે કેટલાક દિવસથી મુંડેડી છોડી છે, અને જોધપુરના રાજ માન “સિંહ પાસે જઈ રહ્યાની વાત બહુવામાં આવી છે તે વાત સરકારને કાને “નાખો. ગયે વર્ષે હકાર ઘણો બાત કોટ હતો, અને તેના બીજા કુવરને માટે ત્યાં “ચાકરીમાં રહ્યો. ટુકડામાં કલહ છે એ જ આનુ કાશ્યુ છે, અને હાકારની એવી ઈચ્છા “છે કે તેનો વડો પુત્ર અને વારસ સૂરજમલ છે તેનો હક્ક મૂકી નાંખવો.” કર્નલ બાલન્ટાઈને બલામણુ કરી કે ખાલી પડેલી બનીર ઉપર સૂરજમલને બંદાવ કરવો. પણ રેસિડેન્ટને એમ લાગ્યું કે સૂરજમલને એના બાપની વતી બનીરનું કામકાજ સ્થાપવાને કરાવવો એટલું ખત છે. આ ઉપર બલામણુ સુવર્ગ સરખરે મંજૂર કરી. અને ૧૮૨૭ ના એપ્રિલ મહિનામાં તે કામ અમલમાં આવ્યો, પણ આવતા જૂન મહિનામાં તે રદ કરવામાં આવ્યો.

મલ મને મનાવાને આવશે અને માંડ વચન માન્ય કરશે, પણ તે તો કાંઈ થયું નહિ. સૂરજમલ મુંડેડીમાં રહીને ધણો પટો બોમવતો હતો; માત્ર ત્રણ ગામ જાલમસિંહના કારભારીના હાથમાં હતાં. એક વર્ષ થઈ ગયું, એટલે જાલમસિંહ ઈડર પાછો આવ્યો, અને સૂરજમલને ફદાવી મોકલ્યું કે, “તું ‘ગોરલ ગામ ઉમેદસિંહને આપ, નહિવર હું મુંડેડીના પટો ઈડરના મહારાજને ‘લખી આપીશ.’” આવી ઘણી ધમકી દીધી પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ, ત્યારે તેના બાપે ફાજ કરવા માંડી. જ્યારે સૂરજમલે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે પોતાના બાપને લખી મોકલ્યું કે, “તમે શિરબંધી શા માટે રાખે છે, આ ‘મુંડેડીના પટો તમારે જેને સોંપવો હોય તેને સુખે સોંપો, હું વળી ભાવનગર ‘જે ગમે ત્યાં જઈને રળી ખાઈશ.” કાકારે તેના ઉત્તરમાં તેને લખ્યું કે, “હું ‘જીહું ત્યાં સુધી તમારે હવણાં બે ગામનો બોમવટો કરવો, તે મારા મુવા ‘પછી આવો પટો તમારો છે, પણ હવણાં મુંડેડીમાંથી નીકળો.” સૂરજમલે એ વાત માન્ય કરી નહિ ને રીસાઈને અહમદનગર જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે ત્રણસે બંદુકોવાળા એકઠા કર્યા અને તેના બાપના જીવામતો જે પોતાના લણી હતા તેઓને તેડાવ્યા. તે ૧૮૨૯ ના માર્ચ મહિનામાં મધ્ય રાત્રે નાદરીની પડોશમાં આવી ધડોળ્યા; કેમકે એનો બાપ ત્યાં હતો, અને એકાએક હલસા કરવાને ધરાદે બંદુકોવાળાને સૂચના કરી કે તમારે બંદુકો છોડવી નહિ. તો પણ તેઓ પાસે આવી ધડોળ્યા, એટલે બંદુકોના લડાકા કર્યા. એટલે સૂરજમલ આવ્યાની જાણ થઈ ગઈ. તેના સામા તેના બાપના માણસો ચલા, પણ જાલમસિંહે જાણ્યું જે, “સાચી ફાજનાં ધણાં માણસ છે, માટે ‘આપણે નહાશી જવું તે કીક છે.” આમ વિચારી પોતાની આવડી કંકરાણીને લઈને નહાઠો. પછી દાંતાના એક મામમાં તેને મૂકીને પોતે ડુંગરામાં જતો રહ્યો. સૂરજમલે આવીને નાદરી ગામ લીધું અને ત્યાં પોતાનું યાત્રું બેસાડ્યું, પછી ત્યાંથી મુંડેડી આવીને પોતાનું રહેઠાણ ત્યાં કર્યું.

કુવર ઉમેદસિંહને મરી ગયાને પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં, એટલે તેની ઉઘલેલ કન્યા ગુલાબબાઈ જે સૂરજમલની જ્ઞેન થાય તેને પોતાને બહેરે પરણાવાને મહારાજ ગંધારસિંહે માથું કર્યું. પણ મુંડેડીના કાકાર તથા તેની સહોદ કંકરાણીને તે વાત ગમી નહિ, કેમકે, મહારાજની આ વેળાએ વૃદ્ધાવસ્થા થઈ હતી; તથાપિ પોતાના બાપની સામે મહારાજ જે સૂરજમલને આશ્રય આપે તો તેણે તે પ્રમાણે કરવાને હા કહી. જ્યારે જાલમસિંહ ડુંગરામાં ગયો, ત્યારે તેણે જાણ્યું કે સૂરજમલ પોતાની જ્ઞેનને મહારાજ સાથે પરણાવી દેશે, તે માટે તેણે તે બાઈની માને છાનું લખ્યું જે એ પુત્રીને અહિ

મૂપત પટે ગંભીર, અમંગ હિન્દુવાળ રજાગર;
મુની સવે રનીવાસ, હરણી સઠિયાં કહે હરહર;

તંમાસનું વર્ષ થઈ પડ્યું હતું. તે વર્ષમાં તા. ૧૦ મી ડિસેમ્બરને રોજ મુંબઈ સરકાર દેઈ આફ ડિરેક્ટરને નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“પાલણપુરનો પોલિટિકલ યુપરિન્ટેન્ડેન્ટ રિપોર્ટ કરે છે તેમાં લખે છે કે, “ચોમાસાના પાકનો હેઠાંક નાશ થઈ ગયો છે, તેથી કરીને ૧૮૧૨-૧૩(અમનોતરો)-ના વર્ષ પછી વધારે ચડી ગયેલો ભાવ કદિ જોવામાં આવ્યો ન હતો, તેટલો અનાજ વગેરેનો ભાવ ચડી ગયો છે. હાલુની આયાત થવાને મુગમ પડે, અને ગરીબ લોકોને “થુ ડુઝ બેમ બને તેમ જોડ પડે, એટલા માટે, લેફ્ટનેન્ટ પ્રિસક્રની સૂચના “ઉપરથી પાલણપુરના દિવાને આવતા અનાજના માત્ર ઉપરની જકાત બિલકુલ રદાડી “નાંખી છે, અને સારા ભાગ્યે કરીને આ પરમણુનો ધણો ખરો ભાગ રજીના કામને “લાયકનો છે, તેથી ક્વા જોદવા વગેરે બાબતોમાં ખેડુતોને બધા પ્રકાર-“ના આશ્રય આપવાનો બહોખસ્ત કર્યો છે, તેથી કરીને હાલમાં ચાલતી મેંધવારી “કેટલેક દરજ્જે જોખી થશે, તો પણ એક ધાસની રહે છે કે કાળી અને ખીળ કિસા “દેખાર લોકો આખા જૂનરાતમાં વસે છે તે હાલુનો પાક કચળી જવાથી કામમાં “ગ્રુથાયા વિનાના રહેવાથી નવરા પડશે, અને હવણાના અનાજના આકરા ભાવને “લીધે નિરાશ થઈ જવાથી ટાળિયો ખંધારને ફેયતની શાન્તિને ભંગ કરવાની ધાસતી “ખતાવશે, તેને માટે બનતી સાવધાની રાખવાના ઉપાય કામે લગાડવામાં આવ્યા છે.

“તા ૧૬ મી આગસ્ટના રોજના મિ. જુઈલોખીના લખવા પ્રમાણે ધણુ કરીને “આખા કાઠિયાવાડમાં તે દિવસ સુધી વર્ષાદ વરસ્યો ન હતો અને પાક બધી રીકે “એટલો પડવાની આશા પણ ન હતી. એનો પરિણામ એવો થયો કે અનાજ તથા “ધાસની ધણી જ તાલુ પડી, અને ક્રિટિકલ તથા ગાયકવાડની ખંડણીમાં છૂટ મૂકવાની “જરૂર પડશે એમ થયું. અનાજનું મૂલ ત્રણ ગણું વધી ગયું અને તે દિવસ લગણ “પણ વધ્યા કર્યું; ધાસની તંગી મુખ્યત્વે કરીને પડવા લાગી, અને ધણાં દોર નિવ “નિવ મરવા લાગ્યાં. મિ. જુઈલોખી વિશેષ લખે છે તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ખંડણી “બરનારાએલ્મે રીતસર અર્ધી સકમ બરી છે તે પાછી આપવી પડશે.

“બુજની વાયવ્ય અને નૈર્જલ કાલુના પરગણાંમાં ધણા મઠા સમાચાર જાણીને “રેસિડેન્ટે ત્યાં જાતે જઈને તપાસ કરી ખાતરી કરી લીધી, તેથી તે સમાચાર વધારીને “જહેર કરેલા જણાયા નહિ. ધણુ ઠેકાણે આ વર્ષમાં વર્ષાદ થયો નથી, અને ગયા વર્ષની “તંગારાને લીધે ધાસમાં ઉક ખૂટ પડી ગઈ તેથી ધણાં દોર બૂખે મરી ગયાં. આ “પ્રાંતમાં કેટલેક પ્રસંગે તાલુ પડેલી ત્યારે લોકો જૂનરાત, કાઠિયાવાડ અને સિન્ધમાં “કુટુંબ તથા દોર લઈ ગયેલા, પણ આ વર્ષ એ સાધન અટકી પડ્યું છે; હરજારે “શહેરની પાસે વધાવ જાડુ જોદવાને મજુરોને રોજ એક રોર અનાજ આપીને તેમનું “કુખ જોણુ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તેમાં તેના કારભારિયે પા રોર ચોતાને દિસાને “તે ઉપરાંત આપવાનો કારણ કર્યો છે.

તકે વંશ તારવા, સઘા ગ્રહપત્તાં ચઢાવાં;
સાથ કરા સામરો, કિરત નવ લંઢ કહાવા;
ઈમ ઘાર વાત મનમેં અહગ, પરમ જ્યોત પિછાનિયા;
પતિ તળી અથે છેટી પઢે, મુજ રાજધર્મ કેહો રાણિયાં.

૨

નેહ નાવ નારિયાં, કેક મન હરણ કરેયે;
નેહ નાવ નારિયાં, ધંસ ચિત્ત ઝમંગ ધરેયે;
નેહ નાવ નારિયાં, બડી ઠકરાત વજાયે;
નેહ નાવ નારિયાં, મીંત મરદંગ મર્ચાયે;
તન ભવાન તળી ઇમ કહે ત્રિયા, સુકુલ વાટ ક્રિય સારિયાં;
નાયરે સાથ ઘલવે નહિ, નેહ નાવકિ નારિયા.

૩

અળ સમયે પટલા, મરમછદ વચન ડચારે;
સતિયાં કર સંકલ્પ, અમિત્તાન હિ ઝર ધારે;
પ્રથમ દૌલત કુવરી, મજે ચંડી મડિયાળી;
ઝડુ કુંવરી ચઢુઆળી, જાગતમાતાસી જાળી;
સત્ અધિક સતી સિસોદળી, કુંવરી અધિક ચઢતી કલા;
સતી સંગ કરત મહોરાજરો, વધ્યો મુજસ ચઢુવે બલા.

૪

કુંવરી લાલ આહડી, સતિ સુતા જનક સરીપિ;
વણત કુંવરીં ચાવડી, પ્રકટ સુરાસરી પરીલી;
ચંદ કુંવરીં ચઢુવાળી, અલાં જ્યમ મયા અનોપમ;
પાર્યતી જ્યમ પ્રકટ, કુંવરીં વદના સતરે કમ;

“આ રિપાર્ટ કર્યા પછી થોડો વર્ષોદ થયો હતો, પણ આ પ્રમાણે આશા થયેલી નહીં રહી હતી, અને ધણું તો પડ્યું આખા દેશ ઉપર પખરાઈ જઈને દરેક ભતના અનાજનો નાશ કરી તેથી ગોરાબો દેખાવ લઈને વધારે અપાનક થઈ પડ્યો. આવા આશી લોકો નિરાશ થઈ જયા છે તેથી પાઠોતર વાળણી કરવાને તેઓને સમ નહીં રાકાય એમ નથી, અને એમ લાગે છે કે, દરબાર પોતાની સદાની ઉપજના આયા બાગ કરતા વધારે ઉધરાની રાકશે નહિ.”

૨ જેનું હિન્દુઓમાં તેજ અભાગ થયેલું નહિ એવો અંબીર રાજ પડ્યો, એ વાતની અંતઃપુરમાં ભણુ થઈ એટલે સતિયો હરખીને શિવ શિવ કહેવા લાગી, ‘મારા ધણીનો, ‘મારી માને અને મારા બાપનો વંશ તારવાને હું મારા પતિનો સંગાથ કરીશ કે નવ “અંતમાં કીર્તિ થાય” એવો મનમાં અડખ નિશ્ચય કરીને તેઓએ પરમ જ્યોતિને જોવાનું ક્યું કે મારે મારા પતિનું છેલ્લું પડે તો પછી મારો રાણીનો રાજધર્મ રોડે

पासवान उमय नाथी, वनां, खुशी उमंग चित्त पालमली;
 गढ़पति लार गंभीर रे, मेहेला बलण वज्र हलमली. ५
 उमेदां उमंगी, दुई सन करण हजूरण;
 जमुबाई धावहिनी, जरे तन उटी जालण;
 सु मुरती सन जान, आप सत काल उमंगे;
 जेठी, दोली जोड, लार पति वेळण लगे;
 अणवार तीय कथ ओचरे, कलजुग लता न कामरी;
 सतिपुरे जाय वसना सही, सेवा करणां सामरी. ६
 मरदानासे मांड, तवेकून अडग तणी तक;
 पिछे सदन निज पट्टीचीं, करे स्नान गंगोदक;
 अधिप पोशाकां अंग, जरी गरकश जाणे जण,
 तनभूषण मोतियां, पहीरी मज माती आपोषण,
 घरणाव करे तणही वखत, धर्म सुभारण उर धरी;
 भवानरानद साधे मली, सती बलण वज्र संचरी. ७
 नेऊवानु नत धर्य, संवत बघते एक सत्तर;
 ब्रह्मा अडत, वण ब्रह्मा, मया सम गत भासकर;
 आयण दिन पख श्याम, सोम अगियारस आणो;
 पतंग चढते घडी पंदर, प्रान गंभीर प्रयाणो,
 सो रात दिवस रनिवासरह, सतिया करत चलामणो;
 निशि होत असो नृप रानरो, हयो प्रभात हलामणो. ८
 गाज नाद घणकार, तांत झणकारत वामा,
 नहक नहक नवाळ, डहक करताल दसामा;
 अमगल भंगल असो, तसो तण मदी ब्रतायो;
 जण धनितारो जूय, सपुह जातरा सिधायो;
 सो गंभीरनृप सतिया सहित, हा हसत मुखहेंदली,
 ले चलयो अस्त पामण कजे, मयंक उडगण मदली. ९

८ संवत १७६० भा वरसादना दहाडाभा, पख वषोद विनाने आवख पदि ११ ने
 सोमवारने दिवसे पंदर धरी दिवस अडतां अंबीरसिंहने भाख गयो ते दिवस ने आपो
 रात्रि तेन राण जात पुरभा रज्जु, केमई तेनी पछवाडे सतियो वैधारी करी राडे, पणी
 रात्रि पीत्या पणी अभातभां रात्रनुं सिधावडं यथु

९ पणभाई गण्दनी जर्जना यई, तांतवाणा बाहिनेना अखभरा यया, नभाणु

હા હસ્તી હિંદતી, આળદ કરતી ડકસતી,
પગ પગ જણ પાવતી, કર્મ અશ્રમેષ કરતી,
દાણ પુણ્ય દેવતી, નેહ સોદતી પુરુષર,
ધ્યાન સ્વામિ ધારતી, પિંડ માનતી તૃણાપરિ,
કુળ વિરદ એહિ સતિયા કહુ, પણ મે એહેડી પારણી,
દિવાં નામ અવલા અવર, આ સવલા શૂરા સારણી. ૧૦

અત થાન ઉપરા, આય સતિયાં અણબારે,
પતંગ કરી પ્રણામ, આદિ કય એહ ઉચારે,
હે દિનકર ! હે દેવ ! સદતુમ સતી સહાર્દ,
શુદ્ધ હૈંદર સામરો, સામતણ મોન સદાર્દ,
કરજોડ અરજ વદન કરે, ડર પર ધ્યાન અનુપરા,
મરડાય શક્તિ હાલી મસત, અરદરયી રહી ઉપરાં ૧૧
મૂપત ધન્ય માટિયાં, પૃથવિ જણ વાસ પ્રમાણ,
સિસોદા ધન્ય સાત્ત, સાપ્ત ધન્ય હે ચહવાણા,
ધન્ય સાલ્લ ચાવડા, ડમર સૌભાગ્ય વડાલે,
ધળી સાય ધુવ ધહે, પાવક તન સતી પ્રજાલે,
કે સાલ સાપ ધેન્ય ધેન્ય કબીન્દ્ર, પતિધેન્ય નૃપતો પરણિયા,
સામરો નાવ મવ સિંધુસેં, તારણ શોકા સરણિયાં ૧૨

તરૂંક તરૂંક વાળવા લાગ્યુ, કરતાવ ડહક ડહક જાગવા લાગી, અમાર્ગનિક સમને જેમ
માર્ગનિક થાય તેમ તે સમયે નર્તાયું બધે જિનેાનુ ટાણુ લઈને રાત્રી બનાવે સિધા યે
તે બીજી રાત્રી સતિયા સહિત હાથીના મુખ આગળ હાથલિપિયા આને તેમ અથવા
અસ્ત પામવાને શ્રદ્ધ તારાની મહાળી લઈને આને તેમ આસ્થે

૧૦ તે હસતી હસતી, આળદ કરતી, અને ડહકા ધરતી, પગને પગને જરા પામતી
અને અકેકા અશ્રમેષ યજ્ઞનુ કમ કરતી, પુણ્યદાન કરતી, નગરવાસિયો સાથેને સ્નેહ
તેડતી, ધણીનુ ધ્યાન ધરતી, પોતાના શરીરને તણખા સમજા માનતી આલિયો. તે
સતિયોનુ વિરદ તે હું શું કહું ? પણ મેં તેા એવી પરીક્ષા કરી કે, બીજી જિયોનું નામ
તેા અળખા પણ આ તેા સળખા શરણીયોના સરખી છે

૧૧ સ્મરાનમા સતિયો આવી ખોલી એગ્લે સૂર્યને નમસ્કાર કરીને પ્રથમ તેા
એમ કહ્યુ કે, 'હે દિનકર ! હે દેવ !' તમે સતિયોના સહાય ખરા હો, અમારા ધણી
આવતા અવતારમા ઈડરને આ ધણી હજી, અને તેની ધરતીમા અમે સદા હજી,'
આ રીતે હાથ જોડી, પગે પડીને અરજ કરી, અને મનમા સાદુ ધ્યાન ધરીને તે સંજિવેા
મરડાઈને લતમ ધઈ આલિયો અને ડસા વિના ચિતા ઉપર જઈને પડિયો.

૧૨ સાની રાત્રીને ધન્ય છે, જેને જરા થુશ્વી લપર વશી રહ્યો, સિસોદિયા

મંદ વંશ મરજાદ, મંદ આનંદ અતિય મન;
મંદ રસન હરિમંત્ર, મંદ વૈરાગ સાધુજન;
મંદ કંપ કાયરો, મંદ ક્ષત્રિય પુરુષાતન;
કમઘમંદ ચરકીર્તિ, કીર્તી કર મંદ મુગ્ધસ કર્મ;
વહ મંદો ધર્મ સંસાર વિચ, સામ સાય તન હંદિયાં;
પતની ગંભીર ચિતાપરે, ઇ પગ મંદે મંદિયાં. ૧૩*

રાખાને ધન્ય છે, ચૌહાણની રાખાને ધન્ય છે, ચાવડાની રાખાને ધન્ય છે કે જેઓને આગળ અને સૌભાગ્ય મોટાં છે, સ્વામીની સાથે અચળ ધોડે સતિયો. પોતાનાં સરીર પ્રભળે છે; તેમની દરેક રાખાને ક્ષીર્દ્ર ધન્ય કહે છે, જે રાખને તે પશુ તે રાખને પેશુ ધન્ય છે. પોતાના ધણીને બવસાગરમાં તારનારી તે નૌકા ૩૫ છે.

૧૩ વંશની મરજાદા માંડી, મનમાં અતિરાય આનંદ માંજ્યો, છલે હરિમંત્ર માંજ્યો, સાધુ જનના મનમાં વૈરાગ્ય માંજ્યો, કાયરને કંપ થવા માંજ્યો, ક્ષત્રિયોને મનમાં યુર ચડવા માંજ્યો, રહેણી અચળ કીર્તિ માંડી, કીર્તિ કરે એવાં મુજસનાં કર્મ માંડ્યાં, જગત્માં મોટાં ધર્મ માંડીને સ્વામીની સાથે સરીર છેડ્યાં, ગંભીરસિંહની ચિતા ઉપર તેની જિયોએ પગ માંજ્યો, તે સાથે એટલા વાનાં મંડાયાં.

* કોઈ આફ ડિરેક્ટરોને મુબઈ સરકારે તા. ૮ મી એપ્રિલ ૧૮૭૩ ને રોજે હુકમ પાસે મોકલ્યો તેમાંથી રાજ ગંભીરસિંહના મરજુસમયની નીચી લખેલી હકિકત અંગે દાખલ કરિયે છિયે —

“ઈરના રાજ ગંભીરસિંહનું મરણ તા. ૧૨ આગસ્ટને રોજ થયું તે પ્રસંગે “ગૂજરાતના પેશ્વિદિક્ષ કમિશનરે પોતાના પેહેલા આસિસ્ટન્ટ મિ એરસ્કિનને “ઈર મોકલ્યા હતા. તે એવા વિચારથી કે તે સમયે ક્રિસ્ટ થય તો અટકાવવામાં આવે તથા માછ રાજના કુંવરને યાદી ઉપર બેસારીને તેનું રાજ્ય જરી રાખવાને. “અંગરેજ સરકારને વિચાર છે તે કેટલાક કાકોરોને જેમાંથી આપવામાં આવે રાજના “અસિદાહની વેળાએ જે ખેડકાર અને કસ્ટોજનલ બનાવ બન્યા તે વિષેના રિપોર્ટ “અમે દિલ્લીની સાથે આમરેબલ કોર્ટને કરિયે છિયે

“રાજ બેબાનપણમાં કેટલાક દિવસ પરી રહ્યો, પછી મરણ પામ્યો તે વાત “અસિદાહ દીધા પછી કેટલીક વાર સુધી યુવાન રાજની માના જાણવામાં આવવા “દીધી ન હતી; પણ બીજી સાત રાણીઓ રાજની સાથે બળી મરવાને તૈયાર થઈ, “અને તે પ્રમાણે તા. ૧૩ આગસ્ટની સવારમાં તે ઘેલી ચણેલી જિયો, બીજી જે “રાજનાથી બીજી નાતની રાખી હતી તે, એક હંજુરિયો ચાકર અને ચાર ધરની દાસિયો “એટલા જણ આખા ઈરની વસ્તીની આંખ આગળ અને દિવાન ઇલાહી કામદારોની “સમક્ષ ચિતામાં બળી મૂવાં આવા કમકમાટ ઉપજાવે એવા કામમાં સર્વે કામદારોને “આશ્રય હતો. રાજના કુટુંબના કોઈ પણ માણસે એક નહિ બળવા દેવાને ક્યો “પ્રયાન કર્યો નહિ અથવા ઈરમાં જેની કંઈ પણ સત્તા ચાલતી હોય એવાએ એ લોકોને “એવા નારાકાર કામમાંથી પાછાં વાપ્યાં નહિ. મિ. એરસ્કિન લખે છે કે, એક રાણીને

પ્રકરણ ૧૫.

મહીકાંકાનું થાળે પડ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં રાજા ગંબીરસિંહે રૂપાલના ઠાકોર કૃત્તેહસિંહનું ગામ કીડી માર્યું, તે ઉપરથી કૃત્તેહસિંહે મેજર માઈલ્સના આગળ ફરિયાદ કરી. એ મેજર પાલણપુર^૧ ખાતાનો અંગરેજ સરકારનો એજન્ટ હતો, તથા તે વેળાએ થોડી મુદતને માટે મહીકાંકા ઉપર દેખરેખ રાખવાને તેને ફરમાવો હતો. મહારાજે ગામ લૂંટ્યું તે માટે કૃત્તેહસિંહના લાભમાં તેણે નુકસાન ભરી આપવાનું હુકમનામું કરી આપ્યું. હુકમનામાનો આંકડો ધણો મોટો હતો, તેથી, ઈડરમાં ફેલેવત ચાલી કે, “કીડીનો કુંજર થયો.” એ હુકમનામાના રૂપિયા મહારાજે આપ્યા ન હતા ને એ તો મરણ પામ્યો. એટલે રૂપાલના ઠાકોરે બહારવટે નીકળવાનો વિચાર કર્યો, અથવા બને તો ઈડરનું કાઈ સારું બાન પકડવાને ધાર્યું, કે જેથી કરીને તેની છોડામણનું વળતર તેને મળે. આવે પ્રસંગે ઈડરના કારભારી ખેમચંદનો ભાઈ અખેચંદ, જે બપોરી હતો તે અરીજી તથા કાપડ વગેરે માલ લઈને અતાપ-ગઢથી ઈડર જવા નીકળ્યો હતો; તેની સાથે રૂબાં બંદુકદાર હતા; તે રૂપાળમાં રાતવાસો રહ્યો. સાંના ઠાકોરે તેને મીઠાણાની આપીને તેની સારી મહેમાનગિરિ કરી. તેના બંદુકદારોને બેઠેલા જમાડીને માલ સાથે

‘ગર્ભ હતો અને તેને ફટલાક મહિના ચલા હતા, અને ખીજ હતી તેને રાજાનો સંગ પણ થયો ન હતો તેણે બળી મરવાની પોતાની નામરજી બજાવી હતી એક જે વર્ષે મોટી હતી અને પદવીમાં ખીજ હતી તે સાઠ વર્ષની હતી, અને સર્વના કરતા જે જવાન હતી, અને જેને પરણ્યાને માત્ર એભણીસ મહીના થયા હતા તે છે વીસ વર્ષની હતી. લોકોના મનમાં ધર્મ-નો વહેમ પણ છતાં આવા ધાતકી કામમાં જે આવેવાન હતા તેઓ પ્રતિ કમકમાટ અને ધિ-કારને સામાન્ય બાવ બતાવવામાં આવ્યા હતા, અને સર્વેના સમજાવામાં એમ આવ્યું હતું કે, જો થોડા જવાબ કામે લગાડવામાં આવ્યા હોત તો ત્રણ જીવ કરતાં વધારેના ભેગ થયો હોત નહિ. એક નજરે જોનારે કહ્યું કે, જ્યારે ચિંતા સળગી ત્યારે મોટી રાહિયે “કારભારિયોને કહ્યું કે, મેં તો સતી થવાનો નિશ્ચય જ કર્યો હતો અને ગમે એટલું “મને સમજાવવામાં આવત તો પણ મારો વિચાર હું ફેરવનાર હતી જ નહિ, તથાપિ ‘કોઈના બહુથી વારવામાં કે દયા બતાવવામાં આવી નથી એ આશ્ચર્યકારક વાત છે “છેવટ તેણિયે કહ્યું કે, તમારા રાજાના આજ્ઞા કટુબનો નાશ કરાવીને જે લૂટ મેળવવાની “આશા રાખો છો તે તમે જઈને ભોળાઓ કારભારિયા પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ જોને “કુંજર છે તે રાણીને ઉતારવાને લવચાયા છે, કેમકે રાજાના એકતા એક કુંજરની તે “મા છે, તેના જો નાશ કરાવવામાં આવે તો તેમના વિચાર ઉપર વહેમ રાખવામાં આવે.”

૧ આ વેળાએ મેજર માઈલ્સ નહિ, પણ લેફ્ટનન્ટ ગ્રેસ્ટ પાલણપુરનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતો એમ જણાય છે

વિદાય કર્યા, અને રોડને એકલા રાખીને કહ્યું કે, “અમે તમને ઠેક
 “ઈડર સુધી પહોંચાડવા આવીશું.” જમી પરવાર્યા પછી રોડને લઈને ઠાકોર
 દશ અશ્વાર સહિત તેને પહોંચાડવા નીકળ્યો. પણ, પોતે ધારેલા કામને
 યોગ્ય એવી જગ્યાએ આવી પહોંચ્યો, એટલે પોતાના પરોણાને કદી બનાવી
 દીધો, અને તેને ઝાડીમાં લઈ ગયો. વાણિયાએ તેને કહ્યું: “મને છોડો.
 “તો હું તમે માગો તેટલા રૂપિયા આપું.” પણ કુત્તેહસિંહે કહ્યું કે, “મારે
 “તમારા રૂપિયા લેવા નથી, પણ તમારો બાઈ ઈડરનું કારભાર કરે છે તે
 “અમારા હુકમનામાના રૂપિયા અપાવે, અથવા તે રૂપિયા વળી રહે ત્યાં
 “સુધી અમારી પાસેથી દરબારના હક્કના રૂપિયા લે નહિ, એવો બંદોબસ્ત
 “કરાવી આપે એવો કાગળ લખો.” વાણિયાએ તે પ્રમાણે કાગળ લખી
 “મોકલ્યો. તેના ઉત્તરમાં બેમચંદે લખ્યું જે, “ઈડર ઉપર અંગરેજ સરકાર-
 “ની જમતી છે માટે એ વાત મારા હાથમાં નથી.” આ ઉપરથી રૂપાલન.

૧ મુબઈ સરકાર, પોતાના તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૪ ના કોર્ટ ઓફ
 “ડિરેક્ટરો ઉપરના હિસ્તાબમા લખે છે કે, “ગંબીરસિંહના મરણ પછી રાજ્યની સત્તા
 “છાત્રરામ ક્રીને એક હવેલા માણસ દબાવી પડ્યો હતો તે પેલા માણસ રાજના
 “વડા કુવર ઉમેદસિંહના હાથ નીચે રહ્યો હતો અને તે કુવરની ધણી મીઠ્ઠા સંટાળી
 “લેવામા પાર પડ્યો હતો ત્યાર પછી લાલચ સાહેબના મરણ ઉપર ગંબીરસિંહે તેને
 “પોતાનો દિવાન ઠરાવ્યો, અને તે કેટલીક વેળા સુધી તેને નામનો જ મુખ્ય કારભારી
 “હતો. તો પણ ગંબીરસિંહ પગપાડેથી પોતાનું કામ પોતે ચલાવી લેતો હતો. તેણે
 “પોતાના મરણની અગાઉ કેટલીક વાર સુધી એના ઉપરથી પોતાનો વિશ્વાસ ઠકાવી
 “લીધો હતો, અને જો કે રાજના મરણ સુધી દિવાનનો અધિકાર નામનો જ તે રાખી
 “રહ્યો હતો, તો પણ રાજ્યના કારભારમાં રાજ્યને તેને સામેવ કર્યો ન હતો.
 “અને તેની સલાહ પણ લેવામાં આવતી ન હતી. રાણીના બાઈ પિતાજીના સાધનથી
 “રાણીની કૃપા સંપાદન કરી લેવાના તેને સાધન મળ્યા, અને મુડેડીનો ઠાકોર જાલમસિંહ
 “જે એના નહારા કામોમાં સામેવ હતો તેના બાઈ મળવાથી બધું કામ ચલાવવા
 “લાગ્યો, અને અમે અમારો તા. ૮ મી ઓક્ટોબર ૧૮૩૩ નો રીપોર્ટ સતિયોના
 “પ્રસંગનો કર્યો છે ત્યારથી હૂંટવાની રીત તેણે ચાલુ કરી છે મુખ્યમાણીના ઘાતકી
 “લોખંડો તે મુખ્ય કર્તાદર્તા હતો, અને તે સમયે તેણે દયા વિનાની ચાલ ચલાવી
 “તથા ઘણે પ્રસંગે રૈયતના ઉપર ભુલમ કર્યા તેથી આખા ઈડરવાડામા તે સર્વના
 “મનમા ધિક્કારભરેલો ચર્ચ પડ્યો. * * * આવા કારભારને લીધે રેખીનું જી ક, બાજ-
 “કુવરની મિલ્કતની પ્રિટિસ સરકાર રદ્દ છે. તે મિલ્કતમાં અતિરાય મુકરાન થાય
 “અને દરબારની ઉપજ એટલી બધી હૂંટાય કે ગાયકવાડ સરકાર સાથેના કરાવ
 “પાળવાને જો કે અશક્ય ના ચર્ચ પડે તો પણ આપણને મહું સુરક્ષે ચર્ચ પડે, એટલા
 “મટિ, બાજ રાજની ન્હાની ઉમરમાં તેના રાજ્યનો કારભાર ચલાવનારા કરાવવાને

ઠાકારે અખેચંદને ઘણું દુઃખ દેવા માંડ્યું. તેને લાંબણો કરાવી, માર માર્યો અને તેના કાનમાં દારૂ ભરીને સળગાવ્યો, ત્યારે વાણિયાએ કહ્યું કે, “જે રૂપિયાની તમારે તકરાર છે તેથી જમણા રૂપિયા હું મારી માંડના આપું.” પણ ફતેહસિંહ કહે કે, “એમ તો થાય નહિ, તમારા રૂપિયા મને પચવા દો નહિ.” ઉપરે ખેમચંદે મુંડેટીના સૂરજમલને બોલાવ્યો અને તેને ઘણા રૂપિયા આપવા કરીને ખત લખી આપ્યું કે, “મારા ભાઈનો છૂટકારો થયેથી તે આપવા.” સૂરજમલ કુવાવે રહેતો હતો, લાંબી રૂપાલના ઠાકરને શોધ કરવાને નીકળ્યો. ગામ વાવડીના બીલોને રૂપાલ સાથે વેર હતું, કેમકે ફતેહસિંહની જાતના રેહવરોએ ઘણા બીલોનાં ખુન કર્યાં હતાં. ફતેહસિંહની ભાજ રહ્યાવા સારૂ સૂરજમલે આ બીલોને લાલચ દઈને કામે લગાડ્યા. બીલોએ ભટકનારા જૂદા જૂદા માણસોને વેધ લઈને ફતેહસિંહનું રહેઠાણ શોધી રહ્યાં. સૂરજમલને આ બાતથી મળી, એટલે તેણે છુપા શિરબંધી રાખવા માંડ્યા. અહંમદનગર અને મોડાસામાં તેણે બે બે રાખ્યા, અને બીજા બે ટીટોઈમાં રાખ્યા. સૂરજમલ પોતે કુવાવે રહેતો હતો, તેને તેના જિજ્ઞાસુ વજેરે આવી મળ્યા, એટલે બંદુકદાર શિરબંધી લઈને પેલા બીલોને આગેવાન કરીને ચાલ્યો. તે પેલી ઝાડી નજદીક ગયો, એટલે અખેચંદને ખાલજી રસોઈયો એક ટેકરા ઉપર ચઢીને આસપાસ બેતો હતો તેના ઉપર બંદુક છોડી; તેને પગે ગોળી વાળી તથા ઠાકાર ફતેહસિંહનો એક બીલ હતો તેને ગોળી વાગવાથી તે મરણ પામ્યો. તેની ખબર થવાથી જાળામાં એક ખાડો હતો તેમાં અખેચંદને બેસારીને ઠાકાર જમૈયો તાકિને વાણિયા ઉપર ચઢી બેઠો, અને કહ્યું કે, “કાંઈ બોલીશ તો હું તને તરત મારી નાંખીશ.” તેમજ બીજા ખાડામાં પેલા ખાલજીને લઈને કુંવર ગોકળજી રહ્યો, તેથી તેઓ ઘોંઘાટ કરી શક્યા નહિ, અને સૂરજમલના ઘોડા આસપાસ ફર્યા અને કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ, એટલે પાછા ફર્યા અને રૂપાલ આવીને પડાવ કર્યો. લાં તેઓ ત્રણ દિવસ રહ્યા. પછી ગામ ચાંદણિયે જઈને પંદર દિવસ રહ્યા. આ ઠંકાણેથી ખેમચંદને રહ્યાં કે અમારે શિરબંધીના પગાર આપવા છે મારે અમને રૂપિયા આપો. પણ વાણિયાએ અચાઉથી રૂપિયા આપવાને ના કહી અને રહ્યાં કે “તમે અમારું કામ સુધારવાને બદલે ઉલટું જમાડ્યું છે.” શિરબંધીયોએ ચડેલા પગાર માગવા

“પેલિલિક્ત કમિશનરે ભલામણ કરી તે પ્રમાણે નીચે લખેલા રાખસોને કરાવવામાં આવ્યા છે:—રાંછી, કુકણિયાના હરજનસિંહ (પ્રધાન), હમીરસિંહ (સૂરના), માજી રાજનો પિતૃઈ અને મુંડેટીના ભલમસિંહનો કારભારી શીરજી શેઠિયા.”

માંથી. અને સૂરજમલને કાંઈ રૂપિયા મળ્યા નહિ એટલે રૂપાલ પાછા જઈને તેણે તે લૂંટીને ઢોર વાળ્યાં તથા બાન આપ્યાં. ઢોર શિરબંધીના પગારને પેટ ખંડી આપ્યાં અને બાનનો દંડ આપ્યો તે પણ તેઓને આપતાં પૂરો પગાર આપી શકાયો નહિ, માટે સૂરજમલ તેઓને લઈને રૂપાલના બોખાર ગામ ઉપર ગયો ને તે લૂંટ્યું. આ બનાવ બનતાં ખેલ્લા રૂપાલના ઠાકોરે વેપારીની અશીષ્ટની પોઠ લૂંટીને બોખારના એક બ્રાહ્મણના ધરમાં ભર્યું હતું તે વાત સૂરજમલના જાણવામાં આવી એટલે તેણે બ્રાહ્મણ પાસે તે માગ્યું. બ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રીએ તરત જ ત્રાગું કરવા માંડ્યું. તેઓએ પોતાને હાથે ધાપલ થઈને, જેઓ તેમના ધરમાં પેસવા આવ્યા તેમને સોહી છાંટવા માંડ્યું એટલે રજપૂતો પાછા હઠ્યા, અને તે ગામનાં ઢોર અને બીજી માલમતા લઈને આગળની પેઠે જ શિરબંધિયોને વહેંચી આપી. ઈસરના કારભારિયે મુંડેદીના કઠારના માગવા પ્રમાણે અપાયું નહિ, એટલે તે જિલ્લાનાં બે ત્રણ ગામ લૂંટ્યાં ત્યાર પછી તે ફારકીની ઝાડીનું જંગલ મુંડેદીની પાસે છે ત્યાં જઈને રહ્યો, અને ત્યાં રહીને ઈસરનાં ગામો ઉપર ચીઢી લખીને સીધું, ઘાસ, અદીણ, તંબાકું, અને શેલડી વગેરે મંગાવવા લાગ્યો. ગામવાળા ખુલ્લાડે નહિ તો તે ગામ મારે; આવું છતાં પણ શિરબંધિયોનો પગાર આપી શકાયો નહિ, તેથી ફારકીમાં પગાર વારને તેઓએ સૂરજમલને બે ત્રણ દિવસ સુધી ધાન ખાવા દીધું નહિ, અને ઘણી ધમકી દીધી, ત્યારે તેઓને ધીરજ આપીને ત્યાંથી વડાજની સીમમાં એક તળાવ પાસે પડાવ કર્યો અને આસપાસનાં ગામોમાંથી જોરાવારથે બોરાક ઉધરાવી લેવા મંજો.

ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં અહમદનગરનો રાજા કરણસિંહ દેવ ગયો, ત્યારે મિ. એરસ્કિન, અંગરેજ સરકારનો એજન્ટ, ત્યાંથી થોડા માર્ગલની વેગળા-પ્રથે વખતાપુરમાં હતો. ત્યાં તેણે સમાચાર સાંભળ્યા, એટલે તે સતિયો થતી અટકાવાને અહમદનગર ગયો. ત્રણ દિવસ સુધી મડદું પડ્યું રહ્યું અને તેના પેટમાં ચીરીને મસાલો ભર્યો તેથી મડદું જગડ્યું નહિ. પછી ત્રીજે દિવસે સીએ મળાને કેટલાક રજપૂતોને મિ. એરસ્કિન પાસે મોકલ્યા. તેઓએ જઈને અરજ કરી જે, “સાહેબ ! અમે સતિયોને બાળતકારથી બાળતા “નથી, તેઓ પોતાની મેળે બળે છે, અને એવો અમારો વંશપરંપરાનો “ચાલ છે.” મિ. એરસ્કિને તે માણસોને કબજામાં રાખ્યા, અને કશો ઉત્તર હેવરાવ્યો નહિ. એટલે ગામના રજપૂતો હતા, તેઓએ આસપાસના બીસોને એકઠા કર્યા સૂરજમલને તેડાવ્યો અને નિશ્ચય કર્યો કે સતિયોને

છાનીમાની બળવા દર્શ્યું, તેમ છતાં બાણ થયે અંગરેજ સરકારનો એજન્ટ અટકાવ કરશે તો સામા લડીશું. સૂરજમલ વેળાસર આવી પહોંચ્યો નહિ. બીલ લોકોએ શહરની બાજુએ અંગરેજ સરકારના એજન્ટના મુકામથી વેગળે છાનીમાની ચિતા ખડકી ને તેમાં કપાસ, ઘી, નાળિયેરની કાચલી ઇલાદિ દાણ પદાર્થો ભર્યા. મિ. એરસ્કિને શહરને સર્વ દરવાજે ચોકીદાર રાખ્યા હતા, તેથી રાત્રિની વેળાએ કિલ્લો કાઢીને તેમાંથી અર્ધી રાત્રે હથિયાર સજીને સતિયોને લઈને ચાલ્યા. તે વેળાએ ત્રણ રાષ્ટ્રિયોને સત અડધું હતું; તેમાં શિરોર્ધના કેવરા ઠાકોરની પુત્રી, વરસોડાની આવડીજી અને રણાસરના રેહેવરની પુત્રી હતી. રજપૂતો અને બીજાને મિ. એરસ્કિનના મુકામ આડા રાખ્યા હતા, પણ ન્યારે સતિયો બળવા લાગી, સારે ચિતાનો ભડકા ધણે મ્હોટો થયો એટલે તેણે તપાસ કરવા માણસ મોકલ્યાં. તેઓને બીલાએ અટકાવ્યા અને તેમના ઉપર તીર ફેંકવા માંડ્યાં. પછી એજન્ટ પોતે પોતાની ટુકડી લઈને ચડ્યો, પણ તેટલામાં તો કામ પૂરું થઈ ચૂક્યું હતું, અને રજપૂતો જતા રહ્યા હતા, તો પણ બીલાનાથી એક ક્ષિટિકા કામદાર મરાયો હતો.^૧

સતિયો બળી મુવા પછી સૂરજમલ બીજે દિવસે અહંમદનગરની પડોશમાં આવ્યો અને પોતાના અશ્વારોને તપાસ ફલાડવાને મોકલ્યા. તેઓએ સાં જઈને જે નીપજ્યુ હતું તે આવીને ઠાકોરને કહ્યું એટલે તેણે સાથી ઉપડીને વડાજીના તલાવે જઈ પડાવ કર્યો.

૧ મિ. એરસ્કિનેનો મ્હોદરાના રેસિડેન્ટ ઉપર કાગળ તા ૮ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૩૫ —

“આરે આઠ વાગતા મુકામ ખરોડ્યો હતો, અને ત્યાર પછી બહુ શાન્ત હવે “પણ પાછલી રાતના અઢી વાગતા ચિતા સળગ્યા વિષેની ખૂબ પડી અને પ્રથમ જે “જગ્યાએ મુકામ કર્યો હતો તેની અને નદીની વચ્ચે આયકવાડના અશ્વારોએ ઊવણી ‘કરી હતી, આ નદીને કિનારે ચિતા ખડકી હતી, અને આજે સવારે મને જાહેર કરવામાં ‘આવ્યું કે સ્ત્રિયોની ખૂમરાણુ અને કાવાવાવાનો ધુધાટ એટલો બધો થયો હતો કે જે “જીવી ગયા હતા તે સર્વે ભગી લક્યા હતા આ જાનમુ મમ મ્ત્રી રાક્ષાને બસ થાય “એટલા માણસ લીધા હતા, વધારે લીધા ન હતા, અને સ્ત્રિયોને કિંદાના ટુટી પડેલા “ભાગ ઉપરથી ધસડી લઈને, કસ્ટસિંહના જે દીકરા સાથે જુની લોકો હતા તેઓ તેમને નદી “કિનારે લઈ ગયા, અને ધણી જ ઉતાવળ કરીને ચિતામાં નાખીને ચિતાને તેલ, ધીધી ખૂબ “સળગાવી દર્શને ત્રાસદાયક કામ પરિપૂર્ણ કર્યું સતીના અટકાવ કરવાને કાંઈ પણ મયતન “થઈ શકે એટલી વેળા રહી ન હતી, કેમ કે ન્યારે મને ખબર મળી ત્યારે તો મ્હોટા “આગના ભડકા મારા જોવામાં આવ્યા હતા અને બપોરું હવે કે સર્વે હવે પડી ગયું.”

અંગરેજ દફતરમાંથી વધારે હકિકત મળે છે તે આ પ્રકરણની સમાપ્તિની રીપમા જોવામાં આવશે

મી. એરસ્કિને સૂરજમલને લખી મોકલ્યું કે, “તમે સસલાની પેઠે “ન્દાસો છો તો અમે શિકારી ફતરાની પેઠે તમારી પછવાડે આવિયે છિયે.” આવો પ્રસંગ જોઈને ઠંકારે પોતાના કબીલાને પાનવરે ધોઈયતો કચ્ચો અને પોતે, ઇંચાની પ્રસિદ્ધ ડુંગરી ધાડી ઝાડીથી વિંટળાઈ ગયેલી છે ત્યાં જઈ રહ્યો. એજંટની પાસે નવી ટુકડી આવી પહોંચી, એટલે તે અગિયાર ગોરા કામદાર લઈને ગોતા ઉપર ચલ્યો. ત્યાં સૂરજમલના ઘર આગળ એક ઘેટો બાંધ્યો હતો તે લેવાને એક ટુર્કી અશ્વાર આવ્યો તેને ગોળી વાગવાથી તે મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી બીજાં ઘણાં માણસો મરાયાં, તેમાં એક ગોરા કામદાર કામ આવ્યો તથાપિ ગામ લેવાયું નહિ. રાત્રિની વેળાએ સૂરજમલની કાકી, પોળના રાવની વિધવા હતી તે, કેટલાક બીજા લઈને પાનવરે જતી રહી. સવારમાં લડાઈ ચાલી તે બપોર સુધી રહી, પણ ગામ લેવાયું નહિ. આ વેળાએ ધરોઈનો કોળી ઠંકાર અંમરેજો સાથે હતો તેને ન સૂરજમલને વેર હતું, તેથી તેણે કહ્યું કે, હું ગામ લેલાડું. પછી તેઓએ ખાતર પાડીને થોડા ફહાઆ ને ફેળે ગામમાં પેશીને ગામ બાળ્યું. તેમાં ઘણા રજપૂતો મરાયા અથવા ધાપલ થયા. રતનો રાઠોડ ઘણા જીજીને મારીને પડ્યો. તેની તરવાર ઝાડને વાગ્યાનાં નિશાન આળે પણ ત્યાંના લોક દેખાડી આપે છે.

સોરઠો

આગે કહેતા એમ, શિર પડિવા ધડ બડસે;

નર રતના! તે નેમ, સો રાખ્યો બડ સોરઠો.^૧ ૧

ત્યાંથી થોડા માઉ ઉપર ઇંચાના ડુંગરામાં સૂરજમલ હતો ત્યાં તેણે બંદુકોના બડાકા સાંભળ્યા, તથા ગામ બળતું દીકું, ત્યારે તેણે પોતાનાં માણસો ખાતમી ફહાડવા મોકલ્યાં. ગામમાંથી ન્દાશી જતા લોકો તેમને સામા મળ્યા. તેઓને પૂછીને બધી ખબર આવીને સૂરજમલને કહી. તે ઉપરથી તે પોતાના રજપૂત અશ્વાર અને ચારસે બંદુકોવાળા લઈને ગોતા ઉપર ગયો. તે વેળાએ અંમરેજો ફોળની ટુકડી તે ગાયના તલાવમાં પડી હતી.

૧ કહે છે કે રત્નો તરવાર લઈને લડવા પડ્યો, તેમા તેનુ માથુ કપાઈ પણુ ત્યાર પછી તેનું ધડ દસ વીસ ડગલાં ચાલીને લખ્યું તે ગળીને તાંતણે આડો નાંખ્યો ત્યારે તે ધડ પથ્યું તે ઉપરથી કવિએ સોરઠો કયો કે, ગાયન લોક એમ કહેતા કે માથું પડ્યા પછી ધડ લટે છે તે નિયમ એ સોરસિંહના દીકરા! તે રાખ્યો.

કહે છે કે માથુ ઠેલરી ગયા પછી ધડ જેવું લડે છે તે જતનો હિન્દુ હોય તો તેના ધડ ઉપર મળિયલ કપડું અથવા ગાયનું થોલી નાખે તો પડી ભથ, અને લડનાર મેસલમાન હોય તો તે પર અગ્નિ-નાંખ્યાથી પડી ભથ છે. ૨. ઉ.

ને મરણ પામ્યા હતા તેઓને ડાળિયેમાં ધાલીલા હતા, અને કેટલાક તળાવ આગળ ખાતાપીતા હતા. તેવામાં સૂરજમલે પોતાના બંદુકદારને ડુગરી ફેરવીને જોતા તથા વડાણી પ્રત્યે પાંધું છે ત્યાં આગળ મોકલ્યા, અને જ્યારે અંગ્રેજ સરકારની ફોજ આવી ત્યારે પછવાડેથી પોતે અશ્વારો સહિત ચાલ્યો અને ફોજ એક ઝાડીમાં જઈ પહોંચી, એટલે ત્યાંથી તેણે તેઓના ઉપર ઉપાડો કર્યો તથા ફોજને વચમાં ધાલીને ધણું માણસોને કાલ કર્યાં. અદિયા પછુ એક અંગ્રેજ કામદાર મરાયો એમ લોક કહે છે.

ફોજની ટુકડી વડાણી પહોંચી, અને ત્યાંથી ઇંડર ચર્ચને સાદરે^૧ ગઈ;

૧ કચાપટન હેલામેને ઇંડરથી તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૩૫ ને રોજ મી. એરસ્કિનને પત્ર લખ્યું હતું તે માંહેથી જોતા સંબંધીની વાત નીચે ઉતારી લઈએ છીએ:-

“સૂરજમલ જે જગ્યા રાત્રી બેઠેલો હોવામાં આવ્યું હતું ત્યાં હું ગઈ કાલે પેરા-
“હિયું થતાં જઈ પહોંચ્યો, એટલે તે જગ્યા છાંનને તે ગયેલો માલમ પચ્ચો. તપાસ
“કરતાં મને માલમ પચ્ચુ કે જોતા ગામ જે જે માફને છેડે છે તેણી મગ જે દિવસ
“થયાં તે ગયો છે. એ ગામ તેના ભાઈના તાબામાં છે, અને સંભવ એવો લાગ્યો કે,
“તે પાસેની કોઈ જગ્યાએ તેની સાથે હતો. મેં તે ગામ ઉપર કુચ કરી અને આગળનાં
“માણસ ગામના ધોરી રસ્તા ઉપર જઈ પહોંચ્યાં, એટલે ઉંચી ગડી ઉપરથી એકદમ
“તેમના ઉપર બડાકો કર્યો, અને થોડી વારમાં તેા ધણે ઠેકાણેથી અને બાણુ બણીથી
“બાર થવા લાગ્યા. પરિણામ એ થયું કે ચાર પાંચ માણસો જે માર્યા ગયાં તે બાદ
“કરતાં ગામમાં જે પચીસ માણસ હતા તે બધાએ કંઈ પકડાયાં.

“મને લખવાને એક યાચ છે કે, આપણને અતિ બારે નુકશાન થયું છે, તે
“આપણે જે મતલબ હાંસલ કરી લેવાની તેના પ્રમાણમાં અગાઉથી ધારણા કરી રાખવા
“કરતાં બહુ વધારે થયું છે એક મનજીત ઉંચી ગડી ઉપર આસરે ઘાત માણસો ચડી
“જઈને પોતાની જગ્યા સાચવી રહ્યા હતા તેઓનાથી એ બધું નુકશાન થયું છે. એ
“ગડી એક ચોડામાં આવેલી હતી, એના ઉપર ચડવાને માત્ર એક જ્ઞાની બારી વિના
“કાંઈ સાધન હતું નહિ. એ બારી ચોડાની પડખાની ઈમારતોનાં બાકાંમાંથી નળદે
“પડે એમ હતી, અને ત્યાં જગ્યાના ગુચ્છપુચ્છિયા માર્ગમાં રાત્રના પેરેગીર મૂકેલા હતા.
“તેઓના મારો તાડયા પ્રમાણે થતો હતો, અને તેઓએ પોતાનો અચાચ કર્યો તે
“શીર્ષના ઉદાહરણ તરીકે અતિશય માન આપવાને યોગ્ય હતો. આપણને જે નુકશાન
“પહોંચ્યું તે વિશે મેં પ્રથમ મારો એક જગ્યાવ્યો છે. અને લખવાને એક ઉપર છે કે,
“મરાઠુ પામેલાઓની સખ્યામાં લેફ્ટનેન્ટ ચાર્લિસ આવી ગયો છે. આજળ ધસારો કરવાની
“ચૂકથી આગેવાની કરતાં તે પચ્ચો અને તેને આ ઠેકાણે આવ્યો. ખરે; પણ ગઈ કાલે
“રાત્રિના દસ વાગતાં તેણે દેહ છોડ્યો છે. વાર યાચ નહિ એટલા મારે એનું મરદું
“મેં તમારી બાવળી બળી આ કાણે ચોડાની દીધું છે અને આશા રાખું છું કે આ
“માજ તેના આત્મી પોંચતાં પેલાં વખતે પોંચશે.

સૂરજમલ લાંથી ધુઆને ડુગર પાછો ગયો. પછી તેણે ગણેડા ગામના એક વાણીયાને પોતાના ગુજરાનના પૈસા મેળવવા સારૂ જાન પટથો અને તેને પાનવરે લઈ ગયો. પછી બે તોપો લઈને બ્રિટિશ એજન્ટ અદમદનગર ગયો અને પછી ઈંડર આવ્યો. ઈંડર આવીને તેણે મુંડેટીના હકિત જલમસિંહને બોલાવીને કહ્યું કે, “તમારા દીકરાને પકડવાને તમે આમળ ચાહો.” સૂરજમલ આ વેળાએ ફારૂડીમાં હતો, તે સમાચાર જલમસિંહે એજન્ટને કહ્યા, પણ તે જ

“ગોતા ગામ ઘણું ખર્ચે બળી ગયું છે મારે આ ટેકાએ તમારી જાણના લાવવાને ‘જાહેર કરવું જોઈએ કે, દેશ કેવો છે એ વિષે તમને જે ખબર મળી હતી અને તે તમે ‘મને લખી જણાવી હતી તે ઘણી ખરી ખોટી હતી. ખરાબના ટકાનો ધાર્ડા જંગ- ‘લથી છવાઈ ગયેલો દેશ છે, અને ઘોરેશ્વર જે જપ્તગામમાં આવે તે વિષેનો વિચાર ‘કરતાં, ત્યાં બિલકુલ આવી શકે એમ જ નહિ, અને એથી પાંચદસને અંતિ ધણો નેર- ‘ફાયરો થાય છે. ગઈ ત્રણે અમે એ ગામ છોડી દીધું તે વેળાએ એ વિષેનો દાખલો ‘મળ્યો. સૂરજમલ (જે પાસે હતો તે) પોતાના અનુગામી સહિત આવ્યો અને જંગ- ‘લમાં રહીને ઘોરેશ્વરના આગલા ભાગ ઉપર તેણે મારો ચલાવ્યો, તેમાં એક અરાર ‘મારખો ગયો, એના ઉપર હુમલો કરવાનું કામ અસાધ્ય હતું, અને જે એમ કહ્યું ‘હોત તો, એનાથી આપણને જે તુકરાન થયું છે તેમાં માત્ર વધારો થાત. મારી ‘પાસે પાંચદસ હતું તેને સ્વાધીન કહિયો આપીને આચળ ચાલવું કહ્યું હતું, તેથી તે ‘ખપમાં આવે એમ હતું નહિ.

“મારો ઇરાદો રાતોરાત વડાશીમાં મુકામ કરવાનો હતો, પણ સવારમાં મેં જુદી ‘જાણ્યા અને એક તળાવ જોઈ હતું પણ તેથી આપણું કામ સરે એમ હતું, નહિ એવું ‘મને પછવડેથી લાગ્યું. તેના રોધમાં ગામની આ બાજુએ ભૂલથી એક કાસ આગળ ‘વધી ગયા, એટલે કુચ જરી રાખવાથી આ ટેકાએ આઠ વાજતાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે ‘માણસ અને ધોડા અતિશય યાત્રી ગયાં હતાં.

“જે માણસો ઘાયલ થયાં તથા મરણ પામ્યાં તેનું પત્ર આ સાથે મોકલ્યું છે. ‘જે માણસો ખૂટી જ તેઓ સો વશા શત્રુના હાથમાં પકડાયાં હશે અથવા મરણ ‘પામ્યાં હશે. મારી ધારણામાં એમ આવે છે કે તેઓના મનમાં લૂંટ મેળવવાની આશા ‘હશે, તેથી આપણી ટોળીનાં માણસોને એકઠાં કરવાને બુનમ કરવામાં આવી તે સમયે, ‘સૂરજમલ તથા તેના અનુગામીઓ છેક પાસે હતા, તેની તેમને ખબર નહિ હોય તેથી ‘તેઓ ગામમાં રહી ગયાં હશે.

“સૂરજમલ એક જલવાન દેશમાંથી બીજા વધારે જલવાન દેશમાં ન્દાસતો ફરશે ‘તેથી એને પકડવાનું અથવા એનો ન્દાસ કરવાનું કામ મને કઠિણ લાગે છે. આના ‘પ્રકારના દેશમાં એના લશ્કર ઉપર માત્ર બસે માણસોથી હલ્યો કરવાને મને ઠીક ‘લાગતું નથી. હું એને ન્દસાડી શકું એમાં મને કાંઈ શક રહેતો નથી, પણ આપણને ‘દેશ ગઈ તુકરાન થાય અને તે વળી, મને લાગે છે કે જે લાખ મેળવી લેવાનો તેના ‘પ્રમાણમાં કરા હિસાબમાં નહિ.”

વેળાએ તેણે સૂરજમલને ફહાવ્યું કે, “તારા ઉપર સાહેબની અશ્વારી “આવે છે માટે તું ન્હાથી જજે.” જ્યારે અશ્વારી ફારકિયે પહોંચી ત્યારે સૂરજમલ ન્હાથી ગયો તે એવી ઝડપથી કે, તેની બજમ, ઉત્તેનો કાઠડો વગેરે સામાન રહી ગયો, તેથી તેણે જે વાણિયાને બાબ પકડ્યો હતો તે પણ છૂટી ગયો. ફારકી તથા પોલીસો વચ્ચે ડુંગરમાં ઘોડાધરા નામે એક ધરા છે, ત્યાં સૂરજમલ ગયો. ઇિટિશ એજન્ટ બાલમસિંહને ધમકી દેવા માંડી ત્યારે વિચાર્યું કે હવે ફાજ તેની પછવાડે જશે નહિ તેથી તેણે કહી દીધું કે એ તો ઘોડાધરા છે. પણ અંગરેજ સરકારની ફાજ તો તેણીમગ ચાલી ને મુંઢેડીના ઠાકારને પોતાના દીકરાને ચેતાવવા જેટલો અવકાશ મળ્યો નહિ. સૂરજમલ ફાજ ઉપર મારો ચલાવીને ત્યાંથી ન્હાડો. ન્હાસતી વેળાએ તેના બાઈ ચેરસિંહ તેની સાથે હતો તે ગઝારાઈ જવાથી પાછળ રહી ગયો તે માથો જાત, પણ તેના માણસોએ તેને હથકીને ડુંગરા ઉપર ચડાવી દીધા. સૂરજમલ ત્યાંથી ફરીને પાનવર ગયો.

બાલમસિંહને પોતાના પુત્ર સૂરજમલ સાથે વેર હતું તેવામાં તેને કુવાવે રાખ્યો હતો. તે ખારે તેણે ઇિટિશ એજન્ટને સમજાવ્યું કે રૂપાલનેા ઠાકાર (ફિતેલસિંહ), અહંમદનગરનો રાજા પૃથ્વીસિંહ અને લખતસિંહ સતી વિધેની તકરારને લીધે વખે છે. તેઓ તથા સૂરજમલ એ સર્વે કુવાવે ભેગા થયા છે. એવું સાંભળીને એજન્ટ પોતાના અશ્વાર લઇને ત્યાં ગયો અને જે આરણોતું તે ગામ હતું તેઓને તેણે તેડાવ્યા (તેમાં આ વાત ફહેનાર પણ હતો) અને પૂછ્યું કે સૂરજમલ ક્યાં છે ? તેઓ ફહે કે અમે બાલ્યતા નથી, એટલે ગામ સામી તોપો માંડીને ગોળા ચલાવવા માંડ્યા ને ફિલ્સો તોડી પાડ્યો, ગામ લૂંટ્યું ને બાલ્યું. ગામના સોજાએ ન્હાસવા માંડ્યું તેઓને પકડ્યા, અને તેમનાં ઘેર સુદાંત તેઓને વડાલીમાં અંગરેજની હાવણી હતી ત્યાં પહોંચતા કર્યા. ત્યાર પછી સૂરજમલને પકડવા સારૂ ફાજ ત્યાંથી પાનવરે ગઈ. ત્યાં લડાઈ થઈ. તે વેળાએ ફહેલો કરનારી ટુકડીનો અંગરેજ હામદાર અને પચાસ માણસ મરાયાં. પાનવર લીધું અને બાલ્યું, તથા ગામના સોજા તેમાંથી ન્હાથી ગયા ત્યાર પછી બેવાડમાંનું માનપુર લરકરે બાલ્યું. સૂરજમલ પોતાની ઠકરાણી જોધીજીને લઇને ડુંગરામાં ન્હાડો; તે બાવી જંગલની જગ્યાએ એવી દુઃખદાયક સ્થિતિમાં તેની સાથે ગઈ કે, તેને પગમાં ધણા કાંટા વાગ્યા, ને તેની પુત્રીને પછીથી ઈંડરના મદારાજ જરાનસિંહ વહેરે પરજુની છે. આ પુત્રી ફેડે બેસારી હતી, તેથી તે છેક થાકી ગઈ.

જ્યારે અંગરેજ સરકારની ફોજ પાછી સાદરે ગઈ, ત્યારે, પાનવર પાછુ ફરીને વશું, અને સૂરજમલ પોતાના કબીલાને ત્યાં રાખીને પોતે ફાવે ગયો. ત્યાં રહી. કુઝરામાંથી ઈંડર જિલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. આ વેળાએ સિદ્ધપુરના મહનો મહંત મરણ પામ્યો હતો, તેની ગાદી માટે તેના બે ચેલા વચ્ચે તકરાર ઉઠી તે મહિલા એક રાજ ભારથી કરીને હતો, તેણે પોતાનો પોસાક બદલીને રજપૂતનો ધારણ કર્યો, અને બહારવટે નીકળી સૂરજમલ સાથે મળી ગયો. તેણે તેને કહ્યું કે, “તમે મારી સાલતા. “કરો તો હું તમોને માણસોનું બધું ખર્ચ આપું.” સૂરજમલે તે વાત માન્ય કરી, ને તેઓ સિદ્ધપુર પરગણામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યાં. સૂરજમલ અને રાજ ભારથી એક વાર અઢાર અથારો લઈને સિદ્ધપુરની પામે સરસ્વતીને કિનારે ઉતર્યા, ત્યાં રસોઈ કરાવી, તેઓને આવતા જતા લોકો પૂછે કે તમે કાણ છો? ત્યારે કહે કે અમે ઈંડરના છિયે, અને પાલણપુર મહોંકાણે જઈએ છિયે આવી વાત બધ બેસતી હતી, કેમકે, તેવામાં પાલણપુરના વડગામનો દિવાનજી ગુજર્યો હતો. સાંજની વેળાએ બધા રજપૂતો બન-રમાં ગયા, અને ત્યાંના નગરશેઠને પકડવાનો વિચાર કર્યો. પણ તેનો તેઓને પત્તો લાગ્યો નહિ, ત્યારે, બીજા એક લાખુ શેઠ કરીને હતો તેને ઘેર ગયા, અને ગુમાસ્તાને કહ્યું કે, “અમારે એક હુડી વટાવવાની છે, “તમારો શેઠ ક્યાં છે?” તેણે કહ્યું કે, “મારા શેઠ મેડા ઉપર જમવા બેઠા છે લાવો. “હુડી હું વટાવી આપુ” રજપૂતો ઘેડા ઉપરથી હેડા ઉતર્યા, અને મેડા ઉપર ચડીને શેઠને નીચે ધસડી લાબ્યા, અને ધાસના ભારાની પેટ તેને ઘેડા ઉપરનાં ખી-ને લઈ આપ્યા. તે વેળાએ બનરમાં ખૂમાખૂમ ચર્ચ. તેઓ દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં દરવાજા દરવાજા બંધ કરતો હતો તેને એક રજપૂતે ગાળ દીધી, અને તરવાર ખેંચી, એટલે, તેણે દરવાજા ઉઘાડ્યો; આવો મામલો જોઈ સૂરજમલ તથા તેના માણસોએ એડનો રસ્તો ઝાલ્યો. સિદ્ધપુર ગાયક-વાડી ધાણું હણુ તે બહારે ચશું પણ તે હળવે હળવે પછવાડે ગયું, કેમકે, તેઓને કાર્ધ ખનામ મળવાની આચા ન હતી, તેથી, ધાડ પાડનારા સાથે લડવાની તેમની મરજી ન હતી, હેવટે તેઓ થોડે જઈને પાછા આવ્યા. સૂરજમલ એડેથી ધુંઆના કુઝરમાં રહીને પાનવરે ગયો. ત્યાં લાખુ શેઠે કહ્યું ને, “તમે “મને દુઃખ દેશો નહિ, જો તમે મને છોડી દો તો જોટલો માગો તેટલો “દડ હું આપુ.” ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “અમારે દડ બેઈતો નથી, પણ અતી-“તનો ટટો પતાવવો છે.” વાણિયાએ હુડી લખી આપી, તે લઈને તેના માણસો રૂપિયા લઈ પોતાને માટે તથા પોતાના કેદીને સાડ બેઈતો સરસામાન લાવો”

સિદ્ધપુરના મહાજને વડોદરા સરકારને અરજી કરી કે લખુ શેઠનો છૂટકારો થશે નહિ તો અમે સૌ સિદ્ધપુરમાંથી ઉચાગા ભરીશું. આ ઉપરથી ગાયકવાડ સરકારે શાહુકારને છોડાવા સારું ક્યાપટન ઔટરામને લખ્યું. તે આ વેળાએ મહીકાંઠાનો પૌરિકલ એજન્ટ હતો. તેણે ઈડર જઈને સમજાવવા જવારવટિયાએને જમાન તથા બાંધધર આપીને તેડાવ્યા. ખેલબહેલો સૂરજમલ આવ્યો, તેના અપરાધ માફ કરવા ઉપરથી તેણે પોતાના હાથમાંથી તરવાર નાખી દીધી, અને એજન્ટને કહ્યું કે મારા શિર-બંધી પગાર સારું મને નડશે ને મારી પાસે તો ખાવા જેટલું પણ નથી. તેને પછી મુંડેટી પટનાં બે ગામ આપ્યાં, એટલે, વીસ અંધાર રાખીને બીજાએને તેણે રજા આપી; તેને ઈડરના મહારાજે લીયોડાની થાણુદારી આપી. તેના માણસોને પગારદાર કરીને રાખ્યા, તેના પગારનો પણ નીકાલ થયો. તેના જિલાયતો તેની સાથે વખામાં હતા, તેઓનાં ગામ પણ પાછાં સોંપાવ્યાં. તેના સોજતી રાજ ભારથી ગાયકવાડને સરજી થયો, તેને તેણે કેટલાક મહિના સુધી કેદખાનામાં નાંખ્યો, પછી તેની પાસેથી દંડ લેધને તેને સિદ્ધપુરના મહી ગાદિયે સ્થાપ્યો, તે આજે ધણે ચૈસાવાળો હોવાય છે. એ જ પ્રમાણે અહમદનગર, રૂપાસ, અને બીજાં ગામોના જવારવટિયાએને તેમની જગ્યા પાછી સોંપી અને આખા ઈડરવાડામાં સલાહશાન્તિ કરી દીધી.

ઈ. સ. ૧૮૩૮માં મુંડેટીનો કાકાર જલમસિદ્ધ મરણ પામ્યો તેની ગાદિયે સૂરજમલ બેઠો અને તેના ભાઈ શેરસિદ્ધને રતનપુર અને ગોતા ગામ રહ્યાં.

મહીકાંઠા સંબંધી છેવટ લખાણુ સાથે બેડેલી ટીપ,

અંગ્રેજી દફતરમાં લખ્યા પ્રમાણે.

નોંદ-તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૫ ના રોજનો મુંબઈ સરકારનો હિસ્ત્રાવ.

“ગયા ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૬ મી તારીખે મી. એસ્કિન અહમદનગર આવી જોઈયો, અને ત્યાં તે, આ એસિસ્ટા બનાવ કરતા કેવળ બહાર જ મકારનું બંધ બેસારી રેવાને, તમુકો માણસથી ગ્યો હતો, તે સમયે તેને એમ બાણુ કરવામાં આવ્યું કે, ‘આ પરમાણુનો રાજ કશુસિદ્ધ આજનો દિવસ રૂદાડે એવી આજ્ઞા નથી.’ આ ઉપરથી મી. એસ્કિને તપાસ કર્યો કે, જેમ ૧૮૩૩ ના આગસ્ટ મહિનામાં ઈડરનો રાજ દેવ થયો, તે વેળાએ, જેમ બન્યું હતું તેમ આ રાજને સાત ઓએ ૭ તેઓને નેરા-વરીથી સતી કરવામાં આવનાર છે કે નહિ તેને આ વિરે મનપતીજ બાતમી મળી

રાણી નહિ. વાં ૬ ફી ફેબ્રુઆરીની રાત્રે રાત્ર અસુરે મરણ પામ્યો, તે વાત બીજે દિવસે સાત પડતાં મુખી સંતાડી રાખી, પણ પછીથી, હવાડી રીતે વાત ચાલી કે, સાત રાણીઓમાંથી પાંચ રાણીઓ સતી થવાની છે. સાતમી વારીખના બગબગામાં, મીંઝેરેસિને, રાત્રનો પૃથ્વીરાજ કરીને મુખારે સત્તર વર્ષનો કુંવર હતો તેને, તથા રાત્રનો બત્રિજે, સૂરેનો હમીરસિંહ કરીને હતો, તે બંનેને પોતાની દુહરમાં બોલાવ્યા, અને મનુષ્યમાણીનો ધાત ધાય એવા ધાતરી કામ વિષે શિટિય સરકારને ધણે ધિક્કાર છે એ વાતની તેમને બહુ કરી, તથા એવા કામની સામે તેનાથી ધાય તે હપાય કરીને આડે આવવાનો તેનો વિચાર હતો. તે પણ બહુવારી દીધો, અને કહ્યું કે, સતી કરવાની ત્રાસદાયક ઢિયા વિષે આગળ ગણકારવામાં આવતું નહિ, પણ હવે તો, જો તેમ ધાય તો શુનોહ થયો એમ શિટિય સરકાર ગણે છે. પૃથ્વીરાજ અને હમીરસિંહ સતી થવાની અગત્ય વિષે સમજાવવા લાગ્યા, અને મિ. એરસ્કિન તેઓને પોતાના વિચાર સાથે મેળવી દેવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એમાં એનો બીજો આખો દાહારો નીકળી ગયો.

આ પ્રમાણે તેઓ વિવાદ ચલાવતા હતા, તે પોતાની બધી મતલબ સાધી દેવાને અવકાશ મેળવવા સારું હતું દરમ્યાન તેમણે બળવાન ફોજ એકઠી કરીને તેના આશ્રયથી સતી કરવાનો તેમનો વિચાર પૂર્ણ કરવા સારું અહમદનગર જિલ્લામાંથી હથિયારબંધ લીવ અને બહુકદાર માણસો એકઠા કરવાને ગમેશામ માણસો મોકલ્યા હતા, તે વિષે મિ. એરસ્કિનના બહુવામાં કંઈ પણ હતું નહિ. સાત પડવા આવી તે વેળાએ, આરે મગ હથિયારનાળા માણસોના ટોળેટોળા સદર બહુ જતાં, આપણા મેલાણ આગળથી બહુવા લાગ્યા. એટલે મિ. એરસ્કિને દુકાનીના કમાન્ડિંગ આફિસરને, તે લોકોના હથિયાર ઉડાવાની આજ્ઞા કરી, કેમકે, રાત્રને બાળવાને મટિ એવા પ્રકારના માણસોનાં લશ્કર એકઠું કરવાની કાંઈ અગત્ય એવું હતું નહિ. તેથી કંઈક દુષ્કામ કરવાના ઈરાદાથી તેઓ એકઠા થયા હતા, એ વાત હવાડીજ હતી એક એ ટોળિયોના હથિયાર તો મૂકાયા, અને તેઓને કહ્યું કે, બીજે દિવસે તમારા હથિયાર પાછા આપવામાં આવશે. પણ તેઓને જવા દીધા એટલામાં એવી બાતમી મળી કે, ધણા હથિયાર સંગ્રહા માણસો કિલ્લામાં એકઠા થયાં છે, અને પચાસ કે સપ્ત બહુકવાળા કેપ્ટિયો, અને બીજા કરણસિંહના કેપ્ટવાદના ઉપરીપણા નીચે ભમગરિયો સળગાવીને અને કામમાં અડાવીને, લેફ્ટનેન્ટ લુઈ જે રાહરના કિલ્લા આગળ કવાયત કરાવતો હતો તેની લગભગ બધી પોંચ્યા છે. કેપ્ટવાદ થોડા ઉપર ગોડા હતો, તેને લુઈએ બોલાવ્યો અને પોતાને હુકમ મળ્યો હતો તે કદી સળગાવ્યો અને કહ્યું કે, તમારા હાથ નીચેનાં માણસોના હથિયાર તમે મૂકાવો. પણ આડું સાબળીને કેપ્ટવાલે તો પોતાની પછવાડે માણસો હતાં તેમને તરત હુકમ કર્યો કે, લુઈના ઉપર મારો ચલાવો. માણસોએ વગર આનાકાની કરવે તેને! હુકમ માળ્યો, અને લેફ્ટનેન્ટ લુઈને એક પડખામાં ધાયવ કર્યો પણ તે દુકાની રાહરમાં દોડી ગઈ, દરવાજા ઉતાવળથી બંધ કરી દીધા, અને કેપ્ટ ઉપર ચડીને આપણા લશ્કર ઉપર ખૂબ મારો ચલાવ્યો. તે વેળાએ આપણું લશ્કર કિવાથી બસે કદમ છેટ હતું રાહરમાં થોડી તોપો હતી તે રાત્રની વેળાએ જો જુરબ ઉપર અડાવી દીધી હોય તે આપણા ધણા માણસોના ધાણ કદાવી નાખે એવી બહીક હતી, તેથી થોડા કદમ પછવાડે

પડવાનો વિચાર ધટિત જણાયો અને તેટલી વારમા મિં. એરસ્કિને અમદાવાદ અને હરસોવના લશ્કરી અમલદારોને તેણે મોકલી દેવાનું કહ્યું. કે દરવાજો તોડીને શહરનો કબ્જો કરી લેવામા આવે બીજે દિવસે સવારમાં (તા ૬ મીએ) અહીં વાગતા મુઘી સર્વ શાન્ત રહ્યું હતું, તેવામા ચિતા સળગાવ્યા વિગેની વાત જણવામા આવી પણ જે ઘાતડી કામ થતા માણ્યું હતું તેનો અટકાવ કરવાને હવે સમય રહ્યો ન હતો. આ જગતી કામ કરનારાઓએ જે ઉપાય કાચે લગાવ્યા હતા તેમા તેઓ ખરેખરા કૃતોદ્ધ પામ્યા, અને ભાગ્યહીણ સ્ત્રીઓ, તેઓના નાસ કરનારાઓના જગતી વ્હમને ભોગ થઈ પડી આ વિધેનું યથાસ્થિત વર્ણન અમે આનરેખન કોર્મિ આ ઠેકાણે લખી જણાવતા નથી, પણ મિં. એરસ્કિનેનો રિપોર્ટ હાસિયામા નોંધેલો છે તે ઉપરથી જણવામા આવશે (આ પત્ર ૨૫૮-૫૯ માં પૃષ્ઠની ટીપમા આપેલું છે)

“કમકમાટ ઉપજવનાર કામ પૂર થયું, પછી માછ રાત્રના બે કુવર, રજપૂત અને બીન લોકની એક ટોળી સાથે શહરની બાહાર નીકળી આવ્યા સવારના પ્રહરમા તેઓએ રાત્રવટની મઠ નિરાળી આપણી દુકડી બાણી બતાવી નહિ, માત્ર બે બિસ્તિયો ની ઉપર જતા આવતા હતા તેઓના ઉપર ચોરીક શ્રેણિયો ચનાવી, ધણા ખરા લાય અને મળિયો તો શહરમાથી રાત્રે જ જતા રહ્યા હતા આ વેળાએ મિં. એરસ્કિનેને જે ખાતમી મળી હતી તે ઉપરથી તેને માનવાને મરણ્ય છે કે, જે સતિયો થઈ તેઓ વિધે તો બવાહારના ઉપાય મમે લગાડવામા આવ્યા હતા પણ પૃથ્વીરાજ મિં એરસ્કિનેની સલાહ મમાણે આવવાને તૈયાર થયો હતો તેની મરજની સાથે બે ગમ કરવામા આવ્યું હતું

‘જે લશ્કર હતું તે સિવાય, તા ૬ મીની સાંજે થયાસ માણસની એક દુકડી હરસોવથી આવી પહોંચી કયાપટન લાર્ડનર ઉપરી હતો તેનો વિચાર તે સાંજે શહરનો કબ્જો લઈ લેવાનો હતો, પણ નીચે લખેલી અડચણ નડી હોત નહિ તો વધારે અડચણ વડયા વિના તે મમાણે મરી રાખ્યા હોત —

“સતી થતા પહેલા કેટલા મહિના અગાઉ, મુંડેડીના કાઠોર જાવમસિદ્ધ બોદા-જુના મ્હેડા કુવર સૂરજમને બળવાખોર લોકોની એ મ્હેડી ટોળી જમાવી હતી, અનેતેનો પોતે નાયક થયો હતો. અમદાવાદની ખુશાવચ્છ નાદાલચવડની પ્હેડીનો મુકાદમ એમચદ હતો તેનો બાઈ હુમરપુરનો સાદુકાર હતો તેને ઊડાવવાને અને રૂપાવના હિંમતસિદ્ધ તથા કૃતોદ્ધસિદ્ધ સાથે સૂરજમ અને તેના સબધિયોને પણ મગથી વેર આપ્યું આવડુ હતું, તેમની સાથે થવાને માટે, એ લશ્કર ૨ હાથુ કરવાની પ્રસિદ્ધ મતવમ હતી તેણે તેના રાત્રોળીની સાથે કેટલાક ધીંચાણા મચાવ્યા, તે અફળ જવાથી, અને પગારને મદદ તેના માણસોએ દુનનત કરવા માગી તેથી, તે સંમતમણમા આવી પડ્યો, અને તેના જોવામા આવ્યું કે હુમરપુરના મુકમા રૂપાવનો કાઠોર મીમા દબાવેલો નય છે તેને લાગતી રિદાએ કાચે પોવાઓ નથી, એટલે તેણે વિચાર્યું કે સામાન્ય લૂટફાટ મરવામા આપણા માણસોને ઠીક કાચે લગાવી દેવાને તે ઉપરથી તેણે ધાસનાણાના ગામ માદેડ દોરતી કરીને એક માત્ર માણ્યું અને તેની લટ પોતાના અચકાઈ રહેલા માણસોને પોંચી આપી જ્યારે આ વાત વિશે મિં. એરસ્કિનેને જણ્યું મરવામા આવ્યું, ત્યારે ઈર

તેના વહિવટ એવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં આવી પશ્ચો હતો કે, તે થાળે પાટતાં સુધી સૂરજમલની ખજાર લેવાને થોડી રહેવાનું વાળણી લાગ્યું. અને તેને માત્ર એક શીખત મણુનો કાગળ લખી મોકલ્યો. પણ ન્હાની મારવાડમા હરસોલ કરીને એ બીજું ધાસ-દાખાનું ગામ હતું તે સૂરજમલે માગ્યું એવા સમાચાર પછી વરત ન તેના સાંભળવામાં આવ્યા. તે ઉપરથી મી. એરસ્કિને સૂરજમલ ઉપર પાચ મોસલ કરીને તેની બધી શિરબંધી વિખેરી નાંખવાની તાકીદ કરી. પણ તેણે તો પાંચે મોસલને વિદાય કર્યા, અને શિરબંધી વિખેરી નાંખવાની ના કહી, તે ઉપરથી, વીસ મોસલ કરવામાં આવ્યા, પણ તેથી કરો. લાભદાયક પરિણામ થયો નહિ.

સૂરજમલે પાંચ મોસલોને થોડાની ઠાવણીમાંથી રહાડી મૂક્યા, તેમાંથી એકે, તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરીની સાંજે ચાર વાગતાં આવીને એવી ખજાર આપી કે, સૂરજમલ અહંમદનગરથી ચાર માઈલને છેડે વખતાપુરમાં ઠાવણી કરીને પશ્ચો છે, તેની પાસે આશરે એક હલાર મકરાણી અને સાઠ અથવા પચોતેર અરવાર છે, અને તેના વિચાર ક્ષિટિશ ફોજ ઉપર હુલો કરવાનો છે. આવા સમાચાર મળ્યા, એટલે, મી. એરસ્કિને દુકાનીના કમ્પાનિડમ આફિસરને સૂચના કરી કે, તમારે થોડી વાર હતી અહંમદનગર ઉપર પ્રસારો કરવાને થોળવું અને રોનાના હત્તર વિખળાના કમ્પાનિડમ આફિસરને લખી વાળ્યું કે સૂરજમલની શિરબંધીને વશ કરવાને અને વધી ગયેલાં જે બંડ હડયાં છે તે બેસારી દેવાને નેટલી મદદ મોકલવી તમને અગત્ય લાગે તોટલી ઉતાવળથી મોકલી દેજો.

* * * * *

“તા. ૩ જી માર્ચને દિવસે ક્ષિટિશ લગ્ગરે અહંમદનગરનો કબ્જો લીધો, અને તા. ૬ થીને દિવસે મી. એરસ્કિને એવી આગા જાણી કે હવે હું થોડી વારમા મહીકાંકાતું કામ થાળે પાડી શકીશ.”

સુબ્બર્ધ સરકારનો રિફપાચ તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૮૩૫

“આ પ્રમાણે મહીકાંકામાં ત્રણ બંડખોલી દુકાડિયો હથિયાર લઈ ઉગી, ૧ લો પૂધીસિંહ, અને તેના આગ્રિત; ૨ જે રૂપાવનો કકોર, અને તેના સાથી ઘોરવાણનો કકોર, અને તેમના અલુગામી, અને ૩ જે સૂરજમલ અને તેના મોબની * * *

“કયાપટન ટેવામેન, ખસે પાવહલ, એક થોડેરવારની દુકાડી, અને એક ગેા પચાસ આયકવાડી પાવગાના મિશ્રિત લસકર સહિત સૂરજમલના ઉપર હુલો કરવાને ચડ્યો, અને તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે, ઈસરવાડામા વડાલિયે સૂરજમલ પડખો હતો એમ સાંભળવામા આવ્યું હતું. ત્યાં જઈ પહોંચ્યો પણ ત્યાંથી તે ન્હારી ગયો હતો, અને બે માઈલ ઉપર તેના બાઈ રોસસિંહના ગોતા ગામમા જઈ રહ્યો હતો એમ માનવામાં આવ્યું, એટલે કયાપટન ટેવામેને તે ગામ ઉપર કબ્જ કરવાનો નિમય કર્યો. ત્યાં જઈને તે જ્યાં તેણે લીધી, અને સત્રુનાં ચાર પાચ ગાણસ કેર કર્યાં અને ગામમાં પચીસથી તે ત્રીસ સુધી નેટલાં છપતાં રસાં હતાં તે સર્વેને કંદ કરી લીધાં. પણ આપણા બાળી બહુ બારે ગુસ્તાન થયું, અને લેફ્ટનન્ટ પાર્ટિનર કરીને એક ૧૭ મી રેનિમેન્ટ બ્રેન, આબો (N. I.) હતો તે માર્યો ગયો. આ મોકદાયક પરિણામ થવાનું કારણ એમ થયું કે, ત્યાં એક મજબુત કબી મરી હતી, તેના ઉપર માણસો

હતાં, તેઓએ મરણિયાં થઈને તે સાચવી રાખી, અને આપણી દુકાની પાસે તોપ હતી નહિ, કેમકે, દુકાની ચાલી નીકળી ત્યારે તેનો ખપ પડશે એમ ધારવામાં આવ્યું નહતું. * * *

ફોનનો વધારો થયો, એટલે, રૂપાણના કાંદોર ઉપર હથેલી કરવાનું ચાલતું કચ્છું. સન ૧૮૩૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની સમાપ્તિએ આપણી ફોનની દુકાંડિયે, આપણા બહુ નુકસાન થયા વિના કાનોરા ને દોઢર ગામ હાઈને તેમનો નહારા કર્યો, અને દોઢર ગામની પડોશમાં ગાસાઈનો એક મઠ હતો તેનું પણ એમ જ થયું, તથા ૮૧૦ ૫ મી માર્ચ, ૧૮૩૫ ને દિવસે પીરમાલી ગામ તથા રૂપાણના લીંચોના સર્વે કિલ્લા ને બંદે નહિ એવા બહારવટિયાઓના છેક તાળામાં થઈ ગયા હતા તે સર્વે ભેર કરવામાં આવ્યા, બની રૂપાણ ગામ આપણી ફોને સ્વાધીન કરી લીધું. * * રૂપાણના બંડખો-રેને વિખેરી નાંખ્યા પછી ૨૪ મી પદ્મણ એન્ડર મારિસના ઉપરીપણા નીચે હતી તેણે સૂરજમલની સાથે હડાઈ ચાલુ કરી એ દુકાની ૮૧૦ ૧૧ મી માર્ચ, મુડેડીની પડોશમાં હુગરા વન્યે ગોરલ કરીને સૂરજમલના મુખ્ય કિલ્લા માંદેલો એક હતો ત્યાં ચાલી ખોંચી અને તે કિલ્લો લીધો, તથા ત્યાંના કિલ્લેદારેને વિખેરી નાંખ્યા. તેમાં રાત્રીનાં આઠ માણસ મરાયા અને સત્તર કે અઠાર ધાવલ થયા. સૂરજમલ તો એ જગ્યા છોડીને ગયો હતો પણ તેના બાઈ શેરસિદ્ધે, અને આશરે બસે કે બસે ને પચાસ અઠાણિયોએ તેનો બચાવ કર્યો. * * સન ૧૮૩૫ ના માર્ચ મહિનાના મધ્ય ભાગની વેળાએ સૂરજમલ અને તેના સોળતિથેલી પછવાડે હુગરામાં વધારે આવે હરંદે પ્રવેશ કરીને ધસારો કર્યો અને ફારકા, પાનવરા, માનપુર, અને બાડરવાડાના કિલ્લાઓના નહારા કર્યો. પાનવરા ગામ એક બીલ કાંદોરનું રહેઠાણ હતું. તે આસ પાસના લોકોમાં ધણા દિવસથી ત્રાસ વર્તાવતો હતો, અને તે સૂરજમલને આમળી અને ખરખરો આશ્રય આપનાર હતો. આ ધિંગાણામાં ૧૭ મી પદ્મણનો આપણો એક આફિસર લેફ્ટનેન્ટ કુંઈકરાઈ અને સત્તર સિપાઈયો ધવાયા, અને રાત્રીના ૩૭૦ માણસ ધવાયાં તથા મરાયાં. * * *

“અને કપુર કરીએ કિયે કે, આ ડિસ્પાયમાં બહોર કરેલા કામો વિખેની અમારા મનમાં ખેડાવક અસર રહી ગઈ છે, કારણ કે, અતિશય ખાડા ટંકરાવાળો અને વિકટ દેરા, જેનાથી આપણે છેક અજબયા તેમાં આપણા લશ્કરે ભારે સંકટ વેઠ્યા, અને ખાવા પીવાની તંગાસનું દુઃખ સહન કચ્છું, ત્યારે આપણી સામે હથિયાર લઈ ઊંડા થોડા વિખેરી નાંખી રાખ્યા એ ખર, પણ તેમના નાચકો પકડાયા નથી, અને જે કારણો મટિ આ મુકિતમાં એક સાદાસિક નાયકને તેની લટકાટમાં હથિયારનાર માણસો ત્યારે ભેળ્યે ત્યારે મળી જવાને મુલબ પડ્યું આવ્યું છે તે કારણો તો હજી લખાઈ દબાં છે. આ જગ્યાના લોકો ખર જેતાં લડવાયા છે, અને જો કે, નિરંતર લૂંટારા નથી તો પણ, કાંઈક તેમ થવાને સદા રાત્રી દોય છે; અને દેશની આપણને માહિતગારી નથી તેથી જીને, થોડા દિગ્મલવાળા અને સહીષ્ણુ હથિયાર સજેલા માણસોને પોતાના કરતાં વધારે માણસોની સામે દરેક વેળાએ કુત્તેદમદીથી સામા થઈ રાત્રીને મટિ જેવું અસાધારણ ભેર ભેળ્યે તેનું તેઓની પાસે છે અને જે કાંદોરોની સાથે હથેલી આપણો સંબંધ છે અથવા તેમના ઉપર આપણી સત્તા ચાલે છે, તે વિના બીજાઓ ઉપર

આપણું બળ આવી રહ્યું નથી, તેથી ફરીને દબાવી નાંખે એટલી ફોજ કામમાં લાવીને અથવા ટુંકામાં કહીએ તો આખા દેશમાં ફેરફાર થાણાં બેસારી દીધા વિના, અને તેમ કરતાં અતિશય ખર્ચ થાય તે કસ્યા વિના, વશમાં રહી રહે નહિ એવા લોકોને કબ્જામાં રાખવાની આપણે આશા રાખવી એ ફાકટ છે.

“આવાં કારણો ઉપરથી મુઠકના આખા તકરારી બાજની ખરી માપબી કરવાને વિચાર અમારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો છે, અને અમારા પ્રમુખે (સર રૉબર્ટ આર્ટ) એક બીજી વધારે રૂચના કરી છે તેની સાથે બોર્ડના બીજા મેમ્બરો મળતા આવ્યા છે, તે એ છે કે, મહીકાંઠાની લડાયક વસતી ઉપર સત્તા બેસાડવાને પ્રયત્ન કરવો, તથા દેશમાં સલાહરાશિત કરવાના ઉપાય યોજવા તથા ખાનદેશમાં જેમ આપણે મુધારા કરવાનાં સાધન કામે લગાડવામાં નવ પાયા છીએ તેવાં સાધનોને હુદ્દિ આપવી.”

ગુંબર્ઝ સરકારનો હિસ્સાવ, તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૭૫

“કયાપટન ઓટરામના (દવણાં મેન્ડ જનરલ સર જેમ્સ ઓટરામ, કે. સી. બી. (બૌદ્ધ) અયોધ્યા પ્રાન્તનો ચીફ કમિશનર) ખાનદેશમાં સેપિલા કામના પ્રકાર ઉપરથી, અને થોડાં વર્ષથી હાંગમાં સલાહરાશિત ચાલુ કરવામાં એ અમલદારે જે કુશળતા અને અપજતા બતાવી છે, તે ઉપરથી, આ અગત્યના વિસ્વાસુ કામને મટિ તે વિરોધે ફરીને યોગ્ય ફરી ચૂક્યા છે, આવાં કારણો ઉપરથી અમારા પ્રમુખે એવા અભિપ્રાય આપ્યો કે, ઉપર જે કામે કરવાની સલાહ આપવામાં આવી છે તેને લગતી રૂચનાઓ આપીને કયાપટન ઓટરામને ગૂજરાતમાં સત્વર જવાને ફરમાવવું.”

ગુંબર્ઝ સરકારનો હિસ્સાવ, તા. ૧૫ મી મે સન, ૧૮૮૬.

“કયાપટન ઓટરામ તેના પોતાના તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૮૭૫ ના પોતાના કુશલતાબંધિયા અને તસિક રિપોર્ટમાં ખુબી રીતે પોતાનો વિચાર બહેર કરે છે કે, મહીકાંઠાના ખંડારવટિયા નાથવા દબાખીર કાકોરોનું સમાધાન કરી આપવાનું કામે એટલું ઘટિત છે તોય પણ તેઓ માહેલા કેટલાક એવા છે કે તેઓની સાથે ક્ષમાપૂર્વક ચાલવું અશક્ય છે. જે માણસો ઉપાડી રીતે બ્રિટિશ સરકારની સત્તાની સાથે થાય તેઓનો સખ્ત હાખલો બતાવી આપવો જોઈએ. ટુંકામાં એ જ કે, એવાને ખંડખીર કાકોરો જોઈએ, અને જ્યારે તે પકડાય ત્યારે કોર્ટમાશિયન ફરી શિક્ષણે પ્હોંચાડવો જોઈએ. કયાપટન ઓટરામના આ વિચારને પછવાડેથી પેસલિટિકલ કમિશનરે, અને જેઓના અભિપ્રાય ઉપર કેટલુંક વજન આપવું જોઈએ એવા કેટલાક બીજા અધિકારિયોએ ટંકો આપવા ઉપરથી મહીકાંઠામાં સદાની સલાહરાશિત ખરેખરી ચાલે એવા સખ્તાઈબંધેલા વિરોધ ઉપાય અગત્ય જણાય તેમ કામે લગાડવાનો વિચાર સર્વાનુમતે નિવેદન કર્યો.

“આ વિષય ઉપર જેવું સારી પેઠે ધ્યાન આપવું જોઈએ તે પ્રમાણે આપીને, અમે કેવળ ઉપદી જ સંજ્ઞાંતિ ચલાવવાને કસત કર્યો, અને પાછળનાં કૃત્ય ક્ષમા કરવાનું બહેર કરીને, અને જે ખંડારવટિયા હવળાં ખંડારવટિ જે તેઓમાંથી કોઈને પણ ખાતલ કસ્યા વિના, જે તેઓ આપણી સત્તાને સરખા થવાને કબુલ થાય, અને હવે પછી સારી માત્ર ચલાવવાના જામીન આપે, તો તેઓની સાથે સલાહ કરવી એમ દરાવ્યું છે.” આ આપણી સંજ્ઞાંતિ ફળદાયી થયો, એવી અમને પક્કી આશા છે

એટલું જ નહિ, પણ અમારી પૂરી ખાતરી છે કે મહીકાંઠામાં આ વિના બીજા કોઈ પણ સાધનથી સલાહસાન્તિ કરી શકાય એવું છે જ નહિ. * * *

“પ્રથમ તો મુખ્ય મુખ્ય બહારવટિયાઓ (અથવા બંડખોરો)એ બહારવટ કરવાને રસ્તો પકડ્યો છે તે, એવા કામ હપતના ખરા પ્રેમને લીધે પકડ્યો છે એમ અમને લાગતું નથી, પણ કુટુંબના કબ્જાથી, તેઓનાં મન નહિ મનાવ્યાથી, અથવા બ્રિટિશ રાજનીતિને લીધે દુર્દૈવ થવાથી તેઓએ એ રસ્તો પકડેલો છે. આ વિષે અમારા ભણવામાં જે કોઈ આવેલું છે તે પરિપૂર્ણ નથી, તથાપિ મહીકાંઠામાં બંડ લગીને ઘણી વાર સુધી આંધ્યાં કરે છે તે હપર હપેલાં સર્વ કારણ બેમાં બનવાથી, અથવા તે માંહેલાં અકા નિરાશા કારણને લીધે બને છે, એમ માનવાને મનબુદ્ધ કારણ છે.

“બીજી રીતે જોતાં કયાપટન ઔદ્યોગ અને બીજા અમલદારોએ પાછી સલાહસાન્તિ કરવાને પ્રારંભમાં જે સખત દાખલા બતાવી આપવાની રાજનીતિ ચલાવવાની ભલામણ કરી હતી તે પણ અમલમાં આણી ચૂક્યા એમ અમે તો માન્યે છીએ. ગયા વર્ષમાં આપણે લશ્કરી ઠાકમાઠ ચલાવ્યો તેથી નારાજ થયેલા કાકિરામાંથી કોઈ પણ આપણા હાથમાં આવ્યો ન હતો એ વાત ખરી છે, તોય પણ, તેઓનું જોર વધી ગયું હતું અને તેઓના અનુગામી વિખરાઈ ગયા હતા, તેઓના મનબુદ્ધ કિંદા, શકેશ અને ગામડાંમાંથી ધણી બાળી નાંખવામાં અથવા મારવામાં આવ્યાં હતાં અને તેઓનાં માણસોમાંથી ધણી મરાયાં હતાં, અથવા ધણેક ઘણાં હતાં, અથવા કેટલાક પકડાયાં હતાં.”

મુંબઈ સરકારને કિસ્કાથ, તા ૨૬ મી એપ્રિલ સન ૧૮૭૭ ને

(સાર)

કયાપટન ઔદ્યોગને મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટનું કામ તા. ૨૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૭૬ ને દિવસે હાથમા લીધું. સલાહની રૂઝિ સમાધાન કરવાની સરકારની સૂચનાને અનુસરીને તા ૭ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે, તેણે બહારવટિયાઓને કાબો મોકળા તેમાં લખ્યું કે, “તમારી પાછી આવશ્યકતા વિષે માફ કરીને વિશેષ કશવથી તમારું સમાધાન કરવામાં આવશે, માટે અમારા મેલણમાં તમારે આવવું” કાગળમાં જે દિવસે હાજર થવાનું લખ્યું હતું તેમાં સુરતમલની બાબતમાં તેને દસ દિવસની વધારે છૂટ આપી હતી. તે તા. ૮ મી માર્ચને રોજ આવીને હાજર થયા, અને બેઠાં બેઠાં તથા બે માફ કરવામાં આવે તો તેણે જમીન આપવાની કલુલાત આપી. પછી તે જમીન લઈ આવવાને અને પોતાનાં માણસોને રત્ન આપીને વિદાય કરવાને ગયા.

ત્યાર પછી આગરે દસ દિવસે કયાપટન ઔદ્યોગનું ઈંડર આવવું થયું, ત્યારે ત્રણ મહિના હપર એક વેપારીને તે લઈ ગયો હતો તેના છટકારો કરાવવાને વચ્ચે પડવાની વિનંતિ કરવા સાથે સિદ્ધપુરથી એક મુખ્યવાર આવ્યો. બ્રિટિશ એજન્ટ તરત જ સુરતમલને કાબે લખ્યો તેમા તે સાદકારને ઓડી મુકવાનું લખ્યું, અને જણાવ્યું કે, જે એને ઓડવામા આવ્યો નહિ, તો તમને માફ કરવામાં આવશે નહિ. ઔદ્યોગની આ સિદ્ધિ સરકારને પસંદ આવી નહિ અને સર રાજેન્ડ ડાબ્ટ તે હપર ટીકા લખી કે, કયાપટન ઔદ્યોગને જે કામ સોંપવામા આવ્યું છે અરે જે તેણે માથે લીધું છે તે યુદ્ધ વિષય સખા પાપરી માર્ગસાધના કરી લેવાનો વિચાર થાતજુ કરી લીધો છે એવી

પ્રથમથી જ મને બ્લોક લાગતી હતી. આમ છતાં પણ, સૂરજમથે તેને ઉત્તર લખ્યું કે એ શાહુકારને પકડવાની મદદ ને અનીતે મારી પાસે માગી હતી તે અનીત તેને લઈ ગયો છે, એટલે, હું રજુ કરી શકતો નથી. એટલે આ મમાણે લખ્યું છતાં પણ શાહુકારને રજુ કરવાનું જાણી ઔઠરામ કરવા લાગ્યો, એટલે સૂરજમથને પાનવરા બણી ન્હારી જવાની અશ્વ પડી. કયાપટન ઔઠરામે તેને એકદમ બંડખોર કરતીને તેનું માથું કાપી લાગે તેને ઈનામ આપવાનું બહેરનાયું રહ્યું અને પોતે ફેજાની એક ટૂકડી લઈને તેની પછવાડે પડ્યો. પાનવરાનો રાણો ફેજા આવતી જોઈને ડરી ગયો અને સમજ્યો કે ૧૮૩૫ ના માર્ચ મહિનામાં તેનું મામ મારવામાં આવ્યું હતું તેમ ફરીને કરવામાં આવશે એવી બ્લોકથી સૂરજમથનું રક્ષણ કરવાને અથવા તેને આશ્રય આપવાને ના પાડી તે ઉપરથી, સૂરજમથ એકદમ શરણુ થયો. સરકારે લખ્યું કે,

“કયાપટન ઔઠરામે ધરાપણથી અને જનતાપણથી પગલાં બસ્યાં તેના સારા “બાગે કરીને સારો પરિણામ આપ્યો. તેથી અમને આનંદ થયા વિના રહેતો નથી, “તોય પણ સૂરજમથનું બંધારવું અમે હડબંધપણાનું ગણિયે છિયે, છતાં પણ ફેજાની ટૂકડીને “નુચ કરવાની અગત્ય ન હતી, પણ કયાપટન ઔઠરામને ઘટે એવી કુશળતાથી તેણે “વ્યવસ્થા કરી હતી અને તે મસમને અનુસરતી હતી એમાં અમને કરો શક રહેતો “નથી, તો પણ આ ઉપરથી જમી તેને સૂચવાયું કે એ જય થયો છે તે અમારી સલાહ “મમાણે ચાલવાથી નહિ પણ એથી વિરૂદ્ધ રીતે ચાલવાથી થયો છે એમ માન્ય કરવાને “અમે ખરેખર રાજ છિયે તે સાથે વળી તેને બહેર કરી જેવું કે હવેથી અમારી “મુચના મમાણે બરાબર તમારે વર્તવું, અને ખરેખર તે ઉપર ધ્યાન આપવું.”

તા. ૭ મીને ફેજા સૂરજમથ (તેને તેટલા આંતરામાં તેની આપેલી મતિસા ઉપરથી ફરી તરીકે લેખવામાં આવ્યો હતો) સિદ્ધપુરના શાહુકારને લઈને પોલીસિકલ એજન્ટની પાસે આવીને રજુ થયો, અને ને બન્યું હતું તેની સાથે તેઓનું બોલવું મળતું આવ્યું એટલે સૂરજમથને કાંઈ ઈંટની શિક્ષા કરવા વિના તેને ઊંડી બૂંધવાનું કયાપટન ઔઠરામ મને દુસ્ત લાગુ આવી વચર ધારેલી કૃપાને મઠિ તે કાંકાર ધોતો ઉપર થયેલો હોવાયો.

સરકાર લખે છે કે, “સૂરજમથને ન્યાયથી કામા આપવામાં આવી છે ત્યારથી “જો ત્રે ને વર્તણૂક ચલાવી છે તે જોઈને અમને ખુશી પેદા થાય છે. તમારી આનંદખલ “ફેજાને વિદિત કરવાને અમને મઠંગ મળ્યો છે તેથી અમને ખુશી થાય છે કે મહીકાંકામા “સલાહશાન્તિ અને સારો બહોલસ્ત પાછો ચાલુ કાવામાં કયાપટન ઔઠરામની સાથે “એ કાંકારે પણ મથન કર્યો છે. ખુમલા બંધારવટિયાનો ન્હારા થયો અને એવા માણસોનું “ટાણુ વિખેરી નાખવામાં આવ્યું તે ધણુ કરીને આ કાંકારના આશયને લીધે જ છે.”

તા. ૧ લી સેપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૬ જેવાં બહી રહેલા સર્વે બંધારવટિયા શરણુ લઈ ગયા અને પાનવરાને રસ્તે ઉદયપુરથી તે ઈંડર મુધી એક રસ્તો ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો તેથી એક અગત્યની મતલબ હાંસલ થઈ, અને ને કાંકારોને લાગવુંવળમળું હજુ તેઓએ અમુક મુદત મુધી તે રસ્તે થઈને જનારા મુસાફરો પાસેથી નાકું નહિ લેવાની તેમની મરજી જણાવી.

પાનવરામાં પોલિટિકલ એન્ટનું મેલાણું હતું, તેવામાં, એ પ્રખ્યાતિ પામેલા અમલદારે “સીમાના કનિયા પતાવી દેવા પછવાડે પોતાનો [અચળ ચલાવ્યો તેમાં તે “પાર પડ્યો. એ કનિયા માહેલો એક કૂર કનિયા તો બાપની પાછી તેના દીકરા સુધી “ચાળીસ વર્ષથી ચાલતો આવ્યો હતો. સીમા ઉપરના કાકોરેએ ચૂંટાપિયનેને ફોજના “સરદાર તરીકે અથવા તો પોતાના રાજુ તરીકે જોયા હતા, તે સિવાય બીજી રીતે “તેમના જોવામાં તેઓ કોઈ વાર આવ્યા ન હતા એવા લોકોના મનમાં વિશ્વાસ ઉપ “નવવા સાથે ટુંગરામાં વધારે હાજર ભાગમાં જવાનો તેણે પ્રસંગ સાધ્યો; અને ધણી “વર્ષથી ચાલતી આવેલી ધણી તકરારો અને કનિયા કે જેને મટિ ગૂંજસતના પોલિટિકલ “અમલદારો સાથે ધણી લખાણના દુમાર ચાલવાનું કારણ હતું. યથેર્થ હતું તે પતાવી “દિવામાં નથ પામ્યો. કયાઈન ઔરશમિ પોતાના વિષેનો એવા વિશ્વાસ બેસારી દીવો “હતો કે ધણી ખડારવટિયાઓ તેને મધ્યસ્થ થવાને રાજી થી વિનવતા.”

કયાઈન ઔરશમિની અનુકૂલ કરી લેવાની વ્યવસ્થાથી જે જે પરજણમાં થઈ ને છિટિરાની ફોજ પસાર થઈ તે તે પરજણમાં મિત્રતાબદેલો બાવ બતાવવામાં આવ્યો તે વિષે તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સન ૧૮૭૬ ના તેના કારણ માહેલો થોડો ભાગ અત્રે દાખલ કરીને અમે આ લખાણ બંધ કરિયે છિયે:—

“આપણી ફોજ દેશમાં રાત્રીને બદલે મિત્ર તરીકે કૂચ કરતી ચાલી છે. પ્રથમ તો “લીસ લોકો તેને જોઈ ને સૂર્યે ન્દારી નથા લાગ્યા, પણ પછવાડેથી પાછા આવવાની “તેમને હિંમત મળતી ગઈ, અને આપણા તરફથી તેઓ પ્રતિ જે વર્તણૂક ચલાવવામ “આવી તે જોઈને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અથવા તેમનાં ગામ આગળ પડાવ કરવામ “ગા-ને હોય તેવામાં તેઓ ન્દારી નથા હોય લાંચી પાછા આવવાને મટિ હરે, પણ “તેઓ પાછા આવે ત્યારે તેમની ગરદાજરીમાં કોઈ નાશ કરવામાં આવ્યો હોય નહિ “તે જોઈને તેઓને નવાઈ લાગે. આપણા માણસો અને મામડાના લોકો વચ્ચેના માંદો “માદોને વ્યવહાર માયાળી ચલાવવામાં આવ્યો હતો. તેનો પરિણામ આપણી ફોજ “પાછી વળી ત્યારે સુખદાયક અને વિશ્વાસબદેશી રીતે તેઓનો આવકાર થયો તે ઉપરથી “જાણી આવે છે. ખરે જોતાં આ વર્ષમાં મટીમાંકામાં ફેરફાર કરવામાં આવી તે એક “પાપ તરીકે તેને ઠાળવાને બદલે શાન્તિની વૃદ્ધિ કરનારી અને મુખકારક ગણીને તેનો “આવકાર કરવામાં આવ્યો.”

વિભાગ ચોથો

પ્રકરણ ૧

હિન્દુની જ્ઞાતિયો

આખા ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારની સત્તા સર્વોત્કૃષ્ટપણાથી વર્તીવા લાગી ત્યાં સુધીનું વર્ણન કરતા અમે આવ્યા. હવે આ સમાપ્તિપ્રકરણોમાં, એ દેશના હિન્દુઓની હવણાં જે સંસારી રીતભાત છે તેના સામાન્ય ચિતાર અમારા વાંચનારાઓની હુઝૂરમાં રજુ કરવાનો અમારો હેતુ છે. આ કામ ધણું કઠિણ છે, અને તે બર આજુવાને અમને આશ્રય મળેલો છે, તેમ છતાં પણ, બહુ અપૂર્ણ રીતે બજાવવા કરતાં બીજી રીતે બજાવી શકવાની આશા નથી. અગર જો કે હિન્દુસ્થાન અને બ્રિટન તળે ઉપર વસતા હોય એમ એક બીજાની સાથે હતાં તેમ હવણાં નથી, તો પણ, બીજા પૂર્વ બણીના લોકો સંબંધી ઇસો વર્ષ ઉપર જે વિચાર બાંધવામાં આવેલો તે ધણી બાબતમાં હવણાંના હિન્દુઓને હજી લગણુ લાગુ પાડી શકાય છે:—જે મસોરાના ખુની રજુક્ષેત્રમાં સારસનના હાથમાં સેંટ લુઈ પડ્યો તેની જરા વાર આગમ્ય વિલિયમ લાંગરખી બોલ્યો કે “આપણે નવા આવનારા જવાન માણસ અને પરદેશિયો, પૂર્વ બણીની “માહિતગારી ધરાવતા હોયથે નહિ એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે ? “પશ્ચિમથી પૂર્વ જઈએ છીએ, તે જ પ્રમાણમાં, પશ્ચિમ બણીના લોક પૂર્વ બણીના લોકથી તેવા જ જુદા પડે છે*” હિન્દુઓને તેમની અતિ ધણી પ્રતિબંધ કરનારી સંસારી બાબતોથી એટલા બધા બાંધ વચ્ચે નડે છે કે તેથી કરીને તેમને પરદેશિયોની સાથે બવહાર બાંધવાને બહુ અશક્ય ધર્મ પડે છે, અને તે પરદેશી તેમની રીતભાતથી બણીતો થવાને ઇચ્છે તો, તે જો સરકારી અમલદાર હોય છે તો, તેને વળી વધારે મુશ્કેલી-લેણું ધર્મ પડે છે. પણ જે લોકોમાં તેને પોતાના જીવંતરમાં સારામાં સારાં વર્ષ ફાડવાનાં છે તે લોકો વિષેની માહિતગારી મેળવવાને પ્રયત્ન કરવાની જોગવાઈ બને નહિ તો માત્ર અચાન રહેવાથી તેઓને એક પંચાત આવી પડે છે તે એ કે, એ લોકોના મનોભાવ જેથી ઉશ્કેરાતા હોય અને ખરી દરિદ્રતા તેમના સંબંધીની હોય તે વિષેની માહિતગારી હોય નહિ, તેથી નિર્જનર તે વિષે તે ખોટું સમજે, અને ખોટી રીતે તેના પરિણામ બતાવી આપે.

આડમ્સ અને પોંટરે પોતાના ગ્રંથનાં પૃષ્ઠોમાં જે રીતભાતો વિરેલ એક અંગરેજોના વાંચવામાં આવે છે, અને જે રીતભાતો ઉપર સમદ્રશ્યાનના ખેરવાળા દિવાનખાનાઓમાં વિચાર કરી તુલના કરવામાં આવે છે તેઓની સાથે અંગરેજોની હાલ ચાલતી રીતભાતો કરતાં એંગ્લોશમા સંદર્ભમાં ગ્રેહલા હિન્દુ સરખા લોકની રીતભાતો બહુ વધારે મળતી આવે છે, એ વાત કદાપિ અંગરેજોના વિચારમાં લાગ્યે જ ઉતરી શકશે. એટલા માટે અમને બધ લાગે છે કે અમે નીચે જે વર્ણન આપિયે છિયે તે હાલની ચાલતી રીતભાતો જોઈને લખેલું છે તેને બદલે અમારા વાંચનારાઓને પ્રાચીન શોધ ઉપરથી ઉપજતી કહાડેલું જણાશે. પણ એ વિષે અમે નમ્ર-તાપૂર્વક કહિયે છિયે કે એમ નથી. ખરી વાત છે કે અમે જે વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રાચીન રીતભાતનું હોય એમ જણાશે, કારણ કે હિન્દુની હાલની રીતભાત હુકામા જોતાં કર્ણ અને જયસિંહના વારામાં જેવી હતી તેવી જ છે, પણ જે વસ્તુઓનું અમે વર્ણન આપિયે છિયે તે હમણાં દેવાત છે.

હિન્દુ લોકોની રીતભાતમાંથી પહેલી રીતભાત જે પરદેશિયોનું ખ્યાન ખેંચે છે તે ચાતિ વિધેની છે. ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં મિ. બ્યારોડેલને સુરતમાં હિન્દુઓની રીતભાત વિધેની હકિકત એકઠી કરવાના કામ ઉપર લગાડયો હતો (એ કામ ત્યાર પછી બહુ બધ કરવામાં આવ્યું હતું) ત્યારે તે શરૂમાં ખસે ને સાત કરતાં ઓછી ચાતિયો ન હતી. આ ચાતિયો માંહેલા અત્યેકને એક બીજાની સાથે બ્યવહાર રાખવાને કાર્ષિ કાર્ષિ પણ બાધ હતા. (આ વિષય અમે વિસ્તારથી લખવાન છિયે.) તેઓનાથી એક બીજામાં લમ થાય નહિ, તેમજ એક બીજાનું જમાવ નહિ કે પાણી સરખું પણ પીવાય નહિ.

મૂળમાં જોવા જઈયે તો હિન્દુસ્થાનમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એવી માત્ર ચાર (વર્ણો) ચાતિયો હતી, હવણાં વંશપરપરાની ચાલતી આવેલી ચાતિયોના જેવી તેની ગણના થઈ ગઈ છે. તથાપિ કેટલીક મુદત મુધી તે માત્ર જૂદા વિભાગ જ ગણાતા હતા એવું જોવામાં આવશે. સુંગ ઋષિને જન્મ હરિણનાથી થયેલો લખ્યો છે, કૌશિક ઋષિ કુસ અથવા દર્ભમાંથી થયો. ગૌતમ ઋષિની ઉત્પત્તિ સસલાથી થઈ છે; વાલ્મિકિની ઉત્પત્તિ સાપના રાક્ષસમાંથી થઈ છે, દ્રોણાચાર્ય પડિયામાંથી ઉપજ્યા; એ વિના બીજા ઋષિઓમાંથી કોઈ ખારવાની પુત્રીથી, કોઈ ગણિકાથી, કોઈ ચાંડાલણીથી, કોઈ દાસીથી થયેલા છે, તેમ જનાં પણ, સર્વે બ્રાહ્મણો હતા. ક્ષત્રિયોની સાથે બેશીને ઋષિયો જમતા હતા એવું મહાભારતમાં ધણે ઠેકાણે લખેલું

છે; અને કાલિદાસ કવિ જે બ્રાહ્મણ હતો તે રાજાની પુત્રી બહેરે પરણ્યો હતો; અને રાજા કંચો તે ક્ષત્રીય સાતિનો હોવો જોઈએ.

સમગ્રપિ બ્રાહ્મણ હતા, તે સાતની વચ્ચે એક સ્ત્રી હતી. તે હવણાં આકાશના તારા યર્ધ ગયેલા છે અને સમગ્રપિના ખાટલાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે વિષ્ણુના સ્વર્ગનું દાર જે ધ્રુવનો તારો તેની આસપાસ પ્રકાશે છે. અને તેઓની પાસે તેઓની સ્ત્રી અર્ધપત્ની એવા અજવાળાથી પ્રકાશે છે, ધણાખરા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ એ સમગ્રપિનાથી યર્ધ છે. કદાપિ તે બ્રાહ્મણોમાં ભેદ પડી ગયો છે તે (હિન્દુનાં સાતમાં હાલમાં જે સાતિયો પડી યર્ધ છે તેનાં નામ નથી) તેઓના મ્હોટા સૂદારક, રાંકરાચાર્યના વારાથી પડેલા જણાય છે. તે ઈ. સ. ૦ ની પહેલાં દોહોડ સદી ઉપર યૌદ્ધ મતની સામે યવાને ઉકપો. બ્રાહ્મણોમાં ભેદ પડેલા તેના જોવામાં આવ્યો, તેઓ આરવેદમાંથી પોતપોતાને પ્રિય વેદ હતો તે ઝાઝી બેઠા, અને અયર્વ વેદ ગ્રહણ કરનારાઓનો ધિકાર કરવા લાગ્યા. વેદમાં પ્રાણિયોનું બલિદાન લખ્યું છે તે વાત કારે રહેવા દષ્ટને યૌદ્ધમતના લોકપ્રિય અભિપ્રાય પ્રમાણે આ મ્હોટા સૂદારકે માંસબલિયની મના કરી; તેણે વળી એમ સલાહ આપી કે વંશપરંપરાથી જે જે વેદને માનતા આવ્યા છે તેણે તે વેદ માનવો અને બીજા વેદ માનનારા સાથે શત્રુતા રાખવી નહિ. રાંકરાચાર્ય આ પ્રમાણે મતભેદ તોડી નાંખવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા પણ ઉલટો તે તેના વિના ચિંતબ્યે મતભેદ ઉભો કરવાનું કારણ યર્ધ પડ્યા. તેના મરણ પછી તેના નામનો એક સૂક્ત-પંથ પડ્યો, અને જે બ્રાહ્મણો માત્ર વિન્ધ્યાચળ પર્વત વચ્ચે પડવાને લીધે જ એક બીજાથી જૂદા હતા તેઓના હવે જે પંથ પડી ગયા. તેમાં એક તેના મત સ્વીકારવા લાગ્યા અને બીજા તેની સામે યવા લાગ્યા. દ્રવિડ બ્રાહ્મણોએ માંસાહાર તણ દીધો અને ગૌડ બ્રાહ્મણો તે ચાલ રાખી રહ્યા. તેથી એક બીજાનો પાણીબવહાર બધ યર્ધ ગયો.

હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગ કરતાં, યૂજરાતમાં બ્રાહ્મણોની ઘણી નાતો પડી ગયેલી છે એમ ધરાય છે. ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો, જે સંખ્યામાં અતિશય વધી ગયા છે, તેમના મૂળ વિષે અણુહિસવાડના રાજા મૃગરાજના ઇતિહાસમાં જોવું.^૧ તેઓ ઉત્તરમાંથી આવ્યા માટે ઔદિચ્ય કહેવાયા અને પહેલે પ્રસંગે સુમારે એક સહસ્ર આવ્યા માટે સહસ્ર કહેવાયા. પોતાના રહેવાના ઠેકાણા ઉપરથી સિદ્ધપુરિયા અને સિહોરિયા ઔદિચ્ય કહેવાયા, અને આ પ્રમાણે જેમ જૂદા સાખાઓ પડતી યર્ધ, તેમ રીત-

ભાતમાં રહેતાં રહેતાં ફેરફાર પડવા માંજો. જે ટોળાએ મૂળરાજનું દાન શીધું નહિ તે ટોળકિયા ઓદિચ્ચ ફેરવાયા. સાર પછી તેમનામાંથી જેઓની નખળી દશા થઈ ગઈ, તેઓ મોતી, દરજી, ત્રામાળા અને બીજા કાળી સરખા હલકા લોકોના ગોર થયા, અને તેઓને નાત બદલ મૂક્યા તેથી તેમના ધણા વિભાગ થઈ ગયા. કેટલાક મુરત અથવા કુચ-વાગડ અને મારવાડમાં જઈ વસ્યા અને પોતાના દેશની મૂળની રીતભાત પકડવા સામ્યા અને જ્યારે ત્યાંનું નામ ધારણ કરી બેઠા, જેવા કે મારવાડી ઓદિચ્ચ બ્રાહ્મણ.

શ્રીમાળા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિનું એક શ્રીમાલમાહાત્મ્ય કરીને પુરતક છે, તે રક્તક પુરાણનો ભાગ છે, એમ તેઓ માને છે, તેમાં લખે છે. કે ઝાસારમા શ્રીમાલ (હવણાં તે લીનમાલ ફેરવાય છે) નગર પ્રથમ વસાવ્યું ત્યારે ચોગરદમથી બ્રાહ્મણોને ત્યાં તેડાવ્યા તેમાં જેઓ ત્યાં જઈ વસ્યા તેઓ ત્યાંની એક નાત થઈ પડ્યા. પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ માધ થઈ ગયો તે શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ હતો. જ્યારે શ્રીમાલની પડતી દશા આવી ગઈ, અને અણુદિલવાડની ચડતી થતી આવી, ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાની કુલદેવીને લઈને સા આવીને વસ્યા, અને કેટલાક ગૂજરાત, કુચ, કે સોર-કમાં જઈ વસ્યા. કેટલાક મારવાડ, અને મેવાડમાં જઈ રહ્યા. કેટલાએક બોજનને અર્થે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો તે લોજક ફેરવાયા, શ્રીમાળા બ્રાહ્મણો યજુર્વેદી અને સામવેદી છે, તથા તેમનામાં સાત ગોત્ર છે. તેઓ એકલા ગૂજરાત વિના, માંહોમાંહે કન્ધાવ્યવહાર રાખે છે. ઓદિચ્ચ બ્રાહ્મણોની પેઠે શ્રીમાળાઓ પણ ગૌતમ ઋષિનાથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી માને છે. ગૂજરાતના પશ્ચિમ ભણીના માહાસીમાં આ બે જાતિના બ્રાહ્મણો વચ્ચે હવણા ઉચ્ચપણાનો વાધો આસે છે.

અધી જાતિના બ્રાહ્મણો એક બીજામાં પરણતા નથી, તથાપિ ખાવાનો વ્યવહાર રાખે છે, તે પણ ગૂજરાતમાં નાગર બ્રાહ્મણોની એક નાત છે, તે બીજી નાતનું ખાતી પણ નથી. ગૂજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો અસલ વડનગરના રહેવાસી છે. એ શહેર ધણું જૂનું છે. અને કનકસેનના વંશવાળાઓએ તેની સ્થાપના કરી છે એવી દંતકથા આસે છે. વિસલદેવ ચોડાણે જ્યારે વિસલનગર વસાવ્યું ત્યારે તેણે દોમ કબો હતો, તે સમયે ધણા વડનગર બ્રાહ્મણો તે અવસરે હાજર હતા તેઓએ દાન લેવાની ના પાડી ત્યારે વિસલદેવે યુક્તિથી તેમનામાંથી કેટલાએકને જમિદાર લેવાની અગત પાડી. તેઓને આખી નાતે ધર્મને નાત બદલ મૂક્યા ત્યારથી તેમની એક વિસલ-

નગરા નાગર બ્રાહ્મણની જૂદી નાત યર્ષ. એવા જ બનાવ સાંઠોડ અને બીજે ઠેકાણે બન્યા, તે ઉપરથી સાંઠોડરા, ચિત્રોડા, પ્રશ્નોરા અને કુંજોરા નાગર બ્રાહ્મણ થયા. આ નાતમાં એક ખારડની જાત જૂદી પડી છે, તે નાતમાં કન્યા નહિ મળવાથી બીજી નાતની કન્યા વ્હેરે પરણવાથી યર્ષ છે. તેમનું આ પ્રમાણે લગ્ન થવાથી તેઓનો ઘણો ધિઃકાર થયો. અને તેઓને પોતાનું ગામ છોડી જવાની અમલ પડી; પણ સાર પછી આ નાત વધતી જાય છે. તેમનામાં પુનર્વિવાહ કરવાની ઘટ્ટ છે.^૧

ગૂજરાતમાં આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણની મુખ્ય નાતો છે, તે માત્ર આટલી જ છે એમ સમજવું નહિ. ઘણું કરીને એમ કહેવામાં છે કે ચૌરાશી જાતના બ્રાહ્મણ છે.

લાગવતમાં એમ લખ્યું છે કે, બ્રહ્માના મરિચિ થયા તે મરિચિના ક્ષત્રપ થયા, તેને સૂર્ય અથવા વિશ્વવત પુત્ર થયો તે ક્ષત્રીય થયો. મરિચિના ભાઈ અત્રિને ચન્દ્ર થયો, તે પણ ક્ષત્રીય થયો. રજપૂતોની ધણી ખરી શાખાઓ ચન્દ્ર કે સૂર્ય વંશમાંથી યર્ષ છે. રત્નકોશની સંસ્કૃત ટીકામાં લખ્યું છે કે ક્ષત્રિય જાતનો પ્રથમ પુરુષ મનુ થયો. તેનાથી છત્રીશ શાખાઓ યર્ષ તે માંહેલા કેટલાએકે પરાક્રમ કરીને ઉપનામ મેળવી લીધાં, કેટલાક રાજાનું પદ પામ્યા, કેટલાએક યેકુત યર્ષ થયા, અને કેટલાક શૂદ્રમાં બળા ગયા. ચંદ્ર બહારોડ લખે છે કે, આણુ પર્વત ઉપર જ્યારે ઋષિયો રહેતા હતા, અને તેઓને અસુર અથવા રાક્ષસો પીડા કરવા લાગ્યા ત્યારે ત્યાં વશિષ્ઠ ઋષિ હતા તેમણે અમિદ્ધમાંથી પરિહાર, સોલંકી, પદમાર અને ચૌહાણ એવા ચાર જાતના રજપૂત ઉત્પન્ન કર્યા. તેમનામાંથી પછી છત્રીશ જાતિયો યર્ષ તે નીચે પ્રમાણે છે.—

હપય

રવિ, શશિ, જાદય વંશ, કકુલ્લય, પરમાર, તોંવર,
ચદુવાળ, ચાલુક્ય, છિંદ્ર, સિલાર, આસીવર,
દોયમત, મઠવાન, ગરબ, મોહિલ, ગદી દવ,
ચાપોત્કટ, પરિહાર, રાવ રાઠોડ, રોસ જુત,

૧ આ પ્રમાણે પુનર્વિવાહ કરવાનો ચાલ નથી. સાંઠોડરા નાતમાં એક કન્યાનો તેના વા સહિ હસ્તમેળાપ થયો ન હતો તેવામાં એકએ-અર્ધી કિયાએ વર મરણ પામ્યો એટલે ન્યાના પિતાએ તેને બીજા વ્હેરે પરણાવી નાવના લેણાએ ક્યુ કે અર્ધી કિયા યર્ષ છે તેથી એ કન્યા સદાઈ માટે એનું ફરી લગ્ન થાય નહિ પણ પેતાએ ક્યુ કે, સાસુ પ્રમાણે બાધ નથી આ પ્રમાણે જે લો - - - - - જાણ્યાર ૧૫૫ તેઓની ખારડ જાતિ નહી યર્ષ ૨. ઉ.

દેવરા, ટાન, સિંધન, અનગ, મોતિક, પ્રતિહાર, દધિવટ,
કારટ પાલ, કોટપાન, દુન, હરિતક, ગોર કમાટ જટ

ડુહો

ધ્યાન પાલન, નિકુમર, રાતપાલ, અગ્નીસ,
કાઠ ડર કે આદિ દે, વરને ત્રણ છગીસ

હરણ એક સાધારણ છદ બધા વદિવચા લોકો બોલે છે, તેમાં
પરમાર, રડોડ, જાવ, ચોદાણ, અને એનંકી, એવી માય જાતિ અભિ-
દુડમાંથી થઈ કહી છે, અને એ પાંચમાંથી તેઓની નવરાણ સાખાઓ
થઈ રજપૂત લોકો કહે છે કે, અમે ખરા ક્ષત્રિય છીએ, પણ બ્રાહ્મણો તે
રાત માન્ય રાખતા નથી, અને કહે છે કે, ક્ષત્રિય તો હવે પૃથ્વી ઉપર
રહ્યા જ નથી. એનું કારણ એમ કે, બ્રાહ્મણોમાં ખાવા પીવા ઈત્યાદિના
ધણા લક્ષણમાં ચોખ્ખાઈ માનવાનો ચાલ પડી ગયો છે, અને રજપૂતોની
કન્યા મુસલમાનો જોરાવરીથી વચ્ચા છે, તેથી હવે બ્રાહ્મણથી ખીજ પાપ
ગંતી ક્ષત્રિયની જ્ઞાતિ હિન્દુઓમાં ગણાતી નથી. એઓની પાથરી વાણિયા
ઓએ છોનાવી લીધી છે, વાણિયા મૂળ જોવા જમ્મએ તો વૈશ્ય જાતિના
છે, પણ તે રજપૂતાનું પાણી પીતા નથી, અને ઉજળી વર્ષામાં બ્રાહ્મણ
વાણિયા ગણાય છે. રજપૂતોમાં સાસાહાર અને મધપાન કરે છે તે તેમની
આસપાસની ખીજ જ્ઞાતિયોવાળા ખોડુ ગણે છે ને રજપૂતો તો ગોહિસા અને
પુનર્વિવાહ એ બે જ માત્ર વર્જિત કરે છે જ્ઞાતિયોમાં સાખાઓ અથવા તડ
પડી જાય ■ તેઓને એક બીજામાં ખાધાબવહાર રાખવામાં કરો ખાધ
હોતો નથી, તેથી તે જૂદી જ્ઞાતિયો ગણી શકાય નહિ

મત્રેક રજપૂત કંકારને ત્યાં દાસિયો હોય છે અથવા જેને પ્રથમ
વેચાતી લીધી હોય તેનાથી ચણેલી હોય છે, તે સર્વ જાતિની હોય છે અને
ધણી વાર તો હજમણો જોવામાં આવે છે. કાઠિયાવાડમાં આવી દાસિયો
'ઠાકરીયો' ને નામે ઓળખાય છે અને મહીકાકામાં "વડારણ" કહેવાય
છે આ જિયેના આચરણ ચોખ્ખા હોતા નથી, અને ધણું કરીને પરણેલી
હોતી નથી. પણ કદાપિ પરણી હોય છે તો તે પોતાની જાતિવાળા સાથે,
ખીજ જાતનું કાઈ તેઓની સાથે જન્મ પડે તો તે પુરુષ માટે ધણું જ
કવકુ ગણવામાં આવે છે. જ્યારે કાઈ વડારણને મદિના રહે ત્યારે તે જેની
દાસી હોય તે રાણી તેને બોલાવીને, જેના મદિના રહ્યા હોય તેનું નામ
બલાતકારથી કહેવરાવે તે માણસ પછી જે દ્રવ્યવાન હોય તો તેની પામેથી

દંડ ભરી લેવામાં આવે; પણ પેલી વડારણને દોષવાળી ગણવામાં આવતી નથી. તેને છાકડું થાય તે પૃથ્વી એલો દહેરાય છે. કદાપિ કાકારની ઉંચા દરજ્જાની આકરીમાં તે હોય છે તો ખરાસ દહેરાય છે. તે ઉંચી પદવિયે પહેલે છે તો પણ કાકારનો ગુલામ જ ગણાય છે. જ્યારે કાકારની કુંવરીને પરણાવવામાં આવે છે ત્યારે કેટલાંક દાસદાસિયો તેની સાથે તેને સાસરે જઈ રહે છે, અને તેઓ સાસરવાસાનો એક ભાગ ગણાય છે. તેઓ ધરતું બધું હલકું કામકાજ કરે છે, અને તેઓનો કાકાર જ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે તેની સાથે (કેટલાંક) ચિતામાં બળી મરે છે.

વૈશ્ય હજી સુખ્યત્વે કરીને એવીવાડી અને વ્યાપાર કરે છે. ગૂજરાતમાં ઘણાખરા ખેડુતો કણુગ્રી છે. તેઓની ત્રણ મહોટી જ્ઞાતિયો છે. લેડેઆ, કેડના અને આંજણા. તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ ક્ષત્રી જનિમાંથી થયેલી ગણે છે, અને તેઓ માંહેલા ઘણા ખરા તો રમપૂત જાતિના જેવાં ઉપનામથી ઓળખાય છે. વૈશ્ય જાતિમાં વાણિયા સુખ્ય છે તે વાત આગળ લખી છે. તેઓની ચોરારી જૂની જૂની નાનો ધર્મ છે અને જે પરગણાના અથવા ગામના તેઓ રહેવાથી હોય તેના નામથી ઓળખાય. તેઓનામાં દુધા અને વીસા એવા બેડ પણ છે. વળી ધર્મમેદને લીધે, મેદારી અથવા વૈષ્ણવ અને શ્રાવક અથવા જૈન વાણિયા પણ દહેરાય છે. જેનો જેવો ધર્મ તે પ્રમાણે વાણિયાઓના વહીવંત જૈન મનના સાધુ અથવા ભાટ હોય છે, અને ભાટની ઉત્પત્તિ ઘણું કરીને કાર્ધ રમપૂત જનિમાંથી થયેલી છે. એક કુલમાંથી જેઓની ઉત્પત્તિ થઈ હોય છે તેઓ એક બીજા સાથે પરણતાં નથી.

ધરતું હલકું કામકાજ કરનાર માણસોની શુદ્ધ જાતિ દહેરાય છે, જેવા કે હાલમ અથવા ગાંધો, (વાણક). ધોળી, અને બીજા મૂળ જાતિના જેવા કે ભીલ, કેળી, મેર, અને બીજા શુદ્ધ ગણાય છે, તેમજ નાતબહાર મૂકવાથી થયેલી બીજી નાનો પણ એવી જ ગણાય છે. વળી જૂના જૂના ધંધા કરનારાઓની જૂની જૂની નાનો ધર્મ છે. દેશી રાજના રાજ્યમાં શૂદ્રનાથી બાપદાદાના વારાથી આવતો આવેલો ધંધો ઊડી ચકાતો નથી. તેઓ સારાં લૂગડાંતતાં પહેરી ચકતા નથી, તેમજ રહેવાને સરસ પ્રકારનું ઘર બંધાવી ચકતા નથી. અસલને વારે નીચ વર્ણના લોકોને ગામમાં રહેવાની આજ્ઞા ન હતી, અને બીજાનાથી ઓળખાઈ આવે એવાં લૂગડાં પહેરવાનો

તેઓને દુકમ હતો.^૧ આ પ્રમાણે છતાં પણ તૂટ લોકોના વહીવંચા હોય છે. તેઓ તેમને અસલ દાત્રીય કુળમાંથી નીપજેલા ફક્તે રાજ કરે છે. ઢેડ સરખાનાં પણ ચોદાણ, વાવેલા એવાં ઉપનામ દોષ છે, તથા તેમને તુરી જાતના ગણેલા હોય છે, અને ગરેલા કરીને તેઓના ગેર હોય છે. તે બાકીય પેટ જનોઈ પુરે છે અને આજીવનમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ યથેવી માની લે છે. ઢેડ લોકો પણ કરીને કમીરપંથી હોય છે તેઓને અભિપ્રાય તેઓને રૂને તેવા એમ છે કે એક નાત ખીજ નાતનાથી જૂની નથી. એ લોકમાં પણ ઢેડ અને યોગગણા એવા ભેદ છે. અને ઢેડ ને યોગગણાનું ખામ તો તે વટલાય અને તેને નાતજ્ઞાર મૂકે. છેલ્લી વારે એટલી વાત જાણવાની અગત્ય છે કે યોગગણા સગળો પણ હિન્દુ કહેવાય છે, અને તે—મહેશ્વ અથવા જે હિન્દુ હોતા નથી તેઓના કરતાં એટલું ગણાય છે. એક એવી વાત છે કે, મુમલમાન પાદશાહે પોતાના હિન્દુ પ્રધાનને પૂછ્યું કે સર્વના કરતા નીચી જાત કઈ? પ્રધાને કહ્યું કે, “એ વિધેનો વિચાર કરવાની મને મહેતવ આપો.” પાદશાહે તે પ્રમાણે મહેતવ આપી એટલે તેણે ઢેડવાડે જઈને તેઓને કહ્યું કે, “તમે પાદશાહને ગુસ્સો ઉપજાવ્યો છે, માટે તમને વટાળીને મુસલમાન “કરવાનો તેમનો વિચાર છે.” ઢેડ લોકો આતુ સાબળીને પણ જ જાણીત ધર્મ ગયા અને ટોળે મળીને પાદશાહને મહેતવ જઈ વેગળે રહી ખૂબો પાડી કહેવા લાગ્યા કે, “અમે પાદશાહનો અપરાધ કયો હોય તો અમને ખીજ શિક્ષા “કરો, પણ વટાળશો નહિ.” આતુ સાબળીને પાદશાહ હસ્યો અને પોતાને પ્રધાન, જે જાણી નેમને આ સર્વ ગણકાર્યા વિના બેઠેલો હતો, તેને કહેવા લાગ્યો, “ત્યારે નીચામાં નીચી જાત તો મારી જ તો!”

જૈન લોકોમાં મુખ્યત્વે કરીને અપવાસ કરવામાં અને જીવહિંસા નહિ કરવામાં ધર્મ ગણાય છે તેઓનામાં નાતને અટકાય નથી. તો પણ ખીજ હિન્દુઓમાં જે સાધારણ રીતમાતો છે તે આતુકો પાળે છે. જે કોઈનાથી નનામાં ઢેડને અડાણ હોય તો તેને અમિ કે પાણીનો સ્પર્શ કરવો પડે છે. કોઈ હિન્દુને ઢેડ પાસેથી કોઈ વસ્તુ લેવી હોય છે તો તે વસ્તુને પાણી ઝાંટ્યા પછી અડે છે. કોણી અને ભરવાડ સરખા પણ ઢેડને અજાથી અમડાય છે અને શુદ્ધ થવાને ઉપર પ્રમાણે કરે છે.

સન ૧૮૫૩ ના આગસ્ટ મહિનામાં ગૂજરાતના એક કોળિયે ફાજદારી કચેરીમાં જુજાની આપતા કહ્યું કે, ભગવાન અને રોડો જે ભરવાડ મારી

પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા, “અમે દેડને અડક્યા છિયે તેથી અભાગ્યા છિયે, “માટે અમને દેવતા આપો.” એ હુકમની ચક્રમમાંથી એક અંગારો નાંખ્યો, તેનો વારા ફરતી બન્ને જણે પોતાના માથા સાથે સ્પર્શ કર્યો, સાર પછી તેમણે મારો હુકમો લઈને પીધો. ભાવાર્થ એવો કે અગિના સ્પર્શથી તેઓ ચોખ્ખા થયા સારે તેણે તેઓને હુકમો આપ્યો.

નાતમાં તડ પડી જાય છે, તેનું એક વધારે કારણ એ છે કે નાત મ્હોટી હોય છે તો જમણવાર કરતાં ખર્ચ ધણો થઈ જાય છે. પૈસાદાર માણસ લોકપ્રિય થયા સાર અગત્ય હોય તે કરતાં પણ ખુશીથી એક બે વધારે નાતો કરે છે, તે જોઈને ખીજની નાખુશી છતાં પણ ઓતું દેખારો એમ સમજીને તણાઈ મરીને વધારાની નાતો કરવી પડે છે. એટલે ઉવટે, તેવી નાતો કરવાનો ચાલ પડી જાય છે, તેથી મરિબને રૂપિયા કરજે ફહા-ડીને પણ નાત કરવી પડે છે. આ કારણને લીધે કોઈ પણ કારણથી નાતમાં વાંધા પડે તો તેનો લાજ લઈને જૂદાં પડવાનો પ્રસંગ તકે છે. એ નાતના ધણા માણસોનું એકમત થાય છે તો પછી તડ પાડવાને વાર લાગતી નથી; પણ વાંધાવાળા યોગ હોય છે તો પછી તેમને ધણી પજવણી રહેવી પડે છે. નાતના લોકો તેમની સાથે સંબંધ રાખવાને ના કહે છે, તેમનાં છોકરાં સાથે કોઈ વિવાહ કરતું નથી, કોઈ તેમને દેવતા આપતું નથી, તેમ જ ગામના કૂવામાંથી પાણી સરખું પણ ફહાડવા દેતા નથી. જેઓને નાત-બહાર મૂકેલા હોય છે તેઓની સ્ત્રિયોને અને પરણેલી દીકરીયોને તેઓના સંસર્ગ કરવા દેતા નથી. તેમનામાં કોઈ મરી જાય છે તો નાતના લોકોને નથી પડીને અથવા કોઈ ખીજ રીતે વાંધા પતાવી દે છે ત્યારે તેઓ દાહ દેવા જાય છે, પરનાતીલાથી તે કામ થતું નથી.

કેટલીક નાતોમાં પુરુષોને તેમની પ્રજામાં આવે તેટલી સ્ત્રિયો પરણવાની છૂટ છે. કેટલાક રજપૂત વીશ વાર પરણે છે, અને ઔદિચ પ્રાજાણ પાંચ કે છ વાર પરણે છે. ખીજ નાતોમાં એવો ચાલ હોય છે કે, પહેલી સ્ત્રી જીવતી હોય ત્યાં સુધી ખીજ વાર કોઈનાથી પરણાય નહિ. રજપૂત લોકોમાં વિધવાનાં પુનર્લગ્ન થવા દેતા નથી, પણ ખીજ કેટલીક નાતોમાં એક વાર કરતાં વધારે વાર સ્ત્રી પરણી શકે છે. કોઈ વાર તો ધણીધણી-યાણીને બનાવ નથી હતો તેથી પોતાની ખુશીથી છૂટાછેડા કરવા દેવામાં આવે છે, તેમાં સ્ત્રી પોતાનો છોડા ફાડીને ધણીને આપે છે અને ધણી તેને છૂટા થયાનો દસ્તાવેજ કરી આપે છે. કેટલીક નાતોમાં એવો ધારો છે કે કન્યાને બાર વર્ષની અંદર પરણાવવી જ જોઈયે. કેટલીક નાતોમાં કુલીન

વર બોલે છે, અને છોકરી ત્રીસ વર્ષની થતાં સુધી કાંઈ વાર ફેંવારી રાખે છે. કેટલીક નાતોમાં એવો ચાલ છે કે મરેલા માણસની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવે નહિ, તો તે ધર નાતબદાર મૂકવાને યોગ્ય થાય છે; અને વળી બીજી કેટલીક નાતોમાં એવી ક્રિયા સમૂળગી કરતાજ નથી.

હિન્દુઓમાં ખાવાની બાજતમાં ઘણા પ્રકારની મનાઈ હોય છે તે પ્રમાણે કાંઈ ચાલે નહિ તો તેને નાતબદાર મૂકે છે. તેનો સામાન્ય ધારો એવો છે કે, કાંઈ બીજી નાતવાળાનું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પોતાના—કરતાં નીચી નાતવાળાના હાથનું રાંધેલું ખવાય નહિ, જે બ્રાહ્મણની રસોઈને યદ્ય અડકે તો તે પછીથી ચૂદને ખાવા યોગ્ય જ થાય છે. કેટલીક નાતોમાં એવો ધારો છે કે જે ઠંડાણે રસોઈ કરી હોય ત્યાંથી બીજે ઠંડાણે લઈ જવામાં નહિ. વાસણ વિશે પણ એવી જ ભતનાં બંધન છે. બ્રાહ્મણે કાંઈ વાસણ ઉપયોગમાં આણ્યું હોય તો ફરીથી વાપરતાં પહેલાં પાણીથી ઉટકડું ભેંસે; પણ વૈશ્ય રાખ વડે ઉટકડું નાંખે તો તેની નાતના ધારા પ્રમાણે ચાલી શકે છે. કાંચ, પથ્થર, કાંસાઈ, લાકડું અને માટી એઓનાં બનાવેલાં વાસણ પરનાતવાળાએ વાપર્યાં હોય તો તે બ્રાહ્મણના અપમાં આવતાં નથી. તેમ જ બ્રાહ્મણના અપનાં એવી ભતનાં વાસણને વૈશ્ય કે શૂદ્ર ભતિતું કાંઈ અડકે તો તેનાં અપનાં તે રહેતાં નથી. જરૂરિયાત કે પ્રસંગ આવી પડવાને લીધે પાણીની એટલી બધી છાજ ગણવામાં આવતી નથી, તો પણ સામાન્ય ધારો એવો છે કે પરભતિવાળાના વાસણમાં પાણી ભરેલું હોય તો તે હિન્દુના અપમાં આવતું નથી, તેમ જ હિન્દુના પાણીને તેઓ અડકે છે તો તે વદલાય છે. તમાપિ પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં ઉદાળાના દિવસમાં પાણીની ઘણી અગત્ય પડે છે સારે પરભતિવાળાઓનું ત્રાંબા પીતળ આદિ ધાતુનું વાસણ હોય તો તે પાણી તથા માટી વતે સારી પેટ માંબ્યા પછી તેમાં ભરી આવેલું પાણી બ્રાહ્મણના અપમાં આવે છે. ચામડાની ડોળ માંબવાની અગત્ય રહેતી નથી, માત્ર તેને ધોઈ નાંખવી જ ભેંસે, કેમ કે એઓને ઘેરથી તે આવેલી હોય છે તેથી. તે નાગરા કરતાં વધારે વડાળો યઈ ચકવા જેવું પછી કાંઈ બાકી રહેતું નથી. કેટલાક બ્રાહ્મણ એવા ચોખ્ખાઈવાળા હોય છે કે ડોળથી ફહાડેલું પાણી પીતા નથી અને તેથી ન્હાતા પણ નથી. પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં ઘણું કરીને ગામ દીઠ અકેકો દૂવો હોય છે; ત્યાં ટેડ પાણી ફહાડી ભવ છે, ત્યાર પછી બ્રાહ્મણ અને બીજી નાતના લોકો સામી બાજુએથી પાણી ફહાડે છે. ઘણું કરીને ગામમાં ઘણા દૂરા હોય છે, તેમાં એક દૂવો ટેડ લોકોનો ઇલાયદો હોય છે. ફતર કે

ખીજી કાઈ પ્રાણી કૂવામાં પડી મરણ પામે છે તો કૂવો ગોઝારો થાય છે અને પાંચ વાર તેને ઉઘેચી નંખાવ્યા પછી ગગાજળ અને ગાયનું મૂત્ર રેડે છે ત્યારે પવિત્ર થાય છે. બ્રાહ્મણ કે વાણિયાની સ્ત્રી પાણી ભરીને જતી હોય ને તેના સામું મડદું મળે તો તે પાણી અપવિત્ર થયું સમજી રેડી દેવામાં આવે છે. અથવા મડદું સામું આવતાં પહેલાં કાઈ ખૂણાની થોડા છેટાની જગ્યા આવે છે તેમાં પેશી જઈને મડદું દેખાય નહિ એમ અવળે મ્હોડે લાજ તાણી ઉભી રહે છે ત્યારે પાણી અપવિત્ર થતું નથી. કાઈ પ્રાણીનું મડદું પડ્યું હોય અને તે ધણું કરીને કૂવે જવાના રસ્તા ઉપર હોય તો તેને સાંધી ફહાડી નંખાવીને જગ્યા પવિત્ર કથ્યા વિના કાઈ પાણી ભરવા જતું નથી. મ્હોડા ઉપર કાગડો બેસીને ધડામાં પોતાની ચાંચ બોળે તો કેટલીક સ્ત્રીઓ પાણી રેડી દે છે; પણ આવો બનાવ બનવાનો સંભવ ઘણો હોય છે, તેથી કેટલીક સ્ત્રીઓ તે ગણકારતી નથી. ઈંગ્લંડ અને યૂરોપના ખીજા દેશોમાં કાગડાને માનશકુનિધાન ગણવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ગૂજરાતમાં તેવો બેઠમ છે તેથી કદાપિ એવો ચાલ પથો હશે એમ ધારવામાં આવે છે.

મકરણ ૨

ખેડુત

યૂરોપ ખંડના દેશોના ખેડુતો, જેમ પોતપોતાના ખેતરમાં રહે છે, તેમ ગૂજરાતના ખેડુતો રહેતા નથી, પણ સર્વદા ગામડાંમાં રહે છે. ખેડુતોને રહેવાનાં ઘરોના સમુદાયને જ ગામ કહેતા નથી પણ તેના તાબાની જેટલી સીમ હોય છે તે સુદ્ધાંતને ગામ કહે છે. અમે આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે, આ પ્રાન્તનો ઘણો ભાગ સરસ ઝાડોની ધટાથી ઘવાઈ ગયેલો છે. કચ્છના રણની પડોશની જગ્યાઓમાં, નવાં ઝાડપાન ઓછાં હોય છે, લા, ગામતી સાથે ઝાડોના જથ્થો હોય છે. ચહરની પેઠે ગામતી પાસે નદી કે તલાવ હોય છે, તેમ જ, ધણું કરીને મરુદ અને દેવાલય પણ હોય છે. આ પ્રાન્તના સરસ ભાગના ખેતરની પછવાડે મજબૂત અને ઉંચી એવી બારે માસ વાડ કંદેલી હોય છે, તે સાથે, નવાં લાં પુષ્કળ સારાં ઝાડ હોય છે, તેથી એક ખીજની સીમા એવી મળી જાય છે કે, મનુષ્યપ્રાણીના અવાજના રહોરખોર, રેહરિયાના ચીંચરકા, અથવા કૂતરાનું ભસવું, એ જો સાબળવામાં આવે નહિ તો મુસાફર વગર જાય, એવિતો ગામમાં આવીને

ઉભો રહે. વાઓ અને ઝાડ ઉપર મેરથી માંડીને તે ચકલી મુઠી સર્વ જાતિનાં પક્ષીનાં ટોળાં હોય છે; સર્વ પ્રકારનો શિકાર અદિ થતો હોય છે, અને વાંદરાંની સેના અદિ તદિ બટકતી રહે છે. તેમ જ, દેશના ઝાવાવાડ સરખા ખીલ્લ બામમાં, પાણીની સપાટી ઉપર આંખ ફરી વળતી હોય તેમ, વગર અડચણ થયે, આંખ ફેરવતાં વાંત જ, ઘણાં ગામ ઓળખી શકાય છે, અને દરિયનું ટોણ કે જગ્યાનું આવતા અથાગે એક માઈતને છેટે હોય તો ઘણી રહેલાઈથી જોઈ શકાય છે.

ખેડુત લોકો ઉઘોગી અને નિયમશીલ હોય છે. તેઓની રીતભાત ઘણી સાદી હોય છે. તેઓ પરાડિયે ઉઠે છે, અને પોતાનાં દોરને ચાર નીરીને થોડી વાર પોતાને ધરકામે લાગે છે. દોર ધાસ ખાઈ રહે છે એટલી વારમાં ખેતરમાં જવાને તૈયાર થઈ રહે છે અને દોરને હાંકીને મીમમાં જાય છે. તેઓ આખો દિવસ ખેતરના કામકાજમાં રોકાયેલા રહે છે. આશરે નવ વાગતાં તેમની ઝિયો ઘેર રાંધીને તેઓને માટે ખાવાનું ખેતરમાં લઈ જાય છે, અને રાત્રે તો વાણુ કરવાની વેળાએ સૂઈ અસ્ત પામતાં ઘેર આવે છે. કેટલાક કણુમિયો તો દહાડામાં ચાર વાર ખાય છે.

કણુખી કચેરીમાં આવે છે સારે તો ધણુ કરીને ગરીબ અને નમી પડતો જણાય છે, પણ પોતાની જાતના લોકોની આગળ તો આડો અને દિમ્મતવાન હોય છે. એને ગમે તે વિના ચાલશે, પણ કોઈને એના વિના ચાલવાનું નહિ એવું બોલવાનું એને ગમે છે, અને તે વિષે તે ઘણી રહેવતો રહે છે, જેમકે, “જ્યાં વર્ષાદનું ગાજણું, ત્યાં કણુખીનું પાદરું.” “કણુખીની પાછળ “લાખો જણ, પણ કણુખી કોઈની પાછળ વણુ.” કણુખીને જ્યાં જોઈએ ત્યાં એના બળદ પડેલા; જ્યાં એકનું કહેવા બેસિયે ત્યાં બીજાનું કહ્યા વિના ચાલે જ નહિ; સારાશ એ કે, એ બન્નેને એક બીજાથી ભૂદા પાડી શકાય નહિ. પોતાના બળદ વિષેના તેનો મમત કોઈનાથી ખાળી શકાય નહિ, કેમ કે ઈશ્વરે તેઓને જેવી રિયનિમાં મૂક્યા છે તે રિયનિતે તેઓ આશ્ચર્યકારક રીતે માફક આવે છે, અને તેઓની પ્રસિદ્ધિ પણ મણી છે. ન્યારે મેવાડના રાજા કરણની હાર થઈ અને જહાંગીર પાદશાહે તેની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેને ધણું માન આપવાને તે બહુ આતુર હતો તેથી તેને પોતાની જમણી બાજુએ બેસાડ્યો અને નવાઈની સર્વ જાતની વસ્તુઓ તેને દ્રષ્ટિદાનમાં આપી, તે સાથે ગૂંજરાતના બળદની એક જોડ પણ આપી. કણુખી પોતાના બળદને હાંકતી વેળાએ તરેહવાર જાતની બહાણમાં ગાળો દબને હાંકે છે. તે મોરદનો હોય તો કહેશે કે “તને કાઠી ઝાલો” જો તે ઈંડરવાડનો હોય

અથવા તેવા જ કાર્ધ પહાડી પ્રદેશનો હોય તો ફેરેશે કે, “તને વાઘ ખાય!” આખા ગુજરાતમાં એમ ફેરેવાનો ચાલ છે કે, “તારો ધણી મરે.” આતું ફેરેવામાં તેનો સાવાર્ય એવો કે, પોતે નહિ પણ તેના ખેલવાનો ધણી; કદાપિ ખટું સંભાળથી ફેરે તો ફેરેશે કે, “તને વેચનારો મરે!”

વૈશાખ શુદ્ધ ૪ એ અખાત્રીજનો તોફેવાર ફેરેવાય છે સારે ગામના ધણી હોય તે સર્વે ખેડુતોને એકઠા કરે છે, અને તેઓને ફેરે છે કે હવે તમારે ધંધે સામવાનો સમય થયો; સારે તેઓ ફેરેશે કે, “ના! ના! ગયા વર્ષમાં ‘અમારે ધણા રૂપિયા ભરવા પડ્યા. તમે અમારે માથે ધણા વેરા નાંખ્યા; ‘અને ખર્ચ પૂછાવો તો અમારે માથે કાર્ધ ધણી નથી; ભોલક અમારાં ધર ‘ખાળી નાંખે છે, અને અમારી ધરતી ઉજ્જડ કરી નાંખે છે, ને તમે તો ‘અમારી સંભાળ લેતા નથી, અને અમારી બહારે ધાતા નથી.” ગામનો ધણી આતું સંભાળીને જેવા તેવા સગળ ગોઠવે છે, તેમાં ધણું કરીને તો બધું મેલતાને માથે ઢોળા પાડે છે ને ફેરે છે કે, “બધો વાંક લુચ્ચા મેલતાનો ‘છે, તેને હવે ફહાડી મૂકીયું. માઈ હેત તમારા ઉપર છે તેટલું ખીજ ‘કાર્ધના ઉપર નથી, તમે તો અમારાં છોકરાં છો.” આતું જે ગામનો ધણી ફેરે છે તે કાર્ધ વધારે ફેરેનો નથી, કેમકે તે સારી પેઠે જાણે છે કે, “ખેડુતો વિના આપણી જમીન કશા કામની નથી.” અને ધણી ગુજરાતમાં ખીજ દેશોની પેઠે, “જેમ ભોલોનો વધારે જથ્થો તેમ રાજાની શોભા, પણ ‘જેમ ભોલોની ભાગતી તેમ રાજાની હાથ.”

આ પ્રમાણે ધણી રગઝક થયા પછી, અને ગામના મુખીને ઠઠિાર પાપડી બંધાવે છે તથા સલામી ઓછી લેવા વિગેની લાંબી આશા દે છે. ત્યાર પછી સારે મુહૂર્તે ખેતીના કામનો પ્રારંભ થાય છે. પ્રથમ તો ખેડુતો ધટું, કપાસ ગયા વર્ષનું જે હોય તેનો રહેલો ભાગ ઉખેડી નાંખે છે ને જાણ એકઠું કરીને ઉકડો કર્યો હોય તેનું ખાતર અથવા સૂકાર્ધ મથેલા પાણીની તર ખોદી લાવીને ખેતરમાં પૂરે છે. ત્યાર પછી, ખેડવાની, વાવવાની અને ખીજ વિધિયો અનુક્રમે થાય છે. તે વિગેનો બધો વિચાર, નીચેની કવિતા ઉપરથી જ્ઞાનમાં આવશે. ગૂજરાતના ખેડુતોની ત્રિયો આખા ગૂજરાતમાં એ મતલબની કવિના ગાય છે:—

સાંમળ રે શ્રીકૃષ્ણ ! અમારી વીનનિ;

કષ્ટખી કરા દુઃખની કહું કથાય ને.

દે દુઃખ દાગી અવનીના આધાર તુ;

અમથી ગજો તેમ રામ ! રહેવાય ને. સાંમળ રે

ચડે વાદળાં માસ અપાડો આવતાં;
 મેઘ તણું તો ખડવા માંડે નીર જો;
 રાસ પરાણો કણુખી કેરા હાથમાં;
 જોઈ જાય છે કણુખી કેડું ચરીર જો. સાંભળ ૨૦ ૨
 શ્રારણુ મામે મેઢુલો વરમે શરવડે,
 લદખદ પક્ષણી જાયે નર ને નાર જો;
 ઊંકરાની વડુ સસરા પાસે જઈ ફરે,
 સસરાજી કાંઈ વાવો ડાંગર જાર જો. સાંભળ ૨૦ ૩
 ભસે આવિયો ભાદરવો મદિનો હવે,
 કણુખી કેરી નારી લદખદ યાય જો;
 ચાર તણો ભારો માથે તો નીમજો,
 છેપાં કેડે દડતાં પક્ષણી જાય જો. સાંભળ ૨૦ ૪
 આમોઆ આચા તો રાખી અતિ ધણી,
 વાટ જોયલો મેઘ વરસવા કાજ જો;
 જાર જાજરી કુડે આવી બેસતાં,
 ડાંગર પાણી વણુ સૂકાયે આજ જો. સાંભળ ૨૦ ૫
 કાર્તિકમાં ઉધરાતદાર તે આવિયો,
 ક્રૂર આંકડો સીમ મહિ તેવાર જો;
 “એક સિંગ કે કણુ નવ કાંઈ ઉપાડ્યો,”
 એવી રાય તણી આચાનો સાર જો. સાંભળ ૨૦ ૬
 માગચર મદિનો આબો રૂડી રીતથી,
 પડેલો હપતો ઉધરાવા મંડાય જો;
 મુખી તલાટી ચોરે બેસે જઈ ચડી,
 દુખિયો કણુખો બડુ રીતે ફટાય જો. સાંભળ ૨૦ ૭
 પોપે બીજો પાક રખીનો યાય છે,
 રનાં કાણાં ફાટી યાય સર્મા જ જો;
 જૂની બંધી દૂર કરી છે આ સમે,
 પણુ તે માત્ર જ નવી ચલાવા કાજ જો. સાંભળ ૨૦ ૮
 બાબો માખ મદિનો રૂડી રીતથી;
 લીલાં કય સૌ ખેતર તો દેખાય જો;
 રાખનો જે કર- તે રુધનો આપિયો,
 પણુ માયા પર હીમ તણુ બય યાય જો. સાંભળ ૨૦ ૯

ફાગણ મહિના આવ્યો રૂડી રીતથી,
 હીમે ધટ્ટનો કાધો પૂરો નાચ જો;
 “ચાલો આપણ સઠિયે” પણ શા કામનું,
 મુખિયે મૂખી ચોકી ચારે પાસ જો. સાંભળ ૨૦ ૧૦
 ચોરે તો સૌ થાય એકઠા ચૈત્રનાં,
 માત્રે “લાલો કર જે તમ પર થાય જો;”
 ટોતનારી વિધવાની મજૂરી લે લૂંટી,
 સર્વે જોર જીલમથી લૂંટી જાય જો. સાંભળ ૨૦ ૧૧
 જમીનદાર વૈશાળે આપીને લૂંટે,
 ગાય ભેંસના દૂધ દહીનું જે કાંય જો;
 છાશ વિના ઈંધાં સૌ ટળવળ બહુ કરે,
 પણ પાપિયો ચાણુ રહે લૂંટ માંય જો. સાંભળ ૨૦ ૧૨
 જોઃ મહિના આવ્યો રૂડી રીતથી,
 ચીડાઈ ગયલો કણબી ચંડો થાય જો;
 સમ ખાતાં ને આશા તેને આપતાં,
 ખેતરમાં ખાતર તે પૂરવા જાય જો. સાંભળ ૨૦ ૧૩
 બારે મહિના રૂપામાં પૂરો થયા,
 તેમાં કણબી કેરી કૃથી કયાય જો;
 જે કોઈ ગાય અને શીખે ને સાંભળે,
 વાસ દેવર્ગમાં તેનો ઝટ થઈ જાય જો.

સાંભળ ૨૦ શ્રી કૃષ્ણા અમારી વિનંતિ. ૧૪

જ્યારે અનાજ પાકે છે ત્યારે રાત્ર અથવા ઠંડોર કળતર કરવાને પોતે જાતે જાય છે અથવા પોતાના માણસને મોકલે છે. કળતરનું કામ બહુ રીતથી કરવામાં આવે છે, પણ જે સાધારણ ચાલે છે તે અમે લખીએ ઢિયે.—

જમીનદાર અથવા તેનો માણસ ગામના મુખીને લઈને ખેતરે ખેતર ફરે છે. મુખી હોય છે તે એક વીધે જેટલું અનાજ ઉતરવાનું હોય તેનું આશરે કળતર કરે છે. અને તે ફરે છે કે અનાજ આટલા મથુ ઉતરશે. જમીનદાર પણ પોતે પોતાની મેળે કળતર કરે છે. અને તે ફરે છે કે અનાજ આટલું ઉતરશે. એટલે તાબડોતો ખેડુત હોકારા કરવા મડી જાય છે અને બોલે છે કે, “પૃથ્વીપતિ ! તમે ફરો છો એટલું તો કહિયે “ઉતરવાનું નથી; અને હું ગરીબ માણસ બહુ માર્યો જમ્યા !” ધણી

રમઝઠ ચાલ્યા પછી એક આંકડો નક્કી થાય છે, તે ખેડુતે ધારણું હોય તે છતાં ગમે તેટલી તેની તરફેણમાં કર્યો હોય તો પણ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યા વિના તે રહેતો નથી. જમીનદારના ભાગના ખેડુત પછી જમીન આપે છે, ત્યાર પછી લણવાની તેને રજા મળે છે.

જમીનદારનો ભાગ જૂદી જૂદી જગ્યાએ જૂરો જૂરો હોય છે. જેમ કે જાયાવાડમાં ટાઈ વાર એક તૃતીયાંશ હોય છે; અને ટાઈ વાર અર્ધો અથવા બે તૃતીયાંશ હોય છે. ડાંગર અને ખીજું અનાજ જેને તળાવ કે કૂવામાંથી પાણી પાવું પડે છે, તેમાંથી ધણું કરીને એક તૃતીયાંશ ભાગ આપ્યો પડે છે. રવિના ઘઉં અને જવ પાપલી જમીનમાં થાય છે, તેમાંથી એક ચતુર્થાંશ આપવો પડે છે. જમીનદારનો ભાગ કેટલાક પાસેથી બહુ જ થોડો માત્ર નામનો જ લેવામાં આવે છે, પણ હળવેરા, કે બળદ કે દાદાડિયાં જેટલાં રાખવામાં આવે તેના ઉપરનો વેરા દરાવીને જમીનદાર પોતાની ઉપજ પૂરી કરી લે છે. ચોમાસુ બહુ પાણી પાયા વિના જે થાય છે તેના ઉપર ભાગ લેવાની ગણતરી જૂદા પ્રકારની છે; જેમ કે, ભાલમાં ચુડાસમા જતના રજપૂત જમીનદાર છે, તેઓની રીત પ્રમાણે ચાસ પાડ્યા હોય તેનાં તેખળા ગણવામાં આવે છે. ખેતરના એક ભાગમાં ખીજા ભાગ કરતાં પાક વધારે ઉતરે એમ હોય માટે એક ખેતરના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવે છે, પ્રત્યેક ભાગમાંથી પહેલો, મધ્યનો, અને છેલ્લો ચાસ કાપવામાં આવે છે, અને દાણા તેમાંથી છૂટા કરીને તોલ કરે છે. પછી ચાસનાં જેટલાં તેખળાં થયા હોય તે આંકડાનો અને અનાજના વજનના આંકડાનો ગુણાકાર કરીને એકંદર વજનની સરાસરી ફહાડવામાં આવે છે. એક એકરે એક મણ ખીનો ભાગ બાદ કરવામાં આવે છે, તથા સંકડે દસ લેખે ખેડુતની મજૂરી પણ બાદ કરે છે. ત્યાર પછી જે બાકી રહે તેના બે ભાગ કરે છે, તેમાંથી એક ભાગ જમીનદાર લે છે અને ખીજો ભાગ ખેડુતને રહે છે.

ભાગ વસુલ કરી લેવાની અસલની રીતિ નીચે પ્રમાણે છે - ગામ ખાતાની ખવવાડ હોય તેમાં અનાજ કાપી લાવીને ઓધો કરવાની કબૂલાત આપે, એટલે ખેડુતને કાપણી કરવાની પરવાનગી મળે. પછી બળદનો પગર કર્યે દાણા છૂટા પડી તૈયાર થાય એટલે જમીનદાર, ગામના મુખ્ય ભોક્ષ, વસવાઈયા તથા તોળવાને વાણિયા, ખેડુત અને ખજાની ચોકી કરનારા એટલા એકઠા થાય અને પછી દાણા વહેંચી લેવામાં આવે. ઠોકારનો સુમારે ચાગીસમો ભાગ વેગજો ફહાડ્યા પછી, ગામના વસવાઈયા, વૈઘ, યુવરાજ હરનો ગજવા અર્થનો ભાગ, ચોખીવાળાનો ભાગ, વાણિયાની

તેળામણી, મુખીનો ભાગ, ગામમાં દેવીનું કે વિષ્ણુનું દેર હોય તેનો ભાગ, કૃષા તલાવનો ભાગ, કૂતરાનો અને ખીત્ત પરચૂરણ ભાગ જૂદા રહેલો. બ્યારે એ પ્રમાણે જોખાઈ રહે ત્યારે જેકુત ખૂમો પાડીને ત્રાજવું ઝાલી રહેશે કે, “હવે થયું થયું.” એટલે પછી બાકી રહેલી છૂટ જમીનદાર અને જેકુત અર્ધોઅર્ધ જોવી લે. અસલ જોખ્યા વિના આસરેથી ટાપલા બરીને માપ રહેલોવાનો ચાલ હતો, એમ જણાય છે.

બ્યારે કાકારને પોતાની કુંવરીને ભાગ આપવાનો હોય છે અથવા ખીત્તું એવું જ જરૂરિયાતનું ખર્ચ કરવાનું હોય છે ત્યારે તે જેકુતોના ઉપર નાંખે છે. વળી પોતાના દસોદી ભાટને અથવા ખીત્ત કાંઈ બિશુકને હળદીક અથવા ખળાદીક કેટલુંક લેવાનું કરાવી આપે છે. બાવા પ્રકારનો કરાવ એક વર્ષને માટે કે પછી જાણુનો કરી આપે છે. કાંઈ વાર તો કાકારનાં ગામોની ઉપજમાંથી અમુક રકમનો કર લેવાનો કરાવે છે. ધણું કરીને જેવા જમ્યે તો ગૂજરાતના સર્વે જેકુતો એટલા બધા દેવાદાર થઈ ગયા હોય છે કે તે પીડામાંથી છૂટવાને તેઓની પાસે કાંઈ સાધન હોતું નથી. તેમના લેણદાર ધણું કરીને મેઘી કે આવક હોય છે. વાણિયો વેપારનો આરંભ કરતાં થોડી વાર કસબામાં રહે છે અને થોડી વાર પાસેના ગામડામાં રહે છે. તે થોડા રૂપિયા સહરમાંથી બ્યાળે ઉપાડે છે અને તે વડે ઘી, તેલ, ગોળ, અને ખીજી એવી વસ્તુઓ બધને ગામડામાં દુકાન રહેલો છે. જેકુતો પાસે રોકડાં નાણાં હોતાં નથી, તેથી રાત્રે બે ત્રણ ઘડી સુધી દીવો ચાલે તેટલું તેલ અથવા મીઠું મરચાં વગેરે ગાંધિયાટાનો પરચૂરણ સામાન દાણા કે કે આપીને ખરીદ કરે છે. તેઓને પોતાના માલના લાવની ખચર હોતી નથી, તેથી વાણિયો જેટલું આપે છે તે લે છે, અને તે પોતાનો મોકળો જીવ ખતાવવાને થોડું વધારે આપે છે તેથી ખુશી થાય છે, અને જાણે છે કે આવી રીતે આપણું કામ સરયું તે ઠીક થયું. આ પ્રમાણે જે કાંયું પાડું એકઠું થયું હોય તે વાણિયો સહરમાં લાવીને સારે ભાવે વેચે છે,—એ પ્રમાણે પોતાની મૂડીમાં તે વધારો કરે છે અને પોતાની ગામડાની દુકાનનું કામદાજ જરા જરા વધારે ચલાવે છે. જેકુતનો બળદિયો મરી ગયો હોય તો ખીત્તો લેવાને પેલો વાણિયો તેને ખુશીથી બ્યાળે નાણાં ધીરે છે. અથવા કદાપિ જેકુતને પોતાનું છોકરું પરણાવવું હોય છે, કે પછી પોતાના માળાપનું બારમું કરવું હોય છે તો આ અવસરે જે અગત્યની વસ્તુઓ જેવી કે, ઘી, ગોળ, લૂગડાં ઇત્યાદિ તેને આપીને ખમણું મૂક તેને નામે ઉધારે છે. કાંઈ વાર તો જેકુત પોતાની મેજે સહરમાં ખરીદ કરવાને જાય

પણ ત્યાંના વેપારીની સાથે સોદો કરવાને પેલા ગામડાના વેપારી વાણિયાને દલાલનું કામ કરવા લઈ જવો પડે છે, કેમકે તે જાણે છે કે ચંદરને વાણિયો પોતાની નજરમાં આવે તેટલું મૂલ માગશે. વળી એમ કરવાનું એક બીજું કારણ હોય છે તે એ કે તે બીચારાની પામે રાકડા પૈસા હોતા નથી, તેથી પેલા વાણિયા વિના બીજને કાંઈ તેને ધીરનાર હોતો નથી, કેમ કે તે જ્યાં વેપાર કરતો હોય ત્યાં બીજને કાંઈ આવીને તેના આહુક સાથે વહિવટ ચલાવે તો હિન્દુ લોકોની તરેહવાર રીતિ પ્રમાણે તેની માલમતા ઘૂંટી લીધા બરાબર જ ગણાય. આવે પ્રસંગે વાણિયાનું ખરેખર કામ થઈ જાય છે. તે ખેડુતને કહેશે કે, “મારી પાસે રાકડા રૂપિયા નથી, પણ તારે “સામાન જોયતો હોય તો આપણે બે સંગાથે જઈ વેચાતો લઈશું, અને “તેના મૂલના રૂપિયા હું મારે નામે મંગાવીશ.” તેણે પોતાના ધૂતી ખાવાના આહુકના પૂર્વજોનાં વખાણુ સાંભળ્યાં હોય તે તેને કહી સંભળાવે છે, અને આવે પ્રસંગે સાઈ અર્થ કરીને આખર રાખવાની કેટલીક અગત્ય છે તે તેને સમજાવે છે. વળી તે કહે છે કે, “આવો દિવસ કાંઈ રોજ રોજ આવતો નથી, “પણ આખી ઉંમરમાં એક બે વાર આવે છે તેથી તેમાં ખર્ચેલા પૈસા નાંખી “દીધો કહેવાય નહિ, ને પૈસો પેલા કરવો એ તો સહેલું કામ છે.” વળી તે કહે છે કે, “મને તમારા પૂરો કરાંસો છે, મારે તમારે જેટલા રૂપિયા “લિધરી તેટલા ધીરવાને હું તૈયાર છું.” આ પ્રમાણે તેને જાણે ચડાવીને પછી કેવાના જોડા ખાડામાં શુડાડી નાખે છે.

હિન્દુઓની ચડતીની વચ્ચે આવનાર નાણાં સંબંધી અને અર્થ સંબંધી તેમના જે આવા ઉંધી સમજણના વિચાર છે તેના જેવું બીજું એક નથી. તેમનામાં વેપારી માણસની આખર ગણાય છે એટલું જ નહિ પણ તે મોટું માણસ—મહાજન મનાય છે, તેનો અર્થ એવો કે તે પૈસાવાળો છે, પછી ચમે તો તે નીચ અને સ્વાર્થી હોય અને થઈ કરીને તે તેવો જ હોય છે એ જ રીતે જમીનવાળો અથવા ખેડુત “ધીરજવાળો” કહેવાય છે, એટલે તેના પડોશી અવગણના કરે છે તેનો અનાદર કરવા જેટલી તેનામાં દિમ્મત હોતી નથી તેથી પોતાની મેળે, નિવારણ થાય નહિ એવા સંકટમાં પડે છે.

હવે પેલા વાણિયા ભાઈની વાત ચલાવીએ છિયે; જ્યારે ઉડાઉ રીતનેા અર્થ કરવાનો સમય પાર પડે છે, ત્યારે વાણિયો નામુ લઈને અત લખવા આવે છે. તે ખેડુતને કહે છે કે, “તમારે ઘીવાળાને આટલું આપવાનું છે, “લૂગડાંવાળાને આટલું આપવાનું છે,” એ પ્રમાણે બધું ગણાવે છે તેનું પેલા ખેડુત હાનું ડાકું હલાવે છે, પછી વાણિયો કાષણી છોડામણુ માગે તેના રૂપિયા

તો રોકડા આપવા પડે છે, કેમ કે તે શુભ શુકનની નિશાની છે, તેથી ખેડુત સંકડે એક ટકાને વ્યાજે ગમે ત્યાંથી પણ લઈ આવીને તેને આપે છે.

એ વિના તેને ખત લખનારને આપવું પડે છે, એટલું જ નહિ પણ સાક્ષિયો કરનારાને પણ આપવું પડે છે. દર સંકડે દર માસે જે ટકા પ્રમાણે વ્યાજ દાખલ કરે છે તેને સમધારણ વ્યાજ લે છે તો એક ટકા લખાવે છે. ખત લખાઈને તૈયાર થાય છે એટલે તેની નીચે ખેડુત પોતાની દળની નિશાની કરે છે. ખીજે વર્ષ ફસલની વેળા આવે છે, અને સરકારને ભાગ આપવામાં આવે છે, ત્યાર પછી તે ખેડુતનો બાકીનો ભાગ લઈ જવાને પેસો માગનારો પ્રયત્ન કરે છે. ખેડુત ધણી કાલાવાલા કરે છે સારે તેને થોડા દિવસ ખાવાને ચાલે એટલું રહેવા દે છે ને બાકીનું તેને ખાતે જમે કરે છે. કાંઈ વાર તો વાણિયો બધું લઈ જાય છે, અને ખેડુત પોતાના ગુજરાનને માટે કહે છે સારે કહે છે કે “તમે શું કરવાને ચિન્તા “રાખો છો ? જ્યારે તમારી પાસે યઈ રહે સારે જોષયે એટલું મારી “દુકાનેથી લઈ જજો.” આ પ્રમાણે ખેડુતને, ખાવાના દાણા સાર અને ખીજને માટે, વાણિયાની દુકાને જવું પડે છે. દાણા લઈ જાય છે તેનો ધારો એવો છે કે, જેટલા લઈ જાય તે કરતાં નવો પાક આવે સારે બમણા આપવા. નવા પાકમાંથી સરકારનો ભાગ આપતાં બાકી રહે તે ગયે વર્ષ ઉછીના આણેલા દાણા પાછા આપવામાં વરી જાય છે ને ખતના સેધાના વ્યાજ જેટલું પણ તેને પેટે આપવાને રહેતું નથી. એટલે મુશ્કેલીમાં વ્યાજ પાછું ઉમેરાય છે, તેથી વર્ષોવર્ષ દેવાની રકમ વધતી જાય છે. પછી વેપારી (જે સરકારી અદાલતના ધારાથી જાણીતો હોય છે તે) મુદત થાય છે એટલે ખત ફેરવાવી લે છે અને તેને ચોફેરથી બાંધી લે છે.^૧

ખેડુતનો પેસો સેજુદાર હવે તો ધણું કરીને સદરમાં રહેતો હોય છે, તેથી ઉધરાણિયે આવે છે સારે ખેડુતને ઘેર ધામા નાંખે છે, અને તે જેટલા દિવસ રહે છે તેટલા દિવસ તેને મિષ્ટાન્ન કરાવી જમાડવો પડે છે, વાણિયાનો દોકરો પરણવાનો હોય છે, અથવા તેને યાત્રા કરવા જવું હોય છે તો પૈલા દેણદારને ગાડી બળદ લઈને આવવું પડે છે, અને આવે પ્રસંગે આંદોલો પણ

૧ આ લોકોની આવી દુર્વિચાર હોય છે તેથી જ તેઓ પોતાના દેણદારના હપ્ત એટલા બધા સખત રહે છે. કહું છે કે, “એક પૈસાગર જુલમગર માણસને ગરીબ “કરી મૂકે છે, પણ એક ગરીબ જુલમગર તેને માટે કાંઈ બાકી મૂકતો નથી.”

“એક ગરીબ માણસ જે ગરીબના હપ્ત જુલમ કરે છે તે ઘોડા નાંખેના વર્ષાદ “કાંઈ ખાવાનું રહેવા દેતો નથી તેના જેવા છે.” જુઓ રહેતો નવો આપણીમાં ૨૮-૩૦

કરવેા પડે છે. રહેતાં રહેતાં લેણુદાર ચડીને બાલે છે અને ખેડુતને કહે છે કે, “અમારા રૂપિયા આપ, નહિતર તારૂં ઘર અને જળદ વેચી નાંખીશ.” ખડૂ જોતાં ખેડુતો કહે છે તે પ્રમાણે તે, “રાગ કરતાં પણ વધારે જીભમાર થાય છે.”

થોડા વર્ષમાં વાણિયો પોતાના ધણા ગ્રાહક વધારીને પૈસાદાર થઈ પડે છે, અને હવે તે એવા હલકાં ગ્રાહક મૂકીને કાઈ મોટાં બક્ષ ખોળવાને કાફાર કે જમીનદાર સાથે કાંટું કરવાને તકાસે છે. પ્રથમ તો તે તેના કારભારીને મળીને તેને રાજ કરે છે અને આચાર દે છે. તે ઉપરથી તે કારભારી પોતાના ધણીની આગળ પેલા વાણિયાનાં સારાં વખાણુ કરે છે, અને કહે છે કે “આપને ‘જેટલાં નાણાં જોઈએ તેટલાં ધીરવાને તે તૈયાર છે’” જ્યારે પ્રસંગ આવે છે સારે પેલો શાહુકાર કે શેઠ (તે હવે તો એટલા મરતબા સુધી પહોંચ્યો હોય છે) કારભારીની સમક્ષ ખત તૈયાર કરે છે, અને જમીનદારનું મતુ કરવા માટે લઈ આવે છે. કાફાર પછી પોતાનો સહિ સિકકો કરામણી નજરાણો, ન્દાના ઇાકરાની પેઠે રગઝક કરીને મારે છે, અને ખતમાં શુ લખ્યું છે અને તેમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાને પાળવું પડશે તેનો વિચાર કર્યા વિના નિલાડું ખેંચી આવે છે. આવાં થોડાં કાંટાં થાય છે એટલે પછી ટળાય નહિ એવો પરિણામ નીપજે છે. શાહુકાર અદાલતમાં ફરિયાદી કરે છે; ગરાસિયાનો કારભારી (જે પોતે કથા કાંદામાં આવી જાય નહિ અને પોતાની પત ઉધાડી પડે નહિ એટલા માટે કરો દિસાખ રાખતો નથી તે) આવી ખોપડીની વેળામાં પોતાના ધણીને તજી જાય છે. ગરાસિયો પછી ફરિયાદીનો જવાબ દેવા હાજર થાય છે, અને કહે છે કે ખતમાં સહિ કરી છે પણ મારા ઉપર ફરિયાદી ઘઈ છે તેનો દશમે ભાગ પણ મેં ઉપાડ્યો નથી. સારે તેને કહેવામાં આવે છે કે, તમારા બચાવનો જવાબ આપવાને તમે તમારો દિસાખ રજી કરો, સારે તે કહે છે કે, મારા કારભારિયે દિસાખ તો રાખ્યો નથી. સારે તેને કહેવામાં આવે છે કે, વાદીનો દાવો સાબિત થાય એટલા માટે તમે તમારો દિસાખ રજી કરતા નથી, ને જૂઠું બોલો છો. કાફારને ખીજે પૂરાવો આપવાનો હોતો નથી તેથી તેના ઉપર હુકમનામું થાય છે અને તેનો ગરાસ જમ થાય છે.

આ વિષે અમે હવે પછીના પ્રકરણમાં લખીશું. પણ તેટલી વાર અમે અમારા વાંચનારાઓને એક વાત ધ્યાનમાં લેવાની વિનવિ કરિયે છિયે કે, આ પ્રસંગને ખરેખરો લાગુ પડે એવો દાખલો અમે ઉપર દાખલ કર્યો છે એ વાત ખરી, તથાપિ આખા ગૂજરાતમાં જે રીત ચાલે

છે તેનો ખરો ચિતાર આપ્યો છે, અલગત ઢોકાણને અનુસરીને જ્યાં જોટલો ફેર પડવો જોઈએ તેટલો ગણી લેવાની જરૂર છે ખરી."

૧ "અમારી રાજ્યના વારામાં હેતુ હદાહવામાં આવેલું તે અદાલતનાં હુકમનામાંની "કૃષ્ણી નેરથી વસુલ કરતાં રૈયતને સંકટ આપી પડેલાં તે વિષે બોલતાં ઇ. સ. ૧૮૨૧ "માં મિ. એલ્ફિન્સ્ટન આ વિષય સંબંધી બોલે છે."

તે કહે છે કે, "દાવાના વાળળીપણાને માટે લખી આવેલું ખત, જેમણે તેટલો "પૂરાવો છે એ વાત કબુલ કરવામાં આવે તો પણ તેની જ સાથે તેથી કમજાતનું મૂળ "દાવાયું, એમ આપી બાબતમાં અણવાનું નથી; કારણ કે દોઈ માણસને વખતો વખત "રૂપિયા ધીરવામાં આવે અને તેને પેટે પાડું વસુલ આપવામાં આવે તેથી કરીને "શુલ્કવશુભરેલું ખાડું થઈ પડે, એટલે કમાઈ પડી હદાહવાને દેવાદારને અશક્ય થઈ "પડે. આ પ્રમાણે આગેલા ખાતામાં લેણદારની મોટી બાબી દેણદાર પામે નીકળે છે, "અને દેણદાર મતિવર્ષે પોતાના દેવને પેટે થોડું થોડું પોતાની કપજામાંથી બરતો "જાય છે તથા આરતા વર્ષને મઠે નવો કપાડ કરવાને હોય છે તેથી તે ખરેખરો લેણ "દારના કપજામાં આવી ગયા છે, એટલે તેને નારાજ કરવાને બદલે, ગમે તેમાં પણ "બિલાડું ખેંચી આવે છે. માટે તેવા પ્રકારમાં જ્યાં પાછલો હિસાબ કરીને ખત લખી "આપવામાં આવ્યું હોય ત્યાં તે ખત જાણે થયું જ નથી એમ ગણી તેનું મૂળથી ખાલ "તપાસીને પછી જે હિસાબે બાબી નીકળે તેટલાનું હુકમનામું વારીને કરી આપવું. દેણ- "દાર એકત સરકારની સલામી બરી રાકે એ પ્રમાણે કાંધા કરીને જે પોતાનું હેતુ આપી "રાકે એમ હોય તો પછી સર્વે વકરાર પતી ગઈ એમ સમજવું; પણ હેતુ વસુલ કરવા "સાડ ગમે તે થાય તો પણ બેદુતના દોર અથવા તેના બેતીવાડીનાં આનંદ વચાવી "નાંખવાને અટકાવ કરવાની સંભાળ રાખવી જોઈએ"

મૂજરાતના કબુલિયો જેમ વાલિયાઓના હાથથી સોરો છે. તેમ જ એગોલ તાનાર લોકો થીના આજબોરિયાના હાથથી દુઃખ વેડે છે

"એક એગોલ કહે છે કે, અમારી પાસે બીજા માયતા તેઓ આવ્યા, અને દવાની "ખાતર અમે તેઓને થોડી જમીન ખિંચાને આપી, પણ એગોલ લોકો તેઓ જેમ "ફરે તેમ કરવા લાગ્યા તેઓ ચીનાઈ ફાર પીવા લાગ્યા, તેમની તંબાકુ પીવા લાગ્યા, "તેઓ લધારે લગાડા ખરીદવા લાગ્યા અને જ્યારે હિસાબ માંડી વાળવાનો વખત "આવ્યો, ત્યારે તેના મૂલ કરતાં સેકડે આળીસ કે પચાસ ટકા તેઓએ વધારે મર્દે "હાંધા. પછી એગોલ લોકોને તેમના ધરખાર, જમીન, અને પોતાનાં વેદાં વગેરે સર્વે "છોડી દેવાની જરૂર પડી.

"ત્યારે ન્યાયાધીશ પાસેથી તમે ન્યાય મેળવી ના રોકો?

"અરે એ તો અશક્ય છે" કિતાબ જાણે છે કે કેમ બેલવું અને કેમ બુકાણું "કરું. મોંઘલ કાંઈ ચીની પાસેથી દાવો બિતી બય નાહ મારા લાભા મજા મેચેકટ- "નના રાજ્ય માટે સજજી બય છે."

એમ હકી તાતરીમાં કદલી મુસાફરીના પુસ્તકનું મિસ્ટ્રેસ પક્ષી સિન્નેરે બાયાનતર

મૃત્યુ છે તે લોકો એ પુસ્તકના એક ગ્રીમ ભાગમાં, એક અતિરસ્ય નાદા કિતાવનું આપેલું એવી જ રીતનું વર્ણન છે તે પોતાને 'તાતારીને મોઢા મી જનારો' એક પદ આપે છે અને તે નામનું રજોપું નીચે પ્રમાણે કરે છે —

“શું ? તમે તાતારોને જોયપતા નથી ? તમે શું જાણતા નથી કે તેઓ મ્યારે ‘અમારા સદરોમાં આવે છે ત્યારે છેકાના જેવા જ સાદા હોય છે ? જેને વસ્તુ તેઓ ‘દેખે છે તે તે જોવાનું તેમને મન થાય છે, તેમની પાને પૈસા તો બ્યારે જ હોય છે, પણ ‘અમે તેમને મદદ કરવાને તૈયાર થઈને છીએ અને તેઓને ઉધાર માપ આપીને છીએ, ‘એટલે પછી તેઓએ વધારે મૂલ આપવ જ જોઈને એ દેખીતું છે પૈસા આપ્યા વિના ‘મ્યારે લોભો મન નઈ નય ત્યારે યાજ બ્યારે સેંકડે તોસ કે આળીમ રકા લેખે ‘અઠસુ જ જોઈને પછી રહેતા રહેતા બાજ ચરી નય છે અને બ્યાળનુ બ્યાળ થાય છે, ‘પણ આ પ્રમાણે માત્ર તાતાર લોકો સાથે જ બને છે ચીનમાં તો એ પ્રમાણે કય ‘હાની છટ નથી, પણ અમને તો ઘાસના ખેતર ઉપર રખડવાની બાત થયે પડે છે, મદદ ‘વધારે નફો લેવાનો અમારો તો હક છે મ એ વાત મી નથી ? એક તાતારે કદા’ક દેવ કદિ વગી રામુ નથી ને ખેડી દર ખેડી ચામ્યા કરે છે, મનિવષ બાળની ઉપ ‘રાણી કરવામાં આવે છે અને તેને બદલે પેટ, બાદ, હંટ થોડા અને એક જ બીજું ‘જે પૈસા મળે તેના કરતાં સાદા ગાળવામાં આવે છે તે મળે છે એકા મૂલે અમે જન ‘વર ખરી વાજિર છિન અને બજારમાં તેનું સાદા મૂલ ઉપજાવેને છીએ બાહા’ એ તો બહુ મહાનું, તાતારની સાથે ધીરધાર એ તો મોનાની ખાલુ’

‘એમ હમ રહે છે કે ચાએ આંગરી (દેવ હથરાવનારો) આ પ્રમાણે પોતાના કામકામની રીતની હકિત રહેતા સાગી પેઠે હસતો હતો’

પણ આવો વલિવટ ક્યા તાતાર અને હિન્દુઓમાં જ ચાડે છે એમ નથી પણ તોયે લખેલું ખરેખર જેવા જ મકારની ખરી રીત બતાવનાર વર્ણન વાંચીને તમારે વાચનારો શું રહેશે ? “જોગચીસમાં સેંકડાના મધ્યમાં ઈન્વડ જેવું છે તેવું,” એવું નામના ગ્રંથમાંથી એ કુકરા રીતે છે કર્તા વિનિયમ જોત્કટન એસ્કવાયર મરે, ૧૮૫૧ ભાગ ૨ ને પૃષ્ઠ ૨૦૦

એ શ્રદ્ધસ્થ (મિ. જોન્સ્ટન દેવટના પાઠરીના લખાણનો ફનારો લેતાં) લખે છે ‘કે ગામનાની દુકાનો સાથે અસાચ્યમી કરવાને બીજું કાઈ હોય નથી તેથી કરીને ‘બ્યાની દુકાનોવાળા બાવ વધારે લે છે. એક મલુરને (એમ ધારવામાં આવે છે કે) ‘ચોડુંક ધીરવામાં આવે છે, એટલે પછી તેની પાને તે નાણા માગવામાં આવે નહિ ‘એટલા માટે તેને પૈસા દુકાનદાર સાથે ધરાણી બાધથી પડે છે અને તેટલી વાર તે નિરપાય થઈ રહે છે એ વાત ખરી છે કે દુકાનદારો મોત અને ખોન કારણોને લીધે ‘પૈસાનું ગુપ્તસાન ભોજવે છે, પણ તેમને આજરો બધા નફો મળે છે તેના પ્રમાણમાં તે ‘કાઈ ગણતરીમાં નથી અને તે પ્રત્યેક જણને જોણખેલ વધા તેનામાં પરીક્ષા કરવાની ‘સારી સમજાવ હોય છે તેથી પ્રથમથી જ ક્યા માણસ સાથે કામ પાડતો નથી. દુકાન ‘વાળા સામાન્ય રીતે એ જ પ્રારો ચલાવે છે હાલમાં સામુદ્રી જે કુકાનેથી મલત્ર હોય ત્યાં કામચિરોનું જમણું મૂલ જેમે પત્રજાનું પણ બારે મૂલ પડે આવા કામચી

પ્રકરણ ૩ જી

શહરનો નિવાસ-બ્રાહ્મણ-વાણિયા-રજપૂત-ભાટ

ગુજરાતનાં શહરો માંદેલી ઘરની બાંધણી વિષે લાંબું વર્ણન લખીને સમજાવવાની અગત્ય નથી. પ્રત્યેક ઘરમાં એક જ જાતના વિભાગ સરખા અનુક્રમે હોય છે, પણ જેવી જગ્યા તે પ્રમાણે અગત્યનો માત્ર ફેરફાર કરવામાં આવે છે. ગામડાંમાં જે ઘર હોય છે તેને ઓરડા ને પકસાલ જે જ હોય છે ને મહો આગળ એક અડગળી હોય છે. બહુખર્ચા ઘર પકવેલી છટાનાં ચણેલાં હોય છે અને તે ઉપર ત્રણિયાં ચડાવે છે.

શહરની આસપાસ ઘણું કરીને કિલ્લો હોય છે અને અંદર મોહોલા અથવા ફોરિયો પાડેલી હોય છે. તેને માટે આવવાજવાનો માત્ર એક જ દરવાજો અથવા ખડકી બેસારેલી હોય છે, તેથી અંદરખાનેના કિલ્લા જેવું બની રહે છે. સરકારની કચેરિયો વિના બીજી સાર્વજનિક ઇમારતો હોય છે, તે માત્ર ધર્મ સંબંધી હોય છે; જેવી કે, મસ્જિદો, દેવાલય, સરા, અપાસરા, ઇસાદિ. ગમે તે કોઈ શહર અથવા કસબાની ભાગેબો નદી કે ખોદાવેલું તલાવ હોય છે અને પાસે દેવદર્શનની જગ્યાઓ થોડી કે ઘણી પણ હોય છે ખરી.

શહરમાં વસનારા બ્રાહ્મણવાણિયાનું નિલતું કામ ઘણું કરીને નીચે પ્રમાણે હોય છે. તેઓ મળસકાના ચાર વાગતાં સુતા ઉઠે છે અને પોતાના કુલદેવનું સ્મરણ કરે છે; જેમ કે, “હે મહાદેવ! હે ઇશ્વરજી! (વિષ્ણુ), હે અંબા મા!” પંડિત અથવા ભણેલો પુરુષ હોય છે તે સંસ્કૃત શ્લોક બોલે છે, તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે,—“ભવતું ભય નિવારણ કરનાર અને દેવતા-“ઓના પતિતું હું પ્રભાતે સ્મરણ કરું છું.”^૧

ભગત હોય છે તે કોઈ કવિનાં બનાવેલાં પ્રભાતિયાં ગાય છે અથવા નીચે પ્રમાણે માનસિક પૂજા કરે છે:—

મનુષ્યને ધરવાખરો ચલાવતો કલિષ્ટ પડે છે, અને તેને જે મનુષ્યી મળે છે, તેનો ચેતારો પાસવે એવો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. તેથી કહે છે કે-એટલી મનુષ્યી માફે પણ પડતું નથી. એ દુકાનદારોને ચાલતો ભાવ જતાવવામાં આવે અથવા ખર્ચ ચડાવીને ભાવ લેવાનું કહેવામાં આવે તો કાંઈ ઉપયોગનું નહિ. “અમારે અદિતી ખરીદો કે પછી “અમલ્લ દેવું આપો” એ જ તેમનું કહેવું છે. મને લાગે છે કે મરીબની નકારી સ્થિતિ બેવામાં આવે છે તેનું આ પણ એક કારણ છે.

૧ આચાર્ય નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં ઘણા પ્રકારની પ્રાર્થના લખેલી છે, તેમાંથી જે પ્રાર્થનાનો આ ભાગ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે,—

“મારા દેવ કાઈ સારી દુવેલીમાં સરસ પલંગ ઉપર ખોડ્યા છે.
 “હું પાસે જઈને તેમની પગથપી કરું છું તેથી તે જાગે છે, અને શાલ
 “ઓઢીને પલંગમાંથી ઉઠે છે. હું જના પાણીવટે તેમના ચરણપ્રક્ષાલન કરું છું
 “અને તેમને અત્તર ચોપડું છું. હું એમને જાને પાણિયે ન્હવરાવું છું અને
 “ખીજા વાગા ધરાવું છું તથા શાલજોડા ઓઢાડીને પાટલે બેસાડું છું. પછી
 “હું એમને તિલક કરું છું, સોનાના શણગાર સજવું છું, તથા કોટે કૂટના દાર
 “પહેરાવું છું; મ્હોં આગળ અગરબત્તી સજગાવું છું, અને દીવા કરું છું, તથા
 “દૂધ, સાકરવું નૈવેદ્ય ધરાવું છું. હું પછી તેમના મ્હોં આગળ આરતી જિતારું
 “છું. પછી હું એમને માથે મુકુટ પહેરાવું છું. જામો ધરાવું છું, કેડ બંધાવું છું
 “અને ખીજો પોષાક સજવું છું. પછી હું એમને પગે પડું છું, અને એમની
 “પ્રાર્થના કરું છું તેથી દેવ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાય છે.”

આરતી જિતારવા વિષે હવે પછીના પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.

બ્રાહ્મણ અને જગતને સૂર્ય ઉગતાં પહેલાં ન્હાવાનો નિયમ હોય છે. તે
 પ્રમાણે તેઓ સૂના ઉઠે છે, એટલે પ્રાર્થના કરીને જાને પાણિયે ન્હાય છે અથવા
 નદી કે તળાવ ઉપર ન્હાવા જાય છે. ન્હાયા પછી આગલા દિવસનું ધોયેક
 અખોટિયું હોય તે પહેરીને પૂજા કરે છે. પ્રત્યેક બ્રાહ્મણના મુરમાં દેવમંદિર
 હોય છે, તેમાં દેવાસન ઉપર સાત આઠ મૂર્તિયો બેસાડે છે, જેવા કે, સાક્ષિ,
 ગરામ (ચિણ્ણની મૂર્તિ), બાળ મુકુન્દ (એ જ દેવનું ન્હાતું સ્વરૂપ), શિવ,
 ગણેશ, કુમ્ભાર દેવી, સૂર્ય, હનુમાન ઇત્યાદિ. તે આ મૂર્તિયોને દિનજિન પ્રત્યે
 ન્હવરાવે છે, શણગાર સજાવે છે, મુકુટ ધારણ કરાવે છે, ધૂપ ચડાવે છે અને
 ચંદન ઇત્યાદિ વડે મંદન કરાવે છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે.

બ્રાહ્મણ સવારની પૂજા બધું કરીને આ પ્રમાણે કરે છે.—તે સૂર્યની
 સ્તુતિ કરે છે, અને તેને અર્ધ આપે છે; ત્યાર પછી ગૌમુખીમાં એક સા આઠ

પ્રાતઃ સ્મરમિ મયમીતિદર્શ સુરેશં ગંગાધર કૃપમવાહનમવિકેશં ।

સદ્વાંગચૂલવરદામયદસ્તમીશં સંસારરોગહરમૌપધમદિતીયમ્ ॥

૧

પ્રાતર્નમામિ ગિરિશં ગિરિજાર્ચદેહં સર્ગરિપતિપ્રલયનાશમાદિદેવમ્ ।

શિશ્વેશ્વર શિશ્વજિતિશ્વમ્નોત્તિમ્સમંસારરોગહરસૌખ્યમદિતીયમ્ ॥

૨

પ્રાતર્મજામિ શિવમેકમનંતમાદ્યં વેદાંતવેદ્યમનંથં પુરુષં મહાંતમ્ ।

નામાદિમેદરહિતં વદ્માવચ્યત્યં સંસારરોગહરમૌપધમદિતીયમ્ ॥

૩

પ્રાતઃ સમુત્થાય શિવં વિચિત્ર્ય શ્લોકપ્રયં યેડ્નુદિનં પઠંતિ ।

તે દુઃપ્રજાલં વહુજન્મસંચિતં દિત્વા પદં યાતિ તદેવ શંભોઃ ॥

૪

રૂદ્રાક્ષના મણકાની માળા હોય છે, તેમાં જમણે હાથ ધાલીને ગાયત્રી મંત્રનો અથવા કુલદેવનો જપ કરે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ માળા કરીને પછી જમવાને તૈયાર થાય છે.

ઘરના મધ્ય ભાગમાં ચોક હોય છે, તેની એક બાજુએ રસોડું હોય છે દિવસમાં બે વાર ખાવાની સામાન્ય રીત છે, પણ પૈસાદાર લોકો ચચ્યાર વાર ખાય છે. બપોરે દશ અગિયાર વાગતાં ન્હાઈ પૂજા કરીને જમે છે; આઠાણુ બીજી વાર જમતી વેળાએ ફરીને આખે શરીરે ન્હાય છે; ક્ષત્રીય-બંને વૈશ્ય માત્ર હાથ પગ ધૂવે છે. સાર પછી પીતામ્બર અથવા અખોટિયું કેટ રહેશે છે. પ્રત્યેક જણને બેસવા માટે પાટલો હોય છે. અને ખાવાની યાજ મૂકવાને પણ એવો જ બીજો પાટલો સામે મૂકે છે, ખાવા સાફ કાંસા પીતળનાં વાસણ વાપરવામાં આવે છે. યાજમાં રોટલી, અથાણું ઇલાદિ મૂકે છે અને વાઙ્ગીમાં દાળ, ચાક, મુરખ્ખો વગેરે લે છે. પાટલાની એક બાજુએ જળપાત્ર મૂકે છે, તે રૂપાનો કે તાંબાપીતળનો કળચ હોય છે, તે તેના ઉપર પવાણ કે ટોપલી ઢાકેલી પાણી પીવા સાફ રાખે છે. રોટલી ખાઈ રહ્યા પછી ભાત, દહીં અથવા એલું બીજું કંઈ આવે છે. પર્વનો દિવસ હોય તો સારે ભાતભાતની સામગ્રી કરવામાં આવે છે. જમી રહ્યા પછી હાથ ને મ્હોંડું માત્ર ધોવામાં આવે છે. ઘરના બધા પુરૂષો સંજાયે જમવાને બેસે છે, સાર પછી સિંધો તે વાસણ ધોઈ જમવા બેસે છે. તે ઘરના ચાકર હોય છે તે ઘરનાં સર્વ માણસ જમી રહ્યા પછી જમવા બેસે છે. તેમને ખાવાના વાસણ જૂઠાં હોય છે. નીચ વર્ણ કાઈ અડકે તેથી અપવિત્ર થવાય નહિ એટલા માટે પુરૂષો જમી રહ્યા પછી સોપારી ખાય છે. કદાપિ કાઠના સ્પર્શથી અપવિત્ર થવાય તો પચગવ્યનું સેવન કરવાથી અને બીજી વેળા નહિ જમવાથી પવિત્ર થવાય છે.

સાંજની વેળાએ આઠ વાગતાં વાળું કરે છે, તે ભોજન બપોરના કરતાં દસડું હોય છે.

આઠાણુને જ્યારે રાધિયું હોય છે ત્યારે ગાયના છાણુવતે ચોકો ફરી લે છે. જ્યારે તે ઘેર હોય છે ત્યારે તો તેના ઘરમાં રસોડું હોય છે તે કામ લાગે છે. પણ પ્રસંગ આવે તો કાઈ ઝાડની નીચે અથવા સાફ આવે એવી કાઈ જગ્યાએ ઉપર પ્રમાણે ચોકો કરે છે. ચોકમાં ચૂવો કરીને તેને પણ ગાયના છાણુથી લીધી લે છે. પૂરવિયા આ વિષે એટલા બધા ચોક્કસ હોય છે કે, બે લાઈ હોય તથાપિ તેઓ જૂઠા ચોકો કરે છે અને એક બીજાના ચૂલાના દેવતા સરખા પણ કામ લાગતા નથી. તે ઉપરથી ફલેવત્ ત્યાલી છે

કે, “બાર પૂરત્રિયા અને તેર ચોકા” કારણ કે બાર જણ હોય તો તેરમે ચોકા દેવતા સાર જોઈયે.

જ્યારે રસોઈ તૈયાર થાય છે ત્યારે બ્રાહ્મણ જન્મતાં પહેલાં તર્પણ કરે છે તે માટે એ ત્રાંબાના વાસણમાં પાણી ભરીને તેમાં ચોડા જવ, તલના દાણા નાખે છે, પછી તુલશીનાં પાદડાં અને ચંદન ધસાદિ નાખે છે. પછી દર્ભ દાયમા રાખીને પોશા ભરીને તર્પણ કરે છે, એટલે કે તે સર્વદેવને-પાણી અર્પે છે તે જ પ્રમાણે માણસ, ગ્રાણી, કાડ, નદિયા, દરિયા, જૂત, ગ્રેત, ઋષિ, પૂર્વજ અને બીજા સર્વેને અર્પે છે. પછી પોતાના પૂર્વજોના નામ ઈર્ષ જાય છે, પિતૃપક્ષના અને માતૃપક્ષના, તેમ જ પોતાનાં બીજા સર્ગાવાહાવાનાં નામ પણ દે છે. પછી વૈશ્વદેવ કરે છે, એટલે ત્રાંબાના અથવા માટીના કરી રાખેલા પાત્રમાં દેવતા ભરીને તેમાં છાણા મૂકી ઘી તથા ચોખા હોમે છે. અને દેવતાના નામ લણી જાય છે. પછી જન્મણી જેટલી વસ્તુઓ હોય તે સર્વે દેવને આરોગાવે છે. બ્રાહ્મણ પોતાના ભોજનમાંથી ગૌગ્રાસ, અતિથિભાગ, શ્વાન-ભાગ, કીડીગ્રાસ, અને કાગળાસ એવાં પાચ ભાગ ફેલાડે છે. પછી તે જન્મવ ખેસે છે, પણ જન્મતાં પહેલાં અંજલિમાં પાણી લઈને ગણત્રી મંત્ર વડે પ્રાર્થન કરે છે. અને ધૂધા, વિંબુ, અને શિવ એ ત્રણનું અપોશન મૂકે છે. પ્રથમ પચ ગ્રાસ પચ પ્રાણને આપે છે એ પચ પ્રાણ છવ ધારણ કરવાને અગત્યના ગણવામાં આવે છે.

જમી રુદ્રા પછી નર્મના પ્રાણિયોને સાર રહેલું-હોય તે ભોંય મૂકે છે વાચનારને આ બધી ક્રિયા મામાકૂટભરેલી અને દુ ખદાવક લાગશે, પણ નિસના અભ્યાસે કરીને બ્રાહ્મણ તો આનું વર્ણન કરતા જે વાર લાગે તે કરતાં પણ ઘણી ચોડી વારમાં બધું કરી રહે છે.

બીજા નાતો ઉપરનું પોતાનું ગ્રેહપણ સ્પષ્ટ રાખવા કાડ બ્રાહ્મણ સમજે છે કે, ચોખ્ખાઈની ઘણી અડચણો વેઠવાની અગત્ય છે. તેમાં નાગર બ્રાહ્મણની “નવણ” તો ઘણી જ ચોક્કસાઈભરેલી છે. બ્રાહ્મણ ન્હાયા પછી રૂઝમનું કે જીનનું લૂગડું પહેરે છે, અથવા જો રૂનું લૂગડું પહેરે છે, તો પાણીના બોળીને નીચેથી નાખ્યા પછી કાઈ અડકે નહિ એવી એકાન્ત જગ્યામાં સૂકવેલું હોય છે તે પહેરે છે. આ પ્રમાણે પહેરી તે જન્મવાને ખેસે છે, પણ અલગાઈ જાય એવી ઘણી જ બાબતો હોય છે, તેને માટે ચોક્કસ રૂંદે નહિ તો અલગાયાથી જન્માતું નથી જો તે માટીના વાસણને અડે તો અલગાય, પણ તે વાસણ કાઢે હોય, એટલે તેમાં કાઈ દિવસ પાણી ભર્યું હોય નહિ તો ચાલે. લૂગડાનો કે ચામડાનો અથવા કાગળનો કડકો ખેસતાં નીચે આવી મયો હોય અથવા તેને અડાયું હોય તો તથા તે અલગાય છે, પણ કાગળ

ઉપર અક્ષર પડ્યા હોય તો તે અલગડાં નથી, કેમકે તે સરસ્વતી રૂપ છે. તથાપિ લુગડા કે ચામડા ઉપર અક્ષર લખ્યા હોય તો તેને અડવાથી અલગડાં છે. એટલા માટે ગીતા અથવા બીજા પાઠનું કે શાસ્ત્રનું પુસ્તક સૂતરના દોરાથી નહિ, પણ રેશમથી બાંધવું પડે છે. ચામડાથી તો પૂરું બંધાય જ નહિ, ને સોટની બેળ અથવા લંબીને બદલે આંબલીના કચુકાની બેળ વાપરવી પડે છે. છાપેલું પુસ્તક આહારના અપમા આવે નહિ, કેમકે છાપવાની શાહીમાં અપવિત્ર પદાર્થ આવે છે. કેટલાક મૂગચર્મ અને વાધના ચામડાને અડકવાથી અલગડાઈ ગયા ગણતા નથી. કાચા સૂતર કે રૂથી આહાર અલગડાં નથી. પણ જે નવજુમાં હોય નહિ એવા માણસે તેની દીવટ વણી હોય ને તેને અડકે તો અલગડાં છે; પણ જે તે તેલમાં કે ઘીમાં બોળી હોય તો પછી બાધ રહેતો નથી. હાડકાથી અલગડાં છે, પણ સ્ત્રીની ચૂડિયો હાથીદાંતની હોય તો તેથી અલગડાં નથી, તથાપિ જે દેશમાં ઘણું કરીને એવો ચૂડો ખેરવાનો ચાલ નથી, ત્યાં તો તેથી અલગડાં છે. એક જ નાતનું નહાતું છોકરું જ્યાંસુધી ખાતાં શીખ્યું હોય નહિ, ત્યાં સુધી તેને અડકાય તો અલગડાવાતું નથી; પણ તે અન્ન ખાવા શીખ્યું હોય તો પછી તેનાથી અલગડાં છે. ગધડું, ફૂતરું, કે ભૂંડને અડકવાથી અલગડાં છે; કેટલાક કહે છે કે બિલાડીને અડક તો પણ અલગડાવાય, પરંતુ કેટલાક કહે છે કે એથી અલગડાવાતું નથી, તેનું કારણ એવું કે બિલાડીને સાચવવાનું કામ ઘણું કઠિણ છે. જે આહાર નવજુમાં ખાતો હોય અથવા ખાઈને ઉઠ્યો હોય, તે જે કાઈ બીજા નવજુમાં હોય ને ખાધું ના હોય એવા માણસને અડકે તો તેઓ તેથી અલગડાં છે.

વાણિયા અને બીજા સર્વ વેપારી લોકો સવારમાં ઉઠીને મંદિર દર્શન કરવા જાય છે. કેટલાક લોકોને એવો બહેમ હોય છે કે સૂતાં ઉઠીને કાઈ સારાનું મઠો જોયું હોય તો આખો દિવસ સારો જાય, તેથી આખો બંધ કરીને, જેનું મુખ શકુનિયાળ હોય તેવાનું પ્રથમ જૂવે છે. વાંઝિયાનું, ગધેડાનું અથવા કનિયાબેર માણસનું મુખ નહાઈ ગણવામાં આવે છે. બીજા કેટલાક, સવારના પ્રહરમાં, પીપળાની પૂજા કરે છે. સાર પછી જમીને સોપારી ખાઈ ચૌટામાં જાય છે, અને સાંજ સુધી, પોતાના ધંધામાં લક્ષ આપે છે, અને સાર પછી વાળુ કરીને ઘેર આવતાં, રસ્તામાં દેવનાં દર્શન કરતા આવે છે.

ઘરખર્ચાને માટે જે જે પદાર્થ બેઘરે, તે તે ખરીદવાનું અને તેના દિસાબ રાખવાનું કામ પુરવવું છે. ઘરધંધાનું બીજું બધું કામ સ્ત્રીને સાર છે. ગરીબની સ્ત્રી મજાસકે ત્રણ વાગતાં ઉઠે છે, અને ત્રણ દિવસ સુધી ચાલે એટલો સોટ ત્રણ હોરા(કલાક)માં દળી રહે છે, કદાપિ તેમને દળ-

વાનું હોતું નથી તો પશુ તેઓ એ જ વેળાએ ઉડીને દાર દોહોવા, વસોણું વસોવવા, અને માખેણુ તાવીને ઘી કરવાના કામમાં રોકાય છે. જ વાગતાંમાં તો લૂગડાં પહેરીને બેઠું લઈ તળાવે કે નદિયે જાય છે, ત્યાં ન્હાઈને પાણી ભરી ઘેર આવે છે. કેટલીક સ્ત્રિયો ઘેર ન્હાઈને પછી પાણી ભરવા જાય છે; પેસાદાર લોકોને ઘેર એવાં કામકાજ સાર ચાકર હોય છે.

પાણી ભરી આવીને પછી રસોઈ-કરવા ખાંડે છે. રસોઈ તૈયાર થાય છે, એટલે ઘરના પુરુષો થોડું છોટે હારબંધ જમવા બેસે છે; તેઓ જમી ઉઠે છે ત્યાર પછી સ્ત્રિયો બેસે છે. જમી રહ્યા પછી પુરુષો પોતાને કામ જાય છે; અને સ્ત્રિયો વાસણ માંજવામાં, ચણા અથાટ કરવામાં, પુંજ ફદાડવામાં, અને દળણું કરવામાં રોકાય છે. ત્રીજે પ્રહરે ત્રણ વાગતાં. તેઓને થોડી નવરાશ મળે છે, તે વેળાએ પોતાના બાળકોની તેઓ સંભાળ લે છે અથવા પોતાના લાંબા વાળમાં ધૂપેલ શાકવામાં અને ઝાળવામાં રોકાય છે. સાંજ પડે છે એટલે, દીવા ચણગારવામાં, વાણ બનાવવામાં, અને પથારિયો કરવામાં રોકાય છે.

જ્યારે નાત હોય છે, સારે જમવા બનાર ન્હાઈને અગાઉનું પહેરી પાણીવાસણુ લઈ જમાડનારને ઘેર જાય છે, અને જો તેનું ઘર ઘણું છેટું હોય છે તો જોઈતો સામાન લઈને જમાડનારને ઘેર જઈને ન્હાય છે. બધા ભરાય છે એટલે ઘર આગળ બે દારો થઈને જમવા બેસે છે; તેઓ જમી રહે છે ત્યાર પછી તે પ્રમાણે સ્ત્રિયો બેસે છે. કેટલીક જગ્યાએ સ્ત્રિયો ને પુરુષ સંગ્રામે જમવા બેસે છે, પણ સ્ત્રિયો જરા છેટે બેસે છે. જેને ઘેર નાત હોય છે તે સર્વેને જમાડીને પછી પોતે જમવા બેસે છે. સામ્રામતીની પશ્ચિમતી સ્ત્રિયો જમતી વેળાએ સૂતરાઈ-લૂગડાં પહેરે છે, તેથી પૂર્વ ભણીની બાબુના લોકો તેઓનો ધિક્કાર કરે છે. કેમકે તેમની સ્ત્રિયો રેશમી પાંપાક પહેરે છે. કેટલીક જગ્યાએ એવો ધારો હોય છે કે, નાત જમવા બેળી હોય તેની વચ્ચે થઈને તે જ નાતનાથી પણ જવાનું નથી, કેમકે જો તે લૂગડાં પહેરીને જાય તો તેથી બધા અજાણ છે, માટે ધરધણીને બંને બાબુના રસ્તા બંધ કરવાની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. કેટલીક નાતોમાં પોતાની નાતનો અથવા પોતાનાથી ઉંચી નાતનો માણસ લૂગડાં સુદ્ધાત નાત વચ્ચે થઈને જાય તો કાંઈ બાધ ગણવામાં આવતો નથી. પણ તેને પોતાનાં પગ-રખાં ફદાડીને જવું પડે છે, અને પાંચડી માથે હોય તે હાથમાં ઝાલવી પડે છે, તેમ જ તેની પાસે ચામડાના પૂઠાની ચોપડી કે બીજી કાંઈ વસ્તુ રાખવા દેવામાં આવતી નથી. નાત જમવા બેઠી હોય તેની બન્ને બાબુને

નાકે પાંચ છ માણસો ફૂતરાં હાંકવાને બેસે છે. આ કામ તેમનાથી પૂરેપૂરું સચવાતું નથી અને બ્યારે ફૂતરું ધાલમાં પેચી જાય છે ત્યારે ચોગરદમથી મારો ! મારો ! ના પોકાર કરીને જૂમરાણુ કરી મૂકે છે, અને છેવટે તે કાઠના ભાણામાં પગ મૂકીને તેના ઉપર યર્ધને દૂદી જાય છે, અથવા બે માણસની વચ્ચે યર્ધને દોડે છે તેથી તેઓને અભડાવીને જતું રહે છે. આ પ્રમાણે બનવાથી જે અભડાયા હોય તે પોતાના ભાણામાં હોય એટલું ખાઈ જાય છે, કેમકે એમ કરે નહીં તો અજદેવનું અપમાન કર્યું હોય, અથવા જેઓ નાકે બેઠેલા હોય ■ તેમની પાસે ભાણું ઉપડાવીને તેઓને માટે નવાં ભાણાં પીરસાવે છે.

બ્યારે સલાહચાંતિ હોય છે, ત્યારે રજપૂત આજસમાં અને નિત્યના જેવી એકસરખી રીતે પોતાની વેળા ગાળે છે. ધણું કરીને તે સૂર્યોદય થયા પછી ઉઠે છે, અને ઢુકકો બારી મંગાવે છે; તે પીધા પછી ચ્હા કે કારી પિયે છે,^૧ પછી ચ્હાવામાં અને લૂગડાં પહેરવામાં રોકાય છે. તેથી સવા રના પ્રહરનો મણો ભાગ વીતી જાય છે. તેટલામાં જમવાની વેળા યાય છે. જમી ઉઠ્યા પછી પાછો ઢુકકો ગમડાવા જોઈએ છિયે, ત્યાર પછી વાતો કરવા મંડી જાય છે. એટલામાં પોષાણની વેળા યાય છે. તે ત્રણ વાગતાં સુધી જીવે છે, પછી ઉડીને ચ્હાં લુવે છે, ત્યાર પછી દિવસનું અગત્યનું કામ જે કમુખા ઘોળાવી ખાવાપીવાનું અને અરીણુ બેચવાનું છે તેમાં રોકાય છે. પછી પોતાના સોજાતિયો કચેરીમાં બોલાવે છે, અથવા તેમને સાથે લઈને વાઢિયે જાય છે. ત્યાં વાઢકીમાં અરીણુ ઘોળી સમ્પૂર્ણ હોય તે રજુ કરવામાં આવે, તે ગમડીમાં રેડીને, હાકોરની હથેલીમાં આપે છે; પછી કમુખા મને સહતો નથી એમ કહેતા જાય છે, અને એક પછી એક હથેલીમાં રંગ હાંધને પીતા જાય છે. તે વેળાયે દેવ, ગિર કે બીજાઓના આકરા સોગન દેવામાં આવે છે. એક જણ પીને ચાકર પીકદાની ધરે છે તેમાં કોગળા કરી હાકોરના હાથ ધોઈ પોતાના લૂગડાથી લુવે છે તે પછી બીજાને માટે જગ્યા ખાલી કરી પોતે પોતાની જગ્યાએ જઈ બેસે છે. આ પ્રમાણે કમુખાપણી કર્યા પછી હાકોર અને તેના સોજાતિયો કચેરીમાં બેસે છે, અને સેતરંજ, મંજીદા, કે સોકટાં એવે ■ અથવા રામજણી આવીને તેનું એકસૂરી ગાણું ગાય છે, અથવા ગવેયા કે પછી તેઓને સદા ખુશ કરનારા ભાટ અને

૧ ચ્હા પીવાનો તાલ ધણું કરીને એ લોકમાં જોવામાં આવતો નથી. કદાપિ હવણું કોઈ પીતા હશે તો એ તાલ નવી દાખલ થયેલી જણવો. ઢુકકો પીધા પછી દાતણ, પાણી વીરે કરે છે ત્યાર પછી બીજા વિધિ કરે છે. ૨. ઉ.

ચારણો આવે છે. સૂર્ય આથમે છે ત્યારે મથાલગી આવીને ખડો રહે છે. અને ઠંચેરીમાં દીવા પ્રકટે છે એટલે દરખાસ્તમાં બેઠેલા સર્વે લેણા ઉભા થઈને ઠંકારની ગાદીને સલામ કરે છે, પછી પાછા બેસે છે એટલે રમવાનું ગાવાનું, નાચવાનું અને વાતો રહેવાનું કામ અગાઉની પેઠે ચાલે છે. ત્યાર પછી ઠંચેરી બરખાસ્ત થાય છે.

અમારા આગળના લખાણ ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું હશે કે, ઠંકારને ધણી ઠંકરાણીયો હોય છે. તે દરેકને જૂદે જૂદે મહેલે રાખે છે. જેનો જ્યારે વારો આવે છે ત્યારે ઠંકાર તેને મહેલે વાળું કરીને રહે છે. ઠંકાર જમવા બેસે છે તે વેળાએ ઠંકરાણી પોતાની દાસિયો સહિત તેની દાજરીમાં રહે છે, અને પછવાડે રહી પખો કરે છે, અને નાના પ્રકારની વાતો ચાલે છે, એ ખરી હોય તો (કેમકે તે વેળાએ કોઈ અજાણ્યાને આવવા દેતા નથી) મર્મના વચન બોલતી વાતો કરતી જાય છે. તેમાં માર્મિક વચનોનું કથન કરતી પોતાના પતિને રીઝવતી, ખુશ ખુશ કરી નાંખે છે.

ભાટ અને ચારણો રજપૂતોની સાથે ધણો સંબંધ ધરાવે છે. તેઓની ઉત્પત્તિ વિષે કશું જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ તેઓ કહે છે કે અમે મહાદેવ અથવા શિવથી ઉત્પન્ન થયા છીએ. કેટલેક ઠંકારો તેઓ ખેતીવાડીનું કામ કરે છે, અને કેટલેક ઠંકારો કાંધા પાંજરાં અને બાજી-વટાંતરનું કામ કરે છે, પણ તેઓના ખરો ધર્મ તો જમાની કરવાનો અને તેઓના રજપૂત યજમાનોની વધી રાખવાનો છે.

અણહિલપુરના રાજવંશનો મુસલમાનોએ ન્હાંશ કર્યો ત્યારથી, તે બ્રિટિશ સરકારે વ્યવસ્થા કરીને, અમે આગળ લખ્યું છે, તે પ્રમાણે સર્વે થાણે પાડ્યું ત્યાં સુધી, થોડી ધણી પણ રાજ્યની અવ્યવસ્થા અને ગડબડ ચાલ્યો છે તે વેળામાં, રાજ્યસભાંધી કોલકરાર, ખાનગી લેખપત્ર, અને બાપારનું કામકાજ નિર્વિઘ્ને ચાલવાને જે કાંઈ વેળાને અનુસરીને સાધન દતાં તેમાં ભાટ લેણાની જમાની એ પણ એક હતું. ગમે તો મુખ્ય રાજ્યને અધી સ્વતંત્ર ઠંકાર પાસેથી ખંડણી ઉપરાવી લેવા વિષેના ઠરાવ કરી લેવાનો હોય, અથવા કોઈ માણસે કોઈ ઠંકારના કોપનું કારણ ઉત્પન્ન કર્યું હોય ને તેને માટે ક્ષમા મેળવવાની અને પોતાના અંગનું નિર્ભયપણું મેળવી લેવાની ખાતરી કરી લેવી હોય, અથવા કોઈ નાણા ધીરનારને પોતાના પૈસા પાછા મળે તેને માટે જમીન જથ્થો હોય અથવા જ્યાં લટ થતી હોય એવા પરગણા વગેરે યજ્ઞને કોઈ બાપારીનો વિના એખમે માલ લઈ જવો હોય તો, ભાટની બાંધધરી અથવા જમીનગીરી

માન્ય રાખવામાં કશું નુકસાન ધારવામાં આવતું નહિ. તે દેવતાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા અને તેઓના માનીતા તેથી કાષ્ઠને પત ન કરે એવા માણ્યો પણ તેઓનું માન રાખતા અને તેઓ પણ કરાર પ્રમાણે પળાવી લેવાને સાધનવાળા હતા, તથા તેમાં તેઓ લાભે જ પાછા પડતા હતા. આ સાધનમાં ત્રાગાં અને ધરણાં એ મુખ્ય હતાં. ત્રાણું કરતી વેળાએ ભાટ પોતાનું કે પછી પોતાના કુંડળના કાંઈ માણસનું શરીર અથવા અવયવ કાપીને, જેને માટે ત્રાણું કરવું પશું હોય તેના ઉપર ધરણો કાપ કરાવવાને, અને વૈર વાળવાને પ્રાર્થના કરતા; ધરણું કરતી વેળાએ, જે કરાર પ્રમાણે પળતો હોય નહિ તેને ત્યાં ફટલાક એકઠા થઈને લાંઘવામાં અને તેના ધરના માણસોને પણ લાંઘણ કરાવવામાં આવતી હતી, અને જ્યારે તે કરાર પ્રમાણે અમલ કરે ત્યારે તેનો છૂટકો કરવામાં આવતો હતો. પણ શ્રિદિશ સરકારનું રાજ્ય થયા પછી, આવી જગલી રીતિઓ રહેતાં રહેતાં ધસાઈ ગઈ છે અને ભાટની જમાનીનો ચાલ પણ નીકળી ગયો છે.

વહીવટના કામને લીધે અને કવિતાના શુભને લીધે, ભાટ લેકા લાંબી મુદતથી લેકાને ધણા મનગમતા થઈ પ્રસિદ્ધ થતા આવ્યા છે. ચોમાસું હતારે, અને જવર અવર પાછો ચાલુ થાય છે ત્યારે કાંઈ શહર કે કસબાના ભાટવાડામાંથી ભાટ પોતાની પ્રતિવર્ષની ફેરણી કરવા નીકળી પડે છે. જે રજપૂત ઠાકોરો તેના મજમાન હોય છે, અને જેઓની પાસેથી તેને જમીન મળી હોય છે, અથવા વર્ષાસન મળે છે, તેઓને ત્યાં, વારા ફરતી જાય છે, અને ધણું કરીને તેમને ત્યાં લગ્ન કે બીજો એવો પ્રસંગ આવે છે તે અવસરે જઈ ખોંચાય એમ પ્રમાણ કરે છે ત્યાં તેનો સત્કાર થયા પછી, તે વહી-અથવા ચોપડો ફેલાડે છે તે તેના પોતાના ખખતરિયા અક્ષરથી કે તેના પાપના-અક્ષરથી લખેલો હોય છે. તેમાં તે ઠાકોરની વશાવલિ હોય છે. જે તે ઠાકોર દિલાયત હોય છે તો તે કુંડળના સ્થાપનારથી નામ લખેલાં હોય છે; જે ફટાગે હોય છે તો જ્યાંથી તેનું પાંખિયુ છટકુ પડ્યું હોય ત્યાંથી નામ ચાલે છે. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે કવિતા કહી સંભળાવે છે, અને તેના અર્થની સમજણ પડે તેમ દર્શાવે આપે છે, અને વાતો રહે છે. કુંડળની વંશાવલિ હોય છે એટલા જ માટે વહી એ તેઓના સંતો-પનું કારણ છે એમ નથી: પણ સમજણ કરવાનું હોય છે ત્યારે સંમંથ બેવાને કાળે, ધણી સ્ત્રિઓ પરણવાના ચાલથી ધણા ઠીકરા થયા હોય તેઓને પોતાના પૂર્વજોની મિલકતમાંથી ભોગ લેવાને પોતાનો દિરસો સાબીત કરવાને પણ કામ લાગે છે. ભાટ પ્રથમ આવી ગયો હોય ત્યાર પછી, કુંડળમાં

કાર્તિકા જન્મ થયો હોય, કાર્તિકુ લગ્ન થયું હોય, અથવા કાર્ત મરી ગયું હોય તો તે નોંધ છે, તથા પોતાના યજ્ઞમાનના લાભને હર કાર્તિકનાવ નોંધવા જેવા બન્યો હોય તો તે પણ નોંધી લે છે. બાટ લોકો આ પ્રમાણે નોંધ લે છે તે ઉપર જરા પણ શક લેવામાં આવે નથી.

બાટ લોકોની રીતઠાત તેઓના રજપૂત યજ્ઞમાનેને મળતી છે તેઓને પોષાક પણ રજપૂતોને મળતો જ છે. પણ કટારી કેડમાં ખોશ્યાવિના તેમો ખંદાર નીકળતા નથી બાટ લોકો સહી સાક્ષી કરે છે ત્યારે પોતાની કટારી કાગળ ઉપર ચિતરે છે અને તે ત્રાચુ કરીને મરી જાય છે ત્યારે તેની છત્રી ઉપર કટારીનું નિશાન કાઢાડવામાં આવે છે. બાટ લોકોનું વહીવટાનું કામ છે તે વશપરપરાનું છે, તેથી તેઓ જ્યારે ફેરિયો નીકળે છે ત્યારે તેમની સાથે ચાકરો લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ (માત્ર જિયોને ઘેર મૂકે છે) પણ તેમના છોકરાઓને પણ લે છે, તેથી ન્હાનપણથી તેઓ પોતાના યજ્ઞમાનેનું ઝોળખાણ ચાલુ છે, અને તેઓના વશના ઇતિહાસની તેઓને માહિતગારી મળે છે, તેમ જ ફિલિયે તો, તેઓની છત્રિયો જેવામાં આવે છે તથા દુકામાં તેઓને પોતાના પૂર્વજોની જે વિદ્યા છે તે સર્વેની માહિતગારી મળે છે.

બાટ લોકોના ઇતિહાસ રૂપ વર્ણનના કવિત્વના માપની પરીક્ષા વાચનાર પોતાની મેળે કરી શકે એ પ્રમાણે અમે કેટલેક દરજ્જે તેને સાધનભૂત કર્યો છે. કદાપિ તે વિશે એમ પણ કહી શકાય કે, (જેમ જોનસન આશ્ચિયનની કવિતા વિશે ધારતો હતો તેમ) “જો એક વાગ તમે પ્રારભ કરો તો તે હજુ પ્રમાણે જોટલું લખવું હોય એટલું લખી દેવા જેવું ખીલું “કાર્તિક રહેલું નથી.” જ્યારે કવિયો વશપરપરાનો ધધો લઈ બેસે છે ત્યારે ઉપર પ્રમાણની ટીકા તેઓની કવિતાને લાગુ પડ્યા વિના બાગે જ રહે છે. તેઓની અતિશયોક્તિ હદપાર હોય છે, અને તેઓની ન્હાની રમાજ-લિયોને મ્હોટા મગરમચ્છ પ્રમાણે બોલાવવાને ચોખ્ખું કરે છે. તેઓનું વર્ણન અને તેઓની ઉપમા આપવાની રીતિ જૂદી જૂદી કવિતામાં એવી તો ફેરફાર વિનાની હોય છે કે તેને તેની તેજ ફિલિયે તો પણ ચાલે. પરંતુ અમને લાગે છે કે બાટ લોકોની કવિતા ગમે તેવી જંગલી હજી હોય છે.

૧ આવા પ્રકારનું વિવેચન ગોદસ્ત્રિયે જોનસન વિશે કરેલું છે ‘જો તેને ન્હાની માલવિયોની વાત લખવી હોય તો, તેઓને મ્હોટા મગરમચ્છની ‘પેડે બોલતી ક્ષે’”

તથાપિ તેમાં ધણે જુસ્સો અને અસર કરવાની શક્તિ હોય છે તે માન્ય કરવું જ જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડની રાષ્ટ્રિયોનું જન્મચરિત્ર લખનાર જે રીતિ બતાવે છે તે જ રીતિને બરાબર અનુસરીને ભાટ લોકોના ઇતિહાસવિષયક વર્ણનની તુલના કરવી જોઈએ. મિસ સ્ટ્રિક્લેન્ડે કહે છે કે “જે લોકો ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરે તેઓએ દંતકથાનો પિચ્છાર કરવો જોઈએ નહિ, કેમકે “પ્રત્યેક બનાવની સત્યતા વિષે તો દંતકથા બરાબર હોય છે, પણ તેમાં “તારીખનું કાંઈ ફેરફાર હોતું નથી.” ભાટ લોકોએ જે વૃત્તાન્ત લખી રાખ્યો છે, અને તે મહોંડેથી સમજાવ્યા વિના સમજાઈ શકાય એવો છે તે બીજા દેશના લોકોની સમજાણીના લાવણી રૂપ કવિતાને મળતો છે, અને જે લખેલું નથી તે સામાન્ય દંતકથાઓને મળતું છે. પંચાવલિ જે લખેલી હોય છે, અને જે કલ્પિત સમયથી ચાલતી આવેલી નથી તે ઘણી ખરી નિઃસંશય સાચી હોય છે. જે બાબતમાં વધારે ચોક્કસ રહેવાની અગત્ય હોતી નથી તેમાં પણ તેઓ જે કે હાસ્યમાં ઘણી ઉમેરવાનું કરે છે, તથાપિ, ખરા બનાવના સાહિત્ય વિષે ચોક્કસ રહેવાનું પણ કહે છે. તેઓની રીતિ નીચે પ્રમાણે છે,

કહે.

જૂઠું બિના ફીકી લગે અતિ જૂઠું દુઃખ ભોન;

એતી જૂઠું લગાઈએ જ્યું આટોમ લોન.

અને નીચે લખેલી ગીતિની મતલબવાળી કવિતામાં કહે છે કે,—

કુન્દ વઢી સુખ સૂચવે નહીં સૂચવે છે ઝરાની હેવાત;

વધી ગરમી સૂચવે કવન જણાવે બની ગઈ વાત.

ભાટ લોકોના વર્ણનમાં એક વિષય એવો છે કે જેના સામી આપણાથી તકરાર ઉઠાવી શકાય એમ નથી અને તે વિષય રીતબાત વિષેનો છે; તેમાં અતિશયોક્તિ કરી હોય તેના વાધો છોડી દેતાં, અમારે લખણ જોઈએ કે, ભાટ લોકોએ અંતરનાથી^૧ ઉલટા પ્રકારની ક્રિયા કરીને તેઓની દંતકથાની

૧ “કુટુંબની દંતકથાઓ, અને વંશાવલિઓ, કે જેને વિષે સર એવરાર્ડનો વિવાદ “આલ્ફા છે તે અખરથી કેનજ ઉપદ્રા પ્રકારનો શુભ ધરાવે છે. અખર પેતે જતે મૂંચ “વાન પદાર્થ છે, પણ ઘણું કરીને તેમાં માખ્યો, તુલ, અને બીજા દુલકાં વસ્તુઓની “મેલવણી થયેલી હોય છે, અને આલ્ફીમજ જોતા, દંતકથાઓને અને વંશાવલિઓને “અભ્યાસ કરા લેખામાં નહિ એવો અને તુલ છે, તોય પણ, પ્રાચીન રીતબાતમાં જે “મૂંચવાન અને નવાઈતું છે તેને અમર કરવાનું કામ સારું છે, અને ઘણી ધનકારિક “અને બારીક વાતો સઘરી રાખે છે તેમ બીજા સાધનથી સાચી રાખવા અને સમ જાવવાને બની શકત નહિ” એવરથી પ્રકરણ ૪ થયું

જંગલી સામગ્રીના સંગ્રહમાં જે ભાગ ઇતિહાસના વિષયમાં મુખ્યત્વે કરીને ધણો મૂલ્યવાન છે એવા ભાગનો વધારે સંગ્રહ કર્યો છે. પ્રસિદ્ધિ પામેલા ઇતિહાસકારો પોતાની લખવાની શૈલિના ઉચાપણા વિશે અલિખાન ધરાવે છે તેઓના કરતાં દિલ્હીમાં પોતે જે લખવાની શૈલિમાં ઉત્કૃષ્ટપણું પામ્યો હતો તે શૈલિ અપની અને યોગ્યતાવાળી છે, એવું કહેતાં કહે છે કે, તેઓના લખાણમાં નામ અને તારીખો વિના બીજું કંઈ સાચું નથી, અને એથી ઉલટું મારા લખાણમાં નામ અને તારીખો વિના બીજું બધું સાચું છે. હાજરિટ લખે છે કે, જે આ પ્રમાણે હાય તો એનો હાય ઉપર ખરો.

ભાટ લોકોની કવિતા, જેના જે ગુણદોષ છે તે સહિત, તેમાં સસતાનો અલ્પાંશ છે તે સહિત, અને તેમાં નકામી કુચલીનો ભાગ ધણો છે તે સહિત હવણું તો ધણીખરી બધ પડી જવા આવી છે, તે કદિ ઉદય પામે એમ નથી. જે તરવારો વિષેના ગુણાનુવાદ તેમાં થયા છે તે તરવારો ભાગી પડી છે, અથવા તો, કટાર્થ ગર્થ છે, અને જે જાતિનાં કાર્યથી તે પ્રદીપ થઈ હતી તે જાતિ પણ બહુ ઝડપથી ઓછી થતી જાય છે. કદાપિ અમને એમ લાગે છે કે, જે કવિતા ક્ષત્રીના પુત્રોને શાન્તિની વેળામાં વિનોદ પમાડનારી અને સહટની વેળામાં દિમ્મત આપનારી કેટલાંક સંકીર્ણ ગર્થ પડી હતી તે કવિતા ઉપર લક્ષ ખેંચવાનું અમારા આ લાચાર અને અયોગ્ય પૃષ્ઠોના ભાગ્યમાં પણ ધણું કરીને છેલ્લી વારનું જ હશે.

પ્રકરણ ૪.

મુસલમાન અને મરાઠાના વારામાં રાજપૂતોનો

જમીનનો વહિવટ

ચડાઇયો કરનારા મુસલમાનો રણભૂમિમાં જ્યવંત થયા છે, તથાપિ આઘાઉદ્દીન ખીયજીના વારા સુધી, ગૂજરાતની સ્થાયી જિત કરી લેવાને તેઓએ કંઈ કંચું નથી. મહમૂદ ગઝનવીના કરતાં કુતુબુદ્દીન ઇલ્તુત્તમ ચડાઇયો કરીને ભાગ્યે જ વધારે સારવાળી અસર કરી છે, અને કદાપિ જે અલ્પહિલવાડના પહેલા સોલંકી વંશની સમાપ્તિ થઈ હોત નહિ તો, અલ્પહિલપુરના રાજાએ આ વેળાએ દીલ્હીના સ્થાપિત થયેલા રાજ્યના ચક્કની સામે ટક્કર ઝીલી હોત. બીજા ભીમદેવના મરણ પછી, ગાદી ખાલી રહી નથી એ વાત ખરી, પણ રાજકીય સત્તા તો સાર પછી અપેક્ષામાં રહી છે અથવા કદાપિ ચલાવવામાં આવી છે તો તે નામની ચલાવવામાં આવી છે. રાજાઓ ત્રે વરા પોતાની અધુરા અધિકારની ખાંપણને લીધે નુકસાન વેગે ગાદીના તાનાની

ધરતી પણ ખબરદારીથી રાખી શક્યા નહિ, અને સીમાની ખંડારની હતી તે તો ધણીખરી બધી તેઓની સત્તામાંથી જતી રહી. ચંદ્રાવતીના તેઓના પરમાર પટાવતો હતા તેઓને ચોદાણોએ દબાવી દીધા; વશમાં થઈ ગયેલા કુચના રાવ સ્વતંત્ર થઈ ગયા. સોરઠના રાવોએ તે પ્રાન્તની સત્તા પાછી હાથ કરી લીધી, અને તેમણે પોતાના આગ્રિતો રાખ્યા તે તરત જ પોતાના ધણીના જેવા બલવાન થઈ પડ્યા. અસલી જાતિના લોકોએ ગાદીની નબળાઈને લાગ જોઈને પોતાનું માથું ઊંચું કરવા માંજું. ધંધુકાના મેર અને ઈડરના સોડ લોકોએ રાજશ્રીયુક્ત દબાવ્યો દેખાડવા માંજો. ગોધાના અને પીરમના ખારેયાઓએ અણુદિલપુરના રાજાઓની દરિયાઈ સત્તાનું જે કાંઈ રહ્યું હતું તે સર્વે સ્વાધીન કરી લીધું, અને જેવામાં સોરઠના રાવોની ઉપર ખાંટ, બીલોએ દબાવ્યું કચ્છું તેવામાં તેઓના સગાઓએ વાઘેલાઓની ધરતીનો ન્દાશ કરી નાંખ્યો. આ વેળાએ વળી બધા પરદેશી સરદારો દેશમાં પેશી ગયા એવો પ્રસંગ આવી ગયો. તેઓને પ્રથમ તો ગાદીના પટાવતો તરીકે રાજ થઈને રાખવામાં આવ્યા, પણ પછવાડેથી તેઓના અશાન્ત બોલને લીધે, તેઓ દેશની વધારે નબળાઈનું કારણ થઈ પડ્યા. ઈડરના ડુંગરામાં એક રાડોડે જરાબરિયું રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને એક ઝાલાએ વડીલના મુલકનો ઉપયોગી ભાગ મેળવી લઈને તે માત્ર નામ સિવાય બધી વાતે સ્વતંત્ર થઈ પડ્યો, અને ઉલટો, પોતે પોતાના રાજને મુલક આપ્યો છે એવું ઝોળ બાલવા લાગ્યો. ઉત્તરમાંથી ગોહિલ, સિન્ધમાંથી સોડા પરમાર, અને કાઠી તેમ જ બીજા જાતિના લોકો આવીને ગૂજરાતમાં પેઠા, અને ચૂડાસમા, વાળા અને અસલી રહેવાશી મેર લોકોની સાથે લમસંબંધમાં આવીને તેઓની મદદથી લોભિયાઓની ભોંય ખુંચાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, અને તેઓની તરવારો એક બીજા ઉપર ઉગામવા લાગ્યા, ખરું જોતાં તો કાંઈ એકલા મુસલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર હુમલો કર્યો છે એમ નથી. જે ફોજે તેનું રક્ષણ કરવું જોઈતું હતું, તેના જૂદા જૂદા તકા પડી ગયા, અને પોતે જે જમીન સ્વતંત્રપણે દબાવી પડ્યા હતા તે સાચવી રહેવાને તેઓ ખરેખરા આતુર હતા, પણ એકંદરે તેઓ એક સામાન્ય હેતુથી ભેડાયલા ન હતા અને તેઓએ પોતાનો એક સામાન્ય અગેવાન કબૂલ કર્યો ન હતો. આવી સ્થિતિને લીધે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સરદારોની સામે તેઓના પૂર્વાધિકારિયો કરતાં નબળો અટકાવ કરવામાં આવ્યો, તેમ જ વળી ઉલટે તેઓ જે લૂંટ મેળવી શક્યા તે પણ પોતાની કિંમતના કરતાં ઘણી ઓછી મતાની થઈ ગઈ હતી.

ગૂજરાત કબ્જે થયા પછીના સુસલમાનના પહેલા સમયનું વર્ણન તેજ સોદાનું લખેલું આપણને મળ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, આખા દેશમાં, ધણી વિનાની અંધાણુંથી ચાલી તે થોડીક તો દેશને ચાલે પાડવાની તેમનામાં શક્તિ નહિ તેથી ચાલી, પણ ધણીક તો, પાદશાહોએ સ્વાર્થી રાજનીતિ માત્ર હિન્દુઓ ઉપર જ છૂટથી ચલાવી એટલું જ નહિ પણ તેઓના પોતાના પ્રમદારો ઉપર ચલાવી, તેથી ચાલી. તેઓના સરદારોને તેઓએ જાન્યુ બદલ્યાં કરેલા આપણા જોવામાં આવ્યા તેમાંથી કદાપિને કેટલાક કાફરોના હાથથી અવધર્મને અર્થે પ્રાણુર્પણ કરવાનું પદ મેળવી ગયા, અથવા જ્યારે તેઓ પોતાના શત્રુઓની સામે વધારે જમવંત થવા લાગ્યા ત્યારે જે પાદશાહની તેઓ ચાકરી કરતા હતા તેઓએ તેમને પદભ્રષ્ટ કર્યા અથવા તો પછી તેમનું કાટકું ફેંદાડી નાંખ્યું. તે દરમિયાન તો ચોગરદમ દગો ઉડી રહ્યો. તેમાં પ્રથમ તો હિન્દુઓ જ હતા, પણ પછીથી કેટલીક વારે, પરદેશી સુસલમાની કામદારો, અને છેવટે તો, સૂબાઓ પોતેજ, પાદશાહોની સત્તાની સામે બંડ મચાવાને સામીલ થયા હતા. છેવટે મહમદ તુઘલુખે જાતે, એ કામ ઉપાડી લીધું, તો પણ તે બધી વ્યવસ્થા કરી શક્યો નહિ, માત્ર થોડી જ કરી શક્યો. સાર પછી, ઉપજ લેવાનો ધારો, અતિશય વધારી મૂકેલા ધાર-જીના ધળરા આપવા માંડીને પાછો અમલમાં આવ્યો, અને પાદશાહી સત્તા તથેથી પ્રાન્તને ખરીડી નાંખવાનો પ્રયત્ન ચાલવા લાગ્યો, તેથી સૂબો ઠરાવવામાં આવ્યો; અને તે સૂબાએ આવીને ગૂજરાતમાં પગ મૂક્યો કે તરત જ, જે રાજ્ય છૂટું પડી જતું અટકાવવાનું જે તેનું કામ હતું, તેને બદલે, પોતેજ તે રાજ્ય ધલાવડું સ્વાધીન કરી બેઠો.

આ સમયે પ્રખ્યાત રજપૂત ઠાકોરો સાથે સુસલમાનો સંબંધમાં આવ્યા છે, તેમાં માત્ર સોરઠનો રાહ, અને તેનો પટાવત મોખડો ગોહિલ, એ જે હતા. વૃત્તનાગદે સુસલમાનના હલ્લાની સામે અટકાવ કર્યો, અને જો કે પીરમનો ન્હાણ કરવામાં આવ્યો અને તેનો સ્થાપનાર માત્યો ગયો, તોય પણ ગોહિલ વંશની સત્તા તુટ્યા વિનાની જેવી ને તેવી રહી; ગોધા અને બાકીનો તેમનો મુદક તેઓના તાબામાં રહ્યો, અને તેની ન્હાની શાખાવાળો, રાજ-પીપળાના કુંગરામાં ધણી યર્ષ પડવાને, જોઈયે તેટલી સત્તાવાળો યર્ષ પડ્યો.

ગૂજરાતની સંપૂર્ણ જિત કરી લેવાને મુસ્તાનોએ ડગલાં ભર્યાં, તેમાં તેઓના જયનો વિસ્તાર કેટલો થયો તે આપણા જોવામાં આવ્યું. મહમદ બેગડાએ સોરઠના રાવોને, અને ચાંપાનેરના રાવોને રાજ્યબ્રષ્ટ કરી નાંખ્યા; તથાપિ ઈંડરના રાવોએ, પોતાના ઉપર વારંવાર થયેલા હુમલાની સામે જય-

વંતપણે પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી રાખી. અને ચાવડા, ઝાઝા, ગોહિલ, અને બીજાઓ પોતપોતાની જમીનનો કબ્જો સાચવી રહ્યા. આ પ્રમાણે પોતાની હયાતી સાચવી શક્યા છે તે જ માત્ર મોટા હિન્દુ જમીનદાર છે એમ નથી, કિન્તુ દેશના દરેક ભાગમાં જે વંશપરંપરાની રાજપૂતોની નાના પ્રકારની જમીનો છે તે દરેક પરગણાની જમીનનો કંઈ જોછો ભાગ રોકતી નથી.

મિરાતે એહમદીના મુસલમાન કર્તાએ, સામાન્ય વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—“મુસલમાન અહમદ ગૂજરાતીના વારામાં, સર્વ જમીનદારોએ “બંક મચાવ્યું, અને હરકતો કરવા લાગ્યા; તથાપિ તેઓને સિદ્ધાએ પહોંચા-
“ડીને નહસાડી મૂક્યા, અને પ્રત્યેક ઠેકાણે, સુલ્તાનના નોકરો મૂકી દેવામાં
“આવ્યા. આમ ચતાં તેઓને વસવાનું ઠેકાણું તેમના કબજામાં રહ્યું નહિ
“એટલે, નિરાશ થઈને, એ કાફરો ટોળે થઈને રસ્તામાં ભૂંટ કરવા લાગ્યા.
“અને ગામડાં મારવા લાગ્યા. નિર્ધણિયાપણું વધ્યું, ગડગડાટ ચાલ્યો, ખેતી-
“વાડીની ખરાબી નજરે પડવા લાગી, અને રાંધવા દુઃખ પામવા લાગી.
“નજીઓને વિચાર કરવો જોઈતો હતો તેઓએ લાંબી નજર પહોંચાડીને આ,
“સંકટોનો છંડો આણ્યો અને દરેક ગામનો જમીનદાર સામે ચાપ નહિ
“એટલા માટે, તેના જમીન લીધા. દરેક ગામની જમીનના ત્રણ હિસ્સા,
“જે તળપત રહેવાય તે, સરકારની ચિલકત ગણાઈ, અને એક હિસ્સો,
“જે વટો રહેવાય છે તે, જમીનદારોને આપ્યો, તેના બદલામાં તેઓ ચોકીવાળા
“પૂરા પાડે, અને પોતપોતાના ગામનું રક્ષણ પોને કરે, તથા સરકારને ન્યારે
“ખપ પડે, ભારે નોકરી કરવાને તૈયાર રહે, એમ હરાવવામાં આવ્યું. એ
“લોકોએ જાણ્યું કે, સરકારને નમ્યું આપ્યા વિના આપણાથી નિરાંતે વશી
“શકવાનું નથી. તેથી તેઓ ચરણ થયા, અને તેમના વાંટામાંથી સલામી
“આપવાને કબૂલ થયા. આ વેળાથી, તેમની પાસેથી સલામી અને પેશકશી
“લેવાનું હતું. હળદરવાસ, થોડાસર, આતરસુંગા, માંડુવા, અને બીજા કેટ-
“લીક જગ્યાઓના જમીનદારોને વટાણાને મુસલમાન કચ્ચા. એટલે તેઓએ,
“પોતાના તાલુકાનું રક્ષણ કરવાની કબૂલાત કરાવી લીધી. મુસલમાની ધર્મને
“ઉત્તેજન આપવા માટે, તેઓને પાદશાહની દરજ્જાથી એ ગ્રાસ આપવામાં
“આવ્યો હતો, પણ તેઓએ સરકારને પેશકશી આપવાને કબૂલ કર્યું હતું.
“જે મુખ્ય જમીનદારો ઉપર જિલ્લા દાય પહોંચી શકે નહિ તેમની પાસેથી
“દર વર્ષે પેશકશી ઉપરાવા લાગ્યા.”

તથાપિ મુસલમાની ઈતિહાસકર્તાના લખાણથી આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે, સંકટ વેળા વિના, નિરંતર લશ્કર રાખ્યા વિના, એ ઉપરાણું

તેઓ વસુલ કરી શક્યા નથી. મુસ્તાનોની ફેજ, વર્ષોવર્ષ, આ હિન્દુ ઠાકોરોના ઉપર ચડતી હતી (જેમ અણુદિલપુરના રાજાઓની મેના, આગળ સોરઠ, ૬૨૭, અને માગવા ઉપર ચડતી તેમ) અને બની શકે એમ હોય તો, તેઓને તાણે કરી લેતા, અને જો તેમ બનતું નહિ તો, તેમનાથી ફદ્દાવી શકાય એટલી પૈસાની રકમ ફદ્દાવી લઈ જતા હતા.

ભાટ લોઠાએ પણ ઉપરના જેવું જ સામડું વર્ણન આપેલું છે, તે તેઓએ પોતાની રીત વિનાની પણ સાદી ધરમથુ વાતોમાં લખ્યું છે તેમાં ક્ષત્રિયોના પુત્રોમાંથી દેટલાએક મુસલમાની ધર્મમાં કેમ દાખલ થયા અને બીજા વધારે આગ્રહી હતા તેઓએ ખદારવટાના જીવતરનો કઠિણ માર્ગ પસાર કરીને તેઓની લાંબો લુજ ભાગ કેવી રીતે પાછો મેળવી લીધો, અને થોડાક જે વધારે લાચરગાળી હતા તેઓએ પોતાના ધુમાડો પેઠેલા રહેઠાણેથી, વારે વારે દોડી જઈને, કુચરાઓની ગુફામાં પોતાના રહેઠાણ કરતા, અને લૂંચ આવે નહિ એવી સ્થિતિમાં ઉધીકાને સ્થાને ઢાલ મૂકતા, પોતાના ઉપર જીલ્મ કરનારા નહિ સરખા થઈ ગયા લાસુધી, કેવી વિષમ લડાઈએ મચાવી, એ સર્વ આપણા જોવામાં આવી ગયું છે.

અકબર પાદશાહનું વનજી, પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલાઓના કરતા વધારે મોટાના મનની રાજનીતિ ચલાવવાનું થયું હતું આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે, મહોદ્દા હિન્દુ ઠાકોરોને સરકારી લશ્કરી ખાતામાં રાખ્યા હતા, અને સાર પછી પાદશાહી ઉમરાવોના મર્તયામાં તેઓને છટકી દાખલ કર્યા હતા, તેમાં તેઓની સાથે એવી સરત કરી હતી કે, તેઓ થોડેધારના પોણાક ઉપર સરકારની નિશાની રાખે, અને પ્રાન્તના સૂબાને અગલના સર્વે પ્રસંગે આવી મળે પાદશાહી સૂબેદારની સત્તા મહોદ્દુ લશ્કર રાખીને કાયમ રાખી હતી, અને તે લશ્કર ધણું કરીને અમદાવાદમાં રાખવામાં આવતું, તેથી તે શહેર એક વિશાળ જાવણીનું સ્થાન થઈ પડ્યું હતું રાજધાની નગરની છેક પાસેનો ફરતો પ્રદેશ, અને બીજી જગ્યામાં જ્યાં પાદશાહની સત્તા ચાલતી હતી તે ખાવસા હતો, અથવા તો સરકારના નોકરો તેની બવરથા ચલાવતા હતા, અને જાનેર, સોનમદ જે ખાનદેશના મોખરા ઉપર છે, લાસુધી, અને દારકાથી તે માળવાની સીમા સુધી, સરકારી સૂબેદારને ઉપરી અધિકારી તરીકે માનવામાં આવતો હતો વચ્ચે અમદાવાદમાં લશ્કર રહેતું હતું તે

૧ જોતો જેવા પુસ્તકના પ્રકરણ ૭ માં અકબર વિશેષ વર્ણન

૨ પેશા સરકારને અમદાવાદના સરસૂબાનો વહીવ અમરવલ્લે કરીને લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી હતો, તેણે કૌંસ વેચકને ગજરાતની કમિટ વહિવ કરેલી તે જુલો ૬૨૭, કાઠને પણ પેશકથી આપી નથી. ૨ ઉ

સિવાય બીજી ઘણી જગ્યાએ સરકારી થાણાં ચૂકવા હતાં. આમ છતાં પણ પાદશાહના આખા મુલ્કની વચ્ચે વચ્ચે જે હિન્દુ ઠાકોરોની જમીન હતી તેઓ મોગલ સરકારના વારામાં, રાજ, રજપૂત, કાળી, અથવા ગરાસિયા ગમે તે હો તો પણ, જમીનદારના એક નામથી ઓળખાતા હતા. જમીનદારો પાસેથી અથવા તેમનાં ગામોમાંથી જે ઉપજ વસુલ આવતી તેનો દર ઠરાવી રાખેલો હતો, અને એક રકમ નક્કી કરેલી હતી. સરકારનો ભાગ, હિસ્સો બૂદો કહાડીને અથવા ઉપજની કિંમત ઉપરથી ઠરાવવામાં આવ્યો ન હતો; પણ દરેક માલિકે ઉલટો પોતાને દાવે તેવો સરસ ઠરાવ હાંસલ કરી લીધો હતો. પાદશાહોના વારામાં પણ, અમદાવાદના સુલતાનોની પેઠે જમીનદારોની પાસેથી ઉત્પન્ન વસુલ કરી લેવાને સદા લશ્કર હાજર રાખવાની જરૂર પડતી હતી.

ઈતિહાસકર્તા રૂહે ઉ કે, “જો સુબેદાર મહોટી ફોજ લઈને વાત્રક “જો પશ્ચિમમાં છે તેના કિનારા લણી, અને વળી તે દિશા લણીની “સીમાએ વાંસવાડ અને કુગરપુર જે અમદાવાદથી સુમારે સો ફારસ “છે ભાં સુધી જાય, અને વાંસવાડથી દક્ષિણ લણી, મુંબ અને “ઝાલરિયા તથા ખારિયા પરગણાં, અને રાજપીપળા, માંડવી, અને “રામનગર લણી (જે દરિયા કિનારે છે) ઉતરે જાય તો ત્યાંના જમીન- “દારોની પેશકશીને નિકાલ થાય; જો તે કુગરપુર લણી વાયુ કાણુમાં જાય, તો “ઈંડર, હુલ્લો, સિરોઈ, દાંતા, ગિરના કુગરા, રાણાખાવા ફાદર, ખંડિયા “નગર, અને કમ્બોનો તાલુકો; કમ્બો વાગડ પ્રગણું એટલાનું પતી “જાય. અને સાંધી ઝાલાવાડ, મોરખી, હલવદના જમીનદાર, ઇસલામ “નગરની (ભૂજ) સરકાર, જગતરાણા ભાઈ, સોરઠ સરકાર, પોરબંદર, “આનાઈ કેસોજ, ઉના, અને કાઠિયાવાડના બીજા—ગોદિલ, લોસિયાણા “ધંધુકા, અને ધોળકા, એટલાનું પતાવીને ખંભાપત હજામાં થઈને “ખંભાપત જે દરિયાકિનારે છે, ત્યાં આવી પહોંચે.”

મહોટા જમીનદારો માહેથી પણ એ ઔરંગજેબના વારા સુધી ચાકરી કરવાનું જારી રાખ્યું; પણ ત્યાર પછી, તેઓએ પોતાનું પૂરેપૂરું સ્વતંત્રપણું પાહું ગ્રેજવી લીધું એ જ અબ્બવરથાના સમયમાં, ન્દાના જમીનદારો હતા તેઓ પણ એવો જ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને જે જમીન

તેઓની પાસેથી જોરાવરિયે લઈ લેવામા આવી હતી તે પાછી મેળવી લેવામા થોડા ધણા સફળ થયા.

એ જ મુસલમાન અચકતી કહે છે કે, “કેટલોક કાળ જતાં, રજપૂત, “અને કોણી લોકો જે જખરા ધર્મ પચા હતા, તેઓ બખેડો કરવા લાગ્યા, “અને ચહરોમાથી ટોર વાળી જવા લાગ્યા, તથા લણ્ણવાના દિવસોમા ‘લોકોને મારી નાંખવા લાગ્યા. લોકોને આવી પીડામાથી છૂટવાને કાર્ધ “સાધન રહ્યું નહિ, એટલે, તેમના ઉપર આવે ભુલમ કરનારા લોકોને “વર્ષ દહાડે કાર્ધ રકમ આપવાની કરાવીને, અથવા, ખેડવા લાયક એક “અથવા તે કરતા વધારે ખેતરો આપીને તેઓએ પોતાનો છૂટકારો મેળવી “લીધા, અને આ પ્રકારે છૂટકારાને માટે જે હક્ક આપવાનો કરાવ્યો તે “ગરાસ અથવા વોળ કહેવાઈ આવ્યા પ્રકારની રહેતા રહેતા રીતિ પડી ગઈ “તે પછી, પ્રાન્તના સુબેદારોની નબળાઈને લીધે પાકેપાચે ધર્મ ગઈ “એટલે પછી પરજણામાં રજપૂત, કોણી, અથવા મુસલમાન રહેવા ‘સિંચોના આવ્યા પ્રકારના ગરાસ બધાઈ ગયા વિનાના બહુ જ થોડા જ “બાકી રહી ગયા છે”

“આ લેણી, મૂળમાથી જ વશમા રહે એવા હતા નહિ, અને ચોરિયો, “લૂટકાદ, અને દગા કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી, તેથી, પ્રાન્તમા સુબે “દારની નબળાઈ જોવામા આવે કે બહુ મચાવતા હતા આ કારણને “લીધે કેટલાક સુબેદારોએ, આજળ અને હવણાના વખતમા, પ્રાન્તના “કિલ્લા મજબૂત કરીને ત્યાં યાજ્ઞ બેસાડ્યા યાજ્ઞાનો પમાર સરકારે નક્કી ‘કર્યો અને સિંચાઈયો યાજ્ઞ છોડી દઈને જતા રહે તો દગો થાય એટલા “સારૂ પમારને માટે થોડી જમીન ઇલાવદી રાખી. હવે જેમ પ્રાન્તમા “મહબડાદ વધવા લાગ્યો તેમ ઉપર લખવામા આગ્યા તે બહુખેર “લોકોએ, જ્યાં યાજ્ઞ બેસાડ્યા હતા એવા ન્હાના કિલ્લા જમીનદોસ્ત કઠી “નાખ્યા, અને બીજા ગામોમાં વસીને ગરાસને બદલે સરકારનો તલપદ “ભાગ બધાવી પચા”

“હવણા (ઈ. સ. ૧૭૪૭-૪૮ થી ૧૭૫૬ સુધી) સુબેદાર દોજનો “જમાવ કરે છે, અને તતપદ બધાવી પડેલા વાંટાદારો પાસેથી દરેક “જગ્યાની મગદુર તપાસીને તે પ્રમાણે ખડણી ઉધરાવે છે, અને પોતાના “અમલદારના જમીન લે છે, પણ જ્યારે મ્હોટો જમીનદાર ખડણી આપ ‘વાને ના પાડે ત્યારે પછી જોરાવરીથી લેવાનું પ્રાન્તના સુબેદારનું ચ “ગમુ ? અને તેઓ એવા નિમકદરમા ધર્મ ગયા છે કે તેમના બાણીનું

“વળાનું જો હોય નહિ તો તેનાથી શહેરના દરવાજામાંથી પસાર થઈ
“શકાય નહિ.”

રાજપૂત કાકોરોની સત્તા ચોઠી ચર્ધ ચર્ધ તેનાં, મુસલમાનની જિત
સિવાય કેવળ જૂદા જ પ્રકારનાં કેટલાંક કારણ છે. બાપની જાગીરમાં
કુટુંબના ન્હાના ભાઈનો ભાગ ખરેખરો પડ્યો છે. મ્હોટા તાલુકામાંનો
આવો હક્ક જેવો પ્રસંગ તે પ્રમાણે જીવાત સાર થોડો જમીનનો ભાગ
ધણપદો ફાડવાથી પતી જાય, અને તે ન્હાનો ભાઈ અથવા ફટાચો
ટિલાપતનો પટાવત થાય; પણ જ્યારે ફટાયાની જાગીર હોય ત્યારે તેના
દીકરા પોતાની બાપની જમીન સરખે ભાગે બહેંચી લે અથવા ન્હાના
ભાઈએ એક ન્હાનો ભાગ સરખે હિસ્સે બહેંચી લઈને મ્હોટો ભાગ ટિલા-
પતને માટે રહેવા દે. આ રીત જો ખરેખરી એવા જ નિયમ પ્રમાણે
નિરંતર ચાલવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત તો દેખીતું જ છે કે જેમ ધણી જમીન-
દારોનું થયું છે તેમ ભાગના ભાગ પડી જવાથી થોડી મ્હોડિયે જમીનદારનો
તાલુકો બહેંચાઈ જઈને તેઓ દરેક કેવળ એકુતની સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યા
હોત. પણ જ્યાં મધ્યસ્થ સરકાર હતી નહિ, અને જ્યાં આસપાસ ધરના
અને સરકારના કબજા સદા મચી રહ્યા હતા, તેવામાં ફટાયા અથવા
ન્હાના વંશના જે સારા રાજપૂતો હતા તેઓએ પોતાની તરવારના બળથી
પોતાનો વારસો વધારી દીધો. ધણીકા તો, પોતાના બાપદાદાની મિલકતને
હિસ્સો મૂકી દઈને, ધણે આપે જઈને, લરકરી ચાકરિયે રહ્યા. જ્યાં
લાંબી મુદત સુધી લડાઈએ ચાલ્યાં કરે તેવી સ્થિતિમાં તે જતના
ધણી ભોડો કામ આવી જાય એ વાત દેખીતી છે તે પ્રમાણે, યવાથી,
જમીનના ન્હાના વિભાગ પડી જતા અટકી પડ્યા. ભાયાતનો હક્કદાર વારસ
ઉવટે ટિલાપત હોય છે. કોઈ કોઈ વાર જ્યારે ભાયાતનો ભાગ તેનું પૂરું
ચાપ એટલો હોતો નથી, ત્યારે, પોતાના કુટુંબના મુખ્યને ત્યાં ધરાણે મૂકે
છે અથવા વેચાતો આપે છે; કોઈ કોઈ વાર તો મરજીથી અથવા અગત્ય
પડવાથી પોતાના ટિલાપત વિના બીજા કોઈ પાસેના સક્તિમાન પડોશીને પોતાનો
આખો ગરાસ અથવા તેનો થોડો ભાગ પોતાનું રક્ષણ મેળવી લેવા સાર
અથવા તે પજવણી કરે નહિ એટલા માટે આપે છે; આ સિવાય, રાજ-
પૂત કાકોરોના બળના ઉપર બીજા પ્રકારનો મારો છે, તે એ કે ધર્મ
કરવાનું મન યવાથી અથવા માનની ધમ્મોને લીધે, સામ્રાજ્ય, ગોસાઈ,
અને બીજા માયના કરનારાઓને અથવા કીર્તિનો સિફો કરાર રાખનારા
ભાટ અને ચારભોને કોઈ આપવાની અમલ પડે છે. આ ભોડો માયકોના

સામાન્ય નામથી દેશના કેટલાક ભાગમાં ઓળખાય છે. ઈંડરના રાવ વીરમદેવ અને બીજાઓએ લાખપસાવનાં મદદ બારે દાન કરેલાં આપણાં જોવામાં આવ્યાં છે. આ દાન માત્ર નાણાં, પોષાક, જવાહીર, ઘોડા અથવા બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓનાં જ આપતા એમ નથી, પણ જમીનનાં આપવામાં આવતાં તે, તે ઉપર શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પસાવતું કહેવાય છે અને તેને કાંઈ પ્રકારનો કર પ્રથમના આપનાર ભણીથી લાગુ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ છેવટે કાંઈ દોષ નહિ ત્યારે પોતાનો વારસ થવાનો છેલ્લો દક્ક રાખેલો છે. કુંભાર, મદાલસી, અને બીજા ધરકામ કરનારા આકરોને પણ પસાવનાં આપવામાં આવેલાં છે.

આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે, ગરાસ એ શબ્દ ધર્મનાં દાન કરેલાં અને જેને પછવાડેથી ચોક્કસપણે પસાવ એવો શબ્દ ચલાવવામાં આવ્યો છે તેને મૂળથી લગાડેલો છે. તથાપિ ભાટ સીદ્ધિના વર્ણનમાં કહ્યુંબના ભાષાતોના ગુજરાને અર્થે જે જમીન આપવામાં આવતી તેને તે હમેશાં લગાડેલો છે. અને જે કે, આવા એકલા જ પ્રકારમાં નહિ, તો પણ શબ્દના ચાલતા અર્થમાં ધણા કાળ સુધી તે શબ્દ વપરાયેલો છે. છેવટે, ગામડાના સીકાએ પોતાના લૂંટફાટ કરનારા પડોસિયોને રક્ષણ કરવાને અથવા પળવણી કરવી મૂકી દેવાને અર્થે વોળ અથવા એવા જ પ્રકારને માટે જે કાંઈ આવેલું તેને પણ ગરાસ એ શબ્દ લગાડેલો છે. આ પ્રમાણે ગરાસિયા એવો કિતાબ મૂળમાં જોતાં આખરભરેલો અને તે ધારણ કરનાર રાજવંશીકુટુમ્બનો ભાષાત છે એવું બતાવી આપનાર છતાં, છેવટે કચકભરેલો શબ્દ થઈ પડ્યો; તેમ જ, એના ધારણ કરનારા ચોરનો ધંધો લઈ બેઠેલા લૂંટારા અને લોકોડાના કુંપાણના મેથીકર જેવા રાતના ધરાક જેવા અર્થ સૂચવનારો થઈ પડ્યો.

ઉપર લખેલો ગરાસનો અર્થના પ્રકાર સંભારી રાખવાની ધણી અગત્ય છે, કેમકે તે ઉપર લક્ષ નહિ આપવાથી કદાપિ ગેરબંધાનું કારણ ઉત્પન્ન થયું નથી, તથાપિ ગુંચવણમાં પડ્યા જેવું થયું છે. રાવ ચાંદાએ પોતાના વંશપરંપરાના ઈંડર સ્થાન ખુંચાવી લેનારા પાસેથી જે ગરાસ અથવા વોળ મેળવી લીધી તે, અને રાજપીપળાના કુંભારના લૂંટારાઓએ રક્ષણ વિનાના ગામડિયા પાસેથી અને ચુંવાળવાળાઓએ કરતા વેપારિયો પાસેથી જે ગરાસ અથવા વોળ મેળવી લીધી તેની સાથે, ગરાસના મૂળ અર્થને ગુંચવી નાંખવો જોઈએ નહિ; તેમ જ એ દક્કો અને રજપૂત કુટુમ્બના ભાષાત ગરાસિયાના

કબ્જામાં આવેલી કુટુંબની જમીન ઉપરનો નિયમિત અને કાયદાસર હક્ક, એની સાથે યુગ્યવી નહિ નાંખવાની વધારે ચોકશી રાખવી જોઈએ.

ઠાઠિયાવાડના જૂદાજૂદા જમીનદારોની અડકો વિષે કર્નલ વૉલેરનું નીચે લખેલું વર્ણન આખા ગૂજરાતને સામાન્યપણે લાગુ પડી શકે છે:—

“રાજા એવી પદવી કુટુંબના મુખ્યને જ માત્ર લગાડાય છે. તે સ્વતંત્ર “હોલો જોઈએ એટલે પોતાના કુટુંબના ખીજા કાર્ધને જમા આપતો “હોય નહિ એમ હોતું જોઈએ. મોગલ કે મરાઠાઓને જમા આપવામાં “આવતી હોય તો તેથી કરીને તેના સ્વતંત્રપણાને આંચ લાગતી નથી. “રાજાનું શિરનામું ‘મહારાજા’ રાજાશી—એ પ્રમાણે થાય છે. રાણાની “પદવી રાજાના કરતાં કાર્ધ રીતે ઊતરી નથી, પણ તેનું મૂળ ખાતરી- “પૂર્વક શોધી કઢાતું નથી. (રાવની પદવી વિષે પણ એમ જ છે) સાર પછી “ઉતરતી પદવી રાવળની છે, તે ભાવનગરના ઠાકોરની ખરેખરી લાગુ “પડતી અડક છે,—જે તેના પૂર્વજોને કુંગરપુરના રાવળ પાસેથી આશ્રય “મળવા ઉપરથી તેઓએ માનની નિશાની ખાતર ધારણ કરી છે. એમનું “શીરનામું ‘રાવળશી—એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. રાજા, રાણા (રાવ) “અને રાવળના દીકરાઓને ‘કુંવર, અને તેમના દીકરાઓને ઠાકોર કહેવામાં “આવે છે, પણ જે તેઓને જાગીરનો વારસો મળ્યો હોય તો. વળી “ઠાકોરનો દીકરો તેના બાપની દેશાતીમાં કુંવર કહેવાય છે તેના મરણ “પછી મ્હોટો હોય છે, તે ઠાકોર થાય છે, અને ખીજા ભોમિયા, અને “ગરાસિયા કહેવાય છે. રાવળ પછીની પાપરી ઠાકોરની છે, તે જોએ રાજાના “જેટલી પદવી ધરાવાને ચોખ્ખ નથી હોતા, અથવા જોએ કુટુંબની નિરાળી “પણ કનિષ્ઠ શાખાના મુખ્ય હોય છે તેઓને લગાડવામાં આવે છે. “કુટુંબના દિસાયત પ્રતિ ઠાકોરોને ભાષાત તરીકે ખંડણી આપીને ઘોડો “નજર કરી કે ચઢકરી કરીને નમ્યુ આપ્યાની નિશાની બતાવવી પડે છે. “ઠાકોરો પોતાના તાબાની જગ્યામાં રાજાના જેટલા સ્વતંત્ર છે. જોએ “રાજા કે ઠાકોર નથી પણ તેઓના કરતા નીચી પદવીના છે, અને “જોએને જમીનનો હિસ્સો મળેલો હોય છે તેઓને ભોમિયા કહેવામાં “આવે છે. તેઓના તાબામાં જે જમીન છે તેના તેઓ પ્રાચીન વંશપરપરાના “હક્કદાર છે, અને તે હક્કને ગરાસ એ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે, કે જે, “અસલ અથવા કદીમ (જે મુસલમાની શબ્દો છે તેનો અર્થ મૂળ જૂનું “થાય છે)ના જેવા અર્થ બતાવે છે, તે ઉપરથી ગરાસિયાનું સામાન્ય નામ “અમે તેઓને લગાડ્યું છે.”

સન ૧૭૫૫ માં અમદાવાદ ભાગ્યું ત્યારથી મરાઠી સત્તાની સ્થાપના થઈ ગણવી જોઈએ. પણ તેના પહેલાં કેટલાંક વર્ષ આગમ્ય પિલાજી અને દામાજી ગાયકવાડ, તથા બાજીરાવ પેશ્વા અને બીજાઓના ઉપરી-પણા નીચે તેઓએ પ્રતિ વર્ષ દલા કરવા જારી કર્યા હતા, અને વડોદરા પોતાના કબજામાં કરી લીધું હતું. આ વેળા મુધી મરાઠાઓના જે દલા કરવામાં આવતા હતા તે માત્ર હુંદકાટ કરવાને માટે જ હતા અને હુંદ મેળવવાની તેઓની મતવબ હતી; અને અગર જો તેઓએ મોગલ સરકારના કામદારો પાસેથી ચોથ લેવી કરાવી હતી તો પણ તેઓની ફોજના બળ ઉપર તે વસુલ કરી લેવાનો આધાર રહેતો હતો. અમદાવાદ તરફ પછી પેશ્વાએ અને ગાયકવાડે આખો દેશ અર્ધોઅર્ધ વહેંચી લીધો હતો, અને મોગલ તથા મરાઠાઓ વચ્ચે ઉપરીપણા-સંબંધમાં લડાઇઓ થતી હતી તેમાં જમીનદાર લોકો ત્રાહીતપણે જીવતા હતા, અને તેઓના પરગણામાં જેની સત્તા ચાલતી તેઓને જમા આપતા હતા, અને તે જમા અથવા ખંડણી પણ એ જ પ્રમાણે તેઓ વહેંચી લેતા હતા. મોગલ કે મરાઠા, એ જમીનદારોના રાજકારભારની વચ્ચે પડ્યા નથી; અને મરાઠાનું રાજ્ય ચાલતું હતું તેવામાં, અકબરના વારામાં જે હક્ક અને ખૂટે તેઓને પળતાં હતાં તે પ્રમાણે જ પળવા લાગ્યાં, તથા તેઓને મર-તબો તે જ પ્રમાણે જારી રહ્યો. પણ મરાઠા હથિયારથી દર વર્ષે તેઓની પાસેથી વધારે જમા ખેંચતા ગયા.*

મિ. એલિફિન્સ્ટન કહે છે કે, “જન્ને નદિયો વચ્ચે આવેલી ખુદી “જગ્યામાં, અને દક્ષિણ બણીના મેદાનમાં, મરાઠી સરકારને પોતાના “કામદારો રાખીને, દરેક ગામડામાં ધનસાફ કરવાને હક્ક હતો, અને તેઓને “ગામડાંની જમીનમાંથી અમુક ભાગ મળતો હતો, માટે તેઓની ઉપજનેા “હિસાબ તેઓ તપાસતા હતા. બીજાં બધાં ગામડાં જમા આપીને પોતાનું “સ્વતંત્રપણું રાખી રહ્યાં. ધણાં ખરા ગામ જે તે નદિયોના કિનારા ઉપર “વસ કરી લીધેલા દેસની વચ્ચે હતાં તે નિયમિત, પ્રતિવર્ષે, પાસેના “મુલ્કી કામદારને ત્યાં જમે ભરતાં હતાં; પણ જેઓની જગ્યા વધારે “મજબૂત હતી, અથવા જેઓ વધારે છેટે હતા તેઓ મુલ્કગીરી ફોજથી “આપવાને અગત્ય પાડ્યા વિના જમા આપનાં ન હતાં. જે ગામોનો ધનસાફ “કરવાનો અને ઉપજ તપાસવાનો હક્ક થયો હતો તે દૈવતી કહેવાતા હતાં, “અને જે એકલી જમા આપતાં હતા તે મહેવાસી કહેવાતાં હતાં; પણ

* પેશ્વાના એન્ટ અમીનલાયે કર્નવ વોરને હકીમત આપ્યા પ્રમાણે

“છંડર અને લુણાવાડા જેવા રાજ્યોને છેલ્લો શબ્દ લાગુ કરવામાં
 “આવ્યો ન હતો. જમાબંધી ઉધરાવનાર કામદારને પ્રતિવર્ષ જે ખંડણી
 “આપવામાં આવે છે તે જમાબંધી ફેરવાય છે; લશ્કરી અમલદાર જે ઉધ-
 “રાવી લે છે તે ધાસદાણો ફેરવાય છે. ધણા મહેનાસિયો એવા છે કે, કુમા-
 “વિસદારને ન્હાની રકમ આપવાને ખુશી હોય છે, પણ મોટી રકમ તો
 “લશ્કર લાવીને આડાબા વિના વસુલ આપે જ નહિ. એ લોકો જમાબંધી
 “અને ધાસદાણો બંને આપે છે; તેમાં જમાબંધી દરવર્ષ કુમાવિસદારને
 “આપે છે અને ધાસદાણો પ્રસંગ પડે લશ્કર લઈને અમલદાર જાય છે તેને
 “આપે છે. એ બંને પ્રકારના કર તે જમા ફેરવાય છે અને એ બંનેમાંથી
 “એક જમીનની ઉપજનો મુકરર ઠેરવેલો હિસ્સો નથી.”

અહિયાં રજપૂત જમીનદારો વિષે ગરાસિયાના સામાન્ય નામથી લખ-
 વામાં આવ્યું છે તેમના સંબંધમાં કર્નલ વૉલર નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“સર્વેને પોતપોતાનાં ગામોમાં દેહાન્ત શિક્ષા, અને તેની ક્ષમા કરવાની
 “તથા ન્યાય કરવાની સત્તા છે, અને શિક્ષા કરવાને, અથવા કોઈ અપરાધી કે
 “હુકમ નહિ માનનારને શિક્ષા કરી હોય તે માફ કરવાની પરવાનગી મેળ-
 “વવા, પરગણાના મુખ્ય કસમામાં રહેનાર ઉપરી સરકારને લખાણ કર-
 “વાની અગત્ય તેમને કદિ લાગી નથી. અને વળી, સરકારની સામે કોઈપણ
 “અપરાધ કર્યો હોય તો, જે ગરાસિયાની તે રૈયત હોય તે તેને શિક્ષાએ
 “હોંઝાડવાને ધટતા ઉપાય લે એમ કરવામાં આવે છે. તેઓના હક
 “ખદારના સર્વપ્રકાર વિષે પણ તેઓએ એ જ પ્રમાણેની ધૂત્તો ઉપયોગ કરેલો
 “જણાય છે. આવા ન્હાનાં સંસ્થાનવાળાઓને પોતાની હક ખદારનાં કામ
 “ધણાં હોય નહિ, અને જે હોય તે ધણું કરીને તેમના પાડોશી સાથે હોય,
 “પણ તેઓ એક બીજા પ્રતિ સલાહ, શાન્તિ અને લડાઈનો દક્ક ભોગવે છે.
 “તેઓના વેપારના ફેલાવાને અને રક્ષણ અર્થે, જેવા સંબંધની જરૂર હોય છે
 “તેવા સબંધ તેઓ બાંધે છે. તેઓ કિલ્લા બાંધે છે, અને શિરબંધી રાખે છે.
 “જમા આપનાર કોઈ સંસ્થાનના ખદારના કે ધરના કામકાજથી જમા
 “લેનાર સંસ્થાનને, એ કોઈ અડચણ જેવું હોય નહિ તો તે, કદિ તેના
 “કામકાજમાં આડે આવતું નથી. સર્વના સમજવામાં એવી જ તરેહથી છે
 “કે જમે આપનારી જમે આપનારના સ્વતંત્રપણને ખલેલ પહોંચતી નથી.”***

“તેઓના વંશચરંપરાના જમીનના કબજા સાથે, તેને લગતા હક
 “અને ધૂત્ત તેઓ ભોગવે છે. ગામોના ગરાસિયા માલિકો, પોતાનો અને માલ
 “મિલકતનો જચાવ કરવા માટે, રજપૂતો અને બીજાઓને જમીન આપીને

“ચાકરિયે રાખે છે; ગામના દરેક કારીગરને, જ્યારે જ્યારે અપ પડે ત્યારે
 “ત્યારે, તેઓ વેઠે બોલાવે છે; જે ચખ્સની જમીન હોય તેમાં ઉગેલાં ઝાડનાં
 “ફળ ભોગવતો હોય, તથાપિ તે ઝાડ પડી જાય ત્યારે તેઓના ઉપર તેમ-
 “નો હક્ક થાય છે. લગ્ન કરવા દેવાને માટે તેમનો ઠરાવેલો કર આપવો
 “પડે છે, અને તેમને ઘેર બાળક અવતરે છે ત્યારે પણ વધાર્થ એકઠી ચાપ
 “છે; રૈયતની પાસેથી તેમને જે ઉપજ મળે છે તેમાં તેઓ પોતાની મર-
 “જીમાં આવે તે પ્રમાણે વધારો પટાડો કરે છે.”

જૂદી જૂદી જાતના અનાજની ઉપજમાંથી ઠાકોરને જે ભાગ મળતો
 તે તેમની મુખ્ય ઉપજ હતી. વાડિયોની પેદાશ, શેરડી, કપાસ, તંબાકુ
 અરીસુ અને ખીજે પાક કે જેનું કળતર કરવાને મુશ્કેલ પડે છે, તેને માટે
 સલામી લેવાનો ઠરાવ હતો. જમીનની સલામીના એક ભાગ તરીકે તેઓએ
 કેટલીક વાર હળવેરા લીધેલો છે. કેટલીક વાર જમીનની ઉપજનો ભોગ
 થોડો ઠરેલો તેને બદલે જૂજ સલામી તેઓએ લીધેલી છે. ભાયાતને જમીન
 આપેલી હોય તેવે ટૂંકાણે તેઓએ જમીનની ઉપજનો ભોગ તેમને લેવા
 દર્ષને રોકઠા નાણાં પોતે લેવાનો ચાલ રાખેલો છે. એકુત લોકોએ થોડાં
 વર્ષ લગી દાણાની ઉપજ આપવાને બદલે તેના હક્કની જૂજ સલામી આપેલી
 છે. ધણું કરીને સઘળાં ઝાડોની ઉપજ જમીનદારને પળતી. નિર્ધણિયાતો
 માલ, અને રખડતાં ઢોર પણ તેના જ હક્કનાં ગણાતાં હતાં. વેપારીના માલ
 ઉપર તેનું નાકું ખોંચતું; દારૂ વેચનાર ઉપર, તેમ જ ચામડાં રંગનાર, તથા
 ચામડાં સાફ કરનારના ઉપર તેનો વેરા હતો. તેમાં છેલ્લો લખેલો વેરા
 તો ગામનાં સર્વે ઢોરનાં ચામડાં જિખાડી લેવાની પરવાનગી આપવા બાબ-
 તનો બાંક વેરા તેઓ ઉધરાવી લેતા.

લગ્ન ઉપરનો વેરા અર્ધા રૂપિયાથી તે એ રૂપિયા સુધીના જૂજ હતો.
 રાજદારી શુન્હાનો ઉપજોલો દંડ ઠાકોરને મળતો હતો, અને અદાલતની
 ફરિયાદમાં કેટલીક વાર તો અપાવેલા દાવાનો ચોથો ભાગ મળતો હતો.

દરેક મદાલના રૈયતના ભાગનું કામદાજ મરાઠાઓએ કુમાવિસદાર
 અથવા જમાન્ધી વસુલ કરનારને સોંપ્યું હતું. આ અધિકારીને પરગણામાં
 માત્ર થોડા કાળ સુધી રહેવાને બની આવતું, કેમકે એની જગ્યા લેવાને
 કાર્દ ખીજે માણસ વધારે આપવાનો ઠરાવ કરે તો તેને પેલાની જગ્યાએ
 નીમવામાં આવતો, તે માટે ખેલો ઠરેલો હોય તે પરગણાની જગ્યા ઉપજ
 ઉપર અથવા રૈયતના સુખ ઉપર કાર્દ આધાર નહિ રાખતાં તેનાથી ઉત્તે-
 ઝાય તેટલું તે ઉત્તેડતો. પૈસાદાર ચર્ધ જવાને તેને એક રસ્તો હતો, તે એ

કે ફાજદારી ગુન્હાનો દંડ તે લેતો; અને ગમે તેવા મહાભારે અને ધાતકી-પણના ગુન્હા હોય તો પણ તે દંડ વિના ખીણ વધારે સખ શિક્ષા કરીને જવા દેવામાં આવતા નહિ. અદાલતના કળિયા ધણું કરીને જમીનના કબ્જા વિષેના લેણુદેણુના, અને નાતજાત સંબંધીના થતા; તે કુમાવિસદારની સત્તા નીચે પંચ કરાવીને તેમને સોંપવામાં આવતા, અને કુમાવિસદાર તો તેનો અમલ કરાવી આપવાને જ વચ્ચે પડતો, તથા જે રકમ આપવાની હોય તેનો ચોથો ભાગ પોતાની મેળે ચડાવી જતો.

રજપૂત ઠાકોરાનાં સંસ્થાનોમાં કદાપિ મુઠ્ઠી કે ફાજદારી કળિયા ચૂકવવામાં આવતા તો તે કામ ગરાસિયાના હાથમાં જ રહેતું. ભાટ અને ચારણ લોકોની સત્તા ધણી ચાલતી હતી, અને તેઓની જેમાં જમાની હોય તે પ્રમાણે તેઓ પળાવતા હતા. કળિયા જ્યારે પંચાયતને સોંપવામાં આવતા, સારે, તેવી બાબતમાં કુમાવિસદારના કરતાં ગરાસિયાની રીતિ સારી હતી. કળિયાવાળા પાસેથી ઠાકોર જુજ રકમ લેતો, તે તેઓ આપી શકે એવી હતી, અને તે ધર્મોદા વાપરવામાં આવતી.^૧

મુખ્યત્વે કરીને, તમિલિય અને સમ અવરાવીને ન્યાય કરવામાં આવતો હતો. ગાયકવાડના રાજ્યમાં અને કાઠિયાવાડ તથા મહીકાંઠાના મુઠ્ઠકીરી માહાલોમાં હજી લગણુ પણ એવી રીતિ ચાલે છે. ફરિયાદોની પાસે ગમે તેવા પૂરાવો હોય, તોય પણ, તેનો ઉપયોગ કરવાને બદલે, અતિવાહી પણ ફરિયાદોની પાસે એ જ રીતે કરાવવાને ચ્હાતો. આ પ્રમાણે અને પક્ષકારોમાંથી એક જણ ખીજને ઉપર પ્રમાણેની રીતથી અજમાવી જોવાના કામમાં સફળ થતો, એટલે, તકરારી બાબતનો ધણી વાર નીવેડો ચર્ષ જતો; કેમકે, મુખ્યત્વે કરીને આબરૂદાર માણસો આ પ્રમાણેના ધોરણુવતી પોતાની તકરાર સાખીત કરવાની કડાકૂટ કરવી તે કરતાં લઢી મરવાતું મૂકી દેવાતું વધારે પસંદ કરતા.

રેનાડોટની આરેબિયન મુસાફરોની ચોપડીમાં આ ચાલને બરાબર મળતું આવે એવું વર્ણન છે, તેઓ કહે છે કે, “ઇન્ડીયોમાં એક “માણસ મોતની શિક્ષા કરવા જેવું અપરાધનું કોઈ ખીજના ઉપર “હોમત મૂકે તો અપરાધીને પૂછવામાં આવે છે કે તમિલિય કરવાને તું

૧ એથી અને ગાયકવાડ પાસેથી કંપનીને મૂળવાતમા જે દેશ મળ્યો તે વિષેના મિનિ ડિવલે કર્નલ વોકરને વાળ ૧૮ મી જુન સન ૧૮૦૪ મા ફિર્મા કરેલો, તેની સાથેના પરિશિષ્ટ પ્રમાણે છેલ્લી બાબત વિષે પણ ઉપર જુલો.

“આકરિયે રાખે છે; ગામના હરેક કારીગરને, જ્યારે જ્યારે ખપ પડે ત્યારે
 “ત્યારે, તેઓ વેઠ બોલાવે છે; જે શખસની જમીન હોય તેમાં ઉગેલાં ઝાડનાં
 “ફળ ભોગવતો હોય, તથાપિ તે ઝાડ પડી જાય સારે તેઓના ઉપર તેમ-
 “નો હક્ક થાય છે. લગ્ન કરવા દેવાને માટે તેમનો ઠરાવેલો કર આપવો.
 “પડે છે, અને તેમને ઘેર બાળક આવતરે છે ત્યારે પણ વધાર્થ એકડી થાય
 “છે; રૈયતની પાસેથી તેમને જે ઉપજ મળે છે તેમાં તેઓ પોતાની મર-
 “જીમાં આવે તે પ્રમાણે વધારો ધટાડો કરે છે.”

જૂદી જૂદી જાતના અનાજની ઉપજમાંથી ઠાકોરાને જે ભાગ મળતો તે તેમની મુખ્ય ઉપજ હતી. વાડિયોની પેદાશ, શેરડી, કપાસ, તેંબાકુ અરીણુ અને બીજો પાક કે જેનું કળતર કરવાને મુશ્કેલ પડે છે, તેને માટે સલામી લેવાનો ઠરાવ હતો. જમીનની સલામીના એક ભાગ તરીકે તેઓએ કેટલીક વાર હળવેરો લીધેલો છે. કેટલીક વાર જમીનની ઉપજનો ભોગ થોડો ઠરેલો તેને બદલે જૂજ સલામી તેઓએ લીધેલી છે. ભાયાતને જમીન આપેલી હોય તેવે ઠેકાણે તેઓએ જમીનની ઉપજનો ભોગ તેમને લેવા દર્ધને રોકડ નાણા પોતે લેવાનો ચાલ રાખેલો છે. એકુત ભોજાએ થોડા વર્ષ લગી દાણાની ઉપજ આપવાને બદલે તેના હક્કની જૂજ સલામી આપેલી છે. ધણું કરીને સમજા ઝાડોની ઉપજ જમીનદારને પળતી. નિર્ધણિયાતો માલ, અને રખડતાં ઢોર પણ તેના જ હક્કનાં ગણાતાં હતાં. વેપારીના માલ ઉપર તેનું નાકું ખોંચતું; દાઃ વેચનાર ઉપર, તેમ જ ચામડાં રંગનાર, તથા ચામડાં સાફ કરનારના ઉપર તેનો વેરો હતો. તેમાં છેલ્લો લખેલો વેરો તો ગામનાં સર્વે ઢોરના ચામડાં ઉખાડી લેવાની પરવાનગી આપવા બાબતનો બાલ વેરો તેઓ ઉધરાવી લેતા.

લગ્ન ઉપરનો વેરો અર્ધા રૂપિયાથી તે બે રૂપિયા સુધીનો જૂજ હતો. ફાજદારી ગુન્હાનો ઉપજેલો દડ ઠાકોરાને મળતો હતો, અને અદાલતની ફરિયાદમાં કેટલીક વાર તો અપાવેલા દાવાનો ચોથો ભાગ મળતો હતો.

હરેક મદાલના રૈયતના ભાગનું કામકાજ મરાઠાઓએ કુમાવિસદાર અથવા જમાનંધી વસુલ કરનારને સોંપ્યું હતું. આ અધિકારીને પરગણામાં માત્ર થોડા કાળ સુધી રહેવાને બની આવતુ, કેમકે એની જગ્યા લેવાને કાર્ધ બીજો માણસ વધારે આપવાનો ઠરાવ કરે તો તેને પેલાની જગ્યાએ નીમવામાં આવતો, તે માટે ખુદો ઠરેલો હોય તે પરગણાની જથ્થ ઉપજ ઉપર અથવા રૈયતના સુખ ઉપર કાર્ધ આધાર નહિ રાખતાં તેનાથી ઉચ્ચ ગણે તેટલું તે ઉમેરેલો. પૈસાદાર થર્ધ જવાને તેને એક રસ્તો હતો, તે એ

“ચિના રાખવામાં આવતી નથી. કાંઈ અમુક કાર્યને માટે કોઈને કોઈએ ‘સમ ખવરાવ્યા હોય તો સમ ખવરાવનાર રૂંદે કે ‘સમ ફેંક છે,’ એટલે ‘સમ છૂટે છે. ગામડામાં એવા સમ ખાવાના વિશ્વાસથી ઘણો બધો બચાવ ‘ચાલે છે અને ફેટલાક તો જૂઠા સમ ખાતા જ નથી.”

મહીકાંઠામાં અહંમદનગરની પાસે પીર ભડિયારાની બીજી એક જગ્યા છે, ત્યાં આગળ પશુ લોકોની તપાસ સમ ખવરાવીને કરવામાં આવે છે. પીરના સમ ખવરાવવાની બીજી રીત એવી છે કે, પીરને લૂગડાના ઘોડા ચડાવવામાં આવે છે, તે સમ ખાનાર પાસે ઉપડાવે છે. કંડીની પાસે મેલડી માતાનું દેર છે. તે માતાના સમ ખવરાવતી વખતે અપરાધી માતા આગળ આરતી ઉતારીને રૂંદે છે કે, “જે હું જૂડું બોલતો હોઉં તો મેલડી માતા મને આટલા દિવસમાં પૂછે !” સાદરાની પાસે ઢબોડામાં હનુમાનનું એક દેવાલય છે તે ઢબોડિયા હનુમાન રહેવાય છે. જે કોઈને હલકા સમ ખવરાવવા હોય તો આ હનુમાનને પજે હાથ મૂકાવે છે; પણ જે ભારે સમ ખવરાવવા હોય તો અપરાધીને હનુમાનના ઉપર ચડાવેલા તેલનો ખાસો પાય છે. સામંજાણમાં દેવના ઉપર ચડાવેલું રૂંદ ઉપડવાનું રહેવામાં આવે છે.

પાલજીપુર અને ઢાંનાની આસપાસના પરગણામાં તરાર પતાવી દેવાની રીતિ નીચે પ્રમાણે ચાલે છે: નદી અથવા જ્યાં જોઈએ એટલું પાણી હોય ત્યાં, પ્રતિવાદી પોતાના મિત્રોને લઈને જાય છે, અને વાદી પણ સાથે તીરકામડું લઈને જાય છે. પ્રતિવાદીને પોતાના ઉપર આવેલું લોભત મટાડવું હોય ■ તો વાદી કામડાવતે તીર ફેંકે છે તે પ્રતિવાદીને મિત્ર લઈને પાછો આવે ત્યાં સુધી તેને પાણીમાં ડુબાડી મારીને રહેવું પડે છે.

ભાવનગરમાં જેવો પથ્થર છે તેવા જ પ્રકારના પણ વિશેષ ચમત્કારિક એક પથ્થર વિષેનું વર્ણન કર્નલ ટોડ આપે છે, તે શત્રુંજય પર્વતની પાસે છે. તે રૂંદે છે કે, “નેમીનાથની ચોરી પાસે સપાટ સાદો પથ્થર છે, “તેમાં ત્રણ ફૂટ ઉંચે પંદર ઈંચના પરિધનું એક કાણું છે, તે મુત્તદાર કહે- “વાય છે, તેમાં સંધને જે પોતાનું શં . સંકોચીને નીકળી શકે તે અચિત “મુક્ત થાય. પૈસાવાળાના છોકરાઓ, જેઓની ચરખી વધી ગયેલી હોય “તેઓ, પોતાની બધી ચરખી એકી કરે નહિ તો, ઘોડા જ આ અજ- “માયેશ ખમી રહે એમ છે. આશ્વર્ષની વાત એ છે કે મુત્તદારની પાસે જ “એક પથ્થરની ઊંટની મૂર્તિ ■ તે છત્રનો ઊંટ જેવડો છે, અને આ બધા .

“ઉભા પથરા સૂળ એટલે સોય ફેલાય છે. તેથી આપણા આયબલમાં
“લખેલું મનમાં સાંભરી આવ્યા વિના રહેતું નથી.”^૧

ઉપોદ્ધતી પાસે એવી જ જાતનો એક પથર છે તે મામા બોકરી ફે-
વાય છે અને તે વિષે ઓરિઅંટલ મેમ્બરના ક્તાએ લખેલું છે.

આ પ્રમાણેની સમ આપીને ચોક્કસી કરવાની રીતિ, અને ખીછ
એવા જ પ્રકારની, ગૂઝરાતના જૂદા જૂદા ભાગમાં નિલ ચાલતી જ છે, તે
સર્વેનો એક જ હેતુ છે. આરોપિતનો ન્યાય કરવાનું ન્યાયાધીશોનું ગત્ય
નહિ હોવાને લીધે આરોપિતને જે સમ દેવામાં આવે તે કબૂલ કરવાથી
અથવા તે નાકબૂલ કરવાથી તે નિરપરાધી છે કે અપરાધી છે એ વાત
તેમને જ મ્હોડે નક્કી કરાવવામાં આવતી હતી. આ પ્રમાણે તે અધાય પરમેશ્વર
પાસેથી ન્યાય પામવાના ઉપાય હતા.^૨

૧ એ લખાણ નીચે લખેલી મતલબનુ છે, “સોયના નાકમાં થઈને ઘટને
“નીમ્બી જવાનું કામ રહેલું છે, પણ દ્રવ્યવાન માણસને સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ કર
“વાનું કામ કઠિણ છે” ૨ ઉ

૨ વકાસ્ટનબરીના માથીન દેવળી પવિત્રતાના પૂરાવા સબધી મામ્મલબરીનો
વિવિધમ રહે છે કે, “માણસના સ્મરણમાં છે, સર્વે લોકો પાણીના અથવા અગ્નિના
“સાધનથી સોગન ખાતા પહેલા તેઓએ લા પોતાની અસન્નિધે મૂકી અને તેઓનો
“ફટકારો ધરી તેથી પ્રસન્ન થયા, માત્ર એક જ ખાતલ રહ્યો” પણ તે કાણુ તે વિષે
આપણને ખાતમી આપવાને તે ના રહે છે એ આ લખાણ ખર હોય તો અમને બધ
લાગે છે કે, આઠલા બધા સાધુ પુરોહિતો જેમા લેખા રહે એવા આ સ્થાનની પવિત્રતા
કોઈ કોઈ પ્રસંગે અસલને આશ્રય આપવાને સાધનભૂત થયેલી ખરી

કેવટાબરીમાં ‘સિવટ થામસ આ બેકેટ’નું દેવળ છે, લા આવા જ પ્રકારના
અમલાર બન્યા વિષેનુ એક મહત્વાસી ઇતિહાસકર્તા જણાવે છે અને રહે છે કે ઉપરના
સાધુએ ધર્મને મટિ પ્રાણુ-યાગ કર્યો તે સમયે તે વિભાન હતો અને તેના મન્ય
ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, પાણીના સાધનથી સોગન દેવળી રાજકીય અધિકારિયોને
વારે વારે અગત્ય પડતી તે રહે છે કે “જનલ વિષેના કષ્ટદાની રહે જે જનુ ઉપર
“હરિણ ચોરવાનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો, આ વિષેની તપાસ પાણીના સાધનથી
“સોગન આપીને કરી, તેમા એક સપડાઈ ગયો એટલે તેને ફાંસીએ લીધો ખીલએ રીવટ
“થામસની સહાય થવા પ્રાર્થના કરી તેથી બચી ગયો એક ખીલના ઉપર સરાણુનો
“એક પથર અને હાથના ચોળની બેઠી ચોરવા વિષેનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો,
“અને પાણીના સાધનથી સોગન આપીને, તેની તપાસ કરી તેમા સપડાઈ ગયો એટલે
“તેની આખરો ફાંસી લેવામાં આવી, અને તેના અવધર કાપી નાખ્યા, “પણ” તેણે
“એટની પ્રાર્થના કરી તે ઉપરથી સર્વે હર્વે તેડ થઈ ગયું”

— આ ઉપરથી જણાય છે કે, ઇતિહાસકર્તા સોગન આપવાનો ખાત માત્ર

દેસના ચાલ પ્રમાણે, જે ગામની હદમાં ચોરી થઈ હોય ત્યાંથી બીજે ગામ પગલુ બાંધ નહિ તો ત્યાંના લોકોને વળતર ભરી આપવું પડતું

ચોક્કસ પ્રસંગ ઉપર જ હતો, એમ નથી પણ જોતા મૂળ ઝોંગે સોમન કાયદાના ધારાનો એ એક મુખ્ય આધાર હતો, અને તે વેળાએ અપરાધોને તપાસવાની માત્ર એ જ રીતિ ચાલતી હતી ત્રીજા હેનરી રાજ્યના વારા લી, યાદા ઉગ્ડા સોમન આપીને તપાસ કરવાનો ધારો ફહાદી નાખવામાં આવે ન હતો ઇસ્ટાન્ડન આપણને ફહે છે તે પ્રમાણે. તે સમય લી, ઇગ્ડમાં અને સ્વિડનમાં ધર્મ સત્તાધીશોએ અને સસારી રાજ્યકર્તાઓએ માત્ર દેવડોમાં અને બીજા પવિત્ર સ્થાનોમાં એ ધારા ચલાવવાની છટ આપી હતી આ પ્રમાણે ખરી વાત હતા એ ધારો ફહાદી નાખવાને દેવ સાથે સબ્ધ ધરાવનારા લોકો મુખ્ય સાધન હતા કેમ, હેનરીના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષના ફરજારી કાગળો, લેક્સાધર કમ્બરવાલ્ડ, અને વેસ્ટમોરલાન્ડ (તે દિવસના ઉત્તર ભણીના વિભાગ)ના ફેરણી કોને ન્યાય મનારા ન્યાયાધીશોના ઉપર લખેલા આપણા નેવામાં આ-યા છે તેમાં તેઓએ વખ્યુ છે કે, અગ્નિ કે પાણીના સાધનથી અપરાધોની તપાસ કરવાનો ધારો દેહમન અર્થે વાગ્યો ભણીથી બંધ કરવામાં આવ્યો તેને બદલે, જેઓએ ચોરીના, ખૂનના, દ્વેષથી થયેલા જાળવાના અને એવા જ બીજા અપરાધ કર્યા હોય તેઓની તપાસ બીજા રીતિથી કરવી એ વિશે, ન્યાય કરવાના સચ્ચિટ ઠરાવમાં આ યા તેની અગાઉ મહં ઠરાવ કરનામાં આવ્યો નથી, માટે જેઓએ ઉપર લખેલા મકારના અપરાધ કર્યા હોય તેઓની તપાસ ન્યાયાધીશોએ તે વેળાએ ઠરાવેલા નવા ધારા પ્રમાણે કરવી એટલે ઠાકુનીના અનુમતી રાજ ઠરાવે છે સુધારે તે જ સમયમાં બીજા વાઉડેમાર રાજ્યએ ડેન્માર્કમાં તપ્પદિવ્યથી તપાસ કરવાની રીતિ ફહાદી નાખી તે પછી, તે સમય પછીની ઇશ્વીર રીતિઓમાં એવા ચિહ્ન રહી ગયા છે કે જેથી તપ્પદિવ્યથી સોમન આપવાનો આગળ રીવાજ હતો એમ જણા લેખો ઉપરથી જણાઈ આવે છે, જેમ કે, મીડ સમર ઇવ (દક્ષિણાધન) જે જીન માસની તા. ૨૧ મિથે એસે છે તે દિવસે થતા ઉત્સવની નેળાએ સજગતા અગ્નિ ઉપર થઈને ફૂદી જવાની કુશળતા બતાવવામાં આવતી, પણ પાડળથી, તેને જોમ ગણી પાદસ્થિએ એવા ક્રિયામાં સામીલ રહેતું નહિ એવી તેમના વડા ધર્માન્યક્ષ ભગીથી મના કરવામાં આવી છે જે બ્લુએરિશ હોય તેમને પારખી ફાડવા મટે, પાણીમાં નાખી તપાસવાનો અથવા, અર્ચબાચગવ દિવસમાં ક્રિસ્ચિયન ધર્મપુસ્તક રાખવામાં આવતા તે) સાચુ મૂકી તેમને તોળવાનો ગિવાજ વાની મુદતમાં આવેલો હતો, તેમાંથી જેઓ પાણી ઉપર તળી આવેલા એવા જોડો વિરે લેગ્સ રાજના રીમોનોડોજ નામના પુસ્તકમાંથી બાહરે ઉતારે કરી લીધો છે તે એ ૩, "કામ 'પણી અને ધાતી અપવિત્રતાની અવૌકિ- નિશાની દાખવ પરમેશ્વરે એટલે ઠરાવે 'જાણ ૩ જેઓએ બાઈબલનું પવિત્ર જગ ઉવાની નાખ્યું છે અને જેઓએ 'તેથી યેનો જામ સ્વીમરો નથી તેઓને જગ પોતાના અવરમાં સ્થાયરો નહિ." એ તેમ કોઈની ખાતરી કરી આવતા સાર પાણી કે અગ્નિમાં થાર પડી જવાની રહેવા

દેશના વંશપરંપરાના ઠકિરોની હકુમત નીચે જે મુદ્દક હતો તે, અને જે મધ્યસ્થ સરકારના અમલ નીચે બિલકુલ હતો તે સિવાય, ગૂજરાતની કેટલીક જમીનનો ભાગ વચલી સ્થિતિનો હતો, તે એક વર્ગના લોકોના અમલ નીચે હતો, અને તે લોકોનો તેના ઉપર વંશપરંપરાનો હક્ક ન હતો, તે પછી, તેને સારી પેઠે મળતો આવે એવા પ્રકારનો હક્ક મેળવી લેવાને તેઓ ફત્તેહ પામ્યા હતા. આવા વર્ગના લોકોમાંથી, આગળ પડતા દાખલા તરીકે ધોળકાના કસબાતિયોનો દાખલો અમે પસંદ કરીએ છીએ. દુર્નલ વોકર કહે છે કે, “મોગલ રાજ્યની સમાપ્તિ થવાની અગાઉ, જેઓએ યોગ્યતા મેળવી “રાખી હતી એવા કસબાતિયો, જે હથિયારના બળથી ભાગ્યસાગી થયા હતા “તે ધોળકામાં વસ્યા. તેઓના જગ્યાને લીધે અને તેઓની શૂરી ચાલને લીધે “તેઓની સત્તા ઘણી હતી, અને તેમનાથી લૂટફાટ કરનાર કાઠી ડરી જતા હતા. દેશના આ ભાગમાં જ્યારે મરાઠાઓએ ચેપ્પતા મેળવી લીધી ત્યારે “તેમને તેઓ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા. આ સમયે, રાજ્યના ફેરફાર થતા, “અને વારે વારે લડાઈએ ઉઠતી હતી તેથી ગૂજરાત નિર્ધણિયાતી સ્થિતિમાં “આવી પળ્યો હતો, અને ધોળકા પરગણું લગભગ વગર ખેડાણું ઉત્તજ “મેદાન થઈ પડ્યું હતું. આ અવ્યવસ્થા દાખવાને અને દેશમાં જેની સત્તા “ચાલતી હોય અને જેઓની પાસે પૈસો હોય એવા માણસોના આશ્રય “વિના પરગણું આપાદ કરવાને ગાયકવાડ સરકારની શક્તિ ન હતી. આ “પ્રસંગે કસબાતિયોએ એવી માગણી કરી કે ‘દરેક ગામ જે અમે આપાદ “કરિયે તે એક ચોક્કસ ભાવથી ઇન્જરે આપો તે કુટલાંક ગામે અમે “આપાદી ઉપર આણિયે.’ આ તેમની માગણી કબૂલ રાખવામાં આવી, “અને ત્યાર પછી, જેમ જેમ ગામડાં તૂટવા માંડ્યાં, તેમ તેમ, કસબાતિયોને “ઇન્જરે આપવાનો ચાલ પડી ગયો.”

“પણ એઓ સેમ્શન લોકોમાં અપરાધની શિક્ષા અમલકારી હતી તે મનાવે “દોષજરેલા પુરાવા પણ તેવા જોવા દેતા નહિ” અન્યમાં પળાયી યાદગીરના ગોત્રન નાપવાની રીતિનું વર્નન આપે છે

અકરણુ પ.

બ્રિટિશની સત્તા નીચે રજપૂતોની જમીનનો વહિવટ.

મિ. એલ્ફિન્સ્ટને તા. ૬ ડી એપ્રિલ ૧૮૨૧ને^૧ દિવસે નોંધ કરી છે તેમાં બ્રિટિશની સત્તાનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ થયો તેથી થતી અસર વિશે લખ્યું છે. મહીકાંઠાની ઉત્તર બણીના બ્રિટિશના મુલકના અમદાવાદ અને ખેડા એવા નામના બે જિલ્લા પાછા છે. તેઓમાં તે રહે છે કે, “ખાલસા” અને ગરાસિયા એવા બે પ્રકારનાં ગામ આવ્યાં છે.” મોગલ અને મરાઠા સરકાર પોતાને હાથે જે ગામોની વ્યવસ્થા કરતા હતા તે ખાલસા કહેવાય છે, અને ઠાકોરોની વંશપરંપરાની સત્તા નીચે જે ગામ હતાં તે ગરાસિયા ગામ કહેવાય છે. “ખાલસા ગામનો સર્વે વહિવટ સરકારથી કરવામાં આવે છે, અને ગરાસિયા ગામ ગરાસિયાઓના કબ્જામાં રહે છે. તેઓની પાસેથી “સરકારને મહેસુલ લેવાનું હોય છે, પણ આગળ તો બધા બદોબસ્ત “તેઓની પાસે રખાવવામાં આવતો હતો. ગરાસિયા ગામના ખરેખરા બે “બેદ પડેલા છે, તેમાં, જે ગામ રજપૂત અથવા ગરાસિયા લોકોના તાબામાં “હોય છે તે ગરાસિયા ગામને નામે ઓળખાય છે, અને જે કોળિયોના “તાબામાં છે તે સામાન્ય રીતે મહેવાસ કહેવાય છે. રજપૂત લોકો, જે કે “પરદેશી છે તો પણ, જ્યારે મુસલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે, “તે દેશ તેમના તાબામાં હતો; તે સમયે તેઓ કેટલાક તાલુકા અને ગામો “રાખી રહ્યા, અને છેવટે, મોગલોની નબળી સ્થિતિ થઈ ગઈ ત્યારે, ખીજ “તાલુકા અને ગામો, પગપેસારો કરીને, પાછાં સ્વાધીન કરી લીધાં. તેઓ “કોળિયો કરતાં વધારે મુશ્કેલા તેમ જ વધારે ચરવીર ભતિના છે; અને “કોળી લોકોના કરતાં તેમના દાવાને વધારે માન આપવામાં આપેલું જોવામાં “આવે છે, તેનું કારણ પણ કદાપિ આ હકિકતને લીધે જ હતું; તેમ જ “પ્રાન્તનું રાજ્ય તેઓએ વધારે આધુનિક સમયથી કબ્જે કરી લીધેલું છે “તેને લીધે, પણ હોય. કોળી લોકો, જે કે સાવચા તો મૂળના રહેવાશી “છે, તો પણ, ધણું કરીને તેઓ હુલ્લુખોર અને કાંઈ નહિ તો ટંટાખોરિયા “ગામડિયા ગણાવવા જણાય છે; અને તેઓએ આગળની સરકારોની નબ-

૧ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિસ દલ્હાઉઝનાં દફતરગાથી પસંદ કરેલા કામગો, હાર્ડ ઓફ રાયરેક્ટરની આજ્ઞાથી ૧૮૨૬ ની સાલમાં છાપવામાં આવ્યા છે, તેના ત્રીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૬૭૭ થી ૬૮૭ સુધી જુઓ. સમઘન્ટાં રહે છે કે “અસલ છે તે ધણે ટકાએ “સમનય નહિ એવું અને ખાંપણવાળું છે.” એટલા મઠિ ન્યા જણાઈ આવ્યું ત્યાં અમે ખરા નામ દાખલ કરવાને ચૂક્યા નથી.

“જાઈ જોઈ સરકારનો વાજખી હક્ક અટકાવ્યો હતો અથવા તો તે આપ-
 “વાને અખાડા કચ્છો હતા. બન્ને જાતિના લોકો સરકારને રકમ ભરે છે
 “અને તે વધારવાનો હક્ક સરકારને હોય એમ જણાઈ આવે છે. તેઓનાં
 “ગામોની અંદરખાનેની બ્યવસ્થાની આડે આવવાનો, અથવા તેઓની ઉપ-
 “જની સ્થિતિ દેવી છે તે તપાસવાનો રીવાજ ન હતો. આપણી સરકારે,
 “તેમની અંદરખાનેના વહિવટમાં હમેશ હાથ નાંખ્યા વિના પોતાનો હક્ક
 “સ્થાપિત કર્યો છે. પણ હવણું થોડા સમયથી ગરાસિયા અને મહેવાસનાં
 “ગામોમાં તલાટિયો રાખીને તેઓની ઉપજની તપાસ કરવા માંડી છે.
 “ધંધુકા, રાણપુર, અને ગોધાનાં આખાં પરગણાં, મુખ્ય કસબા વિના,
 “ગરાસિયા રજપૂતોના હાથમાં છે. તે જ પ્રમાણે, ધોળકાનો ધણો ખરો
 “ભાગ પણ તેમના જ હાથમાં છે; મરાઠા જુલમથી દબાવી પડતા હતા,
 “તેવામાં બિરમગામમાં પણ થોડાં ગામ હતાં તે ઓછાં કરવામાં આવી ગયાં.
 “ધોળકાના કસબાતી જો કે મુસલમાન છે, અને પાટડીના ધણી કણુખી
 “છે, અને બન્ને જણા ખીજાઓથી તેમના ભોગવટાના વહિવટની બાબ-
 “તમાં જુદા પડે છે, તોય પણ, તેમની ગણના એ જ વર્ગમાં થાય છે, પણ
 “બહુ વધારે સંખ્યા તો રજપૂતોની છે. તેઓ તેમના પડોશી અને જાત-
 “ભાઈ બ્રાહ્મણો સાથે મળતા આવે છે, પણ તેઓ વધારે બુદ્ધિશાળી
 “અને પ્રતિષ્ઠિત છે. લીંબડી અને ભાવનગરના ઠાકોરોના તાબામાં ખીજ
 “જગ્યાએ મોટા તાબુકા છે તો પણ, એ પરગણામાં તેઓ આપણી રૈયત
 “દાખલ છે. તેઓ સર્વે, શાન્ત અને કલામશી છે. તેઓનાં ધોળકાનાં ગામો
 “ઉપર તસાદી રાખવામાં આવ્યા છે, અને રૈયતનો શામ ખાતલ મૂકતાં તેઓની
 “સર્વ ઉપજ તેમના હિસ્સાની સંકડે વીચ દેવા લેખે રહેવા હર્ષને હવણું સરકાર
 “લણીથી ઉધરાવી લેવામાં આવે છે. પોલીસનું કામ, તેઓની સત્તા વિના સ્વતંત્ર
 “રીનિધી, મુખી પટેલોને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યું છે, અથવા તો, પોલીસના
 “આવા દલકા અધિકારી ઉપર જો સર્વે દાખ રાખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે
 “રાખીને તેઓને જ સ્વાધીન રાખવામાં આવ્યું છે. ખીજાઓની સાથે હજી
 “સમય પણ મહેસુલ સંબંધી બાબતનો વહિવટ તેમના અગાડીના ધારા પ્રમાણે
 “ચાલે છે. પણ તેઓને અદાલતની હકુમત નીચે રાખવામાં આવ્યા છે, અને
 “તેઓ મેજિસ્ટ્રેટના એન્ટ તરીકે રહેવા છે, અથવા, તેમની જગ્યાએ તેમના
 “પટેલ દાખલ થયા છે. મુખ્ય મહેવાસિયો જેવા બંધે તો મુંવાળ, પરાંતીજ,
 “હરસોય, અને મોઘસા પરગણાના કાળિયો છે. મુંવાળના કાળિયો તો
 “ઉંઠે દલકા પડી ગયા છે, અને તેમણે તલાટિયોની નિમલ્લ કણુલ રાખી

“હે, અને સેંકડે પચીસ ટકા જતાં, બાળીનું સર્વે મહેસુલ આપે છે, પણ
 ‘પરાતીજ, હરમોલ, અને મોડાસાવાળા તેઓનું સ્વતંત્રપણું રાખી રહ્યા છે
 “અને કેટલીક રીતે તો તેમણે પોતાનો દુલ્લહી અને નૃદાર જુરમો તેવો જ
 “ચાલતો રાખ્યો છે ” * *

“આપણા ગજબની શક્તિ થતી જતી હતી એવી વેળાએ, વ્યવસ્થા કરી
 “દેવામાં, અસાધારણ જાતની અડચણો નડતી હતી તે, આશ્ચર્ય ઉપજાવે
 “એવી રીતે તે શીટાડી દેવામાં આવી એ પ્રકાર અતિશય અવગો ઉપજાવે
 “એવો છે ગાયકવાડ, પેશ્વા, અને ખલાતના નવાખના તાબાના મુલકનું
 “આપણા મુલક સાથે ચાલતુ શેળમેળપણુ, અને ઝાડિયાવાડ તથા મહીકાદાના
 “અવ્યવસ્થિત ખડિયા સરચાન, આપણા તાબાની મીમામાં આવેલા, સખ્યા
 “બધ અર્ધાં વશમાં આવેના એવા ગરાસિયા અને મહેવાસી, ધણું કરીને
 “પ્રત્યેક ગામમાં પાર વિનાના, અને જેનાં જોધએ એનાં લક્ષણ નક્કી થયેલાં
 “નહિ એવા જમીનના ભોગવટાના વહિવટ, અને લોકોનાં ધણો ભાગ જોધયે
 “તો હુલ્લી તથા લૂટાર, એ સર્વે વાનાં એકઠાં મળ્યા, તેથી કરીને, કુપની સર
 “કારના તાબાના મુલકના ખીજા હરકોઈ ભાગ કરતા, મહી નદીની પેલી
 “મેરનો ભાગ, વહિવટ ચલાવવાને ધણો કઠિણ થઈ પડ્યા આ પ્રમાણે છતાં
 “પણ, સરકારની સાવચેતીથી, અને જૂઠા જૂઠા ઠેકાણાના અધિકારિયાની
 “વિચારશક્તિ અને સાવચેતીથી કોઈ અચાનક અથવા ભારે પડતા દેરકારને
 “નીધે પ્રગળા મન ઉશ્કેર્યા વિના, અને પોતાની મેળે મલરાટમાં પચા
 “સિવાય, અતિશય સલાહશાન્તિથી આપણી સત્તા અને આપણું વહિવટ
 “સ્થાપવામાં આવ્યો કેટલાક વર્ષથી આપણા નવા નવા સુધારા વેગથી
 “આગળ વધતા ચાને છે, અને જો કે હિતાવળથી સુધારો કરવાનો
 “ભય હવે ઓછો થઈ ગયો છે, તો પણ તે આગળ ધપાવાનું મદ પાડતું
 “જોધે, અથવા તો અમુક સીમા બાધવી અને તેની પાર ધપી જવાની
 “દુનિયા ગામની નહિ

“ગરાસિયા ભેટા પાસેથી લેવાતી જમીનમાં વધારો મમે ત્યારે કરવો.”
 “હોય તો તે પ્રમાણે કરવાને તેઓ પાત્ર હતા. તે પ્રમાણે વધારો કરવામાં
 “આવ્યો એટલો જ માત્ર મહેસુલ ખાતામાં ફેરફાર કર્યો પણ જ્યાં સુધી
 “તેઓ ખેડા નીચે હતા ત્યાં સુધી ખડણી સંબંધી નિયમ પાળવામાં આવ્યા
 “હતા, અને ધોળકાના કસબાતી આપુમિયાના માત્ર એકલા અને થોડા સમ-
 “યના પ્રકાર સિવાય, તેઓની ઉપજના સાધન અથવા કારભાર વિશે પૂછ-
 “પરછ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ન હતો.

“ન્યાય ખાતાનો કાયદો અલાવવામાં આવ્યો એ પણ એક ખરેખરો
 “મોટો નવીન ફેરફાર થયો; અને તે બહુ ઓછો દાખલ કરવામાં આવ્યો;
 “પણ તેની અસર ઉતાવળી જણાવા લાગી કે નહિ, એ સકલરેહું દેખાય છે.
 “ગરાસિયા ગામોના રહેવાસિયોમાંથી ઘણા એક આપણી અદાલતોમાં ફરિયાદ
 “કરવાને આવ્યા હોય એમ જણાયું નથી; પણ જે કઝિયામાં વાદી ખાસતા-
 “ગામનો રહેવાસી હોય તેવે પ્રસંગે તેની ખાતર વચ્ચે પડતું સરકારને સ્વા-
 “ભાવિક અને યોગ્ય લાગતું.

“હોલા ફેરફારો જે વધારે આકરા લાગ્યા, તે મુખી, પટેલ અને તલા-
 “દિયો (તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તલાદિયો) ઠરાવવાનો કાયદો થયો તેથી ઉત્પન્ન
 “થયા. જે ગરાસિયાઓના તાખામાં એક કરતાં વધારે ગામ હતાં તેઓને
 “મુખી પટેલ ઠરાવવાની અગત્ય પાડવામાં આવી, અને તેઓ જવારથી નીમાયા
 “સારથી માત્ર મેજસ્ટ્રેટ એકલાના જ જવાબદાર રહ્યા. જેઓની પાસે
 “અકેક ગામ હતું તેઓને તેમને પોતાને જ મુખી પટેલ ઠરાવ્યા; બીજા
 “પ્રકારવાળાઓને ગામ દીઠ બીજા અકેકે માણસ નીમવાની અગત્ય પાડી
 “અને તે માણસને માત્ર મેજસ્ટ્રેટનો જ જવાબદાર ઠરાવ્યો, ગરાસિયાઓનો
 “નહિ. ધોળકાનાં ગરાસિયાઓના સર્વે ગામોમાં તલાદિયો દાખલ કરવામાં
 “આવ્યા, અને ધંધુકા, રાણપુર, તથા ગોધાનાં ગરાસિયા ગામોમાં દાખલ
 “કરવાનો અભિપ્રાય આપવામાં આવ્યો. ધોળકાના ભરણાના ધોરણમાં એક
 “વધારે ફેરફાર થયો છે, તે એ કે, સરકારને ખંડણી આપવી પડતી હતી
 “તેને બદલે ગરાસિયાને જે ઉપજ રહેતી હતી તેના અમુક પ્રમાણમાં આપ-
 “વાનું હતું, અને તે પ્રમાણ સરકારી દિસ્તાના માત્ર સેંકડે વીસ ટકા લેખે
 “છે, જેમાંથી તલાદીના પગાર ચૂકાં બધું ગામખર્ચ વસુલ થઈ જાય છે.

“જમીનદારોની ઉપજ ઉપર આ ફેરફારની જે અસર થઈ તે ત્રણ, મુખ્ય
 “ગરાસિયાના ભરણાના આંકડા બતાવીને જણાવી છે, તે સાથે બે કસબાતિયો
 “જે તેઓના કરતાં જૂદા પ્રકારના છે તેઓના આંકડા પણ મેં આપ્યા છે:-

	૧૮૦૨	૧૮૧૭	૧૮૨૦
	રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
કેંદ્રનો ઠાકોર ...	૪૮,૦૦૦	૫૭,૦૦૦	૭૨,૦૦૦
ગાંગડનો ઠાકોર ..	૧૫,૫૦૦	૧૯,૦૦૦	૨૩,૦૦૦
ઉટલિખનો ઠાકોર ...	૬,૦૦૦	૬,૦૦૦	૧૧,૦૦૦
આપુખીયાં કસબાતી ..	૫૦,૦૦૦	૭૩,૦૦૦	૮૯,૦૦૦
હતીકખાન કસબાતી...	૧૧,૦૦૦	૧૩,૦૦૦	૧૬,૦૦૦

“એએની ભરણીની રકમ, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગરાસિયાએની બહુ “વધી ગઈ છે, અને પાછળનાં પદર વર્ષ કરતા, ગયાં ત્રણ વર્ષમાં તે “બહુ જ વધારે થયો છે.

“તલાટિયેની નિમણૂક જમીનદારોને ઘણી અલગમતી થઈ પડી છે, અને “ધોળકાવાળાઓએ તેા મને ખાતરીપૂર્વક કહ્યું કે, ‘અમારી ખંડણીમાં “વધારે થયો તેના કરતા તલાટીની નિમણૂક અમને બહુ આકરી લાગે “છે. તે જાણે સરકારની બણીનો કર્તાહત્તા હોયની એવો ડોળ ધારણ કરે છે “અને અમારી રેલતની ફરિયાદી સાંભળે છે, તેમ જ અમારા આખા ગામમાં “ગડખડાટ કરી મૂકે છે, તથા તેઓએ અમારા લોકોમાં અમારો બોજ છેક “હલકા પાડી નાંખ્યો છે.”

“તાબુકદારો સાથે આપણે જેમ જેમ વિશેષ સંબંધમાં આવતા ગયા તેમ “તેમ અદાલત વિષે પણ તેમને વળી બહુ લાગવા માંડ્યું; અને જે સ્થિતિના “લોકોને લાગુ પડે એવી કાયદાની યોજના હતી તેના કરતાં આટલા બધા “જુદા પ્રકારની સ્થિતિના લોકોને તે લાગુ પાડવામાં આવ્યા, અને તે લોકોએ “જે વેળાએ ફરતાવેલો લખી આપ્યા હતા તે વેળાએ તેમાં લખ્યા પ્રમાણે “જ પળાવાની અગત્ય પાડવામાં આવશે એવું ધારેલું નહિ, તેમની પામે, “તે પળાવવામાં આવ્યા તેના પહેલાં તેમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો નહિ, એ “આપણને એક ખેદ મામવાનું કારણ છે, કેંદ્રનો રાજા જે કર્નલ વોકરના “૧૮૦૪ની સાલના રિપોર્ટની વેળાએ ૧૫૦ થોડેશ્વાર અને ૨૦૦૦ સિર- “બંધી રાખતો હતો તેના ઉપર ગ્રેજુસ્ટ્રેટ સમન્સ ફાટોસો તે ઉપર “લક્ષ નહિ આપવાથી તેને કેદમાં નાખવામાં આવ્યો; અને પાટડીનો “ઠાકોર, કે જેણે, એક વાર ગાયકવાડની ફોજના હુલાની સામે બે મહિના “લગી ટકાવ કર્યો હતો તેણે, પોતાના સ્વતંત્રપણાને સમયે, લડાઈને માટે

“અને ખંડણી આપવાને કરજ ફહાડેલું, તે આપી શક્યો નહિ, તે ઉપરથી
 “તેને કેદમાં નાંખ્યો. આ પુરુષો એવા છે કે, જેઓને કર્નલ વોકરે, અને
 “આપણી સત્તા પ્રથમ સ્થાપતી વેળાએ જે ગૃહસ્થો આપણું કામ કરવા
 “રહેલા હતા તે સર્વેએ, હું માનું છું કે, રાજ્યએ કરીને લેખેલા, અને
 “તેઓની પાસેથી આપણી ખંડણી વસુલ કરી લેવા સિવાય, કોઈ વાતે
 “વચ્ચે પડવાનો આપણને દક્ક નહિ, અને જેઓની હવણાં સર્વે સત્તા અને
 “મર્તબો, તેમ જ ધણી ખરી તેમની સર્વ ઉપજ છીનાવી લેવામાં આવી છે,
 “એવા તેઓની રિયતિમાં જે ફેરફાર થઈ ગયો છે તે આ પ્રમાણે બતાવી
 “આપવા કરતાં વધારે બલકટ રીતે હું દર્શાવી શકતો નથી. ધણા ખરા
 “આ સર્વે ફેરફાર ગયાં ત્રણ વર્ષમાં થયા છે. આવો એકાએક ફેરફાર થયો
 “તે લાગ્યા વિના રહે નહિ, અને જો કે તેઓના ઉપર કદાપિ અન્યાય
 “થયો નહિ હોય, તો પણ, તેઓને સમ્પત્તિ ધણી રહેવી પડી છે, એ વાત
 “આપણે માન્ય કરવી જોઈએ.”

રજપૂત તાલુકદારોની સાથે ન્યાયથી વર્તવામાં આવ્યું છે કે નથી આવ્યું,
 એ મુદ્દા વિષે મિ. એલ્ફિન્સ્ટનના મનમાં ઘસુપસુ હતું દેખાય છે. આ
 મહાન પુરુષનું વિશ્વાવિષમક મહાન કાર્જ પરિપૂર્ણ થયેલું જોવાને સર્વે ઇચ્છા
 રાખે તે પ્રમાણે થયું હોત તો, જે તકરારી બાબતનો નિર્ણય કરવાને
 મુંબઈના ગવર્નર તરીકે તેની નારાજી હતી તે સંબંધી કદાપિ હિન્દુસ્થાનના
 ઈતિહાસકાર તરીકે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હોત. પણ તેમ બન્યું નથી
 એટલે ઘસુપસુ થવાનાં તેના મનમાં ઘાં કારણ હશે તે વિષે આપણે માત્ર
 કદપના કરી શકીએ છીએ.

સ્થાનિક તાલુકદારોના અધિકાર વિષે શ્રિદિગ્ગ સરકાર એકસરખી
 રીતિએ તો ચાલી જ નથી. જ્યારે સન ૧૮૦૨ માં ધોલેરાનો મુદ્દો જે તે
 સમયે પેશાની સત્તા નીચે હતો, અને જે, ધંધુકા પરગણાનો એક ભાગ
 હતો તે, શ્રિદિગ્ગ સરકાર લાણીથી તેમને સોંપવામાં આવ્યો, અને મરાઠા
 (પેશા) રાજાના દક્કની દરકાર રાખ્યા વિના, મરાઠા રાજાના દક્કની
 સામે શ્રિદિગ્ગી સ્વતંત્ર રાજ તરીકે તે ઉપર પોતાના વાવટા ચલાવ્યા ત્યારે
 સ્થાનિક તાલુકદારોનો રાજ તરીકેનો દક્ક, જે પછવાડેથી વારે વારે
 નાકબૂલ કરવામાં આવ્યો તે, તે અવસરે, તેઓએ કબૂલ ન્રાખ્યો હતો
 એટલું જ નહિ, પણ નક્કીપણે સ્થાપિત કરી બતાવ્યો હતો, એમ જતાં
 પણ આ વાત વીલાને તેર વર્ષ યયાં તેવામાં, ગોધા પરગણું મરાઠાઓએ
 તેમને આપ્યું હતું તે ઉપરના ભાવનગરના રાવગના અધિકાર વિષેનો વાંધો

ઉપેા સારે બ્રિટિશ સરકારે બહુ પ્રયાસે પણ, નબી શકે નહિ એવી ઇતિ-
હાસ સંબંધીની તકરારો જતાવીને, રાવજનો તેના ઉપર અધિકાર ચલાવવાનો
હક્ક ચાલી શકતો નથી એવું સાબીત કરવાને પ્રયત્ન કર્યો. સર્વેના ઉપર
ઉપરીપણાનો જે વહિવટ સ્થાપન કરવાને આપણે ઇચ્છીએ છિયે તે મુસલ-
માન અને મરાઠાનાં રાજ્ય, જે હવણું પડી લાગ્યાં છે, તેમના વારામાં
ખરેખરે ચાલતો હતો એવું ધારણ પકડી, એ સામાન્ય તકરાર, અગત્ય
વિનાનો અને ચાલી શકે નહિ એવો ચલ કરીને પ્રતિપાદન કરતાં યુવવી
નાંખી છે. આ મુદ્દા વિષે વાંચનાર તેનો પોતાનો અભિપ્રાય બાધવા માટે
આગળનાં પૃષ્ઠો સંક્રિતમાન કરશે. કદાપિને તે અમારા મત સાથે મળતો
આવશે કે, હવણું જેટલું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેટલે સુધી તેમનો
“નિતનો હાથ” ધોંઝ્યો ન હતો, અને લોમિયા કાકારોને જો કે ખંડિયા
કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા, તો પણ, તે માંહેલા ધણા જણ, પોતપોતાના
સ્થાન ઉપરનો અધિકાર સાચવી રહ્યા હતા. તથાપિ રજપૂત તાલુકદારોના
રાજ તરીકેના પદની, અથવા એાછા એવા ભાવાર્થના સંબંધની, અમે એવી
ગણના કરતા નથી કે, જે સ્કોટિશ હાઇલાંડના સેલ્ટિક Celtic તાલુક-
દારોને લાગુ પડી શકે નહિ, તેમ જ તેમના જમીનદારી હક્કના ન્હાશ કર-
વાના કામને પણ અમે સ્કોટલેન્ડના વંશપરંપરાના અધિકારના ન્હાશને જેવું
અન્યાયનું કામ લેખિયે છિયે તેના કરતા વધારે અન્યાયનું કામ ગણતા
નથી,—ભાવાર્થ એવો કે, એ ને તે બરાબર છે. અમદાવાદના મુસ્તાનેએ,
અને એથી વિશેષ દિલ્લીના પાદશાહોએ હિન્દુ રાજાઓ ઉપર ઉપરીપણ
ચલાવ્યું, તે કદાપિ વધારે નહિ. તો પણ, ક્રોમાર્ટી^૧ Cromarty અથવા
આરગાઇલ^૨ Argyll ઉપર સ્ટુઅર્ટ^૩ વંશના રાજાઓ રાખી રહ્યા હતા
તેટલું તો હતું જ. અને અણુહિલપુરની સમૃદ્ધિના સમયમાં તેના રાજાની
સત્તા સર્વોત્કૃષ્ટ ચાલતી હતી એમાં તો કશો સંશય નથી.

૧ ક્રોમાર્ટી—સ્કોટલેન્ડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું એક પરગણું ■ ત્યાં હાલ
લડ્ડે નામના સેલ્ટિક જાતના લોકો રહેવા હતા અને સ્કોટલેન્ડના સ્ટુઅર્ટ રાજા
એના વખતમાં બાગા સમય સુધી લૂટકાટ તથા મારફાટ કરવામાં પ્રખ્યાત હતા

૨ આરગાઇલ—સ્કોટલેન્ડના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર આવેલું પરગણું જે વળી એ જ
નામનું કુટુંબ, જે પરગણામાં ઇસવી સનના બારમાં સેકામાં પ્રસિદ્ધ થયું, ત્યારથી બધા
સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના વખતમાં તે કુટુંબના માણસોએ સ્કોટલેન્ડના કનિદાસમાં સારો
બાગ બળ્યો છે.

૩ સ્ટુઅર્ટ રાજાઓ—મૂળ પુરૂષ સ્ટુઅર્ટ બીજે સન ૧૩૭૧ માં સ્કોટલેન્ડની
ગાદિએ આવ્યા ત્યાર પછી તેના વંશજોએ સન ૧૬૦૩ સુધી સ્કોટલેન્ડ ઉપર રાજ્ય

બ્રિટિશના પ્રદેશની સરહદમાં સ્થાનિક તાલુકદારોની જમીનદારીની સત્તા ઘણા કાળ સુધી નબી શકી હોત નહિ એ વાત દેખીતી છે; અધિપતિપણું સ્થાપિત કરવાને માટે સોનેરી સિંહોનો વાવટો, હિન્દુસ્થાનના પ્રાન્તો માંહેથી એકલા ગૂંજરાતમાં જ ફરકાવવામાં આવ્યો હતો એમ નથી; અને જ્યારે શિવાજી તથા તેમુરના વંશને એકસરખી રીતે દબાઈ ગયા ત્યારે, જેઓના વધારે જૂના ચર્ચ ગયેલા હક અથવા વળી જેઓની સત્તા દેખીતી રીતે વધારે હલકી પડી ગઈ હોય એવા બીજા ઉગરી જાય એવી આશા રાખી શકાય નહિ. વળી ખુદ જિતનાર પ્રજામાં, પ્રજાસત્તાક વલણના વિચારોએ જય મેળવી લીધો હતો, તેની તેવી અસર, જિતી લીધેલા ઉપર, મોડી ઠંડેલી પણ થયા વિના રહેતી નથી; ઈંગ્લેન્ડની ભૂમિ ઉપર (સ્વતંત્ર વલણ રૂપી) આવી પહેલું તોફાન, થોડી મુદતમાં, સોરઠના કિનારા ઉપર અથડાતાં મોર્ગેઓ(વાળી સ્થિતિમાં) વધારે ઉછાળા મારે એ નિઃસંશય હતું; અને જે સત્તાએ એક કેન્ઝી

ચલાવ્યું. તે વર્ષમાં ઈંગ્લેન્ડની રાણી ઇલીઝબેથ મરણ પામતાં, તે વખતેના સ્કોટલેન્ડનો રાજા જેમ્સ છઠ્ઠો તે ઈંગ્લેન્ડને પણ રાજ કર્યો. એ બંને રાજ્ય એકાઈ ગયાં, અને સ્કોટલેન્ડનો જેમ્સ છઠ્ઠો તે ઈંગ્લેન્ડ ને સ્કોટલેન્ડનો પહેલા જેમ્સ રહેવાયો, આ સ્કુઅર્ડ રાજાઓના સમયમાં પ્રજાસત્તાક વલણના વિચારો રૈયતમાં મસરવા લાગ્યા હતા, તેનું પરિણામ એ થયું કે, પહેલા ચાર્લ્સ રાજાને તેઓએ મર્ડન માર્યો, અને છેલ્લા રાજા જેમ્સ બીજાને ૧૬૮૮ માં ગાદિયેથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો, ત્યારથી સ્કુઅર્ડ રાજાઓના વંશનો અંત આવ્યો. તેના કુમાર જેમ્સ એડવર્ડે સન ૧૭૧૫ માં સ્કોટલેન્ડ જઈ ગાડી પાછી મેળવવા તબીબ કરી, પણ તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, ત્યાર પછી છેક સન ૧૭૪૫ માં જેમ્સ એડવર્ડના કુવર ચાર્લ્સે વળી એક વાર પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ તે ફોટો પામ્યા નહિ. આ વખતથી સ્કુઅર્ડ વંશના રાજકુમારોનો ઇતિહાસ સાથનો સંબંધ તરી જાય છે.

૧ એક કેન્ઝી અને એક રીમી—સ્કોટલેન્ડના ઉત્તર ભાગમાં વસનારી હાઈલેન્ડરને નામે ઓળખાતી અર્ધી જંગલી એવી ધર્મીક જતોમાંની બે જાતિ, છે. આ જતોના નામ ધણું કરીને એક રાજ્યી સર થાય છે, જેનો અર્થ પુત્ર એમ થાય છે. એટલે તે પછી આવતો બીજો રાજ્ય તે જતોનો મૂળ પુરુષ સૂચવે છે. એ પ્રમાણે એક કેન્ઝી એટલે કેન્ઝીવાળા જત, અને એક રીમી એટલે રીમીવાળા જત. એ લોકો શરતીર અને લડાયક હતા. અને તેઓના પહેલી મુલકમાં સેકેડો વર્ષો સુધી, ફરેક જત સ્વતંત્રપણે કુટુંબી રાજ્યબંધારણ પ્રમાણે વર્તતી. સ્કુઅર્ડ રાજાઓના સમયમાં વખતો વખત તેઓમાંની એક અથવા વધારે જત, રાજ સામે અથવા પોતપોતામાં લડતી. સન ૧૭૧૫ માં જેમ્સ એડવર્ડે જ્યારે ઈંગ્લેન્ડની ગાડી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમાંની એકથી વધારે જતોએ તેને મદદ કરી હતી. વળી સન ૧૭૪૫ માં ચાર્લ્સે જ્યારે ફરી એવો જ

અને મેક રીમીનો વંશપરપરાનો અધિકાર છીનાથી લીધો તે સત્તાના અપા-
ટામાંથી સાણુંદના વાધેતા અને પીરમના ગોદિલ ઉગરી જવાની આશા
રાખી શકે નહિ. જ્યાં રાજકીય સત્તા ચાલતી બંધ પડી ગઈ ત્યાં રાજકીય
હક્ક પણ બંધ પડ્યા એમ માનવું જોઈએ, અને સૂર્યની આગળ જેમ ન્હાનો
અમિ હંખવાઈ જાય છે તેમ, મ્હોટા અધિપતિપણા આગળ, ન્હાના અધિકાર
હંખવાઈ જવા જ જોઈએ.

તો પણ જ્યારે આપણે અમુક દષ્ટાન્તો ઉપર ધ્યાન આપિએ છીએ ત્યારે
મિ. એલિન્ડરનને ટ્યુપ્તુ થવાનાં કારણ વંધારે ઉઘાડી રીતે દેખાઈ આવે
છે. કેંઈ અથવા સાણુંદનો ઠકાર, જે જેતા અથવા અજીતસિંહ વાધે-
લાનો વારસ હતો, અને જે, અજીદિલપુરના ઉધા મહારાજ કર્ણની માદીને
હક્કદાર નહિ તે પણ, તેના વશજ તરીકેનું અસિમાન ધરાવનાર હતો, તેની
જગીર અને રિયતિ વિષેનું ઉદાહરણ આ કથનના પૂરાવામાં લઈ શકાય
એમ છે. એની જગીર વિષે કર્નલ વોકરની સાક્ષી તરીકે, તેના જ શબ્દોનો
ઉતારો કરિએ છીએ. તે કહે છે કે, "મહેવાસ ગામો (ધોળકાના) સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં
"છે, અને ઘાસદાણાની જમા બહુ મુસિબતની સાથે આપે છે. આ જમા
"મ્હોટી ફોજથી, અથવા જે ઠકારોને લાગતું વગરનું હોય છે તેમની
"સાથે કરાર કરવાથી મેળવવામાં અથવા ઠરાવવામાં આવે છે. કરાર કર-
"વાથી ધણુ કરીને તેઓને છૂટ મળે છે. આવા તાલુકદારોમાંથી કેટલાએક,
"વંધારે અથવા બોણી સત્તાવાળા ગરાસિયા હોય છે, પણ કેંઈનો જમીનદાર
"રાજાનું પદ ધારણ કરે છે, અને તે બહુ શ્રેષ્ઠ વંશમાંથી ઉત્પન્ન થવા વિષે
"દાવો ઉઠાવે છે એમ કહેવાય છે. આ ઠકારો માહેલા પ્રત્યેકને ત્યાં હથિ-
"યાર સજ્જા કેટલાક અનુગામિયો હોય છે તે તેને ત્યાં ખુશીથી રહે છે,
"અને તે રાજ થઇને આપે તે ઉપર અથવા અન્યોન્ય મળીને લૂટ મેળવે

મથલ કર્યો, ત્યારે પણ, કેટલી જાતોએ બહુ જ ભાવથી તેને મદદ કરી હતી આમાં
આ જાતના લોકોની બારે દાર ચઈ અને ત્યાર પછી પોતપોતાના સસ્થાનોમાં સ્વ
તાતપણે વર્તનારી આ જાતોની હકમન છીનવી લેવામાં આવી, તેમ જ લડાઈના સાધનો
પણ તેમની પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યા અને તેમના સરદારોને તેમની જગીરની
માત્ર પેદારા આવાનો હક્ક રાખવામાં આવ્યો તેમ જ તેમને લડાયક પોષાક પણ
તેમને પેદારાની મના કરવામાં આવી, ત્યાર પછી મારે કરીને તેઓ એનીવાડીના રાજા
ધવામાં લાવી ગયા ૨

૧ કર્ણ, પણ સામંતદેવ, પણ વીરસિંહ પણ મહીપ, એણે દિલ્હીની સામે
ખડાલવટ કરીને રાજ્ય મેળવું તેના મ્હોટા કુવર જેતાએ કોણ પરગણું મેળવ્યું, અને
વરસિંહે આણંદ પરગણું મેળવ્યું ૨ ઉ

“તે ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પણ કોંઠના રાજની ચાકરીમાં જે
 “હજાર શિરબંધી છે, અને એક સો ને પચાસ અશ્વાર છે, તે તેના ગામના
 “રખેવાળનું કામ કરે છે, અને અધિરાજની ફોજની પેઠે, તેઓને રાજના
 “શરીરનું રક્ષણ કરવાને અથવા શત્રુવટ મચાવવાને રાખવામાં આવે છે.
 “કોંઠ ગામની આસપાસ કાટ નથી, પણ તે જંગલની વચ્ચે છે, અને તેની
 “આરે મગ દિલા આવેલા છે. કોંઠવાળાના અધિકાર નીચે ચોવીશ ગામ
 “છે. ધણું કરીને પ્રતિવર્ષે ૪૨,૬૨૭ રૂપિયાની જમા આપે છે, પણ પ્રસંગને
 “અનુસરતો આ રકમમાં ફેરફાર થાય છે. * * મરાઠા લોહાએ આપેલા
 “નામ પ્રમાણે જે મહેવાસિયો રહેવાય છે તે, ધોળકામાં એટલા બધા સત્તા-
 “વાળા છે કે, તેઓ લગભગ સુલ્કગીરીથી જમા આપનારાઓની હારના
 “ગણાય છે, અને તેમની પાસેથી વાર્ષિક જમા અથવા લાસદાણાનો હક
 “મેળવવાને તેમના ઉપર પ્રતિવર્ષે સુલ્કગીરી કરવાની અગત્ય પડે છે. જે
 “ફોજ બહુ વધારે હોય તો લાગભો જ જમાનો આંકડો વધારીને તરત જ
 “વસુલ કરવામાં આવે. અને ફોજ જો કદાપિ બલવાન હોય નહિ તો એક
 “ન્હાની લડાઈ થાય તેના પછી પરિણામ ગમે તે થાઓ પણ સામા થવું
 “એ મહેવાસને માટે આખરવાળુ ગણાય છે; પછી સીમમાં લુંટફાટ આત્મા
 “પછી જેવો પ્રસંગ તે પ્રમાણે વધારે આછો ફડોય થઈ જાય છે.”

ઉપર લખવામાં આવ્યું એવા તાલુકદારો, જે મહેસુલ આપતા ન
 હતા, પણ જે માત્ર લડાયક ફોજના દબાણને લીધે જમા આપતા હતા
 તેઓની અને સુલ્કગીરીથી જમા આપનારાઓની વચ્ચે ખરૂં જોતા નહિ
 જણાઈ આવે એવો ફેર છે. પરંતુ બન્ને વર્ગોના તાલુકદારોના ભાગ્યમાં
 વિશાળ ફેરફાર થયો. સ્થાનિક સરકાર પશ્ચિમમાં જો કાંઈક વિશેષ છેટે
 આવ્યું હોત, અને જે રેવા ધોળકા પરગણાને પાસેના કાઠિયાવાડના સુલ્ક-
 ગીરી સંસ્થાનથી જુદું પાડે છે તેની પેલી મેર આવ્યું હોત તો, તે તાલુક-
 દારનાં વંશપરંપરાનો અધિકાર અને પ્રતિષ્ઠા એ બન્ને રહ્યાં હોત, અને તેને
 જે જમા આપવી પડત તે કદાપિ જરા વધારેલી, પરંતુ બિવિધ કાળને
 માટે નક્કી કરેલા જાયુના આંકડાની ઠરી હોત. એમ જ જ્યારે નીપજ્યુ
 નથી ત્યારે, થોડા વર્ષની અંદર તેની જમા રૂપિયા ૪૩,૦૦૦ થી ૭૨,૦૦૦
 સુધી વધારી નાંખવામાં આવી, અને તે સાથે, એક પરદેશી અધિરાજના
 પ્રતિનિધિ તરીકે, તેના આશ્રિતો, તેના પોતાના જ ઘરમાં, તેના ઉપર
 સત્તા ચલાવવા લાગ્યા. અને ત્રિ. એલિફન્ટન રૂહે તે પ્રમાણે, તેની
 “સર્વે સત્તા અને મર્જબો, તેમ જ ઘણી ખરી તેની સર્વ ઉપજ છીનાવી

લેવામાં આવી.” અદાલતમાંથી નિકળેલા સમન્સની મતવચ તે મેં વચા તો ભાગ્યે જ સમજ્યો હશે તેથી તે પ્રમાણે હાજર નહિ થવાથી ખરેખાર તેને જાણીએ નાંખવામાં આવ્યો. આવો બનાવ બનવાથી અમલદાર પુરના રાજવંશી કુટુંબના આ વંશજના ઉપર આવી સખ્તાઈ શુભરવાને માટે, અને સંકટને માટે તેને ફરિયાદ કરવી પડે એ સ્વાભાવિક છે તેમ જ તેના પડોશી લાંબાડીના અને વડવાણના ઝાલા ઠાકોરો જે તેના કુટુંબના અમાડીના પટારતો હતા તેઓ, સારા ભાગ્યે કરીને, છિટિયની સત્તા નીચે આવી પડવાને બદલે, અરાધાની મત્તા નીચે આવી પડ્યા તેથી તેમનું વધારે સારું ભાગ્ય ઉપજી, એટલા માટે તેઓને તેમની અદેખાઈ કરવી પડે, એમાં ભાગ્યે જ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે.

જે આ વિષય અમે વિસ્તારથી લખીએ તો બહુ લંબાણ થઈ જાય, અને વાચનારને કંટાળો આવે એટલા માટે અમે માત્ર એક કે બે બાબત વિષે લખીએ છીએ. ધોળકાના કસબાતિયો, જે મૂળથી જ માત્ર ચોક્કસ મુદતને માટે પટો રાખનારા છે તેમની, અને જમીન ઉપગ્રા સદાના હજનાના રજપૂત જમીનદારોની વચ્ચે જોડાયે એટલું અંતર રાખવામાં આવ્યું નથી અને વળી, એ લોકોના હક્ક એવા છે કે જેને માટે કૌર્નલ વોકર બહુ “સત્યતાથી કહે છે કે, એ હક્કો જેના લેખ રહેલા નથી એવા, બહુ જ “આધેના, પ્રાચીન કાળથી વશપરપરાના ક્રમે કરીને હાલના ભોગવનારાઓને “પ્રાપ્ત થયા છે અને જગપ્રસિદ્ધ માન્યતાથી તે તેઓના છે એમ ગણવામાં આવ્યું છે, તથા હમણાં લગી પણ તેમાં કાંઈ ઘટાડો થયા વિના જેવા ને “તેવા તેમના ભોગવટામાં રહ્યા છે. આ હક્કો તેઓ પોતાના હથિયારના “બળથી યુગોના ફેરફારની સામે ટકરે ઝીલીને સાચવી રહેલા છે. વળી “મુસલમાનોએ તેઓના હક્ક છીનવી લેવાને એમનાથી યર્ષ શક્ય એટલું “તો કર્યું, અને તેમના રાજ્યની હેઠાતી જતી રહી તથાપિ તેઓ તેમની “પછવાડે જેવા ને તેવા કાયમ રહ્યા છે.”

જાડેળ ગરાસિયાના જમીનના વહિવટ વિષે બોલતા, મુંબઈ સરકાર રજપૂત ભાષાતની સ્થિતિ વિષેનું ઘણું ચોખ્ખું વર્ણન આપે છે. તે કહે છે કે, “અજર(કચ્છના તાતુકા)ના જાડેળ, અમાડીના રાવોના ન્હાના “ભાઇયોના વરાજ છે, એ ન્હાના ભાઇયોને ગરાસ આપવામાં આવ્યો હતો, તેમાં પછી, જેમ વર્ષ થતા ગયા તેમ, તેઓના વરજ વધતા ગયા તે

“પ્રમાણે ભાગ અને વિભાજ પડતા ગયા. તેઓ પોતાના કર્મભાગના ધણી
 “છે, અને તે ભાગ તેઓને પોતાના જન્મના હક્કથી મળેલો છે, તેને માટે
 “મૂળ જોવા જમ્મયે તો રાવને તેઓએ પૈસા સંબંધી કસો સ્વીકાર આપ્યો.
 “નથી; પણ જ્યારે સામાન્ય લાય આવી પડે ત્યારે, તેઓ ગરાસ ખાય તેના
 “બદલામાં, જે દરારો કરવામાં આવેલા તેમાં ચાકરી કરવાનો પણ દરાર
 “સદા ગણવામાં આવેલો છે, અને જ્યારે લાપાતો એકઠા થયેલા ત્યારે
 “તેમના ઘોડાને માટે ચંદી અને તેમને માટે ખાવાનું અને અરીસું મળેલું
 “છે. * * * તેઓના નિરાળા લાભને માટે જે જમીન આપવામાં આવેલી,
 “તે તેઓ ખેડી ખાય તો તેની સલામી લેવામાં આવતી નહિ એવો આગવો
 “ગરાસ રહેવાય છે, અને ગૂજરાતમાં તેને શુરાર્થ રહે છે; પણ જે રૈયત
 “તેનું ખેડાણ કરે તો સરકારનો વેરા તેના ઉપર લાગુ પડે અને જમીનના
 “માલિક તરીકેની સાંધ ગરાસિયાને મળે.”

આવા પ્રકારની હકિકતના ધણા દાખલા અમારા આ ચાલતા પુસ્તક-
 માં આપ્યા છે, અને ખરેખર જે જગીર ઉપરનો હક્ક કદાપિ જગતમાં
 હોય તો (જે વાત અમે જાણીએ છીએ કે કેટલાક ભાગે જ માન્ય કરશે)
 ગૂજરાતના ગરાસિયાઓ જેવો હક્ક ધરાવતા હતા તે કરતાં જમીન ઉપરના
 વધારે સારા હક્કનો દાખલો ખોળી કૂહાડવો બહુ કઠિણ છે. તથાપિ ફોર્ટ
 આર્થર ડાયરેક્ટરેનો મત જૂદા પ્રકારનો થયો. તેઓના વિચારમાં એમ આવ્યું
 કે, જોડેજ ગરાસિયાઓને જમીન મળી હતી તે “ચાકરી કરવાની સરતે
 “મળી હતી.” તેઓ રહે છે કે, “હિન્દુસ્તાનના ખીજા ભાગોમાં, ચાકરીને
 “બદલે જેઓને જગીર આપવામાં આવી છે તેઓની પાસેથી ચાકરી
 “લેવાની અગત્ય નહિ રહેવાથી, તેમના હક્ક વિષે દરાર કરવાનું જેવું ગુંચ-
 “વાડાબરેલું યર્ષ પડેલું છે તે જ પ્રમાણે આ હક્કના નિર્ણય વિષે પણ ગુંચવાડા-
 “બરેલું યર્ષ પડ્યું છે. આ ઇનામી ગરાસની અમને લાગે છે, સ્વતંત્ર
 “મિલકતમાં ગણના કરવી જોઈએ નહિ; અને જ્યારે નોકરી કરવાની બંધ
 “થાય છે, અથવા જ્યારે તેની ગરજ રહેતી નથી, ત્યારે સરકારના નિવેડા
 “ઉપર તેના આધાર રહે છે.”

મુંબઈના ડિસ્પાયમાં માત્ર એટલું જ લખ્યું હતું કે, ગરાસિયા લેક્ટા
 જે કરારોથી જમીન ભાગવે છે તેમાં એક સરત ચાકરી કરવાની પણ છે;
 અને આપણા પોતાના (ઇંગ્લેન્ડ) દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી, લરકરી ચાકરી
 કરવાના ધોરણથી વંચપરંપરાની જમીનની જગીર મળી હોય તે, રાજ્યને
 ચાકરીની ગરજ નહિ પડવાના જ માત્ર સળજ ઉપરથી, સરકાર ખાતર

યર્ષ ગયેલી ગણવામાં આવે છે, એવો અભિપ્રાય ભાગ્યે જ બાધી શકાશે. વળી ગૂજરાતમાં જે વહિવટ ચાલતો હતો તે ખચિત જ જુદા પ્રકારનો હતો, એ વાત લક્ષમાં રાખવાની અગત્ય છે, તે એ કે, ગરાસિયા પાસેથી નોકરી લેવાની રાજની મરજી હોય અથવા ન હોય તો પણ ગરાસિયા લોકોના હક્કો તો કાયમી જ હતા.

સન ૧૮૧૬ માં કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરોએ કહ્યું છે કે, “ગરાસિયા લોકો પાસેથી સક્ષામી^૧ અથવા જમા લેવાનો આપણો રાજ્યદક્ષ છે તેમાં વધારો કરવાની આપણી સત્તા ખુબી રીતે સાબીત થઈ ચૂકી છે એવું અમારું માનવું છે. અગાડી રાજ્યસત્તા વિષે તકરાર ઉઠવાથી તેના ઉપર “ગરાસિયા, બીલ, અને ફાળિયોએ પોતાનો દાવો કર્યો એટલે તેના ઉપરનો “સ્વેં દક્ષ કુંપનીનો છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું તે હરાવ ઉપરથી “પણ ઉપરનો વધારો કરવાનો કુંપનીનો દક્ષ સ્વાભાવિક રીતે સાબિત થઈ શકે છે. એ હરાવનો હેતુ, ખીજ રૈયતની સાથે, આ વર્ગવાળાઓને સરખા ધોરણના ગણવાનો છે, અને તેમ થવાથી, સાર્વજનિક લાભના કાર્યોના “મારનો પ્રમાણમાં ફિરસો આપવાની જવાબદારી, તેમની મિશ્કત ઉપર “લાગુ થાય છે. માત્ર અમુક વર્ષની મુદત સુધી અથવા નિરંતર સરકાર “લણીની માગણી ખસુસ કરીને માફ કરવાના અથવા તેને હટવાળી “કરવાના કારણથી જે બાબતમાં તે તે જવાબદારી હરી શકતી હોય નહિ “તેટલી જ માત્ર બાતલ રહી શકે છે.”

ગરાસિયા પાસેથી લેવાની જમામાં (ખંડણી તરીકે) વધારો કરવાનો દક્ષ ભાગ્યે જ એવા પ્રકારનો હતો કે તે સંબંધી દબાણ અંગ્રેજ સરકાર કરી શકે. જે તે દક્કો હૈયાતીમાં છે એમ ગણીએ તો તે નક્કી મુસલમાનો પાસેથી પ્રાપ્ત થયો હતો તો મુસલમાનોના તેમના જ વર્ણન પ્રમાણે તેનો આધાર ખીજ કસા ઉપર નહિ પણ જેરજુલમ ઉપર હતો, અને તેની દૃઢ પણ એ જ ધોરણ ઉપર અંધાર્ષ છે. ઉપરના લંબાણના છેલ્લા ભાગના ધોરણ ઉપર આધાર રાખ્યો હોત તો પણ અમને એમ લાગે કે, કોંકના રાજની બાબત (જે જ દૃષ્ટાંતને વળગી રહેતા) પ્રથમ જેવી થઈ છે તે કરતાં તેની તરફેણમાં તે વધારે લાભદાયક થઈ હોત અને તે થોડી ઘણી આ પ્રમાણે થઈ હોત, એનો મુદ્દક ઇસ્ટિ-શના અધિકાર નીચે રજો હોત; મહીકાઠા અથવા કાઠિયાવાડમાં જે ધોર-ણથી, જમા હરાવવામાં આવી તે ધોરણ પ્રમાણે નજર રહેતા, માત્ર સર-

૧ આ જમાની મૂળ હતપત્તિ વિષે મુસલમાન ગ્રન્થકર્તાએ આપેલું વર્ણન ૫૪ ૩૨૩ મે છે તે જુલો, તેમાં સક્ષામી અને વાંટા એ સબોનો ખુલામો આપ્યો છે.

કારણે તેણે જે જમા આપેલી તેના ઉપર યોગ્ય વિચાર કરીને તેવી જમા નક્કી કરવામાં આવી હોત; અને (સરકારની તંગી પૂરી પાડવામાં ધટિત ભાગ આપવો જોઈએ તે કરતાં એ જમા ઓછી પડેલી ધારવામાં આવી હોત તો) તે ઉપરાંત, તેના પોતાના સંસ્થાનમાં તેની પાસે પોલિસ રખાવીને અને ન્યાયખાતું સ્થપાવીને, અથવા સરકારી પોલિસના અને સરકારી અદાલતોના ખર્ચનો ભાગ લઈને “સાર્વજનિક લાભનાં કાર્યોના ખર્ચનો પ્રમાણમાં હિસ્સો આપવાની જવાબદારી” તેની પાસેથી પૂરી કરી લીધી હોત. પણ જેમ મરાઠા કે મુસલમાનના રાજ્યમાં ચાલતું તેમ સરકાર લશ્કરી વચ્ચે પછા વિના તેની જમીનના એકુતો સાથેનો તેના વહિવટ પોતાને જ ચલાવવા દીધો હોત. ગરાસિયાઓની સાથે વધારે કઠોરપણાથી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી તે કદાપિ જે ગડમકાટ વિષે અમે સૂચ્યું છે તેને લીધે હતું.

કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર પોતાનું લખાણ આગળ ચલાવે છે કે,—“તો પણ “એ વાત ઉઘાડી છે કે, ગરાસિયા જે જૂટાને માટે દાવો કરે છે તે બધી “નહિ તો થોડીતું પણ મૂળ, સરકારના હક્ક સાચવી રાખવાનું કામ જેઓને “સ્વાધીન કરવામાં આવેલું તેઓના પ્રમાદ, નબળાઈ, અથવા લાચિયાપણાને “લીધે રાખાયલું જણાય છે; તેઓના વાંટા જમીન ઉપરના હક્ક દગા, અપેચ “અને જોરજુલમના સાધન વિના ખીજ સારી રીતિથી ઓછા જ મેળવેલા “છે (૧); તોડા ગરાસના નામથી જે હક્ક તેઓ ઉધરાવી લે છે તેનું મૂળ પણ “બંધું કરીને એવા જ પ્રકારનું છે; અને કેટલાક પ્રકારમાં તો તે જૂટા નજીવા “અને તુરંગી બનાવેલી ઉત્પત્તિ થયેલી તે પછી પછવાડેથી નબળાઈને લીધે “ચાલવા દેવામાં આવી, અને ખીકને મારે પાળવામાં આવી.”

ગરાસિયાઓનો જમીનનો બંને પ્રકારનો ભોગવટો, પોતપોતાના પ્રકારમાં અને મૂળમાં એક ખીજથી કેવળ ભિન્ન છે, તો પણ, બંને ભોગવટા ગરાસના એક જ નામથી ઓળખાય છે એટલે તેઓમાં સો ફેર છે તેની બરાબર જુજ કરવામાં પ્રથમ આવેલી નહિ, તેથી કરીને ગરાસિયાના આખા વર્ગ વિષે કોર્ટનું ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વલણ થયેલું એવી અમે ધારણા કરી હતી, પણ સાર પછી, ત્રણે વર્ષે કોર્ટ ફરીને લખાણ કચ્છું તેમાં પણ એ જ પ્રકારનું વલણ જોવામાં આવે છે. એમ કહે છે કે “ગરાસિયાઓને, અને ખીજ “મતના જે સોડા ભેરાવરીની રીતિ વાજરીને આગળ વધેલા છે તેઓને જે “મગીર મળે છે તે તેમની પાસેથી લશ્કરી ચાકરી કરાવવાના ઠરાવથી, “પણ જે કરાવવાની હમણાં અગત્ય નથી તેને માટે આગળના વખતથી

“ગરકારથી આપવામા આવેલી છે, અથવા તો એ લગ્નપદ્ધતિના લેખ
 “ફેરત ઉપર લૂટકાટ કરવાનો જીલ્લમ ગુજરાત હતા તેમથી પોતાનો છૂટકારો
 “મેળવવાને જે ખુચાવી લેવા દીધેલું તે છે, એમ જણાય છે તેઓએ જે
 “જે મેળવી લીધેલું છે તે સર્વ ઉપર અમારી નજર ધૃતરાષ્ટ્રભરેલી પગા વિના
 “રહેતી નથી, અને એ કે અમે સહેલાઈથી ખારી શકીએ છિયે કે વેળાને
 “અનુસરીને કામ ફેલાડી લેવા સગંધી વિચારો સજીરી પકડવાની બળકટ રીતે
 “ભતામણુ કરે તો પણ જેમ જેમ તેઓના હક્કનો વિગ્તાર ઓછો થતો
 “જે તેમ તેમ સદા અમે આનંદ પામતા જઈશું”

ન્યાય અને વાજપીપણાનો વિચાર રહેવા દેતાં સ્થાનિક કાકીરાની
 વિરૂદ્ધ નિ સશય ધણ બોલવાને મળી આવે એમ છે ખરૂં તેઓનો ખપ
 રહ્યો નથી એવી તકરાર ફેલાડી શકાય, તેઓની પાસેથી ચાકરી લેવાની
 વધારે ગરજ રહી નથી, તેઓને તેમના આજસ અને કંટાળામાંથી ખસીને
 જેમ સલાહશાન્તિના કામમાં પાછા આણી શકાય એવો સભવ ઓછો
 રહ્યો છે, તેમ લશ્કરી ક્વાયત શીખવવામા આવે તે પ્રમાણે શીખ્યેથી
 લડાઈના પ્રસંગ આવે ત્યારે એક વાર ફરીને કામના ધર્મ પડે એવો સભવ
 પણ ઓછો છે તો પણ એ વાત સ્મરણમા રાખવી જોઈએ કે હમણાની
 વેળાએ પણ અનુભવી અધિકારીઓના એવો અભિપ્રાય જાણવામા આવ્યો
 છે કે, પોતાના કરતા ધણા વિશેષ લશ્કર સામે ક્ષત્રિયોના પુત્ર જે સત્તા
 ધણા કાળથી રાખી રહ્યા હતા તે સત્તા ઓછી કરી નાખવાને લીધે
 ગૂજરાતની અદરખાનેની સલાહશાન્તિને ધાકો પડ્યો છે મરાઠિયા લોકોની
 સાથે વધારે ઉદારતાભરેની વર્તણૂક ચલાવી હોત તો તેઓની રીતભાત
 સુધરી હોત નહિ એવું કાઈ પણ કારણથી નક્કી કરે એમ નથી, અને
 હાલના સમયમા પણ, જમીનદારોનો વર્ગ તેઓના વશપરપગના હક્કે કરીને
 પ્રતિષ્ઠા ધારણ કરી પોતાના દેશના રક્ષણ કરનારા ધોરા ધર્મ પડે એના
 અભિપ્રાયને ટેકા આપનારા છેક નથી એમ નથી, તથાપિ બ્રિટિશ સત્તાનો
 ગૂજરાતમા પ્રવેશ થયો તેની જ માથે અનિતસિદ્ધ વાઘેલા અથવા મેખડાજી
 ગોહિલના વશજેને જેમ ફરિયાદ કરવાના સરસ આધારવાળા અને ખરેખરા
 કારણ ઉત્પન્ન થયા તે પ્રમાણે, આ દેશના રહેવાસિયોના ગમે તે ભાગને
 એવા જ કારણ ઉત્પન્ન થાય તેને માટે પોતાના દેશ ઉપર પ્રેમ રાખનાર
 દરકાઈ જનને વધારે નહિ તો એક કરવા દેવા જેવું પણ થયું છે

સ્થાનિક કાકીરાના લાભમા જે અભિપ્રાય ઉપર દર્શાવવામા આવ્યા
 છે તેની સાથે મિ. એલ્ફિન્સ્ટને જે અભિપ્રાય બતાવેલા જણાય છે તે

વિરૂદ્ધ પંડતા નથી. ગરાસિયાઓને સરકારી ભાજના સંકડે વીસ ટકા મળતા હતા તેને બદલે ત્રીસ ટકા મળે એવી રીતે તેઓનું ભંરણું નક્કી કરવા માટે એના એ જ ધોરણ ઉપર પાંચસાલી ફેરફાર કરવાનું રાખીને ધોળકામાંથી તલાટિયો ફદાડી નાંખવાનો તેણે અભિપ્રાય આપ્યો; ગરાસિયાઓને તેઓના ન્યાયની કાટો સાથેના સંબંધમાં ચોક્કસ અંશે જૂટો આપવા વિષે તેણે લલામણ કરી; અને તાકીદ કરી કે, “જૂના દેવાને માટે તેઓના ઉપર “કરેલા સર્વે દાવા દસ્તાવેજની રૂબરૂ કરવા હોય તો પણ જે સમયે તે દેવું “કરવામાં આવ્યું હોય તે સમયે પક્ષકારો જે સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય “તે સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થતી બધી બાબતો, કે જેથી કરીને દેવાના પ્રકારને “અસર ઘર્ષ શકે, તે સર્વે ખ્યાનમાં લઈને તેની તપાસ ચલાવવી જોઈયે; “અને વળી ગરાસિયાને પકડવાને અને કેદ કરવાને બદલે, ગરાસિયાના “ગૂજરાનને માટે ચોગ્ગ ભાગ રહેવા દઈને ધીરે ધીરે દેવું વાળી દેવાને બની “આવે એટલી તેની જગીરનો ભાગ જમ્મ કરવાને જરૂરેએ કલેક્ટરના ઉપર “લખાણ કરવું.” મિ. એલિફિન્સ્ટને વળી સૂચવ્યું કે, “જ્યાં જ્યાં સોઈ “આવતી જમ્મ ભાં ભાં ગરાસિયાને પોલિસના ઉપરી તરીકે ડરાવેલો, અને “તેની મુખી પટેલની જગ્યાએ ચાલતી રીતે નિમણુંક કરવી નહિ, કેમકે “રજૂપૂત હકીકત એ અધિકાર કબૂલ કરવામાં હલકું સમજે.”

મહેવાસિયો (જે સખ્ત તે એકલા કાળી હોકોરોને લગાડતો જણાય છે) સંબંધી મિ. એલિફિન્સ્ટન લગભગ કહે છે તે વળી વધારે આગળ પડતી છે, અને વાધેલાની બાબતમાં બોલતાં અમે જે વર્ણન આપ્યું છે તેને પરિ-પૂર્ણ મળતી આવે છે. એ ગવર્નર કહે છે કે, “એમ જણાય છે કે, તેઓ “(મહેવાસિયો) હવણું પરતંત્રપણાની જેટલી પામરિયે છે તેના કરતાં કદિ “પણ વધારે પરતંત્ર હતા એવી ઇતિહાસમાં કંઈ નિશાની મળી આવતી “નથી; અને એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય ■ કે, તેઓને વધારે હલકા કરવાનો “હક્ક આપણે આપણા પૂર્વાધિકારિયો પાસેથી મેળવી લીધો નથી, અને “આપણા પોતાના નિર્ભયપણાને ઘટે એટલો આપણા પડોશિયોના ઉપર “દાબ ચલાવવાને સ્પષ્ટિનો નિયમ આપણને ફૂટ આપે છે તે નિયમ ઉપર “તેમ કરવાનો આપણા હક્કનો આધાર રહેલો જોઈયે; અને એટલા માટે “તેમના સંબંધી કામમાં હાથ ધાલવાની આપણી હદ આટલી જ રહેવી જોઈયે.

“દેશમાં લરકરની તંગી વિષે વિચાર કરતાં, આપણે ગૂજરાતમાં “પ્રથમ આબ્યા લારથી મહેવાસિયોએ આપણને તરફી આપી નથી એ “આશ્ચર્યની વાત છે; અને આવી સલાહશાન્તિનું જોખમ મહેસુલમાં થોડોક

“વધારો યાચ એટલાં માટે, અથવા પોલિસમાં તરંગમરેલો સુધારો
 “કરવાની ખાતર ઠાંઈ કરવું એ ન્યાય અને રાજનીતિ એ બંનેથી વિરુદ્ધ છે.
 “સુધારો ખરેખરો થશે એ વાત મને શક કરતાં પણ વિશેષ લાગે છે; કેમકે,
 “ત્યાં જાણિયોએ ઉઘોગની અને નિયમમાં રહેવાની ટેવ પાડી હોય નહિ
 “ત્યાં તેઓની ચાલ વિષે જવાબદાર તેઓની જાતિવાળાઓને ઠરાવવાથી જ
 “માત્ર તેઓને દાખમાં રાખી શકાય એમ છે; અને, જો આપણે દરેક માણ-
 “સને આપણી પોલિસના લાગલા જ અખિતવાર નીચે આજુવાને શાન્તપણે
 “પાર પડિયે તો ચોરિયો ધણી વધી પડે એમાં મને શક રહેતો નથી. તેથી
 “હું એવો અભિપ્રાય આપું છું કે મહેવાસી ગામડાંમાં, જમાને માટે અને
 “સોઠમાં સલાહશાન્તિ જળવવાને માટે ઠાકોરને માથે જવાબદારી નાંખવી.
 “જો અગલ પડે તો તેની પાસેથી જામીનગીરી લેવી, અને ચોરિયે ગયેલો
 “માલ તેની પાસેથી ભરી લેવો, તથા અપરાધિયો આપણને સ્વાધીન કરે
 “એમ ઠરાવવું; પણ મુખીપટેલને જે કાયદા લાયક પડતા હોય તે માંહેલા
 “ઠાકોરની પણ સત્તા નીચે તેને ગણવો નહિ, અને તેના ગામમાં જે અપરાધ
 “થાય તેમાંથી ક્રિયા અપરાધની પૂછપરછ ચલાવવી તે સંબંધી અધિકાર
 “મેજિસ્ટ્રેટના હાથમાં રાખવો. અલબત્ત એટલા બારે અપરાધ હોય તે બધા-
 “યની ચોક્કશી કરવી અને ઠાકોર પાસેથી અપરાધી મેળવી લેવો. તેની માગ-
 “ણીનો અમલ નિત્યનો હંડ ઠરાવીને અને મોસલ કરીને કરવો. હડીલાપણાથી
 “કસુર કરે તો ઠાકોરને પકડીને, અને સામો થાય તો સાર્વજનિક શત્રુ
 “સેખીને તેના ઉપર હુલો કરીને તેને સિદ્ધાએ પ્હોંચાડવો. ઠાકોરના પિંડને
 “લગતી ઠાકોર બારે ફરિયાદ હોય તો તેને પકડતાં પ્હોંચાડવો કેમકે તે કુકામાં
 “તપાસ કરવી, અને જ્યારે તેને પકડવાની અગલ પડે ત્યારે ચાલતી રીતિ
 “પ્રમાણે ક્રિમિનલ જૂની સ્વાધીન કરી દેવો. લૂંટફાટની બાબતમાં નહિ
 “ગણકારવાના અપરાધ જે ઠાકોરો નિરંતર કરતા હોય તેઓને પકડાઈ કરીને
 “કદ કરી દેવા, અને તેને ઠેકાણે કુટુંબના ઠાકોર બીજા શખ્સને નીમવો;
 “અથવા તેઓનાં ગામોમાં ચાણું બેસારવાં અને મહેવાસી છૂટો જે પળતી
 “હોય તે સધળી છીનાવી લેવી.

“તલાટિયો નીમવા નહિ, અને જમાની, રકમમાં ચાલતાં લગી ફેરફાર
 “કરવો નહિ. સરકારનો હક્ક જાળવી રાખવા માટે ઘટે તેવી બાબતો ઉપર
 “ચોડાધણો વધારો કરવો; પણ સામાન્યપણે, એવીવાડીના ઉપર લોકોનું
 “લક્ષ રહે એટલા માટે તેઓને ઉત્તેજન મળવા સાર લાગતો મોટામાં
 “મોટો ભાગ ગામડાંઓને માટે રહેવા દેવો. ધણી ખરા મુકદ્દમામાં દિવાની

“રીતે ન્યાયનો રસ્તો નીકળવા દેવો જોઈએ, પણ કટલાંક ગામોમાં પ્રથમ “મેજસ્ટ્રેટને ફરિયાદ કરવામાં આવશે તો ઠીક પડશે. પછી તે અદાલતમાં “દાખલ કરાવવી કે ખંચાવત કરાવીને મોસલ કરી તેનો ચુકાદો કરવો તે “વિધે તે નક્કી કરશે.”

આ વિષયની ખરી અમલ્ય જોતાં એને માટે જેટલી જગ્યા રાહી છે તે ઘણી જ ઓછી છે તો પણ અગ્રે એને માટે જેટલી જગ્યા આપી શકિયે તે કરતાં વધારે લંબાણ થયું છે, માટે હવે એને આટોપિયે છિયે. અગ્રે અમારા વાંચનારાઓને એનું સ્મરણ દેવરાવિયે છીયે કે મિં એલિફિન્સ્ટનની સલાહની બ્યાવહારિક યોગ્યતા, હવણાંના સમયમાં કોઈ પણ કારણે કરીને જતી રહી નથી; કેમકે બેહલી કે મોડી એક પણ એવી આવવી જ જોઈએ કે જે વેળાએ, જેઓની સત્તા બહુ ઓછી થયા વિનાની રહેલી અને જેઓની દેવો થોડી જ બહલાવલી એવા ગરાસિયા અને મેવાસિયો ગૂજરાત પ્રાન્તના જે ભાગોમાં હજી લગણ હયાત છે તે ભાગો અમલ્ય કરીને અંગ્રેજ સરકારના લાગલા જ રાજ્ય નીચે દાખલ થઈ જશે.

ગૂજરાતમાં ખ્રિષ્ટિય સરકારની સ્થાપના થવાથી ત્યાંના એક ભાગના લોકો મુસીબત નીચે આવી પડ્યા, તોય પણ ઘણા ભાગને તેથી લાભ થયો છે એ જોઈને સંતોષ થાય છે. મિં એલિફિન્સ્ટન કહે છે કે, “આ જિલ્લાઓમાં “મારો મુકામ થવાથી લોકોની ખરી સ્થિતિ સંબંધી અગ્રે તે વિચાર બાંધવાને “મને બની આવે એમ ધારવું નહિ. ઉતાવળથી નજર કરતાં જે ખરી વાત “જણાઈ આવે છે તે એ છે કે ગરાસિયા નબળા પડી ગયા છે અને દબાઈ ગયા છે; “દિસાઈ અને પટેલ સહિત સર્વે વતનદારો પાસેથી અધિકાર અને સત્તા છીનાવી લે- “વામાં આવી છે તેને બદલે તેઓના અંગત અને તેઓની મિલકતનું નિર્ભયપણું તે- “ઓને આપવામાં આવ્યું છે; આપણી મેસુલની રીતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. “તેથી નાણાવટિયોને તેમના લાભનું એક મોટું કામ મળતું બંધ થઈ ગયું છે, “અને આટલાં બધાં દેશી સંસ્થાન પડી બાગ્યાં, તથા માલમિલકત સરખી “રીતે બેહ્યાઈ ગઈ તેથી બ્યાપારની ભાગતી થવાથી પણ એક બીજું “તુકસાન થયું છે; બાટ લોકો એક વાર ગૂજરાતમાં વજનદાર થઈ પડ્યા “હતા તે હવણાં કચા લેખામાં રલા નથી; અને રેવત જે આગળ દુઃખ “સહન કરતી હતી તેને બદલે ઘણું ધન, સુખ, અને નિર્ભયપણું પામી. જેઓ “બ્યાપારના કામમાં લાગેલા હતા તે, અને કદાપિ ગરાસિયાઓ એ એ જ “વર્ગના લોકો એક જણાવે છે. હવે વંશપરંપરાના ઠાકારો નથી, સ્થાપિત “સરકારી નામકો નથી. અને વિદ્યા અથવા ધર્મને દેખીતું પણ સ્વાર્પણ કરવાથી

“પ્રતિધાને પાત્ર થાય એવા માણસો પણ નથી. જેઓએ સદન કર્યું છે, “તેઓની મિલકત લોકોના ઉપર દબાણ કરવાથી બંધાઈ હતી, અને રેવતના “અતિ પ્રતિષ્ઠિત અને અતિ ઉલોગી ધણા મોટા ભાગની ચડતી થવાથી “તેઓનો પડવાનો અદસો વળી ગયો છે. રેવતના એ ભાગના લોકોને આપણે “રાજ્ય સુખદાયક થઈ પડ્યું છે એમાં કંઈ સક નથી. આપણા રાજ્યે “પિંડારાઓના હક્ક થતા બંધ કરી નાંખ્યા છે, અંદરખાનેની અવ્યવસ્થા “થતી અટકાવી છે, સમ અને અપક્ષપાત ન્યાય આપવા માંડ્યો છે, અને “ભુક્ષ્મ તથા બલાતકારથી પૈસા એવી લેવાના પ્રત્યેક પ્રકાર ધણા ખરા નિકદન કરી નાંખ્યા છે. સાબરમતીની આ કારનો દેશ જે આપણા હાજી- “માં ધણી વારથી છે તેનો દેખાવ આવી સ્થિતિમાં હોય એવી આશા “રાખી શકાય એવો છે. ઉચ્ચ વર્ગના લોકોની અગાડીની સમૃદ્ધિ તેઓના “ઉત્તમ પ્રકારના ધરોએ કરીને જણાઈ આવે છે; અને રેવતની ચડતી તેઓના “રહેઠાણના સુખે કરીને, તેઓના પોષાકની સફાઈ કરીને, અને તેઓની “ધરતીની ઉચી ખેતિયે કરીને જણાઈ આવે છે. ખેતરોના સુધારાની અને “ફળદ્રૂપતાની બાબતમાં બંગાળના ધણા પ્રાન્તો ઉપર શ્રેષ્ઠપણ મેળવી “શકે એમ નથી; પણ પુષ્કળ ઝાડો અને વાડોની બાબતમાં સુદર અને “ખરેખર સારી બાંધણીનાં ગામોની બાબતમાં, અને લોકોના યોગ્ય તથા “ખીલતા દેખાવોની બાબતમાં ગુજરાતના પૂર્વ ભણીના જિલ્લા સાથે મુકા “નસો કરવાની હારમાં ટકી શકે એવું હિન્દુસ્થાનમાં કંઈ પણ મેં જોયું નથી.”

રેવત અથવા એકુતની સ્થિતિમાં જે સુધારો થયો હતો તે સમજવાને માટે દેશી રાજ્યના વારામાં તે કેવો હતો તે આપણે જણવું જોઈએ. કર્નલ વોકર જે વર્ણન આપ્યું છે તે પૂર્વકથન તરીકે અમે અત્રે લખેલ કરિયે છીએ, અને તે એવું બતાવવાને કે એણે જેવું વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રમાણે સ્થિતિના સાગસા જ અધિકાર નીચે ગુજરાતના જે ભાગ નથી, ત્યાં હવણના સમયમાં એ જ પ્રમાણે વહિવટ ચાલે છે. તે કહે છે કે,

“(બાહારખલી જમીનના) જમીનદારો, રેવતની ઉપર જમાબંધી કરાવ “વાનો અને તેઓને દીક પડે તેમ જમીન પટે આપવાનો હક્ક ધરાવે છે. “યૂરોપનો જમીનદાર જેવો હક્ક ધરાવે છે તેવા જ હક્ક આ બાબતમાં તેઓ “ધરાવતા જણાય છે, પણ તેઓનો જમાબંધીનો દર સામાન્યપણે સરકારના “દરની નીચે હોય છે આ બાબતમાં સરકાર વચ્ચે પડતી હોય એમ જણાતું નથી. “પણ એ વાત સારી પેટે જણાતી છે કે એક પક્ષવાળાના ભણીથી ભુક્ષ્મ થાય “ત્યારે, અથવા ખીજી પક્ષવાળાની ચૂક થાય ત્યારે, બન્ને જણાઓને ફરિયાદ

“કરવાનો હક્ક છે, અને રૈયતને જે તેના જમીનદારનો ઠરાવ રૂયતો આવે
 “નહિ તો ખીન્ન પરગણામાં જાય. આ ઉપાય સાધારણ છે, અને ગામના
 “સર્વે રહેવાશિયો, અથવા તેમનામાંથી જેઓને જોઈતું આવ્યું હોય નહિ
 “તેટલો જથ્થો, ખાનગી જમીન કે પછી સરકારી જમીન ખેડતા હોય તે,
 “ખીન્ન પરગણામાં જઈ વસે અને ત્યાંની નવી જમીન કબૂલ કરે, અથવા
 “તેઓએ માગેલા ઠરાવ અમાણે જમીનદાર કબૂલ કરીને તેમને પાછા ખેલાવે
 “ત્યાં સુધી તે ઠેકાણે રહે. આ અમાણે લોકો ખીન્ને ઠેકાણે જઈ વસે નહિ
 “એટલા માટે જૂના જૂના ઠેકાણાના કુમાવીસદારો એકસંપ કરીને, પોતાના
 “જમીનદાર સાથે કનિયો કરીને જાય તેઓને પોતપોતાની હદમાં રાખે નહિ;
 “પણ વારેવારે એમ અને કે એકુતોની સાથે તેમના જમીનદારોએ માગી
 “ચાલ ચલાવી હોય તેનો લાભ લઈને તેઓને પોતાને ત્યાં રાખી લે છે. આ
 “ઠેકાણે લખ્યું જોઇએ કે સરકારી જમીનના એકુત અથવા રૈયતને પણ
 “જૂના ભોગવટાનો હક્ક છે, અને જે જમીન તેના ધરડાએ અથવા તેણે
 “લણી વાર સુધી ખેડી હોય તે તેની પામ્યેથી ખુંચાવી લેવાનું કામ જુદમ-
 “ભરેલું ગણાય, અને તેવો કાયદો અથવા સિરસ્તો જે એક જ છે તેની
 “રૂપે પણ તેમ કરવાને સત્તા મળતી નથી; એટલા માટે તેને એ રીતે ફહાડી
 “મૂકવાનું ભાગ્યે જ બને છે.”

એકુતને સુખ્યત્વે કરીને એવો ભરંમો હોય છે કે મારી નાતના લોકો
 નક્કી મારો પક્ષ ખેંચશે, એટલે જમીનદારથી મને ફહાડી મૂકી શકાશે નહિ,
 કેમકે, જે ચાલ ચલાવવાથી તેઓને પણ જગ્યા હોડીને જવાનું કારણ
 ઉત્પન્ન થાય એવું કરવાને તે હિંમત ચલાવી શકે નહિ. પૂર્વ લણી ચાલતી
 ફહેવત આગળ અમે લખી છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે:—“લોકોને
 “જથ્થો બંધાય તેમાં રાજાની પ્રતિષ્ઠા છે. અને લોકની તટ થાય તેમાં રાજાની
 “હાલુ છે.” બ્રિટિશ રાજની છાયા નીચે પરદેશી હુમલાથી અને અંદરખાનેના
 કનિયાથી જ રૈયતનું રક્ષણ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ જે જમીન તેના
 તાબામાં છે તેના ધણીપણાને ખરેખરો હક્ક (જે આગળ કદિ પણ તેમને
 હતો નહિ) તેને પ્રાપ્ત થયો છે, અને જે તેના ફહેવાતા જમીનદારની કબૂલાત
 વિના હવણાં તે વેચી શકે છે, અને જ્યાં સુધી તે સલામી ભરણાં જાય ત્યાં
 સુધી સરકાર પણ તેને ખરીદી શકતી નથી.

બ્રિટિશ રાજવર્ત્તાઓનું એક બીજું ખાતું, તેની ક્રિયામાં ખેતી કરનારી
 વસ્તીને જે કે એટલું બધું લાભદાયક ન હતું, તો પણ, વ્યાપારી વસ્તી, જે
 બ્યાજ, વેરાવટ પણ કરનારી હતી, તેઓને જે ગેરલાભ થતા હતા તે કાંઈ

પ્રમાણમાં ઓછા દર કરી શક્ય નથી. ન્યાયપ્રદરણનો ધારો જે યુરોપિયન નિયમને અનુસરીને રચાયેલો છે, તે, કાચા સમયે દાખલ થયો, તેથી મારી અસરો થઈ, તે વિષે મિં. એલ્ફિન્સ્ટને ઉડા ખેદ જણાવેલા આપણા જોવામાં આવ્યો છે. સાર પછી, ચારે વર્ષે (ઈ. સં ૧૮૨૫ માં) બિશપ હેબર (તેના મર્ત્તના વિષે જ વિચાર કરતા) હજી વધારે અવલપાત જોવાનારો ફેરવાય, તેણે એ અસરો બહુકદાર રીતે આ પ્રમાણે વર્ણવેલી છે.—

તે દહે છે કે, “હિંદુસ્થાનમાં, જ્યાં ખીજે ઠંડાણે છે તેમ, અહિંની “જગ્યામાં (ગૂજરાતમાં) અદાલતોનો ધારો, તેઓનું શ્રમસાધિત અને ગુચવણ- “બરેલું કારખાનું, તેઓની અસહ્ય અને ખર્ચાળ ટીકો, અને દેણદાર સ્થેણદારના “કાયદાની સખ્તાર્થ, એ સર્વેને લીધે બહુ પીડાકારક છે. મિં. એલ્ફિન્સ્ટને “અદાલતમાં આલતી ફારથી ભાષા ફહાડી નાખીને ગૂજરાતી ભાષામાં કામ “અવાવવાનો બહો અગત્યનો સુધારો દાખલ કર્યો, તોય પછી, હજી વધારી “સકંટ બાકી રહી ગયાં છે, અને આ જગ્યા એક મુમ દરિદ્રતાથી અને ખીજ “મગ બાજવોરાવટથી એવી ખવાઈગઈ છે કે જ્યાં કરીને અતિશય દુઃખકારક “પરિણામો નિરંતર થયા કરે છે, અને હુકમનામાથી, દાવા ફહાડી નાખવાથી, “અને કોર્ટનાં ખીજ કૃત્યોથી ભારે સતાપ ઉત્પન્ન કરાવેલો છે, અને તેઓનાં દેણ “માણસ અને માણસની વચ્ચે ન્યાય કરવાનો હોવા છતાં પછી, બહુ વાર ગામો “ને ગામો ઉજાડ કરી નાખ્યા છે, ગ્રામીન કુટુંબોનાં સત્તાનાશ વાળી નાખ્યા “છે, માણસોનાં વશપરપરાનાં બહુ કાળનાં અને ભોગવટાનાં ઘર તેઓના મસ્તક “ઉપર તોડી પાડ્યા છે, અને જડજોના ઉપર બહુ લોકોનો ધિ કાર અને “તેમના સનધી ત્રાસ ઉપજાવ્યો છે, દેશી સુમેદારો ખીજ પ્રકારમાં ગમે તેવા “ભુમ્મગાર હશે, તોય પછી, તેમનામાંથી કાંઈયે પછી ખાનગી દેણ આપવામાં “આવી સખ્તાર્થ વાપરવાને હિંમત અવાવી નથી, અથવા તેમ કરવાને વિચાર “કર્યો નથી. તો પછી આથી કરીને એક સારી અસર થઈ છે તે એ કે દેણ “બહુ સેહેલાઈથી વસુલ કરી લેવાને માટે બાજનો દર ઓછો કરવામાં “આવ્યો છે, પછી દેણ ગમે તે રીતે ફહાડ્યું હોય તો પછી તે આપવાને “માટે અદાલતનો આ ધારો વણકર પાસેથી તેની સાજ છીનારી લેવરાવે છે, “એકતની પાસેથી તેનો હજી ખુચાવી લે છે, અને ખંડિયા ઠાકોરની ગડી “ઉપરથી તેનું છાપડું એવાવી પાડે છે; અને દુકાળની વેળામાં ગામના લોકો “એક વાર પોતાનું ગામ છોડીને જાય છે તો પછી તેઓ યોગ્યવા દેવાદાર “હોય છે તેથી જે ધારો સારી વેળાએ તેમને ઘેર અને તેમની ધરતીમાં ફરીને “પાછા આવવાને અશક્ય કરી દે છે, એવા માઠા પરિણામ આગળ ઉપર “લખેલો બદલો કયા લેખામાં નથી”

“ખૂણામાં આવી પડેલા આલમિયન એટની” રીતલાતોના નમુના પ્રમાણે ઉબ્જકટિબંધની રીતલાતોનો, મધ્યે કાંઈ બીજો ઉપાય કસ્યા વિના, એકદમ સુધારો કરવાને માટે યત્ન કરવામાં આવે, અને આલફેડ રાજના વારાની રૈયત સાથે આટલો બધો પાસેનો મળનામણનો સંબંધ ધરાવનારી સ્થિતિવાળી પ્રજાને એવા બ્યેર્જ રાજની પ્રજાને માફક આવે એવા કાયદા લાગુ કરવામાં આવે તો તેથી કાંઈ એછો ન્દાશકારક પરિણામ નીપજવાની આશા રખાય નહિ.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

પ્રકરણ ૬.

ધર્મોપચાર—પર્વ.

હિન્દુ દેવાલયોનો સાધારણ આકાર લક્ષમાં આવી જાય એટલા માટે આ સાથે એક ચિત્ર આપ્યું છે. જે ગંબારમાં મૂર્તિ રહે છે તેના ઉપર સદા શિખર વાળી લેવામાં આવે છે; અને મંડપ છૂટો હોય છે, તેમાં શિવનું દેવાલય હોય છે તો નંદી અથવા પોરિયો બેસારેલો હોય છે, વૈષ્ણવી મંદિરોમાં ધણું કરીને એ મંડપ હોય છે તેમાં એક છૂટો હોય છે અને બીજો બંધ હોય છે. આ દેવાલયોને તેમ જ જૈનધર્મનાં દેરાસરોને કાંઈ કાંઈ વાર ત્રણ શિખરો હોય છે તેમાં મધ્યનું બીજાં બેના કરતાં વધારે ઉચું હોય છે. દેવાલયની આસપાસ ધર્મશાળા અથવા અડાળી ઉતારી લીધેલી હોય છે તેમાં પૂજારી રહે છે અથવા યાત્રાળુ કે બીજા પરગામના લોકો જતરે છે. કેટલાંક દેવાલય તેમાં સુખ્યત્વે કરીને જૈન ધર્મનાં દેવાલયની આસપાસ ન્દાની-દેરડિયાં હોય છે અને રહેવાનાં રહેઠાણ જૂદાં કરેલાં હોય છે. તે સર્વેની આસપાસ ધણું કરીને વંડો વાળા લે છે. ખરે જોતાં એક મહોટું દેવાલય ન્દાના ગામડા સરખું દેખાય છે; તેના સંબંધી સ્થાન ખરેખરાં રહેવાનાં ગૃહસ્થી ઘર હોય એવાં જણાય છે અને તે ઉત્તમ પ્રકારની લાકડકામની કારણીથી શણગારેલાં હોય છે. ખ્હારની બાજુએ જેવાં તેવાં ચિત્રોથી બીંતો ચીતરેલી હોય છે, તેમાં લમના અવસરે અને બીજા ગૃહોત્સવનાં ચિત્રો અથવા ધણી વાર તો દેવતાનાં પરાક્રમનાં ચિત્રો આવેઝેલાં હોય છે. હિન્દુ ધર્મનાં સ્થાનો પાસે કુંડ, બમરિયા કૂવા વાવ કે પછી તથાત એવું કાંઈ પણ જળાસય અવશ્ય કરીને હોવું જોઈએ તે પ્રમાણે હોય છે. મધ્ય યુગનાં ક્રિસ્ચિયન દેવસ્થાનો પેઠે ગુજરાતનાં હિન્દુ યોનાં દેવાલય ઉત્તમ પ્રકારના મહિ સૌદર્ભવાળે સ્થાને ધણું કરીને બંધાવેલાં હોય છે. ગહન અંધારાવાળી ઝાડી, પર્વતના દેખાવની મનોહર સુફરતા, નદીકિનારાના ચળકાટ, વાદળોથી લપેટાઈ ગયેલાં શિખરોની રમણીયતા, અથવા દરિયાના

અખાતની ગભીરતાખરેલી ચાન્તતા એ સાદાઅખૂત સાધનો છે તેનો લાભ થી રીતે લેવો તે શિવ અને આદિનાથના ધર્મવાળા સારી પેઠે સમજે છે.

શિવના દેવળમાં પૂન કરનારા ધણું કરીને જોસાર્થ હોય છે; ત્રિલુના મંદિરમાં આલ્મણ કે અરગ્ગદી હોય છે. દેવીના દેરામાં ભરડા અથવા અતીત હોય છે—અને કાઈ કાઈ વાર તો બહુચરાજી સરખી જગ્યાએ મુસલમાન^૧ હોય છે. જૈન ધર્મના દેરાસરમાં પૂજા કરનાર ગમે તે નાતનો હોય છે. આચર્ય-કારક બાધ માત્ર એટલો જ છે કે તે શ્રાવક અથવા જૈન ધર્મના હોવો ન જોઈએ. નીચી જાતિના આલ્મણ જે બોજક રૂહેવાય છે. અને જેઓને વિષે આગળ લખવામાં આવેલું છે તેઓને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. મહધારી જોસાર્થોની સખ્યા ધણી છે તેઓને ત્યાં શિવમાર્ગી હોય છે, તેઓ ભગવા વજ્ર ધારણ કરે છે અને આડું તિલક^૨ કરે છે વેરાગી વૈષ્ણવમાર્ગી હોય છે. તેઓ ધોળાં વજ્ર પહેરે છે અને ઉજી તિલક કરે છે. દેવીના દાસ હોય છે તે વધારામાં કકુનો ચાલ્લો કરે છે, જૈનના સાધુ સામાન્ય રીતે જાતિના નામથી ઓળખાય છે પણ સર્વ ધર્મના ત્યાગિયોનું સામાન્ય નામ સન્યાસી રૂહેવાય છે. હવણાના ધણા ખરા સન્યાસિયો થયેલા જોવામાં આવે છે, તેઓ પોતાની માલમતા ખોઈ બેસવાથી, હેંચાંછાકરાં મરી જવાથી, અથવા કાઈ બીજાં દુ.ખ જે તેમનાથી સહન થઈ શકેતાં નહિ તેના મારવા થયેલા હોય છે. સન્યાસ મહણુ કરવાને કાઈ ગુરૂ કરી રાખે છે, ત્યાર પછી સાફ મુદૂર્ત જોધને જે તે દિવ્વ હોય છે તો જનોઈતોડી નાખે છે અને મુડન કરાવી સન્યાસીનાં વજ્ર ધારણુ કરે છે તથા દીક્ષા લઈ સન્યાસી થાય છે અને શિક્ષા-વૃત્તિ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે કેટલાંએકને તો બહુ ન્હાનપણમાં સન્યાસ મહણુ કરાવવામાં આવે છે; જેઓને પુત્ર થતા નથી તેઓને બે દીકરા આપવામાં આવે તો એક દીકરો અર્પણુ કરવાની બાધા રાખે છે; અને

૧ કમાલિયા એ રાજા આરમી કમાન ઉપરથી થયો છે જેવઠને પરે પડ્યોલો' એવો તેનો અર્થ થાય છે તેઓ ત્યાં પૂજારી નથી પૂજા તો આલ્મણુ કરે ॥ કમાલિયા મૂળ ત્યાના રહેવાસી હોતા, ત્યાં જઈને બહુચરાજી વસ્યા છે, એ વાત વજ્રખ મિત્રના ક્વનથી પણ સિદ્ધ છે 'કમાલિયા કુવ તમે વસ્યા મહાકાથી રે' ૨૨.

૨ "મુવેવાને મઠે તમે તમારા શરીરમાં કાઈ ધ્યાન કર્યો નહિ, તેમ જ તમારા ઉપર તમે કાઈ નિરાની બીજર્યો નહિ હું જ ધણી છું" લેવિટિમ્સ અધ્યાય ૧૦ પદ ૨૮ બિરાપ પાટિક એવા નોંધ કરે છે કે મઠ માણસ કાઈ ક્રિષિત દેવનો ભક્ત હોય તેની કાશી રાખેથી ખૂણુ અથવા ઓળખ તરીકે આ નીતરેલું ચિન્હ અથવા નિરાની છે, એમ સમજવામાં હજી

જૈનમાં જ્યારે ચેત્તા ઓછા હોય છે ત્યારે અને ઘણું કરીને તેમ જ હોય છે એટલે દીક્ષા આપવાને સાધુઓ છાકરા ગણાતા લે છે.^૧

અમે માનસિક પૂજનનું આગળ વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી વાંચનારના લક્ષમાં આવ્યું હશે કે, ચાકર જેમ પોતાના ધણીની સેવા કરે તે પ્રમાણે મૂર્તિની આચળ દાસ યુદ્ધ તેની સેવા કરવી એ હિન્દુઓની સાધારણ પૂજા કરવાની રીતિ છે. જે વિષ્ણુના મંદિરમાં સંભાળથી સેવા કરવામાં આવે છે તેમાં નિત્ય પાંચ પ્રકારની પૂજા થાય છે. તે ઉપરથી પ્રાચીન ગૃહસ્થાશ્રમની રીતિ પણ થોડી ધણી તે પ્રમાણે હશે એવા વિચાર જણાઈ આવે છે. સવારમાં માણસ ઉઠીને ઉઠે છે તે સમયે દેવને જગાડવાને દેવાલયમાં ઘટ વાગે છે; ટકારખાનાંમાંના નાદ થાય છે, સંખ ફૂંકાય છે, પૂજારી ન્હાઈ ધોઈને ઠંકારણની પૂજા કરી આરતી કરે છે.^૨ આઠ નવ વાગતાં

૧ શાળુપુરી કરીને આવી જતનો એક ગોસાઈ અમને ચોડાં વર્ષ ઉપર મળ્યા હતા, તેણે અમને નીચે પ્રમાણે પોતાના પૂર્વોશ્રમની હકિકત કહી હતી.—

“હું બિકાનેરમાં જન્મ્યો હતો, અને તે દેશમાંના સુરના કઠોર ‘પૃથીસિંહ શિવ’ સિંહને દીકરો છું. મારૂં ૧૭૫૮ વરિફનું નામ એતસિંહ હતું અને મારી જાત ‘રઠોડ’ની હતી. જ્યારે હું ચાર કે પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે બિકાનેરના રાજા સુરતસિંહે ‘સુરની જગીર લઈ લીધી એટલે તે પાછી મેળવવા સાર મારા જાપ બહારવટે નીકળ્યા ‘હું તેર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મારા બાપની સાથે બહારવટે રહ્યો. પછી બિકાનેરથી ‘બાર ઠોસ ઉપર આવ્યા મી કરણીજીનું દેર છે ત્યાં મને મૂક્યો. જ્યારે રાત્રીએ આ ‘વાત સાંભળી ત્યારે મને દરબારમાં તેડાવી લીધો અને સિરપાલ જીને તેની સાથે ‘રહેવાનું મને કહ્યું; પણ દેવો કરવા વિધેનો તેનો ઇરાદો જાણવામાં આવ્યો એટલે ‘મારવાડમાં પેઢારણની પારો હેઠી કરીને છે ત્યાં હું ન્હારી ગયો. ત્યાં મહારાજનું દેર છે ‘અને એક મઠ છે તેનો ગહત અહનપુરી કરીને ઉપરી હતો. હું મઠમાં દશ દિવસ ‘રહ્યો, ત્યાંની રીતજાત જોઈને મારા મનમાં આવ્યું કે, બહારવટે રહેવા કરતાં અહિં ‘રહેવું સાર છે એટલે મારા વાળના ગુચ્છા પછી ફેલાવી નાખવામાં આવ્યા અને મને ચેતો ‘કરીને સુર ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો. હું મઠમાં દશ વર્ષ સુધી રહ્યો, ત્યાર પછી હિંગ ‘લાજ યાત્રા કરવાને ગયો, અને ત્યાર પછી હિન્દુની યાત્રામાં એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને ‘ફરતો ફરતો છું અને કાશી, જવાળામુખી હરદ્વાર, હારદ્વાર, અને બીજા જગ્યાએ યાત્રા ‘કરી છે. હું હેવણાં આશરે ચાળીસ વર્ષનો થયો છું. આશરે દશ વર્ષ ઉપર હું મારા ‘કુટુંબના લોકોને મળવા ગયો હતો. મારો શ્વેદિ બાઈ બીરજજી જીવતા હતા, તેમ જ ‘મંદિર કાંઠા માનસિંહ અને તેનો દીકરો રશુનાથ પણ જીવતા હતા પણ મારા બાપ ‘તો મરી ગયા હતા, તેઓએ મને રહેવાનો આગ્રહ કર્યો પણ હું તો નીકળી-ચાલ્યો.”

૨ પ્રથમ મળ્યા, પછી બાળભોજ, પછી સુંગર, રાત્રીભોજ, ઉત્થાપન, કંઠા સંધ્યાકાળે થાય છે; ત્યાર પછી શુગર અને ઉવટ રાખન. ૨. ઉ.

શિવના અને દેવીનાં દેવલોમાં ખુલા, ખીજા, અને ચોથા વિધિની જ પૂજા માત્ર કરવામાં આવે છે. જૈન ધર્મવાળા મૂર્તિને નહવરાવે છે, પછી હુવે છે, ચંદન ચડાવે છે અને ધરેણી પહેરાવે છે તથા સંજની વેળાએ આરતી કરે છે. આવક લેકડા, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તેમની સ્ત્રિયો, ન્યારે દેરાસરે જાય છે, સારે સુશોભિત કામળીમાં ચોખા ધાલીને લઈ જાય છે. મૂર્તિની પાસે લંડારની પેટી હોય છે, તેની ઉપલી બાજુએ કાણું ઠરાવેલું હોય છે તેમાં ચોખા નાંખે છે, તે આઠ દશ દિવસે ઉધાડીને ફાડી લઈ જનાવરને નાંખે છે, અથવા તેમાં જીવાત પડે નહિ મારે કાઈ બીજામાં નાંખી દે છે. કેટલાક સોઠ પેટીમાં પૈસા નાંખે છે ને તેનું નામ લંડાર ફહેવાય છે. તેથી અગાઉ તે જ નાંખવાનો આલ દરી.

ગુજરાતમાં હિન્દુઓ વર્ષની ત્રણ ઋતુ કલ્પે છે, શિયાળો, ઉન્હાળો અને ચોમાસુ. શિયાળાના કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, અને માઘ માસ ગણાય છે; ઉન્હાળાના ફાલ્ગુણ, ચૈત્ર, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ માસ ગણાય છે; અને ચોમાસાના આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ અને આશ્વિન માસ ગણાય છે.^૧ અઠકા માસના શુદ્ધિ અને વદિ એવા બે ભાગ છે.^૨ તેમાં શુદ્ધિ પક્ષ એ અજવાળિયું ફહેવાય છે.

૧ ગુજરાતી મહિનાને મળતા ઇંગ્લેન્ડ મહિના નીચે પ્રમાણે (આધરથી) છે —

શિયાળો	કાર્તિક માર્ગશીર્ષ પૌષ માઘ	નોવેમ્બર. ડિસેમ્બર. જાન્યુઆરી. ફેબ્રુઆરી માર્ચ.
ઉન્હાળો	ફાલ્ગુણ ચૈત્ર વૈશાખ જ્યેષ્ઠ	એપ્રિલ. મે. જુન. જુલાઈ.
ચોમાસુ.	આષાઢ શ્રાવણ ભાદ્રપદ આશ્વિન	ઓગસ્ટ સેપ્ટેમ્બર. ઓક્ટોબર

૨. ઉ.

૨ શુદ્ધિ અને વદિ એ શબ્દો છે, તે જાળે શબ્દ મળી એક શબ્દ થયેલા છે શ=શુદ્ધ પક્ષ+વિ=દિન એમ “શુદ્ધિ”; અને વ અથવા વ=વદુલ, એટલે દુષ્ક્રમદિન એમ “વદિ” થયેલા છે. ૨. ઉ

પહેલા પર્વ વિષે અમે આ ઠેકાણે લખિયે છિયે, તે અશ્વિનના છેલ્લા ત્રણ દિવસથી બેસે છે. આ મહિનાની વદિ અથવા કૃષ્ણ પક્ષની તેરશ તે ધનતેરશ કહેવાય છે. સવારના પ્રહરમાં ન્હાઈને મુહૂર્ત હોય છે ત્યારે હિન્દુઓ દળદર, દહીં આદિથી ધન ધોઈને પાટલા ઉપર મૂકે છે, તેની પૂજા કરે છે, તેને ફૂલ ચડાવે છે, ધૂપ કરે છે અને બીજાં સર્વે પ્રકારનાં વિધિ કરે છે. તે જ વેળાએ ભરવાડ ગોવાળિયા અને બીજાં લોક પોતાનાં ઢોરનાં થીંગડાં આદિ રંગવાની ધામધુમમાં મંડી જાય છે. માછી પોતાની જાળની પૂજા કરે છે.^૧ જમતાં પહેલાં આ પ્રમાણે પૂજા કરીને પછી કુટુંબનાં માણસ એકઠાં થઈને ભોજન કરે છે. ગોવાળિયા પોતાનાં ઢોર દોડાવતા ગામમાં ફરે છે અને લાંથી પાછા આવીને ધરમાં રાસની કરે છે. બીજાં દિવસે કાળી ચૌદશ આવે છે, તે સમયે હનુમાનની પૂજા કરે છે, અને રાત્રીની વેળાએ મંત્ર સાધવામાં આવે છે. આ દિવસે પણ દીવા પ્રકટવામાં આવે છે અને ભાર પછી ગયા દિવસના કરતાં વધારે દીવા ઘેરઘેર પ્રકટવામાં આવે છે તે ઉપરથી તેનું નામ “દીવાળી”^૨ કહેવાય છે.

૧ “તેટલા માટે તેઓ તેમની જાળને જલિહાન આવે છે, અને ગણના આંકડાં “આગળ ધૂપ કરે છે; કેમકે તેમને બીજે તેઓને રસાય અથવા બારે બાગ મળતો હતો અને તેઓને પુષ્કળ માંસ મળતું હતું.”—*Vide Habakkuk I 15.* અને કિસ્મિયન ઈયરનેા કર્તા નીચેની બીઠિયામાં ઇસાએ કરે છે:—

“સહાકાળના કિનારા ઉપર દેવદૂતો આપણો અર્થ માન્ય કરે તેવામાં રખે ને “આપણને નિર્દતર બાતલ કરે, એટલા માટે આપણી પોતાની જાળોને આપણે નમન કરતા નથી.”

૨ દીપ અથવા દીવ=દીવો+આલી=હાર. જૈનધર્મિયો કહે છે કે દીવાળીનું પર્વ “અમારામાંથી નીકળ્યું છે, તે એવે પ્રકારે કે એલીસમાં તીર્થંકર વીર અબુએ ઉત્તિપાળ શાળની નગરીમાં ઉત્કું ગ્રામ્યું તે અવસરે રાજસભામાં પીત દેશણા હેતા હતા, તેવામાં આસો વદિ અમાસની પાછલી બે બડી રાત્રે શાન્તિ નક્ષત્રમાં મોક્ષે ગયા, ત્યારે દેવતા ત્યાં આગળ આવ્યા તેમના તેજથી ચાંદેરે પ્રકાશ થયો. વીર અબુ મોક્ષે ગયા એટલે બાવ દીપક લઈ પામ્યા ત્યારે લોકોએ દ્રવ્ય દીપક પ્રકટ કર્યા. બાવાર્થ કે અબુ મોક્ષે ગયા તેથી જન્મતમાં તેમના વિના અધાર થયું ત્યારે લોકોએ દીવા મકાદીને અજવાળું કર્યું.”

રાત્રે રાવણને વિજ્યાદશમિયે માર્યો તે પછી અયોધ્યા પધારયા તે દિવસ આસો વદિ અમાસનો હતો; તે દિવસે પ્રભાતે આનંદમાં દીવા પ્રકટયા ત્યારથી મહિમા ચાલ્યો.

વળી શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં શ્રદ્ધાદેશના રાજા નરકાસુરને મારી તેણે હરણ કરેલી ૧૬,૧૦૮ રાજ કુમારિયોને મુક્ત કરી અને તે પોતાને ઘેર ન જતાં કૃષ્ણને પાણી તેમને લઈ શ્રીકૃષ્ણ આસો વદિ અમાસે દ્વારકા આવ્યા, ત્યારે દીપોત્સવ થયો, તે હજી પણ ચાલે છે. ૨. ઉ.

કાર્તિક શુદ્ધિ પ્રતિપદાને દિવસે હિન્દુઓ દેવની આમળ અન્નકૂટ પૂરે છે આ દિવસે પ્રાચીન સમયે ઇન્દ્રની પૂજા કરવામાં આવતી હતી, પણ કૃષ્ણાવતાર થયો ત્યારે કૃષ્ણે અર્ચના રાખની પૂજાને બદલે શ્રીગોવર્ધન પર્વતની પૂજા કરવાનો ચાલ ચલાવ્યો.^૧

હવણાંના હિન્દુઓ ગોવર્ધન પર્વતની સ્થાપના કરે છે, તેના ઉપર ખગ્ન-રોપાય કરે છે અને જાડની એક બે ડાળિયો ખોસે તથા ફૂલ ચડાવે છે વ્યાપારી સોઢા પોતાના ચોપડા બદલે છે, પોડશોપચારથી સારદાપૂજન કરવામાં આવે છે, માત્ર ન્દવરાવવાનો વિધિ કરતા નથી. ખેડા પાનાને કુકુત ચાદલા કરીને છાંટા નાંખે છે અને નીચે પ્રમાણે લખીને પૂજાની સામગ્રીની વસ્તુઓના નામ નામના જ લખે છે:-

“શ્રી,

“શ્રી ગણેશાયનમઃ

“શ્રી સારદાશ સસ છે.

“શ્રી લક્ષ્મીજનો ભડાર ભરપૂર હળે.

“શ્રી અખાશ માતા સસ છે.

“શ્રી બહુચરાશ સત્ય છે.

“સવત્ ૧૯૦૮ કાર્તિક શુદ્ધિ ૧ સનિવારે શ્રી ભાવનગરમાં રાવળ “શ્રી વિજયસિંહ રાજ્ય કરે છે; તેમના તિલાવત કુવર શ્રી દાહરાજ છે, “અને દેશાર્ધ સૂરજરામ પ્રધાન છે. આ ચોપડો ૨૫૦ મેત્રીચક્ર સૂરચક્રો છે

જ

ઉ

કકુ શેર ૦૧

સાકર શેર ૧

સોપારી શેર ૦૧

ભયકૂળ નંગ ૭

કકુ શેર ૦૧

સાકર શેર ૧

સોપારી શેર ૦૧

ભયકૂળ નંગ ૭

વૈશાખ શુદ્ધિ ૩ નો દિવસ ગૂજરાતી બાપામાં અખાત્રીજ (અક્ષય તૃતીયા) કહેવાય છે. તે દિવસે દરિયામાં ચોમાસાનું તોદાન થવાનો પ્રારંભ ગણાય છે, એટલે દરિયા બહાણ ચલાવવાને કામનો રહેતો નથી. એ દિવસ બહુ શકુનિયાળ ગણાય છે ખીજને દિવસે હિન્દુઓ ગામની ખંદાર જઈને અનાજનું ગામ રચે છે, અને વિવિધ પ્રકારના અનાજની ઢગલિયો કરે છે, તથા રાજને ઠંકાણે એક પેસો મૂકીને તેની સ્થાપના કરે છે પ્રધાનને ઠંકાણે

૧ આ વાતની વિગત શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધ તથા “ત્રેમસાગર”ના ૨૫ થી તે ૨૮ મા અધ્યાયમાં છે

સોપારી મૂકે છે અને થોડું રૂ, થોડી ખાંડ, અને ખીજ વસ્તુઓ મૂકે છે. ત્રીજીની સવારમાં લોક પાછા આવીને જૂવે છે ને રાત્રીની વેળાએ કીડિયોએ આવીને જે દાણાની ઢગલીને નુકસાન કરેલું જોવામાં આવે છે, તે જાતના દાણાનો પાક આવતા વર્ષમાં જરાબર થશે નહિ એમ તેઓ ધારણા કરે છે. જે દિશા લણી રૂ લીડીને ગયું હોય છે તે દિશામાં રેનો ખપ જાયશે, અને તે જ પ્રમાણે રાજ અને પ્રધાનને ઠંકણે સ્થાપના કરેલા પૈસાને અને સોપારીને ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દોષા હોય છે તે તેઓને કાઠ હરકત કરશે નહિ અને ખરીડવામાં આવ્યા હોય છે, તે હરકત થશે, એવી ધારણા ધારવામાં આવે છે. આ રીતિ ગૂજરાત કરતાં માળવામાં હજી લગણુ લણી આવે છે એમ કહેવાય છે. રત્નમાળના કર્તા કૃષ્ણાજી બ્રાહ્મણે શકુનની યથાસ્થિત વિગત પોતાના અગ્રમાં લખી છે. રણજીભિમા જતાં નીચે લખ્યા પ્રમાણે એક સેનાને અપશકુત થયા તેથી તે હારી:-

“પ્રથમ ચાલતાં સન્મુખ છીંક થઈ, કૂતરૂ રડવા લાગ્યું-એ શકુન સારા નહિ. જમણી ખાજીએ બિલાડું ઉતર્યું, ગધેડું ભૂક્યું અને ગીધ પક્ષી અંધકર રીતે બોલવા લાગ્યાં. સન્મુખ વિધવા અને સંન્યાસી આવી મળ્યાં, તિલક વિનાનો દિવ મળ્યો, ઉદાસી મળ્યો, ભોટનું વાસણ લઈને કાઠ મળ્યું, અને ધૂટે કેરી જી મળી.”^૧ તોય પણ એક ખીજે પ્રસંગે તેવી જ સેનાને ઉપરાઠાપરી સારા શકુન થયા તેથી તે આનંદ પામી:-“હાથમાં^૨ પુસ્તક ધારણુ કરેલું એવો દિવ પડિત મળ્યો; ઉકરા સહવર્તમાન સંધવા^૩ પાણિયારી મળી; હથિયાર સળેસો કાઠી અચાર મળ્યો. હાથમાં ફૂલની ટાપ્પ લીધેલી એવો માળો મળ્યો; વાછડા સાથે અર્ચિત ગાય મળી.”^૪

-
- ૧ ચોપાઈ-પ્રથમ ચલત સનમુલ મઈ છીંકા, રોવત શ્વાન શુકન નહિ નીકા,
 ઉતરત દક્ષિન માગ માજજરા, ચોલત રાસમ શિષ મયકારા.
 મિલ સનમુલ વિધવા સંન્યાસી, તિલકહીન દિવ કોઠ ઉદાસી,
 વિષ્ટ પાત્ર ઘર વિસ્તરિત કેસા, મિલ એસે શક્તિ નહિ લેશા.
- ૨ ચોપાઈ-મળ્યો દિવ પડિત પુસ્તકધાર, મિલિ સંધવા સસુતા પનિહાર,
 મિલ્યો અસ્વાર છત્રી સહચાર, મિલ્યો ફૂલપાત્ર મહી સ્વકાર.
 મિલી સુરમી સવછા અરનીત, વિલોકી મઈ તુપકી વહુ પ્રીત,

૩ પ્રાચીન કહે છે કે, “જહુ પ્રાચીન કાળથી, છીંક થાય તે અમરજન્યુત્થ ગણાતી આવી છે.” ઈયુસ્ટદિવસે હોમર ઉપર લખતા લણા દિવસ ઉપર લખ્યું છે કે, ડાખી ખાજીએ છીંક થાય તે માનસપ્રતિયાવ ગણાય છે, પણ જમણી ખાજીએ થાય તે રત્નિયાવ

હવણાંનો એક ગૂજરાતી અંથકર્તા ફેરે છે કે, “અખાત્રીજની સવારે, ‘કાંઈ એક ગામમાં પાંચ જણા ટાંડા શકુન જોવાને ગામની લાગોળે ‘ગયા. સિયાળ અને ખીજાં પ્રાણિયોના શબ્દના શકુન સાંભળીને તેઓ ધર ‘ભણી પાછા જવાને જતા હતા, તેવામાં તેમના માંહેલો એક જણ ખમમ્યો. ‘અને નીચે બેસી ગયો અને ખીજા ચાર જણા તેને માટે ઉભા રહ્યા. અં ‘વેળાએ એક ખેડુતની સ્ત્રી તેના ધણી સાથે વાતો કરતી હતી, તે તેમના ‘સાંભળવામાં આવી; તેમાં તેણિયે બળદને કહ્યું કે, ‘આ વર્ષમાં વેચાતો લેલો ‘પડશે કે નહિ?’ ખેડુતે ઉત્તર આપ્યું કે ‘આ ચાર જે ઉભા છે તેમની તો ‘કાંઈ ધારતી નથી, પણ આ એક બેઠો છે તેની આશા મને ઝોણી છે; ‘એ આ વર્ષમાં મરી જશે એમાં કાંઈ સંદેહ નહિ.’ આવા શકુન સાંભળીને ‘જે માણસ બેઠેલો હતો તેને લાગ્યું કે ‘હવે આ વર્ષમાં હું જીવીશ નહિ.’ ‘મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે તે એટલો બધો ડરી ગયો કે જેટલી મુદત ‘ફેરી હતી તેટલાની અંદર ખરેખાત તે મરણ પામ્યો.”

“એક ધરડી કણુજણના હાપરા ઉપર એક હોલો બેસીને બોલતો હતો, ‘તે સાંભળીને તે રડવા કૂટવા માંડતી. એક વાર ત્યાં એક બ્રાહ્મણ આવી ‘હોંઓ, તેને તે ડોશી ફેરવા લાગી: એ મહારાજ ! આ મારો પીટ્યો હોલો ‘મારી વાંસે થયો છે, એણે મારા ધણીને, મારા બે છોકરાને, અને મારી ‘છોકરી એટલાંને ખાધાં અને હવે તે મારા જીવ વાંસે થયો છે; નિત્ય ‘આવીને મારા ધર ઉપર બેસીને બોલે છે. બ્રાહ્મણે તેને મંત્રીને સાત ‘ઠાંકરા આપ્યા તે સાત દિવસ સુધી હોલા સામા નાંખ્યા, ત્યાર પછી તે ‘ફરીને પાછો આવ્યો નહિ, તે ઉપરથી તે ધરડી ડોશિયે બ્રાહ્મણને પરમેશ્વર ‘જેવો જાણ્યો.”

“ગૂજરાતમાં લોકો એમ માને છે કે નિત્ય જે હોલો કે ધૂંક પડી ધર ‘ઉપર આવીને બેસે તે ધરના કાંઈ માણસનું મરણ નીપજે. વળી જે

ગણાય છે કિરિચયન દેશમાં, માણસ ઈંક આપ ત્યારે તેને આશીર્વાદ દેવામાં આવે છે, અને એ આવ સામાન્યપણે મવત્સો છે, તે મૂર્તિપૂજના સમયથી આવ્યો છે

જે જ મર્યાદા લખે છે કે રાત્રિની વેળાએ જે પાડોશમાં દેવર રડતો હોય તેમાં જે માદુ હોય તે મરી જશે, એવા તે માનશકુન સૂચવે છે વળી અજાણ્યા બિવાડા અવર ન્યાર કરે તે પણ એવા જ અપરાધકન ધારવામાં આવે છે દુઝમા ગૂંવડાનમાં જે રાકુન મસિદ્દ છે, તે ઈવડ અને ખીજા ધણી દેશ જે ખરેખરા સુધારાનો અર્થ કરતા (અથવા હજી કરે છે) ત્યાંના શકુનની સમાન ગણી શકાય

“કાગડો^૧ માણસના ઉપર બેસે અથવા તેના ઉપર ગરોળી પડે તો તેના આવરદા
 “ધટે એમ માને છે. આવા સંકટમાંથી ઉગરી જવા સાર, જેને ઉપર પ્રમાણે
 “બનાવ બન્યો હોય તે તે અવસરે પહેરેલાં લૂગડાં બાહ્યથી આપી દે
 “છે અને ન્હાઈ નાંખે છે. જો આવો બનાવ રાજાને અને તો તે હોમ
 “કરાવે છે. જ્યારે આકાશમાંથી તારા ખરે, અથવા ધરતીકેમ થાય, અથવા
 “જંગલી પ્રાણિયો ગામડામાં પેસે, અથવા ગમે તે ઉત્પાત થાય ત્યારે સામ-
 “વેદ પ્રમાણે રાજાને વિધિ કરવો પડે છે. જો રાજા આ પ્રમાણે કરવાને
 “કમુર કરે તો ભોલો એમ માને છે કે જે દેશ ઉપર તે રાજ્ય કરતો હોય
 “તે દેશ ઉપર બારે ઉત્પાત થાય. તોય પણ ઉપાય ગમે તો કરો અથવા
 “ના કરો તમારે જેમ બનવાનું હોય ■ તેમ બન્યાં જાય છે.”

૧ મૂઠ અને કાગડા નિરતર અપરાધનિયાળ પક્ષી મણુવામાં આવ્યા છે-*Vide Brand's "Popular Antiquities,"* એમાં બીજા દૃષ્ટાન્તોની સાથે નીચેના પણ છે:-

“ધુમાડિયાની ટાંચો ઉપર મૂઠ જ્યારે ધુન્વિ ત્યારે કોઈના મરણ વિષે તમારા સંભળવામાં આવશે એ વાત નક્કી છે,” *Reed's Old Plays, VI 257*

“અગાડથી ભવિષ્ય સૂચવનાર કાગડો તેના ઝુંપડા ઉપર બેઠો અને અપરાધનિયાળ બાંધ્યો, તેથી આપણને આપણા ભાગ્ય વિષેની ચેતવણી આપી” *Gay's Pastorals.*

“તારા જન્મની વેળાએ મૂઠ ધુન્વ્યો, એ ખોટી નિશાની છે; બાગ્યહીણ વેળા
 “સૂચવનાર રાતનો પક્ષી બોલ્યો; ફૂતરાં રજાં, અને વિકરાલ તોફાનોએ કાઠો દોડાળાવી
 “નાંખ્યા, ધુમાડિયાના માથા ઉપર કાગડો બેઠો, અને ચીંચી કરતી શુષ્કણિયે એદણુજા
 “જેશર અવાજ કર્યો.” *Third Part of King Henry VI. Act. V, sc. 6.*

સિન્ધુ નદી ઉપર મળવા ફેરવવાવાળા પેતાના પંડાણો ઉપર કાગડાને ઝેસવા દેતા નથી, અને તેને અતિશય અપરાધનિયાળ ગણે છે બીજી ભતિના કાગડાની પેઠે કચ્છીડનમાં શુષ્કલી, શુભાર્યસૂચક, અને હસહસતી ડાકણુ પક્ષી ગણાય છે અને તે પીશાય અને રાત્રિની બીજી શુભ રાક્ષિઓના તાબાતુ છે જ્યારે ડાકણુ “વાલપરગ” (*Walpergi*) રાત્રે “બ્લોક્કલી” (*Blo Kullo*) બણી અથવા યઈને જાય છે, ત્યારે તેઓ પેતાની મેળે શુષ્કલીનું રૂપ ધારણ કરે છે. જ્યારે આ પક્ષીઓના રવાણા ઉડાણમાં ખરી જાય છે અને ડોક તે વિનાની યઈ જાય છે, ત્યારે ગામડાના ભોલો કહે છે કે તેઓ ઇસ્રેલથી પાસે જઈ આવેલી છે, અને તેમણે, એ દુષ્ટની ધાસવહી આણુવા માંડી છે તેથી ધૂસરાએ કરીને તેઓના રવાણા ખરી પડ્યા છે કેન્નાર્ડમાં કાગડો રાફત લેવાનું પક્ષી ગણાય છે પણ તે ખસુસ કરીને અપરાધનિયાળ ગણાતો નથી. એનાડીયવાસન એક કિરિચિયન છતા પણ કાગડો કાગે કે જમણે ખરે ભરો રૂંદે તો તે ભઈને તે સારા કે નકારાનું ભવિષ્ય વર્તતો, તે ઉપરથી તેના સચુઓએ^૨ કાગડી (કાગડાને ખગ) એવી બીજા પાકી ઉત્તર જર્મનીમાં કોઈ ધર ઉપર બા મતને કે-૨ હેડે તો તે ધરમાંનું કોઈ માણસ જમણી મરશે, એવું માનવામાં - કહે છે. ૨. ઉ.

“ગૂજરાતી બાપામાં ‘ઐષાખાદરણુ’ એ એક દોષપ્રિય કવિતાનું પુસ્તક છે. તેમાં લખ્યું છે કે, ‘બાણાસુર અને તેની રાણી એક દિવસને સમયે પ્રાતઃકાળમાં દરિયાકિનારા ઉપરના પોતાના શોષિતપુરના મહેલના ઝરખામાં બેઠાં હતાં, તે સમયે એક ચાંડાલણી રસ્તામાં ચાલુ ફહાડવાને આવી અને રાજરાણીનાં મુખ જોવાય નહિ એટલા માટે તેણિયે પોતાની સાવરણી આડે ધરી. તે જોઈને રાજાએ તેને બાલાવીને ધમકાઈ ઈર્ષ પૂછ્યું કે તે સાવરણી આડી કેમ ધરી? સારે તેણે પ્રથમ એમ કહ્યું કે, ‘હું નીચ જાત છું તેથી’ ‘તમને મહોં દેખાડું તો તમે મને મારી નંખાવો, એટલા માટે મેં એમ કહ્યું.’ આ વાત રાજાએ માની નહિ અને ધમકાઈ આપીને ખરું કારણ ફહેવાને આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે ‘તારા વાંકની તને ક્ષમા કરીશું.’ સારે તેણે કહ્યું કે, ‘મહારાજા! તમને કાંઈ સંતાન નથી ને સવારના પ્હોરમાં વાંઝિયાનું મુખ ‘જોતું અપદકુનિયાળ ગણાય છે માટે મેં એમ કહ્યું.’ આવું સાંભળીને રાણીને ધણું દુઃખ થયું અને તે સારી પેઠે રડવા લાગી; અને રાજાને ફહેવા લાગી: ‘આ રાજાએ જાણકના પારણા વિનાનો મને ગોસાઈના મઠ જેવો અને ‘રમજાન જેવો લાગે છે; માટે તમે સંતાન સાર શિવની પ્રાર્થના કરો.’ એટલે બાણાસુરે કૈલાસમાં જઈને શિવનું ઉત્તમ તપ કરવા માંડ્યું. સારે શિવે પાર્વતીને પૂછ્યું કે ‘આ આમલી તપસ્વીનું હવે શું કરવું?’ પાર્વતીને ગણેશ અને ઐષાખા (ઉપા) એવાં બે સંતાન હતાં, તેમાંથી એક પણ આપવાની તેણે ના કહી. પણ શિવે ધણો આમલ કરીને તેને ઐષાખા અપાવી, અને પોતાના સંતાનની પેઠે તે પુત્રીને ઉછેરવાની આજ્ઞા કરી.

સાર પછી કેટલેક વર્ષે બાણાસુરને શિવે ધણું બળ આપ્યું હતું તેથી ગર્વિષ્ઠ થઈને, કાંઈ પ્રતિપક્ષી લડવાને મળ્યો નહિ એટલે મહાદેવના જ સામે થયો, તે ઉપરથી મહાદેવને ધણો ક્રોધ થયો અને શાપ દીધો કે ઐષાખાને વડસસરો તારા દાયનું બળ નરમ પાડશે. આવો બનાવ બન્યો તેથી બાણાસુરે તે કન્યાને ઠેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ તેના પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે, ઐષાખાને કુંડોરી રાખજો; એટલે પછી કાંઈ બીક રહેશે નહિ. તેણે તે પ્રમાણે કરવાને દરિયાકિનારે એકદંડિયો મહેલ બંધાવ્યો, તેના ઉપર કાંઈનાથી ચડાય એવું રાખ્યું નહિ. ત્યાં ઐષાખાને અને તેની સખીને રાખ્યાં. અને મહેલની આસપાસ એકા મૂકી દીધી અને આજ્ઞા કરી કે જન્મેને માંત્ર ખાવા નેટલી જ સુમત્રી સમય થાય સારે દોરડું નીચે નાંખે તેણે બાધરી, અને તે

ઉપર તેમણે બેસી લેવી. ઓખાએ આ કારાગૃહની જગ્યાએથી પણ વરને માટે પોતાની માતા પાર્વતી અથવા ગૌરીની પ્રાર્થના કરવા માંડી. તેણિયે ત્રણ વાર ગૌરીની પ્રાર્થના કરી તે ઉપરથી દેવિયે તેને કહ્યું કે તું ત્રણ સ્વામી બહેરે પરણીશ. પણ ઓખાએ પ્રાર્થના કરી કે બે વાર મને રંડાપો આવે એમ મનું ભેધે નહિ. તે ઉપરથી ગૌરીયે કહ્યું કે, “એક વાર સ્વપ્રમા પરણીશ, “બીજી વાર છાની રીતે પરણીશ, અને ત્રીજી વાર પ્રસિદ્ધ રીતે પરણીશ પણ “ત્રણે વેળાએ તું એક જ ધણી સાથે પરણીશ.” ગૌરીના કથન પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નના કુંવર અનિરુદ્ધ બહેરે તે પરણી. અને શ્રીકૃષ્ણે (શિવ તેની વતી લગ્ન તો પણ) બાણાસુરનું બળ ખુંગી લીધું.^૧

આ પ્રમાણે “ગૌરીપૂજન”નું પર્વ ચાલ્યું. તે ચોમાસાના પહેલા મહિના આપાઠ શુદ્ધિ ૧૨ ને દિવસે બસે છે. તે દિવસની તેવારીને માટે પાંચથી તે દશ વર્ષની બાલકિયો માટીની ગૌરીની મૂર્તિ બનાવીને તેને વસ્ત્ર પહેરાવે છે અને બંને બાજુએ ધહું અને જુવારીના જવારા વાળ્યા હોય તે મૂકે છે. બારશની સવારમાં તેઓ પધારીમાંથી ઉઠે છે તેવી નહિયે (કે તળાવે) નહાવા જાય છે, સાંધી પાછી આવીને ગામની બધી છોકરિયો એક ઠેકાણે એકઠી થાય છે. અને સાંધી શ્રી કૃષ્ણનાં ગીત કે ગામના ધણીનાં ગીત ગાતી ગાવી જે બાલકિયને સ્વાધીન ગૌરીની મૂર્તિ સોંપેલી હોય છે તેને સાં જાય છે, ત્યાં ઘોડશાપચારી પૂજન કરે છે અને તેના મ્હોં આગળ જે મૂકે છે તે બાલકિયને મળે છે. છોકરીની મા કે પછી મ્હોટી પ્હેન સાં આવીને છોકરીને ફેરે છે તે પ્રમાણે તે ગોરમા પાસે માગે છે કે મને “સારો વર આપજો.” પછી તે ગોરને ઘેરથી પોતાને ઘેર જાય છે અને રસ્તામાં પીપળાના ઝાડની, ગાય, દૂધા અને ઉવટે પોતાના બાપના મરના ઉમરાની પૂજા કરે છે. ગોરાનું મત કરનાર આખા દિવસમાં માત્ર એક જ વાર ખાય છે, પણ આ ચાલ માત્ર ફરેવા જેવો જ રહ્યો છે,^૨ સાંજે ચાર વાગતાં ફરીથી બધી બાલકિયો પોતાના બાપના ગમ્મ પ્રમાણે લૂગડાંલત્તાં અને ધરેણું પ્હેરીને દરીન કરવાને નીકળે છે અને સર્વે દેવની એક પછી એક પૂજા કરે છે. ગોરાનો દિવસ છોકરિયો ધણું કરીને ગામના તળાવને કિનારે રાત્રિ પડતાં સુધી ફરે છે. તે વેળાએ ટોળું વળીને ચાલતી ચાલતી

૧ બાણાસુરના હાથે હટી નાખ્યા એવી કથા છે. આ કથા પરથી એ બાણાસુર-મંદમર્દન એ નામનું નાટક રચ્યું છે. ૨ ઉ.

૨ એને અફેરે બેઠાં છે એમ ફરે છે, કેમકે ત્યાં સુની વડીને હાલચાવ કરે નહિ ત્યાં સુધી બેઠાં બેઠાં ખાવામાં બાથ મણવામાં ચારતો નથી આ મતને દમ્ભ-ક્રિયાવાદમાં મોખાસત (મોળું એટલે જમ્બુ વિનાનું એકલ ખાડું) કહે છે. ૨. ઉ.

જેમ કોઈ મરી ગયું હોયને જિયો કૂટે તેમ "હાથ રે, ડડા, હાથ । હાથ!"
એમ કહીને કૂટે છે અથવા ડડાને બદલે તેમના રાખનો ચતુ જે કોઈ બીજો
રાખ હોય તેને નામે કૂટે છે કે પછી લોકનો અણગમતો કોઈ પુરુષ હોય
તેને નામે કૂટે છે.

જે બાલક્રિયાની સગાઈ કરી રાખેલી હોય છે તેને સાસરેથી ગેરોના
પર્વને દિવસે લૂગડાં અને ધરેણું મળે છે.

ગૂજરાતી જિયોમાં એક દુહો પ્રવર્તી ગયો છે કે આવણના પહેલા પાંચ
દિવસમાં જો વર્ષાદ થાય નહિ તો દુકાળ પડે—

"આવણુ શુદ્ધિ પચમી સુધી, જો નવ વરસે મેઠ,

કંથ પધારો માળવે અમે જઈશું પિહેર."

જ્યારે ધણા દિવસ સુધી વર્ષાદ વરસતો નથી ત્યારે હિન્દુઓ ધારે છે
કે ઈન્દ્ર આપણું ગામ ઉજ્જડ કરી નાંખવા ઇચ્છે છે તેથી તેની ઇચ્છાને
સ્વાધીન થઈ તેને કોપ શમાવવા સાર લોકો ટોળે ટોળાં યજ્ઞને ગામ ઉજ્જડ
કરી જતા હોય તેમ બહાર ઉભાથિયે નીકળે છે. જ્યાં દેશી રાખ હોય છે
ત્યાં ઉભાથિયે આગને દિવસે રાખ ઉભાથિયે કરવાની ઢાંડી પીટાવે છે અને
તે દિવસે કોઈ ગામમાં દેવતા સળગાવે તો તેની પાસેથી દંડ લે છે.

વર્ષાદ આણવાનો એક બીજો ઉપાય કરે છે તે એ કે પોતપોતાના
ગામની માતા જેને આવતાં હોય તે બુવાને બોલાવે છે. તે આવીને થોડા
જનમંત્ર કર્યા પછી માતા આબ્યાં હોય એમ ધૂણવાને મંડી જાય છે.
હિન્દુઓ તેને માતા સમજીને કહે છે કે "માતાજી ! વર્ષાદ કેમ વરસતો નથી ?"
બુવો પછી હાથપગ પછાડી અને આંખો ફેલાડીને કહેશે કે "તમે મને
"નેવેઘ કરતાં નથી તો પછી વર્ષાદ કેમ વરસે ?" તેઓ કહેશે કે "અમે
"બૂધ્યાં માતાજી ! અમે તમારાં છોકરાં છિયે, તમે જ્યારે કહેશો ત્યારે અમે
"તમને નેવેઘ કરીશું." ત્યાર પછીથી માતાનો જે પ્રથમ વાર આવે ત્યારે
માતાને માટે કેવું નેવેઘ કરવું તે બુવો કહે. પછી તે નેવેઘ જોગણીને મનુ-
બની ખોપરીમાં ખાવાનું પ્રિય છે તેથી તેને બદલે માટીના એક હીકરામાં પૂરીને
ગામને ઉગમણે દરવાજો થઈને, અગાડીથી કુંડાળું કરીને પાણી છાંટી રાખ્યું
હોય છે ત્યાં જઈને મૂકે છે. પ્રત્યેક ઘરનાં માણસોને પોતપોતાનું નેવેઘ ધરા-
વવાનું હોય છે તેથી કોઈ વાર તો એવાં પાનની સંખ્યા ધણી વધી જાય છે.
પછી કૂતરાં કે ઢેડ તે ખાઈ જાય છે. અને જો ત્યાર પછી વર્ષાદ વરસે છે
તો તેને માતાજીયે મોકલ્યો એમ માનવામાં આવે છે.

વર્ષાદ વરસે એટલા માટે વળી બીજી એક રીતિ કરવામાં આવે છે.

તે એ કે, શિવની જળાધારીમાં પાણી જવાનું પોલાણ હોય છે તે બંધ કરીને લિંગ ખૂદી જાય એમ ટંકાટક પાણી ભરે છે અને વર્ષાદ આવે નહિ ત્યાં મુધી આક દિવસ લગણુ લાગલાગટ એમ કરે છે.

આવે પ્રસંગે કણુખીની અને બીલ વાધરીની સ્ત્રીઓ વર્ષાદને વિનવતી ક્રિયે ક્રિયે નીચેની મતલબનાં તેનાં ગીત ગાતી ફરે છે:—

એકુતે હજ હોડી દીધુ, ઝા! મેહલા!

તેની દ્રવાને માટે તું વરસ, ઝા! મેહલા!

ભલાએ ભલીને ઘેર મોકલી, ઝા! મેહલા!

તેનાં બાળક તેનાથી વિખૂટાં પડ્યાંઝા! મેહલા!

નદીમાં નદીનાં તીર ખૂટિયાં, ઝા! મેહલા!

તે બાપડીની સાથે એક છોકરું હોય છે તેના માથા ઉપર એક ટોપકી-માં માટીની મૂર્તિ કરીને તેમાં લીંબડાની ત્રણ ડાખળિયો બોશલી હોય છે તે લઈને ઘેરઘેર ગાતી ફરે છે, એટલે ધરમાંથી સ્ત્રી આવીને તેના ઉપર પાણી ફેરે છે, તેથી છોકરું આખે શરીર નહવાઈ જાય છે ને પછી પેલી સ્ત્રીને દાણા આપે છે.

શ્રાવણ મહિનાના અંધારા પક્ષમાં નાગપંચમ આવે છે, સારે શેષ-નાગની પૂજા કરવા સાર ધરની એક જાંત ધોળીને તેના ઉપર નાગપાશ ચીતરે છે. અને આવતા વર્ષને માટે તેની કૃપા સંપાદન કરી લેવા સાર તેની પૂજા કરે છે, અને શેષનાગને વિનવે છે કે “બાપજી! તમે મને પ્રસન્ન “હજો.” હિન્દુ રીત પ્રમાણે રાજાની સલામી આપવાનો આ દિવસ છે. આ પર્વ “નાગપંચમી” કહેવાય છે.

તેને ખીજે દિવસે—“રાંધણુ છક” આવે છે અને તે દહાડે સાતમને દિવસે “શ્રીતળા સાતમ” (ટાડીશિયળ) આવે તેને માટે રસોઈ રાંધી મૂકે છે. સાતમને દિવસે ગૃહસ્થના ધરના ચૂલામાં શ્રીતળાદેવી ભટકતી ફરે એમ ધારવામાં આવે છે માટે તે દિવસે જો દેવતા ચળગાવવામાં આવે તો દેવીનો ક્રોધ થાય. જે ગ્રંથકારના પુસ્તકમાંથી અમે અગાડી ઉતારો કરી લીધા છે તે શ્રીતળા દેવીનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

“અમારા પડોશીની દીકરી વર્ષ ચારની હતી, તેને આ વર્ષમાં બળિયા “તીકળ્યા. તે તેના માબાપની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે બે દીકરા વચ્ચે એક જ “દીકરી હતી, તેથી, તેના ઉપર જાપ અને મા બન્નેનું ધણું હેત-હટું. “દીકરીના ખાટસો ધરમાં ટાળીને આડા પડદા બાંધ્યા, લીંબડાની ડાખ-

“લિયો બારણે ખોશી, અને એક રામપાત્રમાં ગધેડાનાં લીડાં, ગાયનું મૂત્ર
 “તથા લીંમડાના પાંદડાં એટલાં વાનાં બેળાં કરીને રાખ્યાં હતાં. તેના ધરતું
 “માણસ કાંઈ કામ સારૂ ધરથી બહાર જઈ આવે તો તે ગમપાત્રમાં
 “જમણા પગનો અગુડો બોળીને ધરમાં પેસે, તથા કાંઈ સચૂ, પડોથી
 “અથવા બીજું માણસ જોવા સારૂ આવે તો તે પણ રામપાત્રમાં પડે
 “બોળી ધરમાં પેસે, કારણ કે, જે માણસ બળિયાના ખાટલા પાસે જતું
 “હોય તેના ઉપર પણ બીજા માણસનો પડછાયો પડવા દેતા નથી, પણ
 “પેલા રામપાત્રમાં પગ બોળે તેના પડછાયોનો બાધ મળતા નથી. રામ-
 “જાનો પડછાયો તથા પુરૂષસગમાં આવેલી બાપડીનો પડછાયો બળિયાના
 “દોગવાળા બાળક ઉપર પડવા દેતા નથી, તથા ન્હાઈને શરીર લોદ્યું હોય
 “નહિ એવા માણસનો પડછાયો પણ પડવા દેતા નથી આ ઉદાત્તે માટે
 “શી અડચણ હતો તે મંગા સમજવામાં આવતું નથી. ધરના સર્વે માણસો
 “લીંમડાના પાંખડાં પાસે રાખે છે, કારણ કે કાંઈ અપવિત્ર માણસનો પા
 “છાયો તેના ઉપર પડે નહિ આ પ્રમાણેની સર્વે સમાજ રાખવાનો બો
 “અસ્ત મારા પડોશિયે કચ્ચો હતો. બીજો જેમ જેમ દિવસ વધતા ગયું તેમ
 “તેમ એ રાગ વધ્યો, એટલે બહેલા બે... જીતસારતોતના મા
 “કરાબ્યા એ સ્તોત્ર રૂપામલ ગ્રંથમાં છે, અને તેમાં શીત... હવાતું વ
 “કરેલું છે કે, ‘શીતજાને ગધેડાની અધારી છે, નાગે વેપે છે, અર્ધું સુ’
 “માથે ઝોડયું છે, હાથમાં ઉદાણિયો છે, બીજા હાથમાં સાવરણી છે, અને
 “તે ચાડાસ જાતિની છે’ એવું દ્વિ અર્થાં વખાણ કરીને પછી સખ્યું છે
 “હે મહાન દેવી ! તું જગતની માતા છે અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહેશ્વર, ત
 “ઈશ્વર આદિક દેવ તારી નિરતર પૂજા કરે છે, તે માટે હું તારી વિનંતિ
 “હું કે, આ બાળકને તું સુખ કરજે.’ પછી એવા પાંચ બ્રાહ્મણ પાસે કરાબ્ય
 ‘તથા શીતજાને પ્રસન્ન કરવા સારૂ, ગધેડાને બાસ અવરાબ્યુ, અને ધનુ-
 ‘હોદા અવરાબ્યા પણ રાગ તો વધતો ગયો. સારે બાધાઓ રાખવા માં.
 ‘કે છોડીને સુખ થશે તો તેના બારેબાર ગોળ તોળીને બ્રાહ્મણને વહેંચ
 “દઈય, તથા અલુરની તુલા કરીય. આવી નિત્ય બાધાઓ રાખી વળ
 “એવી પણ બાધા રાખી કે, આ છોડીને બહુચરાણ તેડી જઈ પગે લગા
 “ડીયું અને લા પગીસ બ્રાહ્મણ જમાડીયું અને એ છોકરીના વાળ લ
 “ઉતરાવીય.’ વળી તેની માએ બાધા રાખી કે, આ છોડીને બળિયા દેવને

૧ મૂનરાત્રમાં પર્ણ કરીને ઉત્તરિયાના વાળ ઉવરાવવામાં આવતા નથી, પણ કુન્ડ-
 કાપિયાવડમાં પળીખરી નાનોમાં લેવામાં આવે છે સાસના ચોસ વિધિનો સસ્કાર દેવેલો

“પગે લગાડ્યા પહેલાં હું કાંચળી નહિ પહેરું, અને માથે બળતી શધડી લઈને
 “મ્હોડામાં ખાસકું ચૂ બરેલું લઈને ત્યાં હું જઈશ. અને રૂપાનાં નયન
 “(ચખોઈ), કાગળનો તા, અને સાકર તોલા બે અને દ્રાક્ષ આદિ ટાઢકની
 “પડી લઈ જઈશ, તેમ જ, કારો મ્હોડા ટાઢા પાણીનો લઈ જવાની પણ
 “તેણે બાધા રાખી. વળી તેના બાપે બાધા રાખી કે, બળિયે પગે લગાડ્યા
 “પહેલાં હું પાધડી નહિ પહેરું, અને બળિયાની જગ્યા ચાર ખેતરવાહ રૂહેશે
 “ત્યાંથી સોટતો જઈશ. સારે બાપડિયે કહ્યું કે તમારે શરીરે મુખ નથી, માટે
 “બે ખેતરવાહને છેટેથી ગડથોલાં ખાવાં માનો. સારે તેણે કહ્યું કે, ‘મારી
 “દીકરીને જીવતી રાખશે તો હું આટલું દુઃખ ભોગવીશ.’ એ પ્રમાણે આખો
 “દહાડો એક પછી બીજી દેવતી બાધા આખડિયો રાખવામાં ગયો, પણ
 “છાકરીને સાફ થયું નહિ. સારે માઆપ રાવા લાગ્યાં, એટલે જેવા આવ-
 “નારાંએ ધીરજ આપી કે તમે રોશો નહિ, બળિયા બળિયા કરો. સારે એની
 “માથે કહ્યું કે મુવો પીટયો બળિયો, મારો પેલા લવનો વેરવી, ગોઝારો,
 “મારી દીકરીનો જીવ લેવા આવ્યો છે. પછી બીજા માણસ કહે કે બાઈ!
 “એમ બોલો નહિ એ તો જેમ રાજા કારભારીનો દંડ લેવા સાફ મ્હોડો ત્રાસ
 “દેખાડે તેમ બળિયો માનતાઓ સાફ અકળામણુ દેખાડે, તેથી અકળાવું
 “નહિ, અને આપણા ઘરને છાકરેજીથે જાણે અજાણ્યે બળિયાની ઠેકડી
 “કરી હોય તે સારું વિનતિ કરો. પછી બળિયાની વિનતિનાં વચન ઠેલાં તે
 “લખતાં મને લાજ આવે છે, તે આ પ્રમાણે છે:-‘ઓ બળિયા! અમે માર્છ
 “દહાડો જાણ્યે અજાણ્યે, તારી ઠેકડી કરી હોય તો તું ક્ષમા કરજે, અમે
 “જુઝ્યાં, અમે જખ મારી, તારું ચૂ ખાધું, લલો યધને હવે તું મારી દીકરીને
 “મુખ કર. આટલું કરતાં છતાં પણ તે દીકરી મરી માર્છ. ત્યાર પછી બળિયાને
 “ધણી ધણી ગાળો દધને હાથ ગોઝારો હાથ હત્યારો! કરીને કૂટણામાં કૂટયો,
 “તથા બળિયાના નામને રાધયે. પછી માસ એક જ તે તેના જ દીકરાને બળિયા
 “નિસર્યા એટલે પછી એ જ રીતે બળિયાની બાધાઓ રાખી. છાકરો સાંજે
 “થયો ને બધી બાધાઓ પૂર્ણ કરી.”

“શીતળા સાતમ” પછી જન્માષ્ટમી^૧ આવે છે તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણનો
 જન્મ થયો છે. આઠમને દિવસે ઉપવાસ કરવો પડે છે. મહારાજનો જન્મ

છે ખરો, પરંતુ વિધવાનો ચોટલો મુશ્કલી નાખે છે તેથી છાકરિયોનું મુંડન કરાવે તો
 વિધવાસૂચક અપરાધન થયા ગણાય છે. મુંડન કરાવવાથી વાજ કળા ભ્રમર જેવા
 શોભાયમાન યાય છે. ૨. ઉ.

૧ શ્રાવણ વદિ ૮ શ્રીકૃષ્ણની જન્મતિથિ છે. ૨. ઉ.

મધ્ય રાત્રે થયેલો છે તેથી જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણમંદિર હોય છે. ત્યાં ત્યાં આખી રાત્રિ રામના કુંવરના જન્મને દિવસે જોડેલો વિધિ કરવામાં આવે છે તેટલો તે રાત્રિયે કરવામાં આવે છે, બાળકૃષ્ણની મૂર્તિને માત્રણામાં ઝુલાવે છે, તેના મ્હેં આગળ વાદિત્ર વજડાવે છે; અને વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય ધરાવામાં આવે છે, જન્મ થવાની વેળા આવે છે ત્યારે ધણી સેવકોની મંદિરમાં બીડ થાય છે.

બાવણ મહિનાની પુનમનો દિવસ “બળેવ”નું પર્વ ગણાય છે. એ દિવસે વિષ્ણુના વામન અવતારને બળી રાગ સાથે તકરાર થઈ હતી. આ પર્વને દિવસે બ્રાહ્મણો નદીકિનારે કે તળાવે જઈને શાંતિમામની પૂજા કરે છે, અને “દેહશુદ્ધિપ્રાપ્તિ” કરે છે, એટલે આખા વર્ષમાં જે પાપ કર્યા હોય તે બાળી નાંખવાને અને ચંદ્રના શરીરને સ્પર્શ થયો હોય તેથી શુદ્ધ થવાને ક્રિયા કરે છે; તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. બ્રાહ્મણોના પૂર્વજ સપ્તઋષિ થઈ ગયા, તેમની, અને તેઓની અર્ધાંગના અર્ધધતીની, કુલ પ્રાસની ગુંધીને આઠ મૂર્તિયો કરે છે. આ દિવસે તેઓ જૂનું જનોઈ બદલીને નવું પહેરે છે. તે જનોઈ તેઓએ કે પછી બીજા કોઈ બ્રાહ્મણોએ એક એ માસ અગાઉ તૈયાર કરી રાખેલું હોય છે અને તૂટે નહિ એવું મજશુન કરવાને તેઓ સંભાળ રાખે છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો જે વિધિમાં ધણી જ ચોક્કસ હોય છે તેઓ નવાં જનોઈ કરવા સાર પોતાના ઘરમાં કુંડામાં કપાસના ઊંડ વાવે છે અને તેના રૂનું જનોઈ બનાવે છે. સપ્તઋષિની કુલ પ્રાસની મૂર્તિ સાથે જનોઈનો સ્પર્શ કરીને પછી તેઓ પહેરે છે અને જૂનું જનોઈ તોડીને જળમાં નાંખી દે છે. પહેરતાં પહેલાં દર્ભ અને જનોઈ હાથમાં લઈને ધ્રુવે છે, પછી ઋષિઓને જળમાં પધરાવે છે; અથવા તો આખા વર્ષ સુધી પૂજા કરવાને ઘેર લઈ જાય છે. આ સમયે ઋષિને ચોમાસાના નવા પાણીના અર્ધ આપવામાં આવે છે અને તેમના દ્વારાએ દેવાને તે પ્હેંચાડવામાં આવે છે.

પછી ગેર પોતાના યજ્ઞગ્રાનેને રાખડી (રક્ષા) બાંધે છે. તે રક્ષામની કે સૂતરની હોય છે. અસલને વારે એ મહિનામાં રાગ ચાલતો હતો તેથી દોરો બાંધવા ઉપરથી એ ચાલ પડેલો છે એમ કહેવાય છે.^૧ પછી બ્રાહ્મણો ગામમાં આવીને પોતાના યજ્ઞમાનેને અને સગાંબહાણને રાખડિયો બાંધે છે.

૧ વિષ્ણુએ વામન અવતાર લઈ બલિરાજને સપ્ત પાતાળ (૧ અતલ, ૨ વિતલ, ૩ સૂતલ, ૪ તપાતલ, ૫ રસાતલ, ૬ મહાતલ, અને ૭ આતાપમાના ત્રીજા સુતલ લોહાનુ રાજ્ય આપી, નિર્વર પોતે તેની યોજીમા રહેવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓ વિષ્ણુના દરીન વિના મુંગાતા બાવણ સુદિ ૧૫ ને દિવસે, લક્ષ્મીજીને સમભરી બલિરાજની પ્હેન તરીકે ચાચના કરવા ચોક્કસા દેવિયે લા નઈ, પોતાનો બાઈ ગણી,

બાદપદ શુદ્ધિ ચોથનો દિવસ ગણેશચતુર્થી કહેવાય છે. તે દિવસે મણેશનો જન્મ થયેલો છે. માટીના ગણપતિ બનાવીને બારે પોપાક તેમને ખેરાવે છે અને સ્થાપના કરવા પછી તે અગિયારસ સુધી નિત્ય પૂજા કરે છે અને તે દેવને જે પ્રિય ભોજન (ભાદક) છે તેનું નિસ નૈવેદ્ય ધરાવે છે. અગિયારશને દિવસે મોટી ધામધુમથી ગાજતે વાજતે ગણપતિને જળમાં પધરાવવાને લઈ જાય છે. એક બાદાણુ પછી પોતાના હાથમાં ગણપતિ લઈને તરામણા પાણીમાં જઈને ગણપતિને ખૂડાડિને તરતો તરતો કિનારે પાછો આવે છે અને બાકીના બધા લોકો જે સામે કિનારે જ્યાં કરતા હોય છે તેઓ કેટલીક વાર સુધી ઝુગા રહે છે. પછી ઉઠે છે અને ધ્વજ, છત્ર, ચામર ફરીને પાછાં ઉઘાડે છે. બંદુકાના અવાજ કરે છે. ઘેડે-સ્વારો પોતાના ઘોડાને કુંડે નાંખે છે અને બાજિયા લેવરાવે છે. હાથિયો જેમ ચૂલતા ચૂલતા આવે છે તેમ તેઓનાં ઘંટ વાગે છે અને શહરમાં અચારી પાછી જાય છે.

ગણપતિને લાકુ પ્રિય છે માટે તે ગણેશચતુર્થીને દિવસે ગરીબ લોક બનાવે છે. એ દેવની મૂર્તિના હાથમાં લાકુ ઝલાવે છે તેનું કારણ પણ એ જ છે. ગણપતિને નૈવેદ્ય ધરાવ્યા પછી કાળ અને ઉદર જે ગણપતિના માનીતા વાહન ગણાય છે તેઓને ખવરાવવા સાર તેમના ધરમાં કાઢિયો ન પેટિયો. ધણી હોય છે તેઓને વચાળે તેનો ગેર કરીને નાંખે છે.

ગણેશચતુર્થીને દિવસે અન્ન-જીવામાં આવે તો બહું જોડું ગણવામાં આવે છે તેનું કારણ એવું-સમજવામાં છે કે, જે જૂવે છે તેને માથે આખા

ખલિરાજને રક્ષા (રાખડી) બાંધી આરાધ્વી દીધી. તે પરથી ખલિરાજ પાસે વિષ્ણુએ ચેતનાસના આર માસ ખડતાળમાં રહેવું અને આઠ માસ પોતાના સ્થાનમાં રહેવું, એમ ઠણું. ત્યારથી રક્ષાબંધનનો રીવાજ આરથી કહેવાય છે. રક્ષા બાંધનાર આ રીતે આશીર્વાદ આપે છે:—

પેન નહો વહી રાજા, વાનવેન્દ્રો મહાવલઃ ।

તેન ત્વામપિ વન્નામિ, રક્ષે મા ચલ મા ચલ ॥

(મહાબલ વાળો દાનવોનો ઈદ્રિ. એવો જે ખલિરાજ તે જેનાથી બંધાયો તેથી હું તને બાંધું છું. હે! રક્ષા! તું ચલાયમાન થજે મા, થજે મા.)

કાઈ રહે છે કે અભિમન્યુ (ખાંડવ અર્જુનનો કુંવર) ચક્ષુવાના યુદ્ધમાં મર્યો ત્યારે તેની દાદી કુંતાનિયે તેને રક્ષા બાંધી હતી. તે ઉપરથી રાખડી બાંધવાનો ચાર પથો. ૨ ઉ.

વર્ષની અંદર ગમે ત્યારે પણ આળ આવે છે. પણ જે તે દારણે નીચેના સ્તોત્રોનો^૧ અદર્શિય જપ કરવામાં આવે છે તો આળ આવતું નથી. કેટલાક સોઠ ચન્દ્ર જોવાય નહિ એટલા માટે ઘરમાં પેઢીને બારિયો બંધ કરી દે છે. કેટલાકને કાઈ કામને પ્રસંગે બહાર જવું પડે છે અને ચન્દ્ર જોવામાં આવે છે તો ગાળો ખાવા માટે લોકાના હાપરા ઉપર છટા નાંખે છે તે એવી સમજથી કે ગાળો ખાવામાં આવે, એટલે બીજું આળ માથે આવે નહિ અને એટલા થી જ પતી જાય.

ગણેશચતુર્થીની પછીનો દહાડો “ઋષિપંચમી” કહેવાય છે. આ દિવસે ચૂનરાતનાં લોકો સામે ખાપ છે તે એવા વિચારથી કે ઋષિઓ નિવાર ખાઈને રહેતા હતા માટે આપણે પણ એક દિવસ એવી જ જાતનું અનાજ ખાઈને રહેવું.

ચોમાસામાં બીજી ઋતુ કરતાં ઇવોત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એવી ધારણા કરીને કેટલાક જૈનધર્મી જે આસના-અપવાસ કરે છે; તે “પ્રયુસણ”^૨ કહેવાય છે. ખરેખરો પોસો કરવામાં આવે તો એ મહાતપ છે. આવક હોય છે તે નહાતા નથી, અને ગમે તે પ્રકારની ધોવાની સ્વચ્છતા રાખવાથી દૂર રહે છે. કશું ખાતા પણ નથી, ને માત્ર ઉકાળેલું પાણી ઠંડું પચા પછી પીને

૧ સત્યજામાના ખાપ સ્ત્રાન્નિત લલદેવે, સૂર્યની આરાધના કરી ત્યારે સૂર્ય તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને સ્વયંમંતક મણિ આપ્યા. તેની પૂજા કરવાથી દિન દિન પ્રતિ ૨૦ બાર સોનું ઉત્પન્ન થઈ હતું. એ મણિ સ્ત્રાન્નિતનો બાઈ પ્રસેનન્નિત કોટિ પહેરીને શિકાર ખેલવા ગયો, તેને સિંહે માર્યો, અને તે સિંહને લાંબુવતે મારીને મણિ લઈ લીધો, અને પોતાના બાલકને પાલણે બાંધ્યો. કૃષ્ણે પોતાના સસરા પાસે મણિ જોયા હતા ત્યારે તેનાથી એમ કહેવાઈ જવાયું હતું કે “આલો મણિ તો કાઈ રાત્ર સરખા “પાસે રોલે, તમારી પાસે રોલે નહિ.” આડું કૃષ્ણનું કહેવું ને ઉપર પ્રમાણે મણિનું ખાવાનું એ બંનેને. યોગ આવી ગયો તેથી કૃષ્ણને માથે મણિ ચોરવાનું આળ આપ્યું ને એક યવાનું કાણુ એમ થયું કે, કૃષ્ણનાથી ચોધનો ચન્દ્રમા જોવાયો હતો. આળ ઉતારવા કૃષ્ણે જાતે રોધ કર્યો અને લાંબુવતે પગલે પગલે તેને ઘર નજી પહોંચ્યા. ત્યાં તેની સાથે ૨૧ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું ને જય મેળવી મણિ લીધો, તથા લાંબુવતે પોતાની યુત્રી લાંબુવતી તેમને પાછાવી, એ જ વાતનો સારસૂચક નીચે પ્રમાણે મ્લેક છે, તેના જપ કરવાથી આળ આવે નહિ એમ લોકો માને છે.

સિંહ: પ્રસેનમવધીત સિંહો જાંબવતા દત: ।

૨. સુકુમારક ! મા રોદિત્તવ એષ સ્વમંતક: ॥ ૨. ઉ.

૨ પુરુષ એટલે રોવન, તે ઉપરથી માગથી બાલામાં ‘પ્રયુસણ’ થયું અને તે ઉપરથી ‘પ્રયુસણ’ શબ્દ થઈ ગયો. ૨. ઉ.

રહે છે, ધણા ખરા જૈનધર્મી કેટલાક દિવસના અપવાસ કરે છે, અને પશુસણુનો છેલ્લો પોસો જે ઋષિપંચમીને દિવસે આવે છે તે તો સર્વે કાઈ કરે એમ માનવામાં આવે છે. પોસા કરવાથી ધણા લોકનું મરણ નીપજ્યું હોય તે જાણવામાં આવે એ હેતુ ઉપરથી (એમ કહેવામાં છે) દરેક આવક પોતાનાં સર્ગાન્ધાલનિ ઘેર જાય છે.^૧ તે જેવો પોતાના સર્ગાન્ધાલનિ ઘેર જાય કે તુરત તેને ખભે ખભો અડકાડીને મળે છે અને નીચે પ્રમાણે કહે છે:--

“બાર મહિના, ચોવીસ પંચવાડિયાં, આવન અઠવાડિયાં, એટલા કાળમાં
“મેં કંઈ પણ તમોને દુઃખ લાગે એવું કહ્યું હોય અથવા કશું હોય તેની મને
“ક્ષમા કરજો.”^૨

જૈનધર્મના સાધુઓ, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જે હુંડિયા^૩ કહેવાય છે

૧ જેમ હીવાળીના પડવા (કાર્તિક શુદ્ધ ૧) ને દિવસે એકબીજાને મળવાનો પહેલું-
આમાં રીવાજ છે તેમ જૈન લોકોમાં પશુસણુને બીજે ફાડે એક બીજાને મળી આખા
વર્ષમાં જાણે અજાણે ધયસા અપરાધની (ગુન્ડા) ક્ષમા માગવાનો રીવાજ છે; તેને
ખમત ખમણા કહે છે.

૨ આ કથન મૂળ મહાત્મા બાપમાં કહેવામાં આવતું તેમાં ડવણાં ધણા અશુદ્ધ
ફેરફાર થઈ ગયા છે -વાર માસાળ, ચોવીસ વસ્ત્રાણં, ત્રણસે સાઠ રાઈ દિવાળં કેટલાક
આમ પણ રહે છે, -મહાતાલીસ માઈત વાર, ત્રણસે સાઠ દાઢાઢાલો વિચ્છામિડુકડં (વિચ્છામિ
કુકર) એ પ્રમાણે અન્યોન્ય કહે છે આખા વર્ષમાં એક બીજાને વૈર બંધાયું હોય
છે તો ઉપરના વચનથી સર્વે અપરાધ ક્ષમા કરી અન્યોન્ય સલાહ કરવાનો એ વાક્યનો
મૂળ હેતુ છે, અને તે હેતુ ધણા નિર્ભય અને લાભદાયક છે, પણ તે પ્રમાણે સર્વે
સમજને વર્તતા હોય તો ધણું સારૂ છે પોતાના ગુરૂની પાસે ક્ષમા માગવામાં આવે
છે તે વધારે વિસ્તારવાળી છે અને તેનો હેતુ પણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે ૨. ઉ

૩ સપત્ ૧૭૦૦ (ઈ. સ ૧૬૪૪)ની મહેલા હુંડિયાને પચ લપ્ત થયો ન
હતો એમ કહેવાય છે. હુંડિયા શબ્દનો અર્થ “શીષ્યનાર” અને તે ઉપરથી જૈન ધર્મને
સુધારો કરનારા તરીકે એ પદવાળાઓએ તે નામ ધારણ કર્યું. તેઓના પ્રતિપક્ષી
‘તાપા’ પંથવાળા ‘હુડ’ એટલે ‘છાતર’ તે ઉપરથી હુંડિયા (હુંડિયા) એટલે ‘સાવક દાણાનાં
છાતરાં’ એવો અર્થ લગાવે ॥ હુંડિયા લોકોને દેવાચય નથી હોત અને મૂર્તિયો પણ
પૂજતા નથી. જ્વહિસા યાચ નહિ એવા વિચારથી તેઓ ન્હાતા નથી, અને ઉકાળીને
હંડું કરેલું પાણી હોય તે વિના બીજું પીતા પણ નથી. હુંડિયા સાધુઓ સૂચ અડે એવા
હોય છે, તે પોતાની ખાતે માત્રગિવકત રાખતા નથી. જે સ્થાનકમાં તે રહેતો હોય
છે તે પણ તેના પશ્ચિમનું હોય છે. તે વહેરવા જાય છે ત્યારે જ માત્ર પોતાનું રહેઠાણ
ઠાઠે છે. તે પોતાના હાથમાં એવો રાખે છે, તે વળી જે જગ્યા ઉપર તેને બેસવાનું
હોય છે અથવા જે રસ્તા ઉપર તેને ચાલવાનું હોય છે તેના ઉપર કાંઈ જીવંત

તે પચુસણમા “સયારા”નું મત લે છે, એટલે ખાધા પીધા વિના પ્રાણુત્યાગ કરે છે આ પ્રમાણે કરવાનો સાધુ નિયમ લે છે, એટલે દેશાવરમા વાન ફેતાય છે, અને તેના દર્શન કરવાને ચોમેરથી આવક લોક આવે છે. ફે છે કે પદર દિવસ સુધી એ સાધુ બેસી શકે છે અને સાર પછી પથારિયં સુવે છે અને આસપાસ બેઠેલા બીનું લૂગડું કરીને તેના ચોસાઈ જતા શરીરે દાખે છે, પણ કોઈ પણ ગતિનું ખાવાનું નહિ આપવાને બહુ કાળગરાખે છે.

જ્યારથી, સાધુ મત ધારણ કરે છે, સારથી, તેની માડનીની તૈયાગિયો થવા માંડે છે, ઝળકા અને રંગીન કાગળો ચઢોડીને સૂગારેલી માડનીમા (પાલખીમા) તેને બેસાડે છે અને નિશાનનમાર્ગ સહિત ધામધુમથી ફેરોડે છે તે વેળાએ, જે ઋષિને છાકરા ચતા હોય નહિ તે સાધુની માડની તળેથી નીકળી જાય છે અને તેના લૂગડાના કડકા લેવાની પેરનીમા પડે છે.

જ્ઞાત્રપદ શુદ્ધિ ચૌદસ તે “અનત ચૌદસ” ફેરવાય છે, એ નામ પૃથ્વીધર શેયશાઈના નામ ઉપરથી પડેલું છે. ગમે તે કાર્યસિદ્ધિને માટે અનતનું મત ધારણ કરવામા આવે છે, તે ચૌદ વર્ષ સુધી કરવું પડે છે, પણ તે કરવામા ધણી અટપટ નથી દર વર્ષે ચૌદ ગાઠનો નવો દોરો જમણે હાથે બાધવો પડે છે મત ધારણ કરતી વેળાએ નિખળુની પૂજા કરે છે, અને નરનતિ હોય એવા નામના પદાર્થના બોજનનું નેવેલ ધરાવે છે દર વર્ષે નવો દોરો ચૌદ વર્ષ સુધી બદલા પછી ઉઘાપન કરવામા આવે છે તે દિવસે હોમ કરે છે, પછી વિખળુને સાર જૂઠા જૂઠા ધાન્યના મડળ પૂરીને ચૌદ ગ્રાખાના કોડિયા તથા નાળિયેર

હોય તે દૂર કરે છે દમ લેતા તેના મ્હોમા અવન્ય આવીને ન્હાસ પામે નહિ, એટલા માટે, લૂગડાનો કડકા બાધી લે છે, તેને સુમલી ફેરે છે તેના લૂગડા અને શરીર અતિ રાય મેલા હોય છે અને તે ઉપર અવ ખખરાઈ જાય છે.

કોડિયાવાલ માંહેના બેઠાવમા, મ્હોટું શ્રાવણ દેરાસર છે ત્યાં, આસરે ૫૦૨ વર્ષ ઉપર, દુડિયા અને તપા વચ્ચે ધાધળ ફડી હતી તેમા દુડિયાની નિત યવાથી તેઓએ મુક્તિયાનો ન્હાસ કર્યો ત્યાર પછી વાકાનેરમા પલ્લુ એવી જ લડાઈ ફડી હતી તેમા સગાવ્હાલા એકબીજા ઉપર હવિયાર લઈને ઉઠ્યા હતા આવા કોંકારના માણસ લડાઈ થતી અટકાવવાને વચ્ચે પડ્યા, તેથી બન્ને પક્ષવાળા બુસ્સાએ તેમના ઉપર વડી પડ્યા હતા.

કન્ધના તપાએને એવું બધ લાખ્ય કે દુડિયા આપણે ડેકાએ થઈ જશે એટલે તેમણે આપકના બે વિભાગ કરી નાખ્યા અમદાવાદમા તપા અને દુડિયા એમા જમે, છે પણ કન્યા આપતા લેતા નથી દુડિયાએ પેલાના વધારે વેરાગ્યને લીધે તેમના પ્રતિપદ્ધિયો કરતા આજ સુધી ઘણા સમર્થ બેગવી શક્યા છે, અને એક નરો અને વધારે સખતાર્થવાળો પચ સમર્થગી કરીને તપાએમા નીકળ્યો છે ૨ ઉ

મૂકે છે, પછી દેવની સ્થાપના કરીને પૂજન કરવામાં આવે છે. આ વેળાએ બાધા મૂકનાર બીજાં જે કાઈને મત લેવાની ઈચ્છા હોય છે તેને ચોદ દોરા આપે છે અને ત્રીપુરપના જોડાને ઉમામહેશ્વર દ્વારાને પૂજન કરે છે અને ચોદ જોડી વચ્ચે આપે છે.

અનંતનું પુસ્તક એક પુરાણ ગણાય છે તેમાં કેટલીક કથા છે તેમાં કૃષ્ણે મુખિશિર અને બીજા પાંડુપુત્રને કહ્યું છે કે હું અનંતનો અવતાર છું, માટે એ મત તમે ધારણ કરો. તેના મદિમા વર્ણવતાં સસ યુગમાં એક બ્રાહ્મણની ઈચ્છે એ મત ધારણ કર્યું હતું, તેથી પોતાના સ્વામીને ધન કેવી રીતે મળ્યું અને અગ્નિપરો તેના ધણિયે દોરા હોડાવી નંખાવ્યા. તેથી તે કેવી રીતે આગળી ગયું તેનું કારણ જ્યારે જાણવામાં આવ્યું ત્યારે બ્રાહ્મણે પશ્ચાત્તાપ કરીને અનંતની પ્રાર્થના કરી, એટલે, તેમણે ધન કેવી રીતે આપ્યું, તથા તે સ્વાધે તેને ધર્મ આપીને મરણ પામ્યા પછી વિપ્લુ લોકમાં વાસ કરવાની આશા કેવી આપી, અને એવી જ બીજી ચમત્કારી વાતો, અનંતની પૂજન કરવાથી કેમ બની તે વર્ણવેલું છે, પણ તે સર્વ આ ઠેકાણે દાખલ કરવાને બની આવે એમ નથી.

આશ્વિન શુદ્ધિ પડવાથી તે નવમી સુધી નવરાત્રીના તહેવાર ચાલે છે. એ પર્વ શિવની અર્ધાંગિના દુર્ગા અથવા કુલદેવીનું ગણાય છે. પર્વને પહેલે દિવસે, જોતને ધોળીને તેના ઉપર સિન્દુરવતી ત્રિશુલ ચીતરે છે. માતાનું સ્થાનક પર્વત ઉપર અથવા જંગલ કે એવી જ બીજી જર્ઝ શકાય નહિ એવી જગ્યાએ હોય છે. તેનું અનુકરણ કરવા ત્રિશુલની આગળ માટી પૂરીને ઢગલામાં ઘડ, જવ ધસાદિ વાળીને તે ઉપર ત્રાંખાનું પાણીવાસણ મૂકીને તેમાં નાળિયેર મૂકી પોડશોપચાર પૂજા મહેલા પ્રથમ ઉપચારથી તેનું આવાહન કરે છે. ત્રિશુલની પાસે ગરબો કરાવીને તેમાં દીવો કરી મૂકે છે. મામડામાં તે રૂળિયા વચ્ચે મંડપ કરી ત્યાં મૂકે છે અને દીવા શણગારી તેની આસપાસ તાળિયો પાડીને ગરબા ગાય છે. નવરાત્રીના નવે દહાડા લગી માતાની આગળ ધીને દીવો અખંડ બાળે છે, અને ધરમાંથી જે નવરાત્રી કરતું હોય છે અને

૧ રોપ એટલે કાંઈ પણ વસ્તુનું બાંધીનું, જેમ કે હસ્તલિખિત પુસ્તકનાં લખવામાં આવેલાં નહિ એવાં કાસં પાના, અને તે ઉપરથી જગતની આસપાસના અને આધારભૂત અવકાશને પણ તે સાચું પાડવામાં આવે છે. આ પણ વળી “નમઃ” (મતિ હીન) અનંત અને રોપનાગને વળી ભૂધર (ભૂ-પૃથ્વીનો ધર-ધારણ કરવાવાળો) ચન્દ્ર સગાડવામાં આવે છે. અનંતની ચતુર્દશીની કથામાં આ વર્ણન છે. ૨. ઉ.

૨ એ ઉપરથી જ દેવીનું નામ, દુર્ગા એટલે જેની પાસે જ્યારે કઠિણ, એમ પશ્ય છે.

અત્ર ખાતું નથી તે દીવાની સભાળ રાખે છે. તેની દીવટ સંકારે છે અને ધી પૂરે છે. ગોર પૂજ કરાવે છે, અને ચડીપાઠ કરી જાય છે. આઠમને દિવસે દુવન યાય છે. આરાસુરી માતાને દેરે અને સુત્રાગદેવીને પારે કાળી લેકા આવે પ્રસંગે પોતાના સર્ગાબ્દાલાં કે છોકરાં માંદા પડ્યાં હોય તેની બાધા રાખી હોય તે પ્રમાણે જીવનું બલિદાન આપે છે. નવમીને દિવસે માટી ઉપર વાવેલા જવારા ઉગ્યા હોય તે નદીમાં કે તળાવના પાણીમાં પધરાવે છે કે જેથી કરીને તે અપવિત્ર યાય નહિ. દીવો જરબામા મૂકેલા હોય છે તે સુદ્ધાંત ગરબો લાવીને માતાને ત્યાં મૂકે છે. નવરાત્રીના દિવસોમાં રજપૂત ઠાકોરા અને બીજા ક્ષત્રિય કુળના માણસો પોતાના અને પોતાના આશ્રિતોનું આખા વર્ષમા લાલુ યાય એટલા માટે કુલદેવીના દેરા આગળ પથુવધ કરી બલિદાન આપે છે. નાળ(તોપ)ને તેઓ કુર્મોદેવીનું સ્વરૂપ સમજીને તેના ઉપર ત્રિશૂળ કાઢાડે છે, ચાકા કરે છે, અને દીવા સળગાવે છે.

નવરાત્રીની નવમીની પછીનો દિવસ “દસરા” કહેવાય છે. એ દિવસે પાંડુપુત્રોએ વૈરાટ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને શ્રી રામચંદ્રે લક્ષ્મણ રાવણ રાજાને મારી નાખ્યો હતો; તેથી તે એક પર્વ ગણવામાં આવે છે. આ બંને વાતો મહાભારત અને રામાયણમાં વર્ણવામાં આવી છે. અર્જુને અને તેના બાઈપોએ શમી વૃક્ષ ઉપર પોતાના હથિયાર રાખ્યાં હતાં તે ઉપરથી દસરાને દિવસે હિન્દુઓ શમીની પૂજા કરવા જાય છે. તેને અપરાજિતા અથવા કદિ જિતાય નહિ એવી દેવીને નામે પચામૃત^૧ જાડે છે. પાણીનું પ્રક્ષાલન કરે છે, અને વજ્ર ચડાવે છે, તેના મુખ આગળ દીવો પ્રકટે છે, ધૂપ કરે છે, અને ચંદનના છાટા નાખે છે, પછી નૈવેદ્ય ધરાવે છે. ત્યાર પછી પ્રદક્ષિણ કરતા કરતા નીચે પ્રમાણે શ્લોક બોલે છે.—

શમી શમયતે પાપ શમી શત્રુવિનાશિની ।

અર્જુનસ્ય ઘનુર્ધારી રામસ્ય પ્રિયવાદિની ॥

અર્જુનસ્ય ઘનુર્ધારી, રામસ્ય પ્રિયદર્શિની ।

લક્ષ્મણપ્રાણદાતૃ ચ, સીતાસોકનિવારિણી^૨ ॥

તે પછી તે એક પછી એક દસે દિગ્પાલનું પૂજન કરે છે, તેમાં પ્રથમ તો પૂર્વ દિશાના અધિષ્ઠાતા ઈન્દ્રની નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે —

૧ દુધ, દહીં, ખાંડ, ધી, અને મધ એટલાનું મિશ્રણ ૨ ઉ

૩ અમલમા જે મ્લેક દાખવ કરેના છે તે ધર્મસિંધુ નામના મયમા શમી પૂજનનો વિધિ ॥ તેમા એવામા આવતો નથી પણ એ વિરેનું એક નિરાણું મળી છે, તેમા ક્ષાપિ હશે ૨ ઉ

“પૂર્વસ્યાં યાનિ કાર્યાણિ તાનિ કાર્યાણિ સાધય”

“પૂર્વમાં તમારે જે કાંઈ કામ હોય તે સર્વે પરિપૂર્ણ કરો.”

એ જ પ્રમાણે બાકીના નવની પ્રાર્થના કરે છે. આ વેળાએ, બળેવને દિવસે રાખડી બાંધી હોય તે તોડી નાંખે છે.

રજપૂત કાકોરો દસરાની સાંજે ગઢ રક્ષણ કરનારી ગઢેચી દેવીનું પૂજન કરે છે. રામીપૂજન કરીને ઘર બાણી પાછા વળે છે, સારે, ટોળિયો ધર્મને ભાક્ષા ફેરવે છે, ઘોડા દોડાવે છે અને સેના જેમ રણક્ષેત્રમાં જતી હોય એવો પ્રકાર મચાવે છે, તોપની સલામતી પણ આપવામાં આવે છે.

પણા હિન્દુઓ ઘેર જતી વેળાએ સમીના ચક્ર આગળની માટી, થોડાં તેનાં પાંદડાં, સોપારી, અને દુર્ગાની સ્થાપના કરી હોય તે વેળાએ સાં જે જવારા પાળ્યા હોય તે લે છે. પછી તે સર્વેને એકઠું કરીને બાંધી રાખે છે અને પરગામ જવું હોય છે ત્યારે સંગાથે લેતા જાય છે. જવારા શશુમાર તરીકે પાષડીમાં પણ ઉભા બેસે છે.

મકરણુ ૭.

લમ.

ગૂજરાતના હિન્દુઓની જૂદી જૂદી નાતો બંધાયેલી છે અને પ્રત્યેક નાતમાં જૂદાં જૂદાં પાંખિયાં બંધાયાં હોય છે. જ્યારે તેઓમાં લમ ચવાનું હોય છે, સારે પેતાના પાંખિયામાં જ લમ કરે છે. બ્રાહ્મણો લમ કરતી વેળાએ ગોત્ર જૂલે છે. ગોત્રનું નામ તેમના પૂર્વજના નામથી પડેલું હોય છે, તે ક્યારે પડેલું તે ચોખ્ખી રીતે તેમના જાણવામાં હોતું નથી. તેથી એક જ ગોત્રમાં તેઓ લમ કરતાં નથી. બીજા જે હિન્દુઓને બ્રાહ્મણોની પેઠે પેતાના પૂર્વજોની વાત જાણવાનું સાધન હોતું નથી તેઓ બ્રાહ્મણોની પેઠે એટલા બધા ચોક્કસ રહેતા નથી પરંતુ ધોરણ તો તે જ રાખે છે. વહીવંચા અથવા નાત-ભાટ હોય છે તે બહુ કરીને વીચ પેટી સુધી તપાસી આપી શકે છે, અને અમુક પેટી સુધી લમ થાય કે ના થાય એવું જે ઠરાવેલું હોય છે તે પ્રમાણે નાતભાટની સૂચના સાથે મેળવી જોઈને લમ કરવું કે નહિ તેના નિશ્ચય થાય છે. આ નિયમ સિવાય બીજો એક ચાલ છે, તે એવો વળનદાર છે, તથાપિ બધે પાળવામાં આવે છે. તેમાં એમ ઠરાવ્યું છે કે મોસાળ-પક્ષની પાંચ પેટી સુધી તથા એરમાઈ મોસાળની ત્રણ પેટી સુધીમાં લમ થાય નહિ. વળા એમ પણ ઠરાવ્યું છે કે કાકીની જહેન સાથે પણ લમ થઈ શકે નહિ.

એક જ નાતમાં જૂદાં જૂદાં કુળ હોય છે તે સર્વની ગણના સરખી થતી નથી. ધણું કરીને જે કુળના પૂર્વજોએ નાતને જેવો લાભ કર્યો હોય તે પ્રમાણે બીજા કુળ કરતાં તેની વિશેષ કુલીનતા બંધાઈ છે.^૧ કન્યાનાં માળાપને, પોતાની પુત્રી સારા કુળમાં પરણાવવાની સદા કાળજી રાખવામાં આવે છે. પુત્રીને નીચા કુળમાં પરણાવવી, એ હલકું મણવામાં આવે છે, અને રખૂજત, તેમ જ વળી, ગૂજરાતના કચ્છિયો (પાટીદાર) માં દુધ પીતી કરી દેવાનો ચાલ એજ વિચાર ઉપરથી પડેલો છે.^૨

૧ મારા “કુળ વિદે નિબંધ” માં આ સંબંધી વધારે જુલાસાથી લખેલું છે. ૨. ઉ

૨ “કવ્ય ન્તિના રખૂતો તેમની પુત્રિયોને દુધપીતી કરે છે તેનાં કારણ ધણું ‘ઉ. પુત્રનું લગ્ન કરતી વેળાએ નાતના ચાલ પ્રમાણે બહુ બારે ખર્ચ કરવો પડે છે, તેને માટે, આ અપરાધ કરવાની લાક્ષણિક ગુણ્યત્વે કરીને હતપત્ર થાય છે. તે આવ આ ‘પ્રમાણે છે,--પરકન્યાના માળાપ વિવાદ નક્કી કરે છે, એટલે કન્યાના બાપને વરના ‘બાપ ઉપર નાણાંની એક રકમ મોકલવી પડે છે. આ રકમ મોટી હોતી નથી. દેજ ‘(દાયબો) અથવા ખેરામણી પછડી હોય છે તેનો મુમારે દરામો બાગ હોય છે. આ ‘એક બહાનાના રૂપિયા જેટલું છે, અને જ્યારે આદલાનો વિધિ પરિપૂર્ણ થાય છે એટલે ‘પછી કન્યાના બાપથી કરાવ ફેરવી રાખતો નથી.

“આ પછી લગ્ન આવે છે, તે સમયે અર્ધી ખેરામણી આપવામાં આવે છે, અને ‘જન જે ‘બરાત’ રહેવાય છે તેનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવે છે. બરાતમાં સર્વે ‘સગાબંધાણને નોતરવામાં આવે છે અને તેઓને જમાડવામાં અતિશય બારે ખર્ચ થાય છે; જેમ વધારે માણસોને કન્યાનો બાપ જમાડે તેમ તે વધારે શોભા અને ‘માન સમજે છે આ વેળાએ તે બાપી રહેલી ખેરામણી આપે છે. આ રકમ કુંડુબોના ‘કુલીનપણા પ્રમાણે નિર્ધારિત હોય છે, તે પણ કન્યાના બાપને દેવામાં અને સંકટમાં ‘નાંખવાને ધણું કરીને પૂરતી હોય છે. સારી ખેરામણી આપ્યા વિના હયા કુળનો વર ‘મળતો નથી; અને જન તથા પરજન જમાડવાનું બારે ખર્ચ કરે નહિ તેો લોક તેને ‘ગરીબ અને મધ્યમીયુસ કહીને ધિક્કારે છે. એટલા માટે જ કવ્ય કુવના અને મમતીલા ‘કાકોદેને પુત્રિયો જન્મે તેનો અભાવ હોય છે. બીજું કારણ એ છે કે કાકા માણસ ‘તેમને સાળા અથવા સસરા રહે તેનો ધિક્કાર આંધળા અભિમાનને લીધે હોય છે. ‘દુધપીતી કરવાનો ચાલ એકલા એકલા રખૂતોમાં જ જોય નથી: આહીરની ન્તિમાં ‘પણ છે. આહીરના એક ગામમાં એસી છાકરા વચ્ચે માત્ર દરા ડીકરોનો હતો. તે ‘ગામના સુખ્ય સુખ્ય લોકોને અને સમજુત આપી હતી તે અમને સાંભરે છે. તેઓએ ‘કણ કે, સાહેબ! ‘વાણિયા અને બીજા એવી જ ન્તિના લોકોને ડીકરીયો આવે તે સર્વ ‘હીક છે, પણ અમારી ન્તિને ત્યાં બાપ્યે જ અથવા કદિયે ડીકરી જન્મતી નથી” (વાણિયાના પ્રાન્તોમાંના જમીનના લોખવટના વહિવટ વિરે વિષય એકાદાબર ૧૮૫૦ ના માસના ‘બનારસ મેગેઝીન’માં છપાયા છે તે ઉપરથી.) ૨. ઉ.

છોકરાના માખાપને ઓછા પ્રકારની કાળજી રાખવી પડે છે એમ નથી, પરંતુ તેનો પ્રકાર જુદો છે. ચોક્કસ મનુષ્યો હોય છે તે આવે પ્રસંગે ધણું ખર્ચ કરતાં નથી, પણ એવા લોક ઓછા છે તેથી ચાલતો ધારો એવો પડી ગયો છે કે લમના અવસરને માટે દેવું કરવું પડે છે અને કાહું કે ઘેલું ગમે તે હોય, તો પણ, લમને પ્રસંગે તેઓને પોતાના મળ ઉપરાંત ખર્ચ કરવો પડે છે. ૫૨૨૫૫ વિના રહેવું એ ધણું નીચું ગણવામાં આવે છે. જે માણસને સંતાન થતું ના હોય તે વાંઝિયું ગણાય છે; સવારના પ્રહરમાં તે મળે તો અપશુકન થયા એવું ગણવામાં આવે છે; તે મરી જાય તો ભારે ગ્રેત થાય છે, અને પોતાની અસલની જગ્યાએ રહેને, વાંઝિયા રહેવાથી તેને જે સુખ મળી શકવાનાં નહિ તે સુખ ખીજાઓને ભોગવતા જોઈને દાઝવું પડે છે.

કેટલીક નાતોમાં તરેહવાર ચાલ છે તે આ ટુંકાણે લખવા યોગ્ય છે. કેડવા કણખીની નાતમાં, એક પ્રકારના નક્ષત્રનો યોગ આવે છે ત્યારે લમ થાય છે અને તે પ્રતિતેર વર્ષે આવે છે માટે તેમનાં પ્રસવ થયા વિનાનાં છોકરાને, (પછી તે છોકરો હોય કે છોકરી) પરણાવી મૂકવાં પડે છે^૧ આવો ચાલ એ લોકોમાં છે એવું તેઓ કહેતા નથી. પણ ખીજા લોકો કહે છે. ભરવાડ લોકો સુમરે પ્રતિ દશ વર્ષે એક વાર લમનેા દિવસ ઠરાવે છે અને રજપૂત ઠાકાર પાસેથી અથવા તેમના છપર જે રાજા હોય તેની પાસેથી જમીનનો એક ભાગ વેચાતો લઈને તે ટુંકાણે લમ કરે છે. આ લોકોને પણ ઉપરના કારણને લીધે બળ્ખે અને ત્રણ ત્રણ મહિનાનાં છોકરાં પરણાવવાં પડે છે. એક વાર જે જગ્યામાં લમની ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે ટુંકાણે ખીજા-વાર તેવા જ કામમાં તે વાપરી શકાતી નથી. તેમજ તેને ખેડવાના ઉપયોગમાં નહિ આણતાં પડતર રાખવી પડે છે. આ ટુંકાણે ભરવાડ લોકો લાકડાને

પાટીદાર લોકોમાં કપાના બાપને ધણો ખર્ચ થતો અને તેથી ધણું કરીને તેઓ દેવામાંથી કદિ મુક્ત થતા નહિ. કપાના બાપને કાચર યઈ જાય એ પ્રમાણે તેના સર્વની વેડવું પડવું અને તેથી કટાણી જઈને દુધ પીતી કરતા પણ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ દેશાઈ વિદારીદાસ અજીભાઈ ઉરફે લાકડ સાહેબ અને તેમના વડા પુત્ર હરિદાસના શ્રમથી એ જાતિના લોકો સુખી થાય અને અર્થમાં આવી પડે નહિ એવા નાતના ધારા અમલમાં આવ્યા છે, અને તેથી તેમણે પોતાના દુઃખસહનકર્તા જાતિવાળાઓનો આશીર્વાદ મેળવ્યો છે. ૨. ઉ.

૧ રાજમદાલના હુમરામાં એવો ચાલ છે કે જ્યારે જો પહેરાણી સ્ત્રિયને ગર્ભે હોય છે ત્યારે તેઓ કસવ કરી રાખે છે કે આપણને જો દીકરો અને દીકરી અવતરે તો એક ખીજા સાથે પરણવવાં એશિયાટિક રીસર્ચસ ભાગ ૪ થો, પૃષ્ઠ ૧૩.

ઠાતરેલો એક રથેલ રાપે છે. તે લેગરથેલ ફેરવાય છે અને તેને લીધે તે જગ્યા ઝોળખાઈ આવે છે.

વરકન્યાના લગ્નનો ઠરાવ નાણિયેર આપીને કરવામાં આવે છે. ધનાઢય હોય છે તે નાણિયેરને સોના તથા જવેરથી મટે છે. જેને ગરજ હોય છે તેના બધીથી માથું કરવામાં આવે છે અને વર કે કન્યાના બાપને જો કાંઈ સારા કુળમાં સંબંધ કરવો હોય છે તો પોતાના કુળના પ્રમાણમાં પૂરત કરી આપવી પડે છે. જો જોને કુળ સમાન હોય તો કન્યાનો બાપ માથું કરે છે અને એક જથ્થે કાંઈ આપવું પડતું નથી. વર જ્યારે ઉંચા કુળનો હોય છે ત્યારે તેને કન્યા મળતાં અડચણ પડતી નથી, અને ધણી વાર બહુ લોક તેને માગાં કરે છે. ગોર અથવા કાંઈ વરનું સર્થ હોય છે તે કન્યાને ઘેર જઈને જાતે ઝોલસાઈ કરે છે કે કન્યા આંધળી, લગડી કે કાંઈ ખાપણવાળી તો નથી, તેમ જ તે સર્વ પ્રકારે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે કે નહિ. આવે પ્રસંગે ધણી વાર ગોરનું ખીસ્સુ બરાય છે, અને પોતાનો લાભ સાધવાને માટે તે ધણી વાર પોતાના યજમાનને ઠગે છે, એટલે, કન્યામાં કાંઈ ખાંપણ હોય છે તો તે દનાવી રાખે છે, અથવા તેના કુળની ઘાટી ઉપમા વધારે છે આવે પ્રસંગે ગોર ઠગો કરે છે તે ઉપરથી હિન્દુઓમાં એક ફહેવત ચાલી છે કે, “નરકમાં ખૂડી મરવા જેટલો ખાપનો બોલો રાજ ત્રણ માસમાં” “એકઠો કરે છે, ધર્મશાળાનો ઉપરી ત્રણ દિવસમાં કરે છે, પણ ગોર તો “ત્રણ ધડીમાં કરે છે.”

માથું કપૂલ કર્યા પછી, વધારે બંધન કરનારો વિધિ થાય છે. વરને ઘેર બનેના બધીના સર્ગાન્ધામાં મળે છે. ત્યાં વરનો બાપ ગણેશની પાયા-થુની કે ધાતુની મૂર્તિ પાણીવતે નવરાત્રીને દૂધથી ન્હવરાવે છે ને ફરી પછી પાણીથી ન્હવરાવે છે, એટલે સાતમા લખ્યા પ્રમાણે પચામૃતથી ન્હવરાવવા જેવું કરીને પછી ચાલેલો કરે છે. વિધવાજ એટલે વિધવાશયક ગણપતિની તે પૂજા કરતાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક બોલે છે

વક્તુષ્ઠ મહાત્મ્ય સૂર્યકોટિસમપ્રભ ।

અવિમ્ન કુરુ મે દેવ સર્વકાર્યેષુ સિદ્ધિ ॥ ૧ ॥

હે વાંકામુખવાળા! મ્હોટી કાયાવાળા, ઠોટી સૂર્યના જેટલું તેજ જમા છે એવા, અને સર્વ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપનાર, મારા કામમાં વિમ્ન આવે નહિ એવું કર્ય.

કન્યાનો બાપ પછી વરના બાપને નમસ્કાર કરે છે, અને શુભ લક્ષણ-સૂચક એવું જે કંકુ તેથી તેના પગ રંગે છે, તથા તેની પોશમાં સોપારી,

હળદર અને પુષ્પ આપે છે, તે એવું બતાવાને કે, મેં મારી કન્યા દીધી. ત્યાર પછી તે વરને ચાંદસો કરે છે અને તેના હાથમાં નાળિયેર આપે છે. તે નાળિયેર મહેલું આપવાની તેનામાં શક્તિ હોતી નથી તો તેના ઉપર કંકુનાં ટપકાં કરે છે અને ઉપર રુપાનાણું મૂકે છે, પછી ગોર પહેલીનામું લણી જાય છે અને વિધિનો પાર આવે છે. ધરની સ્ત્રીઓ તથા પાડોશીની આપડિયો મળીને પ્રસંગને અનુસરતાં ગીત ગાય છે, ત્યાર પછી, તેમને ધાણા નાખેલો ગોળ આપે છે.

સાધારણ ધારો એવો છે કે કરેલો વિવાહ ફેલ ધાય નહિ; પરંતુ જૂદી જૂદી નાતોના ધારા જૂદા જૂદા છે. રજપૂત લોકોમાં એવો ધારો છે કે વિવાહ કર્યા પછી વર મરી જાય તો જે કન્યા બહેરે તેના વિવાહ કર્યો હોય તે વિધવા થઈ એમ ગણવામાં આવે છે. અને તે પરણે તરમાં આવી શકતી નથી, તેમ જ એથી ઉલટી રીત બ્રાહ્મણોમાં જોવામાં આવે છે તે એ કે હસ્તમેલાપ થયો હોય નહિ અને ખીજ ગમે તે ક્રિયા થઈ હોય પરંતુ તેમના પોતાની મેળે બંધાઈ ચૂકેલા સમજતા નથી. લણી ખરી નાતોમાં, વિવાહ થયેલી કન્યાનો વર મરી જાય તો તેને વિધવા ગણવામાં આવતી નથી અને ખીજ લણી નાતોમાં વિવાહ કરેલો વર જીવતો હોય છતાં તેને લણે સખ્ત રોગ થયો હોય તો નાતની આજ્ઞા મેળવીને ખીજ બહેરે પરણી શકે છે.

કેડવા કણ્ઠિયોને કન્યારે વર મળતો નથી, ત્યારે, લણી વાર તેમના પોતાની કન્યાને ફૂલના દડા બહેરે પરણાવી મૂકે છે, પછી ખીજે દિવસે દડાને ફૂવામાં નાંખી દે છે અને એ પ્રમાણે વરનો નિવેડો થઈ ગયો, એટલે તે પુનર્લેખ અથવા નાતરું કરવાને યોગ્ય થાય છે. એવો જ એક ધારો કન્યાને હાથવર સાથે પરણવાનો છે. નાતનો ગમે તે કોઈ પુરુષ અગાઉથી કમૂલ થાય છે કે મને આટલા રૂપિયા આપશો તો કન્યા સાથે હાથમેળાવો થાય પછી તરત જ હું તેના પૂટાછેડા કરીશ. આવી સરતે પરણીને છૂટી થયેલી કન્યા નાતરું કરે છે.

ખર્ચ થાય નહિ એટલા માટે ઉપર પ્રમાણે વિધિ કરવામાં આવે છે. નાતરું કરતી વેળાએ કન્યાના બાપને ખર્ચ કરવો પડતો નથી. પણ માત્ર વરની સાથે તેના સગાંવહાલાં જે આવે છે તેઓને જમાડવાં પડે છે. કન્યાનાં વસ્ત્ર વર પૂર્ણ પાડે છે. પરણ્યાબા પિનાની કન્યાનું નાતરું થઈ શકતું નથી.

કન્યારે કન્યાનું વય નવ કે દશ વર્ષનું થાય છે ત્યારે જોશીને બોલાવીને લગનું મુહૂર્ત કરાવે છે. તેમાં કુટુંબમાં કોઈ શોક હોય તો વીતવા દે છે, લગનો દિવસ ઠર્યા પછી વર અને કન્યાનાં સગાંવહાલાંને કોકાતરિયો મોકલવામાં

આવે છે. તે લખાને પછી તેમાં કંકુના છાંટા નાંખે છે અને તેની મતલબ ધણું કરીને નીચે પ્રમાણે હોય છે:-

“સ્વસ્તિ શ્રી અમદાવાદ મહાશુભ સ્થાને પૂજ્યારાધે અનેક સર્વે શુભોપમા-
“યોગ્ય, પરોપકારી, સર્વસદ્ગુણનો નિધાન, સકળકળાશુભલુ, ઉત્તમોત્તમ,
“ઔદવિદ્યાશુભલુ, શેઠ શ્રીપાંચ, શેઠ સામગદાસ યેદ્યરદાસ તથા શેઠ
“કુરમચંદ પ્રેમચંદ, દિનદિન અધિક પ્રતાપ જ્ઞેય શ્રી મહુવા ખંદરથી લી.
“શાં આત્મારામ હૃદયદાસના જયગોપાળ વાચજો. વિશેષ લખવા કારણ
“એ છે જે, અત્રે સર્વ કુશળ છે. તમારી કુશળતાના પત્ર લખજો. બીજું બહેન
“કંકુખાઈનાં લમ્બ ચૈત્રવદિ બીજ ને સુધવારનાં નિરધાર્યા છે, માટે તે ઉપર
“સાથ સર્વેને તેડીને વેહેલા પધારજો, તમે આવ્યાથી મંડપને શોભા મળશે.”

પછી તિથિ લખવામાં આવે છે, કાર્તિ વાર તો આગળ ઉપર કંકોતરી લખી હોય ને તે પ્રસંગે કાર્તિ આખું હોય નહિ ત્યારે નીચે પ્રમાણે વધારે લખવામાં આવે છે:-

“તમે કાર્તિ છગનના લમ્બ ઉપર આવી શક્યા ન હતા, તેથી આ ફેરો
“જો આવશો નહિ તો તમારે ને અમારે ફરીને બેમાં બેશીને પાણી પીવાનો
“બંધવાર રહેશે નહિ. ચોડું લખ્યું ધણું કરી વાંચજો.”

લમ્બના વીસ દિવસ આગમ્ય ધરને ચોખ્ખું કરીને શોભાવવામાં આવે છે, અને ધનવાન ભેટો તો મોતીનાં અને ભરતનાં તોરણ બાંધે છે, અને ગરીબ ભેટ આસોપાલવનાં બાંધે છે. ધરને આગળે મંડપ બાંધવામાં આવે છે. ગરીબના ધરનો મંડપ સાધારણ થાય છે. પણ ધનવાનનો ધણો શોભાયમાન બનાવી દે છે, તકતા બાંધી દે છે, અને હાડિયો લટકાવે છે, મધ્યવાન પડદા લગાવે છે અને મખમલના ગાંધીયાથી અને લાલકદાર ચીનીથી આખો મંડપ ઝગઝગાટ કરી મૂકે છે. મંડપના એક ખૂણામાં એક લાકડાનો યંત્ર જે માણિક્યસ્તંભ કહેવાય છે તે ઉભો કરવામાં આવે છે, તેને પુષ્પ ચડાવે છે અને બીજા સુગારથી શોભાવીને તેની પૂજા કરે છે. મંડપમાં મદ, ગણપતિ-નિધારાજ અને પૂર્વજની પૂજા થાય છે-છેલ્લાની પૂજા એટલા માટે થાય છે કે કુટુંબમાં કાર્તિકા જન્મથી કે મરણથી સૂતક આવી પડે નહિ.

રહેવાના ધરમાં ગોત્રજની સ્થાપના કરે છે. ભીંતને ધાંજીને ઉપરથી એક, તેની નીચે બે અને તેની નીચે ત્રણ એ પ્રમાણે ચંક્ર આકારે ચડતા સાત સુધી કંકુના ચાંદલા કરે છે ને તેની નીચે ધીના સાત ચાંદલા કરે છે તે ગરમીથી પીંગળે છે તેથી તેના નીચાણા ઉતરે છે. એ પ્રમાણે ગોત્રજનું ઝાડ પૂજા કરવાને થાય છે.

વરરાજને, તેમજ કન્યાને (પોતાના બાપને ઘેર) પોતાના ધરની છત પ્રમાણે શય્યાગારવામાં આવે છે. જે તે રજપૂત હોય છે તો કીનખાખનેા કે જરીનો સુરવાળ પહેરે છે. જો તે બ્રાહ્મણ કે વાણિયો હોય છે તો રેશમી કારતું ધોતિયું પહેરે છે, અને ત્યાર પછી લાલ પીળો જમો પહેરે છે, અને દુશાલો અથવા ખેસ રાખે છે; માથે શિરબંધ અથવા લાલ રંગની પાધડી પહેરે છે. કન્યાનો બાપ તેને પીળો કિતરિયો આપે છે. કન્યા ધોળા રેશમની કાંચળી પહેરે છે અને પીળો કે લાલ ચણિયો પહેરે છે તથા ઉપર ચૂંદડી ચોડે છે. વિવાહના દિવસમાં કન્યા માથે મોડ ધાલે છે અને તેના ઉપર મોટો ચોખંડો લાલ કકડો નાંખે છે તે આજલ પડદાનું કામ સારું છે. વરને અને કન્યાને જમણે હાથે મોંઢળ બાંધવામાં આવે છે તે લમ ચર્ધ રજા પછી છોડી નાંખે છે. હિન્દુમાં જરીબના છોકરાનું લમ ચવાનું હોય છે સારું વરને એક સોનાની ઉતરી અને પરવાળાની માળા એટલું ધર્યા વિના ચાલતું નથી. તે કાર્કની પાસેથી માગી લાવે છે અથવા ભાડે આવે છે. તે આ વેળાએ વરરાજનું પદ ધારણ કરે છે. તેની સાથે તેના સમોવડિયા સોળતિયો હોય છે તેઓ અણુવર^૧ કહેવાય છે અને ઘણું કરીને વરના કરતાં ન્હાના હોય છે તેથી વરના બણીનો કન્યાને સંદેશો આદિ કહેવા જાય તો કન્યાને તેની લાજ દેહાડવી પડતી નથી. વળી તે વરરાજનો જમદાર થાય છે. લમની ક્રિયા ચર્ધ રજા પછી ગોરનો પોપાક અને સાળાની કઠારી ધસાદિ જે આપતું પડે છે તે આપે છે અને તેને માટે જે ખરીદવું હોય છે તે ખરીદે છે.

રાત્રિની વેળાએ વરરાજ પોતાના નવા મેળવેલા રાજશ્રી ડોળમાં દેખાવ દે છે. વરધોડાની આગળ વાર્નિત્ર વાગે છે અને ગવૈયા તથા નાચણો સાર પડી રજુ ચર્ધ જાય છે; તેઓની પછવાડે વરરાજનાં સર્ગાંહાલાં અને ખીળ પરાણા ચાલે છે. તેઓ ઘોડે કે હાથિયે બેઠેલા હોય છે તથા તેમની આસપાસ મશાલમી હોય છે, તેમજ ઘોડેસવાર અને પાડા પશુ પડખે ચાલે છે; ખંડુકોના અવાજ થાય છે, અને ચોગરદમ ગુલાલ ઉડી રહે છે, રજુશિંગાના અવાજ થાય છે, અને ઢોલના અવાજ કાનને બેઠરા કરી નાંખે એવા થાય છે; આસપાસ ગરદ ઉડે છે, તેથી મશાલો દેખાય નહિ એવી જાંખી ચર્ધ જાય છે. પછી વરરાજ પોતાના શય્યાગારેલા ધોળા ઘોડા ઉપર અત્યાર થયેલા આવે છે, તેની અગાડી એક છડીદાર ચાલે છે, તેણે લાલ ડગલો પહેરી લીધેલો હોય છે, એક જણાએ તેના ઉપર છત્ર ધારણ કરેલું હોય છે.

૧ કન્યા દરેયાં કરવા જાય છે તેની સાથે જે છોકરો જાય છે તે અણુવર કહેવાય છે. ભૂંડી ભૂંડી નોતોમાં ભૂંડી ભૂંડી રીતે પડી ચર્ધ છે, મટિપાડાફેર જેવામાં આવે છે. ર. ઉ.

વરરાજના હાથમાં જડિત્ર નાળિયેર આવી રહ્યું હોય છે. તેની પછવાડે સાંઠ ઉપર ડંકા નાંખી દીધા હોય છે, તે ચાલે છે એટલે ડંકાને જડેલી લાલ કિનારી ફરફર થઈ રહે છે અને ડંકાનો અવાજ દબદબાભરેલો થાય છે. ત્યાર પછી પછવાડે ત્રિયોની દાર લમનાં ગીત ગાતી ચાલે છે.

જે વેળાએ અણુદિલવાડમાં સિદ્ધરાજ જવસિદ્ધ માળવો જિતીને આવ્યો તે વેળાએ, દબદબાથી રાજઅશ્વારી ચાલેલી તથા કુમારપાળની વેળામાં શિવલક્ષ્મી સાથે વાદ કરીને શ્વેતામ્બરધારિણી જિતીને દબદબાની સાથે પાછા આવતા તે સમયનું થોડું ધણું જ્ઞાન આવા વરઘોડા ઉપરથી આપણને થાય છે. વરરાજનાં સગાંબંધાર્તા, જેમ જેમ તેમના ઘર આગળ ધર્મને વરઘોડો ચાલતો જાય છે તેમ તેમ સાજન મહાજનને નાળિયેર લાવીને આપે છે. બીજી બધી અશ્વારિણી અથવા કદાપિ ગામનો ધણી ચઢ્યો હોય તો પણ તે વરરાજના વરઘોડાને રસ્તો આપે છે, અને કદાપિ જો વરરાજ સામા સામી મળે છે, તો બંને જણા અર્ધોઅર્ધ રસ્તો આપે છે. આ પ્રમાણે ગામ વચ્ચે ધર્મને વરઘોડો જે ઘેરથી નિકળ્યો હોય છે ત્યાં પાછો આવે છે. ત્યાં વરની મા ન્યુનચન કરે છે, તેમાં ખૂણ કરી બતાવીને, પુત્રપ્રેમ આગળ બીજું અગત્યનું પણ કશા કામનું નથી એમ વગર બોલ્યે બાવ કરી બતાવે છે. તેના માથા ઉપર પૂરી અને પછી પાણીનું એક વાસણ ફેરવીને નાંખી દે છે; ત્યાર પછી સંપુટ લે છે તે જો કાડિયાને એક બીજા ઉપર મૂકીને વચ્ચે ચોખ્ખા પૂરીને બાધી લઈ બનાવેલું હોય છે, તે એક જાતનો કાઠાર ભરેલો દર્શાવે છે, તે વરરાજના પગ આગળ મૂકે છે, તે પછી, જમણે પગે લાગી નાખીને માને બેઠવાને ધરમા પ્રવેશ કરે છે.

વરરાજને પરણવાનો દિવસ ઠરાવેલો હોય છે તેની અગાઉ વરનાં સગાંને ઘેરથી વારા ફરતી ફૂલેકા ફાડવામાં આવે છે, તે જન નીકળતા સુધી ચાલે છે અને જન જ્યારે કન્યાને ત્યાં પહોંચે છે ત્યારે વસ્તીની બહાર મેલાણુ કરે છે.

કન્યાનો બાપ રાત્રિએ પોતાના ભણીથી સામેયું^૧ લઈને જન ઉતરી હોય છે ત્યાં જાય છે, તેમાં સાથે સ્ત્રિયો અને મણાનો ઇત્યાદિ હોય છે. ગામમાં જાનીવાસાની જગ્યા ઠરાવી રાખી હોય છે ત્યાં જનને લઈ જાય છે. કન્યાને

૧ આ પ્રમાણે સામેયનો અથવા માન આપવાને સામા જવાનો ચાપ એટલા લમની ના બાળકમાં નથી, પણ જ્યારે કાંઈ માનવંતો જન આવે છે ત્યારે પણ તે ચાલ સાધારણ છે. દલાદરણને મટિ જગદેવ પરમારની વાતમાં મેલો ભાગના આડમા મકરણમા જુલો વળી એવો ચાપ ચૂરોપના જમીનદારી સંસ્થાનોમાં પણ હતો ૨ ઉ

ધેર તોરણ બાંધેલું હોય છે, તે વર ને રજપૂત જાતિનો હોય છે તો પોતાના ભાલાવતે તોડી પાડે છે અને બીજી વર્ણનો હોય છે તો એમ ને એમ રહેવા દે છે, તે એની મેળે ગમે ત્યારે તૂટી પડે છે.

જે દિવસે લમ થવાનું હોય છે તેની સવારમાં કન્યાની મા અને તેનાં સગાંબદાલાં તેને શણગારે છે અને ચૂડા પહેરાવે છે તે હાથી દાંતનો લાલ રંગેલો હોય છે. વરરાજાને પણ તેના મિત્રો શણગારી રાખે છે અને ગાજતે વાજતે કન્યાને માંડવે લઈ આવે છે. ત્યાં આગળ કન્યાની મા ન્યુનચન કરે છે. તે વરરાજાને ચાંલેલો કરે છે, બળદનું ધમકું, સાંબેલું, વસોવવાનો વાંસ, ત્રાક, સરિયો, ધઉના લોટની પૂરી અને રાખની થપોલી તેના મઢોં આગળ ધરીને ફહાડી નાંખે છે. રાખની થપોલી ધરવાનું કારણ એમ જણાવે છે કે તમારા શત્રુની આંખમાં ધૂળ પડશે. પછીથી સંપુટ મૂકે છે.

ન્યુનચન થઈ રહ્યા પછી, વરરાજા મંડપમાં આવે છે. ત્યાર પછી, કન્યાનો બાપ તેના પગ ધોઈને કંકુનો ચાંલેલો કપાળે કરે છે અને કન્યાને તેની પાસે બાણીને બેસાડે છે.^૧ આગળ ગોમદની ક્રિયા થવી તેના સ્મરણાયે જ્યારે વરરાજા મંડપમાં વિરાજે છે ત્યારે એક બાણુએ ગાયને લાવીને બાંધે છે, તેને ધાસ નીચે છે, પછી વરરાજા અને તેના મિત્રો તેની પૂજા કરે છે. લમના મુદ્દતને માટે પાણીની ધડી માંડે છે, અથવા કેટલીક વાર તો ગોધડી સમય પસંદ કરે છે. જ્યારે સમય થાય છે ત્યારે કન્યાનો બાપ તેના હાથ વરરાજાના હાથમાં આપે છે અને તેની સાથે તુળસીપત્ર સમર્પણ કરે છે અને ફહે છે કે “આ હું કૃષ્ણાર્પણ કરું છું.” હસ્તમેળાપ કરાવ્યા પછી ગૌર બંનેને વરમાળ આરોપે છે, તે નાડાના ચોવીસ તાંતણાની બનાવેલી હોય છે. આ વેળાએ વરરાજાના ચોકડિયા, બનેના હાથ મેળવેલા હોય છે, તેના ઉપર લાલ લૂગડું નાંખીને તેમના હાથમાં સોપારી આપે છે. વરકન્યાનું જોડું એક પ્રહર લગી મંડપમાં બેઠેલું રહે છે.

મંડપની બહારની બાણુએ ચોરી ગયેલી હોય છે તેને અકેકે ખૂણે એક ઉપર એક એવાં ધાતુનાં કે માટીનાં નવ વાસણ ગોઠવવામાં આવે છે અને વાંસના આધારથી તેવી રિથતિમાં તે રહી શકે છે. મધ્યમાં વેદી કરેલી હોય છે અને તેની આસપાસ વરકન્યા બેસે છે. ગૌર હવન કરે છે અને વરકન્યાના ઉડા માંઠે છે. પછી કન્યાની મા કંસાર લાવે છે. તેમાંથી કન્યા વરને આરોગાવે છે અને પછી વર કન્યાને આરોગાવે છે. આ સર્વે વિધિ

૧ ઉચ્ચ વર્ણના વરની સમક્ષ કેટલેક વિધિ થઈ રહ્યા પછી કન્યાનો માનો કન્યાને માયસમાં પધરાવે છે. કેટલીક જગ્યામાં સર્વે વિધિ બે દિવસે પૂરા થઈ રહે છે. ૨. ઉ.

ચાલે છે તેવામાં ઓયો ગીત ગાયાં કરે છે, તે ધણું કરીને સીતા અને રૂકિમણિ
રામ અને કૃષ્ણની ઓયો ફેરવાય છે તેમના સંબંધી હોય છે; અથવા કેટલા
હસવા જેવાં અને ખીલત્સ હોય છે. ગૂજરાતના પ્રખ્યાત કવિયો મહિલ
એક કવિયે “સીતાવિવાહ” બોલેલો છે તેની થોડી ટુંકા અમે નીચે
દાખલ કરિયે છિયે:-

મદા શુરને પાપ હું લાગીને, નમું ગણપતિ રાય;
સિદ્ધિ ભુદ્ધિ હું જાયું છું તે યજ્ઞ, મનની ધમ્મજા પૂરાય.

રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છું.

જાણું પિંગળ નહિ, પણ મન વિયે, કવિતા રચવાના કેડ,
શક્તિ સર્વે યોજીને હું ગાઉં છું, કવિયો દેશો માં ખોડ,

રામ કેરો વિવાહ ગાઉં છું.

દશમ્ય રાજ અયોધ્યા તણો ધણી, તેના કુંવર શ્રી રામ;
જનકપુરીનો જનક રાજ પામિયો, કુંવરી સીતાજીનામ.

રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છું

છે આ વૈકુંઠપતિ શ્રી રામજી, સીતા લક્ષ્મી ફેરવાય,
ખત્રે માનવી દેહ ધરી વરયાં, ગાતાં તે પાપ જાય.

રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છું

જન્મ્યાં જાનકી કમલ તે પ્રથમ કહું, પછી વિવાહનીવાત,
અપિ વસતા ત્યાં રાવણે કમલ કરી, કર્યો મદા ઉતપાત.

રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છું.

છેકી વારે વરકન્યા ચાર વાર મંગળ ફેરા ફેરે છે, અને પછી લમની
કિયા સપૂર્ણ થાય છે.

વર જે રજપૂત હોય છે તો જાતે પરણવા જવાને બદલે ધણી વાર
પોતાનું ખાકું મેલકે છે. તે તેને ઠેકાણે મણવામાં આવે છે અને પોતે હાજર
હોય તેમ સર્વ કિયા તેની સાથે થાય છે પણ મંગળફેરા માત્ર બે વાર
ફરવામાં આવે છે અને બાકીના બે વરકન્યા એકઠાં થાય છે ત્યારે પૂરા કરવામાં
આવે છે. આવો ચાલ પડવાનું મૂળ કારણ સો વચા તો, કેટલાકની બાબતમાં
ધૂપાં લમ કરવાની અગત્ય પડેલી તે ઉપરથી પણો દશે^૧ તે પછી મુલજ
પડવા માણું અને મુખ્યત્વે કરીને ખર્ચ જોડો થવા માંજો તેથી એવો જ
ચાલ ચાલતો રાખ્યો.

૧ ટોડફેટ રાજસ્થાનના પ્લેવા બાજને પૃષ્ઠ ૩૦૮ મેં એવાડના રાણા રતનજે
લખેલું છે તે જુઓ.

મંગળદેશ ફરી રહેવા આવે છે ત્યારે મુવનો તારો અને સમ ઋષિના તારાનાં દર્શન કરાવે છે, ત્યાર પછી, તેમના સગાંબહાણાં ચાંદા કરી રૂપિયા આપે છે, તે તેમનાં માથાપ પોતાની પાસે રાખે છે.

વરકન્યા પછી વરને ઘેર આવે છે, અને તેની મા બંનેને ન્યુનચન કરે છે. ત્યાર પછી વરકન્યા ગોત્રજની પૂજા કરે છે અને સોપારી, ખરિકા, અને રૂપિયા એ ત્રણે વાનાં સાત સાત લઈને એક વાડકીમાં ઘાલીને દાવ રમે છે; તેમાં જે જિતે તેનું ચલણુ થાય એમ માને છે. કન્યાનો બાપ જાન વિદાય કરતી વેળાએ છાબપૂજા કરતાં વરનાં સગાંબહાણાંને ચાંદલા કરે છે અને પાલડિયો બંધાવે છે.^૧

જ્યારે જાનને વિદાય કરવામાં આવે છે, ત્યારે કન્યા બધીના લોકો કેમુડાનું પાણી છાંટી છે અને પછવાડે અંગરખાને કંકુના થાપા મારે છે. વળી વરને રથે ખાવાનું માટલું અને રામણુ દીવો બાંધે છે. તે એવું ખતાવવાને કે આ લક્ષ્મી થયું તેથી વરના કુટુંબમાં કન્યાના બાપે દીપકનો પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમજ વળી વરકન્યાનાં નાળિયેર જે વિધિ થતાં લગી તેમના હાથમાં રહેલાં હોય છે તે વધેરી નાંખવા સાથે ગાડિયોના ચીલા વચ્ચે મૂકે છે. ગામમાંથી વાધે છે એટલે વરરાજનાં સગાં, આહાણુ કરીને ભાટ અને ગવેયા આદિને કાંઈ આપીને વિદાય કરે છે. પછી જાનના ગામને તળાવે ગયા હોય તે સર્વેને એકઠા કરીને તૈયાર ચર્ચ ઘેર આવવા નીકળે છે.

કન્યા પોતાના વરની સાથે તેને ઘેર જાય કે ત્યાં આશરે મહિનોક રહે છે અને પછીથી પોતાના બાપને ઘેર પાછી આવે છે, જ્યારે તે આશરે મારેક વર્ષની થાય છે ત્યારે તેને તેડવા મોકલે છે. પોતાના બાપનું ઘર છોડીને જવું પડે છે તેથી, તેટલીજ જામરનું અંગ્રેજનું છોકરું નિશાળે જવાને રહે તેમ તે રહે છે એટલે તેનાં માથાપ તેને સમજાવે છે અને ફરે છે કે, તારી બહેનો અને કાકા આદિની છોકરિયો પણ તારી પેઠે પોતાને સાસરે ગઈ છે. તને પાછી તેડી લાવવા બહેલું તેડું મોકલીશું. વળી ત્યાં તારી માથી છે તે તને રાજ આવીને મળશે. તેઓ વરના બાપને ફરે છે કે, 'અમારી દીકરીની સંભાળ રાખજો, આજ લગી અમે એને ગામમાંથી કદિ

^૧ મોસાણું કરે છે ને લગ્નના જાળમા અથવા દાલમાં ચાચરદમ લટકતાં મૂકીને જેમ લઈ જાય છે, એવી રીતે આ વેળાએ પણ કરે છે, એમ મૂળમાં લખ્યું છે, પણ લક્ષ્મી કિયામાં બદલે બેઠે ઠેકણે ધણે ફેરફાર થઈ ગયો છે, તેથી આ પ્રકરણમાં કેટલીક નવાઓ પામેા ફેરફાર આપે છે તે તેથી કરીને હવે અથવા તો કર્તાના સમજવામાં ઉતરું આપ્યું હશે. ૨. ઉ.

“બહાર ફાટી નથી અને એક ઘડી એની માને મૂકીને રહી નથી; તમે એને
 “એની માશીને મળવા જળવા દેજો; અને કાંઈ બહીષ્કારે નહિ માટે સલામ
 “રાખતા રહેજો.” ઉત્તરમાં સસરા કહે છે કે, “ખીજના કરતાં મારે એની
 “ધણી ઠાળી રાખવાની છે, માટે તમારા કરતાં હું એની વધારે સલામ
 “રાખીશ.” ખીજ પરણેલી છોકરીઓ પણ તેને હિંમત આપે છે, અને કહે
 “કે, “કાંઈ ચિંતા નહિ; હું પણ જઈને પાછી નથી આવી કે શું” કન્યા
 બાપના બધી ફરીને તેને કહે છે “બાપા! તમે અને ક્યારે તેડવા આવશો!
 “બહેલા આવજો હો!” તે કહે છે કે, “હું દશ પદર દિવસ સેરા આવશી”
 પણ આખા વર્ષ મુઠી કદાપિ તેનો જવાનો નક્કી વિચાર હોતો નથી
 કન્યા પછી તેને પોતાના સમ ખવરાવે છે અને પોતાની માને કહે છે કે,
 “મા! તું એમને આવવાનું સભારજે, અને મારી ઢોંગથી ને રમકડા આપી
 “હર્ષિ નહિ.” છેવટે તે જાનની સાથે વિદાય થાય છે, અને સાર પછી ધણ
 કરીને તે પોતાને સાસરે રહે છે, તેમા કાંઈ કાંઈ વાર પોતાને પિયર
 આવી જાય છે.

યુગેપ ખંડના દેશોમાં જિયેને પુરુષો જે માન આપે છે અથવા તે
 તેમની પાસેથી તેઓ હક્ક બળથી લેવા ઇચ્છે છે તેવું માન હિન્દુ જિયેને
 મળતું નથી અને તેની તેઓ આશા પણ રાખતી નથી. વૃક્ષસીદાસના
 વિખ્યાત રામાયણમાં તેણે નીચે પ્રમાણે એક ચોપાઈ કહી છે, તેમાં જીવું
 સન્માન જરા પણ જણાવ્યું નથી; તે પંક્તિ જૂના વિચારવાળા બહુ પસંદ
 પડે એમ છે:—

“દોલ, ગમાર, નીચ, પશુ, નારી, એ સજ તાડનકે અધિકારી.”

એક વાત એવી છે, એક પાદશાહે પોતાના દિવાનને કહ્યું કે એક
 ઉક શરમ વિનાનું, એક ધણું શરમાળ, એક ધણું બહીષ્કણ અને એક જરા
 પણ બહીષ્ક વિનાનું, એવાં ચાર માણસ મને આણી આવે. દિવાન સલામ
 કરીને ગયો. અને થોડી વાર પછી એક જીને લઈને રજુ થયો. પાદશાહે
 કહ્યું કે, “મેં ચાર માણસ મગાવ્યાં ને તમે એક લઈને કેમ આવ્યા?” દિવાને
 ઉત્તર આપ્યું કે. “જહાપનાહ! ચારે ગુણ એ એકમા છે. એનો મ્હોટો ભાઈ
 “હોય સારે એ લાજ ફાટારો, પણ વિવાહમા એવા ખીજતસ ગીત ગારો
 “કે તે સાંજળાને નકારા માણસને પણ શરમ આવે. એનો ધણી રાત્રિએ
 “જે પીવાનું પાણી માગે તો કહેશે કે બીક લાગે એટલું બધું અંધારું છે
 “પણ જે તેને પોતાના ચારને મળવાનું હોય ને જહાઝ ઓળંગવાનો હોય તો
 “અધારાના ભાર નહિ.”

શ્રિયોને અપમાન આપવાનો ચાલ મુસલમાનોના આઘ્યા પછી પડેલો નજીવ છે. અસલના વારામાં રાજની સાથે રાશિયો દરબારમાં બિરાજતી, અને ઋષિની સાથે તેઓની શ્રિયો સભામાં બેસતી. આજે પણ હોમ કરવો હોય તો સ્ત્રી વિના યર્ષ શકે નહિ, અને જો તે હોય નહિ તો તેની પ્રતિમા કરીને તેને સ્ત્રીનાં લૂગડાં પહેરાવીને બેસાડવી પડે. ઔરસ પુત્રને માટે જે આવશ્યકતા છે તેથી પણ પરજોતરની ક્રિયા પવિત્ર માનવામાં આવી છે. જે રજપૂતજોનાં દિગ્ગત અને ધર્મ વિષે ધણી અસલની વાતો આપણા સાંભળવામાં આવેલી છે, તેઓનું સન્માન, આજે જેઓ તેઓના વગર ધંધાર્થુ ધણિયોને ઓછું માન આપે છે તેઓ પણ રાખી રહ્યા છે. વાણિયો કહે છે કે, “ડાહીના ગાડા અને ગાંડીના (ભાવાર્થ તેની પોતાની સ્ત્રીના, અથવા માતા) ડાહ્યા”^૧

૧ કોઈન મોઝમરડો પોતાના કંઠના વર્ણનમાં લખે છે કે, (મુઝમરડો કિરસી બોસાઈદીના દુઝ્ઝેરાનના બીજા ભાગના ૨૨૬ મા પૃષ્ઠ પ્રમાણે) મુઝમરડો ઉપરી આ પ્રમાણે બેદરકાર છે અને જે પ્રતિષ્ઠાભરેલું કહેવાય તે સર્વે જોઈ જોઈ છે. અને આણી મગ જોઈયે તો તેની શ્રિયો (કમકે જાહેરજોને એક મરતા વધારે હોય છે) અચળ, ઉદ્વેગી, અને પ્રખ્યા છે. તેઓ જાણ, વારણ, સોદા, અથવા જોડિલ રજપૂતોની પુત્રિયો છે તેઓ માણસ બેઠે નહિ પણ ગરાસ બેઠે પરજો છે પ્રત્યેક સ્ત્રીને પોતાપોતાનો વાસ, આકર, દોર, ગાડિયો ઇલાદિ અને એક ગામ અથવા ધણીની સમૃદ્ધિ પ્રમાણે વધારે ઓછું જુદું જુદું હોય છે કિન્તુની બીજા નાતની શ્રિયો જરૂર રજપૂતની શ્રિયો વધારે પ્રસિદ્ધ છે તેઓ ઉદાર સ્વભાવની, નિર્ભયા અને સાહસિની છે અને તેમના શરીરની અપૂર્વ મુઘડતા અને વૃદ્ધાવસ્થા યર્ષ છતાં પણ બીજા મર્ષ અન્ય જાતિ બેવામાં આવતી નથી એવી શરીરના દેખાવ વિષે તેઓની ચિંતાને માટે તેઓના શાસ્ત્રીય રીતે વખાણુ વાય છે રજપૂતાણીના અગરામ અને માર્ગન યુરોપની હૃદય વર્ગની શ્રિયાના જેવા હોય છે અને મુખ અથવા આંખની શોભા આપવાને બલિ પ્રિય ભાગ ઉપર અગરામ કંચાની કળા જોઈ છે, અને આ દુનિયાના હૃદયમાં દ્રવ્ય અને પદ્ધતી ઉપરના પ્રેમ પછી તેના શરીરની સુદરતા સુધારવા વિરોધે અતિ બળપ્રકાર હોય છે.

— તેઓ કામગ કામવિકારવાળી હોય છે પણ તેઓના દાંડડિયા પતિયોની સાથે જો શી ગતિ પ્રેમ જાણે અને તેઓને ઉચ્ચ વર્ગના પુરુષો સાથે સોદાઈ કરવાને લાગ જોતો નથી તેઓ વિષે જો નકારી વાત ચાલે છે તે મારે આદિ લખવી પડે છે તેથી હું મેઠ પામુ છું કે સુદર અને મનોહર રજપૂતાણી સેવકો અને હવડા ચાંદરોની સાથે કદમા પાડવાને લવચાય છે

એ જ ચર્ચાની ઉગેસરી શ્લોક છે કે, “રજપૂત શ્રિયો પોતાના અગની સુદરવાને —”જગાદ ધવાની પ્તીકથી તેમના બાજબને બાજબે જ ધવરાવે છે,” બીજે ઠેકાણે તે આ

ત્રિયોનું પોતાના વશમાં રહેવાપણું ખરેખર્ હોવાને બદલે માત્ર જન-
લાવવાને જ હોય છે, અને બહાર પણ એવો જ દેખાવ દેખાડવાને તેઓ
ઓછી ખંતીલી છે એમ નથી. તેમના ધણીની સત્તા તેમના ઉપર હોતી નથી
તો તેની જાણ પાડવા દેતી નથી. વળી યૂરોપિયન લોકોની રીતિ ઉલટી છે
તેને માટે તેઓ આશ્ચર્ય પામે છે અને ધિઃકાર બતાવે છે અને નીચે પ્રમાણે
બનાવટની વાત કહે છે, તે જો એ પ્રમાણે લાગુ કરવામાં આવી હોત તો
તો તેની મતલબ સમજી શકાત નહિ.

તેઓ કહે છે કે, “જ્યારે રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું ત્યારે તેણે તેને
“લકાના દૈત્ય અને તેઓની ત્રિયોને સ્વાધીન કરી. એટલે તે ત્રિયો
“તેની ચાકરીમાં રહી અને મુખ્યત્વે કરીને તેઓએ સીતાને એટલું જ
“માન આપવા માગ્યું કે તે ઉપરથી સીતાએ દૈત્યોને આશીર્વાદ દીધો કે
“કલિયુગમાં તમે હિન્દુસ્થાનનું રાજ્ય પામશો, પણ મારા વચનનું પક
“રાખીને તેના બદલામાં તમે તમારી ત્રિયોનું માન રાખજો.”

“સીતાના આશીર્વાદથી અંગ્રેજોનું હિન્દુસ્થાન ઉપર રાજ્ય થયું અને
તેઓના ઉપર તેમની ત્રિયોની સત્તા ચાલવા લાગી, એવું તેઓ બેસારી કે
છે. એ વાત ઉપરના અભિપ્રાયથી જ જણાઈ આવે છે.”

હિન્દુની સ્ત્રીને અધરણી આવે છે ત્યારે તેને માનીતી ચર્ધ પડવાનો
પ્રસંગ મળે છે. અને અસાધારણ રીતે તેની સંભાળ રાખવામાં આવે છે. તેને
જ્યારે ગર્ભ ધારણ કરવાને ચાર મહિના થાય છે ત્યારે કોઈની નજર વાપ
નહિ એટલા માટે હિન્દુમાનની મળી અને ચક્રાની ધૂળની પોટલી કાળા
લૂગડામાં બાંધીને તેની રાખડી કરીને તેને હાથે બાંધે છે અને તે દિવસે વરો
કરે છે. ત્યાર પછી ઈંગ્લેન્ડમાં ચાલે છે કે “મુદરિયો અને બાનુઓને “જ્યારે

પ્રમાણે લખે છે, “ત્રિયોનો આકાર અને સ્વભાવે દેખાવ બરાબરી જાય તે અટકાવવાને જ
“સાર માત્ર તેઓ ગર્ભસ્ત્રાવ કરે છે એવું કહી કચ્છમાં આવ્યો. તેના પેલા કા
“સાંબળું ન હતું આ રીતે ગરસિયા લોકોમાં પણ ખાસ છે અને એક સિરે પાંચ વાર
“આવી રીતે ગર્ભસ્ત્રાવ કરેલા મારે ગર્ભને માલી દીધો, તથાપિ એવો બતાવ વારે વારે
“બનતો નથી.” એ જ મુસ્તકને પૃષ્ઠ ૨૨૬-૨૨૭

૧ ગૂંજરાતમાં ધણા લોકો એમ માને છે કે યૂરોપિયન લોકો સીતાને માને છે
અમેજ અથવા પાર્ટીગીઝ પાદરિયો સામાન્ય રીતે “સીતા પાદરિયો” કહેવાય છે. અને
બ્રાહ્મણ અથવા પેરાગિયોને યૂરોપિયનો પૂછે કે તમે કાણ છો ત્યારે તે પેરાગિયોને
બરાબર એજબાઈ આવે એટલા માટે કહે છે કે. “અમે સીતા પાદરી છીએ” શામન
કથાઓલિક ધર્મવાળા મુમરિકા એરીની પૂછે છે તે ઉપરથી કદાપિ એ વિચાર
આવે હશે.

મહિના રહ્યા હોય ત્યારે જે વસ્તુઓની તેઓને ઇચ્છા થાય તે વસ્તુઓ તેઓને આપવી નોંધાયે” તે પ્રમાણે દોહદલક્ષણ પૂરવાનો હિન્દુસ્થાનમાં પણ ચાલ છે અને તેની પાસે તે દિવસથી ધરતું કશું કામકાજ કરાવતાં નથી.

ગર્ભ ધારણ કર્યાને છ કે આઠ માસ થાય ત્યારે સીમંતોત્સવનો વિધિ કરે છે. તે સ્ત્રીને કાંઈ સગાને ઘેર લઈ જાય છે, ત્યાં તેને હવરાવે છે ત્યાર પછી લૂગાંધરેણાંથી તેને સારી પેટ શણગારે છે, અને ગાજતે-વાગતે સર્વે મળીને તેને પાછી પોતાના વરને ઘેર તેડી લાવે છે. તે અવસરે તેનાં સગાંબહેલાં આગળ ચાલતાં તેને ચાલવાના રસ્તા ઉપર સોપારી અને પૈસા વેરે છે. ઘેર તે સ્ત્રીનો બાપ પોતાને ગામથી આવ્યો હોય છે તે લૂગાં આદિ એક ઢાલ અથવા છાજમાં ગોઠવીને નાળિયેર સહિત તેને અર્પણ કરે છે. તેમજ પોતાના જમાઇને પાંધડી બંધાવે છે તથા દીકરીની સાસુને હાથકે જેવું તેનું ગળું હોય તેવું લૂગડું આપે છે. સાસુ ઉમરા આગળ આવીને ન્યુનયન વિધિ કરીને વહૂને ઘરમાં આવે છે અને પછી ગર્ભસંસ્કાર થાય છે. સાર પછી પોતાનાં સગાં સાથે તે સ્ત્રી પોતાને પિયર જાય છે.

તેને જે દીકરો અવતરે છે તો તેના બાપને ઘેર વધામણીના કાગળ લખીને મોકલે છે. તે પછી વધામણી લઈ જનારને પાંધડી બંધાવે છે. જો તે છોકરાનો બાપ ઠાકોર કે રાજા હોય છે તો ઢોલ વગડાવે છે અને કેદિયોને છોડી મૂકે છે, કોઈ કોઈ વાર તો નવા અવતરેલા કુંવરનાં કંકુવતે પગલાં કાગળ ઉપર પડાવીને તે કાગળ મોકલી દે છે. આગળ કંકોતરી લખવાની રીતિ લખેલી છે તેના જેવીજ વધામણી લખવામાં આવે છે, પણ ફેરફાર માત્ર નીચે પ્રમાણે છે:-

“બહેન કંકુબાએ (ફલાણે દિવસે ફલાણી ધડિયે) પાંધડી બાંધનાર “દીકરાનો જન્મ આવ્યો છે, તેના જન્મસૂત્ર ધણા સારા છે.”

જો પુત્રી અવતરી હોય છે તો “ચુદડી બોદનાર દીકરી” એમ લખે છે. આ પ્રમાણે વિશેષ લખવાનું કારણ એમ છે કે આગળ સેકા કાના માત્ર વિના બોડિયા અક્ષર લખતા (અને કેટલીક જગ્યાએ હવણાં પણ લખે છે) તેથી એવું વિશેષણ લખવામાં આવે નહિ તો “દકર” અક્ષર ઉપરથી દીકરો અને દીકરી બે વંચાય.

જેવો જન્મ થાય છે કે તુરત હાથમાં નાળિયેર લઈને સ્ત્રીનું કાંઈ સચું હોય છે તે જોશીને ઘેર જાય છે, ત્યાં તે વર્ષ, મહિનો, તિથિ, વાર, અને ઘડી તથા રાશી નોંધી રાખે છે, તે ઉપરથી પછી જોશી જન્મસૂત્ર કે જન્મ-પત્રિકા તૈયાર કરે છે.

જન્મ પછી છઠ્ઠે દિવસે વિધાત્રીને નામે બ્રહ્માની પૂજા કરે છે. તેનું કારણ એમ સમજવામાં છે કે તે દિવસે તેના કપાળમાં વિધાત્રી તેના જીવન-ચરિત્રના લેખ લખે છે. વિધાત્રીના ઉપયોગને અર્થે કારો કાગળ, લેખણ અને ખડિયો મૂકે છે પણ તેમાં કાળી ચાદી પૂરવાને ઠંકાણે રાતી પૂરે છે, કેમકે શકુનિમાળ એવા જે રાતા અક્ષર, તે વડે વિધાત્રી લેખ લખે તે દિવસે વળી જન્મેલા બાળકને રૂપાનો કે સોનાનો કંદોરો, અને કડાં સાંકળાં હાથે પગે પહેરાવે છે.

જન્મને તેરમે દિવસે તે બાળકનું નામ પાડવામાં આવે છે તેના પહેલા અક્ષર રાશી પ્રમાણે જોઈ નક્કી કરી રાખે છે. નામ પાડતી વેળાએ પામના સગાનું નામ પડી જાય નહિ તેની ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવે છે, પણ રજપૂતોમાં તો તેના બાપનું જે નામ હોય તેનું પણ પાડવા દે છે. ઊકરાની ફાઈ તેનું નામ પાડે છે. ચાર જિયો પોતાના હાથમાં પીપળાનું અંકુરું પાંદડું લઈને ઊકરાને એક લગડામાં સવારી તેનો અંકુરો છોડે. આલીને તેને હિંદોળાં નીચેની કંઠંગી કવિતા બોલે છે,—

“ઓળી ઓળી પીપળ પાન ફાઈયે પાણું ફલાણું નામ.”

પછી બાપડિયોને અને ઊકરાને પતાસાં બહેચવામાં આવે છે.

ઊકરો સવા વર્ષનો થાય છે ત્યારે તેને પહેલું જ અન બોટાવતી વેળાએ “અનપ્રાશન” નામનો વિધિ કરે છે; તે જોવાને સગાંબહેલોને પાછાં નોતરે છે. બ્રાહ્મણો વળી એક વાર ફરીને ગોત્રજની પૂજા કરે છે અને હોમ કરે છે.

ઊકરો આગળ જતાં દેવો ધંધો કરશે તે નક્કી કરવા સાર જૂઠા જૂઠા ધધાનાં જે સાધન હોય તે તેના મુખ આગળ મૂકી દે છે.

देवताम्रेऽयं विन्यस्य शिल्पमाण्डानि सर्वशः ।

शस्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

प्रथमं यत् स्पृશેद्बालः स्वेच्छया स्थापितं तदा ।

जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥

ભાવાર્થ,—દેવતાના મુખ આગળ સિલ્પના સર્વ પ્રકારનાં ભાંડન (સાહિત્ય), સર્વ પ્રકારનાં હથિયાર, અને સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્ર મૂકીને પછી બાળકને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્પર્શ કરવા દેવો, તેમાં તે પ્રથમ જેનો સ્પર્શ કરે તેનાથી તેની ઉપજીવિકા ચાલવાની એમ જાણવું.

“કલમ, કડછી કે બરછી,” એવી મૂજરાતીમાં ફેલેવત છે તેનો અર્થ એવો છે કે એ ત્રણમાંથી જે ચલાવતાં આવડે તેની હોંશીયારી મણાય છે. તે ઉપરથી ઉપર જે “વાસણ” (ભાંડન) લખ્યું છે તે “સ્તોધી” નું સ્મરન કરાવે ॥

અનપ્રાશનનો વિધિ કરતા પહેલાં જે બાળક મરી જાય છે તે બાળવાને બદલે દાટે છે. જે જ પ્રમાણે ગ્રીક લોકોમાં પણ દાત ફૂટતાં પહેલાં બાળક મરી જતું તો તેને દાટવાનો ચાલ હતો એમ જણાય છે. રોમન લોકોમાં પણ જે બાળક ચાળીશ દિવસનું થયું હોય નહિ, ને મરી જાય તો તેને બાળવાનો ચાલ હતો, અને “જેન્સકોનેલિવા” નામના ગોત્રના માણસો એ વિધિ મુખ્યત્વે કરીને કરતા હતા, એમ કહેલું છે.

પ્રકરણ ૮

ઉત્તરક્રિયા.

(કવિત્ત.)

“શુભ ને આનંદની જે વસ્તુ નિર્મી સર્વ તે તો
અશુભ ને શોકને ઠેકાણે ચર્મ જાય છે;
મહાપત્ની મઝા બધી પલટાઈ જાય છે ને
રમશાનનો શોક સર્વ તે ઠેકાણે ચાય છે;
લગ્નની વેળાના હાર જોડા આદિ પુષ્પ તે તો
મહાના દાહસ્થાન ઉપર નખાય છે,
મગલગીતને સ્થાને શોકક રાજિયા ચાય
એવી રીતે વસ્તુઓ તો બધી પલટાય છે.”

ગૂજરાતના હિન્દુઓમાં દાહ દેવાની સાધારણ રીતિ છે તેથી ઉલ્લની રીતે, જે બાલકને અનપ્રાશન સરકાર થયો હોય નહિ તેનો વિધિ ચાય છે, અને તે જ પ્રમાણે સન્ધ્યાસીનો પણ ચાય છે. સન્ધ્યાસીની પછવાડે રજારોળ કે કાઈ પ્રકારનો શોક કરવા દેવામાં આવતો નથી. તેના શબને પાલખીમાં બેસાડીને વાઝાં વગાડતા અને શુભાસ હોડાડતા અથવા કેઈ બીજા પ્રકારથી ખુશી બતાવતા ભૂમિદાહ દેવા લઈ જાય છે, તેને ચિત્તામાં બાળી મૂકવાને બદલે બેઠેલી ઢળમાં લાંબમાં દાટે છે અને તેના ઉપર ન્હાનો ચોતરો કરી પછી તે ઉપર તેના પગલાની સ્થાપના કરે છે.

વય થયે અથવા નબળાઈથી માણસનું શરીર ધસાઈ જાય છે અને તેનું મરણ થવાનો કાળ પાસે આવે છે, ત્યારે તે સાવધાન હોય તે વેળાએ તેણે દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. આ પ્રમાણે કરવા સારૂ વેદમાં નિપુણ એવો એક બ્રાહ્મણ કે પછી બીજા વધારેને યજમાન બોલાવે છે. પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર ન્હાઈને જીને લગડે, વગર

ખાવે, નોતરેલા બ્રાહ્મણોની પ્રદક્ષિણા કરે છે, ત્યાર પછી તેઓને ધમે લાગે છે. પછી, તેણે “જન્મથી તે પ્રાથશ્રિત કરતાં સુધીમાં, ન્હાનપણમાં, કે “જુવાનીમાં, કે ધડપણમાં; છાનાં કે ઉઘાડાં, જાણે કે અજાણે, ન્હાનાં કે “મોટાં, મન, કર્મ કે વચનથી, જે જે પ્રકારનાં પાપ” કર્યાં હોય તે માની દેવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જે પાપ માની દેવામાં આવે છે, તે આખા જગતમાં જે નીતિના માર્ગ દ્વેષવાય છે તે તોડવાથી થયાં હોય તે જ માત્ર હોય. એટલું જ નહિ પણ પુરાણોમાં જે જે પ્રકારનાં પાપ દર્શાવે છે તે સર્વે આવી જાય છે. એટલે, જો તેણે ગાયત્રી હત્યા કરી હોય, શૂરની ગાદી ઉપર બેઠો હોય, દારૂ પીધો હોય, બળતણને માટે ઝાડ કાપ્યું હોય, કાઠને વટાવ્યું હોય, અથવા કાંઈ જીવજંતુનો પ્રાણ લીધો હોય, જે ખાવા યોગ્ય નહિ તે ખાધું હોય, જેની ચાકરી કરવી જોઈએ નહિ તેની ચાકરી કરી હોય, ખાટલા ઉપર બેશીને પાણી પીધું હોય, ગાય, બળદ, પાંડો, ગધેડું કે જીંટ ઉપર બેઠો હોય, -પાલખીમાં બેશીને તે બ્રાહ્મણ પામે જીંચકાવી હોય, અથવા એ બધાય કરતાં જો તેણે બ્રાહ્મણની આશાભંગ કરી નાખી હોય, તો તે સર્વે માની દેવું પડે છે. પછી એ સર્વે પાપ ધોઈ નાખવાનો વિધિ બતાવાને વેદના જાણુ પુરોહિ, જે પેલા બ્રાહ્મણો, તેઓની તે યજ્ઞમાન પ્રાર્થના કરે છે, અને કહે છે કે,-

આવ્રહસ્તત્તવપર્યંત મયેદ્ર્યમિદં જગત્ ।

યક્ષરક્ષ.પિશાચાદિ સદેવાસુરમાનુષ્યમ્ ॥

સર્વે ધર્મવિવેક્ષારો ગોક્ષાર સકલા દિજા. ।

મમ દેહસ્ય સંશુદ્ધિં કુર્વતુ દિજસત્તમાઃ ॥

મયા કૃતં મહાધોરં શાતમશાતકિલ્બિયમ્ ।

પ્રસાદઃ ક્રિયતાં મહા શુમાનુશં પ્રયજ્ઞય ॥

પૂજ્યૈઃ કૃતપવિનોડં મવેયં દિજસત્તમે ,

બાવાર્થ-મહાથી તે તૃણ લગી આ જગત-યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચાદિ, દેવ, અસુર, અને મનુષ્ય, તમારાથી ભરેલું છે. અહો સકલ બ્રાહ્મણો! તમે સર્વે ધર્મના જાણુ, અને તેના રક્ષક છો. અહો! પૂજ્ય બ્રાહ્મણો! તમે મારો દેહ પવિત્ર કરો. મેં જાણુતાં અજાણુતા મહા ધોર પાપ કર્યાં છે, મારા ઉપર કૃપા કરો, અને મને શુભ અનુસા કરો અહો! પૂજ્ય દિજા! તમારી પૂજા કરવાથી હું પવિત્ર થઈશ.

કેટલીક વાર તો આ આઘાપક બ્રાહ્મણોના ચરણ ધોવાનું તેને ફેરવામાં આવે છે, અને તેથી શુદ્ધ થયેલું પાણીનું આચમન કરીને તેઓની શ્રેષ્ઠતા નીચે લખેલા શ્લોક પ્રમાણે માન્ય કરવાને સૂચવવામાં આવે છે:-

પૃથિવ્યાં યાનિ તીર્થાનિ તાનિ તીર્થાનિ સાગરે ।

સાગરે યાનિ તીર્થાનિ વિપ્રસ્ય દક્ષિણે પદે ॥

દેવાધીનં જગત્સર્વં મંત્રાધીનાશ્ચ દેવતાઃ ।

તે મંત્રા બ્રાહ્મણાધીના બ્રાહ્મણો મમ દૈવતમ્ ॥

પૃથ્વીની માંહ જેટલાં તીર્થં છે તેટલાં બધાંય સાગરમાં છે, અને જે તીર્થો સાગરમાં છે તેટલાં બધાંય બ્રાહ્મણના જન્મણા પગમાં છે.

સર્વ જગત્ દેવને આધીન છે, સર્વ દેવતા મંત્રને આધીન છે, અને તે મંત્ર બ્રાહ્મણના આધીનમાં છે. (શ્રીકૃષ્ણ હશે કે) બ્રાહ્મણ મારું દેવત છે.

પછી બ્રાહ્મણો ઉત્તર આપે છે કે “તમે શુદ્ધ થાઓ.” (શુદ્ધિર્જવત્)

પછી તેઓ અપવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું ફેરવે છે અથવા દસ હજાર ગાયત્રીમંત્ર જપવાનું ફેરવે છે, અથવા એક હજાર તેના હોમ કરવાનું ફેરવે છે, અથવા ધર્મનાં સર્વ કામમાં ખરેખરે ઉપાય બ્રહ્મભોજનનો છે, તે કરવાનો સાધારણ માલ છે. મજમાન મુકન કરાવે છે તે વેળાએ બ્રાહ્મણ નીચેના મંત્ર બોલે છે:-

મહાપાપોપપાપાનિ મહાહત્યાસમાનિ ચ ।

કેશાનાશ્રિત્ય તિર્થતિ તસ્માલ્કેશાન્વપાસ્વહમ્.

અર્થ-મહા પાપ, ઉપપાપ, અને બ્રહ્મહત્યા સમાનનાં પાપ વાળને આશ્રય કરીને રહે છે, માટે હું વાળ મુકાવી નંખાવું છું.

મુકન કરાવતી વેળાએ ચોટથી રહેવા દેવામાં આવે છે. મજમાનને દસ પ્રકારનાં રનાન કરવાની આદા કરવામાં આવે છે. યજ્ઞભરમથી, મૃત્તિકાથી, ગોમપથી, ગોમૂત્રથી, દૂધથી, દહીંથી, માંખણથી, ગંધથી, કુશાગ્રથી, અને પાણીથી. પ્રત્યેક સ્નાનની વેળાએ તે તે સ્નાનને લાગુ પડતો મંત્ર બોલવામાં આવે છે. પ્રાયશ્ચિત્તકર્તા પછી ચોખ્ખાં વસ્ત્ર પહેરે છે અને શાલિગ્રામની પૂજા કરે છે; અને બ્રાહ્મણ હોમ કરે છે તેવામાં તેને દસ દાન આપવાં પડે છે.

ગોમૂતિલદિરજ્વાન્યવાસોધાન્યમુદ્દાનિ ચ ।

રોપ્યં હજ્જમિત્યાદુર્દશ દાનાન્યનુક્રમાન્ ॥

૧ તીર્થ એટલે યાત્રાની જગ્યાઓ. નદીગિરિ તીર્થ ધનુ દોષ છે તેથી અદિયાં ને સૂચન કરે છે તે નહિયો વિરો છે.

ગાય, ધરતી, તિલ, ચોતુ, ઘી, વરુ, ધાન્ય, ગોળ, રૂપું, અને મીઠું, એવાં અતુકમે દસ પ્રકારનાં દાન કહેલાં છે.

આ દાન આપ્યા પછી, પ્રાપ્તિતકર્તા, બ્રાહ્મણને જાયાદાન એટલે વાડકામાં ઘી ભરીને તેમાં પોતાનું મુખ ભેળં ને તે આપી દે છે. પછી તે બ્રાહ્મણને કહે છે કે “મારું આ પ્રાપ્તિત પ્રમાણુ કરો.” તેઓ ઉત્તર આપે છે કે, “અમે પ્રમાણુ કર્યું.”

ઉપર જે કિયાનું વર્ણન કર્યું તે યાત્રાણુ તીર્થે આવે છે ત્યારે કરે છે, તેમ જ જેને નાતપ્દાર મુક્યો હોય છે તેને પાછાં નાતમાં આવવું હોય છે ત્યારે પણ કરવી પડે છે. દેહશુદ્ધપ્રાપ્તિ કર્યા વિના જે કોઈ મરી જાય તો તેનો દિકરો જ્યારે તેની ઉત્તરક્રિયા કરવા માંડે છે ત્યારે તેને તે કરવું પડે છે, જે કદાપિ તે કરે નહિ તો જાપ અને દીકરો જન્મે નર્કમાં પડે છે.

મરણ પામેલાં પ્રાણીયોના ન્યાય કરવાને ચંમ રાજા જે નગરમાં ખિરાજે છે ત્યાં જતાં માર્ગમાં વૈતરણી નદી આવે છે તે ઓર્ગંગવાનું સાધન, આપણે આ દુનિયામાં હોયથે ત્યારે મેળવી રાખવું જોઈયે.^૧ શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહે છે કે, “જે કોઈ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મોગે વૈતરણી સુખ કરીને તરવાને “પ્રચ્છતું હોય, તેણે, આ જગતમાં છતાં, જ્યારે પોતાના હૃદયનો નિશ્ચય “ધાય ત્યારે અથવા કોઈ સારે પ્રસંગે, સારી ગાયનું દાન કરવું.” આ પ્રમાણે કરવાનો એક હલકો વિચાર એવો છે કે પ્રેન લોકોની નદી ઉતરતી વેળાએ, દાન આપેલી ગાય તેમાં આગળ ચાલે અને તેને પૂછડે બાઝીને દાન આપનારથી પાર ઉતરી ચકાય. કદાપિ કબ્બે ધૂરી જાય તો, એવું માનવામાં છે કે પાણી તેના ઉપર ફરી વળે.^૨ જે ગાય દાનમાં આપવાની હોય તેનાં શીંગડાં સોને મઢવાં જોઈયે, અને ખરિયો રૂપે જડી લેવી જોઈયે. રંગે કાળી કે ધાળી જોઈયે. ગાયની સાથે દોહોવા સારું બ્રાહ્મણને ત્રાંબડી આપવી જોઈયે. ગાયને કાળો ઓઢો (ઝુલ) ઓરાડવો જોઈયે. પ્રેતને સારું ભૂગડાં, પમરખાં, એક વોટી અને એક છત્રી, તેમ જ, સાત પ્રકારનાં ધાન્ય અર્પણુ કરવાં જોઈયે. તેમ જ વૈતરણી નદીપ્રદેશક ત્રાંબાનું એક પત્ર મધ ભરીને

૧ મરણ પામેલાના ઉપયોગમાં આવવા સારું જે દાન કરવામાં આવે છે તે વિષે આ પ્રકરણની ઉપર ટીપ આપી છે તે જુઓ.

૨ ગૂંજરાતના ગોવાળિયા દોર ચરાવે છે તેમની ચરાવાની જગ્યા જે ગામમાં તે રહેતા હોય છે તેની નદીને સામે કોડે હોય છે, તેથી નદી ઓર્ગંગને દોર સામી તેડે જાય છે તેમાંથી એક દોરને પૂછડે બાઝીને ગોવાળિયા પાર કવરે છે, તે અમે ગૂંજરાતમાં પછી વાર જોયું છે.

રુનો ઢગલો કરીને તે ઉપર મૂકવું જોઈયે. યમની સોનાની મૂર્તિ કરાવી તેના હાથમાં દહોડાનો દડ અપાવે છે તથા શેલડીની હોડી કરાવવી પડે છે. યજ્ઞ-માન યમરાજની પૂજા કરવા સાર મૂર્તિમાં તેનું આવાહન કરે છે, અને નીચે પ્રમાણે સ્તોત્ર લખીને તેની પૂજા કરે છે,—

દંદહસ્તં મહાકાયં મહિપોપરિસંસ્થિતન્ ।

રત્નાર્ણં વીર્યનાહુ ચ, ધર્મરાજ નતોડસ્પ્યહન્ ॥

પાડા ઉપર અધારી કરનાર, હાથમાં દંડ ધારણ કરનાર, મહાકાયાવાળા, વાલ આગ્રિવાળા, અને લાંબા હાથવાળા, ધર્મરાજ ! હું તને નમન કરૂં છું

આ પ્રમાણે કરી રહ્યા પછી, યજ્ઞમાન ગાયત્રી અને યમમૂર્તિની પૂજા કરે છે, બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરે છે, અને મવેંની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે. પછી બ્રાહ્મણને દાન આપતી વેળાએ યજ્ઞમાન ગાયત્રું પૂછકુ તથા દર્ભ અને તુલસી હાથમાં રાખે છે અને નીચે લખેલો મંત્ર લાલે છે —

યમમાર્ગે મહાપોરે તૌ નર્દી શતયોજનાન્ ।

તર્તુકામો દદામ્યેતા તુમ્ય વૈતરિણીં નમ ॥

યમના મહા ધોર માર્ગમાં તો યોજન પહોળી વૈતરણી નદી છે તે તરવાને સાર (હિ બ્રાહ્મણ!) તને આ ગાય આપું છું.

ધેતુકે મા પ્રતીક્ષત્ય યમદ્વારે મહાપથે ।

ઉત્તારણાર્થં દેવિ મા વૈતરણ્યં નમોડસ્તુ તે ॥

અહો ગાય ! યમદ્વારના મહામાર્ગની માંહે મને ઉતારવાને માટે મારી વાટ જો. હે દેવી ! તને વૈતરણી રૂપીને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

છેલ્લી વારે બ્રાહ્મણના લણી મુખ કરીને, અને તેને નમસ્કાર કરીને ગાય આપે છે અને કહે છે કે —

વિષ્ણુરૂપ દ્વિજશ્રેષ્ઠ મામુદ્ધર મહીસુર ।

સદક્ષિણા મયા દક્ષા તુમ્ય વૈતરિણ્યે નમ ॥

હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! હે વિષ્ણુ ૩૫ ! હે મહીસુર (પૃથ્વી ઉપરના દેવ) ! તમને નમસ્કાર કરીને, દક્ષિણા સહિત, આ વૈતરણીરૂપી ગાય હું આપું છું, માટે મારો ઉદ્ધાર કરો.

જ્યારે કોઈ હિન્દુ મરવાની તૈયારી ઉપર આવે છે ત્યારે તેને માટે ચોંકા કરવામાં આવે છે, અને તે ઉપર જવ, તિલ અને દર્ભ નાંખવામાં આવે છે. પછી મરનાર માથુસનાં ધરણા અને બીજાં વધાગના વૃગડાં હોય તે ઉતારી લેવામાં આવે છે. તેનું મુડન કરાવે છે, અને મૂંઢા ઉતારાવે છે, તથા ગ્વાન કરાવે

છે. પછી ચોકડા કરાવ્યો હોય ત્યાં તેને ઉત્તરમાં, અને દેવલોક બાણી પગ કરાવી અને (દક્ષિણે) ચમપુરી બાણી માથું કરાવીને સૂવારે છે. તેના હાથમાં, એક પાત્રમાં, લાડુ અને તે ઉપર રૂપિયો મૂકીને આવે છે અને કાઈ ગરીબ બ્રાહ્મણને તે મરનાર માણસ પાસે આપાવે છે. દ્રવ્યવાન માણસો હોય છે તે ગાય, સોનું, અથવા બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુનું દાન કરે છે, અને પોતાના મરણ પામતા સગાને કહે છે કે, અમે તમારા અસ્તિ કાશિયે લઈ જઈને ગંગાજીમાં પધરાવીશું, અથવા (મરનારને મુખ્ય થવા સાર) મયુરા, દારકા, સોમનાથ કે બીજા કાઈ તીર્થની યાત્રા કરીશું. મરતા માણસને માટે, ધર્મના કામમાં દ્રવ્ય ખર્ચવાને અથવા મૃત કરવાને હાથમાં જળ લઈને પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે. કાઈ વાર તો, યમનો દંડ દહોડાનો છે માટે તેને પ્રસન્ન કરવા સાઈ લોખંડનું દાન કરવામાં આવે છે. આર્વા દાન જેને માટે આપવામાં આવે છે, તેને, અને આપનારને બન્નેને સ્તુતિપાત્ર ગણાય છે. કહ્યું છે કે,—“મરણ પામતા બાપને હાથે જે દીકરો દાન કરાવે છે તેને તેના “કુળનો દીપક ગણવામાં આવે છે.”

આ વેળાએ મરણ પામતા માણસની પાસે ધીનેા દીવો પ્રકટીને મૂકે છે, તેના મ્હોમાં ગંગાજળ મૂકે છે. તેમ જ દહી અને તુળસીપત્ર પણ મૂકવામાં આવે છે.

એમ કહેવામાં છે કે માણસને કઈ પ્રાણુ આબ્યા હોય, અને તે કહે કે મેં આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો, તો તે મરણ પામ્યા પછી વૈકુંઠ પામે છે અને પછી તેને જ મમરણ રહેતું નથી. એટલા માટે કેટલાક માણસો સમજે છે કે, હવે આપણું મોત પાસે આવ્યું છે એટલે આતુર સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાને વિધિ કરે છે. કાઈ સંન્યાસીને બેઠાવીને દીક્ષા લે છે, અને લગ્નમાં વસ્ત્ર પોશાક કરે છે, એટલે, તેણે સંસાર અને તેને લગતી બધી પંચાત છોડી દીધી ગણાય છે.^૧

૧ આ મંદ સ્થાપતિયો આપણને અગાડીના કેટલાક હિસ્ત્રિયન સાધુઓ વિષેનું, તેમ જ સુખ્યને કરીને, મહાન કોન્સ્ટન્ટીનનું સ્મરણ કરાવે છે, સાધુને ધોળો વેષ અને પવિત્રતાનો નવો સંસ્કાર કરી લેવાની જે આવશ્યકતા છે તે પ્રમાણે કરવાને કોન્સ્ટન્ટીનને એટલી પણ અમિય લાગતું હતું કે, જિજ્ઞાસુ હોય છે તે પ્રમાણે મરણના આકરા હાથથી તેના શરીર ઉપરનો રાખોલ્લાક દૂર થવાની છેક પાસે વેળા આવી ત્યારે તેને તે પ્રમાણે કરવાને સમજવવાને બની આવ્યું.

એગ્રેડો સેકરેટરો ઇતિહાસકર્તા કહે છે, “હેનરી રાજા, અને તેના બ્રિજન “ “ ફ્રાન્સ અર્વને લડાઈ આડતી દલી એટલા મઠિ તે આણુ આ વર્ષ (સન ૧૧૨૮) રહેતા હતા. પણ તે અર્વ લડાઈમાં એક આકરના હાથથી ધવાયો અને એવો ને બચ્યો છે તેમજ ફ્રાન્સના મહામાર્ગો ત્યાં તેને સાધુ કર્યો ત્યાર પછી, તે પાંચ દિવસ છાતીને ધણી વાર નેચકું ને લાજ જમિદાર દીવા-પરનેશર એના આકરમાં ‘શાન્તિ કરો.’”

મરણાવસરે દુઃખ થાય છે તે, જીવને શરીર છોડીને જીવું ગમતું નથી તેમ છતાં યમના જીવમગાર દૂત તેને બલાતકારે લઈ જાય છે તેથી થાય છે એવું તેઓ માને છે, કેમકે મૂળથી તેમને ગળે એવી જ વાત ઉતારવામાં આવેલી હોય છે. ખેદ અને બચના મારવા તેઓ રાગના નામના પોકાર કરીને પોતાની દુષ્પટ મનોવૃત્તિનું સમાધાન કરે છે. થોડી વારમાં તો મરવા સૂતેલા માણસના ધમપછાડ બંધ પડી જાય છે, અમર આત્મા પોતાના પંચ-મહાભૂતના યોગિયામાંથી વિદાય થાય છે. તે ક્યાં જતો હશે “તે હવે શીકા, “કડક અને ઉધાડા સ્થાનમાં પ્રવેશ કરશે ?”

આ રસિક વિપયને અઢિથી રહેવા દઈને હવણાં તો મગધાનુ સાંધણુ ચલાવિયે છિયે અને શોક કરનારા લોકો શરીર જે ધૂળમાંથી થયેલું છે તેને તેમાં પાછું ભેળવી નાંખે છે તે ઉપર લક્ષ આપિયે છિયે.

જ્યારે જીવ જતો રહે છે સારે મરણુ પામેલા માણસના ધર આગળ તેનાં સર્ગાન્ધાલાં અને આડોશીપાડોશી ભેગાં થાય છે; અને કશ્ચા-રસજનક નાટકના ખેલની પેઠે રડવાકૂટવાનું શરૂ કરે છે. પાસેનાં સર્ગાં હોય છે તે “આ બાપ રે! આ બાપ રે!” એવા પોકાર કરતાં ધરમાં પેમે છે. બાપડિયો ધરને આંગણે હારબંધ ઉભી રહીને તાલ પ્રમાણે કૂટલી રાજિયા ગાય છે, જેઓ ધરડાં થયાં હોય છે અને તેથી કરીને ચમકૂતનું સ્વાભાવિક લક્ષ થઈ રહેલાં જણાઈ આવે છે તેઓના કરતા જવાન માણસો માટે વધારે વાર લગી અને વધારે હૃદયભેદક રીતે ગાક કરે છે. રાજિયામાં સંબંધ વિનાનાં શોકનાં જૂઠાં જૂઠાં વાક્યો હોય છે તે એક બે સ્ત્રિયો સંગાથે ગાય છે અને બીજી તે પ્રમાણે ઝીંમે છે. નીચે અમે એક પરજિયાના થોડો ભાગ લખ્યો કર્યો છે તે, જે આગળ વર રાત્ર થયેલો અને પછીથી કાચી ઉમ્મરમાં મરણુ પામેલો સારે તેના વિષે તેને એક રાજવી અને શૂર-વીર ગણીને શોક પ્રદર્શિત કરેલો છે.

હાય ! હાય રે ! મામગોદરે રડારોળ થાય છે,

વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય ! વોય !

હાય ! હાય ! આ તો રામજી કેરો કાપ જાગિયો,

વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !

હાય ! હાય રે ! હવે વરરથો મેહુલો ધણુ લોહીથી,

વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !

હાય ! હાય રે ! હવે સાગરે સિમાડો નિજ છોડિયો,

વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !

હાય ! હાય રે ! કન્યા વાધતી લૂંટારું ધર આંગણે,
 વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !
 હાય ! હાય રે ! જમરાજના લૂંટારા દોડી આવિયા,
 વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !
 હાય ! હાય રે ! વરરાયને તેઓએ ઝાલી મારિયો,
 વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !
 હાય ! હાય રે ! એનો મંડપ નીચે ટોળા પાડિયો,
 વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !
 હાય ! હાય ! એની ચોરીનાં માટ લાગી નાંખિયાં,
 વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !
 હાય ! હાય ! એનો જીવડો લૂંટાયો જીવમે કરી.
 વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !

✽

✽

✽

✽

✽

✽

આ રોકજનક વિલાપ કટગો લાગે છે તો પણ પરભાર્યા દરિયાવાસી અંગરેજ સરખાને પણ બહુ હૃદયભેદક થઈ પડે છે, અને જ્યારે તેના ઉચા-નીચા થતા સ્વર આંધેથી ઠાને પડે છે ત્યારે કાંકરાવાળા દરિયાકિનારા ઉપર શાન્ત સાયકાળને સમયે, મોજાં આવે છે અને પાછાં વળે છે તેથી નિમ-મિત અને રોકજનક અવાજ થાય છે, તેનું આભેદુજ જાન કરાવે છે.

રાજિયો પૂરો થાય છે પણી બાયડિયો હાકતી અને થાકીને સોય બની ગયેલી બેથી જાય છે, પણ રડવાનું તો ચાલતું જ રાખે છે, અને તે સાથે મા હોય છે તો તે આવો બોલ બોલે છે કે, “અરે દીકરા ! હવે મારી “બબરો કાણુ લેશે ? હવે મને આગ કાણુ ચૂકશે ?” ધણીયાણી હોય છે તો તે આવો બોલ બોલે છે. — “અરે વિત્ર ! (જો બાહ્ય હોય તો) તમે “મને દગો દઈ, નાંખીને ગયા; તમે મારાં છોકરાંને પરણ્યા વિના એકથી “મને મૂકીને ચાલતા ચલા !” અગર જોઈને હહેશે કે, “અરે બાઈ ! હું “મારે સાસરેથી આવીશ ત્યારે મને હવે આવકાર કાણુ દેશે ? અરે ! હવે “મારા બાપના ધરમાં ખીંચજો ઉગરો !”

૧ સ્ત્રીક લોકોમાં મરી ગયલાને મટિ રોક કરવામાં આવતો હતો તેમાં મૂળ જોવા નહયે તો સ્ત્રિયો લાખા રાત્ર હોઈને રડતી હતી એમ જણાય છે, પણ હોમરની વેળા જેટલા અગાઉના વખતથી રીતિઓ એટલી બધી નિયમસર થઈ ગઈ કે મહાના બિછાના આગળ માનારા રોક કરવાને મટિ હોજર રહી કામ ચલાવતા હતા અને સ્ત્રિયો તેઓને તે કામમાં માત્ર આશ્રય આપવા લાગતી હતી (જુલો મુવરનું પુસ્તક)

આ પ્રમાણે શ્રિયો રડતી હોય છે તેવામાં પુરવો મડદાને સ્મશાન લઈ જવાની તૈયારી કરે છે. વાંસની ખાટલી અથવા કાઠડી બાંધીને નવું લૂગડું મંગાવ્યું હોય છે તે વતે મડદાને બાંધી લે છે. લોટના પિંડ કર્યા હોય છે તેમાંથી શળ અને પાન્યકનો પિંડમાંથી શળનો પિંડ દર્લ ઉપર તેને સુવાયો હોય છે સાં મૂકે છે અને બીજો પાન્યકનો ધરના ઉંચર ઉપર મૂકે છે.

જે સ્ત્રી પોતાને પિયરથી સાસરે જાય છે તેને માથે ધૂપેલ ધાલે છે અને તેને બેયતાં લૂગડાં આપે છે તે સાસરવાસો કર્યો ફહેવાય છે. જો આવી સ્ત્રી પોતાને પિયર મરી જાય છે અથવા જે ગામમાં પોતાનું પિયર હોય તે ગામમાં મરી જાય છે તો તેના બાપ તેને ઉલ્લેસો સાસરવાસો કરે છે. એટલે મડદાને માથે ધૂપેલ ધાલે છે, નવાં લૂગડાં પહેરાવે છે અને ચુંદડી ઓરાડે છે.

અડીતે સર્ગા યતાં હોય છે તે ન્હાઈને અબેઠિયાં પહેરીને તૈયાર થાય છે ને મડદાને કાઠડીમાં બાંધીને ઉચકા ચાલે છે તે વેળાએ તેના પગનો ભાગ અગાડી રાખે છે. કાઠડીની આગળ એક માણસ દેવતાની બરેલી એક તોલડી લઈને આગળ ચાલે છે. સગાંબહાણાં અને પાડોશી ઉઘાડે માથે, અને પગરખાં પહેલ્યા વિના પહેરેલે પોતિયે અને ઓડલે અંગવસ્ત્રે

છાતીમાં કૂટવાનો નકારો ચાલ શૂન્નતાની શ્રિયામાં હજી લગણુ ચાલે છે, તેથી યતા માઠા પરિણામને લીધે કેટલાક પરિપક્વરી હિન્દુઓનાં મનમાં સ્ત્રી દોષીના જેવા ચોક્ક કરનારાઓને કાપલ કરવાનું આવેતું છે, એમ અમે માનિયે છિયે. જુડાના રાજા જોશિયાના પુત્ર જેહોયએકિમનું અવિધ્યકથન કરતી વેળાએ પેગમ્બર જેરીમયા ફહે છે કે, “અરે “મારા બાઈ! અથવા અરે બહેન! એમ કરીને તેને મટિ ચોક્ક કરશો નહિ; અરે એ “ધણી! અથવા અરે તારો મહિમા! એમ કહીને પણ એને મટિ ચોક્ક કરશો નહિ.” એ પેગમ્બરના આવા બોલવા ઉપરથી મણુ પામેલાની પછવાડે ચોક્ક રડતું અથવા રાજિયા ગાતી વેળાએ એમ બોલવાનો વહિવટ હતો એવું જણાઈ આવે છે.—vide Jeremiah xxii. v. 18, and note with referenes in D'Oyly and Mant. See also Amos V. 16: Ecclesiastics xii. 5, 6.

૧ કર્નલ લૉડ કહે છે કે, ધરો રજપૂત મરી જાય છે ત્યારે તેને જીવંતો હોય ને જેમ હથિયાર સજ્જતો હોય તેમ ટાલ તરવાર બંધાવે છે; અને તેના પેડાનું બલિદાન આપવામાં આવતું નથી પણ તે દેવને બેટ કરવામાં આવે છે અને તે પૂનરીની મતા થઈ પડે છે. રાજસ્થાન બાબ ૧ લો પૃષ્ઠ ૭૩.

૨ જો જ પ્રમાણે ઉડરાયલ લેલો તેઓના ચોક્કની વેળામાં ફહે છે. “તમે તમારાં “મસ્તક ઉપાડાં કરી નાખશો નહિ. તેમ જ તમારાં લૂગડાં કાઢી કાઢાડી નાંખશો નહિ, Leviticus X. 6.” રડવાનું જ્યાં દે, મરણ પામેલાને મટિ કાંઈ ચોક્ક કર નહિ. વારા માથાનો પેલાક તારા મસ્તક ઉપર બાંધ, અને પગરખાં પહેર” Ezekiel's xlii. 17

“રામ બોલો! ભાઈ! રામ.” કરતા ચાલે છે. ત્રિયો તેમની પછવાડે ગામના દરવાજા સુધી જાય છે અને પછી પાછી વળે છે.

રાત્રિમાં લખ્યું છે કે ગામમાંથી મડદાને લઈ જતાં ચક્રાં આવે ત્યાં આગળ મડદાને ઉતારીને “બેચર”નો પિંડ આપવો જોઈએ. આ ચાલ દવણા બંધ પડી ગયો છે. ગરૂડ પુરાણમાં લખ્યું છે કે જે ગામમાં માણસ મરી ગયું હોય તેને લઈ જાય ત્યાં સુધી ગામના લોકોએ ખાતું નહિ, પણ દવણાં તો માત્ર આસપાસના ઘરવાળા લોકો આ રીતે પાળે છે.^૧

રાખને લઈ ગામ બહાર જાય છે, એટલે એક જણની પામે પાણી દોય છે તે એક જગ્યા ઉપર છાંટીને તેને પવિત્ર કરે છે, ત્યાર પછી ઠાઠડી ત્યાં આગળ ઉતારીને ત્યાં ત્રીજા અને ચોથો પિંડ જે ભૂતનો ફૂલેવાય છે તે બે ભેગા મૂકે છે. પછીથી ઠાઠડી લઈ જતાં રાખનું મહોં અર્ધથી અગાડી રાખે છે. ધણું કરીને સ્મશાન નદીકિનારે હોય છે ત્યાં જઈને ચિતા તૈયાર કરે છે. તેમાં દ્રવ્યવાન હોય છે તે સુખડ અને બીજાં એવાં મૂલ્યવાન લાકડાં તથા નાળિયેરની ચિતા કરે છે. ઠાઠડીમાંથી મડદાને ઊડી લઈને ઠાઠડી તથા એરાડેલુ લૂગડું રહેવા ઈર્ષને રાખને ચિતા ઉપર સૂવે છે અને તેનું મારું દક્ષિણ દિશા તરફ કરાવે છે, ત્યાર પછી વધારે લાકડાંની ઉપર પ્રુષ્ટિ કરે છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા પિંડ જે “સાધક” અને “પ્રેત” ના ફૂલેવાય છે તે આ ઠેકાણે મૂકવામાં આવે છે. મરણ પામેલાનો દીકરો અથવા જે કોઈ ધણો પાસેના સગો હોય છે તે બાવાનો પૂજા સજગાવીને ચિતાની પછવાડે મથુ વાર કરીને, માથાનો ભાગ પ્રથમ ચેતે એવી રીતે ચિતામાં મૂકે છે, પછી ડાબુ ખેંદ કરતા બેસે છે અને આખું રાખ બળી જવા આવે ત્યારે અગ્નિમાં ધી રહે છે. સર્વ બળી રહે છે એટલે બધી રાખ એકઠી કરે છે અને નદીમાં નાંખી દે છે, અથવા પાસે જો નદી હોતી નથી તો એક ખાડો કરીને તેમાં તે એકઠી કરી રાખીને ઉપર પાણી છાંટી લઈ જવા સારૂ રહેવા દે છે જેણે દાઢ દીધો હોય છે તે રાખમાંથી દાડકાંના ઝીણા સાત ઠકકા એકઠા કરીને એક કુડલીમાં ધાલી, જે ઠેકાણે રાખનું મારું મૂકવામાં આવ્યું હોય ત્યાં દાટે છે, ગરીબ હોય છે તે અગ્નિદાહને ઠેકાણે એક દગલો કરીને તે ઉપર પાણી ભરેલો બડો તથા લાડુ મૂકે છે અને પૈસાવાળા હોય છે તે ત્યાં દેડ ચણાવીને તેમાં મદદાદેવની સ્થાપના કરે છે.^૨

રાત્રિમાં ચાર પ્રકારના દાઢ લખ્યા છે વનદાઢ, (એનું કામ ગામની લાગોળો મડદાને ઉતારીને ત્યાં પિંડ મૂકવામાં આવે છે તે સારે છે

અમદાવાદ નજીક
Place of Cremation near Ahmedabad

અમિદાહ, જળદાહ, અને ભૂમિદાહ, એ સર્વેનો ખુલાસો, ઉપર જે ક્રિયાનું વર્ણન આપ્યું છે તેમાં થઈ ગય છે.

દ્રવ્યવાન હોય છે તેની દાહની જગ્યાએ એક ગાય આણીને તેનું દૂધ તે ઉપર દોરી નાંખવામાં આવે છે, પછીથી તે ગાય ખાહણને આપી દે છે. અમદાવાદમાં દૂધેશ્વર કરીને સ્થાપન છે, તેનું નામ એજ ઉપરથી પડેલું છે. સાબરમતીમાહાત્મ્યમાં લખ્યું છે કે દધીયિ ઋષિને જે જગ્યાએ અમિદાહ દીધો હતો; તે જગ્યાએ ધન્વ અને દેવતા કામધેનુ ગાય લઈ આવ્યા અને તેનું દૂધ તે જગ્યા ઉપર દોલું.

દાહની ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી, ડાહુ ન્દાય છે, અને લૂગડાં ધુવે છે તથા જે સારનાર હોય છે તે, પ્રેતને “દાહથી દુંડું પાડવા સારું” તલ અને પાણી આપે છે.^૧ ન્દાયા પછી સ્ત્રિયો અને પુરૂષો મરનારને ઘેર ફરીને પાછાં ગય છે અને પછીથી વેરાય છે.

ધણી મરી ગયા પછી તેની વહુ ચૂડા લાગે છે. ખાહણની નાતની સ્ત્રિયો દશમાને દહાડે પોતાના માથાના વાળ મૂકાવી નંખાવે છે. એક વર્ષ સુધી તે ખૂણે રહે છે, અને શોક પાળે છે, સાર પછી તેના પિયરનાં આવીને તેનો શોક મૂકાવા પોતાને ઘેર તેડી ગય છે. કદાચિ કાઈને શોક મૂકાવનાર સગું હોતું નથી તો તે બહુચરાજી, પ્રભાસ કે પછી નર્મદાજી યાત્રા કરવા સાર નીકળે છે. વિધવા ધર્મ એટલે તે નાતબલમાં જમવા જતી નથી. હવણાંના સમયમાં, જે વિધવા પંદર વર્ષની હોય છે તો કેટલીક નાતોમાં સૌભાગ્યવંતીનો વેપ રાખવા દે છે, પણ તે ગ્યારે ત્રીસ વર્ષની ઉંમરની થાય છે સારે તેનો ખાપ કે કાઈ પાસેનું સગું મરી ગય છે ત્યારથી વિધવાપણાનો શોક પાળવાનું ચાલતું કરે છે. જે તે વિધવા પૈસાદાર હોય છે તો ચૂડાને બદલે સોનાની ચૂડ પહેરે છે; જે તે રજપૂત જાતિની હોય છે તો કાટનું પહેરે છે,

૧ મુરના “એપિધ્યુરિયન”માં દોષવિસ્મરણ કરાવનાર પાત્ર વિધે લખેલું છે; તેનું સ્મરણ વાંચનારને કરાવિયે છિયે:—

“આ ખ્યાલામાંથી પી-એપિસિસિસ પોતાના નીચેના રહેઠાણમાં એ જ વિધે છે; અને નીચે જે મરણ પામેલા ગય છે તેના એક ઠડા પાડવા સાર એ જ તેને આપે છે.”

“આ ખ્યાલામાંથી પી; એ માંહેનું પાણી લીધના જેલિયાનું તાલું છે, એથી “ફરીને પાછળનું તેનાં બધા પાપ સહિત, અને બધાં દુઃખ અને ખેદ સહિત અગાડીનાં “નિસ્મરણ થઈ ગયેલા સ્વપ્ન જેવું દેખારી.”

તો પણ આવા મુખદાયક દોષવિસ્મરણના લાભની આશા રાખવાનું હિન્દુઓને હોય એમ લાગતું નથી. પણ એથી ઉલટું ધર્મોત્થાને પાછલા જન્મનું સ્મરણ થવાની શક્તિ આપવી, એ તેના પ્રવચકર્મનો એક ગદિમા ગજવામાં આવે છે.

અને બ્રાહ્મણ કે વાણિયાની નાતની હોય છે તો મોળા કોરપાલવના સાદા સાક્ષી પહેરે છે. પણ સાત્તમાં તો ધોળો સાલ્યો પહેરવાની છૂટ છે, અને ધરેલું પહેરવાની મના કરેલી છે.

વિધવા વિના બીજાને શોક પાળવાની મુદત મરનારની ઉંમર ઉપર અને તેના સગપણ ઉપર આધાર રાખે છે. જે શોક પાળે છે તેઓ વિવાહવાજનમાં કે નાતવરામાં જતા નથી. કેટલીક ખાવાની વસ્તુઓ તળે છે અને ધોળાં કે મળિયાં લૂગડાં પહેરે છે. પરમામનાં સગને કૃષ્ણાક્ષરી (કાળોતરી, ચિટ્ટિ) લખીને ખબર આપે છે અને તે ઢેડની સાથે મોકલે છે. તેના શીરનામા ઉપર “લૂગડાં ઉતારીને વાંચજો” એમ લખ્યું હોય છે, કારણ કે તેમ કરવાથી અડચણ પડે નહિ અને તે માણસ અલગાય નહિ. આ ઠેકાણે તેના એક નમુનો આપિયે છિયે, તે ઉપરથી તે કેવા પ્રકારની હોય છે તે તથા હિન્દુઓને મરણનો ક્રિયાખર્ચ કેવો ઘેલાઈસિરેલો અને ઉડાઉપણથી કરવાની ફરજ પડે છે તે જણાઈ આવે:-

કૃષ્ણાક્ષરીનો નમુનો

“શહર અમદાવાદ મધ્યે મહેતા કલ્યાણરાય કેસવરાય, તથા મહેતા
“જમિયતરામ નભેરામ (મરનારનો જમાઈ તથા પુત્રો) ભેગ શ્રી મુરતથી
“લગ મહેતા ભવાનીરામ મંજારામના નમસ્કાર વાંચજો. બીજું લખવા કારણ
“એ છે જે:-ચર્ધતર શુદ્ધિ ૨ ને બુધવારની રાત ધડી ૬ જતાં જાદુરામ
“વેદમંત્રકર સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે, તે ધણું મારું થયું. પણ શ્રી પરમેશ્વરે કહ્યું
“તે ખર, એમાં કોઈનું જોર આલતું નથી. બીજાને દિવસે ત્રીજા પોર સુધી
“જાદુરામના નખમાં પણ રાગ નહોતો પણ સાત સારા હતા; તથાપિ
“પાછલો બે ધડી દિવસ રહ્યો એટલે કામળિયાનો ઉપદ્રવ થઈ આવ્યો. તેને
“માટે અમે ધણી ઉપાય કર્યા અને ધણી બાધા આપડિયો રાખી, પણ
“આવરદા આવી રહેલો તેથી કશો ઉપાય આલ્યો નહિ. આપણાં સગાં બધાં
“પાત્રાએ ગયાં હતાં, તેથી આ પ્રસંગે હું તથા વિવેકરામ(એક પાડોશી) બે
“જણુ ઘેર હતા, તે અમે પણ ઓપધ લેવા ગયા હતા, તેવામાં જ બાઈ

૧ કેટલેક ઠેકાણે રાવણિયા અથવા એવી જ કોઈ હલકી નાતના હોય છે, તે એવી કાળોતરી લઈ જાય છે અને દૂરનાં ગામોમાં હવે ટપાલમાર્ગે મોકલાય છે ૨ ઉ

૨ આ વિષય સબધી ટોંડ રાજસ્થાનના પેઢવા બાળને વૃષ્ટ ૨૦૭ મે એવાડના મહારાજ સિંગરામસિંહ અને અગ્નરના મહાન્ જયસિંહના મના કરનારા મૂલ્યવાન આશ્વાપત્ર છે તે જુવો જયસિંહે તો આ પ્રસંગે માટે એમવન માણસ જમાડવાની દંદ બાધી છે, અને એજ પૈસાવાળા હોય તેઓને નાતવસ કરવાની. મના કરી છે

“જાદુરામને અકળામણ થઈ આવી, પણ તેના સારા ભાગ્યે અને તેના આ-
“ભવ તથા પૂર્વ ભવના ઘણા પુણ્યના યોગથી અમે જે જણા દુરત જ આવી
“પહોંચ્યા, અને મરણવેળા ફડી રીતે સાચવી, પુણ્યદાન કરાવ્યું ભોંપ, લીધા,
“અને મ્હોંમાં ગંગાજળ મૂક્યું. જે અમે આવ્યા હોત નહિ તો ખાટલામાં
“દેહ મૂકત, અને તેથી પૂતળવિધાન કરવું પડત.

“આઈ અતાનતાને (મરનારની છોકરી અને કન્યાશુરામની વહ) રોવા
“ફૂટવા દેશો નહિ. ફાવે તે કરિયે તથાપિ આપણે હવે એનું મ્હોં દેખવાના
“નથી. માટે હવે તો હિંમત રાખીને ધરની લાજ રાખી આભર પ્રમાણે નાતમાં
“ખર્ચ કરવો. પાંચ દશ રૂપિયા વગાયાય તો તેની ચિંતા કરવી નહિ, કેમકે,
“તે, તો રળતેખપતે મળશે, પણ માળાપનું કારજ ફરી આવનાર નથી. રૂ. ૫૦૦)
“ની કિંમતનું ધર છે, ધરેણું રૂ. ૨૦૦)નું છે તથા વાસણકુસણ યધને સામાન
“રૂ. ૧૦૦) નો છે, એ રીતે એકંદર રૂ. ૮૦૦)ની મતા છે; પણ સુરતની નાત
“ત્રણ દિવસ જમાડવામાં રૂ. ૧૧૦૦) નો ખર્ચ થશે માટે રૂ. ૩૦૦) વ્યાજે
“ઉપાડવા પડશે, તે હવણું તો છોકરાં ન્દાનાં છે, પણ તે મ્હોટાં થશે એટલે
“રળી ખપીને ફેવું વાળશે. એની કાંઈ ચિંતા રાખવી નહિ, હહેવત છે કે
“જેને બાળા તેને શા દકાળા? માટે દીકરા છે તો દેણાનો શા ભાર છે ?
“કાલે સવારે તે વાળી દેશે માટે તમે ખરા સગા હો તો કારજ સુધારવા
“આવી પહોંચજો ને આ કાગળ વાંચીને એક ધડીને છઠ્ઠે ભાગે તૈયાર થજો.
“પાણી પીવા ઉભા રહેશો નહિ. જે તમે આવશે નહિ તો નાતનો અપજશ
“તમારે માથે પેસશે, અમારે લેવા દેવા નથી.

લ૦ ભવાનીરામ મંછારામ.”

ત્રેતને ભેંધતી વસ્તુઓ મળી આવે એટલા માટે જે વસ્તુઓ દાન
કરવામાં આવે છે તેને લગતી દીપ -

એ દિલ્લુ ક્યા છે કે, “એક માણસને ત્રણ મિત્ર હતા, તેમાંથી જે જણના
“ઢપર તે અતિશય પ્રેમ રાખતો હતો; અને ત્રીજો સર્વના ક્ષતા સ્વચ્છ મનવાળો હતો,
“તથાપિ, તેને માટે તે બેદરકાર રહેતો હતો. એક દિવસ તેના ઢપર અપરાધ મુકવામાં
“આવ્યો તે વિરે તે નિર્જેય હતો, તો પણ, ન્યાયાલીએ તેને તેડાવ્યો, એટલે તેને
“પોતાના મિત્રને કહ્યું કે મારી પક્ષમાં સાક્ષી પૂરવાને માટે તમારામાંથી મારી સાથે
“જાણુ આવે છે? તેના મિત્રે તો વાગવું જ કહી દીધું કે મારે તો બીજું કામ છે. બીજો
“હતો તે તેની સાથે ન્યાયાલીસાના દરવાજા સુધી ગયો, પણ તેનાથી ડરી જઈને
“પાછો ફરીને આવ્યો. થયા. ત્રીજોને તેને બીજા વચ્ચેનો ન હતો તે તેની સાથે
“અંદર ગયો, તેની પક્ષમાં બેઠો અને તેના નિર્જેયપણાથી એક દોસથી સાક્ષી પૂરી કે

“ન્યાયાધીશે તેને ઊઠી મૂક્યા અને તે સાથે તેને રીડ આપી. આ જગતમાં માણસના
 “ત્રણ મિત્ર છે. તેનો ન્યારે મરણાવસર આવે છે અને ઈશ્વર પોતાના ન્યાયાસન આગળ
 “તેને બોલાવે છે ત્યારે તેઓ તેની સાથે ક્વી રીતે વર્તે છે? એનું તેનું વાદલું મિત્ર
 “છે; તે તેને પ્રથમજ નજ દે છે. તેનાં સગાંદાકાં તેના દાદર્યાન સુધી તેની સાથે
 “જાય છે, અને પછીથી પોતાને ઘેર પાછાં આવતાં રહે છે. તેનાં સુખ કૃત્ય માત્ર તેની
 “સાથે ન્યાયાસન સુધી જાય છે, આગળ પડે છે, તેની બહુ બોલે છે, અને
 “તેને દયા ને કૃપા સંપાદન કરી આપે છે.”

આ પ્રમાણે કથા કે તે વિષે મિ. ટેન્ચ એનું કથન કરે છે કે (Notes on
 the Parables, Sixth edition. P.51) આ યુક્તિથી રચેલી વાત જોઈ,
 તો પણ ચાહુદીનો સ્વધાર્મિકતાનો આ જણવા યોગ્ય દાખલો છે. તથાપિ એના
 કરતાં એ સંબંધની સ્વચાઈનો વધારે વિવક્ષુ વિચાર ઇશ્વાર—ઈશ્વરનાં
 પસંદ કરેલાં ઇશ્વરનાં, લૌકિક રીતે આવેલાં આવેલાં જણાય છે. હવે પછીની યવાની
 સ્થિતિમાં સુખ યવાના બેલ સાથે, તેઓના પોતાના વિચાર હજી હમણા આ જગતના
 કામકાજ, મતાપ, અને આનંદને વળગી રહેતા હતા, અને મરણ પામેલાનો સંબંધ
 હાલના જીવનના કામકાજ સાથે સદાનો બંધ થઈ ગયો હોય એમ તેઓ સમજ
 રાહતા ન હતા. આ પ્રમાણે, ખુશીથી પ્રગટેલા કસા હોય નહિ તો પૃથ્વી ઉપર
 મેળવી લીધેલા પતિ તરીકેના દુકો, બહુ અને ધણિયાણી મરણ યવાથી પ્રદાં પડે
 તોય પણ, તેમની નજરમાં નહિ સરખા થયેલા ગણાતા નહિ, અને મરણ પામેલા
 અલેક્ઝાન્ડર, તેની વીસારી દેનારી ગ્લાફિશ જે સંબંધ ધરાવનાર અમરેલાસના
 હાથમાં પડી હતી તેના ઉપર હાલો કરે, એ વાતની તેમને નવાઈ ન હતી. ત્યારે
 મૂર્તિપૂજકાના લૌકિક ધર્મમાં સદાય એવા વિચાર આવ્યાં કરે છે કે મરણ પામેલાનો
 આત્મા મનુષ્યપ્રાણીના વ્યવહારમાં પછગડેથી પણ પોતાનું વળગતું રાખે છે અને તેના
 સંબંધી અગાઉ વિચાર કરી રાખવામાં આવે અથવા તેને વીસારી મૂકવામાં આવે તે
 પ્રમાણે તેને સુખી કે દુઃખી કરાય છે, એવું જણવાથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. જે
 જાતિથી ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સ્વીકાર્યા વિનાની રહી તે પછી પ્રાચીન સમયની કે અર્વાચીન
 સમયની, સુધરેલી કે જંગલી પણ તેઓએ એકસરખે અવાજે એવો વિચાર ધારણ
 કરેલો છે કે ધર્મિત હતરકિયાવો. કરીને મેલનો સ્ત્રોત સરલ કરી આપવો જોઈએ. અને
 તેને અગત્ય પડતી વસ્તુઓ પૂરી પાડવી જોઈએ. પ્રાચીન સમયના લોકો રાખના સુખ
 ઉપર નાણું મૂકતા હતા તેનું કારણ એમ હતું કે ગ્રેતને નરકની નડી ઉતરવાને કે રાખની
 ડી આપવાને કામ હતું; તે સાથે વળી, ગ્રેવલોક(નરક)ના દ્વારપાળ સેરબેરસનો કાપ
 રાખ પાડવા સાથે લોટની ફેટશી, અને મધ મૂકવામાં આવતાં હતાં. રોમન લોકો મરણ
 પામેલાની ઘોરમાં ગ્રેવલોકના દેવતાઓને રાખ પગાડવાને મટિ દુધ, મધ, ખાણી, દારૂ,
 અને તેલ મૂકતા. રેકન્ડિનેવિયાના શર પુરોને આટિનના બહુથી ખાતરીપૂર્ક
 રહેવામાં આવેલું હતું, તે પ્રમાણે, તેઓ નિશ્ચયાત્મક માનતા હતા કે, હવિયારો,
 સુલ્લના ઘોડા, અને ચાકરો તેમની સાથે ઘોરમાં દારૂવામાં આવતાં હતાં તે તેઓ ન્યારે
 વાલદાવ(લડાઈમાં મરણ પામેલા શર પુરોને વચવાનો અમર મેક)માં પ્રવેશ

કરવાના હોય, અને ત્યાંના શર દેવતાના આસન આગળ રજી થવાના હોય, તે દિવસે ઉપવેશમાં આવે.

“ભાવકંડર લોકોમાં, હવણું આવ છે તે પ્રમાણે, તેમનામાંથી કાઈ મરી “નથ ત્યારે તેને અંધારામાર્ગમાં આવડું પડે મટે અજ્ઞાનું કરવાને ચક્રમ્ અને “તે કામમાં લાગે એવી બીજી બધી વસ્તુઓ તેની સાથે રાખે છે. અને અમેરિકાનો અસલી “શિકારી પોતાના મરણ પામેલા મિત્રની સાથે બહુક દટિ છે, એટલા મટે કે, ત્રેતલોકમાં “તેને શિકારની પછવાડે લાગવાને કામ આવે. મોંચોર હક લખે છે કે, દેટકીક વાર “તાતાર ખાદશાદોને ડાટવામાં આવે છે તે રીતિ હડાડપણુની અને જંગલીપણુની “બગી રોચે પ્લોચેશી જણાય છે: ખાદશાદના રાખને ઘટાની ઈમારતમાં મૂકવામાં “આવે છે તે ઈમારતને માણસ, સિંહ, વાઘ, હાથી અને બૌદ્ધાના રાત્રિમાં કંપેશી “નાના પ્રકારની વસ્તુઓથી રાણગારવામાં આવે છે. ઈમારતમાં મધ બાગના વિરાણ “બૌધરામાં મતાપવાન ત્રેતની સાથે સેનું, રૂપું, જવાહિરનો ખતનો અને મૂલ્યવાન “પોષાક રાખે છે.

“આ રાક્ષસી પ્રકારના ડાટણામાં ઘણી વાર કેટલાક બધા ગુલામોના છવની “ખુવારી થાય છે; ઉપરિયા અને ઉપરિયા ને પોતાના રૂપને મટે પ્રસિદ્ધિ પામેલાં “હોય છે તેઓને સર્ધને કંધાધને મરી જતાં સુધી પારો પી જવાનો બસાહાર કરવામાં “આવે છે; રૂદે છે કે આ પ્રમાણે કરવાથી તેમનો રંગ અને તાનપણું એવું રહે છે કે “નથે તેઓ છવતા હોય. તેઓને પછી પોતાના ખાદશાદની છવતાં રેવા હઠાવતા “હતા તેમ કરવાને તેની આસપાસ હમા ગોડવે છે. તેઓના હાથમાં, હુકા, પંખા, “મુધવળી તમાકુની શીશી, અને બીજી સાતર દરબારની પારવની ઢોંગી રાજસામ- “ચિયો આવે છે.

“આ દટલો ખતનો સાચવવા સાર બૌધરામાં એક પ્રકારનું કામકું ગોડવવામાં “આવે છે તે એવા પ્રકારથી કે, એકની પછવાડે બીજે, એવાં કેટલાંક બધા તીર રૂપમાં “ફરે છે. આ કામકું અથવા તો એઓને કામકાં રૂદેવા નેહવે તે એકાં બચેલાં હોય “જ અને તીર ચડાની મૂકેલાં હોય છે. બૌધમાં મૂકેલા આ સંચાની ગોડવણુ એવી “ફરેશી હોય છે કે તેનું ઢાંઢું ઉપાડવામાં આવે એટલે પ્લેચો તીર ફરે, અને પ્લેચો “ફરેપો, એટલે તેની પછવાડે બીજે ફરે અને એ પ્રમાણે ઉવરના સુધી થયાં કરે. “કામકું કરનારા આ પાતળી સચને અગાડથી વેષાર કરી રાખે છે, અને ચીનચો. “ન્યારે ઘર ચાનું મૂજીને દિલ નથ છે ત્યારે પોતાના ધરનું રણણ કરવાને કામકું ખરીદે છે.”

ચીની વિરે અમારે દવણું બોલવાનું છે તે પણ આ એક મહા ચિત્તમનુપણું ને પોચા રીતે રૂદવાય છે તેનું એક બીજું પાણું છે. અફિકામાં અને પોલિનેશિયાના હબસિયામાં પણ, એના નેશી ન રીતિ છે—મિઃ કયાન્ડર રૂદે છે કે, “અદિયાં “જોનામાં એ રીતિ છે કે ન્યારે હાલમ મરણ પામે છે ત્યારે તેની માનીની ચિયો- “માંથી બે નમ્પીને તેના મરણને દિવસે આ જગત દગ્નું પડે છે, તે એટલા મટે કે “તેની દને પછીની ચિયોમાં મંસારી જંગમ પમાડનાર દાદુ પણ સાધન થઈ પડે; પણ

“માઝ સૂખાની પતિવ્રતા જિયેને પોતાના માનવંતા પતિની સંભાળે ધોરમાં વાસો કર
 “વાને કાઈ પણ લોભ અથવા ઈચ્છા ન હતી, એટલે તેની દાહની ક્રિયા થતાં પેલાં તે
 “કયાંક જઈને સંતાઈ રહી તે ત્યાર પછી તેની બીજી જિયેની બેઠી રહી તથાપિ એ
 “અભાગણી જિયે માંદેથી એક,—કે જેના તાબામાં અમદ્ધ ઘર છે,—દબલુના સૂખાના
 “ધરમાં સંતાઈ રહી હતી, ત્યાંથી તેને ચોથી ફહાડવામાં આવી, અને ગમે તો ભરને ખાલો
 “પિયે અથવા પૂજ્ય ગુરના ઘોડાથી માર્થ બાળવા દે, એ બેમાંથી ને કાલે તે કરવાની
 “ફટ તેને આપવામાં આવી. તેમાંથી પેલે સ્તે મરનાનું તેને આધું બચકર લાવ્યું, એટલે
 “તે પ્રમાણે કરવાનું માન્ય કહ્યું.”—Journal of an Expedition to explore the
 Course and Termination of the Niger, Vol. I., PP, 92, 93.

“જેમ સૂખાની જિયેના પાત્રવતપણાને દાખલો બતાવવાને મદિ અને તેની
 ,સાથે અદૃશ્ય જગતમાં જવાને મદિ તેઓને કાસો દઈને મારી નાંખવામાં આવે છે,
 “તે જ પ્રમાણે, એવા મકારનુ મરણ દરખાસ્તિયા અને નકીબ ઉપર કરાવવામાં આવે છે,
 “અને તેમાં સદાય આખર અને માન સમજવામાં આવે છે. જે સ્ત્રીના ઉકારાં સૂખાની
 “પછવાડે જીવતા હોય છે તે જિયેને કાસો દઈને મારી નાંખવાને વધુ પસંદ કરવામાં આવે
 “છે. તેનાં કારણ પણાં છે, તે માંહેણું મ્હોઠામાં મ્હોટું એ છે કે, એ ઉકારા સખાનાં
 “ખરેખરા છે તેની એ એક ખરેખરી સાખાની થઈ પડે છે અને તેઓની મરણ પામેથી
 “માતાઓના તાબામાં ને જગ્યાઓ હોય છે તેના વારસ વરીકેના પોતાના હક્કને
 “દાવો કરી શકે છે. જે કાઈ ઉકારાની મા પોતાને કાંસાથી મારી નાંખવા દે નહિ,
 “તો તેના પતિવ્રતપણા વિષે લોકોના મનમાં શક રહી નય; અને તે સ્ત્રીના તાબાની
 “જગ્યા હોય ત્યાં તેનાં ઉકારા નય, અને પોતાના હક્ક વરીકે તે મિશ્કત ઉપર દાવો
 “કરે, તો તે જગ્યાનો માલિક એ બતાવવો લાભ લઈને, ઉકારાને મ્હોટું મરિ છે કે વમારી
 “મા પતિવ્રતા નથી, મદિ અમે તમને કશું લઈ જવા દઈશું નહિ. કારણ કે, વમારી
 “માના અપાતિવ્રત્યે કરીને વારસ વરીકેના તમારા સર્વે દાવા અને હક્ક ફરી પચા છે,
 “અને તમારી મા તમારા બાપની સાથે હતાવને સામેન થઈ નથી, એ ઉપરથી સૂખાના
 “કરતા તે કાઈ બીજા પુરુષને વધારે વ્હાવી હતી એની નાકપુલ જગ્યાય નહિ એની આ
 “સાખીતી છે. દુઈ કિલકિલના બાઈની ત્રીસે સિયો કાસાથી મરવાને તૈયાર થઈ; પણ
 “તે પોતાના દેગના લોકોની સાથે એકદરે સરખાવનાં જરા વધારે ડાહ્યો હતો, અને
 “પોતાના દેશની રીતિ પ્રમાણે ધસડાયો નય એવો હતો નહિ, તેથી, જેઓને પોતાના
 “બાઈનાથી ઉકારાં થયેલાં હતાં, તે સર્વે, મરવા દેવાની અશ્વજત તેણે રાખ આપી,
 “પણ ને જીવન જિયેને ઉકારાં થયાં નથી, તેઓને પોતાના જીવનું બલિદાન આપ
 “વાનું કાઈ કારણ નથી એમ તેણે કહ્યું, તે એમ જાણીને કે સર્વેને સારી રીતે પોતાની
 “જિયો કરી રાકારો તેથી ધણો લાભ થશે—કારણ કે સૂખાને જેમ વધારે જિયો હોય
 “તેમ તેની મ્હોઠાઈ અજાય છે.

“ચૌદ જણિયોએ આ કરાવ લાખવો જ માન્ય કર્યો, અને મારા જણ-
 “વામાં જેટલું આનુ છે તે પ્રમાણે દુઈ કિલકિલ સરખો આવો મ્હોટો રાખ,
 “જેની અમોઢાધિનતા વિને શક નાંખવાને કાઈથી હિંમત ચલાવી શકાય નહિ, તેવાની

“સલાહથી અને અભિપ્રાયથી, લોકની નજરમાં આવે પ્રતિષ્ઠિત રહેતો આવે તેને
 “રહેતો મુખ્યત્વે ક્રીને જીવથી ઉગરી જવાને માટે, તેઓ બહુ રાજ હતી, પણ એક
 “જવાન હતી તે (જેના મુદ્દાંત ઉગરનારી પંદર થતી હતી, અને બીજા કોઈ
 “કારણ કરતાં એને જ માટે બીજાઓને ઉગરવાને એણે અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે
 “જેથી તેની ધારેલી ઈચ્છા પૂર્ણ થાય એવું સદાય ધારવામાં હશે) પરણેતરને ધારે
 “તોડીને જીવવા માટે રાજ્યે આપેલા અભિપ્રાયની યોગ્યતા વિષે રાંકા લેવા લાગી.
 “તેણિયે દુર્ઘ કિલકિલને પૂછ્યું કે જેને માટે હું તમા રાખતી હતી તે માણસ ક્યાં છે?
 “અથવા, તમારો બાઈ મરણ પામ્યો તો મું હું જીવવાને યોગ્ય છું? દુર્ઘ કિલકિલને તેના
 “મરણ પામેલા બાઈ કરતાં ઉલટો ગપ્પો. તેથી તેને એટલી બધી ચીટ ચીટ કે એને
 “ફાંસો દેવાને બે સ્ત્રિયો તૈયાર રહી હતી અને જેઓએ એની ડોકમાં પ્રથમ લગાડાને
 “ફાંસો નાંખ્યો હતો તે ખૂબ જોશથી ખેંચવાને આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે તેમણે અમલ
 “કર્યો અને જેથી તે દુઃખનાં ચિહ્ન બતાવા લાગી કે ટુરત ફાંસો નરમ કરવાની આજ્ઞા
 “કરી તે એવા વિચારથી કે મરણના દુઃખનો થોડો ધણો અનુભવ તેણે નર્યો એટલે
 “હવે પોતાની ખૂબીઈ વિષેના તે ખસ્તાવે કર્યો; પણ તેના વિચાર તો કેવળ તદ્દા જ
 “પ્રકારનો હતો, કેમકે, તેણિયે ફાંસાના બન્ને છેડા પોતાના હાથમાં લીધા અને સખત
 “ખેંચવા માંડ્યું, તે એવી રીતે કે, ફાંસો દેનારિયાએ જે કામ આપૂર મૂક્યું હતું તે
 “પૂરું થઈ ગયું; અને રાજ જે તેની ખૂબીઈબરેલી હઠીલાઈ ગણતો હતો તેની હવે
 “ખાતરી થઈ અને તેને સત્વર ડોકણે કરવાને પેલી સ્ત્રિયોને કંઈ આ જીવાન ત્રી
 “પોતાની મુંદરતાને માટે મખ્યાત હતી, અને મનુષ્ય પ્રાણીમાં હોઈ શકે એવી પરિ-
 “પૂર્ણ મુંદર ખરેખાર તે હશે ને મુંદરતા સાથે ગોરાપણાને કઈ સંબંધ હોય તો,
 “ખામી માત્ર એટલી જ હતી કે તે ગેરી ન હતી, કેમકે, વલણદાર છપ્પિયો બતાવીને
 “તેઓને હું પૂછતો કે આના જેવો તેણીનો અણસારો હતો ત્યારે તેઓ સદા ફેલેતા
 “કે એ કરતાં તો ક્યાંય અડિયાતી હતી.” *Journal of a cruise among the
 Islands of the Western Pacific, including the Feejees and
 others inhabited by the Polynesian Negro Races, in Her Ma-
 jesty's Ship Havannah By John Elphinstone Erskine, Captain
 R. N. With Maps and Plates. John Murray.*

વિદ્યાર્થી હિન્દુઓ, જૈન, આ લખ્ય સંબંધી આવતા વિચાર છે તે કરતાં વધારે
 જાતબી વિચાર આપતા જણાય છે, તેનું ઘણું બીજું કંઈ નહિ પણ આજેની
 રીનબાતની સામે થવાનો જુસ્સો છે. મજેરીના પથના ગોદરજિયો પારોથી ને હકિકત
 એકરી ક્રીને ને એસિયાટિક રિસર્ચીકના નરમા બાળમાં છાપેલી છે તેમાં એ લોકોએ
 એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે કે “બીજા જાતિના મૂર્ખ લોકો સાચના જાણકાર નથી તેથી
 “સંયં મરણ પામે તે તેની પગલાં વચ્ચે નાહું ખર્ચો નાંખે છે. કેમકે ક્રિયાથી અને
 “બીજાઓને જાણાયાથી તે મરી ગયેલું માણસ શી રીતે સંતોષ પામી રહે? ‘દીવાની
 “તેત એક વાર બોવાઈ ચલા પછી તેમાં વધારે તેજ પ્રિયે તોયપણ તે અજાતવાણું
 “આપી શકતી નથી,’ એટલા માટે મરી ગયેલાની પગલાં વરા કરવા ને ક્રિયાઓ

“મરવી એ વ્યર્થ છે, અને જો સગાને રાજ દરવાની ઈચ્છા હોય તો તે જવતા હોય
 “ત્યારે મરુ સાર છે આ જગતમાં એ માણસ પિરે છે, આપે છે, અને ખાય છે તે જ
 “તેને માનદાયક છે, પણ તેના આત્મ આવે છે ત્યારે તે પોતાની સગાથે કાંઈ લઈ જતું
 “નથી” આ જોઈને વિચાર એક અચેત્ત મનના નીચેના વિચાર સાથે મળેલા આવે છે
 “કેમકે નિ સંપદ કબરમાં વાતવીત મરવાની નથી, મિત્રોના આનંદદાયક પગલા
 પડવાના નથી, આરાકમાયુકના અવાજ નીચવાના નથી, ચોક્કસાઈ રાખનાર પિતાની
 “શીખામણ મનનાની નથી, કશું સંભળાવાનું નથી, કેમકે ત્યાં મઈ છે નહિ, પણ સર્વ
 “મમારનું વિસ્મરણ, મૂળ, અને અપાર અધકાર છે.”

મરણુ દ.

મરણુ પછીની ગતિ—શ્રાદ્ધ—ભૂત-ચાલતા વેહેમ.

૧ ગરડ પુરાણ અને બીજા હિન્દુનાં પુરાણોમાં લખ્યું છે કે, કાંઈ માણસ
 મરી જાય ત્યારે તેના દીકરાએ અથવા તેનું જે વારસ હોય તેણે પિંડ
 આપવા જોઈએ અને જો તે આપે નહિ તો મરનાર ભૂત થાય પહેલાં જ
 પિંડ કેવી રીતે મૂકવામાં આવે છે તે વિષે અમે વર્ણન આપ્યું છે. જો ચોથો
 પિંડ મૂકવા પછી ક્રિયા આગળ આવે નહિ, અથવા, કદાપિ અમિદાહ
 દેવામાં કાંઈ હરકત આવી પડે, તો જીવ ભૂત થઈને રહે છે. એ જ રીતે
 જો છઠ્ઠો પિંડ માત્ર આપવામાં આવે તો જીવ પ્રેત થઈ રહે છે, કેમકે
 મરનારે જે ધરમાં દેહ છોડ્યો હોય તેના છાપરાની યાજ્ઞ ઉપર બાર દિવસ
 લગી જીવ વાસો કરે છે. મારે મરનારના દયાનું સગા સૂર્ય ઉગતા ધરના
 છાપરા ઉપર ફરતું વાસણ મૂકે છે તે એક પાણીનું મૂકે છે બીજા પુરાણોમાં
 એમ છે કે આવી સ્થિતિમાં જીવ અમિદાહની જગ્યાએ અથવા ચક્રે વાસો
 કરે છે અને વળી બીજી જગ્યાએ એમ પણ લખેલું છે કે તે અગ્નિ, હવા
 અને પાણી તથા જે ધરમાં તેનું આગળ સ્થાન હતું તેમાં વાસો કરે છે.^૧

૧ એમ કહેવાનું કારણ એક કે તરત દેહ છોડીને જે જીવ જાય તેને અવર
 જવર પેલા દેહ સાથે ચાલતો રહે છે, અને જીવસ લોકોની દત્તક્યા દિદમાયી આત્મા
 ૧૫૫ પછી કેટલીક વેળા સુધી પોતાને સંબધ છે.તો નથી અને જગ્યા પર છે (ત્યાદિ)
 જે ધણી જી સત્યતા ઉપર રહેતી ગ્રામ્ય તે મમાલે કેટલીક મુત્ત સુધી તે જગ્યા
 કરે છે અને જે સ્થાનમાં તેણે ધણી વેળા સુધી વાસો કરેલો હોય તેની પાસે
 આટા ખાયા કરે છે અને તે સંબધે કરીને તેની સાથે સાકળી ગરેયો છે અને હવણા
 પણ સગાને મારે વિખુટા પડ્યો નથી એમ જાણે છે વિદ્વાના આધારથી પણ એવી
 કપ્પના કરવામાં આવી છે કે દેહમાં જીવનો રક્તકારો ઉત્તરેરમાં વાળી રહેતો ધારવામાં
 આવે છે તે મરતા તે જડ વધારે વાર લાગી પડે છે વળી કેટલીક વાર સુતી તેને

ત્રેતનું નવું શરીર બંધાય એટલા માટે દશમા સુધી અંકેકા પિંડ મૂકવામાં આવે છે. ન્યારે દશ દિવસ પૂરા થાય છે ત્યારે હાથના અંગૂઠાના ઉપલા ભાગ જેવડું શરીર બંધાય છે. ત્રેતને જૂખ ને તરસ લાગી હોય તેને માટે દશમે દહાડે પશુ એક પિંડ મૂકવામાં આવે છે. દશમાને દહાડે દશ વાર ભેગા પિંડ મૂકવાનો હવણું ગૂજરાતમાં સાધારણ ચાલ પડી ગયો છે.

દશમે, અગિયારમે, બારમે, અને તેરમે શ્રાદ્ધ કરવું જોઇયે અને ત્યાર પછી માશિયે અને સંવત્સરિયે પશુ કરવામાં આવે છે. જેનો દીકરો શ્રાદ્ધ કરતો નથી તે વાંઝિયો મરી જાય છે, અને નરકમાં જાય છે. શ્રાદ્ધને દિવસે દાન કરવામાં આવે છે તે, ત્રેતને ચમના નગર લગી દુઃખદાયક પ્રવાસ કરવો પડે છે તેમાં જોઇતી વસ્તુઓ મેળવવાના કામમાં આવે છે. તે દાન, વરણુ લઈને કૃષ્ણને આપે છે, પછી તે સર્વનિરીક્ષક નારાયણ—સૂર્યને આપે છે. તે લઈને મરણ પામેલાના જીવને આપે છે. મરણુશય્યા આપવામાં આવે છે તે ત્રેતને પાલખીનું કામ સારે છે; તેમ જ પગરખાં, ઊત્રિયો, અને પંખા પશુ માન્ય કરવા જેવાં દાન છે; વળી ત્રેતને રસ્તામાં અજવાળું મળે એટલા માટે શિવના દેવળમાં દીરા કરવામાં આવે છે.

તળાવને આરે, અથવા નદીકિનારે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, શ્રાદ્ધ કરનાર હજમત કરાવી મૂંછો મૂંડાવીને તરભાણું, તથા તથ અને દર્ભ લઈને તર્પણ કરે છે તે વિધેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રાદ્ધ કરનાર દર્ભની એક ભૂતિ બનાવીને તેને નવરાખ્યા પછી પુષ્પ ચડાવે છે, અને શ્રાદ્ધની ક્રિયાના સાક્ષીભૂત તરીકે વિશ્વેદેવની ભૂતિ બનાવીને પાસે મૂકે છે. પછી મરનારનું અને દેવનું આવાહન કરવાનો મંત્ર બજાવવામાં આવે છે. વિષ્ણુને માટે રાક્ષસગ્રામ પશુ મૂકવામાં આવે છે, અને પછી ચાલતી રીતિ પ્રમાણે સર્વની પૂજા કરવામાં આવે છે, ત્યાર પછી નેવેઘ કરીને મંત્ર બજાવવામાં આવે છે. અને તે મંત્ર ઉપરથી સર્વને સિધાવવાની વિનંતિ કરેલી ગણાય છે. ગાયને

ઘવતારનું પરિપૂર્ણ સ્મરણ થઈ આવે છે. ઘણી વાર એવો બનાવ બને છે કે ઉપરથી મરણુગળના ધમપછાડા બતાવી આપવાનું સર્વે ઘાતવું જ બંધ થઈ જાય છે, અને મરનારની ખરી ભૂતિ કે જે કેટલાંક વર્ષોની હોય તેવી, પરિપૂર્ણ સાન્તિમાં અને ઘણી ખરી માનસિક સુહૃદતામાં ફરીને દેખા દે છે તે શી રીતે બનતું હશે તેના પ્રવાસો ઉપરના કારણ ઉપરથી કરી શકાય

ધાસ નાંખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ક્રિયા કર્યા પછી, મરનારનાં સર્ગાન્ધારમાં અને અમુક સંખ્યામાં બ્રાહ્મણોને પોતાના ગળ પ્રમાણે જમાડવામાં આવે છે.^૧

જે માણસને દીકરો હોય નહિ તેણે પોતાના આત્માની શાન્તિને અર્થે મરતાં પહેલાં ઉત્તરક્રિયા કરવી જોઈએ. જે તેની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવે નહિ તો પછી તેને જુખાળવો ભૂત યર્ધને રાત્રિદિવસ દુઃખે લાટી મરવું પડે છે, અથવા જીવડાં રૂપે તેને વારે વારે અવતરવું અને મરવું પડે છે, અથવા તે સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ધારણ કરીને અજવાળું જોતાં પહેલાં મરણ પામે છે અથવા માત્ર મરવાને જ અવતરે છે. વળી જેઓની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવતી નથી, અથવા ખોટી રીતે કરવામાં આવે છે, તે જીવ નરકમાં દુઃખ ભોગવ્યા પછી ભૂત યર્ધને પૃથ્વી ઉપર આવે છે, અને જેની શૂલથી તેની આવી માઠી અવસ્થા યર્ધ હોય છે તેને દુઃખ દેવા માંડે છે. તે તેઓને દુઃખ દેવાને તત્વ રૂપ અને જો અથવા બીજો રાગ યર્ધ પડે છે, લાઘ્યોમાં તે કજીયો કરાવે છે, ઠોરનું મોત આણે છે, પુત્રની ઉત્પત્તિ થવા દેતો નથી, મનમાં ધાતકી અને ખૂની વિચાર ઉત્પન્ન કરાવે છે, અને શાશ્વ ઉપરથી, દેવ ઉપરથી, યાત્રાના સ્થાન ઉપરથી, અને પૂજ્ય બ્રાહ્મણ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી દે છે.^૧

૧ લક્ષમાં રાખવું કે Superstition (જેની વ્યુત્પત્તિ વિષે ઘણી તકરાર ઉઠેલી છે) શબ્દનો અર્થ તેમના “પૂર્વજો પ્રતિ પગવાડે જીવતાં રહેલાનાં ધર્મ” એવો થાય છે, એમ કેટલાયેકે ધારણા કરેલી છે. આ ધારણા પ્રમાણે હિન્દુ રાજમા પિતૃની પૂજા કરવાની અગત્ય જણાવે છે, તે ઉપરથી જે શબ્દના મુખ્ય અર્થને ખુલાસો થાય છે—
Vide Morris's Essay towards the Conversion of Hindoos, P. 196.

૨ મરણ પામેલાની ઉત્તરક્રિયા વિષે તેનાં સર્ગાન્ધારમાં લક્ષ આપે નહિ તો પ્રેતના મુખમાં ખસેલ પહોંચે ■ એવો અભિપ્રાય એકલા હિન્દુસ્થાનમાં જ આવે છે એમ નથી. પુરાતન કાળના વિષય સંબંધી લખનાર પંડિત ગોત્ર (જીવડે ઉતારે કરી) લીપેસો જો તે પ્રમાણે) નીચે મુજબ લખે છે:—

“ખૂન થયેલા માણસોનાં શરીર, જુધી રીતે ડાટ્યાં હોય ત્યાંથી રૂઢાડી લઈને “કિશ્કિયન ધર્મની વિધિ પ્રમાણે, કોઈ પવિત્ર જગ્યામાં લઈ જઈને ડાટવામાં આવે “નહિ, ત્યાં સુધી, પ્રેતને શાન્તિ વળે નહિ આ વિચાર મૂર્તિપૂજકોના “પ્રાચીન વેદમ માહેલી એક નિશાની છે, પ્રાચીન લોકો એમ માનતા હતા, “કે કેરાનને (વેતરણી નહીં જેવી પ્રેતને આચેરાત અને સ્વિકૃત નહીં ઉતારનાર) “વગર ડાટલા માણસોનાં પ્રેત ઉતારવાની આજ્ઞા ન હતી, પણ તેઓ એક સો વર્ષ “સુધી સ્વિકૃત નહીના કિનારા ઉપર અવરજવર કરતાં હતાં; પછીથી તેઓને પાર “ઉતારવામાં આવતા.”

ગરૂ પુરાણમાં વળી એ કરતાં વધારે લખ્યું છે કે મરણાવસરે જે તેના જીવ સંસારની કાર્ષ વસ્તુમાં, તેનાં બાળકમાં, તેની સ્ત્રીમાં, તેના ધનમાલમાં રહે તો તેના જીવ એકાએક છૂટતો નથી, પણ બલાતકારે તરફડિયાં મારીને પછી દેહ છોડે છે અને ભૂત થાય છે. આપઘાત કરનાર, સાપના ઝેરથી મરનાર, વિગળી પડવાથી જીવ યોનાર, અથવા ખૂડી મરનાર, અથવા ડટાર્ધ મરનાર, અથવા એવું ગમે તે ક્રમોત્ત પામનાર ભૂત થાય છે. તેમ જ જે મેઘ ઉપર કે ખાટલામાં તે મરણ પામે છે અને જેને ભોંય ઉતારવામાં આવતું નથી તે પણ ભૂત થાય છે. તેમ જ મરણ પામ્યા પછી જેના મડકાને શ્વર અડકે તેની પણ એવી જ વલે થાય છે. એ આદિ મરણ પામેલાના જીવને ભૂત થવાના ધણા ખસ પ્રકાર છે. વેદના કર્મકાંડના ગ્રંથોમાં અકાળ મૃત્યુના દોષનિવારણના ઉપાય બતાવેલા છે તે પ્રમાણે મરનારનો વારસ કરે તો મરનારની અવગતિ થતી નથી.^૧

ઉપર પ્રમાણે મને છે તે સાથે વળી મ્હોટા માણસના મરણાવસર વિષે નીચે પ્રમાણે વ્હેમ છે:—“વેરશ્શયરના ધણા બાળના હલકા લોકોમાં એક વ્હેમ આવે છે કે ન્યારે કોઈ મ્હોટા માણસનું મરણ થાય છે ત્યારે તેણાન, બારે વર્ષાંદ, અથવા “બીજી કોઈ દેવકાંપ થાય છે તે તેને ભૂમિદાહ દેવામાં આવે છે ત્યાં સુધી રામતો નથી. હ્યુક આદિ લેસિંગટનના મરણાવસરે આ વ્હેમને ધણા આધાર મળ્યા હતા. એ “પ્રસંગે ફટકાં અડવાડિયાં લગી બારે વર્ષાંદ વસ્ત્યા પછી, અને એક બારેમાં બારે દિલ થયા પછી, આકાશ સ્વચ્છ થયું, અને વર્ષાંદ શરૂ, તેથી દેહ ઉતરી ગઈ. ધણા “મ્હોટા માણસોના મરણાવસરે મહા ઉત્પાત થયેલા આપણા ઇતિહાસમાં જેવામાં આવે છે તે ઉપરથી ઉતરતી ધક્કિના લોકોના મનમાં આવેા વિલક્ષણ વિચાર બંધાઈ જવાનું “મારણ મળેલું જણાય છે. હ્યુકને ભૂમિદાહ દેતાં પ્હેલાં, એ અડવાડિયામાં એ પાસ “સામાન્યપણે એમ જ કહેવામાં આવતું કે, “અરે હ્યુકને ન્યા સુધી ડાઢયો નથી ત્યાં “સુધી વર્ષાંદ બંધ પડવાનો નથી.” Notes and Queries.

શાનમહાક્ષના ડુગરના ટેમનેને (અથવા શેકુનહ ધર્મધ્યક્ષને) આ નિયમ ઉલ્લી રીતે લાગુ પડે છે. એને ડાઢવામા આવે તો એ પ્રમાણે થાય છે

“ન્યારે ટેમનેનો મરી જાય છે ત્યારે એ ખાટલા ઉપર તે મરી ગયેા દોાય તે “સુદાંત જંગલમાં લઈ જઈને એક ઝાડની ડાયા નીચે મૂકે છે અને ડાઢપાંદડાંથી “ઢાંછી લે છે. ભૂમિદાહ દેવાની દરકત લેવામાં આવે છે તેનું કારણ એમ છે કે તેમ “કરવાથી તે ભૂત થાય છે એવો વ્હેમ છે. એ ડાઢવામા આવે તો તે પાછો આવીને “ગામના લોકોનો ન્હારા કરે, અને જો તેનું શબ ઝાડ નીચે મૂકવામા આવે તો તેને “પોતાની પિતાત્મી સત્તા કોઈ બીજે દેકાણે કામ લગાડવાની જગ્યા પડે.” *Indo Asiatic Researches* IV., P. 70.

૧ માસીન ચીક લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે, જેઓને ડાઢવામાં આવેલા નદિ,

મરી ગયા પછી છવ સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે, તે વિધેનું વર્ણન કરવાની અગાઉ જગતમાં ભૂત ભમતાં ફરે છે તે વિધે આ ઠેકાણે લખિયે છિયે.

ભૂત તથા પ્રેત ધણું કરીને સ્મશાનમાં રહે છે, તથા યજ્ઞમાં કામ આવે નહિ એવાં આમલી કે બાવળનાં ઝાડમાં રહે છે; તે ઉજ્જડ જગ્યામાં રહે છે, તથા જે ઠેકાણે તે મરણ પામ્યું હોય ત્યાં રહે છે, તેમ જ ચક્રામાં પણ રહે છે એટલા માટે લોકો ત્યાં ઉતાર મૂકે છે.^૧

ભૂતના ગળાનું ખાંડ સોણના નાકા જેટલું હોય છે અને તેને બાર બહેડાની નિરંતર તરસ રહે છે. જ્યાં જ્યાં પાણીનાં સ્થાન હોય છે ત્યાં ત્યાં વરુણદેવની ચોક્કી મૂકેલી હોય છે, તેથી ભૂતથી પાણી મી ગફાતું નથી, અને તેને લીધે તેની તરસ સદા વધતી જ જાય છે. ભૂત સર્વ પ્રકારના મળમૂલ ઉપર પોતાના યુગ્મરો ચલાવે છે. જેનું સર્પિડશ્રાદ્ધ થયેલું હોય છે તે પણ આ જગતની વસ્તુમાં તેનો ભાવ રહી જાય છે તેથી તે ભૂત થાય છે.

એટલા જ માત્ર નહિ, પણ જેઓનું અકાવ મરણ થયેલું હોય તેઓને ભૂતરૂપે બટકડું પડે છે. બિરાપ પિયરસન કહે છે કે, “જેઓનાં શરીર ડાઢવામાં આવ્યા ન હોય તેઓના આત્માને પ્રેતલોકમાં પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવતો નહિ એવી ધારણા હતી, અને “જેઓનું અકાળ મૃત્યુ થાય, અથવા દુર્ભરણ થાય તેઓના આત્માને પણ તેમના સ્વાભાવિક મરણનો સમય આવતાં લગી તે જગ્યાની બહાર રાખવામાં આવતા.”

૧ આરેબિયન છાન પણ અકલાએ આઠા માસોં કરે છે, સ્કોટિશ અવોસુમિની પિશાચિયો તથા જમીનદારની જમીનના સયોજવાળી જગ્યાએ રહેલા માણસની પાંસ જિયોના કામાં રાખે છે વળી નૂવેલ. (*Midsommer Night's Dream, Act II SC. ૨*)—

“જેઓનો અકલામાં અથવા જળમાં દાઢ કરેતો તેટલા બધા નર્કમાં જવાને “શાપિત થયેલા પિશાચ”.”

માર્યુના બારમા અધ્યાયના ૪૩ મા પાદમાં અને હ્યુક્સા અગિયારમા અધ્યાયના ચોતીસમા પાદમાં દુષ્ટ પિશાચોને “સૂકી જગ્યાઓ” સુમત કસ્યા વિધે લખેલું છે તેની સાથે ગૂંજસાતની વેરાન જગ્યાઓ બરાબર મળતી આવે છે.

“ડેવિસ રિચર્ડ પિનસને ૧૪૬૩ માં પાપરનો સંવાદ લખ્યો છે, તેમાં વર્ણના “મારને આલના બેમે મહિવા નીચે લખેલા પણ કહેલા છે — “જેઓ દુર્ભાગી અથવા “માનસાકુનિયાળ દિવસો ટાળવાની કાળજી રાખે છે, અથવા માદરાત કે બેસતા વરે “મૂર્ખાઈબરેલી કિયાઓ કરે છે, તેઓ, ભૂત અથવા પિશાચો તરસ કરવા રાત્રિની “વેળાએ બેચ ઉપર માંસ અથવા દાઢ મૂકે છે” — *Vide Brand.*

તે પવિત્ર ભૂત પૂર્વજદેવ હોવાય છે, અને તે પોતાના ધરમાં કે પછી પીપળાના ઝાડ ઉપર રહે છે.^૧

ભૂતપ્રેત પરાક્રમ કરે જ તે નીચે પ્રમાણે છે: તે મહાના શરીરમાં પેશીને બોલે છે, તથા પોતાના આગળના શરીર જેવા આકારમાં દેખા દે છે; યવતા માણસના શરીરમાં પેશીને પોતાની મરજી પ્રમાણે બોલાવે છે; તથા તેને તાવ આદિ અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે; કાઈ વાર ઢોરનું રૂપ ધારણ કરીને એકાએક લડકો યઈ જાય છે તેથી ભોંક ડરી જાય છે; કાઈ વાર હાનુમાનું રૂપીને બળુકારાની પેઠે બોલે છે. વળી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, એક ભૂત કાઈ માણસ સાથે બાથોબાથ આવ્યું અને તે માણસને ઉપાડીને બીજે ઢંકાણે મૂકી આવ્યું. વળી એમ પણ હોવાય છે કે ત્રિપોને ભૂતનાથી મહિના રહે છે.^૨

૧ હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગો માંહેલા ભૂત સંબંધી સૂચના વિષે આ મંત્રણની સમાપ્તિ થઈ પ છે તે જાણે. મૂળમાં આ વિષય સંબંધી અમલ લખાણ મુખ્યત્વે કરીને ભૂતનિબંધ નામના પુસ્તક ઉપરથી ઉપજાવી રાખેલું છે. એ પુસ્તક ભાવાવલોકના શ્રીમાળા ગ્રાંથાલુ મવાડી દસપતરામ હાથાબાધવે ગૂજરાતી ભાષામાં લખેલું છે અને સન ૧૮૪૬ માં ગૂજરાત બનાઈપુલર સોસાયટી બહાઈથી ઈનામ મેળવ્યું છે. આ પુસ્તકનો કર્તા તેવામાં એ સોસાયટીનો મંત્રી હતો ત્યારે એ પુસ્તકનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર મુંબઈમાં સન ૧૮૫૦ માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

૨ પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક દેશમાં, ત્રિપોએ કુમાર પંચજો હોય તો તે દેવતાઈ અભિગમન કરાવીને હુપાવી રાખવાને રાજી થયેલી જણાય છે. હિરોડોટસ રહે છે કે, “જ્યારે ડેમોરિટસ આ મમલે બાંધ્યા ત્યારે તેની માથે તેને આ પ્રમાણે ઉત્તર આવ્યું:— “પુત્ર ! હું મને સાચેસાચું બોલવાની આટલી બધી આતુરતા જણાવે છે તો હું તારાથી “કશું છાનું રાખીશ નહિ. આઈરિશ્ઠન અને પોતાને ઘર લઈ મથો, ત્યાર પછી ત્રીજી “રાત્રિએ એના જ આકારના એક ભૂતે મારા એરડામાં પ્રવેશ કર્યો, અને મારી સાથે “સૂતા પછી, મારે માથે મુકક મહેલો, અને ફરીને તે પાછું જવું રહ્યું.”

એ જ પ્રમાણે સુરિપિડીઅના ઇયાકો નામના ગ્રંથમાં નામક રહે છે કે:—

“એને મઠે મારી માની બેઠોએ (જિમ કરવું તેમને ધરારત નહિ) રહ્યું કે, ॥
“જોવનાથી ઉત્પત્ત થયો નથી, પણ કોઈ મનુષ્યમણ્ડીના પ્રેમથી ગર્ભ રૂલાથી ક્યાલમસ-
“સેમેલીના પિતાની નીચે મુક્તિ પ્રમાણે સેમેલિયે પોતાની ચૂક જોવને માથે નાંખી
“દીધી છે.” * * * * *

બ્રિટિશ ઇતિહાસ માંહેલા મર્લિન અને આર્ચર એ બન્ને ભૂતના પુત્ર હતા. ત્રિપોડીના ઇતિહાસના પુસ્તક ૬ કુના મંત્રણ ૧૮ અને પુસ્તક ૮ માંના મંત્રણ ૧૯ પ્રમાણે તેમાં પ્રથમ લખેલા પ્રકાર વિષે રુપેન્સર નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

હિન્દુઓનાં પુરાણો કરતાં જૈન શાસ્ત્રના ત્રયોમા ભૂત વિષે જૂદા પ્રકારનું લખેલું છે. તેઓ કહે છે કે, આઠ જાતના વ્યંતર દેવ અને આઠ જાતના પાણ્ડ્યવતર પૃથ્વીની નીચે રહે છે. તેમાં એક એક જાતનાને બળ્લે ઈન્દ્ર છે. તેમાંથી એક ઉત્તરમાં રાજ્ય કરે છે અને એક દક્ષિણમાં કરે છે અને તેઓના શરીરના વર્ણ દાગા, ધોળા, કે આશમાની રંગના હોય છે. વ્યંતર તથા પાણ્ડ્યવતર દેવ પૃથ્વી ઉપર આવીને માણસના શરીરમાં પેંથીને કુતૂહલ કરે છે અને માણસને પોતાનાં ધણા રૂપ ખતાવે છે. આ જાતના દેવોની નીચે ભવનપતિ દેવ રહે છે તે પશુ કાઈ કાઈ વાર પૃથ્વી ઉપર દેખા દે છે. એમની નીચે નારકી જીવ રહે છે. પૃથ્વી ઉપરથી ઉંચે આકાશમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ખીજા પાંચ પ્રકારના જ્યોતકી દેવ રહે છે. તે ઉપર બાર દેવ લોકમાં વૈભાવવાસી દેવ રહે છે. તેઓ કાઈ સમયે પોતાની ઈચ્છાથી અને કાઈ મનને વશ થઈને પૃથ્વી ઉપર આવે છે, પણ કાંઈને દુઃખ દેતા નથી. તેમના ઉપર નવ ગ્રીવેક તથા પચ અનુત્તર વિમાની દેવ રહે છે. તેઓ ધણા સામર્થ્યવાન હોય છે અને કદિ આપણી પૃથ્વી ઉપર આવતા નથી. પૃથ્વીથી ઉંચે તથા નીચે જે દેવ હજી તેમાં જે જીવ તપસ્વી હોય તથા સારા પરિણામવાળા હોય તે ઉપર છે પણ કેવળ પાપવાળા જીવ તે દેવમાં જવા પામતો નથી. અસહને વારે માણસો અડમ એટલે

‘અને બવિધ્યમ્બન મરનારા લોકો રહે છે કે એ માનવ પિતાનો અથવા કાંઈ ‘જીવતા માણસનો પુત્ર ન હતો, પણ સુદર સાંધી સોના ઉપર મધ્યિક પિશાચના ‘વ્યભિચારી પ્રપચ્છી ચમકારિક રીતે મર્ણ રહી હત્યાર થયો હતો.’

સ્કોટલેન્ડમાં એવો દાખલો લેવા હોય તો હમેશ્વરિયસની સ્ત્રી અને દ્વીડનાં પિગ્માચની વાત જુઓ—*Note M, Lay of the Last Minstrel* હિન્દુસ્થાનમાં એવો દાખલો લેવા હોય તો અમારા પોતાના જ પુસ્તકમાં શિવાલિયનો જણાવેલો જોયો તેમજ વળી ઉપા (ઓખા) અને અનિરૂદ્ધનો દાખલો ■ તથા હમજાનુવરીનો પણ છે, in *Captain Westmacott's Article on Chhadwr in Afscham, Journal Bengal Asiatic Society, IV. 187, et cet* આ વાર્તાઓ સળથી ખટલર આ પ્રમાણે રહે ■ -

“આપીન શરવીદાએ કહ્યું તે પ્રમાણે નહિ તેમણે તો પોતાના નીચ રીતે જન્મ થયાનું સત્તાડી રાખવાને (તેઓની શકબંદેથી રીતે હત્યારી થયેલી જાતિને અને પોતે શસ્ત્રીર જાતિના ■ એક પદ લેવાને) જ્યુપિટર અને ખીજા દેવતાઓને તેમની માના પાર દરાવ્યા (જે વિરે પ્રાચીન કાળના હોદ્દાને પ્રથમ જ આજખા બનાવ્યા છે)”

તથા ઉપવાસ કરીને દેવોને અર્હિ તેડાવતા હતા, પણ આ સમયમાં તો કોઈ પ્રકારે કોઈના તેડાવ્યા તે આવતા નથી.^૧

ભૂત વિષેના લોકમાં ચાલતા જોમો છે, તેમાં ભૂત, પિશાચ માણુ-સના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તે વિષે જોમ મુખ્યત્વે છે. જૂદા દેશોમાં અને જૂદા વેળાએ માણુસનામાં ભૂત શી રીતે પેસે છે તથા તેઓની સત્તા તેમના ઉપર કેટલી ચાલે છે એ સંબંધી કઠિણ અને સામાન્ય વિષય વિષે લખવાને અમને ઠીક લાગતું નથી.^૨ પણ આ ઠંકણે અમારા વાંચનારને

૧ બિશપ પિયરસન કહે છે કે, “આ જેવું આકાશીય સ્વર્ગ, ત્યાં ઈશ્વર પોતાના તંત્ર મારે છે, અને ત્યાં ‘તે વાદળોને પોતાનું વાહન કરે છે, અને પવનની પાંખ ઉપર ચાલે છે; તે બીજું સ્વર્ગ કે જે સૂર્ય અને ચંદ્ર, બે મહાન્ પ્રકાશ, અને અગણિત તારા તેઓ માંહેલા એક કરતાં બહુ મોટા છે, તેઓનું ‘સ્થાનક છે, તેના કરતાં મહિમામાં વધારે કનિષ્ઠ છે તે પ્રમાણે જગ્યામાં તેવું નથી. અને ‘તોય પણ એ બીજું સ્વર્ગ, ત્રીજું સ્વર્ગ જે સેંટ પાવલું સ્થાનક છે તે કરતાં જોડતું ‘બીચ છે તેટલું જોલા સ્વર્ગથી ઉચું નથી. એ સ્વર્ગમાં ઈશ્વરનો મહિમા વરોણ છે, ‘તેથી તેનું તેજ તારાવાળા આકાશની ઝાંખી પડતી મુંદરતા ઉપર જોડતું એકપણું ‘મેળવે ■ તેટલું એકપણું સૂર્યનું તેજ ભગવાન વાદળની કાળાસ ઉપર મેળવી શકતું નથી. ‘ક્રમકે જગતના આ મોટા દેવલમાં ઈશ્વરનો ધ્રુવ મુખ્ય યાજક છે. જે સ્વર્ગ આપણે ‘જોઈએ છીએ તે માત્ર પડદો છે, અને જે તેના ઉપર છે તે પવિત્રમાં પવિત્ર છે. આ ‘પડદો મૂલ્યવાન અને મહિમાવાન છે, પણ એક દિવસ ફાટવાનો છે. અને દયાસ્થાન ‘તથા દેવદૂતના કરતા પણ બહુ વધારે મહિમાવાળી જગ્યામાં આપણને દાખલ કરશે. ‘ક્રમકે આ ત્રીજું સ્વર્ગ આશીર્વાદ પામેલા દેવદૂતો જે નિરતર મહાસન આગળ ઉભા ‘રહે ■ તેઓનું યોગ્ય સ્થાનક છે.

(આ રૂપક ઈતિરાચલ લોકોના દેવલનું છે. એ દેવલને તથા ખડ હોય છે; જોલા ખડમાં તેઓ માંહેલાં સર્વે કોઈ જઈ શકે છે; બીજા ખડમાં માત્ર ચાલકોથી જ જવાય છે. આ બીજા ખડ અને ત્રીજા ખડની વચ્ચે પડદો રહે છે, તે જે યાજક કેટલીક ક્રિયાઓ કર્યા પછી યોગ્ય થયો હોય છે તે પોતાના હાથમાં ખલિદાન લઈને ઉભા વી માહ પ્રવેશ કરે છે, બીજા કોઈથી જવાત નથી. માહ સાચું દયાસ્થાન કરેલું હોય છે, તેના ઉપર વાદલ રૂહોરૂહ હોય છે અને આસપાસ બે દેવદૂત રૂહોરૂહ હોય છે.

એ પ્રમાણે જેવું સ્વર્ગ સાધારણ છે. બીજા સ્વર્ગમાં સેંટ પાવ જેવાથી જ જવાય છે, ત્યાર પછી પડદો આવે છે તે ઉપાડીને ખ્રિસ્ત પોતાના લોહીનું ખલિદાન પોતાના હાથમાં લઈને દયાસ્થાનમાં મહાયાજક રૂપે પ્રવેશ કરીને મંથસ્ય થાય છે.

૨ તો પણ આ વિષય ઉપર થોડા પ્રમાણેને મટિ, આ પ્રકરણની સમાપ્તિયે ૨ દીપ છે તે જણાવે. હાકટર જોનસનના શબ્દો પ્રમાણે “દુષ્ટ માણસો હોય ‘ત્યારે દુષ્ટ પિતાય કો ન હોય, ને દેહવાન દુષ્ટ પ્રાણી હોય ત્યારે અદેહવાન

સૂચવવાની અગત્ય છે કે, ગૂંજરાતમાં ભૂત માણસોમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે તે સંબંધી વર્ણનનો આધાર અમે એક ગ્રંથ ઉપર રાખીએ છીએ. તેમાં કતો ખરેખરો બહેમ વિનાનો છે અને પોતાના દેશિયોને એવા પ્રકારે બોલ કરે છે કે “ભૂત સરખું કાંઈ છે જ નહિ, પણ જેનો શક પડે છે તેના સાધારણ “રીતે ખુલાસા થઈ શકે છે.”

એ અધિકતો કહે છે કે, “દેવજ ભૂત નથી એમ કહિયે તો તે હિન્દુ શાસ્ત્રથી “ઉલટી વાત છે. ખ્રિસ્તિના ખાખલમાં અને મુસલમાન શાસ્ત્રમાં પણ “ભૂતની હયાતી કબૂલ રાખેલી છે માટે ભૂત જાતિ છે, એ વાત જૂઠી પાડી “શકાય નહિ” પણ આ સમયમાં તો એવી રીતે કે, જ્યારે ભૂતોની વાતો “સાબળેલી દશ દબાર બેળા કરિયે ત્યારે તેમાં એક વાત સાચી હશે એવા “અનુમાનથી તથા શાસ્ત્રના વિશ્વાસથી હું લખું છું. પણ મારા દેખવામાં “સાચી વાત આજ સુધી આવી નથી.

‘હિન્દુ શાસ્ત્રમાં ભૂતની વાતો વિસ્તારીને લખી છે, તેનો અભિપ્રાય “જણાય છે કે, જે માણસો પવિત્રપણે રહેશે નહિ તથા જૂઠું બોલવા આદિ “દોષ કરશે તે મરીને ધણું દુઃખ પામશે; તે માટે પવિત્ર રહેવું, અને પાપ “કરવું નહિ. વળી કુદરતી વાતોના શરીરમાં પેશીને ભૂત દુઃખ દેશે તે માટે “સારી ચાલ રાખવી. એટલે જ શાસ્ત્રકરવાવાળાનો અભિપ્રાય જણાય છે. “પણ તે ઉપરથી લોકોને મલો ભ્રમ ઉત્પન્ન થઈને બહુ દુઃખ થાય છે, “માટે મને એ વાત દુરસ્ત લાગે છે કે લોકોમાંથી ભૂતનો ભ્રમ જાય અને “જેમ કહેવત છે કે ‘મનસા ભૂત અને શંકા ડાકણ’ એના અર્થ બરાબર ‘સમજાય તો ખિયારા બોળા લોકો હેરાન થાય નહિ.”

ખીજે ઠેકાણે એ અન્યકતો કહે છે કે, “જ્યારે કાંઈ માણસનું મન “કાંઈક વાણ આદિકના રાગથી ઉદાસ થાય છે ત્યારે મનમાં મુંઝાય અને “કાંઈ બોલે નહિ તે સમયે તેનાં સગાં તથા પાડોશી ભેગાં થઈને પૂછે છે કે,

“કુદરતી દોષ તે અમે અમારી મેળે વધારે આશ્ચર્યકારક લેખી રાખ્યા નથી” અને દેહમાં ભૂત આવતા એણે માનવાને અમારા મનમાં કાંઈ આનાકાની નથી, પણ હવે તો આવે છે કે નહિ તે કાણ જાણે

૧ પૃષ્ઠ ૩૫૬ની ટીપ અક ૧ નંબર

૨ Fide Bishop Hall's Contemplation — “સાર અને નકારા બંને પ્રકારના ભૂત છે, એની સલવા સદા નિ સરાય મૂર્તિપૂજક, ચાકુદી, અને કિશ્મિયોના માનતા આવેલા છે, પણ જેમના આધળા સમયમાંથી સલવા સાથે વધારે કપટ કાર્ય બનેલા હતા અને ક્યારા માણસો અને બૂડા ખિયાલ મળીને વિસ્વાસુ જગતને ઠગતા હતા”

“તમને શું થાય છે? સારે તે માણસ કહે છે કે મારો છવ મુંઝાઈ જાય છે.
 “અને મને કંઈ ખબર પડતી નથી ને એમ યાચ છે કે હવણું રોવા માંડું.
 “પછી પૂછનારા લોકો કહે છે કે તું ક્યાં ગયો હતો, અને કોઈ ઠંકાણે બીન્યો કે
 “ઝગક્યો છું! પછી તે માણસ વિચાર કરવા લાગે છે તેવામાં સ્ત્રી ઉપરા-
 “ઉપરી જે માણસ આવે છે તે પૂછવા લાગે છે, એટલે બિચારો ભોળો
 “માણસ રોવા લાગે છે. પછી સર્વે લોકો કહે છે કે, આ તો ક્યાંકથી વળ-
 “ગાડ લાવ્યો છે અને એ ભોળો માણસ પણ મનમાં નિશ્ચય કરે છે કે
 “મને ભૂત વળગ્યું છે. પછી તે તારમાં શરીર ફુગવા લાગે છે. એમ થોડે
 “થોડે ધ્રુજ વધતાં ધણું ધૂણવા લાગે છે, તે એવું કે ભૂતના ભ્રમ વિનાશ
 “માણસ જાણી જોઈને પોતે એના જેવા ચાળા કરવા લાગે તો તેના જેવું
 “બરાબર ધૂણતાં આવડે નહિ. અને ઝાઝા દિવસના અભ્યાસથી આવડે
 “પણ ખરૂં એમ જણાય છે, અને ભ્રમવાળો માણસ જરૂર એમ સમજે છે
 “કે આ મારા શરીરમાં ભૂત આવીને ધૂણે છે પણ હું ધૂણતો નથી.”

નિબંધકર્તા વળી લખે છે કે, “મારો સગો એક બ્રાહ્મણ મરી ગયા
 “પછી સાત મહિને તેની બાપડીના શરીરમાં આવીને ધૂણવા લાગ્યો તે
 “બાપડી જાતે ઘણી મરીય છે, પણ ધૂણતી વેળાએ એવો ધમધમાટ કરવા
 “લાગી કે તેની સામે ઉભાં રહીને જવાબ દેવાની શક્તિ કોઈને રહે નહિ.

૧ તીનેવલીમાં જે બને છે તેવું વર્ણન નીચે આપેલું છે, તે આની સાથે બરાબર
 મળતું આવે છે. “જે કોઈ માણસને દાદિયો તાપ ચડવા માટે અથવા પિત્તવિકારથી
 “માથું ભ્રમવા માટે તો તેની વગર કેળવાયેલી મનઃકલ્પનાથી એમ ખાતરી છે કે મને ભૂત
 “વળગ્યું પછી તે આડુંઅચળું માથું હલાવવા માટે છે, એક ટરો ને ટરો જોડ રહે છે
 “અને બીજે ગણે દોળ પણ તે જ પ્રમાણે કરી દઈને ધૂણવાને મંદી જાય છે; અ
 “આસપાસ ઉભાં રહેલા દોષ છે તે દોડી જઈને પુષ્પ, ફૂલક્ષાદિ લેટ લઈ આવે છે
 “અથવા કુકડા કે ઘેટાનું ખલિદાન આપવાને તે લાવીને રજી કરે છે. See “The
 “Tinnevely Shans,” by the Rev. K. Caldwell, B A., printed
 for the Society for the Propagation of the Gospel, in A. D.
 1850. વળી ટેવલ્ફ્સ નામક નામે રીક્સપિયરના નાટકમાં ત્રીજા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં
 અતિરાય રમુટ દેખાય છે, તેનો મૂળની સાથે મુકાબલો કરે. એમાં માણસોએ ભૂત
 આપ્યું હોય એમ કારણ છે; તે આત્મી જણાય છે અને ઉદારી જણાતો નથી તેથી
 તેનું ઘેલાપણું ભૂત વળગ્યું હોય તેના સરખું જણાતું નથી, પણ એાબિનિયા
 નીચે પ્રમાણે બોલે છે તેથી આ બિચારો ભેદ જાણી જાય છે.—

Method

“જે ઉદામીપણું, અને આત્મીપણું એ એ ઘેલાપણાનાં સરખાં જ ૧૮૪૯, by
 ‘હું તેના જેવી થી છું.”

Proximity P. 2

“આવે સમયે તે મરનારનો એક મિત્ર લા આઝ્યો એટલે તે ધૂણનારિયે
 “કહ્યું કે આવ ભાઈ! આપણે એક દિવસ એકાન્તે બેઠા હતા, સારે મેં તને
 “શું કહ્યું હતું તે સભારી મેં. એટલે એણે કહ્યું કે, હા, એ વાત મને સંભારે
 “છે. પછી તેનો પાડોશી વાણિયો લા આઝ્યો, તેને એ ધૂણનારિયે કહ્યું કે અત્યા
 “વાણિયા! મેં તને રૂપિયા આપ્યા છે તે હજી સુધી કેમ મારી બાયડીને ત
 “કલા નથી? એટલે એ વાણિયે કહ્યું કે, હા, તમારા રૂપિયા સાડી પચોતેર
 “મારી પામે છે તે હું તમારી વહૂને આપીશ. પછી તે એ બાઈયે નિત્ય
 “ધૂણવા માંડ્યું અને એવી વાતો ફેરવવાથી ભેદામા અચરજ જેવું થયું તેનો
 “અમે તપાસ કરી જોયો સારે એવું જણાયું કે એ છાઠાજી પોતાના મિત્ર સાથે
 “એકાન્તે નિરતર વાતો કરતો હતો, તેથી એ બાઈયે તો અનુમાનથી કહ્યું,
 “પણ એ બોળે માણસે એમ જાણ્યું કે મારે મિત્રે મને એક દિવસ કહ્યું
 “હતું કે મારે દીકરા નથી તેથી હું મરીશ તો મારી ગતિ નહિ થાય,
 “કેમકે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે—

अपुनस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ।

“ભાવાર્થ—જેને પુત્ર નથી, તેની ગતિ નથી અને નક્કી તેને સ્વર્ગ
 “પણ મળતું નથી.

વાણિયે પણ એમ જાણ્યું કે એ બાયડીના સરીરમાં “આવીને
 “બોલે છે તે ફક્ત દેશે, તેથી હું પૂછેલો જ કા કહું નહિ? એમ જાણીને
 “સાચી વાત ફક્ત દીધી બહુ ભેદાને એ વાણિયા ઉપર બ્રમ પણ
 ‘હતો, તેથી બાઈયે અનુમાનથી કહ્યું હશે, પણ સાચી વાત ફરી પછી

૧ મરણ પામેલાના પિરાય સાથે વ્યવહાર ગવાવવાને મનુષ્યમાણીના દૃદયમાં
 બસકદ વલણ હોય છે. તેઓના છેલ્લા મુલ્યપરોની વ્યવસ્થા કરવાનું આપણા ઉપર
 ‘પડેડ હોય. તે તેમના છેલ્લાની અંદર તેમની મહેલમાં અને રીતભાવ જે આગેદુખ
 ‘ફક્ત ગયેલી હોય છે તે છેલ્લાની સભાજી રાખવાનું કામ આપણને સુમત
 ‘કરેલા તેમના અપૂર્ણ રહેવા પ્રયોગનું સ્પષ્ટીકરણ આપણને આપેના સુખના ભોગ,
 ‘એ સર્વે તેમને આપણી સાથે ગુથી નામે છે આપણે ઈચ્છિયે તોય પણ આપણને
 આવતા સ્વપ્ન પણ આપણા મહેલ આગળથી તેમને ખસેડી દેતા નથી આપણી વાર્તાઓ
 ‘તેમના વિષે હોય છે આપણા દેવડા જે આપણી સદાની જીવનઅવરની જગ્યા
 છે તેઓની આસપાસની હવણની ઘેરો ઉપરના લોખ (જે ઘેરો અસહનના વારાથી
 માનતો ના આપણા આગળ હારખંધ હોય છે) જે ગ્રામ્ય સ્થિતિમાં છે અને તેવા છે, તેથી
 કાર્ય બજેલા ॥ મામને મટી ઠીક પડે એવા તે સર્વે, મનુષ્યમાણીના દૃદયમાં મરણ
 કંગતા હતા.” વાતચિત્ત કરવાના બાવ છે તે બતાવી આપે છે, વિદ્યાખાતામાં બહુ

“હું એક દિવસ ત્યાં ગયો ત્યારે મને સર્વ લોકોએ કહ્યું કે તમારે પણ
 “કાંઈ પૂછવું હોય તો પૂછો, જરાબર દાખલો મેળવી આપશે. પછી એ
 “ધૂણનારીનો ધણી જેમ મને બોલાવતો હતો તેમ તેણે મને બોલાવ્યો,
 “તારે મેં કહ્યું કે આપણે બેને લેવડેવડના હિસાબમાં બૂલ રહે છે, તે
 “બહુ સાઈ થયું કે આજે તમે આવ્યા છો તો તેનો ખુલાસો થશે તારે તે
 “આખરે ધૂણતાં ધૂણતાં મ્હોડેથી હિસાબ ગણી આપ્યો એટલે તેના
 “ધણીના હાથનો લખેલો ચોપડો મેં તેના મ્હોં આગળ મૂક્યો અને કહ્યું
 “કે આ ચોપડામાંથી તમારું લખેલું નામું વાંચીને મને સમજાવો. તે
 “સમયે એ બાઈનાથી એમ બોલાઈ જવાયું કે હું ચોપડાના અક્ષર લખી
 “નથી. તે સાંભળીને સૌ લોકો હસવા લાગ્યા, અને મારા મનમાં નિશ્ચય
 “કર્ષો કે, આ ભૂતની વાત કેવળ જૂઠી છે. મેં એ બાઈને જે જે પૂછ્યું તેનું
 “ઉત્તર તેનાથી આપી શકાયું નહિ. અને બીજા લોકો પૂછતા હતા કે તમારા મામાનું
 “નામ શું, કાકાનું નામ શું? તેના ઉત્તર તરત થતાં હતાં. પણ મેં પૂછ્યું
 “કે દલાણે દલાણે દાઢાડે આપણે બે જણા વાંચતાં હતા તે ચોપડીનું નામ શું?
 “તારે તેનો જવાબ ન થયો. તારે મેં જાણ્યું કે બીજું તો સર્વે કહેવાય.”

ગૂજરાતમાં એવો ચાલ છે કે વગડામાંનાં ઝાડ કાંઈ કાપીને લઈ
 જાય તે સારૂ ઝાડની રક્ષા કરવાને અર્થે તેઓની ઉપર સિંદુરનાં ત્રિશ્લ
 કરે છે અથવા તેના જોગ આવે નહિ તો આસપાસથી ઈંટાળા પથરા એકઠા
 કરીને ઝાડના થડમાં નાંખે. ત્યાર પછી જે કાંઈ સાં આગળ થઈને જાય
 તે એક બે ઈંટાળા નાંખતું જાય. તેનું કારણ તે એમ સમજે છે કે આ ઠંકાણે
 કાંઈ દેવનું સ્થાન છે. તેમાં કેટલાક તો કારણ સમજ્યા વિના દેખાદેખીથી
 ઈંટાળા નાંખે છે. જે પથરાવાળા જમીન હોય નહિ તો જૂના લૂગડાનો કટકો
 તે ઝાડને વળગાડે છે. પછી બીજા પણ લૂગડાં ચડાવતા જાય છે અને
 “ચિંથરિયા મામા”નું સ્થાનક એ રીતે ઘર્ષ પડે છે. આવાં સ્થાનક ધણું
 કરીને જે દેશમાં ઝાડની અછત હોય છો સાં બહુ જોવામાં આવે છે, તેના
 વળગાડના ભ્રમથી માણસ હેરાન થાય છે. જિયોએ માનની ખાતર ભૂતને
 મામાનું નામ આપેલું છે. પુરષો ઓછા વ્હેમી હોય છે પણ જિયો તે ઠંકાણે
 ઘર્ષને જાય તો એક પથરો નાંખવાને કે એક લૂમડું ચડાવવાને ભાગ્યે જ બૂલી

“શ્રદ્ધ પામેલા લોકોનાં લખાણ અને અતિશય જમથી લેકાના વ્દેમ અને રીતખાત
 “એ બંને સરખી રીતે તે બાબ દર્શાવી આપે છે.” Four Sermons Preached
 before the University of Cambridge, in November, 1849, by
 the Rev. F. F. Blunt, B. D., Margaret Professor of Divinity P. 2

જાય છે. - જો કદાપિ પાસે વધારાનું લૂગડું હોય નહિ તો તેને બદલે પહેરેલા લૂગડાંમાંથી તાંતણા ફેલાડીને પણ ચડાવે છે. જો ભૂતી જાય તો એ બમથી કાઢકે બાપડી ધૂણીને બાંધે છે, જે “હું મામો છું, એ “મારા સ્થાન પાસેથી નીકળી, પણ મને ચિયફ્યે ચડાવ્યું નહિ, તેથી હું “એને વળગ્યો છું.” કાઢકે ઠેકાણે વગડામાં ડુંગરની ધાર જેવું હોય ત્યાં ફટલાક પથરાતો ઢગલો કરવામાં આવે તો પછી ત્યાં થઈને દરેક જનાર કેવળ સ્થાનક સમજીને અંકેકા પથરો ચડાવતું જાય અને અહિં જો કાઢકે દેરડી ચણાવે તો તેનું ઘર મંડાય. કાઢકે માણસ મરાયું હોય અથવા ધાપસ થયું હોય ત્યાં આગળ પણ એવાં સ્થાનક થાય છે.^૨

૧ સ્ત્રિયો વધારે બેઠો હોય છે તે વિષે આપણે દુર્દશા જેમ્સ રામ નીચે પ્રમાણે કારણ બતાવે છે:-

“કારણ સ્ત્રેહ છે, કેમકે પુરુષના કરતાં સ્ત્રીનામાં મનની નબળાઈ વધારે હોય છે “તેથી કરીને પિરાયની મહા ભજમાં સપડાઈ જવાનું વધારે સ્ત્રેહુ છે, આ વાત ઈંગ્લેન્ડ “પ્રારંભમાં સાથે ઠગવણી સાચી કરી ચૂકી છે અને તે વેળાથી સ્ત્રીભત સાથે તે વધારે “હળી ગયું છે.”

હોરાવતીમાં આને મળતા આસ વિષેનું કર્નલ દોડ વર્ણન આપે છે. - “અહીં રહે, “અને છૂટા પથરની છાપરા વિનાની જગ્યા પસાર કરી, તેમાં બીલની દેવી હતી, “આ યાનક કાંઠાની બાજીમાં ગાંઠાની ઘટામાં હલ. ત્યાં વટમારુએએ દુક પિરાયથી, “અથવા મને તો લાગે છે, તેમને બીલ લોકો જ તેઓએ ધારેલા તેઓનાથી, પોતાનું “રક્ષણ થવાને વનદેવીને ભાતભાતના રૂમનાં વસ્ત્ર ચડાવેલાં ડાખણિયાએ લટકી રયાં “હતા.” તે પોતાની દીપમાં એક વધારે વાત રહે છે કે, આવા પ્રકારનો આસ આફ્રિકામાં ચાલે છે, તે વિષેનું વર્ણન, પાર્કે આપેલું છે” *Rajastham* = I; ૬૬૨.

૨ આવા પ્રકારના રીંડુ આકારના પથરના દમણ (ચગા) મરણ પામેલાના સંબંધમાં કરવામાં આવેલા એવું સ્કોટ્ટના નીચેના કથન ઉપરથી જણાય છે. -

“રંડુ આકારના ઘણા એક પુરાતન મિનારા ઉપર, જ્યાં મહાન હાકમોની વાતોના “પાત્ર દેખાયવા પડી રયાં છે.”

Scott, *Vide* “The Lay of the Last Minstrel,” Canto III, 29, and Note 2, U.

અસહ્યાનની સરદારી નીચે, અસહરના વસ્ત્રની સાથે લડતાં, એક મંડલાની રાજ્ય કર્તા રાણી દુર્ગાવતી મરણ પામી, અથવા તો તે રાણીના કુટુંબના એક લેખમાં (*Vide* As. Recs XV, p. 137,) લખે છે કે, “દુર્ગાદેવી જે હાથી ઉપર બેસી “હતી, તેના હાથમાં વસ્ત્ર હતી, તે વસ્ત્ર તેણિયે પોતાનું માથું કાપી નાંખ્યું, તે “પરમાત્માની સાથે મળી ગઈ; તેણિયે સૂર્યનું મંડલ ભેળું. જ્યાં આગળ તે પડી, ત્યાં “જ તેને ભૂમિદાહ દીધો, એવું, જેવાવ ઐશિયાટિક સોસાયટીના વૃત્તપુસ્તક, ૧૯૫૪.

પૂર્વજ દેવ (નિહ), એટલેકન હાર અથવા શિશિયન નાયકની પેઠે પોતાના રહેઠાણની જગ્યાએ ભટકતા ફરે છે, અને તેઓ તે જગ્યાના રહેવાસિયોના ભય મટાડે છે, અને સુખ કરે છે. ઘણી વાર તે સર્પ થાય છે

“૬૨૮ માં એક જાણુ લખે છે, અને તેની દાહબૂમિ ઉપર રસ્તે થઈને જનારા લોકો, તે પર્વત ઉપર ધોળા પથ્થરની સારી ભવ છે તેમાંથી સુંદરમાં સુંદર પથ્થર શોધી “કહાડીને ચડાવા બેઠયે એમ સમજે છે; તેની પાસે બે ખરાબા ॥ તે તેની નોખતો “પથ્થર ૩૫ થઈને પહેલી છે એમ લોકો માને છે; અને આશ્ચર્યકારક વાતો એવી ચાલે “છે કે, શાતના શાન્તપણાની વેળાએ પાસેનાં ગાંમડાંના લોકોને કાંઈ કાંઈ વાર તેના અવાજ “સંભળાય છે.”

લોગન પોતાના પુસ્તકમાં (“Scottish Gael,” ii, 371) લખે છે કે હાલ- “હાંદર લોકોમાં ચગામાં પથ્થર નાંખવાનો બણિતો થયેલો ચાલ બે મકારના નહીં “નહીં વિચારથી પડેલો છે. એક કારણુ તો એમ છે કે, મરણુ પામેલાને મોટે તેઓ “માન ધરાવતા હોય તેની ભૂમિદાહ ઉપરની જગ્યાનું કંઈ વધી મ્હોટું થવાથી તેના વિષે “સ્મરણુ ઘણી મુદત સુધી રહ્યાં કરે છે એમ તેઓ માને છે, અને તે જ ઉપરથી, માણસ “જ્યારે જીવત હોય છે ત્યારે તેને તૃપ્ત કરવાના વિચારથી તેને એમ કહેવામાં આવે ॥ કે “હુ તમારી ચગામાં પથ્થરોનો વધારો કરવાને ચૂકીશ નહિ. આ ઉપરથી એમ જણાઈ “આવશે કે આવા મકારનું લક્ષ આપવાથી અને મ્હોટી કબરથી આત્મા બહુ રાજ થાય છે, “એમ માનવામાં હવે. પણ એટલે લોકોના કરતાં જરમન લોકોના વિચાર નહીં પડેલા “જણાય છે, કેમકે મરણુ પામેલાના ઉપર મ્હોટી કબરો કરવામાં આવે તો તેને તે “હુ:ખદાયક થઈ પડે છે, એવા વિચારથી તેઓ ભૂમિદાહને સ્થાને માટીનાં ઢેંકાં “ગોઠવે છે ચગા વધારવાને પથ્થરો નાંખવાનું બીજું કારણુ એ ॥ કે, અપરા- “ધિયોના હૃદયસ્થાનની જગ્યા, ધિકાર અથવા સાપની સાથે, એથી કરીને ઓળખમાં “પડે. આ ચાલ હાલ સ્થિતિમાં રહેવા પ્રમાણે, કુર્ષડેએ દાખલ કરેલો છે. આવા “બે કેવળ બિજ વિચાર જણાવવાને એક જ રીતિ ચલાવવામાં આવે એ આશ્ચર્યકારક “વાત છે; તોય પણ, ખરી વાત તો એમ જ છે અને કથકતા પોતાની યુવાવસ્થામાં “આપવાત કરેલાની ધોર આગળથી પસાર થતાં ચાલ પ્રમાણે પથ્થર નાંખવાને કદિ “વિસરી ગયેા નથી આમ કરવલું ખર કારણુ તો એમ જણાય ॥ કે, સેલ્ટિક પુરાણુ “પ્રમાણે, મરણુ પામેલાનાં પિત્રાવને પોરની અસપાસ આંટા મારવાનું સૂઝવું હોય “છે તે શાન્તિ પામે

હાલ નામની એનરડિનશાવરની કવિતાની દીપમાં ઝોલેફોર્ડ પરગણા સંબંધી નીચે પ્રમાણે છે:--“જ્યેને કિં બહુ વલો ચાલેલી એવા લેનટર્ક સરખા મ્હોટા “ચગો લ્વાંગક અદિયાં ધણા છે; તેઓ વિશાળ કદના છે; કેટલાક લોકો એમ માને “છે કે, બપોરે સમયે ચેતવણી આપનારાં એ સ્થાન છે, પણ એ માંહેલા ધણા ખરા, “ખીચવાણુની જગ્યામાં છે, તેથી મને લાગે છે કે, દેરાનું બહુ કરનારા મદાન લોકોની “બમિદાહની જગ્યાએ હશે. દલણું સુધી પણ દલણી મતિના લોકોને કાંઈ બક્ષિસ

અને ધરતી પાસે રહે છે, તેને ધરનાં માણસ માન આપે છે. ગૂજરાતમાં એમ માનવામાં છે કે જ્યાં ધન ડાટયું હોય ત્યાં સર્પ રહે છે અને જેના જીવ પોતાના ધનમાં રહી ગયેલા હોય છે એવા સર્પ યદ્યપે તે ઉપર રહે છે. નિર્બંધકર્તા હશે છે કે, “એક ગ્રાવક વાણિયાને ઘેર બે પરાણા આવ્યા.

“આપવામાં આવે છે ત્યારે તેના બદલામાં એક સામાન્ય વસ્તુ રહેવામાં આવે છે કે “ખરે જો હું તમારી પછવાડે જીવતો હોઈશ તો તમારી ચગામાં એક પથરો ઉમેરીશ.” “અને આજે પણ, ધણા ધરડા લોકો, આવી ચગા આગળ ધર્ષને જતા હોય તો “તેમાં પથરો નાખ્યા વિના રહેતા નથી. ધણા લોકોની ધારણા એવી છે કે, જ્યાં “આગળ શરીર ડાટયું હોય છે ત્યાં આગળ તેનું જીવ બટકમાં ફરે છે, અને જેમ જેમ તેના “ઉપરની ચગા ઉઘી કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે પૃથ્વી ઉપરથી આકાશમાં ઉડ્યું ચડે છે.”

હૅક લેકર (Speaking of Grouadilla in his Views in Spain, quoted in Ellis's Edition of Brand's Popular Antiquities) હશે છે કે, “કેટલાક અબાનિયા દુઃખી માણસો રસ્તામાં કમેને માથા ચગા ઢતા, ત્યાં આગળ “હમા ફરેલા બે ત્રણ કોસ આગળ ધર્ષને અમે ચાલ્યા સો વશા તો એ માણસો માહેવા “કેટલાક અચાનક બનાવ બનવાથી મરણ પામ્યા હતા, પણ બધાવડ ખૂન ધાતકી “રીતે કરવામાં આવેલું રહેવાયું અને વાત ઉપરથી અમારા નજીવામાં આવી ગયું કે, “જે બીના, આગળ એક સો વાર રહેવામાં આવેલી હતી તેની તેજ છે. આવા અકાળ “મૃત્યુ થયેલાની ઘોર ઉપર પથ્થર નાંખવાની પુરાતન રીતિ હજી લગણુ આખા કપેન “દેશમાં આજે છે. હેત અથવા બેમથી ઉકેરાઈને મરણ પામેલાને મટિ માર્પના કરીને “આવા મકારનું સ્મરણાર્પણ આપવામાં આવે છે; પણ એ કાણુ સિવાય, એક ત્રાહિત “જન સરખો પણ, મરણ પામેલાને જે માન આપવાનું આપણા દેશાચારમાં મૂળથી “જણાય છે, તેવા માનની ખાતર, મરણ પામેલાની ચગામાં પથ્થર નાખવામાં સંતોષ “માની લે છે.”

અમે જે નીચે દાખલો આપિએ છિયે (From Lepsius's “Letters from Egypt,” Bohn, P. 216) તેમાં પથ્થર નાંખવાનું વસણ કેવળ નફા મકારનું જણાઈ આવે છે.

“આ પર્વતની ઢારમાં (Gebel el Magopa) પ્રવેશ કરતાં ખેલાં, એક “જગ્યા, જે પથ્થરોના ઢગલાથી છવાઈ ગઈ હતી, અને તેઓની નીચે કોઈને ડાટ્યું હતું “નહિ, તો પણ, મડદને ડાટવાના ઢગલા અથવા ચગા ધારી રાકાય ત્યાં આગળ અમે “આપ્યા. જ્યારે જ્યારે ખજુરના વેપારી આ રસ્તે આવે (જેઓ માંહેલા કેટલાક “તેમના ગુલેલા મ્હોટા ગોળ કંડિયા સહિત, અને તેમના જિંદના હાકનારા સહિત “અમને બીજે દાહાડે મળ્યા,) ત્યારે ત્યારે આ જગ્યાએ તેમની પાસે ખિરાત માગવામાં “આવે. જે કોઈ કંઈ આપે નહિ, તો તેના કાણુ હૃદયને મટિ અપશુબ્દની નિશાની “દાખલ) આસપાસ પડેલા પથ્થરોની આવી ખાલી ઘોર અથવા ચગા ફરે છે. આવી જ “તરેહની ધોરોનો એક જગ્યા કેકરસ્કોના રણમાં અમારા જોવામાં આવ્યો.”

“ધરધણી ચાટામાં ગયો હતો અને તેની સ્ત્રી હતી તે તેમને બિસારીને પાણી
 “ભરવાને ગઈ. પરોણા ધરધણીની વાટ ભેટા બેઠા હતા તેવામાં, એક
 “મોટો સર્પ નીસર્યો. એટલે એક પેરાણે ઉડીને લાકડીવતી દબાવ્યો, અને
 “ખીજો પરોણો, સર્પને ઝાલવા સાર સાણસાની શોધ કરવા લાગ્યો. તેવામાં
 “પેલી બાઈ પાણી ભરીને આવી, તે પેલા સાપને ડાબેલાં બેઠેને બોલી કે
 “એને છોડી મૂકા, એ તો અમારો પૂર્વજ દેવ છે, તે મારી સાસુના શરીરમાં
 “આવીને ધૂણતો ત્યારે મારા સસરાનું નામ લેતો, અને ફેરેતો કે મારો જીવ
 “ધનમાં રહ્યો છે, તેથી હું સર્પ થયો છું; તે આ ધરમાં રહું છું એમ
 “બોલતો હતો. એક દિવસે એ અમારા એક પડોશીને કરજો હતો તેને
 “ઉતારવાને એક જાતિ બોલાવ્યો, તે આવ્યો એટલે ધૂણીને કહ્યું કે, મારા
 “દોકરા સાથે એણે લગાઈ કરી તેથી હું એને કરજો છું, તે ફરીને ન લડ-
 “વાનો કાઈ જામીન યાવ તો ઉતરે. પછી એ પ્રકારે કરજું ત્યારે ઉતર્યો.
 “તે દિવસથી અમારાં પાડોશીને ઘેર પણ આ સર્પ નીસરે તો તેને કાઈ
 “ઝાલતા નથી, કદાપિ ઝાલીને બાર માઉ ઉપર મૂકી આવે તો પણ આજ
 “ઠકાણે એ સર્પ પાછો આવે. એ ધણી વાર મારા પગની ટેસે આવ્યો હશે
 “પણ મને કાઈ દિવસ કરજો નથી. કાઈ વાર હું પાણી ભરવા ગઈ હોઉં
 “અને માફે છોકરું ધરમાં રાતું હોય તો એ સર્પ તે છોકરાને હિંચોળે છે,
 “એવું મારા જોવામાં ધણી વાર આવ્યું છે. એમ કહીને સર્પને ઝાલવા
 “દીધો નહિ, પણ નમસ્કાર કરીને જવા દીધો. પછી જ તેણે એ પડોણાએ
 “તેને દબાવ્યો હતો તેણે પાપડી ઉતારીને કહ્યું કે હે સર્પ બાપજી! તમને
 “દબાવ્યા તે મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. આમે તમારાં છોકરાં છિયે. એ
 “સર્પને પછી એક દિવસે મોટો ખીલાડે મારી નાંખ્યો, એટલે એ ધરવાળે તેના
 “કડકા સ્મશાનમાં લઈ જઈને બાળ્યા અને તેની ચિતામાં પાંચ શેર ઘી,
 “એક નાળિયેર, અને અર્ધો શેર મુખ્ય નાંખી.”

“ધોળકા નામના ગ્રામીન શહેરમાં એક બ્રાહ્મણે કાઈ જગ્યા વેચાતી
 “લીધી, તેમાં બોલતાં બોલકું નીસર્યું. તેમાં ધન પલ્લુ હતું, તે ઉપર એક
 “મોટો સર્પ રહેતો હતો. તે સર્પે એક દિવસે બ્રાહ્મણને સ્વપ્નમાં આવીને
 “કહ્યું કે, અહિયાં માફે ધન છે તે ઉપર હું રહું છું, માટે આ બોલકું તારે
 “બોલતું નહિ, અને આ મિલકતની ઈચ્છા તારે રાખવી નહિ. જો એવી
 “ઈચ્છા રાખીય તો હું તારો વંશ ચાલવા નહિ દઉં. પછી સવારમાં એ
 “બ્રાહ્મણે તેલની કડાધયો છકાળીને બોંયરામાં રેડી, તેથી પેલો સર્પ મરી
 “ગયો. પછી બોંયડું ઉધાડીને ધન ફેલાડી લીધું, અને સર્પને ધરના ચોકમાં

“સારી રીતે અમિદાદ દીધો, પછી તે મિલકતવતી મ્હોટી ઈમારતો કગવી,
 “પણ તેનો વંશ રહ્યો નહિ, અને તેની દીકરિયોનો પણ વંશ રહ્યો નહિ,
 “તથા તેનું જેણે ખાધું તેનો પણ વંશ રહ્યો નહિ, તથા વધીલનો તથા
 “ગોરનો પણ વંશ રહ્યો નહિ. આ વાત આસરે વર્ષ ચાલીય ઉપર નીપજી છે.”

આવી વાતો ગૂજરાતમાં ઘણી ચાલે છે, અને અમે આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે લેકિના માનવામાં એમ છે કે, જ્યાં ધન ડાટેલું હોય ત્યાં નફી સર્પ હોય.^૧

જીવતા માણસમાં ભૂત ભરખી પડે છે તેને ફહાડવાના ઉપાય જે ગૂજરાતમાં ચાલે છે તે વિષે ‘ભૂતનિબંધ’માં વેદના કર્મકાન્ડમાંથી, અથવા બૌદ્ધ શાસ્ત્રો ઉપરથી, અને મુસલમાનની રીતિ ઉપરથી જે લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અહિં અમે દાખલ કરિયે છિયે. કાઈ કાઈ વાર તો, જેને પીડા થતી હોય તેને આફ થાય એ વાત ઉપર મુખ્યત્વે કરીને ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અને કાઈ કાઈ વાર તો, કસુરથી જેની ભૂતગતિ થઈ હોય તેનો તેના દુ.ખદાયક ભટકારામાંથી છૂટકો કરાવતો ઉપાય કરવામાં આવે છે. એ બાબતનો અકેકો દાખલો અમારા વાંચનારની આગળ અમે રજુ કરિયે છિયે:-

નિબંધકર્તા કહે છે કે, “આશરે ત્રીસ વર્ષ ઉપર, એક ચારણ કાઠિ-
 “ધાવડના સાવધાના કાકોર પાસે રૂપીયા માગતો હતો, તે દરબાર આપતે
 “ન હતો, તેથી, પેસે ચારણ પોતાની નાતનું ચાળીય માણસ લઈને ઘરણું
 “કરીને આવ્યો. તે ગામને દરવાજે આવતાં દરબારને જણ થયાથી તેણે દર-
 “વાજ બધ કરાવ્યા, ત્યારે ચારણના માણસોએ ગામ ખંદાર પડાવ કર્યો અને
 “તેમણે ત્રણ લાંબણો કરી. પછી ચોથે દાહાડે ત્રામાં કર્યાં, તેમાં કેટલાક
 “પુરોએ પોતાના હાથ કાપ્યા, અને ત્રણ ડોસિયોનાં માથાં કાપીને દરવાજે
 “તોરણ બાંધ્યું, કેટલીક ભિયોએ પોતાનાં સ્તન કાપ્યાં, ચારે ડોસાને મળે
 “ધાત્યાં, એ ડોડિયોને ગઢ સાથે પછાડી, અને પેસે ચારણ પિંડે તેલમાં
 “બોળેલો ડગલો મ્હોરીને બળા મુવો. તે બળતી વળાએ એમ બાલ્યો કે,
 “હું તો મરું છું, પણ એ દરબારની મેડીમાં માયા વિનાનો ખનીસ થઈને
 “રહીય, દોઢારનો જીવ લઈશ તથા તેનો વંશ પણ રહેવો દઈશ નહિ.
 “તે બળા મુવો ત્યાર પછી બીજાં માણસો પોતાને ઘેર પાછા ગયાં.

૧ એરીએન્ટલ એશિયન સોસાયટીના બાગ બીચને પૃષ્ઠ ૩૮૪ મે આવી બનની ધારી વાત છે

“ચારજુના મરણ પછી ત્રીજે દિવસે, ભૂતે રાણીને મેડી ઉપરથી નીચે
 “નાંખી દીધી, તેને શરીરે ઘણું વાગ્યું. ખીજાં ધણાં માણસોના જોવામાં
 “માયા બિનાનો ખાંધો આબો. પછી તે ઠાકારના શરીરમાં આવીને ધણુવા
 “લાગ્યો. રાતમાં તેની મેડી ઉપર પથર નાંખવા લાગ્યો તથા એક દાસીને
 “વળગીને તેનો શ્રવ લીધો. એવી ધણીક રંજડ તે ભૂતે કરી, તેથી ધોળે
 “હઠાડે દરખાંરની મેડીમાં કાઈ જઈ શકે નહિ એમ યર્ષ મયું. પછી તે
 “ભૂતને ફહાડવા સાર કાઈ જોગી, જતિ, ફકીર, બ્રાહ્મણ, આદિને દેશ-
 “પરદેશથી બોલાવ્યા. પણ જે કાઈ એ ભૂતને ફહાડવા આવીને ઠાકારને
 “ધણુવા બેસે, તેને જ, એ ભૂત ઠાકારના શરીરમાં આવીને મારવા લાગે,
 “અને એવા હકોટા કરે કે તેથી ફહાડનારની હિમ્મત રહે નહિ. વળી
 “પોતાના હાથને પણ બચકાં ભરે. એવી રીતે વર્ષ પાંચ થયાં અને એ
 “અમથી પાંચ માણસ મરી ગયાં, પણ કાઈના ઉપાય ચાલ્યો નહિ. પછી
 “કાઈ પરદેશી જતિ તે દેશમાં આવ્યો હશે તેને ગાડી મોકલીને રૂડી
 “રીતિથી તેડાવ્યો. તે જતિ સાચે કેટલાંક માણસ હતાં, અને જાદુવિદ્યા
 “જાણવામાં તે ઘણો કુશળ ગણાતો હતો. તે એ ગામમાં આવ્યો.
 “પછી તેણે કેટલીક જણોએ મંગાવીને પેલી મેડીમાં બેસીને પ્રયોગ
 “કર્ચો. પ્રથમ તે મેડીને મંત્રેલા સૂત્રનો આંટો દીધો; તથા દૂધ ને પાણી
 “મંત્રીને ફરતી ધારાવાડી દીધી, હોહાડના ખીલા મંત્રીને મેડીમાં ચાર ખુણે
 “ચાર તથા બારણે બે માર્યા. પછી, તે મેડી લીપાવીને માંહે કાઈ દેવનું
 “સ્થાપન કર્યું, તરવાર ઉઘાડી મૂકી, દીવા ધીના તથા તેલના કર્યા. પછી તે મંત્ર
 “સાધવા બેઠો. દિન એકતાળીશનો પ્રયોગ કર્યો. કેટલાક પ્રકારના હિતાર
 “મૂકાવ્યા તથા કેટલાક પ્રકારનાં બલિદાન લઈને રોજ સ્માશાનમાં જવા
 “લાગ્યો. પણ ઠાકાર તો ખીજી જગ્યામાં રહ્યા રહ્યા ધણીને ફહે કે, અલ્યા
 “મૂડિયા? તુ મને ફહાડવા આવ્યો છું, પણ હું જનાર નથી, અને એમાંથી
 “તારા શબનું પણ જોખમ થશે, એમ બોલતો, જતિ તો મેડીની બારિયે
 “તથા જાણિયો વાશીને પ્રયોગ કરવા બેસતો. પણ લોકો એમ ફહે છે કે એ
 “સમયે પણ તે મેડા ઉપર પથરા પડના અને બારિયોનાં કમાડમાં
 “તથા જાણિયોમાં પથરા વાગતા. આ પ્રમાણે પ્રયોગ પૂરો થયેથી જતિના
 “માણસો ઠાકારને મેડી ઉપર ચાપના પામે તેડી લાગ્યા, અને લાંથી બોલ્યું
 “સંભળાય એટલામાં એ દરખાંરના માણસને રહેવા દીધું નહિ. પછી દાણા
 “નાંખીને તથા થાળી વગાડીને તેને ધણુવ્યો. તેણે ધણુતાં કાઈ મસ્તી
 “કરવા માંડી, તે સમયે પેલા જતિયે તથા તેના માણસોએ મળીને પેલા

“હાકારને મારવામાં કાંઈ દસર રાખી નહિ. એવી રીતે એનું શરીર નિર્જન
 “કરીને પછી તે દરબારનાં ખીજાં માણસોને પણ પામે બોલાવ્યાં. ત્યાં હવે
 “કરીને એક લીંબું આગળ મૂકીને ભૂતને કહ્યું જે, તું આમાં પેશ. પછી
 “ધૂણનાર બોલ્યો જે તું તો શુ, તારો પીર આવે તો પણ હું આ શરીરમાંથી
 “નીસરનાર નથી. એમ કેટલીએક મ્હેનત કરતાં સવારથી તે ઉપેર
 “વેળા થઈ. પછી એ મેડીથી નીચે ઉતરીને ચોકમાં માંડણું દેવું, કેટલાક
 “પ્રકારના ધૂપ મંગાવ્યા, મંત્રીને પાણી ઊંટવું; એમ કરીને પેલા ભૂતને
 “લીંબુમાં ઉતાર્યું. એટલે જે સમયે લીંબુ ઠકવા લાગ્યું. તે સમયે જોનારા
 “સૌ માણસોએ જતિનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં, અને એવો શોરખકાર
 “કરવા લાગ્યા કે, લીંબુમાં ભૂત ઉતર્યું, ભૂત ઉતર્યું. પછી પેલું લીંબુ
 “ઠકતું જોઈને ધૂણનાર આશ્ચર્ય પામીને ધૂણતો રહી ગયો અને મનમાં
 “જરૂર સમજ્યો કે, મારા શરીરમાંથી ભૂત આ લીંબુમાં ઉતર્યું. પછી
 “પેલા જતિયે ગામના સૌ લોક દેખતાં ગામને ઉગમજે દરવાજો દેહાડ્યું
 “ને લીંબુ ઠકતાં ઠકતાં આડુંબવળુ ચાલે તો જતિ સોડી અડકાડે
 “એટલે પાશરે રસ્તે ચાલે. આ વેળાએ ડાહ્યા વગાડનારા ભેગા લીધા
 “હતા તથા ત્રિધાઈયાં, ઢોલ આગળ વાગતાં હતાં. કેટલાક માણસોના
 “હાથમાં ઉધાડી તરવારો અપાવી હતી. હાકારને પણ સગાથે લીધા હતા.
 “ભૂત આગળ ચાલતું ગયું તેમ પછવાડે રાઈના લાણા, સરસવ તથા મીંદુ
 “વેરાવતા હતા. એ રીતે લીંબુ ગામને સીમાડે લઈ જઈને સાત હાથ
 “ખાડો બોલાવીને તેમાં ઉતાર્યું પછી તે ખાડામાં રાઈ, સરસવ તથા મીંદુ
 “પૂરાવ્યું અને તે ઉપર ધૂળ તથા પથરા મોઢવીને તેની સાંધામાં સીમું
 “ગાળીને રેડાવ્યું અને ખાડાની ચારે બાજુએ સવા સવા મજા લાખા
 “ખીસા મંત્રીને ઠાક્યા. જ્યારે લીંબુ સીમાડે પહોંચ્યું, ત્યારે કેટલાક લોક
 “ફેલા લાગ્યા કે આપણા ગામના સીમાડાની જહાર એ ભૂતને ડાટે તો
 “હીક. પણ એ વાત સાંભળીને ખીજા ગામના લોકો પણાક ત્યાં જોવા
 “સાર આવ્યા હતા તેમજે કહ્યું કે તમારા ગામને સીમાડો છોડીને
 “અમારી હઠમાં ભૂતને ડાટશો તો અમારે ને તમારે મ્હોટો ટો. યશે
 “પછી તે જતિએ ભમવાળા લોકોને કહ્યું કે ચિંતા રાખશો નહિ. એ
 “ભૂતને હાથ સાત જીડું પૃથ્વીમાં ડાટીશું, અને તેમાં મીંદુ નાંખીશું તેથી
 “એનું શરીર ખવાઈને થોડા દિવસમાં મરી જશે, અને ઉપર સીમું રેડીશું
 “એટલે ભૂતનાથી ઉપર નીસરી ચકાશે નહિ. પછી તે હાકારની હઠમાં
 “ડાટીને ગામમાં આવ્યા અને ઠાઈના જોવામાં ફરીને ભૂત આવ્યું નહિ.

“જતિને ઠાકારે બહો શિરપાવ આપ્યો, અને લોકોએ નિશ્ચય કર્યો કે આવા
“ભૂત કાઢાડનારા સમર્થ હિન્દુસ્થાનમાં થોડા જ હશે.” પણ તેનું કારણ
નિર્બંધકર્તા કહે છે કે કાઢીને સમજાતું નહિ. એ નિર્બંધકર્તાના લખવા
પ્રમાણે લીધુંમાં પારા^૧ માલવાથી ઉપાયની અસર થઈ.

“જ્યારે કાઢી માણસને તાવ આવે છે, અથવા અવાચક થઈ જાય છે, અને
“હાત સજ્જડ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનાં સગા એમ સમજે છે જે એને ભૂતને
“વળગાડ થયો છે. પછી તેને બોલાવે છે તો પણ બોલતું નથી, એટલે તેને
“બોલાવા સાથે ચંડીપાઠના જાણનાર બ્રાહ્મણને તેડવા જાય છે. તેને આવતાં
“કાંઈ વાર લાગે તો તે સમે વળગાડવાળાનું સચું અથવા પડોશી આવીને
“કહે છે કે, એને મર્યાના ધૂમાડો ઘો અથવા ફતરાના નરકનો ધૂમાડો
“ઘો એટલે એના શરીરમાં જે હશે તે બોલશે. પછી તેવો ધૂમાડો દીધાથી
“કાંઈ સમયે બોલે છે, અને કાંઈ સમયે નથી પણ બોલતું. પછી ચંડીપાઠ
“ભણનાર બ્રાહ્મણ આવે તે પ્રથમ પોતે પવિત્રપણે આસન ઉપર બેસીને
“એક બાજક ઉપર નવું રાતું લૂગડું પાથરે છે, તે ઉપર ધર્મના દાણાથી અષ્ટ-
“દળ યંત્ર કરે છે, તેના નવ કાઠમાં ધડુની નવ ઢગલિયો કરીને તેમાં નવ
“હુમીનું આવાહન કરે છે, તેમાંના નામ;—૧ શૈલપુત્રી, ૨ બ્રહ્મચારિણી,
“૩ ચન્દ્રધંટા, ૪ કુમારજી, ૫ સ્કંદમાતા, ૬ કાલ્યાણી, ૭ કાળરાત્રી,
“૮ મહાગૌરી, ૯ સિદ્ધિદા. પછી તેમાં પાણી ભરીને કળશ મૂકે છે, તેના
“ઉપર શ્રીકૃષ્ણ મૂકે છે અને તેની પૂજા કરે છે. ગુંગળનો ધૂપ અને ઘીના
“દીવા કરવામાં આવે છે. પછી વળગાડવાળાને સ્વચ્છ કરીને સામે બેસારે
“છે. અને નવાર્યુવ મંત્રથી (નવ અક્ષરના) અક્ષત મંત્રીને અથવા પાણી
“મંત્રીને તે ધૂણવા માંડે ત્યાં સુધી જાટે છે. તેને ધૂણવાનો વધારે તાર આવે
“એટલા માટે પાણી ભરવાની ત્રાંબાની ગોળી ઠાલી ઉધી પાડીને વેનણવતે વગાડે
“છે. નવાર્યુવમંત્રથી અક્ષત કે પાણી મંત્રેનું તેના ઉપર જાડીને ભૂતને બોલાવે
“છે, ત્યારે પોતાના ધરના માણસનું નામ લે છે કે હું ફલાણો છું, મારા
“ધનમાં છવ રૂઠી ગયો છે, અથવા બાપડીમાં છવ રૂઠી ગયો છે, તેથી
“મારી અવગતિ થઈ છે. મારી માલમતા તમે વાવરો છો માટે મારા છોક-
“રાની ચાકરી નહિ કરો તો હું તમને પીડા કરીશ. વળી મારી શુભ ગતિ

૧ ટોંડ રાજસ્થાનના બીજા બાબને પૃષ્ઠ ૧૮૮ એ કોવલિયું મટાડી દેવાને
ઉપાય કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન ઉપર પ્રમાણે જ આપ્યું છે તેમ જ એમ. દક્ષી
મુસાફરીના પુસ્તકમાં તાનાર લામા ધર્મી બરી ઉપરની રીત પ્રમાણે તે દેરાત ભૂત
(Ichmaggon) કેમ ફડાડી મૂકે છે તે વિશે વર્ણવે છે.

“યવા સારું દું કહું તે ઉપાય કરે। પછી ઉપાય કરવાની હા કહીને, હવેથી
 “ભૂત કાઢીને પીડા કરે નહિ તે વિધેના તેને સમ ખવરાવીને દુર્ગાની સ્થા-
 “પના ઉપર દાખ મૂકાવે છે, અથવા ચઢીની પોથી ઉપર દાખ મૂકાવે છે
 ‘ચઢીપાઠ આરંભે પુરાણુમા છે, તેમા એક સ્તોક લખ્યો છે જે,—

મદ્ભૂતપિશાચાશ્ચ યક્ષગંધર્વરાક્ષસા ।

બ્રહ્મરાક્ષસવૈતાલા કૂપ્માન્ડા મૈત્રવાદય ॥ ૧ ॥

નશ્યન્તિ દર્શનાત્સ્ય કવચે હૃદિ સશ્ચિતે ।

માનોજીતિર્ભવેદ્રાક્ષ સ્ત્રેનોષ્ટદિક્ષર પર ॥

ભાવાર્થ—ચક્ર, ભૂત, પિશાચ, યક્ષ, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, બ્રહ્મરાક્ષસ,
 વૈતાન, કુમ્ભાવડ, ભૈરવ આદિ મલીન દેવ છે તે જે મનુષ્યના હૃદયમા ચઢીનું
 કવચ હોય તેનાથી દૂર નાથી જાય છે જે રાજા પાઠ કરે તો તેનું પ્રતિષ્ઠા
 વધે છે તેમ જ તેના રાજ્યનું તેજ વધે છે ।

જ્યારે કોઈ માણસને ભૂત ધૂણે છે ત્યારે તે કહે છે કે, “ મને
 મૈત્રેશ્વર પાટણુ લઈ જઈને भारी शुभ गति કરે, તે એવી રીતે કે, તમે
 ‘ધરના સર્વ માણસ ત્યાં જાઓ અને તમારા એકના શરીરમા હું ત્યાં આવીશ
 ‘એટલે भारी गति થશે ” વગી કરાવેલી જગ્યાએ જઈ પહોંચતા સુધી
 કટલીક બાધા રાખવાનું ભૂત કહે છે એટલે ધરના માણસોમાથી એક જણ
 તે બાધા રાખે છે કોઈને તો તે અડદ ખાવા નહિ એવી બાધા આપે છે,
 કોઈને દૂધની આપે છે, અથવા છાશ, ગોળ કે ગળ્યા માત્રની આપે છે,
 બહુ આકરી બાધા આપવી હોય તો ઘીની આપે છે, અથવા આંટિયો ખાવાની
 આપે છે ઘણું કરીને આવી બાધા ધરની આંહોય તે રાખે છે કોઈકને
 હિસા હિસા કાળી ઠીંગરીમા લઈને ડાખે હાથે ખાવાની બાધા આપે છે, કોઈ
 પુરપને, માથે પાધડી બાધવી નહિ એવી બાધા આપે છે, એટલે તેને બદને
 તે નહાનું કાળિયુ માથે વીંટી છે, કોઈને જોડાની અને પગરખાની બાધા આપે
 છે અથવા તીર્થે પગે ચાલીને જવાની આપે છે સ્ત્રીને કાચળી નહિ ખેરવી
 એવી બાધા આપે છે, તે જ્યારે જોગ આવે છે ત્યારે તીર્થમા જઈને બાધા
 મૂકે છે જે કદાપિ તીર્થમા જવામ નહિ, અને ફરી કોઈ તેના ધરનું
 માણસ મારું પડે તો ભૂત ધૂણીને કહે છે કે, તમે બાધા રાખી છે તે પ્રમાણે

૧ બોમ્બે સિટરી સોસાઈટીના ટાન્કાકાનના પુસ્તક ૩ અને પૃષ્ઠ ૭૫ મે
 જુલો નવી આશ્ચિત્તિ પૃ ૭૫ થી ૯૯ સુધી દસરાતા પર્વ વિશેના નિબંધ છે, તેમા
 ડુર્ગા ચક્ર વિરે વર્ણન છે

ઉતારવામાં આવતી નથી અને હું ધણો મુંઝાઉં છું તેથી તમને પીડા કરું છું. પછી તે દુરત તીર્થમાં જઈને બાધા મૂકી આવે છે.

બીજી રીતિ નીચે પ્રમાણે છે:—જ્યારે કોઈ માણસ માંદું પડે છે ત્યારે તેના ઉપર એક ધરેણું ઉતારીને કોરે મૂકે છે અને કહે છે કે આટલા બ્રાહ્મણ જમાયા વિના હું એને ફરીને રહેરીશ નહિ. ગરીબ માણસ હોય છે તે યાજ્ઞી અથવા લોટા એ જ રીતે ઉછીતો રહે છે.

પ્રભાસ અથવા સોમેશ્વર પાટણની યાત્રા ધણું કરીને કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ થી શરૂ થાય છે તે પંચરાત્રી ચાલે છે અને તે પંચરાત્રી પૂર્વજની કહેવાય છે. ધણું કરીને આખા કુટુંબને યાત્રાએ જવું પડે છે. તેમાં તે માણસનો ભાઈ તેની વહૂઓ વગેરે સર્વેએ જવું જોઈએ, કેમકે જો કોઈ પછવાડે રહી જાય છે તો બીજા કોઈની સાથે જૂત પ્રભાસ નહિ જતાં ઘેર રહી જાય છે.^૧ પછી સર્વ જણ પગે ચાલીને, જોડા ખેડ્યા વિના કે પાધડી ધાત્યા વિના, અથવા જેવી બાધા રાખી હોય તે પ્રમાણે પાળીને જાય છે. સાં હોયે છે એટલે

૧ “તેઓ કહે છે કે નિસને કહાડી મૂકવાને આપણે ઇચ્છીએ તો તે કામ ધણું “કાણુ થઈ પડે છે. (કેકોલસંક્રમા ધરતું કામકાજ કરે એવાં સજનાં રહેનારાં પિરાયને “બ્રોની કહે છે, અને જર્મનીમાં જોને કોબોલ્ડ કહે છે. તેને જ રુકમ્-ડીનેવિમાયાં નિસ “કહે છે.) એક ધરમાં એક માણસ રહેનો હતો ત્યાં નિમે હઠપાર દોંગ કરવા માંડ્યા “તેથી તેને ત્યાં એકતું પડ્યું મૂખને બીજે ડેકાણે જઈ રહેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. કેટ- “લાંક ગામાં ભરાય એટલો સામાન લઈ ગયા પછી બાકી રહેલો હેલ વેગે સામાન “લેવાને તે પાછો આવ્યો. તે સામાન માત્ર બાકી પીપ, નળા અને બીજો એવા જ “પ્રકારનો હતો. બધો સામાન ગાડામાં ખડકાઈ રહ્યો એટલે પોતાના નવા રહેઠાણમાં “મુખ થવાની ઈચ્છાથી પેલા માણસે પોતાના ત્વના રહેઠાણને અને નિસને ઉપી સસામ “ફરી, કે ત્યાર પછી દુરત જ તેને કાંઈ કારણને લીધે ગાડાના પાછલા ભાગમાં લેવાને “જવું પડ્યું. તે વખતે જુવે ■ તો ત્યાં તેના સાથે જવાને એક પીપમાં “નિસ ભરાઈ પેંચુ તેના લેવામાં આવ્યું, એટલે તેની આટલી બરી મ્હેનત વ્યર્થ “જઈ તેથી નિરાસ થતાં તે બધો માણસ ધણુ આશ્ચર્ય પામ્યો; પણ પેંચું નિસ તો “અવિશય દસવા લાગ્યું, અને પીપમાંથી પોતાનું માથું ઝડપથી કહાડીને આખા બની “નવેલા ખેડવાને રહેવા લાગું, “હા હા! આપણે ઢવે કુચ કરિયે છીએ, જોયું.”

“આ વાત જર્મની, ઈંગ્લેન્ડ, અને આયર્લેન્ડમાં ચાલે છે. જર્મન દેશની વાનમા, “કેકોલસને બાકી નાંખવાને પેલા ખેડત કાઠાર સજનારી મૂકે છે એમ છે, અને ગાર્ડ “દાંડી જતાં તેનો બચ્કો લેવાને તે પાછળ જુવે છે તો તેણે કોબોલ્ડને તેની પગાડે “ગાડામાં જોયું અને તે જૂમ પાડી હડપુ કે “અમને બહાર નીકળી આવવાને વેળા “મળે, અમને બહાર નીકળી આવવાને વેળા મળે:—*Fide Keightley's Fairy Mythology.*

સોમપુરા બ્રાહ્મણ હોય છે, તે તેમના સામા આવેલા જ હોય છે. એ લોકોનો એવો ધારો હોય છે કે, જ્યારે સંધ આવે છે ત્યારે તેમાંથી પોતાના યજ્ઞ-માન જે હોય તેમને પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. યાત્રા જનાર માણસનું કાર્ધ પૂર્વજ, આગળ યાત્રાએ આવેલું હોય, તેણે જોને ગોર કપો હોય તે, અથવા તેના કુર્કુબનો જે હોય તે, પેલાના ગોરપણાનો દાવો કરે છે. ત્યાં પહોંચ્યા પછી ખીજે દિવસે સવારે દળખત કરાવી, મૂંછો મૂડાવીને સરસ્વતિયે જઈને દેહશુદ્ધિપ્રાપ્તિ અને શ્રાદ્ધ કરે છે. (એ વિધેનું વર્ણન પછવાડે કરવામાં આવ્યું છે) પછી ગોરની સૂચના પ્રમાણે સ્નાન કરે છે. શ્રીપુરુષને એક વસ્ત્રે ન્હાવાની બાધા હોય તો તે પ્રમાણે કરીને ન્હાય છે. પછી ગોર, યાત્રાશુ-ઓને કહે છે કે, “નદીમાં જઈને તીર્થદેવને નમસ્કાર કરો.” તેઓ તે પ્રમાણે કરે છે, તેવામાં ગોર નીચે પ્રમાણે શ્લોક બોલે છે:—

ગંગે ચ યમુને ચૈવ ગોદાવરિ સરસ્વતિ ।

નર્મદે સિન્ધુ કાવેરિ જલેઽસ્મિન્સત્રિધિઃ કુઃ ॥

ગંગા, યમુના, ગોદાવરી, સરસ્વતી, નર્મદા, અને કાવેરી નદી આ જળમાં પ્રવેશ કરેા.

પછી સરકૃતમાં, વર્ષ, મહિનો, તિથિ અને વાર બધીને બોલે છે:—

“મન, વાચા અને કર્મથી જે જે મેં પાપ કર્યાં હોય તે ધોઈ નાંખવા સાર
“હું આ તીર્થમાં સ્નાન કરું છું; તે જ શ્રીપરમેશ્વરની કૃપા સપાદન કરવાને
“અર્થે, દેહ શુદ્ધ કરવાને કાળે, અને પૂર્વજની ગતિ પ્રમાણવાને અર્થે હું
“સ્નાન કરું છું.” પછી ગોર ન્હાનારને કહે છે કે “હવે તમે તમારું સ્નાન
“પૂર્ણ કરો.” આ પ્રમાણે સર્વેને, એક પછી એક ન્હવરાવે છે. તેઓ જેવા
ન્હાઈને ઉપર આવે છે કે, માગણુ લોકો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણો
હોય ॥ તે, તેમને વળગી પડે છે, એટલે, દક્ષિણા બેંચી આપે છે. ત્યાં આગળ
એક પીપળાનું ઝાડ છે, તે શ્રીકૃષ્ણના વારાનું છે એમ લોક ધારે છે. યાત્રાશુ
લોકો આ પીપળાની પૂજા કરીને, પછી તેને દંડુ પાણી રેડે છે, તેનું કારણ
એવું કે પૂર્વજ દેવના પીવામા તે પાણી આવે. પછી તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા
કરે છે. એ પીપળાને જોઈને વળગાડવાનું માણસ તુરત ધૂણવા મડી જાય
છે, અને આખો ફેરવી દે છે. પછી ગોર તેને કહે છે કે “હવે તમે અહિં
‘રૂંદો, તમે જે ધર્મ કરવાને કહેશો તે પ્રમાણે કરવામાં આવશે.” એ ત્રિ
પાત ભૂત માન્ય કરે છે તો પછી કહે છે કે ૧૦૮ બ્રાહ્મણ જમાડો, અને
નીલ (વાહડો વાહડી) પરણાવો. જે રીતે માણસ પરણે છે તે રીતે વાહડો
વાહડી પરણાવીને તે જન્મેનાં પૂજાં એકઠાં એક જણુ ઝાંપી રૂંદે છે.

મરનારનાં કુટુંબી તે પૂજાં ઉપર પાણી, દૂધ, અને તલ સહિત તર્પણ કરે છે. તેનું વર્ણન વેદના કર્મકાણ્ડમાં કરેલું છે તેમાં એક શ્લોક એવો છે કે,—

મૃતયોનિષુ યે જાતા પ્રેતયોનિષુ યે ગતાઃ ।

તે સર્વે તૃપ્તિમાયાન્તુ નીલંપુષ્પેષુ તર્પિતાઃ ॥

ભાવાર્થ—જે કોઈ મારા પૂર્વજમાંથી ભૂત જાતિમાં ઉપજ્યા હોય તથા પ્રેત જાતિમાં ગયા હોય તે સર્વે આ નીલને વાજડા વાજડીનું જોડું, પૂજડે તર્પિત કરવાથી તૃપ્ત થાઓ.

આવા શ્લોક આશરે ૧૨૫ છે તે લક્ષ્મીને જળ રહે છે, તથા જેટલાં પોતાનાં કુટુંબી મરી ગયાં હોય તેને સંભારીને પાણી રહે છે. પછી રાધિકા આખાના ૧૦૮ પિંડ કરીને પૂર્વજોને નામે મૂકે છે. બીજાનાં નામ આવડતાં ન હોય, એટલે નીચેના શ્લોક લક્ષ્મીને મૂકે છે:—

વિશુષ્કોરહતા યે ચ દંષ્ટ્રિમિઃ પશુમિત્તયા ।

તેવામુદ્ધરણાર્યાવ દમં પિઙ્ગ દદામ્યદન્ ॥

ભાવાર્થ:—મારા પૂર્વજમાંથી જે કોઈ વિજળાથી, ચારથી, ફાંતવાળા જનવરોથી, તથા પશુથી મરણ પામ્યાં હોય તેઓને ઉદ્ધાર થવા સારૂ આ પિંડ હું આપું છું.

આમ છતાં પણ, કોઈ વાર તો ભૂત રહે છે કે, “અહિં મને સારૂ “લાગતું નથી, માટે હું મારા ધરમાં જઈને રહીશ, ત્યાં એક ગાંધિમાં “મારા નામનું શ્રીફળ મૂકીને તેની પૂજા કરજો.” પછી ગાંધિ તેને બહુ કાલાવાલા કરીને રહે છે કે, “સરસ્વતીના કિનારા ઉપરની આવી રમણીય “જગ્યા મૂકીને તમે જાઓ છો? ના ના નક્કી તમારે તો અહિંયાંજ રહેવું.” આટલું રહેતાં છતાં પણ કેટલાંક ભૂત તો ઘેર પાછાં જાય છે. જો તે રહેવાની હા રહે છે તો તેના રહેવા પ્રમાણે પ્રજ્ઞાસમાં પુષ્પદાન કરે છે.

સાંજ પડે છે સારે દહનરો યાત્રાળુ લોકો એકઠા થઈને સરસ્વતીનું પૂજન કરે છે. સાર પછી પડિયામાં ઘીના દીવા પ્રકટી બેઠતા મૂકે છે, તેથી કરીને નદીમાં જગજગાટ ચર્ચ રહે છે.^૧

આ પ્રમાણે યાત્રા પૂરી થાય ■ એટલે સર્વે યાત્રાળુ લોકો ઘેર જાય છે.

જો કદાપિ ભૂત નીચી જાતનું હોય છે તો તેને જૂરા લોકો રહાડી મૂકે છે. તેઓને શૂદ્ર દેવી પ્રસન્ન હોય છે; જેવાં કે, બહુચરાણ, ખોડિયાર,

૧ આજીવનની પાપશુદ્ધિમાથી આ રીત ખરેખરી ચાલેલી જણાય છે. જુનો જામ જેલને પૃષ્ઠ ૧૦૪ મેં.

છે. સારે તેને દેડે મોકલવાનું કહીને ખેડીવરાવી મારે છે. દહાપિ તે ખેડીક
ખતાવતો ન હોય, તો પણ, સર્વના માનવામાં આવી જાય છે કે જેનું દેડે
એના ધરમાં છે તે એની માતા, નકી એના ચતુની ખજર લેશે. જેને ઘેર
દેડે મોકલવામાં આવે છે તેનું ધર, પૃથ્વી હાલતી હોય ન થાય તેમ ઝોલે
ચડે છે, નળિયાં હલમલી જાય છે, ધરનાં ઢોર ધ્રુજ જાય છે, અને ધરધણી
પોતે દેવીથી ત્રાસ પામી જાય છે. આ પ્રમાણે જાને છે એટલે પછી તે વળ-
ગાડવાળા માણસને આસપાસ બેઠેલા પૂઝે કે “તું કાણુ છે?” સારે આજસ
મરડી, હાથ પગ પછાડીને બોલી ઉઠે છે કે “હું શિક્ષાતર છું, મને ખુદેય-
“રિયા કાળિયે મોકલી છે. જો ખુદેયરિયાને રાજ કરવામાં આવશે તો
“અને તે મને પાછી બોલાવી લેશે તો, હું જઈશ, નહિતર ધરનાં બધાં
“માણસોને અને ઢોરનો હું જીવ લઈશ.” પછી ખુદેયરિયાને તેડવા મોકલીને
તેને કહે છે કે, “ભાઈ! તમે ગમે તે લઈને પણ તમારા ઢોરને પાછું બોલાવી
“લ્યો.” એટલે ખુદેયરિયા પોતાને વળગાડ ચલે હોય એવો ડોળ કરે છે અને
એક ભગડાનો ઠાકડો કરીને તેલમાં બોળી સળમાવે છે પછી તે ધરનાં સર્વે
માણસના ઉપર અને ઢોર ઉપર ઉતારીને એ ત્રણ વાર પોતાના મોંમાં
ખાસે છે અને પછી સળગતો ખેડાર ફહાડીને પોતાના શરીરમાં ઢોરને

“વાદિયેએ કરેલા તિસ્કાર અને તે સર્વેને જાણ થયેથી નાતો યવાની હતી તે થઈ
“નહિ, એ વાત સાબિત કરવા સાર આસિસ્ટન્ટ જમ્લે ઈશ્વર મૂલય તથા નાતગોર
“ન્ટાનાભાઈ બિષ્ણુરામની સાક્ષી લીધી. તે ઉપરથી, સદરજુ મુદ્દા સાબિત થવા વિષે
“આ જમ્લેની ખાતરી થવાથી, તે મુદ્દાને માટે રજુ કરેલા બીજા ચીફ સાક્ષિયો લીધા
નહિ વળી એ મળિયાવ ટપ્પણું યગજીવું હતું તે ધરમાં પેટો ન હવો પણ જ્યાર રહીને વગાડ્યું હતું
“અને જાગીલમાં વાદીની વહુ માદી હતી તેના ઉપર જરા પણ પાળો છાપ્યું ન હતું તેથી ઘર અવિન
“ધર્મ શોક નહીં એ મુદ્દા સાબિત કરવાને અપીલના વાદિયે આર સાક્ષી રજુ કરવા હતા.
“આ મુદ્દાને પૂરવો પૂરતો જમ્લેને આ. જમ્લે બીજા એ સાક્ષિયો રજુ રખિયા લીધા
“નહિ, અને કરાવ કર્યો કે, અપીલનો વાદી પોતાની આખરને નુકસાન ખેંચ્યાનું
“સાબિત કરી શક્યો છે, અને ભૂત ફહાડવાની ગમે તે જાતિની માત્ર કિંચા કરવાના કારણ
“ઉપરથી તેને નાતખેડાર મૂલો એ પૂરણ કારણ નથી, તેથી આખરને નુકસાન કરવાનો
“કાંઈ સંબંધ નહોતો માટે આસિસ્ટન્ટ જમ્લે આખરનું નુકસાન તથા અપીલના
“વાદિયે જમ્લે ખોણ તે ધ્યાનમાં લઈને બધા ખર્ચ સાથે રૂા ૬૬) નુકસાનના અપાવ્યા
અને અપીલના પ્રતિવાદિયેએ દાવો નાસાબિત કરવાને જે સાક્ષિયોને સમન્સ કરાવી
“બોલાવ્યા હતા તેમની કોર્ટને અગત્ય નહિ જણાયાથી રત્ન આપી.”

આસિસ્ટન્ટ જમ્લેનું આ હુકમનામું, જમ્લે ફેરવ્યું, પણ એવે અપીલકોર્ટે મુદ્દામાં
મંજુર રાખીને (સન ૧૮૩૨) અસલ વાદીને એક રૂપિયા તથા બધું ખર્ચ અપાવ્યું.

પાછું લીધું એમ જણાવે છે. આ ચમત્કાર બોધને બેનારા દંગ થઈ જાય છે. કાંઈ વાર તો વળગાડવાળાનું સમું હોય છે તે ગામના ઠાકોરને ભાં ફરિયાદે જાય છે. મનમાં ટ્યુપચુ થતા ઠાકોર બહેચરિયાને તેડવા મોકલે છે અને પોતાને કાંઈ વચ્ચે પડવાની ખંચાત નથી અને એના ઉપર કાંઈ સત્તા ચલાવાની નથી એવું ડાળ બતાવીને દેઈ પોતાને ઘેર બોલાવી લેવાનું તેને કહે છે. બહેચરિયા સમજે છે કે ઠાકોરની સાથે વધારે હુજ્જત કરવી, એ ઠીક નહિ એટલે માતાને પાછી બોલાવી લેવાનું વચન આપે છે.

કાંઈ કાંઈ વાર તો ઠાકોર પોતે પોતાનું દેઈ રાખે છે. એક અમારા ઓળખાણવાળો ઠાકોર હતો તેને કેસરખાઈ માતા આવતાં હતાં. જ્યારે તેના બેકુત ગામ છોડીને જવાની મરજી જણાવતા ભાઈ તે તેમને કહેતા કે મારી માતા તમારી પછવાડે આવશે, એટલે બેકુતો બહીને ગામ છોડી જતા રહેતા. વળી એમ પણ કહે છે કે તે પોતાના હેલુદારને એ જ રીતે બહીવ-રાવીને હેલુ પતાવી દેતો હતો.

દેરાના વળગાડ રહાડવાને કેટલીક વાર જૂરાને પણ બોલાવવામાં આવે છે.

જ્ઞેતિયમાં કેટલીક તિથિઓ લખેલી છે તે દિવસે કાંઈ સ્ત્રી જન્મી હોય ■ તો તે વિપકન્ધા અથવા ખોટી નજરવાળી કહેવાય છે: તે ડાકણના નામથી ઓળખાય છે અને જેના ઉપર તેની નજર પડે તેને વળગાડના જેટલી પીડા થાય એમ ધારે છે. કાંઈને કાંઈ બેચેની થાય છે તો તેને લાગે છે કે કાંઈ ડાકણની નજર લાગવાથી થયું છે. ઘણું કરીને ચારણ કે વાઘ-રીથી નાતની બાથડિયો ડાકણ હોય છે. નજર લાગે નહિ એટલા માટે પ્રણી સાવધાની રાખવામાં આવે છે, તેમાં હોર્ડુ પાસે રાખવામાં આવે છે, કે કાળી નિશાની શરીરે કરે છે, અથવા મંત્ર કે માદળિયું પામે રાખવામાં આવે છે.

ગૂજરાતમાં છ પ્રકારના મંત્ર ચાલે છે, તે મંત્ર સાંજમાં વર્ણવેલા છે: ૧ “મારણ મંત્રમાં માણસને મારી નાંખવાની શક્તિ છે, ૨ મોદન “મંત્ર કાનને તથા આંખોને બમ ઉપજોવે છે. ૩ સ્તંભન મંત્ર ચાલતું હોય “તેને બંધ કરે છે. ૪ આર્કાણ મંત્ર વડે કાંઈને ખેંચી લેવું હોય “તો તેને ખેંચી શકે છે. ૫ વશીકરણ વડે કાંઈને વશ કરવું હોય તો તેમ “થાય છે, ૬ ઉચ્ચાટન એટલે કાંઈને પીડા કરવાના મંત્ર હોય છે.

૪૦ સ૦ ૧૮૪૫ની સાલમાં ભાવનગરના રાવલ વજેસિંહને ટીલાપલ દુવર દાદુભા સિંહોરમાં મરણ પામ્યો. આવા સમયમાં તેના ઔરમાધ દેરાયા જાઈ નારણાએ પચીસ બ્રાહ્મણોને ભાવનગરમાં પ્રયોગ કરવા બેસા-ર્યા હતા. દાદુભા પણ પોતાના મરણ પેદા થોડી વાર અગાઉ ભાવનગરમાં

રાવળની સાથે દરિયો પૂજવાના વાર્ષિક તહેવારને દિવસે હાજર થવાને આજ્ઞા હતો, લાં આગળથી તે મદિા પડ્યો. આ વાત ઉપરથી સિદ્ધારના લોકને બ્રમ પડ્યો કે નારલાએ પોતાના લાઈનો જીવ લેવા સારા બ્રાહ્મણ પાસે પ્રયોગ કરાવ્યો અને નારલાની મા ન્હાનીબાએ કુંવરને શણગારવાના ફૂલમાં દ્વિલ મંત્રાવીને નાંખ્યા હતાં. હાલુલાની માએ પોતાના દીકરાની રક્ષા કરવા સાર પોતાની પાસેનો બધો પૈસો ખર્ચીને ધણા દેશી પરદેશી મંત્રજંત્ર જાણનારા બ્રાહ્મણ, જતિ, ફકીર, આદિને ભેગા કર્યા. લોકોમાં ચાલતા જુદા સંબંધી નિબંધ ઉપરથી જે અભેદ ધણો ભાગ લીધેલો છે તેનો કર્તા પણ રાણિયે બેલાવેલા બ્રાહ્મણોમાં હતો. બધા મળીને આશરે ૧૦૦ જણ હતા, તેમાં કેટલાએક મૃત્યુંજયના મંત્રથી મહાદેવ ઉપર અભિપ્રેક કરતા હતા, તથા કેટલાક જગન્નાથમુખી આદિ દેવીના પાઠ કરતા. એક ક્ષણકાને વાણિયો હતો, તે મંત્રજંત્રમાં ધણો કુશળ હતો. સર્વેએ પોતાનું આસ્થું એટલું કર્યું, તથાપિ કુંવર હાલુલા તો દેવલોક પામ્યો. તે ઉપરથી વાતો ચાલી કે નારલાએ હવન કરાવ્યો, તેમાં બકરાના મ્હોમાં ડાંગર ભરીને તેમને કુંડમાં હોમમાં તથા પ્રયોગમાં બેસનારા બ્રાહ્મણો તેલમાં તથા લોહમાં ન્હાયા હતા. તેમાં ગિરજાશંકર કરીને એક મુખ્ય હતો તેને જ્ઞીક લાગી જે કુંવરના બણીનાં માણસ મને મારી નાંખશે. તે ઉપરથી નારલાએ તેને પાંચ સિપાઈ આપ્યા હતા તે તેની સાથે જ્યાં જાય લાં જતા હતા. ધણા લોકો એમ સમજે છે જે, આ બ્રાહ્મણે પ્રયોગ કરીને હાલુલાને માર્યો છે.

એ પ્રમાણે બીજી ધણી વાતો મારણમંત્રની સંભળાય છે. કેઈ માણસ અચાનક મરી જાય છે, તો એવું ધારવામાં આવે છે કે, એને મૂઠં મારીને મારી નાંખ્યો. મૂઠં માથાથી ઝાડ સૂકાય, પથ્થર ફાટે, એવી ગપ્પાની વાતોના લખતાં પાર આવે નહિ એમ છે.

મોહનમંત્રની વાતો મંત્રશાસ્ત્રમાં છે. તેઓના રચનારાઓને તે વેળાએ એ રિયે જે શાન હતો તે કરતાં હવણું ગૂજરાતમાં વધારે મોહનવિદ્યા સંભળાય છે. તે એવી રીતે કે, આંખોને તથા કાનોને મોહ ઉપજાવવાની કળાઓ જાણનારા, કેઈ ઘરેણું કૂવામાં નાંખી દઈને, બીજી જગ્યાએથી ફહાડી દેખાડે છે, તથા અભળણા માણસોનાં નામ બોલી દેખાડે છે, તથા લૂચકું બાળી દેખાડીને સાચું કરે છે. આંખાનું ઝાડ તુરત ઉત્પત્ત કરે છે. ચામડાનો સર્પ કરે છે; કાંકરાના રૂપિયા કરે છે, ઠાલા હાથમાંથી હરેક પ્રકારની જણસો ફહાડે છે, તે દેખીને મૂર્ખ લોકો એમ સમજે છે કે, કેઈ દેવની સાદાખતા વિના આનું કામ થઈ શકે નહિ.

સ્તંભન મંત્ર વિષે એવું લખવામાં આવ્યું છે કે, એથી શત્રુનું લશ્કર આવતું હોય તો થોભી રહે તથા વાગ્વંશી લોકાનાં વાજિન્ન બંધ થઈ જાય, સામાવાળિયાની શુદ્ધ બંધ થઈ જાય, બહેતું પાણી બંધ થઈ જાય, અને નાસતો ચોર ઉભો રહે.

આકર્ષણ મંત્ર વિષે નીચે લખેલી વાત બહુ સાધારણ છે. કાંઈ એક રાણિયે પોતાની દાસીની પાસે, ચૌદામાંથી પુલેલ તેલ મંગાવ્યું હતું, તે લઈ ને દાસી આવતી હતી, તવામાં, તેને એક જાતિ મળ્યો. તેણે કહ્યું કે, એમાંથી મને એક શળી ભરીને લેવા દે, એમ કહીને તેણે આકર્ષણ મંત્ર બણીને પેલી શળી તેલમાં ફેરવી, પણ તેની દાસીને કાંઈ ખબર પડી નહિ. કટોરામાં તેલ ફરતું દેખીને રાણિયે દાસીને પૂછ્યું કે, રસ્તામાં તને કાંઈ મળ્યું હતું ? સારે તેણે કહ્યું કે, આપણા ગોરબાએ એક શળી ભરી લીધી છે, એ વિના બીજું કાંઈ મને રસ્તામાં મળ્યું નથી. રાણિયે તે સાંભળીને એક મ્હોટો પથ્થર પડ્યો હતો, તેના ઉપર તેલ રેડી દીધું. એટલે, રાતમાં તે પથ્થર ઉડીને પેલા જાતિના અપાસરામાં પડ્યો. પછી એ વાતની રાજ્યને જાણ કરી સારે તેણે જાતિને મારી નાંખ્યો.

આપણા જોવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે બીજા લીમ્બદેવના સલાહકાર અમરસિંહ શેવડાએ, માણસ, સ્ત્રિયો, અને દેવને વશ કરી લીધાં હતાં, તે વશીકરણ મંત્રની સાહાયતાથી. તેના ધણી પણ મંત્રવિદ્યા જાણતો હતો એવું તેને માથે બ્રહ્માણ છે.^૧

કાંઈ એક રાજા હશે તેને બે રાણિયો હતી. તે દરેકને એક બાહ્યણે વશીકરણ મંત્રની ચીઠી આપી. તેમાં લખ્યું હતું કે “જો મ્હોટી રાણી પસંદ કરવામાં આવશે તોય ઠીક છે ને ન્હાની રાણી પસંદ કરવામાં આવશે તોય-“પણ ઠીક છે.” બન્ને રાણિયોએ પાતપોતાના મનમાં જાણ્યું કે, ચાલો આપણું કામ થયું. રાજાને આ વાતની ખબર પડી આવી, એટલે, તેણે જે માદ-ગિયામાં ચીઠીયો ધાલી હતી, તેમાંથી કહ્વાડી લઈ ને વાંચી જોયું તો તેથી હસતું આવ્યું. એ જ પ્રમાણે, ભવિષ્ય વર્તનારા બાહ્યણે, કાંઈ સ્ત્રીને બાળક અવતરવાનું હોય છે સારે તેમને ચીઠીયો મંત્રીને આપે છે, અને કહે છે કે, કશું પણ અવતર્યો અગાઉ વાંચવી નહિ. તેમાં લખે છે કે “પુત્ર નહિ પુત્રી.” એનો અર્થ, પુત્ર નહિ પણ પુત્રી એમ થાય, અને એથી ઉલટો પણ થાય. કાંઈ કાંઈ વાર તો પુરુષને જાનું રાખવાના સોગન દઈ ને કહી રાખે છે કે, તમારી સ્ત્રીને દીકરો અવતરશે અને તેની સ્ત્રીને પણ તેવા જ સોગન દઈ ને

ફરી રાખે છે કે તમને દીકરી અવતરશે. જ્યારે જે અવતરવાનું હોય છે તે અવતરે છે, ત્યારે પેલા વહુવરના જોડાને તે ફેરે છે કે, તમારા બેમાંથી કોઈને શ્રદ્ધા હતી નહિ માટે ખરી વાત તમારાથી સંતાડી રાખી હતી.^૧

૧ ડાક્ટર હેનરીના એટ ડ્રિટનના ઇતિહાસના સાંધામાં ૫૪ ૩૮૪ મેં રેકૉર્ડના ધંતર મંત્રના રોાધનો ઉતારો કરી લેતા આનર્કુસ ફેરે છે કે, હાસ્યગ્રન્થ મંત્ર ઉપર વિશ્વાસ રહેવાથી ચમત્કાર ઉત્પન્ન થયેલા છે તે વિષે વાનો આપણા દીખણી ગ્રન્થ-કર્તાએ લખી છે તે અતિશય દસતું આવે એવી છે. તેમા એક વાત એવી છે કે દુ.ખ પામનાર માણસના આગળ એક ગરીબ સ્ત્રી ચોરાક સળ્દો બબડી નીંઈને બધા રોગનું નિવારણ કરી દેતી હતી, અને તેને બચ્ચે, તેને એક પેની ને એક પાઈ મળતો હતો. એવં, આ જગતમાં અને આવતી દુનિયામાં બધી મરચનો તેને ત્રાસ લાગ્યો, તેથી તેણે કપ્પન કપ્પુ કે માથે બધું ભદુ આ સળ બચ્ચેમાં રહેતું છે. તે એ અફરો માંદા માણસના કાનમાં ઢીણે સ્વરે ફેરેતી હતી, તે આ પ્રમાણે છે—

“Thy loaf in my hand,

“And thy penny in my purse,

“Thou art never the better.

“And I—am never the worse.”

જેઓએ વાંચ્યું હોય તેઓને અમે સ્મરણ કરાવિયે છિયે કે ઉપરની ત્રીણો ઉપ-યોગ “Bride of Lammermoor” ના સમાપ્તિના પ્રવેશો મહેલા એકમાં કરેલો છે. વળી સર જ્યેકમ્ હેડના “આપુલિવિસ”ના આખાવરમાં આવા પ્રકારનો એક ગૂઢાર્થ પ્રયુક્ત છે, તે નીચે—

ઈંગ્લિશ શિક્ષણાત્મી મહેલા વિષે એટુ ફેરવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે એણે ધીન્ડ સર કેસબની ધમારત પૂરી કરી ત્યારે એક ઊંત ઉપર તેણે નીચે પ્રમાણે સળ્દો ઠારવ્યા—

“This made Wykeham.”

તેની ગરીના એક હાખવા તરીકે તેના શત્રુઓએ આ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેણે એ વાક્યનો સત્વર અર્થ સમજવી દીધો કે, મેં કિંદો કર્યો છે એમ એનો અર્થ નથી, પણ મને કિંદાએ કર્યો છે એમ એનો અર્થ છે.

જ્યારે કિસસ આયસના ઉપર ચઢ્યો ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામા આવ્યું છે તે સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે, “કિસસ હેલિસ ઉત્તરવાથી એક મ્હોટા સભ્યને ઉપુ વાળી નાંખશે !” આ ઉપરથી કિસસે એવી ધાસણ કરી કે સત્તુની સત્તા હુ ડવી વાળી નાંખીશ, પણ ખરૂં જોતાં તેણે પેતાની જ સત્તા ઉધી વાળી દીધી. બને પ્રકારમાં ઉપરનું વચન ખરૂં પડી શકે એવું છે.

વળી રોકસપિફના લખાણમાં પણ એમ જ છે.—

“The Duke yet lives, that Henry shall depose;

But him outlive, and die a violent death.

Why, this is just,

Aio te, Excida, Romanos vincere posse.”

Second Part of King Henry VI., Act I sc. 4.

ભૂત ક્ષેપવાના કામમાં એક મંત્ર ધણો ચાલે છે તે એક જ વિધે અને વર્ણન આપિયે િધે; એ ઐશ્વર્ય મંત્ર છે અને ઘંટાકરણ વીરના મંત્ર કહેવાય છે. એ મંત્રથી જેવું શુભ અશુભ કામ સાધી લેવાનું હોય તે પ્રમાણે શુદ્ધિ અને વદિમાં તેના આદર કરવામાં આવે છે. સાધનાર યગ્નીયામાં, દેવ-મંદિરમાં કે ઘરમાં કાઈ ચોખ્ખી જગ્યા હોય સાં, મંત્ર સાધના એકાન્તમાં બેસે છે. પ્રથમ તો—

ૐ હૌં ક્લૌં ગંગાજલાય નમઃ

એ મંત્રથી સ્નાન કરે છે. સાર પછી,

ૐ હૌં ક્લૌં આનંદદેવાય નમઃ

એ મંત્રથી શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરે છે, સાર પછી

ૐ હૌં શ્રી મૂમાદિદેવતાયૈનમઃ

એ મંત્રથી પૃથ્વીની પૂજા કરીને તે ઠેકાણે બેસે છે. પછી ધૂપ તથા ઘીના અને તેલના દીવા સળગાવે છે. પછી કામળ ઉપર કે તાડપત્ર ઉપર ઘંટાકરણ વીરની મૂર્તિ ફેલાડે છે તેમાં તેના કાનમાં ઘંટા પહેરાવેલી ચીતરે છે, અને નીચે લખેલો મંત્ર તેમાં લખીને તેના જપ કરે છે:—

ૐ નમો ઘટાકર્ણો મહાવીરઃ સર્વવ્યાધિવિનાશકઃ ।

વિસ્ફોટક્રમયે પ્રાપ્તે રક્ષ રક્ષ મહાશલ ॥ ૧

યત્ર ત્વં તિથસિ દેવ ભિસિતૌઽશ્વરપંક્તિભિઃ ।

રોગાસ્ત્રાન્ પ્રજગ્ધંતિ વાતપિત્તકફોરુવાઃ ॥ ૨

તત્ત્વ રાજમયં નાસ્તિ યાતિ કર્ણે જયાશ્ચરે ।

શાક્તીનીમૃત વૈતાલા રાક્ષસાઃ પ્રભવંતિ ન ॥ ૩

નાશાલે મરણં તસ્ય ન ચ સર્પેણ દ્રશ્યતે ।

અગ્નિચોરમયં નાસ્તિ ઐશ્વર્યકર્ણં નમોઽસ્તુ તૈ ॥ ૪

ઠઃ ઠઃ ઠઃ સ્વાહા

આ મંત્ર બેતાળીશ દિવસમાં ચર્ચને તેત્રીસ હગ્ગર વાર જપવેા પડે છે. પછી ધૂપ દેવામાં આવે છે એટલે મંત્ર પરિપૂર્ણ થાય છે. તે પછી માદળિયામાં રાખે તો ભૂતપ્રેતાદિક નહાલી જા, રાગનેા ભણ ઉપજે નહિ, બુદ્ધિબળ વધે, શત્રુ વચ થાય; અથવા તેની એા તેને વચ થા, (કાઈવાર આ કામ કડિણ ચર્ચ પડે છે,) તેમજ ઘરની બીંત ઉપર તેને સ્થેડવામાં આવે તો

સાપ, ઊંદર અને ખીજાં એરી ગ્રાણી તેમાંથી જતાં રહે છે, તેમ જ ભૂત પશુ ન્દાસવા માટે છે.^૧

૧ રક્ષણી (વજ્રસ્ત્રી) અને લપટવાના ઉપર દાખ રાખનાર સાધન તરીકે વધારે કુશીન રોમન ઇતિહાસોની ડોકમાં માદ્દગિયુ ધાવવા વિશે પ્લુટાર્ક દેહે છે પણ યાનુની લોકો જેમ ખ્રિસ્તની વેળા પછીથી તેમના રક્ષણીને મત્ર બાધવા રક્ષા તરીકે ખોટાથી બની જવાનું સાધન ગણતા હતા, તેમ, ખ્રિસ્તના સમયમાં પણ, તેની ગણના તેઓ એ મનાવે કરતા હતા એવો સબબ છે ખ્રિસ્તના પછી સુમારે ૫૦૦ વર્ષે લખેલું વિશ્વ દારમ્ય અથવા યાનુની લોકોનું ખાવડી બાપ્તિસ્મા ધર્મપુસ્તક છે, તેમાં એક વાક્ય ચમત્કારિક છે, તે ખ્રિસ્તે (Matt xx iii ૭) ક્રી ધ્યુ છે તે બનારી આપે છે, તથા હવણના યાનુની લોકોના પોતાના રક્ષણી વિશે સા વિચાર છે તે બજાવે છે તે વાક્ય આ મંત્રાણે છે—“ઈઝરાયલના ઈશ્વરપૂજક સમાજે કહ્યું છે કે, “સર્વ ‘લોકોમાંથી અને પસદ મ્ત્રેયો છે, કેમકે હું મારા દાખા હાથ ઉપર અને મારા માથા ઉપર રક્ષણી બાધું છું, અને મારા બારણાની જમણી બાજુએ, લેખ બાધ્યા છે તેને ‘ત્રીને બાગ મારા સૂવાના બોરડાની સામે આવેલો છે કે જેથી મ્ત્રીને દુષ્ટ પિશાચો અને ‘નહવાને શક્તિમાન થાય નહિ”—See Parkhurst's Greek Lexicon, also Bishop Patrick, and Calmet quoted by D O'ly and Mant, in a note on the passage in St Matthew

રેકરનેરાનના જેલા, એડિંબરોના બાધવા ધરોના દ્વાર ઉપર બાધા વાક્યો છે — ‘In thee, O Lord, is all my trust,’ “In Deo est honor et gloria,” “Blessit be ye Lord in al his gifts” તે મત્ર અથવા રક્ષણી તરીકે લખવામાં આવેલાં રહેવાય છે, તે એવા ઇશ્વરથી કે ધરમા દુષ્ટ પિશાચો રહી શકે નહિ, અને દેવતાનું નામ નિરતર દાખલ કરવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી આ વાતને ટૂંકા મને છે—See Chamber's Traditions of Edinburgh

એન્ટ ઈફ્રમ (Ephrem) દેહે છે કે “જેમ યાનુદિયોમાં બલિદાન આપેલા ઘેટાનાં પોલીવતી ચોક્કા ઉપર નિરાશ્રિયો કરવાને ચાલ હોતો, તેમ, માનીન કાળના કિમિથનો પોતાના બારણા ઉપર અમૂલ્ય અને જીવદ હોસ હાલતા હતા” કોગલિયાને ધરમા પ્રવેશ થાય નહિ, એટલા માટે સુસલમાનો કરાનની કલાઓ લખીને પોતાના ધરમા ચોડે છે, તે ધણી વાર અમારા જોવામાં આવ્યું છે.

નાઈગર નદીના મૂળનો સોધ કરવાને લોકો ત્રયા હતા, તેઓ માગ્ગઝા (Maggaza) ગામમાં એક મોટા ગ્રુપકામાં હતયા હતા, તે વિષે તેઓ આ મંત્રાણે વર્ણન આપે છે (બાગ પહેલો ૫ ૨૧૭)—“એના મધ્ય બાજમાં મોટા ઝાંડનું એક યદ છે “તેને આધારે ઊપર રહેલું છે, તેમાં બારણાને ડોકાં છે જે બાકા રાખ્યા છે તે એક ‘ખીજનની સામે છે, અને તેમના ઉપર જીતે લટકાવેલા આરતી જાપામાં લખેલા છે “મનના કાપળ છે તે એટલા મટિ રાખેલા છે કે આગથી ધર બળી નાશ નહિ” વળી એ જ પુસ્તકના બીજા બાજને ૫૪ ૨૩૧-૩૨ મે જુવો.

આ મંત્રમાં ઉપર ઉપરથી અર્થ વિનાની અને શેળશેળ ભાષા જથ્થાઈ આવે છે, તો પણ શાસ્ત્રીય નિયમને અનુસરીને તેની રચના કરવામાં આવેલી છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

નિબંધકર્તા કહે છે કે, આગળના કરતાં હવણું ભૂત ધણું ઓછું થઈ ગયાં છે, તેના કારણ લોકમાં આવે છે તે માંહેણ એક તો ધણું નવાઈ જેવું છે: "કેટલાક અત્તાની લોકો કહે છે કે, અંગ્રેજ સરકારની પડખમના 'ધોપથી ભૂત ન્દારી ગયાં. તેનું કારણ કે પડખમની એક બાજુએ ગાપનું 'ચામડું મટેણું હોય છે (તેના ચબ્દથી હિન્દુના દેવ ન્દારી ગયા) તથા 'ખીજી બાજુએ સુવસ્તું ચામડું છે (તેના ચબ્દથી સુસલમાન સેફિના 'દેવ નારી ગયા) તેથી ભૂત ઓછું થઈ ગયાં અને મંત્રજંત્ર પણ જૂઠા પડ્યા." ક્લોડિયસ બ્રિયાનન જેણે સેપ્ટેમ ક્રિસ્ટિયનનાં કેટલાક દેવલ જોઈ આવીને તેનું વર્ણન લખ્યું છે તે તેમાં લખે છે કે, ઉપરના શિખરની અંદર ધંટ લટકાવવાને બદલે કેટલાક દેવલના ધંટ તેના ખીજી ભાગમાં લટકાવવામાં આવ્યા હતા; તેનું કારણ જ્યારે પૂજવામાં આવ્યું ત્યારે એવું ઉત્તર મળ્યું કે હિન્દુનું કાઈ દેવાલય પાસે હોય છે, ત્યારે અમારા દેવળના ધંટનો મોટો નાદ સાંભળવો તેમને ઠીક લાગતો નથી, કેમકે તેઓ કહે છે કે એથી અમારા દેવ ત્રાસે છે."

"આવા ધર્મના મતો, રૂશિયામાં હજી લગણુ એવા પ્રકારના અને એ કરતાં વધારે, 'ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ધણુ કરીને વ્યાપારિયો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જાહેર બજાર-ના વ્યાપારિયો પોતાની દુકાનમાં વસતા નથી (હિન્દુઓની પેઠે) અને આ પ્રમાણે 'તેઓને રક્ષણ વિનાની રહેવા દે છે, પણ તેઓ સાંજ અને દાઢાથી પાકા બંદોબસ્ત 'કરે છે તો પણ, તેનાથી તેનું રક્ષણ થાય છે એમ તેઓ ધણુ કરીને માનતા નથી, "પણ પોતાના દેસના લોકના જેમથી તેનું રક્ષણ થાય છે એમ માને છે. તેઓ 'બારણાને અને બારિયોની ફેરીને બાંધ કરે છે, અને તેઓને સાધુ સેપ્ટ નિકાલાસ 'આવા પ્રકારની જગ્યાનો રક્ષક છે, એમ તેઓ માને છે તેથી કોઈ ચાર ચોરી કરવાને 'દિગ્ભત મલાવતો નથી, બાકી સહજો અને કામ તો તેમના જરૂર આવજો હશે સહે નહિ * * * મૂર્તિપૂજના સમયમાં છુદ્દની પૂજા તેના સમાન હશે"—Russia, by Thompson: Smith, Elder, and co, 1848.

૧ સુસલમાન બાંધ પોઝારવા હોય છે ત્યારે તેના અવાજ કાને પડે નહિ, એટલા માટે હિન્દુઓ કોઈ કોઈ વાર પોતાના કાન બાંધ કરે છે. શિખ સરકારે તાજીને બાંધ પોઝારવાનો ચાલ ખરેખરો બધ કર્યો છે. *Vide Shore's notes on Indian Affairs, Vol II p. 412*

જ્યારે નવમા સેકડાના મધ્યમાં સેપ્ટેમ બ્રિયાનસારની સત્તાથી જટલાડમાં ક્રિસ્ટિયન ધર્મની સંપૂર્ણ છટ મળી, ત્યારે "તેઓને ખીજી છટા મળી તે સાથે ધંટ વગાડવાની રપ

ટીપ. અ.-અન્ય દેશમાં મૂત

ભૂતનિબંધ વિષે નીચેની ટીકા, “બૉંગ્લે ક્વાર્ટર્સની મેગેઝીન અને રિવ્યુ”ના ઓક્ટોબર ૧૮૫૦ ના અંકમાં પ્રકટ થયેલા, “હિન્દુસ્થાનમાં ભૂતનો વળગાડ, ભવિષ્યકથન, અને વૈષ્ણોપચારી ચમત્કારિક ક્રિયા” એવા મથાળાના વિષયમાંથી અને દાખલ કરી છે:—

ભૂતનિબંધ પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં ડબ્લિન્ન યુનિવર્સિટી મેગેઝીનમાં વારણ વિષેનો વિષય શિર યથો હતો, તેનાં કેટલાંક સાંધણુ છપાયાં હતાં પણ તે રહી રહીને આવતાં હતાં તેથી તેના ચાલતા સબધમાં અંતરાય પડી ગયો હતો^૧ શુદ્ધ અને મલિન એવા દુષ્પટ પ્રકારના વળગાડની પિશાચી સત્તાવાળી બધી ભૂતવિદ્યાનો મરાઠાઓમાં ચાલતા વારણુ શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. (વારણુ એ શબ્દ ગ્રીકના ન્યુમા શબ્દની સાથે મળતો આવે છે,) તો પણ આ દેખીતુ દુષ્પટપણું માત્ર ઉપર ઉપરથી છે એવું લખનાર ધારે છે. અને તે મનુષ્યના સંવર્ધનની બે અવસ્થા બતાવવાને માટે છે; આ જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ લોકસમૂહના સંબંધ સાથે વિચારતાં એકની પછી બીજી એમ જૂદે જૂદે કાળે ચાલે છે અથવા તો તેના તે જ દૈહિક અને આત્મિક ચમત્કારથી લોકસમૂહ ઉપર જૂદી જૂદી વેળાએ, અથવા જૂદા જૂદા વર્ગના માણસો ઉપર બે છેક જૂદી આત્મિક અસરો કરીને એક જ વેળાએ તેના જૂદા જૂદા અંગભાગમાં સંગાથે રહે છે વારણુ સબધી વિષયમાં જે સસતાઓ નિશ્ચયપૂર્વક લખવામાં આવેલી છે તેને ભૂતનિબંધ બહુ પ્રતિ આપે છે. એ સસતાઓ વાંચવા ઉપરથી યૂરોપિયન વાંચનારાઓને કાં અપ્રતીત આવી હોય એમ નહિ થયું હોય, પણ કેટલુંક આશ્ચર્ય તો લાગ્યું એ વાંચનારાઓ એવા હતા કે, એવા બનાવ બનેલા તે જગ્યાએથી દૂર વસેલા, તેમ જ જે સુધારાના સમયમાં તે બનાવ બનેલા હોય તેના તેઓની

“કદ પણ મળી” મૂર્તિપૂજકો, જાદુના ડરથી, આ ચાલ પ્રથમ અસાવધા હતા નહિ ઇસાઈમાં મહાને દેવવમાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યારથી તે ત્યાંથી ધાર આજળ લઈ નય છે ત્યાં સુધી ઘટ ચાલુ વગરના કરવામાં આવે છે તેથી પિરાઓ નારી નય છે એવી ધારણા થતી—*Fade Brand's Popular Antiquities*

“દેવલના શિખરમાંથી થતા ઘટનાદે કરી સ્કાન્ડીનેવિયામાંથી દ્વાલો પહાળરા ન્દારી ગયા અને ક્રિટનીના કારીયરોને પણ એ જ કારણે ખીને ટપી રહેવાનું ધણ બયબરેલું થઈ પહું”—*Fade Keightley's Fairy Mythology*

૧ માર્ચ ૧૮૪૮ થી તે એપ્રિલ ૧૮૫૦ સુધીના બેના જૂદા અંકમાં

સ્થિતિ નહિ અને જે પોતાની કૃણવણીને લીધે ભૂતના વળગાડ સંબંધી, એ વિષય લખનારનાથી તેના બેદની વાતમાં કદાપિ અવશ્ય કરીને જૂઠા પડેલા નહિ પણ પિશાચની સત્તાનાં (જે પેલા ખૂનીની મૂળથી જ સત્તા છે, અને જેને મરણની સત્તા છે, તથા જે મારતા, અને માણસના દેહને જેટલા પ્રકારની પીડા થઈ શકે તેટલી કરીને દુઃખ દેતા સિંહની પેઠે બટકતા દૂર છે.) તરતનાં સાધન, તેની રીત, અને ક્રમ જે ભૂતના દેખાવામાં કામે લાગેલાં સર્વે એકસરખી રીતે માન્ય રાખે છે, તેમાં તેઓ અતિશય જૂઠા પડે છે.

“મરાઠા અને ગુજરાતના લોકો પ્રમાણે શિંગાલી લોકોમાં એવા જ પ્રકારનું માનવામાં આવે છે, અને ધણું કરીને એવા જ પ્રકારની રીતિઓ ચાલે છે. લંકામાં લાંની વસ્તીમાં ચાલતા આવા આશ્ચર્યજનક તરંગની સત્તા અને તેના પ્રસાર વિષે લાં વસનાર એક અંગ્રેજ પાદરિયે આશ્ચર્ય અને ગમ્મતની સાથે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કર્યું છે, તેથી લાં ચાલતા ચમત્કારો તેના જોવામાં જેવા આગ્યા છે તેના જેવા જ વારણના વર્ણનમાં લખેલા ચમત્કારો તેને લાગ્યા છે, અને એક પ્રવાસિયે બન્ને ડેકાણીની રીતિઓના સમાનપણા વિષે લખેલો કાગળ અમારી પાસે રજુ છે તેને તે ખરે કરાવી આપે છે.

“તથાપિ આજને સમયે પણ, તે માત્ર હિન્દુસ્થાનમાં જ છે એમ નથી, હવણાના પ્રવાસિયોએ, દેશી અમેરિકન ભતિના હાકિમોના અપવાસની વિધિઓ અને સિમેરિયન જાદુગરોની ક્રિયાઓ વિષે વર્ણન આપ્યું છે તે, વારણને સાધનાર અને તેને કાલાવાલા કરનાર ભક્તોની ક્રિયાઓ સાથે ધણું મળતું આવે છે.

“પણ હિન્દુની ભૂત વિષેની રીતિનું ધણું ચમત્કારિક અને પરિપૂર્ણ મળતાપણું એવી જગાએ જોવામાં આવે છે કે આ ઓગણીસમા સદ્કામાં એ પ્રમાણે હોય એવી આશા આપણે રાખીએ નહિ. આપણાંડના લૌકિક બહેમ વિષે ઉખિલન યુનિવર્સિટી એગ્રીનીમાં ગયા વર્ષમાં એ ત્રણ લાંબા વિષયો દાખલ થયા છે, અને સિંડ નામની પરિયો અથવા પૃથ્વી ઉપરની દેવિયો વિષે, અને મનુષ્યપ્રાણીના અંગ ઉપરની તેઓની સત્તા વિષે જે વિગત આપી છે તે લોકોના ચાલતા વિચારની સાથે એકંદરે ચમત્કારભરેલું મળતાપણું બતાવે છે; એટલું જ નહિ, પણ ટેટલીક બાબતોમાં તો,—શુષ્કત્વે કરીને જિંદગીના વળગાડ, હૃદયનું શૂન્યપણ, તાવ, અને બીજા મટે નહિ એવા વિલક્ષણ રોગ—ભૂતનિબંધમાં અને વારણના વિષયમાં લખેલી બાબતો સાથે અતિશય આરીકે ને

અમત્કારિક વિગતની સાથે મળતું આવે છે. હિન્દુસ્થાનની પિશાચવિદ્યાનું વર્ણન આપવાના પ્રથમ પ્રયત્નમાં લખેલી વાતો કે જેનો ધણો ભાગ બહુ અમત્કારિક પ્રકારનો છે તે એક બીજાથી આટલા બધા છેટાની જગ્યાએની વાતોની સાથે સાદૃશ્યતા બતાવવાથી નહીં થાય છે, એ અમત્કારિક અને તૃપ્તિ-દાયક છે. કારણ ઉપરથી કાર્યની આશા આપણે ખરેખર રાખીએ, તે ન્યાયે ભૂત વિષે શ્રદ્ધા અને દક્ષિણ તથા કેંકણનાં ગામડાંમાં જે પ્રકટપણું જોવામાં આવ્યું તેને મળતું આજણી ગૂજરાતમાં અને ઐદમતવાળી લંકામાં પણ હોય; જગત્તી ઇન્ડિયનોનાં જ્યાં રહેઠાણ છે એવાં ગંભીર જંગલો અને ધોધ-વાવાળી જગ્યાઓમાં ધર્મની ઘેલછાભરેલી જોમને લીધે એવા જ પ્રકારની બસરો આપણને માનૂમ પડી આવે, તે ઉપરથી અમને એટલું આશ્ચર્ય લાગ્યું હોત નહિ, અથવા સાર્થભિરિયાનાં બચકર મેદાનો ઉપર વસનારા લોકો કે જેઓનામાં ધર્મી જ્ઞાનનાં કિરણ પ્રકાશ પામ્યાં નથી, અથવા ધર્મી પ્રેમ જ્યાં પહોંચેો નથી તેમનામાં જોવાથી પણ નવાઈ લાગત નહિ; પણ હિન્દુ-સ્થાનથી આટલા બધા દૂરના ખ્રિસ્તિ બેટમાં એવી જ જાતની આસ્થા ક્રિયત ફેરવાળા અલૌકિક પડદા નીચે જોવામાં આવે, તેથી ખરેખર આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે.

ભૂતનો મૂળ અર્થ જોવા જઈએ તો “તત્ત્વ” થાય છે. જુજરાતમાં ભૂતને શાયનાન તરીકે ગણવામાં આવતાં નથી, (પ્રભુ અને મનુષ્યના પિશાચી મહાશત્રુ વિષેનો વિચાર તેમનામાં નથી), પણ “ચરણ પામેલા સ્ત્રીપુરુષનાં” પ્રેત જે તે સ્થિતિમાં પણ મનુષ્યના મનોવિકાર, ઇન્છાઓ અથવા “ચિંતાઓમાં અસુખી યર્ષા લપટાઈ રહેલાં ગણાય છે:-

“અરેર! મરીખ ભૂત!”

“અને જીવતા માણસના દેહમાં થોડી વાર “પેલીને તેના સાધન વડે દુઃખ “દેવાને, ફસવણી કરવાને, અથવા સુખ ભોગવવાને તેના ઉપાય શોધે છે.”

હિન્દુસ્થાનના બીજા વિભાગોમાં તેઓ જૂદા જૂદા આકારથી પ્રસિદ્ધ છે. મહેસુરના હિન્દુઓ વિષે ફૂલેતાં અજની દુબોઈસ રહે છે, એ લોકોમાં અસુર(ભૂત)ની પૂજા સર્વત્રપણે બ્યાપી ગઈ છે અને તે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તેઓ તેને ભૂત રહે છે, તેના વળી ‘તત્ત્વ’ એવો પણ અર્થ “થાય છે; જાણે કે તે તત્ત્વ તે બીજું કંઈ નહિ પણ જે દુષ્ટ પ્રેતોના કાપ “અને જોમથી સ્વભાવ અથવા સૃષ્ટિના સર્વે ગડગડાટ અથવા ગભરાટ ઉત્પન્ન “થાય છે તેઓનું તે કારણ કરેલું રૂપ છે. અતિ દુષ્ટ ભૂત પણ વળી પિશાચ “અથવા દેસના સામાન્ય નામથી ઓળખાય છે.

“અપદેવતાની પૂજાને માટે ઘણા ભાગમાં દેવાલય આપણા જોવામાં આવે છે. વળી કેટલાંક પરગણાં એવાં છે કે જેમાં અપદેવતાની પૂજા પ્રખળપણે વર્તે છે. જે કુચરાની લાંબી દાર મ્હેસુરની પશ્ચિમ લણીના ભાગમાં વિસ્તાર પામી છે તે જગ્યા એવી છે, અને સાંના ઘણાખરા રહેવાશિયો અપદેવતા વિના બીજાની પૂજા કરતા નથી. પ્રત્યેક ધરમાં અને પ્રત્યેક કુટુંબમાં પોતપોતાનું કરાવી રાખેલું ભૂત હોય છે તે તેનો ઇષ્ટ દેવ ગણાય છે; અને તેને પ્રતિદિન તેઓ શાન્તિકારક બલિદાન આપે છે અને તેની સ્તુતિ કરે છે; તે, તેમના ઉપર પોતે કપટકાર્ય ચલાવતું બંધ પડે અટકા જ માટે નહિ, પણ તેમની પડોશનાં ભૂત અને તેમના યત્રુ તેમનું ખોદું કરે તેથી રક્ષણ કરવા માટે કરે છે. જે ભાગમાં અપદેવતાની મૂર્તિ દરેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. તેનો લયંકર આકાર હોય છે અને ઘણે ઠેકાણે તો આકાર વિનાનો પથ્થર બેસારેલો હોય છે. આ પ્રત્યેકનાં જૂદાં જૂદાં નામ હોય છે અને જેઓ બીજાઓના કરતાં જે પ્રમાણે શક્તિમાન અને જીવંત હોય છે તે પ્રમાણે તેઓને પસંદ કરવામાં આવે છે.”

“સર્વે અપદેવતાને પ્રાણીનાં બલિદાન ઉપર પ્રેમ હોય છે, અને તેટલા માટે તેઓના ઉત્સુક બકનો તરફથી પાડા, ભૂંડ, ઘેટાં, કૂકડાં અને બીજાં એવાં જ પ્રાણીઓનો ભોગ આપવામાં આવે છે. જ્યારે ચોખાનું નૈવેદ્ય ધરાવવામાં આવે છે ત્યારે ચોખાને લોહીમાં રંગદોળવા પડે છે; અને વળી તેઓને માદક દારૂથી પણ શાન્ત કરવામાં આવે છે. ફૂલ ચડાવતી વેળાએ જેટલાં લાલ રંગનાં હોય છે તેટલાં જ ચડાવામાં આવે છે.

“ભૂતની પૂજા સમ્બંધી અને તે કેમ ચલાવવી તે વિશે હિન્દુઓના ચોથા વેદમાં લખેલું છે. તે અર્થર્વ વેદ કહેવાય છે, અને આટલા કારણ માટે જ તેને બહુ સંભાળથી આજણોએ સંતાડી રાખ્યો છે.

“એકસરખી રીતે મારા જોવામાં આવ્યું છે કે લાગણી જ અપદેવતાઓની પૂજા અરણ્યોમાં, એકાન્ત જગ્યાઓમાં, અને પહાડી મુદ્દામાં ઘણી ચાલેલી છે; એનું કારણ એમ છે કે, એવા લોકો ચાકરી લોકો કરતાં ઓછા સુધરેલા અને વધારે અજ્ઞાન અને બહીષ્ણુ હોય છે, અને તેટલા જ માટે બ્રહ્મની વાતો લણી તેમનું વલણ વધારે હોય છે, તેથી જે જે તેમને વિપત્તિઓ આવી પડે તથા પીડા યાય છે તે સર્વે તેમના અપદેવતાના કાપથી ચર્મ એમ તરત તેઓ માની લે છે.

“જંગલી લોકોનો ઘણો જથ્થો જે મલગાર કિનારાનાં જંગલોમાં વિખરેલો વસેલો છે, અને કાકુ, કુરંગ, સોળિગુએર, અને ઈશ્વરનાં જંગ-

“સામાં અને પવંતોમાં રહેલો છે, તે ભૂત વિના બીજા કાઈ દેવતાને
“માનતા નથી.”

‘જર્મન ઇવાનજેલિક મિશન’ જે સાં છે તેનો દક્ષિણ રિપોર્ટ બેંગ-
લોરમાં ૧૮૫૦ ની સાલમાં છપાયો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“બેંગલોરથી ૩૦ માર્ચલ ઉપર ઉત્તર દિશામાં, એક અચિલા કરીને
“ગામ છે. સાં ગયાં વર્ષથી ધર્મને અર્થે મંડળ થયું છે, અને મિશનને
“ક્રિસ્ટીક મુદત ઉપર પડિયણ જમીનનો મોટો ભાગ કૃપા કરીને અર્પણ
“કરેલો છે. આ જગ્યાની પાસે વસનાર એક નામીયો દેરાણ પૂજારી છે,
“તેણે મૂર્તિપૂજનો ધર્મ છોડી દીધો છે, અને ભૂતના દેવાલયને તોડી
“પાડીને તે બાવળલ શાસ્ત્રના પથમાં બળ્યો છે.”

સાર પછી ખોલમા ગામના બિલાવર ફકિરનું વૃત્તાન્ત આસે છે; તેણે
ધણા દિવસ વિચાર કર્યો, સાર પછી “ઉઠે તેને બાવળલ શાસ્ત્રના ઉપર
“પ્રેમ થયો. આખા એક વર્ષ લગી તે ચૂપ જ રહ્યો, પણ આશરે ત્રીજા
“અઠવાડિયા ઉપર, રીત પ્રમાણે વળગાડ આણીને તેના કુટુંબના ભૂતની
“પૂજા કરવાની તેના માથાપે આજ્ઞા કરી ત્યારે તેણે ઉઘાડી રીતે જાહેર
“કર્યું કે હું એ પ્રમાણે કરીને નીચ થવાનો નથી. આવી જાતની પૂજા
“બધી જૂઠી અને પાપજરેલી છે.”

ગ્રેહસુર કરતાં વધારે દક્ષિણમાં, અને કન્યાકુમારીની પડોશમાં તીને-
વધી કરીને દેશ છે, સારા શાનારો વિષે અતિ રમુજ વિષયમાં દેવ-
રંડ મિં કાલ્ડવેલ અપદેવતાના બે બેડ જૂદા પાડે છે, તેમાંથી બીજા
બેડવાળા (જો કે તેઓને તે હજી પણ શયતાન કરીને લખે છે) ગૂજરાતનાં
ભૂતો સાથે ધણું કરીને બરાબર મળતા આવે છે. પહેલા બેડવાળા,
કાળી અને મુખ્યત્વે કરીને ભદ્રકાળી જે “આમન” અથવા માતાને નામે
પ્રસિદ્ધ છે તેઓની મૂર્તિઓને ગણે છે. તેઓની પૂજનો વિધિ નોંખી
વિશેષતાએ કરીને જણાઈ આવે છે અને સૌ વશા તે ગૂજરાતની ખોડિ-
યાર, બહુચરાણ ઇલાદિ સ્થાનિક માતાઓના પૂજાવિધિ સાથે મળતો આવે
છે; “ધણા ભૂત અથવા અપદેવતાઓનું મૂળ માત્ર શાનર અથવા તામિ-
“લમાં છે, અને બ્રાહ્મણના ધર્મ સાથે તેના કાઈ પણ પ્રકારમાં અથવા
“બેડમાં કશો સંબંધ ધરાવતું નથી.” એ ભૂતનું તે નીચે પ્રમાણે વર્ણન
આપે છે.—

“ભૂતનો ધણો ભાગ મૂળમાં મનુષ્યપ્રાણી હતો એવી ધારણા કર-
“વામાં આવી છે; અને જે માણસોનું એકાએક મરણ અથવા ક્રમોત

“ધયેલું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જેઓ પોતાના જીવતરમાં ભયંકર ધર્મ પડેલા
 “એવા ભૂત થાય છે એવી ધણી વાર ધારણા કરવામાં આવે છે. (ચાંદણીના
 “સૂરજમલ વિષે બીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૧૩૫ મે જુઓ) ” ભૂત પરિણામે
 “પુરૂષ કે સ્ત્રી, નીચ જાતિનાં કે જાંચ જાતિનાં, હિન્દુ કે કાઈ બીજા લોક-
 “માંનાં હોય છે. આવા પ્રકારના ફેરફારે કરીને તેમના વર્તનક્રમની રીતિમાં
 “જે કદાપિ ફેરફાર થાય છે તે તે જૂજ થાય છે. બધાં ભૂત સત્તાવાન, દ્રેષી
 “અને નડતર કરનારાં હોય છે; અને બધાંય પ્રાણીનાં જલિદાનની અને
 “ગાંડાઈભરેલા નાથની ધ્વજા કરનારાં હોય છે. જે ફેર જણાઈ આવે છે,
 “તે માત્ર તેઓના દેવાલયની બાંધણીમાં, અથવા તેઓની મૂર્તિમાં, તેમના પૂ-
 “જારિયો ઓળખાઈ આવવા જેવું કાંઈક પેરે છે તેમાં, તેઓના પૂજના વિધિમાં
 “થોડો ફેરફારભરેલો પ્રકાર હોય છે તેમાં, અને કાંઈતે જલિદાનમાં બકરે
 “જોઈએ જિયે, કાંઈતે જીંડ અને કાંઈતે ફૂંડો, અથવા પરિચાર ભૂતને તે
 “સાથે માદક દારૂ જોઈએ જિયે, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે; ધણું
 “ખરાં ભૂત, ઝાડ ઉપર રહે છે, એવી ધારણા કરવામાં આવી છે. કેટલાંક
 “અહિં તહિં ભટકતાં ફેરે છે; અને નિર્જન સ્થળોમાં આવજા કરે છે,
 “કેટલાંક ઘટાવાળી એકાંત જગ્યામાં સંતાર્ધ પેસે છે. કાંઈ કાંઈ વાર
 “તો તે તેમને માટે જંગલી દેવાલયો બાંધેલાં હોય છે તેમાં અથવા
 “ધરોમાં વસે છે; અને ધણી વાર એવા બનાવ બને છે કે તેઓને
 “માનનારાઓનો આત્મા કહાડીને તેનામાં પેસવાનો તરંગ ઉઠાવે છે. આવે
 “બનાવ બને છે ત્યારે જેનામાં તે પેસે છે તેને બાન રહેતું નથી, અને તે
 “ચિચિયારિયો પાડે છે, ચાળા કરે છે, અને ભવિષ્યકથન કરે છે, તે બધી
 “ભૂતની ક્રિયા ધારવામાં આવે છે.”

ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં પણ ભૂત હોય છે એવું નીચેના લખાણથી જણાઈ
 આવશે. હિન્દુસ્થાનના વાયવ્ય કોણના પ્રાન્તો વિષે લખનાર એક જણુ ફેરે છે
 કે, “છોટા નાગપુરમાં નોકરી લેવામાં આવી ખામિયો છે તે સાથે વળી એક
 “બીજું છે અને તે કેટલાકના મનને તો મ્હોટી આકૃષ્ટ પેડવાની લાગે છે.
 “મંત્રજ્ઞ અને જાદુ ઉપરનો વિશ્વાસ આખા હિન્દુસ્થાનમાં પ્રસરી ગયો છે,
 “અને જેઓએ બહુ વિદ્યા સંપાદન કરેલી તેવાઓ પણ આ બ્રાન્તિમાંથી
 “મુક્ત નથી. દેશના બધારે સુધરી ગયેલા ભાગમાં એકસરખી રીતે એવું
 “માનવામાં છે કે, દક્ષિણના લોકો મત્રની બાબતમાં ધણા બલવાન છે અને
 “દુગરા તથા જગમેમા ભતાવલી ધણી છે.”

૧ “બનાસ મેગેઝીન”ના ભાગ ૩ ના પૃષ્ઠ ૩૪૦ મે રામજી પરગણાની સરકારી
 અધિકારી તરીકે મુશબ્ત લીલેલી તેની નોંધ જુઓ

“લોમાં અને પવંતોમાં રહેલો છે, તે ભૂત વિના ખીજા કાઈ દેવતાને
“માનતા નથી.”

‘જર્મન ઇવાનજેલિક મિશન’ જે સ્થાં છે તેનો દક્ષિણ રિપોર્ટ ઍંગ-
લોરમાં ૧૮૫૦ ની સાલમાં છપાયો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“ઍંગલોરથી ૪૦ માર્ચલ ઉપર ઉત્તર દિશામાં, એક અધિકાર કરીને
“ગામ છે. સ્થાં ગયાં વર્ષથી ધર્મને અર્થે મંડળ થયું છે, અને મિશનને
“ક્રિસ્ટલીક મુદત ઉપર પડિયણ જમીનનો મોટો ભાગ કૃપા કરીને અર્પણ
“કરેલો છે. આ જગ્યાની પાસે વસનાર એક નાખીચો કોરાજી પૂજારી છે,
“તેણે મૂર્તિપૂજનો ધર્મ છોડી દીધો છે, અને ભૂતના દેવાલયને તોડી

“દેહાન્તર વિધેનો વિચાર અમારા લોકોમાં ધણી સાધારણ હતો. જેમકે-
 “સના લખવા પ્રમાણે ફારિસીસોનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સારા માણ-
 “સોનો આત્મા મરણાવસરે એક દેહ ઊઝા પછી બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે.
 “બીજે ઠેકાણે તે લખે છે કે, દુષ્ટ માણસોનો આત્મા કાઈ કાઈ વાર જીવતા
 “માણસોના દેહમાં પેશીને તેમને વળગે છે અને પીડા કરે છે. ફ્રેલો કહે
 “છે કે, આત્માઓ દવામાંથી આવીને દેહોમાં પ્રવેશ કરી તેઓને જીવતા કરે
 “છે; અને તે શરીરોના મરણ પછી તેમાંથી નીકળીને પાછા હવામાં જાય છે;
 “તેમાંથી કેટલાકને તો સ્થૂળ પદાર્થોના ધણી ધિઃકાર હોય ॥ અને શરીર-
 “માં ફરીને પ્રવેશ કરવાને ત્રાસે છે; પણ કેટલાકને પાછા આવવાની
 “ઇચ્છા થાય ॥ અને જે ઇચ્છાએ કરીને તેઓનું વલણ થયેલું હોય છે તે
 “સ્વાભાવિક ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે. યાહુદી વિદ્વાનો આ મતને ગોઠાવાળા
 “અને શુદ્ધ શબ્દોમાં લખેલી રાખે છે. તેઓ એમ માને છે કે, ઇશ્વરે સર્વે
 “આત્મા માટે એમ કરાવેલું છે કે તેઓએ સંપૂર્ણતાએ પહોંચવું જ જોઈએ, તે
 “પ્રમાણે એક જન્મમાં તેઓ પહોંચી શકતા નથી, એટલા માટે તેઓને ધણી
 “વાર પૃથ્વી ઉપર આવવું પડે છે, અને ધણી શરીરોમાં એક પછી એક
 “ક્રમ પ્રમાણે અવતાર લેવા પડે છે, કે જેથી કરીને સર્વે આત્માએ ધાર્મિકતા
 “પૂર્ણ કરે અને વિધિ તથા નિવેધની આગાઓ પાળી શકે. આ પ્રમાણે
 “કર્યા વિના જે પદ તેઓએ પહોંચવું જોઈએ એવી ઇશ્વરની ધારણા છે, તે
 “પદ તેઓ પહોંચી શકે નહિ. તેઓ કહે છે કે, કેટલાક લોકો તેમની ભર-
 “જીવાનીમાં મરણ પામે છે તેનું કારણ શું? તેનું કારણ એ જ કે તેઓએ
 “જોઈતી સંપૂર્ણતા મેળવી ॥ અને આ નાશવાન અને ક્ષણિક દેહ સાથે
 “કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી. બીજાઓને મોઝિકની પેઠે (તેઓ કહે છે કે)
 “પ્રતાપની સાથે મરવું પડે છે; કારણ કે તેઓએ પોતાના સર્વ ધર્મ તે
 “સ્થિતિ લગી પરિપૂર્ણ કર્યા નથી હોતા અને કેટલાક વળી એવી ઉમટી
 “શીતે ડાનિયલની પેઠે સંતાપની સાથે મરણ પામે છે, અને વળી, મરણની
 “ઇચ્છા કરે છે, કેમકે આ જગતમાં તેમને કાંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી.
 “દેહાન્તરના બે પ્રકાર છે. એક તો એક દેહ જીવંત હતાં તેમાં
 “આત્મા પ્રવેશ કરે છે, જેમ કે હેરડ હાકિમે એવી ધારણા કરી હતી કે,
 “જાન ધી બાપ્ટિસ્ટે અદ્ભુત ધર્મ કરવા સાર જીસસ ખ્રિસ્તના શરીરમાં
 “પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ બીજા વેળાએ તેઓએ એમ લખ્યું છે કે, આત્માને
 “સંપૂર્ણતાની ખામી હોય તે મેળવી લેવા સાર જીવંત દેહમાં તેઓ પ્રવેશ
 “કરે છે. જેમ કે તેઓએ કહ્યું કે, મોઝિકનો આત્મા એશિયાના આત્માની

“સાથે જોડાવાનો છે, ઇલાહિ. દેહાન્તરનો ખીન્ને પ્રકાર એવો છે કે, આત્માએ
 “જૂના દેહમાં જે પાપ કચ્ચાં હોય તે ઘોઈ નાંખવાને અથવા તો પવિત્રતાનું
 “વિશેષ પદ મેળવી લેવા સાર તે નવા બંધાયલા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.
 “યાદુદિયો ધારે છે કે, આવા પ્રકારના દેહાન્તર ઓછામાં ઓછા ત્રણ
 “અથવા ચાર વાર થાય છે. તેઓ કહે છે કે, કેટલાક વિશેષ ઉચ્ચ પ્રકારના
 “આત્માને ક્યૂંક પદાર્થનો ધણો ધિકાર હોય છે; અને જીવંત દેહમાં તેઓ
 “પાછા પ્રવેશ કરે છે તો તેમને ધણો પશ્ચાત્તાપ થવા વિના રહેતો નથી.
 “ખીન્ન જે વિશેષ નીચ અને વિપત્તી હોય છે તેઓનું વલણ સદા દેહ ભણી
 “ધણે રહે છે અને માત્ર આ વિપવવાસના પરિપૂર્ણ કરવાના કારણ માટે
 “વારંવાર દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. આવા પ્રકારના દેહાન્તર અવાચક, પશુ
 “અને નિર્લેપ પદાર્થોનાં પણ થાય છે એમ તેઓ કહે છે. અને આવો
 “અભિપ્રાય ધરાવનારા લોકો છે તેઓની સંખ્યા કાંઈ ઓછી નથી. યાદુદી
 “વિદ્વાનો માંહેલા ધણા પ્રખ્યાત છે, તેઓનો એવો અભિપ્રાય છે, અને
 “તેઓ એવું અભિમાન રાખે છે, કે પૈયગોરાસ, રહેતો, અને વર્નિક તથા
 “પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઉપરનો અભિપ્રાય અંગીકાર કર્યો હતો, તેઓએ
 “અમારા ભવિષ્યવાદિયોના લેખમાંથી તે જાણી લીધો હતો.

“આવા પ્રકારનો વિચાર પૂર્વમાં ધણા પ્રાચીન કાળનો છે. ચીના
 “એમ કહે છે કે, ઈન્ડિયા(હિન્દ)માં આ મત પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરનાર ક્સેક્રિયા
 “કરીને એક ઈન્ડિયન (હિન્દી) વિદ્વાન હતો અને તે ખ્રિસ્તના પહેલાં સુમારે
 “૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર જન્મ્યો હતો; લાથી પછી ખ્રિસ્તની પછી ૫૬ વર્ષ ચીનમાં
 “પાછો પ્રસર્યો. ચીનાઓ એવો દાવ કરે છે કે, ક્સેક્રિયાએ ૮૦૦૦ વાર અવ-
 “તાર લીધો હતો, અને તેનો છેલ્લો અવતાર સ્વેત હસ્તીનો હતો. ચીનાઓ
 “અને (હિન્દીઓ) ઈન્ડિયનો પોતાની મેળે મરણ પામવાને આધુંપાણુ જોતા
 “નથી અને તેમનાં છોકરાંનું પોપણુ કરવાની તેને શકા પડે છે ત્યારે તેમને મારી
 “નાખે છે; તે આવા અભિપ્રાયને લીધે જ. આ દેશના એક રાજાની વાત
 “એવી બની છે કે, તેને સહિયક નીકળવાથી તેનું યુગ્મ ગોખા પડવાથી
 “જેડાળ બની ગયું, તેથી આવો ભયકર દેખાવ ધારણુ કરીને તેને જીવતું
 “ગમ્યુ નહિ, એટલે પોતાના ભત્રીજાને પોતાનું ડોકુ કાપી નાંખવાની આજ્ઞા
 “કરી. પછી તેને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો. એક ઈન્ડિયન વિદ્વાન કાલાનસ
 “કરીને હતો તે મહાન્ શિક્ષક પાદશાહની વેળામાં પોતાની મેળે બળી મૂવો,
 “તેની વાત સારી પેઠું પ્રસિદ્ધ છે. ઈન્ડિયનોમાં દેહાન્તર સંબંધી વિચાર
 “એવો પેશી ગયો છે કે તેમાં કાંઈ શકા લેવા જેવી વસ્તુ તે ગણતા જ નથી,

“અને તે ઉપરથી મોતની તેઓ કાંઈ દરકાર કરતા નથી. અને તેઓના બાપ-
 “દાદાઓએ અને પાસેનાં સગાઓએ પ્રાણિયોનો અવતાર લીધો હોય એમ
 “માનીને જ તેઓ કોઈ પણ જીવતાં પ્રાણિયોનો જીવ લેવાથી દૂર રહે છે. તેઓ
 “ધાતકી પશુઓની સામે એટલો બધો પોતાનો બચાવ કરતા નથી, અને જે
 “પરદેશિયો પ્રાણિયોની હત્યા કરવાના હોય છે, તેમની પાસેથી ધર્મની
 “ખાતર તેમને ઊઝાવે છે.”

ટીપ વ-વઝગાડ

તત્વજ્ઞાનવિષયક અને ચંક્રશીલ વિચારની પક્ષના સાક્ષી તરીકે અમે
 એનિથમને રજુ કરિયે છિયે. એ મન્યકર્તા રહે છે કે, “જો આપણે મનુષ્યના
 “હૃદયની અંદર વધારે ઊંડા ઉતરિયે તો, અદ્ભુત કર્મ જાણે આપણી
 “શક્તિ વધારતું હોય અને અસૌકિક સાધનોની ઉપર આપણને સત્તા
 “આપતું હોય તેમ તેને માનવાનું જાનું વલણ તેમાં હોય એમ આપણા
 “જાણવામાં આવશે. વળી જ્યારે આવાં કેવળ કલ્પિત પ્રાણિયો સમંધી
 “તકરાર હોય છે, ત્યારે તેની સામિતી વિષે બારીકાથી ચોક્કસી કરવાને
 “વિવેકબુદ્ધિ, જોઈએ એટલી, નિષ્પક્ષપાત નથી હોતી. વચ્ચે બીક આવે
 “છે; સંશય બયબીત દેખાય છે; આ અદ્વય ક્ષયાધીશોને રખેને આપણે
 “જાપાયમાન કરતા હોઈએ, એવી ધારતી રહે છે; અને તેઓને નહિ માનના-
 “રાઓના ઉપર તેઓએ વેર લીધેલું તે સમંધી ધણી વાતો લોકનાં મ્હોંમાં
 “ચાલતી હોય છે. આવાં કારણોએ કરીને વેતાલ, ભૂત વળગાડવાળાં મનુષ્ય
 “અપદેવતા, પિશાચ, જાદુગરો અને છૂંમંતવાળાઓ સંબંધમાં વિશ્વાસ બેસી
 “ગયો છે. આ બધા બંધકર ચરોએ ખુલ્લા દરબારમાં પોતાના એક મચા-
 “વવાનું બંધ કર્યું છે, પણ હજી લગણુ તેઓ મુપડાંમાં દેખા દે છે.”

પિશાચ ઉપરનો વિશ્વાસ અન્યથા કરવાથી થતી અસરવિષે હેબરે
 પોતાના સદાના મધુર અને સુસ્વર અવાજમાં વર્ણન આપેલું છે, પણ એ
 ઉપરથી એ વિષેની અજ્ઞા જે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણોથી વિરદ ॥ તે વિષે
 બલામણુ તે કરતો નથી:—

“હજી પિશાચો ઉપરનો વિશ્વાસ, પછી તે ખરો કે ખોટો, એ એક
 “ઉદાત્તીભર્યો અને બેચેનકર્તા છે. એ વિષે અવિચાર્ય અને અતિશય સુદમ
 “રીતિથી વિચાર કરવામાં આવે તો તેના ધણાજ માઠા પરિણામ નીપજે
 “છે: એથી કરીને કેદલાએક અતિશય પિઃકાર ઉજળાવે એવા અપરાધ

“કરેલા છે, અને કેટલાંક અસહ્ય દુઃખમાં રમદોળાયા છે; ધર્મ સંબંધી અને
“જાદુ સંબંધી દોંગનું એ સાધારણ મૂળ છે; અને એનો ખોટો ઉપયોગ
“થવાથી અચપણની બહીકથી તે ઉન્માદના ઘેલાપણા સુધી મનુષ્યના દુઃખના
“અગણિત પ્રકારો નીપજેલા માલમ પડી આવે છે. * * *

એ જ ગ્રંથકર્તા આગળ કહે છે કે, “જો ગડરાના^૧ ધારેલા ભૂત-
“અસ્તના ઇતિહાસમાં એ બાબતની સાથે સંબંધ ધરાવનાર આપણા ખ્રિસ્ત
“અને તેના વ્યગ્ર રોગી વિના બીજું કંઈ ન હતું એમ સમજીયે; અને
“શયતાનને નામે જેણે ઉત્તર આપ્યું તે દુઃખ સહન કરનારની અવ્યવસ્થિત
“યષ્ઠ ગયેલી કદ્દપના જ હોય; તેમ જ જો રોગીને પીડા કરનાર પોતે હુકમ
“શમાં બરાઈ પેસે એવી ઇચ્છા માત્ર ઉન્માદની ઘેલછાએ જ કરી હોય;
“તો આપણો ખ્રિસ્ત સાદી વિનતિથી તમ નહિ થતાં અને ઘેલા માણસના
“બકબકાટ પ્રમાણે પોતાનું વચન પાળવાનો સંતોષ નહિ માનતાં હુકમોના
“ટાળાને એવા જ પ્રકારના રોગથી પીડિત કરીને અમત્કારિક રીતે દોંગને
“સ્થાપિત કરે, એવી શું આપણે ધારણા કરી શકીયે?”

ખ્રિષ્ટ હોર્સલી કહે છે કે, “આવા તાર્કિક સમયમાં સમજમ જો વળ-
“ગાડ કહેવાય છે તેના કારણ વિષે આપણે ઓછા જ મળતા આવિયે છિયે.
“જો આપણે ધર્મશાસ્ત્રના ઉપર આધાર રાખિયે તો રોગીની કદ્દપના અને
“એતનારૂપ ઉપર નરકના દૂતોની એ સ્વતંત્ર સત્તા હતી એમ જણાઈ
“આવે છે. ખરી વાત આ પ્રમાણે જ હતી, એમ માનવાને મને પોતાને
“વધારે અડચણ માલમ પડતી નથી. તર્કવાદ માનનારાઓ અદ્દામાં કાચા
“હોય છે એમ હું માનું છું, અને તેઓ તર્કશક્તિમાં પણ બળવાન નથી
“હોતા. તેઓ જૂની વાતોના શક્યપણા વિશેની અજમાયસ, તે સમયના
“ઇતિહાસકર્તાઓની સાક્ષી છતાં પણ હવણાંના સમયના અનુભવ ઉપરથી
“કરે છે. મારા વિચારનું વલણુ તો એમ થયેલું છે કે, મનુષ્યોનાં તન
“ઉપર તેમ જ તેઓનાં મન ઉપર નરકના પ્રેતોની સત્તા બહુ જ ઓછી
“થઈ ગઈ છે, અને જ્યારે પ્રભુના પ્રેરે પોતાનું મહાકાર્ય સાધ્યું ત્યારે

૧ પાલેસ્તીનની જગમજ દિશામાં એ એક માન્ય છે, તેમા એક માણસને
શયતાનનો વળગાડ થયો હતો તેનાથી સર્વે ડર ખાઈ જતા હતા. એક વાર તે બટકતો
હતો તેવામાં તેને ખ્રિસ્ત મળ્યો અને શયતાનને નીકળી જવાને આજ્ઞા કરી, ત્યારે શય-
તાને વિનતિ કરી કે, આ હુકમોના ટાળામા આજ્ઞા હોય તો પેશું? ખ્રિસ્તે હા કહી,
તેથી તેણે હુકમોમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે પછી હુકમો સમુદમાં દોડી જઈને મરણ પામ્યાં
અને શયતાનના ખસવાથી પેલા માણસ સુખી થયો. ૨. ઉ.

“મનુષ્યના પગ નીચે શયતાનને છેલ્લી વારકી કચરી નાંખવાની જે તેની
 “ધૂંઝા હતી, તેના એક પ્રારંભ દાખલ તે હતું; તથા આ બનાવ બનતાં પહેલાં
 “મનુષ્યો નરકનાં ચરોતી ઇન્દ્રિયગોચર નિર્બોધ સત્તા નીચે હતાં તેમાંથી તે
 “દિવસથી તેઓ મુક્ત થયાં છે. જ્યારે સિત્તેર જણ આપણા ખ્રિસ્તની પાસે
 “આવીને તેમના આનંદની વાત કહેવા લાગ્યા, કે તમારા નામથી અમે
 “શયતાનને વશ કરી શક્યા છિયે, તે સમયે તેણે ચમત્કારિક કથન કર્યું છે,
 “તે ઉપરથી પણ ઉપરની વાતનું સૂચન થાય છે. તેણે તેઓને કહ્યું કે,
 “આકાશમાંથી વિજળીની પેઠે શયતાનને પડતાં મેં જોયો. આપણા ખ્રિસ્તે
 “તેને પોતાની સત્તાના આકાશમાંથી પડતો જોયો; ભારે જે સત્તા તેણે
 “ઝોઈ તેની અસર હવે વધારે વાર જેવામાં આવે નહિ તેમાં શી નવાઈ
 “છે? આ વિષય સખી વધારે ચોકશી કરવા વિના ઉપરનાં સામાન્ય ધોરણે
 “ઉપરથી, વજગાડ એ નામ જેવા અર્થ રૂપે છે તે પ્રમાણે ખરેખરો હતો;
 “અને પ્રથમકાલિક ખ્રિસ્તિયન મતમાં પણ સામાન્યપણે તે પ્રસારેલો હતો
 “અને હું તો તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખુ છું તથા તમો સરોને તે પ્રમાણે
 “રાખવાની ભલામણ પણ કરું છું.”

એક આધુનિક અધ્યક્તા^૧ કહે છે કે, “આ વિષયનો આ પ્રમાણે વિચાર
 “કરવામાં એક ખામી છે, તે હજી પણ ફેલાડી ચકાવ એમ છે, તે
 “કે, જે આ વજગાડ એ જૂદા પ્રકારના ચિત્તભ્રમ કરતાં પણ કાંઈ વધારે છે
 “તો હવણા ભૂતમસ્તો નથી એમ કેમ બને છે? અને જગત્તમાંથી તેઓ
 “છેક જતા રહ્યા છે પણ હવે એકે નથી એવી જ ધારણા સિદ્ધ કરવાને
 “બાકી રહેલી છે. * * *

“ચિત્તભ્રમ અને મૂર્છાવાયુના ધણા બનાવોમાં ભૂતમસ્તોને ધણી મળતી
 “આવે એવી એક સ્થિતિ થાય છે, પણ રોગી અને સામાન્યપણે વૈદ્ય તેની
 “ગણના જૂદા પ્રકારમાં કરે છે.”

અમે નીચે એક ઉતારો આપિયે છિયે તેથી આ વિષયનો ધણો ખરો
 “પ્રુલાસો થઈ જાય છે.—

“વળી વિશેષ, પ્રભુનો પુત્ર દેહ ધારણ કરીને આવ્યો તેથી નરકની
 “સત્તા ધણી તૂટી ગઈ એમાં આપણે સંશય ફેલાડી શકતા નથી; અને
 “એની જ સાથે શયતાનની સત્તા ઉપર દામ બેસારવામાં આવ્યો; વિજળીની
 “પેઠે શયતાનને આકાશમાંથી પડતાં મેં જોયો,” બાપ્ટિઝમ આપવાથી અને

૧ આ વિષે વિસ્તરવાર વર્લ્ડન માટ્રે દેન્ડે ચમત્કાર (Miracles) વિષે લખ્યું છે
 તેમાં મહત્ત્વા બૂતમસ્તો વિષે પ્રકરણ છે તે જોયો.

“ધર્મપુસ્તકનો ઉપદેશ કરવાથી તેનો કાપ અને બલાત્કાર ઘેરાઈ ગયો છે,
 “અને તેનો અટકાવ કરવામાં આવ્યો છે. હવેથી પણ ભૂતિપૂજકોની
 “ભૂમિમાં, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને, જ્યાં શયતાનને શાન્તપણે જમીને બેસવા
 “વારો મળ્યો ન હોતો, પણ જ્યાં ખ્રિસ્તના ધર્મપુસ્તકનો પ્રથમ પ્રવેશ
 “થવાથી અજવાળા અને અંધારા વચ્ચેની લડાઈના મહાન્ પરિણામદર્શક
 “બેઠને માર્ગ મળતો હતો, ત્યાં પણ જૂદી રીત ચર્ચ છે. ત્યાં તો આવાં દુષ્ટ
 “પિશાચ, પછી એટલાં બધાં કે એ કરતાં ઓછાં, હોય એવી આશા રાખવામાં
 “આવે જ. હયુથેરન પાદરી રેનિયસે હિન્દુસ્તાનથી એક ધણું રસિક લખાણ
 “કરી મોકલ્યું છે, તેમાં પોતાના અનુભવની વાત એવી લખી છે કે, દેશી
 “ક્રિશ્ચિયનો, તેમાં વળી ધણાક તો ખરા ક્રિશ્ચિયનો પ્રમાણે વર્તતા નથી
 “એવા છે, તો પણ ભૂતિપૂજકોના આત્મા ઉપર અને શરીર ઉપર શયતાન
 “નની સત્તા ચાલેલી જેવી વારંવાર જોવામાં આવે છે તેવી તેમનામાં જોવામાં
 “આવતી નથી. અને એક ચમત્કારિક દાખલો આપીને તે ખતાવે છે,
 “અને તે એવો કે જેમાં ઠઠ સુધી પોતાના જોવામાં આવ્યું છે, તે એ કે,
 “અંધારાના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તના નામ ઉપરથી જે હુમલો કરવામાં આવે
 “છે તેમાં બધા પ્રકારની પૈશાચિક દુષ્ટરો બહુ જોમલરેલા પ્રયત્નથી
 “ચલાવવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે જે માણસોને પૈશાચિક ઇચ્છાનાં
 “લાગણાં જ સાધન કરી મૂકેલાં હોય છે તેમની મારફત સભતા તોડી
 “પાડવાના પ્રયત્નો લાગુ કરવામાં આવે છે.”

તો પણ એક બીજો અંધકર્તા^૧ કહે છે કે, “આવા વળગાડ
 “એકલા ચુસ્ત ભૂતિપૂજકોમાં જ છે એમ નથી. જેઓએ તરત જ ક્રિશ્ચિયન
 “ધર્મની ટૂંકવણી લેવા માંડી હતી તેઓમાં, અને વધારે સુદૃઢથી ક્રિશ્ચિ-
 “યન થયેલા એવા કેટલાક દેશિયોમાં પણ વળગાડનાં ચાલતાં આવેલાં
 “ચિહ્ન, જે પ્રમાણે શાનાર લોકો માને છે તે પ્રમાણે જોવામાં આવેલાં,
 “એવા ધણા દાખલા મને મળી આવ્યા છે. ટીતેવલીના ધણા ખરા પાદરિ-
 “યોને જે અનુભવ થયેલા તેની સાથે મને લાગે છે કે આ મળતું આવે છે.
 “વળગાડવાળામાંથી ભૂતને ફહાડી મૂકવાની ચાલતી રીત પ્રમાણે, ભૂત ફહાડ-
 “વાનો પ્રયત્ન કરવાની સત્તા, તેનાં સર્ગાન્ધારાને નથી એમ તેઓ સમજે છે.
 “એટલા માટે યુરોપિયન ઉપાય કામે લગાડીને ભૂત ફહાડવા સારું કેટલીક વાર
 “પાદરિયોને તેડાવે છે. તેઓ જ્યાં જ્યાં અજમાયસ કરવાને ગયેલા છે, ત્યાં

૧ The Rev. R Caldwell M. A. in his sketch of the Tinnelly Shanars

“લાં ઘણું કરીને, થોતાની તેમ જ લેક્ષિની ખાતરી થાય એવી રીતે જ્ય પામેલા
“છે. દેટલાંક ભૂત તો જ્યોતે વળગ્યાં હોય તેમનામાંથી નીતિના બળથી અને
“ઉપાયથી રહેતાં રહેતાં નીકળી જાય છે; પણ ઘણી વાર તો તેમને કહાડ-
“વાતો ખરેખરો અસરકારક ઉપાય ઉઘટી કરાવનાર અર્ક થઈ પડે છે.”

“મૂર્તિપૂજકોના દેશમાં ભૂતના ખરેખરા વળગાડ કદિ બનતા નથી,
“એમ હું તકરાર કરતો નથી. જ્યાં રાજ્યતાન નિર્બાધ સત્તા ચલાવે છે અને
“જ્યાં ભૂતના વળગાડ વારે વારે થાય છે અને તે ખરા છે એવો વિશ્વાસ
“સાધારણ ધર્મ પડ્યો છે, લાં એ પ્રમાણે માનવાને કાંઈ આધાર હશે
“એમ ધારવું, એ સ્વાભાવિક છે. લૌકિક ભ્રમમાં ઘણું કરીને કાંઈક ખરી
“વાત હોય છે. આ વિષય વિષે પૂરાવા સારૂ મારું મન તૈયાર થઈ રહેલું
“છે; અને પ્રત્યેક દેશીને નજરે જોનારાઓએ કહેલા અત્કારિક દાખલા
“ઉપર વિચાર કરતાં, એવા પ્રકારનું કાંઈ દિવસ કાંઈ જોવાને મેં આશા
“રાખી હતી; પણ એ વિષે વિશેષ ચિહ્ન જોવામાં આવે એવા લાગ
“મેં ભૂત પૂજનારા લેક્ષિમાં લગભગ બાર વર્ષ સુધીની લાંબી મુદત સુધી
“જોયા પણ હજી લગણું મને મળ્યા નથી. એક વકલરેલા દાખલા વિના
“મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, સર્વે બ્રિટિશ અને અમેરિકન
“પ્રાદેશીયોને આવો જ અનુભવ થયેલો છે. આપણા જર્મન ભાષ્યો વધારે
“ભાગ્યશાળી જણાય છે.”

અમે આ ઠેકાણે એટલું વધારિયે છિપે કે મિ. કાર્ડવેલ અને તેના
મિત્રોએ સો વશા તો ઘણા જ પૂરાવાની ઈચ્છા કરી છે.

પ્રકરણ ૧૦

મરણ પછીની ગતિ-અધોલોક, સ્વર્ગ, મોક્ષ.

અમિદાહ દેવામાં આવે છે તે દિવસથી રાજ સાંજે, મરનારને ઘેર
બેસવાને લોકો આવે છે; તે વેળાએ બ્રાહ્મણ ગરૂડપુરાણ વાંચે છે. તેમાં
મરણ પછી જીવની ખરેખરી ગતિ થવાની તેની પરીક્ષાનાં સાધન વિષે
શ્રીકૃષ્ણે ગરૂડને કહી સંજગ્યાવ્યું છે; એમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે,

૧ નૈમિષારણ્યમાં રૌત્રનકાદિ ઋષિઓ યજ્ઞ મઠિ એકઠા થયા હતા, તેની સમા
પિત્તી વેળાએ મુખ્ય પૌરાણિક જે સૂત્ર હતા, તેમને બીજા ઋષિઓએ પૂછ્યું કે
માણીના મરણ પછી અન્ય સરીરની માણિ શી રીતે થાય છે તે વિષે ઘણા મતભેદ
છે, તેમાંથી ખરું શું છે તે સમજાવો. આ ઉપરથી, શ્રીકૃષ્ણ અને ગરૂડેના આ વિર
સવાદ થયેલા તે સૂત્રે કહી સંજગ્યાવ્યો છે.

કેટલાક જીવ તો લાગણી જ સ્વર્ગમાં જાય છે. કેટલાક, મોક્ષ પામેલાની સાથે જરા ઓછા નાશવાન સુખ ભોજવે છે. આવા પ્રસાદવાન જીવ વિશે અમે આગળ ઉપર લખીશું, પણ હવેણાં તો, જે ઘણા જીવ યમના ધસાઈ ગયેલા દારને મારે અપડાયાં કરે છે, તેઓ વિશે લખીએ છીએ.

ગરડપુરાણ, કૃષ્ણ દ્વેપાયન-મહર્ષિ શ્રીવેદવ્યાસમણીય છે તેના ઉત્તરખંડમાં પ્રેતખંડ છે. તેના ૪૫ અધ્યાય છે, તેમાં આ વિશે કથન આવે છે. ખીલું પુસ્તક ગરડપુરાણનો સ્કંદોદ્ધાર એવા નામનું છે. તેના ૧૬ અધ્યાય છે. તે સુત્રુલ નગરના શ્રી શાર્દૂલ મહોપતિના પુરાણી મિત્ર શ્રી સુખલાલજીના પુત્ર હરિનારાયણના પુત્રે રચ્યું છે. અને ખીલું એક એ જ નામનું છે, તેના ૧૦ અધ્યાય છે.

કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે, જેમ ખડમાંકડી (તુલુ જલોડા) પોતાના બાગસા પગ પ્રથમ ગોડવ્યા પછી પાછળના પગ ઉપાડે છે, તેમ જ માણીનો જીવ, એક યોગિયું મૂકીને તરત જ ખીલ યોગિયામાં પ્રવેશ કરે છે. ખીલ કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે મરનારની પજવાડે પિંડ આપવામાં આવે છે તેમાંથી નવો દેહ રચાય છે, તેમાં જીવને પ્રવેશ કરવો પડે છે, અને તેને દેહ દ્વારા કર્મજન્ય નાના પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

માણીનો મરણનો સમય થાય છે ત્યારે તેને ટૂંકી દૃષ્ટિ થાય છે, એટલે તે યમ-દૂતને મલકા દેખે છે, તેમ જ આ લોક તથા પરલોક તેને દૃષ્ટિગોચર થતા હોય એવો આભાસ થાય છે. આવા આશ્ચર્યજનક બતાવથી તેનાથી કંઈ બિચારી શકાઈ નથી. યમદૂતો હાજર હોવાને લીધે, તેનો ઈન્દ્રિયસંઘાત વિકલ થઈ જાય છે: ચૈતન્ય જડ થઈ જાય છે; અને તેના માણુ પોતાના સ્થાનથી ખસવા માટે છે; શ્વાસ નિજ સ્થાનથી ચક્રાયમાન થાય છે; તેમ જ તેને એક ક્ષણ આ સમયે, કંપ એવી થઈ પડે છે; અને બાણે ૧૦૦ વિંછી દંશતા હોય એવી પીડા થાય છે; આવા પાપીના માણુવાયુ અધિદારથી નીકળી જાય છે. નમ્ર, ભયંકર દેખાવના, કેાપયુક્ત દૃષ્ટિવાળા, યમપાસા તથા રંડ ધારણ કરીને ક્રાંત કડાવતા, હોર્સ કેસવાળા, કામડાના જેવા કાળા, મકુટવાળા નખાયુધ, યમદૂતને જોઈ તેના મનમાં અતિનાસ હસત્ર થાય છે. અંશુક પ્રમાણનો પુરુષ (જીવ) હાહાકાર કરતો સરીરગાંથી બહાર નીકળે છે, એટલે યમદૂત તેને તરત મઢી લે છે, ને જીવ પોતાનું સરીર જોતો રહે છે. પછી ચાલના દેહમાં તે જીવને ઘેરીને પાસા ગળે બાધી દીર્ઘ માર્ગે, અપરાધીને જેમ રાજબટ્ટા લઈ જાય છે તેમ, જે યમદૂત રસ્તામાં નરકનો ભય બતાવતા તેની તર્જના કરતાં, તેને લઈ જાય છે. જે અવગ્રા પણ સુદૂર્તમાં તેને યમ પાસે પહોંચાડે છે. પછી તેને આકાશમાર્ગે યદને જ્યાં તેનું સજ પશ્યુ હોય છે ત્યાં પાછો આણે છે, એટલે તેને પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય ॥ પણ તેમ યમદૂત કરવા દેતા નથી, તેથી તે રૂદન કરે છે.

આવર સમયે પુત્રે આદ્ય મહાદેવ તથા પાછળથી પિંડ આપવા હોય તેનું ભક્ષણ તે કરે છે, તથાપિ તેને તપ્તિ થતી નથી; જેની પજવાડે, પિંડદાન આપવામાં આવતું નથી તે પ્રેતરૂપ થઈ, અતિ દુઃખ પામતા, નિર્જન અસ્થલમાં કંદપ પર્યંત ભટકતા

જે માણુમાંએ ઉપરના ગમે તે લોકમાં પ્રવેશ કરવાના પોતાના ખરે
દાન મેળવી રાખ્યો નથી તેઓના જીવને મોતની છાયાની ખીણમાં ધઈને
ચમરાજના ન્યાયાસન આગળ રજુ થવું પડે છે. તેઓએ જે પ્રમાણે સ્મૃત
કે દુષ્ટ કર્યા હોય છે તે પ્રમાણે તેઓને તેમના પ્રવાસમાં સુખ કે પછી
નાના પ્રકારના દુઃખ સહન કરવા પડે છે પુરાણ રચનારાઓના દેખીતો
અભિપ્રાય એમ જણાય છે કે, મનુષ્ય પ્રાણીના મન ઉપર તેની આચા
કરતાં ભય વધારે સહેલાઈથી અસર કરે છે, તેઓએ ધણુ કરીને મરણ
પછીના સર્વ ભય વિશે જ વર્ણન આપેલું છે.

તેરમા પછી, નવું સરીર પામેલા ત્રેતને ચમદૂતોજ ચમપુરીને રસ્તો
પકડાવે છે, ધાતળી જીવ હોય છે તેને તો ચમદૂતો રસ્તામાં ત્રાસ ઉપજા
વીને, અને નાના પ્રકારની પળવણીઓ કરીને કાયર કાયર કરી નાખે છે. તેઓ
ત્રેતને કહે છે કે, "આલ દુષ્ટાત્મનાં ઉતાવળો, અમે તને ચમપુરી લઈ
જઈને કુંભીપાકાદિ નરકમાં નાંખીશું!" આવા ભયકર પ્રસંગમાં તેમના ધમ-

કર છે પાપકર્મ કયા હોય તેનું કૃત્ય લોગન્યા વિના તેનો કૃત્ય થતો નથી, "ને
ચમયાતના લોગન્યા વિના તેને મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થતો નથી મદિ દશ દિવસ સુધી,
મરનારના પુત્રે પિંડ આપવા લેઈએ આ પિંડમાથી પ્રત્યેકના અચ્ચાર વિભાગ કરવામાં
આવે છે, તેમાં જે ભાગ દેહને અર્પે છે, ત્રીજો ભાગ ચમદૂતોને મળે છે, ચોથો ભાગ
તેને ખાવા મળે છે આ પ્રમાણે નવ દિવસ પિંડપ્રતિષ્ઠિ થવા પછી, દશમે દિવસે, તે
પિંડમાથી એક હાથ નેવડા તેનો દેહ બધાય છે, એટલે માર્ગગમન કરવાને તે
શક્તિમાન થાય છે, એ દેહ માર્ગમાં અશુભ કૃત્ય ભોગવે છે

પ્રથમ દિવસના પિંડમાથી તેનું મણુ બને છે

બીજા દિવસના પિંડમાથી ગર્દન તથા સ્થંધ બને છે

ત્રીજા દિવસના પિંડમાથી હૃદય બને છે, અને ચોથામાથી પૃષ્ઠ બને છે

પાચમામાથી નાભી, અને છઠ્ઠાથી કેડ, તથા ગુહોન્દ્રિય બને છે

સાતમામાથી બે સાધળ, આઠમા અને નવમામાથી નયો અને પાદ બને છે

આ પ્રમાણે દેહ બધાયા પછી, દશમે દિવસે, તેને ભૂખ અને તરસ લાગે છે.

એટલે અગિયારમા અને બારમાએ તેને પિંડ આપે છે, તે ખાય છે

તેરમા પછી તે ચમપુરીને માર્ગે જવા માંડે છે ચમપુરી ૮૬ જાનર યોજન દૂર
છે મતિદિવસે ૨૦૦ યોજન ચાલતો જીવ ૪૦ દિવસે ચમપુરીમાં પહોંચે છે ત્યાં
રસ્તામાં તેને ૧૬ પુર આવે છે, તેમાં સૌઅપુર અથવા ચામ્પુર પ્રથમ આવે છે
ત્યાં તે ૧૮ મે વિરો પહોંચે છે એક માસનો પિંડ આપવામાં આવેલો હોય તો તેને
આ સ્થાને ખાવાને મળે છે, અહિં તે પોતાનું દુકર્મ કરેલું સમારતો 'હાયા હાયા'
કરી રહે છે

કીના બોલ સાંભળતો અને પોતાનાં સગાંબાલાંનું રૂદન જો જગત સાથેનું તેનું છેલ્લું બંધન, તે કાન દર્ષને, અંતર વધવાને લીધે તે દુઃખભરેલા અવાજે સંસળાય નહિ લાં સુધી, સાંભળતો, ‘હાય! હાય!’ કરી વિલાપ કરતો દુઃખમય માર્ગે ચાલે છે.

પૃથ્વીની નીચે ચોપાંશી હબાર^૧ યોજનને છેટે દક્ષિણમાં યમપુરી છે, એ દિશાએ યર્ધને કુષ્ટ જીવને લઈ જવામાં આવે છે; તેના રસ્તામાં કાંટા જવાઈ ગયેલા હોય છે, તેથી પગ વિધાઈ ભય છે; અને ધીકાવેલા ત્રાંખાના જેવી ધરતી છે. આવા દુઃખદાયક માર્ગે આવે છે તેમાં દિવસે વિસામો લેવાને ઝાડની છાયા હોતી નથી, અને અંધારાની વેળાએ તેને ઘેરે એવો કાંઈ દયા-ળુનો હાથ મળતો નથી. ત્રેતને આરામ લીધા વિના ચાલ્યાં જ કરવું પડે છે. “હાય! હાય! રે મારા પુત્ર!” એમ ફરીને તે પોકાર મારે છે. “મેં બ્રાહ્મણને કાંઈ દાન આપ્યું નહિ.” એમ ફરીને પોતાનાં પાપકર્મ સંભારે છે. યમક્રિકર તેને દુઃખથી કાઢી નાંખે છે; વાંદરાને જેમ તેનો ધાતકી રક્ષક ખેંચે છે તેમ બંકાડાવતી ત્રેતને તે ખેંચે છે. એટલે તે પોતાના મનમાં ખેદ પામીને રહે છે. “મેં બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું નહિ; હોમહવન કર્યા નહિ, સુકિતની જેથી પ્રાપ્તિ થાય એવા ગંગાજળનો આદર કર્યો નહિ; માટે અહો! દેહ! તું તારાં કર્મ ભોગવ.” વળી તે રહે છે કે, “જ્યાં મનુષ્ય પ્રાણી, અને પશુ-પક્ષીને જળાશયની અગત્ય હતી ત્યાં તે મેં બંધાવ્યાં નહિ; પશુને માટે ગાયર શાખું નહિ, નિલદાન કર્યું નહિ, ગવાન્દિક^૨ ન કર્યું; કાંઈને વેદ કે શાસ્ત્ર અર્પણ કર્યાં નહિ, અને મારો સત્કર્મ કરેલાં પશુ મારે સ્વાધીન રહ્યાં નહિ.”

અઠાર દિવસ પૂરા થાય છે ત્યારે ત્રેત સૌમ્યપુર^૩ આવી પહોંચે છે;

૧ ગારડપુરાણમાં મનુષ્યલેખથી યમલોકનું અંતર ૮૬ હબાર યોજન છે, એમ લખ્યું છે, એ જ પ્રમાણે ગારડપુરાણના સ્મરેષ્ઠારમાં પણ છે.

૨ એક ગાયને એક દિવસમાં જેટલાથી તુસિ વાય તેટલું ખાવાનું (જુલો દીપ બ પ)

૩ વેદ કે શાસ્ત્રમાં રહેલા વચન મેં પ્રમાણ કર્યાં નહિ અને પુરાણમાં બતાવેલા ધર્મમાર્ગનું પણ મેં સેવન કર્યું નહિ (જુલો દીપ ચંક પાચ).

જો મરનાર સ્ત્રી હોય તો તે રહે ૩૬ કે—

મેં હિતકર પતિનું વચન ખાળ્યું નહિ; પતિવ્રતાધર્મ પાળ્યો નહિ; ગુરુ, એટલે સાસુ સસરા આદિ પૂજ્યવર્ત વિષે ગૌરવ (સેવા) ન કર્યું, વળી રહે છે કે, ધર્મશુદ્ધિથી પતિની સેવા કરી નહિ વેધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તપ કર્યું નહિ માટે હે દેહિન! તું તારાં કર્મ ભોગવ

આ પ્રમાણે ૧૭ દિવસ સુધી તે એકલો ત્રેત, વાણવેએ ચાલે છે.

તાં ત્રેતનો સમુદાય થયો એકઠો થાય છે, અને વસ્તી પણ ત્રેતની જ છે. ત્યાં આગળ પુષ્પભદ્રા નદી છે, ત્યાં આગળ એક વિશાળ ઝાડ^૧ છે, તેની નીચે યમકંઠર વિશ્રામ લેવાને જેસે છે; અને ત્રેત સ્ત્રીપુત્રાદિકનું સુખ સંભારીને દુઃખી થાય છે, તેને આ ઠેકાણે, તેના વારસાએ શ્રાદ્ધ કર્યું હોય તો તે ખાવાને મળે છે, અને ખીજાને તો જ્યાં કંઈ લઈ શકાય નહિ, અને કંઈ આપનાર મળે નહિ એવા પ્રવાસમાં કંઈ સાદિલ અગાઉથી કરી રાખ્યું નથી હોતું, તેને પશ્ચાત્તાપ કરી કરીને સડેવું પડે છે.

એક ખીજા પખવાડિયા પછી તે સૌરિપુર^૨ આવી પહોંચે છે. ત્યાં જંગમ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. તે યમના જેવો ભયંકર છે. આ ઠેકાણે ત્રેત ઢાળો કરે છે; અને તે દિવસે તેના વારસે શ્રાદ્ધ કર્યું હોય, તો તે ખાવાને

૧ ત્રિપદ્ધીન નામનો વડ છે આ ઠેકાણે તે શોધ કરે છે તેને ત્યાંના યમદૂત કહે છે કે જેનો તું શોધ કરે છે તેમાનું અર્ધ તો તારૂં કાઢી નથી મળે તારા કર્મથી જે કાંઈ તેં લેશુ કર્યું હોય તેનો ભોગ કર હે મૂઠા! અહિંથી જ

૨ ત્રિપદ્ધીનું શ્રાદ્ધ કરતી વેળાએ મળેડો પિંડ અને જળ ત્યાં સ્થાને તેને ખાવા ને પીવા મળે છે

અર્ધ જે જંગમ રાજા છે તે (કામરૂપવૃક્) સ્વેચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરે એવો છે, એમ મરુડપુરાણમાં લખ્યું છે અને તેના સારોહાર નામના પુસ્તકમાં કાલરૂપવૃક્ એટલે કાળના જેવું રૂપ ધારણ કરનાર એમ લખ્યું છે

ઉપર જે અક ૨-૩ ની શીપમાં જણાવેલું છે તે સૌમ્યપુરમાં રહી તે ત્રેત નીચે પ્રમાણે બોલે છે —

जलाशयो नैव कृतो मया तदा ।

मनुष्यवृत्तयै पशुपक्षितृप्तये ॥

गौतुप्तिहेतो न च गोचरः कृतः ।

शरीर ! हे निस्तर यत् त्वया कृतम् (૧૦૦)

અર્ધે ખદ્મના આપાતથી પીડાય છે, ત્યારે બોલે છે કે —

न नित्यदानं न गवाहिकं कृतम् ।

पुस्तं न दत्त न हि वेदशास्त्रयोः ॥

पुराणदृष्टો न हि सेवितोऽध्वा ।

शरीर ! हे निस्तर यत् त्वया कृतम् ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ—મનુષ્ય અને પશુપક્ષીની તૃપ્તિ માટે મેં કંઈ જળાશય કરાવ્યા નથી, ચારોની તૃપ્તિને માટે તેમને રહેવાને સ્થાન પણ બધાવ્યા નથી, હે શરીર ! એમથી વે જે કંઈ કર્યું હશે તેથી તારૂં તારૂં થશે (૧૦૦)

મળે છે. ત્યાર પછી ત્યાંથી નગેન્દ્રભવન,^૧ ગંધર્વ,^૨ શૈલાગમ,^૩ કૌંચ,^૪ કૂરપુર^૫

મેં કોઈ વાર નિત્યાદાન કર્યું નથી; માથેની આભિવિક્રમ મઠે કાંઈ સાધન કર્યું નથી; વેદ શાસ્ત્રનાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન કર્યું નથી. પુસ્તક ન લઈને પુસ્તક ન આપ્યું, દાન ન કર્યું.) પુરાણમાં દર્શાવેલો માર્ગ સ્વીકાર્યો નથી, મઠે છે શરીર! એમાંથી જો તે કાંઈ કર્યું હશે તો તેથી તું તરીશ.

જ્ઞાનમાર્ગ, ચેત્તમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, બક્તિમાર્ગ, એઓનું તેં સેવન કર્યું નથી, તેમ જ સાધુના સમુદાયથી કોઈ પણ ધર્મમાર્ગનું યવજ્ઞ કર્યું નથી તો તું તારે કર્યું ભોગવ. (૧૧૧)

હે માતા! હે પિતા! હે બાઈ! હે પુત્ર! હે સ્ત્રીઓ તમેયે અને કાંઈ ઉપદેશ કર્યો નહિ, જેથી આ દશાને પ્રાપ્ત થયો છું.

મા, બાઈ, બાપ, પુત્ર આદિમાંથી કોઈ પણ મારી પાસે છે કે નહિ, કે જે આ દુઃખસમુદ્રમાં પડેલો એવો જે હું પાપી તેનો ઉદ્ધાર કરે.

૧ નગેન્દ્રભવનના (જેમાં વિરાજી ગડનાં ગુંડ છે.) રસ્તામાં શૈલગમ (અસિપત્ર આદિ) આવે છે. આ સ્થાને નિર્દેશો એને ખેંચે છે તેથી દુઃખ પામે છે, જો મહિને અહિં પહોંચે છે. અને જો માસનો માસિયો (દ્વૈમાસિક) તેના વારસ કરે છે તે વેળાએ પિંડ આદિ આપણું હોય તે અહિં તેને મળે છે અને તેનું તે બક્ષણ કરે છે. પછી ત્યાંથી આગળ ચમકિંકર જેને ગંધર્વ નગર બહુ લઈ જાય છે.

૨ આ નગર વેળાથી દુરથમાન છે, પણ સમીપ આવતાં તે અદુરથ થઈ જાય છે મઠે એનું નામ ગંધર્વ નગર રાખ્યું છે. આ ડેકાણે તે ત્રીજો માસે આવી પહોંચે છે, અને ત્રૈમાસિક પિંડ આપવામાં આવે છે, તે ખાય છે.

૩ એવે મહિને પ્રેત શૈલાગમ નગરમાં આવે છે (શૈલગમ=પથરનું ભાંગે આવતું એટલે વર્ષનું થાય છે. મઠે એનું નામ પાડ્યું છે.) આ સ્થાને નિરંતર પથરોના વર્ષાદ થાય છે. ચતુર્થ માસિક શ્રાદ્ધ વેળાએ આપણા પિંડ આદિ પ્રેતને આ સ્થાને ખાવાને મળે છે અહિં તે ખાય છે કે,

ન જ્ઞાનમાર્ગો ન ચ યોગમાર્ગો ।

ન કર્મમાર્ગો ન ચ મક્તિમાર્ગઃ ॥

ન સાધુસંઘાત્ કિમિતિ શ્રુતં મયા ।

શરીર ! હે નિસ્તર યત્ ત્વયા કૃતામ્ ॥ ૧૧૧ ॥

જ્ઞાનમાર્ગ, ચેત્તમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, અને બક્તિમાર્ગનું હે શરીર, તેં સેવન કર્યું નહિ; તેમ જ, તેં સાધુના સમુદાય પાસેથી પણ કાંઈ (ધર્મમાર્ગ) સાબળ્યો નહિ, તો તું તારે કર્યું ભોગવ.

૪-૫ પ્રેત કૌંચપુરમાં પાંચમે માસે આવે છે, એમ સારોહારમાં લખ્યું છે અને સાડા પાંચ માસે કૂરપુરમાં આવે છે એમ જણાવ્યું છે, પણ ગરડપુરામાં પાંચમે માસે

ચર્મિત વિચિત્ર નગર આવી પહોંચે છે. તેમાં રસ્તામાં દૈવદ્રવન ભ્રમી રહેન કરે છે; પથ્થરોનો વર્ષાદ તેના ઉપર વર્ષે છે, અદસ્ય હાથથી તેના ઉપર માર પડે છે. ત્યાં વિચિત્ર નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે. તે યમનો ભાઈ થાય છે. જ્યારથી ત્રેત વિચિત્ર નગર છોડે છે, ત્યારથી તેના પ્રવાસના અતિ દુઃખદ ભાગનો પ્રારંભ થાય છે.

હવે તે વૈતરણી નદીને માર્ગે ચડે છે. વળી અસિપત્ર વન એટલે જે વનમાં ઝાડનાં પાંદડાં તરવારના જેવી ધારનાં અને લાંબાં હોય છે, તેના ત્રાસ તેને સહન કરવો પડે છે.

કૂંચપુરમાં આવે છે અને સાડા પાંચ માસે કૂંચપુરમાં આવે છે એમ લખ્યું છે. આ સ્થાને પાંચ માસનું આદ્ય તથા ઉત્તર ભાગી કરવામાં આવે છે તે વળાએ આપેલાં પિંડજલ ખાવાપીવાને મળે છે. આ સ્થાને પીડારથી કપાયેલા ત્રેત આ પ્રમાણે વિલાપ કરે છે:-

હા માતર્હા પિતર્ભાતઃ સુતા દાદા મમ સ્ત્રિયઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સુપ્માભિર્નોપદિષ્ટોડ્દમવચ્ચાં પ્રાપ્ત ર્દેહીમ્ ॥

હે માતા! હે પિતા! હે બાઈઓ! હે પુરો! અરે મારી સ્ત્રિયો! તમે મને શિખામણુ દીધી નહિ, તેથી મારી આવી અવસ્થા થઈ. આજું સાંભળાને યમદુત તેને કહે છે કે:-હે મૂર્ખ! તે તારા કર્મથી મેળવેલું ચિરમગ સુખી આ માર્ગમાં ભોગવ તારાં માતાપિતા, સ્ત્રીપુત્ર અને મિત્ર અહિં ક્યાં છે? પછી એક ધમી આ સ્થાને રટીને તે વિલાપ કરતો આવે છે.

૧ વિચિત્ર નગર અથવા અિત્રલુવનમાં હોયે માસે આવે છે. ત્યાં વિચિત્ર રાજા છે તે યમનો અનુજ (ન્યાનો ભાઈ) થાય છે. આ સ્થાને છ માસીનો પિંડ તથા જલપટ મળે છે તે ખાઈ પીને આમળ ચાલે છે અને તે પ્રાસ(ભાલા)ની અગ્નીધી પીડાયેલા વિલાપ કરે છે કે:-

માતા ભ્રાતા પિતા પુત્રઃ કોઽપિ મે વર્તતે ન યા ।

યો મામુદ્વરતે પાર્ષ પતન્તે દુઃસ્વસાગરે ॥

હું જે દુઃખદશિયામાં પડેલો પાપી છું તેનો કદ્દાર કરવાને મારી માતા, ભાઈ, પિતા, પુત્ર કોઈ છે નથી?

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો, વૈતરણી નદી આગળ આવી પહોંચે છે, ત્યાં કેવર્ત (ખારવા) આવીને રહે છે. વૈતરણી એટલે ગાયનું દાન તેં કર્યું હોય તો તે પુવ્વથી તારી રાકાય એવી આ વૈતરણી નદી પાર ઉતરવા આ જ્ઞાન આપ્યું છે. આજું વચન સાંભળાને ત્રેત અરે દેવ! એમ રહેતો દાન દીધું નથી તેથી રડે છે, અને નદીમાં ડચ્કાં ખાય છે માછલાને જડિયથી (કાંટાએ લોટ વળગાડેલાં હોય છે તેથી) મધ્ધીમાર ખેંચે છે તેમ ત્રેતને અદ્ધર રહેતા યમદુત મ્હોંમાં કાંટા નાંખીને ખેંચે, એટલે વિલાપ કરતો ખેંચાતો તે સાથે પાર ભય છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે “વૈતરણી નદી મહા ભયંકર છે. ત્રેત યોગે કિનારે
“આવે છે તે જોઈને ત્રાસી જાય છે; એની પોળાઈ એક સો યોજનની
“છે. તેની રેતી માણસના માંસની બનેલી હોય છે, અને મનુષ્યનું લોહી
“અને પણ આદિથી તે લારેલી વહે છે, તે જેમ દેવતા ઉપર માખણ તાવતાં
“શીણુ આવે તેમ દીસે છે; તેના કિનારા હાડકાંના છે; તે ઘણી અગાધ અને
“દુસ્તર છે, તેમાં તે પાણી નીચે જાય છે અને ઊંચો આવે છે, ક્રીડા અને
“લુવાનો તેમાં પાર નથી; તેમાં વિકરાળ મગર અને ઘેર પક્ષિયો હોય છે,
“તે પક્ષિયોની પાંખોના જોડા છાંયડો પડે, તે વિના ખીજા કશાનો છાંયડો
“પણ હોતો નથી. લાં ગીધ પક્ષી હોય છે તેઓની ચાંચો તીક્ષ્ણ હોય છે.”
ભયંકર દેખાવથી કૃષ્ણ જેમ ત્રાસી જવા હોય તેમ આતું વર્ણન કરતાં ગરડને
કહે છે કે, “અહો ગરડ! જગતના પ્રભુ વેળાએ જેમ બારે સૂર્ય તપે તેમ
“તે ઠંડાણે અગ્નિ વર્ષે છે. આવા કમકમાટ ઉપજાવે એવા ઠંડાણામાં કેટ-
“લાંક પાપિયોને અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જોઓએ વૈતરણી ઉતરવાનું સાધન
“મેળવી રાખ્યું નથી હોતું તેમને, સદાકાળ લાં રહેવું પડે છે; અને ખીજા-
“ઓને કૈવર્ત મજબામાં બેસારીને પાર ઉતારે છે.

“જે ત્રેત વૈતરણી નદીના ભયંકર સ્થાનમાંથી જમીને આવે છે, તેને
બહ્મપદ,^૧ દુઃખદ,^૨ નાનાકંદ, સુતત ભવન, શીતાલય, રૌદ્ર, પયોવર્ષણ અને

૧ સાતમે મહિને તે બહ્મપદ પુરમાં જાય છે, લાં સાતમા મહિનાના આઠના
પિંડ આદિનું બહ્મપદ કરે છે. આદિ પરિવર્તનના મહારથી પીડાતો તે જાણે છે કે
મેં કોઈને દાન કીધું નથી, હોમહવન નથી કર્યા, વપ નથી કર્યું, તીર્થસ્નાન નથી
કર્યું અને કોઈ પ્રકારે પોતાનું હિત યાચ્ય એવું કર્યું નથી, માટે હે મૂઠ છવ! જેવું
કર્મ કર્યું છે તેવું જોયવ.

૨ આઠમે માસે આઠાસમા ચાલતો ત્રેત દુઃખદપુરમાં આવે છે. લાં આઠમા
માસના આઠના પિંડ જાય છે લાંથી ચાલી નવમા માસમાં નાનાકંદ નામના પુરમાં
આવે છે. આ સ્થાને યમદેવે તેને સુશલ્લો માર મારે છે. નાના પ્રકારના આકંદ કરતા
દારણુ ગણાને જોઈને ત્રેતનું હૃદય શ્રવ્ય થઈ જાય છે, અને દુઃખથી રડે છે. પણ સુતસલ
વનમાં આવે છે, લાં એને યમદેવે હળથી માર મારે છે અને દશમા માસના આઠને
પિંડ જાય છે. તો પણ તેથી તેને સુખ થતું નથી ૧૧ ગે માસે રૌદ્રપુરમાં આવે છે
રસ્તામાં તેના વાંસામાં માર મારવામાં આવે છે, લારે તે કહે છે કે જ્વલન પયારીમા જે પીડ
પડતી તે ક્યાં? અને પડે પડતો આવો માર ક્યાં? સાડા અગિયાર માસે તે પયોવર્ષણ
પુરમાં આવે છે. લાં એને યમદેવે કુદાર(ફેલાડા)ને માર મારે છે, એટલે તે કહે છે કે,
મારા ચક્ર મારા મસ્તક ઉપર સુગંધી તેલનું મર્દન કરતા હતા તે ક્યાં? અને આ
યમકર્ત્ર કોંધથી મસ્તક ઉપર માર મારે છે તેની વ્યથા ક્યાં? આ સ્થાને ત્રેતને દુઃખદાયક

સન્નનોની નજરે તો તે પ્રતાપવાન મહારાજ જણાય છે, પણ જે દુર્જનો છે તેઓને મહાવિકરાળ સ્વરૂપનો દીસી આવે છે; સન્નન તેની હુકુરમાં જાય છે, એટલે તે પોતાના રાજ્યાસન ઉપરથી ઉડીને તેનો આદરસત્કાર કરે છે, અને પછી તેને સ્વર્ગમાં જવાની આજ્ઞા આપે છે; પણ દુર્જનના ઉપર ડોળા કહાડીને તેને પોતાના દૂતોને સ્વાધીન કરે છે, એટલે તેઓ તેને નરકમાં નાંખે. અને ત્યાં “તેઓ પોતાના કુકર્મ” બાળી નાખીને ચોખ્ખા થવા સાર અમિકુંડમાં જળ્યાં કરે.

ચોર્ધાશી લક્ષ પ્રકારનાં નરક છે; તેમાં ગૌરવ, મહારૌરવ, તામિસ, અંધતામિસ, કુંભીપાક, અને બીજાં યદ્યને એક વીસ તો ધોર નરક છે. જીવને ત્યાં શિક્ષા થવા પછી તે ચાર પ્રકારની જાતિના એક વીસ^૧ લાખ દેહધારણ કરે છે, જેવા કે અંડજ એટલે ઈડામાંથી નીપજે છે તે, ઉદભિર્જિ એટલે વનસ્પતિ જેવા નીપજે તે, સ્વેદજ એટલે જે પરમેવા આદિ પ્રવાહી પદાર્થમાંથી પેદા થાય છે તે, અને જરાયુજ જે સ્ત્રીપુરુષના યોગથી થાય છે તે

યમ જે જીવને ઉપરના લોકમાં ચોકલે છે તેમાંથી કટલાક સ્વર્ગ અથવા દેવલોકમાં જવા જેવા હોય છે; કટલાક થોડા ધર્મોત્તમા હોય છે, તે અશુદ્ધ દેવમાં રહે છે, જેવા કે શિવના ગણ, યક્ષ, ભૈરવ, વૈતાળ, ભૂત.^૨ જે સ્ત્રી આછી ધર્મોત્તમા હોય છે તે યક્ષણી, શાકિની, વગેરે થાય છે. અને દુર્ગા અથવા બીજી મેલી દેવીની સાથે રહે છે. એ મહિન દેવ પૃથ્વીની ઉપર ભુવર લોક છે તેમાં રહે છે.^૩ ભુવર લોક ઉપર સ્વર્ગ લોક છે તેનું વધારે વર્ણન આ ઠેકાણે આપવાની અગત્ય છે.

૧ એટલે કદાપિ એક વીસ નરક છે, તે દરેકની અંકેતી જાતિના અંકે લાખ હશે, એવા ચાર વર્ગના ચોર્ધાશી લક્ષ અનતાર લખે છે

૨ હલકા પ્રકારનાં ભૂત વિષે આગળ લખ્યું છે તે, અને આ એક સમજવા નહિ

૩ ભૂતો મનુ અધ્યાય ૨ પદ ૭૬ વળી ભૂતો “હવાના રાજ્યનો રાજા,” “આ જગતના અંધકારના રાજ્યકર્તા” સૈંટ પાવનું ઈન્ડ્રીયાનો પ્રતિ ક્યન અધ્યાય ૨ પદ ૨, તથા અધ્યાય ૬ પદ ૧૨. ઉલ્લાવામ્યજ્ઞપિ વાવપિરે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે -

“હવા અથવા સ્વર્ગની નીચેનું આકાશ દુષ્ટ પિશાચોથી વરોડું હતું, એવો ઈન્દ્રાયક્ષ લોકોનો તથા લોકિક અભિપ્રાય હતો તે મિ મીડના અવલોકન પ્રમાણે સૈંટ પાલે માન્ય રાખેલો છે અને ધર્મપુસ્તકોને તેને આધાર મળેલો જણાય છે.”

મિલ્ટન પોતાના ચેરેડીઝ લૅક્ચરના ૧૦ મા પુસ્તકમાં (૧૮૨-૧૯૦) એ વિષેનું સૂચન કરે છે -

“આ અવિધ્યકથનમાંથી એ પ્રમાણે નીકળ્યું, પછી બીજી ઈવ જે મેરી તેના “પુત્ર પ્રિસ્તે જ્યારે હવાના રાજ શયતાનને આકાશમાંથી વિજળીની પેઠે પડતો જોયો

“વિદ્યાના ચમત્કાર” (Curiosities of Literature) એવા નામના ગ્રંથના કર્તાએ, રાજાઓને દેખીતાં હસવાલાયક માનનાં પદની યાદી આપી છે, તેમાં કંડિયાના રાજાનું “દેવ”નું પદ નોંધેલું છે. ન્યારે મિ. ડી. ઈઝરાયેલીને રાજાનો આવો કિતાબ તરેહવાર રીતનો લાગ્યો ત્યારે એણે તેનો સાધારણ અર્થ (પૃથ્વી=ભૂમિનો પતિ=પ્રભુ-દેવ) તેના સમજવામાં આવ્યો નથી, પણ દેવ એટલે જગતનો પરમેશ્વર એવો અર્થ તે સમજ્યો છે.

દેવ એ શબ્દનો અર્થ સદા ઉપર પ્રમાણે ચતો નથી. કંડિયન રાજાએ સિવાય, બીજા રાજાઓને એ શબ્દ લગાડેલો આપણા જોવામાં આવ્યો છે, તેમ જ અર્થને મળતો Diwch દિવસનો કિતાબ રોમન લેખિકાએ જુલિયસ અથવા અગસ્તસને લગાડેલો છે. વળી કુમારપાળ જેવા રાજાઓ, જે પ્રભુને પ્રિય થઈ ગયા છે, તેઓને પણ એવું પદ આપવામાં આવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ વળી, તેનો કૃતદ્રી કમાનુયાયી ભરજીલમભરેલું રાજ્ય કરીને અપ્રિય થઈ ચાલતો થયો, તેને પણ ભરકારપણે એવો કિતાબ આપવામાં આવેલો છે, તો પણ દેવ એ શબ્દનો અર્થ હિન્દુના મનમાં સદા આવે છે, તે સાધારણ રીતે તો ‘પૃથ્વીની ઉપરના કાઈ લોકનો રહેવાશી’ એવો છે, પણ વિશેષ ચોક્કસ રીતે તો સ્વર્ગના ગમે તે કાઈ રહેવાશીને લાગુ પાડવામાં આવે છે.

મોક્ષને માટે શિવ કે વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. આગળના સમયમાં આ બન્ને દેવને એક બીજાની વિરુદ્ધ ગણવામાં આવતા નહિ. ચંદ બહારોટ પોતાના રાસાના પ્રારંભમાં રહે છે, “કવિએ હરિના ગુણ ગાયા છે, તેજ પ્રમાણે તેણે હરના ગુણ ગાયા છે. જે માણસ હર અને હરિને “હર અને રયામને જુદા રહે છે તે નરકમાં જશે. સર્વના કરતાં (સ્વર્ગ “કરતાં પણ) મહા ઉચ્ચ મોક્ષ છે, તેના નારાયણની સાથે યોગ છે. જે “માણસ મહેશ્વરની નિંદા કરશે, તે તેની પાતે જઈ શકશે નહિ.”

પણ હાલમાં તો કાઈ પણ બન્નેની સંગાથે પ્રાર્થના કરવું નથી, તે તો એકને પકડી રહે છે અને બીજાને તેનાથી ઉતરનો ગણે છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારમાં જોતાં, કાઈ પણ હિન્દુ, દેવ એ શબ્દ ઈશ્વરના અર્થમાં એક કરતાં વિશેષ દેવને લગાડી શકતો નથી.

“લોકે તે સાચુ કશું, પણ તેણે પોતાની યોગ્યતા લીધીને તેનું રાજ્ય અને સત્તા “છીનાવી લઈને ઉઘાડી રીતે તેના ઉપર છત મેળવી અને સ્વર્ગારોહણ કરીને, જે રાય- “તાને બીજાઓને વગ કરી લીધા હતા તેને તેના લાખી સુદત સુધી લઈ લીધેલા “હવાના રાજ્યમાંથી કેદ કરી લીધો, તેને તે આખરે અ.પણા પગની નીચે કચરી નાખશે ”

આમ છતાં પણ, તેનીસ કરેલ દેવતા, હિન્દુનાં યાત્રીમાં કલા છે, તેઓ સ્વર્ગ એટલે જ્યાં ઈન્દ્ર રાજ્ય કરે છે ત્યાં, દર્શવેથી મુદત સુધી વએ છે—તેઓ દેવતાઓથી એટલા બધા દૂર છે કે, જેઓ મુક્તિ પામીને તેમનાથી આગળનું પદ પામે છે, તેમની તેઓ અદેખાઈ કરે છે, ઈન્દ્રને અમર લોકાનો રાજ્ય એવું વડાઈનું પદ છે, તે માત્ર તાણી વૃધીને લાગુ પડવા સરખું જીતામાં કહે છે, “પુણ્ય કર્મોને લીધે તેઓ સુર રાજના ગ્હેલમાં જાય છે, અને દેવતાના સરસ સ્વર્ગોવ પદાર્થનું બક્ષણ કરે છે. જેઓએ આ સ્વર્ગનું ઉત્તમ સ્થાન ભોગવ્યું, પણ તેમનાં પુણ્યકર્મ જો થઈ રહ્યાં તો તે મૃત્યુ લોકમાં પાછા આવે છે”^૨ અને તેઓની મળના એક કવિ “ક્ષણભગ્ન વસ્તુઓ વિષે કહે છે તેમાં યાવ છે, તેઓના ખીલતી મગરૂરી એવી કરમાઈ જતી અને એવી અનિશ્ચિત છે કે થોડો કાળ તેના સ્વાદા કરી જતા દાતરડાથી સત્વર કાપી નાખે છે.”

તેઓ નિરંતર સ્વર્ગમાં વાસ કરી રહેતા નથી, તેમ જ આ મૃત્યુ લોકમાં જન્મ પામવાથી અને એવા ચોર્યાંથી લક્ષના ફેરામાંથી બચી જતા નથી. તેઓનો સ્વર્ગમાં રહેવાનો કાળ પૂરો થાય છે ત્યારે તેઓ પૃથ્વ ઉપર આવે છે અને તેમનું દેવ પદ પાછું મનુષ્યપદથી લકાઈ જાય છે. આ ઉપરથી, જ્યારે આપ્તારમાંથી અરતા તારા હિન્દુઓના જીવામાં આવે છે ત્યારે તેમના માનવામાં એમ આવે છે કે, આમલા જન્મમાં પુણ્ય કરેલા

૧ જુલો પ્રથમ ભાગમાં ૨૨ મા મંત્રજુમાં બીજા ભગિરથના વિષયમાં સુશ્વકુલ ઉપરની રીપ

૨ સર વિવિધમ જોન્સના ગ્રંથના પુસ્તકના ૧૩ મા ભાગનું પૃષ્ઠ ૨૬૫

ગીતા, અન્યાય ૮ મો પેઠા ૨૦, ૨૧

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ વૃતપાપા મૈરિષ્ણ સ્વર્ગર્તિ પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમાસાદ મુરેદ્રલોકમભતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવમોગાન્ ॥

તે જ સુક્ત્યા સ્વર્ગલોકં વિશાલ ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશતિ ।

एव नयी धर्मममनुपदा गतागतं कामकामा लभते ॥

(ત્રણ વેદને જાણનારા, યજ્ઞોથી માર પૂજન કરીને સોમપાન કરવાવાળા, પાપરહિત થયેલા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ યાચે છે તેઓ પુણ્યના ફળરૂપ સુરપોષ એટલે સ્વર્ગ મેળવે છે, અને સ્વર્ગને વિષે દિવ્ય દેવભોજ ભોગવે છે તે વિશાળ સ્વર્ગલોક ભોગવીને પુણ્યનો ફાયદા પાવે છે ત્યારે મનુષ્યરોકમાં પ્રવેશ કરે છે એ પ્રમાણે ત્રણ વેદ મતિપાદન કરેલા કામ્ય કર્મોના આશ્રય કરવાવાળા તથા દિવ્ય ભોજની કામનાવાળા આવાગમન કરે છે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર આરે છે અને પાગ જાય છે)

તેથી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવીને કોઈ દેવ, અરેરે! પોતાની વિશેષ સુખની સ્થિતિના જેવાતેવા સ્મરણ સાથે આ પૃથ્વી ઉપર ફરી અવતરવાને આવે છે.

કરાવેલા કાળ સુધી જ માત્ર ઇન્દ્ર રાજ્ય કરે છે, અને ત્યાર પછી જે સૌ અશ્વમેધ કરીને ઇન્દ્રાસન પામવાને યોગ્ય થયો હોય તેને ઇન્દ્ર થવાનો વારો આવે છે. એમ છતાં પણ જ્યાં સુધી ઐની સત્તા રહેવાની હોય છે ત્યાં સુધી તે એક અતિ ગ્રૌહ રાજા છે; આકાશમાં યાય છે તે ઇન્દ્રધનુષ્ય એનું કામદું છે, વિજળી તેના હથિયારનો ચળકાટ છે, અને આકાશમાં મેધ-ગર્જના યાય છે તે તેના દળદળાબરેલા ડંકાનો અવાજ છે.

આ જગતમાં જે વસ્તુઓ અતિશય પ્રિય છે તે સર્વે એક ડંકાણે સામટી પ્રાપ્ત થાય એવી જગ્યાનું નામ પરલોક માનવામાં આવેલું છે. મનુષ્ય પ્રાણીની કલ્પના એ કરતાં વિશેષ આગળ દોડી નથી. “આ જગતની વસ્તુઓ પરલોકની વસ્તુઓ વિષેનો કોઈ પણ ભાસ કરાવનારી ગણવાને “બહેલે પરલોકના જેવી જ ગણવામાં આવે છે” હિન્દુનો સ્વર્ગ વિષે “વિચાર સાધારણ નિયમથી ઉઠતો નથી, તો પણ તેની ખાંપણ તે “વિચાર કરનારાઓના જેવામાં આવી નથી એમ નથી. પેદાન્તસારમાં “ચાર પ્રકારનાં સુક્ષિત પામવાનાં સાધન બતાવ્યાં છે, તે માંહેલો ખીજો “પ્રકાર સર્વે ઇન્દ્રિયસુખનો અભાવ અને દેવતાઓના સુખની પણ વાંછના “નહિ કરવા વિષે છે.” અમરાવતી નગરી જે સ્વર્ગની રાજધાની છે, તેમાં

૧ Vide Sermons, chiefly expository, by Richard Edmond Tyrwhitt, M. A, Oxford. J. H Parker, 1847. Vol. I pp. 537-540

આવા કથનની સત્યતાનો જેવો ભ્રેષ્ઠિ એવો દાખલો લાગ્યો જ પરંતુ કશુંયે તેવો ઇશાનના પ્રાચીન અવિધ્યવક્તાના પવિત્ર લેખ (The Desatir, an apochryphal work) માંથી નીચેનું વાક્ય અધિષ્ઠિ છે એ પુસ્તક બનાવરી હોય તો પણ તેમાંના એકસ્ટ વિષે વિચાર ખરેખરા ઇશની છે.—

“એકસ્ટમાં એવી મોજ છે કે, તે જોણે ભોમ્બી હોય તેના જ મનમાં તે વિષે “વિચાર આવે આ નીચેની આખી દુનિયા બરાબર, કોઈ જરીબમાં ગરીબ માણસને “બક્ષિસ મળે અને તેથી તેને જે ચાહુ સુખ મળે, તે એકસ્ટના એક દલકી પદવીના “સુખ બરાબર છે. વળી એસ્તોની છુબસુરવીથી, દાસિયોથી અને ગુલામોથી, ખાન-“પાનથી, પોષાણથી, સરસ ગાલીચા અને ભ્રેષ્ઠિ તેવી બેકોથી જે સુખ મળે છે તે “એવું છે કે, આ નીચેની દુનિયામાં તે તો મળી જ શકે નહિ એકસ્ટના વસનારા-“એને અતિ શ્રેષ્ઠ એકદામે એવા બદનની બક્ષિસ કરેલી છે કે તેને વિચાર થઈ શકતો “નથી, છુબરવપણ આવતું નથી, અને તેને કોઈ પણ જગતની ઈન્દ કે નાપાછી “લાગી ગણતી નથી.”

કૃત્વતર કરીને ઝાડ છે તે ત્યાંના રહેવાસિયોને ત્યાં કે નીચેના લોકમાં ધર્મિયતા વસ્તુઓ મેળવી આપે છે, અને આ જમતનું સુખ મેળવવાને મૃત્યુલોકનાં માનવી તેમની સ્તુતિ દ્વારા જે ઉપમા આપે છે, તે પણ, તેઓને તેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; અને એટલા જ માટે સ્વર્ગના દેવનોક પૂજ્ય છે દેવતાઓને ત્યાં લગી સ્વર્ગમાં રહેવાનું હોય છે ત્યાં લગી તેઓને અજર અમરદેહ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ અમૃતનું પાન કરે છે; હિન્દુ લોકોના સુખની અવશ્ય સામગ્રી, જે ગાયનાં ગવ્યાદિ (દ્વિધ, દહિ, ઘી) તે તેમને કામધેનુ ગાય પૂર્ણ પાડે છે. ગંધર્વ ગાયન કરીને આનંદ પમાડે છે. પ્રીતિનો આનંદ તેમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવે છે એમ નથી. જેમ આર્યવિપર બેહસ્તમાં હૌરી અને ઓદિનના મ્હેલમાં વામકિરિયર પરિચો હોય છે તેમ ઇન્દ્રના ગ્રામીન સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ હોય છે. વયદલની કુમારિકાઓની પેઠે કલ્પ થયેલાઓને પસંદ કરનારી અપ્સરાઓ રણુક્ષેત્રની કાપાકાપીમાં કામ આવનાર શરવીરોને સ્વર્ગમાં લઈ જવાને તૈયાર થઈ ભમતી ફરે છે. મુસલમાની સિપાઈ જે “ધોડા તુકસાનને માટે પોતાના જીવનું બેખમ ખાવ ॥ તે “બેહસ્તમાં હૌરીનો સદાનો પ્યાર મેળવે છે” તેના કરતાં એવા જ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાથી રજપૂત કાકુરોની અત્યુત્કંઠા ઓછી રહેતી નથી.

આમ છે તથાપિ એકલા પોતાને જ તેના મરણથી દેવતાના પદની પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી.^૧ જે ભાર્ય (બૃથક્ષેત્ર), પ્રભાસ, સિદ્ધપુર અથવા આણ્ડ ઉપર મરણ પામે ॥ તેને ઇન્દ્રના સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૨

૧ ઇન્દ્ર મ્યાનના રણુક્ષેત્રમાં રૂશિયન સિપાઈઓ યાવજ થઈ પડ્યા હતા, તેમની દયાની ખાતર ખરદાસ્ત કરવા એક કેન્દ્ર દુકડી લાગી હતી, તેમણે તે વેળાએ જે વર્ણન આપ્યું ॥ તેમાંથી નીચેનો ઉતારો ફગી લીધો છે — “પરદેશી લશ્કર માહેલો એ “ધોવાપત્રો માણસ તે વેળાએ ત્યાં હાજર હતો, તેણે પેલા મરીબ માણસોને ઘણા “મક્ક પૂજ્યા. તેઓએ તેને કશું કે અમારા પેરો અને લશ્કરી સરદારોએ જામને ખાનરી “કરી આપી છે કે એટલાટ(રૂશિયાના રાજની પદવિ)ના પવિત્ર ધર્મના મૂર્તિપૂજક “રાત્રીએ રૂશિયન ક્રેદિયોને અતિશય કમકમાટ ઉપજે એવી રીતે દુખ દેવરાણ્ય છે, “અને ઝારના જે કુમારો ધર્મની લગાઈમાં આ પ્રમાણે મરણ પામે ॥ તે જો પાપી “થયા નહિ હોય તો પાશરા સ્વર્ગમાં જશે અને તેવા થયા હશે તો પોતાના જ દેશમાં “ફરીને પાગા જન્મ હશે”

૨ “૨. મેંગિવ યેરોલી અતિ મસિદ્દ જગ્યા આનસી પરમણુમાં પાંચ પુરજતા “મખ્યાલ લોકના મહા બાજળ છે, ત્યાંની જગ્યા એવી પવિત્ર ગણાય ॥ કે, જેઓને “ત્યાં દાટવામાં આવે, તેવા નક્કી ઉત્તમ અવતાર પામે. પર્વતના મધ્ય બાજમાં કેટલાક “યુગ સુધી બુદ્ધ, આ ઠાકાને વાસ કર્યો હશે તેથી તેમાં આવી અમલકારિક પવિત્રતા આવેથી

પણ તેઓ માત્ર શ્રદ્ધાવાન હોય છે તેઓને જ આવી આશા લાગુ પડે છે. જે ધાતકી, માછલાનો નાચ કરે છે તે નર્મદાને જીવે છે, પણ તેની પવિત્રતા તેને નકામી છે. આઠાણેને જે વર્ષાસન આપે છે તે પોતાના માઆપને સ્વર્ગે લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમના પૂર્વજોને પણ લઈ જાય છે, જે આઠાણેને કન્યાદાન આપે છે તે પોતાના પિતૃપદને તારે છે; વળી જે, વાવ, કુવો, તળાવ, વાડી, દેવમંદિર, બંધાવે છે અથવા જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે તે અમરાપુરીમાં જાય છે. આઠાણેને આંગા આપનાર અથવા નિત્યદાન કરનાર વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગમાં જાય છે અને તેને ચાર ફૂત ચામર કરે છે. જે શિવની કમળપૂજા કરે છે, અથવા ભૈરવજય ખાય છે, અને ગંગાના જળમાં ઝંપલાવે છે અથવા જળશાયી થાય છે અથવા એવા બીજા કોઈ પ્રકારે, હિન્દુ શાસ્ત્રમાં લખેલી પાવન કરનારી રીતે, સ્વાર્પણ કરે છે, તે પણ સ્વર્ગમાં જાય છે. આવા પ્રકારના સ્વાર્પણમાં સતી થાય છે તે બહુ પ્રસિદ્ધ અને બહુ સાધારણ છે. જે સ્ત્રી પોતાના ધણીની સાથે બળી મરે છે તે તેની સાથે સ્વર્ગમાં રહે છે; તે પોતાની અને પોતાના પૂર્વજોની સાથે પહેડીને તારે છે, કદાપિ જો તેઓનાં પાપકર્મને લીધે તેઓને નરકની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો પણ તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે. આઠપુરાણમાં લખ્યું છે કે “જ્યારે ‘ચિતા તૈયાર થતી હોય ત્યારે પતિવ્રતા અધર્મિનાને સ્ત્રીના શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહી ‘સંભળાવવો, જે સ્ત્રી પતિવ્રતા અને નિષ્કલંકવાળી હોય છે તે પોતાના ધણીના ‘મગ્દલા સાથે બળી મરે છે” અને ગારૂડપુરાણ કહે છે કે, “જે સતી થાય ‘છે તે તેત્રીશ કરોડ વર્ષ સુધી પોતાના ધણી સાથે સ્વર્ગનું સુખ નિરંતર ‘ભોજવે છે, અને તે સુદૃઢ પૂરી થાય છે ત્યારે તે ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામીને ‘તે જ પ્રિયતમ બહેરે પરણે છે.”

“બાણાય છે. ટોડોરા વિષે આવજી ક્યારનુંથે લખવામા આવેલું છે. તે સન ૧૮૪૨ માં ‘પોતાના માઆપના અસ્થિ લાં લઈ ગયો, અને તેણે પર્ણીત આપ્યું છે તે મમાણે ‘એક નળીતા મ્હોંજા નેવડા કિર્રાશી છુદ્ધને મ્હોડામ્હોડા નેવડાને લાગ તેને મન્જો ‘હતો પર્વતની માહે પવાડી વાળીને તે જોડેલા છે, પોતે કંઈ કરતો નથી, અને તેની ‘આસપાસ સર્વે દેશના લામા તેની પ્રાર્થના કરતી સ્થિતિમાં વિરજાઈ વળેલા છે.

“તારતરીના રણેમા મેચિવ લેકા, પોતાને ખમે તેમના સગાંના અસ્થિ લઈને ‘ચાવતા, વારે વારે જોવામા આવે છે અને સધ મળીને ‘પાંચ છુરજને ઠેકાણે મવાસ ‘કરીને સોનાને સડે થોડા કીટ જમીન વેચાતી લઈને તેના ઉપર સમાધિસ્થાન ‘ચણે છે. કેટલાકને તો આ પવિત્ર સ્થાને મ્હોંચવાને આજ્ઞા વર્ષ લગી મવાસ કરવો ‘પડે છે, અને અંતિમ સકટ વેડવાં પડે છે.” *Huo's Travels*

જ્યારે કાઈ મરી જાય છે, ત્યારે, કેટલેક પ્રસંગે તેની સ્ત્રી ખીજી સ્ત્રીઓ રાતી ફૂટતી હોય તેના બોગી બળવાને બદલે, થોડી વાર લગી બોલ્યા ચાલ્યા વિના શાન્ત બેસી રહે છે. પછી તરત જ આંખો ફેરવી દર્શને ઘેલછાના આળા કરવા માટે છે અને “જય અંબા,” “જય રણુછોડ,” એમ કરતી બોલી ઉઠે છે. એટલે “તેને સત ચજુ” એમ કહેવામાં આવે છે. આ નવી દેવીના હાથના હિંગળોડના થાપા બારણાની સામેએ, કલ્યાણ થવાને સાર, મરાવે છે. પછી છોકરાને માથે હાથ મૂકાવે છે, તેનાં ધરનાં અને સર્ત્તાંજાલાં તેની પાસેથી આસીર્વાદ માગી લે છે, અને હવે પછી શુ બનવાનું છે તે પૂછે છે. તેના શત્રુ તેનો કાપ સમાવવાને કાલાવાલા કરે છે, અથવા સાપ કે નહિ એટલા માટે કંપતા સંતર્પી જાય છે. રાજા અને કઠિારે નાણિયેર લખને તેની પાસે આવે છે, અને કુમારિકાના પોપાક પ્હેરાવીને તેને ઘોડા ઉપર બેસારે છે; અને તે પછી વાજતે ગાજતે સાજન સહિત પોતાના ધણી સાથે બળી મરવાને જાય છે. તેણે કુમારિકાને દબદબાબરેલે પોપાક પ્હેરેલો હોય છે, અને જેમ પરણવા જતી હોય તેમ સાજન સહિત ગામ વચ્ચે થઇને જાય છે. ગામના લોકો તેને પગે લાગે છે, તે કહે છે કે “આલો ઉતાવળ કરો, મારે મારા ધણીનું છેડું પડશે, મારા ધણી ધણી વાર “થવાધી કાપશે.” તે પોતાના ધણીને ચિતા દ્વારા બેટવા આતુર થઈ રહી હોય છે, અને આખે રસ્તે “જય અંબા !” “જય રણુછોડ !” કરતી જ રહે છે. જ્યારે તે ગામને દરવાજો જઈ પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં હિંગળોડના થાપા મારે છે.

સતીની ચિતા ધણી જ મ્હોટી કરેલી હોય છે. બારે ગાડાનાં પપડાં ખડકી દેવામાં આવ્યાં હોય છે, તેની સાથે સતીને જકડીને બાંધવામાં આવે છે, અથવા કાઈ વાર તો લાકડાંની મઢી કરવામાં આવે છે, તે પછી તેના ઉપર સળગી ઉઠે છે. તેમાં તે પોતાના ધણીનું માથું પોતાના ઝાળામાં લખને બેસે છે, અને મરણુ બાગી જરા પણ કચ્ચા વિના, પોતાને હાથે ચિતા સળગાવે છે. સતીની ત્રીસ સાંજળવામાં આવે તો તે ધણુ ખોડું ગણાય છે; તેથી જેની ચિતા સળગવા માટે છે કે તરત જ સર્વે, “જય અંબા !” “જય રણુછોડ !”ના પોકાર કરી મૂકે છે, અને રણુસિંચાં અને ઢોલનગારાના બ્હેર મારી મૂકતા બારે અવાજ, સર્વ બળી, ભરમ થઈ જતાં સુધી, થયાં કરે છે.

આવા ભયંકર દેખાવના બનાવ આગળ ચતા હતા, પણ હવે તે બહુ જોવામાં આવતા નથી, તો પણ, હજી કાઈ કાઈ વાર તે બને છે.^૧ રજપૂત

૧ સન ૧૮૫૩ ના એપ્રિલના મહિનાની પેટેવી તારીખે ગાયકવાડના તાનાની કેડી પરાક્રાન્તા આંજીણા ગામના જાયેલા કાકેતની સ્ત્રી સતી થઈ હતી

લેકામાં જ માત્ર આ કામ જોરાવરીથી કરાવામાં આવતું; હિન્દુની કેટલીક નાતોમાં, જેમકે દાખલાને માટે નાગર બ્રાહ્મણોમાં એવો બનાવ બિલકુલ બનેલો હોતો નથી.

જે જગ્યા આગળથી, મૃત્યુલોકનાં માનવી સ્વર્ગમાં ગયેલાં, તે જગ્યા-આગળે જૂજરાતમાં એંધાણ રહેલાં છે. તેમાં કેટલાક તો પાળિયા હોય છે અને તેમને સિંદુર લગાવેલું હોય છે, અથવા અગ્ને આગળ વર્ણન કર્યું છે એવા ઢગલા કરેલા હોય છે, પણ ઘણું કરીને મોરાડિયાં વધારે જોવામાં આવે છે. તે કાંઈ ઢેકાણે એકલા જ હોય છે અને ઘણે ઢેકાણે તો ન્હાની મ્હોટી છત્રિયો ચણાવેલી હોય છે. પાળિયા બેસારેલા હોય છે, તે પથ્થરની છાટ ઉપર મરનાર શૂર પુરુષની મૂર્તિ કારેલી હોય છે, તેને ઘોડે બેસારેલા હોય છે, અથવા રથ ખેડતો ફહાડેલો હોય છે, અથવા મરણની વેળાએ જેવી તેની સ્થિતિ હોય તે પ્રમાણે ફહાડેલો હોય છે. સતીના પાળિયા ઉપર સૌભાગ્યવતીના પંખની નીચાની ફહાડેલી હોય છે. છાતીમાં કે ગળામાં કટાર ખોશેલા આકાર ફહાડેલો હોય તો સ્ત્રી આગળ બાટે ત્રાગું કરેલું જણાઈ આવે છે. પાળિયાની નીચે મરનારનું નામ તથા મરણસ્થિતિ અને ખીજ તેને લગતી હકિકત કારવામાં આવે છે. આવા ઘણા પાળિયા તળાવની યોગરક્ષમ બેસારેલા કે ગામના દરવાજાની પાસે જથ્થાબંધ જોવામાં આવે છે. દરેક પાળિયાની પૂજા, મરનારનાં સર્મા, તેના સંવત્સરિયે કે કાંઈ એવા જ ખીજ પ્રસંગે કરે છે; અને તેના કુટુંબમાં કોઈનું લગ્ન થાય છે ત્યારે વર-કન્યા તેને પગે લાગવાને જાય છે.

કેટલાક આવાં સ્થાન બહુ પવિત્ર થઈ પડે છે. જે કાંઈ માણસ કાંઈ ધારેલા વિચારમાં ફળદ્રુપ થાય છે તો તે જગ્યાએ બ્રાહ્મણ જમાડે છે અથવા ત્યાં દેવ બંધાવે છે. એટલે તે દેવનો પ્રતાપ વધે છે અને પછી સર્વે તેને માને છે.

આગળ આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે, દેવી બહુચરાણનું દેર, એક ચારણની સ્ત્રીના મરણની એંધાણી સખવા પાળિયો ઉભો કરેલો તે સ્થાને બાંધવામાં આવ્યું છે. ખીજું એક ઘણું પૂજ્ય છે એવું દેર કચ્છના રણમાં હજીવદથી આડેસર જતાં માર્ગમાં છે, તે વરણાજી પરમાર કરીને એક રજ-પૂત ઠાકોર, પોતાના મામનાં દોર કેળિયોનું ધાકું વાળી ગયું હતું. તેની પછવાડે પડતાં, પોતે તરત પરણેલો તે કેસરિયા વાગા સહિત મરાયો હતો, તેનું છે. જેઓને દેવતાપણું માત્ર થયેલું એવા હવણાંના બનાવોમાં સદુબા હાટણનો. જ્ઞાનંત જણવા જેવો જણીને અને લખિયે છિપે.

અસાધની (Agya) જિતમાં નેપોલિયનની સત્તા નરમ કરી નાંખવામાં આવી ત્યાર પછીના વર્ષમાં અદમદના નગરમાં પૈશ્વ અને ગાયકવાડ બંનેની સત્તા આલતી હતી; અને તેઓની કચેરિયો ભદ્રમાં અને હુનેલીમાં હતી. આવા સમયમાં, કેટલાક નકારા લોક જે આડિયાને નામે પ્રસિદ્ધ હતા, તેઓ આડિયો ખાવાનો ધંધો ચલાવતા હતા. આડિયાઓથી સરકારના ખજાનામાં પૈસો આવતો હતો, અને તે વેળાની સરકારને માત્ર એક જ વિચાર હતો, કે ગમે તેમ કરીને પણ પૈસો વધારવો, તેથી જેનાથી જટલો પૈસો સરકારને મળતો હતો તેના પ્રમાણમાં તે વેટલો માનીતો ઘર્ષ પડતો. પૈસા લૂંટવાનો સાધારણ રસ્તો આડિયાઓએ શોધી કહાળો હતો કે આખરદારની સ્ત્રીના ઉપર બળિયારનું ત્રોમત મૂકવું. વળી નકારી ચાલની સ્ત્રી હોય તેની પાસે કાંઈ પૈસાદારનું નામ દેવરાવે કે, એને ન મારે સંબંધ છે, એટલે હિન્દુ રાજ્યકર્તા તેની નકારી ચાલ સારૂ તેને દડી નાંખે. આમાંથી આડિયા પોતે કેટલોક ભાગ રાખતા, પણ વળી, પોતાની જગ્યાનું લવાજમ મેળવી રાખવાને સંભાળ રાખતા હતા.

આ આડિયામાં ધણો નામોયો એક હતો. તેનું નામ ઉત્તમ હતું. તે જાતનો વાણિયો હતો. તે શહરમાં શાહપુરમાં રહેતો હતો. તેની પાસે ભાટવાડો છે. આ આડિયાએ હુરિસિદ્ધ બહારોટની સ્ત્રી સંકુળા કરીને હતી તેના ઉપર ખોટી નજરે જોવા માંડ્યું, પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ એટલે તેનું વૈર રાખીને તેના ઉપર બળિયાર કસ્યાનું ખોટું ત્રોમત મૂક્યું; અને એક રાત્રિયે પૈશ્વ સરકારનાં માણસો લઈને તેને પકડવા ગયો. ભાટલે પોતાના નિરપરાધિપણા વિષે ધણું કહ્યું, અને આડિયાના ધણા કાલાવાલા કસ્યા, પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. આડિયાએ તો પોતાનું વૈર અને પોતાને ચવાનો પૈસાનો લાભ મૂકી દીધો નહિ; સરકારી માણસોએ તેને ખેંચી લઈ જવા માંડી, એટલે, ભયભીત થયેલી સ્ત્રિયે પોતાના ધણીને કહ્યું કે ત્રાણ કરીને મારી આખર રાખો. હુરિસિદ્ધે પોતાના એક બાળકને લઈ આવીને ગળે કરી નાખ્યું, અને ભાટવાડાની વચ્ચે એક આંખાના ઝાડની ડાગિયે લટકાવ્યું. આમ થયું, તોય પણ, ઉત્તમને કાંઈ અસર ઘર્ષ નહિ તેણે તો માણસોને કહ્યું કે “શુ જીવો છો ? એને ત્યો ધસડીને” સંકુળા ખૂબ જીરસામા આવી ગઈ, અને તેણિયે પોતાના ધણીની પ્રાર્થના કરી કે મારા માથા ઉપર તમે તરવાર ફેરવી વાળો. તે જ ક્ષણે ઘેલા બની ગયેલા ભાટે તે બાઈનું માથું ધડ ઉપરથી જીવું કરી નાંખ્યું.

રાત વીતી ગઈ. આગે ઘાન બધે આવી, અને ભાટ તથા બીજા લોકો.

જે ત્રાગાં કરવાવાળા હતા, તે પૈલા એદલાયક ઠેકાણે એકઠા થયા; અને તેમણે જાણ્યું કે આજે હુરિસિંહની આવી વલે યર્ષ તો કાલે આપણી પણ થાય. એવા વિચારથી અને સદુષ્ટા તથા તેના દીકરાની લાશનો દેખાવ જોઈને તેઓને પણ જુરસો ચડ્યો. એટલે તેમના હાથમાં જે હથિયાર આવ્યું તે લઈને ચાડિયાઓને કતલ કરવાને ચાલ્યા. તે દિવસે સવારથી બાટ લોડા, અગ્રીમખાનની મદેસાના મહોં આગળ જળાશય હતું અને જ્યાં આગળ થઈને આગળ ભદ્રમાં જવાનો રાજમાર્ગ હતો ત્યાં આગળ એકઠા થયા. રામચંદ્ર મેલેલકર કરીને પૈશાનો કામદાર હતો તે લોડાનું ટાળું જોઈને ડરી ગયો; અને ભદ્રના દરવાજા બંધ થતા હતા તે લાગ સાધીને ઉત્તમ ચાડિયો માંહ પેશી જઈને સરકારને શરણે ગયો. એક ખીજે પ્રસિદ્ધ ચાડિયો જીવણુ ઝવેરી કરીને હતો, તે ગાયકવાડની હુવેલીમાં સંતાર્ષ પેઠા. તે દિવસે આજો દહાડો બાટ લોડા ભૂખ્યા ને તરશ્યા ચાડિયાઓને ખોળતા કર્યો. કેટલાકને તેઓએ માર્યા, કેટલાકને ધાવલ કર્યા, અને કેટલાકને મારી નાંખ્યા. આ જનાવની એક કવિતા જોડાયેલી છે, તેમાં કહ્યું કે, એક ચાડિયો કૂવામાં સંતાર્ષ પેઠા હતો, તેને લોડાએ ઉપર ખેંચી દહાડ્યો અને તેના દૂકડે દૂકડા કરી નાંખ્યા.

ખીજે દિવસે ગાયકવાડની હુવેલિયે બાટ લોડા એકઠા થયા, અને જીવણુ ઝવેરીને મારી નાંખવાનાં પોકાર કરવા લાગ્યા. ત્યાંના કામદાર લોક-મેલાપી હતો, તેણે તેમને ટાલા પાલા અને કહ્યું કે હું તમારે સ્વાધીન ચાડિયો કહું તો સરકારનું અપમાન થાય, પણ હું જીવણુ ઝવેરીને હાલ-હવાલ કરીને શહર બહાર ફેંકાડી મૂકીશ. આની ખાતરીને સાં રે તેણે ચાડિયાને બંધાવીને તેનું મહોં કાળું કર્યું અને બાટ લોડાને અતાબો, એટલે બાટ લોડા ટાલા યર્ષને વેરાઈ ગયા.

ભદ્ર આગળથી તો તેઓ એમના એમ પાછા ગયા નહિ. પૈશા સર-કારના કામદારને તો બાટ લોડાના ફેંકવા પ્રમાણે ઉત્તમને ગધેડા ઉપર બેસારીને કાળુપર દરવાજે યર્ષને લઈ જવાની સિપાઈઓને આજ્ઞા કરી ને સાંથી તેને શહર બહાર કરવો પડ્યો. દરવાજે મૂકીને જતાં સુધી એકઠા મળેલા લોડા જાનામાના ચાલ્યા. સાંથી પછી અગાડી નીકળીને સિપાઈ-યોને સૂચના કરી કે હવે તમે અહિંથી સરી જાઓ. આ અણુસારે તેઓ સમજી ગયા અને તાળડતોળ તેઓ શહરમાં આવી પેડા, એટલે લોડાને હાથ તેઓનું બક્ષ આપ્યું. તેમણે ઉત્તમ ચાડિયાને ગધેડા ઉપરથી નીચે ટોળી પાડીને મરતાં સુધી પથ્થરે પથ્થરે માર્યો, તેના તેના ઉપર ઢગલો થયો.

અને તેમાં દટાર્ધ તે મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે વૈર વાળવાનું કામ પૂરું થયું ત્યાર પછી તેઓ પોત પોતાને ઘેર વીખરાઈ ગયા.

બીજે વર્ષે, જુલાઈ મહિનામાં જે ઠંડાણે પેલી બાટણ મરણ પામી હતી તે ઠંડાણે એક દેડે ચણાવીને તેમાં દેની સડુબાની સ્થાપના કરી એવું તે ઉપરના સેખથી જણાય છે. આ આમળ એક તુળશીકયારો કરાવીને તુળશી રાખ્યા, અને જે, આ દુનિયામાં પોતાની ધાજ, પોતાનો છવ આપ્યા વિના રાખી શકી નહિ, તે કંઈપતર શુષુના પ્રતાપથી, તેને જે દીવો ધૂપ માની, ચુદડી ચોરાડી, આવી શક્તિમાન દેવીને પ્રસન્ન કરે, તેઓને આ જગતની વાચના પૂરી પાડવાને તે શક્તિમાન યર્ષ.

જે મૃત્યુ સોકના માનવીનાં પુણ્ય એવાં હોય કે તેથી કરીને સ્વર્ગના દેવ કરતા પણ તેની ચોખ્ખતા વિશેષ થાય, તો તેને શુક્તિ મળે છે. ઉપરના પાને અને ઇન્દ્રના સ્વર્ગને સંબંધ છે તે, વપહલ અને રેકાણીને વિષય નિમિત્તના સંબંધ જેવો છે, એમ જણાઈ આવશે. સુવર્ણમય મહેલમાં, સર્વ વસ્તુઓની નૂતન અવસ્થા થયા પછી, ન્યાયીને સદા આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, જેઓને શુક્તપદ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં, ગરુડ પુરાણમાં શ્રી કૃષ્ણે ગણાવ્યું છે કે, જે, ધાઈલ, ગાય, સ્ત્રી, અથવા બાળક એટલાને માટે પોતાનો છવ આપે છે, તે આવી જાય છે. વળી તેણે વિશેષ કહ્યું છે કે —

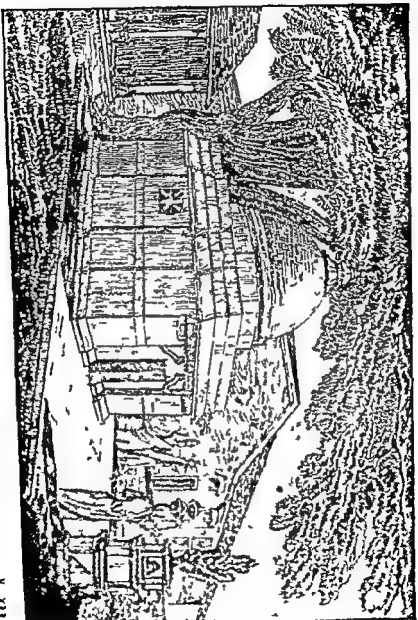
અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાઠ્ઠી, અવતિકા ।

દ્વારાવતી પુરી ચૈવ, સમૈતા મોષદાયિકા ॥

અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાઠ્ઠી, અવન્તિકા અને દ્વારામતી એ સાતે મોક્ષદાયક પુરીઓ, નગરીઓ છે.

“ન્યા શાસિત્રામર્તુ ચક્ર છે, ન્યા દ્વારામતીનું ચક્ર છે, અને ન્યા આ બંને છે, ત્યા નિ સશય શુક્તિ છે”

સર્વે પ્રાણિયોને ત્રણ દેહ,—જેવા કે, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ,— તેમ જ આત્મા છે. આ દેહ વિષે અમે સામાન્ય વર્ણન આપિયે છિયે સ્થૂળ દેહ એ સ્પર્શનીય શરીર છે, અને તેને દૃશ્ય ઇન્દ્રિયો છે, તેમાં પાંચ તો, આપણે જેને પચેન્દ્રિય કહિયે છિયે તે છે વળી તેને ચાર તત્કરણ છે, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહકાર, સૂક્ષ્મ દેહને પાંચ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંત-કરણ છે કારણ દેહને ત્રણ શ્રુણ છે, રજ, તમ અને સત્વ,—જે બ્રહ્મા, શિવ, અને વિષ્ણુમાં શ્રેષ્ઠપણે વર્તે છે. જે આત્મા આ ત્રણે દેહથી વિરક્ત પામે છે, તે મોક્ષપદ પામે છે.

देवी सद्गुल मंदिर
Temple of Devi Sadula

મુકિત આર પ્રકારની છે: સ્વામીય, અથવા દેવ લોકમાં વાસ; સા-
નિધ્ય, અથવા તેની સમીપ વસવાપણું; સાર્થ્ય, અથવા સમપદ; અને
શાપુન્ય, એટલે પરબ્રહ્મ સાથે એકત્ય. પ્રથમ લખેલી ત્રણ પ્રકારની મુકિત
જે પામે છે તેઓને મરવા અવતરવાનું રહેતું નથી, તેમજ તેમનાં પાપકર્મની
શિક્ષા પણ રહેતી નથી, અને તેઓને પોતાના પુણ્યનું સુખ ભોગવવાની
ધિક્ષા પણ રહેતી નથી; તે ઉપરથી તેઓ પાપને પાત્ર નથી. તો પણ એમ
કહેવામાં છે કે, તેઓને થોડો અહંકાર રહે છે તેથી પરમેશ્વરના શાપને
તેઓ પાત્ર થાય છે, અને તેઓને પૃથ્વી ઉપર આવીને થોડી મુદત વાસે.
કેરીને શાપમુક્ત થવું પડે છે.

વેદાન્તી એમ માને છે કે, આત્માની પરબ્રહ્મ સાથે એકતા થઈ
જાય છે. શૈવી, અથવા વૈષ્ણવી એમ માને છે કે, તે કૈલાસ અથવા
વૈકુંઠમાં વસે છે.^૧ બ્રહ્મા સહ લોકમાં વસે છે અને તેની આસપાસ અપિચ્ચે
મને ધીળા ગોળુ દેવતા રહે છે. તે મનુષ્ય સ્ત્રાવે છે, અને તેમના લેખ

૧ જ્યાં મળીને આરાધ પુરાણ છે; તેમાં દસ શૈવી છે આઠ વૈષ્ણવી છે; તેઓને
સેવ્ય એક બીજાને મળતો હોતો નથી. શિવનો માર્ગ માનવાવાળા વિષ્ણુને, શિવનો
માર્ગ દાસ લેખે છે, અને વિષ્ણુના સેવક શિવને એ પ્રમાણે લેખે છે. લીકિ પ્રયોગન
પછે હિન્દુઓના બે ધર્મ કરી શકાય, કેમકે, લોકોના મન ઉપર વેદાન્તધર્મની કાંઈ
તાબેલતી નથી, અને શક્તિ પંથવાળા, ત્રિમૂર્તિના બે મ્હોઠા પંથવાળા બેમાંથી ગમે
. એકના પેટા નીચે આવી જાય છે. બંને પંથવાળા કૈલાસ અને વૈકુંઠમાં સ્વર્ગ માને
, પણ શૈવી વૈકુંઠને અને વૈષ્ણવી કૈલાસને માત્ર ઉપસ્વર્ગ ગણે છે. એક બીજાના સામા
યવાળાનું સ્વર્ગ મદામલ્યની વેળાએ ઇંદ્રના સ્વર્ગની સાથે આવડત યાય છે, પણ
મનું પોતાનું સ્વર્ગ કરીને પાછું યાય છે, તેથી એટલું બધું નાશ પામતું નથી—કૈલાસનો
હિંદુ કૈલાસમાં સમાવેશ યાય છે અને વૈકુંઠ ગૌણલમાં મળી જાય છે.

અમારે આ દેશને લખવું જોઈએ કે, હિન્દુઓ ગોંડ અથવા અગ્નિના નામથી હોમ
મના નથી (કે દક્ષપ્રસાદ એક કુદામાં રહે છે કે, ‘સુસહમાન અગ્નિ કહે, ગોશ
હો ગોંડ; હિન્દુ માને દેવથી, પરમેશ્વરનો પાદ ૨. ઉ.)—કેમકે એ સમ્પદો પરમેશ્વર,
વેદાન્તીના પરમાત્મા, શૈવીના શિવ, અને વૈષ્ણવીના વિષ્ણુને અર્થ સૂચવનાર છે,
તેમનો મળે છે. માનુસના કામકાજમાં કાઈ પરમેશ્વર લાગ્યો ન આવડો આવતો નથી
તેમનો માને છે—એના નામનો મનેશ કરવાથી અગત્ય કરીને ધર્મપુન્યક વિરે સંકા,
દાસવામાં આવતી નથી. પણ જ્યારે ખ્રિસ્ત અથવા મદમદના નામનો ઉપયોગ કરવામાં
માને છે ત્યારે મગર બહાઈ જાય છે. આ પૃથ્વી ઉપર આવેલા એક માનુસ મમાને
હિન્દુઓ તેમને સમજે છે અને રામ અથવા કૃષ્ણના જેવા સ્વચ્છ લોકો તેમને માને છે,
બંને તેમનાં પોતાનાં ધર્મપુન્યકમાં તેમના વિરે ને શ્રદ્ધા દોષ છે તેની સાથે તેઓ
કપાળી તેમની શ્રદ્ધા અગત્ય કરીને મગની આવતી નથી.

લખે છે. વૈકુંઠ એ વિષ્ણુનું સ્થાન છે—જે તેણે રામાવતાર ધારણ કરવા ઇચ્છું હતું. ત્યાં જન્મતોના રક્ષણ કરનાર ભેસે છે, અધગિ લક્ષ્મી છે, અને હનુમાન, ગારડ અને ખીજ બધા પુરાણમાં વખેલા દેવતા તેની આસપાસ રહે છે. ધ્રુવ જે ઉત્તર નક્ષત્ર છે, તે દ્વારપાળ છે. કૈલાસમાં શિવ રહે છે, ગદન દુર્ગા તેને અધગિ છે અને પ્રલયના અક્ષય કામની કંડાકૂટ કચ્છા કરે છે. તેની આગળ તેના જેવી વિભૂતિ ધારણ કરેલી અને જટાએ બાંધી લીધેલી એવા ગણપતિ અને ભૂતાદિ ગણ નાચ કરીને નિરાશી દેવને પ્રસન્ન કરે છે.

ન્યારે ચાર યુગ—સત્ય, દ્વાપર, ત્રેતા, અને કલિ, ૭૨ વાર થઈ રહેશે સારે ઇન્દ્રના રાજ્યની અવધિ આવશે, અને સ્વર્ગમાં ખીજનાં રાજ્ય ચાલશે, ન્યારે ચૌદ ઇન્દ્ર રાજ્ય કરી રહેશે સારે બ્રહ્માનો એક દિવસ પૂરો થશે, અને જેમ રાત્રિ પડતી જશે તેમ સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાનાળનો નાશ થશે અને સવારમાં પાછાં ફરીને દેખાશે. ન્યારે તેનાં સો વર્ષ થશે સારે મહાપ્રલય થશે, એટલે આખા બ્રહ્માણ્ડનો નાશ થશે.

આ ભયંકર તોફાનનો ધૂમાડો જોવો યમી જાય છે એટલે, હિન્દુની કલ્પના તેની પાર, જેનામાં તેનો વિશ્વાસ ચોટી રહેલો એવા પરમેશ્વર જેમાં વિરાજેતા એવું સ્વર્ગ પ્રકટ થતું જુવે છે. વૈષ્ણવ ગૌડીક દેખે છે અને તેમાં ચાર હસ્તવાળા વિષ્ણુને નિરતર રાજ્યકર્તા જુવે છે. સાંથી શ્રીકૃષ્ણ પૃથ્વી ઉપર આબ્યા, અને તેના ભક્ત પ્રજાના ગોવાળ અને ગોવાલણીને રૂપે, છુંદાવનના ઓકમાં સદા નાચ કરવાને હવે એકઠા થાય છે. પ્રલય કરનાર દેવના ભક્ત અતિશય ઉચ્ચાર્ધના હિમાલયના સિખર ઉપર અકથ શાન્તિ રૂપે મહા કૈલાસનો વિશ્રામ ભોગવે છે. ત્યાં મનુષ્યપ્રાણીના જીવતરતું દુઃખદાયક અને વારંવાર થતું જન્મમરણનું બંધન, જે અહિંયાં ક્ષણિક લાગે છે, તેથી મુક્ત રહે છે, અને જેમ અન્દ્રનું પ્રતિબિંબ પાણીની ચચળ સપાટી ઉપર દેખા દર્શને આકાશમાં એકાએક જતું રહે છે, અને પરપોટા જેમ પળમાં યાય છે અને પળમાં દરિયામાં સમાઈ જાય છે તેમ, તેનો આત્મા પરબ્રહ્મમાં ભળી જઈને શાન્તિ પામવાનો છે.

વાધેલા વિષે ભાષાન્તરકર્તાના વધારે।

ચૌલુક્ય વંશનો ભાયાત ધવલક નામનો હતો તેને આઘ્રપણી(વાધેલ)નો પ્રાસ મળ્યો હતો. તે કુમારપાળની માથી બહેરે પરણ્યો હતો. આગળ જ્યાં વૈરાટપુરી હતી તે સ્થાન તેને ઉત્કૃષ્ટ જણાયાથી પોતાના નામથી તેણે ધવલકપુર (ધોગકા) વસાવી એ ભાગમાં પોતાના પ્રાસનો જમાવ કરાવેો જણાય છે; ધણા કાળથી વાધેલના તેઓ ધણી હતા, તેથી વાધેલાની અવતંકથી જાણખાતા હતા. ધવલનો સમય ઇ. સ. ૧૧૬૦ નો છે.

એના પછી એનો કુંવર અર્જુરાજ થયો, તે કુમારપાળનો મસિયાર્ક ભાઈ હોવાથી, તેના દરબારમાં રહેતો હતો. તે સૌંદર્ય વંશનો અંકુર ગણાતો હતો, અને રાજ્યની ચાકરી સારી કરવાથી તે રાજ્યનો તે સમયે તેને સામંત કરીને સ્થાપ્યો હતો. કુમારપાળના સમયમાં એની સારી વૃદ્ધિ થયતી જણાય છે. અતુલિયતિપ્રબંધમાં ગૂજરાતની ભૂમિ જે રાજ્યોએ બોગરી તેનાં નામ જણાવ્યાં છે; તેમાં લઘુભીમ પછી અર્જુરાજનું નામ આવે છે અને આ વેળાએ મહા મંડલેશ્વરની પંક્તિમાં તો તેઓ દાખલ થઈ ગયલા છે.

એક સમયે આનાક અથવા અર્જુરાજ કુમારપાળના ધવલગ્રહમાં તેની ચોક્કસ માટે રાત્રે સૂનો હતો ત્યારે, તેના ચાકરે આવીને કુંવર જન્મ્યાની વધામણી આપી. તે વેળાએ કુમારપાળે ભવિષ્ય કશું હતું કે, “એના જન્મની વધામણી ખાવાને ચાકર આવ્યો તેને દારપાળે અટકાવ્યો નહિ તેથી હું રાજ થાઉં છું, કેમકે તે પુત્ર મહાગુણી થઈ ગૂજરાતનો રાજ થશે, પણ કુંવર જન્મ્યાની તમને વધામણી આપને તે આ જગ્યાએથી નીચે ઉતર્યો તેથી આ ધવલગ્રહમાં અને આ નગરમાં (અલુહિલવાક પાટણમાં) નહિ પણ કાઈ બીજા નગરમાં રાજ્ય કરશે.”

“શ્રી ચૌલુક્યકુલોત્ત્તમ મહામંદલેશ્વર રાજાશ્ચ મી ઇગ્નવત્સારદેવ ।” એ પ્રભાણે જેનું નામ શિલાસિંહો આદિમાં લખાયું તે એ કુંવર, જેને કટલાએકે લાવવવ-સિંહ અને લાવવવમસાદ પણ કહ્યો છે, અને “શ્રીમાન્ લુણિગદેવ” એમ પણ લખ્યો છે તે આ કુંવર.

કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે, મૂગરાજ પછી તેનો ન્દાનો ભાઈ ભીમ

૧ અંભાતમાં ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથનું દેવું છે, તેમાં સવર્ ૧૩૫૨ નો સિલાલેખ છે, તેમાં કાશ્વ ૬ ક—“શ્રીમાન્ સુજેતેવ એ તિર્થવી” ઇત્યાદિ.

(બીજો લીમ્બેવ) માથિયે બેઠો, તે બાળક બોલો હોવાથી તેના પ્રધાનોએ તરખડિયા રાખ્યોએ તેનો સધળો દેશ બેઠ્યો લીધો. એ વાત ચૌતુર્થ વંશ બીજી એક શાખામાં ઉત્પન્ન થયલા ધવલના પુત્ર અર્જુનરાજની સદન ન થઈ તેથી તેણે લડાઈમાં પોતાની તરવારથી તે દુષ્ટ લેકોને કાપી નાંખ્યા, અં પોતાનો યશ અમર કર્યો. આ પ્રમાણે અર્જુનરાજની ચ્હડતી થતાં, તેણે પોતાના પુત્ર લવણપ્રસાદને માટે રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી સેવાનો માર્ગ સરલ કર્યો હતો.

જે વિરાટ નગરીમાં આવીને પાંડવો રહેલા, અને ઇ. સ. ૧૪૪ વર્ષના સમયમાં જ્યાં સૂર્યવંશી પ્રતાપી કનકએન રાજા આવી વસેલો, તથા ત્યાંની શમણીય જગા જોઈને સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રતાપી માતા મયણજી દેવિએ મધ્યણજી સર (મદાવ) બધાવેલું તે ધવલક (ધોળકા) નગરીને અર્જુનરાજે પોતાની રાખધાની કરી હતી. ત્યાં રહીને લવણપ્રસાદે પોતાનો દેશ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેને વીરધવળ નામનો કુંવર હતો, તે પણ પોતાના પિતાની સાથે પરાક્રમ કરવામાં બેગો રહ્યો હતો.

સુકૃત સંકીર્તનના કર્તા અગિસિંહના લખવા પ્રમાણે, એક દિવસ ચિન્તા-પુર થયલા હાથવાળા લીમ્બેવને સ્વપ્નમાં કુમારપાળે દેખા દઈને કહ્યું. “મારો તારા ઉપર રોહ હોવાથી હું તારી પામે આવ્યો છું. દુષ્ટ અમાલ્યે તારી અવગત કરે છે, તો પણ, તારૂં રાજ્ય ટકી રહ્યું છે તે મારી પ્રસન્નતા લીધે જ. માટે હું તને કહું છું તે સાબળ લાવણપ્રસાદે રણમાં મડી પોતાની તરવારથી જીજ્ઞ પ્રસારીને, શત્રુને આખોને આખો મગી નાખ એવે છે. એની તરવારે યુદ્ધપ્રસંગમાં પ્રતાપરૂપી અમિમાં તપીને વારવાર શત્રુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી લીધેલા યશરૂપી જળનું પાન કર્યું હોય તોપણ તે શાન્ત થતી નથી. એના પ્રતાપમિથી સંતપ્ત થયલા એના શત્રુ ટાકા પડી શાન્ત થતી નથી.

૧ ધોળકા અમદાવાદ તાલુકામાં છે. સન ૧૮૮૧ની સાલમાં એમાં ૧૧,૮૮૦ હિન્દુ અને ૫,૬૫૮ મુસલમાન અને બીજા ૧૭૮ થઈને ૧૭,૭૧૬ માણસની વસ્તી હતી. જૂના સમયના રહેલના ખેડેર અહિં છે તેની આસપાસ સાધારણ કોટ ચાર માઈનના ઘેરાવાનો છે. વાધિવાળાનું રાજ્ય ગયું ત્યાર પછી, મુસલમાનો આવ્યા ત્યારે પણ, દિગ્રીના પાદરાઈના સૂળા અહિં રહેતા હતા, તે સમયની સારી મસ્જિદો અને હમારતોના ખેડેર હજી પણ જોવામાં આવે છે. અમદાવાદે ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં આ શહેર લીધું હતું, તેમની પાસેથી ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં આવ્યું છે. ૧૮૧૩ના દુકાળ પછી તેની આગળના જેવી આબાદી રહી નથી. ધોળકામાં જે કસબાની વસે છે તેમના પૂર્વજ અહિંથી જ ખૂનીના વારામાં ત્યાં આવી રહેલા છે. ઈ. સ. ૧૭૬૧

૨ શ્રી ધવળગઢ, શ્રીમલ્લીપુરપણુ ધવળના અગ્રથી હમણે થયેલો અર્જુનરાજ, જે લીમ્બપદ્મીનો ધમ્મી (સુભક્તિવાદી સ્વચ્છવસાદ) તેનો પુત્ર લાવણપ્રસાદ -

થવા માટે એની તરવારના પાણીમાં પેસી જાય છે. હાં પણ, તેની તરવારના પ્રકાર પામતા જળની ડંડી હેર તેમને એવી લાગે છે કે, તેથી તેઓ છેક ઠરી જાય છે એવી તેમને ટાઢ ચઢે છે. તે મટાડવા તેઓ તાપવા માટે સૂર્યમંડળમાં પ્રવેશ કરે છે, એવા પરાક્રમી આ લાવણ્યપ્રસાદને તું અશ્વર્થ સોંપીશ તો મુખી યદ્યપ્ત. એનો પુત્ર વીરધવજ એવો જ પરાક્રમી છે. તે એમ કહે છે કે એક વાર ભાર્ગવે (પરશુરામે) ક્ષત્રિયોના ક્ષય કરી. નાંખ્યો હતો તે પાછો પૃથ્વીમાં ક્યારે આવે કે હું તેનું વેર લઉં.”

“એનામાં એવી વીરધક્ષી છે કે તેનો પ્રતાપ જોઈ એના શત્રુઓ રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી જાય છે, અને તેઓ પોતાના શત્રુઓને ઉપયોગ કરી શકતા નથી, તેથી તે મિચારા લાજતા હોય એમ જણાય છે. એવા આ પરાક્રમી વીરધવજને છ તારો સુવરાજ કરીશ તો મુખે રાજ્ય મક્કાવી શકીશ.”

આ પ્રમાણે કહીને કુમારપાળ અદરશ થઈ ગયો. એટલે ભોળો લીમ જાગ્યું થઈ ગયો, અને સવારના પ્રહરના પોતાના નિત્યકર્મથી પરવારીને પોતાની ભવ્ય રાજસભામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. તે વેળાએ તેના સામંતો, અને માંડ-લિંક રાજાઓ પણ તેની સભામાં હાજર થઈ ગયા હતા. તેમાં લાવણ્ય-પ્રસાદ અને વીરધવજ ભણી તેણે અમૃતના કુભ સદશ એ આંખો ઢાળીને જોયું, અને શિષ્ટ સભાસદો સમક્ષ લવણ્યપ્રસાદને કહ્યું કે, “તમારા પિતા, જેણે શત્રુઓને પરાભવ પમાડ્યા છે તેનો અધિકાર તમે પામ્યા છો, તો તમને હું “સર્વેશ્વર”નું પદ આપું છું, અને આ ધવલક (ભિખા) ગુણવાળો જે વીરધવજ તેને મારો સુવરાજ બનાવું છું, એમ કહીને તેમને સુવરાજ પદનો અભિષેક કર્યો અને પોષાક આપ્યો. પછી તેમણે કરેલી પ્રાર્થના લક્ષમાં લઈને વસ્ત્રપાળ અને તેજપાળને તેમના મંત્રી ઠરાવ્યા.

અત્યુવિશિષ્ટ પ્રબંધના અંતર્ગત વસ્ત્રપાળ પ્રબંધમાં એમ લખ્યું છે કે, બંને ભાઈ રાત્રુંજય, ગિરનાર આદિ તીર્થની યાત્રા કરીને પાછા વળતાં ધોળકે આત્મ્યા, તેવામાં ગૂર્જર દેશાધિષ્ઠાત્રી મહાશુદેવી વીરધવજને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહેવા લાગી કે, “આ ગૂર્જરધરા વનરાજ આદિ ચાપોતકટ (ચાવડા) રાજાઓએ ૧૯૬ વર્ષ ભોગવી; સાર પછી મૂળરાજ, ચામુડરાજ, દુર્લભરાજ, લીમ, કર્ણ, જલસિંહ, કુમારપાળ, અજયપાળ, લઘુલીમ, અને અણ્ણરાજ એ ચૌતુકથાએ ભોગવી; હવે તમે પિતાપુત્ર બને તેના ભોક્તા છો. સ્વામીના અભાવે કરીને ગૂર્જરધરા કાળજળને લીધે પાપી મેલેચ લોકોથી ગામની પેટે

મત્સ્યન્યાયે પીડામાં ખેડેલી છે. માટે તમે જો વસ્તુપાળ અને તેજપાળને મંત્રી બનાવો તો રાજ્યનો પ્રતાપ અને ધર્મ વૃદ્ધિ પામે. હું તમારા પુણ્યના બળથી આકર્ષાઈને આવી છું. અને તમને શીખામણ આપું છું.” આમ કહીને તે દેવી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

આવો ને આવો ઉપદેશ તેણે લવણપ્રસાદને પણ કર્યો હતો. સવારે પિતાપુત્ર બન્ને મળ્યા ત્યારે સ્વમની વાત એક જીજ્ઞાસે નિવેદન કરી, અને બંનેને ધણો હર્ષ થયો. પછી તેજ દાણે પોતાના કુલગુરુ સરસ્વતીના પુરુષાવતાર શ્રી સૌમેશ્વર સ્વસ્ત્યધન માટે આવ્યા, તેમને બધી વાત નિવેદન કરી. એટલે તેણે કહ્યું કે, “હે દેવ ! તમારા પ્રાચીન પુણ્યથી દેવતા તમને સાક્ષાત્ દર્શન દે છે તો તેના ફલેવા પ્રમાણે છે. મંત્રીબળ વિના રાજ્યનું કાંઈ બળ જાણવું નહિ. જેને વિષે દેવિષે આપને કશું છે તેઓ અદ્વિ આવેલા છે, અને મને મળ્યા છે, રાજ્યસેવા કરવાની તેમને ઇચ્છા છે. તેઓ બહોતેર કળાના જાણુ, ન્યાયનિષ્ઠ, ધર્મજ્ઞ છે. જો આજ્ઞા હોય તો તેમને આપની પાસે તેડી લાવુ.” રાણાએ હા કહી, એટલે તે તેમને તેડી લાવ્યા અને તેમને નમસ્કાર આસનાદિથી માન અપાવ્યું. પછી પિતાની આજ્ઞા લઈ વીરધવળ બોલ્યો કે અમારા ઉપર રાજ્યભાર આવી પડ્યો. તો કારભાર ઉપાડી લેવા તમ સરખા અમાત્યની અમને અગત્ય છે. ગમે તે ધર્મકર્મ આદિથી પૃથ્વી ઉપર વિશૂતિ તો આવી મળે છે, પરંતુ એવા સુકૃત ફલેજ છે કે જેના યોગે કરીને ઉત્તમ પુરુષાર્થ હાથ લાગે. વસ્તુપાળે કારભાર લેવાની હા કહી, પણ એવી વિનંતિ કરી કે અમારા ઘરમાં ત્રણ લક્ષ દ્રવ્ય છે, કદાપિ આપને પિશુન વચન ઉપર વિશ્વાસ આવે, અને અમને રજા આપવાની ઇચ્છા થાય તો અમારા દ્રવ્ય સહિત અમને દિવ્ય કરાવીને રજા આપશો. રાણાએ કહ્યું કે ઠીક છે, આ વાતમાં કાંડાલિકને વચ્ચે રાખીને તમારી ખાતરી કરી આપિયે જિયે. એમ કહી પ્રધાનમુદ્રા તેજપાલના હાથમાં આપી. સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) અને ધવલકા(ધોળકા)નું આધિપત્યપણું વસ્તુપાળને સોંપ્યું.

કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે, એક સમયે રાત્રિના પાંચકા પ્રહરમ લાવણ્યપ્રસાદ જાગી જાગ્યો, અને પોતાના પુરોહિત સૌમેશ્વર દેવને, અને પોતાના પુત્ર, વીરધવળને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. પુરોહિત આવી પહોંચતાં તેને પ્રણામ કરી બેસવાને આમન આપ્યું, એટલે, તે આશીર્વાચન કહીને બેઠો; તેમજ કુમાર પણ પોતાના પિતાને પ્રણામ કરીને બેઠો. પછી રાત્રે પોતાને સ્વપ્ન આવ્યું હતું તે ફલેવા લાગ્યો:-

“જાણે આજે હું હિમાચળ પર્વતના શિખર ઉપર ગયો. તે સ્થાન વિદ્યાધરાની સ્ત્રિયોથી શણગરાયતું હતું. પાર્વતી સદવર્તમાન મહાદેવ મણિ-વેદિકા ઉપર આસન માંડી બેઠા હતા. તેમની ધવલ કમળથી પૂજા કરવાને હું પ્રવૃત્ત થયો; પૂજા કરી રહ્યા પછી સમાધિમુદ્રા ધારણ કરીને બેઠો. એટલામાં કોઈ એક સુંદર સ્ત્રી મારી નજરે પડી. તેનું મુખ ધોળું હતું, ધોળાં વચ્ચે પ્લેયો હતાં, ધોળા ચંદનથી તે વિલેપન થઈ હતી, હાથમાં ધોળી માળા ધારણ કરી હતી. આવી સ્ત્રીને જોઈને હું ધણો વિસ્મય પામ્યો. તે પાસે આવી એટલે મેં તેને પૂછ્યું કે તું કાણ છું? અને કોની સ્ત્રી છું? અહિં શા માટે આવી છું? એટલામાં તો તે જાણી ઉઠી: હે પીર! શત્રુઓના વૂથથી પીડાતી હું ગૂજરાતની રાજ્યલક્ષ્મી છું. શત્રુવર્ગનો નાશ કરવાને ગૂજરાતના જે રાજાના બુજ્જંડ ઉપર મારો નિવાસ હતો, અને જે હાથિયોના દંતુસલ ઉપર હું યનયનાટ કરી રહી હતી તે રાજા અને તે હાથિયો હવે નથી. હવણાં ચક્રવર્તિપદ ઉપર જે રાજા છે તે બાળક છે; તેથી તે શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરી શકે એમ નથી. તેમ જ જે મનિયો અને માંડલિકો પોતાના સ્વામીની સીરૂપ થયલી રાજ્યલક્ષ્મી ઉપર હાથ નાંખે છે તેનું નિવારણ કરવાને કેવો ઉપાય થઈ શકે? હવણાં કોઈ એવો પુરુષ નથી કે જે મને આવા સંકટમાંથી ઉગારે. મારા કવચ રૂપ જે આમરમર્મી હતો (જૈનનો ધર્મોપદેશક) તે આ વેળાએ નથી. મુંજલસુત (કર્ણનો ધર્મોપદેશક) જેણે ક્ષત્રિયોથી સર્વેને મંત્ર વડે ગર્વ-રહિત કર્યા હતા તે પણ આ ટાણે નથી. લગાઈમાં શૂરવીર એવો રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) પ્રતાપમણ પણ નથી. અરે! જગદેવ પરમાર અને પુરોહિત કુમાર જેવા વિના હું પોતાના જ રાજ્યોથી શત્રુઓની પેઠે આ દશાને પ્રાપ્ત થઈ છું. જે નગરી મૂળરાજના વંશમાં ઉત્પન્ન થયલા રાજ્યોના તેમજી ઝગઝગાટ મારતી હોવાને લીધે જેમાંથી અધકારનો નાશ થઈ ગયો હતો તે નગરીમાં હવણાં રાત્રિની વેળાએ એક દીવો સરખો પણ હોતો નથી. મટોન્નત હાથિયો અહિંતહિં કરેલાથી તેમના ઘંટનાદે કરીને જેની શેરિયો ગાળી ઉઠતી હતી તે રાજધાનીની નગરી હવે રાત્રિની વેળાએ શિયાળોના શબ્દથી પુતકાર કરતી દેખાય છે. જેના તળાવની અંદર કીડા કરતી સ્ત્રીઓનાં મુખકમલ પરાવર્તન પામવાથી તે જાણે કમળપુષ્પોથી ભરેલ હોય એવું જણાતું હતું તે તળાવ હવણાં જાણે વાધુએ કરીને ઉડેલા છાંટાના મિષથી રૂદન કરતું હોય એવું જણાય છે. જે નગરી ઝાડોની ધટાના વેદનથી લીલા કમ જેવા મરતકવાળી જણાતી હતી તે નગરી, હવે ઝાડો કપાઈ

જવાથી, જાણે માયું મુંડાવેલ જીના જેવી બોડી થઈ ગયલી દેખાય છે; કુંડલ સમાન જેનો કાટ વૂટી જવાથી તે કુંડળ વિનાની દેખાય છે; અને સર્વ પ્રકારના વિષયોનો ત્યાગ કરવાવાળો જાણે વિધવા જી ન હોય એવી ગૂંજરાતના રાજાની રાજધાની, દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલી, ગરીબડી સરખી દેખાય છે. માટે અહો યત્રુવિનાશક ! નાશ થતાં બાકી રહેલી તે રાજધાનીનો તું ઉદ્ધાર કર. એમ લલકારીને મને પાણી મ્હુડાવતી તે જી મારા ગળામાં ધોળાં પુખ્તોના હાર પહેરાવીને મારી નિદ્રાની સાથે તે ક્યાંય છોડી ગઈ તેની મને ખબર પડી નહીં !”

આ પ્રમાણે સ્વપ્નની વાત કહીને રાજા વિરામ પામ્યો, એટલે, સોમેશ્વર દેવે કહ્યું કે, આ સ્વપ્નનું ક્ષણ અતિ ઉત્તમ છે, તે એ કે, ગૂંજરાતની રાજલક્ષ્મી આપને પ્રાપ્ત થશે, અને આપ તેનું એવી રીતે પાલન કરશો કે તે આપને કદાપિ પણ છોડશે નહિ. એમ કહી પુરોહિત પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાર પછી એક દિવસે, વસ્ત્રુપાળ અને તેજપાળના ગુણોથી સંતુષ્ટ થયેલા લાવણ્યપ્રસાદે તેમને બોલાવી પોતાના રાજ્યનું પ્રધાનપદ આપ્યું.

સાત દિવસ થયા ત્યાર પછી એક જૂનો અધિકારી જે ધણે દુરાચારી હતો તેનો વસ્ત્રુપાળે એકનીશ લાખ દામ (દ્રમ) દંડ કર્યો. તે દામનો ઉપયોગ કરીને તેણે ઘોડા, હાથી, ખરીદ કર્યા અને પગારદાર પાળા રાખ્યા. આ પ્રમાણે ઉત્તમ સૈન્યની તૈયારી કરી, અને તેની મદદથી ધવલજી (ધોળકા)ની પાછળ પાંચસે ગામ હતાં તેમના ગ્રામણી (પટેલ) ખેંચી ગયા હતા, અને તેઓએ લોકોને કનડીને ધણા કાળનું ધન એકઠું કર્યું હતું તે તેમને દંડીને તેમની પાસેથી છીનવું લીધું. કેટલાક જૂના વેપારીઓની પાસેથી પણ પૈસા હરી લીધા. આ પ્રમાણે ધણું ધન ભેગું કરતા ગયા, અને લશ્કર વધારતા ગયા. લવણ્યપ્રસાદ ધોળકામાં રહ્યો તેની પામે વસ્ત્રુપાળને રાખ્યો; અને તેજપાળ, વીરપાળને (વીરધવળને) પોતાની સાથે લઈને આખા ગૂંજરાતમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. તેણે આ વિજયવાત્રા(ફિરણી)માં ધણી સમૃદ્ધિ મેળવી લીધી. એક વાર વીરધવળને તેજપાળે કહ્યું કે “દેવ ! સૌરાષ્ટ્રમાં ધણા ધનવાન હોડારો છે, તેની પાસેથી ખંડણી લઈ ચકાવ એમ છે, માટે એ વિષે આપની શી ઈચ્છા છે ?” ત્યાં પડેલા અને ધનલોભથી લલચાયેલા વીરધવળે કહ્યું કે હા. આપણે એ પ્રમાણે કરવું.^૧ પછી સૌરાષ્ટ્ર ભણી

૧ વીરધવળ મળધમાં લખે છે કે, લક્ષ્મી જોઈને વીરધવળને લાભ વધ્યો અને તે તેજપાળ પ્રતિ બોલ્યા કે સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં ધનવંતા હોય છે, તેમને દંડ્યા હોય તો ધણું ધન મળે

જતાં વાટમાં વર્ધમાનપુર (વટવાણ) આગ્યું. ત્યાંના ગોહિલ વંશના ઠાકોરો પાસેથી ખંડણી લીધી. ત્યાંથી ચાલ્યા તે વામનસ્થળી (વનથળી) આબ્યા. આ ઠાકોરે વીરધવળના સાળા^૧ સાંગલ અને ચામુંડરાજ રાજ્ય કરતા હતા. આ બન્ને મહાહિદામ પીર્યવાળા રજપૂત હતા. વીરધવળે સૌજન્યમયોદ્ધા સાચવવા માટે પોતાની રાણી જયતલદેરી સાથે પોતાના સાળાને ફૂલેશુ મોકલ્યું. તેણે જમીને પોતાના ભાઇપોને કહ્યું કે, “તમારા બંનેની મહા પરાક્રમી છે, જેઓ કોઈ દિવસ દંડાયા નથી એવા અદંબને પણ દેડે છે, તથા જેઓ અલંગ છે તેઓને ભાંગી નાંખે છે. તે ગૂજર દેશમાંથી ગામેગામ અને નગરનગર ખંડણી લેતા અહિં તમારી પાસેથી ખંડણી લેવા આબ્યા છે; માટે ધન, ઘોડા, આદિ જે કંઈ આપવા સરખું હોય તે આપીને વિદાય કરો.” આવું પોતાની ખેનનું બોલવું સાંભળીને મહે કરીને ઉન્મત્ત થયલા તેના ભાઇપો બોલ્યા: “ખેન! તમે એમ જાણો છો કે, અમે તમારા પતિ સાથે શુદ્ધ કરીશું તેમાં તે મરાશે. તો તમને રૂપો આવશે; માટે સંધિ કરવાની ભાંજધડમાં તમે પડ્યાં છો; પણ એ વાતની તમે ચિંતા કરશો નહિ, અમે તમારા પતિને મારી નાંખીશું ખરા

શાસ્ત્રી મજસાસ કાલિદાસે વીરધવળપ્રબંધ એવા નામનો વિષય સને ૧૮૧૧ ની સાવના ખુદ્દિમકાશના ૧૩મા પુસ્તકમાં લખ્યો છે. આવો પ્રબંધ સસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં રચેલો એમને મળ્યો હતો કે નહિ, તે વિષે કંઈ જાણવામાં નથી એમના પુસ્તકસંગ્રહમાં આ અને વિસલદેવપ્રબંધ નામનું કોઈ પુસ્તક હોય એમ જણાતુ નથી. પણ એક વાર પોને રૂઢેમાં બેસીને જતા હતા તે વેળાએ બંદાં પુસ્તકોનું એક પોઠકું હતું તે માડીમાં રૂઢી ગયું હતું એમ મને કહેતા હતા. તે પ્રસંગ એ હતો કે મારે પિંમળનાં પુસ્તકો જોઈતાં હતાં તે વિષે એમણે મને કહ્યું કે રૂઢે માડીમાં માંડે પોઠકું રૂઢી ગયું તેમાં પિંમળના ઘોડાંક પુસ્તક હતાં તે પણ ગયાં. આ પુસ્તકો જોને હાથ પડ્યાં હશે તેને કંઈ કામનાં નહિ હોય અને આપણને તે મળતાં નથી તેથી એક પાથ છે.

વીરધવળપ્રબંધ એવા નામનો કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ હોય એમ અમને જાણતું નથી. એ લખાણ વાંચતાં કીર્તિકૌમુદી, અનુવિંશતિ પ્રબંધ, સુકુતરુકીર્વન, વસ્તુપાજ તેજપાજ-ચરિત્ર આદિ ગ્રંથો ઉપરથી સંગ્રહ કરીને લખ્યો હોય એમ એવવણી કરવાથી જણાય છે. એમની પાસે કીર્તિકૌમુદીનું હસ્તલિખિત બંદનું પુસ્તક હતું તે તેમણે શ્રે. કાપવટેને આપ્યું હતું અને તે ઉપરથી એ ગ્રંથ છપાવવામાં તેમને એ પુસ્તકનો સારો આશય મળ્યો હતો.

૧ પછરારે ભાગ ૧ લા પૃષ્ઠ ૩૧૩ માં પંચગ્રામ બમિના પ્રસંગમાં લખતાં જયતલદેવીના બાપ શોભણદેવ સાથે વીરધવળ ધાયલ યઈ પડ્યાનું લખ્યું છે પણ આગળ વાંચવામાં (આવશે કે, તે શોભણ દેવ સાથે પંચગ્રામમાં લગ્નો નથી, પણ ભદ્રેશ્વરના ભીમસિંહ પઢિવાર) સાથે ત્યાં લગ્નો છે. તેમાં તે પોતાના ઉપરવટ નામના ઘોડા ઉપરથી પડી ગયો છે, પણ માર્યો ગયો નથી.

પણ અમે બાપને ઠેકાણે રહીને તમારૂં પાવણુપોપણુ કરીશું.” આતું તેમનું અયોગ્ય કથન સાંભળીને જયતલદેવી^૧ બોલી: “પરાક્રમ કરતાં મારા પતિના વધ યશો તેથી હું ડરતી નથી; પરંતુ એમાં મારા બાપના વંશનું ઉચ્છેદન થશે તેની મને ખેડીક છે; મારો પતિ કેવો છે તે શું તમે નથી જાણતા? એમની બરોબરી કરી શકે એવો કોણ છે? એ તો પોતાના ઉપરવટ નામના ઘોડા ઉપર ચઢીને બાણ ફેંકતા, લાલા ફેરવતા, ખર્જુ ખેલાવતા, આખા જગતમાં જાણે પોતે એકલા જ વીર હોય એવા મારી આંખોને દુહાડી કરે એવા છે. અરે! એ તો પોતાના અરિના પૂરેપૂરા કાળ છે. જેણે પારકા હાથ અને પારકી શક્તિ જોઈ નથી સાં સુધી બળ દાખવીને તેવા બડાધયો મારે.”

આ પ્રમાણે કહીને જયતલદેવી પોતાના પતિ પામે ચાલી ગઈ, અને જે વાત બની હતી તે બધી કહી સંભળાવી; તે સાંભળીને તેની આંખો કોપથી લાલચોળ થઈ ગઈ, બ્રહ્મટી ચઢી ગઈ, અને તેની આખી આકૃતિ ભીમસેનના જેવી બની ગઈ. તેણે સંગ્રામ કરવાની તૈયારી કરી. પેલા જે વીર લાકડે પણ સૈન્ય લઈને સામા આવ્યા. ભારે યુદ્ધ મચ્યું; બન્ને પક્ષના હજારો ઘોડા રણમાં રોળાયા; ધૂળ વડે આખું મગન હવાઈ મચ્યું; તુમુલ્લ યુદ્ધ થયું, તેથી પારકું કોણ અને પોતાનું કોણ એમ કાઈ કાઈને ઝોળખી શક્યા નહિ. આવામાં બને લશ્કરમાં એવી હાક વાગી કે “વીરધવળ પડ્યો” પણ એટલામાં તો તે દિવ્ય અશ્વ ઉપર બેઠેલો સાંગણુ અને આંમુડરાજની લગલગ જઈ પડ્યો, અને તેમને લલકારીને કહેવા લાગ્યો કે “અરે! સોરઠિયાઓ! યાઓ સામા, આવી જાઓ અને બળ હોય તો તમારાં ખર્જુ ખખડાવો; નહિ તો દડા આપીને બચી જાઓ; એમાંથી જે સાઈ તે તમારું” અંત આવી રહ્યો હતો તેથી લડવાનું તેમને સૂઝ્યું. સામાસામી યુદ્ધ મચ્યું. વીરધવળ એવું પરાક્રમ દાખવ્યું કે દેવતાનાં ડોકાં ડોલાવમાન થઈ ગયાં. નેણે સાંગણુ અને આંમુડરાજને સામટા હણી નાખ્યા. ક્ષેત્રની યુદ્ધિ કરી, પોતાના અને પારકા જે મરાયા હતા તેમને ગતિયે પહોંચાડ્યા અને ધાવલની ખજાર લીધી.

પછી ત્યાંથી વીરધવળ વનસ્યલીમાં ગયો. સાં તેના સાળાના ધનકોષમાં સો પહેડીનું એકડું કરેલું સર્વ પ્રકારનું ધન, કોટી સખ્યા પ્રમાણનું હવું તે, સર્વે લઈ લીધું ૧૪૦૦ દિવ્ય તુરંગ લીધા, ૫૦૦ તેજ ઘોડા લીધા, તે સાથે

૧ ખંભાતમાં કુચનાથનું દેર છે તેમાંના લેખમાં જયતલદેવી નામ જોવામાં આવેલ છે. લેખમાળાને પૃષ્ઠ ૧૨૫ નીચે પ્રમાણે છે —

મહુવિગ્રહલગરવિતમહાપ્રાન્નપરમહેલયા ત્રિતયા
જયદમ્બેવ સદેવ્યા વયજલદેવ્યા દિદેવ નરદેવ

વળી માણુ, માતી આદિ જે હાથ લાગ્યું તે લીધું. જ્યજ્ઞચક્રાર વર્તાવી દીધા. ત્યાં તે આખો એક માસ રહ્યો, પછી પોતાના સાળાના કુંવરને ત્યાંની ગાદિયે સ્થાપીને અને તેમની પાસેથી ખંડણી સેવાનો કરાર કરીને ત્યાંથી આલ્યો; તે વામ, નગજેદ્ર, ચૂડાસમા, વાલાક, આદિ કાકોરાની પાસેથી દંડ લેતો લેતો ઠંડ દારકા-ખેટ સુધી પહોંચી વળ્યો. આ પ્રમાણે ધણુ ધનનો સંગ્રહ કરીને આખા સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યાં મેળવતો પોતાના મંત્રી તેજપાળ સહિત ધોળકામાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેનું શોભામગન સાંચું ચંચું અને ત્યાં એક પછી એક ઉત્સવ થવા લાગ્યા.

આ સમયે કચ્છ દેશ માંહેલા ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ બંદરમાં ભીમસિંહ પ્રતિહાર (પટ્ટિવાર) પોતાના જળ ઉપર ઝુઝતો હતો, તે કાષ્ઠની આઘા પાળતો નહતો, તેમ વળી તે સમૃદ્ધિમાન પણ હતો. આવું તેનું આચરણ જોઈને વીરધવળે તેને કહેવરાવ્યું કે “તારે અમારી આઘાને સ્વાધીન થઈને રહેવું જોઈએ.” તેના ઉત્તરમાં તેણે ઉલટું એમ કહેવરાવ્યું કે, “હું તારી આઘામાં સાનો રહું? પણ તારે અમારી આઘામાં રહેવું જોઈએ.” આવી તેની ઉદ્દત વર્તણૂક ઉપરથી વીરધવળને રાષ મ્હળ્યો, અને સાથે મ્હડી જવાને માટે ગૂજરાતના રજપૂતોને તેણે એકઠા કરવા માંડ્યા. આણીમત્ર ભીમસિંહ પણ સૈના આદિથી પ્રજળ થઈ બેઠો હતો.

આવા પ્રસંગમાં જામાલીપુર(જામલપુર)માં ઉદયસિંહ નામે રાજકુલ રાવળ રાજ્ય કરતો હતો; તે આઠમાન (ચોહાણ) કુળના શૂંપણરૂપ શ્રી અશ્વરાજની શાખાના કેતુપુત્ર સમરસિંહનો કુવર થતો હતો. આ ઉદયસિંહના ત્રણ પિત્રાર્ધ હતા અને તે ત્રણે એક માતાના પુત્ર હતા, તેમાં એકનું નામ સ્વામંતપાલ હતું, ખીજનું નામ અનંતપાલ હતું અને ત્રીજો ત્રિલોકસિંહ* નામે હતો. આ ત્રણે હાર્દ થરા તથા દાતાર હતા. તેમને રાજ્યભણીયી ગ્રાસ મળ્યો હતો, પણ તેટલાથી તેઓ સંતુષ્ટ નહતા, માટે પોતાનું કર્મ અજમાવા ધોળકા ભણી નીકળી આવ્યા. અને વીરધવળને કહેવરાવ્યું કે અમે ત્રણ દ્વાનિયો રાજની સેવામાં રહેવાને માટે આવ્યા છીએ, જે આપની ઇચ્છા હોય તો મળવા આવિયે. વીરધવળે તેમને પોતાની હુકુરમાં બોલાવ્યા, અને તેમનો સર્વ વૃત્તાન્ત પૂછી લીધો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે અમારે પ્રત્યેકને લાણુસાપુનો જે જે લાખ દામ ઉપજે એટલો ગ્રાસ છે, તોપણ અમારૂં પૂરું થતું નથી તેથી અમે આવ્યા છીએ. જે અમને રાખવાની આપની ઇચ્છા હોય તો અમે એક એક લાખ દામ લઈશું, અને આપ રીઝો એવી આપની યોગ્ય સેવા

બળવીશું. રાણાએ કહ્યું કે “એવડી રકમથી મોઢી વધારે ચોદા રાખી રાકાય. તમે એવડી તે શી ધાડ મારવાના હતા કે આવડી મોટી રકમ માગો છો ? ફીતસર માગણી કરો તો વિચાર થાય.” ત્રણે ભાઈઓએ કહ્યું કે “ત્યારે તો આપની ઇચ્છા; અમે એથી ઓછે રહેવાને રાજી નથી.” વીરધવળે તેમને પાનનાં બીડાં આપીને વિદાય કર્યા. પણ વમ્બુપાળ અને તેજપાળ તે સમયે હાજર હતા, તેમણે કહ્યું કે “સ્વામિન! આ ત્રણ પુરુષો ખરેખરા ધરવીટ છે, એમને પાછા જવા દેવા ધટિત નથી. આવાં પુરુષોના સંમદ કરવાથી ધનનો સંમદ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

ગીતિ

નારી, નર ને વારણ, વાંછ, પાંપાણ ને વળી વારી;

વસ્ત્રો વિવિધ તણાં પણ, તેમાં અંતર ગણાય અતિભારી.”

તેમણે કહ્યું આ બધું છે તો એકનું એક, પણ તે પ્રત્યેકમાં અતિ ધણું અંતર છે, મનુષ્ય તો એકનું એક, પણ એક પુરુષ એક દામનો ગણાય અને તેવો જ બીજે પુરુષ લાખો દામનો ગણાય. એક કચ્છી ફહેવત છે કે

“આણુંદ એ પરમાણુદા, માડુએ માડુએ ફેર,

હિકડા લખે ન છુડે, બેયા ત્રાંલિયેજ તેર.”

માટે આવા પરાક્રમી પુરુષોને જવા દેવા જોઇયે નહિ. વીરધવળની કૃપણતા આગળ પ્રધાનોનું કાંઈ આસ્થું નહિ.

પેલા ત્રણે ભાઈ સામા પક્ષવાળા લીમસિંહને ત્યાં ગયા અને વીર-ધવળના કૃપણપણાની વાત નિવેદન કરી. લીમસિંહે બળિયા સાથે બાય બીડી હતી, તેને આવા શૂરા પુરુષોને રાખવાનું ટાણું હતું, એટલે તે તેમના ઉપર ઘુટમાન થયો અને માગ્યા કરતાં બમણો ત્રાસ બાધી આપીને તેમને રાખ્યા. તેમણે લીમસિંહને લશ્કારીને કહ્યું કે “આપ ભલે વીરધવળને ફહાવો કે એ જો ક્ષત્રિય બચ્ચો હોય તો યુદ્ધ માટે સત્વર આવે. નહિ તો આપણને સરણ થાય.” લીમસિંહે ભાટ મોકલીને તે પ્રમાણે તેને ફહાવ્યું.

વાઘને ઇંછેડીને કાંઈ સામે રહી ટકી શકે નહિ, તેમ વીરધવળને આવાં વાક્ય સાંભળીને પગથી તે માથા સુધી જવાળા લાગી. તેણે સત્વર પોતાની સેના સજ્જ કરાવી. અને ભાટને આગળ મોકલીને લીમસિંહને ફહેવરાવ્યું કે ભલે તું લડવાને માટે પંચગ્રામ આગળ આવીને ઉભો રહે. લીમસિંહ સજ્જ થઈને ફહેલે સ્થાને પોતાની સેના સહિત હાજર થઈ ગયો. સામસામી બાણુએ બંને સેના પડી, તેમાં ક્ષત્રિયોના સિંહનાદ

યવા લાગ્યા; નાયણોના નાયના યજ્ઞયજ્ઞાટ અને મધુર સ્વરના આલાપ
 યવા લાગ્યા; દાનેશ્વરિયો દાન માગનારાઓને દાન આપવા લાગ્યા; જાણે હવે
 આપણે જીવંત કે જીવં (મરી જીવં) એટલો જ વિચાર મનમાં લાવીને નિશ્ચિન
 યવા લાગ્યા. આ ટાણું જોઈને વસ્તુપાળ અને તેજપાળે વીરધવળને કહ્યું કે
 મહારાજ ! આપે પેલા ત્રણ મારવાડી સુભટોને સંધ્યા નથી તે આ હીમસિંહે
 સંધ્યા છે, અને તેમના બળથી જ તે આજે ગાળે છે. વીરધવળે કહ્યું કે, એમના
 જેવા તો આપણી પાસે પણ છે. આપણો સૌર્ય વંશનો જેહુલ, ચૌહાણ,
 સોમવર્મા, અને શુલશલ્ક્ય ક્ષેત્રવર્મા એ શું એમનાથી જાણ્યો એવા છે ? વિચા-
 રશીલ વીર પુરોએ વીતી વાતનો કસો વિચાર મનમાં આણ્યો નહિ, પણ
 “અર્થ સાધયમિ કિંવા દેહં વાતયમિ” એટલો જ વિચાર આ ટાણે કર્યો.
 ઉચિત છે. આ પ્રમાણે વાતવિનોદ થઈ રહ્યો હતો એટલામાં, તે જ ત્રણ
 લાહણ્યોએ દૂત મોકલીને કહેવરાવ્યું કે, સવારમાં આપણે યુદ્ધમાં ઉતરવાનું છે,
 માટે સંજ રહેજો, અને ત્રણ લાખ દામ ખર્ચાને જે સુભટો રાખ્યા હોય
 તેમનાથી આપ આપના શરીરનું સારી રીતે રક્ષણ કરાવજો. પ્રાતઃકાળમાં
 રણસભ્યે અમે પ્રારંભમાં આપના ઉપર જ ઉતરી આવીશું. રાણાએ પ્રસન્ન
 મુખ વડે કહ્યું કે ભલે તમે પણ પ્રાતઃકાળમાં મુક્તિનો સમય સાધવાને સંજ
 થઈને રહેજો. તમને સદાના સુખી કરવાને અમે પ્રથમ તમારી જ ખબર લેઈશું.
 સંદેશદાર એ પ્રમાણે સંદેશો લઈને પાછો ગયો. મારવાડિયોએ જાણ્યું
 કે શું બનશે તે ઈશ્વર જાણે. માટે આપણે પણ આ પ્રસંગ સાચવી લેવો.
 એમ વિચારીને તેમણે ત્રણેય પાતપોતાનો વર્ણનો પમાર લઈને ત્રણ
 લક્ષ દામ યાચકોને દાન કરી દીધા, ને પછી આપ આપણે ઘોડે ચઢ્યા.
 બંને બાજુએથી યુદ્ધ આરંભાયું. રાત્રીનો પ્રહાર ચાલવા લાગ્યો; અને તેની
 ગીર્દિ એટલી બધી થઈ ગઈ કે, મેઘની સમાન યોગરદમ અંધકાર જામી
 રહ્યો. તેમા સુભટોની તલવારો વીજળીની પેઠે ચમકારા દેવા લાગી અને
 ફૂટાતામિ જેવાં બાજુનો સજ્જસજ્જાટ કરતો વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો. વીરધવળ
 સાવધ થઈને લડતો હતો, તેના રક્ષક, મંત્રી આદિ તેને સંભાળતા અને યુદ્ધ
 કરતા બરાબર મચ્છા હતા, એવામાં પેલા ત્રણ મારવાડી વીર પુરોએ
 સમીપમાં દેખા દીધી. અને વીરધવળને લલકારીને ચેતના આપી જોડવા
 કે આ આપ છે અને આ અમે છીએ, આપ હવે સાવધાન રહો ને આપનું
 જ રક્ષણ કરો અને આપના યોદ્ધાઓને પણ આપ એવી જ આજ્ઞા કરો.
 વીરધવળે કહ્યું:—“અતિ અભિમાન આરંભવામાં આખરે અન્ત જ આવશે.
 બાહુમાં બળ હોય તો સુખે બતાવો.” આમ વાગવિનોદ ચલાવતા શસ્ત્રચક્ષુ
 વાપરવાનો પણ વિનોદ કરવા લાગ્યા.

અન્યોન્ય રાખવી જોઈએ તે કરતાં પણ વિશેષ સમાજ, અને સાવધાની રાખવા લાગ્યા, અને આસપાસના યોદ્ધાઓએ ધણી સાવચેતી રાખી છતાં પણ ત્રણ લાખથી વીરધવળની છેક ભેટાભેટ થઈ ગયા અને પ્રત્યેક અંકેડા ભાસી તેના કપાળની લગોલગ લાચુ કરીને કહ્યું કે હવે તને હણી નાખવાને જરા પણ વાર નથી. પણ તે દિવસે અમે તારી પાનની બીડી ખાધી છે. માટે આ ટાણે અમે તને જતો મૂકીએ છિયે. એમ કહેતા વાંત જ તેને મૂકીને તેની આસપાસ જે તટસ્થ યોદ્ધા હતા તેમને મારી પાડ્યા. તો પણ ત્રણે મારવાડિયોના શરીર શરના પ્રહારોએ કરીને આગણીના જેવાં છિદ્રમય થઈ ગયા. એમ છતાં પણ વીરધવળને તેના ઉપરવટ થોડા ઉપરથી ધણી પાડ્યો ને થોડાને પોતાને ઉતારે ખાંધી દીધો ને જાનો રાખ્યો. રજા છવાયાથી અધાર ધોર થઈ રહ્યું હતું, તેવામા વીરધવળને તેના સુભટાએ ઉપાડી લીધો. સધ્યાકાળનો સમય થયો એટલે લડાઈ બંધ પડી, બન્ને બાલુના લડવાયા પોતપોતાના મેલાણુમા ગયા.

રાત્રિયે લીમસિંહના સેવકો કહેવા લાગ્યા કે અમે વીરધવળને પાડ્યો તે સાંભળીને મારવાડી બોલ્યા કે જો એમ હોય તો તેનું અંધાણુ ખતાવે. પણ તેઓ તો એવું કાંઈ ખતાવી શક્યા નહિ. મારવાડિયોએ ઉતારે જઈને ઉપરવટ થોડો લીમસિંહની આગળ રણુ કરી દીધો. તે જોઈને તે ધણે પ્રસન્ન થયો અને તેમની પ્રશ્નસા કરી કહેવા લાગ્યો કે ખરા રજપૂતને આપેલું ધન સોગણું ઉગી નીકળે છે. તેનું પ્રમાણુ આ શરવીર સુભટો છે. સુદમાથી ચતુઓનો હવે હણી આણુવો. એ જ સુભટોનો મોટો શણુગાર છે આ પ્રમાણે પ્રસન્ન થતા તેઓ વાતો કરી રહ્યા. એટલામા રાત્રિ વીતી ગઈ

આણીમગ વીરધવળના ઉપર સાચવીને મારવાડિયોએ તેના કપાળમાં ભાસ્યા તાક્યા હતા, તો પણ તેથી તે થોડો ધણો ધવાયો હતો અને તેથી નિર્મળ થયો હતો, તથાપિ ગ્રાત કાળમા ઉડીને સોકટા બાજુ ખેતવા મડી ગયો. લીમસિંહના હેરકાંચે આવેા પ્રકાર જોઈને તેને જણાવ્યું કે તમે તો શત્રુને હણ્યો. એમ સમજે છો, પણ એ તો એ જોઠો બોઠો સોકટા ખસે છે. આ ઉપરથી લીમસિંહના કારભારિયોએ તેને કહ્યું કે દેવ! એ તો જડમૂળ ધામીને પડેલો છે, આખા દેશનો ધણી છે એની સાથે હવે વિરોધ કરવો સારો નથી, માટે સધિ કરવામાં લાભ^૧ છે

૧ મનલાલ શાસ્ત્રી આથી ઉપદ્રુ કહે છે તે લખે છે કે, વીરધવળના મનિયોએ લીમસિંહને કહેવાવ્યું કે રાજ વીરધવળના ઊંડા મૂળ છે. એની સાથે તારે વિરોધ કરવામા કાંઈ ફળ નથી, માટે એની સાથે સધિ કરવો તે સમ છે.

આ વાત સીમસિંહને ગળે ઉતરી, છતાં પણ સંગ્રામની તૈયારી તેણે ચાલતી જ રાખી. બન્ને સૈન્ય ફરીને બાકી પડવાની તૈયારીમાં હતાં, એટલામાં ભાટની દ્વારાએ સમાધાન યર્ષ ગયું. ઉપરવટ અશ્વ રાણાને પાછો સોંપ્યો. માત્ર એકલું ભદ્રેશ્વર સીમસિંહે રાખવું, એ વિના બીજું કંઈ દેખાવી પડવું નહિ, એમ તેણે કપૂર કર્યું; તેમ જ નેકી પેકારતી વેળા અને એવા જ બીજા પ્રસંગે રાજના મિત્રને ઉપયોગ થાય છે તેવો તેણે કરવો નહિ, એમ ઠર્યું. પછી વીરધવળ દાન કરતો કરતો ધોળક પાછો આવ્યો.

આ બનાવ પછી, વીરધવળે ધીરે ધીરે સીમસિંહની જડ કહાડી નાંખી અને તેને સ્વાધીન જે ભૂમિ બધી પોતાને સ્વાધીન કરી લીધી.

આ સમયે અશ્વહિલવાડમાં ચક્રવર્તી રાજા બીજો સીમદેવ હતો. તેને માંડવિક રાજા ગાંડતા નહતા એમ આગળ લખવામાં આવ્યું છે. તેઓ રહેતાં રહેતાં સ્વતંત્ર થઈ પડ્યા હતા. તેમને વીરધવળે એક પછી એક, એમ વચમાં આણી મૂકવા કટલાક તો મુદ્દ કર્યા વિના, ધન આપીને નખી પડ્યા. વીરધવળને આ પ્રકારે ધણી ધનપ્રાપ્તિ થઈ. તેના સાધનથી તે રહેતાં રહેતાં પોતાનું લશ્કર વધારતો ગયો. નેણે મહાન કુલના નામાંકિત યૌદ્ધ રાજવંશી રજપૂતો પોતાની પાસે રાખ્યા. તેઓ નિરંતર તેની પાસે રહેતા હતા. જમવામાં પણ તેઓ તેની સાથે જ સામેલ થતા હતા. તેમને પહેરવા એકવાને પણ પ્રત્યેકની યોગ્યતા પ્રમાણે તે જ પૂર પાડતો હતો. અને વાહન પણ તે જ પ્રમાણે તેમને આપવામાં આવ્યાં હતાં. આવા એકદિલના શ્રેયી રજપૂતોની સાહાય્યથી, પોતાના સૈન્યના બળથી, અને પોતાના ભુજબળના પ્રતાપથી તેણે ધણા બળિયાઓને વશ કરી દીધા હતા. આવા સહવાસનું કામ તેણે તેજપાળને સોંપ્યું હતું અને તે તેનો સેનાપતિ હતો.

મહીકાંઠામાં ગોપા (ગોદાહ) કરીને એક સહર છે. ત્યાં તે સમયે ધૂધુલ નામે એક માંડવિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે વીરધવળની અવસા કરવા માંડી હતી. ચૂર્ચર દેશમાં જે સંઘ આવે તેને રાણને તે નાના પ્રકારની પળવણી કરતો હતો. તથા માલ લઈને વણજારા આવતા જતા હતા તેમને લૂંટી મેતો હતો. આવો મામલો જોઈને મંત્રિયે એક ભાટ મોકલીને તેને કહેવરાવ્યું કે અમારા સ્વામીની આજ્ઞા તું માણતો નથી, તો જેવી સાંગણ આમુંકની વલે યર્ષ તેવી તારી યશે. આતું સાંભળીને તે ધણે કોપાયમાન થયો, અને પોતાના ભાટને એક દાળજલરેલી ડાબડી અને બર્ધરને પેરવાની એક સાડી આપી અને ફરમાન કર્યું કે આ વીરધવળને આપીને કહેજે કે મારા અંતઃપુરમાં બધા રાજસેવક જ ભરેલા છે.

વીરધવળના ભાટને રજ થઈ, એટલે તે બે ભાટ ધોળકે ગવા અને રાણાના દરબારમા જઈને તેના સમીપમાં પેલી કાજળની ડાબડી મૂકી અને ખેરવાની સાડી રજુ કરી દીધી, ને તેને સૂચના કરવા પ્રમાણે તેણે ફૂંદી દીધી. વીરધવળે શાન્તતા બતાવીને તેનું બોલવું સદન કર્યું, અને ભાટનો સત્કાર કરીને તેને વિદાય કર્યો. પછી સભા વચ્ચે બીડું ફેરવીને ફૂંદું કે, ધૂધુલની સામે લડવાને કાણુ બીડું ઝડપે છે? કાષ્ઠએ ઝડપ્યું નહિ, એટલે તેજપાળે તે ઉઠાવ્યું. પોતાની સાથે પેલા ચૌદ રજપૂતોને લઈ ગયો. ગોધરા જ્યારે થોડે છેટે રહ્યું ત્યારે તેણે પોતાના લશ્કરના બે વિભાગ કરીને એક દુકડી ગોધરા બણી મોકલી, અને બીજી પાછગ છૂપી રાખી. આગલી ટૂંકડિયે મામને પાદર જઈને ગોવાળિયાએને લાપટઝાપટ કરી ને ગોધરાની ગાયો વાળી આણી. એટલે ગોવાળિયા રડતા કંઠગતા ધૂધુલ પાસે રાવ કરવા મયા. તેણે વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે મારા રાજધાની નગરને પાદરથી કાષ્ઠ દિવસ કાષ્ઠ ગાયો વાળી મરુ નથી તે આ શું ફેડેવાય? આ તો કાષ્ઠનવાઈ જેવી વાત છે. અમારા પાદરમા આવીને કેના માયામા લોહાના ગજ ખાંડ્યા છે કે તે આ પ્રમાણે ગાયોનું હરણુ કરી જાય.

ધૂધુલ ધોડેસવાર થયો, અને લશ્કર લઈને ગાયો વાળનારને પગલે પગલે સામે ચાલ્યો ગયો. હરનારા ધૂધુલની સામે બાણુ ફેંકે, કેખા ફે અને નાસતા પથુ જાય, ઉભા રહીને યુદ્ધ કરે નહિ. એમ યુક્તિ કરીને ધૂધુલને તેજપાલની મ્હોની સેનાની લગભગ લઈ આબ્યા. એટલે તે સમજી ગયો કે પ્રપંચ કરીને મને ગૂંજરાતની સેના સામે લઈ આબ્યા પથુ કાષ્ઠ ચિન્તા નહિ. એમ કહીને પોતાના સુબટોને લલકારીને ફેડેવા લાગ્યો કે જીવો છો શું? ગાયો આગળ અને યુદ્ધ માટે સજ્જ થાઓ. એમ કહી પોતે પૂરેપૂરો સાવધ થયો અને મારો ચલાવવા મળ્યો. તેજપાળની સેના પથુ યુદ્ધના આદરમાં આવી ગઈ. ઘણી વાર લગી મારમમારા ચાલી. ધૂધુલે તેજપાલ મત્રીની સેના વિખેરી નાખી, અને ચારે બાજુએ નસાડી મૂકી. આ પ્રમાણે ધૂધુલની જિત થવાને સમય પાસે આબ્યો જાણીને તેજપાળે શુદ્ધરાજકુળના સાત રજપૂતોને ફૂંદું કે શત્રુ તો મહાબળિયો છે. તમે આ પ્રમાણે તટસ્થ કેમ થઈ રહ્યા છો? આપણી સેના અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે તેવામાં આપણે નાશીશું તો આપણી શી ગતિ મરો? આ પ્રમાણે હાર ખાવી તે કરતાં લડીને મરી પડવામાં મરણ છે, માટે ચાલો તૂની પડો, આપણે બેગા ભગીને શત્રુને ધાણુ વાળી નાખિયે. આમ ઉરકેરવાથી સાતે રજપૂતોને યર મળ્યું, અને આડે જણ્યા શત્રુ ઉપર ધસારો કરતા અને બાણોનો

પ્રહાર કરતા જોઇને જે ભાગી ગયા હતા તેઓ પણ એકઠા થઈ ગયા. આ સમયે ફરે છે કે તેજપાળને પોતાની કુલદેવિયે દર્શન દીધાં અને કપર્દિ યજ્ઞ પ્રત્યક્ષ થઈ ગયો. તે ઉપરથી તેના અંતઃકરણમાં ખાતરી થઈ કે હવે આપણો જય થશે. તેથી તેણે ખૂબ ધસારો કર્યો. અને ધૂધલની લગભગ થઈ ગયો. તુમુલ મુદ્ધ મગી રહ્યું અને ધૂધલને તેજપાળે કહ્યું કે “હું મંડલિક! તે જે હાથે અમારા રાજાને કાજળની ડાબડી અને સાડી મોકલી છે તે હાથનું હવે તું બળ બતાવ.” ધૂધલે ઉત્તર આપ્યું કે ઉતાવળો થા માં; હવણાં જ હું મારા હાથ તને બતાવું છું. એમ કહીને તેજપાળ ઉપર તેણે સત્રસત્રના પ્રહાર કર્યા. અતિ દારણ દંડ મુદ્ધ યજ્ઞ તેમાં મંત્રિયે ધૂધલને ઘેડેથી પાડી નાંખ્યો. અને તેને જીવતો ને જીવતો બાંધીને લાકડાનું પાજર તૈયાર સાથે રાખ્યું હતું તેમાં પૂરી દીધા. પછી સેના સહિત તેણે ગોધરા નગરમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો. ત્યાં જઈને પોતાનો એક સેવક તેના કુળનો એક રજપૂત હતો તેને ધૂધલની ગાદિયે બેસાડ્યો. તેના અરાડ કાઠી સુવર્ણકાષ લઈ લીધા, એક રૂબરૂ ઘોડા લીધા, શુદ્ધ મુક્તાફળ ચાર મુડા ચાપ એટલાં લીધાં, તેમ જ દિવ્ય આભૂષણ અને દિવ્ય અસ્ત્ર આદિ જે મનુષ્ય તે લઈને મંત્રી ધોળકે આવ્યો.

ધૂધલને રાજસભામાં આણીને મૂક્યો, તેને પેલી સાડી ખેરાવી, તથા કાજળની ડાબડીમાંથી કાજળવતી તેની આંખો આંજીને તે ડાબડી તેને ગળે બાંધી. આ પ્રમાણે તેનું કર્યું તેને જ નજી અને આવકું બધું અપમાન તેનાથી સહન થયું નહિ તેથી ત્યાં ને ત્યાં પોતાના દાંત વડે જીભ કરડીને મરી ગયો. આખા ધોળકામાં વિજયની વધાઈથી માજી રહી, અને મ્હોટી સભા ભરીને તેજપાળને માન આપીને તેને કૃપા દર્શાવવામાં આવી.

આ પ્રમાણે ધૂધલને ધોળકે લાવતા પહેલાં, તેજપાળ ગોધરેથી આવ્યો. તે દુર્ભાવતી (ડબોઈ) આવ્યો. અદિયાં પણ ધણી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. લૂંટફાટ કરનારી ટોળિયો ચોગરદમ ભટકતી ફરતી હતી, અને અચાનક લોકો ઉપર હુમલા કરીને તેમને લૂંટી લેતી હતી. આથી કરીને આ બાબત બહુને બધા પ્રકારનો વ્યવહાર અને વ્યાપાર બંધ પડી જવા જોવો થયો હતો. આથી અવ્યવસ્થા બંધ પાડવાને માટે રાજાને ખતી ઉઠેડા હતી, અને જ્યારથી ગોધરા અને લાટદેશના સામન્તોને જિતી લઈને તેમના ઉપર રાજાએ સત્તા બેસારી હતી ત્યારથી તેઓ રાજાનું ધુસડું ઉઠાણી નાંખવાને અને

૧ મળતાજ રાજા ૪ દબર ઘોડા અને એક મુંડક (મુઠા) શુદ્ધ મુક્તાફળ લીધાં એમ લખે છે, અને એ વધારે સંજ્ઞિત છે.

પાછા સ્વતંત્ર થવાને ઉપાયો યોજતા હતા, અને દેશમાં લૂંટફાટ કરવાને સાધન-જૂત થઈ પડ્યા હતા. જૂદી જૂદી ટોળિયો બાંધીને ધૂધુસ તે તેમાં સામેલ થઈ જતો હતો, માટે તેજપાળે તેને જે પાંજરામાં પૂર્ણ હતો તે પાંજરું એક મોટા દાપી ઉપર બાંધી લઈને તેને પોતાની સાથે જ ફેરવતો હતો. તેને તોવાને લોકોનાં ટોળેટોળાં બેગાં ચતાં હતાં અને પોતાને પજવણી કરનારાને આવી દુર્દશામાં જોઈને સર્વેને આનંદ થતો-હતો; તેમ જ હવે દેશમાં સમાધાની થઈ જશે, એવી પણ તેમના મનમાં બહુ સારી અસર થતી હતી.

હમોઈની આસપાસ કાટ કરવાની ઘણી અગત્ય જણાવાયી આ જ વેળાએ તેજપાળે તે અણુવાનો પ્રારંભ કર્યો, અને બીજા ધર્મનાં સ્થાન અણુવવાની ગોઠવણ કરી.

નર્મદાતટ ઉપર આવેલા ચાણોદ નામના પરિત્ર ધામની યાત્રા કરવાને ધણા લોક જાય છે તેની સંજાગ લેવાની અગત્ય પણ આ સમયે તેજપાળના ધ્યાનમાં રહેલી જણાય છે. આ ધામ નર્મદા અને ઓર નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે. ત્યાં બહુ કરીને ચૂળથી જ બધા ધર્મવાળાનાં ધામ હોવાનું જણાય છે. આજે પણ મુખ્ય દેવળોમાં કપિલેશ્વર મહાદેવ, કાશીવિશ્વનાથ, ચંડિકા, આદિત્યેશ્વર, રામચંદ્રજી, શ્રીવેરાઈ માતા, કમલેશ્વર, હનુમાનજી અને શેષશાયી ભગવાનનાં મંદિરો છે. તેમાં છેલ્લા ધામની યાત્રા કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૩ થી ભરાય છે તે વદિ ૨ સુધી રહે છે. આ સમયે આખા ગૂજરાતના લોકમાંથી જે ભાવિક હોય છે તે ત્યાં જાય છે. ચેત્ર શુદ્ધિ ૧૫ ને દિવસે સંગમ આગળ પણ મોટી યાત્રા ભરાય છે. આવા નામાંકિત ધામની સમીપમાં બધા પ્રકારની સમાધાની રહે તો ત્યાં યાત્રાળુ લોક જઈ શકે.

અહિં આવીને તેજપાળે પોતાના સ્વામીના નામથી વીરધવલેશ્વરનું દેઈ બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો.

એક ભવ્ય ધર્મશાળા પણ બંધાવવા માંડી, ચાણોદની પાસે કુંભેશ્વર આગળ પાંચ મઠ બંધાવવા માંડ્યા. અહિંથી ઉપજો તે પાવાગઢ ગયો. ત્યાં સર્વભદ્રનું દેઈ બંધાવવા માંડ્યું અને ત્યાં બે માસ સુધી મેલાણ કર્યું. એટલી વારમાં જે જે લૂંટફાટ કરનારા અને ઉપદ્રવ કરનારા તેના જાણુવામાં આવ્યા તે સર્વનો તથા ધાડ પાડનારાઓનો સંહાર વાળી દીધો. આ પ્રમાણે આખા પ્રદેશમાં સલાહશાન્તિ સ્થાપી, અને પ્રજાના મનમાં બપનો ત્રાસ પેશી ગયો હતો તે દૂર કરીને પેલા ધૂધુસનો વરધોડો કરતો દેશમાં આવ્યો.

વરુપાળને ધાળકા અને સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) ના અધિકારની મુદ્રા આપ્યા પછી એક શુભ મુહૂર્તે તે ખંભાત ગયો. આ પ્રસંગે નગરના લોકોએ

મોટી ધામધુમ કરી; આખા નગરમાં ઠેરઠેર ઉત્સવ થઈ રહ્યો; ઘેરઘેર તોરણ બંધાયાં; સ્ત્રિયો ભાતભાતનાં વસ્ત્રાલંકાર પહેરી ગીત ગાતી ગાતી, માથે ચક્રચક્રિત કળશો મૂકી, સામેવામાં ભેગી ચાલી; નાના પ્રકારનાં વાદ્યન વાગવા લાગ્યાં; અને આખું નગર ખાલી થઈ જઈને તેને લેવાને સામું ગયું, અને એમ કહેવાયું કે:—

ગીતિ-ધરતી ધન્ય વડે જ્યમ, સર' જળ, ને વન કૂંચ કળ બહુ ભાત;

લમ વસ્ત્રપાલપગલે, કહેવાયું ધન્ય ખૂબ ખંભાત.

વસ્ત્રપાળના પહેલાં જે અધિકારિયો થઈ ગયા હતા, તેમના સમયમાં જે જે પીડા અને અડચણ પ્રગળે હતી તે બધી તેણે મટાડી દેવાના ઉપાયો યોજ્યા; નાના પ્રકારના સુધારાની યોજના કરી; સર્વેને સુખી કરવાને માટે દુષ્ટ અધિકારિયો અને દરબારી કામકાજ કરનારા ભણીથી યતો રાગનો જે રાજો પ્રગળે ફાકી ખાનો હતો તે બધો તેણે મટાડી દીધો. તે રૂઝ પ્રકારે પ્રગળતું પાત્રન કરતો હતો, પ્રગળે કાંઈ પણ પ્રકારની પીડા કરવી નહિ એમ વારે વારે તે પોતાના સેવકજનોને ટોકણી કરતો હતો; સર્વ પ્રકારના ન્યાયના ઉદયનાં કિરણ તેણે પ્રસરાવી દીધાં હતાં. આખા પ્રાન્તમાંથી ચોરી, વ્યભિચાર એવા દુર્ગુણોનો નાશ કરવાને માટે તે ધણે પ્રયત્ન કરતો હતો. કહે છે કે, ગુણિકાઓ પણ પોતાનાં હાટ બંધ કરીને એકપત્રિત ધારણ કરીને બેઠી હતી. તેના સમયમાં જે સારા માણસો હતા તેમનો ભાવ પૂજાવા લાગ્યો, અને નરતા પુરષોનો તિરસ્કાર થવાથી તેઓનો અન્ત આવવા લાગ્યો. ભાવાર્થ એટલો જ કે તેમને પોતાનો નિભાવ કરવાને સદ્ગુણી યવાની અગલ પડી.

ખંભાત બંદર હોવાથી કેટલાક બહાણુવટિયો ચોર હતા; તેઓ લોકોની સ્ત્રિયો કે બાળકોને હરીને બહાણુમાં ધાલીને પરદેશ લઈ જઈ વેચી ખાતા હતા, એવા દુષ્ટ કામનો તેણે અટકાવ કર્યો. નાની નાની બાળતોમાં પણ ગરીબ લોકોને અડચણ ન પડે એવા ઉપાય યોજવા લાગ્યો. વલોણું કરનારા લોભી નગરવાસિયો પૈસા સાટે ઇચ્છા વેચતા હતા તેથી જરીગોને ઇચ્છા સરખી પણ મળી ચકતી ન હતી, માટે ઇચ્છા વેચવાનો ત્યાગ તેણે બંધ કરી દીધો. તે સર્વેને એવી રીતે સમજાવીને વાન કરતો કે, એની વાણી અમૃત જેવી લાગતી હતી.

વસ્ત્રપાળ પોતે સારો વિદ્વાન હતો, કાવ્ય કરી જણતો હતો, અને કાવ્યકળા પણ જણતો હતો, તેથી એના આશયે સારા વિદ્વાનો આવીને રહેતા હતા, અને તેમને ધણું માન આપતો હતો. સ્તંભતીર્થ નગરીની આસપાસ તેણે સારાં સરોવર ખજાવીને તેની શોભા વધારવા માટે બાળજગીયા

કાઠ્યા હતા. પાવે ચણાવીને પ્રવાસિયોને પાણીથી વૃત્ત થવા માટે પાણીની પંખો મંગાવી હતી. તે જૈન ધર્મ પાળતો હતો, છતાં પણ સર્વ ધર્મને માન આપતો હતો. વેદધર્મ ઉપર તેને સારી આસ્થા હતી. મતલબ એટલી જ કે તે વિદ્વાન હતો તેથી સર્વ શાસ્ત્રતત્ત્વ જાણતો હતો ને જૈનધર્મ તેના કુળમાં ચાલતો આવેલો પગાતો હતો તેથી તેમાં તે વધારે તત્પર રહેતો હતો, તો પણ તે અધધમોલિમાની ન હતો. રાત્ર્યને અને રાજના દારબારિયોને ધર્મ સંબંધી નિયમમાં તટસ્થ રહેવાની અગત્ય છે, એમ તે બરાબર સમજતો હતો. ખંભાતમાં તેણે સારા સારા ધર ચણાવી, તેમાં એક વર્ષ ચાલે એટલે ધાન્યાદિ સામાન પૂરી, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને તે અર્પણ કરીને એક બ્રહ્મપુરી રચાવી હતી. તેથી બ્રાહ્મણો પોતે જેમ સામવેદનું ગાન કરી ધૂમ મચાવી રહેતા હતા તેમ તેમની ઝિયો વસ્તુપાળના વખાણનાં ગીત ગાઈને શિરિયોને ગીતના આલાપની છાયાથી છાઈ નાખતી હતી. સંન્યાસિયોને નિવાસ કરવાને અર્થે તેણે મઠ બંધાવ્યા હતા. જૈન ધર્મના સાધુઓને અને આર્યાઓ (આર્ય)ને માટે પૌસધશાળા (પોશાળ) કરાવી હતી. આ પ્રમાણે તે સંમાર્ગના આચરણ કરીને ન્યાયથી પ્રજાને પાળતો હતો, તેથી તેને સર્વ માન આપતા હતા.

સિંધુરાજપુત્ર શંખ

આ સમયે સિંધુરાજપુત્ર શંખ નામે હતો તે ઉન્નત ધર્મ થયો હતો. એને કેટલાક સિન્ધ દેશનો રાજા ફરે છે, કેટલાક ગોવવાડનો ફરે છે અને વડુવા બંદરનો પણ ફરે છે. એનો દેશ ગૂજરાતના રાજ્યે જિતી લીધો હતો, તેથી તેની બળતરા એના મનમાં ધણી હતી. ગોહિલવાડમાં વડવા (વડુઆ) ગામ ધણુ પ્રાચીન ગણાય છે. તે ભાગના રાત્ર્યકર્તાની તે આગળ રાજધાની હતી અને આ સમયે શંખ ત્યાં રહેતો હતો. પાછળ પૂજ કંઈક મા આ વિશે થોડુંક કથન આપ્યું છે, તેનો વિસ્તાર આ સ્થાને આપવાની અગત્ય છે. કીર્તિકૌમુદીમાં શંખને ખંભાત ઉપર મહડી આવવાનું કારણ જણાવ્યું નથી, પણ વસ્તુપાળતેજપાળ સંબંધમાં તે વિસ્તારથી જણાવ્યું છે, તે એવું છે કે:—

વસ્તુપાળે જ્યારે ખંભાતમાં પ્રથમ જ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાંના સભાવિત લોકોએ તેના માનાર્થે જે જે કશું તે કશામાં ત્યાંના એક મુસવમાન બ્રાહ્મણ વડી વેપારિયે ભાગ લીધો નહિ. તેનો બ્યાપાર સર્વ બંદરો સાથે ચાલતો હતો, તેથી, તેની પાસે ધણું ધન એકઠું થયું હતું. તેમ જ તેન બંદરોના રાત્ર્યકર્તા સાથે પણ સારો પરિચય થયો હતો. શંખને અને તેને તો સારો

સંબંધ હતો. તેથી તે કોઈની પરવા રાખતો ન હતો. તે ધનમંદથી હેલો હતો. આવી તેની રીત વસ્તુપાળના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેની ઉદ્ધતાઈ મૂકાવવા તેની પાસે એક લાટ મોકલીને ફેરવરાવ્યું કે, રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે અહિંના બધા શાહુકારો મને મળવાને આવે છે અને તમે કેમ આવતા નથી? તેના ઉત્તરમાં તેણે ફેરવરાવ્યું કે પ્રથમથી જ હું કોઈ અધિકારીને ત્યાં મળવા જતો નથી, અને તેમ કરવાની મારા ધરની રીતિ નથી. અધિકારિયો ઉલટા મને મળવા આવે છે, અને તે પ્રમાણે તમે મને મળવા આવ્યા નથી એની મને નવાઈ લાગે છે, કેમકે હું તો સ્થાનપતિ છું. મારામાં તમારાથી કંઈ ન્યૂન નથી. તમારે કંઈ જોઈતું હોય તો સુખેથી મંગાવો, હું મોકલીશ. આવાં વચન તેણે ફેરવરાવ્યાં, તેથી વસ્તુપાળને રાજ્ય મળ્યો અને તેને ફરીને ફેરવરાવ્યું કે, તમે તમારી ચોખ્ખતા પ્રમાણે વત્તો, નહિ તો તમારા દુર્વિનયને માટે મારે તમારું શાસન કરવું પડશે.

પેલા મુસલમાન વ્યાપારિયે આનો કંઈ પ્રત્યુત્તર ફેરવ્યો નહિ. પણ શંખને આ વર્તમાન તેણે ફેરવીને સૂચવ્યું કે વસ્તુપાળ નક્કી માફ અપમાન કરશે, માટે હવે મારે કેમ કરવું? શંખના બળ વિષે એમ કહેવાય કે, તે ખેરના લાકડાનું જાડું મુશળ (સાંખેલું) પચાસ વાંસની વચ્ચે બાંધી ધાક્યું હોય તો પણ તે તરવારના માત્ર એક જ ધાથી કાપી નાંખતો હતો એવો તે અતિ બળિયો હતો. તેનું ધણું સેન્ય હોવાથી તે સાહુ-સમુદ્ર કહેવાતો હતો. પોતાના મજતિયાને આ પ્રમાણે દયાણુ ચતું જાણીને તેણે વસ્તુપાળને ફેરવ્યું કે તમારા નગરમાં રહે છે તે સહીક મારો મિત્ર થાય છે અને અમારો જ બહાણુવડી છે, તેને તમારે હું છતાં કનડગત કરવી નહિ. આવું સાંભળીને વસ્તુપાળને વધારે ક્રોધ મળ્યો અને તેને ફેરવરાવ્યું કે સ્મશાનનાં જૂતડાંથી પણ હું ડરતો નથી, માટે જો તમારે અમારી સાથે વિગ્રહ કરવો હોય તો સુખેથી સેના લઇને આવજો. શંખે સેનાની તૈયારી કરવા માંડી, એનું જાણીને વસ્તુપાળે પણ ધોળકથી લડવેલા ગોલાબા, અને બધા પ્રકારની તૈયારી કરવા માંડી.

અહિંથી હવે કીર્તિમોહીના કર્તો સોમેશ્વરનું કથન મળતું આવે છે. દેવગદના સિંધણીની મેના જ્યારે મ્હડી આવી હતી, ત્યારે ૪ મારવાડી રાજા પણ લવણપ્રસાદની પંડે આવ્યા હતા. અને લાટ તથા ગોધરાના માંડવીક રાજાએને ફોજા હતા, પણ તેઓના ઉપર લવણપ્રસાદે ધસારો કરી દરાવ્યા હતા; આમ છતાં પણ, દેહધારીને જેમ ૭* પ્રકારના વિકારો પળવે છે,

* (૧ ગમ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ મદ, ૫ મલ્લ, અને ૬ મોહ; અથવા ૧ અસ્તિ, ૨ વર્જિત, ૩ બળતે, ૪ અપરાધતે, ૫ વિપ્રસિદ્ધતે, અને ૬ વિનાશ્યતે.)

તેના આ છ રાગઓને ગણીને તેઓ સર્વેને જિતવા માટે તે નૃપવીરે ફરીને યોગ કર્યો. એ સંધિનો લાગ લઈને સિન્ધુરાજ પુત્ર શંખ જે ગર્વથી આખા વિશ્વને તૃણ સમાન માનતો હતો તેણે વસ્તુપાળની પાસે એક પ્રલિધિ મોકલ્યો. સ્વયુક્ત ભૂપતિનો આ અમાન્ય, લયનો સમય હોય તો પણ તેમાં તે નિરાકુલ રહી શકતો હતો તેની પાસે તે પ્રલિધિ આગ્યો, પ્રભામ કસ્યા અને પંચી વિનયને લીધે જેમાં મદ ગુપ્ત રહેલો છે એવી વાણી વદવા લાગ્યો: સમરભૂમિમાં સુભદ્રાએ ફેંદલા શસ્ત્રઅસ્ત્રનો પ્રહાર અમારા સ્વામી વિના બીજા કોણે કીધી શકે; કેમકે આ ભુવનમાં નિરાશ્રય લોકોનું શરણ અમારા સ્વામી સરખા વિના બીજા કોણે થઈ શકે એમ છે? અથવા બીજા અર્થમાં કહું તો સુભદ્રાએ છાંડી દીધેલાં શસ્ત્રઅસ્ત્ર જે નિરાશ્રય થઈ પડે છે તેને ધારણ કરવાને શરણ આપવા માટે અમારા સ્વામી શંખ સરખા વિના બીજા કોણે આ જગતમાં છે. સિંધણી સાથે લડતાં અમારા શંખનું લશ્કર નાશ પામ્યું હતું તો પણ જેને ધણા યાદવોએ મહા શ્રમથી ઝાલી લીધો હતો તથાપિ તેમના તથા બીજાના હૃદયમાં પોતાના ગુણને લીધે તે વિશ્રાંતિ પામ્યો હતો.

યાદવોમાં સિંહ રૂપ સિંધણે એ શંખને જોતાં વાંત જ તેના બંધનમાંથી તેને મુક્ત કરાગ્યો ને તેને પોતાની બાથમાં લઈને ભેટી પડ્યો. ગુણી ક્યાં પ્રતિષ્ઠા નથી પામતા? સર્વત્ર પામે છે. એમનામાં સારા ગુણ હોવાથી જ સિંધણે આ પ્રભાણે એમને માન આપ્યું છે. વળી એ કેવી માતાના પુત્ર છે તે તમે જાણો છો? સિંધણી સેના સાથેના લયંકર યુદ્ધમાં તે યાદવોના હાથમાં પકડાઈ ગયો અને હવણાં જણાવ્યા પ્રભાણે સિંધણે તેને છાંડી મૂક્યો, એટલું જ નહિ પણ ઉલટો તેમને તે ભેટ્યો, તેથી સત્તુરું આતું બળ અને તે સાથે વળી આવો તેમનો ન્યાય જોઈને તે માતાના મનમાં જેટલી લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ તે, કેદમાં પકડાયો તેની માડી ખમર સાંભળી હતી સારે તેને તેટલી બધી થઈ નહતી. આવી માતાનો, આવો કુળદીપકપુત્ર શંખ જે પોતાના કુળમાં દીપક જેવો, અને જે સંકટમાં પણ પોતાનો કુળધર્મ છાડતો નથી એવો છે માટે હે મંત્રીશિરોમણે! એમણે જે મારી સાથે કહાવ્યું છે તે તમારા હિતનું વચન છે, તે હું મારા મુખ દ્વારા નિવેદન કરું છું, તે સાંભળ:—

૧ પંડિત જ્યેષ્ઠાશ્રમ પાસેથી અમને એક દસ્તલિખિત ન્દત્રી પ્રતિ મળી છે, તેના અક્ષર જોતાં તે ધણી માચીત છે, પણ એકારક વાત એ છે કે તે અપૂર્ણ હોવાં માર માર સર્વ છે. તેમાં—

શુગ્ન ઠનંત્રિશિરોમણે સ્વપ્ન્યં । એમ પાઠ છે, અને છાપેલી પ્રતિમાં “મંત્રમણે” છે એવો સર્વ ૪, ૨૫૯૩ ૭૨.

આપ સરખા શુદ્ધિશાળી મંત્રી હોવાને લીધે, શ્રી લિંબલેખપ્રસાદના કુંવર, સસ માર્ગ વિપત્તિ હોય તો પણ તેમાં સ્ખલન પામતા નથી, કેમકે, આપ તેના કરતું અવલંબન કરીને પગલેપગલે તેને આશ્રય આપો છો. આપ છએ ગુણમાં કુશળ છો, એમ હું જાણું છું. તો પણ આપને આટલી બધી ધીરજ ક્યાંથી આવી છે? કેમકે આપના સ્વામીને કષ્ટ પડતાં છતાં પણ આપ એકલા નિઃસંકપણે અધિકાર ચલાવ્યાં કરો છો. આ નગર અમારા આપના ભોગવટાનું છે, એ વાત આપ પણ જાણો છો, તો અમે અમારો માલ પાછો લેવા આવ્યા છિયે; આપ સમજી છો માટે આ નગર (ખંજાત) આપ અમને અર્પણ કરી દો. જે તમારા મનમાં નિશ્ચય હોય અને આ નગર ઉપર અધિકાર ચલાવવાની વાસના હોય તો તુરત આવીને અમને નમી પડો, એટલે અમારી પ્રસન્નતા થઈ તો પછી અધિકારની મુદ્રા તમારાથી દૂર રહેશે નહિ, નહિ તો પછી અમે અમારા નગરમાં કોઈ બીજાને અધિકારી સ્થાપીશું. પણ જે તમે અમને બજાશે તો તમારી પાસે હવણાં જે અધિકારમુદ્રા છે તે સ્થિર રહેશે. કારણ કે જેનામાં પ્રભુત્વ છે તેને ગુણ પ્રિય હોય છે, અને તમે ગુણી છો તો પછી તમારાથી અમે છેટા નથી. પણ જે આ પ્રમાણે કરવાની તમારી ઇચ્છા ન હોય અને કોઈ બીજા રીતે કરવાની ધારણા હોય તો તે પણ અમને પ્રિયકર થઈ પડશે, કારણ કે મમે તેવો પણ અસાધ્ય વિરોધ સિદ્ધ કરવાને અમારો આ ખર્જુંદડ સદા જાગૃત છે. ખોટા મર્દમાં તણાઈને જે માગણી કરનારો પ્રભુને અન્યથા કરે છે તો તેના એવા અધર્મિત કાર્યથી કાપેલા પ્રભુ તેને દડ દે છે, અને છેવટે તેને પોતાના શ્રવ સદિત લક્ષ્મી આપી દેવી પડે છે.

પ્રશ્નિધિનાં આવા પ્રકારનાં વચનથી તેને દુઃખ તો થયું, તો પણ તેણે પોતાનો મનોવિકાર પ્રકટ કર્યો નહિ, કેમકે પવનથી ઉડેલા રજ વડે ગંગાને પ્રવાહ મસિન થતો નથી. અને ઉપર પ્રમાણે બાલતાં પ્રશ્નિધિને જગતખંધુ વસ્તુપાલ સચિવે કહ્યું કે, તમારા સ્વામીનું તમે ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું તે કોને ચમત્કારી ન લાગે? પણ ખરી વાત છે, કેમકે, દાવાનળ જેવા યાદવરાજાએ સૂર્ય જેવા સિંધુરાજના પુત્ર(શંખ)ના દુઃસહ તેજે કરી સૂકેલા અંગવાળા મદાન્ત વૃક્ષ જેવા લક્ષ્મદેવને વિના અમે બાળી નાંખ્યો. મુદ્રમાં અતિ પ્રીતિવાળા અમારા સ્વામી વીરધવળના ગળ વિષેની વાપકા, સ્તુતિનો કાલાહલ કાઢી જવાન શ્રિયોના ચન્દ્રો દ્વારા, મૃત્યુલોકના બીજા મુખોના કર્ણમાર્ગે પહોંચી જાય છે, એમ છતાં પણ તે તમારા સ્વામીના સાંભળવામાં આવી ન હોય એમ ન બને. જે નગર અશ્વસેવની સાદામતા છતાં પણ

અમારા નૃપસિંહે સિંહની પાસેથી વિમ્બ કરીને લીધેલું છે તેમ છતાં તે ફરીને પાછું લેવાની માગણી કરે છે તેથી અને તો એમ સમજાય છે કે એમની મતિ વિપરીત થઈ છે. મારો સ્વામી ઘણા રાજાની સાથે લડવાને અસમર્થ છે એમ તમારો રાજા માને છે, એ વાત મિથ્યા છે; એઓ તો બધાને ખોટી વળવાને પૂરેપૂરા સમર્થ છે. તેમ છતાં પણ, જે દડ નિશ્ચય-વાળા વીરપુરુષ હોય છે તેમને ક્રિયા દરવામાં દેવ પણ સદાય થાય છે. તટ ઉપર ઘેઠલા બકની એટલા અને સિદ્ધેશ્વર પાસેનું યુદ્ધ શું એણે નથી જોયું? કે જેથી તે મનસ્વી અમારા વીરધવળની પૃથ્વી રમત કરતાં લેવા ઇચ્છે છે? બાપની મતા લેવા દીકરો યોગ્ય છે, એવો બ્યવહાર અન્ય પુર-પોમાં ઉચિત છે, પણ ખીજની સંપત્તિની લાલચ રાખનારા રાજાઓ માટે તો ખર્જાદંડ એ જ ખરો બ્યવહાર છે. માટે તમે તમારા સ્વામી પામે જાઓ અને મારા વચન પ્રમાણે તેને કહો. તે સાથે વળી એમ પણ કહેજો કે દેવ ! તમે બધું જાણો છો, માટે આવો જે ગર્વ રાખો છો તે મૂકી દો, નહિ તો હું તમારી સામે લડવાને તૈયાર છું. એટલે તમારે હવે જે કરવું હોય તે વિચારીને ભલે કરજો.

સચિવમાં ઇન્દ્ર સરખા વસ્તુપાલનું આતું વચન સાંભળીને કોપાયમાન થઈને તે પ્રહિધિ ફરીને ઠોર વચન બોલ્યો કે, અરેરે મદમદમતિ ! આતું તે તમે શું બોલો છો ? મારા દેવનો નિયમ તમે જાણ્યો નથી. તમારી સાથે શસ્ત્ર ધારણ કરવામાં અમારો સ્વામી લજવાય છે; જેણે એકલાએ રણભૂ-મિમાં ઘટસેનાવાળા સિંધણીની અવગણના કરી છે એવાના બળ વિષેના વિચાર તમારા ખ્યાલમાં લાવીને તમે નીતિના જાણુ છો માટે આતું મિથ્યા અભિમાન મૂકી દો, અને આ કથમ ઉતારી નાંખો.

આ પ્રમાણે વસ્તુપાલને કહીને તે પ્રહિધિ સાંધી ચાલ્યો, અને પોતાના સ્વામીને આવીને મળ્યો. તે શુદ્ધિમાન પ્રહિધિએ તેને વસ્તુપાળને નિશ્ચય આપની સામે યુદ્ધ કરવાનો ખરેખરો છે, એમ સર્વે વૃતાન્ત નિવે-દન કરીને કહ્યું. તે સાંભળીને પવનથી જેમ સિંધુ ઉછળે તેમ સિંધુરાજપુત્ર ઉછળ્યો. વનને બાળી નાંખવાને અગ્નિ જેમ પવનથી ખોટી વળે છે તેવી દયા ચતુની કરવા માટે અગ્નિ રૂપ શંખે તેના સામી દૂધ કરી ખોટી જવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. કલ્પનો અંત આવવાને સમયે કોપાયમાન થયેલા શંભુ કાળની સાથે મળીને જેમ ભયંકર દેખાય તેમ કોપાવિષ્ટ થયેલા સિંધુરાજપુત્ર પોતાના હાથમાં કરપાત્ર (ખર્જ) ધારણ કરવાથી કાળકંત્રાણ જેવો ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. યુગના અન્તસમયે મદાદેવના નેત્રમાંથી

અગ્નિ બહેતો દેખાય એમ એના કપાળે ભૂકુનીની ઘટના એવી ધર્ષ કે તેથી બળે એની આંખમાંથી અગ્નિ ખરતો હોય એમ અધિક દીસવા લાગી. મનકતા મુખવાળો અને વિષ્ણુ સમાન કાન્નિવાળો શંખ કોધે કરી શ્વેત વિજળી સહવર્તમાન ગેરના જેવો ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. ઘોડાની ખરીથી ઉડતા રજકણે કરીને છનાયલા પટલ રૂપ વાદળથી અકાળ સમયે રાજહંસોને વર્ષા ઋતુનો ભાસ કરાવતો હોયની તેની રીતે તેણે કૂચ કરી કેતુપત્રમય છત્રથી છવાયલી તેની સેના તેના હાથમા રહેવી જયશ્રાંતી બળે ચાલની બગીચાની સેખા ન હોય એવી દીપની હતી મોટા આટોપવાળો તે તરતમા વટકૂપ-સરના તટ ઉપર આવીને પશ્ચો, અને વાદિત્રના ઘોષ થવા નાગા, તેથી શત્રુના આગમનની સૂચના મળી ગઈ.

વાદિત્રના ઘોષ ધસ્તુપાળના કાન પાસે આવતાં તેની વધ ભૂકુ-દીની રચના એવી ધર્ષ કે તે તેની સાથે જતો ન હોય એવો દેખાયો. પણ મનિયે ગંભીરતાથી પોતાનો તે ભાર બતાવ્યો નહિ, તથાપિ તેને એ ભાર ખડા ચપલાં તેનાં શિરોરૂહ(શિખાંચ)થી દેખાઈ આવતો હતો. સમામમા પ્રવેશ કરતા અનિવાર્ય અને જેનું સૈન્ય સળંગ છે એવો શંખ તૂટેલા બંધનવાળા હાથીની પેઠે ધીરે ધીરે સચરવા લાગ્યો. ચૌકુપ રાખતો તે અમાય શત્રુનું સૈન્ય આવતું હતું એટલામા ત્રાસચક્રા ચિત્તથી પોતાની સેના ગોઠવવા મંડી પડ્યો ચંદન, અગર, કપૂર, કસ્તૂરી અને કુંસુમની માળાઓ ધીરે પુરોએ સ્વર્ગની આસરણ સાથે મળવાની ઇચ્છાથી ધારણ કરી ન હોય એમ તેઓ મરણિયા યદને કેસરિયાં કરીને ચહ્યા. આ પ્રસંગે, યુદ્ધના આરંભમાં ઉત્પન્ન થતી સત્વની ઉઝાળતી સંપત્તિનું કવચ એ અમાસના શરીરમા સમાઈ રહેતું નહતું અચરાજના પુત્ર(વસ્તુપાલ)નો ઘોડો પોતાના જમણા પગની ખરીથી ધરની ખસતો જય થવાનું ભવિષ્ય સૂચવતો હતો, એવા ઘોડા ઉપર તેણે વેગથી પલાણ નાખ્યું. વીરનૃપ એવો જે વીરધવળ પોતાનો સ્વામી તેની મુદ્રા તે સદા કરમા ધારણ કરે છે તો પણ, તે જ સમયે વીરશદ્રકની^૧ મુદ્રા તેણે પોતાના હૃદયમા ધારણ કરી ભુવન-

૧ મૃગશિરઃ નાહતી પ્રસ્તાવનામા લુંએ, શૂદ્રકોયો જુહાવ એમ એક પ્રતિમા છે અને બીજામાં નીચે પ્રમાણે છે —

કવેદ સમવેદ મગ્નિમય વલ્લૌ વૈશ્વિકીં હરિતશિક્ષા

શરવા, શર્વપ્રસાદાદ્યપગનતિમિતે ચતુર્વી ચોપલમ્બ ॥

પગ્વાન વીદ્ય પુત્ર પરમસમુદયેનાયમેધન જેષ્ઠ ।

તચ્ચા ચાપુ ચત્તાન્વ દશદિનસહિત શૂદ્રકોર્ગર્જ પ્રવિષ્ટ ॥ ૧ ॥

પાગ આદિ મુકાટો સેનાને મોખરે હતા, તો પણ પુરવાસિયોએ વરતુપાળને તેની શૂંવીરતાથી અત્રેસર મળ્યો. વીર પુરપોર્માં મુકુટમણિ આ વરતુપાળ સખની મેનાના અગ્ર ભાગે, રણસમામના સ્થળની અધર્માં, અને રતનાકરની પારે જઈને

પ્રગ્વેદ, સામવેદ, અલ્પિતરામ, દ્વામવિદ્યા, વૈશ્યવિદ્યા અને હસ્તિવિદ્યા બહુનાર, શિવની કૃપાથી જ્ઞાનવ્યક્ત મેળવનાર શૂદ્રક રાજ્યે પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપી અને ઉત્તરિકારક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી એક સો વર્ષ ને દસ દિવસનું આયુષ્ય અર્પણ કરી અત્રિમા પ્રવેશ કર્યો તો આપણે હવે યુદ્ધયજ્ઞમા પ્રવેશ કરવો છે, એમ સચિવે ચિંત પુ

વીરશૂદ્રક એ એક બાહ્યાણનો પુત્ર હતો. અતારિસતી પ્રબળમા સાતવાહનનો પ્રબળ છે તેમા એની વાત છે -

અતિશાન (પેંડણ) નગરમા સાતવાહનના સમયમા ૫૦ વીર નગરમા રહેતા હતા અને ૫૦ બંદાર રહેતા હતા ત્યાં એક બાહ્યાણનો દીકરો શૂદ્રક નામે રહેતો હતો તે મહા મહોલુત હતો. તેનું વય ૧૨ વર્ષનું હતું તેણે બાવન હાથની એક શિલા ઉપાડતા વીરોને જોયા, તે ઘર્ષ આર આગળ, ઘર્ષ હ આગળ, અને ઘર્ષ આઠ આગળ હતી કરી શકતા હતા તે જોઈને આ શૂદ્રકે શિલાને ઉઘે હાથથી અને વીરોને કહ્યું કે એ નીચે પડે એટલામા તમે જાવી છો, પણ તે તો એમ કહેવા લાગ્યા કે એ શિલા પડતા પહેલાં અમે અગદાઈ મરિયે નહિ એમ કરો. શિલા નીચે પડવા પહેલાં શૂદ્રકે એવો પ્રહાર કર્યો કે તેના ત્રણ કંકડા થઈ ગયા

તેમણે માયાસુર નામના અસુરનું મણુ જોડાવરીના પુરમા જઈને કાપી લાવીને રાજ આગળ રાખ્યું હતું આ અસુરના માથાએ ગાણાથી રીંછવીને રાણીનું હરણ કર્યું, તેનો અપવાદ શૂદ્રક ઉપર આવતા સાતવાહનને તેને રાજે ચડાવવાની આજ્ઞા કરી ઉપર રાણી ગયા હોય ત્યાંથી લઈ આવવાના કારે તેને છોડ્યો. તે પોતાના એ દત્તરા સાનમા મૂકીને રાણીને જોળવા નીજીએ. માયાસુરનો ૧૫૦ હાથો નહિ, એટલે ચિતા સળગાવી બગી મરવાને તૈયાર થયો, તેની પેના દેવતાધિક્ષિત ત્તરાને ખજાર પડી, એટલે તેઓ તેની પાસે આવી પહોંચ્યા પછી તેઓ જે માથે તેને દોરી ગયા તે માથે તે કોણાલપુર ગયો, ત્યાં મહાવદ્ધીનું મંદિર હતું તેની આરાધના કરી પ્રસન્નતા મેળવી દેવતાઓને રીંછવવા હોમ કર્યો તેમા બગાણું પડવા માયાસુરે પોતાના બાઈ કોણા સુરને મોકલ્યા, તે સેના લઈ આ યો શૂદ્રક આ લગાઈમા મરાયો તે જોઈ દેવતા અસુરોની સાથે લગ્યા ને કોણાસુરને હણ્યો ને શૂદ્રકને સજ્જન કરી મહાર્જુને તીરે મૂક્યો આદિ વડના ગ્રાંડે જોધે મસ્તકે ટંચ્યો તેણે એક અસુર જોયો, તે માયાસુરનો ન્હાનો બાઈ થતો હતો તેણે માયાસુરને જોધ કરીને રાણીને પાછી મોકલવા બહુ બહુ સમજાવ્યો, તેથી તેની આવી દશા કરી હતી તે વાત શૂદ્રકને તેણે કહી સમજાવી શૂદ્રકે તેને છોડ્યો અને તેની સાથે દેવતામણુ સહિત માયાસુરને સ્થાને મરો તેણે પોતાના સ્થાનની આસપાસ અત્રિનો ફાટ કર્યો હતો તેમા પેડા ત્યાં મોટું યુદ્ધ થયું, તેમા માયાસુરને શૂદ્રકે હણ્યો અને ઘટાવનખિ વિમાનમા બેસી રાણીને લઈને પેંડણમા આવ્યો, તેથી સાતવાહન રાજ ધણે પ્રસન્ન થયો

જિનો રહ્યો. યુદ્ધનો સમય પાસે આવતાં પણ સચિવોત્તમે ભાષણથી પોતાના સૌર્યનો પ્રકાશ ન કર્યો, કારણ કે એના જેવા પુરુષો તો માત્ર ક્રિયાસાર એટલે કે બોલવા કરતાં કરી બતાવીને પોતાનું બળ પ્રકટ કરનારા હોય છે. પ્રયુ-

આવા પરાક્રમી વીર શૂદ્રકની મૂર્તિ એવું જ પરાક્રમ કરવાને માટે વસ્તુપાણે પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરી.

શાલિવાહન, રાઘવાહન, સાતવાહન, સ્થાવવાહન, સ્થાવાહન, સાતવાહન અને હાથે એવાં ભૂદાં ભૂદાં નામ ફેરફારથી થઈ ગયલાં ભૂદાં ભૂદાં પુસ્તકોમાં જોવામાં આવે છે.

અબંધવિન્તામણી અંતર્ગત શાલીવાહનઅબંધમાં શૂદ્રકની કથામાં નીચે પ્રમાણે પાઠાદેર જોવામાં આવે છે:—

શાલિવાહન રાજ, દક્ષિણ ખંડ મંદિરા મદારાષ્ટ્ર દેશમાં પ્રતિષ્ઠાન (પેંકણ) નામના પુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની ઉત્પત્તિ એવી છે કે, પ્રતિષ્ઠાન નગરમાં કોઈ બે પ્રવાસિયો પોતાની સુરપા નામની વિધવા બ્હેન સહિત આવીને કુંભારને ત્યાં હતથ્યા હતા. ગોદાવરી નદી માટેલા નાગરહદ બાણી તે વિધવા સ્ત્રી પાણી બરવા ગઈ તેવામાં નાગરહદમાંથી નાગરાજ બહાર આવ્યો. તેણે તે સ્ત્રીની મુદરતા જોઈને ક્રમવશ થઈને સુરપા વિધવાની ઇચ્છા વિરહ તેનો સંગ કર્યો, તેથી ગર્ભ રહ્યો. એટલે તેના બાઈ તેને કુંભારને ત્યાં જ મૂકીને જતા રહ્યા. સમય થતાં પેલી વિધવાને મહાપ્રતાપી તેજસ્વી પુત્ર પ્રસૂયો, તે કુંભારને ત્યાં લગરી મહેટ્ટા થયો. કુંભારના ધધામાં નિપુણ થતાં માદીના દાથી, ઘોડા, મનુષ્ય આદિ ધરવા લાગ્યો, અને તે સાતવાહનના નાગથી એળખાવા લાગ્યો. ઉત્તમણના વિક્રમાર્જ રાજને કોઈ જોરિયે એમ કહ્યું કે આપણુ ચક્રવર્તિ રાજ્ય સાતવાહન લઈ લે એવા યોગ છે. આ ઉપરથી વિક્રમ તેની ઉપર ન્દદી ગયો, અને તેનું પર ધરી લીધું આવ્યો. મામલો જોઈ તેની માએ નાગરાજનું સ્મરણ કરતાં તે હાજર થઈ ગયો, અને અમૃતકુંભ અને મદારાજિ તેને આપતાં માદીનું સૈન્ય ધરેલું હતું તેને અમૃત છાંટતા તે સજીવન થયું; એટલે શક્તિની સદાયતાથી તે વિક્રમની પગવાડે થયો અને તેની ધણી રોના મારી નાખી, તેને હાજરતો તાપીના કિનારા સુધી લઈ આવ્યો. વિક્રમે હારીને આ રથાને તેની સાથે સપ્તિ કર્યો, તેમજ એવો કરાર કર્યો કે તાપીની દક્ષિણના દેશમાં સાતવાહનનું રાજ્ય પ્રવર્તે અને હાજર બાણી વિક્રમનું આવે.

સાતવાહન આવે કરાર કરી પ્રતિષ્ઠાન પાછો આવ્યો અને ત્યાં રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો તથા પોતાનો સવનસર પણ પ્રવર્ત્યો. આ રાજના સમયમાં પેંકણમાં એક પાત્રાળનો શૂદ્રક નામનો પુત્ર ઘણો બળવાન હતો. તે પાત્રાળના કડક દાધમાં હઈને તે ચોગ્રને લોહ કરી નાખતો. આવા તેના બળની વાત શાલિવાહનને કાને પડતાં તેણે તેને બેઠાનીને નગરનો કોટવાજ બનાવ્યો.

આ સમયે માયાસુર ક્રીને એક દૈન્ય વામનાર્જી હતો. તેણે જગતના સમસ્ત મુખની પ્રાપ્તિ કરી લેવાને તાગમી દેવીનું આરાધન કરવાની ઇચ્છા કરી. વામનાર્જના પ્રયોના અભિપ્રાય પ્રમાણે મંત્રસિદ્ધિ કરવા ચમિની સ્ત્રી જોઈ, તેથી તેનો રોધ

ક્ષિત થયલા મુખવાળા આ સચિવને યુદ્ધને માટે તૈયાર બિભેલો જોઈને, રણરસમાં પ્રતિષ્ઠાવાળા શંખે હાથમાં કરપાળ ફેરવ્યો. વસ્તુપાળ યુદ્ધમાં સામે ઉભો હતો તેથી દરીને શંખ નગરીમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ. જેમ રોપથી રૂદ્ર બનેલો શનિમઠ દશરથ^૧ રાજા હોતાં રોહિણી નક્ષત્ર(ચકટના આકારનું પાંચ તારાનું જૂથ)માં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી, તેમ વસ્તુપાળની સેનાના આલવાથી બેઠેલો રણુનો સમૃદ્ધ ઉગતા પ્રતાપરૂપી અગ્નિના ધૂમાડાના ગોટા ન હોય એમ જણાવા લાગ્યો. તે ધૂળ રૂપી અંધારાના ઉદયમાં છવાયેલો, વીરધવળનો પ્રતાપ મંત્રીના મુખપ્રકાશથી પ્રકટ થતો જણાયો. શંખનું સૈન્ય ગોહોળું હતું, તો પણ, તેના થકી મંત્રીને ક્ષોભ થયો નહિ, કારણ કે, જેઓનું મન રણુના આરંભમાં રહેલું હોય છે તેઓની સંખ્યા થોડી હોય તો પણ આપણે ધણા છિયે એમ તેઓ માની લે છે.

પોતાનું અદ્વૈત-અદ્વિતિયપણું-દરવાને રણુમાં બિભેલો તે ધીર શંખની સાથે વાદ કરે એવો સલાસમર્થ જો કાઈ હોય તો તે એક આ મંત્રી જ

કરવા લાગ્યો. પેંકણમાં શ્યામિવાદનની રાણી ચંદ્રલેખા પશિની છે એમ જણતાં તેનું દરણુ કરવા તે લાંબા આવ્યો; અને વ્યંજનું રૂપ ધારણ કરીને ચંદ્રલેખાના અંત પુરમાં નોકર રહ્યો રાણીને ગાયનનો શોખ હતો એ વાત જણવાથી તેણે ગાયનના છંદમાં રાણીને ફસાવી અને એક વાર લાગ આવ્યો, એટલે રાજની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ મધ્ય રાત્રિયે તેને બાથમાં ધાકીને લઈ આવ્યો. પર્વતની એક શુક્ર ધારી મૂકી હતી લાંબા યજ્ઞ રથી રાખ્યો હતો તેની સાથા એક ઝાંઝને થડે તેને નમ્ર બાંધી. શાવમલિ વૃક્ષની ડાળિયે પોતાના પગના અંગૂઠા ભેરવી ઉપે મરતકે કુંડ ઉપર ટિંમળાઈને અપૂર્ણ મંત્રનો તે જપ કરવા લાગ્યો.

આણીમગ પેંકણમાં હાહાકાર વર્તીઈ ગયો. રાણીનું દરણુ કરી જનારને પકડી રાણીને લઈ આવે તેને અર્ધ રાત્રય આપવાની દાંડી પીટાઈ શૂદ્ધ વિના બીજે કોઈ આ કામ કરવા તૈયાર થયો નહિ. પોતાના બે હૃતરા લઈને તે ચારે બે ફરતો ફરતો કોણાકપુરમાં આવ્યો અને મહાસદમી દેવીનું આરાધન કરવા બેઠો. દેવિયે પ્રસન્ન થઈ એક ખડ્ગ આપ્યો અને દૈત્યની જગ્યા બતાવી. સ્ત્રીમાં આયાસુરનો આરમાઈ બાઈ જ્યો તે શૂદ્ધને પર્વતની શુક્ર બતાવીને જતો રહ્યો. શૂદ્ધે બધા બનાવ જોઈ લીધા અને ટિંગાઈ રહેલા આયાસુરનો વિસ્ફાર કરી તેનું મણુ ખડ્ગ વડે કાપી નાંખ્યું તે અનિકુડમાં પડતાં તે દિવસ ખૂર્ણાનુતિનો હતો, તેથી જાગમર્ગની દેવી પણ પ્રસન્ન થઈ. રાણીને જ્યેષ્ઠી ઊંડીને પાછી લઈ આવ્યો અને રાત્રને સોંપી.

૧ રોહિણી નક્ષત્ર, ચકટ-ગાડાના આકારનું પાંચ તારાનું જૂથ છે. તેને બેઠાને જો શનિથર મઠ આરપાર જાય તો દુકાળ પડે એમ રહેવાય છે. દશરથ રાત્રને રૂદ્રવામાં આવ્યું કે શનિથર રાકટબેદ કાનાર છે, તે ઉપરથી તેણે શનિથરની સાથે ધુધ ઠંચું અને તેને દશાવીને કદાર કરી લીધો કે તેણે કોઈ દિવસ પણ રાકટબેદ કર્યો નહિ.

હતો—અથવા બીજી રીતે કહિયે તો આત્માનું અદ્વૈત કરવાને સલાસમર્થ એવો આ સચિવ એકલો જ સ્વાધ્વાદી-જૈન મત પ્રમાણે સ્વાધ્વાદ બાણનાર હતો.

બન્ને સેનાનો સંયોગ થતાં એવો કાઈ ઘટ ધ્વનિ થયો કે, જેની આગળ સમુદ્રનો મહા ધ્વનિ પણ મંદ થઈ પડ્યો. બંને લાણીની સેનાના કાપના આટોપવાળા સુભટોએ ધનુષ્યો નીચે નમાવ્યાં અને ભૂકૃતિયો જિંચે ચડાવી. કાણક—બાણનો ધનુષ્યની પણ જ સાથે સંધિ (સંયોગ) થયો, પણ વીરપ્રકાણ ઉત્તમ વીર પુરુષોનો તો પરસ્પર વિગ્રહ થયો. પિથુન—યુગલીખેર જેમ એકને કાને લાગીને બીજાના જીવિતનો ધાત કરે છે, તેમ બાણ, વીરને કાને લાગીને બીજાના જીવિતનો બચ કરતાં હતાં. યુદ્ધ રૂપી મહાતીર્થમાં પણ જ માંથી છૂટેલાં બાણ શત્રુના અંજને તોડી નાંખીને પરપુરુષ એટલે શત્રુઓના અંગમાં લીન થઈ ગયાં. અથવા બીજા પ્રકારે કહિયે તો—મહાતીર્થમાં વસતા શિખા વિનાના અને ત્રણ ગુણથી સુકત થયેલા સંન્યાસિયો સૂર્યમંડળને બેદીને પરપુરુષ—પરમાત્મા વિષે લીન થાવ છે, બાણો લાયાને છોડી દઈ આપને પ્રાપ્ત થયાં, કેમકે સપક્ષ(પીછાંવાળો—પક્ષવાળા)નું એવું લક્ષણ છે કે સંકટ વેળાએ પાસે હાજર રહેવું. શત્રુનું વક્ષસ્થળ ચીરીને બાણ આરપાર નીકળી ગયાં, કારણ કે તે નિર્ગુણ એટલે પક્ષજમાંથી છૂટેલાં છે, કેમકે જે નિર્ગુણ હોય તે ધીરના હૃદયમાં ચિરકાળ રહી શકતા નથી. ખર્જૂધારિયોની સાથે ખર્જૂધારિયો થયા, લાક્ષાવાળા લાલાવાળા સાથે અજ્ઞા, યોદ્ધા યોદ્ધા સાથે બીજા, અને અધારો અધાર સાથે લડવા મંડી ગયા.

મંત્રીશ(વસ્તુપાળ)ના હાથમાં આવેલી તરવાર બદ્ધમુઠ્ઠી (મૂઠાંધ) છતાં પણ જાણે દાનને માટે તત્પર થઈ ન હોય. તેમ ક્ષણ વારમાં તેણે પોતાનો કાશ (મ્યાન) છૂટો મૂકી દીધો—ભાવાર્થ કે લોભિયો માણસ બદ્ધમુઠ્ઠી છતાં ઉદાર પુરુષના સંબંધમાં આવી દાન આપવાને તત્પર થતાં પોતાનો કાશ-લંડાર છૂટો મૂકી દે છે—બચ કરી નાંખે છે, તેમ આ ઉદાર મંત્રીના હાથમાં આવેલી મૂઠવાળી તરવારને દાન એટલે શત્રુનું ખડન કરવાને પોતાના કાશ-મ્યાનમાંથી છૂટી મૂકી દીધી—વસ્તુપાળે લડવાને માટે તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી ફેલાડી. રણભૂમિ જાણે કે, વીરોના કપાઈ પડેલા હાથ અને પગરૂપી કમળે કરી પૂનર્ધ હોય, દુર્ગો જેવા કેસવાળા શિરરૂપી રૂળે કરી અર્ધ આપાવલી હોય તેવી ભાસવા લાગી.^૧ વસ્તુપાળ જૈનધર્મી હોવાથી તેણે યુદ્ધ કરવામાં અહિંસા રૂપી મતનો ભગ કહ્યો, તો પણ તેની તે વિષે નિંદા કેમ કરાય? ન કરાય,

૧ અર્થસપ્તમા દ્રો તથા સોપારી અહિં પદાર્થ રાખવામાં આવે છે તેથી અર્ધ સંપાદન કરાય છે, તેમ અહીં દ્રોને કેણે કેમ ને ફળને કેણે શિર, એમ સમજવું

કારણ કે તેણે પુરુષવત-યુદ્ધમાં જય પ્રાપ્ત કરી લેવાની પ્રતિજ્ઞા—તેવા જ પ્રકારનો નિર્વાહ કર્યો વળી તે શર મંત્રિયે અર્દિસાવનના ભગથી ઉત્પન્ન થયેલા માનસિક ખેદને ધોઈ નાખવાને જાણે શરવૃષ્ટિથી દિવ્ય જ્ઞાન કર્યું ન હોય એમ બન્યું.—એટલે કે, તીરના પ્રહારથી એ પણ ઠવાઈ ગયો. પાછળથી પ્રભુભણીથી આપવામાં આવતો ઉત્સાહ, અને આગળ મંગલભણીથી આપવામાં આવતું ઉત્તેજન એ બે યોદ્ધાઓના પરાક્રમની વિશેષ વૃદ્ધિના કારણ થયાં ખાસ વસ્તુપાળને ઉદ્દેશીને રાખે મૂકેલા બાણ તેને બેદી શમ્યા નહિ, કારણ કે મહાન પુરુષોની ગ્હા માટે કોઈ એક નહિ દેખવામાં આવે તેવા કેડ બાંધીને જાણે રહેલો હોય છે. શત્રુના ઉપર દુય કરતા, સુભટના રૂધિરની નદીનેા દુસ્તર પ્રવાહ વસ્તુપાળની આગળ દુસ્તર ચર્ષ પશો હતો તો પણ તે નહિ થાકતા આગળ ધપી ગયો.

શંખ જેનું બીજું નામ છે એવા વીર સમ્રામસિંહે રણમાં રિપુને સભવમાં ન આવે એવો આધાર જોઈ, તેમ જ પરપક્ષે આરબેસો પોતાની સમક્ષ થતો સૈનિકોનો સહાગ જોઈ યુદ્ધમાં તેણે પોતાના જીવસાનું મોટું પરાક્રમ પ્રકટ કર્યું આ સમ્રામસિંહની લકુગીરૂપી પક્ષવતો વિકાસ પણ શત્રુઓ સહન ન કરી શકે તેવા છે તો પછી તેના ખરોટાસ તો રાણુ જ સહન કરી શકે? એક—જોળામાં જાણે આવી પડતો હોય એવા શખની સામે જેણે પોતાના જીવિતની અપેક્ષા રાખી નથી એવા ભુવનપાળ^૨ નામે બદ દેખાવા લાગ્યો. એટલે શખનેા મિત્ર જે સામત તેણે શત્રુની મેદામાં, આડે આવતાઓને મારીને સૈનાના બે વિભાગ પાડી દહનિ ખુદા થયના માર્ગમાં ગુનકુળમાં ઉત્તમ ભૂપણુ જેવા ભુવનપાળ ઉપર ધસારો કર્યો જેની બરાબરી બીજા કોઈ કરી શકે નહિ એવા એ બંનેનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયું, તેમાં એક બીજાના શત્રો કપાઈ ગયા, એટલે મક્કની પેડ કેશોરેશી અને ભુજભુજ ઉપર આવી ગયા. સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને અનિમેષ પહું પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે, એટલે તેમની આખો કદિ પણ ઉઘાડખીય થતી નથી

૧ શાસ્ત્રી મજલાલે જુ મ પુ ૧૭૫ ૧૭૬ મા લખ્યું છે કે “સમ્રામસિંહ અને સમ્રામસિંહ નામે બે વસ્તુપાળના નામકિત યોદ્ધાઓને રાખનું પણ સૈન્યકોપ આમ લખવામાં સમજાવેર થયાનું જણાય છે સમ્રામસિંહ એ રાખનું બીજું નામ છે જુવેા ઈતિહાસુદી સર્ગ ૫ નો શ્લોક ૪૧ માં રીત સમાપ્તિરોડવ સહયે રણાડરાજન ત્તે રીતે (અવિવધ) બીજું નામ જેનું એવા (સત્યે યુદ્ધમાં) વીર સમ્રામસિંહ—આમાં વામાં આવ્યું કાચક છે તે ઉપર લખુ નહિ રહેવાથી સમ્રામસિંહ નામ કહેવું જણાય છે કર્યું અને તેને દરારોજપાળ મંગલમાં ભૂખુપાળ નામ છે

તે પ્રમાણે સ્વર્ગની અપ્સરાઓ આ બનેલું યુદ્ધ આકાશમાંથી જોવા લાગી. તેમની આંખોનું અનિમેષપણું આ પ્રસંગે જ સાક્ષ્ય થયું. ભુવનપાળ તરત જ સામેતને યમ પાસે મોકલાવી ફરીને પાછો સંગ્રામસિંહ (શંખ) સાથે સંગ્રામ કરવા આવ્યો, તેમાં શંખે ખર્જૂરહારથી ભુવનપાળના શરીરના ટુકડેટુકડા કરી નાંખ્યા, તો પણ તેનું પૌરુષ (પરાક્રમ) તે ખંડિત કરી શક્યો નહિ. વીર મંત્રીનો આ વીર ભુવનપાલ, જેનું માર્યું શખે તરવારથી કાપી નાંખ્યું,^૧ એટલે તે તો પોતાના પ્રાણ આપીને પોતાના પ્રભુપ્રસાદના ઝલમાંથી મુક્ત થયો.

રણને મોખરે ભુવનપાળનું મૃત્યુ થયું સાંભળીને તેનું વૈર વાળવા મંત્રી યુદ્ધમાં અધિક તત્પર થયો. યુદ્ધ કરનારા સર્વે યોદ્ધાઓનો પ્રિય અને સુલભ એવો જ યશ તે પ્રાણ રૂપી મૂલ્ય આપીને ખરીદ કરી લેવા, તરવાર ધારણ કરેલી એવો વીર વીરમ યુદ્ધ રૂપી દુકાનમાં દાખલ થયો. શંખ ભણીનો જયંતપત્તિ (પાળો) અને મંત્રીનો આ વીરમ પત્તિ, એ એ જયશ્રી મેળવવામાં વિવાદ કરતાકરતા (ન્યાય મેળવવા માટે) મહાદેવની સલામાં હોંઘી ગયા.

રણની મધ્યે જોણે પોતાના આત્માનો વ્યય કર્યો એવા વીર યાત્રિક દેવે પોતાના હાથની ચાલાકીની કીર્તિ વૈરિયોના મુખમાં પણ પેસારી દીધી, એટલે ભાવાર્થ એવો કે, શત્રુ પણ તેના પરાક્રમના શુભ માવા લાગ્યા. પોતાની સેનાનાં માણસ મરાયાં, તો પણ, યુદ્ધમાં સૌમસિંહ ધાયલ થઈ ગિમે. રહ્યો, તથાપિ તેણે સ્તોમને પદે પદે કર્યો—કચરી નાંખ્યો અથવા તો એનો ભાવાર્થ એમ પણ સમજાય છે કે સૌમસિંહ ધાયલ સ્થિતિમાં ગિમે રહ્યો, છતાં તેણે પગલે પગલે વખાણ કર્યાં. પોતાના સ્વામીના શત્રુને માર્યા વિના હું મરાયો છું એવી જોણે લાજ લાગી હોય એમ સમજી વિજય એવો અલોપ થઈ ગયો કે તે તો ફરી પાછો જાણ્યો જ નહિ. શંખે ભુવનસિંહ ભટને દદ માર્યો, અને તેના હેતુ તેને બૂલ ઉપર પાડવાનો હતો, પણ તે તો નીચે પડવાને બદલે તરત જ ઉઘો સ્વર્ગે હોંઘી ગયો. પ્રાણ કરતાં પણ શસ્ત્ર પ્રિય એવો હનિયોનો નિશ્ચય છે, તે ઉપરથી ઉદ્ધવસિંહે યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણ છોડ્યા, પણ શસ્ત્ર છોડ્યું નહિ. પોતાના ખર્જૂરી કપાયલા વૈરિનાં મસ્તકો વડે વિકટ બનેલા એવા યુદ્ધમાર્ગમાં, કોંધાય બનેલા વિક્રમસિંહે આવવા માંડ્યું. જેના મનમાં વિકાર થયો છે એવા વિકૃત ભુદ્ધિના અથવા વૈકુંઠમાં જવાની જેના મનમાં ઈચ્છા થઈ છે એવા વિકુંઠ ભુદ્ધિવાળો, તથા દુર્જન પોતાના

૧ શાસ્ત્રી મળતાજ લખે છે કે, શખે સંગ્રામસિંહનું શરીર ખડા વડે ચૂરચૂરા કર્યું, પછી ભુવનપાળને તેણે દબોલો. પણ એમ નથી. ઉપર લખવા પ્રમાણે શંખ ને સંગ્રામસિંહ એ એક જ પુરુષ છે.

લાણી આંગળી કરશે એવી બ્હીક રાખતો કુન્તસિંહ ચળકતા લાલા જેમાં ચળકી રહ્યા છે એવા મુદ્દમાં પરાક્રમ કરવા પડ્યો. તેવા ને તેવા પોતાની આગળ ઉભેલા હીરા જેવા સચિવને જોઈને શંખના મનમાં પણ ચમત્કાર પ્રસર્યો. કુળસિંહ પોતાના બાણના પાન(ફળ)થી શત્રુઓનાં અંગ વીધી નાખતો, શત્રુઓએ પ્રહાર કરેલાં તેનાં પોતાનાં અંગોમાંથી આરપાર નીકળેલા બાણના પાનરૂપ નવપણવ વડે શોભતા ઝાડના જેવા શોભવા લાગ્યો. શંખની દ્વાપસંપત્તિ વસ્તુપાળને જોઈને વિરામ પામતી હતી, તેનું કારણ એમ જણાય છે કે તેણે તેને પિકાર રહિત સાક્ષાત્ પરમ પુરુષ એવો જણ્યો. ચૌકુલ્મ-ચન્દ્રના આ સચિવેન્દ્રને અવાર્ય શક્તિવાળો સમજીને રજથી દિશાઓને ઢાંકી મૂકતો એવો, તથા મહાબળ (વાયુ) ધણા પત્રવાળા વૃક્ષને કંપાવે છે તેમ, ધણા પત્ર એટલે વાહનવાળા રાજાપી વૃક્ષને જેણે કંપાવેલાં છે એવો મહાબળ શંખ વાહનને છોડી દઈને ઊભો રહ્યો. બટોએ કરેલું ઉપમર્દન જેણે અનુભવ્યું છે એવો આ મંત્રીશ્વર અગ્નિમાં તપાવેલા સુવર્ણપિંડની પેઠે, આનંદના અશ્રુ જેની આખમાં ભરાયલાં છે એવા લોક પૂજેલું અત્યંત તેજ ધારણ કરતો હતો. જેમ યોગી શરીરના સંહાર કરવા આવતા કાળને યોગળજે જિતીને શરીરનું કુશળ કરે છે, તેમ મહાનિયોગી (મોટા અધિકારી) અને કુશાલ શુદ્ધિવાળા વસ્તુપાળે પુરનો સંહાર કરવા આવતા શંખને જિતીને પુરનું કુશળ કર્યું, વીર રસે કરીને જેની રામરાજિ રાપિત થઈ છે એવા મંત્રિએ ક્ષત પામેલા બટોના માંસ ઉપર રજુભૂમિના આવતા ગૃધ્ર પક્ષિયોથી ભરેલી શુદ્ધભૂમિ જોઈને, પ્રમદાએ બોલાવેલા યશ ગાવાવાળા સૂત જેની કરવિભૂતિ પટે પટે ગાય છે તેવી રીતે ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

આ પ્રસંગમાં સોમેશ્વર કીર્તિકૌમુદીમાં આટલું જ કહે છે, પણ સૂરિશ્રી રાજશેખર^૨ વિશેષમાં એમ કહે છે કે, જ્યારે ભારે મુદ્દ મચી રહ્યું હારે મંત્રીનું સૈન્ય બહુ હજાર્યું, અને ચારે પાસ નાસવા માંડ્યું. તે સમયે પોતાનો એક માહેચક (માહિચ્યક) નામે રજપૂત હતો તેને વસ્તુપાળે કહ્યું કે, આ તો આપણને મૂળથી ઉખેડી નાંખે એવો ખેલ છે. તમે સાથે છો તો એવું કાંઈ કરો કે જેથી વીરધવજનો પ્રતિષ્ઠા જાળ નહિ. આવું સાંભળીને બીજા કેટલાક પોતાના રજપૂતોને લઈને તેની સામે ગયો અને બોલ્યો: “શંખ ! આ તારી વડુઆ ગામડી ન હોય, આ તો ક્ષત્રિયોનો

૧ આમા વસ્તુપાળને હીરા જેવા કહેવાનું કારણ શંખ તે શંખડો અને સચિવ તે હીરા એમ મુકાબલો કરવાના હેતુથી “હીર” સખ યોગ્યો છે.

૨ જુવો રા. રા. મણિવાસ નબુભાઈનું બર્ણાવર પૃ. ૧૬૯.

સંગ્રામ છે. શંખે પણ કહ્યું, તું ઠીક બોલી જાણે છે, પણ આ તારા ધણીના પટેલનું પાદર નથી પણ શત્રુનો દેશ છે, ને સુલટોનું કોઠાલેવ છે.” આ પ્રમાણે વાદાવાદ થતાં દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું, તેમાં માહેચકે મંત્રીની સમક્ષ મંત્રીના પ્રતાપથી શંખને પાજો. સેનામાં જયજયકાર થઈ રહ્યો. કાઈ કહેવા લાગ્યું કે વસ્તુપાળે શંખને હણ્યો. અને કાઈ કહે કે ભૂલુપાળ (ભુવનપાળ) નામના ભટે હણ્યો. મંત્રિયે તેનું રાજ્ય લઈ લીધું; વેંઝાકુલની (ગંદરની) બધી સમૃદ્ધિ લઈ લીધી, પછી તે રણજયપતાકા ઉડી રહેલા અને ઉંચાં તોરણથી શણગારેલા રતંભતીર્થમાં પેઠા.

જિત હુર્ધગણિના વસ્તુપાળતેજપાળચરિતના ચોથા પ્રસ્તારમાં સદીક સંબંધી નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત છે:—

જ્યારે વસ્તુપાળ ખંજાતનો અધિકાર લઈને આવ્યો ત્યારે દેવો દરીને એક વાણિયો પોતાની ઠમ્કયા તેને કહેવાને રણુ થઈ ગયો. તે બોલ્યો કે, નોકે વંશનો એક સદીક નામે બહાણવટી છે. તેને છેક ચાંકાલથી તે રાજ્ય સુધી સર્વે કાઈ માન આપે છે, તેથી તે અભિમાની થઈ ગયો છે, પોતાના વિના ખરને તે તણખલાની તુલ્ય ગણે છે; એની પાસે અખૂટ ધન છે; સર્વે બંદરોમાં એની વિખ્યાતિ છે, અને સર્વે ઠેકાણે એનો બપવહાર રૂડો આપે છે. વળી, તે અદ્દીન અને રણાંગણમાં વીરરત્ન છે. ઇન્દ્રનો ઘોડો જે ઉચ્ચૈથ્રવા (જેની કાનસુરી હાંચી રહે છે એવો) કહેવાય છે તેની એલાદના ૧૪૦૦ ઘોડા એને ઘેર બાંધ્યા રહે છે. અને તેઓ (સ્વર્ણપ્રજ્જર-શલિનઃ) સોનેરી પાખર(પ્રખર)થી શોભિતા છે. ૧૪૦૦ પાળા તેને ઘેર રહે છે, તેઓ સુદવિદ્યામાં કુશળ છે, અને તેઓ આખી પૃથ્વીને બહીવરાવી મારે છે. વળી તેને ઘેર ૩૦૦ તો મનોહારી હાથિયો છે. સુવર્ણ, મણિ, માણિક્ય, તાર (શુક્ર), મુક્તાકુળ આદિ તેના ઘરમાં અસંખ્ય છે. આવા વૈભવથી શોભી રહેલા મહેલ જેવી દહેલીમાં તે વસે છે. આવા સદીકને લાં મારો બાપ સગર નામે હતો તે ગુમાસ્તી કરતો હતો, અને જુદે જુદે બંદરે એનાં બહાણુ જતાં હતાં તેમાં કરાણી યઈને તે જતો હતો. આદન (એડન) બંદરેથી એક વાર તે સોનાની ધૂળ મળી તે લઈ આવ્યો, અને તેને કામધેનુ પ્રાપ્ત થઈ દેવા એમ છૂપી રીતે સંભાળીને પોતાના ઘરમાં ધાવી દીધી. પણ આ વાતની ખબર કાઢ્યે સદીકને આપી, એટલે તેણે કાપાયમાન યઈને અમારું આખું ઘર લૂંટી લીધું, ને મારા પિતાને મારી નાંખ્યો. મારા ઘરમાં હવે ખાવા પીવા કાંઈ રહ્યું નથી, માટે તમારી ચાકરીમાં રહીને મારું ગુજરાન કરવા ઈચ્છું છું. હું જાનનો પોરવાગ વાણિયો છું. આ વાત સાંભળીને

વસ્તુપાળના મનમાં આર્થ્ય કે આવી રીતે અબળિયાને બળિયા સંતાપે છે, અને પક્ષિયો સરખા પણ પોતાની જાતનો પક્ષપાત કરે છે તો મારે આનું રક્ષણ કરવું. કેમકે,

ગીતિ-અધિકાર જેહ પામી, આશ્રિતોનું કરે ન પોપણ તો;
બ્રહ્મ યતાં અધિકાર જ, પામે અધિકારિતા^૧ ધણી જન તો.
ઉપકાર સુજન પર ને, અરિપર અપકાર તો અતિ કરવા;
ડાહ્યા ઇચ્છા આણે, નૃપની સેવા વિષે જઈ પડવા.

આવા વિચાર એના મનમાં આવવાથી પોતાના મનમાં સદીકને ઠેકાણે લાવવાનો વિચાર થયો, અને દેવચંદને સાત પડવાને કહ્યું કે ધિરજ રાખ, સમય આવશે એટલે હું તારૂં કામ સમ કરીશ. એમ કહીને અમૃત જેવી વાણીથી તેને આશ્વાસન કરી, પ્રસન્ન હૃદય થઈને દેવચંદને કાપાધિકારીની પાસે નામું લખવાને માટે રાખ્યો.

થોડા સમય ગયા પછી, તેણે પોતાના માણસને સદીક પાસે મોકલાવ્યો. તેણે વસ્તુપાળના આશીર્વચન સાથે કહ્યું કે “તમે શ્રીમંતેમાં શ્રેષ્ઠ છો, વ્યવહારિયામાં ધુરંધર છો, વળી વીર પુરુષોમાં ઇન્દ્રના સરખા છો, અને આ પૃથ્વીમાં ધનને લીધે કુબેરના સરખા છો, તમે દાનથીલ છો તેથી ચારેમગનાં બંદરોમાં તમારી કીર્તિનો વાસ વર્ષો રહ્યો છે, તેથી તમારી સાથેના સુહૃદબાવથી કાર્ષક તમારા ભક્ષાની વાત કહું છું; કેમકે મ્હોટા પુરુષો કહી ગયા છે કે, સર્વેને હિતનું વચન કહેવું, તેમાં વળી જે મ્હોટા હોય તેને તો અવશ્ય કહેવું જોઈયે. અહો! વ્યવહારિયામાં અગ્રણી સદીક! સાંભળો, જેમ સર્વ વ્રતમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેમ સમસ્ત ગુણ છતાંય, રાજા સરખો પણ જે વિનયવાન હોય તો પ્રાગ્જનો તેનાં વખાણ કરે છે. લાવણ વિનાની કથી વાત કાર્ષકને ગોઠતી આવતી નથી; તેમ વિનય વિના કાર્ષ પણ પ્રકારની ચતુરાઈ વખણાતી નથી. જેમ ચારે મગ ખીલી રહેલી મોલની સોભાને દુર્વાત^૨ દૂધણુ લગાડી નાશ કરી નાંખે છે, તેમ દેહધારીનામાં જે દુર્મદ હોય તો તેના સર્વ સદ્ગુણોને દૂધણુ લગાડે છે. માટે ઉદય આપનારી એવા વિનયની વૃત્તિ મનમાં આણીને તમારે કશો લય રાખ્યા વિના મારી પાસે આવવું જોઈયે.”

આવાં તે માણસનાં વચન સાંભળીને, રાજા થવાને બદલે, ઉઘટો કાપાયમાન થયો, અને લાલચોળ થઈ ગયલા મુખ વડે બોલવા લાગ્યો કે-
“મારા જોવામાં આ પૃથ્વી ઉપર ધણા રાજા આવી ગયા, તથા તેમના

કારભારી પણ ઘણા જોયા, તોપણ તેમાંથી કાઢયે તારા જેવું નિષ્કુર વચન મને ફેરવરાવ્યું નથી. સર્વે કાઠ વણતેજા મારે ઘેર પોતાનું કામ સાધી લેવાને મને મળવાને યાદશા આવે છે. સમુદ્રમાં જઈ મળનારા નદીના પ્રવાહને કાંઈ સમુદ્ર બોલાવતો નથી, તથાપિ તે તેની મેળે તેને જઈ મળે છે, એવો મારો બ્યવહાર છે. ચક્રવર્તી રાજા જેમ રાંકને ઘેર કદિ જતો નથી, તેમ હું રાજા સગખાને ઘેર પણ જનારો નહિ; તો કુવાના દેડકા સરખો આ દુર્બુદ્ધિયો મંત્રી મને પોતાને ત્યાં બોલાવવાનો આ નગરમાં નવો યાદ પાડવા ક્યાંથી ઉભો થયો છે? અહ્યા માણસ! તું તેને ફેર કે, કલ્પવૃક્ષ જેમ આશા પૂરે છે તેમ હું કલ્પવૃક્ષ જેવો છું, અને સર્વની આશા પૂરે છું, માટે જો તારે કાંઈ જોઈતું હોય તો તે તું મંગાવી લે, હું તે તને ઘેર બેઠાં મોકલાવી દઈશ. ઉદરના દાયમંડ કાંચરનો એક કણ આવે તે લઈને ફદમફદા કરી રહે છે, તેમ અસ્પ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી ગર્વિષ થઈને મારા સરખા, ગુણમાં અધિક એવા મહાન્ પુરુષ, યશસ્વી, પ્રશસ્ત મનવાળાને પોતાની પાસે બોલાવવાનો અહંકાર કરે છે, તેથી મને તો સમજાય છે કે, એનો વિનાશ થવાનો છે. માટે, અહો હ્રત! તુ તારા ધણીને જઈને ફેર કે, તારે જો મને મળવું હોય તો રમાએ કરીને રમણીય એવી મારી આ મોહોક્ષાત છે તેમાં તું આવ. જો ■ મારી પાસે આવીશ તો આ નગરમાં તું રહી રાકીશ.”

હ્રતે આવીને સદીકનું ઉપર કહેયું સર્વ કથન મંત્રીને કહી સંભળાવ્યું. એટલે ફરીને મંત્રિણે સદીકને ફેરવડાવ્યું કે, “તારાથી યાવ તે પ્રમાણે તારૂં રક્ષણ કરીને તારે ઘરમા રહેતુ. તારો આવો દુર્વિનય સર્વને અપમાન દેનારો છે, માટે સૂર્યના આવવાથી જેમ અંધકાર મટી જાય છે તેમ તારો આવો દુર્વિનય મટાડી દેવાને હું આઓ છુ. સાધે દંશેત્રા અંગુડાને કાપી નાંખવાથી જેમ સુખ યાય છે તેમ દુષ્ટ જનનો નાશ કરવાથી ન્યાયી અને ધાર્મિક પુરુષોનો પવિત્ર યશ દેશાતાં તે સુખી થાય છે.” આ પ્રમાણે ફરીને ફેરવડાવ્યું છતાં પણ સદીકને તે વાત ગોડી નહિ, કેમકે:—

ગીતિ—નાશ નિકટ જે જનનો, તેને કેતું કથન કદા ન રહે;

ગણું નિજનું નવ જાણે, ખૂંટા રૂપ દ્વિત વચન જ પણ ખૂંચે.

આ સર્વ વૃત્તાન્ત સદીકે શંખને લખી મોકલ્યો. તેનું પરિણામ એ યયું કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શંખ લડવા આવ્યો અને તેમાં તે મરાયો.

દુર્ગમણિ વિરીપમાં એમ ફેર છે કે—

કિરાત એટલે શિવ અથવા એવી જ કાંઈ દવડી જનિનો કાષ્ઠએક શિલભટ નામે હતો, તેના બાઈ સિંધુરાજનો દીકરો શંખ અથવા સંગ્રામ-

સિંહ જે શરવીર હોતાં 'પરાક્રમી પુરવોમાં જેની પ્રથમ મણના થતી હતી, તેને વસ્તુપાળે ક્ષણમાત્રમાં જિત્યો, અને ગાજતાંવાજતાં ઘણી ધામધૂમથી તેણે ખંભાતમાં પુરપ્રવેશ કર્યો.

પોતાની સાથે જે માંડલિકો (ધાત્રીપાળ) હતા, તેમના સહિત મેના લખતે તે સદીકને ઘેર ગયો. ત્યાં તે પોતાના ૧૪૦૦ દેલના જેવા પરાક્રમી માણસો સહિત લડાઈ કરવાને સજ્જ થઈ રહ્યો હતો. એ માણસો સોનાના પાખરવાળા ૧૪૦૦ ઘોડા ઉપર અશ્વાર થયા હતા; તેઓએ સચીવના સૈન્ય ઉપર બાણોનો વર્ષાદ વરસાવી મૂક્યો. વસ્તુપાળના સૈન્યે પણ તેમના ઉપર મારો ચલાવ્યો, અને તેમને યશસ્વેથી કચ્ચા. પછી જે સદીક અહંકારનાં વચન બોલીને બડાઈ મારી હતી તેને ઝાલી લીધી અને તેની હવેલીમાં પેશાને તેમાંથી ૫૦૦૦ હેમની છંટા લીધી, ૧૪૦૦ ઘોડા લીધા અને રત્ન-માણિક્ય તથા મ્હોટાં મ્હોટાં ધોતીના છડા લીધા. આ પ્રમાણે જયપ્રાપ્તિ કરી લીધા પછી, તેણે કુમારપાળના દેરાસરમાં જઈ ઋષભદેવની મહાપૂજા કરાવી, તે ઉપર સોનાનો ધ્વજ ચડાવ્યો અને સાર પછી ધોળકે ગયો.

ત્યાં જઈને ચૌલુક્ય રાજા વીરધવળની આગળ સમગ્ર હાંદને માલ રજુ કરી દીધા.

તે પ્રસંગે સર્વે પ્રસન્ન થયા અને વીરધવળની આજ્ઞા લખને એક કવિએ તેના વાસ્તવિક શુભ માયા કે—

ગીતિ—“હે! વસ્તુપાળ! તારું, અપૂર્વ પાંડિત્ય તો સરસ બાપું;

ચૂરો શંખ કરીને, ઉર્જવળ પરિપૂર્ણ વિશ્વ કરો નાંખ્યું.”

“હે વસ્તુપાળ! તારી અપૂર્વ પડિતાર્થની સરસાઈ શી કહું? એક શંખના ચૂરેચૂરો કરી નાંખીને તેથી બનેલા સાગોળવતી અભિય વિશ્વને તું ધોળી નાંખ્યું. બાવાર્ય કે શંખને મારવાથી તારી ઉર્જવળ કીર્તિ આખા વિશ્વમાં ફેલાઈ ગઈ.

-રણુશૂરવૃત્ત-“લીલાથી સરિતા સધળીનો, કરે કાળિયો ને ગાળે;

આકારો ઉછળે ઉરમિયો, સોમા પાર વિશ્વ તો રાળે;

નાચંતા ફેદતા મકરો ને, વળી કાચબા બધું છે;

એ સો જ્યાં સુધો છેડ અગસ્ત્યે, નથી કાપ તો સિંધુ છે.”

-આ કવિની કવિતાથી રાણે રાજ રાજ થઈ ગયા અને તેને ત્રણ હજાર દીનાર રાજપામાં આપ્યા.

વસ્તુપાળને તેણે પંચાંગપ્રસાદ (પોચાક) આપીને ત્રણ વિશ્વ આપ્યાં.

(૧) સદીકાન્વયસંહારી—સદીકનો વંશોન્નષ્ટક.

(૨) શંખમાનવિમર્દન—શંખના માનનું વિમર્દન કરનાર.

(૩) વરાહપ્રોહ્લત્પુષ્પપ્રવાહો જ્ઞાતિપાલને—જ્ઞાતિ પાળવામાં વરાહની પેઠે જેનો પુણ્યપ્રવાહ દીપતો હોય એવો.

વિષ્ણુએ વરાહનો અવતાર લઇને આદિદેવ હિરણ્યાક્ષને મારીને પૃથ્વીને ઉદ્ધાર કર્યો, એમ જ્ઞાનવતના તૃતીય સ્કંધમાં કથન છે, તે પ્રમાણે વસ્તુપાળે કરવાથી તેને આત્મ વિરૂદ્ધ આપવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે તેને માન મળવા પછી, ઉત્સવ સહવર્તમાન, તે પોતાની દુલ્લેખીએ આવ્યો, અને જે રાજમાન્ય સર્વ જન હતા, તેમનો તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે તેણે સત્કાર કર્યો. તેમજ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી, અને બીજા માગણુ જનોને લાગ (દાન) આપીને રાજી કર્યા. લાર પછી રાણાની આજ્ઞા લઇને તે પાછો ખંભાત ગયો.

એક દેખી એવો છે કે, વસ્તુપાળે આ સર્વ વર્તમાન લવણપ્રસાદને નિવેદન કર્યું, તેમાં જણાવ્યું કે “સદીક એવો ધનવાન છે કે એના ધરનો પુંજે (ગૃહરેણુ) પણ મૂલ્યવાન છે. લવણપ્રસાદે આજ્ઞા કરી કે એ ગૃહરેણુ વસ્તુપાળે પોતે રાખવી અને બાકીનો બધો માલ દરબાર ખાત્રસા કરવો. આ પછી તુરંત જ સેવક (સદીક) નાં બહાણુમાંથી કેટલાકને આગ લાગી અને મૂલ્યવાન ધાતુનો મોટો જથ્થો રેણુ (રજ) કરી નાંખવામાં આવ્યો, તે રાજાની આજ્ઞાથી વસ્તુપાળની મતા ગણવામાં આવી.”

આ પ્રમાણે સ્વસ્થતા થયા પછી, સોમેશ્વર કહે છે કે, બંધુજનસમુદાયે ઉત્પન્ન કરાવેલા ઉપરોધ(ત્રિરોધ)થી લવણપ્રસાદનું મન વિરૂદ્ધ હતું તો પણ તેણે તે વીરોની સાથે સંધિ કરીને દુઃસહ પરાક્રમવાળા પોતાના પુત્ર વીરધવળને સાથે લઇને પોતાનો જેમાં સ્વાર્થ રહેતો એવી નગરીમાં આવ્યો. જેના ઉત્સાહ બાગી ગયા હો એવા પ્રતિપક્ષી રાખ્યો તો ક્યાં જાણે ગરક ધર્મ ગયા, અને આ વીર રાજા સુદૃષ્ટી સમુદ્રની પેલી તીરે પહોંચી ગયો; અને તેનો મદામાલ, સોમવંશમાં જન્મેલો વસ્તુપાળ જે ચતુર ભૂતિ આજ્ઞાક્ય ગણાતો હતો તેણે પ્રિયકર ગુણેએ કરીને પ્રત્યેક દિશામાં કીર્તિસમૃદ્ધ વિસ્તાર્યો, અને ઉપર પ્રમાણે રાખને એણે હણ્યો, તેથી કવિ કહે છે કે:—

ભોરસ્તુપાલ, પ્રતિપક્ષકાલ, સ્વયા પ્રપંદે વુદ્ધોત્તમસ્તવ ।

તીરેકવિ વાપેરવૃદ્ધેકવિ માસ્ત્યે, રૂપે વરાજીવન ચેન ચંચ. ॥

૧ કાવચની કીર્તિગીતુરી પૃ ૨૨. આ વિષય તેમજે શાખાંથી લીધો હતો તે ૯૦ લગજ માત્ર વાંચવામાં આવ્યું નથી.

અહો, યુગ્મોના કાળરૂપ વસ્તુપાળ ! તે શંખને દૃષ્યો, તેથી તું પુર-
વોત્તમ-વિષ્ણુ-જેવો થયો, એટલું જ નહિ પણ તે કરતાં પણ વધ્યો; કેમકે,
શંખ અસુરને હણવા માટે વિષ્ણુને તો મત્સ્યરૂપ ધારણ કરીને સમુદ્રમાં
પ્રવેશ કરવો પડ્યો, પણ તું તો તેવું રૂપ ધારણ કર્યા વિના સમુદ્રને કાઠે
રહીને શંખને દૃષ્યો.

દેવગિરિનો સિંધણ

આ સમયમાં દેવગિરિ જે પછવાડેથી દૈવતાબાદ દેવવાયુ તેનો યાદવ ?

૧ સેઉણ અથવા ખાનદેશના પ્રાચીન યાદવની વસાવટી

૧ દહમદાર, જેની અંદ્રાદિત્યપુર રાજધાની હતી

૨ સેઉણચદ ખેડેલો, જેના નામ ઉપરથી દેરાનું નામ પડ્યું

૩ ધારિયખા ખેડેલો

૪ સિંહમ ખેડેલો જેની બાર્યા ઝંઝરાજતનયા લક્ષ્મિયવ્યા રાષ્ટ્રકૂટ વસાવટી હતી

૫ રાજગિ (મતખડ મમાલે)-થીરાજ (ભગવાનવારે પ્રસિદ્ધ કરેલા દાનપત્ર મમાલે)

૬ વાદુગિ—વદ્દિગ ખેડેલો (રાજગિનો ચો સગો ચાચ ? તે બહુવામા નથી)

૭ ધારિયખા ખીલે

૮ સિંહમ ખીલે, રાક ૬૨૨

૯ ચેસુગિ ખેડેલો

૧૦ અર્જુન

૧૧ સિંહમ ખીલે, રાક ૬૪૬
(ચાણ-ચરના જયસિદનો જમાઈ)

૧૨ વાદુગિ ખીલે

(સગપણ બહુવામા નથી) ૧૩ ચેસુગિ ખીલે

(સગપણ બહુવામા નથી) ૧૪ સિંહમ ચોથો

(સગપણ બહુવામા નથી) ૧૫ સેઉણચદ ખીલે, રાક ૬૬૧ થી સ ૧૦૬૬
| ચાણ-ચરના ખીલે વિક્રમાદિત્યનો મિત્ર

૧૬ પ્રમાદ દેવ.

૧૭ (ખેડેલો) સિંધણ (સિંહરાજ)

૧૮ અસ્તુગિ

રાજા જૈનપાલ કરીને હતો તેનો કુમાર સિંધણ (સિંહણ-સિંહન) રાક

અમરમણેય
ગોવિંદરાજ

અમરમણિ.
અધીશ

૧૯ સિંધમ પાંચમો,
ગુજર્થો રાક ૧૧૧૩,
અથવા ઇ. સ ૧૧૬૧.

સિંધમે આહુક્યતું સાર્વભૌમરાજ્ય પોતાને સ્વાધીન કરી લઇને યાદવનું સાર્વ-
ભૌમરાજ્ય સ્થાપ્યું, તેથી તે દેવગિરિના ખેલો સિંધમ કહેવાયો.

૧ સિંધમ પહેલો

(રાક ૧૧૦૬-૧૧૧૩ અથવા ઇ. સ. ૧૧૮૭-૧૧૯૪)

૨ જૈનપાલ-જૈનુજિ.

(રાક ૧૧૧૩-૧૧૩૨ અથવા ઇ. સ. ૧૧૯૪-૧૨૧૦)

૩ સિંધણ (સિંહન) બીજો

કોલકાપુરનું રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે ભેળવી લીધું ગૂજરાત હપર બે સવારી કરી.

(રાક ૧૧૩૨-૧૧૬૬ અથવા ઇ. સ. ૧૨૦૬, ૧૨૧૦-૧૨૪૭)

જૈનપાલ-જૈનુજિ.

(સિંધણની હયાતીમાં મરણ પામ્યો)

૪ કૃષ્ણ, હેન્દાર-કુમાર,
રાક ૧૧૬૬-૧૧૮૨,
ઇ. સ. ૧૨૪૭-૧૨૬૦

અક ૪ તથા ૫
સિંધણના પૌત્ર થાય.

૫ મહાદેવ
રાક ૧૧૮૨-૧૧૯૩,
ઇ. સ. ૧૨૬૦-૧૨૭૧

૬ રામચંદ્ર-રામદેવ (એનો પ્રધાન હેમાદ્રી નામે બ્રાહ્મણ
હતો, તેણે કેલણ રાજ્ય સ્થાપ્યું)

રાક ૧૧૯૩-૧૨૩૧,
ઇ. સ. ૧૨૭૧-૧૩૦૯

આમણ

૭ રાંડર (રાક ૧૨૩૧-૧૨૩૪ ઇ. સ. ૧૩૦૯-૧૩૧૨)

એને મમ્મિક કાકુરે ઠેક લ્યો અને દેવગિરિ અથવા દૌલતાબાદ પોતાનું રાજ
વાનું સ્થાન કર્યું.

૮ હરપાળ રાક ૧૨૪૦ ઇ. સ. ૧૩૧૮ માં તેણે બંદ કરીને અસહમાનોને હાંપી
હાથા, એટલે સુબાશિ તે(રામચંદ્રનો ભાઈ-મેહુણ)ના હપર મહારાઈ કરીને તેને કે-
કર્યો અને દબના તેની ચામડી કાઢી નાંખીને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી અસહ-
માની રાજ્ય થયું

૧૧૭૨ માં ગાદિયે બેઠા. તેણે જગજગ^૧ નામના રાજાનો પરાભવ કરીને તેના મતા હાથી પડાવી આપ્યા; કલ્કલુ^૨ નામના રાજાની રાજ્યશ્રી દરણુ કરી લીધી; અર્જુનનો સમૂળગો નાશ કર્યો; આ અર્જુન ધણું કરીને માગવાનો રાજા હશે; જનાર્દન કરીને એક કરિવાહિની હતો તેની પાસેથી ગજશિક્ષા સિંધણે જાણી લીધી હતી, તેના યોગે કરીને તે અર્જુનનો સમૂળગો નાશ કરવાને સમર્થ થયો હતો. વળી તેણે ભોજને પકડીને કેદ કરી લીધો હતો.

લક્ષ્મીધર રાજા જે રંભાગિરીકસરી કરીને કહેવાતો હતો તેને નમાસો કરી મૂક્યો, પોતાના અશ્વસમૂદયી ધારના રાજાને ઘેરી લીધો, અને બધાં જના હાથમાં જેટલો દેશ હતો તેટલો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

આ સધણું કાર્ય સિંધણે પોતાની બાળલીલાતુલ્ય^૩ હતું. મથુરા અને કાશીના રાજાઓને લકાર્ષમાં ઠેર કર્યા, અને સિંધણેનો એક સરદાર જે ન્હાનો છોકરો હતો, તેણે હુમીરને જિતી લીધો.^૪ ધારવાડ જીવામાં તિલિવ-હીમાં કારેલો એક લેખ છે તેમાં પણ કાચું છે કે, તેણે જગલદેવનો પરા-ભવ કર્યો, હોપસલ વંશના વજ્રાલ રાજાને જિતી લીધો, ખન્હાસાના ભોજ રાજાને પોતાની સત્તા નીચે આપ્યો, અને માગવાના રાજાને નરમ પાડી લીધો.^૫ એક ઠેકાણે^૬ વળી એમ પણ લખ્યું છે કે, ગૂજરાતના રાજાશ્રી હાથી ઉપર તે અંકુશરૂપે હતો. સિંધણે વિષેનો એક લેખ શક ૧૧૩૫ નો ગાદકમાં છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શક ૧૧૩૫ પહેલાં એણે વીર બ્રહ્માજના રાજ્યનો દક્ષિણ ભણીનો દેશ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો હશે.^૭

૧ જનરવ કનિંગહામના આર્કિવાલજિકલ રિપોર્ટ બાજ ૧૭ ને પૃષ્ઠ ૭૫, ૭૬-૭૭ માં ચેટી વંશની પૂર્વ જાણીની શાખાના કુળની વંશાવળી આપી છે, તેમાં આ નામ જોવામાં આવે છે, તે છત્રીસમઠ માંતરો અધિપતિ હતો.

૨ ચેટી વંશની પશ્ચિમ શાખા હતી, જેની રાજધાની ત્રિપુર અથવા તેજર હતી. કૌશલ નામ તે શાખામાં છે તેજ આ.

૩ હેમાદ્રોના વ્રતખંડની રાજમસાહિતના શ્લોક. ૪૩, ૪૪, કનિંગહમ એશી-કેવરીનો બાજ ૧૪, પૃ. ૩૧૬.

૪ રીપવ ઓસલાટિક સોસાયટીના પુસ્તકની નવી માળા બાજ ૧ લો, પૃ. ૪૧૪. (બોમ્બે ગેઝેટિયર બા. ૧ લો. વિભાગ બીજો, પૃ. ૨૩૬-૨૫૨)

૫ બોમ્બે પ્રાન્સ રી. એ. સો. ના પુસ્તકનો બાજ ૬, પૃ. ૩૨૬

૬ જોનર ચાદામનો કોલ્હાપુર રિવે રિપોર્ટ છે તેમાંનો અક ૧૩ નો લેખ.

૭ કનિંગહમ એશીકેવરી બાજ ૨ નો. પૃ. ૨૬૩.

સિંધણુ પોતાની રાજધાની દેવગિરિમાં રાજ્ય કરતો હતો. પન્હાણના^૧ ભોજ રાજા વિષે ઉપર લખનામાં આવ્યું છે તે શિલાહાર રાજકુલનો કાઈ રાજા હતો. તેના પરાલવ કરીને યાદવોએ તેનું કોટલાપુરનું રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે ભેળવી દીધેલું જણાય છે. ઉત્તર કોટલામાં એક બીજી શાખા રાજ્ય ચલાવતી હતી તેના જેમ આગળ ઉપર યાદવોએ અન્ત આપ્યો હતો તે પ્રમાણે તેમણે આ શાખાનો પણ છેડો આપ્યો. આ સમય પછીના કોટલાપુરના જે ભેખ ભેવામાં આવે છે તેમાં યાદવ વંશના રાજાઓનાં નામ હોય છે, તે સાથે તેમણે ત્યાંના કારભાર ચલાવવાને જે અધિકારિયો નીમેલા તેમનાં નામ પણ છે. આ પ્રાંતમાંના બેદાપુરમાં સિંધણુનો ભેખ છે, તેમાં શક ૧૧૪૬ માં એ રાજાએ કોપેશ્વર નામના દેવસ્થાનમાં એક ગામ આપ્યાનું કહેલું છે.

સિંધણુ ગૂજરાત ઉપર ઘણી વેળાએ સ્વારિયો કરેલી હોય, એમ જણાય છે. આંખેમાં એક ભેખ છે તેમાં એમ કહેલું છે કે સુદગલ ગોત્રનો બોમ્બેશ્વર કરીને એક બ્રાહ્મણ સંસ્થાનિક, યાદવ રાજાને મ્હોટો સૂરો સેનાપતિ હતો; તેણે ગૂર્જર રાજાને ઝવં બેધારી દીધી; માત્ર રાજાને કીડાની પેટે કચરી નાંખ્યો; આગીર રાજાના કુળનો સમૂળગો નાશ કરી નાંખ્યો; અને તે પોતાના સ્વામીના શત્રુઓને હાવાગિનિતુલ્ય મનાવો હતો, એવા તેણે સિંધણુને મન મિલ્તા રહે એવું કાઈ ગ્રંથેવા દીધું નહિ. એના પછી એના દીકરા રામને સેનાપતિ ઠરાવ્યો અને એના ઉપરીપણા નીચે એક મ્હોટી સેના ગૂજરાત ઉપર ફરીને મોકલાવી દીધી. તે નર્મદા નદી સુધી પહોંચી ગયો, ત્યાં લડાઈ થઈ તેમાં તેણે બધા ગૂર્જર સુલટાને કાપી નાંખ્યા, પણ છેવટે પોતે ત્યાં મર્યો ગયો.^૨ આ વૃત્તાન્ત ઉપરથી વધારે વાર નહિ તો બે વાર પણ સિંધણુ ગૂજરાત ઉપર અત્યારી કચ્છાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. અને સોમશ્વરની કીર્તિકૌમુદી ઉપરથી લવણપ્રસાદ અને વીરધવલના સમયમાં તેણે ગૂજરાત ઉપર હુમલો કચ્છાનું લખેલું છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે—

ગૂજરાતનો રાજા લાવણ્યસિદ્ધ ધર્મથી પોતાની પ્રજાનું પાલન કરતો હતો. એવામાં, દક્ષિણના રાજા સિંધણુ પોતાના હિરક મોકલીને ગૂજરાત દેશના રાજાની મનોહર રાજ્યવદ્ધી તેમના દ્વારાએ બોધને તે પ્રાપ્ત કરી લેવાને માટે પોતાની સેનારૂપી દૂતી મોકલીને તેનું મહણ કરવા માટે આ-

૧ મેજર ગ્રાહામના રિપોર્ટમાંના અક ૧૦ નો ભેખ.

૨ આઈથિયોપિયન સર્વે આદ વેઈર્ન ઇન્ડિયાના બાગ ૩ અને ૫ ૮૫ મે નુઓ.

૩ કીર્તિકૌમુદી સર્વ ૪ થો, મ્લેક ૪૩-૫૩-૫૫ થી ૬૦

દેશ કન્યો. સેના ચઢી આવી, એટલે સિંહની ગર્જના સાંભળીને દરિયુ જેમ ચક્રિત થઇને ચારે દિશાએ ભયભીત થઇને જોયાં કરે તેમ તે સેનામાંથી થતા સિંહનાદ સાંભળીને ગૂર્જર રાજના પુરવાસિયો ભયભીત થઇને વારંવાર દિશાએ ભણી જોયાં કરતા હતા. કાંઈ પણ નવું ધર અણાવવાનો આદર કરતું નહિ; તેમ જ કાંઈ ધાન્યનો સંગ્રહ પણ કરતું નહિ; અને પરચક આવવાની ચંકાથી પ્રભાઓનું ચિત્ત સ્થિરતા પામતું ન હતું. આવા સમયમાં ધાન્યનો સંચય કરવામાં હાનિ છે, એવું સર્વે સમજતા હતા, તેથી તેની ઉચલપાચલ થવામાં અને ઉચાળા ભરવામાં ગાડાંની અમલ પડવાથી ગાડાંવાળાને ભાવ ધણે વધી પડ્યો હતો; જેનું નિવારણ કરી શકાય નહિ એવી વિપત્તિનો ઉદય થવાનો હોતાં દેહધારિયોને માત્ર અકટક્ત(વિષ્ણુ)નું શરણ લેવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું. મદના કારણને લીધે, જેમ જેમ રિપુરાજની મેના સમીપ આવતી જતી હતી, તેમ તેમ મનુષ્યોના સમુદાયને યજુથી વધારે ભય થતો હતો. મ્હોટા યર સુભટો હોવાથી યાદવ રાજાનું ગર્વિષ્ટ ચર્ષ ગળણું સૈન્ય આવે છે એમ જાણીને શ્રી લવણપ્રસાદ દેવે કાષ કરીને પોતાના કપાળને ભ્રમર ચડાવીને કુટિલ કર્યું. અતિશય પરાક્રમવાળા યુલુક્ય રાજના કંઠમાં જેની કાન્તિ પ્રસરી રહી હતી એવી હિરણ્યમયી સહ તે જાણે ભયભીત થયેલી યુલુક્ય ભૂપની રાજ્યલક્ષ્મિયે તેના કંઠમાં બાહુવક્ષી નાખેલી હોયની એમ વિરાજતી હતી. આ રાજની યુદ્ધસામગ્રી થોડી હતી તેમ છતાં પણ યજુની મોટી મેનાની સામે થયો, કારણ કે રણસંગ્રામ આણુ થયા છતાં મુભટોનાં પગલાં તો તેના સામાં જ પડે છે. યજુનો બળ (સેના) રૂપી સમુદ્ર તાપી નદીના તટ ઉપર ચઢી આવ્યો, એટલે તેના કરતાં પણ અધિક તાપ આપનારો તથા જેના બાહુનું અતિશય બળ છે એવો તે શૂર રાણો વેમથી મહિ નદીના કાંઠા ઉપર આવી પહોંચ્યો. લોકોના મનમાં નાના પ્રકારના વિચાર આવતા હતા, કેટલાક કહેતા હતા કે યજુની સેના ધણી છે, તેથી જિતી શકાય નહિ એવું છે, એમ વારંવાર વિચાર કરતા, તથાપિ સંદેહમાં પડતા માણસો નક્કી કરી શકતા ન હતા કે આનું તે શું પરિણામ આવશે? યજુની મેના ક્યાં આગળ છે? અથવા તે ક્યાં પડાય કરીને પડેલી છે? તે દૂતોથી જાણવામાં આવવું જોઈએ, તેને બદલે તેઓ ગામડાં બાળી નાંખતા હતા તેથી ગગનરૂપી અંગણમાં ઉડેલા ભયંકર ધૂમાડા જોઈને તે ક્યાં છે તેની ધારણા કરી શકતા હતા.

જે ભૃગુકર્ણ(ભરત)ની ભૂમિમાં ઘાસ આદિ કાંઈ પણ શેષ રહ્યું નહતું તેવી જગ્યાએ ધણા કાળથી ફરતી એવી સંખ્યાબંધ અને દુર્બલ એવી યાદવોની વૃષ્ટિ નામની જાતિ હતી તેની આ જિતી ન શકાય એવા વીર

કેસરિયે (રાણાએ) કાંઈ પણ ગણના કરી નહિ. મત્સરનો પ્રબંધ પ્રસર્યો એવા સમયમાં આ વીર પુરુષે તરત જ રણમાં લાંબકર એવો પોતાનો કૃપાણુ (બે ધારવાળો ખડ્ગ) એક હાથમાં ધારણુ કર્યો અને બીજા હાથમાં સંગ્રામમાં ઝંપલાવી પડતા પોતાના પુત્ર વીરધવળને ધારણુ કર્યો. આ પ્રમાણે આ પિતાપુત્ર બંને બીજા રાજાની સાથે યુદ્ધમાં મર્યેલા હતા તેવામાં તેને સપડાવાનો લાગ સારો છે એમ ધારીને મારવાડના ચાર રાજા તેમના ઉપર ચઢી આવ્યા; એટલે એ બંને જણા પેલા ચારે રાજાની સેના ઉપર તૂટી પડ્યા. આ ઉપરથી લડાઈના મધ્યક ઉપર કોનું કેટલું સુભટપણું છે તે વાંચનારાઓએ સમજી લેવું. આગળ પાછળની સેના વચ્ચે આવી ગયેલા રાણો હવે નક્કી હારી જશે, અને આપણા ઉપરથી તેમનું ધુસડું ઉછાળી નાંખવાનો સારો લાગ મળશે, એવી આશા રાખીને ગોધરા અને લાટના માંડળિક રાજાઓએ મારવાડી રાજાઓ સાથે ગુપ્ત સંધિ કર્યો, અને પોતાના અધિરાજાને આવા સંકટના સમયમાં તજ દઈને શત્રુ બણી થઈ જઈ તેમના લશ્કરમાં ભળી ગયા. પણ આ બે વીર પુરુષો તો આ બે સામંતો પોતાની સેનામાં હતા તેથી પોતાના કટકને બલિષ્ઠ માનતા ન હતા, તેમ જ તેઓના જતા રહેવાથી તે નિર્જળ બની ગયું હોય એમ માનતા ન હતા; કારણ કે ભિલ્લ અને ઉદ્ધવ નામના હૃદયનું જળ સમુદ્રમાં આવવાથી તે ચથી થતો નથી, અથવા તો ક્ષયી થતો નથી. આગળ સિંધણું સૈન્ય હતું અને પાછળ ચાર મરહુમ અને આ બે ફૂટેલા રાજા થઈને છ હતા, તો પણ અચિલ શક્તિવાળા આ બે વીરનો મુખરાગ વિષર્વય પામતો નહતો. આગળ ભાગતા યદુવીરોની પછવાડે તે શૂરવીરો મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે તેમની પૂંઠ મકતા ન હતા. તેવામાં પછવાડેથી બચા થવાને લીધે તેઓએ તેમને જતા મૂક્યા. અને સંકોપ થઈને આ છ જણા ઉપર તૂટી પડ્યા. જમતમાં જેમણે અખિલ પ્રદેશ બાળી નાંખ્યો હતો, અને જેને લીધે ઘણા ચોર(મહીશુચ)નો પ્રસાર થયેલો હતો, એવો તે રાજાઓનો પરસ્પર વિમહ ગ્રહોની સમાપ્ત હતો. યુગુક્ષ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ બે શૂરવીરોને ઘણા વિપરીત રાજાઓથી ઘેરાઈ ગયા બણી, સર્વે માણસોનો સમુદાય સૂર્ય અને ચન્દ્ર જેમ મેધથી દુર્લભ થાય છે, તેમ માનવા લાગ્યો. યુગુક્ષ રાણો પાછો વળ્યો હતો, તો પણ યાદવો તેમની પાછળ ધાપા નહિ; કેમકે સિંહ જે માર્ગનો આશ્રય કરીને પછી તે પાછો મૂકી દે છે, તો પણ તત્ક્ષણમાં હરિણો તે

૧ ગોધરામાં સંવત્ર ૧૧૦ માં આગુક્ષ વંશના દળકંદેવન્નિયે દુકટેલામાંથી આવીને સ્થાપના કરી હતી તેના વંશજ સં. ૬૧૬ માં વીરમદેવજી હતા, તેના વંશજ.

માર્ગમાં અનુમન કરી શકતા નથી. આ પ્રમાણે હોતાં પ્રસરતા અતિશય તીવ્ર પ્રતાપને લીધે રૌદ્ર જણાવે એવો તે ચરવીર લવણપ્રસાદ ચંદનાદ્રિ- (મહાયાજળ)ની દિશા છોડીને હિમાલયની દિશા લણી જવાને પ્રવૃત્ત થયો.

સિંધલુંની સેના સાથેના પ્રસંગ વિષે ઉપર પ્રમાણે સોમેશ્વર લખે છે; પણ આ પ્રસંગે બંને જણને સલાહ કરી લેવામાં લાલ દત્તો, એમ સમ- જાયાથી તેમણે સંધિ કર્યો હોય, એમ કેટલાક ધારે છે.^૧ અને આવી ધારણા કરવાનો એક બનાવ બન્યાની વાત આગળ ધરવામાં આવે છે—તે એ કે લેખપંચાશિકા નામનો, નાના પ્રકારના લેખ લખવાની પદ્ધતિનો એક ગ્રંથ, જે ધણું કરીને સંવત ૧૨૮૮ માં રચાયેલો જણાય છે, તેની એક પ્રતિ સંવત ૧૫૩૬ ની સાલમાં લખાઈથી સરકારે ખરીદ કરેલા સંગ્રહમાં છે, તેમાં એક ચમલવત્ર એટલે એ જણાયે મળીને કરેલો કરાર નીચે પ્રમાણે છે:—

સવત ૧૨૮૮ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૧૫ સોમેશ્વરે શ્રીમદ્વિજયકટકે મહારાજાધિરાજથી શ્રીમત્સિંહજીદેવસ્ય મહામહાશયેશ્વર રાજક થી સ્વલ્પપ્રસાદસ્ય ચ સંરાજ (સામ્રાજ્ય અથવા સમ્રાટ) કુલથી શ્રીમત્સિંહજીદેવેન મહામહાશયેશ્વર રાજથી સ્વલ્પપ્રસાદેન પૂર્વહજ્યામીય ર (બગડો કર્યો એટલે એ વાર ભારતીય વાંચતું) દેશેષુ રહ્નોયં । કેનાપિ કસ્યાપિ ધૂમિનાઘમળીયા ।

સંવત ૧૨૮૮ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૧૫ સોમવારે શ્રીમદ્વિજયકટકને વિષે મહારાજાધિરાજ શ્રી શ્રીમદ્ સિંહજીદેવ તથા મહામંડેશ્વર રાજક શ્રી લાવ-ણપ્રસાદ વચ્ચે થયેલો કરાર એવો જે ચક્રવર્તી રાજપવાળા કુળના શ્રીમદ્ સિંહજીદેવ તથા મહામંડેશ્વર રાજકશ્રી લાવણપ્રસાદ તેમણે પૂર્વની રૂઢિ પ્રમાણે પોતપોતાના દેશમાં રહેવું; કાંઈપે પણ કોઈની પણ ભૂમિ બલાતકારે લેવી નહિ.

આ પછી કરારપત્રમાં એમ પણ છે કે, બિમાંથી કોઈના ઉપર કોઈ શત્રુ હશે, કરે તો તેને છોડાવવા બંનેનાં લશ્કરે એકઠાં થઈને જવું, તેમ જ વળી, કોઈ રાજપુત્ર કાંઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ લઈને એક બીજાના દેશમાં જાય તો તેને રહેવા દેવાનો અશ્રય આપવો નહિ.

૧ જુને પાછળ પૃષ્ઠ ૪૪૭ કીર્તિમુદીનો સર્ગ ૧ નો શ્લોક ૬૭ મેા.

સંઘાય વન્ધુ જનતા જનિતોપરોષા દ્વીરેર્વિરુદ્ધદયોપિ સમ નૃપત્તેઃ ॥

પ્રતેજ તેજ સહદુઃસહસૌહયેજ સ્વાર્થો સમદ નગરી લવણપ્રસાદઃ ॥ ૬૭ સર્ગ. ૫

ઉપર રહેલા સામા પસના વીરોની સાથે સંધિ કરવાને લવણપ્રસાદનું મત વિરુદ્ધ હતું, તથાપિ તેના ધણા બંધુજનોએ તેમ કરવાની સલાહ આપવા ઉપરથી તે તેમની સાથે સંધિ કરીને દુ.સદ્ધ પરાક્રમવાળા પુત્રને લઈને પોતાનો જેમાં સ્વાર્થ રહેલો એવો નગરીમાં આવ્યો.

ઉપરનો લેખ કરારના નમુના તરીકેનો છે ખરો, પણ જો તે પ્રમાણે બનાવ બન્યો ન હોય તો વિગતવાર અને નામવાર દાખલ કરાય નહિ.^૧

જગદ્દ શાહ અને પાર દેશનો ખીડેવ

ચૌલુક્ય વંશના એક ભૂપણ રૂપ નરેશ્વર શ્રી લીમદેવ ખુદશાએ લદ્દ-પુર^૨(અદ્રેશ્વર)નો કોટ ચણાવ્યો હતો, તે પાર દેશથી સેના લઈને ખીડેવ^૩

૧ મારી પાસે આવા જ પ્રકારનો “લેખપદ્ધતિ” નામનો એક જૂનો ગ્રંથ છે, તે પંડિત જ્ઞેષ્ઠાશમ પાસેથી મને મળ્યો છે, તેમાં જે જે સમયના જે જે રાજ્યકર્તાઓ અને બીજા પુરોએ થઈ ગયા તે તેનાં નામ અને તે સમય જૂદા જૂદા લેખોમાં દાખલ કરેલા છે, તેમાં સંવત્ ૮૦૨ તથા સંવત્ ૧૨૮૮ ના લેખ ઘણા છે, અમારા આ પુસ્તકમાં ઉપરનો યમલ પત્ર નથી, કમ કે તેમાં ચોટાં પાનાં ખૂટતાં જણાય છે.

સંવત્ ૧૩૩૨ અણહિવપત્તનમાં મહારાજાધિરાજ સારંગદેવનું નામ છે.

સંવત્ ૧૩૬૬ સીતાપુર ગ્રામનો છે.

સંવત્ ૧૩૬૬ માં મોહાસાનિવાસિ રાહલ શ્રી વાલ્મીકીનું નામ છે.

સંવત્ ૧૪૦૧ માં પંચાલ દેશ વિષે રાણાશ્રી રણમુદ્દેવનું નામ છે.

જ્યાં નામ નથી ત્યાં અમુક એવો રાજા લખ્યો છે.

૨ કચ્છમાં સુનસ તાલુકાનું નામ છે.

૩ ચરપારકરનો રાજા જેની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે:—(તોફતુલા મિસ્ત્રમ પ્રમાણે તેમાં સુવતખજી તવારીખ ઉપરથી લીધું છે.)

સુમરો (દિ. સ. ૪૪૫ થી ૪૪૬ ઇ. સ. ૧૦૫૩ થી ૧૦૫૪ સુધી, વર્ષ. ૧)

બુંગર (દિ. સ. ૪૪૬-૪૬૧ ઇ. સ. ૧૦૫૪ થી ૧૦૬૬ સુધી, વર્ષ ૧૫ રાજ્ય કર્યું.)

દોદા (દુદા) ખેડેલો. (દિ. સ. ૪૬૧ થી ૪૮૫ ઇ. સ. ૧૦૬૬ થી ૧૦૯૨ સુધી, ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.)

ધારી (ઠાઠરી)

સંપાર ન્દાનો હતો મદિ રાજ્ય કર્યું.

સંપાર (દિ. સ. ૪૮૫-૫૦૦; ઇ. સ. ૧૦૯૨ થી ૧૧૦૭ સુધી, ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.)

અડીક. (દિ. ૫૦૦ થી ૫૩૬; ઇ. સ. ૧૧૦૭ થી ૧૧૪૩ સુધી, ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.)

ઉમર. (દિ. સ. ૫૩૬-૫૭૬; ઇ. સ. ૧૧૪૩ થી ૧૧૮૩ સુધી, ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.)

દોરોસાની બીજો. (દિ. સ. ૫૭૬-૫૯૦; ઇ. સ. ૧૧૮૩ થી ૧૧૯૭ સુધી; ૧૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.)

Pwan hun

પિય. (પિય-દેવ)

ખીડેવ (ઇ. સ. ૧૧૯૭ થી ૧૨૩૦)
સં ૧૨૫૩ થી ૧૨૮૧ } ૩૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.
દિ. સ. ૫૯૦-૬૨૩

આખો તેણે તોડી પાડો અને રસ્તામાં આખા દેશમાં ધણો લંજવાડ કર્યો, અને પોતાના પ્રયંક બુજરૂપી દંડનું પરાક્રમ બતાવતો સમૃદ્ધિમાન થઈ પોતાને પાર દેશ પાછો આણ્યો ગયો.

સાર પછી ફરીને કોટ ચણાવવાનો જગદૂ શાહે આદર કર્યો. એ વાતની પીકદેવને ખબર પડી. એટલે તેણે પોતાનો એક સંદેશદારી ત્યાં મોકલીને ફહાવ્યું કે, “જો ગધેડાને માથે બે શીંગડાં બેઠાવાનો સંભવ હોય તો તું આ ઠેકાણે ફરીને કોટ ચણાવી શકે.” આતું તે દૂતનું વચન સાંભળીને જગદૂ શાહે તેને કહ્યું કે “ઠીક છે, ગધેડાને માથે બે શીંગડાં ઉગાડીને પણ હું અદિ વપ્ર (કોટ) બંધાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

વાચાળ દૂતે ઉત્તર આપ્યું કે “ધણા ધનના અભિમાનમાં તણાઈને તું મારા ધણીની સાથે વિરોધ કરી તારા કુળનો વૃથા નાશ કરવાનું ચું કરવાને કરે છે?” સાંભળઃ—

ગીતિ-દીપક પ્રભાવ પેળે, તો પણ તેમાં પતંગ જઈ પડતો;

પરિણામે તે પોતે, નિજ કાયાનો વિનાશ ઝટ કરતો.

“મારો ધણી મહા તેજસ્વી પુરુષ છે તેની સાથે બગાડીને કાર્ષ સુખી થયો નથી. એ કેવા છે તે તું જાણે છે? એણે પ્રયંક બુજરૂપી દંડ ધરનાર સર્વે યત્રુ રામઓનો પ્રતાપ એક ક્ષણમાં દરી લીધો છે, તે તારા જેવા વૈશ્યની સાથે લડાઈમાં ઉતરવાને શરમાય એમ છે. માટે મારા ધણિયે જે સંદેશો ફહાવ્યો છે તેને માન આપીને કોટ ચણાવવાનો આદર તું મૂકી દે. અને મારે કહ્યું માને તો તારી આ બધી સાહેબીનો ઉપભોગ તારાં સગાં વહાલાં સહિત તું કરે.”

આતું સાંભળીને જગદૂ જે સામાનાં મન વરતી લેવામાં કુશળ હતો તે બોલ્યો કે, કોટ ચણાવાનું કામ મેં આદર્યું છે તે પૂરે કરીશ, તારા ધણીથી કાર્ષ કરતો નથી.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્ર સમ કાન્તિવાળા જગદૂ શાહ બણીથી તિરસ્કાર પામીને તે સંદેશદારી પોતાના ધણી પાસે જઈ પહોંચ્યો અને જે બન્યું હતું તે સર્વ તેને ફહી સંભળાવ્યું.

આણી મગ જગદૂ શાહ સમઝ્યો કે વડાની સાથે વેર બંધાયું, એટલે પૂરી તૈયારી રાખવી જોઈએ. તે ઉપરથી તે અણુદિલ્લપુર ગયો અને પ્રચસ્ત (ઉમદા) નરેશ્વર શ્રી લવણપ્રસાદને બેઠ કરી. ઔપુત્યકુલદીપક, જગદૂને સારી પેઠે બેટીને મળ્યો, અને પોતાની પાસે વસાવેને બેસારી તેનો આદરસત્કાર કરી પૂજ્યું કે “હે કૃતિન! તમારા સકલ કુળમાં ક્ષેમ

કુશળ છે? અને ભદ્રપુરમાં સર્વ સારી પેઠે છે? અમારા નિર્દેશ વિના ઓચિંતું તમારે અહિં શા કારણસર આવવું થયું? અહો સદ્ગુણરાજમાન! મુમુક્ષુનું ચિત્ત જેમ સુસમાધિથી સ્થિર રહે છે, ધરાતલ જેમ મેરૂ પર્વતથી સ્થિર રહે છે તેમ માંડે રાજ્ય તમારા યકી ત્યાં સ્થિર વિરાજે છે.”

રાજાનું આવું કહેવું સાંભળીને જગદુ પોતાના હૃદયમાં અતિ આનંદ પામતો સર્વ સલા સાંભળતાં બોલ્યો કે, “અહો મહારાજા! આપ સર્વ શત્રુ-ઓનો, નાશ કરવાવાળા સમર્થ આ પૃથ્વી ઉપર સત્તા ચલાવો છો તો પછી મારા કુળની તથા ભદ્રેશ્વરની કુશળતા હોય એમાં શી નવાઈ છે? તો પણ મારે કહેવું નેપથ્યે કે, એક અતિ ક્રોધી એવો પીઠદેવ રાજા આપની આસાની અવગણ કરે છે. અહો દેવ! પ્રળના આનંદને માટે જ આપનો હૃદય થયો છે, અને આપનો પ્રભાવ પ્રતિ દિવસ વધતો જાય છે, એવા સૂર્ય સમાન આપની રૂપથી ધ્રુવરાજાશ્વ તે કરીને આપની અવગણ કરે છે. વળી જેમ જળનો પ્રવાહ નદીના તટને તોડી નાંખે છે તેમ ચૌલુક્ય વંશના આભરણ-પ્રી શ્રી હીમદેવ મહારાજે પૂર્વે ચણાવેલો ભદ્રેશ્વરનો દુર્ગ તેણે પાડી નંખાવ્યો છે, અને મને એવી ધમકી આપી છે કે જો કાઈ કાળે મધેડાને માથે બે શીંગડાં ઉગે તો તું આ ઠેકાણે સુંદર દુર્ગ ચણાવી શકે. આ ઉપરથી હું મારી પ્રતિજ્ઞા પાળવાને સારૂ આપની પાસે ઉતાવળો આવ્યો છું, માટે ક્ષત્રિપના મહાન જનીશ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સુભટોની સેના ત્યાં રાખવા માટે અપાવો.”

એટલે હવણુપ્રસાદે માઝ્યા પ્રમાણે સેના લેને આપી, અને તે લઇને જગદુ ભદ્રેશ્વર નગરમાં આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર પીઠદેવે સાંભળ્યા એટલે તે પોતાનું સ્થાન છોડીને કાણુ જાણે ક્યાંય જતો રહ્યો! અહિં જગદુ શાહે ક્રોધ ચણાવવા માંડ્યો. પણ એમ કહેવાય છે કે દિવસે જેટલો ભાગ તૈમાર યાપ તેટલો ભદ્રદેવ રાત્રે તોડી નાંખતા હતા. એટલા માટે તેને રીઝવવા સારૂ તે ભદ્રદેવનું તેણે ક્રોધ ઉપર સ્થાપન કરાવ્યું. ૭ માસમાં ક્રોધ પૂરો ચણાઈ રહ્યો, એટલે તેણે રાજાનું સૈન્ય પાછું વિદાય કર્યું.

આ પાસ પીઠદેવ પણ ભયથી કંઈ પણ ટકા શક્યો નહિ, એટલે તેણે જગદુની સાથે સલાહ કરી. એક પ્રસંગે તે ભદ્રેશ્વર આવ્યો ત્યાં જગદુ શાહે તેની સારી આજતાસ્વાજતા કરી અને યોગરદમ હડી ખાઈથી વીટ-ળાયેલો એવો પર્વત સમાન દુર્ગ તેને દેખાડ્યો. જગદુ શાહે ક્રોધના એક ખૂણામાં પર્યવરનો મધેડા બનાવી રાખ્યો હતો, તેને માથે સોનાનાં બે શીંગડાં જડાવ્યાં હતાં, અને બીજી ઝોઢવણુ પણ પીઠદેવની માનું અપમાન યાપ

એવી કરાવી રાખી હતી કે જેથી તે જોઈને ખીકડેવ અતિશય સંતાપ પામી ત્રાસ
ગયો અને તેના મ્હોમાંથી લોહીની ઉલટી થવા લાગી તેથી તેના પ્રાણ ગયા.

આ વાત સિંધુરાજના જાણવામાં આવી, જોટલે તે પણ કરી ગયો અને
જગદ્ગને માનદાનથી પ્રસન્ન કર્યો.

જગદ્ગ શાહે ધર્મકાર્ય કગલ્યાં, તેમાં તેણે મ્હેંચ પાસેથી મેળવેલા
ધન વડે મરજદ^૧ ચણાવી હતી એમ લખ્યું છે; તે સાથે વળી લખવામાં
આવ્યું છે કે, ચૌલુક્ય રાજના લશ્કરની સાહાય્યથી જગદ્ગ શાહે નિરંકુશ
મોગલોને જિતી લઈને જગત્માં સ્વાસ્થ્ય સ્થાપ્યું.^૨

આ સમયે મોગલોના વારંવારના હુમલાથી ભરતખંડનો વાયવ્ય કોણનો
અને ઉત્તરનો ધણો ભાગ તેમ જ પશ્ચિમ ભણીનો કટલોક પ્રદેશ ખેદાનમેદાન
થઈ ગયો હતો. દિલ્હીના સુલતાને તે પ્રદેશની રક્ષા માટે પોતાના સુબેદાર
મૂંઢા હતા, તેઓએ ત્યાંના ધણી થઈ પડવાના પ્રયત્નમાં ચલાવેલી ચાલચલગ-
તથી રેવતને ધણી હેરાનગતિ થઈ છે. લોભો ભીમ, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ,
અને જયચંદ્ર આદિ જેમ માંદોમાંદો લડીને નિર્નજ થઈ જવાથી શાહાબુદ્દીન-
જેહરી આદિ મ્હેંચો ભરતખંડમાં રાજ્ય મેળવી લેવાને ફાવી ગયા; તેમ જ
આ ગજનીના રાજ્યકર્તાઓના સામા ખીમ મ્હેંચો થયા, તેથી તેમની
તથા તેમની સાથે દેશની ખરાબી કેવી રીતે થઈ અને મોગલો તેમના ઉપર
કેવી રીતે ફાવી ગયા તે જાણવાને તે પ્રસન્નનો વૃત્તાન્ત જેમણે વચ્ચેલો હશે
તેમના સમજવામાં સારી પેઠે આવેલું હોવું જોઈએ કે, સિંધુની પશ્ચિમ ભણીનો
પ્રદેશ તેઓ દબાવી પડ્યા હતા, અને તેમનો અવરજવર અને હુમલા આસ-
પાસના મુલ્કો ઉપર થતા હતા.

આ સમયે ભદ્રેશ્વર એ કુચ્છનું મોટું બંદર હતું; ત્યાંના વ્યાપારિયો ધણા
છેડેના દેશો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા. ત્યાંનાં બંદાણ સમુદ્ર કિનારાના
દેશો ભણી જતાં હતાં, અને તે દેશનાં બંદાણ કુચ્છ ભણી આવતાં હતાં.

૧ મહીર્તિ કારયામાસ થીમલીસંજિતામઘી ॥

મદ્રેશ્વરપુરે મ્હેંચ્છલ્લમીકારણતઃ સહુ ॥ ૬ ॥ ૬૪ ॥

૨ ચૌહાણચરુષ્કેળ મુદ્રસાન્ધ નિર્ગલાન્ ॥

વિજિત્ય જગતિ સ્વાસ્થ્યં વ્યવનોર્* વ્યક્તવિક્રમઃ ॥ ૬૬.

૩ જુઓ પાછળ પૃષ્ઠ ૩૦૫ થી ૩૦૮.

• શાસી પ્રબાસકરની જગદ્ગ ચરિત્રની પ્રતિ જે અથે જોઈ છે, તેમાં
અવનોર્ડી એવા પાઠ છે અને ૬૬ જગદ્ગ વ્યવનોર્ડી એવા પાઠ આપે ॥

જગડ સાહ^૧ એક મોટા વેપારી હતો. તેનાં બહાણુ પરદેશ જતાં હતાં, અને રસેચ્છોની સાથે વેપાર-કરીને તેમની પાસેથી પણ એણે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મોગલોના યત્ન હુમલા તેણે લવણપ્રસાદ અને વીરધવળની ફોજની મદદથી અટકાવી, તેમનું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું હોય એવો પણ સંભવ જણાય છે. આ વેળાએ સોમનાથ-દેવપટ્ટન બંદર સાથે પણ રસેચ્છોનો

૧ જગડ કેજ માહેના હવણાના સુનરા તાલુકાના લાદ્રેશ્વર (મૂળના લાદ્રેશ્વર વેલાકલ બંદર) ગામનો રહેવાસી હતો. સર્વનંદસુરિયે “શ્રી જગડ ચરિત” નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તે રા બ. મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમાં પ્રારંભમાં ઉપોદ્ધાત, પછી બાધાંતર, પૂરવણી અને ત્યારપછી સરકૃત મૂળ કાવ્ય એ પ્રમાણે ક્રમ રાખ્યો છે. મૂળમાં આવેલી સર્વ પ્રસિદ્ધ જગ્યાઓ તથા માણસો વિશેના ખુવાસો હા. બૂસરના ઇન્ડિયન સ્ટેટીસ્ટ ઍંક ૧ પ્રમાણે તથા તે ઉપરાંત બહુ શ્રમ લઈને રચ્યો છે. તેમાં જગડની વચાવળી નીચે પ્રમાણે છે -

વિચદુ (શ્રીમાળી વાણિયો)

(જેણે કૃષા, વાવ, અન્નસત્રો, દેરાસર, અને પરચો બધામાં તથા સંધની સેવા કરેલી હતી)

વાણિય.

(કયા નગરી જે હવણાં કષકોટ કહેવાય છે તેમા રહેતો હતો એ સંધ કહાડીને શત્રુજય તથા જૈવતાચળ(મિરનાર)ની યાત્રા કરી આપ્યો હતો)

વાસ.

વીસવ	વીરદેવ	મેઝિ	આકુ.	વ.સ.
હાક	સુવશણ	સોવ (સોલક, લાદ્રેશ્વરમા આવી વસ્યો, તેની સ્ત્રી લક્ષ્મી)		સોહી.

સોવ

જગડ (શ્રી ચરોત્તરી), મીતિમલી પુત્રી ચરોતેવ જેને પરણી હતી તે તરતજ વિધવા થઈ	રાજ. (શ્રી રાજલેહેની)	પત્ન. (શ્રી પત્તા)
વિક્રમસિંહ (વિક્રમસી)	ધણી	હંસી (પુત્રી) (હાંસબાઈ.

પુરોહિત સોમેશ્વર નામે કરિ સારો વિદ્વાન હતો; તેના વિષે આગળ લખવામાં આવશે. સોમાદિત્ય, કમળાદિત્ય, નાના પંડિત ઇત્યાદિ ૧૦૮ પંડિતો એના દરબારમાં હતા. પરદેશના કરિ આવે તેમની પરીક્ષા કરીને જેની જેવી યોગ્યતા તેના તે પ્રમાણે સત્કાર થતો હતો.^૧

મહારાજને જાજતી સર્વ પ્રકારની સ્થિતિ ઘર્ષ, એટલે એક સમયે ધરતીપાળ અને તેજમાળે વીરધવળને ત્રિનિતિ કરી કે દેવ ! આપે આ ગૂર્જર ધરતી સ્વાધીન કરી લીધી, બીજા દેશના રાજાઓને ખંડિયા રાજા બનાવી દીધા, એટલે હવે સર્વ પ્રકારે આપની મહારાજાની પદવીની યોગ્યતા ઘર્ષ થૂકી, તો હવે કોઈ સાઈં મુહૂર્ત બેઠને “મહારાજધિરાજપદ” ધારણ કરવાનો અભિષેક કરવાનો ઉત્સવ કરિયે. આતું મંત્રિયોનું કથન સાંભળીને વીરધવળ બોલ્યો:—

અજિત્તા સાર્ણવાશુર્વોમનિદ્વા ત્રિવિધૈર્મલૈઃ ।

અવત્તા સ્વાર્થમર્થિભ્યો મતેયં પાર્થિવઃ કથમ્ ॥

સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વી જિલ્લા વિના, ત્રિવિધ યજ્ઞો કર્યા વિના, યાચકાને ધન આપ્યા વિના હું રાજા કેમ થાઉં ? મારે તો માઈ “રાણા”નું પદ ઠીક છે.

વીરધવળની ભલમનસાઈની એક વાત એવી છે કે, તે એક સમયે ગ્રીષ્મ ઋતુની રાત્રિએ ચન્દ્રરાજામાં સૂતો હતો, અને એક ખવાસ તેના પગ ચાંપતો હતો; તેણે તેના પગની આંગળિયે રત્નજડિત અંગુડી પહેરી હતી તે ફહાડી લીધી. વીરધવળ જાગૃત સ્થિતિમાં હતો તેથી તેના જાણવામાં આવ્યું તો ખઈ પણ તે બોલ્યો નહિ, અને સવાર થતાં લંડારી પાસેથી તેવી જ બીજી અંગુડી મંગાવીને પહેરી લીધી. રાત્રે તે સૂતો એટલે પેલો ખવાસ જાગતો નિસ પ્રમાણે પગચાંપી કરવા લાગ્યો, અને તપાસીને જુવે છે તો પ્રથમના જેવી જ બીજી અંગુડી તેના જોવામાં આવી તેથી તે વિચારમાં પડી ગયો. તેવામાં વીરધવળે હસતાં તેને ફહી દીધું કે ભાઈ ! એ અંગુડી હવે લેતો નહિ, કાલે એક ફહાડી લીધી તેની કાંઈ ચિન્તા નહિ. આતું તેનું વચન સાંભળતાં જ તેને જાણે વજ્રધા થયો હોય એમ લાગીત ઘર્ષ ગયો, કેમકે:—

(ગીતિ)

હસતો પણ નૃપ હણુશે, સ્પર્શ કરંતો કરિવર પણ હણુશે,

ફુર્જન માન દિયંતો, ફૂકંતો પણ બુજંત તો હણુશે.

વીરધવળ આ ખવાસની ગભરાટઝરેલી સ્થિતિ બેઠને બોલ્યો કે, તારે ગભરાતું નહિ. તને આવી આદત પડી છે તેમાં અમારો જ વાંક છે.

જો દર્બારમાંથી તને પૂરી જીવાઈ મળતી હોય તો તારું મન આવાં બોટાં કામ કરવા ઉપર લક્ષ્યાય નહિ. હવેથી તને એસવાને એક ઘોડો આપીશું અને અંધ લાખની તારી જીવાઈ કરી આપીશું. આવું સાંભળીને તે બહુ રાજી થયો, અને પોતે કરેલા અયોગ્ય કામને લીધે મુંઝાવા લાગ્યો. વીરધવળ આ પ્રમાણે ક્ષમાવાળો હતો તેથી જગતમાં તેનાં વખાણ ધર્તાં દર્તાં, અને તે ધણો દયાળુ હતો એમ લોક કહેતા હતા.

વીરધવળ દિવસે દિવસે વધારે પ્રબળ થવા લાગ્યો. તેના ભુદ્ધિશાળી મંત્રિયો પણ લોક રાજી રહે એવું વર્તન કરવા લાગ્યા. એવામાં દિગ્વીધી તેમનો મોકલેલો હેરક આવી પહોંચ્યો. તેણે આવીને વસ્તુપાળને કહ્યું કે, મોજહીન પાદશાહનું લશ્કર પશ્ચિમ દિશા બણી કૂચ કરતું ચાલ્યું છે, ચાર પ્રયાણ યઈ ગયા છે; આશુને રસ્તે આવવાનો તેનો મનસૂયો જણાય છે અને તેની દૃષ્ટિ ગૂઝરાત ઉપર છે. માટે તમારે ચેતતાં રહેવું જોઈએ. આ ખબર સાંભળતાં જ વસ્તુપાળ તેને રાજા પાસે લઈ ગયો અને બધી હકીકત સામળીને રાણો બોલ્યો કે, “મંત્રીશ! એવેછો ધણા બળિયા છે; તેમણે ગઈબી વિદ્યા જેણે સિદ્ધ કરી લીવેલી એવા ગઈભભિલનો પરાભવ કયો છે; જેમણે નિત્ય સૂર્યનિબમાંથી નીકળતા તુરગમથી રાજ્યાની ચલાવનાર શિવાદિત્યને પણ પીગ્યો છે; સાતસં યોજનના વિસ્તારવાળા ભૂમિના પત્તિ જળચક્રને પણ તેમણે હણી નાંખ્યો છે; જે પૃથ્વીરાજે વીર વીર વાર શાહાજીની સુરવાણને ઝાલીને મૂર્ખાં દીરેયો તેવાને પણ તેઓએ પકડી લીધો છે. એવા એ કુર્બ છે તો આપણે કેમ કરવું?” વસ્તુપાળ બોલ્યો કે “મને તેમની સામે જવાની આજ્ઞા કરો, એટલે હું સમયને અનુકૂળ આવે એમ કરીશ.”

પછી સારા સારા એક લાખ અશ્વાર લઈને તેણે એવેઝોની સાથે પ્રયાણ કર્યું. ત્રીજે પ્રયાણેથી તેણે આશુનો નાપક ધારાવર્ત જે ગૂઝરાતનો અંકિયો રાજા હતો તેની પાસે પોતાનો હેરક મોકલ્યો, અને કહેવરાવ્યું કે એવેઝોની મેના જેની આશુને રસ્તે આવે તેની તેને અંદર ખેલાં તો આવવા દેજો અને પછવાડેથી ધાંટી રાખી લેજો. એવી રીતે આશુના માર્ગમા યવનની ફાજ અંદર પેડી અને જેવું તેમણે થાક ખાવાને મેવાણું કર્યું કે તરત જ પછવાડેથી ધારાવર્તે તે ધાંટી રાખી લીધી. આગલી જાલુએથી વસ્તુપાળે તેના ઉપર હુમલો કર્યો, અને જાણે બીજો કાળ ન હોય એવો જાતે તેમના ઉપર દૂરી પડ્યો, ને એવી કાપાકાપી ચલાવી કે, યવનની ફાજમાં ત્રાસ ઝાસ વતીઈ ગયો, ખૂમરાણુ યઈ પશું કેટલાક દાંતે પોંચા કરડવા લાગ્યા, કેટલાકે ટોળા ટોળા પોકારવા લાગ્યા, નાસમનાસા કરવા લાગ્યા, પણ વસ્તુ-

પાળે કાઢતે ઊઠ્યા નહિ. ફેરે છે કે, તેણે ત્યાં જ એક લાર્ખ માણસોને કાપી નાંખ્યા અને તેમનાં માથાંનાં ગાડાં હારીને વસ્તુપાળ પાછો વળ્યો અને પોતાના ઘણીને આવીને નમ્યો.

રાણો તેના આ પરાક્રમથી ધણો રાજ થયો, અને તેનાં સારાં વખાણુ કથ્યાં કે, “તમે આવું મહાભારત કામ કરી આવ્યા, છતાં તમે કાંઈ બડાઈ હાંકતા નથી, વિકટ આટોપ રાખતા નથી, ઉંચું મુખ કરીને અભિમાન ધારણુ કરતા નથી, ગર્વથી ધરતી ઉપર ચણુચણુટ કરી રહ્યા નથી, અવગા મદસિત કરીને કાઢના ઉપર નજર ફેરવતા નથી, પણ આ પુલ્કસાગર જે ઝોળાંથી જવાને માટે ધણો જ વિકટ તેમાં પાર પડીને તમે એકલાએ જ આ પૃથ્વીતળને વિષે ધવલ કીર્તિનો લાર માથે ધારણુ કર્યો છે.” આ પ્રમાણે તેનાં વખાણુ કરીને ઉત્તમ પારિતોષિક આપ્યું. પછી વસ્તુપાળ પોતાને ઘેર આવ્યો એટલે તેને માન આપવાને એટલા બધા લોક આવ્યા અને તેને પુણે વધાવવા અને તેના ગળામાં પુષ્પમાળા આરોપવાને એવો સમારંભ થયો કે કૂલનો એક હાર એક દ્રમ્મ વિના મળી શકતો ન્હોતો.

નાગપુરમાં સાધુ દેહલા કરીને હતો, તેનો પુત્ર સાધુ પૂનક નામે હતો, તેને મોજઉદ્દીન સુરત્રાણુની ખીળિયે પોતાનો બાઈ કચ્ચો હતો, તે અશ્વપતિ, ગજપતિ અને નરપતિ સર્વેને માન્ય થઈ પડ્યો હતો. તેણે સંવત્ ૧૨૭૩ ઇ. સ. ૧૨૧૭ માં ખંબેરપુરની રાત્ર્યયાત્રા કરી હતી. તે સંવત્ ૧૨૮૬ માં એટલે ઇ. સ. ૧૨૩૦ માં યાત્રા કરવાને મોજઉદ્દીનની આજ્ઞા લઈને નાગપુરથી નીકળ્યો. તે પોતાની સાથે ૧૮૦૦ ગાડાં, ધણા બળદ આદિ લઈને મોટા દબદબાથી તે માંડલ્યપુર સુધી આવ્યો. તેજપાળ તેની સામે ગયો અને તેને ધોગકે લઈ આવ્યો. વસ્તુપાળ પણ સંધની રજનો લાભ કોવાને સામે ગયો. બધાંને ઘેર લાવી જમાડી બહુ સંતોષ્યા અને સર્વેની આગતાસ્વાગતા કરીને બધાંને ખેરામણી આપી. સંધનું પ્રતિપાલન કરવાથી ધણું પુણ્ય થાય છે એમ સમજીને સંધવાળાની સર્વ પ્રકારે રૂડી ચાકરી કરી, તે એટલે સુધી કે, સંધના પ્રત્યેક જણનું તેજપાળે અર્ધપાણપૂજન કર્યું. પછી વસ્તુપાળ નાગપુરના સંધવી પૂનકની સાથે શત્રુંજય ગયો. તેને ત્યાં સારી રીતે યાત્રા કરાવી. પૂનક પછી ત્યાંથી નાગપુર ગયો, અને વસ્તુપાળ યોગકે પાછો આવ્યો.

મોજઉદ્દીનની આનું યાત્રા (હજ) અર્થે પ્રયાણુ

પૂનક પાછો ગયો તાર પછી કેટલેક દિવસે મોજઉદ્દીન પાદશાહની મા મહે દજ કરવા જવા માટે ખંજાતમાં આવી, અને એક મુસલમાન વ્હાણુ-

વડીને ઘેર ઉતરી. આ વાત કોઈ એક હેરકે મંત્રીને કહી. ત્યારે વસ્તુપાળે તેને આજ્ઞા કરી કે તે પાછી જળમાર્ગે યાત્રા કરવા જાય ત્યારે મને ચેતાવજો. આ સૂચના પ્રમાણે તે જવા નીકળી, એટલે તેને ખબર આપી. તે સાંભળીને તેણે પોતાના કૌશિકે(કાળિયે)ને મોકલીને શુદ્ધી મમા પાસે જે કંઈ હતું તે સર્વે લૂંટી લેવરાખ્યું, અને તે સર્વે સાચવી રખાવ્યું. આવો માટો બનાવ બન્યો તેથી પેલા બહાણવડી રોતો રોતો મંત્રી પાસે આવીને ફરિયાદ કરવા લાગ્યો કે, અમારા યુધ્ધની એક વૃદ્ધ ડોશી હજી કરવા જતી હતી તેને તમારા પાદરમાં જ લૂંટારાઓએ લૂંટી લીધી છે. વસ્તુપાળે અભણ્યા થઈને પૂછ્યું કે, એ ડોશી કોણ છે? નીવિત્તકે કહ્યું કે એ તો મોજઉદ્દીન સુરત્રાણની મા છે, અને સર્વેને માન્ય છે. આ વાત સાંભળીને મંત્રીએ માયાપ્રયોગ કર્યો ને ઘણી હજોહજ કરી મૂકી અને પોતાના સર્વે માણસોને ધમકી આપીને કહ્યું કે આ લૂંટનો માલ ગમે તેમ કરીને તાબડોતોબ આણી આપો. એમ કહીને શુદ્ધી મમાને તે આમહપૂર્વક પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યો અને સારી રીતે તેની આગતાસ્વાગતા કરી. પોતાને ઘેર રાખી, પછી લૂંટમાં તેનો જે જે માલ ગયો હતો તે સર્વે આણીને રજી કરાવી દીધા. આથી એ શુદ્ધી મમા બહુ રાજી થઈ.

પછી વસ્તુપાળે તેને કહ્યું કે—“માણ! તમે મझे હજી કરવા જાઓ છો, તો હું તમને એક આરસખંડાણનું તોરણ ધડાવી આપુ છું.” એમ કહીને તેને રોકી, અને તાબડોતોબ તેનું તોરણ તૈયાર કરાવ્યું. તે તેના દેખતાં બરાબર મેળવીને પાછું છૂટું કરી નાંખ્યું; અને સૂત્રથી બાંધીને તેને આપ્યું, અને તે ગોઠવવા સૂત્રકારોને તેની સાથે મોકલ્યા. તેમ જ મझे જવાના ત્રણ માર્ગમાંથી જે માર્ગે જવાની ડોશિયે ઇચ્છા જણાવી, તે માર્ગનો તેણે પાકો બદોબરત પથ કરાવી આપ્યો, અને સાથે પુષ્કળ ધન આપ્યું. ડોશી મझे ખોટી એટલે પેણ તોરણ સૂત્રકારોએ બરાબર ગોઠવીને ચરણને દારે બાંધ્યું. દીપ-તેલાદિ પૂજા કરી અને રાજાના બાણીથી વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. નાના પ્રકારનાં દાન કર્યાં, આથી તેનો ઘણો વશ વધ્યો.

ડોશી સાંધી પાછી કરીને ખલાત આવી, એટલે વસ્તુપાળે તેના પ્રવેશોત્સવ કર્યો ને પોતાને હાથે તેનું ચરણપ્રસાદન કર્યું. પછી તેની ભક્તિપૂર્વક પરોણાગત કરી, અને દશ દિવસ રાખી. પછી તે દિલ્લી જવાને તૈયાર થઈ, એટલે મંત્રીએ કહ્યું કે—“માતા! જે આજ્ઞા હોય તો હું આપને મોકવા સાથે આપું.” સુરત્રાણમાતા બહુ પ્રસન્ન થઈ અને બોલી કે—“લાં તો માફ રાખ્યો છો, માટે તમે મને મારી સાથે ચાલો.” આ પ્રમાણે

પરવાનગી મળી, એટલે તેણે વીરધવળની આજ્ઞા લીધી અને પાંચસે ઘોડા, વઘેરા તથા વજ્રગંધાદિ લઈને સાથે ચાલ્યો.

દિલ્લી પાસે આવવાનો સમય થયો, તેની સુરત્રાણને ખબર મળી કે માતા પાછાં પધારે છે, એટલે તે સમૈયું કરીને આવ્યો અને માતાને પૂછ્યું કે “માતા રૂંડે પ્રકારે થઈ?” ત્યારે તે બોલી કે—“દિલ્લીમાં તારા જેવો શાહ-નુહો છે અને ગૂર્જરધરામા વસ્તુપાળ જેવો ખીજો દીકરો છે, તો પછી મારી માતા સુખદ કેમ ન થાય?” પાદશાહે કહ્યું કે—“તે વસ્તુપાળ ક્યાં છે? તેમને અહિં કેમ તેડી લાવ્યાં નથી?” માતા રૂંડે કે “હું તેડી લાવી છું અને તે અહિંથી બે ગાળ ઉપર છે.” એમ કહી અશ્વપાળ મોકલીને તેને પોતાની પાસે તેડાવ્યો.

વસ્તુપાળે આવીને પાદશાહને નજર મૂકી પ્રણામ કર્યો. એટલે પાદશાહ તે પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો કે—“અમારાં માતાજી તમારાં બહુ વખાણુ કરે છે, તમે એમની સારી ચાકરી કરી છે, તો મારી એમ કમળા છે કે તમે મારી પાસેથી કંઈ માગી લ્યો.”

ત્યારે વસ્તુપાળ બોલ્યો કે—“મારે કશાની ખામી નથી, એટલે ખીજું તો કંઈ માગી લેવાનું નથી, પણ જો આપની કમળા હોય તો એક માગણી કરું છું અને તે એ છે કે—આપે ગૂર્જરાતના રાજા સાથે સંધિ રાખવો, એટલે કે અમારી ગૂર્જરધરા ઉપર કોઈ વાર પણ ચડાઈ કરવી નહિ. અને ખીજું એ માગું છું કે મગ્ધાણી ખાણુમાંથી પાંચ પથરા મને લેવા દેવા.”

તરત જ પાદશાહે પ્રસન્ન થઈને વસ્તુપાળની એ બન્ને માગણી માન્ય રાખી, અને મૂલ્યવાન પોશાક આપીને તેને વિદાય કર્યો. પૂનઃ પાંચે પથરા પછવાડેથી મોકલી દીધા. તે શત્રુજય આદિ તીર્થમાં વપરાયા.

પછી વસ્તુપાળ ધોળાકે આવ્યો અને પોતાના સ્વામીને નમન કરીને કંઈ પણ અભિમાન બતાવ્યા વિના સર્વ જગતથી બાણીતો કર્યો. તે સાંભળીને વીરધવળ મહો રાજ થયો અને કથ લાખ સ્વર્ણ તેને તુષ્ટિદાનમાં આપ્યા. પણ મંત્રી એવો દાનેશ્વરી હતો કે પોતાને ધેર પહોંચતા સુધીમા તે દાન કરી દેવામાં વાપરી નાંખ્યા. આવો પ્રસંગ જોઈ એક કવિએ કહ્યું કે:—

ગીતિ—“દિગ્ગજ એક દેખી, સંકોચાર્ધ કમળ તુરત જાય;

દિગ્ગજ લક્ષ્ય પેખી, વિકાસી તુજ કરકમળજ દીપાય.”

“એક જ દિગ્ગજ (ચન્દ્ર) દેખીને કમળ તુરત જ સંકોચાર્ધ જાય છે, પણ હે વસ્તુપાળ! તારા હાથરૂપી કમળને તો એથી ઊલટું યાય છે તે સંકો-

માઈ જવાને બદલે એક લાખ દિનરાજ(લાલચો)ને દેખતાં છતાં તે વિક-
સિત થઈને દેદીપ્યમાન થાય છે.”

વળી વસ્તુપાળ કેવો છે:—

ગીતિ—અરિ ઉર ઉચ્ચાટ કરવા, શ્રી આકર્ષી નિજ કર ગૃહીં લેવા;
નૃપમનહય વસ કરીં લે, ઉત્તમ ને સિદ્ધ મંત્ર છે એવા.

આવાં તેનાં વખાણુ યતાં સાંભળીને તે પોતે ઉત્તમ હતો, માટે લજ-
વાઈને નીચું જોવા લાગ્યો. તે વેળાએ મહાનગરવાસી નાનાક કવિએ કહ્યું કે:—

કવિત્ત—“એકજ તું અવનીમાં દાન તણો દેવાવાળો,
એમ તારે વિષે વાણી, સજ્જનો ઉચ્ચારે છે;
સાંભળતાં આવાં વેણુ, લાજ તો લાગે છે તુંને,
તેથી તું ભુવનતળ નજરે નિહાળે છે.
સરસ્વતી મુખરોલા, દેનાર એ વસ્તુપાળ !
એતું એક કારણુ તો, મને એમ લાગે છે;
તારા જેવો દાનશીલ, બળી તો પાતાળ વસ્થો,
તેને અહીં આણવાને, ભૂમિમાં તકામિ છે.”

સાર પછી કૃષ્ણનગરીના કવિ કમળાદિત્યે પ્રકારાન્તરે કહ્યું કે:—

કવિત્ત—ચક્ષા એવી લક્ષ્મી જેવી, લાગદલા કરી દીધી,
અર્થાનિ સંયોગ એ તો પામી એવા કારણે;
પરિણામ એ થયો કે, કીર્તિરૂપી પુત્રી ભ્રષ્ટ,
એની શી કહેવાની વાત! રહી એ તો બારણે.
મણુ ભુવન કહેવાય, સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ,
તેની માંહ ઠેર ઠેર, બટકતી ગાળે છે;
એવી એની વાત સુણી, લાજના મારવા જનો તો,
લાજ માંહે લપેટાઈ, નીચુ ધાલી લાગે છે.

વીરમ અને વીસલ

વીરધવળ રાણાને બે કુમાર હતા, તેમાં એકનું નામ વીરમ હતું
અને બીજાનું નામ વીસલ હતું. યુર પુરોમાં વીરમનાં વખાણુ યતાં હતાં.
વપોક્ષાળમાં એક દિવસે આઠાદશમાં વિજ્ઞાનિા ઝળકારો થયો, તેથી તેણે
જણ્યું કે—વિજ્ઞાની મારા ઉપર પડશે. તેથી તેની સામે તરવાર ખેંચી કહાડી.
ધોળકામાં વેણુવોમાં એવો રિવાજ હતો કે આઠદશીને દિવસે તેઓ એક-
ઝાડ નીચે જઈને જોની જેવી શ્રદ્ધા તે પ્રમાણે તે એકસો આઠ (૧૦૮) દ્રમ્મ

કે જોર, કે આમળાં લાવીને મૂકતા હતા. વીરમે તે દિવસે સાં જઈને એક સો આઠ દ્રમ મૂક્યા. સાર પછી સાં એક વાણિયો હતો, તેણે ૧૦૮ મોતી^૧ મૂક્યાં. આવું પોતાના કરતાં તેનું અધિક કૃત્ય જોઈને વીરમને ક્રોધ મહત્તો, અને બોલ્યો કે—“અધ્યા બકાલ! તું અમારાથી અધિકું કેમ મૂકે છે?” એમ કહીને તેના ઉપર તરવાર તાણી, એટલે તે જીવ લઈને નાઠો. તે વીરધવળની રાજસભામાં જઈને એકદમ અંદર પેશી ગયો. વીરમ પણ તેની પછવાડે ધાવ્યો, એટલે કાલાહલ થઈ રહ્યો. એથી આ વાત વીરધવળના જાણવામાં આવી. આગળ વાણિયો અને પાછળ વીરમ, એમ તેની સમક્ષ થઈ ગયા; એટલે રાણાએ વીરમને ધમકાવીને કહ્યું કે—“અરે! ઉદ્ધત! આ તું શું કરે છે? તારાથી એ વાણિયાએ અધિક કંઈ, તેમાં તારા બાપનું શું ગયું? તું શું અમારો ન્યાય જાણતો નથી? જા, નીકળ મારા દરબારમાંથી તારું કાણું મહોં અને ફરીને બતાવીશ નહિ; વાણિયા તો મારો જંગમ ભંડાર છે. હું જોઉં છું સાં સુધી એનું નામ કાણ લે એમ છે? જોઈ તું ખરે.” આ પ્રમાણે તેનો તિરસ્કાર કરીને તેને વીરમગામ ગ્રાસમાં આપીને સાં મોકલી દીધો. વીરમ કૌશિક કુમારની પેઠે લજ્જા પામતો, પિતાથી વિચ્છાર પામેલો, જીવતાં જ મુવા સરખો થઈને વીરમગામમાં જઈને રહ્યો. તેને બાપના ઉપર ઘણો ક્રોધ થયો, પણ કરે શું?

વીરમ વડો હતો, અને વીસલ તેનાથી ન્હાનો હતો, પણ તે ડાહ્યો ને સમજી હતો, તેથી વીરધવળની તેના ઉપર કૃપા હતી, અને તેના ઉપર તે સદા પ્રસન્ન રહેતો હતો. વીસલનામા વિદ્યમના જેવા ઉત્તમ મુશુ હતા. વસ્તુપાળનું વલણ પણ વીસલ ઉપર હતું. વસ્તુપાળ જાણતો હતો કે વીરમ લાંબિયો છે, તેથી એના કાંઈ વિશ્વાસ કરતું નહિ; કેમકે કાંઈ વેળાએ કાણ જાણે મુએ કરી નાંખશે એવી તેના વિષે ધારતી રહેતી હતી. તેથી રાજ્ય-સૈન્ય પણ સાવચેત રાખવામાં આવતું હતું.

આવા સમયમાં વીરધવળને મ્હોટો બાધ થયો. એ વાત વીરમના જાણવામાં આવી. એટલે તે તેને જેવા આવવાને મિથે ધોળકામાં આવ્યો. વસ્તુપાળ તેના લાવાઈ સમજી ગયો, અને તેણે ઘોડા, હાથી, રાજભંડાર, આદિ ટેકાણે પાડી ચોકશી રખાવી, અને પોતાના ખરા વિશ્વાસ માણસો હતા, તેમને જોખમવાળે કારખાને મૂકી દીધા; એટલે વીરમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. ધોળકામાં પોતાનું સૌધ (મ્હોટું મંદિર) હતું, તેમાં જઈને વીરમ રહ્યો. ત્રણ દિવસ મંદિરાડ જોખવીને વીરધવળ દેવ થયો. પ્રજા શોકસમુદ્રમાં પડી, નગરમાં હડતાલ પડી.

એ સંધિમાં વીરમદેવ સજ્જ થઈને ગાદિયે બેસવાને પોતાના અના-
સમાંથી નીકળ્યો કે તરત વસ્તુપાળે વીસઘડેવને રાજ્યસિંહાસન ઉપર
બેસારી દીધી અને તેના નામની તતક્ષણ આજી ફેરવી દીધી. રાજ્યાંગ
માત્રની પૂરેપૂરી સંભાળ રખાવીને વસ્તુપાળ ફોજ લઈને વીસઘડેવ સહિત
વીરમ ઉપર ચઢી ગયો. સામાસામી યુદ્ધ મચ્યું, પણ વીરમ સમજ્યો કે
હવે આપણું કાંઈ ફાવવાનું નથી. એટલે તે સાંધી નાડો. તે જામાલીપુર
(જમલપુર)માં પોતાનો સસરો ઉદયસિંહ હતો તેની ઓથે ગયો.

વસ્તુપાળ પણ તેનો આ નિશ્ચય ઠણી ગયો, એટલે તેણે મોગ યોજન
જઈ શકે એવા પુરોષો ઉદયસિંહ બધી મોકલ્યા ને કહ્યું કે “વીરમ
રાજ્યનો શત્રુ થઈ સાં આવે છે, તેને તમે આશ્રય આપશો તો તમે તમારો
જીવ અને રાજ્ય બંને ખોઈ બેસશો.” આ પ્રમાણે અગાઉથી સૂચના મળી,
એટલે તેણે વીરમ વિરૂદ્ધ બધી ગોઠવણ કરી રાખી. તે જોવા આવીને
જામાલીપુરના બગીચામાં મેલાણ કરવા જાય છે, એવામાં ઢી રાખ્યા પ્રમાણે
નગરરક્ષકોએ તેના ઉપર બાણનો એવો પ્રહાર ચલાવ્યો કે તેનું આખું
અંગ આલણીના જેવું કરી નાખ્યું. વીરમ ત્યાં પડ્યો, એટલે તેનું માથું
ઠાપીને ઉદયસિંહે વીસઘડેવને મોકલી દીધું. આ પ્રમાણે સ્વકુટુંબના કનિષ્ઠાથી
તો વીસઘડેવનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું.

વીરધવળના મરણથી પ્રજાનાં નેત્રોમાંથી જળ વહેવા લાગ્યાં, તે
એટલે સુધી કે, જેવાની તેમની શક્તિ ધરી ગઈ. અંતપુરનાસિંહે જેમા રાણિયો
આદિ મુખ્ય હતી તેમની તથા સામંત અને મંત્રિયોની અશ્રુધારાથી તે
સમયે નિરાધાર થઈ પડેલું ધરાતળ ચારે બાજુએથી લીંખઈ ગયું. આટલા
દિવસ કેઈ પ્રકારનો શોક ન હોવાથી તેની આખી રાજધાની અશોક હતી
તે હવે ક્ષણમાત્રમાં શે કમય થઈ ગઈ.

ગીતિ—પળપર હસી હસી રાયો, તે પછી પગમાં દુઃખ દરિયે બૂડો;

એવા અસાર બળને, ધિક્ક ધિક્કે કહી દેવે કવે કુડો બૂડો.

લોકોના કઠળાટ સહિત વીરધવળનું ચિનારોહણ થયું, તેમાં અંતપુર-
જનોએ પણ પ્રવેશ કર્યો. વસ્તુપાળને પણ પૂરો આવેશ આવી ગયો, અને
કાષ્ઠમક્ષણ કરવાને તત્પર થયો. તેને રાજ્યપૂજ્ય વૃદ્ધ અને હિનેચ્છુક પુરોષો
નિનારયો તો પણ તેમનું માન્યું નહિ સારે, આવી શોકાવેગની બધામાં
નિમમ્ન થઈ ગયલા પિસખ (લુહિ જેવી સખા છે એવો) મંત્રીને બોધને તેના

૧ પાછળ પૃ ૩૬૩ માં વીરધવળની ચિતામાં ૧૮૨ જણા પડી મરણ પામ્યાનું
લખ્યું છે, તે ક્રિયા લખણ ઉપરથી હશે તેનો પતો મળેલો નથી

પ્રતિ, ચૌલુક્ય કુળના રાજાનો પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ ભાલ્યો કે, આખા રાજ્યતંત્રનો આધાર તમારા એકલા જ ઉપર છે અને તમે વિશ્વાધાર ધર, શેષનાગના જેવા છો. તમારા જીવવાથી સર્વ ક્ષાઈ જીવી શકે એમ છે. અહો મહામતે! વીરધવળના વિદાય થવાથી ત્મા રાજ્યલક્ષ્મી નિર્નાય બની ગઈ છે, તો પણ હવણાં તમે છો તો તેને આધાર હોવાથી તે સનાયા છે, માટે જો તમે અહિં આતું સાહસકર્મ કરો તો દુરાત્મા દુર્જનેના મનોરથ પૂર્ણ થાય. આતું સાંભળીને તે મતિમાન સચિવ શ્વેતુ પ્રાપ્ત કરી લેવાના સાહસમાંથી વિરામ પામ્યો, અને સભા સમક્ષ શોકાર્ત્ત થતો ગદગદ કંઠ બોલ્યો:—

કવિત—એક પછી એક એમ, પટ ઝટુ કમે આવે,
તેમાં ફેરફાર કદિ, કાળે ન જણાય છે;
વીર વીરધવળે, વિહાર કર્યો અહિં થકી;
ઉલટું થવાથી ઝટુ, ઉઘટાઈ જાય છે.
વધી ઝટુ પૂઠે થાય, પણ જન આંખોમાંથી
આંસુધારા વર્ષી વર્ષા, પ્રથમ જ થાય છે;
હલ્લના તાપ રૂપી, ગ્રીષ્મ ઝટુ કમ છાડી
પરિતાપ પમાડતી, પોતે પલટાય છે.

એ પ્રમાણે કહેતો, નિસાસા નાંખતો, મંત્રી મુજો રહ્યો; અને દહન-ક્રિયા પૂરી થતાં, સૌ સૌને ઠામે પાછા ગયા. મહાત્મા વીસલદેવ પોતાના વીરધવળ પિતાના શુક્રતને અર્ધે જે કરતું થટે તે સર્વે ક્રિયાઓ કરી, અને આ પ્રસંગે, મહામાઝ વસ્તુપાળ જે સતકૃતસશિરોમણિ હતો તેણે એક કરોડ સુવર્ણ તેની ખજાડે ધર્મ કરી નાંખ્યા.

પછી શુભ મુહૂર્તે વીસલદેવને વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરવાની વસ્તુપાળે તૈયારી કરી. રાજ્યપુરોહિત સોમેશ્વરદેવને આ વિધિમાં આગેવાન કર્યો અને અર્ધચંદ્રાકાર બાળમંડળ જે વિશાળ વિસ્તાર પામેલું હતું તેને વિષે વસ્તુપાળે સ્વહસ્તે વીસલદેવને અર્ધચંદ્રાકાર તિલક કર્યું. પછી સત્તાગ રાજ્યની રક્ષા કરવા માંડી.

વીરમ સંબંધી બીજી હકીગત

પાછળ (પૃષ્ઠ ૪૮૦ મે) લખવામાં આવ્યું છે કે, વીરમને તેના સસરાએ મારી નાંખ્યો. પણ ઓઢર્વગણિ ઉપલી બાબત સંબંધી કથન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

સર્વાંગે સજ્જ થયેલી ચતુરંગિણી સેના લઈને વસ્તુપાળ પુરપમાં અધિક તેજને લીધે ખરા મોરચાને સ્થાને ઉભો, તેની આસપાસ તેજ.

પાળ આદિ વીર વિટળાઈ વળેલા હતા, તે સહવર્તમાન, વીરમની સામે થયો. મર્યાદા વિનાની બંનેની સેના સામાસામી આવી મઠ. પછીથી એક ક્ષણ વારમાં વીરવરમાં અગ્રણી એવા મંત્રિયે ગ્રાણ્ય દરનારાં બાણોવતી, ધન-વંતરી વેદ જેમ રોગને ત્રાસ આપે તેમ, શત્રુઓને ત્રાસ પમાડ્યો. કૃપાળુ તેજપાળે એક પળમાં વીરમનો પરમ સદાયક તેનો મામેા હતો તેને મારી નાંખ્યો. યુધ્ધ બેગો હોવાથી અન્દ્રમાને રાહુ ગ્રહણ કરી ચક્રતો નથી, તેમ રાહુ સમાન વીરમ જે દૂર ગણતો હતો તે યુદ્ધરૂપ શુદ્ધિમાન વસ્ત્રપાળ મંત્રીની સદાયથી અન્દ્ર જેવો વીસલ દુર્જય છે એમ સમજીને, રણભૂમિ છાડીને, નિસ્તેજ થઈ, પોતાના કેટલાક સાદાખંકારી હકીકે સહવર્તમાન જળાશયકુર્ગમાં પોતાના સસરાને શરણે ગયો.

આહુમાન કુળનો સૂર્યરૂપ ઉદયસિંહ નામનો લાંબો રાજા હતો. તેણે પોતાના જમાધને કેટલોક ગ્રાસ આપીને લાં રાખ્યો. તે દુરાત્મા વીરમ પોતાના સસરાના બળના પ્રતાપે કરીને લાં સ્થિર થયો; પણ તેના આખા રાજ્યમાં હૂંટફાટ કરીને સર્વેને સંતાપવા લાગ્યો. પોગિની નગરી(દિલ્લી)ના માર્ગ વચ્ચે રહીને આવતા જતા વેપારિયોના સમૂહને વારંવાર તે દુરાત્મા એક જળાશય આગળ હૂંટી લેવા લાગ્યો. આવો એના બધને લીધે ત્યાંની આખી પ્રજા પ્રત્યેક ગામ અને પ્રત્યેક નગર આદિમાં સુખસાન્તિથી રહી શકી નહિ. અહિં આવો મામલો ચાલતો હતો તેવામાં યૌતુક્ય રાજના ચાકર પુરૂષો ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. તેમના કથનથી, અને વીસલની સહિના ખાસ લેખ ઉદયસિંહ ઉપર લખેલા તેને પહોંચ્યા તે ઉપરથી બાવાર્ય સમજીને તેણે જલ્પથી કે હવે વીરમને હણવા વિના બીજો કસો ઉપાય રહ્યો નથી. એટલે વીરકુંજર જેવો વીરમ પોતાના જમાઈ થતો હતો તોપણ તેના મનમાં પ્રથમ વિશ્વાસ બેસારીને પછીથી તેણે તેને મરણી નંખાવ્યો. એટલે વીસલદેવનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું. તેથી પ્રજા, અમાલ, માંડલિક રાજાઓ આદિ રાજ થયા.

સૂર્ય જેવા દેહીયમાન અને જેણે અનેક રાજાઓ ઉપર જિત મેળવી છે એવા મંત્રીરાજના પ્રતાપથી તેની આગળ પતંગિયા જેવા જૂપાળો હાથી, રત્ન આદિ પ્રાલૂત (બેટ) લઈને પ્રજાપાલન કરનારા વીસલદેવને નમન કરવા આવ્યા.

શુક અને યુદ્ધસ્પતિ સમાન બે મંત્રીશરો જેની પાસે રહેલા છે એવો વીસલદેવ શુક અને શુરુ જેની સમીપ રહેલા છે એવા સૂર્યની પેઠે દિન પ્રતિદિન અધિક પ્રતાપ પામવા લાગ્યો.

વીસલદેવ અને ડાહલેશ્વર વચ્ચે સંગ્રામ

શ્રી કર્ણ^૧ રાજનો વંશજ નરસિંહદેવ નામે ડાહલનો ભૂપતિ જે શત્રુ રૂપી હાથિયોમાં સિંહના જેવા પરાક્રમી હતો. ઔતુક્ય વંશમાં સૂર્ય સમાન નવીન નૃપતિની આગામી, ધણો ગર્વિષ્ટ થઈ આ ડાહલભૂપતિ પોતાના મુકુટ ઉપર ચઢાવી લેતો નહતો, તેમ જ પોતાના ચરણની સેવા કરનારા ખીજા જે ભૂપતિ દતા તેમને આ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો દુર્ભતિ આપતો હતો. આવો મામલો જોઈને વસ્તુપાળ મંત્રિએ એનું હિત ચાહીને સામવાણીવાળો એક લેખ મનુષ્ય દ્વારા તેના ઉપર મોકલાવ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“ધર્મ અને નીતિના આધાર હે રાજન્ ! જો તમે તમારા શ્રેયની અભિલાષા રાખતા હો તો ગૂર્જરાધિપતિનું આ શાસન તમારે મસ્તકે ચઢાવવું, તે એ કે, હે દેવ ! તમારે અમને કાંઈ ઉત્તમ ભેટ (પ્રાભુત) મોકલવી, તથા બ્રહ્મજ(રાજ)ને ભેદની દુર્ભતિ તમારે આપવી નહિ. જો તમે આ પ્રમાણે વર્તશો નહિ તો તમારી સંપત્તિનો નાશ થશે; કારણ કે અજિયાની સાથે આય બીડવામાં મોટો અનર્થ થાય છે.”

આવો લેખ વાંચીને સમૃદ્ધિવાળા ડાહલેશ્વરને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો, અને મુદ્દના રાજડંકાના ઘોષથી દિશાના હાથિયોને પણ ખીંચીરાવતો, અનેક પ્રકારની સૈનાથી મર્મોદાપર્વતોને કંપાવતો, પોતે જાતે જ ત્વરાથી ગૂર્જરાત દેશના રાજા ઉપર ચઢી આવ્યો. એટલે પોતાના દેશની સમીપમાં આવેલો, તથા કાળશ્પ જાણે હોય એવો તેને સમજીને બાકુળ થયેલા વીસલદેવે પોતાના મંત્રીશને પૂછ્યું કે, રાકુના જેવા ફર આ મારો શત્રુ,

૧ એટી અથવા ડાહલ દેશની રાજધાની તેવર અથવા ત્રિપુર હતી. આ દેશ નવ સામનો મણતો હતો. પાછળ પૃ. ૧૧૫ થી તથા ૨૭૫ માં કર્ણ રાજ આવે છે તે એટી સંવત્ ૬૦૭ ઇ. સ ૧૧૫૨ માં હતો એમ ઈ. આ. ભાગ ૧૮નાં પૃ. ૨૧૧-૨૧૩ પૃષ્ઠોમાં લેખ છે તે ઉપરથી જણાય છે. બીજો લેખ એટી સં. ૬૦૨ તથા ૬૦૬ નો પણ છે અને તે એપિગ્રાફ ઈન્ડિયા ભાગ ૨ બના પૃ. ૭-૧૭માં દર્શાય છે. આ રાજ મયધર્જના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને એના પુત્રનું નામ નરસિંહદેવ છે. વીસલદેવના સમયનો નરસિંહદેવ કાંઈ બીજો હોતો જોઈએ. એ વિરે અને નીચે વંશાવળી આપિયે હિમે તેથી વિશેષ ખુલાસો થશે.

સોમવંશી યદુનો પુત્ર કોટા થયો, તેના પુત્રમાં સોમદ થયો, તેના વંશમાં હરિક નામે રાજ થયો, તેનો પુત્ર હેરિ નામે રાજ થયો. તેને સ્વાધીન તે વેળાએ જે દેશ હતો તે એટી દેશ કહેવાયો, અને તેની રાજધાનીનું નામ કુલ્લિમી હતું. ત્યાર પછી કટકોડ સમય ગયા પછી તેના બે વિભાગ પડ્યા, એક પૂર્વ એટી અને બીજો પશ્ચિમ એટી.

પશ્ચિમ એટી અથવા ડાહલ રાજધાની રાજધાની ત્રિપુર અથવા તેવર છે. ૮૮૫-૯

સંભ્રામસિદ્ધ (શંખ) ના પુત્ર. આદિ રાજાઓથી ધણે ઉચ્ચરામણી આવી પહોંચ્યો છે, તે હે મહામાત્ય! હવે આપણે શું કરવું તે કહો. રાજાનું આતું બોલવું સાંભળીને વીરકેસરી એવો મંત્રી વસ્તુપાળ મલકતે મૂંઝે બોલ્યો કે, હે રાજા! ભય રાખો નહિ, એ ક્ષુદ્ર યત્રુઓ શા હિસાબમાં છે? આપના યૌવુદ્ધ ગુરનાં પુષ્પનો પ્રતાપ હજી સર્વોત્તમ જ્ય પામી રહેલો છે.

પુરની પશ્ચિમમાં થોડા માઇલને ઉટે નર્મદા નદીની તીરે આ નગર છે. ત્યાંના રાજ કલચુરી અથવા હૈદય કહેવાય છે.

હાલ અથવા પશ્ચિમ એટલા કલચુરી રાજ.

(કર્નિવદામના લખવા પ્રમાણે)

ક્રમ.	ચેરી સંવત્	ઇસવી સન.	વિશેષ દર્શાવત.
		૨૪૬	ચેરી સંવતનો પ્રારંભ.
૧	૨૭૧	૫૨૦	શંકરગણ.
૨	૩૦૧	૫૫૦	પ્રુદ્ધ અંક ૧ નો પુત્ર મંગલિય આશુક્યે હરાવ્યો.
૩	૪૩૧	૬૮૦	હૈદયસ જેને વિનયપ્રદિલ આશુક્યે હરાવ્યો.
૪	૪૮૧	૭૩૦	હૈદયાકુમારી જે વિક્રમાદિલ આશુક્યને પરાજી.
૫	૬૨૬	૮૭૫	કૌશલ પેહેલો. કનોજના લોખંડેવનો સમ્રાટીન.
૬	૬૫૧	૯૦૦	સુભદ્રાનું.
૭	૬૭૬	૯૨૫	સુવરાજદેવ.
૮	૬૯૧	૯૪૦	લક્ષ્મણ જેણે બિલ્હરીમાં લક્ષ્મણસાગર ખાંધું.
■	૭૧૬	૯૬૫	સુવરાજદેવ બીજે વાકપતિનો સમ્રાટીન.
૧૦	૭૩૧	૯૮૦	કૌશલ બીજે જેનો લેખ ખજુરાદોમાં છે.
૧૧	૭૫૬	૧૦૦૫	અંગેયદેવ મહમૂદનો સમ્રાટીન ઇ. સ. ૧૦૩૦.
૧૨	૭૮૬	૧૦૩૫	કર્ણદેવ ચે. સં. ૭૯૩=૧૦૪૨ ઇ. સ.
૧૩	૭૨૧	૧૦૭૦	ચરા: કર્ણદેવ.
૧૪	૮૫૬	૧૧૦૫	ગયકર્ણદેવ ચે. સં. ૯૦૨=૧૧૫૧ ઇ. સ.
૧૫	૯૦૨	૧૧૫૧	નરસિંહદેવ ચે. સં. ૯૦૭-૯૦૯-૯૨૧-૯૨૮.
૧૬	૯૩૦	૧૧૭૯	જયસિંહદેવ (નરસિંહનો બાઈ)
૧૭	૯૩૨	૧૧૮૧	વિજયસિંહદેવ ચે. સં. ૯૩૨=૧૧૮૧ ઇ. સ.

અંક ૧૨ ના કર્ણદેવ વિષે જુઓ: ચાલુક્ય પૃ. ૧૭૦ થી ૧૭૧.

અંક ૧૪ ના ગયકર્ણ વિષે પાછળ પૃ. ૨૮૯ આ કુમારપાળનો સમય છે.

અંક ૧૫ ના નરસિંહદેવનો સમય ઇ. સ. ૧૧૭૭ અથવા સંવત્ ૧૨૩૩ નો આવે છે. એનો છેલ્લો લેખ ચે. સં. ૯૨૮ નો છે, ત્યાર પછી એના બાઈ જયસિંહદેવનો ચે. સં. ૯૩૦ એટલે ઇ. સ. ૧૧૭૯ અથવા વિ. સં. ૧૨૩૫ આવે છે. એ હિસાબ બીજા બીજાદેવના સમયનો પ્રારંભ સવત ૧૨૩૪ માં થાય છે. તે લેખાએ નરસિંહદેવ હોવાનું જણાય છે.

આતું કથા પછી મહા તેજસ્વી એવા પોતાના બાઈ તેજપાળને વસ્તુપાળે અને રાજ્યે હાલસરાજની સન્મુખ મોકલ્યો. અને યુદ્ધમંત્રી તેજપાળે હાલસરાજની સાથે યુદ્ધ મચાવી દીધું. તેથી શત્રુની સેના રણબૂમિમાં મંડલાકાર ગોળવાયલી હતી તે લગભગ ત્રણ ગર્ધ, અને અત્યંત શર મ્હડાવવાને વાગતાં રણુવાદિત્રોના ઘોષથી ભૂમિ અને આકાશ વચ્ચે સમાયલી અંતરિક્ષરૂપી કંદરા (ગુફા) ગાળી ઉઠી. વીરકુંજરો ષરસ્પર એક બીજાને નામ દઈ હાંક મારતા યુદ્ધમાં સામાસામી મચી પડ્યા; તેમ જ બીજા જે સ્વામિભક્ત હતા તે પણ દહડવા મંડી પડ્યા; આ પ્રમાણે કેટલીક વાર સુધી સંગ્રામ ચાલ્યો. મંનિયે મુકેલા બાણરૂપી (દુર્દિન) વાદળથી સૂર્ય જેમ નિસ્તેજ થાય તેમ ક્ષણ વારમાં હાલસાધિપતિ નિસ્તેજ થયો, અને યુદ્ધમાં નિરાશ થઈ ગયો, અને લગભગ અંત ત્રણ જવાથી મંત્રીરાજ તેજપાળની આજ્ઞા પ્રમાણે એક લાખ સૈન્ય મેટ કરી દીધા.

આ પ્રમાણે તેજપાળ જયશ્રીને પોતાના હાથમાં લઇને ઘોળાં આબંધો. તે વેળાએ આખા નગરને ધ્વજ, પતાકા આદિ જયચિહ્નોથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. તેજપાળ દરબારમાં ગયો એટલે વીસલદેવ ઉઠીને તેને ભેટીને માનની સાથે મળ્યો અને આ સન્માર્થ પાળવાવાળા તેજપાળને પોતાના પિતા પ્રમાણે ગણીને માન આપ્યું, અને ધણી રનેહલાવથી રાજસભાની વચ્ચે તેનાં વખાણ કરીને એક લાખ મહેરો તે લઈ આબંધો હવે તે વેને તુષ્ટિદાનમાં આપી દીધી. અને નીચે પ્રમાણે તેની પ્રશંસા કરી:—

“શ્રીમાન્ મંત્રી તેજપાળ! તમે ચિરકાલ તેજસ્વી રહો. ચિન્તામણિની જેમ તમારાથી નિશ્ચિત થયલા સર્વે લોકો આનંદ પામે છે.”

વસ્તુપાલની નિવૃત્તિ

આ બનાવ બન્યા પછી, વસ્તુપાળ પોતાના પુત્ર જૈતસિંહ (જયંત-સિંહ) તથા તેજપાળને સ્વાધીન રાજ્યને અધિકાર સોંપીને પોતે શત્રુજય અને ગિરિનાર આદિ તીર્થસ્થાને યાત્રા કરવા સીધાબંધો, અને પોતાને તુષ્ટિદાન આદિમાં જે જે ધન મળ્યું હતું તે સર્વે ત્યા ખર્ચી નાંખ્યું. તે વિષે તેને અનુમોદન આપતી વેળાએ દેવેન્દ્રસુરિએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે કાઠિના પક્ષ પ્રાણનું રક્ષણ થાય એવા ઉપાયો યોજવાથી, જગત્તેના ઉપકાર કરવાથી, શ્રીજિનની ભક્તિ કરવાથી, ધાર્મિકોના સત્કાર કરવાથી, સત્જન મનુષ્યોનાં મનની વૃત્તિ કરવાથી, સત્પાત્રને દાન આપવાથી, જીર્ણોદ્ધાર કરવાથી, મતિયોને વિતરણ વિધિ કરવાથી, ધર્મશાસનપત્રો કરી આપવાથી, પુણ્યશાળી પુરોને લાગ્યોદયથી ગ્રામ થયેલી લક્ષ્મીનું બહુધા સાક્ષ્ય થાય છે.

વિસનગરની સ્થાપના

બીજા હીમનું મસજી સંવત ૧૨૯૮ માં થયું તેની પહેલાં એટલે સંવત ૧૨૯૫ થી વીસલદેવ ધોળકામાં રહીને ત્યાંના રાણા તરીકે કામ ચલાવતો હતો. તેની પાંચે વસ્તુપાળ અને તેજપાળ રહેલા હતા. તેમને વિશે હુર્થગણી કહે છે કે,—સૂર્યની પાસે જેમ સુર અને શુક આવતાં તેના તેજનો દિવસે દિવસે અધિક પ્રકાશ થાય છે તેમ વીસલદેવની પાસે નિત્ય રહેલા કવિઓના સદ્-સુર વસ્તુપાળ અને તેજપાળથી તેના રાજ્યતેજનો પ્રકાશ પ્રતિદિવસ અધિક થવા લાગ્યો. મંત્રી દ્વારાએ વીસલ નૃપે પોતાના નામથી જૂથી ઉપર એક નવું નગર વસાવ્યું. તે અનેક ધર્મસ્થાનથી મનોહર ચર્ચ રહ્યું હતું. વળી જેની આસપાસ ફરતાં ૧૦ ગામથી શોભતું હતું તે નગર વેદધર્મના પ્રાકારશ્પ આઠણોને વસવા સારૂ તે પુણ્યવાન વીસલે આપ્યું હતું. તેમાં સત્ય, શૌચ, અને ક્ષમાવાળા, વિચિત્ર આચારમા તત્પર રહેલા, અને વેદપાઠથી પવિત્ર થયેલા આઠણો વસાવ્યા, તથા તેમને વસ્ત્ર, આચ્છાદન, અને ભોજન આદિ માટે રાજશાસન કરી આપ્યા હતાં. આ પ્રમાણે તેમને માટે ગોઠવણ થવાથી તેઓ નિશ્ચિત રહી શકતા હતા, અને ધરખટલો (પરિમલ) ચલાવવાની ભાંજકમાં પડવાની તેમને અગત્ય રહેતી ન હતી. આ નગરમાં તેણે બ્રહ્માનો પ્રાસાદ બનાવ્યો હતો, તેમાં સૌંદર્ય એવું આપ્યું હતું કે જાણે આખા જગતના શિષ્યકારની કારીગરી તેમા આવી ગઈ ના હોય એમ લીસતું હતું, તેમા હાથી, ઘોડા, પુરૂષ આદિની ઉત્તમ કારણી હતી. આ ધર્મસ્થાન વીરધવળના પુરુષોએ કરાવવામાં આવ્યું હતું.

વસ્તુપાળતેજપાળના રાજયાધિકારનું અપહરણ

શ્રી વીરધવળના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર જે કાંઈ થયો હતો તે બધો કબ્જે કરીને મત્રીના પ્રભાવથી થયો હતો, અને તે પાછો વીસલના સમયમાં ઘટ્ટિ પાગ્યો હતો તે બધો પ્રતાપ વસ્તુપાળનો હતો. તો પણ વીસલે છેવટે તેના ઉપર કેવળ લઘુતાથી જોવા માંડ્યું એ ખેદકારક છે. તે રાજાનો સિદ્ધ નામે મામો હતો તે દરબારમાં અધિકારી હતો તથા તે સમર્થ ગણાતો હતો, અને તે પોતે પાર્શ્વિય હતો તેમજ સૌ કરતાં અમણી હતો. આવા પિશુન અને પાપી મામાની ટ્રેસણાથી રાજાએ તેજપાળના કરકમળમાંથી રાજ્યમુદ્રારત્ન લઈને વિપની પેઠે લોકના સંહારક, નાગર જાતિના નાશક મંત્રીના હાથમા આપ્યું. આવળના ઝાડ ઉપર જેમ કલ્પવૈલી આરંઢ થાય તેમ નાગડના હાથમાં રાજમુદ્રા આરંઢ થઈ.

હુર્વગણી આ વિષે માત્ર આટલું જ કહે છે, પણ રાજશેખર એક બીજો વૃત્તાંત આપે છે. તે કહે છે કે:—

વીરધવળે જે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે કરતાં વીસત્રદેવનું રાજ્ય કાંઈક ન્યૂન થયું પણ વધું નહિ. તથાપિ તે જેમ જેમ ફાવતો ગયો તેમ તેમ પ્રસંગે પ્રસંગે વસ્તુપાળ ઉપર કરડી નજરથી જોવા લાગ્યો.

ગીતિ—સંપત્તિને અગ્રે, જ્યમ જ્યમ વધતો પુરુષ જઈ રહ્યો;

તે જ નહિ વિવેક, તો તે ગુરને લઘુ કરીને મણશે.

વસ્તુપાળ ગુર હવે તેને લઘુ કરી લેખ્યો. તે મહામાતૃ હોતાં શ્રી શ્રીકરણનો અધિકારી હતો તેને માત્ર લઘુ શ્રીકરણનો અધિકાર આપ્યો. અધિકારીની મણના રાજ્ય બણીથી ઝાંછી થતાં લાગે એટલે લોકમાં તેનો વકર પણ ઝાંછો થતો જાય છે. અધિકારના પ્રતાપની આંધ્ર આવવાથી જેના સામુ જોઈ શકાય નહિ એવાની સામે વિપરીત સમય આવતાં હલકાં પણ બાય બીડવાને તાપર ધઈ જાય છે. રાજના સમરાક નામના એક પ્રતિહારે આગળ અન્યાય કરીને અપરાધ કર્યો હતો તેથી વસ્તુપાળે તેને સંતાપ્યો હતો તેનું વૈર લેવાને તે હવે રાજને કાને રહ્યો, અને બમાઈ ગયલા રાજને એમ બરમાળ્યો કે, આ મંત્રિયો પાસે અતિશય ધન એકઠું થયું છે તે તેમની પાસેથી લઈને રાજલાંડારમાં નાંખશો તો કામ લાગશે. રાજને તે વાત રૂચી અને તેમને બોલાવીને કહ્યું કે, તમારી પાસે ધનનો ભંડાર ભરેલો છે તે લાવીને મારી પાસે રજુ કરી દો. મંત્રિયોએ કહ્યું કે અમારી પાસે જે દર્ધધન હતું તે અમે શત્રુજય આદિ ટેકણે ધર્મસ્થાનો કરાવીને તેમાં ખરચી નાંખ્યું છે. રાજ કહે કે, જો તેમ હોય તો દિવ્ય કરીને ચોખ્ખા થાઓ. વસ્તુપાળ કહે કે ભલે આપ આજ્ઞા કરો તે દિવ્ય કરવાને અમે તૈયાર છીએ. રાજએ એક મહોરો સાથે પકડી મળાવીને પ્રજામાં ધાલી મંત્રીને કહ્યું કે ધડામાં હાથ ધાલી તે નાગને બહાર ફેંકાડવાનું દિવ્ય કરો. આનું અપહિત કાર્ય નહિ કરવાને લવણપ્રસાદે વીસત્રદેવે બહુ વાચ્યો, પણ તે અભિમાનથી મદોન્મત્ત થયલા રાજએ પોતાના વૃદ્ધ પિતામહનું વચન રાખ્યું નહિ.

છેવટે સોમેશ્વરે કહ્યું કે, જ્યારે આ મંત્રિયોને રાખવાનો તમારા પિતા વીરધવળે વિચાર કર્યો ત્યારે તેજપાત્રે પ્રાર્થના કરી હતી કે સહકુટુંબ મારે ત્યાં લોભન કરવાને પધારો, ત્યાર પછી અમે આપની ઇચ્છાને અનુસરીને આપ જે

હિચ્ચ પદવી અમને આપવા ધારો છો તે સિર મ્હડાવીશું. વીરધવળે આ તેમની વિનતિ સ્વીકારી, અને રાણી જ્યતલ દેવી સહિત તેને ઘેર પધારીને તે પાવન કર્યું; નાનાં પ્રકારની રસોઈ અનુપમા દેવિયે કરાવી હતી તે આરોગ્યાવ્યા પછી તેણે પોતાના કાનનાં કર્પુરમય તારકની એક વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો જોડેલી હતી તે તથા મણિમેતીનેા સુશોભિત સુવર્ણ એકાવલી હાર રાણીને અર્પણ કર્યો. તેજપાળે પણ રાણીની આગળ નાના પ્રકારની મુંદર સોગાતોનેા એક થાળ ભરીને અર્પણ કર્યો. તેનેા મામ નામનેાજ સ્વીકાર કરીને રાણાએ એવો લેખ કરી આપ્યો કે તમારી પાસે વર્તમાન વિત્ત છે તે તમારા ઉપર કુપિત થકયે તો પણ પ્રતીતિપૂર્વક રહેવા દઇયે. આ લેખ અને મહામાલ્ય-પદની રાજ્યમુદ્રા તેના હાથમાં મૂકીને પંચાંગ પ્રસાદ આપી રાણાશ્રી દરબારમાં પાછા પધાર્યા. સોમેશ્વરની આ વાત સાંભળીને વીસલદેવ શાંત પડ્યો અને મહા ભયકર દિવ્ય કરાવવાનું બધ રાખ્યું.

કોઈ એમ પશુ કહે છે કે, પ્રારબમાં મત્રી યતાં મ્હેલાં તેમની પામે તથા લાખની પૂંજ હતી તેટલી જ મોગન ખવરાવીને તેમની પાસે રહેવા દધને રત્ન આપી.

ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી મંત્રિયો ધોળકામાં રહેતા હતા, તેવામાં એક પૌપધયાળામાંથી પૂંજે કુદાડીને એક સાધુ જેવો નીચે નાંખ્યો કે તેવોજ રાણાનેા મામેા સિંહ વાહને મ્હડીને લાંથી પસાર થતો હતો તેના ઉપર પડ્યો, એટલે તે કોધાયમાન થઈ ગયો અને વાહન ઉપરથી ઉતરી પડી પૌપધયાળામાં મ્હડી જઈ, પેલા સાધુને મમકાવી બોલ્યો કે જશુકા! તું શું સિંહકુળને નથી ઓળખતો? એમ કહી તેને ખૂબ માર મારીને ચાલતો થયો.

આ બનાવ બન્યો તે વેળાએ વરતુપાળ જન્મવા બેઠો હતો અને મ્હેલો જ કોળિયો તેણે મ્હેામાં મૂક્યો તેવામાંજ પેલો સાધુ રોતો રોતો આવીને અરજ કરવા લાગ્યો. તેની બધી વાત સાંભળીને લાગસો જ હાથ ધોધને ભડક્યો અને સાધુને ધીરજ આપીને બેસાડ્યો. પોતાના નોકરોને લાગલા જ એકઠા કરીને તે બોલ્યો કે, ક્ષત્રિયો! તમારામાંથી કોઈ એવો ચૂર છે કે જે મારા અંતરનેા ભડકો શમાવે! આવું તેનું આકર્ષ વચન સાંભળીને બૃહપાળ (સુવનપાળ) નામનેા એક રજપૂત હતો તે બોલ્યો કે દેવ! આજા કરો તે પ્રમાણે કરવાને હું તૈયાર છુ. મારા ઉપર આપનેા ઉપકાર એટલો બધો છે કે મારો જીવ આપતાં સુધી પણ હું ઋણમુક્ત થાઉં એમ નહિ. મંત્રિયે કોપીને કહ્યું કે રાણાનેા મામેા સિંહ જેવો

ધણે કાટ્યો છે. એણે આ સાધુને માર માલ્યો છે, માટે તેનો જમણો હાથ કાપી લાવીને મારા મ્હેં આગળ રજી કરો.

આતું આમહલર્થ મંત્રીનું વચન સાંભળીને તે રજપૂત ચાલ્યો ચાલ્યો સિંહની ફેલિયે મધ્યાહ્ન સમયે ગયો. એટલામાં દરબારમાંથી સિંહ અને આળ્યો, તેને બેઠની પેલા રજપૂતે કહ્યું કે, વસ્તુપાળ મંત્રિયે આપને કાંઈક છાની વાત કહેવાને મને મોકલ્યો છે, માટે જરાક પડખે આવો તો કહું. સિંહ જેવો એક બાલુએ તેની વાત સાંભળવા ગયો કે તેવો જ તેના જમણો હાથ જઈ જાલીને કાપી લીધો અને બોલ્યો કે હું વસ્તુપાળનો ભૂત્ય છું. હવે ફરીને તમે શ્વેતાશ્વરોનો પરાભવ કરવાને આવજો.

એમ કહીને ત્યાંથી દોડતો દોડતો તે રજપૂત વસ્તુપાળ પાસે જઈ પહોંચ્યો. વસ્તુપાળે તેનાં બહુ વખાણુ કર્યાં અને સિંહનો હાથ પોતાની હવેલીની ટેલિ લટકાવરાવ્યો. પછી પોતાના ધર આગળ વિશ્વાસુ માણસોનો જમાવ ફરીને સાવધાનીથી તૈયાર રહેવા માટે તેમને કહેવા લાગ્યો કે જેને પોતાનો જીવ બહાસો હોય તેનું હવે અહિં કામ નથી, માટે એવો જે બીજું હોય તેણે પોતાને ઘેર જતા રહેવું. અમે તો હવે આઠરીને બેઠા છીએ અને અમારો જીવ હાથેસિમાં આપી રહ્યો છે. આતું તેનું બાલવું સાંભળીને તેના ભૂત્યો બોલ્યા કે હવે જીવવાનો સંભવ રહ્યો નથી તો અમારે આપની સાથે જ મરવું, એ વધારે સાઈ છે. એમ કહી સર્વે સજ્જ થઈને રહ્યા. હવેલીના દરવાજા બંધ કરી દીધા, અને તેની ચારે બાલુએ ફરતી ચોટી મૂકી દીધી. મંત્રી પણ બખ્તર પહેરી, ધનુષ્ય ખભે બેરવી, તથા હાથમાં તરવાર ધારણ કરી, પોતાની હવેલીમાં તૈયાર થઈ રહ્યો. આણ્ડિમગ સિંહ પણ સિંહની પેઠે તાડન કરવાને તૈયાર થઈ ગયો. તેના સર્વે જોડવા ભાઈઓ ભેગા થઈ ગયા, અને સાકરો પણ તૈયાર ઊભા. તે સર્વેના દેખતાં સિંહે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “વસ્તુપાળને તેના પુત્ર, પશુ અને જાંધવ સહિત હણું નહિ તો માઈ નામ સિંહ નહિ.” સર્વે ભેગા થઈ ચાલ્યા પણ તેમાંથી એક વૃદ્ધ હતો તેણે કહ્યું: “આતું ભારે સાહસ કરતાં પહેલાં આપણે રાજાને જઈને કહેવું અને સાર પછી જ કરવું હોય તે કરવું.” આ કહેવું બધાને ગમે ઉતર્યું અને તેઓ દરબારમાં ગયા. રાજાને જે બન્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું, ત્યારે તે વિચાર કરીને બોલ્યો કે, વિના અપરાધ વસ્તુપાળ કેમની પીડા કરે એવો નથી, માટે તમે પણ કાંઈ અપરિત્ત કર્યું દરો, તેથી હવે તમે આટલેથી જ અટકો. જે યોગ્ય દરો તે હું મારી મેલે તપાસ કરીને ફરીય.

જેઠવાને વિદાય કર્યા પછી રાણાએ સોમેશ્વરદેવને પૂછ્યું કે, “શુર! આપણે હવે શું કરવું?” તે બોલ્યો કે “હું વસ્તુપાળ પાસે જઈશું અને જેમ કરવું ઉચિત હશે તેમ કરીશ.” તે વસ્તુપાળની હવેલિયે ગયો અને અંદરથી પરવાનગી મેળવીને તેની પાસે પહોંચ્યો, અને બોલ્યો કે, મંત્રી! ન્હાની સરખી વાત તમે આટલી બધી શા માટે વધારી નાંખી? બધા જેઠવા મેળા થયા છે. રાજા પણ પોતાના મામાની ખાતર ધણા કાપાયમાન થયા છે. માટે તમે આ બધી ઉપાધિ મૂકી દો તો સમાધાન કરવાનો હું પ્રયત્ન કર. મંત્રિયે કહ્યું કે હું મરણિયો થઈને તૈયાર રહ્યો છું, શુરનો પરાભવ થાય એ સહન થઈ શકે એવું નથી; મેં જગતમાં જે કરવાનું તે કરી લીધું છે; હવે તો આ કનિયામાં હોમાવાની મારી વૃત્તિ તૈયાર થઈ રહી છે.

ગીતિ—જીવિત તાણું સાફલ્ય જ, એવો યશ ચોમરદમથી લૂટ્યો;
યશ-અંગ જો રહ્યું તો, પરાળ રૂપ આ ચરોર ભલે ખૂટો.

આપ હવે મારી ચિન્તા કરો નહિ. જે તો જે આદર્યું છે તે હું કરીશ. આવાં તેનાં વચનોથી સોમેશ્વરે ધાર્યું કે આવા મરણિયા યથેક્ષાને બોધ લાગે એવો નથી, તેથી લાંથી તે ઉઠ્યો, રાણા પાસે ગયો અને તેને કહ્યું કે, આ પ્રસંગમાં મંત્રી મરવાને તૈયાર થઈ રહ્યો છે, તેણે સર્વ પ્રકારની યોજના કરી રાખી છે, તે ધણો શૂર છે અને પોતાના જીવિતને તથ્યવત્ ગણે છે, તેથી તે કાં તો મરશે કે મારશે. એ મંત્રી આગળ ઉપર આપણને કાઈ ભારે કામમાં ધણો ઉપયોગી છે. એણે આ દરબાર ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યા છે. આપની સ્થાત્રાન્મદીક્ષાનો શુર એ છે. સમસ્ત જગતનાં તે ઉપકારક છે, માટે પિતાગૃહના માન આપવાને તે યોગ્ય છે. આ કનિયામાં સિંહનો પૂરો વાક છે, એણે અવિચાર્ય કામ કર્યું છે, અને ધર્મની લાગણી પોતાની વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરી છે. એ સર્વે વાત લક્ષમાં લઈને વસ્તુપાળનો જે અપરાધ ગણવામાં આવે તોપણ એને ક્ષમા કરવા સરખું છે, કેમકે—

૧ આ સખધર્મ હર્ષશ્રિ નીચે પ્રમાણે વિશેષ જણાવે છે કે —

વીસવ રાજ્યવ્યવહારકુશળ હોનો, તેમ છતાં પણ તેને આ બનાવથી પણ માહુ, લાગ્યું અને મામાનો યજ્ઞ કરીને તેનું સોમશ્વરે મંત્રીકૃત ધર ધરી લીધું મંત્રીના સુખદો ઉદ્ધત દવા, તેથી તેઓએ પણ સાધુ ગુણ કણ્ય એટલે રાજધાનીના સમગ્ર લોક મયપ્રાન્ત થયા આવો બનાવ જોઈને રાજા પોતે ગુણ કરવાને તત્પર થયો અને ઉન્નતે પણ નિતી નવ્ય એવી પોતાની સેના સજ્જ કરાવી. આટલણીને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એ વસ્તુપાળ પણ પોતાના વીર બધુઓ સદિવ વિશેષ તૈયારી કરવા લાગ્યો આવો બારિક મામડો જોઈને સોમેશ્વર વસ્તુપાળ પાસે ગયો.

ગીતિ—જુજ જૂના લૂતોના, જે નૃપ જે ત્રણ વાંક સહન કરે;

પ્રભુ તે ક્યમ વખણાયજ કૃતસ પણુ અવગુણુ અતિ હૃદય ધરે.

આપ જે આવા મંત્રીને માટે ખોટો વિચાર લાવશે તો પછી અમારા મનમાં પણ આપને માટે શો વિચાર આવશે, તે પણ આપે વિચારવાનું છે. સોમેશ્વરે આ પ્રમાણે ઘણી રીતે રાણાને સમજાવીને તેનું મન શાંત કર્યું, અને રાણાને સર્વ પ્રકારે સ્વાધીન કરી લીધો; એટલે તે બોલ્યો કે, મંત્રીને ધીરજ આપીને તથા સમજાવીને મારી પાસે સન્માનપૂર્વક લઈ આવો.

વસ્તુપાળને ત્યાં ગુરૂ પાછા ગયા અને તે જેવી સ્થિતિમાં તે સજ્જ હતો તેવી જ સ્થિતિમાં તેને તેના વીર પુરુષો સહિત દરબારમાં લઈ આવ્યા. તેને જોતાં વાંત જ તે કૃતી રાણાના મનમાં તેના બધા ગુણુ અને ઉપકાર જે નાના પ્રકારના હતા તે ઉલારાઈ ગયા. તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું અને તેને પોતાના પિતાવુદ્ધ ગણીને બેટી પડ્યો. પછી તેને તેના નિલના સ્થાન ઉપર બેસારીને શાન્ત પાડ્યો. સિંહને તે જ ક્ષણે બોલાવીને મંત્રીની કામા મંગાવી અને તેને પગે લગાડ્યો. અને પોતાનો એમ અભિપ્રાય સિદ્ધ કર્યો કે, સસથીલ, તપોનિધિ, જગતમાં એકાદાર્થ પામેલા એવા સર્વજ્ઞ મનના સૂર્ય રૂપ મહાપુરુષો પ્રતિ જે કાર્ધ, કાર્ધના ધર્મ વિરૂદ્ધ તેમનું મન દુઃખવશે તેની ગતિ આ સિંહની પેઠે થશે.

વસ્તુપાળ આ પ્રમાણે જય મેળવીને પાછો પોતાની હવેલિયે ગયો. રસ્તામાં લોકનાં ટોળેટોળાં તેનું પરાક્રમ અને સૌર્યને દેખાવ જોઈને પ્રસન્ન થયાં અને તેની પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ યઈ. પૌપધાસય ઉપર જયપતાકા આરોપણ કરાવ્યા.^૧

તે પછી વસ્તુપાળ પંચાસર આદિ દેવતાઓનાં દર્શન કરવા ખાટણુ ગયો. અને સાંથી પાછો વળી આવ્યા પછી વિક્રમ સંવત્ ૧૨૯૮ ના વર્ષમાં તેને સહજ તાવ આવવા લાગ્યો. તેણે તેજપાળ તથા તેના પુત્રપૌત્ર સમક્ષ અને પોતાના પુત્ર જયંતસિંહને બોલાવીને કહ્યું કે, હે વત્સ! મળધારી એવા થી નરસંદ-શુરિયે સંવત્ ૧૨૮૭^૨ ના બાદ્રપદ વદિ ૧૦ ને દિવસે પોતાના દિવગમન-

૧ આ પ્રસંગ પછી સમરાક પ્રતિદારના પ્રમથથી વસ્તુપાળને દિવ્ય કાવવાની બાંતરણ હતી કે તે વસ્તુપાળશરિમાં દાખલ કરી છે, જે જે પાછળ ૪૪ ૪૮૭ મે વસ્તુપાળપ્રમથના ક્રમ પ્રમાણે આપી છે.

૨ ગુ. બા. માં ૨૧ મહિવાસે સવત્ ૧૨૯૭ લખ્યો છે, પણ મારી પાસેની સંસ્કૃત પ્રતિમાં સંવત્ ૧૨૮૭ છે. મારી પાસે એક છટ્ટું પાનું છે, જે માગીન છે, તેમાં લખ્યું છે કે.—

ખંડાઃ ધીનરવદમુરિભિરત્સાક્રમુતમસિતિ ચદિક્રમાત્ સવત્ ૧૨૯૮ ધર્મે માદપદ્ વદિ ૧૦ દિને સ્વર્ગારોહો મવિષ્યતિ તેવાં વવાયિ ન ચલંતિ ગીઃસિદ્ધપંથસ્વાત્ તતો વયં ધીશપુંજયં મવિન્યાયઃ

આવા વિચારવાળો મહા પુરુષ, ગગનને વિશે જેમ ચન્દ્રમા જૂપણુ છે તેમ, જિનશાસનના જૂપણુરૂપ વસ્તુપાળ અસ્ત પામ્યો, યુગાદિ દેવનો પોતાના મુખથી જળ કરતો સ્વર્ગારોહી થયો. સંસારગ્રંથી જેમની છૂટેલી એવા ભવાતીત સાધુ પણુ આ સમયે મ્હોટે સ્વરે રોવા લાગ્યા, તો પછી સંસારિયો સહોદરાદિ મહા વિલાપ કરી રહે, એમાં શી નવાઈ? પછી તેજપાલ તથા જયન્તસિંહ મંત્રીના દેહને શત્રુંજય લઈ ગયા અને લાં એક જગ્યાએ તેને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. તેમાં ચંદન, અગર, કર્પૂર, કસ્તૂરી, અને મલયચંદન તથા એવી બીજી અનેક સુગંધી વસ્તુઓ નાંખી. આ પ્રમાણે વિધિ કરીને તેજપાળ તથા જયન્તસિંહ આદિ સર્વ ધોળકે પાછા આવ્યા અને વીસલદેવને મળ્યા. તે વસ્તુપાળની સ્વર્ગપ્રાપ્તિ સાંભળીને ત્રિજ દુઃખરૂપી મહા સમુદ્રમાં નિમમ થયો; તથા તેનામાં ઔદાર્ય, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, આદિ ગુણસંપત્તિ હતી તેનું વારંવાર સ્મરણ કરતાં પણુ વિરામ પામ્યો નહિ, અને તેણે કષ્ટસાધ્ય વિવિધ પ્રકારનાં સાત્રાજ્યકાર્ય કર્યા હતાં તે પ્રતિ દિવસ તેને સાંભરી આવવા લાગ્યાં.

જે સ્થાને તેને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્થાને ઝગઝગાટવાળા આરસપ્હોણીથી સ્વર્ગારોહ નામનો પ્રાસાદ કરાવ્યો. તે ત્રેયોક્યમાં સુદર હતો, તેમાં જગત્પ્રદીપ નામે શ્રી ઋષભદેવની મૂર્તિ પધરાવી. વસ્તુપાળે અંકવાળિયા (અંકપાલિક ગ્રામ) ગામમાં દેહ છાજી હતો, માટે એ ગામ ઉપરના પ્રાસાદના ખર્ચ માટે આપી, શ્રી ચૌલુક્ય-ધર્મિજ જે વીસલદેવ તેણે શાસનપત્ર દેવદાયમાં કરી આપ્યું પછી પ્રજાપાળ એવા વીસલદેવે તેજપાળનું સન્માન કરીને તેને લઘુશ્રીકરણના પદે સ્થાપ્યો તથા વસ્તુપાળના પુત્ર જૈત્રસિંહ(જયન્તસિંહ)ને મંત્રીના પરાક્રમ ગુણ યક્ષી જિતી લીધેલું એવું પટલાદ્રપુર-(પેટલાદ)નું ઐશ્વર્ય પ્રસન્ન થઈને આપ્યું.

તેજપાળે લઘુશ્રીકરણનો અધિકાર દશ વર્ષ સુધી ચલાવ્યો. અને તેટલા સમયમાં તેને સંપત્તિનું સ્થાન ગનાવી દીધું. તેણે પણુ અર્થિયોને નાના પ્રકારનાં દાન દીધાં, પછી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનાં દર્શન કરવાને સહકુટુંબ ગયો અને ચન્દ્રો-માનપુરમાં સંવત્ ૧૩૦૮ માં તેનો દેહાન્ત થયો.

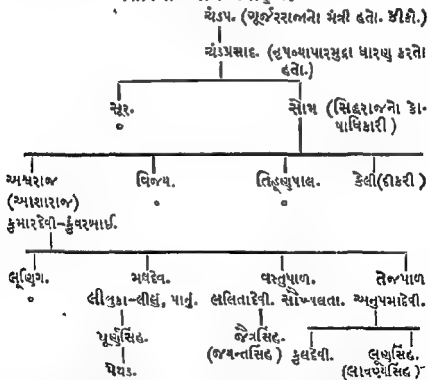
જૈત્રસિંહે વીસલદેવની આજ્ઞા લઈને, તેજપાળના કલ્યાણને અર્થે તેના દેહનસ્થાને જિનાધીશ મદિર મંદરપર્વત સગ કરાવ્યું, તથા લાં સરોવર, ધર્મશાળા અને બે સત્રાલય કરાવ્યાં. આ પ્રમાણે વસ્તુપાળ અને તેજપાળની કારકીર્દિનો અંત આવે છે. તેમણે ૬૩ સંગ્રામમાં જય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આ સંગ્રામમાંથી કેટલાકનું વર્ણન ઉપર આપવામાં આવ્યું છે. બાકીનાનો વૃત્તાન્ત

અંધકર્તાઓએ આખો હાત તો તેથી એ વાત વિશેષ અજવાળામાં આવત. તેમણે ૩૨ પટ્ટરના નવા કોટ કરાવ્યા એમ લખે છે, પણ ક્રિયા ક્રિયા નગરને કોટ કરાવ્યા એ વિગત પૂરેપૂરી આપણી આગળ રહ્યું થઈ હોત તો તે વધારે સારું થાત. “સરસ્વતીઢંકાભરણ” આદિ ૨૪ વિરદાવલિ તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી, એટલે કે ૨૪ એકકાળ તેને મળ્યા હતા, પણ તેમાંથી માત્ર થોડાક જ આપણા જાણુવામાં આવ્યા છે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળનું વિશેષ વૃત્તાન્ત

ઉપર પ્રમાણે રાજ્યકાર્ય સંબંધમાં આ બંને સાધ્યોનો વૃત્તાન્ત આપણે જાણ્યો. પણ તેમનાં તે વિનાનાં બાકીનાં કાર્ય અને તેમના કુટુંબ વિષે જાણીતા થવા માટે અહિં અમે વિશેષ વૃત્તાન્ત આપિયે છિયે.

વંશાવળી^૧ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ “મગધાદ્વરાવર્ધન” એવા મયાગાનુ એક પ્રાચીન પાત્ર અમારી પાસે છે, તે કીર્તિગેષ્ઠીના પરિશિષ્ટ અમા, તેમ જ સાવનગર લેખમાળાના પૃ ૧૭૪ માં આજુ પર્વત ઉપરના દેવવાણમાં અશ્વિનાયના દેરાસરની પાસેની ધર્મશાળાની એક ગીતમા સવત્ ૧૨૧૭ (ઈ સ ૧૨૧૧) ક્રિષ્ણન વદિ ૧૦ સોમવાસ્તો શિલાલેખ છે તે ઉપરથી લખેલું છે.

પાલિતાણુ(પાલિતાણુ)માં વિશાળ પૌષધશાળા બંધાવી.

સંઘ લઈને ગિરનાર ગયો. તેની ઉપત્તકમાં તેજલપુરનો વપ્ર (કાટ) ચણાવ્યો, તેમાં આસરાજવિહાર તથા કુમારદેવીના નામનું સરોવર બંધાવ્યું. તે સાથે પોતાને માટે ધવલગૃહ કરાવ્યું, તથા પૌષધશાળા બંધાવી.

પ્રભાસપાટણમાં અષ્ટાષ્ટક પ્રાસાદ કરાવ્યો. ત્યાં સોમનાથ મહાદેવનું પૂજન કર્યું. આ વેળાએ એક વૃદ્ધ પુરુષ હાજર હતો, તેણે કુમારપાળને જે સ્થળે મહાદેવે દર્શન દીધાં હતાં તે સ્થળ બતાવ્યું.

પોતાનો મોટો ભાઈ લૂણિગ મદિા પત્નો ત્યારે એણે એવી ઈચ્છા જણાવી હતી કે આશુ પર્વત ઉપર મારા નામનું એક દેવમંદિર કરાવજો. વસ્તુ-પાળે તેના મરણ પછી આશુ ઉપર જઈને ચન્દ્રાવતીના રાજા પાસેથી જગ્યા લઈ, વિમળશાહનું દેવળ જે સંવત્ ૧૦૮૮માં બંધાયેલું હતું તેની પાસે લૂણિગવહસિકા એ નામનો ભવ્ય પ્રાસાદ બંધાવ્યો, પણ તેજપાળના નામથી આ દેવલ પ્રસિદ્ધ છે. તેનું ચિત્ર કર્નલ ટોડે પોતાના પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનના પ્રવાસના પુસ્તકના પ્રારંભમાં આપ્યું છે. આ ચિત્ર મિસિસ બ્લેરે આશુ ઉપર જઈને પોતાને હાથે આલેખી લીધું હતું, તે ઉપરથી છપાયું છે. આ મંડમે એવી કુશળતાથી આ લેખનક્રિયા કરી છે કે, જેથી કર્નલ ટોડે તેના ઉપર અતિશય રાજ ચર્ચ જવાથી તેણે પોતાનું ઉપર જણાવેલું પુસ્તક એ મંડમેને અર્પણ કરતાં જણાવ્યું છે કે,—“તમે આશુને ઈંગ્લંડમાં આણ્યો છે.”

આ દેરાસરનું વર્ણન પાછળ પૃષ્ઠ ૩૬૯-૩૭૦ મે આપ્યું છે.

ઉપરનાં સર્વ ધર્મકાર્ય કરાવવાનું માન તેજપાળની પત્ની અનુપમા દેવીને ધટે છે. અનુપમા તે અનુપમા જ હતી. પ્રથમ યાત્રાને સમયે આ બે ભાઈ રાત્રું જય આદિતી યાત્રા કરવા ગયા ત્યારે રસ્તામાં હુડાલા ગામે પોતાની સિલક તપાસી તો ત્રણ લાખ આશરે રહેલી જણાઈ. સુરાખ્દમાં ભય છે એમ સમજીને એક લાખ ડાટી મૂકવાને મધ્વરાત્રિએ એક પીપળા નીચે ખોદતા, કાંઈકનો ડાટેસો સોનામોરોએ લારેલો એવો શોભ્ય કળશ (ચર) નીકળ્યો. આ વેળાએ અનુપમા દેવી હાજર હતી, તેને વસ્તુપાળે પૂછ્યું કે, આને આપણે ક્યાં મૂકીએ? તેણે આ અમાત્યોને કહ્યું કે મનુષ્યની સાથે કાંઈ આવતું નથી; ધન તો આવે છે અને ભય છે માટે આ અને બીજું તમારી પાસે જે ધન છે તે તમે તે પર્વતની ટોચે એવી રીતે રાખો કે પ્રત્યેક મનુષ્ય જઈ શકે, પણ તે કાંઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે કહેવાનો ભાવાર્થ એવો હતો કે, આશુ, રાત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપર ધર્મસ્થાનો બંધાવો. એવું તેનું કથન

તેમને યોગ્ય લાગ્યું અને તે પ્રમાણે કરવાને તેમણે પણ નિશ્ચય કર્યો. વળી એવા જ પ્રસંગમાં એક જૈન સાધુના મુખથી દ્વિઅર્થી શ્લોક સાંભળવામાં આવ્યો કે:—

કોશં વિકાશય કુશેશ્યસંશ્રિતાભૌ
પ્રીતિં કુરુષ્વ ચદયં દિવસસ્તવાસ્તે ।
દોષોદયે નિવિદરાજકરપ્રતાપે
દુઃખાન્તોદયે તવ સમેષ્યતિ કઃ સમીપમ્ ॥

૧ અહો કમળ ! દિવસ છે એટલી વારમાં તારા આશ્રિત ભ્રમરને વિષે પ્રીતિ કર, કેમકે રાત્રિ પડશે એટલે અંધકારનો ઉદય થશે, તેમ જ અન્દ્રમાનાં ધાટાં ફિરલ્લુનો પ્રતાપ પડશે તો પછી તારી પાસે કાણ આવશે ?

૨. અહો કમળ સરખા કામળાંગ પુરુષ ! તારો દિવસ (પાંશરો) છે—તાઈ ચલણુ છે, એટલી વારમાં તારા આશ્રિતોની પંક્તિને માટે તારો અંકાર તું ઉધાડો મૂક (એટલે તેમને પૈસો બહેચી આપ), કેમકે, જ્યારે તારા દોષ પ્રકટ થશે અને તારા ઉપર રાજના કરનો પ્રતાપ છે તે જતો રહેશે આરે તારી પાસે કાણ આવશે ?

આવો ખરેખરો બાધ તેમના હૃદયમાં ઉતરવાથી તેમણે ધર્મકાર્ય આદર્યાં. આણુ ઉપરના પ્રાસાદનું કામ ટાલને લીધે કારીગરો ઉતાવળથી કરી શકતા નહતા, તે ઉપરથી અનુપમાની સૂચનાથી સધડિયો સળગાવીને તેમના આગળ રાખવામાં આવતી, અને તેમના માટે ભોજન તૈયાર રહેતું હતું.

આવી ધર્મશીલ અનુપમાનું મૃત્યુ થયું, સારે તેજપાળને અતિશય ખેદ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. તે અતિશય શોકગ્રસ્ત થતાં તેનું નિવારણ કરવા વિનયસેન જૈનાચાર્ય તેની પાસે ગયા. તેથી તેજપાળને જરા લાજ આવી, એટલે આચાર્ય બોલ્યા કે, અમે તમારૂં કપટ જોવા આવ્યા છીએ, તે એ કે, તમે જ્યારે ન્હાના હતા, અને તમારૂં સગપણુ અન્દ્રાવતીના બાણીતા ગાંગા શેઠ ને ત્રિભુવનદેવીનાથી થયેલી તેમની પુત્રી અનુપમા દેવી વેર, તેના બાઈ ધણિયની મારફત કર્યું સારે તે વાત તમને ગમી નહતી. કેમકે એ કન્યા કૂટડી નથી એમ તમને દાઢયે કહ્યું હતું, તેથી તમે એ સગપણુ બાગે એટલા માટે અન્દ્રપ્રગલ્ભિનના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા ક્ષેત્રપાળને આઠ દ્રમનું નૈવેદ્ય ધરાવવાની માનતા કરી હતી, અને હવે તમે એ જ સ્ત્રીને માટે આટલો બધો ખેદ કરો છો, એ શું કપટ ન કહેવાય ? તેજપાળે પોતાના યુરના બોધનાં વચન સાંભળીને પોતાના મનને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

વસ્તુપાળ તેજપાળનાં જૂદાં જૂદાં ધર્મકાર્યની ટીપઃ—

૧,૪૧૪ નવીન જૈનધામ કચ્ચાં.

૪,૪૦૦ જૈનેદ્ર જીર્ણોદ્ધાર કરચો.

૧,૨૫,૦૦૦ જિનર્થિણ સ્થાપ્યાં.

૧,૦૦,૦૦૦ ગિરીશલિંગ(મહાદેવ)ની સ્થાપના કરી.

૧૨૦૦ મિથ્યાદષ્ટિવાળાનાં દેવગૃહ કચ્ચાં.

૭૫૦ વિશાળ શ્વકશાળા કરાવી.

૭૦૧ તપસ્વી લોકાને રહેવાનાં સ્થાન કરાવ્યાં. (તપસ્વિકાપાલિકમહ.)

૭૦૦ સત્રાગાર (અનુસ્રેત્ર) બાંધ્યાં.

૬૮૪ યતિયોની નવી પુરુષશાળા બાંધી.

હુણિગ વસદિકામાં પૌષ્પશાળા બંધાવી.

૮૪ સરોવર કરાવ્યાં.

૪૬૪ પુષ્કરિણી^૧ (કુંડ), જેમાં કમળ થાય, માટે એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૩,૦૦૦ માહેશ્વરાયતન (મહાદેવનાં દેવાલય) બંધાવ્યાં.

૧૦૦ પથરનાં પર્વ બંધાવ્યાં.

૩૦૦ ઇંટની પર્વો જેમાં ગળાધને પાણી આવે એવી બંધાવી.

૨૪ દંતમય જૈનસ્થ, જે સોનાના કળશ અને સ્વર્ણમય કમળથી શોભિત એવા કરાવ્યા.

૧,૦૦૦ વર્ષોસન તપસ્વિયોને માટે કરાવી દીધાં.

૬૪ વિમળવાપિકા બંધાવી.

૭૦૦ હંચાં પૌષ્પ મંદિર કરાવ્યાં.

૭૦૦ શૈવ મઠ બંધાવ્યાં.

૫૦૦ વિદ્યાસ્થાન બંધાવ્યાં, જેમાં પ્રતિદિવસ ૪,૫૦૦ જૈન મુનિયોને ભોજન ગળતું હતું.

આ વિના સ્નાત્રપૂજામાં વપરાતાં સિંદૂરસન તથા કુંબની તો સંખ્યા જ ન હતી.

૧ ૧૦૦ ધનુષ્યનું સમચોરસ. એક ધનુષ્ય ચાર હાથપૂર ગણાય છે. એ દિશાએ ૪૦૦×૪૦૦=૧,૬૦,૦૦૦ હાથ ક્ષેત્રફળ થાય એવી બાંધણી કરવી, તેનું નામ પુષ્કરિણી રહેવાય છે.

રાજશેખરસુરિ કહે છે કે:—

૧૮,૯૬,૦૦,૦૦૦ દ્રવ્ય શાતુંજય ઉપર ખર્ચ્યું.

૧૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ ગિરિનાર ઉપર વાપર્યું.

૧૨,૫૩,૦૦,૩૦૦ આણુ શિખર ઉપર વાપર્યું.

૧૮,૦૦,૦૦,૦૦૦ ખરચી ત્રણ સ્થાને સરસ્વતીભંડાર સ્થાપ્યા.

૩,૦૦,૦૦૦ ખરચી ખંભાતમાં જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યા.

એકંદર ત્રણ અબજ ચૌદ લાખ અને અઢાર હજાર દ્રવ્ય તેણે ખર્ચ્યું.

આણુહિલવાડમાં લવણપ્રસાદની સત્તા

આણુહિલવાડમાં ખીજી લીમદેવની પાસે રાજચિન્તાકારીનું પદ ધારણ કરીને લવણપ્રસાદ રહેલો હતો. તેવામાં એણે પોતાની સત્તાથી પોતાના કુટુંબના લાભને અર્થે શું શું કરાવી લીધું છે તે જણાવવાને માટે અમે નીચે ફેટલીએક હકીકત આપિયે છિયે.

એક વૃત્તાન્ત^૧ એમ પણ છે કે “વીરમ રૌપી હોતાં જૈનધર્મની વિશ્વ હતો તથા નાગર જ્ઞાતિના અધિકારિયોની ભણી એતું વલણ હતું, તેથી યસ્તુ-પાળનો વિચાર વીરમને પાછળ પાડી નાંખવાનો હતો. વીરધવળનું વલણ બે પુત્રોમાંથી કોને પોતાની પછવાડે રાણો કરાવવો તે વિષે ઢચુપચુ થતું હતું. માટે મંત્રિયે એક રાત્રિયે વીસલના લાભનો ઢરાવ કરાવી લીધો, અને એક ઝડપથી ચાલનારી સાંઢણી ઉપર બેસારીને રાતોરાત વીસલને ધોળ-કેથી પાટણ બેલાવી લીધો, અને સવારનો પ્રહર ચતાં વાંત જ વીસલને રાજ્યાભિષેક કરી દીધો. આ પ્રમાણે કાર્ય સિદ્ધ થયું એટલે ઓપધના ખાલામાં વૃદ્ધ રાજાને કાંઈ પાર્ષ દીધું તેથી તે બેઠેલી ગયો. આવો બનાવ બનતાં પછવાડે કાંઈ વાધો લેનાર રહ્યું નહિ.”

આ વૃત્તાન્ત અમને બરાબર બંધબેસતું લાગતું નથી, કેમકે વીરધવળ ધોળકામાં મદો પગો હતો અને ધોળકાની ગાદિયે વીસલને બેસારવાનો હતો તેમ અમે પ્રયત્ન લખ્યું છે તે પ્રમાણે ચર્ચ ગયું હતું.

સંવત્ ૧૨૯૫ ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૪ શુક્રવારનું ખીજી લીમદેવના સમયનું યાસનપત્ર છે. ધૂસડી ગામમાં રાણા લુણપસા (લવણપ્રસાદ) ના કુંવર રાણા વીરમે બંધાવેલા વીરમેશ્વર મહાદેવના દેવળ સાર તથા લીમદેવની મહારાણી શ્રી સૂગલદેવીના નામથી શ્રી સૂમલેશ્વર દેવના નેવેદ્ય, અંગજોત, અને પંચોપચાર પૂજાને અર્થે મહાધિપતિ રાજકુલ શ્રી વેદગર્ભ-રાશીને યાસન કરી આપ્યું છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે સંવત્ ૧૨૬૫ મુધી વીરમદેવ જીવતો હતો. વળી એક ઠેકાણે એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે, ભીમદેવ મરણ પામ્યો ત્યારે વીરધવળ તો ક્યારનોય દેવ થયો હતો, અને ધોળકામાં તેને સ્થાને વીસલ ગાદિયે બેઠો હતો. લવણપ્રસાદ એટલો જાણી જાણી વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો કે રાજ્યનો બાર ઉપાડવાને તે સમર્થ રહ્યો ન હતો, તેથી એવો બોલ પોતાને શિર ઉપાડવાને તેના મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ થયાં કરતો હતો. વીરમ બહુ તેનું વલણ હતું. સહસ્રલિંગ સરોવરની પાળે રાજ્યશામિયાના ખડા કરાવ્યા હતા. ત્યાં તેણે વીરમને રાજ્યાભિષેક કરવાને બોલાવ્યો. પણ વીરમે તો આવતાં વાંત જ પોતાના વૃદ્ધ પિતામહનું અપમાન કર્યું, તેથી તેણે પોતાની ધારણા બદલી નાંખી.

આ પ્રસંગે નાગડ પાટલુમાં હતો, તેને ધોળકથી વીસલદેવને લઈ આવવા મોકલ્યો. બંને ભેગા થતાં માંહેમાંહે મળી ગયા અને એક બીજાના વિશ્વાસપાત્ર રહેવાના સમ આધા. પછી વીસલ પાટલુમાં આવ્યો. ત્યાં તેને બીજા ભીમદેવના કુમારુધાયા લેએ આપી ગૂજરાતનો મહારાજધિરાજ દરાવવાનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો. તેમ જ નામડને મહામાત્ય કરાવ્યો. હવે ધોળકથી રાજધાની ફાડી નાંખીને પાટલુ સાથે ભેળવી દેવામાં આવી. લવણપ્રસાદનો પ્રેમ વીરમ ઉપર ધણો હતો. તેથી કદાપિ તે ગમે ત્યારે પણ પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવી દીધને વીરમને ગાદી ઉપર બેસારવાની ધારણા કરે એટલા માટે તેનું સાલ વચ્ચેથી ફાડી નાંખ્યું. વીરમગામ અને બીજાં ગામ વીરમને આપીને એને પણ શાન્ત કર્યો, પણ પુછનારૂંથી તેણે પોતાની મૂખાઈ અને ઉદ્ધતાઈ કરીને પોતાને હાથે જ અન્ત આપ્યો.

આ ઉપરના કથન ઉપરથી જણવામાં આવશે કે એક વૃત્તાન્તની સાથે બીજા વૃત્તાન્તનો વિરોધ આવે છે. વીરધવળ મરણ પામ્યો, એટલે ધોળકની ગાદિયે સંવત્ ૧૨૬૫ માં વીસલ બેઠો અને વીરમને તેના સસરાએ મારી નાંખ્યો. અથવા તો તે જીવતો રહ્યો હોય તો વીરમગામનો શાસક ખાધને બેશી રહ્યો હોય તેની આપણે કાંઈ ભાંજગડ રહી નથી. કેમકે ત્યાર પછી તે રાજ્યપ્રકરણમાં કાંઈ પણ પ્રસંગે દેખા દેતો નથી. તેના ઉદ્ધત સ્વભાવ પ્રમાણે તે સખનો રહે એવો નહતો, તેથી અમને તો એમ સમજાય છે કે, વીસલ ધોળકની ગાદિયે બેઠો તેની સાથે જ તે પતી ગયો છે. ઉપરના શાસનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંવત્ ૧૨૬૫માં તેનું નામ આવે છે અને એ જ સાલમાં વીસલ ધોળકનો રાજો થયો છે. ત્યાર પછી સંવત્ ૧૨૬૮માં બીજા ભીમદેવ મરણ પામ્યો, એટલે પાટલુની ગાદિયે કાલુ

એસે તેની ભાંજધક બિડી છે. લવણપ્રસાદ અણુહિલવાડના રાજ્યનો ચિન્તા-કારી રાજહિતચિંતક ઠરેલો હતો તેની સત્તા ત્યાં પૂર્ણ ચાલતી હતી.

પાછળ પૃષ્ઠ ઠઠઠ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ળીજી લીમદેવની કારકીર્દિમાં વચ્ચે જ્યન્તસિંહદેવ અણુહિલપુરનો અધિષ્ઠિત યદ્ય પડ્યો છે, એવું જે શાસન ઉપરથી નીકળે છે તે શાસન સંવત ૧૨૮૦ ના પૌષ શુદ્ધ ૩ સોમવારનું છે, તે પણ જણાવ્યા જેવું છે. સોલંકી વંશના રાણક લવણપ્રસાદે, (સોલંકી રાણક આનાબિ, લૂણપસા) પોતાના પિતા આનાક (અણોરાજ)ના નામથી શ્રી આનલેશ્વર દેવનું દેવલ પોતાની માતાના નામથી વસાવેલા સલખણપુર ગામમાં ચણાવ્યું હતું; તથા તે માતાના નામથી સલખણેશ્વર દેવનું દેહ બંધાવ્યું હતું. તે જન્ને ધામના ખર્ચને માટે વર્દિપથક (વઢિયાર)માં આવેલું સાંપાવાડા ગામ આપ્યું હતું તથા તે ઉપરાંત અંગમૂત^૧ અથવા અંગમૂતપથકમાં આવેલા શેષદેવતી ગામમાંના બુધિખંડ એક આપેલ હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે લવણપ્રસાદ આ વેળાએ પણ સત્તાધારી હતો, અને ત્યાર પછી પાછો લીમદેવ પોતાને સ્થાને સ્થાપિત થયો ત્યારે પણ તે લીમદેવને સામવીને બેઠો હતો અને તેની કારકીર્દિમાં તેના પોતાના કુટુંબના સ્વાર્થના કાર્યમાં નીચે પ્રમાણે શાસનપત્ર કરાવી લેવામાં આવ્યાં હતાં:—

૧ સંવત ૧૨૮૭ ના અષાઢ શુદ્ધ ૮ શુક્રવાર વર્દિપથક મહિલું દેવા-ઉગ્રામ સ્વસીમા સહિત તથા તે ઉપરાંત માંડવીમાં આવતા પદાર્થોમાંના કેટલાક પદાર્થો ઉપર દાણ નાંખ્યું અને તેની ઉપજ સલખણપુરમાં (સોલુ રાણા આનાબિ લૂણપસા) સોલંકી રાણા આનાકસુત લવણપ્રસાદે કરાવેલા શ્રી આનલેશ્વરદેવ તથા શ્રી સલખણેશ્વર દેવના નિલ નેમિત્તિકાદિ પૂજાર્થે તથા સત્રાગારમાં બ્રાહ્મણોને ભોજનાર્થે અર્પણ કરી, અને તેનો વહિવટ કરવાનું કામ મંડલ (માંડલ) ગામમાં શ્રી મૂળેશ્વર મહાદેવના મઠના સ્થાન-પતિ વેદગર્ભરાશીને પ્રથમ ગ્રાસ^૨ કરી આપ્યો હતો તેને સાંપ્યું.

૧ આગળ સંવત ૧૨૬૩ ના આવણ શુદ્ધ ૨ સવિવારે ળીજી લીમદેવે આ અંગ-મૂત પથકમાં આવેલા ઈદિલા ગામનું શાસન કરી આપ્યું છે. આદુઆણ રાણા સ્તમર-સિંહની કુમારી લીલાદેવી જે લીમદેવની મહારાણી હતી તેણે લીલાપુર ગામ પોતાના નામથી વસાવ્યું હતું તેમાં પોતાના પતિ લીમદેવના નામથી લીમદેશ્વર દેવનું દેવલ ચણાવ્યું હતું તથા પોતાના નામથી શ્રી લીલેશ્વર મહાદેવનું દેવલ બંધાવ્યું હતું, તેના પ્રસંગમાં પર્વ (પ્રથમ) મંડાવા તથા સત્રાગારના ખર્ચમાં જે ગામનો લેખ કરી આપ્યો હતો.

૨ સંવત ૧૨૮૩ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ શુક્રવારે આણીસા પથકમાં મંડલ (માંડલ) ગામમાં મૂળેશ્વર મહાદેવની નિલ પૂજા કરાવેને અર્થે તથા માંડળના મઠમાં આવનારા સાધુસંન્યાસી (તપોધન)ના ભોજનાર્થે ખર્ચ ચલાવવા મઠ સ્થાનપતિ વેદગર્ભરા-શીને (માંડળના મઠના ઉપરીને) નેતાકલી ગામ આપ્યું હતું, તે પ્રસંગે દ્વતક મઠા સાંધિવિશ્વદિઠ ઠકુર શ્રી મહુદેવ હતો.

भासनी अभावास्थाने द्विसे सूर्यग्रहस्तु दत्तु त्वारे अस्तुद्विषयाऽमां स्नान
करीने तथा अरात्रर गुर लघवंत लवानीपतिनु अर्थन करीने, महाराज-
धिराज, परमेश्वर, परमलक्षारक, शोषोदार्थगोभीयोद्विगुणालंकृत त्रिभुवनपा-
ण्डेव, ज्येष्ठो संसारने व्यसार जलपिने पितृ तथा पोताना पुण्यपशनी वृद्धिने
अर्थे लांपर तथा राजपुरी गाय राजाश्री लुण्ठपसा (लवणप्रसाद) ज्येष्ठो
भाउल तक्षपदमां पोतानी माता रासी श्री सवभक्षु देवीना श्रेयने अर्थे

- (८) देव पादानुष्यात महाराजधिराज परमेश्वर परममहारक महामाहेश्वर प्रबल
बाहुदंष्ट्रदर्पण—
- (९) ददर्प हेलकरदीकृत सपादलक्ष कमापाल धी अजयशालदेव पादानुष्यात महा-
राजधिराज पर—
- (१०) मेखर आहव पराभूत दुर्जयगर्जनधिराज श्री मूलराजदेव पादानुष्यात महा-
राजधिराज पर—
- (११) मेखर परममहारक अभिनव सिद्धराज सप्तमचक्रवर्ति श्रीमद्भीमदेव पादानुष्यात
महाराजधि—
- (१२) राज परमेश्वर परममहारकशौयोदार्थ गामीयादि गुणालंकृत धी त्रिभुवनपालदेव,
स्वमुग्यमा—
- (१३) न विषय पयक दंढाहीपयकयोरन्तर्ध्वर्त्तिनः समस्तराजपुत्रान् ब्राह्मणोस्तरांस्त-
मियुक्ताधिकारिणो—
- (१४) जनपादाध बोधयत्यस्तु वा संविदितं यथा ॥ श्रीमद्विष्णुमादित्योत्पादित सवत्सर
शतेषु द्वादशसु नव—
- (१५) नवत्युत्तरेषु चैत्रमासीय शुक्लपक्षा सोमवारे अज्ञाऽकऽतोऽपि संवत् १२५५ वर्षे
चैत्र शुदि ६ सोमेऽ—
- (१६) स्थां सवत्सर मास पञ्चवार पृथ्विकाया सां० लौ० कागुण मासीय अभावाद्यायां
सजात सूर्यग्रहण पर्वणि—
- (१७) सद्रूपितात् तिथाबोधे श्रीमदणद्विषयाटके स्वात्वा वराचणुर्गं भगवर्तं भवानी-
पतिमभ्यर्च्यं सप्ता—
- (१८) रासारतां विधिं नलिनीदलगतजलवतरलतर प्राणितव्यं माकलय्य ऐहिका-
मुष्टिकं फलमंगी—
- (१९) कृत्य पित्रोस्तमनश्च पुण्ययशोमिष्टदये मापरमाम राजप्रतिप्रामौ स्वहीना
[पर्यन्तौसप्तसु]
- (२०) मालाकुल काष्ठ तृणोदकोपेतौ सहिरण्य मागभोग सदर्भौ दत्तापराधौ [सर्वा-
दायसु]

કરાવેલા સત્રાગાર(અજસ્રેત)માં કાર્પિટકોને (કાપડિયોને) બોજન કરાવવા સાર શાસનમાં આપ્યા છે.

ભાંપર ગામની ચતુઃસીમા નીચે પ્રમાણે છે:—

પૂર્વમાં કુરલી ગામ તથા દાસપળ ગામની સીમાએ સીમા છે.

દક્ષિણમાં કુરલી તથા ત્રિભુવન ગામની સીમાએ સીમા છે.

પશ્ચિમમાં અરઠઉર તથા હિંઝા ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઉત્તરમાં હિંઝા, દાસપળ, તથા કાઝલી ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઈ. સ્કે. લાગ ૬ ૫૯. ૨૦૯

- (૧) મેતૌ નવનિધાનસંહિતૌ પૂર્વપ્રદત્તદેવચાલય પ્રજાસાયવર્ગે રાજા૦ શ્રી હુણપસા માડલ—
- (૨) સલપદે સ્ત્રીયમાતૃ૦ રાજા શ્રી સલ્લણદેવી બેયોર્થ્યે કારિત સત્રગારે કાર્પટિક-ક્ષનાં મોજનાર્થે શાસનોદક પૂર્વ—
- (૩) મત્તમાનિ: પ્રદતૌ ॥ ભાંપરપ્રામત્યાષ્ટા યથા ॥ પૂર્વસ્થાં કુરલીપ્રામદાપ્તપજ-પ્રામયો: સીમાયાં સીમા । દક્ષિણસ્થાં
- (૪) કુરલીપ્રામ ત્રિમપ્રામયો: સીમાયાં સીમા । પશ્ચિમાયાં અરઠ ઉત્પ્રામ ઇંજાપ્રામયો: સીમાયાં સીમા । ઉત્તરસ્થાં
- (૫) ઇંજાપ્રામદાસવજપ્રામકામ્બલીપ્રામાણાં સીમાયાં સીમા ॥ રાજપુરિપ્રામત્યાષ્ટા યથા ॥ પૂર્વસ્થાં કૂલાવ (સળ)
- (૬) પ્રામહાંગરૌ આપ્રામયો: સીમાયાં સીમા ॥ આમેયકોળે ચંડાવણપ્રામ ફંદાવડ-પ્રામયો: સીમાયાં સીમા ।
- (૭) દક્ષિણસ્થાં આહીરાણપ્રામ સીમાયાં સીમા । પશ્ચિમાયાં સિરસાવિનંદા વસળ-પ્રામયો: સીમાયાં સીમા । વાયવ્ય—
- (૮) કોળે હંડ કયાસિરસાવિપ્રામયો: સીમાયાં સીમા । ઉત્તરસ્થાં નંદાવણપ્રામ સીમાયાં સીમા । ફંદાવડ—
- (૯) મે કુર્દયલપ્રામ સીમાયાં સીમા ॥ એવમમીમિત્યાદૈ સ્પલક્ષિતૌ પ્રામાવેતાવ-ગમ્ય સન્નિવાસિજન—
- (૧૦) પદૈર્યયાદીયમાનદાની મોગ પ્રમૃતિકં સદાજ્ઞા શ્રવણ વિધેયૈર્મૂલ્કાઽમુખ્યે સત્રાગારાય સમુ [૫] નેતલ્લ્ય ॥ સામા—
- (૧૧) ન્યં ચૈતરપુલ્કલમ્ભત્વાસ્મદ્દંશજેરન્યેરપિ માવિમોકૃમિરત્તમ્ભદત્ત ધમ્મંદાયોઽયમ-નુમંતમ્ભ: । પાલનીય—
- (૧૨) ધ । ઉત્તં ધ મમલત્ત વ્યાસેન ॥ પટ્ટિવંપદ્ધત્થાણિ હ્વાર્ગે તિટ્ઠતિ: મૂમિદાઃ । આણેતા પાનુમંતા ચ તાન્યેવ મરકં ધ—

રાજપુરી ગામની ચતુ સીમા નીચે પ્રમાણે છે —

પૂર્વમાં ડુંદાવસણ તથા હાંતરોઆ ગામની સીમાએ સીમા છે.
અમિદાણમાં ચંડાવસણ તથા ઈંદ્રાવડ ગામની સીમાએ સીમા છે.
દક્ષિણમાં આહીરાણા ગામની સીમાએ સીમા છે.
પશ્ચિમમાં સિરસાવી અને નંદાવસણ ગામની સીમાએ સીમા છે.
વાપવ્ય કાણે ઉંટળિયા તથા સિરસાવી ગામની સીમાએ સીમા છે.
ઉત્તરમાં નંદાનેસણ ગામની સીમાએ સીમા છે.
ઈશાન કાણે કુંઇયલ ગામની સીમાએ સીમા છે.

આ શાસનનો લખનાર આદ્યપટલિક ઠ. સોમસિંહ સાતિકુમાર નામે કાપરથ યાતિનો છે.

દૂતકે હઠ્ઠર શ્રી વયજશદેવ છે.

આ શાસન મહાંકના શ્રી ભૂલેશ્વરદેવના પૂજારી સ્થાનપતિ શ્રી વેદ-
ગર્ભરાશીને કરી આપ્યું છે, તે તેમણે સત્તાતપરપરા આ બે ગામનું આયપદ
સત્રાગારના ઠામમાં વાપરવું.

(૧૩) સેવ ॥ ૧ યાતા યાતિ મહીમુજ ક્ષિતિમિર્માયાસ્યતિ મુસ્ત્વાઝિલા નોયાતા
ન ચ યાતિ યાસ્યતિ નવા કેનાડ—

(૧૪) વિશાદ્ધિ ધત ૧ ચલ્લિચિદ્રુવિ તદ્વિનાશિ સકલ કીર્તિ પર સ્થાયિની મતૈવ
બહુયાધિપા પરકૃતા લોપ્યા ન

(૧૫) સરકીર્તય ॥ બહુમિર્વેમુજા મુક્તા રાજમિ સગરાદિભિ ૧ યસ્વ યસ્વ યદા મૂયી
તસ્ય તસ્ય તદા ફલ ॥ ૩ ॥

(૧૬) નિચિતમિદ શાસન કાયસ્થાવય પ્રમુત્ત દડ૦ સાતિકુમાર સુત આદ્ય પટલિક
ઠ૦ સોમસિંહેન ॥ ૬ ॥

(૧૭) દૂતકોડર ઠ૦ શ્રી વજલદેવ ક્ષિતિ શાસનમિદ માઢત્વા ધીપૂલેશ્વરદેવમ [મ્યહ્યં]

(૧૮) સ્થાનપતિ શ્રી વેદગર્ભરાશે સમર્પિતમિતિ તતોઝ્નેન તથે તદીયસતાનપરપર-
યાગિ ભાચદ્રાર્કે બન—

(૧૯) ચોર્મામયોરાયપદ સત્રાગારેડરિમન્ ઉપયુક્ત કાર્ય ॥ કલ્યાણમસ્તુ સાધૂનાં
॥૭॥૭૭॥ બનચોર્મા—

(૨૦) મયો ધીમાયાં સાયુલિક્ષવળિજ્યારક્ષપિક પ્રમતીનાં મપ્યાત્ ય કોપિ ધૌતેર્નપ્રાટે
તસ્ય પ્ર—

(૨૧) તિકાર બનચોર્મામયો સત્તમોત્કારપાશ્વા પ્રતી—તિર્લેખ્ય ॥ ઉદ-

(૨૨) લગમાગો નદિ ॥

શ્રી ત્રિમુક્તપાલદેવસ્ય

આગળ જણાવેલા બીજા શાસન પ્રમાણે આ પછી લવણપ્રસાદના ધર્મકાર્યની પુણેને માટે ચલ્યું છે. એમાં તેની માતા સલખણદેવીને રાણીનું પદ આપેલું છે અને તે અણોરાજની સ્ત્રી થાય. સંવત્ ૧૨૬૬ ની સાલનું શાસનપત્ર જે ભીમદેવના સમયમાં ચલ્યું છે તેમાં જે અધિકારીઓનાં નામ છે તે જ નામ આ શાસનમાં છે, અને આ સર્વે ઉપરથી બહુ રાજમંડળ લવણપ્રસાદના તાબામાં વર્તતું હોય એમ જણાય છે.

ત્રિભુવનપાળે લવણપ્રસાદની છાયામાં રહીને બે વર્ષ રાજ કર્યું છે, તેમાં તેની વિશેષ કારકીર્દિ હજી લગણું કંઈ જણવામાં આવી નથી. તેના રાજ્યનો અંત સંવત્ ૧૩૦૦ માં આવ્યો છે. અને તેની જ સાથે મૂળરાજ સોલંકી અથવા આયુધ્ય કુલની સમાપ્તિ થાય છે. એ વંશ ન્યાં સુધી દેશાત રહ્યો હોય તેનાં સુધી લવણપ્રસાદ અને વીરધવલે અણહિલવાડની ગાદી ઉપર ઢાળેલા હોય નાંખવા દીધો નથી, એટલું જ નહિ પણ વિસલદેવ જે રાજ્યનો સોભા જણાય છે તેને પણ તે ઉપર તલપ મારવા દીધી નથી. તેને ધોળકામાં રહીને સર્વેને ધુમંધુમા કરવા દીધી છે અને આખા ગુજરાતનું રાજ્ય સમ-વાવી રાખી તેમાં વૃદ્ધિ કરાવી છે. ત્રિભુવનપાળ પછી એ વંશનું ઢાળ રહેલું નથી, એટલે પછી એ જ વંશની બીજી શાખા જે વાઘેલાને નામે નોંખી પડેલી હતી તેના વીસલદેવ નાગડ પ્રધાનની સાથે અણહિલવાડમાં આવે છે અને લાંબા મહારાજાધિરાજ થાય છે.

વીસલદેવ વાઘેલો

અણહિલવાડનો મહારાજાધિરાજ

સંવત્ ૧૩૦૦ થી ૧૩૧૭;

ઇ. સ. ૧૨૪૪ થી ૧૨૬૧

મી. જે. ફ્રાન્સે ઓરિએન્ટલ મેમ્બર નામનું પુસ્તક રચ્યું છે, તેના ચતુષ્પત્રી આવૃત્તિના ભાગ ૨ અને પૃ. ૩૮૫-૩૩૭ અથવા સન ૧૮૩૪ માં અષ્ટપત્રી આવૃત્તિ છપાઈ છે તેના ૧ લા ભાગને પૃષ્ઠ ૫૪૩-૫૪૫ એ અને જોનો ઉતારો જેમ્સ બર્નેસના કાઠિયાવાડ અને કચ્છની એપીક્રીટીના રિપોર્ટને પૃ. ૨૧૬ મે કચ્છો છે તેમાં લખે છે કે “આ નગરમાં (ડોમોઈમાં) મહા મૂલ્યવાન અને શોભાયમાન ઉપહાર (ન્હાના દરવાજા) અને બીજાં લગ્ન બાંધકામ ચણાવવામાં આવ્યાં છે, તે શા કારણથી, તે વિષે ભાટ અને ચારણો, જે ગુજરાતના ઇતિહાસકો તરીકે માત્ર ગણી શકાય એમ છે તેઓ નીચેની કથા કહે છે, તેમાં કેટલીક કસ્થિત વાતો લખી ગયેલી છે ખરી, તથાપિ તે ધણું કરીને ખરી છે. તેઓની કથા એવી છે કે,

“હોમોર્ધયા ધણે છેટે, ગોદાવરી નદીને કિનારે, પ્રાચીન ગ્રીષ્ઠા જેને પૈશ્ય અથવા પટ્ટન કહેતા હતા, તે પટ્ટનમાં સિદ્ધરાવ જયસિદ્ધ (જયને સિદ્ધ) નામે હિન્દુ રાજા ધણું સૈકાં ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.

“પૂર્વદેશવાસિયોની ચાલતી આવેલી રીતિ પ્રમાણે આ રાજાને સાત રાણિયો અને કેટલીક પાસવાનો હતી; તેમાં તેની મહિષી ધણી માનીતી હતી, તેનામાં અતિ ઉત્તમ ગુણ હતા, અને સર્વોત્કૃષ્ટ સુંદરતા હતી, તેથી તેનું હુલામણાનું નામ રત્નાલી (રત્નની પંકિત) પાશું હતું; તે અંતઃપુરની બીજી ઝિયો કરતાં આ વિષે અને અન્ય સર્વે પ્રકારની ચતુરાઈમાં અદ્વિયાતી હતી. બીજી રાણિયોમાંથી કેટલીકને તો કુંવર હતા અને આ રાણીને કથુ પથુ સંતાન હતું નહિ, તો પથુ તે ઉપર જણાવેલા ગુણોને લીધે રાજા આગળ સુદામણી હતી. પૂર્વ દેશના અંતઃપુરમાં કેવા કેવા દુઝકપટ ચાસે છે અને કેવી કેવી અદેખાઈના પ્રપંચ મચી રહે છે; એ વાત સર્વપ્રસિદ્ધ છે; તથાપિ પટ્ટનમાં તો એનું પરિગળ વિશેષે કરીને હતું; ત્યાં તો રણવાસની બાનુઓ રત્નાલીની બહુ જ અદેખાઈ કરતી હતી, અને રાજાનું મન તેના ઉપરથી ઉતારી દેવાના, બની શકે એટલા, પ્રપંચબરેલા ઉપાયો યોજતી હતી. તેવામાં વળી તેને પથુ દહાડા રચા છે એવી વાત જાણવામાં આવી, એટલે તો તેના ઉપર દ્રેષ આણવાની કાંઈ સીમા રહી નહિ. હિન્દુઓની રીતભાત પ્રમાણે, સંતાનનો પ્રસવ થાય નહિ એટલા માટે ધંતરમંતર અને દોરાચિકિત્સો કરવા માંડી. આ માનીતી મહિષી (સુવતાના) તેમના જેવી જ બહેમી અને વિશ્વાસુ હતી, તેથી તેના ઉપર ધંતરમંતર કરવામાં આવ્યા છે, એ વાત ઠીકી ગઈ. અને ધાસ્યું કે ત્યાં સુધી હું આ મ્હોલાતમાં રહીશ ત્યાં સુધી બાળક અવતરશે નહિ.

“આ પ્રમાણે તેના મનમાં બહેમ ઠીકી જવાથી તેની અસર નિવારવા માટે નર્મદા નદીના કિનારા ઉપરના પ્રસિદ્ધ દેવાલયે જઈને નિવાર્યવિધિ કરવા માટે ધણા પરિજનોને લઈને ચાલી. ધણો લાંબો પથ કાપતી કાપતી જે સ્થાન ઉપર દાહ હોમોર્ધ વસેલું છે અને જે નદીથી ૧૦ મૈલને છેટે છે, તથા ત્યાં પવિત્ર ઝાડીની ઘટા અને સરોવર છે ત્યાં તે સંખ્યાકાળને સમયે છેક મોડી આવી પહોંચી. બીજી સવારે કુચ કરી જઈ પહોંચવાના વિચારથી તેણે આ ઠેકાણે ડોરાતંજુ ઠાકાવીને પગલ નાંખ્યો. આ સ્થાને એક ગોસાઈ રહેતો હતો, તેણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને પોતાનો કાળ યોગસાધનમાં ફાડીશો હતો. રાણી પધાસ્યાની વાત તેણે જાણી, એટલે તેને મળવાની ઇચ્છા તેણે જણાવી. આવા પવિત્ર યોગીશ્વરોની ઇચ્છાને

ધણું કરીને અનાદર કરવામાં આવતો નથી. તેણે કહ્યું કે, આ ઘટાવાળી જગ્યા પવિત્ર છે, અને આ સ્થાને તમને કુમાર પ્રસવશે, માટે અહિંથી આગળ તમારે જવું નહિ. રાણિયે તેની આજ્ઞા પાળી, અને સંતાનનો જન્મ થતાં સુધી ત્યાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું. અહિં તેને કુંવર અવતર્યો, તે વીસ માસ સુધી પેટમાં રહ્યો એટલા માટે એનું નામ વીસલ પાડ્યું.”

“આ આનંદદાયક વધાર્ધ રાજાને પ્હોંચાડવામાં આવતાં તેણે વીસલ-દેવને પોતાનો યુવરાજ ઠરાવ્યો; અને એની માતાને મન આ જગ્યા વશી ગઈ હતી, અને જ્યાં તે આશીર્વાદ પામી હતી, તેમ જ અતઃપુરમાં આવી ખીજી અદેખી રાણિયો ભેગાં વસતું ભયભરેલું હતું, એટલા માટે, તલાવનો વિસ્તાર વધારવાની, ઝાડીવાળી ઘટા વિસ્તીર્ણ કરવાની, અને એ ઠેકાણે નગર વસાવવા માટે તેની આજ્ઞાપાસ દઢ કાટ ચણાવી તેને સુશોભિત કરવા તેમાં હંથા પ્રકારની કારણીનાં કામ કરવાની તેણે આજ્ઞા કરી. આ પ્રસિદ્ધ નગર બાંધવાને માટે તેણે કુશળ શિલ્પકારો કામે લગાડ્યા, અને તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે સર્વે કરતાં વધારે નિપુણતાવાળો એક જણ ઠરાવ્યો; તેણે પ્રારંભ કયો ત્યારથી તે ડર વર્ષ સુધી આ મહાકારે કામ પૂરું થતાં સુધી પોતાનું જિવતર ત્યાં ગાળ્યું. આ સમયે વીસલદેવ પોતાના પિતાની પછવાડે પટ્ટણી ગાદિયે બેઠો હતો, પણ વિશિષ્ટ કરીને પોતાની જન્મભૂમિમાં આ ઠેકાણે રહેતો હતો. તેણે આ કામ પૂરું થતાં કારીગરોને જેની જેવી યોગ્યતા તેને તે પ્રમાણે રીઝ આપી. પણ જે કારીગરની રસમતા અને કુશળતાથી આવી અસાધારણ સુંદરતાનું કામ થયું તેની વધારે શ્રુજ કરવાના હેતુથી તેને કહ્યું કે તારી નજરમાં આવે તે ઈનામ તું માગી લે. આ શિલ્પકારે માનપૂર્વક કહ્યું કે, હું આપની કૃપાથી સર્વે વાતે સુખી છું, તેથી મારે ધન કે રત્નની વાંછના નથી, પણ આ નગરનું હજી લગણું કાંઈ નામ પાડવામાં આવ્યું નથી માટે હું મારા નામથી એનું નામ ડોલોલે પાડું એમ માગી લઉં છું. આ તેની માગણી માન્ય રાખવામાં આવી અને ત્યારથી તે આજ સુધી એનું નામ યોડાડ દેવદારથી ડોલોઈ રહેલું છે.”

ઉપરના લખાણમાં અણહિલવાડ પોટલુને જદને ગોદાવરીના તટ ઉપરનું પેંઠણ જણાવ્યું છે તે તો દેખીતી જ જૂલ છે. આપણે જાણિયે છિયે કે સિદ્ધરાજને કુંવર નહતો. તેથી બાટે વીરધવલને જદલે તેનું નામ અડાવી દીધું છે, તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે, સિદ્ધરાજ અને તેની માતા મીનલદેવિયે આવાં સર્વોપયોગી બાંધકામ ઘણાં કરાવ્યાં છે, તેથી તેનું નામ આવા કામના પ્રસંગમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ પામેલું છે. એ વિષે પાછળ

પૃ. ૨૪૨ માં લખાણ છે, તે પ્રમાણે સિદ્ધરાજનું નામ ડોમોઈના સંબંધમાં પણ ફેરવાય એની નવાઈ નથી. દહોવતી નગરી સિદ્ધરાજના સમય પહેલાંની જ વસેલી છે, અને વીસલદેવનો ત્યાં જન્મ થયાથી તેનાં જૂતાં બાંધકામનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે અને ફેટલાંક નવાં પણ બંધાવવામાં આવ્યાં છે. આટલી વાત ધ્યાનમાં લેતાં બાકીની દંતકથા, બીજો એથી ફેરફાર જાણવા સરખો વૃત્તાન્ત મળી આવે નહિ ત્યાં મુધી, માન્ય રાખિયે તો એમ કહે છે કે, વીસલદેવની માતાનું નામ રત્નાળી હતું અને તે વીરધવળની માનીતી મહિષી હતી. તેને વીરમદેવ મોટો કુંવર છતાં પણ વીસલદેવને પુવરાજ તરીકે માન્ય રાખ્યો છે અને તેની પછવાડે તે ધોળકાની ગાદિયે રાણો થઈને બેઠો છે, એ બનાવ પણ દંતકથા પ્રમાણે મળતો આવે છે.

કુચમાં પદ્મર અથવા પુવરાવાળો ગઢ, લાખા ફૂલાણીના ભત્રીજા પુષ્પરાએ બંધાવ્યો હતો. તેવી કારીગરી બીજો ઠંકણે જમને કરી પોતાના ગઢની નામનાને પાછી પાડી શકે નહિ એટલા માટે જે સિંધપકારે તે ગઢ અને તેમાંનો શાભીતો નવલખો બાંધ્યો છે તેનો જમણો હાથ કાપી નાંખ્યો હતો. તેવી જ રીતે ડોમોઈના કુશળ સિંધપકારને વિશે એવી દંતકથા ચાલે છે કે, તેણે ડોમોઈના કોટ તથા દરવાજા અને દેવલો આદિની જગ્યા કારીગરી કરી બતાવી હતી તેવી બીજો ઠંકણે કરે નહિ, એટલા માટે, મહાકાલીના દેવલના એક ભાગમાં તેને પૂરાવી દેવામાં આવ્યો હતો, પણ તેની આ તેને પ્રતિ દિવસ ખાવાપીવાનું આપી આવતી હતી, તેથી તેણે ૭ વર્ષ આવી ભયભરેલી સ્થિતિમાં ફેલાઈ. એટલામાં એક એવો પ્રસંગ આવ્યો કે, રાજાને તેની ધણી અગત્ય જણાઈ, એટલે તેને સંભારીને પોતાના અધકિત કૃત્યને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો ત્યારે તેની ક્ષમા માગીને તેને ફેરવામાં આવ્યું કે તેને એક લોંબરામાં પૂર્યો છે, ત્યાં તે દજા લગણુ જીવતો છે. આ વાત સાંભળીને રાજા બહુ રાજી થયો અને તેને બહાર ફેરડાવ્યો.

ડોમોઈના હીરાભાગોળ નામના દરવાજા ઉપરની પ્રશસ્તિ છે તે પણ વીસલદેવના સમયમાં તેના પુરોહિત સોમેશ્વર દેવની રચેલી છે.

પંદરોતરો કાળ.

જૈન યતિયો જ્યોતિષમાં પણ પ્રવીણ હતા, તે પ્રમાણે સર્વશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા પરમદેવચરિએ જન્મદૂશાદને એકાન્તમાં કહ્યું કે—

દ્વિન્દ્રિયે ચન્દ્ર ધર્મેષુ દ્યુતીતેષ્વય ચિક્રમાય ।

દુર્ભિર્જ સર્વદેવેષુ માવિવર્તયાવયિ ॥

॥ ૬૮ ॥

પ્રેમ્યાશિલેષુ દેશેષુ વિદ્યમાનાત્મપૂરુષાન્ ।

સૈવેવામપિ પાન્યાનાં ત્વં તૈઃ કારય સંપ્રહમ્ ॥

॥ ૬૯ ॥

વિક્રમ સંવત ૧૩૧૨ પૂરે ત્યારે સર્વ દેશમાં ત્રણ વર્ષ સુધી કાળ પડશે. માટે જૂદા જૂદા દેશોમાં હોંચિયાર વાણીતરોને મોકલીને બધી જાતના ધાન્યનો સંગ્રહ કરાવો.

જગદ્દેવે દેશેદેશ માણસો મોકલીને મળી સક્યા લેટલા અનાજનો ભારે સંગ્રહ કરાવ્યો. બનવાકાળ પ્રબળ છે, તેથી પૃથ્વીતળને વિષે વર્ષોદ વરસ્યો નહિ અને મોંઘવારી થતાં પણ અનાજ મળવા માંડ્યું નહિ, ત્યારે જૂએ મરતાં લોકોને જગદ્દેવે મહત્ત અનાજ આપવા માંડ્યું; તેમ જ, પરદેશમાં પણ ગરીબ લોકોને અનાજ પહોંચાડવા પોતાનાં માણસો મોકલાવ્યાં. દુકાળનાં બે વર્ષ વિત્યા પછી રાજાએના અનાજના કોઠાર પણ ખાલી થઈ ગયા. એક દ્રમના ગણ્યાગાંઠ્યા તેર ચણા મળવા માંડ્યા. વીસલદેવનો કોઠાર ખાલી થઈ ગયો, ત્યારે તેણે પોતાના મંત્રી નાગડને જગદ્દેવની પાસે મોકલ્યો, એટલે તે અણહિલપુરમાં ગયો અને પોતાની સાથે વેપારીઓને લઈ જઈને દિવ્ય રત્નો નજરાણે કરીને રાજાને નમન કરીને બેઠો. તે સમયે એક ચારણ બોલ્યો કે:—

સોલપુત્ર ! મયતુલ્યં પુણ્યં નોઽન્યત્પ વિચ્ચે ।

નૃવામકુશો કઃ પદ્યેત્સ્તુરંત્રાન્ પ્રવિદ્ય ચ ॥

ગીતિ-હે સોલપુત્ર ! તું પણ, પેણું પુણ્ય ન અવરતું કાંઈ કટકે;

જનવામ કુશ પેશી, આતરડાં કરુર કુણુ પેખી શકે.

આવું અર્થાન્તર-ન્યાસવાળું ચારણનું વચન સાંભળીને ચૌહુદયપૃથ્વીપતિ (વીસલદેવ) રાજ થયો, અને બ્યવહારવર જગદ્દેવે કહ્યું કે અહિયાં તમારા સાતસો કણના કોઠાર છે એમ સાંભળ્યું છે, માટે તે તમારી પાસેથી સેવા માટે મેં તમને અહિં બોલાવ્યા છે. રાજાનું આવું વચન સાંભળીને જગદ્દેવે શાહ હસતે વદને એમ બોલ્યો કે, મારો તો અહિયાં એક કણ સરખો પણ નથી. જો મારા આવા બોલવામાં આપને સંદેહ આવવો હોય તો કણકોઠારે ઈંટમાં જડાવી લીધેલો ત્રાંબાના પતરામાંનો સેખ બેસો, એટલે ખાતરી થશે.

રાજાએ તે લેખ ફહાડી મેંગાવી વાંચ્યો તો તેમાં કાતરેલું હતું કે:—

જાગ્રઃ મન્યમાસ રંકાર્પં દિ કજાનમુત્ર

જગદ્દેવે આ કણ રંકને અર્થે જ રખાવ્યા છે.

પછી જગદ્દેવે રાજસભા વચ્ચે વીસલદેવને કહ્યું કે જગતમાં દુકાળથી પીડાઈને જનો મરી જાય તો તેનું પાપ મને બેસે, એમ ફહીને તે

ત્રિવીર પુરૂષે આઠ હજાર કણના મૂકા રાખને આપ્યા. આવું જોઇને રોમે-
શ્વર આદિ દેવિયો હાજર દના તેમણે જગતમાં સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય એવા
જગદુની નીચે પ્રમાણે પ્રશંસા ગાઈ સંભળાવી:—

એક કવિ બોલ્યો કે (કવિત-રૂપકાલંકાર)

એ તો છે ઉદયાચલ શ્રી શ્રીમાલ કુલ કેરો
પ્રકાશ દેનાર રવિ રૂપ છુતિ રાજે છે;
સુધર્મની વેલીની જે, દહ આધાર આપવા,
વંશરૂપ ખડો રહી, મેઘસમ ગાજે છે;
કલિકાલ રૂપી કાળીનાગનો દમનહાર,
દામોદર રૂપ એવો અવનિમાં આજે છે;
અવનિ આકાશ માંહ, વાસના વિચરી ભારે,
એવો પ્રભાપોષક આ, વિજયી વિરાજે છે.

શ્રીજી કવિ બોલ્યો:—(કવિત-આક્ષેપાલંકાર)

સુરજિત જેહ હુરિ, તેણે બલિ નૃપતિને,
પાતાળ રૂઢીને સારી વાત તે શી સાધી છે ?
તેમ જ રૂદ્રાણી કેરા પતિ રૂદ્રદેવ તેણે,
રતિપતિને બાળીને, શી કીર્તિ સંપાદી છે ?
આખી અવનિને પીલી, કાળો કેર કરનાર,
કુષ્ટ આ કુકાલ કેરો, છેદક જે થાય છે;
અતિ દાન આપવામાં તત્પર રહેલ એવો,
હવણું તો એક નર જગદુ ગવાય છે.

ત્રીજો કવિ બોલ્યો:—(કવિત-અતિશયોક્તિ)

વિવિધ વિષય બ્રહ્મા એક કેરે મૂકી કરી,
પરબ્રહ્મ એકને તે આપ રહ્યા સ્મરે છે;
ક્ષિતિધરમુતા એવાં ઉમાના આશ્લેષ વિષે,
રસિકની રહેલા ઉમાપતિ સ્મરે છે;
ચરણો પ્રસારી કરી શ્રીને જાણે સુખ મૂતા,
સાગર વિષયે હુરિ ઉધતા બિરાજે છે;
ખરેખા જગતમાં એકસો આ જગદુશા
જગદુશા એકપત્રે જાગે છે.

પાંચમો કવિ બોલ્યો:—કુહો ( )

લોકપાળ સૌ નામના, ઇન્દ્ર આદિ લેખાય;

લોકપાળ તો એકલો, જગદ્ જગ દેખાય. ૫

છઠ્ઠો કવિ બોલ્યો:—(કવિત-વ્યતિરેકાલંકાર)

શ્રુતકેતુનું રાજ્ય જર્ણુ રહ્યું ત્યારે તેણે,

મક્ષય ઉપર જર્ણ વાસ કીધો જે સમે;

શ્રુતવાહન તેનો પુત્ર તેણે શંખચૂક,

એકલો ઉગાર્યો જેને ગરૂક ધણો દમે;

દુષ્ટ આ દુકાલ રૂપ કાલ દૈત્યમુખમાંથી,

અખિય અવનિ જેણે એકલે ઉગારી છે;

એવા એ ઉદાર શુભ ગુણવાળા જગદ્ગુની,

ખરાખરી કેમ થાય જેની નામદારી છે. ૬

આવા ભાવાર્થની ખીળ કવિયો પણ કવિતા બોલ્યા છે, તેમાં એક કવિયે ઇતિહાસનું સૂચન થાય એવી કવિતા નીચે પ્રમાણે કહી:—

કવિત-ગર્વ થકી ગાજતો જે, પીઠદેવ હતો તેની,

અધોનાં અંજન કરી, શોભા હરનાર જે;

સિંધના હુમીર કેરા, અરિના પરાક્રમની,

મતુરાધિપતિ એવી, કથા કથનાર જે;

મદ થકી ઉન્મત્ત, સુમલોની કીર્તિ કેરા,

અપંથ પ્રતાપ નાશ કરનાર રવિ જે;

શ્રીમદ ગૂર્જર કેરા, રાજ્યનો વધારનાર,

જગદ્ વિજયી શામ્ભો, કવે એમ કવિ જે.

જગદ્ શાહ વિવેકી હતો તેથી તેની ઉપર પ્રમાણે કવિયોએ પ્રશંસા કરી ત્યાં સુધી તે ચોતાનું મસ્તક નીચું રાખીને બેઠો હતો. તેણે કવિયોના ઘણા સારા સત્કાર દ્રવ્ય આપીને કહ્યો, અને ચૌવક્યબૂપ વીસલદેવની આજ્ઞા લઈને પાછો ભદ્રેસર આવ્યો.

ત્યાર પછી સિંધદેશના રાજા હુમીરે માગણી કરવાથી તેને ૧૨,૦૦૦ મૂડા અનાજના આપ્યા.

ઉજ્જણના રાજા મદનવર્મણે તેણે અનાજના ૧૮,૦૦૦ મૂડા આપ્યા હતા.

દિલ્હીના રાજા મોજહીનને ૨૧,૦૦૦ મૂડા અનાજના આપ્યા હતા.

ડીરીના રાજા પ્રતાપસિંહને ૩૨,૦૦૦ મૂડા કણુના આપ્યા હતા.

રૂકંધીલ(કંધાર)નો રાજા જે ચક્રવર્તી ફરેવાતો હતો તેને ૧૨,૦૦૦ મૂડા અનાજ આપ્યું હતું.

એ સિવાય ૧૧૨ દાનસાળા તેણે સ્થાપી હતી.

લક્ષ્મણપિંડ એટલે ગોળમાં બાધેલા ધાણીના લાકુમાં સોનાના દીનાર ધાલીને એવા ધણા લાકુ દાન મેળવવામાં લક્ષ્મણ પામનારા કુલીનોને રાત્રીની વેળાએ તે આપતો હતો.

આ દુકાળમાં તેણે ૯,૯૯,૦૦૦ અનાજના મૂડા તથા અઠાર કરોડ દ્રમ (દામ) ચાચકોને આપ્યા હતા.

આ પ્રમાણે વીસલદેવના સમયમાં પડેલા દુકાળમાં બની શકે એટલું પ્રજાનું રક્ષણ થયું હતું.

વીસલદેવ પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો, તેનું ઉપનામ મહિમલ્લ હતું તે વિદ્વાનોને સારો આશ્રમ આપતો હતો તેથી તેની પાસે ઘણા દ્રવિયો આવી રહ્યા હતા.

વીસલદેવ અને તેના કમાનુયાયી જે યથા તે વિષે ધણે વિસ્તાર આપી શકાય એમ છે, પણ તેમના વિષે પાછળ જે હપાયું છે તેટલા જ ઉપર વાંચનારનું લક્ષ સંબંધને અર્થે ખેંચીને આ પ્રકરણ અમે આપોપી દઇએ છીએ.

પરિશિષ્ટ

બીજી આવૃત્તિમાંથી કાઢી લીધેલી નોંધો

[૨૧. દિ. બ. રજીસ્ટ્રેશન ઓફ ટ્રસ્ટીસ ટ્રસ્ટીસ રાસમાળા બીજી આવૃત્તિ માટે સુધારતાં કેટલીક નોંધો કાઢી નાંખી, પાછળથી વિરોધ વિગતો સાથે તેને સવિસ્તર આપવાની ધારણા રાખી હતી અને તે માટે તેઓએ રાસમાળા પૂરસ્ક્રિકની યોજના પસંદ કરી હતી અને કેટલેક સ્થાને તેનો અંકવાર ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે. પરંતુ રાસમાળા બાગ બીજો છપાઈ રહેના અમાલ તેઓનું અવસાન થયું અને ધરિદ્રી યોજના વ્યવહારમાં ઉતારી રાક્યા ન હતા. તેમણે તે માટે સંકલ્પ કરેલી વિગતોનાં કાળજિયાં એકત્રિત છે, પણ તેમાંથી તેમની યોજના અનુસાર રાસમાળા પૂરસ્ક્રિકનો કાળ કલ્પિત તૈયાર કરાવવામાં આવશે તોયે ધણો વિલંબ લાગવા સંભવ હોવાથી રાસમાળાની બીજી આવૃત્તિ(સને ૧૮૬૯)માંથી નોંધો કાઢી લીધી હતી, તેની તેજ આ પરિશિષ્ટમાં દાખલ કરી છે.

૧

(પાનું ૪ થી, બાગ ૧ થી, પાનનોંધ, લીટી ૨૧ માં)

શ્રીમૈત્ર ધર્મના ચોવીસ તીર્થકરો

૧ જૈન ધર્મના ચોવીસ તીર્થકરોના નામ, તેમનાં માતાપિતાનાં નામ, લાંબાનાં એટલે તીર્થકરની પ્રતિમા નીચે તેનું ચિત્ર થાય છે તે, કે ને ઉપરથી કયા તીર્થકરની પ્રતિમા છે તે જાણખાય છે, અને તેમની જન્મભૂમિ, એ સદુ નીચેના કોષમાં સમજ સાર નીચે સંક્ષેપમાં આપેલું છે:—

ક્રમ	તીર્થકરનાં નામ.	તેમની માતાનાં નામ.	તેમના પિતાનાં નામ.	(લાંબાનાં) ચિત્ર.	તેમની જન્મભૂમિ.
૧	મયખદેવ	મયદેવી	નાશી	મયખ, વૃષ	ચિનીતા
૨	અનિલનાથ	વિજયા	નિલસદુ	હાથી	અયોધ્યા
૩	સંભવનાથ	સેના	જવારી	પોદો	સાવળી
૪	આભિનવન	સિદ્ધાર્થ	સંવર	વાનર	ચિનીતા
૫	સુમતિનાથ	અંજલિ	રોષ	કોચ પક્ષી	કેરાલા
૬	પદમલુ	સુશિલા સુસીમા	ધર	રાણ કમળ	કેરાળા
૭	સુપાર્શ્વનાથ	પુત્રી	પ્રતિજ્ઞ	સાથીઓ	વાણાસી
૮	અન્દ્રમલુ	લક્ષ્મણ	મહારોન રાજ	અદ્રમા	એંદ્રપુરી
૯	સુવિધિનાથ	રામા	સુગ્રીવ રાજ	મધ્યમગર	કાકરી
૧૦	શીતળનાથ	નંદા	દ્વરકા	શ્રીવત્સ	ભદિલપુર
૧૧	શ્રેયંસનાથ	વિષ્ણુ	વિષ્ણુ	ખડ્ગી	સિંદપુર
૧૨	વાસુપૂજ્ય	જયા	વસુપૂજ્ય રાજ	પાકો	અંબાપુરી
૧૩	વિમળનાથ	સ્વામા	સુવર્મા	સુમર-પક્ષ	કપીલપુર
૧૪	અનંતનાથ	સુપ્રસા	સિંહસેન	સિંચાણો, રોન	અયોધ્યા
૧૫	ધર્મનાથ	સુવતા	જાનુરાજ	વજ	રત્નપુરી
૧૬	રાશ્વિનાથ	અશિરા	વિશ્વસેન	દરેણ	અયોધ્યા
૧૭	કુન્દુનાથ	દીપાતા	સુર	બોકરો	ગજપુરી
૧૮	અરનાથ	દેવી	સુદર્શન	નંદાવત	નંદાપુરી
૧૯	મહિનાથ	મહાવતી	કુન્દ	કચરા	મિથિલા

ક્રમ	તીર્થંકરનાં નામ.	તેમની માતાનાં નામ.	તેમનાં પિતાનાં નામ.	(લાંબન) ચિહ્ન.	તેમની જન્મભૂમિ.
૨૦	મુનિસુરત	પદ્મા	મુમિત્ર	કાચળો	રાજગીરી
૨૧	નેમિનાથ	વિદ્યા	વિનય	નીલકમળ	મલીલા
૨૨	નેમિનાથ	શિવાદેવી	મુમુદ્રવિનય	સંખ	સોરિપુર
૨૩	પાર્શ્વનાથ	વામા	અચ્ચેન	સૂર્ય	વાલારસી
૨૪	મહાવીર	ત્રિશલા	સિદ્ધાર્થરામ	સિંહ	કાશી

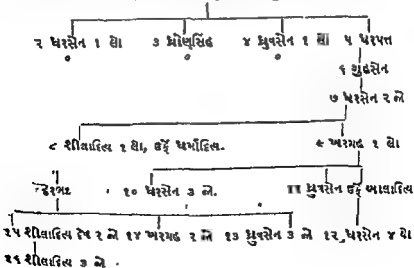
૨

(પાનું ૨૦ મું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લાંબી ૨૪ મી)

વલ્લભીપુરના રાજવંશની વંશાવલિ

૨ સૂર્ય વંશના પ્લેલા રાજા મનુનો કુંવર દેવરાજ અયોધ્યાના પ્લેલા રાજા થયા, તેની ૫૭ મી પેઢિયે રામચન્દ્રજી થયા, તેમણે લંકાના રાજા રાવણ (આણણ નવનો) હતો, તેની ઉપર હનુમાનજી (તેના વંશજ આજે કાઠિયાવાડમાં પેશવંદરના રાજા છે) વગેરેની મદદથી મ્હકાઈ કરી તેને નિધી. રામચન્દ્રને પ્રાચીન વખતથી દેવાંશી અવતાર તરીકે લોકો માને છે અને તેમની મૂર્તિઓ ઈશ્વરરૂપે પૂજાય છે. તેના વડા કુંવર હવે અયોધ્યા ઊડી, પંજાબમાં રાવી નદીને કાંઠે પોતાને નામે લાહોર શહેર વસાવી પોતાનું રાજ્ય ત્યાં સ્થાપ્યું. તેનો ૧૩ મો પુત્રજ ઠનકસેન થયો. તેણે લાહોરથી ગૂજરાતમાં આવી દેઈ પરમાર કુળના રાજાને નિધી, વડનગર વસાવી, પોતાની રાજધાની કરી. તેનો મહામહા-નસેન, તેનો મુદંત, તેનો વિનયસેન (અનયસેન) અથવા વિનય થયા. એણે વિનયપુર, વિહાર, અને વલ્લભીપુર વસાવ્યાં. આ વિનયસેન, સેનાપતિ બહાદુરને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એણે વલ્લભીપુરમાં પોતાની માદી સ્થાપી. તેના વંશનું કાંડ નીચે પ્રમાણે તારવેલું છે:—

૧ વિનયસેન—સેનાપતિ બહાદુર.

ઉપર જણાવેલા રાજ્યો અને તેના વંશજ નીચેના ક્રમ પ્રમાણે વલ્લભી નગરની ગાદિયે બેઠા:—

- ૧ વિજયસેન ઉદ્દે સેનાપતિ બાદશાહ, ઈ. સ. ૫૦૯; ગ્રામ સંવત ૧૯૦ ?
- ૨ ધરસેન ૧ લો; એને પણ સેનાપતિનું વિરહ હતું.
- ૩ કોણસિંહ; આ રાજ્યથી માંડી પછી સદાયે મહારાજપદ ધારણ કરેલું છે.
- ૪ કુવસેન ૧ લો; ઈ. સ. ૫૨૬, ગ્રામ સંવત ૨૦૭. આ રાજના ઈ. સ. ૫૩૫ ના તામ્રપટમાં તેની કોઈની દીકરી દુદાલુદાને બૌદ્ધમત પાળનારી હોવાનું અને તેણે વલ્લભીપુરમાં બૌદ્ધમતનો અપાસરો કરાવ્યાનું લખ્યું છે.
- ૫ ધરપત્ત; આ રાજને પણ મહારાજ પદ હતું.
- ૬ ગુહસેન ઈ. સ. ૫૩૯ થી ૫૬૯ સુધી. એને ગુહિલ પણ કહેતા. ગુહસેન એ સંસ્કૃત નામ છે, કાર્તિક દેવામીના જેવી સેના જેવી એવો એ નામનો અર્થ યાવ છે. ગોહિલ અને ગેલોદી (જે હાલ સીસોદિયાને નામે ઓળખાય છે) જે કાઠિયાવાડ અને રજપૂતસ્થાનમાં રાજ્યકર્તા થયેલા છે તે આ ગુહિલના વંશજ છે. ગુહિલપુત્ર ઉપરથી ગુહિલુત કે ગેલોત અથવા ગેલોતી કે ગેલોદી થયા. આ ગુહસેનનો મેઢા કુંવર ધરસેન ૨ ને વલ્લભીપુરમાં તેની પછી ગાદિપ્રતિ થયો, અને ખીલ કુંવર ગુહાદિલ અથવા ગોહાલ્યે ઇશ્વરનું રાજ્ય મેળવ્યું. તેના વંશજ ઈંડસ્થી ચિત્રોડ (ચેવાડ) ચલા અને હલુ લાંના (ઉદેપુરમાં) મહારાજ છે. આ ગુહસેન પાસેથી મહારાજ વસરાવાનની કુંવરી પરણી હતી, એમ કહેવાય છે.
- ૭ ધરસેન ૨ ને; ઈ. સ. ૫૭૧, ગ્રામ અથવા વલ્લભી સંવત્ ૨૫૨; તે શિવ. મતનો મેઢા ઉપાસક હતો.
- ૮ શીલાદિલ ૧ લો ઉદ્દે, ધર્માદિલ; ઈ. સ. ૫૯૪ (ગ્રામ ૨૭૫) થી ઈ. સ. ૬૦૯ (ગ્રામ ૨૯૦) સુધી.
- ૯ ખરમદ ૧ લો; ઈ. સ. ૬૧૦ થી ૬૨૫ સુધી
- ૧૦ ધરસેન ૩ ને; ઈ. સ. ૬૨૫ થી ૬૨૦ સુધી.
- ૧૧ કુવસેન ૨ ને (કુવપદ); ઉદ્દે બાબાદિલ; ઈ. સ. ૬૨૦ થી ૬૪૦ સુધી. આ રાજ્યે કવિતા સંબંધી રસજ્ઞતાના ગુણ સાથે પાસેના દેશો ઉપર જિત મેળવી વલ્લભીની સત્તા વધારેલી છે. આ રાજ ઉપર કાવ્યકુળજ(કનોજ)ના રાજા, મહાત્મ કીર્તીચંદને (ઈ. સ. ૬૦૭ થી ૬૪૮) ચડાઈ કરી ત્યારે ભરવ- (ભુગુપ્ત) ના દદ(દાદા) ધીનએ મદદ આપી હતી.
- ૧૨ ધરસેન ૪ થો, ઈ. સ. ૬૪૦ થી ૬૪૯ સુધી. આ રાજ વલ્લભીના બધા રાજાઓમાં મહાસત્તાધારી અને સ્વતંત્ર થયો છે. આ રાજના સમયમાં “બહી-કાવ્ય” નામનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય રચાયતું છે, તેમાં આને નરેન્દ્ર કહ્યો છે.
- ૧૩ કુવસેન ૩ ને; ઈ. સ. ૬૫૦ થી ૬૫૬ સુધી.
- ૧૪ ખરમદ ૨ ને, ધર્માદિલ ૨ ને, ઉદ્દે ચલાદિલ; ઈ. સ. ૬૫૬ થી ૬૬૫ સુધી.
- ૧૫ શીલાદિલ ૨ ને, ઉદ્દે સેવાદિલ; ઈ. સ. ૬૬૫ થી ૬૬૬ સુધી.

તુમારે વંશ સિવાય ઉપરના સ્થળના રાજ્યકર્તા તરીકે ઈ. સ. ૮૩૫ માં રામ-ચન્દ્રદેવનું નામ આવે છે, તેમજ ત્યારપછી હોનદેવનું નામ આવે છે; તે ઉપરથી એમ જણાય છે, કે તુમારો પહેલાં સુધુવંશી રાજ્યકર્તા હતા, કેમકે ઉપરના જી રામ સુધુવંશી છે. આ વંશ વિષે અલખેરની એમ લખે છે કે:—

“વાસુદેવે જેમ મયુરા પ્રસિદ્ધ કર્યું, તેમજ પાંડવોએ કોનોજ પ્રખ્યાતિમાં આણ્યું છે.” આ ઉપરથી જણાય છે કે તુમારે તે પાંડવવંશી, એટલે ચન્દ્રવંશી, અને તેમના પહેલાંના કોનોજના રામ સુધુવંશી, એટલે સૂર્યવંશી હતા. તેમજ તેમના પછીના રહોડ વંશના હતા.

કોનોજના રહોડોની વંશવલ્લિ

કોનોજના રહોડોની વંશવળી કનિંગહામે અંગ્રાજ એશીયાટિક સોસાયટીના પુસ્તક ૩૩ અંક ૩ ના પૃ. ૧૩૨ માં સન ૧૮૬૪ માં આપી છે:—

ચન્દ્રદેવ ઈ. સ. ૧૦૫૦; વિ. સં. ૧૧૦૬

મહનપાળ ઈ. સ. ૧૦૮૦; વિ. સ. ૧૧૩૬

ગોવિન્દચન્દ્ર ઈ. સ. ૧૧૧૫; વિ. સં. ૧૧૭૧

જિજ્ઞચચન્દ્ર ઈ. સ. ૧૧૬૧; વિ. સં. ૧૨૨૧

જયચન્દ્ર ઈ. સ. ૧૧૭૫; વિ. સં. ૧૨૩૧

અંગ્રાજ એશીયાટિક સોસાયટી પુસ્તક (સને ૧૮૫૮ના) અં. ૩ પૃ. ૨૧૭-૨૨૦ માં ફ્રાન્સ એડર્ડ હોયે વાઝપટ્ટની નાલો છપાવી છે, તેમાં,—

મહનપાલનું દાનપત્ર સં. ૧૧૫૪, ઈ. સ. ૧૦૬૮ તું છે.

ગોવિન્દચન્દ્રનું દાનપત્ર સં. ૧૧૮૨, ઈ. સ. ૧૧૧૬ તું છે.

રહોડોએ ચન્દ્રદેવના ઉપરીપણા નીચે ઈ. સ. ૧૦૫૦ માં કોનોજ નિતી લીધું. આ રાજના નામના શિક્ષા મળી આવ્યા નથી, પણ તેના પુત્ર મહનપાલનો લેખ સં. ૧૧૫૪ અથવા ઈ. સ. ૧૦૬૭ નો મળી આવ્યો છે, તેમજ તેના પૌત્ર ગોવિન્દચન્દ્ર દેવનો લેખ સં. ૧૧૭૭ અથવા ઈ. સ. ૧૧૨૦ નો મળ્યો છે. આ લેખને સમયે તે પુવાન પુરખ હતા. આ ઉપરથી મહનપાળનો ગાદી ઉપર બેસવાનો સમય ૧૦૮૦ નો મળી રાકાય; તેમજ ચન્દ્રદેવનો સમય તુમારે ઈ. સ. ૧૦૫૦ નો લેખાય. એ પહેલીના પચાસ વર્ષ ગણતાં રહોડોએ ઈ. સ. ૧૦૫૦ પછી કોનોજ તરફ નિતી લીધેલું માની રાકાય છે.

૧૨૨૫નો છે, અને પૃથ્વીરાજવિજય, જે કાશ્મીરના પંડિતે લખ્યો છે, તે ઉપરથી નીકળતું પહેલીનું નામુ ખરું કરે છે. તેમ જ વળી કનિંગહામને મદનપુરનો લેખ મળ્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે,

ૐમ્ । અહનો રાજસ્વ પૌત્રેણ યી

સોમેશ્વરસુનુના જેજાક—

મુક્તિ દેસોયમ્ પૃથિવીરાજેન

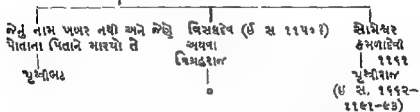
છળીતઃ સ. ૧૧૩૬

આ ઉપરથી જણાય છે કે જેજાકમુક્તિ=જહાહુલી (અથવા મહોબા)ની નિત્ય સ. ૧૨૩૬ અથવા ઈ. સ. ૧૧૮૨ માં થઈ

પૃથ્વીરાજવિજય નામના કાવ્ય પ્રમાણે પહેલીનામું નીચે પ્રમાણે આવે છે.—

અનન્ધરાજ (જેણે અનન્ધેર વસાવ્યું)—

અનાંદ-અશ્વોરાજ-અમ્ભવદેવ—
અશ્વે (ઈ સ. ૧૧૨૦ ?)

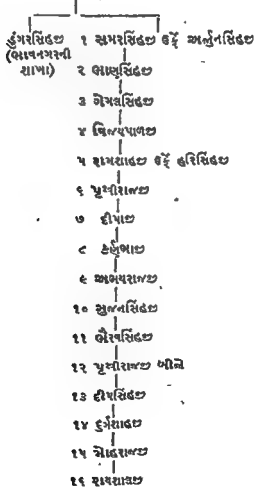
અનન્ધપાળ મીલની કુવરી કમળાદેવીને સોમેશ્વર જેઠે પરણાવી હતી, તેથી તેનેા પુત્ર પૃથ્વીરાજ અનન્ધપાળની તુવાર ગાદીને વારસ થયેા. સોમેશ્વર અને પૃથ્વીરાજના નામના શિક્ષા મળે છે, પણ વિસલદેવના તેમ જ તેના બચીજ પૃથ્વીરાજના નામના શિક્ષા મળી આવ્યા નથી. તેમ જ અશ્વે (અથવા અમ્ભવદેવ)ના નામના શિક્ષા પણ હજી હાથ મળી આવ્યા નથી. વિસલદેવનું રાજ્ય તે સાહંબરી (સમર) એમ દિલ્હીના હાદશેખર લખ્યું છે અને પૃથ્વીરાજવિજયમાં ચૌહાણનું રાજ્ય તે અનન્ધમેર અથવા અનન્ધેર લખ્યું છે. હમીર મહાકાવ્યમાં તેને સપાલસપ (સવા હાખનો દેશ) કરીને જણાવ્યું છે, અને અનન્ધેર તથા હાંસી તેની રાજધાની છે, એમ લખ્યું છે.

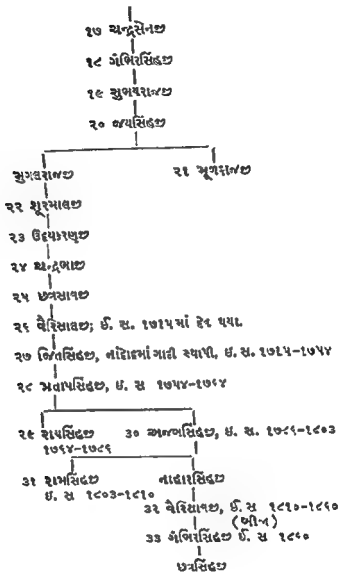
ઈ. સ. ૧૧૬૨ ની સાલના શિક્ષામાં એક વરુ જમણી જાળુને મુખે હાથમાં લાલા સહિત ઘોડેસવાર છે, અને તે ઉપર “યી પૃથ્વીરાજ” એવું નામ છે, તેમ જ એના એ શિક્ષાની બીજી જાળુએ બેઠેલા પેદિયાનુ ચિત્ર છે, ત્રી સાથે “હી મહમદ સામ” એવા અક્ષર હિ મદમદ સામ અથવા સાદણુદીન ગેહલિએ પૃથ્વીરાજને લિખ્યા તેથી તે સાલમાં એવા શિક્ષા પાડેલા જણાય છે અને તેનું કારણ મિનદલના લખાણથી બંબનેસરુ થઈ પડે છે તે એક, હીન્દી સન પત્ર(ઈ. સ. ૧૧૬૧)માં સાદણુદીને દિલ્હીને પેરા પાડ્યો, એટલે પૃથ્વીરાજ ખડિયો રાજ થયો. આઘનેક (કુતુબુદીન ઇબને

શાહબુદ્દીને સુખો કરાવ્યો હતો તે) પછી હાંસી ગયો. પણ હી. સ. ૫૮૯ (ઈ. સ. ૧૧૯૩)માં પાછો દિલ્લી આવ્યો; અને તે ચંદર લીધું. આ યન્ને બનાવની વચ્ચેનું વર્ષ ઉપરના શિક્ષાનું છે. ત્યારપછીના અઢમઢ ગોરીના શિક્ષામાં ગેલવિન્ડચન્દના શિક્ષાની નકલ કરીને તેમાં અતુર્ભુજ લક્ષ્મી બેરલી આવેબેલી છે. અને તે ઉપર છો મહમદ બિન સામ એવા અક્ષર છે.

૪

રાજપીપળા સંસ્થાનના રાજાઓની વંશાવલિ
(પાનું ૪૫૦ મું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૩૨ મી)
ગોખડાણ (પીરમ) ઈ. સ. ૧૩૪૭

જાનપીપળાના તાલુકામાં ૧,૫૧૪ ચોરસ એકર જમીન, ૬૭૦ ગામ, મુખ્યતઃ ૧,૧૫,૦૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે ૭ લાખ રૂપિયા થાય છે તેમાંથી ૧ ૧૫,૦૦૧ આયતના સરકારને ખંડણીના અને ૧૩,૩૫૧ જાનપીપળા તથા આયતના સરકારનાં સહયોગી ગામો વચ્ચેનાં ચોખ્ખાં થયેલાં તેની કસરના આપે છે. મદારાજને ઈંગ્લેન્ડ સરકાર વચ્ચેથી દેશી દારૂની સગામની અને ૧૧ લાખ ફારી માન અપાય છે.

૫

રાહ મંડલિકને નાગખાઈનો શાપ

(પાનું ૪૬૨ મું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૩૧ માં)

૧ રાહ મંડલિક (ત્રીજો) એ સોરઠનો ચૂડાસમે સભ ૩૦ મેા થયો તે ઇ. સ. ૧૪૫૧ થી ૧૪૭૩ સુધી ગાદીપતિ હતો. એના પિતાએ ધણી સંભાળથી વિદ્યા બહુની હતી. તે રજૂની રમનમાં અને હથિવાર વાપરવામાં એકો હતો. તે યોગ્ય કમરનો થયો. ત્યારે તેનું અર્જુન ગોદિવની કુંવરી કુન્તાદેવી બહેર લગ્ન થયું. અર્જુન ગોદિલ સુસલમાનો સાથની લડાઈમાં કામ આવ્યો હતો, તેથી તેની કન્યા તેના બાઈઆર્થિલા(દાલ લાડી)-માં રાખ્ય કરનાર દુદા ગોદિવને ઘેર લઈરી હતી. તે દુદા લૂંટનેા ધંધો કરતો હોવાથી એને સભ કરવાનું અમદાવાદના સુલતાને રાહ મંડલિકને લખ્યું. તે ૬૫૨થી તેને રાહ મંડલિક, પણ તેણે પોતાની ટેવ નહિ છોડવાથી, તે ૬૫૨ ચડી નર્થ, તેના અને તેના રાહરને રાહ નાશ કર્યો.

આ રાહના સમયમાં નરસિંહ ગ્રહેતો બ્રહ્મ થયો. તેને રાહ દાર માટે સંતાપ્યો હતો, તેથી રાહનો નાશ થયો, એવું વૈષ્ણવ લેખો માને છે.

પણ આરણ્ય લેખો કહે છે કે આણિયા ગામમાં એક આરણ્ય ન્તિની સ્ત્રી ડંગાખાઈ હઈ નાગખાઈ નામની રહેતી હતી તે બાઈ સુરપા તેમ પતિવ્રતા હતી તેનાં વખાણ સાબળી રાહ મંડલિક તે મામ ગયો. ત્યાં તે બાઈની છેડ કરી, તે ૬૫૨થી તેણે શાપ દીધો કે “જેવી રીતે હું તારી આગળથી ફરી નહિ છું, તેવી રીતે તારી આગળથી, તારાથી વિરુદ્ધ થઈ, તારા રજુ સુસલમાનને વરશે ” એમ કહી તે ચાલતી થઈ. મંડલિક શર-મિદો થઈ જૂનેગઢ પાછો ગયો. કહે છે કે નાગખાઈ નીચેના દુદા બાંધી હતી—

ડંગાખાઈ ગદેશા પંડ તાર દુટ પવિત્ર;

વીંળને રગત મયાં, મને તો વાળા મંડલિક.

વળી બાટા કહે છે કે જૂનામઠથી બાર મૈલ દક્ષિણે વડાલ તાલુકાનું દાનરાણા ગામ છે, ત્યાં રાહ મંડલિકને શાપ દેનાર આરણ્યાણી નાગખાઈનો જન્મ થયો હતો. એના બાપનું નામ હરજી દામો હતું. તેને પ્રથમ સંતાન ન હતું. પણ હીરાગર બાવાની કૃપાથી નાગખાઈનો જન્મ થયો હતો એના ધણીનું નામ રાવમૂર-બાસી હતું. એના વંશને આને પણ દાવરાણામાં ગોરવિયાવા આરણ્ય કહેવાય છે. દાવ-રાણામાં નાગખાઈની દેરી છે. કહે છે કે નાગખાઈના દીકરા નાગાજનની વધ્ધ મીનખાઈની ખૂબસૂરીથી રાહ મંડલિક મોહિત થયો. તેને જ્વેવાને તે મામ ગયો. આરણ્યની રીતિ ■ કે રાત્ર પધારે ત્યારે આરણ્યાણિયો યાજમાં ઠંડુ અક્ષત લઈ પોખવા ભય છે. તેમ રાહ મંડલિક નાગખાઈને ઘેર આવ્યો ત્યારે મીનખાઈ તેને પોખવા આપી. ત્યારે રાહ તે બાળુથી ફરી નર્થ બીજી બાળુ ચઢો કરી લેલો ને એવારણાં લેવા દીધાં નહિ. બારણ કે એમ કરવા કે તો પોતાની ખડકાનવ પાર પડે નહિ. મીન-ખાઈએ આ વાત પોતાની સાસુ નાગખાઈને કહી ત્યારે તેણે કહ્યું કે એ દિશા અનોખી દરી, તેથી રાહ તેમ કચું હશે, માટે બીજી દિશાએ પોંખ તે ૬૫૨થી મીનખાઈ તે દિશામાં ફરી પોંખવા આપી, પણ રાત્ર ફરી ગયો; અને એ રીતે ક્રિષ્ણાં ક્રિષ્ણાં તેણે

કોઈ પણ દિગાથી પોંખવા દીધું નહિ ત્યારે મીનબાઈએ તે વાત સાંભળી પાસે કહી,
ત્યારે તેણે વહને કહ્યું કે તેનું નસીબ જ તેનાથી જાણતું ફરે છે. પછી મીનબાઈ ઘરમાં
જતી હતી ત્યારે રાહે તેની મસૂરી કરી, તેથી નામજાણ્યે તેને સાચ આપ્યો. એના
ને ઘણાક દુઃખ કાઢવાનાડમાં બેસાવ્યું છે, તેમાંના કેટલાક અહીં આપ્યા છે:—

આપે જે ચારણ બહુ, તે વાણી માને વીર;	
હીણુ નજર હમીર, અવિનાંશુ નેય મંડલિક.	૧
ચૂડારા ચારણ વણું, વચન જ માને વીર!	
તેનાં તણાં નીર, મોસે ન ચડે મંડલિક.	૨
(તોજી) તપસાએ ખામિ પઈ, (તિથમાણી) કિરિયા ધડસે કોટ;	
(તાં) ખૂટામણની ખોટ, મું બિચારસ મંડલિક.	૩
પિસે જીનાની પોળ, દામો કંઠ દેખિસ નહિ;	
(તે દિ) રતન ધારો રોળ, (તે દિ) મું સંબારસ મંડલિક.	૪
પોયાં ને પુરાણ, બાળને બાળરો નહિ;	
કલમો ખડસો કરાન (તે દિ) મું સંબારસ મંડલિક.	૫
નહિ વળે નિસાણ, નકાબ હુઝારે નહિ;	
મેલી ત્યાં મસાણ, (તે દિ) મું સંબારસ મંડલિક.	૬
નહિ હોય ઘોડાનાં ઘેર, પાગખિયું પામસ નહિ;	
ગિરનારે ગર મેર, (તે દિ) મું સંબારસ મંડલિક.	૭
છસે રા'ની રીત, રા'પણ રે'શે નહિ;	
જમતો માગસ બીખ, મું સંબારસ મંડલિક.	૮
રહિયુ રીત પખે, નય બનરે બીસસે;	
(તે દિ) બોજવ આવસતે, મું સંબારસ મંડલિક.	૯
પોતાના ખરિયા વણી, લાજ જ લોપે મા;	
જીનાણું જતારા, મરહું હુલું મંડલિક.	૧૦
ઘોડા ને ઘોડકિયું લઈ, જીને પાછો ન;	
માનને મોદલ રા', મત કિ ફરિ મંડલિક.	૧૧

બીજી વાત એવી થયે છે કે રાક મંડલિકે પોતાના વિમળરાક નામના મધાનની સુદર સ્ત્રી મનમેલિનીને પતિત કરી, તેથી તેનું વૈર લેવા મધાન બહુમદાબાદના ખાદસાદ મહમૂદ (બેગડા) નીજ પાસે જઈ લૂનાબદ ઉપર ચૂડાર્થ લાવ્યો.

૬

રાક એંગારના વંશજોની વંશવલિ

(પાનું ૨૧૫ સુ. બાજ ૧ લો, લીટી ૨૪મી)

સોરાના ચૂડાસમા રાજ દસમા રાક એંગાર (બીજા)ને સિદ્ધરાજ જય-સિંહે ઇ. સ. ૧૧૧૫-૧૬માં માર્યો, તે પછી લૂનાબદનું રાજ્ય ખાલસા કરી ત્યાં પોતાની વંશથી સંભળી નામનો ચણુદાર નીચો દત્તો. પણ ત્યાંની પ્રજાએ પાછળથી બળવો

કરી તેને કાઢી મૂકી, શાહ ખેંગાર(બીજા)ના નજીકના વારસને મદદિયે બેસાવ્યો. તે ૧૧ શાહ નાપણુ (ત્રીજો). તેણે ઈ.સ. ૧૧૨૫થી ૧૧૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે પછી તેનો કુંવર ૧૨ શાહ કનાટ બીજો ઈ.સ. ૧૧૪૦થી ૧૧૫૨ સુધી રહ્યો. તે પછી તેનો કુંવર ૧૩ શાહ જયસિંહ ઉર્ફે શાહ ગારિયા બીજો (અથવા દયાસ બીજો) થયો ઈ.સ. ૧૧૫૨ થી ૧૧૮૦ સુધી, તે પછી તેનો કુંવર ૧૪ શાહ રાયસિંહ ઈ.સ. ૧૧૮૦ થી ૧૧૮૪ સુધી; પછી તેનો કુંવર, ૧૫ શાહ મહીપાળ ત્રીજો ઈ.સ. ૧૧૮૪થી ૧૨૦૧ સુધી રહ્યો; એને મન્દરાજ કહેવા. એના સેનાપતિનું નામ ચૂડામણિ હતું. પછી તેનો કુંવર, ૧૬ જયમલ ઈ.સ. ૧૨૦૧ થી ૧૨૩૦ સુધી રહ્યો. એની કીર્તિનો “જયમલજયવર્ણન” નામનો કથ છે.

પછી તેનો કુંવર, ૧૭ શાહ મહિપાળ ત્રીજો ઉર્ફે શાહ મેહેપા ઈ.સ. ૧૨૩૦ થી ૧૨૫૩ સુધી થયો. એના મધાનનું નામ મોતીશાહ હતું, તેના સમયમાં કોટકા પાસે કાઠિયાએ બળજો કર્યો તે સમાવશા મદદ મોતીશા મધાન ચઢી ગયો, પણ હાર ખાઈ પાછો આવ્યો. પછી દોંકના વાળા રાજા જ્ઞર્ણુનસિંહની મદદથી તેણે કાઠિયાને નસાવવા પણ કાઠિયાએ પાછા આવી દોંકનાં ગામ લઈ લીધાં. એ શાહના સમયમાં ગોવિંદજી ૧૯-પૂતેનો મુખ્ય સરદાર સેનકજી આરવાડથી પહેલ વહેલો આવ્યો, તેને શાહે આસરો આપ્યો, અને શાહપુર ગામ નજીરમાં આપ્યું. આજે સેનકજીના વંશજ ભાવનગર, પાલીતાણા, લાડી, અને દેવાકાંકાના રાજવીપણામાં રાજ કરે છે.

શાહ મેહેપા પછી તેનો કુંવર, ૧૮ શાહ ખેંગાર ત્રીજો ઈ.સ. ૧૨૫૩થી ૧૨૬૦ સુધી થયો. એની પાસે દોંકના વાળા તથા કંથ્યાણુ ચોક મુખ્ય હતા. એના પિતાના સમયમાં દોંકનાં ગામો કાઠિયાએ લઈ લીધાં હતાં, તે આ શાહે જ્ઞર્ણુનસિંહને પાછાં અપાવ્યાં. શાહ અને જ્ઞર્ણુનસિંહ મિત્ર હતા તેણે એક જોરની સૌની આગર લીધી તે ઉપથી જોર બતેને મારી નાખ્યા.

તે પછી તેનો કુંવર, ૧૯ શાહ મંડલિક ૧ થો ઈ.સ. ૧૨૬૦ થી ૧૩૦૬ સુધી રહ્યો આ શાહ ઉપર રાહોડ અને વાયેવા ચઢી આવ્યા હતા. આના સમયમાં દિલ્હીના ખાદશાહ જલ્લાલદીન ખીલજીનું લશ્કર ગૂળરાવના રાજા ઉર્ફે વાયેલા ઉપર જલ્લાલખાન અને નસરતખાનની સરદારી તળે આવ્યું, તેણે ગૂળરાવ નિલા પછી જૂનાગઢ ઉપર ચઢી આવી પણ નુકસાન કર્યું. પછી સોમનાથ પાસે ઉપર નઈ, ન્યાં સુવતાન મહમૂદ ગજનવિયે ઈ.સ. ૧૦૨૪ માં ચઢાઈ કરી દેર તોડી નાંખી નુકસાન કર્યું હતું સાં સોમજી રાજા જીમદેવ પહેલાએ સોમનાથનું દેર ફરી બંધાવ્યું હતું અને સોમજી રાજા કુમારપાલે તેનો મોઢા ખર્ચથી છલ્લોદાર કર્યો હતો, તે તોડી નાંખ્યું યોધાણી માધંવપુર સુધીનો દરિયાકાંઠો નિતીને સોમનાથમાં એક સુતો મૂક્યો ઈ.સ. ૧૩૦૪.

શાહ મંડલિક પછી તેનો કુંવર ૨૦ શાહ નોંધણુ ૪ થો ઈ.સ. ૧૩૦૬ થી ૧૩૦૮ સુધી રહ્યો તે પછી તેનો કુંવર ૨૧ શાહ મહિપાળ ૪ થો ઈ.સ. ૧૩૦૮થી ૧૩૨૫ સુધી રહ્યો એણે સોમનાથના હજોરનો સૌથી ઉલ્લા અને મખ્યાત છલ્લોદાર કર્યો. એ કામમાં તેના કુંવર ખેંગાર જોધાએ મળુ મ્હેનત લીધી હતી. પછી ૨૨ શાહ ખેંગાર જોધો ઈ.સ. ૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧ સુધી રહ્યો તેણે સોમનાથના સુસહમાન સુખાને

હાથી મૂક્યો. દિલ્હીના મહમ્દ તથાજે તેનું રાજ લીધું, પણ તેના ગયા પછી તે દેરા તાજે કરી દરિયાના અંદાર ખેટ રાજ્યમાં ઉમેચા; આવા, ગેદિલિલ વગેરે ૮૪ રાજ ઉપર સત્તા બેસાડી.

તે પછી તેના કુવર ૨૩ રાહ જયસિંહ બીજે ઈ. સ. ૧૩૫૧ થી ૧૩૬૯ સુધી થયો. એણે રાજ્ય જમાવી વધારે કર્યો. એના વખતમાં દિલ્હીના ખાદશાહ ફરિશ-રાહ તુઘલખે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર અકાઈ કરી, સોમનાથ પાટણમાં સુસલમાનનું યાજ્ઞ બેસાડ્યું.

તેના પછી તેના કુવર, ૨૪ રાહ મહીપાળ પાંચમે (હફે મહીપતિ) ઈ. સ. ૧૩૬૯ થી ૧૩૭૩ સુધી થયો. એણે બંધલી (વામનસ્થલી) પાછી મેળવી. એના પછી એના કુવર, ૨૫ રાહ મેહસિંહ (મુખસિંહ) ઈ. સ. ૧૩૭૩ થી ૧૩૯૭ સુધી રહ્યો એણે આસપાસ સલાહસપ રાખી, વિશ્વા વધારી, બંધલીમાં ગાંતી સ્થાપી. આ પ્રદેશ ઉપર શૂનરાતના ભુદ્રમાં જે મુજદ્દરખાનને નામે પ્રસિદ્ધ થયો, તેણે ખંડણી બેસાડી. તે પછી તેના કુવર ૨૬ રાહ મંદલિંક બીજે ઈ. સ. ૧૩૯૭ થી ૧૪૦૦ સુધી થયો.

તે પછી તેના બાઈ, ૨૭ રાહ મેલિંગદેવ ઈ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૪૧૫ સુધી થયો. એના ઉપર અહમદાબાદના સુલતાન અહમદશાહ ખેલાએ ઈ. સ. ૧૪૧૩-૧૪ માં ચડાઈ કરી, પણ પરાજય થયો પાછો ગયો એના પછી એના કુવર, ૨૮ રાહ જયસિંહ બીજે ઈ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૪૦ સુધી થયો. એણે અંકરેર (અંકરકોટ) આગળ ચલનોને ઉરાવ્યા. એના પછી એના બાઈ, ૨૯ રાહ મહીપાળ છઠો ઈ. સ. ૧૪૪૦ થી ૧૪૫૧ સુધી થયો. એણે પોતાના કુવર મંદલિંક નીમને બહુ બહાવી વિદ્વાન બનાવ્યો, તેમ સમ્રવિશ્વામાં પણ કુશળ કર્યો, પણ નહારી સોબતથી તે ખરાબ ચાલ્યો થયો. રાહ મહીપાળે પોતાની હેયાતીમાં જ પોતાના પુત્રને ગદાઈ બેસાડ્યો.

૩૦ રાહ મંદલિંક ત્રીજે ઈ. સ. ૧૪૫૧ થી ૧૪૭૨ સુધી રહ્યો. આ હીલુમાળી રાજના સમયમાં જૂનાગઢના રજપૂત રાજ્યનો ઊંડો આવ્યો.

રાસમાળા ભાગ ૨ જો

સુલરાતનાં દેશી રાજ્યો

૭

(અનુસમાન માના ૧ લાકી લીટી ૪ થીની ૬ લી પાઠનેધ)

“કેસરદિલ્હ” તરફથી હિન્દુસ્તાનમાં મેઘાં મેઘાં રાજ્યોને ખાદશાહી વાઝીદ ખોવાડવામાં આવ્યો. અને તે શૂનરાત, કચ્છ, અને કાઠિયાવાડનાં નીચે જણાવેલાં રાજ્યોને આપવામાં આવ્યો છે.—

૧ ગાધકવાડ, ૨ વડોદરા, ૩ જૂનાગઢ, ૪ લામનગર, (નવાનગર) ૫ ભાવનગર, ૬ મોંગળા, ૭ મોરબી, ૮ વાંકનેર, ૯ પાલીતાણા, ૧૦ મોગ, ૧૧ લીંબડી, ૧૨ રાજકોટ, ૧૩ ગોંડલ, ૧૪ વડવાણ, ૧૫ પેશવંદર, ૧૬ પાલણપુર, ૧૭ રાધનપુર, ૧૮ ઈડર, ૧૯ રાજપીપળા, ૨૦ છેદાતડવપુર, ૨૧ ખારિયા, ૨૨ છુલ્લાડા, ૨૩ વાડા-ગનોર, ૨૪ મુંધ, ૨૫ કિરમપુર, ૨૬ વાંસા, ૨૭ સુલીન, અને ૨૮ ખંભાત.

ખંભાતના નવાખ

૮.

(અનુસંધાન પાત્રું ૪ લીટી ૨૬ ની પાદનોંધ)

૧ ખંભાત

૧ મિરનં ભાદર નંજુમુદૌલા ઉર્ફે મામીનખાન.

ઈ. સ. ૧૭૩૦-૧૭૪૩.

૨ સુફતાખીરખાન ગુરદીન મહમદખાં ઉર્ફે મામીનખાં (બીજો).

ઈ. સ. ૧૭૪૩-૧૭૮૩.

૩ મિયાં મનુ ઉર્ફે મહમદખુવી (દત્તક)

ઈ. સ. ૧૭૮૩-૧૭૮૬.

૪ ફતેહઅલીખાં નંજુમુદૌલા શુભતાજુલ સુફક ઉર્ફે મામીનખાં (દત્તક) (ત્રીજો)

ઈ. સ. ૧૭૮૬-૧૮૨૩.

૫ ખંદેઅલીખા ઉર્ફે મામીનખા (ચોથો) (ભાઈ).

ઈ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૪૧.

૬ હુસેનધાવરખાં ઉર્ફે મામીનખાં (પાંચમો) (ભત્રીજો).

ઈ. સ. ૧૮૪૧-૧૮૮૧.

૭ ભાદરખાંનંજ.

ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં ગાદીએ બેઠા છે.

ખંભાતના રાજ્યની ૩૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન. ૮૫ ગામ, આસરે ૮૬,૦૦૦ માણસની વસ્તી. આસરે ચાર લાખ રૂપિયા વાર્ષિક ઉપજ છે, તેમાંથી રૂ. ૨૫,૪૭૫ ખંડણી બહાલના ઇમેજ સરકારને આપવામાં આવે છે. વળી ખંભાતને બંદરે જગત દેવાય છે તેમાં ઇમેજ સરકારનો ભાગ છે નવાખ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં નવ ત્યારે ફેરો સરકારની સલામતી વધા ૧૧ તોપ ફોરી માન આપવામાં આવે છે.

રાધનપુરના નવાખ

૯

(અનુસંધાન પાત્રું ૧૨ લીટી ૨૬ ની પાદનોંધ)

૧ રાધનપુરના નવાખ.

ખડાદુરખાન (અફઘાનીસ્તાનથી હિન્દમાં આવ્યા)

(તે વળતે મોઘલ પાદશાહ રામદજાહ હતો.)

શેરખાન

ભાદરખાન ઉર્ફે સફરખાન. બાદાખાન (સોરઠમા રાણપૂર)

મહમદશેર ઉર્ફે ખાનજીખાં કે ખાનજીદાન.

એને જવાન મર્દાનખાનનો છલકાળ હતો.

તે સન ૧૭૨૬ માં મરણ પામ્યા.

સલામત મહમદખાં

(જૂનાગઢ અને વાઘા-

સરનારની યાખા)

- ૧ કમાલુદ્દીનખાં { એને ૫૯ જવાન મર્દાનખાનનો
ઉલ્લાખ હોયો. એણે રાધનપુરમાં }
૧૭૫૭-૧૭૬૫ { રાજ્ય મેળવ્યું.
૨ ગમ્મુદ્દીનખાનજી (૧૭૬૧-૧૭૮૩)

- ૩ શેરખાનજી કમાલુદ્દીનખાનજી
સને ૧૮૧૩-૧૮૨૫
૪ જોરાવાખાનજી સને ૧૮૨૫-૧૮૭૪

- ૫ ખિસમિલાખાનજી ફતેમંગખાનજી મુરતખાનજી નંદેયમીખાનજી
(સને ૧૮૭૪-૧૮૯૬)

- ૬ મહમદ શેરખાનજી.

રાધનપુરની ૧૧૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૫૮ ગામ, સુમારે એક લાખ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ ૩ લાખ રૂપિયાની થાય છે. ખંડણી આપવાની નથી. મિઠિરા આવણીમાં બધા લોકો દેશી લકરની સલામતી અને ૧૧ તોપ ફાયર માન આપવામાં આવે છે.

જોરાખીના કાકિર

૧૦

(અતુસંમાન પાતું ૪૯ મું, લીલી ૫ માની પાદનોંધ)

- ૧ જુમની ગાદીના જોડેલ રાજાના વંશજ જોરાખી અને મલિયાના કાકાર છે.
૧૧ જાવશી ખેંગારજી (કમ્બ જુમ)
ઈ. સ. ૧૫૧૦-૧૫૮૬.
૧૨ જોરામજી ઇ. સ. ૧૫૮૬-૧૬૩૨

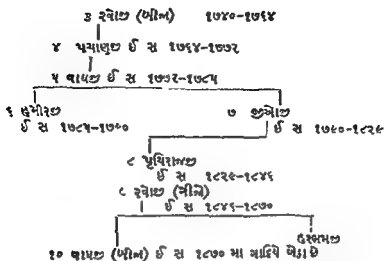
- ૧૩ જોરામજી મેયજી
ઈ. સ. ૧૬૩૨-૧૬૪૬

- ૧૪ ખેંગારજી (બીજા) ૧૬૪૬-૧૬૫૫ ૧૫ લામણીજી
ઈ. સ. ૧૬૫૫-૧૬૬૬

- ૧૬ રાયચણજી
ઈ. સ. ૧૬૬૬-૧૬૯૮

- મેયજી રવોજી ૧૭ પ્રમથજી (જિલા)
હથોળ (કમ્બ કોઠારા) ૧ કથોજી (જોરાખી) ઇ. સ. ૧૬૯૮-૧૭૧૬
ઈ. સ. ૧૬૯૮-૧૭૩૪

- ૨ અલિયોજી મેયજી (માલિયા)
ઈ. સ. ૧૭૩૪-૧૭૪૦

મોરખીના વાખામા ૭૪૦ મોરણ ગેઠ નખીન, ૧૨૫ ગામ, આસરે નેપુ હનર માણુસની વસતી, અને આઠ લાખ રૂપિયાની સુમરે વારિષ પેઠાસ છે તેમાથી ગાય મવાડ અને ઈંગેલ સરકારને નખાખીના મળી કુલ રૂ ૧૧,૫૫૯ દર વર્ષે આવે છે હાકોર સાહેબ શ્રિદિસ ધાવણીમા નવ ત્યારે દેશી લસરની સલામતી અને અગિયાર તોપ ફોદી માન આપવામા આવે છે

માળીયાના હાકોર

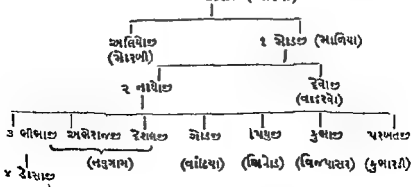
૧૧

(અનુસમાન પાલું ૫૧ સુ. લીટી ૨૧ મીની પાંદોળ)

૧ માળિયા

જીએ ઉપરમી નોપ ૧૦ મીમાં નચાવેલા કચ્છના કાંડેલ રાયપણુના ખીન પુત્ર રવોણના પુત્ર મોહનએ માળીયાની ગાદી સ્થાપી

કાપોઈ (મોરખી)

૫ સેતોજી

મૂળવાજી (કુંવર પદવીમાં
દેવ થયા)

કલ્યાણસિંહજી
(ખીરઈ)

જાલમસિંહજી
(વરકુસર)

૬ મોહજી (હાથ છે)

રાયસિંહજી (પાટરી કુંવર)

અમલસિંહજી (કુંવર)

મહાગિયાના તાબામાં ૯૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૨ ગામ, આસરે અગિયાર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ૬૫૪ સુમારે અડસઠ હજાર રૂપિયાની છે, તેમાંથી ગાય-
હવાડને જમાવેલી, અને જૂનાગઢને જોરતલબી મળી કુલ રૂ. ૧,૩૬૭ આપવામાં આવે છે.

જામનગરના રાજાઓ

૧૨

(અનુસંધાન પાતું ૫૮ સુ લીટી ૧૧ મીની પાઠનોંધ)

૧ જામ વાવજી, ઈ. સ. ૧૫૩૯-૧૫૬૨

૨ વિભોજી, ઈ. સ. ૧૫૬૨-૧૫૬૯

૩ સેતોજી, ઈ. સ. ૧૫૬૯-૧૬૦૭

અમલ

૪ જસાજી

૧૬૦૭-૧૬૨૪

વિભોજી

(રાજકોટ-સરધાર)

મેહોરામજી

૫ હાખાજી

ઈ. સ. ૧૬૨૪-૧૬૪૫

૬ રણમજી

૭ રાયસિંહજી

સાહેબજી

(રાજકોટ)

કુંભોજી

(ગોંડલ)

ઈ. સ. ૧૬૪૫-૧૬૬૧ / ઈ. સ. ૧૬૬૧-૧૬૬૪

૮ તમાચીજી, ઈ. સ. ૧૬૬૪-૧૬૯૦

૯ હાખાજી (ખીન), ઈ. સ. ૧૬૯૦-૧૭૦૯

૧૦ રાયસિંહજી (ખીન), ઈ. સ. ૧૭૦૯-૧૭૧૮

૧૧ તમાચીજી (ખીન), ઈ. સ. ૧૭૧૮-૧૭૪૩

૧૨ હાખાજી (ખીન), ઈ. સ. ૧૭૪૩-૧૭૬૮

૧૩ જસાણ (ખીન),

ઈ. સ. ૧૭૬૮-૧૮૧૪

૧૫ રખમણ (ખીન) (દત્તકપુત્ર)

ઈ. સ. ૧૮૨૦-૧૮૫૨

૧૬ વીજાણ (ખીન) (દત્તકપુત્ર)

ઈ. સ. ૧૮૫૨-૧૮૮૫

૧૭ જસરતસિંહજી, ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં ગાદિએ બેઠા.

૧૪ સુવાણ (ખીન)

ઈ. સ. ૧૮૧૪-૧૮૨૦

જામનગરના તાબામાં ૩,૭૯૧ ચૌરસ ચૈવ જમીન, ૬૩૩ ગામ, ૩,૧૬,૦૦૦ માણુ-સની વસ્તી અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે વીસ લાખ રૂપિયાની છે તેમાંથી ગાયબવાઝ અને અંગ્રેજ સરકારને જમામંદી તથા જનનામદના નવાજ સાહેબને લેરતવખીના મળી રૂ. ૩ ૧,૨૦,૦૯૩ આપે છે. આ રાજ્ય પહેલા વર્ગનું છે. જામ સાહેબ ક્ષિત્રીય ધાવલૂખીમાં જન્મ્યા ત્યારે તેમને હરહરી સલામતી અને ૧૧ તોપ ફોજી માન આપવામાં આવે છે.

પૌરબંદરના જોડવા

૧૩

(અનુસંધાન પાના ૫૩ માંની પાદોધની લીટી ૭ મીનું)

અયોધ્યાના રાજ રામચંદ્રજીના સેનાપતિ, દક્ષિણ દેશના રાજ હનુમાનજીના મહારાજ થયા, તેને જીનગરનું રાજ્ય રામચંદ્રજી વરંધી મળ્યું. તેના પુત્ર મેઘવંતે મેઘરખી વસાવ્યું એમ કહેવાય છે એવા "મેઘ" નામાન્ત પદવાળા સાત રાજ થયા તે પછી અડતાવીસ "કુમાર" નામાન્ત પદ ધારણ કરનાર રાજ થયા પછી બાર રાજ "રાજ" નામાન્ત પદવીવાળા થયા તે પછી સત્તાવીસ રાજ "મહારાજ" નામાન્ત પદવીના થયા ૮૪ જાણુજી મહારાજ, તેના ૯૫ જોડીજી થયા, અને તે ઉપરથી તેમના વરાજ 'જોડવા' કહેવાયા જોડીજીના ૯૧ બીરજીજી, ૯૭ બીરજીજી, ૯૮ જોનિંદજી, ૯૯ નાજીજી, ૧૦૦ ચાંપસેનજી, ૧૦૧ અર્ધિતજી, ૧૦૨ મેહજી, ૧૦૩ નાજીજી, ૧૦૪ જાણુજી, ૧૦૫ શિવજી, ૧૦૬ રામદેવજી, ૧૦૭ જાણુજી, ૧૦૮ રાજોજી, ૧૦૯ સંગજી થયા સંગજીએ રાણા પદવી ધારણ કરી, અને તે પછી આજ સુધી પૌરબંદરના રાજ રાણા કહેવાય છે.

સંગજીના ૧૧૦ જાણુજી થયા, તેના ૧૧૧ શિવોજી થયા તેણે જીનગરથી ગાદી બદલાવી ધુમવીમાં આણી તેના કુવર ૧૧૨ હાલામજી થયા એણે માણુમોર અને બાળમના રાજસિંહજી ચરમ્મર કાઠારની કુવરી સેશન વસંધી આવેલો અધુરો દુરો પૂરો કર્યો તે ઉપરથી તેને તે પરણવા આવી. પણ તેના પિતા શિવોજીએ સોનનું સ્વપ્ન જોઈ પોતે પરણવા માગણી કરી, એટલું જ નહિ પણ હાલામજીને દેશવટા દીધો હાલામજી ક્રોધમાં ગયો. ત્યાંનો રાજ જામ કુલજી (ઈ. સ. ૮૫૫-૮૮૦) તેનો સગો થતો હતો, તેથી તેણે એને આશ્રય આપ્યો અને હાલાય કુવર પાસેના અણુધોર ગદમાં રહ્યો. ત્યાં એક ટેકરી ઉપર હાલામજી હમ્મેશાં બેસતો, તેથી તેના નામ ઉપરથી આજ પણ તેને હાલામજી ટેકરી કહે છે. જામ કુલજીના પિતા જામ સોડજીની એક અનોરસ કુવરી દેવવદેવી નામે અતિ સુરૂપા હતી તે હાલામજીને પરણી. આ રાણીથી ચંદ્રસિંહજી અને દેવીસિંહજી નામના બે કુવર થયા. શિવોજી દેવવદેવી પાંચવા તે પછી હાલામજી પોતાને દેશ જઈ ધુમવીમાં ગાદીપતિ થયા.

હાલમાંના ૧૧૩ ભાણુ, ૧૧૪ મેહલ, ૧૧૫ નામલ, અને ૧૧૬ વિકુલ
 થયા. તે પછી ૧૧૭ નામભાણુ, ૧૧૮ વિહિયાલ, ૧૧૯ ખેતોલ, ૧૨૦ રાણોલ, ૧૨૧
 ખીમોલ, ૧૨૨ વિક્રમાનલ, ૧૨૩ ખેતોલ, ૧૨૪ રામદેવલ, ૧૨૫ સતાલ, ૧૨૬
 બખુલ, ૧૨૭ રાણોલ, ૧૨૮ ભાણુલ, ૧૨૯ નામલ, ૧૩૦ વકુલ, ૧૩૧ ભાણુલ,
 ૧૩૨ વીરમલ, ૧૩૩ ખિમકર્ણુલ, ૧૩૪ નામલ, ૧૩૫ સિંચુલ, ૧૩૬ આદિતલ,
 ૧૩૭ હરિયાદલ, ૧૩૮ બખુલ, ૧૩૯ સરતાનલ, ૧૪૦ ભાણુલ, ૧૪૧ વિકુલ,
 ૧૪૨ હેનલ, ૧૪૩ વનવીરલ, ૧૪૪ નમનલ, ૧૪૫ ભાણુલ, ૧૪૬ હરિયાદલ,
 ૧૪૭ સંગલ (ઈ. સ. ૧૧૨૦-૧૧૫૦), અને ૧૪૮ રાણોલ થયા. રાણોલ તેજ સાતમાં
 ગુજરી જતાં તેનો આઈ ૧૪૯ નામલ (૧૧૫૦-૧૧૫૫), ૧૫૦ ભારમલ (ઈ. સ.
 ૧૧૫૫-૧૧૭૩), ૧૫૧ ભાણુલ (૧૧૭૩-૧૧૭૬), ૧૫૨ મેધલ (૧૧૭૬-૧૧૮૦),
 ૧૫૩ નામલ (૧૧૮૦-૧૧૮૩), ૧૫૪ વિહિયાલ (૧૧૮૩-૧૨૨૦), ૧૫૫ વનસીલ
 (ઈ. સ. ૧૨૨૦-૧૨૪૫), ૧૫૬ લોનવાલ (ઈ. સ. ૧૨૪૫-૧૨૭૦), ૧૫૭ રામ-
 દેવલ (ઈ. સ. ૧૨૭૦-૧૨૬૧), ૧૫૮ રાણોલ (૧૨૬૧-૧૩૦૨), અને ૧૫૯ નામલ
 (૧૩૦૨-૧૩૦૭) થયા.

નામલના ૧૬૦ ભાણુ (૧૩૦૭-૧૩૬૦) થયા. એના વખતમાં સિંધથી જામ
 ઉત્તરનો ફક્ત આમલિયાલ, જે કેન્ડના જાડેનની ખીલ સાળાના મૂળ પુરૂષ લાખા
 જાડાણી (ઈ. સ. ૧૧૪૭-૧૧૭૫) ના કાકા હાલાલનું સિંધમાં રાજ્ય હતું તેનો વરાજ
 થતો હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૩૧૩ માં ગુદા આપીને ધ્રુમલીના નામ કર્યો. તેથી રાણા
 ભાણુ જેકે રાણપર વસાવી ત્યાં ગાદી સ્થાપી.

તે પછી ૧૬૧ જસધળ (ઈ. સ. ૧૩૬૦-૧૩૬૨), ૧૬૨ રાણોલ (૧૩૬૨-
 ૧૪૨૦), ૧૬૩ સંગલ (૧૪૨૦-૧૪૬૧), ૧૬૪ ભાણુલ (૧૪૬૧-૧૪૬૨), અને
 ૧૬૫ રાણોલ (૧૪૬૨-૧૫૨૫) થયા.

તે પછી તેનો બચીને ૧૬૬ ખીમાલ (૧૫૨૫-૧૫૫૦) થયો. આના સમયમાં
 કુમળી જાડેન જામ રાવળજે ગુદા આવી, નામની બદલ કરી, ત્યાં નવાનગર
 (જામનગર) ઈ. સ. ૧૫૩૯ માં વસાવી, રાજ્યગાદી સ્થાપી.

ખીમાલના ૧૬૭ રામદેવલ (ઈ. સ. ૧૫૫૦-૧૫૭૪), તેના ૧૬૮ ભાણુલ,
 ૧૬૯ ખીમાલ (૧૫૭૪-૧૬૨૫), ૧૭૦ વીક્રમાનલ (૧૬૨૫-૧૬૭૧), ૧૭૧ સુરતાનલ
 (૧૬૭૧-૧૬૯૬), ૧૭૨ ભાણુલ (૧૬૯૬-૧૭૦૬), ૧૭૩ ખીમોલ (૧૭૦૬-૧૭૨૮)
 અને ૧૭૪ વિક્રમાનલ (૧૭૨૮-૧૭૫૭) થયા.

તે પછી ૧૭૫ સુલતાનલ (૧૭૫૭-૧૮૦૪) થયા. એણે પોરબંદરમાં અને
 ૧૭૮૫ માં ગાદી સ્થાપી અને પોતાના પૂર્વજોના સમયમાં થયેલું રાજ્ય વધાર્યું. તેના
 ૧૭૬ હાણોલ (૧૮૦૪-૧૮૧૨), ૧૭૭ ખીમોલ (૧૮૧૨-૧૮૩૧), અને ૧૭૪
 વિક્રમાનલ થયા, તે ઈ. સ. ૧૮૩૧ માં ગાદીએ બેઠા. તેમના પાઠવી ફક્ત માધવ
 સિંહલ ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં દેવગીર પામ્યા અને તેમના ફક્ત ભાવસિંહલ હતો.

પોરબંદરના લાખામાં ૧૬૬ ચોરસ મેલ જમીન, ૧૦૩ ગામ, અને આસરે
 ૭૧,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક વખત ચાર લાખને સુધારે થાય છે. તેમાંથી
 ગાયકવાડ અને ઈંગ્લેન્ડ સરકારને જમાવળી તથા જૂનાગઢના નવાબને જોરતલખીના
 મળી કુલ રૂ. ૪૮,૫૦૪ આપવામાં આવે છે.

જૂનાગઢના ખાણી નવાળ

૧૪

(અનુસંધાન પાના ૫૫ માની લીટી ૨૫ મીની પાદનોંધ)

ખડાદુરખાનજી

રોરખાનજી

ભદ્રમહાલજી ઉર્ફે સદ્મહાલખાન

ખાદાનખાન
(સોરઠમાં રાણપુર)મહમ્મદશીર (ખાનખાદાન જવાનમર્દખાં) સલામત મહમ્મદખાન
(રામનપુર)૧ મહમ્મદખાદાદુર ઉર્ફે રોરખાન (ખીન), જૂનાગઢ
ઈ. સ. ૧૭૩૦-૧૭૫૮

૨ મોહોબતખાનજી, ઇ. સ. ૧૭૫૮-૧૭૭૫ સરદાર મહમ્મદ, (વાડાસિનોર)

૩ હામદખાનજી, (ઈ. સ. ૧૭૭૫-૧૮૧૧)

૪ ખડાદુરખાનજી, (ઈ. સ. ૧૮૧૧-૧૮૪૦)

૫ હામદખાનજી
ઈ. સ. ૧૮૪૦-૧૮૫૧૬ મોહોબતખાનજી
ઈ. સ. ૧૮૫૧-૧૮૮૨ માં૭ ખડાદુરખાનજી ૮ રસુલખાનજી
ઈ. સ. ૧૮૮૨-૧૮૯૨ ઇ. સ. ૧૮૯૨
માદિયે ખેડા.

જૂનાગઢના તાબામાં ૩૨૮૩ ચોરસ મૈલ જમીન, ૮૬૦ ગામ, આસરે ૩,૮૮,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે અને વાર્ષિક કપાળ સુમારે ત્રીસ લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી ગાયકવાડ તથા ઈંગ્લેન્ડ સરકારને જમાવંધીના રૂ. ૬૫,૬૦૪ આપે છે. નવાળ સાહેબ બ્રિટિશ હાલ્દીમાં નવ સારે લશ્કરી સલામતી તથા પંદર તોપ ફાટી માન આપવામાં આવે છે.

હાલવહના ઝાઝા રાજાઓ

૧૫

(અનુસંધાન પાના ૫૮ માની લીટી ૨૭ મીની પાદનોંધ)

૧ હરખાળ મકવાણા, તેને શક્તિદેવી સોલંકીથી ૧ સોલોજ, ૨ સોખરોજ, ૩ મંગોજી, એ ત્રણ ફૂંદર થયા.

૨ સોલોજ

ઈ. સ. ૧૧૩૦-૧૧૬૦

૩ દુર્ગતસાલજી

ઈ. સ. ૧૧૬૦-૧૧૮૫

૪ જામજદેવજી	ઈ. સ. ૧૧૮૫-૧૨૧૦
૫ અર્જુનસિંહજી	ઈ. સ. ૧૨૧૦-૧૨૪૦
૬ દેવરાજજી	ઈ. સ. ૧૨૪૦-૧૨૬૫
૭ દુર્ગાજી	ઈ. સ. ૧૨૬૫-૧૨૮૦
૮ સૂરસિંહજી	ઈ. સ. ૧૨૮૦-૧૩૦૫
૯ સાંતજી	ઈ. સ. ૧૩૦૫-૧૩૨૫
૧૦ વિજયપાલજી	ઈ. સ. ૧૩૨૫-૧૩૨૬
૧૧ એવરાજજી	ઈ. સ. ૧૩૨૬-૧૩૩૧
૧૨ પચીસિંહજી	ઈ. સ. ૧૩૩૧-૧૩૪૦
૧૩ ઉદયસિંહજી	ઈ. સ. ૧૩૪૦-૧૩૫૨
પૃથીરાજજી	એણે યશા પરગણું હથે રાખ્યો હજી છે.ઓ
૧૪ ભૈરાજી	ઈ. સ. ૧૩૫૨-૧૩૬૮
૧૫ શંભસિંહજી	ઈ. સ. ૧૩૬૮-૧૩૮૫
૧૬ ધીરસિંહજી	ઈ. સ. ૧૩૮૫-૧૩૯૨
૧૭ રણુમજી	ઈ. સ. ૧૩૯૨-૧૪૦૮
૧૮ સતરસાજી	એણે પાટણી બદલીને માંડલમાં ગાદી કરી.
	ઈ. સ. ૧૪૦૮-૧૪૨૦
૧૯ ભેતસિંહજી	એણે માંડલથી બદલીને કુવામાં ગાદી કરી.
	આ ગામનું નામ પ્રથમ હંઝવલી હતું.
	૧૪૨૦-૧૪૪૧; એનો બાઈ રાખજદેવજી નંબર- (ભાળવા)માં મચે.
૨૦ ઘનવીરજી	ઈ. સ. ૧૪૪૧-૧૪૬૦
૨૧ હીમસિંહજી	ઈ. સ. ૧૪૬૦-૧૪૬૯
૨૨ વાપોજી	ઈ. સ. ૧૪૬૯-૧૪૮૬. એને મહારાજ
	એમને માર્યો ને પોતાનો ધાણદાર કૂચે મૂક્યો.
૨૩ રાજેન્દ્રજી	ઈ. સ. ૧૪૮૬-૧૫૦૦ સુધી, એણે
	કૂચથી હથલ મહી કરી.
૨૪ રાણેજી	ઈ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૨૩ એના મહોલ
	બાઈ અજોજ ને સજોજ હતા, તેઓએ મેવાડમાં
	સાદરીની ગાદી મેળવી.
૨૫ માનસિંહજી	ઈ. સ. ૧૫૨૩-૧૫૬૪
૨૬ રાધસિંહજી	ઈ. સ. ૧૫૬૪-૧૫૮૪
૨૭ ચંદ્રસિંહજી	ઈ. સ. ૧૫૮૪-૧૬૨૮

આ ઉપરથી જણાવ છે કે, ચંદ્રસિંહજી હરપાળજી ૨૭ મા પુરુષ થાય છે. તેના કુવર પૃથીરાજજીને બે કુમાર હતા, તેમાંના સુવતાનજીએ વાંકોરમાં ગાદી સ્થાપી, અને રાજજીએ વડવાણમાં સ્થાપી. ચંદ્રસિંહજીનો બીજો કુવર

- ૨૮ આસાફુલ્લ દત્તે; તે ૧૬૨૮ થી ૧૬૩૪ સુધી હલવદની ગાદિયે બેઠા. ત્યાર પછી તેનો ન્દાનો બાઈ
- ૨૯ અમરસિંહજી સને ૧૬૩૪ થી તે ૧૬૫૪ સુધી ગાદિયે રહ્યો અને એનો બાઈ જયસિંહ હાજવર ગયો.

ધ્રાંગધ્રાના રાજાઓ

૧૬

(અનુસંધાન પાના ૬૨ માની લીટી ૧૪ મીની પાદનોંધ)

- હપરની હલવદના રાજાઓની ૧૫ મી નોંધમાંના ૨૬ મા અમરસિંહથી માલુ
- ૨૯ રાજા અમરસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૬૩૪-૧૬૫૪)
- ૩૦ મેધરાજજી, (ઇ. સ. ૧૬૫૪-૧૬૬૧)
- ૩૧ ગજસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૬૬૧-૧૬૭૩)
- ૩૨ જસવંતસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૬૭૩-૧૭૧૮)
- ૩૩ પ્રતાપસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૭૧૮-૧૭૩૦)
- ૩૪ રાયસિંહજી બીજા, (ઇ. સ. ૧૭૩૦-૧૭૪૫)
- ૩૫ ગજસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૭૪૫-૧૭૮૨) સૈંસબાઈ (સાયલા)
- ૩૬ જસવંતસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૭૮૨-૧૮૦૧)
એણે ધ્રાંગધ્રામાં ગાદી આણી
- ૩૭ રાયસિંહજી ત્રીજા, (ઇ. સ. ૧૮૦૧-૧૮૦૪)
- ૩૮ અમરસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૮૦૪-૧૮૪૩)
- ૩૯ રણમયસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૮૪૩-૧૮૬૬)
- ૪૦ મોનસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૮૬૬માં ગાદિયે બેઠા)
- જસવંતસિંહજી (જે પાટવી કુંવર હતા, ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં દેવ થયા.)

અનિતસિંહજી (પાટવી કુંવર) રોહતસિંહજી (કુંવર)

ધ્રાંગધ્રાના તાબામાં ૧,૧૫૬ ચોરસ મેલ જમીન, ૧૨૫ ગામ, વસ્તી આસરે એક લાખ માણસની છે, અને વારિક હપજ સુમારે છ લાખ રૂપિયાની છે, તેમાંથી નામદાર ઈમેજ સરકારને જમાવેલીના અને જુનાગઢને ભેરનલખીના મળી કુલ રૂ. ૪,૪૭૭ આવે છે. રાજા સાહેબ બ્રિટિશ હાલખીમાં ભવ ત્યારે લક્ષ્મી સલામતી તથા ૧૫ તોપ ફોદી માન આપવામાં આવે છે.

વાંકાનેરના રાજાઓ

૧૭

(અનુસંધાન પાના ૬૧ માની લીટી ૧૬ મીની પાદનોંધ)

હજવદ ઉપરની ૧૫ મી પાદનોંધમાંના ૨૭ મા અંદ્રસિંહજી ચાહુ (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૭ સું.)

૧ સુલતાનજી વાંકાનેરમાં ગાદી સ્થાપી ઈ. સ. ૧૬૩૪ સુધી.

(હરપાલજી ૨૭ મા અંદ્રસિંહજી, તેમના કુવર પૃથ્વીરાજ તેના કુવર)

૨ માનસિંહજી, ઈ. સ. ૧૬૩૪-૧૬૫૩

૩ રાયસિંહજી, ઈ. સ. ૧૬૫૩-૧૬૭૯

૪ અંદ્રસિંહજી, ઈ. સ. ૧૬૭૯-૧૭૨૧

૫ પૃથ્વીરાજજી, ઈ. સ. ૧૭૨૧-૧૭૨૮

તે પછી એનો ભાઈ.

૬ કેશરીસિંહજી, ઈ. સ. ૧૭૨૮-૧૭૪૯

૭ ભારાજ, ઈ. સ. ૧૭૪૯-૧૭૮૪

૮ રાયસિંહજી, એ કુવરપણામાં જ મરણ પામ્યા હતા.

૯ કેશરીસિંહજી, ઈ. સ. ૧૭૮૪-૧૭૮૭

૧૦ અંદ્રસિંહજી, હજી ડોસાજી, ઈ. સ. ૧૭૮૭-૧૮૩૯

૧૧ વખાસિંહજી, ઈ. સ. ૧૮૩૯-૧૮૬૦

૧૨ નસરવાસિંહજી, એ કુવર પદવીમાં જ મરણ પામ્યા.

૧૩ બનેસિંહજી, ઈ. સ. ૧૮૬૦-૧૮૮૧

લીંબડીના રાજા

૧૮

(અનુસંધાન પાના ૬૨ માંની લીંબડી ૨૫ માં લીંબડીની પાદનોંધ)

૨ હરપાળ મહાલો, (ઈ. સ. ૧૦૯૦-૧૧૩૦) તેનાથી હરશમજ ૩૦ માં પુરુષ.

- સોદોષ ૧ માંગુજ લીંબડી ઈ. સ. ૧૧૩૦ થી ૧૧૭૦ સુધી. એને ભંજુની ચોર્યાશી મળી.
- (પાટડી) ૨ મધુપાળ, એ ભૂનલદેના ચૂડાસમા રાજાની કન્યા પરણ્યા હતા.
- ૩ ધાવળ (ધમળ), ભંજુ ઉપર મુસલમાનોએ દુમરો ઈ. સ. ૧૧૬૪ માં કર્યાથી ધમળમાં ગાદી સ્થાપી.
- ૪ કલોષ (કાલુષ)
- ૫ ધનરાજ
- ૬ લાખોષ, એણે દેહી કુંદણીમાં રાજ્યધાની કરી.
- ૭ લોન્વાળ
- ૮ કર્ણસિંહ
- ૯ આરાધર્ણ
- ૧૦ સાંભોષ
- ૧૧ રોષમલ
- ૧૨ સારમજ
- ૧૩ લાખોષ (બીભ), એણે ભંજુમાં ગાદી રાખી હતી.
- ૧૪ વળેરાજ
- ૧૫ નાગજ, એને અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહ સાથે વેર હતો
- ૧૬ ઉદયભાઈ, એણે ભંજુનો કિલ્લો ફરી ખંધાવ્યો.
- ૧૭ ખેતોષ
- ૧૮ લોન્વાળ (બીભ)
- ૧૯ નાગજ (બીભ)
- ૨૦ ખેતોષ (બીભ), એ સરધારના ગેઠા વાપેલાનું આણ બાડીના સરવેશ ૨૧ બીમની પુત્રીને તેણી આવડાં દેહી કુંદણીના પાદે ઉતર્યું હતું તે કન્યાનું તે રાજપુત્રીથી હરણ કર્યું. તેથી સરધાર ને બાડીનું લશ્કર ખેડી આવ્યું; તેમાં બાદે વર્ષે ખેતોષ મરાયા ને ભંજુમાં અમદાવાદના સુલતાનનું ચાણ બેઠું.
- ૨૧ સાંગુજ (બીભ), એણે સરધારના વાપેલાને માર્યો અને ભંજુનું ચાણ જગાડી ત્યાં ગાદિયે બેઠો
- ૨૨ સોદોષ

- ૨૩ આરાકર્ણ (બી.એ), એલે શીદાણીમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી.
- ૨૪ અદેરાજ
- ૨૫ વૈરીસાલ, એલે જામખુમાં રાજ્યગાદી કરી.
- ૨૬ અખેરાજ, (આરાકર્ણ ઉદ્દે કર્ણસિંહ)
- ૨૭ લોન્રાજ
- ૨૮ અદેરાજ(બી.એ), એલે વઢવાણના ચંદ્રસિંહને ઘાઘરે ગામ પાસે લડાઈ થઈ તેમાં હરાવ્યો.
- ૨૯ વૈરીસાલ (બી.એ); એલે લીંબડીમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી, જે આજ સુધી ચાલુ છે.
- ૩૦ હરખમ (ઈ. સ. ૧૭૮૬ સુધી); એલે કઠકિયોને હરાવ્યા; ને લીંબડીનો કિલ્લો બાંધવાનું શરૂ કર્યું.
- ૩૧ હરિસિંહ, (ઈ. સ. ૧૭૮૬-૧૮૨૫), એના સમયમાં હંમેશ સરકાર સાથે ખંડણીનો ઠરાવ થયો, ને એલે લીંબડીનો કિલ્લો પૂરો કર્યો.
- ૩૨ લોન્રાજ, (ઈ. સ. ૧૮૨૫-૧૮૩૭)
- ૩૩ હરખમ બી.એ, (ઈ. સ. ૧૮૩૭-૧૮૫૬), એનું બીજું નામ કાજરાજ હતું.
- ૩૪ કેતેકસિંહ, (ઈ. સ. ૧૮૫૬-૧૮૬૨)
- ૩૫ જયવંતસિંહ (ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં ગદિયે બેઠા.)

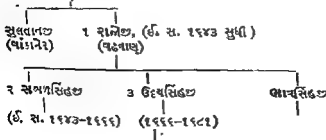
લીંબડીના તાબામાં ૩૩૨ ચોરસ મૈલ જમીન, ૭૨ ગામ, આસપે ૪૩,૦૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ૬૫૦૦ આસપે સરકારી લાજ રૂપિયાની યાચ છે, તેમાંથી હંમેશ સરકારને જમાવેલી અને જૂનાગઢના નવાબની ભેરતણી મળી કુલ રૂ. ૪૫,૫૩૩ આપવામાં આવે છે. ના. કાઠોર સહિબ બ્રિટિશ હાલુમાં નવ લોકે નવ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

વઢવાણના રાજાઓ

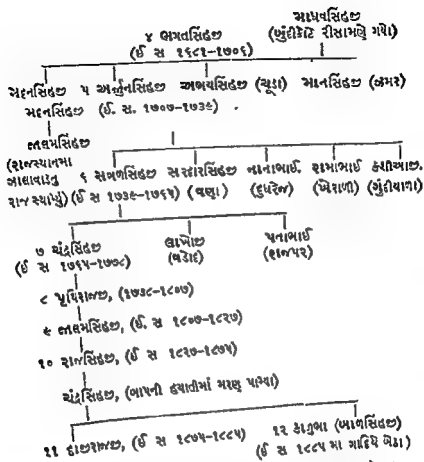
૧૬

(અનુસંધાન પાના ૬૪ માંની ૧૫ મી લીટીની પાઠનોંધ,
હળવદની ૧૫ મી પાઠનોંધમાંના ૨૭ મા ચંદ્રસિંહથી ચાલુ (તુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૭ સુ)
ચંદ્રસિંહ

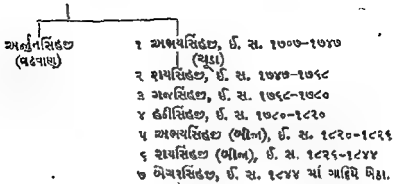
પ્રથમરાજ

વઢવાણના તાલુકામાં ૨૩૮ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૧ ગામ, આશરે ૪૩,૦૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ૬૫૯ સુમારે સમી ગ્રામ રૂપિયાની જે તેમાથી હાલ સરકારને નાણાં, અને જુનાવઢના નવાખને જોરવગીના મળી, કુલ રૂ ૨૮,૬૬૧ આજે હાલ સરકારે આજીવન માન આપ્યો છે.

માધવસિંહલ (પાટવી કુમાર)

ચૂડાના તાબામાં ૭૭ ચોરસ મેલ જમીન, ૧૩ ગામ, આસરે સારાતેર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક પેદારા સુમારે રૂપિયા નેહું હજારની છે. તેમાંથી ઇમેજ સરકારની જમાવંધી અને જુનામઠના નવાખની જરૂરતણીના મળી કુલ રૂ. ૭,૧૪૩ આપે છે.

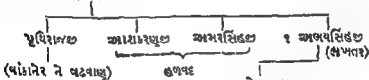
હાખતરના કાઠોરો

૨૧

(અનુસંધાન પાના ૧૮ માંથી ૧૨ મી લીટીની પાદનોંધ)

હાખતરના રાજ્યોની વસાવટિની ૧૫ મી પાદનેધમાંના ૨૭ મા અંદ્રસિંહલથી આદ્ય (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૭ થી.)

રાજ અંદ્રસિંહલ

- ૨ બલેરાજલ
- ૩ સેસમાલલ
- ૪ ગોપાલસિંહલ
- ૫ કરણસિંહલ
- ૬ અભયસિંહલ (બીજા)
- ૭ રાયધરલ
- ૮ અંદ્રસિંહલ (બીજા)
- ૯ પૃથિરાજલ, ઈ. સ. ૧૮૩૫ સુધી
- ૧૦ બલેરાજલ, ઈ. સ. ૧૮૩૫-૧૮૪૬
- ૧૧ કરણસિંહલ, ઈ. સ. ૧૮૪૬માં ગાદિયે બેઠા.

લખતરના તાબામાં ૨૪૨ ચોરસ મૈલ જમીન, ૪૧ ગામ આસરે ત્રેવીસ હજાર માણસની વસ્તી અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ૩. એક લાખની છે. તેમાંથી ઈમેજ સરકારને ખંડણીના અને જૂનામઢના નવાબને ભેરવણીના મળી ૩. ૭,૩૫૧ આપવામાં આવે છે.

સાચલાના કાકેરી

૨૨

(અનુસંધાન પાના ૬૬ માની ૨૪ મી લીટીની પાદનોંધ)

ધાંગલાના રાજાઓની વંશાવળીની ૧૬ મી પાદનોંધમાંના ૩૪ મા પુત્ર ૧ રાજાશાહ સિંહજીના પુત્રથી આગુ (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૩૮ મું)

૧ સેસાભાઈ, (ઈ. સ. ૧૭૪૫-૧૭૬૪)

૨ વીક્રમાનંદ, (ઈ. સ. ૧૭૬૪-૧૮૧૩)

૩ મહારસિંહજી, (ઈ. સ. ૧૮૧૩-૧૮૩૭)

૪ સેસાભાઈ (બીજા), ઈ. સ. ૧૮૩૭-૧૮૩૯

૫ કેશરીસિંહજી, (ઈ. સ. ૧૮૩૯-૧૮૮૨)

૬ વખતસિંહજી, (ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં આદિષે બેઠા)

૭ મહારસિંહજી, (પાટવી કુંવર)

સાચલાના તાબામાં ૨૨૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૭ ગામ, આસરે સત્તર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પોણે લાખ રૂપિયા થાય છે, તેમાંથી ઈમેજ સરકારને ખંડણીના અને જૂનામઢના નવાબને ભેરવણીના મળી કુલ રૂપિયા ૧૫,૫૧૧ આપવામાં આવે છે.

ધરમપુરના રાજપૂત રાજાઓ

૨૩

(અનુસંધાન પાના ૭૮ માની પાદનોંધની બીજી લીટીનું)

૧ વલ્લભીપુરનો નાસ થવાથી ત્યાંના રાજાનો વંશ ઈંડર પછી મેવાડમાં ગયો. ત્યાંથી વળી એક શાખા ગૂજરાતમાં આવી, જે આજે ધરમપુરમાં છે. મેવાડના બાપા રાવજીના વરાળ રાણા રઢપ(ઈ. સ. ૧૨૦૧-૧૨૩૬)ના વંશજ રામરાજ અથવા રામ રાજે ગૂજરાતમાં આવી અલીરાજપુરમાં આટી સ્થાપી

૧ રામરાજ, ઈ. સ. ૧૨૬૨-૧૨૯૫.

૨ સોમરાજ, ઈ. સ. ૧૨૯૫-૧૩૩૫.

૩ પુરંદરરાજ, ઈ. સ. ૧૩૩૫-૧૩૬૦

- ૪ ધરમસાહ, ઇ. સ. ૧૩૬૦-૧૩૬૧.
- ૫ ગોપુસાહ, ઇ. સ. ૧૩૬૧-૧૪૩૨.
- ૬ જગતસાહ, ઇ. સ. ૧૩૪૨-૧૪૭૦.
- ૭ નારાયણસાહ, ઇ. સ. ૧૪૭૦-૧૫૦૦.
- ૮ ધરમસાહ (ખીન), ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૩૧.
- ૯ જગતસાહ (ખીન), હર્ષ જયદેવ, ઇ. સ. ૧૫૩૧-૧૫૬૬.
- ૧૦ હરમણદેવ, ઇ. સ. ૧૫૬૬-૧૬૦૦.
- ૧૧ સોમદેવ, ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૬૩૫.
- ૧૨ રામદેવ, ઇ. સ. ૧૬૩૫-૧૬૮૦.
- ૧૩ મોહદેવજી, ઇ. સ. ૧૬૮૦-૧૭૧૧.
- ૧૪ રામદેવજી (ખીન), ઇ. સ. ૧૭૧૧-૧૭૬૪.
- ૧૫ ધરમદેવજી (ધરમપુરમાં માલી સ્થાપી), ઇ. સ. ૧૭૬૪-૧૭૭૪.
- ૧૬ નાનહરદેવજી (હતક), ઇ. સ. ૧૭૭૪-૧૭૭૭.
- ૧૭ સોમદેવજી (હતક), ઇ. સ. ૧૭૭૭-૧૭૮૭.
- ૧૮ રૂપદેવજી, ઇ. સ. ૧૭૮૭-૧૮૦૭.
- ૧૯ વિજયદેવજી, ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૮૫૭.
- ૨૦ રામદેવજી (ખીન), ઇ. સ. ૧૮૫૭-૧૮૬૦.
- ૨૧ નારાયણ દેવજી (ખીન), ઇ. સ. ૧૮૬૦-
- ૨૨ મોહનદેવજી હરિદેવજી જળદેવજી અખાતદેવજી
- વિજયદેવજી (પાટશીકુમાર)
- નૃસિંહદેવજી (કુમાર)

ધરમપુરના તાલુકામાં ૭૪૪ ચોરસ મૈલ જમીન અને ૨૭૫ ગામ છે. આસારે એક લાખ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉત્પાદન સુમારે અડી લાખ રૂપિયા વાલ છે. તેમાંથી મરાઠા રાજ દાણની ચોથ લેતા તે બદલ હાલમાં નવહબ્દર રૂપિયા દરેક ઇમેજ

સરકારને આપવામાં આવે છે આ રાજ્યને ઇમેજ વવસાલ પુરતણના કેટલાએ ગામોમાંથી ગરાસનો હક્ક મળે છે મહારાજ બ્રિટિશ છાવણીમાં નવ ત્યારે નવ તોપ ફાટી માન આપવામાં આવે છે

ધોળના કાંકોરોની વસાવળી

૨૪

(પાના ૮૮ માં આપેલી છે)

પાલીતાણાના રાતઓની વસાવળી

૨૫

(પાના ૮૨ માં આપેલી છે)

લાડીના કાંકોરોની વસાવળી

૨૬

(પાના ૯૪ માં આપેલી છે)

કચ્છના ભડેલ

૨૭

(અનુસંધાન પાના ૮૫ માંની ૧૧ મી લીટીની પાદનોંધ ૧ લીટી આરંભ)

૨ ગાસમાળાના જેવા ભાગની નોંધમાં ભડેલ સબધી પૂકામાં વૃત્તાન્ત આવી નય છે અને કચ્છના હાથ સુધીના રાત નીચે મુજબ —

૧૧ રાવ શ્રી ખેમારજી (જેવા), ઇ સ ૧૫૧૦-૧૫૮૬

૧૨ રાવ શ્રી ભારમજીજી (જેવા), ઇ સ ૧૫૮૬-૧૬૩૨

૧૩ રાવ શ્રી ભોજાજીજી   મેધજી
૧૬૩૨-૧૬૪૬

૧૪ ખેમારજી (ખીજા)
૧૬૪૬-૧૬૫૫

૧૫ તમાચીજી, ૧૬૫૫-૧૬૬૬

૧૬ રાવપણજી જેવા, ૧૬૬૬-૧૬૮૮

૧૭ ખાતમજી (જેવા), ૧૬૮૮-૧૭૧૬

૧૮ ગોડમજી (જેવા), ૧૭૧૬-૧૭૧૯

૧૯ દેરાજી (જેવા), ૧૭૧૯-૧૭૫૨

૨૦ ભખપતજી, ૧૭૫૨-૧૭૬૧

૨૧ ગોડજી (ખીજા), ૧૭૬૧-૧૭૭૭

૨૨ રાયવણ (બી.એ), ૧૭૭૬-૧૮૧૪.

૨૩ ભારમણ (બી.એ), ૧૮૧૪-૧૮૧૬.

૨૪ દેરાણ (બી.એ), ૧૮૧૬-૧૮૬૧.

૨૫ પ્રાગમણ (બી.એ), ૧૮૬૧-૧૮૭૩.

૨૬ ઐંગાર (બી.એ) કરણ.
૧૮૭૬ માં ગદિયે બેઠા.

વિનયરાજ (પાટવી કુમાર)

ગોડ (કુમાર)

કુચનું ક્ષેત્રફળ ૧૫,૫૦૦ ચોરસ મૈલ, તેમાં જમીન ૬,૫૦૦ મૈલ અને રણ ૯,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. તેનાં ગામ ૯૭૫ છે. વસ્તી આસરે પાંચ લાખ સારી અકાવન હાલર માણસનો છે, અને પેદારૂ રૂપિયા ત્રીસ લાખ સુમારે છે. કુચના રાજ પ્રથમ જામના ખિતાબથી આગળાતા હતા. ૧૧ મા રાજ રાવથી ઐંગાર પહેલાં અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ “રાવ” પદની આપી, ત્યારથી કુચના રાજ રાવ (રાઓ) કહેવાય છે. ૧૭ મા રાજ, રાવ શ્રી પ્રાગમણ પહેલાં જામનગરનું રાજ્ય જામ તમાચીને પાછું દઈ દીધું ત્યારથી “મહારાવ”નું પદ ધારણ કર્યું. ૨૦ મા રાજ, રાવ શ્રી લખપતણે કાણુસના પાદરાહે “મહારાજાધિરાજ”ના અને દિલ્હીના પાદરાહે “મિરજા”ના ઇલાખ આપ્યા. અને ૨૬ મા રાજ શ્રી ઐંગાર બી.એને અંગ્રેજ સરકારે “સવાઈ અહાદુર”નો વંશપરંપરાનો ખિતાબ આપ્યો છે. એટલે કુચના મહારાજા “મહારાજાધિરાજ મિરજા મહારાઓ શ્રી ઐંગાર સવાઈઅહાદુર” લખાય છે. એમના અંગ્રેજ “જી. ઓ. આઈ. ઈ.”નો ખિતાબ છે. રાવ શ્રીને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી લોકરની સલામતી અને સત્કાર તોપ ફાટી માન અપાય છે.

રાજકોટના જામની વંશાવળી

૨૮

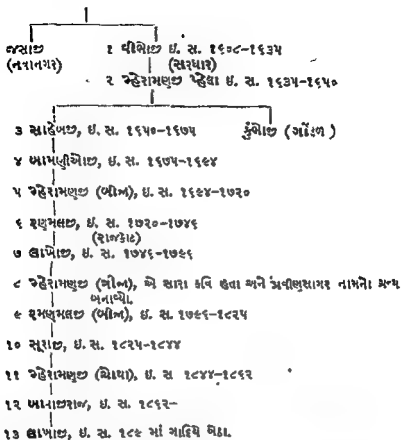
(અનુસંધાન પાના ૧૦૦ માની ૨ થી લીધેલી પાદનોંધ)

૧ જામનગરથી ઉતરેલા રાજકોટ અને ગોંડલ વગેરેમાં કાકોરો છે. તેમાંથી રાજ-કોટવાળાનો કુટિર નીચે પ્રમાણે ચાલ્યો-

જામ રાજ (નવાનગર)

વીરોજ

સગા

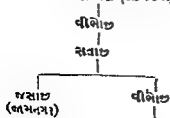
રાજકોટના તાબામાં ૨૬૬ ચોરસ મૈલ જમીન છે, ૧૦ ગામ, આશરે ચાલીસ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે એક લાખ પચાસ હજાર રૂપિયાની છે. તેમાંથી છમ્મલ સરકારને જમાવળી અને જૂનાગઢના જવાબને જોરતલબીના મળી રૂ. ૨૧,૩૨૧ આપવામાં આવે છે. કાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે.

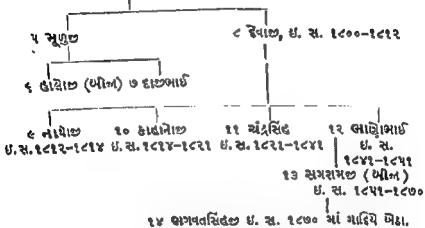
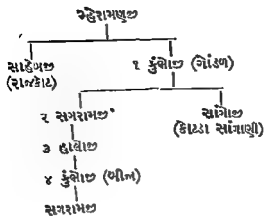
ગોંડળના કાકોરોની વંશાવળી.

૨૬

જામના બાપાત ગોંડળવાળા કાકોરોની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે:-

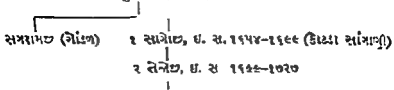
જામ રાવજી (જામનગર)

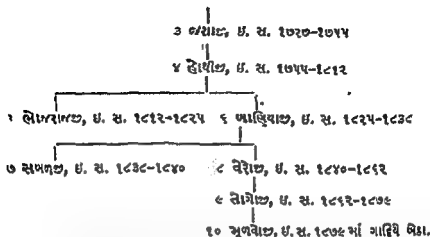

ગોંડળના વામામાં ૬૬૬ ચોરસ ગેઝ જમીન, ૧૭૯ ગાય, ચારદરે એક લાખ છત્રીસ દહાસ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ રૂપિયા સાડા બાર લાખ સુમારની છે, તેમાથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારને જમાવેલી અને જીનાખદના તવાજને ભેરવણીના મળી રૂ. ૧,૧૦,૭૨૧ આપવામાં આવે છે. કાકોર સાહેબને ૧૧ તોપનું માન છે. ગોંડળથી કોટડા સાંગાણીના કાકોર ઉત્તર છે.

કોટડા સાંગાણીના કાકોરોની વંશાવળી
 ૩૦
 (જીવસંધાન પાના ૧૦૦ મીની પાદનોંધ ૨૬ મીનું)
કુંભોજ (ગોંડળ)

કેટલા સાંગાણીના તાબામાં ૩૭ ચોરસ મેલ જમીન, ૧૮ મામ, આસરે ૮૬૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક લખણ પેણા લાખ રૂપિયા સુમારે છે, તેમાંથી ઇમિન સરકારને જમાબંધીના અને જીનામદના નવાબને જોરવલણીના મળી કુલ રૂ. ૧૧,૧૧૬ સ્થાપવામાં આવે છે.

હુલ્લાવાડાના રાજપૂત રાજાઓ

૩૧

(અનુસંધાન પાના ૧૧૭ માની લીટીની પાદનોંધ)

૧ બાઠ હોડોના કહેવા પ્રમાણે અણહિલવાડ પાટણના રાજા મૂળરાજ સોલંકીને વંશજ ધવળદેવ નામનો સોલંકી ઇ. સ. ૧૧૦૪ માં ધોરજે અને ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૧૩૪ માં કાલરીગઢ (જે મામ સુવાળમાં છે) ગયો. ધવળદેવનો પરપૈત્ર વીરગઢ કાલરી ઠાઠ વીરપુર (જે મામ હાલ વઢાસિનોતના રાજ્યમાં છે) ગમે આવ્યો. વીરપુરમાં વીરો ખારેશો નામનો કાકોર હતો, તેને મારી ઇ. સ. ૧૨૨૫ માં તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, અને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની પછી વીરપુરની ગાદિયે કીકોજ, માનસિંહ, માહાવસિંહ, ગમસિંહ, મૃથીપાળસિંહ, વિક્રમસિંહ અને વિકૃલસિંહ, જે પ્રમાણે રાજ થયા છે. વિકૃલસિંહે વીરપુરમાંથી ગાદી હઠાવીને હુલ્લાવાડાની નજીકમાં મહી નદીના કિનારા પાસે ઢીલા ગામમાં સ્થાપી; તેમના વંશજ બીમસિંહજીએ ઇ. સ. ૧૪૩૪ માં ઢીલામાંથી ગાદી હઠાવીને હુલ્લાવાડામાં સ્થાપી.

૧ બીમસિંહજી, ૨ ગંવડાસ, ૩ બીરો રાણો, ૪ રાધવ રાણસિંહ, ૫ માલો રાણો, ૬ વનવીરજી, ૭ અખેરાજી, ૮ કુંભો રાણો, ૯ નિવસિંહજી, ૧૦ નિલેકસિંહજી, ૧૧ હયાગડાસજી, ૧૨ ચંદસિંહજી (ઇ. સ. ૧૬૦૪ સુધી).

૧૩ વીરસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૬૦૪-૧૭૧૧).

૧૪ નાદાસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૭૧૧-૧૭૩૫)

૩માર નિવસિંહજી

૧૫ વખતસિંહણ, (૧૭૩૫-૧૭૫૭)

૧૬ દીપસિંહણ, (૧૭૫૭-૧૭૮૨)

૧૭ દુરગનસાહણ, (૧૭૮૨-૧૭૮૬)

૧૮ અતાપસિંહણ, (૧૭૮૬-

૧૯ કૃત્તેહસિંહણ, (-૧૮૪૬)

૨૦ હલપતસિંહણ (હતક), (૧૮૪૬-૧૮૫૧)

૨૧ દલેહસિંહણ (હતક), (૧૮૫૧-૧૮૬૭)

૨૨ વખતસિંહણ (હતક), (૧૮૬૭ માં ગાદિયે બેઠા)

છુણાવાડાના તાબામાં ૩૮૮ ચોરસ ચૈલ જમીન, ૩૫૦ ગામ, સુમરિ પોણે લાખ માણસની વસ્તી છે, અને વાર્ષિક ઉપજ આસારે એક લાખ ચાલીસ હજાર રૂપિયાની છે. તેમાંથી ઈથેન સરકારને રૂ. ૧૨,૦૦૧ અને ગાયકવાડ સરકારને રૂ. ૬૦૦૦ ખંડણી બદલ આપવામાં આવે છે. આ રાજ્યને રૂ. ૮૪૦ ગોધરા પરગણામાંથી અને રૂ. ૧૨૭ મહીકાંઠા ઇલાકાના સરકારી તાલુકામાંથી મળે છે. આ રાજ્ય રેવાકાંઠા ઇલાકાનું બીજા વર્ગનું છે. મહારાજાને નવ તોપનું માન મળે છે.

હાંતાના રાણાઓની વંશાવલિ

૩૨

(પાના ૧૩૬ માં આપેલી છે)

પાલિકુપુરના દિવાન

૩૩

(અનુસંધાન પાના ૧૫૫ અને ૨૮ માં લીધેલી પાદનોંધ)

(સોનમઠમાં) ૧ મલેક કુસક, (સન ૧૩૬૫ સુધી).

૨ હસન, (સન ૧૩૬૫-૧૪૪૦)

૩ શાહાર, (૧૪૪૦-૧૪૬૧)

૪ હિસમાન ખેલે,
(૧૪૬૧-૧૪૮૩)

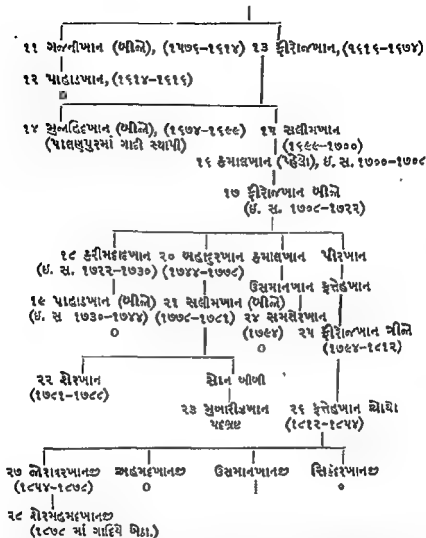
દેમવખાન

૫ છુધન, (૧૪૮૩-૧૫૦૫)

૬ મુલદિવાન, (૧૫૦૫-૧૫૦૬) ૭ અલીસોર, (૧૫૦૬-૧૫૨૫)

૮ સિંહદિવાન, (૧૫૨૫-૧૫૪૮)

૯ મુલદિવાન, (૧૫૪૮-૧૫૫૦) ૧૦ આનંદ, (૧૫૫૦-૧૫૭૧)

પાલણપુર તાલે ૩,૧૫૦ ચોરસ ગ્રેવ જમીન, ૪૫૨ ગામ, સુમારે બે લાખ ચોત્રીસ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ચાર લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી રૂ. ૫૦,૦૦૧) ગાયકવાડ સરકારને ખંડણીના આપવામાં આવે છે; અને હાંદાના રાણા પાસેથી રૂ. ૫૦૦) લે છે. સર શેરમદખાનજીને કે. સી. આર્થ. ઇનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો છે. અને ૧૧ તોષનું માન મળે છે.

વાઠાસિનેદરના નવાબો

૩૪

(અહમદખાન પાતા ૧૧૩ માની ૨૩ માં લીડીની પાદનોંધ)

અહમદખાન ખાખી

જાડખાન, ઉદ્દે સફરખાન

મહમદશેરખાન (રાધનપુર)

સલાખતખાન, (ઇ. સ. ૧૭૨૫-૧૭૩૦)

મહમદ બહાદુર, ઉદ્દે શેરખાન, (૧૭૩૦-૧૭૫૮)

મોહબતખાન (જુનાગઢ)

૧ સરદાર મહમદ

૨ જમીયતખાન

એક બેટી

(નેવરખાન સાથે પરણી હતી)

૩ સલાખતખાં

૦

૫ એલ્લખાનજી (૧૮૨૨-૧૮૩૧).

૪ આદમખાન (૧૮૨૦-૧૮૨૨)

(પદભ્રષ્ટ થયો)

૬ જોરાવરખાનજી (ઇ. સ. ૧૮૩૧-૧૮૮૨)

૭ મનોવરખાનજી ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં
ગાદિયે બેઠા.

જુધુભિયાં

વાડાસિનોરના તાબામાં ૧૮૬ ચોરસ મેલ જમીન, ૧૧૮ ગામ, આસરે છેતાડીસ દબાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક પેદાશ સુમારે રૂપિયા એશી દબારની થાય છે, તેમાંથી રૂ. ૧૧,૦૮૦ ઇંગ્લિશ સરકારને, અને રૂ. ૩૬૦૦ ગાયબવાડ સરકારને ખંડણી બદલ આપવામાં આવે છે અને રૂ. ૫૬૧ સાડખાના ઠાકોર વરફાવી વાડાસિનોરને મળે છે. નવાબ સાહેબને નવ તોપનું માન છે.

ઈડરના રાજાઓની વંશાવળી

૩૫

(અનુસંધાન પાના ૧૯૮ માંની પાઠનોંધનું પરિશિષ્ટ)

ઈડરમાં કોણે ક્યાંથી આસીને રાજ્ય કર્યું તે સમગ્રવા વિસ્તારપૂર્ક વંશાવળી નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે:—

૧/૫ચંદ, (કોનોખો ઉલ્હો રાજા ઇ. સ. ૧૧૯૩)

રોખજી, (કુવર પદનીમાં ન દેવચોડ પામ્યા.)

સિયોજી

યરોધામ, જાડખાનજી

૧ સોનીજી રાવ

અન્નાત-અજી

(બીએ કી પરવણું સોમેવા-જોખામંદન—(રા. મહ)
જમીનમાં આપ્યું, પછી ૪ થી ઈડર (નવું)

૨ એદમલજ

૩ ધેવલમલજ

૪ હુલુમલજ

૫ ખરલલજ

૬ રણમલજ (વિ. સ. ૧૪૪૯)
એ પરલખી થયો એણે ઈર અને
એવાડ વચ્ચેનો ભાગર દેરા યાદવ
વરાવાળા પાસેથી લેઈ લીધો અને
ત્યાંની રાજધાની કારકમલમાં કેટલીક
મુદત રહ્યો.

૭ પુલેજ

૮ નારલુદાસ

૯ રાવ ભાણુ

૧૦ સુરભલજ

૧૨ લીમજ

(રાવભલજ પાસેથી માઠી ધીનવી લીધી)

૧૧ રાયમલજ

(રાણા સંમતી દીકરી પરવયા, પણ
સસરાની માફથી ભારમલ પાસેથી
માઠી લેઈ લીધી)

૧૩ ભારમલજ

(રાયમલજના મરણ પછી
માફિયે ભેડી)

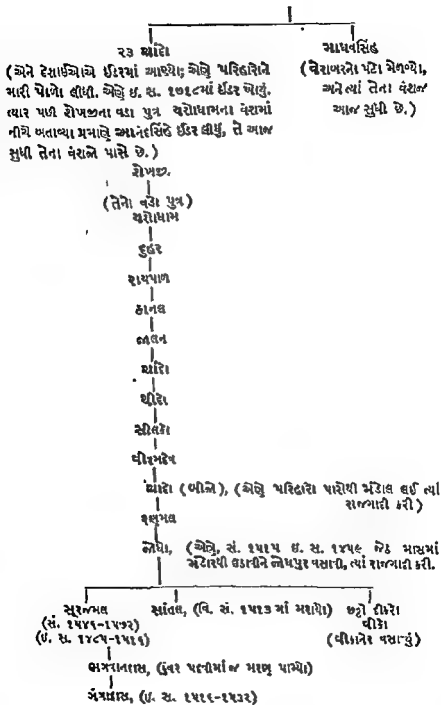
૧૪ પુલેજ (બીલે)

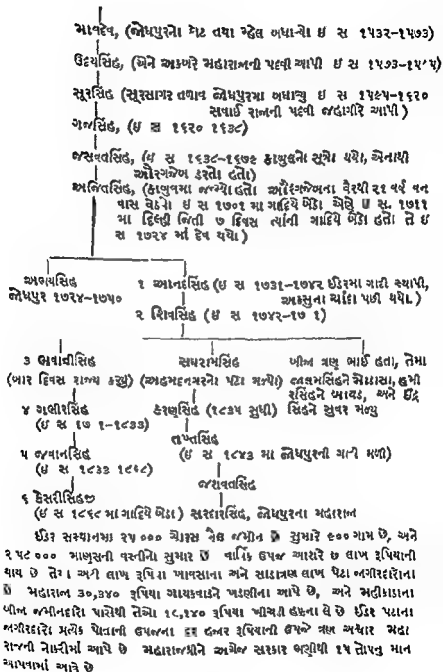
૧૫ નારલુદાસ (બીલે)

૧૬ વીરમલેવ
(આખરના સમયમાં મુસલ
માનિ ઈરમાં પેસવાથી તે
પોળમાં રહ્યો)ગોપાલદાસ
(ઈર ઉપર દલ્દો
કરતા મરાયો)

૧૭ કલ્યાણમલ

રાવસિદ
(એને વીરમલેવ
માયો)૧૮ જમજાય
(સાદાનલ સુરતે ઈર લીધું, તેથી તે
પોળમાં ન્દારી ગયો અને ત્યાં જ મરણ પામ્યો)૨૧ ગોપીનાથ (દત્ત)
(જ્ઞદારવે રહી ઈર લીધું, અને
અહીં વચર મુખે)૧૯ પુલે (બીલે)
(જ્ઞદારવે નીચી
ઈર પાક લીધું)૨૦ આરભનદાસ
(દિદેવરામિ માતી
નાખ્યો)૨૨ કરલસિદ
(જ્ઞદારવમાં રહ્યો)

જસમા ઓહણનો રાસડો

૩૬

• [મસ્તુવ રાસડાનું એક નાનું અને અપૂર્ણ સંસ્કરણ 'રાસમાળા' ભાગ ૧ લાના પાના ૧૫૦-૫૨ની પાદનોંધમાં આપેલું છે, તેની લીટીઓ-તુકો ૩૩ છે, ત્યારે આ નવીન સંસ્કરણ, જે રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારે અનેક સંસ્કરણો ઉપરથી સંરોધી આતુપૂર્વી સાથે ઉપજાવી કાઢેલું છે, તે ૧૬૮ લીટીઓનું છે. વાસ્તવિક રીતે હંતકયા પ્રમાણે સિદ્ધરાજ સોલંકીના સમયમાં મસ્તુવ રાસડામાં નોંધેલા પ્રસંગ બન્યા હોવા નોંધએ અને સામાન્ય રીતે બનતું આનું છે તેમ તલાલ કે કંધક તેના નિકટવર્તી સમયે તે રચાયો પણ હોવા નોંધજે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે મૂળ સ્વરૂપમાં મળી નથી રાક્યો, એટલે તે સમયની બાપા અને વિચારદર્શનનું પ્રતિબિંબ પણ આપણને મળતું દુર્લભ બન્યું છે. તેમ તેનાં વિવિધ સંસ્કરણો પણ મેટિ બાગે કંઠસ્થ હોઈને પૂર્ણે દરામાં મળી ન રાકવાથી તેમ તેનો પ્રતિબિંબિત સમય પણ બહુ નહીં રાકાયાથી કોયે કોયે કાળે, કેટકેટલી અવધિએ તેમાં વધારા-ઘટાડો થતો ગયો તે પણ તારવી રાકાવ નથી. અને એ સદજ છે તેમ કાલમવાદ વધતાં રાસડાનું પૂર વધતુ જ નહય અને હરેક સંસ્કરણ કંઈક ને કંઈક, અવગત કદાચ અચેત રીતે તો કદાચ સચેત રીતે પણ વધે. આ કારણે રાસડો પ્રામાણિક મૂળ સ્વરૂપમાં સંયોધી પ્રકટ કરી રાકાયો નથી.

સ્વ. સા. દિ. ખ. રણછોડભાઈ ઉદયરામની આગ્રહ ધન્ય બને ત્યાં સુધી જૂની ભાષામાં અને જૂના કાળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા જસમાનો રાસડો મિળવી પરિશિષ્ટમાં પ્રકટ કરવાની હતી અને તેમણે તે માટે સળગ મથન પણ કર્યું હતું, તેના કેટલાંક સંસ્કરણો પણ મેળવવા તબવીજ કરી હતી. પણ તેઓ આ આશ્ચિ પ્રકટ થાય તે અગાઉ સ્વર્ગસ્થ થયા, અને તેમણે મેળવેલાં સંસ્કરણો અસ્તબ્યસ્ત અને અપ્રાપ્ય થયાં, એટલે તેને અભાવે રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારે સંરોધેલું સંસ્કરણ જે કે ખડિત છે, ધર્તા સંરોધનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ હોવાથી તેને અહીં આપેલું છે. પ્રાચીન કંઠસ્થ ગુર્જર સાહિત્યના સંરોધકોએ આટલેથી વિરામ ન પામતાં મસ્તુવ રાસડાનું પ્રાચીનતર સંસ્કરણ અવશ્યે મેળવી પ્રકટ કરતું પડે છે.

મસ્તુવ રાસડાનો પ્રસંગ રાસમાળા ભાગ ૧ લામાં પાનાં ૧૫૦-૧૫૨ માં વાર્તારૂપે વર્ણવેલો છે. અહીં નોંધવાનેજ બાબત એ છે કે વર્તામાં માગવેથી ઓડોને પાટણમાં મહાસાગર વળાવ બોદવાને બોલાવી આજ્ઞાનું જણાવેલું છે. પણ આ રાસડાના એકેક સંસ્કરણમાં માગવાને ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ રા. મજમુદારના સંસ્કરણમાં આરંભમાં વાગડમાંથી (લીટી ૨૧ મી) તેમને બોલાવવાનો, 'મહ ચાલી રે મેવાડ' (લીટી ૭૫ મી) એથી મારવાણી આવ્યાનો અને 'જસમા તારો સોરઠ પવો મેદલ' (લીટી ૧૪૨) તેમ 'બહો મારો સોરઠ દેશ' (લીટી ૧૪૪) થી તે સોરઠમાંથી આવ્યાનું સંચવાયું છે, ત્યારે રાસમાળા ભાગ ૧ લાની પાદનોંધમાં આપેલા સંસ્કરણમાં માગવા, મારવાડ, વાગડ, કે સોરઠનો પણ ઉલ્લેખ નથી.

સામાન્ય રીતે એક લેહ માગી બોદવાના અને તે ત્રિણાં બરી લેઈ જવાના કામ

માટે વિખ્યાત છે અને તે વાગડ અને મારવાડના હોવાનું લેખાય છે. ને કે આણંદ તાલુકાના ઝોડ અને ઉમરેકા ખાખોમા ૨૫૦ ઘણા ટાકા હોવાથી પ્રચલિત કહેવત છે કે “ઝોડ ઉમરેકાના ઘોડા કૂવા, દીકરી દીધી તેના બાપ સે ન મૂવા?” પણ તેને અને ઝોડ લોકોના મૂળ સાથે સંબંધ હોવાનું સમજાતું નથી. ઝોડ લોક ટાકા બોદણકામમા પાવરધા ગણાવા હોવાથી સિદ્ધરાજે તેમને વાગડ-મારવાડથી બોલાવેલા હોવા સમ્ભવ છે. વાગડ એ કચ્છના રણની સરહદનો અને રાધનપુર આજગનેઃ ભાગ છે, તે મારવાડની પણ સરહદગ જ છે. તેા પ્રશ્ન એ થાય છે કે સોરઠથી તેમને કેમ બોલાવ્યા? અનુમાન થાય છે તેમ રાસડાના કોઈ એક સોરઠમિય સરસ્તાએ ખાટણથી સોરઠની વિશિષ્ટતા ફેર બતાવવા કદાચ એટલું ઉમેરણ કરી દીધું હોય.

બીજી બીજી વાત નોંધવાલેજ એ છે કે વાગડથી મારવાડ નહીં જવાનું જસમાને તેના સગા કહે છે, ખાટણ વિષે કાઈ કહેતા નથી, ને કે રાજા જેમ્સ-જયસિંહનો સાથે સારે ઉદ્દેશ છે. મારવાડ (મડુ) માળવામાં છે, અને સિદ્ધરાજ માળવા ઉપર હુમલ્લા લેઈ જવા ગયો હતો, એટલે કદાચ તેણે માળવથી ઝોડોને વાગડ-મારવાડથી ખાટણ આવવા કહાવેલું હોય, તેા તે સત્ય થાય છે. આપેથી વાર્તામા ઝોડ લોક મોઢિરાવરફ નાકા હોવાનું અને તે રસ્તે જતા તેમને સિદ્ધરાજે મરાવેલા હોવાનું જણાવેલું છે. આથી મોઢિરાનો ઉદ્દેશ વાગડ માગથી ઝોડોને બોલાવ્યા હોવાનું સૂચવે છે, કારણ સ્વાભાવિક રીતે બીનેલા લોક સ્વભૂમિ તરફ જ સરસણ અર્થે હોય.

આવા રાસડાથી તે તે કાળના લોકોની રહેણીસરણી, પહેરવેશ આદિનો ખ્યાલ સારી રીતે આવી શકે છે. કામલા તરીકે પ્રસ્યુત રાસડાની ઉલ્કા ૧૦૫ મી મુધીની પંક્તિના સત્રાસથી ઝોડ લોકોનું ખાણું, પીણું, રોણું, દોરડાખરનું રખેવાનું અને પહેરવેશ વગેરે કંવા દતા તે સમજાય છે. આ દ્રષ્ટિએ તે પવાડા અને રાસડાએ વિચારાય તેા તેમાથી ઘણું જણવાએજ સાધન મળી શકે. કંઠસ્થ સાહિત્યનું આ એક અણુમોલુ અંગ છે અને ઇતિહાસના-સામાજિક પ્રાદેશિક તેમ રાજકીય ઇતિહાસના ખૂટતા તુટતા અંગેડાઓથી મળી રહે છે. અં ખુ. લાની.]

સંપાદક અને સરોધક રા. મંજુલાલ મજમુદાર, બી. એ એલ એલ બી.

આ રાસડાની એકેય હસ્તલિખિત પ્રત મળી શકી નથી. બહુધા કંઠસ્થ સ્વસ્મ-મા જ તે મળી આવ્યો છે. એટલે એક અખંડિત સ્વરૂપમા તે ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે. રાસડામા લીટીએનો કંમ પણ ગિત્ર ગિત્ર મળી આવ્યો હતો.

સરોધન કરતા રાસડામાનો કેટલોક બાજ રાસમાળાના અધમ ભાગમા (તૃતીય આવૃત્તિમાં) સિદ્ધરાજના ઇતિહાસમા (પાના ૧૫૧-૨) પાંદોનાથમા આપેલા બાજ સાથે મળતો આવતો હતો. એ પ્રતિષ્ઠ ખડ સિવાય બીજો એક ખડ, ‘શશરદા’ માસિકના પ્રથમ વર્ણના એક અકમા પ્રકટ થયો હતો. આ બે મુદ્રિત ખડો ઉપરાંત દેશક વર્ષોથી તપાસ કરતા મેંને ત્રણ ઠાણેથી આ રાસડાના versions-નુદાં નુદાં સંસ્મરણે આવ્યા હતા.

મદારા,મામા રા રા અમૃતલાલ જાતનલાલ દેસાઈ બી એલ ધોપામા મદાલ કરી દતા ત્યારે હેમણે એક ચારણ પાસેથી હતરતીને મેંને જસમાનો એક રાસડો

લખી મોકલ્યો હતો, પણ તે વળતે મહારી સંરોધનની દૃષ્ટિ નહોતી. એટલે માત્ર રાસડાથી સંતોષ માન્યો અને તેને ઉતરાવનાર ચારણનાં નામકામ મેળવવાની માયાફટ કરી નહોતી.

તેજ પ્રમાણે મહારા મિત્ર, રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ. વિનપુરમાં વહીવટદાર હતા ત્યારે મહેને કેટલુંક કંઠસ્થ સાહિત્ય લેખણે બાઠવાયણે પાસેથી મેળવી આપ્યું હતું. તેમાંથી 'તાપીદાસદત્ત અભિમન્યુ આખ્યાન'ની મહારી સંરોધિત આવૃત્તિમાં અભિમન્યુ સંબંધી લોકસાહિત્ય મેં દાખલ કરેલું છે; લેખાંને એક કહેડો લેખણે મેળવી આપ્યો હતો. તેજ આઈએ જસમાને એક રાસડો પણ મહેને મેળવી આપ્યો હતો.

ભૂણવાડાના ઇતિહાસરોધરસિંહ મહેવાજી છમનલાલ વિલાસામ રાવળે મહેને જસમાને એક રાસડો આપ્યો હતો. તેમણે પણ કોઈ ટોરની પાસે સાંભળીને તે જીતારી લીધો હતો. તે લાગ 'અરચીન કાવ્યસુધા'ના એક ભાગમાં દાખલ કરવાનો લેખને વિચાર હતો; પણ તે હજી પ્રકટ થઈ શક્યો નથી.

આ પ્રમાણે બે મુદ્દિત ખંડ તથા ત્રણ કંઠસ્થ સાહિત્ય તરીકે જળવાઈ રહેલા આ રાસડાના અવશેષો; ઉપરથી આ સંગ્રહ રાસડો ઉપલબ્ધી મદદો પચો છે જે જે ક્રમમાં ઉપલબ્ધ રાસડાના ખંડો મહેને પ્રાપ્ત થયા તે બધાને અર્થસંગતિ પ્રમાણે સંરોધીને, પુનઃક્રિયા ટાળી કાઢી, એક જાખંડ સ્વરૂપમાં આ રાસડો ગોઠવવાની છટ લીધી છે ત્યાં અર્થ વહેતો લાગ્યો ત્યાં '4 +' આ ચિહ્ન મૂક્યું છે. અતઃ લાગ પણ ખંડિત હોય એમ મહેને લાગે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પાઠાન્તરની બહુ કિમ્મત નથી; છતાં તે સવિધના સંરોધકને માર્ગદર્શક થશે, એમ ધારી પાઠનાંધમાં તે નોંધ્યા છે.

જેસંગ બેટો ભરી રે સભાવ, જાયક આલ્યા જાયવા રે;

જાયક જાઓ રાત્ર બે રાત્ર, (રાત્ર રે) જેસંગે માન દીધલાં.

"રાત્ર! તારી રાણીઓ જોય, એક રે ન બને જસમા ઝોડણી;

રાત્ર! રે જસમાનું રૂપ, એ રે નારી તમ ધર શોભતી."— ૪

X X X X

રાત્ર પહોંચો મેડી મોઝાર, રાણી રાત્રને રે રીઝવે;

પાછલી પરાડોની રાત, રાણીએ રાત્ર જગાવિયો.

પાછલી રાત્રે તે પરાડ, રાણીને સખનું લાધીયું:

"જા રાત્ર! મોઢેતો જાગ, પાણી વિના પેરા મરે.

બળ્યો તારો પાટણ દેશ, ધણી વિના ટોરાં મરે;

રૂડો મરો સોરઠ દેશ, સાવજડાં સાજેલ પીએ.

તેડાવો દૂધમલ લાણેજ, ઝોડાને લખી કાગળ મોકલે."— ૧૧

X X X X

લીલી પોડી પાતળિયો અસવાર, દૂધમલ આવીને જીતયાં.

"જા દારી દીવડેલો અજવાળ્યો, દીવાની હલાવે કાગળ લખવાં."

“શેની બાઈ ! વણું રે દીવેટ ? શેણે રે અજવાણું ઝમરખ દીવડો ?”

“નરમાનની વણ રે દીવેટ, ઘીનો અજવાળ્ય ઝમરખ દીવડો.”

બાળ્યાં બાળ્યાં રે સવામણુ ધી, સવારે ઠાગળ બિકલ્યા. ૧૭

X X X X X

“જૂટલા લખું મામા ! ઓડ ?”, “સવા લાખ લખો બાણેજી ! ઓડણી;

“જેસંગ રાજ બોદાવે તળાવ, ઓડોને તેડાં મોટલાં.”

ઠાગળ આલ્યા બારોટાંને દાથ, (રાય રે) બારોટાંએ બાયા બીડ્યા;

મૂલજી ખેડ્યો માઝમ રાત, વાગડ જઈને વાસો વસ્યા. ૨૧

X X X X

“માયો ચારતલ બાઈ રે ગોવાળ ! કહે ક્યાં રે વામો ઓડાં તણો ?”

“હું તો ન જાણું મારા વીર, આધેરા જઈ ધર પૂછજે.”

“હળ રે ખેડંતા ખેડુબાળ ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?”

“હું યે ન જાણું મારા વીર ! આધેરા જઈ ધર પૂછજે.”

“જાણી રે વીણુંતી જાણકેર ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?”

“હું તો ન જાણું મારા વીર ! આધેરા જઈ ધર પૂછજે.”

“પાણી રે ભરંતી પાણિયાર ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?”

“હું યે ન જાણું મારા વીર ! આધેરા જઈ ધર પૂછજે.”

“ચોરે ખેડા ચારણુ બાટ ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?”

“અમે ય ન જાણું મારા વીર ! આધેરા જઈ ધર પૂછજે.”

“શેરી રમતાં નાનાં બાળ ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?”

બાળક ચાલ્યાં રે સંગાથ, બતાવે જસમાના ઓરડા.

લોટે જડી રે પડશાળ, ઘુધરિયાનો જસમાનો ઝાંપસો,

બારણે ખીન્નેરીનું ઝાડ, ચોકમાં પારસ પીંપણો.

ઉચી મેડી રે અગનાશ, પોપટ બણે રે પાંજરે.

ટોડલે ટહુકે ધન મોર, ગોખમાં ઘૂમે પારેવડાં.

વળાએ વેરાણાં રે હીર, મોભારે મોની જઝા,

બારસાએ ખેડા ગણેચ, સાએ બેઠી નવરત્ર પૂતળી. ૩૯

X X X X

+ “ચપાવરણી વણો રે દીવેટ, શરી ભેસોના ધી ધણા” પાઠાન્તર

હેમનો ચૂડીલો બાઈને હાથ, સાંગામાંની ધમનાં બેસણાં;
આયમણી વાળી રે ખૂંટ, જામણું દાતણ કરે.
પારસ પીપળાની હેઠ, જસમા બેડી દાતણ કરે;
સોનાં બટેસાં રે હાથ, તુલસીને ક્યારે ફેરા કરે.

૪૩

X X X X
ખારોટે કર્યાં રે જીહાર, જસમાએ આશિષ સંભળાવીયાં.
કાગળ આલેશે જસમાને હાથ, જસમાએ આલ્યાં બેસણાં.
કાગળ લીધો જસમાએ હાથ, કે વાંચીને માર્યું ધુલિયું:
“કટલા લખ્યા છે રે ઓડ ? કટલી લખી (દાસી) ઓડણી.
અથ લાખ લખ્યા છે રે ઓડ, બે લાખ લખી છે ઓડણી.”
બક્ષર વાંચ્યા એક ને બે, જસમાની આંખે આંસું ઢળ્યાં,
આપશું ક્યોં રે વિચાર, ક્યારિયેથી જઠને બોલાવિયા. ૫૦
“ધેલી જસમા ? ઘેલું મ બોલ, એ દેશે આપણુ ન જામ્યે.
એ દેશના કૂડીલા લોક, કૂડીલા કાગળ મોકલે.”

આપશું ક્યોં રે વિચાર, ચોરથી સસરો બોલાવિયા.
કાગળ દીધો સસરાને હાથ: “રાખ રે જેસંગે તેમાં મોકલ્યાં.”
“ધેલી જસમા ! ઘેલું મ બોલ,” સસરે વાંચીને માર્યું ધુલિયું:
“એ દેશના કુમારો લોક, કુમીને કાગળ મોકલે;
વહુ ! તારૂં રૂપ સુરૂપ, એણે રે રૂપે લાંછન લાગશે.”

“સસરા ! તું હઠ્યે મ હાર, નહિ રે ટુંબ જસમા ઓડણી;
ધેલા બાપુ ! ઘેલકું શું બોલ, એક વાર જઈ ગઢ માંડવે.”

સાસુ વહુને ચર્ચ વઢવાડ: “વહુ રે ! ન જશે એ દેશમાં. ૬૦
વહુ ! તારૂં રૂપ સુરૂપ, એણે રે રૂપે લાંછન લાગશે.

એ મુલકના ધૂતાર છે લોક, કે ધૂતી જાશે જસમા ઓડણી.”
“ધેલી સાસુ ! ઘેલડિઆં શાં બોલ, કસબ પોતાનો સહુ કરે.”

જસમાને વારે છે બાપ: “મ જાજે દીકરી રે ચઢ માંડવે.”

“ધેલા બાપા ! ઘેનકું શું બોલ, એક વાર જઈ ગઢ માંડવે.”

જસમા આપશું ક્યોં રે વિચાર, પોદંતા પિયુ જગડિયા;
કાગળ આલેશે પિયુડાને હાથ: “રાખ રે જેસંગે તેમાં મોકલ્યાં.”

“કટલા લખ્યા છે રે ઓડ ? કટલી લખી સાથે ઓડણી ?”

“અથ લાખ સંહોડોને ઓડ, સવા લાખ સંહોડોને ઓડણી.” ૬૯

X   X   X   X

હારો રે દળાવ્યા જસમાએ ધઈ, કળશી દળાવ્યો મીઠો બાજરો;
 વિજયા દશમ કેરી રાત, ઓડોએ જયાળા ખડકિયા.
 શરદ પુનમકેરી રાત, ઓડોએ જયાળા* પલાણિયા;
 ઓડ ચાલ્યાં સમીરે રહાંજ, જસમા ચાલી પરાદિયે.
 ઓડ આવ્યા અડધે રે પંથ, રાય રે જોસંગ સામો મળ્યો.
 મઉ રે ચાલી મેરાડ, પાટકું પાટણ રહ્યું.
 “અરે વંકા રાજા ! પોદયો હો તો જાગ, ઓડ આવ્યા તલાવ ઓદવા.
 રાજાને થઈ રે વધાઈ, રાય રે જોસંગ સામા આવિયા. ૭૬

X   X   X   X

“ઓડાને માંદરે ઊતાર્ય, કે જસમાને રૂંધારા રંગમહેલમાં.”
 “માહોલે તારી રાણીને ખેસાર્ય, અમારે ઓડાને લલાં રૂંપડાં.”
 “ઓડાને સાથરા નંખાવ, કે જસમાને દિડેળા ખાટલા.”
 “દિડેળો તારા કુંવરો ખેસાડ, કે અમારે ઓડાને લલા સાથરા.” ૮૦
 “ઓડાને ઊતારા દેવરાવ, કે જસમાને ઉતારા ઓરડા.”
 “ધેલા રાજા ! ઘેલાં શાં બોલ, અમારે ઓડાને લલાં રૂંપડાં.”
 “ઓડાને દાતણિયાં દેવરાવ, કે જસમાને દાતણ દાડમી.”
 “ધેલા રાજા ! ઘેલડિયાં શાં બોલ, અમારે ઓડાને લલી કીલડી.”
 “ઓડાને નાવણિયાં દેવરાવ, કે જસમાને નાવણ કુડીઓ.”
 “ધેલા રાજા ! ઘેલાં શાં બોલ, અમારે ઓડાને લલાં ખાખડાં.”
 “ઓડાને બોજનિયાં દેવરાવ, કે જસમાને બોજન લેલાપથી.”
 “લાપથી તારી રાણીને જમાડ, અમારે ઓડાને લલા રાખડી.”
 “ઓડાને ખીચડી નંખાવ, કે જસમાને ફૂર કમોદના.”
 “ફૂર તારા કુંવરોને જમાડ, અમારે ઓડાને લલાં ખીચડાં.” ૮૦
 “ઓડાને તેલ અલાવ, કે જસમાને ધી ગોરી તણું.”
 “ધી તારા કુંવરોને જમાડ, અમારે ઓડાને લલાં તેલડાં.”
 “ઓડાણેને મુખવાસિયા દેવરાવ કે જસમાને મુખવાસ એતચી.”

* ‘ફેરવ્યા’

(૧) ‘મહેલ મેડી તલા’ (૨) ‘માંદરાં’ (૩) ‘લાડવા’ (૪) ‘લલા રાખડા’

“ઝેળચી તારી રાણીઝોને ખવરાવ, અમરે ઝોડાંને બધી મોથડી.”

“ઝોડણોને પોઢણિયા દેવરાવ, જસમાને પોઢણુ દોલિયો.”

“દોલિયે તારી રાણીને સુવરાવ, અમરે ઝોડાંને બધી મોઢડી.” ૯૬

■   x   x   x

“જસમાણ ! મારે મહોલે આવ, કહે તો બતાવું મારી રાણીઝો.”

“તારી રાણીઝો જોઈ તું બેસ, રાણીઝો-સરખી મારે દાસીઝો.

જેવું તારી રાણીઝોનું રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભોજખઝો.”

“જસમાણ ! મારે મોહોલે આવ, કહે તો બતાવું મારા કુંવરો.”

“જેવું તારા કુંવરોનું રૂપ, કુંવર સરીખા મારે જણુ ભાગીયા.”

“જસમાણ ! મારે મોહોલે આવ, તને રે દેખાડું મારા હાથીઝો.”

“તારા હાથી જોઈ તું બેસ, તારા હાથી સરીખા મારે આખલાં.”

“જસમાણ ! મારે મહોલે આવ, તને રે દેખાડું મારા ઘોડીલા.”

“તારા ઘોડા જોઈ તું બેસ, ઘોડીલાં સરખાં મારે ઝોલકાં.” ૧૦૫

x   x   x   x

“કેવડું ખણાવશે તળાવ ? કેવડી ખણાવશે તલાવડી ?”

“શાખે ખણાવશું તળાવ, અરઘ લાખે રે તળાવડી.”

“કઈ પાસ ગોડું રે તળાવ ? કઈ પાસ ગોડું રે તલાવડી ?”

“ભગમણું ગોડ રે તલાવ, આથમણી ગોડ રે તલાવડી.” ૧૦૬

x   x   x   x

અરે જોદે જોદે રે જસમા, સરોવર સદસલિંગમાં.

એ તો માટી લઈને પાલપે ચઢે છે રે, સરોવર સદસલિંગમાં.

એનાં કંકુવરણાં પગલાં પડે છે રે, સરોવર સદસલિંગમાં.

એની જાયા સૂરજમાં ઢળે છે રે, સરોવર સદસલિંગમાં.

એના પરસેવાનાં મોતીડાં ઝરે છે રે, સરોવર સદસલિંગમાં.

એને ગાલે તે નારંગાં ઢળે છે રે, સરોવર સદસલિંગમાં.

“રેન્ડીઆ ! રૂપાળીને સાથમાં રે લાગ્યો રે, સરોવર સદસલિંગમાં !

રાગ જાણશે તો બાંધશે દાવો રે, સરોવર સદસલિંગમાં.”

આ સી રડી આંખડિયાની ડાળ, રાજાએ તંબુ તાણિયા.

(૧) ‘તારા કુંવર જોઈ તું બેસ’ (૨) ‘જેવું તારા હાથીઝોનું રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભોજખી.’ (૩) આથમણું ગોદો તળાવ, ભગમણી ગોદો તલાવડી.

જેસંગ બેઠો સરોવરિયા પાળ: “કિયો રે જસમાનો ધરધણી!” ૧
 ઉગમણા વાપરા રે વાવ, જસમાનો છેડો^૧ ખસી ગયો. ૧૨૦
 જોયું રે રૂપાળી કંઈ રૂપ, જોયો રે ચતુરાધમવો ચોટલો.
 પેટ એનું પોયણુકંઈ પાન, પાંસળિયે દીરા બળે;
 પારણું ખાંધું આંખલિયાની ડાળ, આવતાં જતાં રે નાખે દીંચકો.
 દીડું દીડું જસમાનું રૂપ, રામ રે જેસંગ મૂરછાઈ ગયો;
 “લાવો સવા, લાવો સુંઠ, મૂરછા તે રામની વાળિયે.”
 “શું કંઈ સવા? શું કંઈ સુંઠ? જસમા! તું હાલ મારા મહેલમાં!
 જસમાનો પરણ્યો દેખાડ, કિયો રે જસમા ફેરો ધરધણી!”
 “સોના કાઠાળો છે હાથ, લાલ લુંછની વાળી રે ઘાટડી.”
 “કિયા એના દિયર જેઠ? કિયો રે, ઓડાં તણે રાજવી?”
 “સોનપંચો હોંસ છે હાથ, રૂપલા વેઠ ઓડાં આંગળી. ૧૩૦
 એ એના દિયર જેઠ, એ રે રાજા! એનો ધરધણી!” ૧૩૧
 x x x x
 “જસમા માટી થોડેરી ઉપાડ, જતારી રે કંડે લચક લાગશે.”
 “ધેલા રાજા! ધેલું મ બોલ, અમારી^૨ કંડું લોટે જડી.
 x x x x
 “ધેલા રાજા! ધેલું મ બોલ, અમારે ઓડાનો કસબ યિયો.”
 “જસમા માટી થોડેરી ઉપાડ, એ રે રૂવે તારાં છોકરાં.” ૧૩૫
 x x x x
 “જસમા તારે હીર ને ચીર, ઓડાની લોખડીએ શું મોહી રે?”
 “હીર ને ચીર તારી રાણીને પહેરાવ, અમારે ઓડાને બસે લોખડી.”
 “જસમા તારે જમવાં પાંચ પકવાન, રૂઝિયાને શું મોહી રે?”
 “રૂઝિયો છે મારો બરધાર, એના સમો ખીજો કોઈ નથી રે”
 “જસમા તારે સોનાનો ચુડિયો, કાચીને ચુડે શું મોહી રે?”
 “સોના ચુડો રાણીને પહેરાવ, અમારે ઓડાને બધી કાચલી.”
 “જસમા તારો સોરઠ પજો મહેલ, આવી રે જા પાટણુરાજને.”
 “બળ્યો તારો પાટણુવાડો દેશ, સારંગડાં તૃપાએ મરે રે.”

(૧) ફરિયા (૨) કંડે કટારા વાંડાં (૩) કંડોનો લાંક લળી જશે
 (૪) કંડોનો લાંક લોટે જળ્યો.

“ભલો મારો સોરઠ દેશ, સારંગમાં કલ્લોલ કરે.

ધેસા રાજા ! થેલું મ બોલ, તારે સ્વામીન થવાની નથી રે ?” ૧૪૫

X X X X

ફટ ફટ ! શો ડાધો કર, અરીખ ઓડને દૂભાવિયાં રે.

લાખ લાખ માયો છ રે ઓડ, અધલાખ મારી રાખએ ઓડણી.

માયો જસમાના દિવર જેઠ, માયો રે જસમાનો ધરધણી.

લોહીના વરસ્યા રે વરસાદ, તલવારે તાળી પડી.

“નારિયેળીના પોઠી મગાવ, ઓડને ઉપર બાંધિયે.

ડોસીડાનાં દાટ ઉધડાવ, ઓડનાં ખાંપંજુ વહેરીએ.

અગર ચંદન કાઠી મગાવ, ઓડને દાગ દેવરાવિયે.

સુખડ ચંદન છક્ક વઢાવ, ઓડને દેન દેવરાવિયે.” ૧૪૬

X X X X

“જેસંગ રાજા ! જાએ રે જોય, સમળી કરે સોના તણી.

“જેસંગ રાજા ! જાએ રે જોય, ભડકલમાં ચરકલી બળે.”

રાજા જાએ રે જોયા જય, જસમા વે અંપલાઈ ગયાં રે. ૧૪૭

X X X X

“બળતેરી બાહુ સરાપ : રંધણું રે છવે રાખ વાંઝિયો.

બળતેરી બાહુ સરાપ : રૂપે ન સરજે ઓડણી રે !” ૧૪૮

X X X X

જેસંગ રૂવે રે હેયાફાટ, આંખે બાદરવો ઝરે :

“જસમાજી ! તારે દરબાર, હું કેમ ન સરજ્યો રે પહાણુકો ?

આવા રૂડા જસમા ! તારા પગ, પથરો બાણી તું પહોની ધસત.

જસમાજી ! તારે દરબાર, હું કેમ ન સરજ્યો બોલકો ?

આવા રૂડા જસમાના દાય, કાને સાહી ખાંસે બાંધત.

જસમાજી ! તારે દરબાર, હું કેમ ન સરજ્યો ફૂતરો ?

આવો રૂડો તારો ઠંઠ, ‘હીરલો’ કહી બોલાવત.”

જેસંગ રૂવે રે હેયાફાટ, આંખે આવણુ કરાં સરવડાં ! ૧૪૯

(ખંડિત)

(૧) ‘હું જો, જો જો સોના ચરકલી’ (૨) ‘સાતે જનમ્યાર જેસંગ વાંઝિયો.

વિશિષ્ટ શબ્દોની અનુક્રમણિકા

રાસમાળા ભાગ ૧ લો અને ભાગ ૨ નો

અ

અકબર-પાદશાહ-ની ગૂજરાતની જિલ
ભા. ૧. ૫૦૨; ની ઉદાર રાજનીતિ-
ભા. ૧. ૫૦૨-૫૦૩; ખાન અઝીઝ કોકાબે
કરેલું બંદ સમાવ્યુ-ભા. ૧. ૫૦૬;
ની મોકળા મનની રાજનીતિ ભા. ૨.
૨૫૬; લશ્કરી ખાતામાં હિન્દુ ઠાકોરાને
શખ્યા હતા, ભા. ૨. ૨૫૬
અખાત્રીજ-નો તહેવાર, ભા. ૨. ૨૩૧;
અક્ષય તૃતીયાનો શુક્રનિયાળ દિવસ,
ભા. ૨. ૩૦૨
અખેચંદ-ખેમચંદનો ભાઈ, ભા. ૨. ૧૬૬;
રૂપાલના ઠાકોરે પકળો, ભા. ૨. ૨૦૦
અખેશજી (ભાવાજી)-તલાભની જિલ કરી
ભા. ૨. ૭૮
અખેશજી-ને સિદ્ધોરની ખાદી મળી,
ભા. ૧. ૫૧૬
અખિ-બંદારી રજપૂત વાપેલા બાઈઓને
માસ પાછો મેળવવાની સુકિત જતાઈ,
ભા. ૧. ૪૪૦-૪૧
અમિકુંડ-આણુ ઉપરનો કુંડ, તેની દંત-
કથા, ભા. ૧. ૩૭૩
અપરણી-ભા. ૨. ૩૩૨
અચા-મલેક મનવાડાનો તાલુકાને થયો,
ભા. ૨. ૫૭
અચળગદ-પરમાર આમિરોના દાસમાં,
ભા. ૧. ૨૩૦
અચળગદ-આણુ ઉપરનો કુંડ, તેણે વર્ણન,
ભા. ૧. ૩૭૩
અચલેશ્વર-૨૬૭, આણુ ઉપર દેવાલય
ભા. ૧. ૩૭૩
અનખાલ-(કોરાસણ)ના દરગાહનું
વર્ણન, ભા. ૨. ૧૧૦; રાજનોવરાના

દુકાળમાં ધાન્યમંડાર ખુલ્લા મૂક્યા, ભા.
૨. ૧૧૧; મુસલમાનો સાથે લડાઈ કરી,
ભા. ૨. ૧૧૧-૧૧૨
અનખેર-અને મેવાડના રાજ વચ્ચે સંપ,
ભા. ૧. ૨૩૨
અનખ દેવ-ખાણ-જેન ધર્મનો વિરોધ
કર્યો, ભા. ૧. ૨૬૨; કપહિને મારી
નાંખ્યો, ભા. ૧. ૨૬૩; આસ ભટ્ટ
ઉપર કોપ્યો, ભા. ૧. ૨૬૫; હું મરણ
ભા. ૧. ૨૬૬; નોં. ૨૬૨
અજ-શકોડ (કનોલ) ચાવડા રાખની કુંવ-
રીને પરણ્યો, ભા. ૧. ૪૧૪; દ્વારમાં અને
ઓખા મડળનો કળબે લીધો, ભા.
૧. ૪૧૫
અનિવનાય-જેનોના તીર્થઠેરે, ભા. ૧. ૫૧ ની
સ્થાપના, ભા. ૧. ૩૪૫;
અનિવસિંદ-જો અપુરનો, દિલ્લીમાં તેની
આણુ, ભા. ૧. ૧૨૧; પાદશાહે મરાઠી
નાંખ્યા, ભા. ૨. ૧૨૧; ની રાણીઓ
ગતી થઈ, ભા. ૨. ૧૨૧; ના કુંવરોને
જવાબ ભા. ૨. ૧૨૨
અઝીઝ-માળવાનો સુમિદાર, ગજરાતમાં
જડ સમાવત. ઠાર થયો, ભા. ૧. ૩૬૪
અઝીઝ કોકા-(ખાન) ગૂજરાતનો મુખો,
ભા. ૧. ૫૦૭, તેણે અકબર સામે બંદ
કર્યું, ભા. ૧. ૫૦૭
અડાલજ-ની વાવ, ભાગ ૧. ૪૫૨
અડાસ-ખાત્રજ દમિદખાને રસ્તમઅલ્લી
ઉપર દુખનો કર્યો, ભા. ૨. ૩; ના મેદા-
નમાં રાધીજી દાર્યો, ભા. ૨. ૧૪; પેધાનું
લશ્કર દાર્યું, ભા. ૨. ૧૫
અણુમડ-આત્રજ રાવસિંદજીએ એક દિવસ
જંધાવ્યો હતો, ભા. ૨. ૧૩૦

આત્મ-(આનાક) ભા. ૧. ૨૪૦; કુમાર-
પાલે દુરાંગો, ભા. ૧. ૨૪૧; જુઓ
આનાક.

આનંદરાવ-આયકવાડ આદી ઉપર આંગ્યો,
ભા. ૨. ૨૩; કાનેણ રાવે કેદ કર્યો, ભા.
૨. ૨૪; મેન્ડર વોકરને મળ્યો, ભા. ૨.
૨૮; ની શારીરિક અને માનસિક સ્થિ-
તિનું મેન્ડર વોકરે કરેલું વર્ણન, ભા.
૨. ૨૮-૨૯; માનસિક નિર્બળતા, માંત્રે
કુંકવાની ટેવ, ભા. ૨. ૨૮; મહદારાવ
સાથે દુરમનાવટ, કંપની સરકાર ઉપર
આધાર, ભા. ૨. ૨૬; મહેલમાં મેન્ડર
વોકર સાથે મુલાકાત, ભા. ૨. ૨૬;
મહદારાવને શિક્ષા કરવાની માગણી,
ભા. ૨. ૨૬; આરબ જમાદારો વિષે
અભિપ્રાય, ભા. ૨. ૩૦; અંગ્રેજ સાથે
કરાર કર્યો, ભા. ૨. ૪૨; ઈસ્ટ ઇન્ડિયા
કંપનીને ઈનામ-જમીન આપ્યું તેની
વિગત, ભા. ૨. ૪૪; નોં. ૪૪

આનંદસિંહ-અનિલસિંહનો દીકરો બહાર-
વટ નીકળ્યો, શ્લોકવાના પઠાવતો સામેલ
થયા, ભા. ૨. ૧૨૨; ને અભયસિંહે
ઈડરનો પટો આપ્યો, ભા. ૨. ૧૨૩;
નોં. ૧૨૩; ને ઈડર મળ્યું, ભા. ૨.
૧૨૪; નોં. ૧૨૪; વાયલા ઠાકોરની કુંવ-
રીને પરણ્યો, ભા. ૨. ૧૨૪; બોરમહનો
કિલ્લો લઈ આદીએ બેસાડ્યો, ભા. ૨.
૧૨૬; રાવજીએ ચડાઈ કરી માર્યો,
ભા. ૨. ૧૨૭

આપાજી-સેલકર ગુજરાતનો સરસુખી,
લોકો ઉપર જીલ્લા ગુજાર્યો, ભા. ૨.
૨૨; મોન રોડ જીતે પૈસા ખાતર
મારી નંખાવ્યો, ભા. ૨. ૨૨; ગોવિંદ-
રાવ આયકવાડે ચડાઈ કરી કેદ કર્યો, ભા.
૨. ૨૩; નોં. ૨૩

આપા સાહેબ-ગાયકવાડની ફૈજ લઈ
ઈડર ઉપર ચલ્યો, ભા. ૨. ૧૭૨

આફ્રિકા-માં પ્રેતવિષયક કાવના, ભા. ૨.
૩૪૬; ભા. ૨. ૩૬૩

આઝિસિનિયા-માં જીવ, ભા. ૨. ૩૬૨;
વિષે બિરાધ ગોળાટનો લેખ, ભા. ૨.
૩૬૨; વિષે નાથી નિયત પિયર્સનો
લેખ, ભા. ૨. ૩૬૩

આઝુ-ઉપરનાં જૈન દેરાસરો, ભા. ૧.
૧૨૩; ના ઉપર તેજપાળે દેરાસર
બંધાવ્યું, ભા. ૧. ૩૬૧; વિસ્તૃત વર્ણન,
ભા. ૧. ૩૬૫-૩૭૪; ઉપર અંબા ભ-
વાનીનું મંદિર, ભા. ૧. ૩૭૫; વસિષ્ઠ
મુનિનો આશ્રમ, ભા. ૧. ૩૭૭; મુનિનું
દેવાલય, ભા. ૧. ૩૬૭; ધારાવર્ષ પરી-
મારની ધાતુની મૂર્તિ, ભા. ૧. ૩૬૭,
ઋષિચૂંચ, ભા. ૧. ૩૬૭, અચળગઢ,
ભા. ૧. ૩૬૭; નખી તલાવ, ભા. ૧.
૩૬૬; અચળેશ્વર અને આદિનાથનાં દેવા-
લયો, ભા. ૧. ૩૬૬, દેવાલયોનું વર્ણન,
ભા. ૧. ૩૭૦; શ્રી કૃત્તાત્રયનાં પત્રકો,
ભા. ૧. ૩૭૧; રામાનંદની પાહુકા કા.
૧. ૩૭૧; ઉપરથી નળદે પડતાં સ્થળો,
ભા. ૧. ૩૭૨; નોં. ૧૨૩; ઉપર રજ-
પુતોની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૩

આજીર-ભા. ૧. ૨૮૬

આઝગડ-આમ્રકાદ-ભા. ૧. ૨૫૨; કોંકણમાં
તેની હાર, ભા. ૨. ૨૫૧; કોંકણની જિત,
ભા. ૧. ૨૫૩; અભયપાળ સામે લડતાં
માર્ગો ગયો, ભા. ૧. ૨૬૫; નોં. ૨૬૫;
આયલોડ-ના જીવ વિષે લૌકિક જીવ,
ભા. ૨. ૩૮૭

આરબ-સોકો મરાઠાના લશ્કરમાં વગવાળા
હતા અને બ્રિટીશ સરકારની સંપૂર્ણ
સત્તા સ્થાપવામાં વિશ્વ પાડનાર હતા,
ભા. ૨. ૩૧; ના જમાદારોને વગોડ-
રાના કિલ્લામાં ઘેરી લીધા, ભા. ૨. ૪૪

આરાવલી-ના કુંજરો, ભા. ૧. ૩૭૨;
ભા. ૧. ૪૧૦

આરાસુર-નાં દેવાલયો, ભા. ૧. ૩૪૫
 આરોર-સિંધની પ્રાચીન રાજધાની,
 ભા. ૧. ૩૬૮
 આસાંવામ-સુલતાન, ભા. ૧. ૨૨૬
 આરેલાડા-નું બંદર, વાઢેલના તાળામાં,
 ભા. ૧. ૫૦૪
 આલણદેવ-અસપદાનશાસન પ્રસિદ્ધ કથુ,
 ભા. ૧. ૮૨૭
 આલિંગ-(સાળન), ભા. ૧. ૨૩૫
 આરાકરણુજી (રાણી)-દિલ્હીના શાહન-
 દાને આશ્રય આપ્યો, ભા. ૧. ૫૪૦
 આસાપલ્લી-આરો બીલકું નિવાસસ્થાન,
 ભા. ૧. ૧૩૮
 આશારાજ-વસ્તુપાળતેજપાળનો પિતા,
 ભા. ૨. ૪૬૬
 આરો બીલ-ભીલોનો આગેવાન, ભા. ૧.
 ૧૩૮
 આસાવલ-(અસારવા) આગળ મહામહ
 ત્વકથાએ છાવણી નાંખી, ભા. ૧. ૩૬૫
 આસાવલી-સામ્રાજ્યને કિનારે ગામ,
 ભા. ૧. ૨૨૩
 આહડ (આરયલદેવ-આહડ) ઉદયન મ-
 ત્રીનો દીકરો, ભા. ૧. ૨૪૬
 આહો-ગુજરાતનો શ્રેષ્ઠ નાયક, ભા. ૧. ૩૬૬
 આં
 આંનજી-ખેડુની મુખ્ય ક્ષાતિ, ભા.
 ૨. ૨૨૫
 આંબડિઆરા-નો ઘેરો, ભા. ૨. ૧૧૬
 આંબે-માં સિંધાલુનો ગુજરાત ઉપરની
 નેતારી રિયેનો લેખ, ભા. ૨. ૪૬૩
 ઈ
 ઈડર-ના રાહોડની સાખા, ભા. ૧. ૩૬૧;
 નો કિલ્લો, ભા. ૧. ૪૧૦; નો પ્રાચીન
 ઈતિહાસ, ભા. ૧. ૪૧૧; મારવાડના
 પરિહાર રજપૂતોના કળામાં ગયું, ભા.
 ૧. ૪૧૪; ચિત્તોડના તાળામાં, ભા. ૧.
 ૪૧૪; ધામગીયા રોકના હાવમાં આપ્યું,

ભા. ૧. ૪૧૪; નો રાવ સાણુ, ભા. ૧.
 ૪૭૬; ઉપર મુઝફ્ફર ખીબની ચડાઈ,
 ભા. ૧. ૪૬૫; ઉપર પાદશાહની ચડાઈ,
 ભા. ૧. ૫૨૦; રાવ કલ્યાણમલ, ભા. ૧.
 ૫૨૭; રાવ જગન્નાથ, ભા. ૧. ૫૪૬;
 શાહનદા સુરાદે કળાએ કયું, ભા. ૧.
 ૫૫૦; પુન પાસેથી પાદશાહે લીધું,
 ભા. ૧. ૫૫૨; ના અરજનદાસ, ભા. ૧.
 ૫૫૨; ગોપીનાથ, ભા. ૧. ૫૫૩; ની
 ગાદી માટે છેલ્લી તકરાર, ભા. ૧.
 ૫૫૪-૫૫૫; ભા. ૧ નો. ૪૧૧; ની
 વિરોધ હકીકત, ભા. ૧. નો. ૪૫૬ ના
 રાવની વંશાવલિ, ભા. ૧ નો. ૫૦૭;
 સ્થાનની ઉપજ, ભા. ૨. ૧૧૫; ના
 રજપૂત પદાવતો અને કાળા કાકેરો,
 ભા. ૨. ૧૧૫; ઉપર ગાયકવાડની
 ખડણી ભા. ૨. ૧૧૫; લશ્કર; ભા. ૨.
 ૧૧૫-૧૬; સમાચો, ભા. ૨. ૧૧૬;
 અહમદનગરના તાલુકદાર સાથે કથા,
 ભા. ૨. ૧૧૬; આઠ પદાવતો, ભા. ૨.
 ૧૧૬; જમાળાં પીડું કામ, પ્રધાન, ભા.
 ૨. ૧૧૭, ની ગાદી આનંદસિંહને મળી
 તેની હકીકત, ભા. ૨. ૧૨૧-૨૫; રાવ-
 કળાએ ઈડરનો કિલ્લો લીધો, ભા. ૨.
 ૧૨૭, રાયસિંહે પાછો લીધો, ભા. ૨.
 ૧૨૮; આપા સાહેબ ગાયકવાડની ફોજ
 લઈ અગો, ભા. ૨. ૧૩૧; અંબીર-
 સિંહનો કારનાર ભા. ૨. ૧૫૬; અંગ-
 રેજ સરકારની જમિ, ભા. ૨. ૨૦૦-
 નો. ૨૦૦; ના રાજ્યોની મેશાવળી,
 ભા. ૨. ૫૫૩
 ઈડરવાડા-માં સલાહસાગિત, ભા. ૨. ૨૦૬
 ઈરાણુ-ભા. ૧. ૨૨૬; ભા. ૧. ૨૬૦
 ઈચ્છન કુમતી-આણુના પરમારની કુંવરી,
 ભા. ૧. ૩૦૬; પૃથુરાજ સાથે પરણી,
 ભા. ૧. ૩૧૦
 ઈચ્છનકુંવરી-રાયસિંહની કુંવરી, ભા. ૧.

૧૩૧; જયપુરના રાજ માધવસિંહ વેરે
પરણી, ભા. ૨. ૧૩૧
ધિદુર્ગ-ગુઓ ઈડર.
ધિનુલમુલ-મુલતાની ગુજરાતનો - જળનો
સમાવેશ, ભા. ૧. ૩૬૨
ધિનીયનો-(દિંદીઓ)માં આદમહસાનો
વિચાર, ભા. ૨. ૩૬૭
ધિન્દ-ભા. ૨ ૩૧૮; નું સ્વર્ગમાં રાજ્ય,
ભા. ૨. ૪૧૪; નો અધિકાર, ભા. ૨. ૪૧૫
ઉ-ઉ
ઉચ્ચ-દેશમાં કુમારપાળે વિહાર કરાવ્યા,
ભા. ૧. ૨૮૯
ઉત્તમ-ના રાજને જરાગુતની માહિતી
મળી, ભા. ૧. ૨૪૩
ઉત્તમ-પત-નું પવિત્ર ધામ, ભા. ૧. ૨૨૦
ઉંઝા-માં મયણુલદેવીને રક્ષણ મળ્યું,
ભા. ૧. ૨૨૭
ઉત્તમ-આડિયો, ભા. ૨. ૪૨૦
ઉત્તરકિયા-(હિંદુઓની), ભા. ૨. ૩૩૫
દાહ દેવાની રીત, ભા. ૨. ૩૩૫; સંન્યા-
સીને ભૂમિદાહ, ભા. ૨. ૩૩૫; મરણ
પહેલાં દેહશુદ્ધિમાયમિત, ભા. ૨.
૩૩૫-૩૩૮; પ્રાયશ્ચિત્તવિધિમાં સ્ત્રીમા-
નાં દાન, ભા. ૨. ૩૩૮; વૈતરણી નદી
ઓળંગવાનું સાધન, ભા. ૨. ૩૩૮;
મરતાં પહેલાંની વિધિ, ભા. ૨. ૩૩૬;
મરણ થતાં રક્ષવાક્રિયાનું, ભા. ૨.
૩૪૧; રાજને લઈ જવાનો વિધિ, ભા. ૨.
૩૪૩; રાજને ચાર પ્રકારના દાહ, ભા. ૨.
૩૪૪; માં પ્રેતને માટે દાન કરવાની
વસ્તુઓની ટીપ, ભા. ૨. ૩૪૭; ચાહુદીમાં,
ભા. ૨. ૩૪૮; લાખ લંડરમાં, ભા. ૨.
૩૪૬; આદિમાં અને પોલિનિશિયામાં,
ભા. ૨. ૩૪૬; વિષે જોનાના વિચાર,
ભા. ૨. ૩૫૦; માહકિયા ભા. ૨. ૩૫૩;
પ્રાણલેને જમાવવાનું, ભા. ૨. ૩૫૪
ગરુડપુરાણનું વર્ણન, ભા. ૨. ૪૦૪

ઉદયાદિત્ય-માળવાનો રાજ, ભા. ૧. ૧૬૫;
ઉદયામતિ-સીમદેવની સ્ત્રી, ભા. ૧. ૧૩૪;
ઉદાછ-પંચાર-ગુજરાત પ્રાંત લૂંટયો, લૂણા-
વાડામાં રાજ્યની સ્થાપના કરી ભા. ૨. ૩;
ઉદીગવાનુ-પૃથ્વીરાજનો સામંત, ભા. ૧.

૩૧૬;

ઉદો-(ઉદયન) પાટણનો મંત્રી, ભા. ૧. ૧૪૬;

નોંધ, ભા. ૧. ૧૪૬; ભા. ૧. ૨૫૦;

ઉદ્ભિન્ન-(છ) ભા. ૨. ૪૧૨;

ઉમરકોટ-ભા. ૧. ૨૬૧, સોડા રજપુતોના

તાબામાં, ભા. ૧. ૩૬૮;

ઉમરાળા-ના રાજની સ્થાપના, ભા. ૧. ૪૮૭

ઉમેદા-ના રાજની કન્યા રા' જે'વારે માગી,

ભા. ૧. ૨૦૧ -

ઉમેદચંદ-પાટણના જીન ધર્મના એક

સુરિ, ભા. ૧. ૨૮૨

ઉમેદસિંહ-ઈડરના અંબારસિંહનો દીકરો,

ધીરજના મામ વાંકાનેર ઉપર ચડાઈ

કરી તે મામ લૂંટ્યું, ભા. ૨. ૧૬૮

ધીરજએ પોતાની નોકરીમાં શખ્યો,

ભા. ૨. ૧૬૮ નો. ૧૦૮, રીતજાના

રેશમી મરણ પામ્યો, ભા. ૨. ૧૭૮

ઉપરકોટ-ગુજરાતમાં રજપુતોનો જૂનો

કિલ્લો, ભા. ૧. ૨૦૬

ઉપરકોટ-મહાદેવ, પાંડવના સમયના, ભા.

૧. ૪૪૫

ઉપરકોટનો-પટ્ટા ધીરજસિંહને આપ્યો, ભા.

૨. ૧૩૧

એ.

એલિન્ડર-ની લખેલી અદાલતનાં દુક-

મનામાં સંબંધી હકીકત, ભા. ૨ નો.

૨૩૬; ની બિંદીય સત્તા નીચે રજપૂ-

તોની જમીનના વહીવટ વિષે નોંધ,

ભા. ૨. ૨૭૪; ની ગરાસિયાને નોકરી-

એ રાજવાની સૂચના, ભા. ૨. ૨૮૬; ની

બેવાસીઓ વિષે લલામણુ ભા. ૧. ૨૮૬

ની બિંદીય સરકારની ગુજરાતમાં સ્થા-

પના યયા પછી લોકોની મુસીબત વિષે
નોંધ, ભા. ૨. ૨૬૧

એભલ-(અબી) વળાનો રાત્ર, ભા. ૧. ૪૧૯
એભલવાળો-બીજો, સાંઈ નેસડીનું આતિ-
થ્ય, ભા. ૧. ૪૨૨; નેસડીના હહેવાથી
પોતાના પુત્રનું માથું વાઢી આપ્યું,
ભા. ૧. ૪૨૨

એભલવાળો-ત્રીજો, રાણાજી ગોહિલ અને
ધનમેરે તેને દરારવો, ભા. ૧. ૪૨૫

એરેશિકન-અહમદનગરમાં અંગેજ સરકાર-
નો એજન્ટ, તેણે સતીઓ થતી અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, ભા. ૨. ૨૦૨;
નો. ૨૦૩; સૂરજમલ ઉપર ચડાઈ, ભા.
૨. ૨૦૪; કુવાવ ગીમ ભાંગ્યું, ભા. ૨.
૨૦૭; પાનવર લીધું, ભા. ૨. ૨૦૭;
અહમદનગરમાં સતી થવાનું બંધ કર-
વાનો પ્રયાસ, ભા. ૨. ૨૦૯; સૂરજમલ
સાથેનો પ્રસંગ, ભા. ૨. ૨૧૧
ઓ. ઓ. ઓ.

ઓખાહરણ-ની કથાનો ઉલ્લેખ, ભા. ૨.

૩૦૬

ઓરિએન્ટલ-મેમ્બર અંધ કાળસે ૧૨મો
ભા. ૨. ૫૦૯

ઓકાદેશ્વર-દેવા નદીને તીરે દેવાલય,
ભા. ૧. ૫૧૯

ઔકશમ-મહીકાંઠાના પોલીસીકલ એજન્ટ,
મહીકાંઠાના પંદારવટીઆઓને ભગીરો
આપી મહીકાંઠામાં સલાહસ્પતિ કરી,
ભા. ૧. ૨૦૬; ગૂંજાતમાં ગોહલવાની
વાત, ભા. ૨. ૨૧૪; મહીકાંઠાના પંદાર-
વટીઆને દાબી દેવા વિષે મત, ભા. ૨.
૨૧૪; સૂરજમલ ઉપર દળાણ કર્યું,
ભા. ૨. ૨૧૬; વિષે મુંબઈ સરકારનો
અભિપ્રાય ભા. ૨. ૨૧૪

ઔદિમ્ય-પ્રાણજોની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨.
૨૨૧; ના પ્રકાર, ભા. ૨. ૨૨૧; તેમનો
વિરતાર ભા. ૨. ૨૨૨

અંકલેશ્વર-આમળ દામાજીના સરકારે અમ-
દાવ અગ્રીકાખાનનો પરાજય કર્યો,
ભા. ૨. ૧૦

અંકેવાળિવા-માં વસ્તુપાણે દેહ ઓગ્રો,
ભા. ૨. ૪૬૪

અંગેલે-ભા. ૧. ૬; એ સુરતનો કિલ્લો કબ-
જે કર્યો, ભા. ૨. ૧૩ ભરૂચના નવાબ

સાથે કાલકાર કર્યો, ભરૂચ લીધું, ભા. ૨.
૧૩; પૂના સરકાર સાથે લડાઈ, ભા. ૨.

૧૫, રતોઈનો કિલ્લો જનરલ બાડડે
લીધે, ભા. ૨. ૧૬; માયકવાડ સાથે

સ ધિ, ભા. ૨. ૧૬; સુરત અને ભરૂચ
અંગેલેને મળ્યાં, ભા. ૨. ૧૬; અમદા-

વાદ ઉપર ચડાઈ કરી તાબે કર્યું,
ભા. ૨. ૧૬; અંગેજ સરકારે માયકવાડને

જિતવામાં મદદ કરી, ભા. ૨. ૪૧; ની
સત્તા વડોદરામાં સ્થપાઈ, ભા. ૨. ૪૧;

માયકવાડ સાથેના કારાર, ભા. ૨. ૪૨;
ચારારી પરગણું મળ્યું ભા. ૨. ૪૧; તું

સરકાર વડોદરામાં સમવાતું કર્યું ને
ચીખલી પરગણું મળ્યું, ધોળા અપાણું,

નરિયાઈની જમદાર મળી, કઠીની ઉપજ
અને કાઠિયાવાડની ૧. ૮૫૭-૫૮; ની

મુલ્કગીરી મળી, ભા. ૨. ૪૨; આરખાને
વરા કર્યો, ભા. ૨. ૪૩; તું સરકાર મુલ્ક-

ગીરી પતાવવા કાઠિયાવાડમાં આપ્યું,
ભા. ૨. ૫૧; ની સત્તા નીચે રજપુતોની

જમીનનો વહીવટ, ભા. ૨. ૨૭૪-૭૮; ને
ગૂંજાતમાં વ્યવસ્થા કરવામાં નરેલી

અડચણે, ભા. ૨. ૨૭૬; સરકારનો ગરા-
સીયા પારોથી લેવાની જમામાં વધારો

કરવાનો હક્ક, ભા. ૨. ૨૮૬; માં
રોજોને માન આપવાની રીત, ભા.

૨ ૩૩૨

અં

અંબર-ના ભડેભ વિષે મુંબઈ સરકારનું
લખાણ, ભા. ૨. ૨૮૪

- અંડન-(છવ) બા. ૨. ૪૧૨ ;
 અંધતામિત્રી-એક પ્રકારનું નરક. બા. ૨. ૪૧૨
 અંધારિયા-ઉપર રાણા જગતસિંહ વ્યથો, બા. ૨. ૧૫૦
 અંબાજી-બા. ૧. ૩૪૫
 અંબા-(બવાની) માતાનું દેર, બા. ૧. ૨૦૭, આસપાસના પ્રદેશનું, બા. ૧ વર્ણન, બા. ૧. ૪૨૮; તેની યાત્રાનો સ્થળ, બા. ૧. ૫૨૬; દુર્ગાનું ૨૫૩૫, પ્રાચીનતા, બા. ૧. ૫૩૦; અંદરનો લેખ, બા. ૧. ૫૩૧; આપની દત્તકયા, બા. ૧. ૫૩૨
 ઠ
 ઠકૂલ-રાજાનો સિપહી પરાજય કર્યો, બા. ૨. ૪૧૨;
 ઠગ-બા. ૧. ૨૩૧; મહંમદ ટુપલુખે તામે કપુર, બા. ૧. ૩૯૫; ની વશાવલિનાં, જુદાં જુદાં નામ, બા. ૧. નોંધ ૮; નોં. ૨૩૧; નોંધ ૪૭૩; ના જડેલ, બા. ૨. ૫૪૬
 ઠોસણ-ના મકવાણા, બા. ૨. ૧૧૦
 ઠી-વડોદરાનું પટાવત યુધ્ધ, બા. ૨. ૨૪; નો કિલ્લો, બા. ૨. ૩૬; મહારાજા અને ગાયકવાડ વચ્ચે લડાઈ, બા. ૨. ૪૦; આમળ જાંડોદો અને મહંમદ ટુપલુખ વચ્ચે લડાઈ થઈ, બા. ૧. ૫૯૩; નો કિલ્લો, બા. ૧. ૪૬૫
 ઠેતાવિયો-સોહાણો, બા. ૧. ૩૧૦
 ઠનકડમાર-બા. ૧. ૩૧૪
 ઠનકસેન-અયોધ્યાનો રાજા, વૈરાટ જઈ ગયો, બા. ૧. ૧૯; પરમાર વંશના રાજા પાસેથી રાજ્ય લઈ વડનગરની સ્થાપના કરી, બા. ૧. ૨૦; તેના વંશજ વિજયે વિજયપુર અને વિદરના, પછી સિદ્ધાર વસાવ્યાં, બા. ૧. ૨૦; તેના જ વંશવાળાએ વલ્લીનગર વસાવ્યું, બા. ૧. ૨૦
 ઠનોજ-ના સોહોડોની વંશાવલિ, બા. ૨. ૫૨૨
 ઠનોજ-બા. ૧. ૨૫૮
 ઠન્યાકુમારી-દિંદુરયાનની દક્ષિણ ભૂમિ, બા. ૧. ૫
 ઠન્યાદાન-બા. ૨. ૪૧૩
 ઠન્યા-નો ચણુગાર, બા. ૨. ૩૨૬; સાસરે જતાં રહે છે, બા. ૨. ૩૨૬; ને સાસરે વિદાય કરતી વખતનો પ્રસંગ, બા. ૨. ૩૩૦
 ઠન્ડ-ચૌહાણ, સારંગદેવના દીકરાઓને મારી નાંખ્યા, બા. ૧. ૩૧૩
 ઠપર્દિ-કુમારપાળનો મંત્રી, બા. ૧. ૨૬૩
 ઠમળપૂલ-(સિવની) બા. ૨. ૧૧૭
 ઠમળાવતી-સોયેશ્વરની સ્ત્રી, અનંબપાળની પુત્રી, બા. ૧. ૩૦૬
 ઠમાલજાન-અલ્લાઉદ્દીનનો સરદાર, બા. ૧. ૩૮૬; શુભરાવનું જાંડ સમાવર્તા હાર્યો, બા. ૧. ૩૬૦
 ઠમાલ મહંમદ-પોળખાનો કરબાતી, મારિ-ચાધારમાં મરાયો, બા. ૨. ૫૬
 ઠમાળિયા-જહુચરાજીનાં વાળં વગાડનારા મુસલમાનો, બા. ૨. ૬૮
 ઠયમારા-બા. ૧. ૩૧૬
 ઠરણ-વીરમળદેવનો કુંવર, દાંતાની માઠી-એ આગ્યો, બા. ૨. ૧૪૫, દાંતાથી નાસ્તી ગયો, બા. ૨. ૧૪૬; પાલણુપુરના દિવાન જહાદુરજાનની મદદથી દાંતા પાછું લીધું, બા. ૨. ૧૪૬
 ઠરમરઠી-ચંદુરનો વાણીયો, કાનજી રાવ અને ખાદરાઈ વચ્ચે સમનવટ કરાવી, બા. ૨. ૧૦૨
 ઠરાજ-ના મકવાણા જમીનદાર, બા. ૨. ૧૧૭
 ઠરોડ-સાલમતીના કિનાર ઉપર ગામ, ગાયકવાડના દલદામાંથી રજપૂતોએ ખસાવ્યું, બા. ૨. ૧૨
 ઠલું વાધેલો-માધવની સ્ત્રીને ધરમાં બેસાડી,

બા. ૧. ૩૮૦, મુસવમાનેને હાથે પરા-
જય, બા. ૧, ૧૮૧, નારી છૂટુ, બા.
૧. ૩૮૧, બાગલાણના કિલ્લામાં આમથ,
બા. ૧. ૩૮૪, દેવમદના ચક્રદેવ સાથે
દેવળદેવીને પરણાવવાનો સંકલ્પ કર્યો,
બા. ૧ ૩૮૫, દુર્દશામાં મૃત્યુ, બા.
૧ ૩૮૮

કર્ણસાગર-વળાવ, બા. ૧ ૧૩૯.
કર્ણ સોલકી-આશા બીસને હરાવ્યો, બા.
૧. ૧૩૮, કોચરવતુ દહેર બધાઓ,
બા. ૧ ૧૩૯, કર્ણસાગરવળાવ બંધા-
વ્યું, બા. ૧ ૧૩૯, કર્ણવતી વસાવી,
બા. ૧ ૧૩૯, ચીતારાએ મીનલ દેવીની
છળી લાવવી, બા. ૧ ૧૪૧; મીનલ
દેવી સાથે લગ્ન, બા. ૧ ૧૪૨, મીનલ
દેવી તરફ અભાવ, બા. ૧ ૧૪૨, મુંબ
લની મુક્તિ, બા. ૧ ૧૪૪, મૃત્યુ, બા.
૧ ૧૪૫, નો ૧૪૫

કર્ણક-બા. ૧ ૨૨૦
કર્ણવતી-બા. ૧ ૧૩૮, બા. ૧. ૨૫૪,
સ્થાપનાની નોંધ, બા. ૧ ૧૩૯
કર્ણીજી-ચારણોની માતા, વીમાનેરમાં દેસ
છોત મામ પાસે, બા. ૧ ૧૨૨
કર્નાલ-બા. ૧ ૩૨૮
કલવિણી નદી, બા. ૧ ૨૫૨.
કલિયુગ બા. ૨ ૪૨૪
કલોલ-પરમણુ વરસાળને મળ્યું, બા.
૧ ૪૪૨
કલપતરુ-સ્વર્ગનું ગ્રાહ, બા. ૨ ૪૧૬
કલ્યાણ-સોનકી વરાળ જુવડની રાજ
ધાની, બા. ૧ ૨૪, ની સમૃદ્ધિ, બા.
૧ ૨૫, નોંધ ૨૪

કલ્યાણમલ-ઈડરનો રાવ હદયપુરના રાણા
અમરસિંહ સાથે લડ્યો, બા. ૧ ૫૨૬,
તરસગમાં માર્કુ, બા. ૧ ૫૨૬, સિરોઈ
સાથે કળ્યો કર્યો, બા. ૧ ૫૨૮,
રાણા વાપને કેદ પકડાવ્યો, બા. ૧.

૫૪૧; નયમલ સાથે કળ્યો, બા. ૧.
૫૪૩, નયમલને હરાવી દોતે નસાવ્યો,
બા. ૧. ૫૪૭

કરગાતીઓ-ની નવિ, બા. ૧ ૫૫

કળતર-બા. ૨. ૨૨૩.

કહલોત-જુઓ કથકોટ

કહારણા-નો કિલ્લો કર્નાલ વોકરે તેના
મૂળ ધણીને પાછો અપાવ્યો, બા. ૧ ૫૨
કલાજી-એ ખબાતમાંથી ખડણી લીધી,
બા. ૨ ૪, સર જુલહાન સામે દગો
કર્યો, બા. ૨ ૫, સિદ્ધેશ ઉપર ચડાઈ
કરી, બા. ૨ ૭૬

કંથકોટ-(કંથ) બા. ૧ ૧૦૭, નો ૧૦૭
કલાક-સર વીલીયમ-ખબાત આમળની
ફેજનો ઉપરી, બા. ૨. ૩૯

કેલ

કાકુ-મારવાડના પાની ચહેરનો ધંધાર્થી
વલણી નગરમાં આવ્યો, બા. ૧. ૧૪-૧૫,
તેની લીકરીની રત્નજડિત કાસકી રીલા
દિયે બલાતકારે લીધી, બા. ૧ ૧૫,
એ જોને બોલાવી વલણી નગરનો નાશ
કરાવ્યો, બા. ૧ ૧૬-૧૭, નોંધ બા.
૧ ૧૪-૧૫

કાઠિય-બા. ૨ ૪૨૨

કાઠિયાવાડ-માં મુલકગીરી લેધરાવવા બા-
બાજી આપાજીનું આવડું, બા. ૨ ૪૮,
ની લહેણી ખડણી વસુલ કરી આખા
દેશમાં સત્તા બિસાડી, બા. ૨. ૪૮, ની
મુલકગીરીની મુલેહબરેલી વ્યવસ્થા
કરવા માટે અંગ્રેજોનો-કર્નાલ વોકરનો
મલાસ, બા. ૨ ૫૦-૫૧, અંગ્રેજ લશ્કર
આવ્યું, બા. ૨ ૫૧, ના તાલુકદારોની
સ્વાર્થી વૃત્તિ, બા. ૨ ૫૧, મા મુલક-
ગીરીની અને બીજી વ્યવસ્થા તથા બિટીરા
અને મરાઠી લશ્કર રાખ્યું, બા. ૨
૫૩-૫૪, ના જમીનદારોની અડકો વિષે
કર્નાલ વોકરનું લખાણ-બા. ૨. ૨૬૧.

કાઠિયો-સિંધના સૂમરા ભમના પટાવત,
ભા. ૧, ૩૬૯; ઠાંકમાં આબ્યા, ભા. ૧,
૪૦૦.

કાનજી-રાવ-દેવરોળનો, ભા. ૨. ૧૦૦;
ગોપી પટેલે કરેલું અપમાન, ભા. ૨.
૧૦૦; ગોપી પટેલને ઠાર કર્યો, ભા. ૨.
૧૦૧; આઝીમખાનની ચડાઈ, ભા. ૨.
૧૦૧; ખુદારવટે નીકળ્યો, ભા. ૨. ૧૦૨;
પાદશાહ સાથે સમાધાની કરી, ભા. ૨.
૧૦૨; અકબરે રાજચિહ્ન આપ્યાં, ભા.
૨. ૧૦૨.

કાનડદેવ-ઢાંતાનો, ભા. ૧. ૫૩૮.

કાનાજી-ન્યાનાની કીર્તિ, ભા. ૨. ૧૦૩.

કાનોજરાવ-ગોવિંદરાવ ખાચકવાડનો દારી-
પુત્ર, ભા. ૨. ૨૩; આનંદરાવ ખાચ-
કવાડને કેદ કર્યો, ભા. ૨. ૨૪; ને કેદ
કરી રામપુર રોડિયાના કિલ્લામાં રાખ્યો,
ભા. ૨. ૨૪.

કાનેરી-પક્ષી-ભા. ૧. ૩૬૮.

કાન્યકુબ્જ-માંથી બ્રાહ્મણો આબ્યા, ભા.
૧. ૬૦.

કાન્ડડદેવ-ભા. ૧. ૨૩૪; કુમારપાળને માદી
અપાવી, ભા. ૧. ૨૨૭; અવસાન,
ભા. ૧. ૨૩૬.

કામપ્રિયુ-આય, ભા. ૨. ૪૧૬.

કાલાનસ-હિંદી વિદ્વાન, ભા. ૨. ૩૬૭.

કાલિકા-ભા. ૧. ૨૦૭.

કાલિકાજી-ભા. ૧. ૩૪૫.

કાલિદાસ-દેવરોળમાં ગોપી પટેલનો વં-
રાજ, ભા. ૨. ૧૦૧.

કાલિદાસ-કવિ, ભા. ૨. ૨૨૧.

કારણ-ભા. ૧. ૨૬૬; ભા. ૨. ૪૨૨.

કાળી-ભા. ૧. ૩૪૫.

કાળસૈરવ-ભા. ૧. ૧૬૪.

કાંકરેજ-ના કોળી, ભા. ૨. ૧૧૭

કિ. કા. કુ

કિટિંગ-ર્નલ રાધાબાળી મદદે ગયો અને

અડાસ આગળ પેશાના લશ્કરને હરા-
વ્યું, ભા. ૨. ૧૫.

કીડી-આમ કુતોદસિંદનું ગંભીરસિંહે માર્યું,
ભા. ૨. ૧૬૬; 'કીડીનો કુંભર થયો'
એ કહેલી કેમ પડી, ભા. ૨. ૧૬૯.

કીર્તિકામુદી-નો ઉલ્લેખ; ભા. ૨. ૪૨૫.

કીર્તિજટ (કિરાકોઠ)-ના મહાવાણ, ભા.
૧. ૪૦૨.

કીર્તિપાલ-ભા. ૧. ૨૩૪.

કુહડિયા-નો પટો રોરસિંદને આપ્યો,
ભા. ૨. ૧૩૧.

કુડાં-આમ ૧. ૨૪૩.

કુડાંગેચર-ભા. ૧. ૨૩૬.

કુટુબશાહ-માળવા સાથે લડાઈ, ભા. ૧.
૪૫૬; ચેવાડ ઉપર ચડાઈ, ભા. ૧. ૪૫૬;
ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ, ભા. ૧. ૪૬૩.

કુટુબશીન-મલેક, ભા. ૨. ૩૩૦, દિલ્હીમાં
ગુલામ વંશ સ્થાપ્યો, ભા. ૧. ૩૩૦;
અબ્લુહિલવાડ પર ચડાઈ કરી ગુજરાત
લૂંટ્યું, ભા. ૧. ૩૬૧; હિંદુ રાજાઓ
મળીને તેને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૩૩૧;
ફરીથી ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, ભા.
૧. ૩૩૨.

કુમાર દેવી-વસ્તુપાળ, તેજપાળની માતા,
ભા. ૨. ૪૬૧.

કુમારપાળ-રાતુનચ ઉપર દેરાસર બંધાવ્યું,
ભા. ૧. ૫; ત્રિભુવનપાલનો દીકરો, ભા.
૧. ૨૩૪; સિદ્ધરાજનો અપ્રેમ, ભા. ૧.
૨૩૫; જૈનધર્મ પાળવાનો કાલ
આપ્યો, ભા. ૧. ૨૩૬; માળવે ગયો,
ભા. ૧. ૨૩૬; રાજપ્રતિષ્ઠિ, ભા. ૧.
૨૩૬; કાન્ડડદેવને મારી નાખ્યો,
ભા. ૧. ૨૩૬; નાગોરના આનાક
રાજાને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૨૪૧; દયા-
શયનો પૂર્ણાવ, ભા. ૧. ૨૪૧; જલ્દાણા
સાથે લગ્ન, ભા. ૧. ૨૪૭; જલ્દાણાના
હાલને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૨૪૬; ઠાંકણના

રાત્ર મસ્તિકાનું નોંધ પરાભય, ભા. ૧. ૨૫૩; સોમેશ્વરના દેવળનો છલોદ્ધાર, ભા. ૧. ૨૫૬; સોમેશ્વરની યાત્રા કરવી, ભા. ૧. ૨૬૨; હેમાચાર્યનો શુર તરીકે સ્વીકાર, ભા. ૧. ૨૬૫; જૈનધર્મી થયો, ભા. ૧. ૨૬૬; દેહારેશ્વરનો છલોદ્ધાર, ભા. ૧. ૨૬૬; સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં હાર્યો, ભા. ૧. ૨૭૧; સપાહ-લક્ષ દેશ ઉપર ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૨૭૨; સ્વર્ગવાસ, ભા. ૧. ૨૭૬; સીસો-હિણી રાણીની વાત, ભા. ૧. ૨૭૬; શંકરાચાર્યનું આગમન, ભા. ૧. ૨૭૬; ધૂનમ કે અમાસ, ભા. ૧. ૨૮૨; શંકર-સ્વામીનો શિષ્ય થયો, ભા. ૧. ૨૮૨; કીર્તિકીમુદ્રીમાં દિવિજન્યનું વર્ણન, ભા. ૧. ૨૮૫; નો રાજ્યાવિરતાર, ભા. ૧. ૨૮૬; સાત ક્ષેત્રનું પાપણુ, ભા. ૧. ૨૮૭; જૂઠા જૂઠા દેશમાં કરાવેલા વિદારો, ભા. ૧. ૨૮૬; મુસલમાન રાજાઓ સાથે સંબંધ, ભા. ૧. ૨૯૦; ભા. ૧. નો. ૨૩૬, નો. ૨૩૯, નો. ૨૫૪, નો. ૨૭૬; વિશેષ હકીકત નો. ભા. ૧. ૨૮૪; નો. કુંવર લાવણ્યસિંહ, ભા. ૨. ૪૨૫. કુમારપાળપ્રબંધ, અંધ-નો. ભા. ૧. ૫૩. કુમારવિસદાર-ભા. ૨. ૨૬૩; ને ચોપિહું હામ, ભા. ૨. ૨૬૫. કુમુદચંદ્ર-ભા. ૧. ૨૨૦. કુરંચદેવ-ભા. ૧. ૩૨૦. કુવાવ-આમ બિટીય એજન્ટે લાંગુ, ભા. ૨. ૨૦૭. કુળ-ભા. ૨. ૩૨૦; નો. ૩૨૦. કુંડળ-ના બરાસની તકરાર, ભા. ૨. ૧૫૧-૫૨. કુંપોળ-પનારનો. હળવદની રાજમાવાના કહેવાથી જોડા પટલને માર્યો, ભા. ૨. ૧૦૬; બોડામોદ ગામ ઉપર હુકમો કર્યો, ભા. ૨. ૧૦૬; માર્યો મર્યો, ભા. ૨. ૧૦૬.

કુંભાબદી-નેરણાસણમાં મૂક્યો, ભા. ૨. ૧૨૯. કુંભારસ્થાન-નું આણુ ઉપર દેવાલય, ભા. ૧. ૪૬૨. કુંભારિયા-નો કિલ્લો-ભા. ૧. ૪૬૨; ગામ ભા. ૧. ૫૩૪. કુંભાપાક-એક નરક, ભા. ૨. ૪૧૨. કુંભેશ્વરનું દેવ-ભા. ૨. ૪૪૦. કુંભારણી-મેવાડનો-તેણે બંધાવેલો કિલ્લો ભા. ૧. ૪૬૧; જૂનરાત્રી ફોળને હરાવી, ભા. ૧. ૪૬૩. દે. દે. દે. દે. દેહાર-ભા. ૧. ૨૬૬. દેહારેશ્વર-ભા. ૧. ૨૬૬. દેહારેશ્વર મહાદેવ-ભા. ૧. ૪૪૫. દેરાડુ-ભા. ૧. ૨૮૭. દેલુણદેવ-ભા. ૧. ૨૮૭. દેસર-વિહિયાસનો લીકરો, ભા. ૧. ૪૦૨; હમીર સુમરા સાથે લડાઈ, ભા. ૧. ૪૦૩-૪૦૪. દેવપા-(કણ્ણી) બેકુતની મુખ્ય જ્ઞાતિ ભા. ૨. ૨૨૫; લખ, ભા. ૨. ૩૨૧; કન્યાને પૂલના દડા સાથે પરણાવવાની રીત, ભા. ૨. ૩૨૩; માં નાતર કરવાની રીત, ભા. ૨. ૩૨૩. દેવા-ભા. ૧. ૧૩૭; કીચકે દ્રૌપદી ઉપર બળાતકાર કર્યો, ભા. ૧. ૧૩૭. દેવાસ-ભા. ૨. ૪૨૪. દેહડા સાંઆણી-ના કાકોરની વંશાવળી ભા. ૨. ૫૪૯. દેવેશ્વર-મહાદેવ, આગળ સરસ્વતી નદીનું મૂળ છે, ભા. ૧. ૫૨૮. દેમલચેર-(કુબોમેર) કિલ્લાનું વર્ણન, ભા. ૧. ૪૬૨. દેલાપુર-ભા. ૧. ૨૩૧. દેળી-લોહની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૧૩૭-૧૩૮) એક દેમ, ભા. ૨. ૨૨૬.

કોળી-ભાલ મહીકાંકાના, તેમની રીતભાવ,
ખહાડુરી, પહેરવેશ, ભા. ૨. ૧૧૪-૧૧૫.

કોંકણ-ભા. ૧. ૨૫૨.

કોંઠ-(સાલુંદ)નો દરબાર-ધોળકા વાલુ-
કાનો સ્વતંત્ર ગરાસિયો, ભા. ૨. ૫૪;
ના રાત્રને કંદમાં નાંખ્યો, ભા. ૨. ૨૭૮;
ના જમીનદાર વિષે હકીકત, ભા. ૨. ૨૮૨.

કોલાદેવી-કર્ણ વાળેલાની રાણી, ભા. ૧૩૮૧;
મુસલમાન બનાવી, ભા. ૧. ૩૮૨.

કૌશિક ઋષિ-નો જન્મ, ભા. ૨. ૨૨૦.

કૌચ-ભા. ૨. ૪૦૭; નો. ૪૦૭.

કુધકરાડક-ભા. ૨. ૨૧૩.

કુરુપુર-ભા. ૨. ૪૦૭; નો. ૪૦૭.

કૃષ્ણ-નો વસિ, ભા. ૨. ૪૨૪.

કૃષ્ણાણ-ભા. ૧. ૨૬૨.

કૃષ્ણા-રત્નમાળાનો કર્તો, ભા. ૧. ૨૩,
૩૩૫.

કૃષ્ણાક્ષરી-(કાળોતરી)નો નયુનો, ભા. ૨
૩૪૬.

કૃષ્ણોશ-નાગર, ભા. ૨. ૨૨૩.

ખ. ખા. ખુ.

ખલવાડ-ભા. ૨. ૨૩૪.

ખમતખમલા-ભા. ૨. નો. ૩૧૫.

ખશિયા કોળી-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૪૨૪.

ખસરાળ-ભા. ૧. ૨૬૬.

ખાચર-મીતિયાળુની કાઠી શાખાનો સ્થા-
પક, ભા. ૧. ૪૦૧.

ખારી-નદી આગળ લોખંડીના કાઠોર હરિ-
સિંહજીએ પડાવ નાંખ્યો, ભા. ૨. ૬૪;
ના કિનારા ઉપર હરિસિંહજી અને પવા-
ભાઈ વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં હરિસિ-
ંહજી પચ્યો, ભા. ૨. ૬૪.

ખાલસા-વામ-ભા. ૨. ૨૭૪.

ખિલોડ-જીલો-હડિયાલ રજપૂતના વાળા-
માં, ભા. ૨. ૧૫૮.

ખીચીરાવ મસૂન-ભા. ૧. ૩૧૬.

ખીજરખા-દેવલદેવીને મળી, અણાઉલીને

મેટિ દીકરા, ભા. ૧. ૩૮૭; મૃત્યુ-
ભા. ૧. ૩૮૯.

ખુમાણસિંહ-ને ઇડરના મંભીરસિંહે વાંકા-
નેર આપ્યું, ભા. ૨. ૧૫૬; મંભીરસિંહે
ચારણોને મરાઠ્યા તેથી નારાજ થઈ
હિમાળે ગળવા ગયો, ભા. ૨. ૧૬૦-૧૬૧.

ખુમાન-ચોટીવાની કાઠી શાખાનો સ્થાપક,
ભા. ૧. ૪૦૧.

ખુરાઈ મલેક-ભા. ૧. ૩૨૮.

ખે. ખેા. ખં.

ખેડા-જીલો, ખિરીયાની સત્તામાં, ભા. ૨.
૨૭૬.

ખેડુત ની નણ મુખ્ય જ્ઞાતિઓ, ભા. ૨.
૨૨૫; નાં રહેકાણ, ભા. ૨. ૨૨૬; નાં
જામડાંનો દેખાવ, ભા. ૨. ૨૨૬; કામ
કરવાની રીત, ભા. ૨. ૨૩૦; ના બળદો
મદત, ભા. ૨. ૨૩૦; મેવાડના કરણે
જહંગીરને બળદ ઇનામમાં આપ્યા.
ભા. ૨. ૨૩૦; રાત્ર સાથે સંબધ,
ભા. ૨. ૨૩૧; ની ખેડ કરવાની રીત,
ભા. ૨. ૨૩૧; કળતર કરવાની પ્રથા,
ભા. ૨. ૨૩૩; ને આપવાના વેરાઓ,
ભા. ૨. ૨૩૪; ભાજ વસુલ કરી લેવાની
અસલની રીત, ભા. ૨. ૨૩૪; ની
દેવાદાર સ્થિતિ, ભા. ૨. ૨૩૫; વાણિ-
યાના કબજામાં, ભા. ૨. ૨૩૫; ની
કઢોડી હાલત, ભા. ૨. ૨૩૭, ની સ્થિ-
તિમાં ખિરિયા સત્તા નીચે મથેલો મુધારો,
ભા. ૨. ૨૬૨.

ખેડાપુર-માં સિધણ વિશેષ, ભા. ૨. ૪૬૩.

ખેમચંદ-ઈડરનો કારભારી, ભા. ૨. ૧૬૯.

ખેરાલુ-ભા. ૧. ૧૩૯.

ખેખર-શામળીયા સોડના વંશજો
અભિધાન, ભા. ૧. ૪૧૬.

ખેખરનાથ-મદાદેવનો હુઝર, ત્યાં શામ-
ળિયા સોડની સ્ત્રીને પુત્ર અવતર્યો, ભા.
૧. ૪૧૬.

ખેખરાના હુમરા, ભા. ૧. ૪.

ખેડિયાર-શત્રુજયના હુમરપરના તબાવની
દેવી, ભા. ૧. ૫; નાદેરાની હંતકયા,
ભા. ૧. ૪૨૩.

ખેડીદાનજી-શિરાહીનો ખારોટ-દીટાજી અને
ધીરજી ખવાસનો કજીયો પતાવ્યો,
ભા. ૨. ૧૬૭.

ખેડુ-ગામનો કિલ્લો-સિદ્ધરાજે ખંધાવ્યાનું
કહેવાય છે, ભા. ૨. ૬૬.

ખેળેશ્વર-પ્રાદાણ-સિંધલનો સેનાપતિ-
ગૂજરાત ઉપર સ્વારી કરી, ભા. ૨. ૪૬૩;
માલવ અને આણી રાજને નમાવ્યા,
ભા. ૨. ૪૬૩.

ખંડણી-અણુહિલપુરના રાજ્યો તેમ જ
અમદાવાદના સુબાઓ નાનાં નાનાં
રાજ્યો નિતી તેમની ખાસેથી વસુલ
કરતા તે રકમ, ભા. ૨. ૪૫.

ખંડેરાવ-ગાયકવાડ-દામાલનો ભાઈ, તેને
ખારસદ અને નરિયાદ પરમણું મળ્યું,
ભા. ૨. ૧૧.

ખંડેરાવ-દામાડે-મરાઠાના લશ્કરનો સેના-
પતિ, ગુજરાતમાં ખંડણી લેવા લાગ્યો,
ભા. ૨. ૧.

ખંભાત-મૂળરાજે બાણજીને દાનમાં આપ્યું,
ભા. ૧. ૯૧; આગળ મહમૂદ ખેરડે
કાફલો લેવા કયો, ભા. ૧. ૪૭૫; માં
વસ્તુપાળે કરેલો સુધારો, ભા. ૨. ૪૪૧;
ના નવામો, ભા. ૨. ૫૩૦.

ખ.

ખજની-ભા. ૧. ૨૨૬.

ખજરાખાઈ-ફતેહસિદ્ધ ગાયકવાડની પુત્રી;
ભા. ૨. ૨૪; રાવજી આપાજી સાથે
કજીયો થયો, ભા. ૨. ૨૪.

ખજસિંદ-દાંતાનો રાણો-તેણે સુદાસજ્જાના
હથિયોજી અને જમતાજીને મારી ન-
ખાવ્યા, ભા. ૨. ૬૪૩

ખડક-ગામ ખાસે કલ્યાણમલની નડેજ
રાણીએ સામગાજીનું દેર બંધાવ્યું,
ભા. ૧. ૫૨૭.

ખડવાડાનો કબજો પાલણપુરના લશ્કરે
લીધો, ભા. ૨. ૧૩૮.

ખણપતરાવ-સંખેડાનો-ગાયકવાડની સામે
થયો, ભા. ૨. ૪૨; માર જઈ રહ્યો,
ભા. ૨. ૪૩.

ખદેચી-દેવી (રજપૂતોની), ભા. ૨. ૩૧૯.
ખણપતિ-ભા. ૨. ૪૨૪.

ખણેચયુર્વો-ભાદ્રપદની, ભા. ૨. ૩૧૩.
ખદક-માં સિંધજી વિષેનો લેખ, ભા. ૨.
૪૬૨.

ખડકપુરાણ-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૫૨;
સંબંધી વિશેષ હકિકત, ભા. ૨. નો.
૪૦૩; સ્થાને સ્વર્ગ મળવા વિષે, ભા.
૨. ૪૧૭.

ખખરજટ-અંબા બવાનીના દહેરાની પ-
શ્ચિમે કોઠા ભા. ૧. ૫૩૨.

ખમાજ-રજપૂતે-દાંતાના કારભારી જવા
કલાલને મારી નાંખ્યો, ભા. ૨. ૧૫૩.

ખરાસ-રજપૂત, કોણી વગેરેને છુટકારા મળે
આપેલો હક, ભા. ૨. ૨૫૮; મેળવનારા
લોકોનાં બારેબારે થતાં ખંડ, ભા. ૨.
૨૫૮.

ખરાસિયા-ભા. ૨. ૨૬૧; (જુઓ જમીન-
દાર ગામનો વહીવટ ભા. ૨. ૨૭૪);
લોકોના જમીનના કાયમી હકો, ભા.
૨. ૨૮૬; સલામી કે જમા લેવાનો પ્રિદી-
યતોનો હક ભા. ૨. ૨૮૬ ની જમીનનો
લોખવટ કરવાના બે પ્રકાર, ભા. ૨.
૨૮૭; ના ખપ વિષે ઉલ્લેખ, ભા. ૨.
૨૮૮; ને મોકરી ઉપર રાખવાની મીઠ
ઝેલિન્કનની સૂચના, ભા. ૨. ૨૮૬.

ખરીજદાર-રજાસજ્જાનો કાકો-ગોપીનાથ
ઉપર નો લેખ, ભા. ૧. ૫૫૪

ગરૂડ-ભા. ૨. ૪૨૪.

ગવાન્દિક-ભા. ૨. ૪૦૫.

ઝાઉર-મેધરાજ જઈ રહ્યો, ભા. ૨. ૧૪૫.
આ. ગિ. ગી.

ઝાડરાધટ્ટ-ઉપર બીજા મૂળરાજની મા
નાયક દેવીએ ચઢાઈ કરી, ભા. ૧. ૨૬૭

ઝાપકવાડ-ની વસાવણ, ભા. ૨. નો. ૧;

ના રાજ્ય માટે કાવાદાવાઓ, ભા. ૨.

૧૩; ના રાજ્યની અભ્યવરથા ભા. ૨.

૩૦; ની ફોજ કદી ઉપર ચઢી, ભા. ૨,

૩૩; ના લશ્કરની નિવ, ભા. ૨. ૪૦;

અંગેજ સાથે ઠાણકરો, ભા. ૨ ૪૨;

અંગેજ સાથે નવા કરાર કર્યા, ભા. ૨.

૪૩; કાઠિયાવાડની મુલગીરી નક્કી કરી,

ભા. ૨. ૫૩; ગાહિલવાડની મુલગીરી

મળી, ભા. ૨. ૯૨; સિદ્ધપુરના ચાહુકારને

ઠાણવા આડરામને લખ્યું, ભા. ૨. ૨૦૯.

ઝાપકવાડની હવેલી-અમદાવાદમાં-તેમાં

દામાણની ફોજ રહેતી હતી, ભા. ૨. ૧૨.

ઝારિયાધાર-જૂનાગઢના નવાબે જમાખંધી

વસુલ કરવા પરમારને મોકલ્યા તેમને

નાચ થયો, ભા. ૨. ૫૫-૫૬.

ઝાંગવા-ને પાદર ન્હારસિંહને અગ્નિદાઢ

હીધો, ભા. ૨. ૧૫૬.

ઝાંઢિયાલ-નો પટો જેવાવત અદેશમણને

મળ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧.

ઝિરનાર-કાઠિયાવાડનો પર્વત-નેમીનાથના

સ્પર્શથી પુનિત થયેલો, ભા. ૧. ૬;

ભા. ૧. ૨૦૬; દુકો, ભા. ૧. ૨૦૭,

ચાત્રાનુ ધામ, ભા. ૧. ૩૪૫

ઝિરવર-ગુજરાત બાજુથી આણુ ઉપર

ચડવાનું ગામ, ભા. ૧. ૩૬૫

ઝીવા-ભા. ૨. ૪૧૪

ગુ. ગુ.

ગુણધર્મ-આચાર્ય-આ. ૧. ૩૩૬. [૧૬.

ગુર્જરેલી-મગધા રાજ્યનું ગામ, ભા. ૨.

ગુહાદિલ-જુઓ ગોહો.

ગૂજરાત-પ્રાન્ત-સીમા અને ચતુર્દિશા, ભા. ૧.

૧; સાલ્મમંત્રી અને મહી વચ્ચેનો ફળદ્રૂપ

પ્રદેશ, ભા. ૧. ૨; નાગોરના રાજ વધા

તિલગાના સોનાપતિ મારખની ચઢાઈ,

ભા. ૧. ૫૮-૬૦; યસોવર્માની ચઢાઈ,

ભા. ૧. ૧૪૯; મહમુદ ચાહુદ્દીન ગો-

રીની ચઢાઈ, ભા. ૧. ૩૦૧; માળવાના

રાજ સોહડદેવની ચઢાઈ, ભા. ૧. ૩૦૫;

અનુનંદેવે લૂંટ્યું, ભા. ૧. ૩૦૫, કુલ-

લુદ્દીને ચઢાઈ કરી લૂંટ્યું, ભા. ૧. ૩૩૧;

નિર્ધર્ણીયો કારભાર, ભા. ૧. ૩૩૫, ઐ-

તિહાસિક સાધનોની ચર્ચા, ભા. ૧ ૩૩૬;

૩૩૭; વિસલદેવ અને તે પછીના રા-

જ્યો, ભા. ૧. ૩૭૮-૩૭૯; નો ઉદ્ધેશ

રાજ કહ્યું વાયેલો, ભા. ૧. ૩૭૬;

માં બંડ, ભા. ૧ ૩૮૬; મુસલ-

માનોની કારકીર્દિનો પ્રારંભ, ભા. ૧.

૩૯૧; રજપૂતોની જૂહી જૂહી ચા.

ખાઓ ભા. ૧. ૩૯૧; માં બળવો, ભા,

૧. ૩૯૨; જૂહાં જૂહાં બંટો, ભા. ૧,

૩૯૨-૩૯૬; મહંમદ દુધદુખની ચઢાઈ-

ભા. ૧ ૩૯૪; ના કાકોરોને તાબે કરી

મુસલમાન બનાવવાનો પ્રયાસ, ભા. ૧.

૪૩૮, મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર, ભા

૧. ૪૩૮; મુસલમાનોનો રાજ્યકારભાર,

ભા. ૧. ૪૩૧-૫૦૧; અકબરના હાથમાં

આબુ, ભા. ૧. ૫૦૧; ની અસ્તવ્યસ્ત

હાલત, ભા. ૧. ૫૦૧-૫૦૫, ની પૂર્વ

સીમા ઉપર આવેલાં સરથાનોનું વર્ણન,

ભા. ૧. ૫૦૬; નો. ૩૪; માં મરાઠાઓનું

આગમન, ભા. ૨. ૧; હોલ્કરની ચઢાઈ,

ભા. ૨. ૯, બિટીરાની ચઢાઈ, ભા. ૨. ૧૩

નાં ચહેરોની બાધણી, ભા. ૨, ૨૪૧; નાં

ચહેરોમાં વસનારાઓનું નિલકમા,

ભા. ૨. ૨૪૧; માં ગાહિલ સોદા પરમાર

કાઠી અને ખીલ લેકો પેઠા, ભા. ૨. ૨૫૩;
ના રાજ્યો સામાન્ય હેતુથી જોડાએલા ન
હોતા, ભા. ૨. ૨૫૩; ઉપર અલ્લાહીદીન
ખીલણની ચડાઈ, ભા. ૨. ૨૫૩; મુસ-
લમાન આગ્યા પહેલાંની સ્થિતિ, ભા.
૨. ૨૫૪; માં પાદશાહોની સ્વર્ણી સ-
જનીતિ, ભા. ૨. ૨૫૪; ના સૂબાઓનાં
બડ, ભા. ૨. ૨૫૪; સંપૂર્ણ નિતવાના
સુલ્તાનના પ્રયાસો, ભા. ૨. ૨૫૪;
'મિરાતે અહેમદી'માં સુલ્તાન અહમદ
સામે ગુજરાતના જમીનદારોના બંડની
લકીલત, ભા. ૨. ૨૫૫; ના કાકોરો
પાસેથી લેવાતી પેશકશી, ભા. ૨. ૨૫૬;
નાં સરકારી ચાણાં, ભા. ૨. ૨૫૭; ના
પેશકશી આપતા જમીનદારો કે કાકોરો,
ભા. ૨. ૨૫૭; ના જમીનદારોના સ્વ-
તંત્ર થવાના પ્રયાસો, ભા. ૨. ૨૫૭;
માં મરાઠી સત્તાની સ્થાપના, ભા. ૨.
૨૬૨; પેશ્વા અને બાયકવાડે વહેંચે
લીધો, ભા. ૨. ૨૬૩; માં બ્રિટિશ સત્તા
નીચે રાજપૂતોની જમીનનો ગળીવટ, ભા.
૨. ૨૭૪-૭૮; ની સલાહચાલિતને ધોક્કા,
ભા. ૨. ૨૮૮; માં બ્રિટિશ સરકારની
સ્થાપના પછી લોકોની મુશીબત, ભા.
૨. ૨૯૧; માં બ્રિટિશના અમલમાં રેલવે
અથવા ખેડૂતની સ્થિતિમાં થયેલો મુધા-
રો, ભા. ૨. ૨૯૨; માં બ્રિટિશ સત્તાના
ન્યાયના ધારાની માઠી અસર, ભા.
૨. ૨૯૪; ઉપર દેવગિરિના સિંધલુની
ચડાઈઓ, ભા. ૨. ૪૬૨-૪૬૩; લખણ-
મસાદ ઉપર સિંધલુની ચડાઈ,
ભા. ૨. ૪૬૩-૪૬૬; ઉપર નરસિંહ
દેવની ચડાઈ, ભા. ૨. ૪૮૩; નાં દેશી
રાજ્યો, ભા. ૨. ૫૨૯.

ગે. ગે. ગે.

ગેનાબાઈ-ગેવિંદરાવ ગાયકવાડની રાણી-

લખતરના ગાલા રજપૂત કુટુંબની દીકરી,
ભા. ૨. ૨૩.

ગેધા-બંદર-ભા. ૧. ૩; નું વર્ણન, ભા.

૧. ૪૨૬; ભાંગી પડ્યું, ભા. ૨. ૮૦.

ગેધારી-ગરાસીવા, ભા. ૧. ૪૮૬-૮૦.

ગેઠા-ના પટા માટે ખુરદી અને ઈંડર વચ્ચે

વકરાર, ભા. ૨. ૧૮૭; રોરસિંહને પટો

મળ્યો, ભા. ૨. ૧૮૭; મી. ચેરલિંગન

ચમ્પો, ભા. ૨. ૨૦૪; ની ચડાઈની વાત,

ભા. ૨. નોં. ૨૦૫.

ગેઝ-ભા. ૨. ૩૧૬.

ગેઝદ-લુઓ ગેઝા.

ગેઝા-(ગેઝદ)-નો ધૂપલ, ભા. ૨. ૪૩૭.

ગેઝનાથ-કાઠિયાવાડમાં અરબી સમુદ્રને

કિનારે પ્રાચીન મહાદેવની જગ્યા,

ભા. ૧. ૬.

ગેઝાબાદાસ-ઈંડરની ગાદી લેવા દિલ્હીમાં

ચલારીએ રહ્યો, ભા. ૧. ૫૨૬.

ગેઝાબાદાસ-મહુના કાકોર-બંદારવર નીક-

ળ્યા, ભા. ૨. ૧૭૬; ઈંડરનાં બેરાં-

છાંડરને કેદ પકડ્યાં, ભા. ૨. ૧૭૬; ને

અલીસિંહે ગાદી આપવાની હાલથ

આપી, ભા. ૨. ૧૮૩; કપટ કરી ગંભીર-

સિંહે મરાઓ, ભા. ૨. ૧૮૫.

ગેઝીનાથ-રાવ-ઈંડર સ્વાધીન લીધું, ભા.

૧. ૫૫૩; અવસાન, ભા. ૧. ૫૫૪.

ગેઝી-પટેલ-દેવરોગનો-કાનજી રાવને ગા-

મમાંથી કાઢી મૂક્યો, ભા. ૨. ૧૦૦;

કાનજી રાવને માર્યો, ભા. ૨. ૧૦૧.

ગેઝાદ-નિશપે-આબિસિનિયાના નહુબો-

રિયા વિપે કરેલો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૬૨.

ગેઝમલી-ગોવમી-સિદ્ધેશને પાદર આવેલી

નદી, ભા. ૧. ૫૬૧.

ગેઝ-ભા. ૨. ૩૨૨.

ગેઝનાથ-ભા. ૧. ૨૦૭. [ભા. ૨. ૨૧૩.

ગેઝલ-સુરજમલનો કિલ્લો અચેને લીધો,

ગોરિમ્બો-ચંદ્રસિંહનો આરણ જમાદાર, સા. ૨. ૬૩.

ગોલો-વડારણનો છોકરો, સા. ૨. ૨૨૫.

ગોવર્ધન પૂન-સા. ૨. ૩૦૨.

ગોવિંદરાવ-વડોદરાનો રિજન્ટ થયો, સા.

૧. ૨૨; સેતુકરની સાથે યથા અગ્રે-જની મદદ માગી, સા. ૨. ૨૨; તું અવસાન, સા. ૨. ૨૩.

ગોવિંદરાવ-ગોલોત, સા. ૧. ૩૨૦

ગોવિંદાણી-ગોહિલ-કેમ કહેવાયા, સા. ૧. ૫૬૬

ગોહિલ-જન્મપૂતો ગોધા અને પીરમ તથા દરિયાકિનારા ઉપરના પ્રાંત ગોહિલવાડના ધણી થયા, સા. ૧. ૩૬૨; અને ડાહી વચ્ચે લડાઈ, ભા. ૧. ૪૧૬-૧૭; વંશનો વિસ્તાર, સા. ૧. ૫૫૮-૫૫૯; કુંભા રાણા સાથે સંબંધ, સા. ૧. ૫૫૬; ચંદ્રવંશીની વચ્ચે, સા. ૧. નોં. ૫૫૬; વંશની રાખાઓ, સા. ૨. ૬૨.

ગોહિલ કોળી-ની ઉત્પત્તિ, સા. ૧. ૪૬૮.

ગોહિલવાડ-ની મુલગીરી આચવાડને, પછીથી બ્રિટીશ સરકારને મળી, સા. ૧.

ગોહો-ભાગ ૧. ૧૩૭ [૬૨.

ગોહો-ની ઉત્પત્તિ, સા. ૧. ૪૧૨, ૬૬૨-મદનો રાજ થયો, સા. ૧. ૪૧૩, નોં. ૪૧૩.

ગોંડવાણ-પ્રાંત, સા. ૧. ૩૬૭

ગોંડળ-માં મહમદ ટુલુખને રોજ થયો સા. ૧. ૩૯૫; ના ઠાકોરોની વંશાવળી, સા. ૨. ૫૪૮.

ગોં. ગોં.

ગોંડ-પ્રાકૃતોએ માંસાદાર રાખ્યો, સા. ૨. ૨૨૧.

ગોતમ-અપિની ઉત્પત્તિ, સા. ૨. ૨૨૦; માંથી શ્રીમાળી પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ, સા. ૨. ૨૨૨.

ગૌરીપૂજન-ના મતની શરૂઆત થઈ તેની વાત, સા. ૨. ૩૦૭; ની રીત, સા. ૨. ૩૦૭.

ગૌલો-સા. ૨. ૪૨૪.

ગ્યાસુદીન ખુલખુલ-ભા. ૧. ૩૩૨.

ગ્યાસુ-સૌરાષ્ટ્રનો રાજા-તેણે મૂળરાજ

સાથે કરેલું યુદ્ધ, સા. ૧. ૬૩-૮૫; ભા.

૧. નોં. ૬૧-૬૭, ૬૮, ૭૩-૭૭; તું

મૂળરાજ સાથેનું યુદ્ધ, સા. ૧. નોં. ૭૮.

ગ્રીવિક-સા. ૨. ૩૫૮.

ગંગા-ડાહી-ભા. ૧. ૩૧૦.

ગંગા-હિંદુસ્થાનની ઉત્તરે પવિત્ર નદી,

ભા. ૧. ૫; સા. ૧. ૨૩૧.

ગંગારામ-(પરેલ)ના વંશને ચિહોરમાં,

સા. ૧. ૪૧૭.

ગંધર્વ-સા. ૨. ૪૦૭, નોં. ૪૦૭.

ગંધાર-ભા. ૧. ૩૪૫.

ગંધારિ-ઈડરની ગાદીએ આગે,

સા. ૨. ૧૩૭, અદમદનમર ઉપર ચડાઈ

કરી-પણ પાછો ફર્યો, સા. ૨. ૧૩૭;

પાલનપુરના સમશેરખાનને આશ્રય

આપ્યો, સા. ૨. ૧૩૮; પાલનપુરની

ફોજને દરાવી, સા. ૨. ૧૩૮; ડાંતાના

મહારાજને દરાવી ખંડેલી લીધી,

સા. ૨. ૧૩૮-૩૯; ખુમાલુસિંહને

વાંકાનેર આપ્યું, સા. ૨. ૧૫૬; પા-

નોલના આશ્રય ખુતીએને મરાઠ્યા તેથી

ખુમાલુસિંહ નારાજ થયો, સા. ૨.

૧૬૦; પોણ ઉપર ચડાઈ, સા. ૨.

૧૬૨-૬૩; ચાંદણીની ગાદી સામસિંહને

અપાવવામાં મદદ કરી, સા. ૨. ૧૬૫,

મહુન્દ ગોપાળસિંહ સાથે સમાધાની

કરી, સા. ૨. ૧૮૦; ખેરોદના ઠાકોર

બદસિંહને કેદ કર્યો, સા. ૨. ૧૮૦;

બદસિંહને છોડી મૂક્યો, સા. ૨. ૧૮૨; પલાઝામ આપ્યું, સા. ૨.

૧૮૨; ગોપાળસિંહને જાદી આપવાની
લાઘવ આપી, ભા. ૨. ૧૮૩; ગોપાળ-
સિંહને કપડાં કરી મરાઠી, ભા. ૨.
૧૮૫; મહુની જગ્યા ગોપાળસિંહના
કુંવરને સોંપી, ભા. ૨. ૧૮૫; ના ગુણ-
દોષ વિષે મેજર માહલસતું લખાણ,
ભા. ૨. ૧૮૬; ચૌહાણ વંશનાં ગામ
ઉપર હાલો કરી, ભા. ૨. ૧૮૬; ગોર-
ના ગામ લઈ લીધું, ભા. ૨. ૧૮૭;
મુટીના કાઠારને ગોરલ પાણું
આપ્યું, ભા. ૨. ૧૮૭; દેવચણ, ભા.
૨. ૧૮૭; નો. ૧૮૭-૧૮૮.

ધા. ધો. ધં.

ધાત્રિયા-મૂળીની પશ્ચિમે જગ્યા, સોડાનું
નિવાસસ્થાન, ભા. ૧. ૩૬૮.
ધાટ-નું સંસ્થાન, ભા. ૧. ૩૬૮
ધુનવા-ના કુંગર ઉપર સામંતસિંહ ભરાઈ
બેઠો, ભા. ૧. ૪૪૬.
ધુઆ-ની ઝાડીમાં સુરજમલ જઈ રહ્યો,
ભા. ૨. ૨૦૪.
ધૂધુલ-ગામના, વીરધવળે (તેજપાળે) હ-
રાવ્યો, ભા. ૨. ૪૩૬.
ધેણારો-નદી, ભા. ૧. ૧૮.
ધોડાધરો-કૃષ્ણ તથા પોળ્યો વચ્ચે કુંગ-
રમાં આવેલો ધરો, ભા. ૨. ૨૦૭,
સુરજમલ ત્યાં સંતાપ્યો, ભા. ૨. ૨૦૭.
ધોડિયાલ-ગામ માટે પાલણપુર અને
હાંતાનો સંગઠો, ભા. ૨. ૧૪૪; હાંતાને
રાણે માર્યું, ભા. ૨. ૧૪૪.
ધોડિયાલ-પાલણપુરનું ગામ પૃથ્વીસિંહ
રાણ્યે લીધું, ભા. ૨. ૧૪૪, પાલલી
પાસે રવાન, ત્યાં વાવેલા જાણ્યો ઉ-
તર્યા હતા, ભા. ૧. ૪૪૧.
ધોડારદમન-વળા પાસે કુંડની જગ્યા,
ભા. ૧. ૧૮.
ધંડાડરણ-વીરનો જૂલ કાઢવાનો જોષ

મંત્ર, ભા. ૨. ૩૮૩; તેના જગ્યાનો વિધિ,
ભા. ૨. ૩૮૩; અને તેના પરિણામ,
ભા. ૨. ૩૮૩; નો. ૩૮૪.

ધ.

અતુર્વિસતિ પ્રબંધ-નો ઉલ્લેખ-ભા. ૨.
૪૨૫.

અન્દ્ર-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૪૨૪.

અન્દ્રપુર-દક્ષિણમાં એકનગર, ભા. ૧. ૧૪૧.

અન્દ્રોન્માનપુર-માં તેજપાળનો હેડાન્ત
ચણ્યો, ભા. ૨. ૪૬૪; નો. ૪૬૪.

અમાડ-(રજપૂતો), ભા. ૧. નોંધ ૨૦૦;
સાયલા અને જીલ્લા ગામ પટે ધરાવનાર,
ભા. ૧. ૩૬૮; અને સોડા પરમાર વચ્ચે
લડાઈ, ભા. ૧. ૩૬૬.

અમારડી-સાવનમરની ઉત્તરે આવેલું ગામ,
ભા. ૧. ૩; નો ખરાબી, ભા. ૧. ૩;
નો કુંગર, ભા. ૧. ૩.

અવનાશમ-માંથી કાઢાણો આવ્યા, ભા.
૧. ૬૦.

અહુઆણ(ચૌહાણ)ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧.
નોં. ૪૮૨; વશતું પેડીનામું, ભા. ૨. ૫૨૨.

આ.

આચર-જહુચરાજીમાં પ્રાણીઓને બલિદાન
આપવાનું સ્થાન, ભા. ૨. ૬૬.

આચિન-હેમચંદ્રના પિતાનું નામ, ભા. ૧.
૨૫૩.

આડિયા-પૈશા અને ગાયકવાડના વખતમાં
કેટલાક નામના લોકો, ભા. ૨. ૪૨૦;
નો ધધો, ભા. ૨. ૪૨૦.

આડિયાની ધાર-ગા. ૧. નોં ૫૬૭.

આણકચ-અન્દ્રપુરનો પ્રધાન, ભા. ૧. ૬૮;
નોંધ. ૬૮.

આણેદ-નર્મદા અને જોર નદીના સંગમ
ઉપર પવિત્ર ધામ, તેજપાળે વ્યવસ્થા
કરી, ભા. ૨. ૪૪૦; નાં સુખ્ય દેવળો,
ભા. ૨. ૪૪૦; ની યાત્રા, ભા. ૨. ૪૪૦.

કુલમતી સાથે લગ્ન, ભા. ૧. ૧૯૪;
 પાટલુથી વિદાયનિરી, ભા. ૧. ૧૯૩;
 રાજપ્રાપ્તિ અને અવસાન, ભા. ૧. ૧૯૯.
 જગદ્ધવલ-જગદેવનો કુંવર, ભા. ૧. ૧૮૮;
 ગાદી મળી, ભા. ૧. ૧૯૯.
 જગન્નાથ-ઈડરનો ભા. ૧. ૫૨૮; ને સાદ-
 નદા મુરાદે દરોઓ, ભા. ૧. ૫૫૦;
 યોગે નારી ગયો, ભા. ૧. ૫૫૧.
 જગમંદિર-ઉદયપુરની એક મ્હોલાવ, ભા.
 ૧. ૫૧૫.
 જગુલ-અભયસિંહનો પુરોહિત પ્રાદાણ,
 ભા. ૨. ૧૨૩
 જનજલ-રામનો સિંધલે પરાજન કર્યો,
 ભા. ૨. ૪૬૨.
 જતિ-જીનના સાધુ, ભા. ૨. ૨૯૬.
 જનાઈન-પાસેથી સિંધલુ અભસિક્ષા
 શીખ્યો, ભા. ૨. ૪૬૨.
 જન્માક્ષર-ભા. ૨. ૩૩૩.
 જન્માશ્વમી-ભા. ૨. ૩૧૧.
 જબલપુર-(ભવાલીપુર)ના ઉદયસિંહના
 પ્રણુ પિત્રાર્થે કચ્છના ભામસિંહને
 ત્યાં નોકર રહ્યા, ભા. ૨. ૪૩૩.
 જમા-જુઓ સલામી.
 જમીનદારો-ગુજરાતના-પાસેથી વસુલ કર-
 વાનો સરકારનો ભાગ, ભા. ૨. ૨૫૭;
 ના સ્વતંત્ર થવાના પ્રયાસો, ભા. ૨.
 ૨૫૭; ના મરાઠાના વારામાં સ્થિતિ,
 ભા. ૨. ૨૬૨; ની ઇન્સાફ અને સભ
 કરવાની સત્તા, ભા. ૨. ૨૬૩; બીજા
 સંરેખાનો સાથે સંબંધ રાખવાની સ્વ-
 વંત્રતા, ભા. ૨. ૨૬૩; જમીનના કબ્જાનો
 દંક, ભા. ૨. ૨૬૩; ની ઉપજ અને
 વેરા, ભા. ૨. ૨૬૪; ના સમયમાં ભાટ-
 મ્યારણની સત્તા, ભા. ૨. ૨૬૫; ન્યાય
 કરવાની પદ્ધતિ, ભા. ૨. ૨૬૫; ના સમ-
 યમાં કોર પાકવાની રીત, વર્તમાન્યનો

પ્રયોગ, ભા. ૨. ૨૬૬; સમ ખાવાના
 મકાર, ભા. ૨. ૨૬૮; ના જમીન વટી-
 વટની પ્રિદીયા સત્તા નીચે પદ્ધતિ,
 ભા. ૨. ૨૭૪-૨૭૮; માં ન્યાયખાતાનો
 કાયદો, મુખી, પટેલ અને તલાટિયો
 ઠરાવ્યા, ભા. ૨. ૨૭૭, ની ખંડણીના
 ધોરણમાં ફેરફાર, ભા. ૨. ૨૭૭; નાં
 જરણાંની રકમમાં વધારો, ભા. ૨. ૨૭૮;
 ની તલાટિયો વિરુદ્ધ ફરિયાદ, ભા. ૨.
 ૨૭૮; સાથે કરવી પડતી સખ્તાર્થ,
 ભા. ૨. ૨૭૮-૭૯.

જયકેશી-ચંદ્રપુરનો રાજા, મિનલદેવનો
 પિતા, ભા. ૧. ૧૪૧

જયચંદ્ર-કનોજનો રાજા, ભા. ૧. ૩૦૭

જયતલદેવી-વીરધવલની રાણી, ભા. ૧.
 ૩૬૩; સાંગલુ અને વીરધવલ વચ્ચે
 સંધિ કરાવવાનો પ્રયાસ, ભા. ૨. ૪૩૧.

જયદેવ-ભા. ૨. ૨૭૬.

જયસિખરી-ગુજરાતના રાજા ભૂવડે દ-
 રાઓ, ભા. ૧. ૩૧-૩૨; ભા. ૧.
 નોંધ ૩૨.

જયસિંહદેવ-ને. હાંતાની ગાદીએ બેસવ
 ન દીધો, ભા. ૨. ૧૩૯-૧૪૨.

જયંતસિંહ-અણહિલવાડનો કબજે લીધો,
 ભા. ૧. ૩૪૪.

જયંતસિંહ-જુઓ જૈતસિંહ.

જરાધન-(જવ)-ભા. ૨. ૪૧૨.

જર્મન ઈવાનજેલિક મિરાન-મલબારમાં-
 નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૯૦.

જલવાટા-નાં દેવાલય મુઝફ્ફરસાદ પહેલાએ
 તોડી પાડ્યાં, ભા. ૧. ૪૩૪.

જલાલુદ્દીન-સિંધ ઉપર ચડાઈ કરી, ભા.
 ૧. ૨૬૧.

જલ્દણુ-આજ રાજની કુંવરી, કુમાર-
 માળ વેરે પડી, ભા. ૧. ૨૪૭.

જવાનસિંહ-ઉદેપુરનો રાણો, અંબાજીની

ચાત્રાચે આળ્યો ત્યારે નહારસિંહને મળ્યો,
ભા. ૨. ૧૫૪.

જશમા ઝોડણુ-સિદ્ધરાજનું તેના ઉપર
મોહિત થયું; નો શ્રાપ, ભા. ૧. ૧૫૦-
૧૫૨; ભા. ૨. નોંધ ૧૫૦; નો રાસડો,
ભા. ૧. નોં. ૧૫૧.

જશરાજ-આરાસુરની આસપાસનો મુલક
કબજે કર્યો, ભા. ૧. ૫૩૬-૭૭; નજર-
હકુ ઉપર ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૫૩૭.

જસદંણુ-ભા. ૧. ૨૦૩.

જયોતકીદેવ-ભા. ૨. ૩૫૮.

જા.

જાકવેટ-જોનરો-વધલી દેરા વિષે વૃત્તાન્ત
હયો, ભા. ૧. ૨૧.

જાડેલ (કચ્છના)-ની સાબાઓ, ભા. ૨.
નોં. ૯૫; ગરાસીયાની જમીનનો વહિ-
વટ, ભા. ૨. ૨૮૪; ગરાસીયાની જમી-
નના હક્ક વિષે કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરનો
મત-ભા. ૨. ૨૮૫ [૧૩૩.

જાન મહમદ-આરાજ જમાદાર, ભા. ૨.

જાબાલીપુર-ભુઆ જામલપુર.

જામનગર-ના રાજ્યો-ભા. ૨. ૫૩૩.

જામયાદવ-સોમની સાર્ય સંજામમાં જો-
ડાયો, ભા. ૧. ૩૧૬.

જામોતી-ભા. ૧. ૧૭૮.

જામલ-જેરાણુ અને તરસંગમાં કબજે
કર્યા, ભા. ૧. ૫૪૩; રાવ કલ્યાણમલ્લ
સાથે કળ્યો કર્યો, ભા. ૧. ૫૪૩; ગદિયા
સાથે અણબનાવ, ભા. ૧. ૫૪૪-૪૫;
રાવ કલ્યાણમલ્લે હરાવ્યો, ભા. ૧. ૫૪૭;
દાંતામાં નિવાસ, બહારવટું અને મરાઠુ,
ભા. ૧. ૫૪૭.

જાલમસિંહ-મુટકીનો કઠોર, ગોવાના પટા
મટિ ઉંડર સાથે તકરાર, ભા. ૨. ૧૮૭;
બંધારસિંહની સામે થયો, ભા. ૨. ૧૮૬;
કર્નલ બાલન્ટેને કાઢી જમીનપર

છોડ્યો, ભા. ૨. ૧૮૬; નોં. ૧૮૬;
ગોરવ દાવો કરી લીધું, ભા. ૨. ૧૯૦;
ગોવાના કુંવર સુરજમલ સાથે તકરાર,
ભા. ૨. ૧૯૦; જોધપુર ગયો, ભા. ૨.
૧૯૦; કોટે ગયો, ભા. ૨. ૧૯૦; ઉંડર
પાછો આવી સુરજમલને ધમકી આપી,
ભા. ૨. ૧૯૧; ગોવાની કુંવરી શુભાબ-
બાઈને સલાહના રાજ સાથે પરણાવી,
ભા. ૨. ૧૯૨; નાદારી ઉપર હુલ્લો
કર્યો, ભા. ૨. ૧૯૨; સુરજમલ સાથે
કરેલી સમાધાની, ભા. ૨. ૧૯૩.

જાલમસિંહ-મોડાસનો કાકોર-તેણે માલ-
પુર લીધું, ભા. ૨. ૧૩૮.

જાલધર-દેસમાં કુમારપાળે નિહાર કરાવ્યો,
ભા. ૧. ૨૮૯.

જાવડ-મધુમાવતી(મહુવા)નો રાજા મુદ્દગલ
લોકોને હાથે તેનો પરાજય ભા. ૧. ૮;
તક્ષશિલાના રાજા જગન્મલ્લ પાસેથી
જયભદ્રેવની મૂર્તિ લીધી, ભા. ૧. ૮;
રાત્રુજય ઉપરના શક્તિસેા દૂર કરવાનો
નિષ્ફળ યત્ન, ભા. ૧. ૮; મુઠા વિ. સં.
૧૦૮, ભા. ૧. ૯.

જાણુ-માં આલાની પ્લેલાં વાઢી, ભા. ૨. ૫૯.
જિનહર્ષજણિ-વસ્તુપાળતેજપાળચરિતનો
કર્તા, ભા. ૨. ૪૫૫.

જીલાયત-પટાવતો પાસેથી જીલ્લામાંથી
મજેલી જમીન, ભા. ૨. ૧૧૭; લશરી
જમીનદારોનો પ્રકાર, ભા. ૨. ૧૧૭.

જીવણુરાય-લીમહેવનો સેનાપતિ, અણુહિ-
લપુરમાંથી નાસી ગયો, ભા. ૧. ૩૩૧.
જીવો-કલાવ, દાંતાના જગતસિંહનો કાર-
ભારી, ગમાન રજપૂતે મારી નાખ્યો,
ભા. ૨. ૧૫૩.

જીસસ કાંઈક-ભા. ૨. ૩૯૬.

જુમા મસીદ-અણુહિલવાડમાં અગાધખાને
ગાંધી, ભા. ૧. ૩૮૩.

લુવાનમઈખાન-બાબી-અમદાવાદનો સૂબા;
તેના વખતમાં અમદાવાદ રૈયાઓએ
લીધું, બા. ૧. ૧૨.

લુનામડ-ઉપર સિદ્ધરાજની ચડાઈ, બા.
૧. ૨૦૪; બા. ૧. ૨૦૬; મહમુદ તુપ-
હુખે ઘેરા ધાક્યો, બા. ૧. ૩૯૫; મહ-
મદ જેમડે લીધું, બા. ૧. ૪૬૬; ના
બાબીને વખતસિંહે દરારી રાજલુ લીધું,
બા. ૨. ૮૨; ને. ૮૫; ના બાબી નવાજ
બા. ૨. ૫૩૬.

જેઠવા-વિષે હંતકથા, બા. ૨. નો. ૫૩.
જેઠા-પટેલ મહિસનો, મરાઠાનો માનીતો
બા. ૨. ૧૦૫; હળવદ ખડ્ડી લેવા
મયો, બા. ૨. ૧૦૬; કુંપાજીએ માર્યો,
બા. ૨. ૧૦૬.

જેવપુર-ની કાઠી ચાખા, બા. ૧. ૪૦૧
જેવમાલ-ભયમલનો દીકરો, તરસખાને
ખડે હાંતાગાં ગાદી કરી, બા. ૧. ૫૪૮.

જેવસી પરમાર-આખુનો રાજ, કોળા લીમ
સાથે વિરોધ, બા. ૧. ૩૦૯.

જેતોછ-જુઓ વરસોછ, બા. ૧. ૪૩૯
જેભારા-ની વાત ઈડરમાં, બા. ૧. ૪૭૯.
જેમ્સ ફાર્ગીસ-ડોહાઈના કિલ્લેદાર, બા. ૨.
૧૧.

જેસલમેર-ના ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ, બા. ૧.
૨૨૪.

જેહૂલ-જાજ અને ખેસણનો રાજ, બા.
૧. ૬૨.

જેવસિંહ-વસ્તુપાળનો પુત્ર, બા. ૨. ૪૮૫;
તેજપાળના કલ્યાણ અર્થે મહિરો બં-
ધાર્યો, બા. ૨. ૪૬૪.

જેન-ધર્મની હડીકત, નોંધ બા. ૧. ૧૦;
નાં બાર મત, બા. ૧. નો. ૨૬૬; કેટ-
લાક શ્રીમાળી પ્રાણલોએ સ્વીકાર્યો,
બા. ૨. ૨૨૨; દેરાસરના પૂજારીઓ,
બા. ૨. ૨૬૬; ધર્મમાં પૂનની રીત,

બા. ૨. ૩૦૦; પ્રેતવિધ્યા વિચાર, બા.
૨. ૩૫૧, ૩૫૮; ધર્મના ચોરીસ લીધે-
કરોના સંસ્થા કોઠો, બા. ૨. ૫૧૭.

જોગીદાસ-આરણ્ય બા. ૧. ૫૫૩.

જોધપુર-નો કિલ્લો બા. ૧. ૩૭૨.

જંબુમાલી-નદી. બા. ૧. ૭૮, નોંધ ૭૮.

જ, ઝ, ઝી.

ઝફરખાન-મુબારક ખીલજીને સસરા, મૂળ-
રાવનો સરદાર થયો; પજા હેરટે પાદ-
ચાહે તેને મારી નખાવ્યો, બા. ૧. ૩૬૨.

ઝાર-ગડવી ભમનખરનો, બા. ૨. ૧૦૦.

ઝાલા-રજપૂતો કચ્છના રણ અને ખસાવ-
ના અખાતની વચ્ચે સ્થપાયા, બા. ૧
૩૬૧; ની ઉત્પત્તિ, બા. ૧. ૪૦૧-૪૦૬;
પાદડીને ખડે હળવદમાં રાજધાની કરી,
બા. ૨. ૫૮; રજપૂતોની ચાખાઓ;
બા. ૨. ૫૬; ઝોળી લડાઈને અંગે
ફોજ વેરાઈ જતી વખતે કરેલી ગાઠ-
વજૂના હસ્તાવેશ, બા. ૨. નો. ૬૪ થી ૬૬.

ઝાલાવાડ-પ્રાંતમાં વાવેલાઓ બાબ્યા, બા.
૧. ૩૬૭, વિષે અણુલ ફજલે લખેલી
હકિયત, બા. ૧ ૫૦૩-૫૦૪; નો મુલક-
ખીરીમાં સમાવેશ, બા. ૨. ૬૮; રજપૂ
તોમાં યતુવટ, બા. ૨ ૬૮, માં લુંડકાંઠ
અને અબ્બવસયા, બા. ૨. ૬૬; નાં મુખ્ય
સંસ્થાનો, બા. ૨. ૬૯.

ઝાલોર-બા. ૧. ૨૩૧; આખુ ઉપર ચડ-
વાની બાલુએ ખામ, બા. ૧. ૨૬૫

ઝાંગરાની આવી-દેવરોજ પાસે, બા. ૨
૧૦૧.

ઝાંજર તું બદર, વાલની મિમ ભતિની
વાળમાં, બા. ૧. ૫૦૪.

ઝીંઝ(જી)વાડા-બા. ૧. ૨૧૩, ૨૩૦; નો
કિલ્લો, બા. ૧. ૩૫૦; કિલ્લાનું વર્ણન,
બા. ૨. ૩૫૦; નો કુલ, બા. ૧. ૩૫૪;
નો. ૨૧૨.

ટા, ટી, ટો.

ટાંકિયન-માં ભૂતની માન્યતા, ભા. ૨. ૩૯૩.

ટીટોઈ-નો પટો કુંપાવત અમરસિંહને

મળ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧.

ટીંબા-ભા. ૧. ૨૮૯.

ટેફીધીયો-ભદુર, ભા. ૨. ૩૯૪.

ટેળો-ભદુર, ભા. ૨. ૩૯૩; ભા. ૨.

૩૯૪.

ટોડ-કર્નલનો રાત્રીનજ ઉપરના એક

પથર વિષે ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૨૧૯.

ટોડમલ-(રાત્રી) ગૂજરાતમાં જમાખંભી

કરવા આવ્યો, ભા. ૧. ૫૦૨-૫૦૩;

સિરોઈ, રામનગર અને હુંગરપુરના

જમીનદારોની મુલાકાત, ભા. ૧. ૫૦૩.

ટોળકિયા-ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણનો એક ભાગ,

ભા. ૨. ૨૨૨.

ઠ.

ઠાકોર-ની પદવી, ભા. ૨. ૨૬૧

ઠ, ઠી, ઠી.

ઠગાયચો-ભા. ૧. ૨૧૫.

ઠપશીન-મુનિવસિંહી મેગેઝીનનો ઉલ્લેખ,

ભા. ૨. ૩૮૬.

ઠસોઈ-ભા. ૧. ૨૩૦, ના કિલ્લાનું વર્ણન,

ભા. ૧. ૩૫૧; આગળ કર્નલ કિટિંગના

ઉપરીપણા નીચે અચેલ લશ્કરે આશ્રય

લીધો, ભા. ૨. ૧૫, જનરલ ગોડર્ડે લીધું,

ભા. ૨. ૧૬; મરાઠી લશ્કરનો ઘેરો,

ભા. ૨. ૧૭, તેજાપાળે વ્યવસ્થા કરી,

ભા. ૨. ૪૩૯, ને કોટ જાંધાળ્યો, ભા.

૨. ૪૪૦; માં વીસલદેવનો જન્મ, ભા.

૨. ૫૧૧; નામ પાડવાનું કારણ, ભા.

૨. ૫૧૧.

ઠાકણુ-નો વળગાડ, ભા. ૨. ૩૭૯

ઠાકોર-મા પીલાળનો પાવ યથો, ભા. ૨. ૯.

ઠાહલ-ભા. ૨. ૪૮૩.

ઠાહલેશ્વર-ન્યૂઓ નરસિંહદેવ

ડીસા-આણી તલાલીમાં ગામ, ભા. ૧.

૩૧૬; આગળ મહમંદ તુખતુખ મેગસ

અમિરો સાથે લડ્યો, ભા. ૧. ૩૬૪.

હુંગરપુર-ઉપર રાવ વીરમહેવે કરેલી ચડાઈ,

ભા. ૧. ૫૧૧; જિલ્લું અને કુંટલું,

ભા. ૧. ૫૧૨.

હુંગરશી-પાટણનો કોટવાળ, ભા. ૧. ૧૭૮.

હેલામેન-કેપ્ટન, મોતાની ચડાઈ વિષે મી.

એરિક્સનને લખાણ કર્યું, ભા. ૨.

નોં. ૨૦૫.

હેવિડ-વેડરબર્ન-અચેજ જનરલ ભરવાના

હક્કામાં માર્યો ગયો, ભા. ૨. ૧૩.

હંકન-બ્રિટીશ અવર્નર-આનંદરાવ માધ-

કવાડને આશ્રય આપ્યો, ભા. ૨. ૨૧.

હા. હું. હે.

હાટર-નદીનું નામ, ભા. ૧. ૩૪૫

હાંક-મીરાજ પાસે ગામ, ભા. ૧. ૨૦,

સિંધમાંથી કાઢિયો નાસીને આવ્યા,

ભા. ૧. ૪૦૦.

હુડિયા-જૈન ધર્મના સાધુ, ભા. ૨. ૩૧૫;

પંથની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૩૧૫.

હેડ-શુદ્રની એક વર્ણ, ભા. ૨. ૨૨૬.

હ. હા. હિ. હુ. હે. જ.

હડ-નાતોમાં પડી નવ છે તે વિષે, ભા.

૨. ૨૨૭

હરસ-જનાવર, ભા. ૨. ૩૬૨.

હરસગમા-ના પરમારની રજપુત શાખા,

ભા. ૨. ૩૯૧.

હરસગમા-રાવ કલ્યાણમલે માર્યું, ભા.

૧. ૫૨૭. [૫૧૦.

હરસિંગડો-સિદ્ધોર પાસેનો હુંગર, ભા. ૧.

હળામ-(તાલકજગિરિ)ની ટેકરીનું વર્ણન,

ભા. ૧. ૪૨૦; બ્રિટીશ સરકારે ખાતા-

ના નવાળને આપ્યું, ભા. ૨. ૭૮.

હાહુલમુલક-ગૂજરાતનો સૂબો, (ગ્યાસુદીન

તુખતુખના વખતમાં) ભા. ૧. ૩૯૩,

- તામિલ-એક નકલ, બા. ૨. ૪૧૨.
- તારણ-માતાના હુમર ઉપર ઈડરનો રાજ
વેણી વચ્ચે રાજ અને તેની રાણી અદૃશ્ય
થઈ ગયાં, બા. ૧. ૪૧૨.
- તારા-બા. ૨. ૪૧૪.
- તારાબાઈ-રામરામની મા, તેણે દામાળની
મદદ માગી, બા. ૨. ૧૧.
- તારંગ-નાં દેરાસરો, બા. ૧. ૩૭૪; નું
વર્ણન, બા. ૧. ૪૮૦.
- તારિન-ના હુમર ઉપર અભિવનાયની
સ્થાપના, બા. ૧. ૩૪૫.
- તાલવ-દૈત્યની કંઠકથા, બા. ૧. ૪૨૦.
- તાલુકદારો-ગુજરાતના-તેમના અધિકાર વિષે
મિટીયા સરકારની રીતિ, બા. ૨. ૨૭૬;
ની જમીનદારીની સત્તા, બા. ૨. ૨૮૧.
- તિ(તૈ)લિપ-બા. ૧. ૫૮; બા. ૧. ૩૪૩;
બા. ૧. નેધિ ૫૮, નો. ૧૨૨.
- તિલિવલ્લી-(ધારવાડ)માં સિધ્ધલુ વિષે
કોરેલ લેખ, બા. ૨. ૪૬૨.
- તિરીરી-આગળ મહમદ ગેરી અને પૃથ્વી-
રાજ વચ્ચે યુદ્ધ, બા. ૧. ૩૨૯.
- તીનેવલ્લી-માં ભૂતની માન્યતા, બા. ૨.
૩૬૦.
- તુમાર-વશ અને તેની વંશાવલિ, બા. ૨.
૫૨૦-૨૬; ના રાજ્યોની ટીપ, બા.
૨. ૫૧૧.
- તુરાણ-બા. ૧. ૨૨૬.
- તુરી-બા. ૧. ૨૦૭.
- તુયુ રારીનખાન-મોગલ સરદારે હિંદુસ્તાન
ઉપર ચડાઈ કરી, બા. ૧. ૩૯૪; ગુજ-
રાત અને સિંધ લૂંટ્યાં, બા. ૧. ૧૯૪.
- તેજપાળ-વીરધવળનો અમાલ્ય, બા. ૧.
૩૬૨; દેલવાડાનાં દેવળો બાંધ્યાં, બા. ૧.
૩૬૪; વીરધવળનો અમાલ્ય થવા વિષે,
બા. ૨. ૪૨૮; ગેખાના ધૂધુલને હરાવ્યો,
બા. ૨. ૪૩૯; ડોહાઈની વ્યવસ્થા કરી,
બા. ૨. ૪૪૦; ડોહાઈનો કોટ બંધાવ્યો,
બા. ૨. ૪૪૦; ચાણોદની વ્યવસ્થા કરી,
બા. ૨. ૪૪૦; વીરધવલેશ્વરનું દેર બં-
ધાવવા માંડ્યું, બા. ૨. ૪૪૦; બીજ
મઠ અને દેરાં બંધાવ્યાં, બા. ૨. ૪૪૦;
નરસિંહદેવને હરાવ્યો, બા. ૨. ૪૮૫;
નો દેહાન્ત, બા. ૨. ૪૯૪; ની વંશા-
વળી, બા. ૨. ૪૯૫; નો. ૪૯૫; નાં
ધર્મકાર્યોની વિમલ, બા. ૨. ૪૯૫;
ધર્મકાર્યોની ટીપ બા. ૨. ૫૦૦.
- ત્ર્યંબકજી દેવે-ગુજરાતનો સરસૂમિદાર,
બા. ૨. ૪૫.
- ત્ર્યંબકરાવ-દાલાટે-સેનાપતિનો ધોખાક
મળ્યો, બા. ૨. ૨; અને બીજા મરાઠા
સરદારોએ બાજસાવ પેશ્વા ઉપર ચડાઈ
કરી, બા. ૨. ૬.
- ત્રિચર્ત-દેશનો કૈયાએ નાશ કર્યો, બા.
૧. ૧૩૭.
- ત્રિપુરાસાહ-મૂળસાને અગ્નિદાહ દીધો
તે જગ્યા ઉપર બાંધેલ દેવાલય, બા.
૧. ૧૬૦.
- ત્રિભુવનપાળ-લેખરાજનો પુત્ર, બા. ૧.
૧૪૬; નાં સંતાનો, બા. ૧. ૨૩૪.
- ત્રિભુવનપાલ-ગીત્ત લીમદેવ પછી બાદીએ
આવનાર, બા. ૧. ૩૩૩; ગ્રંથાસનપત્ર,
બા. ૨. ૫૦૫; નો ૫૦૫; ના રાજ્યનો
અંત, બા. ૨. ૫૦૯.
- ત્રેતા યુગ-બા. ૨. ૪૨૪.
- થા
થાણા-ના કિલ્લા આગળ પ્રાણણી સુ-
લ્તાન અને અહમદસાહેબ વચ્ચે લડાઈ,
બા. ૧. ૪૫૮.
- દ. દા. દુ. દે. દો.
દક્ષિણ-બા. ૧. ૨૩૧.
- દનુજ-બા. ૧. ૩૩૨.
- દર્બાવતી-ગુઓ ડોહાઈ.

દશા-વાલ્મીયાનો એક પ્રકાર, ભા. ૨. ૨૨૫.

દસરા-નો તેહેવાર, ભા. ૨. ૩૧૮.

દહેગામ-ભા. ૧. ૨૨૨.

દાંદુ-ભા. ૧. ૨૧૪

દાંદુલા-આવનગરના, તેમને મારવાના પ્ર-
યોગની વાત, ભા. ૨. ૩૭૯.

દામનગર-નામ કેમ પડ્યું, ભા. ૨. ૯૫.

દામાણ-નગર કંડુનો રાજ, ભા. ૧. ૫૩૬.

દામાણ-આયવાડ-સેનાપતિના હાથ નીચે
આવ્યો, ભા. ૨. ૧; ગૂજરાતનાં કેટલાંક
પરગણાં કબજે કરી જોધપુર સુધી
આક્રમણ કર્યું, ભા. ૨. ૯; હોલ્કરને
ગૂજરાત ઉપર હુલ્લો કરવા તેની લાગ્યો,
ભા. ૨. ૯; ગૂજરાતનાં મુળા અબદુલ
અઝીમખાનને હરાવ્યો, ભા. ૨. ૧૦;
ફકિર જીદોલાને ગૂજરાતનો કબજો લેવા
ન દીધો, ભા. ૨. ૧૦; ની વારાળાઈએ
મદદ માગી, ભા. ૨. ૧૧; પેશવાના સર-
દારોને હરાવ્યા અને બાલાજી સાથે કેલ-
કરાર કર્યો, ભા. ૨. ૧૧

દારાગઝ-ભા. ૧. ૩૩૧.

દારાશાહ-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૧૦૧.

દાહલ-ભા. ૧. ૨૭૫.

દાંતા-ગામ પરમાર વંશનું, ભા. ૧. ૫૨૯;
ના રવપાળજી પરમાર, ભા. ૧. ૫૩૬;
ના જસરાજ, ભા. ૧. ૫૩૭, કેસરીસિંહ,
ભા. ૧. ૫૩૭; કાનડદેવ, ભા. ૧. ૫૩૭;
રાણો વાપ, ભા. ૧. ૫૪૧; જયમલ
ભા. ૧. ૫૪૪; જોતમાલ, ભા. ૧. ૫૪૭;
દાંતાની વંશાવલિ, ભા. ૨. નોં. ૧૩૯;
પુન્નેજી, ભા. ૨. ૧૪૨; રાણો માનસિંહ,
ભા. ૨. ૧૪૨-૧૪૩; જગસિંહ, પૃથી-
સિંહ, ભા. ૨. ૧૪૪; કરણજી, ભા. ૨.
૧૪૫; રતનસિંહ, ભા. ૨. ૧૪૭; રાણા
માનસિંહ, ભા. ૨. ૧૪૮-૧૪૯; જયવ-
સિંહ, ભા. ૨. ૧૪૯; માં અગ્રેજ સર-

કારનું ચાલું બેઠું, ભા. ૨. ૧૫૨; પાલન-
જીપુરની જાતી ઉઠી, ભા. ૨. ૧૫૬.

દિગ્પાલ-ભા. ૨. ૩૧૮.

દિગમ્બર ભા. ૧. ૨૨૦.

દિલ્હી-ની ગાદી, લીમદેવ બીભ પછીની
રાજસત્તા નામની, ભા. ૨. ૨૫૨.

દીવ-ખેટ આગળ મુસલમાનો અને પોર્ટુ-
ગીઝો વચ્ચે લડાઈ થઈ, ભા. ૧. ૪૯૧.

દીવાળી-હિંદુઓનો તહેવાર, ભા. ૨. ૩૦૧.
નોં. ૩૦૧.

દુધપીલી-કરવાની પ્રયા, ભા. ૨. ૩૨૦.

દુધમલ ચાવડો-ભા. ૧. ૧૫૧.

દુધેશ્વર રમસાન-અમદાવાદમાં, ભા. ૨.
૩૪૫.

દુર્ગા-ભા. ૨. ૪૨૪.

દુર્લભરાજ-જૈન ધર્મનો આધ પામ્યો, ભા-
૧. ૯૯; બીભ રાજાઓ સાથે દુશ્મનાવટ,
ભા. ૧. ૯૯; લીમનો રાજ્યવિષેક કર્યો,
ભા. ૧. ૧૦૦; કાશીની યાત્રા, ભા. ૧.
૧૦૦; માળવાના મુજે કરેલું અપ-
માન, ભા. ૧. ૧૦૦, નોં. ૯૯, ૧૦૦;
નોં. ૧૧૨.

દુલસ-સરોવર, ભા. ૧. ૯૯.

દુસાળ-ભા. ૧. ૨૨૪.

દુષ્મદ-ભા. ૨. ૪૦૬, નોં. ૪૦૯.

દેવરોજ-જીહ્વરાજ પાસે ગામ-ત્યાં માતાનું
દહેરું છે, કાકડાઓનો નવરાત્રિમાં મેળો,
ભા. ૨. ૯૯.

દેવવાડા-નાં દેવળો-વરતુપાલ તેમપાળે બં-
ધાર્યાં, ભા. ૧. ૩૬૪; જીહ્વો વરતુપાળ
અને તેમપાળ.

દેવગઢ-દક્ષિણનું એક મરાઠા રાજ્ય, ભા. ૧.
૩૮૫ ના સિધલુ વિષે, ભા. ૨. ૪૪૩;
ભા. ૨. ૪૬૧.

દેવગિરિ-જીહ્વો દેવગઢ, સિંધલુની રાજ-
ધાની, ભા. ૨. ૪૬૩.

દેવતા-સંબંધી દિન્દુઓની માન્યતા, ભા.

૨. ૪૧૪.

દેવપટ્ટણુ-નુઓ સોમનાથ પાટણુ

દેવપ્રસાદ-નું મરણ, ભા. ૧. ૧૪૬.

દેવરાજ પટ્ટકિલ-મદનરાજીને ગૃહિણી લરીકે રાખી, ભા. ૧. ૩૬૨. [૨૩૪.

દેવલદેવી-ત્રિભુવાનપાલની પુત્રી, ભા. ૧.

દેવળદેવી-ક્ષુર્ વાપેલાની લીકરી કૌલદેવીએ તેની કરેલી માગણી, ભા. ૧. ૩૮૪;

અલપખાનના હાથમાં પકડાઈ, ભા. ૧. ૩૮૬; અઢીઠીનના સાદનદા સાથે પરણી, ભા. ૧. ૩૯૭.

દેવસુરિ-(દેવચંદ્ર આચાર્ય) ભા. ૧. ૨૨૦; ભા. ૧. ૨૫૪; ભા. ૧. નોં. ૨૨૦

દેવાદિત્ય-ખેડાનગરમાં પ્રાણજી, ભા. ૧. ૧૧.

દેવા-(દેવચંદ) ખલાતનો વેપારી, વસ્તુ-પાળની નોકરીમાં રહ્યો. ભા. ૨. ૪૫૫.

દેરાણોલ-ગામ, ભા. ૨. ૧૨૨.

દેસલ-ભા. ૧. ૨૦૪-૨૦૫.

દેહ-ના ત્રણ મકાર, ભા. ૨. ૪૨૨; ત્રણ શુણ, ભા. ૨. ૪૨૨.

દોહલસણુ-ભા. ૨. ૩૩૩.

દૌલતાબાદ-નુઓ દેવગઢ. મહંમુદ દુધ-લખે રાજધાની કરવા મયાસ કર્યો, ભા. ૧. ૩૬૪.

દ્રવિડ-પ્રાણજીએ માંસાહાર લઈ લીધો, ભા. ૨. ૨૨૧.

દ્રોણાચાર્ય-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૦.

દયામય-ભા. ૧. નોં. ૫૩; ભા. ૧. ૧૫૯, ૩૩૬.

દ્વાપર-યુગ, ભા. ૨. ૪૨૪.

દ્વારકા-ભા. ૧. ૩૪૫, મહંમુદ બેગડે ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૪૭૮; મંદિર તોડ્યું, ભા. ૧. નોં. ૪૭૮.

દ્વાર્કા-નુઓ બારપ.

દ્વારામતી-ભા. ૨. ૪૨૨.

સાદરે મુંબઈના મવર્નરને મળવા

ધનતેરસ-દિન્દુઓના ૧૫૫; પાલણુપુરની

ધનઢેર-ધંધુકા વસાવ્યું, ભા. ૧. ૪૧૬ કઈ.

ધનાડી-ના કાકેર લાડખાન બને પાડાઈ.

ખાન, ભા. ૨. ૧૪૭

ધનેશ્વર સુરિ-વલ્લભપુરનો તેણે યતુનંદ

માદામ્યનો અંધ રમ્યો, ભા. ૧. ૭

ધરમપુર-નારનપૂત રાજ્યો, ભા. ૨. ૫૪૪.

ધર્મધ્વજ-ભા. ૨. ૪૧૧, નોં. ૪૧૧.

ધર્મરિવ્ય-ભા. ૧. ૧૧૯, નોં. ૧૧૯.

ધવલક-આલુક્ય વંશનો ભાયાત, ભા. ૨.

૪૨૫, ધોળકા (ધવલકપુર) વસાવ્યું,

ભા. ૨. ૪૨૫.

ધવલકપુર-નુઓ ધોળકા, ભા. ૨. ૪૨૫.

ધવળગૃહ-ધોળકા, ભા. ૧. ૩૬૧.

ધંધુકા-ગામનો લલ્લેખ, ભા. ૧. ૨૫૩,

પરતણું પૂના સરકારના હાથમાં ગયું,

ભા. ૨. ૭૦.

ધાર-આગળ મુઝફરસાહ ખેલાએ માળ-

વાના પાદચાહને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૪૩૪;

ના રાજને સિધલે ઘેરી લીધો, ભા. ૨

૪૧૨.

ધારાનગર-ભા. ૧. ૧૫૩.

ધારાવર્ષ-ભા. ૧. ૩૩૨.

ધાંધલપુર-ના મોદરકોઠીનું જૂનાગઢના

નવાળથી રક્ષણ કર્યું, ભા. ૨. ૧૦૯.

ધધિગ-નો કિલ્લો, ભા. ૧. ૨૧૩.

ધીરજ-મુગાણસિંહનો દીકરો, ભા. ૨.

૧૬૧; ધોળની ચડાઈમાં તેમ જ ટોર-

ડાનો જ્યાંવ કરવામાં જલોરસિંહને

મદદ કરી, ભા. ૨. ૧૬૨-૬૪, દીટાઈ-

વાળા સાથે લડાઈ, ભા. ૨. ૧૬૬; દીટાઈ

ઉપર ફરીથી ચડાઈ અને સમાધાન,

ભા. ૨. ૧૬૭; ને કુંવર ઉમેદસિંહ સાથે

લડાઈ; ભા. ૨. ૧૬૮; નાસી ગયો પાછો;

ધોળાના રાજ્યમાં આવ્યો; ભા. ૨. ૧૬૮;

પંચાસર-જયશિખરીની રાજમાળા, ભા. ૨. ૨૬; ભૂપતની ટેવ ખાલેનૈન ઉપર અને ત્રિ, ભા. ૨. નોં. ૧૭૦; ઈંડર ઉપર પહારવટે નીકળ્યો, ભા. ૨. ૧૭૧; ઉદયપુરના રાણા શીમસિંહ ને ત્યાં રહ્યો, ભા. ૨. ૧૭૧; પહારીયો અને ન્હારસી છૂટ્યો, ભા. ૨. ૧૭૨; નોં. ૧૭૨; ફરીથી હુંગરપુરની હદમાં રહી પહારવટે નીકળ્યો, ભા. ૨. ૧૭૫; મેવાડના હુંગરમાં પકાવ નાંખી પાટણ સુધી ધૂંટકાટ કરી, ભા. ૨. ૧૭૬; નોં. ૧૭૬; રાયમઢની આસપાસ હુમલા કર્યા, ભા. ૨. ૧૭૭; અવસાન, ભા. ૨. ૧૭૭; નાં પરાક્રમનાં ગીત, ભા. ૨. ૧૭૭.

હુડીમલ્લ-સાધુ અને વલ્લભીપુરના નાસની હંતકયા, ભા. ૧. ૧૭.

ધુવારપટ્ટણ-નાં ખડિયરો, વલ્લભી નમરનું બંદર હોવાનો સબબ, ભા. ૧. ૫૬૮.

ધુનોજી-રાવળને લેખા ખુમાળે માર્યો, ભા. ૧. ૫૬૨.

ધુવા-હુમર, ભા. ૨. ૧૩૨.

પોલેરા-ના સુકાસમાગોઢિલ-ભા. ૨. ૭૦; બંદર બ્રિટીશ સરકારને આપવાની માગણી, ભા. ૨. ૭૧.

ધોરી પાવટી-ગિહોલાથી દૂર એક કિલો, ભા. ૧. ૪૪૫; આગળ મહમંદશાહ પહેલો સામંતસિદ્ધ સાથે લડ્યો, ભા. ૧. ૪૪૬.

ધેળકા-ના કરબાતી (સુસલમાન), ભા. ૨. ૫૫; ભૂપાગઢના નવાબની ચાકરીએ રહ્યા અને ગારિયાધારનું વેર વાળ્યું, ભા. ૨. ૫૬; કમાલ મહમંદ અને તેના વંશીનો-ભા. ૨. ૫૬-૫૮ ને ઇબરે અપાતાં નામો, ભા. ૨. ૨૭૩; ના નમીનના હજો વિષે, ભા. ૨. ૨૮૪.

ધવલકે વસાણું, ભા. ૨. ૪૧૫; વિષે નોંધ, ભા. ૨. નોં. ૪૨૬; અર્જોરાજની રાજમાળા, ભા. ૨. ૪૨૬.

ધુવ-નો તારો, ભા. ૨. ૨૨૧; નક્ષત્ર, ભા. ૨. ૪૨૪.

ધોળ-ના રાજકર્તાઓની વંચાવળી, ભા. ૨. નોં. ૮૮.

ઢાંગમા-ના રાજ્યો, ભા. ૨. ૫૩૮. ન. ના. ની. ને.

નખી તલાવ-આણુ પર્વત ઉપર તળાવ. ભા. ૧. ૩૬૯.

નગરકોઠ-હિંદુઓએ ભિતી કીધું, ભા. ૧. ૧૨૫; ફિરોજ તુખલુખેજિલ્લો, ભા. ૧. ૩૬૫.

નર્મદાગવન-ભા. ૨. ૨૦૭, નોં. ૪૦૭. નડુલપુર (નાટોલપુર)-ભા. ૧. ૨૮૬.

નડુલલા-ભા. ૧. ૧૪૨; નોં. ૧૪૨.

નરસિંહદેવ-કાલકનો ભૂપતિ, ભા. ૨. નોં. ૪૮૩; ગૂજરાતઉપર મહુડી આગ્યો, ભા. ૨. ૪૮૩; ને તેજપાળે હરાવ્યો, ભા. ૨. ૪૮૫.

નરવાન-ભા. ૧. ૧૩૮.

નરક(નર્ક)-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૫૬. ના પ્રકાર, ભા. ૨. ૪૧૨.

નર્મદા-નદીના કાઠા ઉપર મહંમુદ તુખલુખ અને મોગલ અમીરોની લડાઈ થઈ, ભા. ૧. ૩૬૪; ને કિનારે અહમદખાને છાવણી નાંખી, ભા. ૧. ૪૩૫.

નવધણુ-ભા. ૧. ૨૦૦; ને સિદ્ધરાજે હરાવ્યો, ભા. ૧. ૨૦૩; ના ચાર પુત્રો, ૧. ૨૦૪.

નવસારી-ના તહેવાદ, દુર્ગોત્તું મત, ભા. ૨. ૩૧૭-૧૮ [૧૩૮.

નવાવાસ-આમ ઈંડરની ફોજે લૂટ્યું, ભા. ૨. નળબાવણી-ભા. ૧. ૩૪૫.

નાગડ-વિસલદેવનો મંત્રી, ભા. ૨. ૪૬૨. નાગર-ખાણણની એક જાત, અસલ વડ-નગરના, ભા. ૨. ૨૨૨; ના ભૂડા ભૂડા

- ભેદ, ભા. ૨. ૨૨૨-૨૨૩; ની ચોખ્ખાઈ
અગર 'નવાણુ'—ભા. ૨. ૨૪૪.
નામ પાંચમ—નું મત, ભા. ૨. ૩૦૯.
નામખાઈ—એ રાદ મંદલિકને સાપ આપ્યો,
તેની વાત, ભા. ૨. ૫૨૬.
નાનાદિલ્—ગોદાણી આઠમો રાત્રી, (ઈંદરનો)
ભા. ૧. ૪૧૬.
નાગેલ-નામ વીરમહેવને મળ્યું, ભા. ૨. ૧૪૪.
નાગોર—(અમરેર) ભા. ૧. ૨૨૬-૨૪૦.
નાટોદા—ભા. ૧. ૪૫૧.
નાતદ—ભા. ૨. ૩૨૩.
નાતપ્તદાર—મૂકવાની મધા, ભા. ૨. ૨૨૮.
નાતો—ની સામાન્ય હુકીમત, ભા. ૨. ૨૨૭;
જમવાની રીત, ભા. ૨. ૨૪૬.
નાટોલ—ભા. ૧. ૨૫૦; ભા. ૧. ૩૩૧.
નાનાકંદ—ભા. ૨. ૪૦૯.
નાના કુંડનવીસ—ભા. ૨. ૧૫.
નાયક—ઈંદરની એક મુસલમાની કોમ,
ભા. ૨. ૧૨૬.
નાયિકા દેવી—ભા. ૧. ૨૯૭.
નાયકદાસ (રાવ)—ઈંદરનો, અકબર સાથે
હુડતાં હાથો, ભા. ૧. ૫૦૮.
નારાયણ—ભા. ૨. ૪૧૩.
નારાયણસર—ના કુંડ આગળ સુરતથી
નીકળેલી ફોજે પકાવ નાંખ્યો, ભા. ૨. ૩૩.
નારમાલી—ના કોળી કાકોરો, ભા. ૨. ૧૧૭.
નેપાળ—ભા. ૧. ૨૮૯.
નેમીનાથ—જેનોના તીર્થકર, ભા. ૧. ૬.
નેહરખાવા—ભા. ૧. ૩૩૦; ભા. ૧. ૩૩૧.
નેમિષારવ્ય—માંથી પ્રાણલો આબ્યા, ભા.
નેશીરવાન—ભા. ૧. ૨૬૦. [૧. ૯૦.
ન્યુનયન—લગ્નમાં એક નિધિ, ભા. ૨. ૩૨૬.
ન્યાનાખાઈ—દાંતાના નજરચેડ, ભા. ૨. ૧૪૧.
ન્યાસિંહ—દાંતાના જગતસિંહનો ખાઈ,
ઉપરના રાજા જગતસિંહ સાથે મેળાપ,
ભા. ૨. ૧૫૪; આખુની યાત્રા, ભા. ૨.
૧૬૧; આદરે મુંબઈના ગવર્નરને મળવા
ગયો, ભા. ૨. ૧૫૫; પાલણપુરની
જાતી જહાજવા મેળે માહિયને કહ્યું,
ભા. ૨. ૧૫૬; અવસાન, ભા. ૨. ૧૫૬.
પ. ૫૧.
પરુસખ—જેનધર્મીઓ ઉપવાસ કરે છે તે
મત, ભા. ૨. ૩૧૪.
પરવાદ્રપુર—વિસલદેવે જૈનસિંહને આપ્યું,
ભા. ૨. ૪૯૪.
પંદર—અથવા પુવરાવાળો ગઠ, કચ્છમાં,
ભા. ૨. ૫૧૨.
પતાઈ રાવળ—(જયસિંહ) ચાંપાનેરનો રાત્રી,
ભા. ૧. ૪૮૩; મહમૂદ બિગડા સાથે
યુદ્ધમાં હાર્યો અને પકડાયો, ભા. ૧.
૪૮૪; ને કાલિકા દેવીએ આપેલો શ્રાપ,
ભા. ૧. ૪૮૫; નો. ૪૮૪.
પતિત—ભા. ૧. ૨૮૬.
પના—રાવ વીરમહેવની સ્ત્રી, ભા. ૧. ૫૦૯.
પયોવર્ણ—ભા. ૨. ૪૦૯.
પરમાર—રજપૂતની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૬.
પ. પૈ.
પરમાર—વંશ (ચંદ્રાવતીનો)ના રાત્રીઓ-
ની હુકીમત, ભા. ૧. ૩૭૪-૩૭૭.
પરમેશ્વર—ભા. ૨. ૪૨૪.
પરંતીજ—ભા. ૧. ૨૨૨.
પરિહાર—રજપૂતની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૧૩.
પર્વતસિંહ—ને પોરોનાની આદીએ બેસાઓ,
ભા. ૨. ૧૮૧.
પલળકી—ના વનમાં અમરસિંહને જાળીની
ફોજે ઠાર કર્યો, ભા. ૨. ૧૪૨.
પક્ષી—જુઓ પાક્ષી.
પસાવ—ભા. ૨. ૨૬૦.
પંચગ્રામ—આગળ વીરધવલ અને ભીમ-
સિંહ વચ્ચે યુદ્ધ થયું, ભા. ૨. ૪૩૪.
પંચગ્રામ—સંગ્રામભૂમિ આગળ વાપેલા-
ઓળી નિત, ભા. ૧. ૩૬૩.

પંચાસર-જયશિખરીની રાજધાની, ભા. ૧.
૨૬; ભૂવડની તે ઉપર ચઢાઈ, હાર
અને જિત, ભા. ૧. ૨૮-૩૨.

પંચાળ-ભા. ૧. ૨૦૩-૨૬૬.

પા. પાં.

માટી-ઝાલાઓની મુખ્ય જગ્યા, ભા. ૨.
૫૮; ના ઠાકોરને કેદમાં નાંખ્યો, ભા.
૧. ૧૭૮.

પાટણ-મુકામે જૂનાગઢના નવાજ અને
વખતસિંહજી રાવળને લડાઈ થઈ, ભા.
૨. ૮૨; લડાઈનું વર્ણન, ભા. ૨. ૮૩;
તો. ૮૨.

પાટીદાર-(કણ્ણી) જૂનરાતના, માં દૂધ-
પીતી કરવાનો આલ, ભા. ૨. ૩૨૭;
ખાતાલ-ભા. ૨. ૪૧૧.

પાટણ-નો દેસાઈ પિલાજીનો મિત્ર, ભા. ૧. ૬.
પાદલિતપુર-ભા. ૨. ૪૬૬, જુઓ પાલી-
તાણા.

પાનવરા-ગામનો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૨૦૪,
અમેજ લશ્કરે લીધું અને ખાળ્યું, ભા.
૨. ૨૦૭, નો કિલ્લો અમેજે લીધો,
ભા. ૨. ૨૧૩

પાનોરા-ના ઠાકોર ઉપર વીરમદેવની
ચડાઈ, ભા. ૧. ૫૧૭.

પાનોલ-આશજીનું ગામ, ભા. ૨. ૧૬૦.

પાલણપુર-માં સિદ્ધરાજ જન્મ્યો, ભા. ૧.
૧૪૫; ના દિવાન, ભા. ૨. ૫૫૧.

પાલી-મારવાડમાં એક સહેર ભા. ૧. ૧૪.

પાલ-ગામ મંભીરસિંહે માર્યું, ભા. ૨. ૧૮૨.

પાટીલાણા-સહેર, ભા. ૧. ૪; ની રાજ-
શાખા, ભા. ૨. ૯૨.

પાવડગઢ-ભા. ૨. ૪૯૭, જુઓ પાવાગઢ.

પાવર ધરતી-કાઠિયાનું નિવાસસ્થાન, ભા.
૧. ૩૯૯.

પાવર (રીર)-ભા. ૧. ૨૦૮; નોંધ ૨૦૮.

પાવાગઢ(પવનગઢ)-માં રાખૂત રાજાઓ,

ભા. ૧. ૩૯૧; જુઓ ચાંપાનેર, ખીલું
નામ મહમૂદખાન, ભા. ૧. ૪૮૨.

પાવૈયા-બહુચરાજીની સેવામાં રહેનારા,
ભા. ૨. ૮૮.

પાહાડખાન-ધનલ્લીનો ઠાકોર; જુઓ
લાડખાન.

પાહિણી-હેમચંદ્રની માતાનું નામ, ભા.
૧. ૨૫૩.

પાળિયા-મરી ગયેલાનાં એંધણ, ભા.
૨. ૪૧૯.

પાંચાળ-ભા. ૧. નોંધ ૮૬; દેસમાં સોડા
પરમાર આવ્યા, ભા. ૧. ૩૬૮.

પિ. પી. પુ. પૂ.

પિલાજી-આયકવાડ, ભા. ૨. ૩; રસ્તમ-
અલ્લીને દેગે લીધો, ભા. ૨. ૩; કંવાજ

વચ્ચે ચોથ માટે લૂંટાઈ, ભા. ૨. ૪;
હારીને માતર ન્હારી ગયો, ભા. ૨. ૩

સર જીલ્લેખાન સામે દેગા કર્યો, ભા.
૨. ૫; ને 'સમશેર બહાદુર'નો ઇલ્કાખ

અને જૂનરાતની સોપિલી વ્યવસ્થા, ભા.
૨. ૮; નો ધાત, ભા. ૨. ૯.

પીંગાલું-ઉદયપુરમાં તળાવ, ભા. ૧. ૫૧૫.

પીઠદેવ-પારનો, બદ્રેશ્વરનો ઠાંઠ તોડયો,
ભા. ૨. ૪૬૭, તો ૪૬૭; ન્હારી ગયો,

ભા. ૨. ૪૬૬; જાગૃતાઈ સાથે સલાઈ
કરી, ભા. ૨. ૪૬૬, મરી ગયો, ભા.

૨. ૪૭૦.

પીરમ-ભા. ૧. ૩૧૦.

પીરમ-એટ-ની સીમા અને વર્ણન, ભા. ૧.
૪૨૭; ના કિલ્લાની ઉપયોગિતા, ભા. ૧.

૪૨૮; મોખડાજી મોહિયે લઈ લીધું, ભા.
૧. ૪૨૮; ઉપર મહમૂદ તુષકુખ મેઢી

આવ્યો, ભા. ૧. ૪૩૦.

પુનાદરા-ના મકવાણા જમીનદાર, ભા. ૨.

૧૧૭

પુરાણ-ભા. ૧. નો ૪૧૩.

- પૂનડ-નામનો નાગપુરનો સાધુ, વસ્તુપાળે
તેનો સત્કાર કર્યો, ભા. ૨. ૪૭૫.
- પૂર્વજદેવ-(પિતૃ)-નો ઉદ્ધવેજ-ભા. ૨.
૩૬૫; સાપ મવા વિપેની દંતકથા, ભા.
૨. ૩૬૬-૬૭
- પૂંગળ-દેયની કન્યા રાવળ વીરમદેવ પર-
ણ્યો, ભા. ૧. ૫૦૯.
- પૂંને-રાવ ઈંડરનો, ભા. ૧. ૪૫૬; દિલ્હી-
માં પોપાક લેવા જતાં નાસી જવું પડ્યું,
ભા. ૧. ૫૫૨; ઈંડર પાકું લીધું, ભા.
૧. ૫૫૨.
- પૂંનેજ-દાંતાની ગાદીએ આઠ્યો તેની વાત,
ભા. ૨. ૧૩૯-૧૪૨; કેટલાંક પરજણાં
નિત્યાં, ભા. ૨. ૧૪૨; આવસાન, ભા. ૨.
૧૪૨.
- પોલિનિશિયા-માં પ્રેતવિપક્ષ લખ્યો
ભા. ૨. ૩૪૯.
- પોરાના-ની ગાદીએ પર્વતસિંહને ભેજ્યો
વાની ખટપટ, ભા. ૨. ૧૮૦.
- પોળ-નાવ જગજાવ નાસી ગયો, ભા. ૧.
૫૫૧; ની ગાદીએ ચોરો રાવ ભેજ્યો
ભા. ૧. ૫૫૬; ઉપર ચીરસિંહને ખેંચ્યો
કરી, ભા. ૨. ૧૬૨-૬૩.
- પ્ર. પૂ. પ્રે.
મતાપસિંહ-આંખાવત જનસહાયને ભેજ્યો
મરાઠાને હાથે પકડાયો પણ છુટી ગયો,
ભા. ૨. ૧૩૦
- અર્ધચિંતામણિ-ભા. ૧. ૩૩૧
- અભાસ પાટણ-નુઓ સોમનાથ પાટણ
અલય-ભા. ૨. ૪૧૪.
- અદ્વાદ પદ્મ (પાટણપુરી) ભા. ૧. ૩૩૧
- અલલાદનદેવ-ભા. ૧. ૩૩૧.

પૃથુરાજ રાસો-ભા. ૧. ૧૨૬; નાં લખા-
ણની યથાર્થતા, ભા. ૧. ૩૩૮.

પૃથ્વીરાજ-સોમેશ્વરનો પુત્ર, ભા. ૧. ૩૦૬;
અજમેર અને દિલ્હીની ગાદી એક કરી,
ભા. ૧. ૩૦૭; રાજ્યાભિષેક, ભા. ૧. ૩૧૬,
વૈરનો અગ્નિ, ભા. ૧. ૩૨૦; મહમૂદ
ગોરીને હાથે પરાજય અને મૃત્યુ, ભા. ૧.
૩૩૦; જન્મ વિષે, ભા. ૧. નોં. ૧૩૩.
પ્રેત-નું ચમપુરીગમન, ભા. ૨. ૪૦૪; ને
સહન કરવાં પડતાં દુઃખો, ભા. ૨. ૪૦૫;
નું સૌમ્યપુરમાં આગમન, ભા. ૨.
૪૦૫; નું સૌરપુરમાં આગમન, ભા. ૨.
૪૦૬; નો વિકટ માર્ગ, ભા. ૨. ૪૦૭-
૪૦૮; ચૈતરણી નદી નહાવવાનું, ભા. ૨.
૪૦૯; નો અન્ય સ્થાનોમાં વાસ, ભા. ૨.
૪૧૦; બહુભીતિપુરમાં વાસ, ભા. ૨.
૪૧૦; ચમપુરીમાં આગમન, ભા. ૨.
૪૧૦; ને નરકની શિક્ષા, ભા. ૨. ૪૧૨;
ની રિયતિ, ભા. ૨. ૪૧૨.

પ્રેમલહેવી-ભા. ૧. ૨૩૪.

ફે.

ફૂડનવિસે-બહુચરાજનું બીજું દેવાલય
બંધાવ્યું, ભા. ૨. ૬૬.

ફૂતો-ગૂજરાતનો બીજા નાયક, ભા. ૧. ૩૬૯.

ફૂતેસિંહ-આયકવાડ મરી ગયો, ભા. ૨. ૨૧.

ફૂતેસિંહ-રૂપાલનો કાકો-નું કીટી આમ
અંબારસિંહે માર્યું, ભા. ૨. ૧૬૩;
બહારવટે નીકળી ઈડરના કારભારીના
બાઈને બાન ટરીકે પકડ્યો, ભા. ૨.
૧૬૬; નું બહારવટે, ભા. ૨. ૨૦૧.

ફરહત-હલ-મુલક-ગૂજરાતનો સૂબા, ભા.
૧. ૩૬૬; હિન્દુઓ સાથે મળી બંડ
ઠાણું પણ માર્યો ગયો, ભા. ૧. ૩૬૬.

ફે.

ફારડા-નો કિલ્લો અંગ્રેજ લશ્કરે લીધો,
ભા. ૨. ૨૧૩.

ફારગી-ની ગાદીનું જંગલ મુઠી પાસે,
ભા. ૨. ૨૦૨

ફાર્જિસ-એલેક્ઝાન્ડર કિન્સાક, જન્મ સને
૧૮૨૧ ટાં ૭ જુલાઈ, લંડન. (છ. ૧)
પૂર્વજ જેમ્સ ફાર્જિસ, સર આર્થર
ફાર્જિસ; પિતા જોન ફાર્જિસ મિથેલ;
માતા સર થોમસ પ્રાઉન વંશનાં; પિતૃ-
કુલ અને માતૃકુલ ઉભય રાજમૂલક
(છ. ૨), શિલ્પશાસ્ત્રીની મનોવૃત્તિ;
સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ, હેલીબરીમાં
અભ્યાસ, સર ઉલ્લીયમ જોન્સનું મળેલું
પ્રીતિદાન, મુંબઈની સિવિલ સર્વિસમાં
દાખલ સને ૧૮૪૨; સરતબંડમાં આગ-
મન ૧૮૪૩; અહમદનગરમાં નિમણૂક,
હિન્દુસ્થાની પસાર ૧૮૪૪, મહારાષ્ટ્રી
પસાર, (છ. ૩); આનદેરા આ. કલેક્ટર
સરવ્યદાસભાઈ આસિરદંડે જન્મ અમદા-
વાદ, ૧૮૪૬, (છ. ૪); ગૂજરાતની ભવ્ય
શિલ્પકૃતિ મત્તે આકર્ષણ, રાસમાળા-
નાં મંડાણ, ગૂજરાતીનો અભ્યાસ, કવિ
હલપતરામનું રોકાણ ૧૮૪૮, (છ. ૧);
હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને શિક્ષણ
સાધનોનો સંગ્રહ અને શોધ, કવિ લોકો-
ને આમંત્રણ અને માન, (છ. ૭-૮-૯);
ગૂજરાત વનોક્ષુલર સોસાયટીની સ્થા-
પના ૧૮૪૮, સરસ્વતી મંદિરની પુસ્ત-
સાળા ૧૮૪૬; વારપત્ર, ખુધવારીયાની
યોજના (છ. ૯-૧૦); અમદાવાદના
જર્જ અને સેસન્સ જર્જ ૧૮૪૯ (છ. ૧૦);
સુરત અકાવિરી સોસાયટીની સ્થાપના,
'સુરત સમાચાર' પત્રની યોજના, એન્કુસ
પુસ્તકસાળા (છ. ૧૧); સુરત સદેર
સુધરાઈનો ધારો, દુર્ગારામ મહેતાજીની
સહાનુભૂતિ ૧૮૫૧, (છ. ૧૨); અમ-
દાવાદ આ. કલેક્ટર, આર્કિટક જર્જ
૧૮૫૩, સાનદ, વિભાગ અને બુદ્ધી કોટાથી

ખાંલેનટૈન-કર્નલે સાદરામાં મહીકાંકાના
સરદારને બાલાવી કેટલાકને પકડ્યા,
ભા. ૨. ૧૭૨.

ખાવળી કાઠિયું-રાણા જગતસિંહે માર્યું,
ભા. ૨. ૧૫૦.

ખાવામીયાં-ધોળકાના કરખાતી, જટ લોકો-
ની ચુડાઈ, ભા. ૨. ૫૭, જટ લોકોને
હુરાબ્યા, ભા. ૨. ૫૭, ગાયકવાડ સાથે
સંબંધ, ભા. ૨. ૫૮.

ખાહડ-ભા. ૧. નો ૨૭૧-૨૭૨.

ખાહુખસિ-ભરત રાજનો નાનો ભાઈ,
ભા. ૧. ■

ખાહુલોહ-(કાલોહ) ભા. ૧. ૧૪૮.

ખાળખેતર-ભુખો ભાલ.

ખાળચક્ર-ભા. ૧. ૨૮૩.

ખાળમૂળરાજ-ખીને મૂળરાજ, ભા. ૧.
૨૯૬; ની મા નાચકી જેવીએ રહેલ
રાજને હુરાબ્યો, ભા. ૧. ૨૯૭.

ખિ. ખી છુ ખૂ

ખિહોલ-સામંતસિંહની રાજધાની, ભા.
૧. ૪૪૫

ખિહોલા-રજપૂત-ભુખો સામંતસિંહ.

ખીજધવલ-ભા. ૧. ૧૮૮.

ખુદાસખ-આમળ સર વિલિયમ કલાર્ક
મેજર લોકને આવી મળ્યો, ભા. ૨. ૩૯,
ખુરદાન-મહમૂદ લીફખાનનો ખુની,
ભા. ૧. ૫૦૦.

ખુરિયેર-ચુંબળનો મુલતીર, ઈ. સ. ૧૭૫૦
માં, ભા. ૧. ૧૩.

ખૂત-ખાતાની રજાખના-કોઈ પારો અર-
જખમાં, ભા. ૧. ૬૬.

બે બે. બી. [૩૯૮.

બેનિયમ-ના ભૂત વિષે વિચારો, ભા. ૨.

બેટી-ની અંશેષ દીક્ષણરીમા આતમાના
રેદાનવરો વિષય, ભા. ૨. ૩૯૫.

બેદેસ-મુસલમાનોનું સ્વર્ગ, ભા. ૨. ૪૧૬;

બેખાહ-રખાલનું એક ગામ, ભા. ૨. ૨૦૨
બેટાદ-માં મૂળના પરમારની સાખા જઈ
વસી, ભા. ૨. ૫૫.

બેટમે-કર્ણદેવી મેગ્રીન અને વિલ્યુ, નો
ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૮૬.

બેરસદ-નો નવાબ ઉડરના આનંદસિંહને
સરણે ગયો, ભા. ૨. ૧૧૫.

બૌદ્ધ-ધર્મની હકીકત, ભા. ૧. નોંધ ૧૦.

બૌદ્ધમત-ભા. ૨. ૨૨૧.

બચારોડેવ-ને સુરતમાં હિન્દુઓની રીત-
ભાત એકી કરવાના કામે લગાવ્યો, ભા.
૨. ૨૨૦.

બ્ર. બલે. બહ.

બ્રહ્મજેડ-આમળ સુરતસિંહ અને લખાની-
સિંહ વચ્ચે લડાઈ થઈ, ભા. ૨. ૧૩૫.

બ્રહ્મપુરાણ-માં સીને સ્વર્ગ મળવા વિષે,
ભા. ૨. ૪૧૦.

બ્રહ્મા-નો એક દિવસ, ભા. ૨. ૪૨૪.

બ્રહ્માવડ-ભા. ૨. ૪૨૪.

બ્રાહ્મણી મુલ્તાન-સાથે અહમદરાદ ખે-
લાની લડાઈ, ભા. ૧. ૪૫૮; ખાનદેશ
ઉપર લક્ષ્મી કર્યો, ભા. ૧. ૪૫૮; ભા.
૧. નોં. ૪૬૦.

બ્રાહ્મણ-ની ઉત્પત્તિ સહિ ઋષિમાંથી,
ભા. ૨. ૨૨૧; આ લેહ, ભા. ૨. ૨૨૧;
ની મૂળરાવમાં ધણી નાતો, ભા. ૧.
૨૨૧; પરદેશ ખાલ ઉ, ચળુ પરખતા
નથી, ભા. ૨. ૨૨૨, ની શાશરી નાતો,
ભા. ૨. ૨૨૩; નાં નિત્યકર્મ, પૂજન
વગેરે, ભા. ૨. ૨૪૨, બેખાહ કરવાની
રીત, ભા. ૨. ૨૪૩, રસોઈ કરવાની
રીત, વર્ષનું વગેરે, ભા. ૨. ૨૪૪, ની
શાખાઈ યા 'નવમ્', ભા. ૨. ૨૪૪;
ની લખરીય, ભા. ૨. ૩૧૯; ની સીનો
ધણી થરી ગયા પછીની ક્રિયા, ભા.
૨. ૩૪૫.

ઘડેર મિસિસ-આખુ ઉપરના લુણિચવસ-
દિકારું ચિત્ર દોરું, બા. ૨. ૪૯૮.

ઘડાદૂરશાહ-ની નિર્બલ કારકીર્દિ, બા.
૧. ૪૯૮.

ઘડારવડું-બા. ૧. નોં. ૪૩૯.

ભા.

ભગવાનભાઈ-ગાયકવાડનો સુખે, બા.
૨. ૬૨.

ભરિયાદ-ગામ ધોલેશ પાસે, બા. ૨. ૨૬૭

ભરિયાદનો પીર-ભરિયાદમાં, બા. ૨. ૨૬૭.

ભરિયારા-પીરની જગ્યા અડમદનગર
પાસે, બા. ૨. ૨૬૯.

ભદ્રકાળી-તું દેવાલય, બા. ૧. ૨૫૭.

ભદ્રેશ્વર-(કચ્છમાં) બા. ૨. ૪૩૩; નો
ઢાઢ પીઠદેવે તોડયો બા. ૨. ૪૬૭;

નજીશાહે ફરી અધાવવા માંડયો,
બા. ૨. ૪૬૮; મોડું બંદર, બા. ૨. ૪૭૦.

ભરતરાજ-તેજસદેવના પુત્ર અધોધ્યાના
રાજ-સત્તુજયની ઉપરે મ્હેચ્છ રાજને
હુડાઈમાં હુડાવ્યો, બા. ૧. ૭.

ભરવાડ-એક કામ, બા. ૨. ૨૨૬.

ભરથ-પરાગણું નિમ્નમુલમુદ્દને મળ્યું,
બા. ૨. ૮; રાહેરના લોકોને ખિરીશ

અમલ ગમી ગયો, બા. ૨. ૧૬૫ મહા-
દલ સિંધિયાને પાછું મળ્યું, બા. ૨.

૨૦; અંધેલેએ પાછું લીધું, બા. ૨. ૨૧.

ભવાની-(માતા)ની વાવ, બા. ૧. ૩૫૬.

ભવાનીસિંહ-ઈડરનો શિવસિંહદળનો દીકરો,
બા. ૨. ૧૩૪; સૂરજમલને કપટથી મરાવી

નાંખ્યો, બા. ૨. ૧૩૫; તું અવસાન,
બા. ૨. ૧૩૭ —ના લાલગો, બા. ૨.

૧૩૭.

ભા.

ભાગવત-બા. ૨. ૨૨૩.

ભાડ-ની ઉત્પત્તિ, બા. ૨. ૨૨૫; લોકોનો
જગપૂતો સામે સંબંધ, બા. ૨.

૨૪૮; ની જમાની, ની બાહેધરી, બા.
૨. ૨૪૮, તું ત્રાણું, બા. ૨. ૨૪૯; તું

વહીવટાતું કામ, બા. ૨. ૨૪૯, તું
વર્ષાસન, બા. ૨. ૨૪૯; નો ચોપડો,

બા. ૨. ૨૪૯; ની રીતસાત, બા. ૨.
૨૫૦; નાં લખાણોમાં અતિશયોક્તિ,

બા. ૨. ૨૫૦ [૨. ૧૨૬.

ભાટી-ઈડરની એક મુસલમાની કામ, બા.

ભાણુ (રાવ)-ઈડરનો-માર રાવને નસાડયો,
બા. ૧. ૫૩૮-૩૯.

ભાણુજી-સરસાલજીનો કુંવર, બા. ૧. ૪૪૯

ભાણુપર-નો પટો ઉઠાવત લાલસિંહને
મળ્યો, બા. ૨. ૧૩૧.

ભાણુભાટી-બા. ૧. ૩૧૬.

ભાઈર-સૌરાષ્ટ્રની નદી, બા. ૧. ૭૬.

ભાલ-બા. ૧. ૨૦; બા. ૧. ૨૨૩; મા.
વાપેલા વસ્ત્રા, બા. ૧. ૩૬૭; હરપાળે

લલને પાછું આપ્યું, બા. ૧. ૪૦૮.

ભાલોતસ-લુણી નદી ઉપર ગામ, બા.
૧. ૩૭૨.

ભાવડ-ભાવક, ઘોડાનો મોટો વેપારી,
તેની સ્ત્રી ભાવલા, બા. ૧. ૮; વિક્રમે

તેને મધુભાવતી (મધુવા) આપ્યું, બા.
૧. ૮.

ભાવ જુહરપતિ-(ભાવર)-જયસિંહના
ગુરૂ થયા, બા. ૧. ૨૫૯.

ભાવનગર-ની ખાડી, બા. ૧. ૩.

ભાવનગર-ભાવસિંહદળે વસાવ્યું લા.
૧. ૫૬૬-૫૬૭, તું વણુન, બા. ૧.

૫૬૭; ની જહોજલાલીતું વણુન, બા.
૧. ૫૬૮-૬૯; અને ખિરીશ સરકાર

વચ્ચે મેત્રી, બા. ૨. ૭૭; ના કાંકા-
રોની વેપારતું વજાણ કરવાની રાજ-

નીતિ, બા. ૨. ૭૮; વ્યાપારતું મથક,
બા. ૨. ૮૦; માં ધર્મપાપની બારી,

બા. ૨. ૨૬૮.

ભાવસિંહજી-એ ભાવનગર વસાવ્યું, ભા.

૨. ૭૭; નો. ૭૭.

ભાવાજી-જીએ અખેરાજી.

ભારકરાવ-મહાદેવ સિંધિયાનો માણસ,

અરવનો કબજે લેવા ગયો, ભા. ૨. ૨૦.

ભિ. ભી.

ભિખમાલ-જીએ શ્રીમાલ.

ભીખો-ભટ્ટી જમાદાર, ભા. ૨. ૧૫૨.

ભીતરીલ-ની ખીણ, ભા. ૧. ૩૭૨.

ભીનમાલ-જીએ શ્રીમાલ.

ભીમ-પાંડવ ભા. ૧. ૧૩૭.

ભીમ (રાવ) ઈંદરનો-સાબરમતી સૂધીનો

મુલક કુંડયો, ભા. ૧. ૪૬૪.

ભીમદેવ-પહેલો મહામૂદ ગળની સાથે સોમ-

નાથના રક્ષણ માટે યુદ્ધ કર્યું, ભા.

૧. ૧૦૨-૧૦૭; કંવકોટમાં બસાયો

અને નાડો, ભા. ૧. ૧૦૭-૧૦૮; ચાસન-

કાળ, ભા. ૧. ૧૧૩; રાત્રિધિરાત્ર કહે-

વાયો, ભા. ૧. ૧૧૪; સિંધના રાત્રને

વરા કર્યો, ભા. ૧. ૧૧૫; ચેદી રાત્રનો

પરાજય, ભા. ૧. ૧૧૬; ઉત્તરવિની

ઉપર મહારાઈ, ભા. ૧. ૧૨૪; ઉદયમતી

સાથે લગ્ન, ભા. ૧. ૧૩૪; તણ કુંવરો,

ભા. ૧. ૧૩૪, રાત્રત્યાગ અને સ્વર્ગ-

વાસ, ભા. ૧. ૧૩૬; નોં. ૧૦૩; ને

આલેકું સ્વપ્ન, ભા. ૨. ૪૨૬.

ભીમદેવ-ખીજો-બોજો ભીમ-ગળનીના મુ-

સલમાનોને હરાવ્યા, ભા. ૧. ૩૦૧;

કમ્બનકુમારીને પરણવાની કમ્બ, ભા.

૧. ૩૦૬; નેવસીનો નકાર, ભા. ૧.

૩૦૬; પૃથ્વીરાજ સાથે દંડકાઈ કરી,

ભા. ૧. ૩૧૦; સામતોની શિખામ-

ણનો સ્વીકાર, ભા. ૧. ૩૧૧; નાકાકા

સારમદેવના દીકરાનું પદારવું, ભા.

૧. ૩૧૩; પૃથ્વીરાજ ઉપર પ્રકોપ, ભા.

૧. ૩૧૩; સોમશ્વર ઉપર મુકાઈ, ભા.

૧. ૩૧૫; સોમશ્વરને માર્યો, ભા. ૧.

૩૧૮; અને ચંદ વચ્ચે વાતાલાપ, ભા.

૧. ૩૨૩; પૃથ્વીરાજ સાથેના યુદ્ધમાં

મરાયો, ભા. ૧. ૩૨૬-૩૨૮; તેને

પરેલી વિપત્તિઓનો ઉલ્લેખ, ભા.

૧. ૩૩૩; નોં. ૨૬૮-૩૦૧.

ભીમસિંહ-ભદ્રેશ્વરનો વીરધવલ સાથે

અણબનાવ, ભા. ૨. ૪૩૩; જળપુરના

ઉદયસિંહના પણ પિત્રાદિને પાતાની

ચાકરીમાં રાખ્યા, ભા. ૨. ૪૩૩, વીર-

ધવળ સાથે યુદ્ધ અને સમાધાની ભા.

૨. ૪૩૫-૪૩૭.

ભીમાલ-ગામ ઈંદરની ફેળે કુંડયું, ભા.

૨. ૧૩૮.

ભીલ-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૧૩૭.

ભીલકી ચંદ-માં વાયેલા બહારવટે રણા, ભા.

૧. ૪૪૦.

ભીલસા-ભા. ૧. ૨૮૬.

ભીલોડા-આગળ વીરમદેવ મૃત્યુ પામ્યો,

ભા. ૨. ૫૨૫.

ભુ. બૂ. ભો. ભં.

ભુવનપાળ-મદ, ભા. ૨. ૪૫૨; નો. ૪૫૨;

ને યંજિ મારી નાંખ્યો, ભા. ૨. ૪૫૩.

ભુવચોકા-મહિનદેવનું રહેવાનું સ્થાન,

ભા. ૨. ૪૧૨.

ભૂજનગર-ભા. ૧. ૧૬૩.

ભૂત-(પ્રિત) ભા. ૨. ૩૫૨; ભા. ૨. ૩૫૪;

ભા. ૨. ૩૫૫; નું નિવાસસ્થાન, ભા. ૨.

૩૫૬; નોં. ભા. ૨. ૩૫૭; નાં પરાક્રમ,

ભા. ૨. ૩૫૭; નોં. ૩૫૭; વિષે જૈન

શાસ્ત્રોમાં લખાણ, ભા. ૨. ૩૫૮; વિષે

લોકોમાં ચાલતા બહેમો, ભા. ૨. ૩૫૯;

વિષે હિન્દુ શાસ્ત્રનું કથન, ભા. ૨. ૩૫૯;

જવતા માણસમાં બરાઈ ભય તે કુદાડ-

વાના ઉપાયો, ભા. ૨. ૩૬૮-૩૭૩;

વિષે સાયલાના કાકોની કંતકથા,

બા. ૨. ૩૬૮; ને લોભમાં ઉતારવાની વાત, બા. ૨. ૩૭૦; ના ઉતાર માટે ચંદ્રિપાઠનો પ્રયોગ, બા. ૨. ૩૭૨; ના ઉતાર માટે પ્રજાસની યાત્રા બા. ૨. ૩૭૨-૩૭૩; પ્રજાસમાં કરવાની ક્રિયા, બા. ૨. ૩૭૪; ની દેવીઓ, બા. ૨. ૩૭૬; કુહાડવામાં ઉપયોગમાં આવતો ખેત્ર મંત્ર, બા. ૨. ૩૮૩; ની સંખ્યા હાથ ઓળી યવા વિષે, બા. ૨. ૩૮૫; ના વળગાડ વિષે, બા. ૨. ૩૮૭; વિષે શિંખાદી લોકોની માન્યતા, બા. ૨. ૩૮૭; વિષે સિમેરિયન નદીઓની ક્રિયાઓ, બા. ૨. ૩૮૭; વિષે આયર્લેન્ડના લૌકિક જ્ઞેમ; બા. ૨. ૩૮૭; પૂના એકમુરમાં, બા. ૨. ૩૮૮; ની માન્યતા મલબાર કિનારાના જંગલોમાં, બા. ૨. ૩૮૯; વિષે જર્મન ઈવાન્જેલિક મિશનરો સખાણુ, બા. ૨. ૩૯૦; ની માન્યતા તીનેવલીમાં, બા. ૨. ૩૯૦; ની માન્યતા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં, બા. ૨. ૩૯૧; ની માન્યતા આબિસિનિયામાં, બા. ૨. ૩૯૨; ની માન્યતા આફ્રિકામાં, બા. ૨. ૩૯૩; જૂતની માન્યતા ડાંકિવનમાં, બા. ૨. ૩૯૩; આત્માના દેહાન્તરનો વિષય બેલીની અગ્રેષ્ઠ શિક્ષનેરીમાં, બા. ૨. ૩૯૫; વિષે બેનિયમના વિચારો, બા. ૨. ૩૯૮; હેબરના વિચારો બા. ૨. ૩૯૮; બિરાપ હોર્સલીલું કથન, બા. ૨. ૩૯૯; ના વળગાડ વિષે પાદરિયોના અનુસર, બા. ૨. ૩૯૯-૪૦૨.

ભૂતનિબંધ-નો ઉલ્લેખ, બા. ૨. ૩૬૦-૩૮૬.

ભૂપતસિંહ-કાનાળનો દીકરો, સાર્થકોએ કાઢી મૂક્યો, બા. ૨. ૧૦૪; છનિયારના કાઠારને લાં રહ્યો, બા. ૨. ૧૦૫; પના

રના કુંપાળની દીકરી સાથે પરગ્યો, બા. ૨. ૧૦૫; અરાસ પાછો લીધો, બા. ૨. ૧૦૫; માને કાર કરી, બા. ૨. ૧૦૫; પાસે મહદારાસે ત્રણ ગામ માગ્યાં તે ન આપ્યાં, બા. ૨. ૧૦૬; ને પકડવાની નિમ્નજ સુકિત, બા. ૨. ૧૦૭; કહી ગયો, બા. ૨. ૧૦૭; ગાયકવાડ ઉપર પહારવટે નીકળ્યો, બા. ૨. ૧૦૭; ધાંધલપૂરનું રક્ષણ કર્યું, બા. ૨. ૧૦૯; હલવદનારાને દખાવેલો ગરાસ મેયાણના ગરાસિયાને પાછો અપાળ્યો, બા. ૨. ૧૦૯.

ભૂપતસિંહ-વાઠોડાનો, સર વિલીયમ કલાઈની ફ્રેન્ચ અટકાવનાર, બા. ૨. ૩૯. ભૂવડ-કલ્યાણનો સોલહી રાત, બા. ૧. ૨૫; તેના દરબારમાં વિદ્વાને આપ્રય, બા. ૧. ૨૫; ગુર્જર દેશના સંસ્કૃત વિદ્વાને કરેલી ગુર્જરાતની પ્રશંસા અને ભૂવડનો તે નિવવાનો લેખ, બા. ૧. ૨૧; ગુર્જરાત ઉપર ચઢાઈ અને સમ્પદ હાર, બા. ૨૭-૨૮; કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર નિત્યાં બા. ૧. ૩૩.

ભૂવે-ભૂવ કુહાડનાર, બા. ૨. ૩૭૬.

ભૈરવજય-બા. ૨. ૪૧૭.

ભોખાવા-નદી, બા. ૧. ૨૧૭.

ભોજ-સિંધલનો પુત્ર, મુંજનો તેને મારી નાંખવાનો ચત્ત, બા. ૧. ૧૧૮; ની ઉદારતા અને વિદ્વાનોને આપ્રય, બા. ૧. ૧૨૦-૧૨૧; ભીમદેવ સાથે કરાર, બા. ૧. ૧૨૨; ગુર્જરાત ઉપર ચઢાઈ, બા. ૧. ૧૨૨; કહુરાજ સાથે મેત્રી, બા. ૧. ૧૨૩; તે મરણ, બા. ૧. ૧૨૫; તે ૧૨૧.

ભોજ-ને સિંધલે કેદ કર્યો, બા. ૨. ૪૬૨.

ભોજ-ભોજન અર્થે શ્રીમાળી પ્રાણલો

નૈન યથા તે, બા. ૨. ૨૨૨.

ભોજનચરિત્ર-મંથ, બા. ૧. ૧૦૦.

ભોજ-સવસાલજનો કુંવર, ભા. ૧. ૪૪૬.
 ભોમિયા-ભા. ૨. ૨૬૧.
 ભોંયરા-સા. ૧. ૨૦૩.
 ભઠાણ-માં નારણદાસની છત્રીનો ચોતરો,
 ભા. ૨. ૧૦૩.
 ભડેરીખાન-રાણુજી ગોદિલને દરવાજોને
 માર્યો, ભા. ૧. ૪૭૨.
 ભંભેરી-ભા. ૧. ૨૮૬.
 મ.
 મહવાણા-કોળીની શાખાઓ, ભા. ૨. ૧૦૬.
 મજરા-કુંભરમાં વખતો રત્નપૂત ગયો,
 ભા. ૧. ૧૪૫.
 મજેલી-ભા. ૧. ૨૦૮.
 મહુરા-ભા. ૨. ૪૨૨.
 મહનપાળ-ભા. ૧. ૧૪૬.
 મહનરાણી-સવજીપ્રસાદની સ્ત્રી, ભા. ૧. ૩૬૧.
 મધુમાવતી-આધુનિક મધુવા, કાઠિયાવાડનું
 એક શહેર, ભા. ૧. ૬. [૨૨૩.
 મનુ-ક્ષત્રિય ભતિનો પ્રથમ પુત્ર, ભા. ૨.
 મયજલ્લા દેવી-જીઓ મીનલદેવી.
 મરાઠા-રામજોની વંશાવલિ, ભા. ૨. નેં.
 ૫; ભા. ૨. ૧૭; -ઓને લગ્ન, ડોહાઈ,
 જનોડ વગેરે પરગણાં મળ્યાં, ભા. ૨;
 ૧૭; -ઓના જીવનની મુસલમાનોના
 જીવન સાથે સરખામણી, ભા. ૨. ૨૦.
 -ની છૂંટ, ભા. ૨. ૪૭, ખેતરના
 પાકનો નાશ, મામડાં સળગાવવાં, ભા.
 ૨. ૪૮; સૌરાષ્ટ્ર જિતવા નીકળ્યા, ભા.
 ૨. ૭૫; ચિહોર ઉપર મ્હડાઈ કરી,
 પહુ પાછા ગયા, ભા. ૨. ૭૬; વડોદરા
 લીધું, ભા. ૨. ૨૬૨; -ના હલ્લાનો
 આશય, ભા. ૨. ૨૬૨.
 મરાઠી-સત્તાની સ્થાપના ગૂજરાતમાં, ભા.
 ૨. ૨૬૨.
 મલખાર-કિનારાનાં જંગલોમાં ભૂતપૂજ,
 ભા. ૧. ૩૮૬.

મલાવ-વળાવ, ભા. ૧. ૩૫૪.
 મલિક કુમુલર-મોટા વેપારી, તેને નવસા-
 રીની નગીર મળી, ભા. ૧. ૩૬૩.
 મલેક કમાલુદ્દીન-ગૂજરાતનો બજારો સમા-
 વતાં માર્યો ગયો, ભા. ૧. ૩૬૨.
 મલેક કાકુર-અહાલદીનનો પ્રોતિપાત્ર, ભા.
 ૧. ૩૮૨; દક્ષિણ ઉપર મ્હડાઈ, ભા. ૧,
 ૩૮૪; અલપખાન અને ખીજરખાનનો
 ધાત કરાવ્યો, ભા. ૧. ૩૮૬; અહાલદીનને
 હેર દઈ મારી નાંખ્યો, ભા. ૧. ૩૬૦.
 મલેકજુસર-ગૂજરાતનો સૂબા થયો, ભા.
 ૧. ૩૬૩; મુબારક ખીલજને મારી
 નાંખ્યો, ભા. ૧. ૩૬૩.
 મલેક મુકબીલ-અહમદ અયાજનો વછર,
 ભા. ૧. ૩૬૩; અમીર જુહીદા સાથે
 અણબનાવ, ભા. ૧. ૩૬૪.
 મલેક વજીહુદ્દીન કુરેશી-ગૂજરાતનો સૂબા
 થયો, ભા. ૧. ૩૬૩.
 મલ્લ-મોહ્ય ધર્મીઓને હરાવ્યા, ભા. ૧. ૧૩.
 મલિકજાનુન-કોંઠજુનો રાજા, ભા. ૧. ૨૫૨;
 આગ્રહને હાથે માર્યો ગયો, ભા. ૧. ૨૫૩.
 મલ્હારાવ-કડીને, કાનાજી રાવનો પક્ષ
 કર્યો, મુકુંદરાવને આશ્રય આપ્યો, વિસલ-
 નગર અને ખીજરપુરના કિલ્લા લીધા;
 ભા. ૨. ૨૫; ગાયકવાડ સાથે યુદ્ધ, ભા.
 ૨. ૨૫; ના લશ્કરની વિગત, ભા. ૨. ૩૪.
 ને મી. ડંકને સમજાવી કરવાનું દેહાંત્યું,
 ભા. ૨. ૩૫; વોકર સાથે સેરતા મુકામે
 મુલાકાત, ભા. ૨. ૩૫; કું'કપટ, ભા. ૨.
 ૩૬; અગ્રેજ અને ગાયકવાડના લશ્કર
 સાથે યુદ્ધ, ભા. ૨. ૩૮-૪૭; યતુઓને
 શરણે થયો, ભા. ૨. ૪૧; ફરીથી બંડ
 કર્યું, ગાયકવાડે પકડી બિટીરા સરકારને
 રવાણી કર્યો, ભા. ૨. ૮૬; સરકારના
 ભૂખવસિદ્ધ સાથે બેઠેર કરી તેને પહાણવે
 ફડાવ્યો, ભા. ૨. ૧૦૭.

મસાઈદ-મહમદનો કુંવર, ભા. ૧. ૧૦૮.
 મસાઈદ-ભા. ૧. ૨૨૬.
 મહમૂદ-ગઝનીનો રાજા, સોમનાથ ઉપર
 ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૧૦૨-૧૦૭; કંઈ
 કાઠનો દિલ્લો લીધો, ભા. ૧. ૧૦૮;
 ગૂજરાતમાં વસવાટ, ભા. ૨. ૧૦૯-૧૧૦;
 વલ્લભસેનને કેદ કર્યો, ભા. ૧. ૧૦૯;
 હિન્દથી પાછા ફરતાં કચ્છના રણમાં તેનાં
 લશ્કરની પાંચમાડી, ભા. ૧. ૧૧૦-૧૧૧;
 નોંધ, ૧૦૨.
 મહમૂદ ગોરી-દિલ્હીના પૃથ્વીરાજ ઉપર
 ચડાઈ કરી તેને માર્યો, ભા. ૧. ૩૩૭;
 અજમેરમાં કલ્લ અને લૂંટ, ભા. ૧.
 ૩૩૭; જયચંદને હરાવી કનોજ અને
 કાશી લીધાં, ભા. ૧. ૩૩૭; મરણ
 પામ્યા; ભા. ૧. ૩૩૨.
 મહમૂદ (બીજો) બિગટો-સુત્રબીનું જંદ
 સમાવ્યું, ભા. ૧. ૪૬૪; સોરઠ ઉપર
 ચડાઈ, ભા. ૧. ૪૬૫; રાહ મહલિક
 પાસેથી ખડણી લીધી, ભા. ૧. ૪૬૫;
 જૂનાગઢનો દિલ્લો લીધો, ભા. ૧. ૪૬૬;
 સુરતાકાબાઈ વસાવ્યું, ભા. ૧. ૪૬૭;
 કચ્છના રહીશોને તાબે કર્યા, ભા. ૧.
 ૪૬૭; સિંધ ઉપર ચડાઈ, ભા. ૧. ૪૬૭;
 દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૪૭૮;
 વલસાડના આંચવાઓ ઉપર ચડાઈ,
 ભા. ૧. ૪૭૮; આંખાનેર ઉપર ચડાઈ
 કરી કબજે કર્યું, ભા. ૧. ૪૮૪-૮૫;
 આંખાનેરની ચડાઈ વિષે દલકથા, ભા.
 ૧. ૪૮૬, દક્ષિણના સરદાર ઉપર ચડાઈ,
 ભા. ૧. ૪૯૦; વાઘડ અને ઈંદર ઉપર
 ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૪૯૦; પોર્ટુગીઝો
 સાથે જળયુદ્ધ કર્યું, ભા. ૧. ૪૯૨;
 ખાનગી જીવન, ભા. ૧. ૪૯૨; બેગટો
 કેમ ફેલાયો, ભા. ૧. ૪૯૨; મરણ,
 ભા. ૧. ૪૯૩; રાજ્યના વિભાગ, ભા.
 ૧. નોં. ૪૭૮.

મહમૂદ લતીફખાન-હિન્દુ જમીનદારોના
 હક્ક રૂબાઝાએ લોકોનો બળવો, ભા.
 ૧. ૪૯૬; ની ધર્મોધતા, ભા. ૧. ૫૦૦.
 મહમૂદ તુલુખ-દિલ્હીનો રાજા તુર્ક-
 રીનખાનને લાંચ આપી પાછો ફર્યા,
 ભા. ૧. ૩૯૪; ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ,
 ભા. ૧. ૩૯૪; ની ફેજે ખંભાત અને
 સુરત લૂંટ્યાં, ભા. ૧. ૩૯૪; દેવગઢ
 ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાં રાજધાની કરવા
 પ્રયાસ કર્યો, ભા. ૧. ૩૯૪; કદી આગળ
 ખંડખોરોનો પરાજય કર્યો અને અલ્ખ-
 દિલવાડમાં પેઠો, ભા. ૧. ૩૯૫; જૂના-
 ગઢને ઘેરા ઘાલ્યો, ભા. ૧. ૩૯૫;
 કચ્છ તાબે કર્યો, ભા. ૧. ૩૯૫; ને ગોડળ-
 માં રોજ થયો, ભા. ૧. ૩૯૫; સિંધના
 સુમરા રાજાને સબ કરી, ભા. ૧. ૩૯૫.
 મહેમદરાહ-ઈંદર અને આંખાનેરપર ચડાઈ,
 ભા. ૧. ૪૫૯.
 મહેમૂદ સમરકંદી (મહાના)-દ્વારકાના
 આંચવાએ લૂંટી લીધો, ભા. ૧. ૪૭૯.
 મહાદેવ-આચવાડ, ચિલાછનો માર્યો, વડો-
 દરા પાછું લીધું, ભા. ૨. ૯.
 મહાદેવ-સિંધિયા-ને ભરત પાછું મળ્યું,
 ભા. ૨. ૧૦.
 મહાદેવ-ભા. ૨. ૪૨૪.
 મહાબારત-ભા. ૨. ૨૨૦.
 મહારાષ્ટ્ર-ભા. ૧. ૨૮૯.
 મહારોરવ-એક નરક, ભા. ૨. ૪૧૨.
 મહી-ભા. ૧. ૩૪૫.
 મહીકાંઠો-ભા. ૧. ૨૦૦.
 મહીકાંઠો-ગૂજરાતનો મુલકો અને લશ્કરી
 શામ-વિરતાવ-વસતી-સત્તાવાળી બતો,
 ભા. ૨. ૧૧૩; ના કોળી અથવા લીલ,
 ભા. ૨. ૧૧૪; મુલકગીરી લશ્કરનો
 પડાવ, ભા. ૨. ૧૧૮; ના કોળીઓ
 સાથે માચકવાડના કચ્છવા, ભા. ૨. ૧૧૮;
 મરાઠાની સત્તા, ભા. ૨. ૧૨૦; પ્રિટિશ

- સરકારનું મધ્યસ્થપણ, બા. ૨. ૧૨૦;
 માં અવ્યવસ્થા, બા. ૨. ૧૨૦; મિટિસ
 એન્-સીની સ્થાપના, બા. ૨. ૧૨૧;
 ના બોમીયાઓ સાથે સાદરા મુકામે
 મુંબઈના ગવર્નરની મુલાકાત, બા. ૨.
 ૧૫૫; ની બંદરોરે દુકાદો, બા.
 ૨. ૨૧૨.
 મહીપાલ-બા. ૧. ૨૩૪.
 મહુનો-પટો ચાપાવત મતાપસિંહને મળ્યો,
 બા. ૨. ૧૩૦; મહુના ડાકોર ગોપાલસિંહ,
 બા. ૨. ૧૭૯.
 મહેશ્વર-બા. ૨. ૪૧૩.
 મા.
 માર્કેટસ મેન્ડર-મહીકાંકાનો પોલીસીકલ
 એજન્ટ, બા. ૨. ૧૫૫; મહીરસિંહના
 મુજરોષ વિષે તેનું લખાણ, બા. ૨.
 ૧૮૬; છીટી મામતી નુકસાન બદલ ફરિયાદ-
 સિંહને દુકમનામું કરી આપ્યું, બા. ૨.
 ૧૯૩.
 માય-કાવ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, બા. ૨. ૨૨૨.
 માણસા-નું રત્નપૂત સંસ્થાન, બા. ૨.
 ૧૧૭.
 માણિક્યસ્તબ-બા. ૨. ૩૨૪.
 માણિક્ય-અર્ધમદસાહ પહેલાનો કાર-
 ભારી, બા. ૧. ૪૪૧.
 માણિકનાથ-ખાવાનો ઉલ્લેખ, બા. ૨. ૧૫૬.
 માણેર-બા. ૧. ૨૧૫.
 માતર-માં પિલાઈ ગાયકવાડ ન્હારી ગયો,
 બા. ૨. ૪.
 માયાસુજ-આમ મંબીરસિંહે એક બ્રાહ્મણ-
 ના દીકરાને આપ્યું, બા. ૨. ૧૭૮.
 માધવ-કર્ણવાધિયનો પ્રધાન ગુજરાત
 ઉપર મહડવા મુસલમાનોને તેણી લાગ્યો,
 બા. ૧. ૩૬૦.
 માધવસિંહ-ગયપુરનો, ઇજ્જત કુંવરીને
 પરણ્યો, બા. ૨. ૧૩૧.
 માનપુર-અગેજ લશ્કરે જાણ્યું, બા. ૨,
 ૨૦૭; નો કિલ્લો અગેજ લશ્કરે લીધો,
 બા. ૨. ૨૧૩.
 માનસર-લગાવ, બા. ૧. ૨૧૩-૩૫૪; ડું
 વણનું, બા. ૧. ૩૫૫.
 માનસરોવર-બદુષરાજ પાસે, બા. ૨. ૬૪.
 માનસિંહ-પૂનજ પછી દાંતાની ગાદીએ
 આવ્યો, બા. ૨. ૧૪૨; અભયસિંહનો
 દીકરો, બા. ૨. ૧૪૮; મરાઠા સરદાર
 ચોપાણને દાંતામાંથી દ્વંદ્વાર્યો, બા. ૨.
 ૧૪૬; મુદાસણના ડાકોરને મદદ કરી,
 બા. ૨. ૧૪૬; ચાંગોઈ લટક્યું, બા. ૨,
 ૧૪૬; ઈંડરના ચલારસિંહ સાથે સંબંધ,
 બા. ૨. ૧૪૬; અવસાન, બા. ૨. ૧૪૬.
 માનાજી-બા. ૨. નો. ૨૧.
 માનાજીચવ-ચાચકવાડે-બદુષરાજનું મોઢું
 દેવાલય બંધાવ્યું, બા. ૨. ૬૬.
 મા-ખાતા-બા. ૧. ૧૩૭.
 મામડિયો-ચારણ, ખોડિયારનો પિતા, બા.
 ૧. ૪૨૫.
 મામા ડાકરી-ડસોઈ પાસે પધાર, બા.
 ૨. ૨૭૦.
 માયા-બા. ૨. ૪૨૨.
 માયો-ટેટ, અપાયેલો લોગ, બા. ૧. ૧૫૩.
 માસણ મત્ર-બા. ૨. ૩૮૦.
 માસ (રાવત)-લશ્કરમાનો, તેણે રાવ
 લાલને હરાવ્યો, બા. ૧. ૫૩૬.
 માસદેલ-નો લેખ અત્તર્ધ માતાના મુખ્ય
 દેરામાં, બા. ૧. ૫૩૧.
 માલપુર-ના રાહોડ, બા. ૨. ૧૩૮.
 માલીમ-મખ-એક સુલતાનનો ગુરુ, ગુજ-
 રાવમાં યાત્રા કરવા આવ્યો, બા. ૧. ૩૬૩.
 માલીમ-ખેટલપર ગુજરાતની સેનાની નિત,
 બા. ૧. ૪૫૮.
 માલેચક (માલિચક)-રત્નપુતે રાખેને
 માર્યો, બા. ૨. ૪૫૫.
 માળવા-બા. ૧. ૨૩૧; ના રાજ્યોની
 વંશાવલિ, બા. ૧. નો. ૧૫૭.

માળીયા-ના ઠાકોર, બા. ૨. ૫૩૨.
મંગો-હરપાળનો કુંવર, બા. ૧. ૪૦૯.
મોંડવ-નો કુંવર, બા. ૧. ૪૭૩.
મોંડવજડ-બા. ૧. ૧૧૭.
મોંડવા-વીરમદેવે કબજે કર્યું, બા. ૧. ૫૧૮.
મોંડુવા-ના મકવાણા જમીનદાર, બા. ૨. ૧૧૭.

મિ. મી. સુ.

મિરત-બા. ૧. ૩૩૦.
મિયાણા-માળિયાના, બા. ૨. નોં. ૬૮.
મિરાતે અહમદી-મુસલમાની ઐતિહાસિક
ગ્રંથ, બા. ૧. ૩૮૩; બા. ૨. ૨૫૫.
મિદ્દિર-ભૂવડનો સુબ્બ સેનાપતિ, બા. ૧. ૨૪, ૨૮.
મીતિયાળુ-ની ઠાકી શાખા, બા. ૧. ૪૦૧.
મીરાંબાઈ-કુંવા ચાણુની દીકરી, કવિયણ,
બા. ૧. ૪૧૩
મીનલદેવી-ના રૂપગુણની મરાઠા, બા. ૧. ૧૪૧; કહ્યુંરાળનો તેના પર અભાવ,
બા. ૧. ૧૪૨; સિદ્ધરાજની માતા થઈ,
બા. ૧. ૧૪૫; સત્તાવાન થઈ, બા. ૧. ૧૪૧; માનસર અને મલાવ તળાવ
બુધાબાઈ, બા. ૧. ૧૪૭; ન્યાયપરા-
મણુતા, બા. ૧. ૧૪૭; સોમિશ્વરની
યાત્રાનો કર માફ કરાવ્યો, બા. ૧. ૧૪૮;
નોંધ, ૧૪૧-૧૪૨.

મુકાદ્દાર-શત્રુજય ઉપરનો પત્ર, બા. ૨. ૨૧૬

મુક્તિ-ના ચાર પ્રકાર, બા. ૨. ૪૨૩.

મુગરીપટ્ટણુ-જુઓ દાંડ.

મુગ્ધરખાન-(વક્ત્ર જાતિનો ઉમરાવ)ખૂજ-
રાતનો સૂણો થયો, ફરહત-ઉલ્લ-મુલકને
દરાવ્યો, બા. ૧. ૩૯૬; ઉંડર ઉપર
ઢહડાઈ કરી, બા. ૧. ૪૩૨; પટ્ટણુ અને
સોમનાથ ઉપર ઢહડાઈ, બા. ૧. ૪૩૩;
મંડલજડ (ચિત્તોડ) ઉપર ઢહડાઈ, બા.

૧. ૪૩૩; જલવાલાનાં દેવાલય તોડી
પાડ્યાં, બા. ૧. ૪૩૪; ઉંડર ઉપર ફરી
ઢહડાઈ, બા. ૧. ૪૩૪; ઉંડર ઉપર વધુ
ઢહડાઈ, બા. ૧. ૪૩૪; માળવા ઉપર
ઢહડાઈ, બા. ૧. ૪૩૪; દીવની જિત,
બા. ૧. ૪૩૪.

મુઝફ્ફર ખીલો-માળવા અને ઉંડર ઉપર
ઢહડાઈ, બા. ૧. ૪૬૪; ઉંડર ઉપર ખીલ
ઢહડાઈ, બા. ૧. ૪૬૫; ઉંડરવાડાની
લૂંટ, બા. ૧. ૪૬૭.

મુઝલ-(શુભરાતી લાપામાં મુઝલ અથવા
મોજલ) લોકોની રોશક, લાઠ અને
કચ્છ ઉપર ઢહડાઈ, બા. ૧. ૮.

મુનઈ-નામ બા. ૨. ૧૨૭ .

મુબારક ખીલજ-દિલ્હીની બાદશી આગેવાં;
બા. ૧. ૩૬૨; મુલરાતકું રાજ્યે મુદ્દર-
ખાનને સોંપ્યું, બા. ૧. ૩૬૨.

મુસતાવ-ની ઢહડાઈ, બા. ૧. ૨૨૬.

મુલકગીરી-મરાઠાઓ ખીલ રાજ્યો પા-
સેથી લેતા તે રકમ, બા. ૨. ૪૬; ઉપરા-
વવાની મોસમ, બા. ૨. ૪૭; કું કામ
શિવરામ ગાદીને સોંપ્યું, બા. ૨. ૪૮;
નો આંકડો બાયકવાડ સરકારે કનૈલ
ચાકરને આપેલો, બા. ૨. નોં ૪૮ કાઠિ-
યાવાડની, મુલેહબરેલી રીતે બાય-
કવાડને મળે એવા પ્રયાસ, બા. ૨.
૫૦-૫૧, સંબંધી બ્રિટિશ સરકારની
રાજનીતિ, બા. ૨. ૫૦.

મુરતકાળાદ-મહમુદ ખેજડે વસાવ્યું, બા.
૧. ૪૬૭.

મુજ-માળવાનો રાજ કેમ થયો, બા. ૧.
૧૧૭; સિંધવને પકડી કેદ કર્યો અને
આખો ફેડો, બા. ૧. ૧૧૭; લોખને
મારવાનો વાત, બા. ૧. ૧૧૮-૧૧૯;
મુજપુરની સ્થાપના, બા. ૧. ૧૧૯
તેલપ ઉપર ઢહડાઈ-હાર અને કેદ પક-

રાત્રી, બા. ૧. ૧૧૯; મૃત્યુલવતી સાથે
સ્નેહસંબંધ, બા. ૧. ૧૧૯; મૃત્યુ,
બા. ૧. ૧૨૦; ને. ૧૧૯; ૧૧૯, ૧૨૦.
મુનુપુર-નો કુંડ, બા. ૧. ૬૫૪.
મુન-સોડા પરમારનો નાયક, બા. ૧. ૩૯૮.
મુનવ-બા. ૧. ૧૪૩; કર્ણુ અને મીનજ-
દેવીનો મેળાપ કરાવનાર પ્રધાન; બા.
૧. ૧૪૪.
મુનઈ બેઠ-ગુજરાતના તાબામાં, બા. ૧.
૪૫૭; મુસલમાનોના હુકમમાં ગયો,
બા. ૧. ૪૫૭
મુડેલી-ના ઠાકોર જલમસિંહને જોતાના
પરા મટે ઈંદર સાથે વફા, બા. ૨.
૧૮૭; ની ગાદીએ સૂરજમવ બેઠો, બા.
૨. ૨૦૬
મૂઠ-મારવાનો જુદો, બા. ૨. ૩૮૦
મૂળરાજ-જન્મ અને સામંતસિંહનું દત્તક
લેવું, બા. ૧. ૫૫; મામાનો ધાત કરી
ગાદી લેવી, બા. ૧. ૫૬; મોસાળ પક્ષનાનું
નિકાલન, બા. ૧. ૫૬; નાગોર અથવા
શબર (અજમેર)ના રાજાને અને
તિલગાના રાજા તેલિંગના સેનાપતિ
મારખને દુરાયો, બા. ૧. ૫૮-૬૦; રૂદ્ર-
માળ બંધાયો, બા. ૧. ૬૧; સોરઠના
રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરી, ગાદીરિપુનો પરાજય,
બા. ૧. ૬૧-૮૫; પ્રવાસની યાત્રા કરી,
બા. ૧. ૮૫, પુત્ર ચામુંડની પ્રાપ્તિ,
બા. ૧. ૮૧, જૂદા જૂદા દેરાના રાજ-
ઓએ આપેલી જોડો, બા. ૨. ૮૫-૮૬;
લાટના રાજ સાથે સંગ્રામ, બા. ૨.
બા. ૧. ૮૭-૮૮; રાજ્યવિસ્તાર, બા.
૧. ૮૭. પ્રાણલોને તેડાવી ધીરજ
આપ્યું, બા. ૧. ૯૦-૯૧; સિંહપુર
આદિ બીજાં ગામ આપ્યાં, બા. ૧. ૯૧;
ચામુંડને રાજ્ય સોંપી સિંહપુર જઈ
વસ્યું, બા. ૧. ૯૧; પાછીના સોલંકી

રાજાઓનો અનુક્રમ, બા. ૧. ૯૩-૯૪;
ને. ૫૯-૯૨.
મૂળી-ના પરમારોએ જાતને આશ્રય
આપ્યો, બા. ૧. ૪૭૨; ગુજરાતના
સુલ્તાનનો આશ્રય માગ્યો, બા. ૧. ૪૭૩.
મે. મે. મે. મ.
મેઘાલુ-ના ગરાસિયાને ભૂપતસિંહે મરાઠ
પાછો અપાડ્યો, બા. ૨. ૧૦૯.
મેદનીરાય-માળવાના સુલ્તાનનો પ્રધાન,
બા. ૧. ૪૯૪.
મેની-નદી, બા. ૧. ૪૦૩.
મેમકા-વઢવાલુ પાસે ગામ, બા. ૨. ૬૪.
મેરાસલુ (બિરણી)-નો પટો જોડો ઈંદર-
સિંહને મળ્યો, બા. ૨. ૧૩૧.
મેર-જમાદાર ગણસિંહનો-ગોપાલસિંહને
માર્ગે બા. ૨. ૧૮૫.
મેરજુંમ-બા. ૧. ૨૨૬.
મેવડી-માતા કડી પાસે, બા. ૨. ૨૬૬;
નાં સ્થાનકનું વર્ણન, બા. ૨. ૩૭૭.
મેઝીકરો-કુ પાછ મકવાળાના, મુડાઈઓ
કરી, બા. ૨. ૧૦૫.
મેવાડ-બા. ૧. ૨૩૨.
મેવાસ-બા. ૧. ૧૩૬.
મેહેમદાવાદ-વાતક નદી ઉપર મહમૂદ
બિગડે વસાવ્યું, બા. ૧. ને. ૪૯૩
જુઓ મુસ્તફાબાદ.
મેઠમસિંહ-વડોદરાનો પરાવત, બા.
૨. ૧૨૨.
મેશ-બા. ૨. ૪૧૩; આપનારી પુરીઓ,
બા. ૨. ૪૨૨.
મેખડોલ-પીરમનો રાજા રાણાજી જોડિ-
લનો, કુંવર, બા. ૧. ૪૨૫, ગોપા અને
પીરમની જિત, બા. ૧. ૪૨૬; પીરમમાં
નિવાસ, બા. ૧. ૪૨૮; મુસલમાનો સાથે
યુદ્ધ કરવાં મરણ, બા. ૧. ૪૩૦;
ને. ૪૮૭.

મોઝલિદીન-પાદશાહની મા મક્રે હુજ કરવા જતાં ખંભાતમાં આવ્યાં, બા. ૨. ૪૭૫; ત્યાં તેનો વસ્તુપાળે કરેલો સત્કાર, બા. ૨. ૪૭૬; વસ્તુપાળને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ ન કરવાનું વચન આપ્યું, બા. ૨. ૪૭૭.

મોઝિજ-બા. ૨. ૩૯૬.

મોઝાસા-રાવ હીમે એનુલમુદક ઉપર હુલો કર્યો, બા. ૧. ૪૯૪.

મોઝાસા-આગળ ફિરાજખાને જાંડ ઉઠાવ્યું, બા. ૧. ૪૩૫.

મોઝાસા-માંથી રાયસિંહજીને ફૂલાડી મરાઠાએ લીધું, બા. ૨. ૧૩૦.

મોઝખંક પટ્ટણ-લુઓ મોઢેરા.

મોઝરપુર-લુઓ મોઢેરા.

મોઢેરા-બા. ૧. ૧૩૬; મોઢરપુર-મોઢખક પટ્ટણ, બા. ૧. ૧૪૦; બા. ૧. ૨૩૦; ના દેવાલયનું વર્ણન, બા. ૧. ૩૫૩; નો કુંડ, બા. ૧. ૩૫૪.

મોઢીચંદ-અહંમદશાહ પહેલાનો કાર-ભારી, બા. ૧. ૪૪૧.

મોઢીરજીત(મોસાલન)-મૂરોપિયન સિપાઈને સેહુકરે મારી નાખાવ્યો, બા. ૨. ૨૧.

મોઢી-ના ઠાકોર, બા. ૨. ૫૩૧.

મોઢિયા-ચૂડાસમાનુ ગામ અંદરસિંહજીએ લૂંટી લીધું, બા. ૨. ૬૨.

મોઢેસલામ-રજપુતો, બા. ૧. ૪૫૦.

મોઢનદાસ-મોઢનપુરના ઠાકોર, બા. ૧. ૫૪૯.

મોઢનપુર-ના મોઢનદાસ ઠાકોરે રાવળ પૂનને કેદ કર્યો, બા. ૧. ૫૪૯.

મોઢનમંત્ર-બા. ૨. ૩૮૦.

મોઢેચ-રાતુજયની ઉત્તરના પ્રદેશનો રાજ, અયોધ્યાના રાજ ભરતે હરાવ્યો, બા. ૧. ૭.

મૃધુ-(સીક) બા. ૧. ૪૧૧.

મહેવાસી-માત્ર જમા આપતાં ગામો, બા. ૨. ૨૬૨; સંખંધી મીંચ એલિફન્ટની બલામણ, બા. ૨. ૨૮૯.

મહેવાસી-લોકો મહીકાંઠાના, બા. ૨. ૧૧૮; ઉપર મુસલમાન પાદશાહોના દાખ બે-સાડવાના ચત્રો, બા. ૨. ૧૧૮.

મહેમુર-માં શુભપૂન, બા. ૨. ૩૮૮; અપદેવતાની પૂન, બા. ૨. ૩૮૯.

મંબળ પારખ-આનંદરાવ ગાયકવાડનો પિતૃશત્રુ માણસ, બા. ૨. ૩૦.

મંદુકેશ્વર-બા. ૧. ૧૩૬.

મંદુમઢ-નો મુઝફ્ફરે કબજે લીધો, બા. ૧. ૪૯૬.

મંડોવર-જોધપુરના રાજાનું રમરાન, બા. ૨. ૧૨૧; -માં અજીતસિંહની રાણીઓ સગી થઈ, બા. ૨. ૧૨૧.

મંજ-ના છ મકાર, બા. ૨. ૩૭૯; ના મરણ પ્રયોગ વિધે ભાવનગરના કુંવર દાદુસા સિંહોરમાં મરણ પામ્યા તેનો ઉલ્લેખ, બા. ૨. ૩૭૯.

મ. યા. યુ. યો.

યમ-નો ઉલ્લેખ, બા. ૨. ૪૦૩; -રાજાનું ન્યાયાસન, બા. ૨. ૪૦૪; -નો મહેલ, બા. ૨. ૪૧૧.

યમપુરી-ના માર્ગમાં ત્રાસ, બા. ૨. ૪૦૫; -નું વર્ણન, બા. ૨. ૪૧૦; -માં ચિત્ર-ગુપ્તનું સ્થાન, બા. ૨. ૪૧૦.

યમોમળ-બા. ૨. ૨૪૯, નોં. ૨૪૬. યમોવર્મા-ગૂજરાત પર ચઢાઈ, બા. ૧. ૧૪૯.

યસાવવ (આસાવવ)-સામ્રાજ્યની જિંદગી મામ, બા. ૧. ૪૩૫. [૪૬૦.

યાદવ-(ખાનદેશના) ની વંશાવલિ, બા. ૨. યાદુદી-ઓમાં પ્રિત સંખંધી ભાવના, બા. ૨. ૩૪૮; આત્માના દેહાન્તર વિધે વિચારો, બા. ૨. ૩૬૬.

શુભ-ભા. ૨. ૪૨૪.

ચૈત્રાશન-રાજયામિષેક, ભા. ૧. ૪૩; ના
ગુણ અને શાન્ધવિસ્વાર, ભા. ૧. ૪૪;
રથેતુ પુરતક, ભા. ૧. ૪૪; તેના પાટ-
ની કુમારે પટ્ટણુ બદરે પરદેશીઓનાં
વહાણુ લેંટયાં, ભા. ૧. ૪૪; અવસાન,
ભા. ૧. ૪૫, નોં. ૪૫.

ચોત્તિનિપુર-ભા. ૧. ૩૩૦.

ચૌવનાસ-ભા. ૧. ૩૩૦.

૨.

રુદ્રનાથ રાવ-રાધાબા-એ ગૂંચરાવ ઉપર ચ્હ-
ડાઈ કરી ખંડણી ઉધરાની, ભા. ૨.
૧૨; હામાણ તેને મળી ગયો, ભા. ૨.
૧૨; પદ્મપદ ઘઈ વટોદરે નાસી આગ્યો,
ભા. ૨. ૧૪; અંજોનોની મદદ માંગી
અને મળી, ભા. ૨. ૧૪; અડાસના
મેદાનમાં હાર્યો ભા. ૨. ૧૪.

રુખપુલ-ની ૩૬ સાખા, ભા. ૧. નોં. ૧૨૭-
૧૨૮; ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૩; સાખા,
ભા. ૨. ૨૨૩; નખાણું સાખા, ભા. ૨.
૨૨૪; ની સમય ગાળવાની રીત, ભા. ૨.
૨૨૭; અરીણુનું અસન, ભા. ૨. ૨૨૭,
કથરીમાં બેસવાનું, ભા. ૨. ૨૨૭, ઠાકો-
રની ધણી ઠકરાણીઓ, ભા. ૨. ૨૪૮;
જાડવારણે સાથે સંબંધ, ભા. ૨.
૨૪૮; ઠાકોરોની સત્તા નળણી પડવાના
કારણે, ભા. ૨. ૨૫૬; ગદેચી દેણીનું
પૂજન કરે છે, ભા. ૨. ૩૧૬; લગ્નમાં
ખાંડું મોકલવાની રીત, ભા. ૨. ૩૨૮.

રુદ્રધવલ-મા. ૧. ૧૬૫, નોંધ. ૧૬૫.

રુદ્રમલ (રાવ)-ઈંદરનો રાજ, ભા. ૧. ૪૩૧;
સુઝદેખાન સાથે લડાઈ, ભા. ૧. ૪૩૩;
સુઝદેખાલ ડેહાને ખંડણી આપી,
ભા. ૧. ૪૩૪; વીસલનચર જતો રહ્યો,
ભા. ૧. ૪૩૪. [ભા. ૧. ૫૫૩.

રુદ્રાસણુ-આગળ આજનજાસ મરાયો,

રુદ્રાસણુ-ઉપર ઈંદરના રાવસિંહે ચ્હડાઈ
કરી, ભા. ૨. ૧૨૮; નો ઠાકોર લણુ-
વાડે ન્હાસી ગયો, ભા. ૨. ૧૨૮.

રતનસિંહ-હાંવાનો, ધનાઢીના ઠાકોર લાડ-
ખાન અને પાટડખાનને માર્યા, ભા.
૨. ૧૪૭.

રતનસિંહ-પોશીનાનો-રાવ વિરમદેવને હાથે
મરાયો, ભા. ૧. ૫૧૬.

રત્નકોશ-માં ક્ષત્રિયની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૧૩.

રત્નપુર-ભા. ૧. ૨૮૬.

રત્નમાળા-મંથ કુચ્છાણમે લખ્યો, ભા.
૧. ૨૩.

રત્નાદિત્ય-રાજકાળ અને અવસાન, ભા.
૧. ૪૬.

રત્નો-સોડાડ, મેલા આગળ લ્હડતાં મરાયો,
ભા. ૨. ૨૦૪.

રમલેશ્વર-વળાવ, ઇંદરમાં, ભા. ૨. ૧૨૪.

રવપાળણુ-(પરમાર), હાંવાનો, સિંધ ઉપર
રાજ્ય કર્યું, ભા. ૧. ૫૩૬.

રબિયો-મઠવી, રાણીસરનો, ભા. ૧. ૪૭૪.
૨૧.

રશ્મિચાર-ભા. ૧. ૨૦૦; લોંવરાનો કિલ્લો
લીધો, ભા. ૧. ૨૦૪; પાટણુ ઉપર ચ્હડાઈ
કરી, ભા. ૧. ૨૦૪; રાણુદેવીનું લગ્ન
કર્યું, ભા. ૧. ૨૦૪; સિદ્ધરાજની ચ્હડાઈ,
ભા. ૧. ૨૦૪; મરણ, ભા. ૧. ૨૦૫;
નોંધ ૨૧૩; ના વસંતેની વંશાવલિ,
ભા. ૨. ૫૨૭.

રાધા-આવડો-ઠાકી, ભા. ૧. ૪૦૧.

રાજ-ભા. ૧. ૩૬૨.

રાજકોશ-ના ભમની વંશાવલિ, ભા.
૨. ૫૪૭.

રાજપીપલા-સંસ્થાનના રાજાઓની વંશા-
વલિ, ભા. ૨. ૫૨૪.

રાજભાઈ-છેમેટાના કુદા ચારણની ઠીકરી,
તેનું સ્થાનક, ભા. ૧. ૪૭૧.

- રાજભારથી-સિદ્ધપુરના મઠનો ચેલો, સુર-
જમલ સાથે પદારવદામાં બળ્યો, બા.
૨. ૨૦૮; ગાયકવાડને શરણે ગયો અને
પછીથી સિદ્ધપુરના મઠની બાદીએ
સ્થાપ્યો, બા. ૨. ૨૦૯.
- રાજશેખર-સુરિ-ધુ' રાજ અને વીર-
ધવલના યુદ્ધ વિષે લખાણ, બા. ૨.
૪૫૪; વિસલદેને વરતુપાળ-તેજપાળને
અધિકારક્ષત કર્યા તેનું લખાણ, બા.
૨. ૪૮૬-૮૮.
- રાજ-ની પદવી, બા. ૨. ૨૬૧.
- રાજુલુ-વખતસિંહજીએ નવાબ પાસેથી
લીધું, બા. ૨. ૮૨.
- રાકોડો-(કનોનના)ની વંશાવલિ, બા.
૨. ૫૨૨.
- રાણક દેવડી-રા'ખેગાર સાથે પરણી, બા. ૧.
૨૦૪; સતી થઈ, બા. ૧. ૨૦૫; વિષે
ઈતકયા, બા. ૧. ૨૦૮, ૨૧૯; ની
વંદવાણમાં દેરડી, બા. ૧. ૨૧૯.
- રાણજી-ગોહિલ-રાણપુરનો ઠાકોર, બા. ૧.
૪૬૬; મુસલમાનો સાથે ઘડઠાં મરાયો,
બા. ૧. ૪૭૨.
- રાણપુર-ગોમા અને બાદર નદીના સંગમ
આગળ-ગામની ઉત્પત્તિ; બા. ૧. ૪૧૪;
ત્યાં આગળ રાણજી ગોહિલ ઘડઠાં
મરાયો, બા. ૧. ૪૭૨.
- રાણા-ની પદવી, બા. ૨. ૨૬૧.
- રાણાજી-ગોહિલ, રાણપુર વસાવ્યું, બા. ૧.
૪૪૪; વળામા ગાદી કરી, બા. ૧. ૪૨૫
- રાણીની વાવ-બા. ૧. ૩૫૬.
- રાણીક ઝાલો-બા. ૧. ૩૧૦.
- રાણીબા-સત્રસાલજીની દીકરી, અહંમદશાહ
પેલા નેડે પરણી, બા. ૧. ૪૪૮.
- રાણીસર-નો રણિયો મઠની, બા. ૧. ૪૭૪.
- રાપતપુર-ના નરાજ, બા. ૨. ૫૩૦.
- રામકુંડ-બા. ૧. ૩૫૪.
- રામચંદ્ર-બા. ૧. ૨૬૪.
- રામચંદ્ર બા. ૧. ૨૮૩.
- રામ પરમાર-બા. ૧. ૩૧૦.
- રામપુર-ના રાવ ઉપર દિલ્હીની ફોજ
રહી, બા. ૧. ૫૧૪.
- રામપુર-રોડિયાના કિલ્લામાં કાનાજી રાવને
કેદ કરી રાખ્યો, બા. ૨. ૨૪.
- રામાવતાર-બા. ૨. ૪૨૪.
- રાયમઠ-રાયસિંહજીની રાજધાની, બા. ૨.
૧૩૧.
- રાયજી-બા. ૧. ૨૦૪, ની રાખા રાયમઠ,
બા. ૧. ૨૦૪
- રાયપાળદેવ-બા. ૧. ૨૮૬.
- રાયસિંહ-રાવ વિરમદેવનો બાઈ, બા. ૧
૫૧૧.
- રાયસિંહ-આનંદસિંહનો બાઈ, ઉડરવાડા-
માં લૂટકાડ કરી, બા. ૨. ૧૨૭;
કેળી ઠાકોરો, બરી અને નાયક હોમના
કસબાવીને ફેડી ઉડર લીધું, બા. ૨.
૧૨૮; સિવસિંહને આદી આપી પોતે
ઠાકોર અલાઓ, બા. ૨. ૧૨૮; રણા-
સણને ઘેરો ધાક્યો, બા. ૨. ૧૨૮;
મરાઠાએ મોઠાસાથી હાંકી ફેડાડ્યો તેથી
ઉડર ગયો, બા. ૨. ૧૩૦; સરદારોને
પટા આપ્યા, બા. ૨. ૧૩૦; રાયમઠ
બઈ રહ્યો, બા. ૨. ૧૩૧.
- રાવ-ની પદવી, બા. ૨. ૨૬૧.
- રાવજી-એ રેદેવરોની મદદથી ઉડરને
કિલ્લો લીધો, બા. ૨. ૧૨૭.
- રાવજી આપાજી-ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનો
પ્રધાન, બા. ૨. ૨૩; કડી લેવાની ખટ-
પટ, બા. ૨. ૩૨.
- રાવજી-ઉડરનો (જીર અથવા વીર રાજ
નેજારાની વાવ બખાવી, બા. ૨
૪૭૬; રવાધીવ કરેલો મુલક, બા. ૧
૪૮૦; આંખાનેશ્વર રાવજી સાથે

- કરી, બા. ૧. ૪૮૧; તળાવો બંધાવ્યાં,
બા. ૧. ૪૮૧.
- રાવળ-ની પદવી, બા. ૨. ૨૬૧. જ
- રાહ મંડલિક-સોરઠનો રાજા, મહામૂદ બેન-
ડાને ખંડણી આપી, બા. ૧. ૪૬૫-૬૬;
મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો, બા. ૧.
૪૬૬; ને. ૪૬૬; ને નાજબાઈએ શાપ
આપ્યો તેની વાત, બા. ૨. ૫૨૬;
વિષે બીજી વાત, બા. ૨. ૫૨૭.
- રાંધણ છઠ્ઠ-નું મત, બા. ૨. ૩૦૯.
- રી. રૂ. મ્મ.
- રીટાડા-નો લેખ, બા. ૧. ૪૯૮.
- રૂઠી રાણી-ને માળિયે મહારાજા કુંવરે સુરજ-
મલને કલ્લ કર્યો, બા. ૨. ૧૩૫.
- રૂડાં રાણી-વીરસિંહ વાવેલાની સ્ત્રી, અ-
ડાલજની વાવ બંધાવી, બા. ૧. ૪૫૨.
- રૂદ્રમાળા-નું દેરાલય, બા. ૧. ૩૫૨;
વર્ણન, બા. ૧. ૩૫૨.
- રૂદ્રવન-બા. ૨. ૪૦૮.
- રૂદ્રાદિત્ય-બા. ૧. ૧૧૯.
- રૂપનગર-ના ઠાકોરોનો સોલંકી હોવાનો
દાવો બા. ૧. ૩૯૭.
- રૂપસુંદરી-નય શિખરીની સ્ત્રી ગર્ભવંતી
હોવાથી શરૂપાળ તેને વનમાં મૂકી
આપ્યો, બા. ૧. ૩૧; ને પેટે વનરાજનો
જન્મ, બા. ૧. ૩૩.
- રૂપસુંદરી-અનંગપાળની દીકરી, કનોજના
નયચંદ્રની રાણી, બા. ૧. ૩૦૭.
- રૂપાલ-નો ઠાકોર કૃત્તેહસિંહ, બા. ૨.
૧૯૯; ઉપર અમેજ લશ્કરની નેહડાઈ,
બા. ૨. ૨૧૭.
- રૂપેણ-નદી, બા. ૧. ૧૩૯.
- રૂવાપરી-બા. ૧. ૧૮.
- રૂવાપરી-માતાનું મંદિર ભાવનગરમાં, બા.
૧. ૫૬૮.
- રૂરતમબક્ષી-સુરવતી ફોજનો ફોજદાર,
મુનવતખાનનો બાઈ, બા. ૨. ૩. પિલાજી
ચાયકવાડના દમાથી હાર્યો, બા. ૨. ૩.
ઋષભદેવ-સત્તુલ્ય ઉપર નૈન તીર્થ કરની
મૂર્તિ, બા. ૧. ૫.
- ઋષિઓ-ની ઉત્પત્તિ, બા. ૨. ૨૨૦.
- ઋષિપંચમી-બા. ૨. ૩૧૪.
- રેનિયસ-(પાદરી)નું વગમાડ વિવે લખાણ,
બા. ૨. ૪૦૧.
- રેહેબરો-એ ઈંદરનો કિલ્લો લીધો, બા.
૨. ૧૨૭.
- રેયની-ખામો, બા. ૨. ૨૬૨.
- રૈવતાચળ-બા. ૧. ૧૪૦.
- રોઈયા-ખામ, બા. ૨. ૧૨૨.
- રોઝકા-ખામ ધંધુકાની પાસે, બા. ૨. ૬૨.
- રોળઈ ત્રાવટ-સર. બા. ૨. ૨૧૪.
- રોહીડા-ખામ, બા. ૨. ૧૨૪; ખામે બા-
નંદસિંહની સ્ત્રીઓ સતી થઈ, બા. ૨.
૧૨૭.
- રૌદ્ર-બા. ૨. ૪૦૯.
- રૌરવ-એક નરક, બા. ૨. ૪૧૨.
- લ.
- લદ્દમી-બા. ૨. ૪૨૪.
- લદ્દમીતિલક-બા. ૧. ૩૩૬.
- લદ્દમીધર-રાજાને સિંધણે તમાચો કર્યો,
બા. ૨. ૪૬૨.
- લખવર-ના ઠાકોરો, બા. ૨. ૫૪૩.
- લખધીરજી-પરમારને મૂળીની ગાદી મળી,
બા. ૧. ૪૭૪; બોડા માંગલ સાથે
લડતાં મરાયો, બા. ૧. ૪૪૬.
- લખુ રોક-સિદ્ધપુરનો, સુરજમલ અને રાજ-
ભારથી પકડી લઈ ગયા, બા. ૨. ૨૦૮.
- લગધીર-સોડા પરમારનો નાયક, બા. ૧. ૩૯૮.
- લગ્ન-પ્રસંગે દિંદુઓમાં થઈ ખરચ, બા.
૨. ૩૨૧; કૈંડવા કણ્ણીનાં, બા. ૧.
૩૨૧; ભરવાડનાં, બા. ૧. ૩૨૧; નો
કચવ, બા. ૧. ૩૨૧; બંધન કરનારો

વિધિ-અણપતિની પૂજા, ભા. ૨. ૩૨૨;
કન્યાના બાપ અને વરના બાપનો
મેળાપ, ભા. ૨. ૩૨૨; કરેલો વિવાહ
ફેક કરવાનો ચાલ, ભા. ૨. ૩૨૩; ત્રું
મુહૂર્ત જોવડાવવા વિષે, ભા. ૨. ૩૨૩;
ની કોટરિયો, ભા. ૨. ૩૨૪; પ્રસંગે
ધરને શણગારવાની રીત, ભા. ૨. ૩૨૪;
નો મંડપ, ભા. ૨. ૩૨૪; માણિક્ય-
સ્તંભ, ભા. ૨. ૩૨૪; અણપતિની પૂજા,
ગોત્રજની સ્થાપના, ભા. ૨. ૩૨૪; માં
વરરાત્રનો પોષાક, ભા. ૨. ૩૨૫; વર-
પોષાકું વર્ણન, ભા. ૨. ૩૨૫; માં
ન્યુનચન કરવાની રીત, ભા. ૨. ૩૨૬;
પુલકની રીત, ભા. ૨. ૩૨૬; કન્યાનો
શણગાર, ભા. ૨. ૩૨૭; વસ્ત્રાનો
હસ્તમેળાપ, ભા. ૨. ૩૨૭; ચોંદી,
ભા. ૨. ૩૨૭; પ્રસંગે જવાતાં ખીત,
ભા. ૨. ૩૨૮; ચાર મંભજ ફેરાની
ક્રિયા, ભા. ૨. ૩૨૮; ધુવના વારા અને
સપ્ત નાપિતાં દર્શન, ભા. ૨. ૩૨૯;
મોસાળાંની રીત, ભા. ૨. ૩૨૯, લનની
વિદાયગિરી, ભા. ૨. ૩૨૯.

લપુ લીમ-ભા. ૨. ૪૨૫.

લવણપ્રસાદ-નો જન્મ, ભા. ૧. ૨૭૬; ભા.
૧. ૩૩૪; નોં ૩૬૨. ભા. ૨. ૪૨૬;
અણહિલવાડના બીજા લીમદેવની પાસે-
થી માત્ર કરેલો લાભ, ભા. ૨. ૫૦૧; ની
અણહિલવાડમાં સત્તા, ભા. ૨. ૫૦૩;
પોતાના કુટુંબના લાભ અર્થે કરાવી
લોધેલું શાસનપત્ર, ભા. ૨. ૫૦૩.

લા. લાં.

લાખલ-તું મંદિર, ભા. ૧. ૨૫૧; ભા.
૧. ૨૫૧; ભા. ૧. ૨૮૭.

લાખો-લમ, કચ્છનો, પ્રાદરિપુનો મિત્ર,
મૂળરાજને હાથે મરણો, ભા. ૧. ૮૦-
૮૧; મૂળરાજ સાથે વેર થવાનો ઈતિ-

હાસ, ભા. ૧. ૮૨; તું મરણ, ભા. ૧.
૮૫, નોં. ૬૯. ૮૩.

લાખો પૂલ-ભા. ૧. ૧૯૩-૨૦૮; નોં. ૧૯૩.

લાટ-દેશ ભા. ૧. ૮૬-૮૮.

લાડી-ની શાખા, ભા. ૨. નોં. ૯૪; ના ગો-
હિલોને વડોદરા સરકારનો આશ્રય
મળ્યો, ભા. ૨. ૯૫.

લાડખાન-મનાલીનો કઠોર અને તેના
બાઈ પેઢાડખાનને રતનસિંહે મારી
નાંખ્યા, ભા. ૨. ૧૪૭.

લાવલંડર-સોડોમાં પ્રેતવિશ્વચક્ર આવના,
ભા. ૨. ૩૪૯. [ભા. ૧. ૨૯૦.

લાર-લાટ-લાડ-વાલિયાની એક જાત,
લારસ્તાન-ભા. ૧. ૨૯૦.

લાઈનર-કેપ્ટન હરસોલથી આવેલી હુકમી-
નો કેપ્ટન; ભા. ૨. ૨૧૧.

લાલકુંવર-ભા. ૧. ૧૭૮.

લાલજી-દીદાઈનો, ધીરજ સાથે મળી બહાર-
વટું કરવા લાગ્યો, ભા. ૨. ૧૭૫; હુંગર-
પુરવાળાઓએ માર્યો, ભા. ૨. ૧૭૬.

લાલમીયાં-માંડવાનો, ભા. ૧. ૫૧૮.

લાલસિંહજી-ઉદાયત બોરસદના નવાબની
આકરીમાં, ભા. ૨. ૧૨૩.

લાલાં-વાથેલા લાલખોની બહેન, અહમદ-
શાહ ખેલા સાથે પરણી, ભા. ૧. ૪૪૨.

લાવણપ્રસાદ-ભા. ૨. ૪૨૫; ને આવેલું
સ્વપ્ન, ભા. ૨. ૪૨૯; ઉપર સિંધલૂની

ઝડપ, ભા. ૨. ૪૬૩-૪૬૬; સિંધલૂ
વચ્ચે કરાર, ભા. ૨. ૪૬૬; નોં. ૪૬૭.

લાવણસિંહ-ભા. ૨. ૪૨૫.

લાહોર-રજપૂત રાજાઓએ ઝડપ કરી
છટી લીધું, ભા. ૧. ૧૨૫; નો સુખો,
ભા. ૧. ૨૨૬.

લાંમ-મહીકાંઓ પોલીસીકલ એજન્ટ,
ભા. ૨. ૧૫૬

લાંઝા-બીજાસ, ભા. ૧. ૨૨૪.

સાથે દહાઈ, ભા. ૨. ૪૮૩; વિસનગર સ્થાપ્ત, ભા. ૨. ૪૮૬; વસ્તુપાળ તેજ-પાળનો રાજ્યાધિકાર લઈ લીધો, ભા. ૨. ૪૮૬-૮૭; તેજપાળનું સન્માન કર્યું અને ચેટલાદ જયસિંહને આપ્યું, વા. ૨. ૪૯૪; ધોળકાની અને ગૂજરાતની ગાદીએ આપ્યો, ભા. ૨. ૫૦૨; ના જન્મ વિષે બર્જેસની હકીકત, ભા. ૨. ૫૧૦; હમોઈમાં જન્મ, ભા. ૨. ૫૧૧; ના સમયમાં પંદરોતરો કાળ, ભા. ૨. ૫૧૨; જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા રાજ્યોને આપેલું અનાજ, ભા. ૨. ૫૧૫; નું ઉપનામ, ભા. ૨. ૫૧૬.

વિસલનગરા-નાગર-ભા. ૨. ૨૨૨.

વિવાવ-રાવ વીરમહેલે એક બારોડને શિર-પાવમાં આપેલું ગામ, ભા. ૧. ૫૧૭.

વિલિયાસ-મકવાણો કીર્તિમંત્રો રાજ, ભા. ૨. ૪૦૨.

વિંધ્ય-હુમર, ભા. ૧. ૪૧૦.

વીરદેવ (વીરધવલ વાઘેલો)-ભા. ૧. ૩૧૦, ૩૩૪.

વીરધવળ-વીરવાણસા, વીરધવળ, લવણ-મસાદનો પુત્ર, ભા. ૧. ૩૬૧; ગૂજરાતનો સત્તાવાન પદાવત, ભા. ૧. ૩૬૨; મૃત્યુ, ભા. ૧. ૩૬૩; પ્રધાનો સાથે સંબંધ, ભા. ૧. ૩૬૫; નો. ૩૬૨; લવણમસાદનો કુંવર, ભા. ૨. ૪૨૬; ને આવેલું સ્વપ્ન, ભા. ૨. ૪૨૬; નું તેજપાળ સાથે ગૂજરાતમાં ભ્રમણ, ભા. ૨. ૪૩૦; સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગમન, ભા. ૨. ૪૩૦; વડવાણના કાકોરા પાસેથી ખંડલૂં લીધી, વનવળીના સાંજણ અને ચામુંડરાય સાથે યુદ્ધ, ભા. ૨. ૪૩૨; વનવળીમાંથી રાજ્યનું દ્રવ્ય લેવું, ભા. ૨. ૪૩૨; ધોળકામાં પાટો ફર્યો, ભા. ૧. ૪૩૩; કચ્છના લીમસિંહ સાથે નેર બાંધ્યું, ભા. ૨. ૪૩૩; જળલ-

પુરના ઉદયસિંહના ત્રણ પિત્રાઈઓને નોકરીમાં ન રાખ્યા. ભા. ૨. ૪૩૩; લીમસિંહ સાથે યુદ્ધ, ભા. ૨. ૪૩૫; યુદ્ધ પછી (લીમસિંહ સાથે) સમાધાની, ભા. ૨. ૪૩૭; લીમસિંહની ભૂમિ સ્વાધીન કરી, ભા. ૨. ૪૩૭; માંડ-લિક રાજ્યોને વશ કર્યા, ભા. ૨. ૪૩૭; ગોધાના ધૂધલ ઉપર ચડાઈ કરી હરાવ્યો, ભા. ૨. ૪૩૭-૩૮; ના સમયમાં તેજપાળે હમોઈની વ્યવસ્થા કરી, ભા. ૨. ૪૩૮; સંખ સાથે યુદ્ધ, ભા. ૨. ૪૪૬-૪૫૫; સંખનો પરાજય કર્યો અને વેલાકુલ જઈ રહીયું, ભા. ૨. ૪૫૫; દેશમાં સમાધાની કરવાના પ્રયાસો, ની રાજનીતિ, ભા. ૨. ૪૭૨; પંડિતોનો સત્કાર, ઉદાર દિલ, ભા. ૨. ૪૭૩; મોજીદીન પાદશાહના લશ્કરને હરાવ્યું, ભા. ૨. ૪૭૪; મોજીદીન પાદશાહ સાથે મિત્રી, ભા. ૨. ૪૭૭; ના બે કુંવરો, ભા. ૨. ૪૭૮; વીરમને વીરમગામ આપ્યું, ભા. ૨. ૪૭૯; દેવ થયો, ભા. ૨. ૪૭૯.

વીરધવળ પ્રબંધ-ઇતિહાસમય, ભા. ૨. નો. ૪૩૦.

વીરધવળેશ્વરનું-દેર, ભા. ૨. ૪૪૦.

વીરપુર-માંસોલગ્રીની સાખા, ભા. ૧. ૩૬૭.

વીરપુરા-સોલગ્રી, ભા. ૧. ૩૬૭, જુઓ.

વીરમદ્રાણ, ભા. ૧. ૩૬૭.

વીરમદ્રાણ-વીરપુરમાં સોલગ્રીની સાખા સ્થાપનાદ, ભા. ૧. ૩૬૭.

વીરમ-વીરધવળનો મોટો કુંવર, તેને વીરમ-ગામનો ત્રાસ મળ્યો, ભા. ૨. ૪૭૬;

નળાલીપુર નારી મયો, ભા. ૨. ૪૮૦;

નું મરણ, ભા. ૨. ૪૮૦; સંબંધી બીજી

હકીકત, ભા. ૨. ૪૮૨.

વીરમતી (વાવડી)-ભા. ૧. ૧૬૬; હી

સાથે મેળાપ, ભભોલી ગણિકાની છેલ્લે-
પીઠી, ભા. ૧. ૧૭૬; લાલકુંવરનું
કરેલું ખૂન, ભા. ૧. ૧૮૩; ની બહાદુરી,
ભા. ૧. ૧૮૫.

ધીરમદેવ-ઈંડરનો રાવ, પુનઃ દેસના
નેપારીની કન્યા પરણ્યો, ભા. ૧. ૫૦૬;
નું પરાક્રમ, ભા. ૨. ૫૦૬; હું અરપુર
ઉપર મહારાઈ, ભા. ૧. ૫૧૧; પોતાના
બાઈ શયસિંહને મરાવી નાંખ્યો,
ભા. ૧. ૫૧૧; હું અરપુર નિશ્ચય અને
લૂટ્યું, ભા. ૧. ૫૧૨; અહમદનગર
હીધું, ભા. ૧. ૫૨૪; પેલાપુરની કુંવરી
પરણ્યો, ભા. ૧. ૫૧૪; દિલ્હીની ફોજ
સાથે લડ્યો, ભા. ૧. ૫૧૫; પોશીનાના
રવનસિંહને માર્યો, ભા. ૧. ૫૧૬;
પાનોરા ઉપર મહારાઈ, ભા. ૧. ૫૧૭;
દ્વારકાની યાત્રા કરી, ભા. ૧. ૫૧૮;
માંડવા કબ્જે કર્યું, ભા. ૧. ૫૧૮;
ગાયોનું રક્ષણ કરવા શાહનશા સાથે
યુદ્ધ કર્યું, ભા. ૧. ૫૧૯-૨૦; પોળે
નહારી ગયો, ભા. ૧. ૫૨૦; પોડાનું
દાન, ભા. ૧. ૫૨૨; નું પરાક્રમ, ભા.
૧. ૫૨૪; છુદીના રાવ સાથે લડ્યો,
ભા. ૧. ૫૨૫.

ધીસવદેવ-વાપેલો અણુદિલવાડેની ગારી
ઉપર આપ્યો, ભા. ૧. ૩૬૩; વાપેલા
વંશનો પ્રથમ રાજા, ભા. ૧. ૩૬૩;
વિસલનગર અને દર્શાવતી અથવા
રહેઠાઈના કિંડી વસાવ્યા, ભા. ૧. ૩૭૮.
ધીરશદ્ધ-ભા. ૨. ૪૪૭; નો. ૪૪૭-૪૮.
ધીરા-વાણિયાનો એક પ્રકાર, ભા. ૨. ૨૨૫.
ધીરસિંહ વાપેલો-ઠેલાવનો ઠાકોર, ભા.
૨. ૪૫૨.

વીળિયા-ભા. ૧. ૫૧૧.

વે. વે. વે.

વેતરો બીલ-ગોહિલ હમીરજીનો મિત્ર,

ભા. ૧. ૪૬૭; પોતાની દીકરી ગોહિલ
હમીરજી સાથે પરણાવી, ભા. ૧. ૪૬૮;
સોમનાથનું રક્ષણ કરતાં મરાયો, ભા.
૧. ૪૬૯.

વેણીવચ્ચરાજ-ઈંડરનો રાજા, ભા. ૧. ૪૧૧.
વેદ-આર, ભા. ૨. ૨૨૧; માં વારસ વગર-
નાની અવગતિ અટકાવવાના ઉપાય,
ભા. ૨. ૩૫૫.

વેદાન્તી-ભા. ૨. ૪૨૩.

વેરાવળ-ભા. ૧. નોંધ ૪૩૬.

વેલાકુલ-બંદર વસ્તુપાળે લીધું, ભા. ૨.
૪૫૫.

વૈકુંઠ-વિષ્ણુનું સ્થાન, ભા. ૨. ૪૨૪.

વૈતરણી-નદીની કલ્પના, ભા. ૨. ૩૩૮;
ભા. ૨. ૪૦૮, ની અર્થકરતા, ભા. ૨.
૪૦૯.

વૈતાલ-બહારોડ, ઈંડરની ખંડણી ભરવા
મટિ હાંપી ગયો, ભા. ૧. ૫૪૬.

વૈમાનવાસી દેવ-ભા. ૨. ૩૫૮.

વૈરાટપુર (નગર)-અથવા મલ્લનગર, (પિ-
ળકા), ભા. ૧. ૧૩૭, ભા. ૧. નોંધ ૧૯.

વૈરાટરાજ-પાસે પાંડવો રહ્યા, ભા. ૧. ૧૩૭.

વૈરીસિંહ-રાજકાળ અને અવસાન, ભા.
૧. ૪૫.

વૈષ્ણવી-ભા. ૨. ૪૨૩.

વૈકર-અગ્રેજાનગર-પૂરોપધીયન લશ્કરનો
સેનાપતિ વડોદરામાં બ્રિટિશ ફેસીટેન્ટ
લરીકે મોકલ્યો, ભા. ૨. ૨૭; આનંદ-
રાવ ગાયકવાડ સાથે મુલાકાત, ભા. ૨. ૨૮;
મહારાજે રાજદ્રોહ કર્યો છે એવું સર-
કારને લખાણ કર્યું, ભા. ૨. ૩૨; વડો-
દરેથી નિદાચીત્રી, ભા. ૨. ૩૩; મહદા-
રણ પાસે કરેલી માતળી, ભા. ૨. ૩૬;
વડોદરાનો ફેસીટેન્ટ ગયો, ભા. ૨. ૪૨;
હાડિયાવાડની મુશ્કેલી મુશ્કેલી પતા-
વવાના કામ ઉપર ગયો, ભા. ૨. ૫૧;

મિટીરા ફોજ લઈ કાઠિયાવાડમાં ગયો,
ભા. ૨. ૫૧; કોરોરણનો કિલ્લો મૂળ
ધણીને અપાવ્યો, ભા. ૨. ૫૨; કાઠિયા-
વાડમાં મુલકગીરીની વ્યવસ્થા કરી, ભા.
૨. ૫૩; ની કાઠિયાવાડમાં રાજનીતિ,
ભા. ૨. ૭૨; જમીનદારોની સત્તા અને
હક્ક સંબંધી લખાણ, ભા. ૨. ૨૬૩;
સાણુંદના કોરોરની જગીર વિષે
લખાણ, ભા. ૨. ૨૮૨; ધોળકાના કસ્બા-
તીઓના જમીનના હક્કો વિષે લખાણ,
ભા. ૨. ૨૮૪.

વોળ-જુઓ ગરાસ.

મજ-ભા. ૨. ૪૨૪.

જૂંદાવન-ભા. ૨. ૪૨૪;

જૂંદ-રાત્રુજ્ય ઉપરનાં આધુનિક દેરાસર,
ભા. ૧. ૫

ઘયામપદ્ધતી-જુઓ વાધેકા; ના રાજઓ,
ભા. ૨. ૫૪૬.

ઘયંતરદેવ-ભા. ૨. ૩૫૮.

ઘોડાશ-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૮૬; નોં
૮૬ ભા. ૧. નોં. ૪૫૧.

શ. શા.

શકુન-જોવાના પ્રકાર, ભા. ૨. ૩૦૩; નોં.
૩૦૩.

શકુનિકા વિહાર-ભા. ૧. ૨૭૨.

શકિતસિંહ-સોરઠનો અધિકારી તેણે સુખ-
નના આશ્રયથી ગિરનાર પરથી રાક્ષસો
કાઢી મૂક્યા, ભા. ૧. ૭.

શાણાલા-ના પદાવતો, ભા. ૨. ૧૨૨.

શત્રુજ્ય-પર્વત, ભા. ૧. ૪; આદિ આદિ-
નાથે તે ઉપર તપશ્વર્ધા કરી હતી તેથી.
તેની પવિત્રતા, ભા. ૧. ૪-૫; નું
વર્ણન, તેની મહત્તા, ભા. ૧. ૫-૬;
કપર્દિયસ, કંડુશાળ, અગ્નિકા, સમુદ્ર
વિજય યાદવ અને કલ્યાણના સુન્દર
શાળ તથા તેની શાળીએ તે ઉપર જા-
નવાં દેરાસરો, ભા. ૧. ૭; માહાત્મ્ય-
મંથ ધનેશ્વર સૂરિએ રચ્યો, ભા. ૧.
૭; ઉપરના રાક્ષસો હત કરવાનો નવ-
ડનો નિષ્ફળત્વ, ભા. ૧. ૬; શ્રીમદ્ધે
ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરી, ભા. ૧. ૧૩;
યાત્રાનું ધામ, ભા. ૧. ૩૪૫; ઉપર
એક પથ્થર, ભા. ૨. ૨૬૬.
શમસુદીન દમધાની-(ગુજરાતનો સૂબા)
ફિરોઝ તુલસી સામે બંડ ઉઠાવ્યું
તેમાં માર્થો ગયો, ભા. ૧. ૩૬૬,
શલખનપુર-ગામ, ભા. ૨. ૬૬.
શાયતાન-ભા. ૨. ૪૦૬; જુઓ ભૂત.
શરિપતા-દેવગિરિની કુમારી, ભા. ૧. ૩૧૩.
શાકબરી-ભા. ૧. ૨૫૨; ભા. ૧. ૨૭૪.
શાનારો-માં ભૂતની માન્યતા, ભા. ૨. ૩૬૦.
શામળપદ્ધત-આચવાડનો એક શાસક,
ભા. ૨. ૩૧.
શામળીયો સોડ-ઈકરનો ધણી થયો, ભા.
૧. ૪૧૪; નાચર બ્રાહ્મણની દીકરીનું
માયું કર્યું, ભા. ૧. ૪૧૫, સોનમજ
સાથે લૂડતાં માર્થો ગયો, ભા. ૧. ૪૧૫.
શાલિગ્રામ-ગોદિલેના ઇટદેવ, ભા. ૧. ૫૫૬.
શાલિગ્રામ-સા. ૨. ૪૨૨.
શાહજુદીન-ભા. ૧. ૩૧૦, લાહોરનો ધણી
થયો, ભા. ૨. ૩૨૮.
શાંતાજી-કુંભાજનો દીકરો, ભા. ૨. ૧૦૬.
શિ. શિ. શુ.
શિખાણી-માં ગાવાની પદેમાં ગાદી, ભા.
૨. ૫૬.
શિવ-ભા. ૨. ૪૨૩; ભા. ૨. ૪૨૪.
શિવ-નું દેવજ, ભા. ૨. ૨૬૬.
શિવપટ્ટણ-જુઓ સોમનાથ.
શિવરામ ગાદી-મરાઠાના લશ્કરનો સર-
દાર, તેને મુલકગીરી કરવાનું કામ
સોંપ્યું હતું, ભા. ૨. ૪૮; મહીમામાં,
ભા. ૨. ૧૨૦.

શિવસિંહ-ઈડરની ગાદીએ આવ્યો, બા. ૨. ૧૨૮; સાપાતોને પટ્ટા આપ્યા, બા. ૨. ૧૩૧; આપા સાહેબ ગાયકવાડની ફોજ લઈ ચૂકી આવ્યો, બા. ૨. ૧૩૨; નું અવસાન, બા. ૨. ૧૩૬.

શિવાસિક-બા. ૧. ૨૨૬.

શિનાક્ષી-લોકોમાં ભૂત વિષે માન્યતા, બા. ૨. ૩૮૭

શીકોતર-ભૂતની દેવી, બા. ૨. ૩૭૬; ના સ્થાનકનું વર્ણન, બા. ૨. ૩૭૭.

શીતળા સાવન-નું મત, બા. ૨. ૩૦૯; તેને લગતી હંતકથા અને કલ્પના, બા. ૨. ૩૦૯-૧૦-૧૧.

શીતળાદેવી-બા. ૨. ૩૦૯-૧૧.

શીતાઠથ-બા. ૨. ૪૦૯.

શીલાદિત્ય-સીરાધૂનો રાજા, બા. ૧. ૭; ધનેશ્વરસૂરિએ તેને જૈન ધર્મમાં લીધો, બા. ૧. ૯; તેના જન્મની હંતકથા, બા. ૧. ૧૧; બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર બા. ૧. ૧૨; શ્રી મલ્લે શીલાદિત્યના દરબારમાં આવી બૌદ્ધોને હરાવ્યા, બા. ૧. ૧૨-૧૩.

શીલમરથ-નો રાજા, બા. ૧. ૭૭

શુકલતીર્થ-નર્મદાકિનારે પવિત્રસ્થળ, બા. ૧. ૮૮.

શૂ. શે. રૈ. રો.

શૂદ્ર-જાતિની ભૂતી હાલત, બા. ૨. ૨૨૫; મૂળ ઉત્પત્તિ, ધર્મ, બા. ૨. ૨૨૬.

શૂરપાળ-જયસિંહરીનો સાથો, બા. ૧. ૨૭-૨૮.

શેખ-(સોહ), બા. ૧. ૮૪.

શેખડો-હરપાળનો કુંવર, બા. ૧. ૪૦૯.

શેર મવીક-ને ચોરકના રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યો, બા. ૧. ૪૩૭.

શેરસિંહ-બા. ૧. ૨૦૪; સરૈયા રાજ-પૂતોનો વડિલ, બા. ૧. ૨૦૪.

શેરસિંહ-ને ગોતાનો પટો મળ્યો, બા. ૨. ૧૮૭; વલાસણવાળા સાથે મારામારી, બા. ૨. ૧૮૮; વલાસણું માર્યું, બા. ૨. ૧૮૮; ને રતનપુરને ગોતા ગામ મળ્યાં, બા. ૨. ૨૦૯.

શેલાચમ-બા. ૨. ૪૦૭, નોં. ૪૦૭.

શેલી-બા. ૨. ૪૨૩.

શેભલુદેવ-વીરધવળનો સસરા, બા. ૧. ૩૬૩.

શેઠરહેવ-દેવગઢનો રાજા, બા. ૧. ૩૮૫.

શેઠરાયાર્ય-હિંદુઓના મોટા સૂદ્ધારક, બા. ૨. ૨૨૧; મતભેદ તોડવાનો પ્રયાસ, બા. ૨. ૨૨૧.

શેખ-અરબનો સરદાર, બા. ૧. ૩૬૩.

શેખ-સિંધના ગોલવડનો, વીરધવળ સાથે યુદ્ધમાં હતર્યો, બા. ૨. ૪૪૬-૪૫૫; ભુવનપાલને હરાવ્યો, બા. ૨. ૪૫૩; નું રાજ્ય વસ્તુપાળે લઈ લીધું, બા. ૨. ૪૫૫.

શેજેશ્વર-(શેખપુર), બા. ૧. ૩૪૫.

શ. શ્રી.

શંભુ-ચમપુરીના દ્વારપાળ, બા. ૨. ૪૧૧.

શંખડો-(નિનધર્મી)ના અપવાસ, બા. ૨. ૩૧૪.

શ્રીદેવી-બા. ૧. ૪૦; નોંધ ૪૦.

શ્રીનગર-બા. ૧. ૧૬૪.

શ્રીભૂવડ-સેમરાજનો દોકરો, બા. ૧. ૪૫

શ્રીમાલ-બા. ૧. ૭૮; નોંધ ૭૮; ઝાલોરમાં, બા. ૨. ૨૨૨.

શ્રીમાલપુર-બા. ૧. ૧૬.

શ્રીમાલ માદ્દાત્મ્ય-સંદપુરાણમાં, બા. ૨. ૨૨૨.

શ્રીમાલી-પ્રાદાણીઉત્પત્તિ, બા. ૨. ૨૨૨; અણ્ણદિલવાડ, ગુજરાત, કચ્છ અને સોરઠમાં વસ્યા, બા. ૨. ૨૨૨; કેલ્લાકે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો, બા. ૨. ૨૨૨; યજુર્વેદી અને સામવેદી એવા બે ભેદ, બા. ૨. ૨૨૨; ગ્રાત્રો, બા. ૨. ૨૨૨;

- જૈવમ કવિથી ઉત્પન્ન થયા, ભા. ૨. ૨૨૨.
- શ્રીસ્થળ-ભુજો સિદ્ધપુર.
- શુંગ કવિ-નો જન્મ, ભા. ૨. ૨૨૦.
- એવેતામ્બર-ભા. ૧. ૨૨૦.
- સ.
- સમવાડ-ભા. ૧. ૨૮૬.
- સતમાલ-સોડો પરમાર, ભા. ૧. ૪૦૧.
- સતી-સ્રીઓ, ધણી પાછળ બળી મરે તેની હકીકત, ભા. ૨. ૪૧૮, ના પાળિયા, ભા. ૨. ૪૧૬.
- સત્રાસલ-રાવળ માતરનો, અહમદશાહ ખેલાને પોતાની દીકરી આપવાની ના પાડી, ભા. ૧. ૪૪૮.
- સત્યયુગ-ભા. ૨. ૪૨૪.
- સદુલા બાહુ-નો વૃત્તાન્ત, ભા. ૨. ૪૧૬; તેના મરણ પામવાના સ્થળે દેર, ભા. ૨. ૪૨૨.
- સદીક-ખમાતનો બહાણુવદી, તેના કારણે રાખ અને વસ્તુપાળને છુડાઈ થઈ, ભા. ૨. ૪૪૩; સંબંધી વસ્તુપાળતેજપાળ-ચરિતમાં વૃત્તાન્ત, ભા. ૨. ૪૫૫; સમ-રનાં ધરબાર હાંદીને મારી નાંખવાની વાત, ભા. ૨. ૪૫૧; વસ્તુપાળનું કરેલું અપમાન, ભા. ૨. ૪૫૭; નો પરાજય કરી તેની પાસેથી વસ્તુપાળે ભારે દંડ લીધો, ભા. ૨. ૪૫૬.
- સપાદલસ-ભા. ૧. ૨૭૨, ભા. ૧. નોં. ૨૪૧.
- સપ્તકવિ-થી પ્રાણજોની કલ્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૧.
- સમરશી-અથવા સાલસર, સોરઠનો રાજ, ભા. ૧. ૨૭૦, નોં. ૨૭૦.
- સમરસિંહ-ચિતોડનો રાવળ, ભા. ૧. ૩૦૪.
- સમજેપર-તળાવ, રાવ વીરમદેવે ત્યાં ખડાવ નાંખ્યો, ભા. ૧. ૫૧૧.
- સમ્પત્તી-રાજાએ યતુજય ઉપર ચૈત્ય બંધાવ્યું એવી દંતકથા છે, ભા. ૧. ૫.
- સરખેજ-માં મહમૂદ બેગડાને દાટ્યો, ભા. ૧. ૪૬૩.
- સરધાર-માં વાયેલા બહારવટે રહ્યા, ભા. ૧. ૪૪૦.
- સર બુલંદખાન-ગૂજરાતનો મુખો, ભા. ૨. ૩; હામેદખાનનું બંડ સમાવતાં હાર્યો, ભા. ૨. ૫; પિલાછ અને કંતાછને ચોથ આપવાની કરાવી, ભા. ૨. ૧.
- સરસવતી-નદી, ભા. ૧. ૮૬; ભા. ૧. ૩૩૦; તું પૂજન, ભા. ૨. ૩૭૫.
- સરવલુ-જામમાં ઈંડરના રાવો જઈ રહ્યા, ભા. ૧. ૪૬૮.
- સરવાલુ-જામનિયા સોડના વંશજો, ખાખર-નું નિવાસસ્થાન, ભા. ૧. ૪૧૬.
- સરોડ-નો હંગર, વેમટો બીલ ત્યાં રહેતો હતો, ભા. ૧. ૪૬૭.
- સર્વશદ્-નું દેર, ભા. ૨. ૪૪૦.
- સલખ-ભા. ૧. ૩૦૯.
- સલખ-રાજાએ જલુવરાછનું ખેલું દેવા-લય બધાપ્યું, ભા. ૨. ૬૧.
- સલખજીથર-ભા. ૧. ૩૩૫.
- સુલામી-(જમા), ભા. ૨. ૨૮૧; ભા. ૨. ૩૨૩.
- સદસ-ઔદીચ્ય પ્રાણજીનો એક ભાગ, ભા. ૨. ૨૨૧.
- સદસલિંગ-તળાવ, ભા. ૧. ૧૫૦; તેમાં પાણી ન રહેવાનો ન્યામાનો રાખ, ભા. ૧. ૧૫૨; પાણી રાખવા માટે અધાયતું જલિદાન, ભા. ૧. ૧૫૨; ભા. ૧. ૩૫૦; નોં. ૧૫૦.
- સા.
- સાઈ નેસદી-જહવીની કન્યાએ બીજ એકલવાળને છપાઓ, ભા. ૧. ૪૨૧; બીજ એકલવાળના દીકરાનું માથું

- માયુ' અને તે લીધા પછી તેને સજ્જન કર્યો, ભા. ૧. ૪૨૨.
- સાળણુ-ભા. ૧. ૨૧૯ (સાળણ) ભા. ૧. નોં. ૨૧૬.
- સાદોદના-નાગર ભા. ૨. ૨૨૩.
- સાણુદ-પરગણું જેતાજીને મળ્યું, ભા. ૧. ૪૪૩.
- સાણુદ-ના ઠાકોર, અભિવસિંહ વાધેલાનો વારસ-ની જગીર વિષે કર્નલ વોલરનું લખાણ, ભા. ૨. ૨૮૨; ઉપર પ્રિન્ટનની સત્તા, ભા. ૨. ૨૮૩.
- સાતરોરી-નો હુંગર શિહોર પાસે, ભા. ૧. ૫૬૦.
- સાદશ-મુખર્મિ મુખર્મિના જવનરે મહી-કાંકાના લોમિયાઓને તેડાવી શિરપાલ આપ્યો, ભા. ૨. ૧૫૫; કર્નલ બિલેન્-ટાઇને મહીકાંકાના ઠાકોરોને બોલાવ્યા અને કેટલાકને ઠેક કર્યો, ભા. ૨. ૧૭૨.
- સાદરી-ખીણ, ભા. ૨. ૧૩૫.
- સાંન્દ-ભા. ૧. ૧૪૬.
- સાપર-ગામમાં સોજીજી જઈને વસ્યો, ભા. ૧. ૪૧૮.
- સામ્રમતી-ભા. ૧. નોં. ૮૭; ભા. ૧. ૩૨૭.
- સામગાજ-ની ધીરજીએ માનતા માની, ભા. ૨. ૧૭૩.
- સામેતરા-કડી પ્રાંતનું ગામ, ભીમદેવ સોલં-કીએ કનોજના રાઠોડ સોનંમજી અને અજીને આપ્યું, ભા. ૧. ૪૨૪.
- સામૈયા-નગર, ભા. ૧. ૪૦૨.
- સામંત-સાંખનો મિત્ર, ભા. ૨. ૪૫૨.
- સામંતસિંહ-ચાવડા વંશનો રહેલો રાજા, ભા. ૧. ૪૬; ના મુજુદેવ, ભા. ૧. ૫૩-૫૪; કંધ્યાણના યુવનદિલ્લના ત્રણ દીકરાઓનું તેના દરબારમાં આગમન, ભા. ૧. ૫૪-૫૫; મૂળરાજને દત્તક લેવો, ભા. ૧. ૫૫.
- સામંતસિંહ (બિહોલો)-મેવાસનો, અહ-મદશાહ પહેલા સાથે લુહારી, ભા. ૧. ૪૪૬; નું જહાતવદું, ભા. ૧. ૪૪૭.
- સામ્બર-ના ગોદાણું રાજ્યો, ભા. ૧. ૩૦૫.
- સામલા-નો કિલ્લો, ભા. ૧. ૨૧૩.
- સામલા-નો કુંડ, ભા. ૧. ૩૫૪; વાધેલા-ઓ આવ્યા, ભા. ૧. ૩૬૭; ના ઠાકોરો, ભા. ૨. ૫૪૪.
- સાયાજી-કલ્યાણમલનો મદવી, ભા. ૧. ૫૨૭.
- સારંગ-મકવાણા, ભા. ૧. ૩૧૪.
- સારંગજી (શવલ)-ગોધાની ગારીએ આવ્યો, ભા. ૧. ૪૮૮-૮૯.
- સારંગદેવ-ભા. ૧. ૫૩૩; સોદો, ભા. ૧. ૩૧૩.
- સાલપુર-ભા. ૧. ૨૫૨.
- સાલભાઈ-મુકામે બિટીરા અને મરાઠા વચ્ચે સલાહ થઈ, ભા. ૨. ૧૭.
- સાલિય-ભા. ૧. ૨૮૬.
- સાદણુ-સમુદ્ર, સાંખની ઉપમા, ભા. ૧. ૪૪૩.
- સાંખણુ-ભા. ૧. ૩૬૨.
- સાંખવિધે-ભા. ૨. ૧૩૩.
- સિ.
- સિદ્ધપુર-તીર્થસ્થળ, ભા. ૧. ૮૬, ભા. ૧. ૧૬૩; આગળ ફરદત-ઉલ-મુલકને મુજફરખાને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૩૬૬; નાં દેવાલયનો નાશ, ભા. ૧. ૪૩૭, ના મઠની વકસાર, ભા. ૨. ૨૦૮.
- સિદ્ધપુરિયા-ઝીંદીચ પ્રાદેશનો એક ભાગ, ભા. ૨. ૨૨૧.
- સિદ્ધરાજ-જયસિંહ, જન્મ, ભા. ૧. ૧૪૫; ના વખતમાં માળવાના રાજા ચરોતરમાને સાત મધાને ધન આપી પાછો કુદાઓ, ભા. ૧. ૧૫૦; સદ્ગતિમત્તાવ બધાઓ, ભા. ૧. ૧૫૦; જરામા એકાદશીમાં થયેલો મોહ, ભા. ૧. ૧૫૦; માળવા

સોનાનગર-ભા. ૧. ૧૩૮.

સોમનાથ-પાટણ તેના ઉપર મહમુદ

ઝઝનીએ કરેલી મુદાઈ, ભા. ૧. ૧૦૨-

૧૦૭; કિલ્લા અને ચાહરનું વર્ણન, ભા.

૧. ૧૦૪; સિવમહિરનું વર્ણન, ભા. ૧.

૧૦૪-૧૦૫-૧૦૬; સિવલિંગના કક્કા,

ભા. ૧. ૧૦૬; ચાત્રાનું પ્રસિદ્ધ ધામ,

ભા. ૧. ૩૪૫; મુઝફરશાહ પ્લેવાની

મુદાઈ, ભા. ૧. ૪૩૩; ભા. ૧. નોંધ.

૧૧૧; નોં ૨૫૬, ભૂતની સદ્ગતિ કર-

વાનું સ્થાન, ભા. ૨. ૩૭૩.

સોમવશા-સરતતા ન્હાના બાઈ બાહુ-

બલિનો પુત્ર, તેણે રાત્રીજય ઉપર ઋષ-

ભદેવનો પ્રાસાદ બાધ્યો, ભા. ૧. ૭

સોમસિંહ-ભા. ૧. ૩૩૨

સોમેશ્વર-કીર્તિકામુદીના કર્તા ભા. ૧. ૩૩૪.

સોમેશ્વર-લવણપ્રસાદનો કુવચુર, ભા. ૨

૪૨૮.

સોમેશ્વર-સામ્બરનો રાજ, ભા. ૧. ૩૦૬;

ભોળા બીમ સાથે મુદાઈમાં મરાયો,

ભા. ૧. ૩૧૬-૩૧૮.

સોરઠ-સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠિયાવાડ દ્વીપ-

કલ્પ, અમાઉ બેટ હોવાનો સંભવ, ભા.

૧. ૨; દેવદેવ કેમ કહેવાયો, ભા. ૧. ૭,

સિદ્ધરાજે કબ્જે કર્યો, ભા. ૧. ૨૦૫-૨૧૮,

પ્રદેશની પ્રસાદ, ભા. ૧. ૪૩૫, મિરાતે

સિંહદરીમાં મુરલીમોએ કરેલાં વખાણ,

ભા. ૧. ૪૩૬, અકબરના રાજ્યની

ગૂજરાતમાં સ્થાપના થઈ ત્યારની સ્થિતિ,

ભા. ૧. ૫૦૪-૫૦૫, મરાઠાઓની

મુદાઈ, ભા. ૨. ૭૫, વીરધવલની

મુદાઈ, ભા. ૨. ૪૩૦.

સોલકી-વરાળી ચાખાઓ, ભા. ૧. ૩૯૭-

૪૩૧; ભા. ૧. નોંધ ૩૩; વંશાવળી, ભા.

૧. નોં ૫૨-૫૩, સ્થાપનાની હેતુકલ,

ભા. ૧. ૫૫-૫૭, વંશાવળી, ભા. ૧.

નોં ૧૧૩ નોં ૨૩૧; રત્નપૂતની ઉત્પત્તિ,

ભા. ૨. ૨૨૩; ના ભાષાત ધવલક વિષે,

ભા. ૨. ૪૨૫,

મોહકદેવ-(મુબટખર્મા) ગૂજરાત ઉપર

યજ્ઞો, ભા. ૧. ૩૦૫.

સૌ સં. સ્થ સ્થા સ્થ. સ્થ.

સૌમ્યપુર-ભા. ૨. ૪૦૫.

સૌરિપુર-ભા. ૨. ૪૦૬.

સંખેડા-નો કિલ્લો અણપતરાવને આપેલો

તે બાયકવાડે કબ્જે કર્યો, ભા. ૨. ૪૩.

સંગ-(રાણો) મહુમડનો, ઈંદર ઉપર કું-

મલો કર્યો, ભા. ૧. ૬૬.

સંગ્રામસિંહ-ભુઓ સંખ

સંધારા-નું મત, ભા. ૧. ૩૧૬;

સંન્યાસી-ભા. ૨. ૨૬૬.

સ્વંભતીર્થ-(ખલાત) ભા. ૧. ૨૩૬-૨૪૫

સ્વભન-મંત્ર, ભા. ૨. ૩૮૧.

સ્ત્રીવર્ગ-ગૂજરાતનો, નો સામાન્ય દૈનિક

કાર્યક્રમ, ભા. ૨. ૨૪૫; ની મરણ-વખતે

રકાફત, ભા. ૨. ૩૪૧; ના રાજની કિયા,

ભા. ૨. ૩૪૩, નો પ્રણી મરી ગયાપછીની

કિયા, ભા. ૨. ૩૪૫, માં ભૂત વિષે જ્ઞેમ,

ભા. ૨. ૩૬૫, ને સ્વર્ગ મળવા વિષે,

ભા. ૨. ૪૧૭, માં સતી થવાની રીત,

ભા. ૨. ૪૧૮.

સ્થાનેશ્વર-ભા. ૧. ૩૨૯

સ્થાનવાદ-ભા. ૨. ૪૫૧.

સ્વર્ગ-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૫૬; ભા.

૨. ૪૦૩, સળંથી હિન્દુઓના વિચારે,

ભા. ૨. ૪૧૫, પ્રાસિનાં સ્થળો, ભા.

૨. ૪૧૬, પ્રાસિનાં કાર્યો, ભા. ૨. ૪૧૭

સ્વર્ગારોહ-વસ્તુપાળના અગ્નિશાલના સ્થાન

ઉપરનો પ્રાસાદ, ભા. ૨. ૪૬૪.

સ્વેદન-(જવ) ભા. ૧. ૪૧૨.

હ

હડમતિયા ભા. ૧. ૨૦૮.

હડાળા-જામે તેજપાળે પાતાની સીલક તપાસી, ભા. ૨. ૪૯૮.
 હનમંતરાવ-આનંદરાવ આચાર્યાડનો દીકરો, ભા. ૨. ૨૯.
 હનુમાન-ભા. ૨. ૪૨૪.
 હનુમાન-દમિહિયા સાદરામાં બા. ૨. ૨૧૬,
 હમીર-ભા. ૧. ૨૧૪
 હમીરજી ગાહિલ-લાડીના લીમજી ગાહિ-
 લનો પુત્ર, બા. ૧. ૪૬૭, 'સોમનાથનું'
 રક્ષણ કરતાં મરાયો, ભા. ૧. ૪૬૮.
 હમીર-મુમરો સામઈઆ નવરનો મણી,
 ભા. ૧. ૪૦૨; બા. ૧. નોંધ ૧૧૫.
 હરપાળ-સંકરદેવનો બનેલી, દક્ષિણમાં બંડ
 કરી મુસલમાન કિલ્લેદારને હાંકી કોંઠ્યા,
 ભા. ૧. ૩૯૦.
 હરપાલ-કેસરનો કુંવર, પાંચેમાં બધા,
 ભા. ૧. ૪૦૫; બા. ૧. ભા. ૧. ૪૦૫; સકિતદેવીને પરણ્યો,
 બા. ૧. ૪૦૬; બિ હનર જાંમને તોરણ
 બાંધી પોતાની કર્યો, બા. ૧. ૪૦૭;
 બાલ પરમહં પાણુ આપ્યું, ભા. ૧. ૪૦૮;
 ના કુંવરો ઝાલા કુંદવાયા, બા. ૧.
 ૪૦૯; નો. ૪૦૪, ૪૦૬.
 હરભમજી-લોબડીના, ચંદ્રસિંહજી (વંદવા-
 લુના) હપર મદદાઈ કરી પણુ ઉપડે
 ખારી આવ્યા, ભા. ૨. ૬૩.
 હરસરવાળા-જેવપુરની કાકી 'સાખાનો
 રથાપક' ભા. ૧. ૪૦૧.
 હરસોલ-ના હરકરી અમેઘદારિ પાસેથી
 એરિડને તેપો ખંજાવી, ભા. ૨. ૨૧૨.
 હરિચંદ્ર હરિ-નું પાંચેમાં વ્યાખ્યાન, ભા.
 ૨. ૪૬૧.
 હરિસિંહજી-લોબડીના, પૂખીરાજ (વંદવા-
 લુના) હપર મદદાઈ કરી પણુ ઉપડે
 ખારી નદીને કિનારે મોયો મેયો,
 ભા. ૨. ૧૪.

હરિસિંહ-જી હારોડ, સંદુબાનો ઘણી, ભા.
 ૨. ૪૨૦,
 હરિસિંહજી ગોહિલ-રાજપીપળાનો રાજ,
 તેલું બુદ્ધિવંતું, ભા. ૧. ૪૫૦.
 હરજાલી-નો, વિસંદેવે વરતુપાળ સિન-
 પાળને અધિકાર ભંટકર્યો તેનો જીતતાં,
 ભા. ૨. ૪૮૬.
 હજવદ-ના રાજને વીરમંદેવે દોકરી આપી,
 બા. ૧. ૫૧૮; ઝાલાઓનું મુખ્ય નગર
 બન્યું, ભા. ૨. ૫૮, ના ઝાલા શોભ્યા,
 ભા. ૨. ૫૩૬.
 હંસરાજ મહોડો-ભા. ૧. ૨૦૧.
 હાંમી-માતાનું દેવ, વંદવાણુ અગિળ, ભા.
 ૨. ૬૧.

હા.

હાલજીતોષીન મુખીન-ભા. ૧. ૨૨૬.
 હાપમતી-નદી, ભા. ૧. ૪૯૭.
 હાંપનો-ભા. ૧. ૨૮૭.
 હાંયા'સાહ-એમરસિંહનો ચોકર, ઉંડરનો
 ઘણી ચંપો, ભા. ૧. ૪૧૪.
 હામેદખાને-બંડ કરી જૂનરાવનો કેટલોક
 સામ લીધો, ભા. ૨. ૫.
 હાલોજી-મૂળાના પરમીર, સિંધના નંદને
 આંધંય આપ્યો, ભા. ૧. ૪૭૩; સિંધના
 પાદશહે દરબી, ભા. ૧. ૪૭૩;
 મંદાયો, રાજપુરની ગણી મળી, ભા.
 ૧. ૪૭૪.

હિ. હી.

હિમાલય-હિંદુસ્થાનનો પવંત, ભા. ૧.
 ૫; ચિત્રનું નિર્વાસસ્થાન, ભા. ૨. ૪૨૪.
 હિસ્સામુદીન-હિંદુ સરદાર (વંદવા)નો
 જૂનરાવનો સરદાર થયો, જેણે તેણે
 બંડ લગાવ્યું, બા. ૧. ૩૬૨, કેંડ પા-
 લ્યો, બા. ૧. ૩૬૩.
 હિંદુવાન-ભા. ૧. ૧૩૭; ભા. ૧. ૧૩૮;
 ભા. ૧. ૩૪૫.

હિન્દુ-ઓમાં પ્રતિબંધ કરનારી બાબતો,
 બા. ૨. ૨૧૯; ની રીતસાત સમજવામાં
 મુશ્કેલી, બા. ૨. ૨૧૯; ની રીતસાત,
 વિષે આદર અને પેદરે લખ્યું, બા.
 ૨. ૨૨૦; ની જ્ઞાતિઓ, બા. ૨. ૨૨૦;
 મૂળ ચાર વર્ણો, બા. ૨. ૨૨૦; ના
 કેટલાક પ્રતિબંધો, બા. ૨. ૨૨૮;
 દેવાલયનું વર્ણન, બા. ૨. ૨૬૫, દેવા-
 લયનું સ્થાન, બા. ૨. ૨૬૫, ની પૂલ
 કરવાની રીત, બા. ૨. ૨૬૭; ના વર્ણની
 ઋતુ અને મટીના, બા. ૨. ૩૦૦; નો
 ૩૦૦; ના ધનનેરથ અને હીવાળીના
 તહેવારો, બા. ૨. ૩૦૧; ની ચોપડો
 લખવાની રીત, બા. ૨. ૩૦૨; ની
 શકુન જોવાની રીત, બા. ૨. ૩૦૩,
 નો. ૩૦૩; માં વાંછીયાનું જોઈ જોવાના
 અપશુકન, બા. ૨. ૩૦૬; નો વર્ષાદ
 લાવવાનો પ્રયાસ, બા. ૨. ૩૦૮; ની
 શમીની પૂલ, બા. ૨. ૩૧૮; ની લગ્ન-
 રીત, બા. ૨. ૩૧૯; માં સ્ત્રીઓનું સ્થાન,
 બા. ૨. ૩૩૦; સ્ત્રીઓની સુસલમાન
 આવ્યા પહેલાંની રિયતિ, બા. ૨. ૩૩૧;
 નો. ૩૩૧; સ્ત્રીને અગરણીનો પ્રસંગ,
 બા. ૨. ૩૩૨, દોહલલક્ષણ પૂરવાનો
 ચાલ, બા. ૨. ૩૩૩; સીમતોજયન
 વિધિ, બા. ૨. ૩૩૩; જન્માશ્વર કરાવ-
 વાની પ્રયા, બા. ૨. ૩૩૩; વિધાત્રીની
 પૂલ, બા. ૨. ૩૩૪; છાક્રાંતુ નામ
 પાડવાની રીત, બા. ૨. ૩૩૪; અજ
 પ્રાશનનો વિધિ, બા. ૨. ૩૩૫,
 માં ઉત્તરક્રિયાની રીત, બા. ૨. ૩૩૫,
 દેહશુદ્ધિ માયમિત, બા. ૨. ૩૩૫,
 મરણ પહેલાંની વિધિ, બા. ૨. ૩૩૬,
 મરણ પછી રડવા કૃતવાનું, બા. ૨.
 ૩૪૧; શબ લઈ જવાનો વિધિ, બા. ૨.
 ૩૪૩; ફાદનો વિધિ, બા. ૨. ૩૪૪; છી-

નો ઘણી મરી જવા પછીની ક્રિયા, બા.
 ૨. ૩૪૫; મરનાર પાછળ ચોકપાળવાની
 રીત, બા. ૨. ૩૪૬; ની કૃષ્ણાક્ષરી અથવા
 લખોતરી, બા. ૨. ૩૪૬; માં મરનાર
 ભૂત થવાની માન્યતા, બા. ૨. ૩૪૨;
 આશ્રિયા, બા. ૨. ૩૪૩; બ્રહ્મભોજન,
 બા. ૨. ૩૪૪; અધુરની પ્રેતમતિ, બા.
 ૨. ૩૪૪; વાસનાવાળાની પ્રેતમતિ, બા.
 ૨. ૩૪૫; ભૂતવિષે બ્હેમ, બા. ૨. ૩૬૦;
 મરણ પછીની માન્યતા, બા. ૨. ૪૦૨;
 ના દેવા, બા. ૨. ૪૧૪; બોના સ્વર્ગ વિષે
 વિચાર, બા. ૨. ૪૧૫, માં સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ
 વિષે માન્યતા, બા. ૨. ૪૧૭; ની મુક્તિ
 વિષે માન્યતા, બા. ૨. ૪૨૩, નો. ૪૨૩.

હીમાળા-બા. ૧. ૨૨૭.

હીરછ-ખવાસ, લખતર દરબારનો કાર-
 શારી, લખતરમાં પેતાની સત્તા બિસા-
 ડવાનો પ્રયત્ન, ગાયકવાડી કારભારિયો
 વચમાં પચ્યા, બા. ૨. ૭૦.

હે. હે હો. હી.

હેબર-ખીસપ-નુ બ્રિટીશ સત્તાના ન્યાયના
 ધારાની ગુજરાતમાં થયેલી માઠી અસર,
 બા. ૨. ૨૬૪; ભૂતમાં વિશ્વાસ સબંધી
 લખાણ, બા. ૨. ૩૬૮.

હેમખાડ-બા. ૧. ૨૬૨

હેમચંદ્ર-બા. ૧. ૧૫૬; બા. ૧. ૨૧૦;
 નાં માતપિતા, બા. ૧. ૨૫૩, વતન,
 બા. ૧. ૨૫૩, દીક્ષા અને સુરિપદની
 પ્રાપ્તિ, બા. ૧. ૨૫૪; લખેલા શ્રેયો,
 બા. ૧. ૨૫૪; આશ્રિયો સાથે વિરોધ,
 બા. ૧. ૨૫૬; સોમેશ્વરની યાત્રા કરી,
 બા. ૧. ૨૬૨; કુમારપાળને જીત્યાર્થ-
 માં આશ્રયો, બા. ૧. ૨૬૫, અવસાન,
 બા. ૧. ૨૭૯

હેમવસિંહ-બિહોલો, શબ દીરમહેવનો સર-
 હાર, બા. ૧. ૫૧૦.

હૈદરુલી-નવાળ, દિલ્હીની ફેાજ લઈ

ફા. ૩.

આગે, ભા. ૨. ૧૪૪

ફતિય-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૩.

હોર્સલી-બિચાના ભૂત વિષે વિચારો,

ફિઝા-ભા. ૧. ૧૫૩.

ભા. ૨. ૩૯૯.

ફેમરાજ-યોગરાજનો પુત્ર, તેનો સ્વભાવ,

હૌરી-ભા. ૨. ૪૧૬.

અવસાન, ભા. ૧. ૪૫, ભા. ૧. ૨૩૩.

હુયેનસાંગ-ચીનો સાધુ મુસાફર, ભા. ૧.

જાલિયા-હિન્દુસ્થાનની, મૂળ ચાર, ભા.

૨૧.

૨ ૨૨૦.

સમાપ્ત.